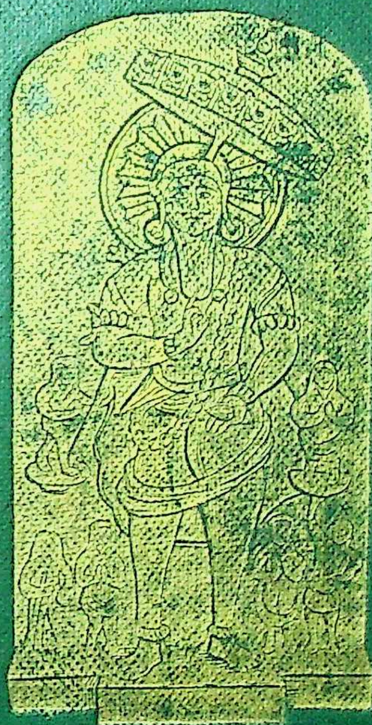
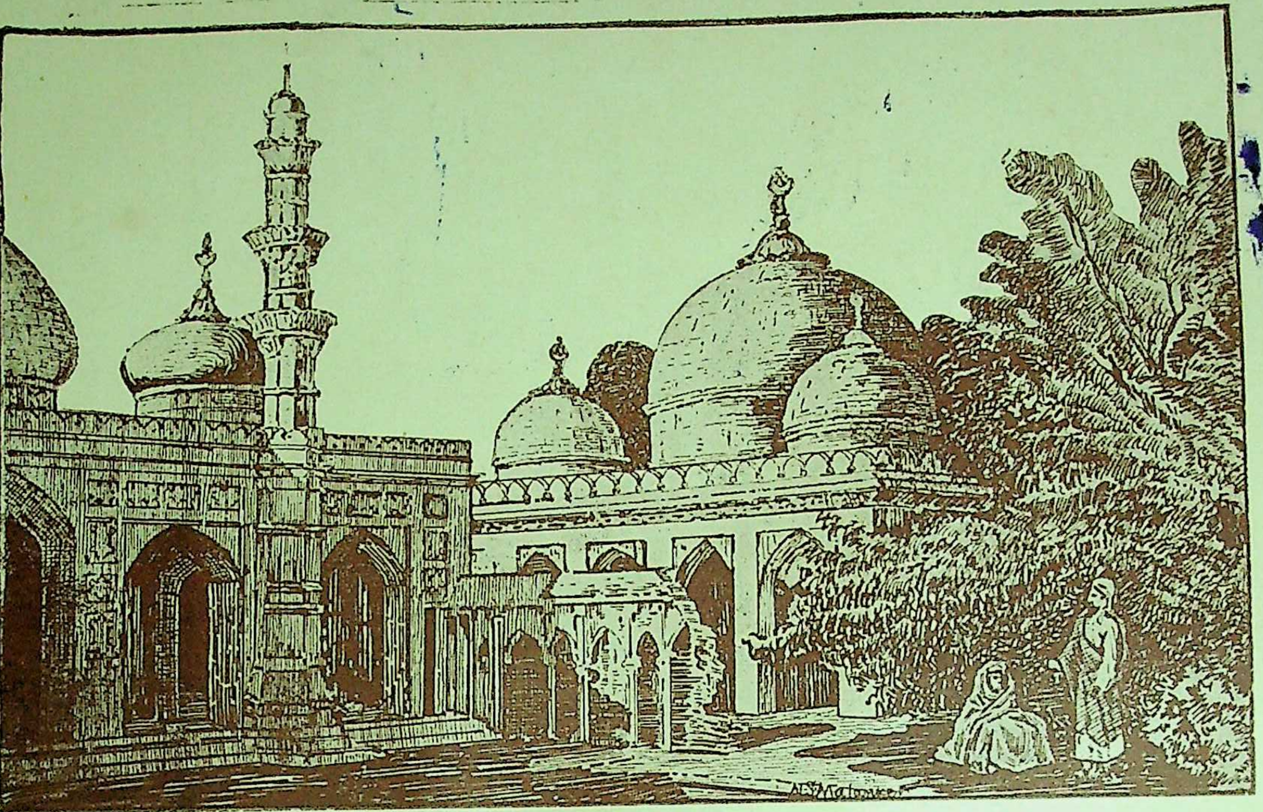
भाग २.

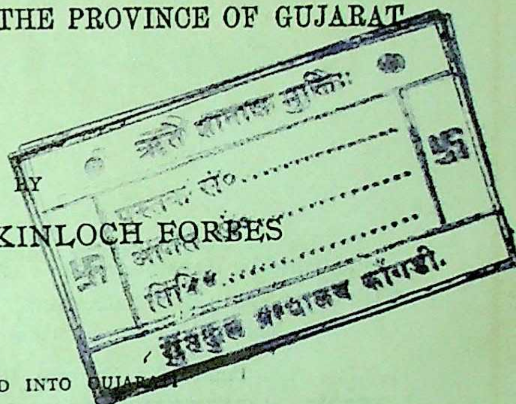
(મુખ પૃષ્ઠ સામે)

અમદાવાદ મધ્યે સુજાતખાનની કબર
Tomb of Sujâtkhān at Ahmedabad

RÁSA MÁLÁ

OR

THE HINDU ANNALS OF THE PROVINCE OF GUJARÁT

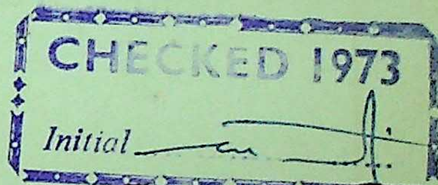
BY

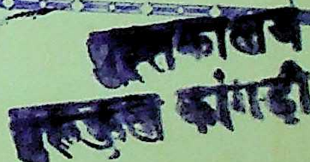
ALEXÁNDER KINLOCH FORBES

TRANSLATED INTO GUJARATI

BY

DIWAN BAHADUR RANCHHODABHAI UDAYARAM

THIRD EDITION

VOL. II

FOR

THE FORBES GUJARÁTI SABHA

1927

Published by HARSIDDHABHAI VAJUBHAI DIVATIA, M. A. LL. B.,
High Court Vakil; HON. SECRETARY, THE FORBES GUJARATI SABHA
Maharaj Mansions, Sandhurst Road, BOMBAY No. 4.

Printed by Natverlal Itcharam Desai at
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS.
BAZARGATE STREET, SASSOON BUILDINGS, ELPHINSTONE CIRCLE,
FORT, BOMBAY. NO. 1.

Price Rs. 5-8-0.

एलेक्झान्डर किनलाक फार्बस-रचित

रास माळा

અથવા

ગૂજરાત પ્રાન્તનો ઈતિહાસ

તેના ગૂજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તરકર્ત્તા

દીવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા

પુનઃ શોધિત તથા વર્દ્ધિત

ત્રીજી આવૃત્તિ

ભાગ ૨ જો

સંવત્ ૧૯૯૩. સને ૧૯૩૭.

પ્રકટકર્ત્તા
ફાર્બસ ગૂજરાતી સભાની વતી
માનદ મંત્રી
રા. રા. હરસિદ્ધભાઈ વજુભાઈ દીવેટીઆ
એમ. એ., એલ. એલ., બી. હાઇકોર્ટ વકીલ.
મહારાજ મેન્શન, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ નં૦ ૪.

'ગુજરાતી' પ્રિંટિંગ પ્રેસમાં
નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઇએ છાપ્યું
સાસુન બિલ્ડિંગ, એલફીન્સ્ટન સર્કલ,
ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૧.

મૂલ્ય રૂપિયા ૫-૮-૦

ત્રીજી આવૃત્તિ વિષે સૂચન

રાસમાળાની ત્રીજી આવૃત્તિનો પહેલો ભાગ સને ૧૯૨૨ માં પ્રકટ થયો અને આ બીજો ભાગ પ્રકટ થઇ શકે તે પહેલાં ત્હેના ભાષાંતરકર્તા દીવાન બહાદુર રણછોડભાઇ ઉદયરામનું અવસાન થયું. ત્હેમની ધારણા આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાંથી કેટલીએક ઐતિહાસિક નોંધો કાઢી નાંખી પાછળથી આ નવિન આવૃત્તિના ત્રીજા ભાગમાં વિશેષ માહિતીઓ અને વિગતો સાથે **રાસમાળા પૂર્ણિકા** રૂપે આપવાની હતી. પરન્તુ ત્હેમના અવસાનને લીધે આ યોજના પાર પડી શકી નહિ, અને તે યોજના બીજા કોઈ વિદ્વાનને હાથે પૂરી પડાવવામાં ઘણો સમય થઈ જાય અને તેથી આ બીજા ભાગને પ્રકટ કરવામાં ઘણો વિલમ્બ થાય, તેથી જે નોંધો ત્હેમણે કાઢી નાંખી હતી તેની તે જ નોંધો આ પુસ્તકના પરિશિષ્ટ રૂપે દાખલ કરી છે. આશા છે તેમ, આ અવશેષ રહેલી સામગ્રીની સાથે બીજી પણ હજી સુધી અપ્રકટ રહેલી ઐતિહાસિક સામગ્રીઓને એકત્રિત કરીને ભવિષ્યમાં **રાસમાળા પૂર્ણિકાની** પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય આ સભા હાથમાં લઇ સફળ કરશે.

જસમા ઓડણનો રાસડો રાસમાળાના પ્હેલા ભાગના ૧૫૦-૧૫૨ મે પાને આપેલો છે, તે અપૂર્ણ છે. પરન્તુ તેનું કેટલાક મુખપાઠો ઉપરથી એક સળંગ સંસ્કરણ ઉપજાવી, વડોદરાના રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર બી. એ., એલ. એલ., બી., એમણે આ સભાને મોકલીને ઉપકાર કર્યો છે અને તે સળંગ સંસ્કરણ આ પુસ્તકની અંતે છાપેલું છે.

સ્વ. દિવાન બહાદુર રણછોડભાઈ ઉદયરામની હયાતીમાં તેમની દેખરેખ હેઠળ અને તેમના અવસાન પછી રાસમાળાની આ તૃતીય આવૃત્તિના બન્ને ભાગોનું પ્રુફસંશોધન તથા વિશિષ્ટ શબ્દોની અનુક્રમણિકાનું કામ રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની બી. એ. એ સુઘડતા તથા સંપૂર્ણતાથી કર્યું છે.

મકર સંક્રાન્તિ પૌષ શુદ
૧૨ સં. ૧૯૮૩
તા૦ ૧૪-૧-૨૭ મુંબઈ

હરસિદ્ધભાઇ વજુભાઇ દીવેટીઆ
માનદ મંત્રી, ફાર્બસ ગુજરાતી સભા.

અનુક્રમણિકા

વિભાગ ૩ જો

પ્રકરણ.		પૃષ્ટ.
૧.	મરાઠા....	૧
૨.	ગૂજરાતમાં બ્રિટિશનું પ્રથમ આગમન	૧૩
૩.	આનંદરાવ ગાયકવાડ.	૨૩
૪.	મલ્હાર રાવ ગાયકવાડ	૩૩
૫.	કાઠિયાવાડની મુલ્કગીરી	૪૫
૬.	વાઘેલા-ધોળકાના કસ્બાતી-ઝાલા	૫૪
૭.	ધોલેરાના ચૂડાસમા-ગોહિલ	૭૦
૮.	બહુચરાજી-ચુંવાળ.	૯૫
૯.	મહીકાંઠો.	૧૧૩
૧૦.	ઈડરના મહારાજા-આનંદસિંહ-શિવસિંહ-ભવાનીસિંહ-ગંભીરસિંહ	૧૨૧
૧૧.	દાંતા, રાણા પુંજોજી	૧૩૯
૧૨.	ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.	૧૫૯
૧૩.	ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.	૧૭૮
૧૪.	ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ.	૧૮૭
૧૫.	મહીકાંઠાનું થાળે પડવું.	૧૯૯

——:०:——

વિભાગ ૪ થો

પ્રકરણ.		પૃષ્ઠ.
૧.	હિન્દુની જ્ઞાતિઓ	૨૧૯
૨.	ખેડુત	૨૨૯
૩.	શહેરનો નિવાસ–બ્રાહ્મણ, વાણિયા, રજપૂત, ભાટ. ...	૨૪૧
૪.	મુસલમાન અને મરાઠા વારામાં રજપૂતોનો જમીનનો વહિવટ...	૨૫૨
૫.	બ્રિટિશ સત્તા નીચે રજપૂતોનો જનીનનો વહિવટ. ...	૨૭૪
૬.	ધર્મોપચાર, પર્વ.	૨૯૫
૭.	લગ્ન	૩૧૯
૮.	ઉત્તરક્રિયા.	૩૩૫
૯.	મરણ પછીની ગતિ, શ્રાદ્ધ, ભૂત, ચાલતા વ્હેમ ...	૩૫૨
૧૦.	મરણ પછીની ગતિ, અધોલોક, સ્વર્ગ, મોક્ષ.... ...	૪૭૨

વધારો

૧.	વધારો–વાઘેલા વિષે ભાષાન્તર કર્તાનો વધારો ...	૪૨૫
૧–૩૬	પરિશિષ્ટ (ભાગ ૧લા તથા બીજામાંથી કાઢી નાંખેલાં તે)	૫૧૭–૫૫૬
	વિશિષ્ટ શબ્દોની અનુક્રમણિકા ભાગ ૧લા તથા રજાની	૧–૬૪

બીજા ભાગનાં ચિત્રો

૧.	અમદાવાદ મધ્યે સુજાતખાનની કબર (રોજો)	પ્રારંભમાં
૨.	શાહીબાગ	૫
૩.	મહીકાંઠા મધ્યે મહાદેવ ભવનાથનું દહેરૂં.	૧૩૮
૪.	ઉમેદસિંહની છત્રી...	૧૭૯
૫.	અમદાવાદમાં દૂધેશ્વરનું સ્મશાન	૩૪૫
૬.	સદુબા દેવીનું દેહરૂં.	૪૨૨

विभाग त्रीजो

अने

विभाग चोथो

रासमाळा

પ્રકરણ ૧

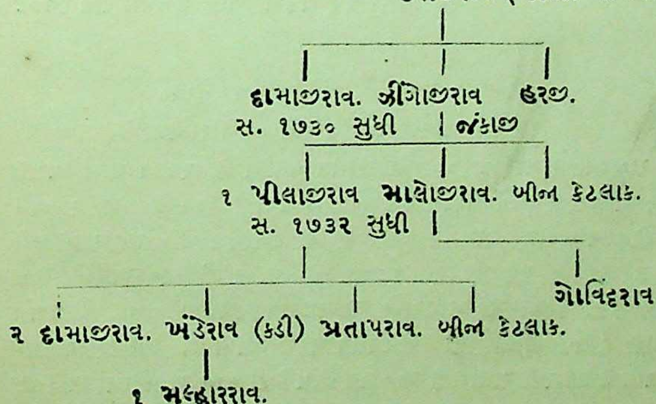
મરાઠા પ્રથમ ગૂજરાતમાં આવ્યા ત્યાંથી તે અમદાવાદ લેવાયું ત્યાં સુધી[1]

અરાડમા સૈકડાના પ્રારંભમાં, મરાઠાના રાજ્યનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડે, પોતાના લૂંટારા ઘોડા ગૂજરાતમાં ઝોકાવા લાગ્યો, અને ત્યાંથી ખંડણી લેવા લાગ્યો. પ્રથમ તો અમદાવાદની પડોશમાં ભટકવા લાગ્યો; પણ પછીથી ત્યાંથી પાછો જઇને નાંદોદ અને રાજપીપળાની પાસેના બળવાન દેશમાં વિશેષ સ્થાયી સ્થાપના કરી, અને ત્યાં રહીને ગૂજરાત અને દક્ષિણની વચ્ચેના વ્યાપારના ધોરી માર્ગ ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૦ માં બાલાપુર આગળ લડાઈ થઈ, તેમાં દાભાડેનું લશ્કર તેઓના શૂરવીરપણાથી પ્રખ્યાતિ પામ્યું, અને તે જ રણક્ષેત્રમાં એક સરદારે પ્રથમ જ કીર્તિ મેળવી, તે સરદાર એવો હતો કે, ગૂજરાતના કારભારમાં અગત્યની સત્તા ચલાવવાનું તેના ભાગ્યમાં લખ્યું હતું. દામાજી ગાયકવાડને[2] સેનાપતિના હાથ નીચે હવે ઠરાવવામાં આવ્યો, અને તેને "સમશેર બહાદુર"ની પદવી આપીને તેનું માપ વધાર્યું.

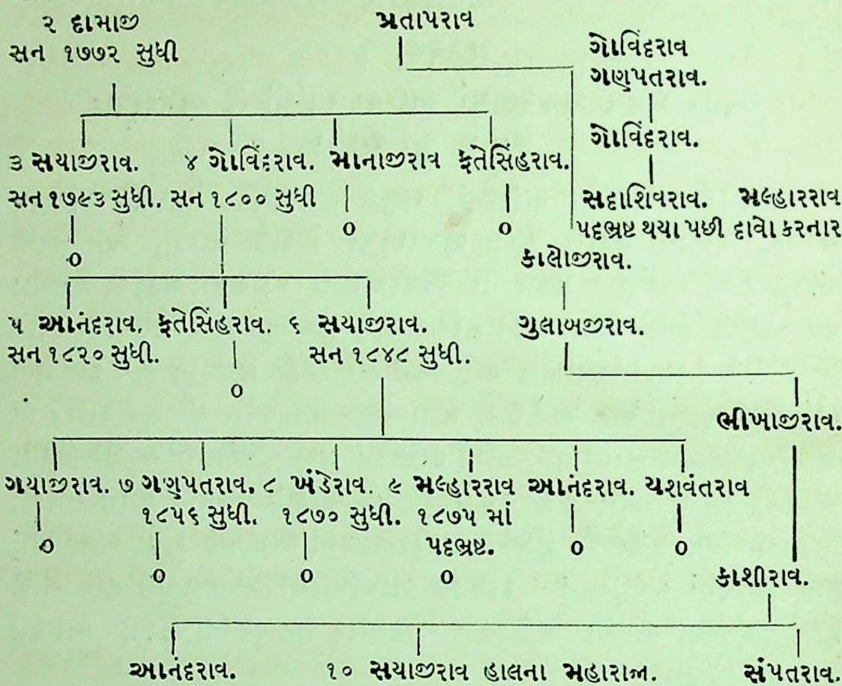
---

૧ આ પ્રકરણમાં અને બીજા પ્રકરણમાં જે લખવામાં આવેલું છે તેનો આધાર ગ્રાન્ટ ડફના મરાઠાના ઇતિહાસમાંથી અને ફાર્બસ ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર નામના પુસ્તકમાંથી લીધો છે.

૨ ગાયકવાડ

ખંડેરાવ અને તેના હાથ નીચે નવો ઠરાવેલો સરદાર એ બંને જણા ઉપરની લડાઈમાં જય પામ્યા પછી તરત જ મરણ પામ્યા. ત્ર્યંબકરાવ

મલ્હારરાવ પદભ્રષ્ટ થયા પછી ખંડેરાવ મહારાજાનાં રાણી જમનાબાઇયે દત્તક લઈ ગાદિયે બેસાડ્યા ને તેમનું નામ પ્રથમ ગોપાલરાવ હતું તે ફેરવી સયાજીરાવ પાડ્યું. તેમના

ફત્તેસિંહરાવ (પાટવી કુમાર) ગુજરયા સન ૧૯૦૮

હમણાંના યુવરાજ વિશ્વાસપાત્ર હોતાં
રા. રા. ખાસેરાવની સંભાળ નીચે રાખેલા છે.

ગાયકવાડના રાજ્યની સુમારે ૮૬૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, ૨૯૩૧ ગામ, વસ્તી આસરે બાવીશ લાખ માણસની અને પેદાશ દોઢ કરોડ રૂપિયાની થાય છે. આ રાજ્યને "શ્રીમંત સરકાર, સેનાખાસખેલ, સમશેર બહાદુર"નો ખિતાબ છે. મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ "કૈસરેહિંદ"નું પદ ઇ. સ. ૧૮૭૭ ની તા. ૧ લી જાન્યુઆરીને રોજ ધારણ કર્યું ત્યારે દિલ્હીના દરબારમાં મહારાજા સયાજીરાવ પધાર્યા હતા તે વખતે તેમને "ફરજંદે ખાશી દૌલત ઈંગ્લીશિયા"ની વિશેષ પદવી આપી છે. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી દેશી અને વિલાયતી લશ્કરની સલામતી અને ૨૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

દાભાડેને તેના બાપની જગ્યાએ સેનાપતિનો પોશાક આપવામાં આવ્યો, અને જંકાજી ગાયકવાડના દીકરા પિલાજીને, તેના કાકા દામાજીને જે અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો તે આપ્યો. ત્યાર પછી થોડે વર્ષે ઉદાજી પંવાર કરીને એક બીજો ચાલાક અને ઉપયોગી પક્ષકાર સરદાર હતો, તે મરાઠા અશ્વારો ગૂજરાત અને માળવામાં લઈ આવ્યો અને ગૂજરાત પ્રાન્ત, લુણાવાડા સુધી લૂંટીને ત્યાં આગળ રાજ્યની સ્થાપના કરી; અને ભોજના વંશની રાજગાદીનો કબજો કરી લઈને તે જ વંશનું નામ ધારણ કર્યું. સુજાતખાનને ગૂજરાતના સૂબા સર બુલંદખાનના હાથ નીચે આ વેળાએ ઠરાવવામાં આવ્યો હતો અને નીજામુલમુલ્કને પ્રાન્તના અધિકાર ઉપરથી ક્હાડી મૂકયો હતો, એટલા માટે, તેનો કાકો હામેદખાન તેની સામે થયો. હામેદખાને મરાઠા સરદાર કંતાજી કદમ ભાન્ડેને ચોથ આપવાની કબૂલ કરી, એટલે, તે ઓથે આવવાને તૈયાર થયો, અને આ બંને સરદારોએ પોતાની ફોજ એકઠી કરીને સુજાતખાનના ઉપર હુમલો કરીને ગૂજરાતની રાજધાનીથી થોડા માઈલને અંતરે, તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો, અને ઠાર કર્યો. જ્યારે આ બનાવ બન્યો ત્યારે સુજાતખાનનો ભાઈ રૂસ્તમઅલ્લી સુરતની ફોજનો સરદાર હતો, અને તે શહરની પાસે પિલાજી ગાયકવાડની સાથે લડતાં ફાવી ગયો હતો.

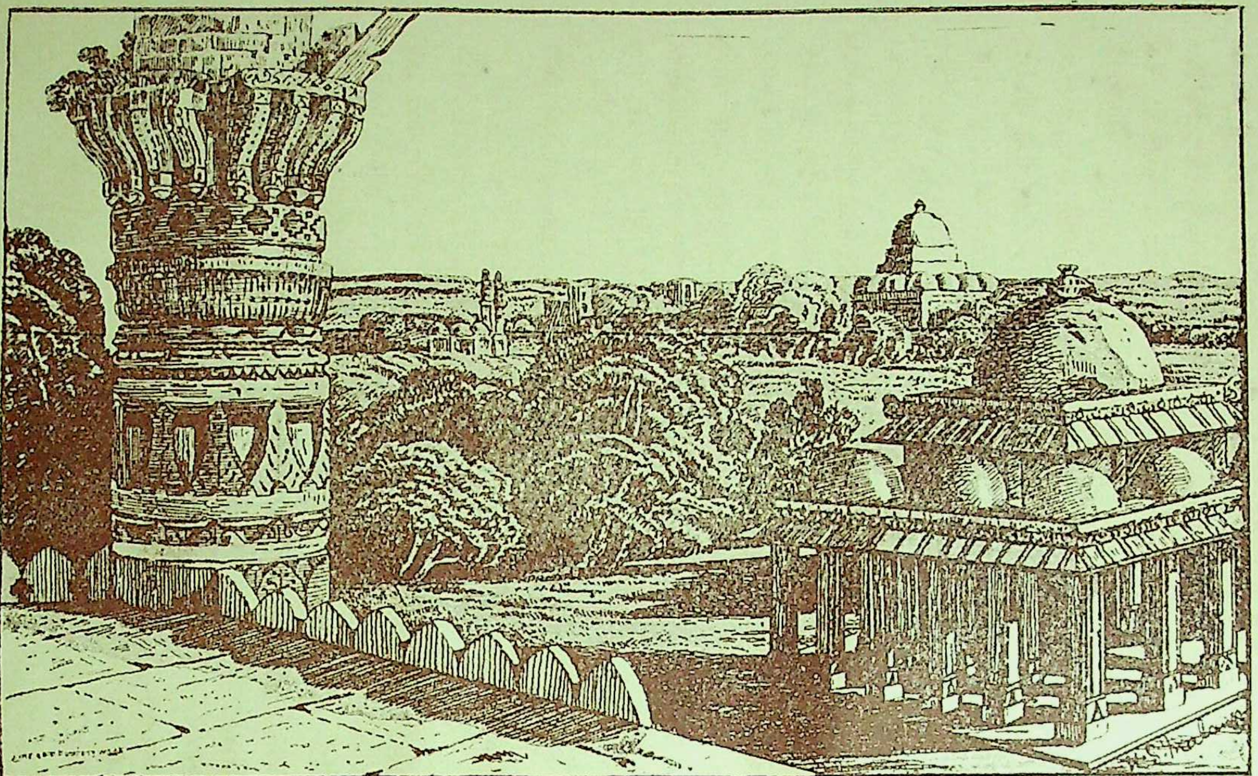
રૂસ્તમઅલ્લિયે પોતાના ભાઈની હારના અને મરણના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે તેણે પોતાના મરાઠા શત્રુની સાથે સલાહ કરી, અને હામેદખાનના ઉપર ચડાઈ કરવામાં પોતાની સાથે સામેલ રહેવાને તેને તેડાવ્યો. આ ખંદા મરાઠા સાથે સામાપક્ષવાળાએ ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો, તો પણ, તેનું ક્હેણ તેણે માન્ય રાખ્યું અને કેના ભણી રહેવાથી લાભ થાય એમ છે તેનો ખરેખરો નિશ્ચય થઈ શકે એટલા માટે તે તેની સાથે અમદાવાદ ભણી ગયો. તે બંને જણા ફજીલપુર આગળ મહી નદી ઉતરીને અડાસ ભણી ચાલ્યા. હામેદખાને આ ઠેકાણે તેમના ઉપર હુમલો કર્યો, પણ રૂસ્તમઅલ્લીના તોપોના મારા આગળ તેને પાછા હઠવું પડ્યું. આ વેળાએ તો પિલાજી ગાયકવાડે કોની ભણી થવું તે વિષે પોતાના મનથી નક્કી કર્યું હતું; તે ઉપરથી તેણે રૂસ્તમઅલ્લીને કહ્યું કે, તોપો મારે સ્વાધીન કરીને શત્રુઓ નાસે છે તેમની પછવાડે દોડીને મારો ચલાવો. આ શૂરા મુસલમાને પિલાજીની નાશકારક સલાહ પ્રમાણે વર્ત્તવાને પ્રારંભ કર્યો નહિ એટલામાં તો તેની તોપો ફેરવી દઈને તેના વિશ્વાસઘાતી સાહાય્યકારિયે તેની જ ફોજ ઉપર પાછળથી હલ્લો કર્યો. રૂસ્તમઅલ્લિયે બહાદુરીથી કેટલીક વાર સુધી

પોતાનું રક્ષણ કર્યું, પણ તેની ફોજનાં માણસો છેક ઘટી ગયાં હતાં તેથી બચવાનો સંભવ તેને લાગ્યો નહિ, અને તેણે જાણ્યું કે મને કેદ કરીને મારી દુર્દશા કરશે તે ઉપરથી તે પોતાની છાતીમાં કટાર મારીને મરણ પામ્યો.

પિલાજિયે આ ઘાતકી કર્મ કર્યું તેના બદલામાં તેને કંતાજીની સાથે ચોથમાં અર્ધો ભાગિયો કર્યો; અને બંને જણા એકઠા મળીને પોતાનો ભાગ ઉઘરાવાને ગયા; પણ દ્રવ્યમાં ભાગ પડવાથી સદાનો કજિયો રહ્યો. કેટલીક વાર સુધી તો આ વાંધાને લીધે શહર અને ગામડાં ઉપર માત્ર વધારે બોજો પડ્યો. પણ જ્યારે મરાઠા સરદારો ખંભાતની પાસે આવ્યા અને ધારા પ્રમાણે ડર બતાવા સારૂ પરાં સળગાવા માંડ્યાં ત્યારે લોકોના જાણવામાં તેઓના કજિયાનું કારણ આવ્યું, અને કંતાજીને શ્રેષ્ઠ ગણતા હતા તેથી પિલાજીની પાસે માણસ મોકલીને આ વાત જાહેર કરી અને તેને પૈસા આપીને પાછા જવાનું કહ્યું. પિલાજીનું આ પ્રમાણે અપમાન કર્યું તેથી કોપાયમાન થઈને તેણે માણસને કેદ કર્યો; કંતાજિયે તેને છોડી મૂકવાને આગ્રહ કર્યો, અને બંને જણ પોતપોતાનો હક્ક નક્કી કરવાને હથિયાર લઈ ઉઠ્યા. કિલ્લાની સમીપ સારી પેઠે લડાઈ થયા પછી, પિલાજી હાર્યો અને ખેડાની પાસે માતર છે ત્યાં નાશી ગયો. કંતાજિયે ખંભાતમાંથી ખંડણી લીધી. અંગ્રેજની કોઠીવાળા પાસેથી પાંચ હજાર રૂપિયા માગવા માંડ્યા તે પોસાય નહિ એવી એજન્ટોએ તકરાર કરી અને કારણ જણાવ્યું કે શાહુ રાજાએ અમને વ્યાપારની છૂટ આપેલી છે, પણ કોઠીનો મુખ્ય મિસ્તર ઈન્સ ચીડાઈ જઇને જેઓને "હથિયાર સજેલા હરામખોર" કરીને કહે છે, તેઓ આ એજન્ટના આવા બોલવા ઉપર માત્ર હસ્યા.

હામેદખાનના સાહાય્યકારી તેને તજીને જાય નહિ માટે આગળથી વિચાર કરીને તેણે ઠરાવ કરી લીધો, તેમાં મહી નદીની પૂર્વ ભણીની ચોથ પિલાજીને લેવાની ઠરાવી અને પશ્ચિમ ભણીની કંતાજીને નીમી આપી. મરાઠા ચોમાસામાં પોતાને ઠેકાણે જવાનો મૂળ ચાલ હજી લગણ રાખી રહ્યા હતા. તેથી ખંભાત આગળ લડાઈ થયા પછી પિલાજી સુરત પાસે સોનગઢ ગયો. અને કંતાજી પોતાનું એક પરગણું ખાનદેશમાં હતું ત્યાં જતો રહ્યો.

સર બુલંદખાન એક ઉત્તમ પ્રકારનો અને લોકપ્રિય સરદાર હતો, તેને ગેરવાજબી રીતે કાબુલમાંથી ખશેડ્યો હતો. પણ આવી સંકટની વેળાએ પાદશાહે આર્જવ કરીને, હામેદખાનનો જબરો બળવો બેસારી દેવા સારૂ તેને પોતાના ગૂજરાતના રાજ્યમાં પાછા જવાની પ્રાર્થના કરી. તે ઉપરથી

શાહીબાગ-એક મસ્જીદની અગાશી ઉપરથી લીધેલું ચિત્ર પૃ૦ ૫

The Shàhee Bàgh From The Terrace of A Mosque

ઇ૦ સ૦ ૧૭૨૫ માં મોટી ફોજ એકઠી કરીને તે અમદાવાદ આવવાને નીકળ્યો. હામેદખાનને તેના મરાઠા સાહાય્યકારી આવી મળવાની આશા રહી નહિ, એટલે સર બુલંદખાનની ફોજ આવી પ્હોંચવા ઉપરથી, અમદાવાદના રક્ષણને અર્થે થોડા કિલ્લેદાર મૂકીને ત્યાંથી નીકળી ચાલ્યો. પણ મરાઠા મહી નદી ઓળંગીને તેને મેહેમદાવાદ આગળ મળ્યા એટલે તે રાજધાની નગર ભણી પાછો ચાલ્યો. શહરમાં એક ટોળી હતી તે નવા સૂબેદારની પક્ષમાં હતી, તેણે હામેદખાનના કિલ્લેદારોને હરાવીને શહરની બ્હાર ફહાડી મૂક્યા; અને સર બુલંદખાનની ફોજ જે દિવસે અડાલજ આવી પ્હોંચી તે દિવસે હામેદખાનને પોતાનું મેલાણ શાહીબાગ કરવું પડ્યું. સર બુલંદખાનની ફોજને બહુ આગળ ધપાવી દીધી હતી, તેની સાથે લડાઈ થતાં બંડખોરની જિત થઈ, પણ તે પ્રાપ્ત કરી લેવામાં ઘણું નુકસાન વેઠવું પડ્યું, અને મરાઠા* બીજી લડાઈ કરવાનું જોખમ માથે વ્હોરી લે એમ ન હતું, એટલે તે પણ તેમની પેઠે લૂંટારો થઈ પડ્યો. નવા સૂબેદારે પરગણે પરગણે લશ્કરી અધિકારી મૂકી દીધા, અને જોઇયે તે કરતાં પણ વધારે જોમથી વ્યવસ્થા કરી દીધી, તથાપિ કંતાજી અને પિલાજિયે આઠ મહિના લૂંટ કરવાની જારી રાખી, અને જ્યારે ચોમાસું આવે ત્યારે જ એ ધંધો છોડીને પોતાના રહેઠાણ ઉપર જવા લાગ્યા. મરાઠાનો ઇતિહાસકર્ત્તા લખે છે કે, "ભૂલાવો ખાઇયે એવું શાન્તપણું હવે ચાલ્યું;—વર્ષાદ વરસવાનો પ્રારંભ થયો "તેની સાથે લીલાશ પાછી આવી; અને ગૂજરાતની રળિયામણી ધરતી જે "સેંકડો માઈલ સુધી, ઇંગ્લન્ડના અમીરોના સારામાં સારા બગીચાઓ સાથે "ચડસાચડશી કરી શકે એવી હતી તે, ત્વરાથી આવતી લીલોતરી અને બહુ "વૃદ્ધિ પામતી વનસ્પતિ એ સર્વ વડે તેની સ્વાભાવિક સુંદરતાથી શણગરાઈ. "જ્યાં થોડી વાર પ્હેલાં, કાંઈ નહિ પણ સદા થતા ઝગડા વિના બીજું

* મરાઠા રાજાઓની વંશાવલિ.

૧ શિવાજી	સન ૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦ સુધી.
૨ સંભાજી	સન ૧૬૮૦ થી ૧૬૮૯ સુધી.
૩ રાજારામ	સન ૧૬૮૯ થી ૧૭૦૦ સુધી.
૪ શિવાજી બીજો	સન ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૮ સુધી.
૫ શાહુ	સન ૧૭૦૮ થી ૧૭૪૮ સુધી.
૬ રામરાજા	સન ૧૭૪૮ થી ૧૭૭૭ સુધી.
૭ શાહુ બીજો	સન ૧૭૭૭ થી ૧૮૧૮ સુધી.
૮ પ્રતાપસિંહ (બાલા સાહેબ)	સન ૧૮૧૮ થી ૧૮૪૦ સુધી.
૯ શાહાજી (આપા સાહેબ)	સન ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૮ સુધી.

"કાંઈ જોવામાં આવતું નહિ; જ્યાં ધોળે દહાડે ખુન અને ચોરિયો થતી;
"જ્યાં જબરૂં રખોપું રાખવામાં આવતું છતાં પણ, સંઘ લૂંટાતા અને ગામડાં
"બાળવામાં અથવા ઉજ્જડ કરવામાં આવતાં; ત્યાં હવે શાન્તિ પોતાનું
"રાજ્ય ચલાવતી જોવામાં આવવા લાગી."

મરાઠાની લૂંટફાટ થતી અટકાવવાને સર બુલંદખાને પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેને સ્વાધીન દેશ હતો તેની અવસ્થા એવી થઈ ગઈ હતી કે તેનાથી પોતાના ખપમાં આવે એટલી ઉપજ કરી શકાય એમ હતું નહિ, તેથી દ્રવ્ય મોકલી દેવાને તેણે બાદશાહને લખ્યું: તથાપિ તેની માગણી ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નહિ, ત્યારે પિલાજી અને કંતાજીને ચોથ આપવાની ઠરાવીને તેઓનાં મન મનાવ્યાં, પણ તેની આ મ્હેનત પણ વ્યર્થ ગઈ. કેમકે તેઓ સર્વ ઉપજ ઉઘરાવી ખાવા લાગ્યા, પણ કોઈ પ્રકારે દેશનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા નહિ. છેવટે બાજીરાવ પેશ્વાનો ભાઈ ચીમનાજી આપા મોટી સેના લઈને આવ્યો, અને તેણે ધોળકા લૂંટી લીધું, તથા પેટલાદમાંથી ભારે ખંડણી વસુલ કરી લીધી. તેણે પોતાના ભાઈના ફ્હાવ્યા પ્રમાણે કહ્યું કે ગૂજરાતની ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી આપવાની કબૂલાત આપવામાં આવે તો બીજા સર્વ લૂંટારાઓના જુલમમાંથી અમે દેશનું રક્ષણ કરિયે. સર બુલંદખાને છેવટે પેશ્વાનો ઠરાવ મંજુર રાખ્યો, પણ તે સાથે એવો કરાર કરી લીધો કે, બે હજાર પાંચસેં મરાઠા ઘોડેશ્વાર પેશ્વાએ જાથુ ગૂજરાતમાં રાખવા, અને રાજસત્તા સાચવી રાખવાને બને તેટલી મદદ આપવી. વળી ઉપરના ઠરાવ સાથે, શાહુ રાજાની ભણીથી, બાજીરાવે એમ પણ કબુલ કર્યું કે, ઉંચાં મન થયેલા જમીનદાર, અને લોકની સલાહ શાન્તિના ભંગ કરનારા બીજા હરકોઈને મરાઠી પ્રજા કોઈ પણ પ્રકારનો આશ્રય આપશે નહિ અથવા તેમનામાં સામેલ થશે નહિ. આ ઠરાવ મુખ્યત્વે કરીને ઉઘાડી રીતે પિલાજી ગાયકવાડને અર્થે કરેલો જણાતો હતો, કેમકે દેશના ભીલ અને કોળિયોની સાથે તે મળી ગયો હતો, તેથી મુસલમાનો ઘણું કરીને તેનાથી બહુ ડરતા હતા.

પેશ્વાએ સર બુલંદખાન સાથે ઉપર પ્રમાણે કરાર કર્યો કે તરત જ, ત્ર્યંબકરાવ દાભાડેએ, બીજા મરાઠા સરદારો સાથે સંપ કરવાનો, અને ગૂજરાતમાં ફોજ એકઠી કરવાનો આરંભ કર્યો. જ્યારે તેની પાસે પાંત્રીશ હજાર માણસની ફોજ થઈ, અને નિજામુલમુલ્કે આશ્રય આપવાની હા કહી, ત્યારે, દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. પિલાજી ગાયકવાડ, કંતાજી અને રઘુજી કદમ ભાન્ડે, શિવાજી અને

આનન્દરાવ પવાર તથા બીજા કેટલાએક સરદારો તેની મદદે આવી પ્હોંચ્યા, અને તેણે જાહેર કર્યું કે, શાહુ રાજાનું રાજ્ય લેવાનો પેશ્વા લોભ કરે છે તેનો બચાવ કરવાને હું દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરૂં છું. શત્રુઓ તૈયાર થઈ રહે તે પ્હેલાં બાજીરાવે તેઓની સામે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની ફોજ સંખ્યામાં ઓછી હતી, પણ તેમાં જૂની પાયગાના અશ્વાર હતા, અને કીર્ત્તિ પામેલા કેટલાક સરસ મરાઠા માનકારિયો હતા. તે લઈને પોતે સત્વર ગૂજરાત ભણી ચાલ્યો, અને થોડી વારમાં નર્મદા ઓળંગીને પેલી પાર ગયો. આ ઠેકાણે તેની ફોજના મોખરાના યોદ્ધાને, પિલાજી ગાયકવાડના દીકરા દામાજીના હાથ નીચેની ટુકડી સાથે લડાઈ થઈ, તેમાં તેની છેક હાર થઈ. તો પણ બાજીરાવ* નિરાશ થઈ ગયો નહિ. આગળ ધપીને અને ડભોઈ તથા વડોદરા બન્ને શહર પિલાજી ગાયકવાડના તાબામાં હતાં તેઓની વચ્ચે એક જગ્યા આગળ શત્રુઓની સામે ભીડાવ્યાં, તેમાં તેની ખરેખરી જિત થઈ, એટલે મરાઠી રાજ્ય ઉપર તેની સર્વ સત્તા બેઠી.

આ અગત્યની લડાઈ ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૧ ના એપ્રિલ મહિનાની પ્હેલી તારીખે થઈ. એમાં જ્યારે બાજીરાવને તેના દેશિયો સાથે લડાઈ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પોતાની સદાની રીતિથી ઉલટી રીતે વર્ત્તીને તરત જ તેઓની સાથે શેળભેળ થઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. સેનાપતિનાં નવાં રાખેલાં માણસોથી ટકી શકાયું નહિ, અને હલ્લો થતાં પ્હેલાં, પ્હેલે મારે જ નાશી ગયાં. તેમની સાથે કંતાજી કદમ ભાન્ડે નાઠો અને ખંડેરાવ દાભાડેનાં જૂનાં માણસ તેના દીકરાના રક્ષણ અર્થે રહ્યાં; બાજીરાવ ઘોડા ઉપર બેશીને આવા મ્હોટા પ્રસંગે જોઈયે તેવું શૂરાતન બતાવીને લડવા લાગ્યો. દાભાડે હાથી ઉપર બેઠો હતો, તેણે પોતાની ફોજ નાસતી જોઈને પોતાના હાથીને પગે સાંકળ નંખાવી દીધી. રણક્ષેત્રમાં તુમુલ યુદ્ધ થયું; પણ કોનો જય થશે તે કેટલીક વાર સુધી સમજાય એમ રહ્યું નહિ, તેવામાં ત્ર્યંબકરાવ કમાનની પણછ કાન સુધી ખેંચીને બાણનો પ્રહાર કર્યો જતો હતો, તેને અચાનક ગોળી વાગી. એટલે તે પડ્યો.

---

* **પેશ્વાઓની વંશાવલિ.**

૧ બાલાજી વિશ્વનાથ	સન ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦ સુધી.
૨ બાજીરાવ પ્હેલો (બલ્લાળ)	સન ૧૭૨૦ થી ૧૭૪૦ સુધી.
૩ બાલાજી બીજો	સન ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૧ સુધી.
૪ માધવરાવ	સન ૧૭૬૧ થી ૧૭૭૨ સુધી.
૫ નારાયણરાવ	સન ૧૭૭૨ થી ૧૭૭૩ સુધી.
૬ સવાઈ માધવરાવ	સન ૧૭૭૩ થી ૧૭૯૫ સુધી.
૭ બાજીરાવ બીજો	સન ૧૭૯૫ થી ૧૮૧૮ સુધી.

બાજીરાવનો એ પ્રમાણે જય થયા પછી પિલાજી ગાયકવાડ રણક્ષેત્રમાંથી ઘાયલ થઈને નાઠો હતો તેના તાબાનું વડોદરા સર કરવાને તે સર બુલંદખાનની સલાહથી તૈયાર થયો, પણ પછીથી આગષ્ટ મહિનામાં સલાહ થઈ, અને ચોમાસા પછી બાજીરાવ સતારે પાછો ગયો.

દાભાડે ઉપર જય મેળવ્યાથી, જેમ બીજી દરેક મુલ્કી લડાઇયોમાં થાય છે તેમ, ઘણા લોકોને તેના ઉપર ઈર્ષા આવી તે મટાડી દેવાને તેને ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. અને તેનું સમાધાન કરવાને તેનાથી બન્યા એટલા ઉપાય કર્યા. તેમાં ત્ર્યંબકરાવ દાભાડેના બાળપુત્ર યશવંતરાવને તેની માના દેખરેખપણા નીચે સેનાપતિનો અધિકાર આપ્યો, અને તેઓનો પ્રથમ મુતાલિક પિલાજી ગાયકવાડ હતો તેને તે જગ્યા ઉપર કાયમ કરીને તેના વંશપરંપરાના "સમશેર બહાદુર"ના પદ સાથે "સેનાખાસખેલ"ની બીજી પદવી આપી. પછીથી ફરીને તકરાર થાય નહિ એટલા માટે, શાહુ રાજાની સમક્ષ એક લેખ તૈયાર કર્યો, અને તેમાં પેશ્વાએ અને સેનાપતિએ સહીયો કરી, તેમાં ઠરાવ એવો કર્યો હતો કે, ગૂજરાત અને માળવા એક બીજાની જે જગ્યાઓ છે તેમાં કોઈ કોઇયે પેસવું નહિ. આખા ગૂજરાતમાં પ્રાન્તની સર્વ વ્યવસ્થા સેનાપતિ કરે; પણ તે પેશ્વાની મારફતે સતારા સરકારને ઉપજનો અર્ધો ભાગ આપે.

સર બુલંદખાને બાદશાહને મદદ મોકલવાની અરજ કરતાં લખ્યું હતું કે, મારા લખવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે નહિ તો ઘણું સંકટ વેઠવું પડશે, અને બહુ અપમાન થશે; એ ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ એ વાત તો એક કોરે રહી, અને ગૂજરાતની ચોથ અને સરદેશમુખી મરાઠાઓને તેણે આપી, તે વાત તેને પસંદ પડી નહિ, માટે સર બુલંદખાનની જગ્યાએ મારવાડના રાજા અભયસિંહ રાઠોડને ઠરાવ્યો. તે નવા રાજ્યનો કબજો કરી લેવાને ફોજ લઇને આવ્યો તેની સામે સર બુલંદખાન કેટલી વાર સુધી થયો. પણ પછીથી તે દિલ્હી પાછો ગયો ત્યાં તેનું અયોગ્ય રીતે અપમાન કરી બીજી રીતે ઘણા હાલહવાલ કર્યા.

સર બુલંદખાનના હાથ નીચે, ભરૂચ પરગણાની ફોજદારી આ વેળાએ અબ્દુલ બેગ કરતો હતો. એ પરગણું નિજામુલમુલ્કને તેના અંગના પરગણા તરીકે આગળ આપવામાં આવ્યું હતું, તે ઉપરથી, અબ્દુલ બેગ હવે નિજામનો નોકર પોતાને માની લેવા લાગ્યો; તેની પાસેથી તેને "નેક આલમખાન"નો કિતાબ મળ્યો, અને અભયસિંહની કે મરાઠાની કોઈની તે પત કરવા લાગ્યો નહિ.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૨ માં અભયસિંહના ફોજદારે ગાયકવાડ પાસેથી વડોદરૂં લઈ લીધું. પણ પ્રજાનો ભાવ પિલાજીના ઉપર વધારે હતો. તે લડવાને બ્હાર પડ્યો, કેટલીક જિતો મેળવી લીધી, અને કેટલાક મુખ્ય કિલ્લા સ્વાધીન કરી લીધા. છેવટે રાઠોડ સરદારે પિલાજીને રામશરણ કરી દેવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તેની સાથે સલાહ કરવાને મિષે તે કામ સાધી લેવાને માણુસ મોકલ્યાં. ઠાસરા પરગણાના ડાકોર ગામમાં, જ્યાં શ્રી રણછોડજીનું ધામ છે ત્યાં, આ સમયે પિલાજી પડેલો હતો. તેને વ્હેમ આવે નહિ એટલા માટે તેઓએ કેટલીક વાર અવર જવર કર્યા. એક દિવસે તેઓ છેક સાંઝ થતાં સુધી બેઠા, અને અંધારૂં થયું એટલે આજ્ઞા લઈને ગાયકવાડના તંબુમાંથી નીકળ્યા. તેમની માંહેલો એક, કાંઇક જરૂરિયાતની વાત ક્હેવાની રહી ગઈ છે એવું મિષ કરીને પાછો ગયો, અને પિલાજીના કાનમાં ક્હેવાનું ડોળ કરીને તેના કાળજાની વચ્ચે કટારી મારી.

આ પ્રમાણે પિલાજીનો ઘાત કર્યો, તો પણ, અભયસિંહની મનકામના પૂર્ણ થઈ નહિ; કેમકે વડોદરાની પાસે પાદરા ગામ છે ત્યાંનો દેસાઈ પિલાજી સાથે મિત્રતા રાખતો હતો તેથી તેણે આખા દેશના ભીલ અને કોળી લોકોને ઉભા કર્યા. પિલાજીનો ભાઈ મહાદજી ગાયકવાડ જંબુસરથી આવ્યો, અને વડોદરૂં પાછું લીધું. તે દિવસથી વડોદરૂં ગાયકવાડના વંશમાં ચાલે છે. પિલાજીનો વડો પુત્ર દામાજી મોટી સેના લઈને સોનગઢથી આવ્યો, તેણે ગૂજરાતની પૂર્વ ભણીનાં કેટલાંક મુખ્ય પરગણાં પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને જોધપુર સુધી આક્રમણ કરયું. તેથી અમદાવાદ એક મુતાલિકને સોંપીને પોતાનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય સંભાળવાને અભયસિંહને જોધપુર જવાની અગત્ય પડી.

દામાજી ગાયકવાડે હવે ગૂજરાતમાં પોતાની સ્થાપના કરી, અને, ત્યાર પછી બે વર્ષે, તેના બાપના પ્રતિસ્પર્ધી કંતાજી કદમ ભાન્ડેને પ્રાંતમાંથી ક્હાડી મૂક્યો. પણ બીજે વર્ષે ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૫ માં તે હોલકરને ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરવાને તેડી લાવ્યો. તેઓ ઓચિંતા આવ્યા; અમદાવાદની ઉત્તરનાં કેટલાંક શહરો તેમણે લૂંટ્યાં, અને ઈડર, પાલણપુર, અને છેક બનારસ નદી સુધી ખંડણી ઉઘરાવી; પછી જેવા તેઓ એકાએક આવ્યા હતા તેવાજ પાછા એકાએક જતા રહ્યા. પછીથી તરત જ અભયસિંહને આજ્ઞા કરી ગૂજરાતના અધિકાર ઉપરથી ખશેડીને તેને ઠેકાણે નજીબ ઉદ્દાવલા મોમિનખાનને બાદશાહે ઠરાવ્યો હતો, પણ અભયસિંહના મુતાલિક ભંડારી રતનસિંહે અમદાવાદ તેને સ્વાધીન કરયું નહિ, એટલે તેને ક્હાડી

મૂકવાને દામાજી ગાયકવાડનો આશ્રય માગવાની અગત્ય પડી. ગાયકવાડે અને મોમિનખાને એકબીજાની પાઘડિયો અદલબદલ કરી, અને રતનસિંહને ફહાડી મૂકવાને ગાયકવાડે રંગાજીને ફોજ આપીને પોતાના નવા મળતિયા સાથે મોકલ્યો. જેવો તેઓએ અમદાવાદ ઉપર હુમલો કર્યો કે તરત તેઓને પાછા હઠાવી ફહાડ્યા, પણ રતનસિંહ છેવટે તાબે થયો. ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૭ના મે મહિનાની આશરે વીશમી તારીખે અમદાવાદ તેમને સ્વાધીન થયું, અને મોગલ તથા મરાઠાનો ખંડણીમાં અને સત્તામાં બરાબર ભાગ ઠરાવ્યો. આ ગોઠવણ એવી થઈ કે, જેથી હવે તેમના કજિયાનો કદિ પાર આવશે નહિ એ વાત અગાઉથી કલ્પનામાં આવી શકે. એ જ વર્ષમાં બાદશાહે નિજામુલમુલ્કને સમજાવીને દિલ્હી બોલાવી લીધો, અને ગૂજરાત તથા માળવાનો અધિકાર તેને તેના દીકરા ગાજી ઉદ્દીનને નામે સોંપ્યો, અને તેની સાથે એવી શરત કરી કે તારે મરાઠાને એ બન્ને પ્રાંતોમાંથી હાંકી ફહાડવા. પણ આ કરાર પ્રમાણે કરી શકવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી. તેણે તેના બળવાન શત્રુ બાજીરાવ પેશ્વા સંગાથે લડાઈ કરી, અને તેની સાથે કરાર કરવો પડ્યો. તેમાં એમ ઠરાવ્યું કે બાજીરાવને આખો માળવા પ્રાન્ત અને ચંબલ તથા નર્મદાની વચ્ચેના પ્રદેશનું સંપૂર્ણ આધિપત્ય બાદશાહ પાસેથી નિજામે અપાવવું.

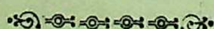
દામાજી ગાયકવાડ હવે તો સત્તાવાળું માણસ થઈ પડયું. ત્ર્યંબકરાવની વિધવાનો તે વ્યવસ્થાપક હતો તેથી દાભાડેની ટુકડી ભણીની સર્વ સત્તા પોતાની મરજી પ્રમાણે ઉપયોગમાં આણવા લાગ્યો. કેમકે યશવંતરાવ તે કામ ઉપાડી લેવા જેવો પાકી ઉમરનો થયો તો ખરો પણ આગેવાન તરીકે કામ ચલાવવા જેટલી તેનામાં આવડ ન હતી. મરાઠાઓની ગૂજરાતમાંની સર્વ સરદેશમુખી તથા કાઠિયાવાડની ખંડણી, દામાજિયે, મોમિનખાનનું ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મરણ થયું ત્યાં સુધી ઉઘરાવવા માંડી. બાદશાહના હુકમથી અબદુલ અઝીઝખાનને ગૂજરાતનો નવો સૂબેદાર ઠરાવ્યો, તે, તે સમયે દક્ષિણમાં ઔરંગાબાદમાં હતો. ત્યાંથી કેટલાંક માણસોની ફોજ એકઠી કરીને પોતાના નવા અધિકાર ઉપર જતાં, સુરત મૂકીને ભરૂચની પાસે અંકલેશ્વર આગળ આવી પ્હોંચ્યો. પણ ત્યાં આગળ દામાજીના પક્ષવાળાઓએ તેના ઉપર એકાએક હુમલો કરીને તેની ટુકડીનો પૂરેપૂરો નાશ કર્યો, ત્યાર પછી, ફકિરઉદ્દૌલાને અમદાવાદનો કબજો લેવાને દિલ્હીથી મોકલ્યો. (ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૪ માં) પણ દામાજીની એક ટુકડી રંગાજીના તાબાની હતી તે તેની સામે થઈ, અને કબજો લેવા દીધો

નહિ. આ વેળાએ દામાજી સતારામાં હતો તે સમય સાધીને તેના ભાઈ ખંડેરાવે પોતાને અનુકૂળ પડતો અગત્યનો ફેરફાર કરી દીધો. તેમાં રંગાજીને તેણે દૂર કર્યો, અને પોતાના એક માણસને અમદાવાદમાં રાખવાની ગોઠવણ કરી. વળી ફકિરઉદ્દૌલાને તેણે કેટલોક આશ્રય આપ્યો, પણ દામાજિયે તાબડતોબ પાછા આવીને તેઓનો સંબંધ મરાઠાઓના સ્વાર્થને હાનિકારક થઈ પડે તેના પ્હેલાં તો તે તોડી નંખાવ્યો અને ખંડેરાવને બોરસદ કિલ્લો અને મૂલ્યવાન નડિયાદ પરગણું આપ્યું, તથા વડોદરામાં તેને પોતાનો મુતાલિક ઠરાવ્યો. આ ઉપર્યુક્ત વ્યવસ્થા કરવાથી દામાજી પોતાના કુંટુંબના ઘણા માણસો ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું જાળવી શકયો, અને પોતાની સત્તાને ખલેલ પ્હોંચાડનારી ખરેખરી અડચણ વચ્ચે આવી હતી તે દૂર કરી. તેણે ફકિરઉદ્દૌલાને માન્ય કર્યો નહિ, અને તેને બદલે પોતાનો જૂનો મળતિયો જે મોમિનખાન હતો તેના પુત્રને અને ભાઈને આશ્રય આપ્યો.

શિવાજીના પુત્ર રાજારામની મા તારાબાઇયે ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૧માં દામાજી ગાયકવાડને લખી મોકલ્યું કે, મરાઠી રાજ્યને અને રાજાને બ્રાહ્મણોના હાથમાંથી છોડાવવાને તમારે સતારે આવવું. તારાબાઇયે પ્રથમ રાજાને સમજાવ્યું હતું કે તારો ચાકર બાલાજી બાજીરાવ તારી સર્વ સત્તા બથાવી પડ્યો છે તે તું પાછી મેળવી લે, પણ તેમાં તે બાઈનું કાંઈ વળ્યું ન હતું તેથી ગાગકવાડ આવી પ્હોંચે છે એવા સમાચાર તેને મળ્યા, એટલે રાજાને સતારાના કિલ્લામાં બોલાવીને કેદ કર્યો. પ્રથમ તો દામાજિયે પેશ્વાના સરદારોને હરાવ્યા અને તારાબાઈને સતારે જઈ મળ્યો. પણ પછીથી તરત જ તેને પાછું હઠવું પડ્યું, અને બાલાજીની સાથે કોલકરાર કરવાની અગત્ય પડી. પેશ્વાએ દામાજીને પોતાના કબજામાં જોઈતિ ગૂજરાતમાંના જે કાંઈ ચડેલા રૂપિયા હતા તે અને કેટલોક બધો મુલ્ક માગવા માંડ્યો. દામાજિયે કહ્યું કે હું તો દાભાડેનો મુતાલિક છું તેથી તમારી માગણી કબૂલ રાખવાનો મને અધિકાર નથી. આવા ઉત્તર ઉપરથી પેશ્વાએ ગાયકવાડના તથા દાભાડેના કુટુંબના કેટલાક માણસોને કેદ કરીને એક ડુંગરી કિલ્લામાં રાખ્યા. પછી તેણે વિશ્વાસઘાત કરીને દામાજીની છાવણીમાં લૂંટ કરીને તેને કેદ પકડીને પુને પ્હોંચતો કર્યો ત્યાંથી તેને છોડતાં પ્હેલાં પેશ્વાએ ઘણા સખ્ત કરાર કહી બતાવ્યા, તે એવા કે,—ચડેલા રૂપિયાને બદલે પંદર લાખ રૂપિયા આપવાથી તે કરજનો નિકાલ થાય અને ગાયકવાડના તાબામાં હાલ જે દેશ છે તે, તથા હવે પછી, જે જિતી લેવામાં આવે તેનો અર્ધો ભાગ આપવો. દામાજિયે અર્ધોઅર્ધ મુલ્ક

આપવાને હા કહી, અને જે ઠેકાણેથી ખંડણી, ઉપજનો ભાગ, સરદેશમુખી અથવા લૂંટ જે કાંઈ મળે, તેમાંથી ખર્ચ બાદ કરતાં બાકીના ભાગમાંથી અર્ધો હિસ્સો આપવાને માન્ય કર્યું. વળી દશ હજાર ઘોડા સહિત પેશ્વાને જ્યારે અગત્ય હોય ત્યારે આશ્રય આપવાનું કબૂલ કર્યું. દાભાડેના મુતાલિક તરીકે તેના ગૂજરાત પ્રાન્તના ભાગને પેટે પ્રતિવર્ષે પાંચ લાખ વીશ હજાર રૂપિઆ આપવા; રાજાના માણસોના ખર્ચને પેટે મદદ તરીકે પ્રતિવર્ષે કાંઈક રકમ આપવી; આ કરારથી પેશ્વાના તાબામાં જે પરગણાં આવે ત્યાં થાણાં બેસરાવવામાં મદદ આપવી અને સૌરાષ્ટ્રના આખા દ્વીપકલ્પમાંથી ખંડણી ઉઘરાવાના કામમાં મદદ આપવી. એ સર્વ વાત તેણે કબૂલ કરી. પેશ્વાના ન્હાના ભાઈ રઘુનાથરાવ અથવા રાઘોબાએ, ઉપરના દામાજી ગાયકવાડના સર્વ કરારનો અમલ કરી લેવા સારૂ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, અને દામાજીને કેદમાંથી છોડયો, એટલે એ પણ ગૂજરાતમાં જઈને પોતાની ફોજ સહિત તેને મળ્યો. તેઓ બન્ને એકઠા મળીને ખંડણી ઉઘરાવતા, અને દેશને વશ કરી લેતા ચાલ્યા; તેમાં તેઓ અમદાવાદના કિલ્લા સુધી આવી પ્હોંચ્યા ત્યાં સુધી કોઇયે તેઓનો અટકાવ કર્યો નહિ.

ગૂજરાતનું રાજધાની નગર (અમદાવાદ) તે સમયે જીવાનમર્દખાન બાબીના હાથમાં હતું. તેને મોમિનખાનના ભાઇયે પોતાનું મરણ થતાં પ્હેલાં મોગલના તાબાના ભાગ ઉપર પ્રથમથી ઠરાવ્યો હતો. પણ દામાજી જેવામાં કેદ પડ્યો હતો તેવામાં, શહરની સર્વ સત્તા તે પોતાને સ્વાધીન કરી બેઠો હતો, માત્ર ગાયકવાડનું લેણું વસુલ કરી લેવા દેતો. જ્યારે બન્ને એકઠા મળેલા મરાઠા સરદારો અમદાવાદ આગળ આવ્યા ત્યારે જીવાન-મર્દખાન પાલણપુર હતો. શહર ચઢી ઉતરીને તાબે કરી લેતાં પ્હેલાં તો તે ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો. એટલે કિલ્લેદારોને નવો જુસ્સો ઉત્પન્ન થયાથી તેઓએ ઘણા આગ્રહથી બચાવ કર્યો. જીવાનમર્દખાન બાબીની સલુકાઈને લીધે તેના લાભમાં પ્રતિષ્ઠિત કરાર થયો, તે એવો કે તે જો શહર છોડી દે તો તેને પટ્ટણ, વડનગર, રાધનપુર, વિજાપુર અને બીજાં કેટલાંક પર-ગણાં આપવાં. ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૫ ના એપ્રિલ મહિનામાં છેવટે અમદાવાદ મરાઠાઓને સ્વાધીન થયું. તેની ઉપજ પેશ્વાએ અને ગાયકવાડે અર્ધો-અર્ધ વ્હેંચી લેવા માંડી, પણ પેશ્વાએ સર્વ કિલ્લેદાર પોતાના ભણીના મૂક્યા અને હમણાં જે ગાયકવાડની હવેલી ક્હેવાય છે, તે જ કિલ્લામાં દામા-જીની ફોજ રહે એમ ઠર્યું.

પ્રકરણ ૨

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશનું પ્રથમ આગમન

મિ૦ બુર્શિયરને મુંબઈના ગવર્નરની જગ્યા ઈ૦ સ૦ ૧૭૫૦ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૭ તારીખે મળી ત્યારથી બ્રિટિશ અને મરાઠાઓનો સંબંધ વધારે નિકટ થવા લાગ્યો. તે વેળાએ સુરતમાં મોગલોની સત્તા નબળી પડી જવાથી ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી તે વ્યવસ્થા કરી દેવાને, અને ત્યાં પોતાના હક્ક અને વ્યાપારનું કામ સારા પાયા ઉપર સ્થાપવાને, અંગરેજોને પેશ્વાનો આશ્રય મેળવવાને બહુ અગત્ય હતી. પણ પેશ્વાથી તેમને આશ્રય આપવાનું બની આવ્યું નહિ; અને જ્યારે તેઓએ પોતાનું કાર્ય તેના આશ્રય વિના કરી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે મુંબઈ બેટ ઉપર ચડાઈ કરવાનું મિષ બતાવીને, પેશ્વાએ તેઓને કાર્ય સાધી લેવા દીધું નહિ. તો પણ પોતાના માણસોનો અને અધિકારિયોનો ઘણો નાશ થવા છતાં પણ ઈ૦ સન ૧૭૫૯ ના માર્ચ મહિનાની ૪ થી તારીખે, અંગરેજોએ સુરતનો કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. ત્યાર પછી તરત જ ગૂજરાતમાં પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરવાના ઉપાય તેઓએ કરવા માંડ્યા. ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૧ માં તેઓએ, પોતાના સુરતના અધિકારની રૂઇયે ભરૂચના નવાબની ઉપર કેટલાએક દાવા કર્યા. તડમતડા કરવાનો વિચાર તેઓએ કેટલાક દિવસ સુધી જવા દીધો, અને નવાબની સાથે કોલકરાર કર્યા, તે જોઇયે તેવા તેના લાભમાં થયા નહિ, એટલે પછી તરત જ તેણે તે રદ કર્યા. તેથી પ્રથમ જે ચઢાઈ કરવાનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો તેનો હવે અંગરેજોએ અમલ કર્યો, અને ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૨ ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે, ભરૂચ ઉપર હલ્લો કરી છાપો મારીને તે લીધું, તેમાં અંગરેજોનો શૂરો અને નિપુણ જનરલ, ડેવિડ વેડરબર્ન માર્યો ગયો.

તેવામાં દામાજી ગાયકવાડ પોતાની પછવાડે ચાર પુત્ર મૂકીને મરણ પામ્યો. તેમાં શિયાજીરાવ વડો પુત્ર હતો, પણ તેનો જન્મ દામાજીની બીજી સ્ત્રીને પેટ થયો હતો, તેથી, પ્હેલી સ્ત્રીનો પુત્ર ગોવિંદરાવ વયે ન્હાનો હતો છતાં પણ, તેણે ગાદી ઉપર આવવાનો પોતાનો દાવો કર્યો. બાકી રહેલા બે માણકજી અને ફતેહસિંહ ન્હાની સ્ત્રીના પુત્ર હતા. માધવરાવ પેશ્વાએ પ્રથમ તો ગોવિંદરાવનો દાવો બ્હાલ રાખ્યો; પણ તેની ન્યાયની કચેરી માં એ વાત નામંજુર કરી, એટલે, તેનો દાવો રદ કરીને શિયાજીને "સેના ખાસખેલ

સમશેર બહાદુરનો" ખિતાબ આપ્યો. પણ તે મૂર્ખ હતો તેથી પેશ્વાએ, તેના ભાઈ ફત્તેહસિંહને તેનો મુતાલિક ઠરાવ્યો. માધવરાવ મરણ પામ્યા પછી, અને તેના ભાઈ નારાયણરાવનું ખુન થયા પછી, તેઓનો કાકો રાઘોબા, જે બાજીરાવનો ન્હાનો પુત્ર થતો હતો તે, થોડા દિવસ સુધી પેશ્વાના અધિકાર ઉપર આવ્યો, એટલે તેણે શિયાજીને દૂર કરીને ગાયકવાડની ગાદિયે ગોવિંદરાવની સ્થાપના કરી. એટલે ફત્તેહસિંહના હાથમાંથી રાજ્ય લઈ લેવાને ગોવિંદરાવ તરત જ ગૂજરાત આવ્યો, અને આ પ્રતિસ્પર્ધી ભાઇયોની ટોળિયો વચ્ચે સદા કજિયો ચાલવાનું કારણ ઉભું થયું.

રાઘોબાનો અધિકાર લાંબો ચાલ્યો નહિ. પુનાની ગાદીના પ્રધાનો સાથે હોલકર અને સિંધિયા મળી ગયા, અને તેઓ ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૫ ના જાન્યુઆરી મહીનામાં તેની સામે થયા, એટલે તે ગૂજરાતમાં વડોદરે નાશી આવ્યો. તે વેળાએ તેના પક્ષનો ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ પોતાના ભાઈને પકડવાના બેતમાં ફરતો હતો. પદભ્રષ્ટ થયેલા પેશ્વાને ગૂજરાતમાં આવવાની એક બીજી મતલબ હતી. મુંબઈ સરકારનો આશ્રય મેળવવાને તેણે જે આગળ કહેણ ચલાવ્યું હતું તે હવે તેણે પાછું ફરીને ચલાવવા માંડ્યું. તા૦ ૬ ઠ્ઠી માર્ચને દિવસે બંને પક્ષકારો વચ્ચે કોલકરાર થયા તેમાં રાઘોબાને ફોજની મદદ આપવાનું અંગરેજોએ કબૂલ કર્યું. અને તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં રાઘોબાની ફોજ હતી તેને જઈ મળવાને મુંબઈથી એક કાફલો રવાના કરવામાં આવ્યો. તે કાફલો જ્યારે સુરત આવી પ્હોંચ્યો ત્યારે રાઘોબાની ખરાબી થયેલી અંગરેજોના જાણવામાં આવી. પ્રધાનોની ફોજ તેની પછવાડે પડી, તેથી વડોદરાનો ઘેરો ઉઠાવીને મહી નદીની પાસેના અડાસના મેદાનમાં, તેઓની સાથે લડાઈ કરવાની તેને અગત્ય પડી, તેમાં તેની છેક હાર થઈ. કર્નલ કિટિંજના ઉપરીપણા નીચે અંગરેજોનો કાફલો રાઘોબાને લઇને ખંભાત આવ્યો, અને તા૦ ૧૭ મી માર્ચે તેઓ જમીન ઉપર ઉતર્યા. ત્યાર પછી, એક માસ કરતાં પણ વધારે દિવસ ગુજર્યા. પછી રાઘોબાની ફોજનાં માણસો જે પ્રથમની લડાઈમાંથી નાશી ગયાં હતાં તે ખંભાતની ઉત્તરમાં અગિયાર માઈલ ઉપર એક ધર્મજ નામે ગામ છે ત્યાં તેઓને આવી મળ્યાં; અને આ પ્રમાણે એકઠી મળેલી ફોજ મે મહિનાની ત્રીજી તારીખે માતર પ્હોંચી. તેઓએ આ ઠેકાણેથી પોતાનો રસ્તો બદલ્યો. પુને જવાના મનસુબાથી તેઓએ પાંચમી તારીખે માતર છોડ્યું, અને આઠમી તારીખે નડિયાદ આવી પ્હોંચ્યા; ત્યાં તેઓએ એક અઠવાડિયું મેલાણ રાખી શહરમાંથી ખંડણી લીધી. પછી નડિયાદ છોડીને ફોજ મહી ભણી ચાલીને અડાસ આવી. જે ઠેકાણે રૂસ્તમઅલીની હાર થઇને

તેનું મૃત્યુ થયું હતું, તથા જ્યાં આગળ રાઘોબાએ પ્રથમ હાર ખાધી હતી તેજ આ જગ્યા આગળ, તા૦ ૧૮ મીને દિવસે લડાઈ થઈ, તેમાં શત્રુઓને હાર ખવરાવી. પણ અંગરેજી ફોજને ઘણું નુકશાન થયું. તારીખ ઓગણ-ત્રીશમીને દિવસે કર્નલ કિટિંજ ભરૂચ આવ્યો અને પોતાની ફોજમાંનાં જે ઘાયલ થયલાં હતાં તેઓને ત્યાં મૂકીને, નર્મદાને કાંઠે શત્રુ પડેલા હતા, તેમના ઉપર હલ્લો કર્યો. પણ તેની સાથેના મરાઠી લશ્કરની ઢંગધડા વિનાની હાલચાલ ઉપરથી તેઓ ચેતી ગયા, અને પોતાની તોપો નદીમાં ફેંકી દઈને ઉત્તર કિનારા ભણી નાશી ગયા; એટલે પછી ચોમાસાના દિવસોમાં ગૂજ-રાતમાં રહીને કોરી ઋતુ બેસતાં પુના ભણી જવાનો છેવટે નિશ્ચય કર્યો. બ્રિટિશ ફોજને ચોમાસાના દિવસ ડભોઈના કિલ્લામાં ફહાડવાનું ઠર્યું હતું, તેથી આઠમી જુને કર્નલ કિટિંજ ભરૂચથી નર્મદાને કિનારે થઈને તેણી મગ ચાલ્યો. બાવા પીરને આરે શત્રુના ઉપર છાપો મારવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા પછી, નદી છોડી દઈને અંગરેજી લશ્કર ડભોઈ ભણી વળ્યું. અસાધારણ વાવાઝોડા સહિત ચોમાસું બેઠું, અને તેઓની સામે થવાને કોઈ બીજો શત્રુ હતો નહિ, તથા પોતાને ઠરાવેલે ઠેકાણે પ્હોંચવાને વીશ માઈલ કરતાં વધારે ચાલવાનું રહ્યું ન હતું, તો પણ બ્રિટિશ લશ્કરના અધિકારિયોને અને બીજાં માણસોને અણહિલપુરના રાજાઓએ બંધાવેલા અને કાળે કરીને ડડળી ગયેલા કિલ્લામાં જઈને રક્ષણ મેળવતાં એક પખવાડિયા કરતાં પણ વધારે દિવસ લાગ્યા.

ગૂજરાતમાં બ્રિટિશની પ્હેલી ચડાઈનો આ પ્રમાણે છેડો આવ્યો. તેમાં કદાપિ તેઓ છેક નિષ્ફળ થયા નહિ તો પણ તેમાંથી તત્કાળ ફળ તેમને કાંઈ મળ્યું નહિ. બંગાળામાં સર્વને માથે એક અધિકારી મંડળી ઠરાવીને તેને નવો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. તેણે પદભ્રષ્ટ થયેલા પેશ્વાને આશ્રય આપ્યાની વાત નાપસંદ કરી તેથી સામી ટોળીવાળા સાથે શત્રુતા રાખવી બંધ પડી, અને જ્યારે રસ્તા પાંશરા થયા ત્યારે કર્નલ કિટિંજનું લશ્કર રાઘોબાની સાથે સુરત પાછું આવ્યું.

થોડાં વર્ષ પછી પૂના સરકાર સાથે બ્રિટિશોને મુખ્ય પક્ષકાર તરીકે ફરીને લડાઈ ઉભી થઈ તેમાં પ્રસિદ્ધ નાના ફડનવિસ તેનું કારણ હતો. ઇ૦સ૦ ૧૭૮૦ ના જાન્યુઆરી મહિનાની પ્હેલી તારીખે, જનરલ ગાડર્ડ બ્રિટિશ ફોજ લઈને સુરત આગળ તાપી નદી ઉતરીને ધીરે ધીરે ઉત્તર ભણી ચાલ્યો. તેનું તોપખાનું અને સરસામાન તેને પછવાડે આવી મળ્યો ને ડભોઈ જે પેશ્વાના તાબાનું હતું તેના ઉપર હલ્લો કરવા ચાલ્યો, અને આણીગમ,

બ્રિટિશ સરકારના મુલ્કી કામદારો હતા, તેઓએ લશ્કરની ભરતી કરીને સુરત તથા ભરૂચ પરગણામાંથી નાના ફડનવિસના પક્ષકારોને હાંકી કહાડ્યા. અરાઢમી જાન્યુઆરિયે જનરલ ગાડર્ડનું લશ્કર ડભોઈ આગળ આવી પ્હોંચ્યું અને બે દિવસ પછી તોપોનો મારો ચલાવવાને મોરચો તૈયાર થયો ત્યારે તો મરાઠા કિલ્લેદાર રાત્રિની વેળાએ કિલ્લો છોડીને જતા રહ્યા. ફત્તેહ-સિંહને ગાયકવાડના રાજ્યના માલિક તરીકે બ્હાલ રાખવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે સલાહનું કહેણ ચાલતું હતું. તેણે લડાઈને સમયે એક બીજાના શત્રુ સામે સહાયભૂત થવા વિષેના કોલકરાર ઉપર સહી કરી. તેની બોલી એવી હતી કે, મહી નદીની ઉત્તરે પેશ્વાનો પ્રાન્ત હતો તે ગાયકવાડે રાખવો, અને તેને બદલે સુરત તથા ભરૂચ જિલ્લાનાં ગાયકવાડનાં ગામ હોય તે તેણે અંગરેજ સરકારને સ્વાધીન કરવાં. જનરલ ગાડર્ડે પછી ઉત્તર ભણીની કુચ જારી રાખી અને દશમી ફેબ્રુઆરિયે ગૂજરાતની મુસલમાની રાજધાની આગળ બ્રિટિશ સરકારનો વાવટો પ્રથમ જ ઉડવા લાગ્યો. ત્યાંના મરાઠા સૂબાએ શરણ થવાને ના પાડી, એટલે તા૦ ૧૨ મીએ મોરચો બાંધીને એક દિવસમાં કિલ્લાની ભીંતમાં બાકોરૂં પાડ્યું. દયાને લીધે, અને શહરમાં જુલમ જાસ્તી થાય નહિ એટલા માટે બીજો આખો દિવસ હલ્લો કરવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો, અને એવી આશા બાંધી કે કિલ્લેદારો એમની મેળે આવીને શરણ થશે. પણ તેમ તો બન્યું નહિ, એટલે પંદરમી તારીખની સવારે અંગરેજોની ટોળીઓ બાકોરામાં થઈને ધશી જવાને તૈયાર થઈ, ત્યારે કિલ્લેદારોએ તે ઠેકાણે યુદ્ધ કરયું તેમાં તેઓનાં ત્રણસેં માણસ માર્યાં ગયાં. એ પ્રમાણે ગૂજરાતની રાજધાનીનું નગર તાબે થયું. એટલામાં તો ગાડર્ડના સાંભળવામાં આવ્યું કે, સિંધિયા તથા હોલકર ઓગણત્રીશમી તારીખે નર્મદા ઉતરીને વડોદરાની લગભગ ઘોડેસવારોની મ્હોટી સેના લઈને આવી પ્હોંચ્યા છે, પણ આ બ્રિટિશ જનરલ તેમના ઉપર ચડ્યો એટલે તેઓ પાવાગઢ ભણી જતા રહ્યા.

મુલ્કી ચાકરી ખાતાનો મિ૦ જેમ્સ ફાર્બસ જે ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર નામના પુસ્તકના રચનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેને સ્વાધીન ડભોઈ હતું. તેની આસપાસ મરાઠા અશ્વાર વિંટળાઈ વળ્યા તે કિલ્લાની ભીંત ઉપરથી દેખાતા હતા પણ ત્યાંથી તોપનો મારો પ્હોંચી શકે એમ હતું નહિ. કિલ્લાની રખેવાળી કરનાર લશ્કરમાં સિપાઇયોની ત્રણ પલટણો અને તેઓના ઉપર ત્રણ યુરોપિયન કામદાર, થોડાક યુરોપિયન ગોલંદાજ તથા ખારવા અને આરબ તથા સિંધિની પાયદળની પાંચ ટુકડીઓ એટલું હતું. મરાઠી

છાવણીમાં એક મુલ્કી અને એક લશ્કરી એવા બે અધિકારીને ઓળમાં મૂકયા હતા. તેઓએ છાની રીતે શહર માંહેલા પોતાના દેશિયોને બાતમી મોકલી કે, તમે સામા થશો તેથી કાંઈ વળવાનું નથી માટે શરણ થજો. પણ ડભોઈની માંહેલી મગ તો જૂદા જ પ્રકારનો જુસ્સો પ્રવર્ત્યો હતો. જેમ્સ ફાર્બસની પાસેના ન્હાના સરખા પુસ્તકસંગ્રહમાં વાર્ષિક રેજિસ્ટરો અને વિદ્યામાળાની ચોપડિયો મુખ્યત્વે કરીને હતી તેમાંથી નાના પ્રકારના કોલકરારના વિષય તેણે વાંચી રાખ્યા હતા, તે એવી સમજણથી કે અગત્ય પડે તો, ઘટિત સલાહનું ફ્હેણુ કરવામાં આવે ત્યારે તે ઉપયોગી થઈ પડે. આ ઉપરાન્ત તેણે કિલ્લા બાંધવાની વિદ્યા, અગ્ન્યસ્ત્રવિદ્યા, અને એવા જ બીજા વિષયનું બહુ લક્ષપૂર્વક મનન કરી રાખ્યું હતું. વળી તેણે કિલ્લાની મજબૂતી કરવાની તથા અસલની મરાઠી તોપો ઉપયોગમાં આણવાની તૈયારી પણ કરી રાખી હતી. પરંતુ જનરલ ગાડર્ડ લશ્કર લઈને અમદાવાદથી આવી પ્હોંચ્યો તેથી ડભોઈના કિલ્લેદારોએ કરી રાખેલી તૈયારીનો ઉપયોગ કરવાનો સમય આવ્યો નહિ, અને મરાઠી લશ્કર પોતાની છાવણી ઉઠાવીને જતું રહ્યું.

ત્યાર પછી કેટલાંક કારણોને લીધે કેટલીક હારજિતની લડાઇયો થઈ તેથી ગૂજરાતમાંના તેમના હિત ઉપર માત્ર આડકતરી રીતે અસર થઈ. પછી ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૨ ના મે મહિનાની ૧૭ મી તારીખે સાલબાઈમાં બ્રિટિશ અને મરાઠા વચ્ચે સલાહ થઈ તેમાં, મહાદજી સિંધિયો મધ્યસ્થ હતો. પણ તે સલાહના કોલકરાર ૧૭૮૩ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે અમલ કરવાને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા. તેમાં એવું ઠર્યું કે, ૧૭૭૫ માં લડાઈ થઈ તેના પ્હેલાં જેઓનો ગૂજરાતમાં જે મુલ્ક હતો તે તેમની પાસે રહે; વડોદરાના મુલ્કમાં કોઈ ભાગ પડાવે નહિ, તથા જ્યાં સુધી દુશ્મનાવટ ચાલુ રહી ત્યાં સુધીની ખંડણીનો દાવો ફત્તેહસિંહ ઉપર પેશ્વા કરે નહિ. વળી એમ ઠર્યું કે, "ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૯ ના જાન્યુઆરી મહીનામાં વડગામ આગળ મહાદજી સિંધિયાએ મુંબઈ સરકાર પ્રતિ ઉદારતાભરેલી વર્ત્તણૂંક ચલાવેલી; તથા તે સમયે બે અંગરેજ ગૃહસ્થો ઓળમાં આપેલા તેઓની દયાભરેલી રીતે બરદાસ્ત કરી અને તેમને છોડ્યા એ ઉપરથી, તેમના વિષે જે અભિપ્રાય બાંધવામાં આવ્યો તેની નિશાની દાખલ" તેમને ગવર્નર જનરલ ઇન કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે મૂલ્યવાન ભરૂચ જિલ્લો આપવો. ઉપરના ઠરાવ પ્રમાણે, જેમ્સ ફાર્બસના તાબામાં, ડભોઈ, જનોડ અને બીજાં ગૂજરાતનાં પરગણાં હતાં તે મરાઠાને પાછાં આપવાનો તેને હુકમ થયો અને સૂચના કરવામાં આવી કે મરાઠી સંસ્થાનમાંથી જે અધિકારીને એ પરગણાં કબ્જે

લેવાને મોકલવામાં આવે તે અધિકારીને તે પાછાં સ્વાધીન કરવાં. તે જ પ્રમાણે ભરૂચ શહર અને પરગણું મહાદજી સિંધિયાનો ભાસ્કર રાવ કરીને માણસ હતો તેને આપવાને ત્યાંના મુખ્ય અધિકારી અને કૌન્સિલને આજ્ઞા કરવામાં આવી.

ડભોઈ અને ભરૂચ મરાઠાઓને આમ પાછાં આપવામાં આવ્યાં તે સમયનું જાણવા યોગ્ય વર્ણન "ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર"ના કર્તાએ આપ્યું છે તે પ્રમાણે આ ઠેકાણે અમે દાખલ કરિયે છિયેઃ—મિ૦ ફાર્બસ ક્હે છે કે, "ડભોઈ "અને તેના તાબાનાં પરગણાં મરાઠાને પાછાં આપવાનાં છે એ વાત પ્રસિદ્ધ "થઈ, અને મારો ત્યાંથી નીકળવાનો દિવસ પાસે આવ્યો, ત્યારે શહરના મુખ્ય "મુખ્ય બ્રાહ્મણો એકઠા થઈને દરબારમાં મારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા, અને "આ પ્રમાણે ફેરફાર થયો તેનું, તેઓએ અંતઃકરણપૂર્વક મારી સાથે દિલસોજી "બતાવી મને નજરાણું આપવા માંડ્યું. પણ તેનો સ્વીકાર કરવાની મેં ના "પાડી. ત્યારે તેમને એટલું બધું માઠું લાગ્યું કે, છેવટે મારે તેમને ક્હેવું "પડ્યું કે, એક વસ્તુ મારે તમારી પાસેથી માગી લેવાની હતી, તેમ કરવામાં "મને સભ્યતા લાગી નહિ માટે અગાઉ મેં તે માગી નથી, પણ જ્યારે હવે તમે "મને નજરાણું લેવાનો આગ્રહ કરો છો ત્યારે તો, તે વસ્તુ તમે મને આપશો તો "મારા અંતઃકરણમાં જરા પણ સંકોચાયા વિના હું તે લઈશ. હિન્દુની પ્રાચીન "કાળની ડભોઈમાં બાકી રહેલી ઘણી નિશાનિયો, શહરની પડી ગયેલી "ઇમારતોનાં કોતરકામના કડકા, અહિંતહિં પડેલા ભાગી ગયેલા સ્તંભ, ખંડિત "થયેલી મૂર્ત્તિયો, એઓ વિષે મારો કાંઈક અચંબો બતાવીને, અને તેઓનાથી "ઉપકૃત થવાની અતિશય ઇચ્છા દર્શાવીને બ્હારના ખંડિત ભાગ માંહેથી "ન્હાના ન્હાના કડકા પસંદ કરીને લેવા દેવાની આજ્ઞા આપવા બાબત "મેં તેઓને વિનતિ કરી, અને કહ્યું કે, હું એ અવશેષોને યુરોપ લઈ જઇને "મારી વાડીમાં એક દેવાલય બંધાવીને તેમાં પધરાવીશ. મારૂં આવું બોલવું "સાંભળીને તેઓને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને સર્વ ચડીચૂપ થઈ ગયા. હું "તેઓના ધર્મનું હાસ્ય કરીશ એવી તેમને બ્હીક લાગતી હોય એવું તેઓએ "બતાવ્યું નહિ, પણ એક ક્રિશ્ચિયન ધર્મના પુરૂષને હિન્દુ ધર્મની મૂર્ત્તિયો "રાખવાનું શું પ્રયોજન છે તે જાણવાની આતુરતા બતાવી. યુરોપિયન "લોકોની સામાન્ય જિજ્ઞાસા, પૂર્વ ભણીની કોતરણીના નમુના તેઓને બતા- "વવાથી થતો આનંદ, અને મનને અસર કરનારી હજારો વાતોનાં સ્મરણ "વડે કરીને પ્રિયકર થઈ પડતી દૂરની જે જગ્યા, ત્યાંથી આણેલી પ્રાચીન "વસ્તુઓ હું મારા પોતાના દેશમાં જોઉં, તે સમયે મારા મનમાં જે આનંદ-

"દાયક વિચારસંકલના ઉત્પન્ન થાય, એ સર્વ વાત તેમના મનમાં ઊતારવાને "મને જરા મુશ્કેલ પડયું."

"કોઈ દિવસ તેઓએ સાંભળેલી નહિ એવા પ્રકારની નવતર માગણી "સાંભળીને તેઓને નવાઈ લાગી અને કેટલાક સંન્યાસિયોને પૂછીને એકાંતમાં "વિચાર કર્યા પછી થોડીક વારમાં પાછા આવવાની તેઓએ મારી "પાસે આજ્ઞા માગી, તે સમયે મારો વિયોગ થવાનો છે એમ જાણીને "તેઓની આંખ્યમાંથી આંસુ વ્હેવા લાગ્યાં. બીજે દિવસે સવારમાં "તેઓ મારી પાસે પાછા આવ્યા ત્યારે, એક રીતે, મારે જવાની વેળા "પાસે આવેલી જોઈને ખેદ પામેલા દીસવા લાગ્યા, તેમ જ બીજી રીતે, "મારી માગણી માન્ય રાખવાનો તેઓને પ્રસંગ આવ્યો તેથી રાજી થયેલા "જોવામાં આવ્યા. તેઓએ ઘણી જ ઉદારતાભરેલી રીતે મને કહ્યું કે તમે "તમારાં માણુસ મોકલીને તમારી નજરમાં આવે તે વસ્તુઓ પસંદ કરી "લ્યો, અને મિત્રાઈદાવે તમારા પોતાના દેશમાં લઈને દેવાલયમાં પધરાવો. "મેં તે પ્રમાણે કર્યું; ઉજ્જડ પડેલા દેવાલયની તૂટી પડેલી પાળોની માંહેલી "ગમની ન્હાની મૂર્ત્તિયો, અને હીરાના દરવાજાની બહારની કોતરણીના નમુના "હિન્દુ કારીગરો મોકલીને મંગાવી લીધા. અને સ્ટાનમોર ડુંગર ઉપર એ જ "કામને માટે અષ્ટકોણ આકારની જગ્યા બંધાવી છે તેમાં તેના આઠ સમુ- "દાય ગોઠવવામાં આવ્યા છે તે તે જગ્યાના શણગાર રૂપ થઈ પડ્યા છે. તેના "ઉપર લીંબોઈના ઝાડની ઘટા છે, અને પાસે એક તલાવ છે તેમાં સુંદર "કમળ આવી રહ્યાં છે, તેની પાંખડિયો અને પાંદડાં દક્ષિણ ભણીના વાયુથી "જ્યારે નાજુકપણે હાલે છે ત્યારે ગૂજરાતના પવિત્ર તલાવનું મને સ્મરણ "થાય છે."

આ ગ્રંથકર્ત્તા પછી ભરૂચ ગયો. ત્યાં પણ એવો જ દેખાવ તેના જોવામાં આવ્યો:—

"ભરૂચના લોકને બ્રિટિશના સરલ અધિકાર નીચે રૂહેવાની ટેવ પડી "ગઈ હતી તેથી નવા ફેરફારનો તેઓ ધિઃક્કાર કરવા લાગ્યા, અને ભાસ્કર "રાવને આવવાનો સાંભળીને ત્રાસ પામવા લાગ્યા; પણ મલબારના કિનારા "ઉપર ફરીને પાછી શત્રુતા થઈ એવી ગપ ચાલી હતી તેથી તેને આવવાને "વાર થઈ, એટલે ભરૂચના લોક ખોટી આશા રાખવા લાગ્યા કે હવે રાજ્યનો "ફેરફાર થશે નહિ. બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય તેમના ઉપર ચાલુ રૂહે એટલા "માટે જૂદી જૂદી નાતના અને ધર્મના લોકોએ કોઈ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના, "કાંઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા, અને કોઈ પણ પ્રકારનાં હોમહવન કરવાને મણા

"રાખી નહિ. અમારો જવાનો દિવસ જ્યારે નક્કી થયો, ત્યારે સર્વે જાતના
"લોકોનાં હૃદયમાં ખરેખરો શોક છવાયો હતો, તે જરા પણ સંદેહ વિના
"મારા સ્મરણમાં રમી રહ્યું છે. ઇંગ્લિશ લોકે ભરૂચ જિતી લીધું તેના પ્હેલાં
"તે મોગલોના તાબામાં હતું, અને તેના ઉપર મુસલમાન નવાબ રાજ્ય
"ચલાવતો હતો; તેથી ફેરફાર કેવો થશે તે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા.
"પૂર્વ ભણીના બીજા સર્વ રાજાના જુલમ કરતાં મરાઠાઓનો પોતાની સ્વેચ્છા
"પ્રમાણે થતો જુલમ વધારે ભારે પડે છે; તેઓ હરેક જાતનું ત્રાસદાયક
"ઘાતકીપણું કરીને ધન હરી લે છે, તેમાં વ્યાપાર, ખેતીવાડી, અને ધન
"તથા આબાદાનીનાં ચાલતાં સાધનને સારા રાજકર્ત્તા ઉત્તેજન આપે છે તેવું
"તે આપે જ શાના? અગર જો મુસલમાનોને પણ ધનનો એટલો બધો
"લોભ છે તો પણ તેઓ વધારે ઔદાર્યથી ખરચે છે. ઉપયોગી અને
"શોભાયમાન કામોને ઉત્તેજન આપે છે, અને વિદ્યા તથા કળાનું પ્રતિ-
"પાલન કરે છે."

"મહાદજી સિંધિયાને ભરૂચ આપવાનો દિવસ ૧૭૮૩ ના જુલાઈ
"મહિનાની ૯ મી તારીખનો ઠરાવ્યો હતો. તે દિવસ ઉપર ભાસ્કર રાવ ભરૂચ
"આવ્યો ત્યારે રીત પ્રમાણે દરબાર ભરીને તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને
"શહરના દરવાજાની કુંચિયો તેને હસ્તગત કરી. નર્મદા નદી ઉતરીને સુરત
"જવા સારૂ અમે તરત જ નદીના કાંઠા પાસે ગયા, અને અમારી સાથે શહરના
"મુખ્ય મુખ્ય લોકો બોલ્યા ચાલ્યા વિના આવ્યા. જ્યારે અમે કંપનીના
"ન્હાના મછવામાં બેઠા, ત્યારે અમારા માથા ઉપર એક કાળકંત્રાણ વાદળું
"ચડી આવ્યું, અને વર્ષાદનું એક ઝાપટું પડ્યું. તે જોઈને આમારા શોકા-
"તુર મિત્રો હવે વધારે વાર મુંગે મ્હોંડે રહી શકયા નહિ, અને મરાઠા-
"ઓના જુલમનો માથે આવેલો ત્રાસ વિસરી જઈને કરૂણા ઉપજે એવો
"પોકાર કરી બોલી ઉઠ્યા કે, ભરૂચના દુર્ભાગ્યને લીધે આકાશ રડે છે તેનાં
"આ આંસુ છે! અંગરેજોના ઉપર આધાર વિનાના અપવાદ અને પાયા
"વિનાના હજારો વ્હેમ રાખવામાં આવે છે, અને જે યુરોપમાં એકદમ
"માનવામાં આવતા હતા, તેની સામે હું ઉપરની વાત રજુ કરૂં છું. હિન્દુ-
"સ્થાનમાં ઘણા એક મ્હોટા અધિકાર ઉપર છે તેમાંથી કેટલાએક બેશક
"ઠપકાને પાત્ર છે. આપણા દેશમાં પણ જેઓ એવા જ અધિકાર ઉપર છે
"તેઓમાંથી બધાય નિર્દોષ છે એમ નથી; દ્રવ્ય અને સત્તાની લાલચ કોઈ
"કોઈ વેળાએ અતિ બળવાન મનવાળાઓને પણ વશ કરી લે છે; પણ મોહ
"પામી જવાથી દૂર રહેવાનો કાળ પાસે આવી પ્હોંચે છે, ત્યારે નિર્દોષ

"અંતઃકરણ રહ્યું હોય તેથી જ માત્ર સુખ થાય છે. યુરોપિયન કે હિન્દુસ્થા-
"નનો રહેવાશી એમાંથી ગમે તે જે ધન ઉચાપત કરનાર હોય તે હવણાં
"મનુષ્યના કાયદાનો જવાબદાર હોય અથવા ન હોય તો પણ હૃદયની અંદર
"બિરાજમાન થયેલો કોઈ શિક્ષક તેનું આલોકનું પ્રત્યેક સુખ નષ્ટ કરી
"નાંખે છે; અને હવે પછી, કદિ ભૂલે નહિ એવો ન્યાયાધીશ તેના પોતાના
"કાયદા સજ્જના અને ન્યાયના ધોરણ ઉપર સ્થાપ્યા છે તેના ભંગ કરનારનું
"વેર લેશે. જે લોકોનો ચાલતો સંપ્રદાય જગતમિત્રતા, ઉદારતા, અને
"પરોપકારબુદ્ધિમત્તા ઉપર રચાયો હોય એવા માણસોના આખા વર્ગ ઉપર
"સામાન્ય અપવાદ મૂકવો એ અઘટિત છે."

આ સમયથી ભરૂચ સિંધિયાના તાબામાં આવ્યું, તે તેણે બ્રિટિશ સરકાર સાથે લડાઈ કરી ત્યાં સુધી તેના તાબામાં જ રહ્યું. તેની પાસેથી કર્નલ વુડિંગ્ટને ૧૮૦૩ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વડોદરાની સાહાય્યકારી ફોજ વડે પાછું હલ્લો કરીને લઈ લીધું.

ફત્તેસિંહ ગાયકવાડ પોતાના ઘરના મેડા ઉપરથી પડી ગયો, તેથી ૧૭૮૯ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૧ મી તારીખે મરણ પામ્યો, અને રીજેન્સી માટે ફત્તેસિંહના ભાઈ માનાજી અને ગોવિંદરાવની વચ્ચે કજિયો ઉઠ્યો, તે ચાર વર્ષ પછી જ્યારે માનાજીનું મરણ થયું ત્યારે જ પતી ગયો. હવે ગોવિંદરાવનો ગાદીનો હક્ક થવાને કશો વાંધો રહ્યો નહિ, તો પણ પેશ્વાની રાજધાની છોડીને આવવાની રજા મેળવતાં ગોવિંદરાવને કઠણ થઈ પડ્યું.* આગળ ગાયકવાડની સાથે પેશ્વાએ ઘણા ભારે કોલકરાર કરી લીધા હતા, તે ઉપરાંત પૂના સરકારને ફાયદો થાય એવી રીતે તેની પાસેથી વધુ કરાર કરી લેવાને ન્હાના ફડનવિસે ધારણા કરી. પરંતુ સાલબાઈમાં જે કોલકરાર થયા હતા તેથી ઉલટાં ચાલીને ગાયકવાડના મુલકમાં વિભાગ પાડવા નહિ દેવાને માટે બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે પડી, અને ન્હાના ફડનવીસે તેમની તકરાર વાજબી

---

* માનાજી વડોદરામાં હોતાં ગાદી બથાવી પડ્યો હતો. અને પેશ્વાને ૩૦,૧૩,૦૦૦ રૂપિયા નજરાણાના તથા પેશકશીના ચડેલા સુમારે ૩૪,૦૦૦ રૂપિયા આપવાનો કરાર કરી તેમની સમ્મતિ મેળવી હતી. તેથી માનાજી મરણ પામતાં, આ કરાર ગોવિંદરાવ પાસે પાળવાની શરત કીધા પછી તથા હાથી, ઘોડા અને દાગીના થઈ સુમારે એક લાખ રૂપિયાનો નજરાણો આપ્યા પછી પૂનેથી જવાની તેને પરવાનગી મળશે એમ ન્હાના ફડનવિસે ફરમાવ્યું, તે ઉપરાંત તાપી નદીની દક્ષિણ દિશાના દેશમાં ગાયકવાડનો જે હક્ક હતો તે હક્ક તથા સુરત બંદરની જકાત પેશ્વાને આપી દેવાની માગણી પણ કરી હતી. ર. ઉ.

ગણીને, ૧૭૯૩ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૯ મી તારીખે વડોદરાની રીજેન્સી માટે ગોવિંદરાવને છેવટે પૂનેથી જવાની રજા આપી.

ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ ૧૮૦૦ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મરણ પામ્યો. બાજીરાવ પેશ્વાના ભાઈ ચિમનાજી આપાનો મુતાલિક આપાજી સેલુકર ગૂજરાતનો સરસૂબો હતો તેની સાથે તે બે વર્ષ લગી લડાઈમાં પડ્યો હતો. સેલુકર જ્યાં લગી અધિકાર ઉપર રહ્યો ત્યાં લગી લોકોના ઉપર જુલમ કરવાથી અને બલાત્કારે તેમની પાસેથી ધન હરી લેવાને લીધે ઘણો જ ધિઃકારવા લાયક થઈ પડ્યો હતો. અમદાવાદમાં જે ઈમારતમાં આગળ અદાલત બેસતી* તે એણે બંધાવી હતી. મુસલમાન સુલ્તાનોના રાજ-મ્હેલના પાયા ઉપર તેણે ચણતર ચણાવ્યું અને લોકો પાસેથી ખર્ચ લીધું, તેઓનો સરસામાન તેમની પાસેથી ખુંચાવી લઈને તેમાં વાવર્યો અને તેમની પાસે મફત મજુરી કરાવી. ઉપરાંત તેણે કેટલાંએક ઘાતકી કર્મ કર્યાં, તેમાં એક યુરોપિયન સિપાઈ પૈસાવાળો હતો તેની સાથે કપટ કર્યાનો અપવાદ તેને માથે બેઠો; તેનું નામ મોનશેર જિન હતું (અથવા સાધારણ રીતે જે મોસાજાન કહેવાતો હતો) તેની પાસેથી દ્રવ્ય લઈ લેવાને માટે તેને તોપને મ્હોડે બંધાવીને ઉડાડી દેવરાવ્યો હતો. સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો એટલે ૧૮૦૦ ની સાલમાં, મુંબઈનો ગવર્નર મિ० ડંકન તે શહરનો અધિકાર પોતાના તાબામાં લેવાને જ્યારે સુરત આવ્યો ત્યારે તેને મુબારકબાદી આપવાને મિષે ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે પોતાના વકીલો સુરત મોકલ્યા, પણ તેની ખરી મતલબ તો સેલુકરનો નાશ કરવા સારૂ બ્રિટિશ સરકારનો આશરો મેળવવાની હતી. મિ० ડંકન તો ગાયકવાડ પાસેથી સુરતની આસપાસનું ચોરાશી પરગણું અને સુરત બંદરની ચોથ માગી લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. સેલુકરની સામે મદદ મેળવવાને ગોવિંદરાવના તરફથી અરજ કરવામાં આવી પણ તે વાત ઉપર લક્ષ દેવામાં આવ્યું નહિ, તેમ જ તે વેળાએ ચોરાશી પરગણું અને ચોથ વિષે પણ કંઈ મનમાનતો પરિણામ થયો નહિ. હવે ગાયકવાડે પોતાના સ્વતંત્ર સાધનથી સેલુકરને તોડી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને વડોદરેથી અમદાવાદ ઉપર ફોજ ચાલી. સેલુકરે ડાકોરજી અને કાઠિયાવાડથી પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા અને શહરની બ્હાર શાહ આલમનો રોજો છે ત્યાં આગળ ગાયકવાડની ફોજ સાથે લડાઈ કરી. તેમાં તેની હાર થઈ અને તે કિલ્લામાં જઈને ભરાઈ પેઠો ત્યાં છેવટે તેનાં

* એ ઈમારત પડી જાય એવી થઈ છે એમ ઠરાવીને ઉતરાવી નાંખી છે. ર. ઉ.

માણસોએ તેને તજી દીધો તેથી તેને ગાયકવાડે કેદ કરી લીધો.* સેલુકર ન્હાના ફડનવિસ સાથે સંબંધ રાખતો હતો તેથી પેશ્વાને તેના ઉપર વૈર હતું માટે ગૂજરાતની ઉપજનો પોતાનો ભાગ ગાયકવાડને પાંચ લાખ રૂપિયા માટે પાંચ વર્ષની મુદતે પટે આપ્યો, અને ગાયકવાડના પ્રધાન રાવજી આપાજીના પીત્રાઈ ભાઈ રઘુનાથ મહીપતરાવને (જે કાકાજી કહેવાતો હતો) અમદાવાદનો સૂબો ઠરાવ્યો.

પ્રકરણ ૩

આનંદરાવ ગાયકવાડ.†

મહારાજા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનું મરણ સન ૧૮૦૦ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૯ મી તારીખે મધ્ય રાત્રે થયું. બાબાજી આપાજી, અને મીર કમાલઉદ્દીનખાન મુખ્ય લશ્કરી સરદાર, તથા મંગળ પારખ અને સામળ બ્હેચર નામે બે મ્હોટા શરાફ—જેઓના તાબામાં આરબનું લશ્કર હતું તેઓએ એકઠા મળીને કામની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. સવારના પ્રહરમાં કુટુંબની સર્વ બાઇયો એકઠી થઈ, તેમાં લખતરના ઝાલા રજપૂત દરબારના કુટુંબની ગેનાબાઈ કરીને મહારાજની રાણી હતી તે સતી થવાને તૈયાર થઈ. પણ તેના કારભારિયોએ તેને સારી પેઠે સમજાવી, અને કુરાનના તથા હિન્દુની રીત પ્રમાણે સોગન ખાઈને તેને ખાત્રીપૂર્વક કહ્યું કે તમારા સ્વામીના સમયમાં તમારી જેવી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા હતી તેવી તમારી સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા અમે જાળવી રાખીશું. પછી ગોવિંદરાવના શબને અગ્નિદાહ દેવાને લઈ ગયા, અને તેનો હક્કદાર વડો પુત્ર આનંદરાવ ગાદી ઉપર બેઠો. માજી ગાયકવાડ ગોવિંદરાવનો પ્રધાન રાવજી આપાજી અમદાવાદ હતો તેણે તરત જ ત્યાંથી પાછા આવીને કારભાર ચલાવવા માંડ્યો. કાનોજીરાવ કરીને માજી રાજાનો દાસીપુત્ર હતો, તેણે પોતાના બાપની હૈયાતીમાં તોફાન કર્યું હતું તે વાત પ્રધાને બીજા કારભારી અને શરાફોને કહીને, તે લોભને લીધે આગળ પગલાં ભરે નહિ, તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રથમ કરવા માંડયો. પણ એ ઠરાવ કબૂલ રાખવામાં આવ્યો નહિ: અને પછી તરત જ કાનોજીરાવ, પોતાની

* અંદરખાનેથી તેમ કરવામાં ગાયકવાડને પેશ્વાની પરવાનગી હતી. પ્રથમ તો ગાયકવાડ તેને વડોદરે લઈ ગયો, ત્યાંથી બોરસદ કિલ્લામાં કેદ રાખ્યો. છેવટે બ્રિટિશ સરકારની મ્હેરબાનીથી તે છૂટયો. ૨. ઉ.

† અહિંથી અમારો આધાર ભાટ લોકોની દંતકથા ઉપર, અને લંડનમાં ઈસ્ટ-ઇન્ડિયા હાઉસમાં દફતરખાનું છે તે માંહેલા વગર છપાયેલા કાગળો ઉપર છે.

સાથે મળી ગએલા કેટલાએક કારભારિયોની મદદથી રાજ્યનો ધણી થઈ બેઠો અને આનંદરાવ ગાયકવાડને તેણે કેદ કર્યો. કાનોજીનો સ્વભાવ ઘણો જુલમી હતો તેથી તે પ્રદર્શિત કરવાનો હવે તેને પૂરેપૂરો લાગ મળ્યો. તેણે રાજ્યના સર્વ કારભારિયો ઉપર બહુ બહુ ત્રાસ વર્ત્તાવવા માંડ્યો. અને આનંદરાવ ઉપર ખરેખરી સખ્તાઈ બતાવી નહિ, પરંતુ તેનો એટલો બધો ધિઃક્કાર કરવા માંડ્યો કે તેના ભાઈની ઉઘાડી સલાહથી કાનાજીની સામે સર્વની એક ટોળી બંધાઈ. સન ૧૮૦૧ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૭ મી તારીખની રાત્રે કાનાજી-રાવનું ઘર ઘેરી લઈને, કેટલોએક અટકાવ તેની તરફથી થયા છતાં, તેને પકડી લઈને આનંદ રાવની સામે લાવવામાં આવ્યો. આનંદ રાવની આજ્ઞાથી તેનાં હથિયાર મૂકાવરાવ્યાં, અને તેને બેડિયો જડીને ગૂજરાત અને માળવાની વચ્ચેના ડુંગર ઉપર રામપુર રોટિયાનો કિલ્લો છે ત્યાં લઈ જઇને કેદ કર્યો. આ બનાવ બન્યા પછી, રાવજી આપાજી ખરેખરો રાજ્યસત્તાનો ધણી થઈ પડ્યો.

એપ્રિલ મહિનો બેસતાં વેંત જ, ગજરાબાઈ કરીને ફત્તેસિંહ ગાયકવાડની પુત્રી હતી તેને રાવજી આપાજી સાથે કજિયો થયો. એ કજિયાનું કારણ જાણવામાં નથી પણ ગજરાબાઈએ ત્યાંથી નીકળી ચાલીને સુરતમાં જઈને આશ્રય લીધો; અને વર્ષની આખેરી પ્હેલાં તો રાવજીના પ્રધાનવટાના કારભારની સામે એ કરતાં પણ વધારે ભયંકર એવો એક નારાજ થયેલો પુરૂષ ઉભો થયો. પિલાજી ગાયકવાડે કડીના રાજ્ય ઉપર પોતાના ન્હાના કુમાર ખંડેરાવને ઠરાવ્યો હતો, અને તેવામાં પિલાજી, સેનાપતિ દાભાડેનો મુતાલિક હતો તેથી તે જગ્યા ઉપર તેને કાયમ કરીને ખંડેરાવને "હિંમતેબહાદુર"નો ખિતાબ આપ્યો. ત્યાર પછી તેની પછવાડે તેનો કુમાર મલ્હાર રાવ થયો, તેને તેના રાજ્ય ઉપર ફત્તેસિંહ ગાયકવાડે સ્થાપ્યો અને તેના બાપનો ખિતાબ પણ તેને ધારણ કરવા દીધો; તથા ગાયકવાડના વડા ઘર સાથે તેનો રાજધર્મ આગળ ઉપર ચાલતો રાખવાનું તેણે કબૂલ કરવા ઉપરથી, ચારસેં અશ્વારોની તેની પાસે નોકરી લેવાનું અને જો તેમ કરવાની મરજી હોય નહિ તો ૧,૨૦,૦૦૦ રૂપિયા આપવાનું ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે ઠરવાથી તે કડીનો જાગીરદાર નક્કી થયો, અને અગર જો તેને વડોદરાના રાજાનો પટાવત તરીકે ગણવામાં આવ્યો, તો પણ, ગાયકવાડ જેમ પોતાના રાજ્યમાં ઉપરી મરાઠા રાજ્યથી સ્વતંત્રપણે અધિકાર ચલાવતા હતા તે જ પ્રમાણે તે પણ પોતાના રાજ્યમાં ગાયકવાડથી બિલકુલ સ્વતંત્રપણે કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

રાવજી દિવાને બતાવેલા કારણ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે મલ્હાર

રાવની પાસે તેણે ચઢેલી ખંડણી માગી, અથવા કાનાજી રાવની હાલહવાલ થયેલી સ્થિતિ મલ્હાર રાવથી સહન કરી શકાઈ નહિ એવું પ્રસિદ્ધપણે તે કહેવા લાગ્યો અને તે પક્ષનો ગજરાબાઈની ટોળીવાળાઓએ સ્વીકાર કર્યો; આવો મામલો થઈ પડવાથી હવે મલ્હાર રાવે ફોજ એકઠી કરવાનો આરંભ કરવા માંડ્યો; અને ઉઘાડી રીતે બોલવા લાગ્યો કે રાવજી આપાજી અને તેના ભાઈ બાબાજિયે કેટલાંએક સત્તા ઉપરાંતનાં, અને જુલમનાં કામ કર્યાં છે, માટે હું તેઓને શિક્ષા કરવાનો છું, તથા કાનાજીરાવ અને ગાયકવાડના કુટુંબનાં બીજાં માણસો સાથે ખોટી વર્ત્તણૂંક ચલાવીને એ જુલમી કામદારોએ તેમના વાજબી હક્ક ખુંચી લીધા છે તે પાછા અપાવાને હું આગળ પડ્યો છું. મુકંદરાવ કરીને બીજો એક માજી રાજાનો દાસીપુત્ર હતો તે પણ ડાકોર શ્રીરણછોડજીનાં દર્શન કરવા જવાને મિષે બહુ ઝવેર અને ધન લઈને વડોદરેથી ચાલી નીકળ્યો. તેને પાછો બોલાવી આણવાને કામદારોએ પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેણે તેમનું માન્યું નહિ, અને તોફાન કરવા લાગ્યો. એટલે તેઓએ તેના ઉપર ફોજ મોકલી તેથી તે કડી પરગણામાં નાશી ગયો, અને મલ્હાર રાવનો આશ્રય લઈને રહ્યો. મલ્હાર રાવે વિસલ નગર અને વિજાપુરના કિલ્લા જોરાવરીથી લઈ લીધા હતા, ને તે તેણે પોતાના મહારાજા આનંદરાવને માટે લઈ રાખ્યા છે એવું ડોળ બતાવતો હતો, તથા તેને વાસ્તે લડવાને સારૂ જૂદે જૂદે ઠેકાણે થઈને ચાલીશ હજાર ફોજ તૈયાર છે એવી બડાશ મારતો હતો. ગાયકવાડની ચાકરીમાં એક જૂનો નોકર શિવરામ કરીને હતો, તે પણ કામદારોની વર્ત્તણૂંક ઉપરથી કંટાળી ગયો હતો, એટલે, તે મલ્હાર રાવની પાસે જઈ પ્હોંચ્યો, અને એવી વાત ચલાવી કે બીજા કેટલાક હુકમદારો પણ મારી પેઠે કરવાની તૈયારીમાં છે.

આખરે કજિયો કરી ઉઠેલી ટોળિયોની ફોજ સામાસામી આવી ગઈ. બાબાજી આપાજી અમદાવાદ આગળ શાહીબાગમાં છાવણી કરીને પડ્યો હતો, અને તેની એક ટોળી કાલિના કોટ આગળ પડી હતી. મલ્હાર રાવ પોતાની ફોજનો એક ભાગ રાખીને કડીમાં રહ્યો હતો, પણ તેનો ભાઈ હનમંતરાવ બીજો ભાગ લઈને કડીથી આઠ કોસ અગાડી આવીને બાબાજીની ફોજથી સુમારે સાત કોસને અંતરે કલોલ આગળ છાવણી કરીને પડ્યો હતો. ન્હાની ન્હાની ત્રણ લડાઇયો તો થઈ ચૂકી હતી, તેમાં મલ્હાર રાવ પોતાની જિત થયેલી માનતો હતો.

આવી સ્થિતિ હોવા છતાં, બંને પક્ષવાળાઓએ બ્રિટિશ ગવર્નરનો આશ્રય માગ્યો હતો. કાનાજીની વતી ગજરાબાઈ અને તેના કામદારે બ્રિટિશ સરકારને ચોરાશી પરગણું તથા સુરતની ચોથ આપવાને કબૂલ કર્યું, (ગોવિં-

ઠરાવે પ્રથમ આ બે વાનાં આપવાને કબૂલ કર્યું હતું, પણ તેનું મરણ થયું ત્યાં સુધી, પેશ્વાએ તે મંજુર નહિ રાખવાથી તેનો અમલ થયો નહિ હતો.) તે સાથે વળી તે કહેવા લાગ્યો કે ચોરાશી પરગણા કરતાં ચીખલી પરગણું ઘણું સરસ છે તે પણ આપીશ. આણી મગ ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૨ ના જાન્યુઆરી મહિનામાં મહારાજ આનંદરાવની વતી તેના પ્રધાન રાવજી આપાજિયે મિ૦ ડંકન પાસે મીર કમાલઉદ્દીનખાન, અને બીજા બે વકીલો મોકલ્યા. માજી ગાયકવાડ ગોવિંદરાવના વારામાં ચોરાશી પરગણું અને સુરતની ચોથ આપવાનો ઠરાવ થયો હતો પણ તેનો અમલ થયો નહિ હતો, તે રીતસર થવા વિષેનો તેઓએ દસ્તાવેજ કરી આપ્યો. બ્રિટિશ ગવર્નરે, કેટલીક વાર સુધી બન્ને પક્ષકારોના હક્ક વિષેનો વિચાર કર્યા પછી છેવટે આનંદરાવના નામથી પૂર્ણ અધિકાર ચલાવનારા કામદારોને આશ્રય આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે કરવાને મિ૦ ડંકનને ઘણાં કારણ મળી આવ્યાં. આનંદરાય ગાયકવાડનાં પરગણાં જે કડીના જાગીરદારની હદની પાસે હતાં તેનો તે કબ્જો કરી બેઠો, તે જતાં બાકીનો આખો દેશ આનંદરાવના તાબામાં હતો આવી સ્થિતિવાળા પક્ષકારોનાં વચન ઉપર ભરોંસો રાખવાનું પડતું મૂકીને તેના સામાવાળા કાનાજીના પક્ષના લોકોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને ગવર્નરને કાંઈ વિશેષ કારણ જણાયું નહિ. વળી ગાયકવાડના રાજ્યનો ખરેખરો ઉપરી જે આનંદરાવ મહારાજ, તેણે પોતાના કામદારોના કરવા ધારેલા ઠરાવ વિષે પોતાની ઉપરછલ્લી અથવા કદાપિ ખરેખરી સમ્મતિ આપ્યાથી, તેઓ સાલબાઈના કોલકરાર પ્રમાણે ગાયકવાડના રાજ્યમાં વિભાગ થતો અટકાવવાને બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે પડવા સારૂ અતિ આદરસત્કારભરેલી રીતે અરજ કરતા હતા. ગવર્નરને એવી પણ સૂચના કરવામાં આવી હતી હતી કે મલ્હાર રાવ સિંધમાંથી પરરાજ્યની ફોજ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ પ્રમાણે જો થાય તો ગૂજરાતમાં બ્રિટિશની જે સત્તા છે તે ઝાંખી પડી જાય, અને મી૦ ડંકનને એમ પણ ધાસ્તી હતી કે, આનંદરાવના કામદારોને માગેલો આશ્રય બ્રિટિશ ભણીથી આપવામાં આવે નહિ તો તે સિંધિયાની પાસે જઇને આશ્રય માગશે.

આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી બ્રિટિશ સરકારના મધ્યસ્થપણાને વજન આપવાને સારૂ, અને ગાયકવાડનું રાજ્ય આખે આખું સાચવી રાખવાને સારૂ ફોજની એક ટુકડી તૈયાર કરવામાં આવી. તે બે હજાર માણસની હતી, તેમાં ચારસેં યુરોપિયન હતા, અને તેનો અધિકાર મેજર અલેકઝાન્ડર વૉકરને આપવામાં આવ્યો હતો. એ અધિકારીનું નામ પછવાડેથી ગૂજરાતના ઇતિહા-

સમાં યોગ્ય રીતે પ્રસિદ્ધ છે. મેજર વૉકરને માટે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે જેમ બને તેમ તેણે તાકીદથી લશ્કરી દેખાવ મૂકી દઈને વડોદરાના બ્રિટિશ રેસીડેન્ટનું પદ ધારણ કરવું. મી૰ ડંકને વિચાર્યું કે એની હજી લગી એવી મરજી હતી કે બળનો ઉપયોગ કર્યા વિના તકરારનો છેડો આણવો. આ ઠરાવ લડાઈમાં ઉતરવાને તેને વિશેષ અપ્રવૃત્ત કરશે. મેજર વૉકરને ઉઘાડી એવી સૂચના કરવામાં આવી કે મહારાજા આનંદરાવને તેમના પિતાના મોતનો દિલાસો આપવાનો હતો પણ ચોરાશી પરગણું અને ચોથ આપવા ઉપર તે કામ મુલ્તવી રાખવામાં આવ્યું હતું તેનો અમલ કરવાને માટે તમને મોકલવામાં આવે છે. માટે પ્રથમ તો તમારે ગાયકવાડના વકીલો સંગાથે વડોદરે જવું. આ કારણ તો ઉઘાડું જ હતું, પણ તેની ખરી મતલબ એ હતી કે આનંદરાવના મનની ખરી સ્થિતિ કેવી છે, તથા તેનો પુત્ર હનુમન્તરાવ, બાબાજીના હાથ નીચે લશ્કરમાં રહ્યો છે તેમાં તે અનુમત છે કે નહિ તે વિષેનો નિશ્ચય કરવો. તેટલી વારમાં લશ્કરી ટુકડી દરિયાને રસ્તે ખંભાત આવવાની હતી અને મેજર વૉકર વડોદરે પોતાનું કામ કરી રહે ત્યારે તે ત્યાં જઈને તેને મળવાનો હતો.

સન ૧૮૦૨ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે મેજર વૉકરે સુરત છોડ્યું, અને ૨૯ મી તારીખે વડોદરે પ્હોંચ્યો. તે ભરૂચમાં થઈને ગયો તે વેળાએ સિંધિયાના કામદારોએ તેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. વડોદરેથી થોડા માઈલને અંતરે પ્રધાન તરફના માણસો તેને માટે થોભેલાં હતાં તે તેને મળ્યાં; અને શહરથી એક કોસ ઉપર તેનો આદરસત્કાર કરવાને માટે રાવજી આપાજી સામો આવ્યો હતો. તેની સાથે સર્વ મુલ્કી અને લશ્કરી કામદારો હતા તે તે ઠેકાણે મેજર વૉકરની મુલાકાત લેવાને રાહ જોઈ રહ્યા હતા. આરબ જમાદાર વગેરે પ્રત્યેક મળવા લાયક માણસો સાથે મેજર વૉકરની મુલાકાત થઈ અને સર્વેએ અતિશય ભાવ બતાવ્યો. ત્યાંથી તે શહરમાં ગયો, ત્યાં તેને ઉતારો આપવા માટે તંબુ ખડા કરાવ્યા હતા ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યારે અદબસર હથિયાર રાખીને તેને માન આપવાને સારૂ ફોજ ઉભી રાખેલી હતી તથા તે જગ્યાએ તોપોના બાર કરીને તેને સલામતી આપી. બીજે દિવસે તે દિવાન તેની પાસે ગયો, અને કડી લઈ જઈને મલ્હાર રાવને ફહાડી મૂકવાની તેણે પોતાની બહુ આતુરતા તરત જ બતાવી દીધી. મેજર વૉકર તે વેળાએ એ વાતની ચર્ચા ચલાવવાને રાજી હતો નહિ, એટલા માટે વાત ફેરવીને ખંભાત આગળ આવેલી ફોજને સરસામાન પ્હોંચાડવા વિષેની વાત ચલાવી. આ મુલાકા-

તની વેળાએ એવો ઠરાવ થયો કે મેજર વૉકરે મહારાજાની મુલાકાત લેવા સારૂ ત્રીજે પ્રહરે જવું. આ ઠરાવ આનંદરાવે ફેરવાવ્યો અને કહ્યું કે મુલાકાત લેવાને પ્રથમ એમને બોલાવવા એ ઠીક નહિ. આ સભ્યતાના બદલામાં ગાયકવાડ રસ્તે જતો હતો તે સમયે મેજર વૉકર તેને મળ્યો, અને આનંદરાવ પોતાના હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરીને તેને ભેટ્યો અને તેની સાથે તંબુએ ગયો. તેની દરબારના સર્વ કામદારો તેની સાથે હતા, અને ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળનો પરિવાર હતો, તે ત્યાં પ્હોંચ્યો, એટલે તેને તોપની સલામતી આપવામાં આવી. મેજર વૉકરે વિનતિ કરી તે ઉપરથી પોતાની સાથે, લઈ જવાને તેણે પસંદ કર્યા તે સરદારો અને અધિકારિયોને લઇને એક ખાનગી ઓલીમાં ગયો; ત્યાં આગળ ગવર્નરની સલામ પ્હોંચાડવામાં આવી, અને માજી ગોવિંદરાવના મૃત્યુ વિષેના દિલાસાનો સંદેશો પણ ક્હેવામાં આવ્યો. મહારાજાએ જરા પણ લક્ષ આપ્યા વિના તે સાંભળ્યું, અને મેજર વૉકરને તરત જ જણાયું કે કોઈ પણ બાબત ઉપર એક લક્ષ કરી દેવાને તેનું ચિત્ત અશક્ત હતું. ત્યાં જે દેખાવ થયો તેનું વર્ણન મેજર વૉકરના શબ્દોમાં અમે નીચે આપિયે છિયેઃ—

"આનંદરાવ આશરે તેત્રીશ અથવા ચોત્રીશ વર્ષની વયનો દેખાય છે, "તેનું શરીર બળવંત છે, તેના અંગ ઉપર નબળાઈની કંઈ દેખીતી નિશાની "છે નહિ, પણ તેનો ચેહેરો ઇંગિત નથી જણાતો અને ભારે આંખોએ "કરીને નબળાઈ હોય એમ લાગે છે તે કદાપિ સ્વભાવિક હશે, અને "નાશકારક કેફી પદાર્થ ખાવાપીવાની તેને ટેવ પડેલી સાંભળવામાં આવી "છે તેથી હશે. ઘણું કરીને આ બે કારણોથી એ મહારાજાના મનને "અસર થએલી જણાય છે. પણ કામ કરવાને તે અશક્ત છે તેનું કારણ "તેના અંગના નિર્બળપણાને લીધે નહિ, પણ વિશેષે કરીને ગાંજો ફૂંકવાની "નઠારી ટેવને લીધે છે. મનના આવા નિર્બળપણાની નિશાનિયો છતાં પણ "તેનામાં સ્મરણશક્તિ હોય એમ જોવામાં આવ્યું. તેણે પોતાના કામ- "દારોમાંથી કેટલાએકનાં નામ ગણાવ્યાં, તેમ જ તેને પોતાના રાજવહિ- "વટનું સામાન્ય જ્ઞાન નહિ હતું એમ નથી. જો ગમે તે વેળાએ તે ગભરાઈ "ગયલો જોવામાં આવતો તો રાવજી અને કમાલઉદ્દીન તેને મદદ આપ- "વાને તૈયાર રહેતા. તેનું કંઈ પણ લક્ષ જતું તો ઘરેણાં પ્હેરેલા કોઈ પણ "ભાગ ઉપર જતું. તે પોતાની પાઘડીનો શીરપેચ વારે વારે પાંશરો કરતો, "અને પોતાના હાથનું કડું કાંડેથી અંગરખાની ચૂડ ભણી ખશેડતો. આગા "મહમદના ઘડિયાળ ઉપર તેનું લક્ષ જવાથી તે લઈને તેને છોકરવાદ રીતે

"તપાસ્યું. મુલાકાત થઈ રહેવા આવી એટલે તે સાવધાન થતો હોય એમ "જણાયું, અને તેણે કહ્યું કે મારે માથે ઘણા શત્રુ છે, તે મારી જગ્યા "વિષે અને મારા મનની સ્થિતિ વિષે ખોટી વાતો ઉડાડે છે. પણ મને આશા "છે કે તમે કહેશો એટલે ગવર્નર ઠગાશે નહિ, માટે તમે તેને સાચેસાચું "લખજો. આવી અરજ કરતી વેળાએ રાવજી અને કમાલઉદ્દીન વારે વારે "બોલવા લાગતા હતા અને કહેતા હતા કે વાત ચલવાથી મહારાજાને "કેટલું બધું નુકશાન થયું છે તે સેહેલાઈથી જણાઈ આવે છે. ત્યાર પછી આનંદ-"રાવે મલ્હાર રાવની દુશ્મનાવટ વિષે વાત કહાડી અને કહ્યું કે મારા શત્રુને "શિક્ષા કરવાને તમે ઉતાવળા જશો એવી મને આશા છે. તેમને કડીમાંથી "કહાડી મૂકવાને માટે તેણે ઘણી વાર કહ્યું. આ મતલબ તેની પૂર્ણ થયલી "જોવાને તેણે બહુ આતુરતા બતલાવી; ને તે વિષે તેના કામદારો પણ ફરી-"ફરીને કહેવા લાગ્યા. મહારાજાને ખાત્રીપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું કે ગાયકવાડ "સંસ્થાનના લાભ વિષે કંપની સરકાર સદા નજર રાખે છે અને તમારા હક્કના "વાજબીપણાને લીધે અને ઈંગ્લિશ સરકારની ફોજથી તમારા શત્રુઓની સામે, "પરિણામે તમારૂં રક્ષણ થશે. આ મુલાકાતની વેળાએ આનંદરાવ મહારાજાએ "વિનયપૂર્વક વર્ત્તણૂંક ચલાવી અને અંગરેજ સરકાર ઉપર તેનો આધાર છે "તે, તથા તેના પૂર્વજોના કંપની સાથેના ઘાડા સંબંધને લીધે કંપની સાથેની "તેની પ્રીતિ અને માન એ સર્વે તેણે વારે વારે કહી બતાવ્યું. રીત પ્રમાણે "પાનસોપારી અને અત્તર ગુલાબ આપ્યા પછી આનંદરાવ ગાયકવાડ રજા "લઈને વિદાય થયો."

તારીખ ૧ લી ફેબ્રુઆરીને રોજ મેજર વોકર, મહારાજને તેના મ્હેલ-માં જઈ મળ્યો. તે કહે છે કે, "પ્હેલી વાર કરતાં આ વેળાએ મહારાજા-"નો દેખાવ વધારે ગંભીર દેખાતો હતો; તે આનંદી દીસતો હતો અને "તેના પ્રથમના દેખાવની મૂર્ખાઈ, કેટલીએક દૂર થઈને તેને ઠેકાણે ઉદારતા "અને બુદ્ધિનો કેટલોક અંશ પ્રવેશ થએલો દીસી આવતો હતો. ખુલ્લી રીતે "વાતચિત થયા પછી, આનંદરાવે અમને શીરપાવ આપ્યો અને તે પછી એક "ખાનગી ઓરડામાં આવવાને અરજ કરી, એટલે મુખ્ય મુખ્ય માણસોનું ટોળું "તેઓના ચાકરો સહિત ઓરડામાં ધશી આવ્યું. આનંદરાવે રાવજીનાં "વખાણ કર્યાં, અને મલ્હાર રાવને યોગ્ય શિક્ષા કરવાની ખરેખરી ઇચ્છા "જણાવી, તેણે કહ્યું કે મારા કુંવર હનમન્તરાવને મારી ખુશીથી જ ફોજમાં "સામેલ કર્યો છે; તેનું બાર વર્ષનું વય છે એ વાત જણાવ્યા પછી તેનાં "વખાણ કરવામાં આવ્યાં. લડાઈ કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારે મલ્હાર રાવે

"મારી પરવાનગી લીધી નથી એવી તેણે ચોખ્ખી ના કહી. પણ તેને પૂછવામાં "આવ્યું કે કાનાજીને તમારા અભિપ્રાયથી કેદ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ, "ત્યારે તેણે તેનો કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તે પોતાનું માથું નીચે રાખી "રહ્યો. આંખો ફેરવી, અને ચૂપ થઈ રહ્યો. તેના કામદારે ઉત્તર આપવા "માંડયું, પણ તે તો ચુપ જ રહ્યો. તેણે મારા કાનમાં કહ્યું કે આરબ "જમાદાર બધા મારા કટ્ટા શત્રુ છે તેથી છૂટથી તેઓ મને વાત કરવા નહિ "દે. ત્યાર પછી અમે સર્વ વિદાય થયા."

મહારાજનો એક વિશ્વાસુ મંગળ પારખ કરીને હતો, તેણે પછવાડેથી મેજર વૉકરને કહ્યું કે કાનાજીને કેદ કરવા બાબત પૂછવામાં આવ્યું તે વખતે ધર્મની અસરને લીધે તેનાથી બોલાયું નહિ. પોતાના ભાઈને કેદ કર્યો હતો તે ગુન્હાનું અને પાપનું કામ છે એમ સમજતો હતો તો પણ તેમ કરવાની તે લોકને માટે તેને અગત્ય હતી અને એ વાત જ્યારે બની ત્યારે શોકની નિશાની ખાતર તેણે પોતાની દાઢી વધારી અને ઘણા દિવસ સુધી તેનું તેને દુઃખ રહ્યું.

મેજર વૉકરને ગાયકવાડનું રાજ્ય એટલું બધું નબળું અને અવ્યવસ્થિત જણાયું કે બ્હારનો તેને આશ્રય મળ્યો હોત નહિ તો તે તૂટી ગયું હોત. બંદોબસ્તની અવ્યવસ્થા અને તેથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખ લોકોના ઉપર એટલાં બધાં વિંટળાઈ વળ્યાં હતાં કે તે ભાગ્યે જ વિચારમાં આવી શકે—કંઈ નહિ પણ જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થા જ ચાલી રહી હતી; સર્વ ખાતાના માણસોનો પગાર ચઢી ગયો હતો; પૈસા ધીરનારાઓને દેશ સાનમાં લખી આપ્યો હતો, તેઓ તેમની નજરમાં આવે તેમ તેમાંથી વસૂલ કરી લેતા હતા; એક પગારદાર નાયક પણ રાજાના કરતાં વધારે સત્તા ધારણ કરીને દેશમાં ફરતો હતો; અને લશ્કરી સરદારોએ તો આખું રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું હતું, અને મહારાજાને ખરેખરો સ્વાધીન કરી લીધો હતો; તેમ જ તેઓ પણ રાજકારભારમાં કુશળ ન હતા તેથી શરાફોના હાથમાં ખરેખરા હતા. આખા વર્ષમાં ગાયકવાડને જે ખર્ચ થતો તે ઉપજના કરતાં ચાર પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે થતો. રાવજી આપાજી દિવાન તેની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ડાહાપણથી રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને માટે યોગ્ય પુરુષ હતો, પણ ચાલીશ વર્ષની મુદતમાં મરાઠા રાજ્યની કેટલીક બધી શાખાઓ ઉખડી ગઈ તે જોવાથી અને ફેરફારમાં સામેલ રહેવાથી રાજ્યના ફેરફાર સાથે માહિતગાર થઈ રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે થવાથી તે વ્હેમી થઈ ગયો હતો તેથી તેની સાવધાની મટી જઈને તેનામાં કોઈ કોઈ વેળાએ બ્હીકણપણાનો પ્રવેશ થયો હતો. તેને પોતાની રીત પ્રમાણે કરવાને છૂટ

ન હતી, અને આરબ કામદારોએ ઝુંટાવી લીધેલી સત્તા તેમની પાસેથી પાછી છીનવી લેવાને તેનામાં ધૈર્ય ન હતું. કોઈ કોઈ વાર અંગરેજ સરકારના વિચાર ઉપર વિશ્વાસ આવતો નહિ એવું જોવામાં આવ્યું છે અને બીજાઓની સાથે જ્યાં ચોકશી રાખવાની હોય ત્યાં વાતચીત કરવામાં સાલસાઈ અને નિષ્કપટપણું દર્શાવ્યું છે. એ દિવાન વિષે એમ કહેવાય છે કે, તે વારે વારે પોતાના અભિપ્રાય જણાવી દેતો અને તેના એવા સ્વભાવને લીધે રાજ્યનાં અને તેનાં પોતાનાં કામો માર્યાં જતાં હતાં.

મેજર વૉકરના અભિપ્રાયમાં એમ હતું કે ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપવામાં ખરેખરૂં વિઘ્ન પાડનાર માત્ર આરબ લોકો જ હતા, તો પણ ખરૂં જોતાં તેમનાથી ડરી જવા જેવા તેઓને ગણતો નહિ. અગર જો તેઓ શૂરવીર હતા તો પણ તેમની તોરીને લીધે હાથ નીચે રહેવાને લાયક ન હતા; અગર જો તેઓ જૂદા જૂદા સરદારોના હાથ નીચે રહ્યા હતા તો પણ તેમના તે જ સંબંધને લીધે કોઈ પણ સાધારણ રીતથી તેઓનાથી મળી જઈને એક થવાતું ન હતું. તેઓની ખરેખરી સંખ્યા સાત હજાર કરતાં ઓછી હતી; તેમાં એક હજાર કરતાં વધારે એકે જગ્યાએ એકઠા ન હતા. તેમનામાંનો ચોથો ભાગ માત્ર આરબસ્તાનનો હતો. બીજા બાકી રહેલા આરબી લોહીના હતા, પણ તેમનો જન્મ ગૂજરાતમાં થયો હતો. તેઓની પાસે હથિયાર જોવા જઈયે તો મુખ્યત્વે કરીને બંદુકો હતી, તેની જાત કાંઈ સારી ન હતી, અને તેઓનું લડાઈ વિષેનું જ્ઞાન ધિક્કારવા લાયક હતું; તેમના તાબામાં જે કિલ્લા હતા તેમાં વડોદરાનો કિલ્લો હતો, તે સારામાં સારો ગણવામાં આવતો હતો, અને ખરૂં જોતાં તે એક નિયમસર હુમલાનો અટકાવ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હતો નહિ. બ્રિટિશ લશ્કરની બે ટૂકડિયો જે વડોદરે રાખવામાં આવી હતી, તે મેજર વૉકરના વિચાર પ્રમાણે આરબોની સાથે બરાબરી કરી શકવાને બસ હતી, અને તે એવી આશા રાખતો હતો કે આવા સાધનથી તેઓની સત્તા નરમ પાડવામાં આવે તો તેમનો પ્રભાવ તેમની જ નજરમાં નમાલો ગણાઈ જશે, અને તેઓની સંખ્યા ઓછી થતી જશે. આરબોની બે ટૂકડિયો હતી, અને તેમને માથે મંગળ પારખ અને સામળ બ્હેચર એ બે શરાફો હતા, તેમાં છેલ્લા શરાફનો સ્વભાવ ખંદો, લોભી, અને દગાફટકા કરે એવો હતો. બ્રિટિશના ભણી તેનો સારો ભાવ ન હતો, અને તેની સત્તા નીચે જે આરબોની ટુકડી હતી તેમાં માણસો વધારે હતાં.

રાવજીના સાંભળવામાં એમ આવ્યું કે મલ્હાર રાવના ઉપર ફોજ લઈ

જઈને તેને શિક્ષા કરવાને બદલે બ્રિટિશ સરકાર ઘરમેળે પતાવી દેવાને ધારે છે ત્યારે તે ઘણોજ નારાજ થયો. તે તકરાર કરવા લાગ્યો કે કડી લીધા વિના કંઈ થવાનું નથી. તેના ઉત્તરમાં તેને મેજર વૉકરે તેને સમજાવીને કહ્યું કે તમારા વિચાર પ્રમાણે કરવાથી દેશમાં નિરંતર ગડબડાટ થઈ રહેશે. કેમકે અગર જો કડી લેવાનું કામ સહેલું છે, તો પણ કદાપિ મલ્હાર રાવ હાથમાંથી છટકી જશે અને કેટલાક કાળ સુધી દેશમાં લૂંટફાટ કરીને હેરાનગતિએ પ્હોંચાડશે. રાવજિયે કહ્યું કે, મારે એવી અરજ કરવાની છે કે શત્રુને પાછો આવતાં અટકાવવાને વાસ્તે બ્રિટિશ સરકારે બે પલ્ટણો રાખવી, અને એ મદદના બદલામાં દરિયા કિનારા ઉપરનો સુગમ પડતો ભાગ આપીશું. મલ્હાર રાવના આખા દેશ સાથે કડી તો લેવી અને વળી તેને કહ્યું કે હાથી, ઘોડા એ સર્વ લેઈ લઈને દેશમાં કોઈ એક બીજે ઠેકાણે એક લાખ રૂપિયાની જાગીર તેને આપવી. બ્રિટિશ એલચીને એવી સૂચના કરવામાં આવી હતી કે ઘરમેળે તકરાર પતાવી દેવાનો પૂરેપૂરો અધિકાર હાથમાં લઈ રાખવો અને જો રાવજી ગમે તે થાય તો પણ મલ્હાર રાવનો નાશ કરવાને નિશ્ચય કરીને બેઠો હોય તો બ્રિટિશ સરકારે વચ્ચે પડીને આગળ પગલાં નહિ ભરતાં ફોજને પાછી બોલાવી લેવી. છેવટે રાવજિયે કબૂલ કર્યું કે કડીના જાગીરદારે વડોદરાના મુલ્ક ઉપર હલ્લો કર્યો છે તેના બદલામાં અંગ્રેજી લશ્કર બે ત્રણ દહાડા સુધી તેની હદમાં છાવણી કરશે તો હું રાજી થઈશ; તે સાથે તેણે કહ્યું કે, મલ્હાર રાવ સલાહભરેલી રીતે ચાલવાને કબૂલ થાય તો તેની પાસેથી ખંડણી લેવામાં આવે છે તેનો ઘણો ભાગ પાછો તેને છોડી દેવામાં આવે.

મેજર વૉકરે સરકારને રિપોર્ટ કર્યો તેમાં તેણે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો કે મલ્હાર રાવ જો પોતાના રાજાને શરણ થવાને ના પાડે તો ન્યાય અને રાજનીતિના ધોરણથી તે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. મહારાજાને એક પટાવત તરીકે તેની જાગીર ખાઈને ખંડણી આપવાને ના પાડે છે, અને તે જ્યારે માગવામાં આવી ત્યારે પરદેશી શત્રુનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને બ્હાને હથિયાર લઈ ઉઠયો છે, અને તેની મતલબ તો કાંઈ ઉલટી જ પ્રસિદ્ધ કરી છે તેથી મહારાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાના સંપૂર્ણ વિચારને લીધે રાજદ્રોહ કર્યાનું તોહોમત તેને લાગુ પડે છે. કાનાજીને માટે મલ્હારરાવ હથિયાર લઇને ઉઠયો છે એવું બ્હાનું બતાવે છે તે ઉપર થોડો આધાર રાખી શકાય છે, કેમકે તે રાજકુંવરનો ગાદી ઉપર ખરો દાવો નથી, અને મલ્હાર રાવે પોતે જ કાનાજીને પદભ્રષ્ટ કર્યો તે વાત પસંદ કરી છે. એટલું જ નહિ પણ તેના પદભ્રષ્ટના

સમાચાર સાંભળીને પોતાની ખુશાલી જણાવવાને માટે જ તોપોના બ્હાર કરાવ્યા હતા. તેણે ગાયકવાડના મુલ્ક ઉપર હલ્લો કર્યો હતો તે એ બનાવ બન્યા પછી બહુ પછવાડે કર્યો હતો. તે વેળાએ તેણે કશી શત્રુતા પ્રસિદ્ધ કરી ન હતી, તેમ જ કંઈ ફરિયાદ પણ કરી ન હતી, જો મલ્હાર રાવ હઠ પકડીને ર્‌હેશે તો તેને તોડી પાડવાનું કામ લોકને પસંદ પડતું થશે, અને તે કામ પાંશરે પાંશરૂં સરાડે ચડશે તો પછી સહાયકારી લશ્કર કબૂલ રાખવામાં આવશે. આ મતલબને માટે મદદ આપવાને બ્રિટિશ સરકારને ખુલ્લી રીતે અગત્યનું છે, અને કડીની ચઢાઈનો જય થયા પછી તો પેહેલાંની ટુકડી અથવા તેના જેવી ફોજની પલ્ટણ વડોદરે મોકલીને નિરંતર રાખવાને ઠીક થઈ પડશે.

મેજર વૉકર પોતાને સોંપેલું કામ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડીને તારીખ ૮ મી ફેબ્રુઆરીને ત્રીજે પ્રહરે વડોદરેથી વિદાય થયો. ગાયકવાડની ફોજ આપીને બાબાજીને તેની સાથે મોકલ્યો, અને મલ્હાર રાવ સલાહ કરવાની અરજ કરે તો મહારાજાના રાજ્યને જેવી રીતે ફાયદો થાય તેવી રીતે કરવાની તેને પૂરેપૂરી સત્તા આપવામાં આવી.

પ્રકરણ ૪

મલ્હાર રાવ ગાયકવાડ

પાછળના પ્રકરણમાં કોલકરારનો વૃત્તાન્ત, આ પુસ્તકનો પ્રકાર જોતાં કોઇને બહુ વિસ્તારથી લખેલો લાગશે, પણ ગૂજરાતના હવે પછીના ભાગ્યનો ખરેખરો આધાર તેની જ ઉપર ર્‌હેલો છે, માટે તેમ કરવાની અગત્ય પડી છે. જો બ્રિટિશ પાસે માગેલો આશ્રય આપવામાં આવ્યો હોત નહિ, અને ખંભાત આગળથી લશ્કરે આગળ ડગલાં ભર્યાં હોત નહિ, તો પછવાડેથી જેમ હોલકર અને સિંધિયાનાં રાજ્યોની વલે થઈ તે પ્રમાણે વડોદરાનું રાજ્ય પણ દુઃખદાયક અંધેર કારભારવાળી અને ધણીધોરી વિનાની ગડબડાટભરેલી સ્થિતિમાં અચૂક આવી ફસ્યું હોત. પણ કામ એકદમ આગળ વધીને એવા નિયમ પર આવી ગયું કે, તે નિયમ, ગૂજરાતના સર્વ રાજ્યનો આગળ ઉપર થવાનો જે સંબંધ, તેનો દ્રઢીભૂત આધાર થઈ પડ્યો.

સુરતથી બીજી ફેબ્રુઆરિયે નીકળેલી ફોજ ખંભાતને બારે ઉતરી, અને આગળ સન ૧૭૭૫ માં કર્નલ કિટિંજના તાબાની ફોજ જે ખુલ્લી જગ્યામાં પડી હતી તે જ જગ્યાએ નારાયણ સરના કુંડ પાસે આવીને પડી, અને ઉપરી અધિકારિયોને ઉતરવાને માટે વાડી માંહેલો એક બંગલો

સોંપવામાં આવ્યો. એટલી વારમાં આણીમગ બાબાજી અને મલ્હાર રાવની ફોજ વચ્ચે અનિર્ણીત અને અવ્યવસ્થિત ન્હાની ન્હાની લડાઈયો થવા લાગી, અને તે સાથે, માલ વિનાનાં સલાહનાં ફહેણ પણ ચાલવા લાગ્યાં. મલ્હાર રાવનું લશ્કર બધું મળીને પંદર હજારનું હતું એવું ફહેવામાં આવતું હતું.* શિવરામ કરીને માત્ર એક સરદાર દમવાળો હતો. તેની પાસે કવાયત શીખ્યાનું ડોળ ધારણ કરવાવાળા સાતસેં હિન્દુસ્થાની હતા; અને ત્રણસેં કે ચારસેં મરાઠા અશ્વાર હતા. "ગોસાઈની બાયડીનું લશ્કર" એવા નામથી એક પલટણ ઓળખાતી હતી, તેના ઉપર પાલ્ટરકર કરીને એક અંગરેજ ઉપરી હતો. બીજાં બસેં માણસ હતાં તેનો ઉપરી જોકિવમ કરીને એક ફિરંગી હતો. તેણે પોતાની ટૂકડીમાં એકસરખો દેખાવ રાખવાને મ્હેનત લીધી હતી તેથી તેઓ "લાલ ડગલા" પ્હેરતા; પણ "બાકીના, પોતાને ગોઠે તેમ પોશાક પ્હેરતા અને લડતા" એમ પારકર તેમને માટે લખે છે. આ શેળભેળ લશ્કરમાં બાકી રહેલા સિંધિ, અને પઠાણ તથા કાઠી અને કોળી હતા. તે માંહેથી કાઠી અને કોળી તો કવચ પ્હેરનારા અશ્વાર હતા, અને બાબાજીની ફોજ સાથે એક બે ન્હાની લડાઈયોમાં જે હવણાં હવણાંમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો તે ભૂપતસિંહ તેઓનો ઉપરી હતો. એ સખ્સ વગોવાયલો નામધારી ભંકોડાનો ઠાકોર હતો. એ હવણાં તો મલ્હાર રાવની ટોળીનો બહુ નામીચો માણસ થઈ પડ્યો હતો, પણ પ્રથમ તો એનો કટ્ટો શત્રુ હતો. કાનાજીના રાજકારભારમાં, કડીના જાગીરદારના ઉપર મોકલવાનું કહીને એ ઠાકોરને વડોદરે તેડાવ્યો હતો, પણ કાનોજી કેદ થયો તે વેળાએ એને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ છતાં તે હવે પછીના દ્વેષભાવને લીધે ભલેને મલ્હાર રાવના મુલ્ક ઉપર ચડાઈ કરવાને નીકળી ચાલે એટલા માટે રાવજિયે તેને છોડી મૂક્યો હતો.

તારીખ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી સુધી બ્રિટિશ ફોજે કાંઈ આગળ પગલાં ભર્યાં નહિ. એટલી વારમાં મલ્હાર રાવ, આરબ કામદારો સાથે, કાનાજીને છોડી મૂકવાનાં કપટકાર્ય રમતો હતો. અને આ બાજુ ભણી અંગરેજોએ ઢીલ કરી હતી તેથી, અને ખંભાતથી રેસીડેન્ટે પોતાનો એક વકીલ કડી મોકલ્યો હતો તેથી, સર્વ પક્ષકાર નિરાશ થઈ ગયા હતા. મલ્હાર રાવે પોતાની ફોજનાં હથિયાર છોડાવાની ના પાડી, તેમ જ, વિસલ નગર અને બીજી જગ્યાએ

* આ ગણતરી પારકરની આપેલી છે. અને તેના જ લખવાથી તેમાં ફેરફાર જણાય છે. મેજર વોકર એવી ગણતરી કરે છે કે, દશથી બાર હજાર સુધી ઘોડેશ્વાર અને પાયદલ મળીને હતું તથા ઘણી ખરી ન્હાની મ્હોટી દશ પંદર તોપો હતી.

જે તેણે લેઈ લીધી હતી તે પાછી આપી દેવાને પણ ના કહી. અને કંઈ બંદોબસ્ત કરતાં પ્હેલાં મલ્હાર રાવની પાસે એ બંને વાનાં કબૂલ કરાવ્યા વિના આગળ કામ ચાલે એમ હતું નહિ, તેથી મિ૦ ડંકન જે આ વેળાએ ખંભાતમાં હતો, તેણે બાબાજીની ફોજને જઈ મળવા સારૂ લશ્કરને ઉપડી જવાની આજ્ઞા આપી. મલ્હાર રાવને ખબર આપવામાં આવી કે મહારાજાનો મુલ્ક તમે ગેરવાજબી રીતે દબાવી પડ્યા છો તે છોડાવવાને ફોજ રવાના કરવામાં આવી છે, તમે જો તે મુલ્ક પાછો આપવાને કબૂલ થશો તો માત્ર સો માણસ લઇને મિ૦ ડંકનને મળવા આવવાની રજા આપવામાં આવશે. એ વિના બીજા કોઈ ઠરાવની તમારે આશા રાખવી નહિ.

મેજર વૉકર તા૦ ૨૩ મીને દિવસે નીકળ્યો તે માર્ચ મહિનાની ૪ થી તારીખે અમદાવાદ પ્હોંચ્યો. ત્યાંથી તે બીજે દિવસે અડાલજ ગયો. ત્યાં તેણે પોતાનો ભારે સરસામાન અને માંદા માણસોને મૂકીને ચોકી રાખી. મલ્હાર રાવ હજી લગણ સલાહનું ક્હેણ ચલાવતો હતો પણ તે પ્રમાણે કરવાની તેની મરજી હોય એવી ખાત્રીપૂર્વક સાબીતી આપતો ન હતો. બ્રિટિશ ફોજ તા૦ ૧૦ને રોજ કડી માહાલમાં પેઠી; તેની સાથે ગાયકવાડની ફોજ હતી તે પછ-વાડે ર્‌હેવા દીધી. જો એમ કર્યું હોત નહિ તો તે તેની અવ્યવસ્થિત રીતિને લીધે વાંકમાં આવી જાત. તેઓએ સેરેતા આગળ છાવણી કરી તે ઠેકાણે મેજર વૉકરની મુલાકાત લેવાને મલ્હારરાવે પોતાની મરજી જણાવી. તે પ્રમાણે મુલાકાત તો થઈ પણ તે અવસરની સર્વ હકીકત ઉપર નજર રાખતાં સલાહશાન્તિથી તકરાર પતી જાય એમ મેજર વૉકરને લાગ્યું નહિ. મલ્હારરાવના મનમાં અવિશ્વાસ અને દગો હતો, એ વાત તે મુલા-કાતની વેળાએ ઘણાં જ હથિયાર સજેલા માણસો લઈ ગયો તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ થઈને બે હજાર કરતાં પણ વધારે માણસ તેણે સાથે રાખ્યું હતું, અને સંગાથે ત્રણ તોપો હતી. બ્રિટિશ છાવણીમાં મુલાકાત લેવા જવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો અને છાવણીથી બે મૈલ ઉપર મુલાકાતને માટે ચંદરવો બાંધવામાં આવ્યો હતો ત્યાંથી આગળ ડગલું ભરવાની પણ તેણે ના કહી. તો પણ બીજે દિવસે સાંજરે મેજર વૉકરને કેટલાંક કારણ બતાવીને તે તેને મળ્યો અને પોતાની નવી ફોજ ફ્હાડી મૂકવાની અને બ્રિટિશ સરકાર ક્હે તે સર્વ વાત કબૂલ કરવાની પોતાની મરજી જણાવી. પણ તેની યોગ્યતા સચવાય એટલા માટે કોઈ વિશ્વાસુ વકીલોની મારફત કોલકરાર ખાનગી રીતે કરાવવાની તેણે ઇચ્છા જણાવી. તે પ્રમાણે મેજર વૉકર તેનું ક્હેવું ખ્હાલ રાખ્યું. તેની

પાસે એવી માગણી કરી કે મહારાજાના મુલક જે તમે જિતી લીધો છે તે તેમનો પાછો આપવો, ગાયકવાડની પ્રજામાંથી જેઓને કેદ પકડવામાં આવ્યા છે તેઓને છોડી મૂકવા, તથા તેમની પાસેથી લીધેલી રકમ તેમને પાછી આપવી, ને મહારાજાની ખંડણી બાકી હોય તે આપવાને વ્યવસ્થા કરવી, લડાઈનો ખર્ચ આપવો; અને હવે પછીથી સારી ચાલ ચલાવવા બાબતના જામીન આપવા, એ રીતે સર્વ પ્રકારે મહારાજાનું મન મનાવવું. વળી તેણે પોતાની નવી ફોજને રજા આપવી અને હમેશાં રહેતી હોય તેટલી ફોજ કડીના કિલ્લામાં રાખવી, અને તેના નિષ્કપટપણા વિષેની મેજર વૉકરની ખાત્રી થાય ત્યાં સુધી કડીની પાસે છાવણી કરીને બ્રિટિશનું લશ્કર પડી રહે.

બ્રિટિશ ફોજને એકદમ કલોલ જવાનો ઠરાવ થયો અને ગાયકવાડની ફોજને પછવાડે આવવાનું ઠર્યું. તે ઠેકાણે મલ્હાર રાવની છેલ્લી મુલાકાત લેવાનો ઠરાવ થયો. મેજર વૉકર ૧૫ મી તારીખે કલોલ આવ્યો ત્યારે ત્યાં કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ, ને મલ્હાર રાવના કંઈ સમાચાર જણાયા નહિ, એટલે કડીથી આશરે ત્રણ મૈલને છેટે બુડાસણ કરીને એક ગામ છે ત્યાં તે ૧૬ મી તારીખે ગયો. બ્રિટિશ લશ્કર આવી પ્હોંચ્યું ત્યારે મલ્હાર રાવના થોડા એક ઘોડેશ્વાર જોવામાં આવ્યા તે કંઈ દુશ્મનાવટ બતાવ્યા વિના તરત જ જતા રહ્યા. પાસે એક ઉંચી જગ્યા હતી તેનો કબ્જો લઈને છેક ઉંચા ભાગ ઉપર એક તોપ તથા એક ટુકડી રાખી. આવી ઉંચી જગ્યા કબ્જામાં આવી તેથી આખો કડીનો દેખાવ, મલ્હાર રાવની છાવણી, અને તેની આખી ફોજ ધાલમેલ કરતી તથા મેદાન ઉપર પખરાઈ જતી મેજર વૉકરના જોવામાં આવી. કડીનો કિલ્લો ન્હાનો અને વાંકોચૂકો હતો; તેને ચાર દરવાજા હતા તેમાં ફત્તેહ દરવાજો હતો તેને જ માત્ર નવા મોરચા બાંધ્યા હતા, અને તેના ઉપર તોપ ચડાવી હતી. મલ્હારરાવને રહેવાની જગ્યા એક કિલ્લામાં હતી તે વેગળેથી દેખાતી હતી તેમાં તેનો મ્હોટા મિનારા જેવો બુરજ, અને ખુલ્લી અગાશી એ મુખ્યત્વે કરીને જણાઈ આવતાં હતાં તેના ઉપરથી આસપાસનો પ્રદેશ નજર તળે ચડી શકે એમ હતું.

સુમારે બપોરની વેળાએ મલ્હાર રાવની પાસેથી કાગળ લઈને માણસો આવ્યા. તે કાગળમાં એટલી બધી નમ્રતા બતાવેલી હતી કે કપટકાર્ય ઢાંકવાનું એક સાધન ઉભું કરવામાં આવ્યું છે એવું અંદેશા સરખું મેજર વૉકરના વિચારમાં કંઈ આવ્યું નહિ. નેટિવ એજંટ *સુંદરજી અને કપ્તાન

* શેઠ સુન્દરજી શિવજી, બ્રહ્મક્ષત્રી કચ્છ માંડવી પાસે ગુંદિયાળી છે ત્યાંનો વતની, પ્રથમ ઘોડાનો સોદાગર હતો, તેમાંથી નેટિવ એજન્ટને પદે પ્હોંચ્યો હતો. ર. ઉ.

વિલિયમ્સ સાથે કાગળનો ઉત્તર લખી આપીને મોકલ્યા. તેઓને ગયાને વીશ મિનિટ થઈ નહિ અને મલ્હાર રાવની ફોજની છાવણી આગળ પૂરા પ્હોંચ્યા નહિ એટલામાં તો તેઓને કેદ કરી લીધા, અને તેની પાસે બે તોપો હતી તેનો મારો બ્રિટિશ છાવણી ઉપર ચલાવ્યો. મેજર વૉકરે ગાયકવાડના સરદારો સાથે થોડીક મસલહત કરી ત્યાર પછી તેઓને કામ નીમવામાં આવ્યું અને તેમની સાથે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે આખી ફોજે ધસારો કરીને શત્રુની છાવણી ઉપર હલ્લો કરવો. કમાલઉદ્દીનખાન પાસે લગભગ એક હજાર ઘોડેસ્વારો હાજર હતા તે લઈને બ્રિટિશ ફોજની જમણી બાજુએ તે રહ્યો; અને બાબાજી પાયદલ તથા થોડા ઘોડેસ્વાર અને થોડાક ગોલંદાજ લઈને ડાબી બાજુએ રહ્યો. ગાયકવાડની ફોજ તૈયાર થયાના સમાચાર બ્રિટિશ ફોજને પ્હોંચાડવામાં આવ્યા એટલે સુમારે અઢી કલાકે પલ્ટણ હારબંધ ચાલવા લાગી, તથા સંગાથે ચાર તોપો લીધી તે ધીરે ધીરે પણ ઘણી સરસ વ્યવસ્થાથી આગળ ચાલવા લાગી, અને કોઈક ઉંચી જગ્યા હાથ કરી લેવાને તથા શત્રુની ફોજને મોખરે જઈ પ્હોંચવાને તે જમણી બાજુ તરફ નમી. જેમ બ્રિટિશ ફોજ આગળ ચાલવા લાગી તેમ મલ્હાર રાવના તોપખાનાનો મારો વધવા લાગ્યો, અને દુર્ભાગ્યે કરીને શત્રુએ એવી જગ્યા પસંદ કરી હતી કે ત્યાંથી મારની અસર ઘણી થતી હતી, તો પણ, આશરે પાંચ વાગતાં શત્રુની ફોજથી સુમારે અર્ધા મૈલને છેટે મેજર વૉકર આવી પ્હોંચ્યો અને ત્યાં આગળથી શત્રુની છાવણી આખેઆખી દેખાવા લાગી. તેણે હલ્લો કરવાનો વિચાર અગાઉથી કરી રાખ્યો હતો, તે પ્રમાણે કરવાની તૈયારીમાં તે હતો પણ તેટલામાં તેને એવી ખબર આપવામાં આવી કે બાબાજીની ટૂકડી છાવણીથી જરાક આગળ ચાલી છે, અને તેના આરબ લોકો બ્રિટિશ ફોજની પછવાડે જવાને આનાકાની કરે છે; તેમ જ કમાલઉદ્દીનને જે ઠેકાણે ર્‍હેવાનું ઠરાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તે કેટલીએક વાર સુધી રહી શકયો અને હવે શત્રુના ચડિયાતા ઘોડેસ્વારના લશ્કર આગળ ટકી નહિ શકતાં પછવાડે પડી ગયો છે, એવા સમાચાર પણ તેને તે જ વેળાએ મળ્યા. ગાયકવાડની ફોજનો અસર કરે એવો આશરો મળ્યા વિના ધારેલા વિચાર પ્રમાણે કરવાનું મેજર વૉકરને ઘણું જોખમભરેલું લાગવાથી તેને તે વિચાર માંડી વાળવાની અગત્ય પડી. તેથી તેણે જમણી બાજુએ વધારે જવા માંડ્યું, કેમકે જેમ તે તેણી તરફ ચાલતો હતો તેમ તેમ શત્રુના મારાથી દૂર ર્‍હેતાં ર્‍હેતાં વધારે છેટે તે જઈ શકતો, અને તેઓના ઘોડેસ્વાર જે ઉંચી

જગ્યાયે હતા, તે જગ્યાએ જઈ પ્હોંચવાને તેને બની આવતું હતું. આ ઠેકાણે અંધારૂં થતાં સુધી ફોજ રહી અને ત્યાંથી શત્રુના ભણીનો કાંઈ અટકાવ થયા વિના પોતાની છાવણીની જગ્યાએ પાછી વળી. શત્રુના પક્ષનું ઘણું નુકસાન થયું તેમ બ્રિટિશ ફોજને પણ ભારે નુકસાન પ્હોંચ્યું. લેફ્ટનેન્ટ કીંગ રાજાની એંશીમી પલ્ટણનો હતો, અને મ્યાકડોનલ્ડ અને લોવેલ નામના બે કપ્તાન કંપની સરકારની ચાકરીમાંના હતા તે માર્યા ગયા. સર્વ મળીને ૧૪૬ માર્યા ગયા તથા ઘાયલ થયા તેમાં પચીશ યુરોપિયન હતા અને એક તોપનાં પૈડાં ભાગી ગયાં તેથી તેને રણભૂમિમાં ર્‌હેવા દેવી પડી.

મેજર વૉકરની પાસે જેટલી ફોજ હતી તેટલાથી તાબડતોબ અને ઓચિંતો હલ્લો કરીને લડાઈનો અંત આણવાનું બની શકે એમ ન હતું એવી હવે તેની ખાતરી થઈ. માટે મરાઠાની રીતિ પ્રમાણે લડાઈ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને બાબાજીની સલાહ લીધા પછી મોરચો બાંધીને તે જેમ કિલ્લો બાંધેલું શહર હોય તેમ શત્રુની છાવણી ઉપર જવાનું તેણે કબૂલ કરયું. તેટલી વારમાં ખંભાતમાં મિ૦ ડંકને તથા કૌન્સીલના બીજા અધિકારિયોએ બની શકે તેટલી ફોજ એકઠી કરીને મોકલવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મુંબઈથી મોકલવાને નક્કી થયું હતું એટલી ફોજ રવાને થવાને વ્હાણ ઉપર ચડી, અને ગોવામાં બ્રિટિશ કમાન્ડીંગ ઓફિસર કર્નલ સર વિલિયમ ક્લાર્ક હતો તેને હુકમ થયો કે તમારા તાબાનું યુરોપિયન લશ્કર અને દેશી પાયદલની પલ્ટણ લઈને કડી આગળ ફોજને જઈ મળવું. ઇનટ્રેપિડ અને ટર્પસિકોડ કરીને ઈંગ્લંડના રાજાનાં બે વ્હાણ અને કાર્નવાલિસ અને અપટન કયાસલ એ નામનાં કંપનીનાં વ્હાણ હતાં તે વધારાનું લશ્કર ઉત્તર ભણી લઈ જવાના કામમાં કામે લગાડ્યાં.

કેટલીક વાર સુધી કડી આગળ બેતાલ લડાઈઓ થઈ, તેમાં સામાવાળા મેજર વૉકરના લશ્કર ઉપર ઘણું કરીને નજર રાખતા હતા અને મુખ્યત્વે કરીને ગાયકવાડના સરદારોની ફોજ ઉપર દુશ્મનાવટ જણાવતા હતા. આણીમગ મેજર વૉકરના જાણવામાં આવ્યું કે આપણી પાસે જોઇયે તેટલો દારૂગોળો નથી તથા બાબાજીની ફોજનું તોપખાનું કામમાં લાગે એવું નથી અને તેનું લશ્કર જો કે ખરેખરૂં નાહિંમતવાન નથી તેમ જ પ્રામાણિકપણા વિનાનું નથી તો પણ તેમના મનમાં હોંસ હોય એમ લાગતું નથી, અને મલ્હાર રાવની ફોજમાં વગર કવાયત શીખેલા પઠાણ, ગોસાઈ અને કોળિયો જે શૂરવીર છે તેઓના મનમાં જેટલી ઉલટ છે તેટલી તેમના મનમાં

નથી. તે ઉપરથી તેણે વિચાર્યું કે ગાયકવાડની ફોજની મદદ મળ્યા વિના હલ્લો કરવાનું કામ પાર ઉતારી શકાય એમ નથી, માટે બ્હેતર છે કે તેમ નહિ કરતાં પોતાનું રક્ષણ કરી બેશી રહેવું. વળી તેજ વેળાએ મેજર વૉકર અને મલ્હાર રાવ વચ્ચે સલાહનાં ફ્હેણુ ચાલતાં હતાં. ક્યાપટન વિલિયમ્સને કેદખાનાના દુઃખમાંથી મોકળો કરાવા સારૂ મેજર વૉકરે દરખાસ્ત કરી પણ મલ્હાર રાવે પોતાની ભણીની બહુ માગણી કરવા માંડી, તેથી છેવટે કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

સર વિલિયમ કલાર્કે આવીને તા૦ ૧૨ મી એપ્રિલને દિવસે ખંભાત આગળ ફોજના ઉપરીપણાનો અધિકાર લીધો. તેણે પ્રથમ એવો મનસૂબો કરી રાખ્યો હતો કે ફોજ જેવી ઉતરે તેવી એકદમ રવાના કરી દેવી. પણ તેમનો અટકાવ કરવાને ભંકોડાનો ભૂપતસિંહ એક હજાર અશ્વાર લઈને વાટ જોઈ રહ્યો હતો તે ઉપરથી તેનાથી થતા નુકસાનમાં નહિ આવી પડવાને માટે ફોજ એકદમ રવાના નહીં કરવાનું વાજબી લાગ્યું. તેથી સર વિલિયમ કલાર્કે આખી ફોજ પોતાની સંગાથે લઈને ચાલ્યો, અને એપ્રિલ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે બુડાસણ આગળ મેજર વૉકરને મળ્યો. તે વેળાએ ગાયકવાડનું લશ્કર બાદ કરતાં બધું પાંચ છ હજાર માણસ થયું, તેમાં બે હજાર કરતાં વધારે માણસ તો યુરોપિયન હતાં.

પ્રથમ કૉલકરાર કરવાને માટે જે ફ્હેણુ ફ્હાડવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે ઘરમેળે કબૂલ કરવાની મલ્હાર રાવની મરજી છે કે નહિ તેની ખાતરી કરવાને માટે બ્રિટિશ સેનાપતિને નક્કી કરવા સારૂ સંદેશો મોકલવાનો હતો. મલ્હાર રાવને ત્યાં મસલત થતી હતી તેવામાં સર વિલિયમ કલાર્કના આવી પ્હોંચવા વિષેના સમાચાર જાહેર કરવામાં આવ્યા. તે વેળાએ, શિવરામ, ભૂપતસિંહ અને પઠાણોના સરદારે ઘરમેળે કજિયો પતાવી દેવામાં હરકત નાંખી માટે મુકંદરાવ ગાયકવાડે તેઓને ઠપકો દેવા માંડ્યો અને તેમને લીધે હવે સંકટ આવી પડશે એવો તેમને માથે દોષ મૂક્યો. ટોળી માંહેલા બીજા જે આગેવાન હતા તે ચિંતાતુર થઈને એક બીજા સામું જોવા લાગ્યા; મલ્હાર રાવને પણ ડર લાગ્યો અને ગભરાયો અને કોણ જાણે શાએ કારણને લીધે ફ્હેણનો તેણે કશોય ઉત્તર વાળ્યો નહિ. અને જેમ બનવાકાળ હશે તેમ બનવા દીધું.

કડી શહર ઉપર હલ્લો કરતાં પ્હેલાં, શત્રુની ફોજ ખાઈ ખોદીને મોરચા બાંધીને રહી હતી, તે વિખેરી નાંખવાની અગત્ય સર વિલિયમ કલાર્કને લાગી. તેમાં જમણી બાજુ ઘણી બળવાન થઈ ત્યાં તોપખાનું,

ઘોડેસ્વારની પલટણ અને બારસેં અથવા ચૌદસેં પઠાણની યુરોપિયન સરદારના હાથ નીચેની એક પલટણ તેના રક્ષણને માટે હતી. તેના ઉપર હલ્લો કરવાનું કામ તા૦ ૩૦ મી એપ્રિલને દિવસે ઇંગ્લંડના રાજાની ૭૫ મી પલટણને મુખ્યત્વે સોંપ્યું, તથા તેની એક બાજુએ ૮૪ મી પલટણ તથા બીજી બાજુએ કંપનીની ઉંચા કદના સિપાઈયોની ટૂકડી અને ૮૪ મી પલટણનાં બાકી રહેલાં માણસો અને ચાર તોપો રાખવાનું ઠરાવ્યું. એ પ્રમાણે આખું લશ્કર લેફ્ટનન્ટ કર્નલ વુડિંગ્ટનના હુકમ નીચે તૈયાર થયું; અને કોઈને દેખાવ ન દેતાં પરોઢિયું થતાં તોપખાનાની લગભગ આવી પ્હોંચ્યું અને બાયોનેટ ચલાવીને તરત જ તે સ્વાધીન કરી લીધું. આ પ્રમાણે જેટલી તોપો હાથમાં આવી તેમાંથી કેટલીક તે જ ક્ષણે શત્રુના સામી ઓઢવી દીધી. બ્રિટિશ ફોજ જેમ પોતાને લાભ થાય તેમ જુસ્સાથી મંડી પડી, અને અગિયાર વાગતાં પ્હેલાં તો ખાઈ અને મોરચાનો આખો ભાગ જે કડીના મોખરા આગળ હતો તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો, અને શત્રુની ફોજ પોતાનું રક્ષણ કરતી હતી તેમાં ભંગાણ પાડીને અવ્યવસ્થા કરી નાંખી.

આ પ્રમાણે જય પ્રાપ્ત કરી લેવામાં શત્રુને પોતાનો બચાવ કરવાનો હતો તેથી, વધારે માણસનું નુકશાન થયું હોત નહિ, પણ મલ્હાર રાવના લશ્કરમાંથી દારૂખાનાનો એક કંડિયો પકડાયો તે દુર્દૈવથી સળગી ઉઠ્યો અને તેથી જ કરીને ઘણું નુકસાન થયું* મલ્હાર રાવની છાવણી, અને પાસેનું કડેલ ગામ લૂંટીને બાળવામાં આવ્યું, અને તેની ફોજ શહરના દરવાજા આગળ દોડી ગઈ તેને અંદર પેસવા ન દીધી અને વેરાઈ જવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. કડીની સામી બાજુએ તેઓ ફરીને પાછા કેટલીક વાર સુધી એકઠા થયા પણ

* તે પ્રસંગે થયલા નુકસાની વિગત નીચે પ્રમાણે છેઃ-

ઘાયલ થયા તથા મરાયા તેની વિગત-

યુરોપિયન......	મરાયા, ૨૨	......ઘાયલ થયા,	૮૨=૧૦૪	=૧૬૨.
દેશી............	,, ૬	...... ,,	૫૨= ૫૮	

તેમાં

અધિકારિયો મરાયા તેની વિગત-

લેફ્ટેનન્ટ	ફ્રાન્સિસ	ઇવી	રાજાની	૮૪ મી પલટણનો
,,	ડેવિડ	પ્રૈસ	,,	૮૫ મી ,,

અધિકારિયો ઘાયલ થયા તેની વિગત,

લેફ્ટેનન્ટ હેનરી પાલ્યર પ્હેલી (અથવા ઉંચા કદના સિપાઈયોની) ટૂકડીનો
,, હેનરી રૂમ પ્હેલી ટૂકડી છઠ્ઠી પલટણનો

ફરીને પાછા તરત જ બહુ ગડબડાટમાં આવી પડ્યા. મલ્હાર રાવને ડર પેશી ગયો, એટલે તેણે કપ્તાન વિલિયમ્સને છોડી મૂક્યો અને તે આફિસર સુંદરજીને લઈને સાંજની વેળાએ બ્રિટિશ છાવણીમાં આવી પ્હોંચ્યો.

બાબાજિયે આ જયના સમાચાર પોતાના ભાઈને લખી મોકલ્યા તેમાં, તે બ્રિટિશ ફોજનું શૂરવીરપણું જોઈને બહુ રાજી થયો અને તેથી કરીને હવે તેને તથા તેના ભાઈને અને મિત્રોને લાભ થવાનો અવસર આવ્યો તે લખી જણાવ્યું. તેણે લખ્યું કે, "અંગરેજો જે રીતે લડ્યા તે રીત "જોઈને, બાબા સાહેબ ! હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. એમના જેવું જગતમાં "બીજું કોઈ લડી શકે એવું હોય એમ મને લાગતું નથી. છ હોરામાં તેમણે "તેમના ધાર્યા પ્રમાણે કર્યું, અને શ્રીમંતના સારા ભાગ્યને લીધે હવે "કડી બે દિવસમાં હાથ આવશે. કડેલથી કડી અર્ધો કોસ થાય છે. અંગરેજી "ટુકડી ખાઈની લગભગ છે. અંગરેજને અહિં આણવાથી જે પરિણામ થશે "તેથી તમે બહુ ડ્હાપણ ચલાવેલું ગણાશે. અને તેમના શૂરવીરપણાએ "કરીને તેમની પ્રતિષ્ઠા અને ભીતિ તમારા શત્રુઓને વિશેષ લાગશે, એટલું જ "નહિ, પણ આખા જગતને લાગશે. હવે આપણી ચિંતા એથી કરીને મટી "ગઈ છે, કેમકે, હવે આપણે આપણી નજરમાં આવે તેમ કરી શકીશું."

મલ્હાર રાવે કપ્તાન વિલિયમ્સ અને સુંદરજીને છોડી મૂક્યા તેથી સર વિલિયમ કલાર્કે તેને ફરીને ક્હાવ્યું તે ઉપરથી લડાઈને બીજે દિવસે તેણે ક્હેવરાવ્યું કે હું શરણ થઈશ. એટલે તેની મરજી જણાવ્યા પ્રમાણે તેને બ્રિટિશ છાવણીમાં તેડી લાવવાને એક ટૂકડી દરવાજા આગળ મોકલવામાં આવી. દરવાજા આગળ, તે પાલખીમાં બેઠો હતો ત્યાં તેના લોકોએ તેને નહિ જવાને માટે સમજાવીને અટકાવ્યો. તેથી કિલ્લો તોડી પાડવાને તોપોનો મારો ચાલ્યો, અને કામ ઘણું આગળ વધ્યું, એટલે તા૦ ૩ જી મેને દિવસે મલ્હાર રાવ પોતાના અને પોતાના કુટુંબના માત્ર બચાવની સરતે શરણ થયો. બે દિવસ પછી કડીનો કિલ્લો શત્રુઓએ ખાલી કર્યો અને તેમાં બ્રિટિશ અને ગાયકવાડની ફોજે પ્રવેશ કરવાથી તેઓના એકઠા વાવટા ઉડવા લાગ્યા. ત્યાં ન્હાની મ્હોટી થઈને સાડત્રીશ તોપો, તથા હાથી, ઉંટ અને કેટલુંક બધું દારૂખાનું તથા સરસામાન તેમને હાથ લાગ્યાં.

કડી ટૂટી કે તરત જ વડોદરામાં બ્રિટિશની સત્તા સ્થપાઈ. માર્ચ મહિનાના પ્રારંભમાં મિ૦ ડંકન અને રાવજી વચ્ચે ઠરાવ થયો, તે પ્રમાણે ગાયકવાડે ચોરાશી પરગણું અને સુરતની ચોથ આપી, અને બ્રિટિશ

ફોજના ખર્ચની જામીનગીરીને માટે સુરત અઠ્ઠાવીશીનો પોતાનો ભાગ આપ્યો. એક ગુહ્ય ઠરાવ થયો તે લડાઈનો અંત આવતાં સુધી અમલમાં લાવવાને બંધ રાખ્યો. તે ઠરાવ પ્રમાણે બે હજાર દેશી પાયદલ, એક યુરોપિયન ગોલંદાજની ટુકડી અને તેના પ્રમાણમાં ખારવા; એ પ્રમાણે ફોજને નિરંતર પગાર આપવાને ગાયકવાડ સરકારે કબૂલ કર્યું તેના ખર્ચને પેટે બંને પક્ષકારોને સુલભ પડે તે ભાગ ગાયકવાડના રાજ્યમાંથી અંગરેજને આપવાનો ઠર્યો. આરબનું લશ્કર કહાડી નાંખવાનું ઠર્યું. ગાયકવાડને બ્રિટિશે આશ્રય આપ્યો તેના બદલામાં ખુશી થઈને આનંદરાવ ગાયકવાડે, જુન મહિનાની ચોથી તારીખે સુરત અઠ્ઠાવીશીનું ચીખલી પરગણું કંપની સરકારને આપ્યું; અને ત્યાર પછી બે દિવસે એક બીજો ઠરાવ થયો તેમાં માર્ચ મહિનાનો કૉલકરાર અને ચીખલી આપવાનો ઠરાવ રીતિ પ્રમાણે બાહાલ રાખવામાં આવ્યો અને એમ ઠરાવ્યું કે જે આરબોને ઓછા કરવાના છે તેમનો પગાર આપવાને બ્રિટિશ સરકારે ગાયકવાડને રૂપિયા ધીરવા ને તેને પેટે ગાયકવાડે વડોદરા, કોલર, જનોડ, પેટલાદ, અને અમદાવાદનાં પરગણાં લખી આપવાં. તે જ દિવસે આનંદરાવ ગાયકવાડે એક દસ્તાવેજ કરી આપ્યો તેના ઠરાવ પ્રમાણે ગાયકવાડને હવે પછી મદદ આપવા સારૂ બ્રિટિશે સહાયકારી ફોજ સંવત્ ૧૮૬૦ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪)ની સાલથી રાખવી અને તેના ખર્ચને સારૂ ગાયકવાડે ધોળકા પરગણું આપવું એમ ઠર્યું. પ્હેલા વર્ષમાં લશ્કરના ખર્ચના રૂપિયા ૭,૮૦,૦૦૦ થયા હતા તેનો પણ દસ્તાવેજ થયો અને તેને પેટે ૫૦,૦૦૦ રૂપિયાની નડિયાદના ગામની જયદાદ આપવામાં આવી, તથા બાકીના રૂપિયા પૂરા કરવાને કડીની ઉપજ અને કાઠિયાવાડની સંવત્ ૧૮૫૭-૫૮(ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૧-૨)ની મુલકગીરી (જમા) સોંપવામાં આવી. જુનની સાતમી તારીખે મેજર વૉકર વડોદરાનો રેસિડેન્ટ ઠર્યો. તે પ્રમાણે તે ત્યાં જુલાઈની ૬૧ મી તારીખે આવી પ્હોંચ્યો. તે સમયે ગાયકવાડે તેનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. રાવજીના કહેવા ઉપરથી એના ઘરની પાસે પરામાં એક વાડી હતી ત્યાં આગળ મેજરને માટે તંબુ ઠોકાયા અને ત્યાં બ્રિટિશનો વાવટો ચડ્યો.

આનંદરાવના રાજ્યની સામે એક બીજું બંડ થયું હતું તે શમી ગયાના સમાચાર થોડા દિવસ અગાઉ મળ્યા હતા. ગાયકવાડના કુટુંબનો સગો એક ગણુપંતરાવ કરીને હતો તે માજી મહારાજા ગોવિંદરાવના કરતાં પોતાનો વિશેષ હક્ક ધરાવીને સર્વ સત્તા લઈ લેવાને ઉભો થયો હતો, તો

પણ ભલા સ્વભાવના મહારાજે તેને સંખેડાનો કિલ્લો અને તેનું ન્હાનું પરગણું થોડે રૂપિયે ઇજારે આપ્યું હતું તેના રૂપિયા આપવા બંધ કરી બેઠો હતો અને મલ્હાર રાવની સાથે મળી જઈને પોતાની સ્વતંત્ર સ્થાપના કરવાને તૈયાર થયો હતો. પણ કડી જેર થયા પછી તે પોતાના કિલ્લામાં ભરાઈ પેઠો હતો. ત્યાં માત્ર બે તોપો હતી અને બીજું રક્ષણનું બરાબર સાધન નહિ છતાં ગાયકવાડનો હલ્લો સહન કરી શકયો હતો. ગણુપતરાવની સાથે મહારાજના પિતાનો એક દાસીપુત્ર મોરારરાવ કરીને હતો તે તેને મળી ગયો હતો. બ્રિટિશ ફોજની એક ટુકડી કયાપટન બેથુનના ઉપરી-પણા નીચે જઈને તરત જ ગાયકવાડની ફોજ સાથે મળી, અને જુલાઈ મહિનાની ૭ મી તારીખે સંખેડું તાબે થયું, તેમાં કિલ્લેદારોની ખાનગી મિલ્કત અને તેમના જીવ બચાવાનો કૉલકરાર થયો. પણ ઠરાવ થતાં પ્હેલાંની રાત્રે ગણુપતરાવ અને મોરારરાવ, થોડા માણુસ લઈને પગે ચાલી નીકળ્યા હતા તે ગોવિંદરાવનો સાળો બાપુ પીંવાર કરીને માળવામાં મ્હોટો જાગીરદાર હતો તેના રક્ષણ નીચે ધાર જઈ રહ્યા.

હવે ગાયકવાડની પ્રધાન ટોળીનું અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટનું મન કેટલાક મહિનાથી આરબોને ક્હાડી મૂકવાના વિકટ કામ ઉપર લાગ્યું હતું. તેઓ એટલા બધા બળિયા થઈ પડ્યા હતા કે, રાજ્યના પ્રત્યેક કામકાજમાં પોતાનું માથું ઘાલતા હતા. આ કામનું યથાસ્થિત વર્ણન આ ઠેકાણે આપ-વાની કાંઈ અગત્ય નથી. ટુંકામાં એટલું જ કે બ્રિટિશ ફોજના આશ્રય વિના તે થાય એમ ન હતું. છેવટે આરબોના જમાદારોને વડોદરાના કિલ્લામાં ઘેરી લીધા, અને કર્નલ વુડિંગ્ટનના તાબાની ફોજના જોરથી ૧૮૦૨ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૬ મી તારીખે તેઓને તાબે થઈ કરાર કરવાની જરૂર પડી.

બ્રિટિશની સત્તા ગૂજરાતમાં કેમ પ્રવેશ પામી તે વિષેનો થોડો વૃત્તાન્ત ઉપર પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો. હવે તેની હવે પછીની વૃદ્ધિ વિષે અમે ટુંકામાં લખીશું.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૫ ના એપ્રિલ મહિનાની ૨૧* મી તારીખે ગાયકવાડ સાથે છેવટનો એક કૉલકરાર થયો તેમાં આગળ જે ઠરાવો થયેલા તેમાં વધારો અને ફેરફાર કરવાનો જે યોગ્ય જણાયો તે કરીને ચોક્કસ ઠરાવ થયો. ગાયકવાડે પ્રથમ બે હજાર માણસની સાહાય્યકારી ફોજ રાખી હતી

* જિયોર્જનામામાં તા. ૧૨ મી લખી છે, તે ભૂલ છે.

આ તહનામાના સંબંધમાં મુલ્લા ફિરોજ પોતાના જિયોર્જનામામાં વિશેષ પડતું લખે છે. ૨. ઉ.

તેને બદલે હવે ત્રણ હજાર રાખવાને કબૂલ થયો, અને તે તેના મુલ્કમાં રહેવાની ઠરી, પણ જ્યારે અગત્ય પડે ત્યારે જ તેને કામમાં લેવી એમ ઠર્યું. તેના ખર્ચને સારૂ ૧૧,૭૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજનાં પરગણાં આપવાનાં ઠર્યાં. ચોરાશી, ચીખલી, અને ખેડાનાં પરગણાં તથા સુરતની ચોથ બ્રિટિશને આપી હતી, અને ગાયકવાડને બ્રિટિશ સરકારનું દેવું હતું તેના પેટામાં બીજાં પરગણાંની ઉપજનો સમાવેશ થઈ ગયો.*

ગોવિંદરાવના સમયથી પેશ્વા અને વડોદરા સરકાર વચ્ચે કાંઈ કોલ-કરાર થયા નથી. આબા સેલુકરનું બંડ બેસારી દીધા પછી પેશ્વા પાસેથી ગાયકવાડે અમદાવાદ, કાઠિયાવાડની મુલ્કગીરી, પેટલાદ, નાપાડ, ચૂડા, રાણપુર, ધંધુકા, અને ગોઘાનાં પરગણાં, તથા ખંભાતમાં જે તેઓના કેટ-

* આનંદરાવ ગાયકવાડના રાજ્યમાંથી આનરેબલ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને જે આપવામાં આવ્યું તેની યાદી ગંગાધાર શાસ્ત્રીની વિગત પ્રમાણે કર્નલ વૉકરના ૧૮૦૬ ના જાન્યુઆરી મહિનાની પ્હેલી તારીખના રિપોર્ટ સાથે જોડવામાં આવી છે, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઇનામ.

ખેડાની કિલ્લેદારી	... ...	રૂ૦	૪૨,૦૦૦
ચીખલી પરગણું	... ...	,,	૭૬,૦૦૦
સુરત બંદરની ચોથ	... ...	,,	૫૦,૦૦૦
ચોરાશી પરગણું	... ...	,,	૯૦,૦૦૦
			૨,૫૮,૦૦૦

જયદાદ.

નડિયાદ પરગણું	... ...	,,	૭૫,૦૦૦
ધોળકા ,,	... ...	,,	૪,૫૦,૦૦૦
વિજાપુર ,,	... ...	,,	૧,૩૦,૦૦૦
માતર ,,	... ...	,,	૧,૩૦,૦૦૦
મહુધા ,,	... ...	,,	૧,૧૦,૦૦૦
કડીટપ્પો ,,	... ...	,,	૨૫,૦૦૦
કીમ કઠોદરાની જકાત	...	,,	૫૦,૦૦૦
કાઠિયાવાડની વાર્ષિક વરાત		,,	૧,૦૦,૦૦૦
			૧૧,૭૦,૦૦૦
			૧૪,૨૮,૦૦૦

લાક હક્ક હતા તે ઇજારે લીધા હતા. પણ વસઇનો કોલકરાર થયો તેમાં રાણપુર, ગોધા, અને ધંધુકા, તથા ખંભાતમાંનો પેશ્વાનો ભાગ પેશ્વાએ બ્રિટિશ સરકારને આપ્યો હતો. અને બાકી રહ્યું તેનો પટો દશ વર્ષની મુદતથી પેશ્વા સરકારે ગાયકવાડ સરકારને ૧૮૦૪ ના જુન મહિનાથી આપ્યો હતો; પણ પ્રથમની મુદત થઈ રહી ત્યારે પેશ્વાએ નવો પટો કરી આપવાની સાફ ના પાડી અને ગૂજરાતમાં પોતાની રાજસત્તા વધારવાની આતુરતા થઈ, તેથી ૧૮૧૫ માં ત્ર્યંબકજી ડેંગલેને સરસૂબેદાર ઠરાવ્યો; તેણે તે પ્રાંતમાંનાં પરગણાં પેશ્વાને નામે લીધાં, અને આ પ્રમાણે પોતાને સત્તા મળી તેનો બ્રિટિશ સરકાર સામે કપટકાર્ય કરવામાં ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. પણ પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭ માં કરાર થયો તેમાં આ તોફાની સૂબાને તેણે માન્ય રાખ્યો નહિ; અને તેણે ગાયકવાડના ઉપર હવે પછી દાવો કરવાનો છોડી દીધો, તથા પાછલા દાવાનો ચૂકાદો કર્યો, અને તેણે ગૂજરાતની પોતાની ઉપજ, ઓરપાડ બાતલ કરતાં, બ્રિટિશ સરકારને આપી.

નવેમ્બર મહિનાની ૬ ઠ્ઠી તારીખે વડોદરામાં વિશેષ કરાર થયો, તેમાં પુનાના કરારથી ગાયકવાડને લાભ થયો હતો, તેથી ગૂજરાતમાં જે એક બીજાનાં રાજ્ય હતાં તેની થોલ પડતી વ્હેંચણી કરવાની રીતિ કબૂલ કરી, અને તેની સાહાય્યકારી ફોજમાં એક હજાર કવાયતી પાયદલ તથા ઘોડેશ્વારની બે પલ્ટણો વધારી લેવાનો ઠરાવ કરી તેના ખર્ચના બદલામાં બ્રિટિશ સરકારને થોલ પડતી વળકણ કરવામાં વચ્ચે આવતાં પરગણાં આપવાનું કબૂલ કર્યું.

પ્રકરણ ૫ મું

કાઠિયાવાડની મુલ્કગીરી

અણહિલપુરના રાજા અને અમદાવાદના સુલ્તાન, એ બંનેની, પોતાની પડોશના રાજાઓ સાથેની વર્તણુંક, એકંદરે સમાન હતી, એવું આપણા જોવામાં આવી ગયું. કેટલાએકને જિતી લેવા જેટલું જોર પોતાનામાં છે એમ તેમને લાગતું. તેઓને તેઓ સંપૂર્ણ રીતે જિતી લેતા, પણ જેઓનો પરાજય કરી શકાય એમ ન હતું, તેઓની સાથે લડવાથી શો પરિણામ થશે એ વિષેની ખાતરી નહિ હોવાને લીધે, લડવાના કરતાં તેઓ માંહેથી ઘણા જણ પાસેથી ખંડણી લેવાનું ઠરાવીને તેઓ સંતોષ પામતા અને આ પ્રમાણેની પોતાની પ્રાપ્ત કરી લીધેલી સત્તા કાયમ રાખવા સારૂ ગૂજરાતના સુલ્તાનોએ, અને ત્યાર પછીના દિલ્હીના સૂબેદારો, જે અમદાવાદમાં

મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેઓએ, દેશમાં પોતાનાં થાણું બેસારી દીધાં હતાં, તેથી નિયમસર ખંડણી ઉઘરાવી લેવાને બની આવતું હતું, અને જ્યાં અગત્ય પડતી હતી ત્યાં જ માત્ર ચડાઈ કરી તે વસુલ કરી લેતા હતા. આ પ્રમાણે બેસારેલાં થાણું રહેતાં રહેતાં ઉઠાડી લેવામાં આવ્યાં હતાં, અથવા ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. તેથી મોગલ રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ, જે અંધેર કારભાર અને ગડબડાટ વારે વારે થયેલો જોવામાં આવ્યો છે તેવે પ્રસંગે, ખંડણી ઉઘરાવી લેવાને માટે ઘણે ઠેકાણે પ્રતિ વર્ષે હુમલા કરવા પડેલા છે. આ રસ્તો પકડવાને મુસલમાનોને તો અગત્ય પડી હતી. અને જ્યાં તે પ્રમાણે કર્યા વિના છૂટકો ન હતો ત્યાં તેઓ તેમ કરતા હતા. પણ તેમના પછી મરાઠા થયા, તેઓને તો હુમલા કરવાનો રસ્તો મન ગમતો થઈ પડ્યો હતો અને તે રસ્તો ઝાલવાને તેઓ ચૂકતા જ ન હતા.

મરાઠાના રાજ્યની મુખ્યત્વે કરીને જેવી રાજનીતિ હતી તે પ્રમાણે જે જે દેશ ઉપર તેઓએ હથિયાર ચલાવ્યાં તે તે દેશમાંથી પૈસા કઢાવવા ઉપર તેઓએ મુખ્ય નજર રાખી હતી. કેટલાક અનુભવ ઉપરથી, જ્યારે ઘણે દિવસે તેઓની ખાતરી થઈ કે ખંડણીની રકમ નક્કી કરી તે ઉઘરાવી લેવાથી લાભ થાય છે ત્યારે તેઓએ જિતી લીધેલા દેશમાં નિયમસર કારભાર ચલાવવા ઉપર તેઓએ નજર પ્હોંચાડેલી છે. તેઓનો ઇતિહાસકર્ત્તા લખે છે કે, "મરાઠા જ્યારે પોતાની સીમા છોડીને બ્હાર જતા ત્યારે તેમને મન "પૈસો ઉઘરાવવો અને લડાઈ કરવી એ બે સમાન હતું. જ્યારે કોઈ "ગામમાં અટકાવ કરવામાં આવતો ત્યારે ત્યાંના અધિકારિયોને પકડવામાં "આવતા, અને તેઓને ધમકી બતાવીને અથવા કોઈ કોઈ વાર તો થોડો "ઘણો સખ્ત અત્યાચાર કરીને તેઓની પાસેથી ચુકાદો કરી લેતા હતા; "રોકડા પૈસા તો તેમને ભાગ્યે જ મળતા હતા; પણ જે શરાફોનો ગામડાંમાં "વેપાર ચાલતો હોય તેઓની જામીનગીરી લેવાની રીતિ પસંદ કરવામાં "આવતી હતી, કેમકે તેમની ચિઠ્ઠિયો હિન્દુસ્તાનના ગમે તે ભાગમાં હુંડિ-"યોની પેઠે વટાવી શકાતી હતી. જ્યારે ગઢના ગઢપતિઓ તેમના સામી "ટક્કર લેતા અને છેવટે તેમનાથી હારતા ત્યારે તેઓને કતલ કરવામાં "આવતા." આ પ્રમાણે પૈસાના લાલચુ મરાઠાને માફક આવતી ચડાઇયો "મુલ્કગીરી" એવા નામથી ઓળખાતી હતી.

તેઓ ગૂજરાતમાં પ્રથમ આવ્યા ત્યારે, પોતાની પ્હેલાં થયેલા મુસલમાનોનો દાખલો જોઈ ને, અને દેશની સ્થિતિને અનુસરીને, તથા પોતાના મનના વલણને લીધે, આવી મુલ્કગીરી કરવા નીકળવાની રીતિ તેઓએ પસંદ કરી

દીધી. હાલમાં જે તાલુકા રજપૂત તાલુકદારોને સ્વાધીન હજી લગણ છે તેઓ ત્રણ ચાર હજાર લૂટારા અશ્વાર લઈને, તોપો કે છાવણી કરવાનો સરસામાન સાથે લીધા વિના, લૂંટફાટ કરતા ચાલ્યા જતા હતા, અને ભોમિયા કબૂલ કરી શકે અથવા પોતાનું બળ ચલાવીને બની શકે તે પ્રમાણે પોતાના દાવાનો નીકાલ કરી લેતા હતા. જેમ દેશનું રાજ્ય વધારે થાળે પડતું ગયું તેમ નક્કી કરેલા અવ્યવસ્થિત પાયદળનું લશ્કર લઈને તેઓ જાયુ મુલ્કગીરી કરવા લાગ્યા. મરાઠા સરદારોનો એવો એક નિયમ હતો કે જેમ બને તેમ વધારે ખંડણી લેવી, અથવા એમ બને નહિ તો પછી પોતાના પૂર્વના ઠરાવ કરતાં ઓછી તો પછી લેવી જ નહિ, અને આ છેલ્લા નિયમને તેઓ એટલા બધા વળગી રહેતા કે, કોઈની પાસેથી ચડી ગયેલી ખંડણી વસુલ કરી લેવાની હોય તો સામટા નીકાલ બહુ છૂટ મૂકીને કરવાને બદલે આગળના ઠરાવ પ્રમાણે બે વર્ષનું વસુલ લેવાનું તેઓ વધારે પસંદ કરતા હતા. આણી-મગ રજપૂત રાજાઓ પણ ગમે તેટલી ખંડણી આપવાને જેમ બને તેમ સામા થવામાં પ્રતિષ્ઠા સમજતા હતા અને જ્યારે કાંઈ ચાલતું નહિ ત્યારે જેમ પોતાને લાભ થાય તેમ ફડચો કરવાને તૈયાર થતા. મુલ્કગીરી લશ્કર આખો દેશ તાબે કરી લેવાને અથવા જે ગઢનો બચાવ આગ્રહથી કરવામાં આવે એવા ગઢ જેર કરવાને શક્તિવાન ન હતું; તેટલા માટે તેનાં માણસો ખુલ્લાં શહર અને ગામડાંમાં લૂંટફાટ કરવા માંડતાં, અને તે કામ શરૂ કરવાને મોસમની વેળા પસંદ કરવામાં આવતી; તેનું કારણ તાલુકદાર પાસેથી તરત જ કબૂલાત લેવાની જરૂર પાડવાનું એકલું જ ન હતું પણ ફોજને ઘાસદાણા મળવાનું સારૂં સાધન મળે માટે તે ઋતુ પસંદ કરતા હતા. જે તાલુકદાર પાસેથી ખંડણી વસુલ કરવાની હોય તેના તાલુકામાં મરાઠી ફોજ આવે ત્યારે તેના સામા થવાનો વિચાર ન હોય તો તાલુક-દારને વિશ્વાસ ઉપજે એવા એક વકીલને, સર્વ વાજબી માગણીને પૂરી પડે એટલી જામીનગીરી આપીને, પોતાના તાલુકાની સીમા ઉપર મોકલ્યા વિના ચાલે નહિ. જો તે પ્રમાણે તે મોકલે તો આગળ ચાલનારી ફોજની ટૂકડીના એક અથવા તેથી વધારે અશ્વારો જે બાંહધર કહેવાતા હતા તે તેના તાલુકાના દરેક ગામમાં મૂકવામાં આવે તેથી ત્યાં લૂંટફાટ કરવામાં આવે નહિ; પણ જો તાલુકદાર સામા થવાની મરજી જણાવે નહિ અથવા તરત પતાવી દેવાનું મન જણાવે નહિ, તો પછી પિંઢારાઓ ચોગરદમ પથરાઈ જાય; અને રસ્તામાં સર્વ પ્રકારની લૂંટફાટ ને નાશ કરતા ચાલે, તેથી તે રસ્તે થઈને ફોજ ગઈ છે એમ જણાઈ આવે. અને તે રજપૂત તાલુકદાર

માગેલી ખંડણી રજુ કરવાને કબૂલ થાય તેના પ્હેલાં તો ખેતરોમાંથી પાકેલો ફાલ રફેતફે કરવામાં આવે; અને ગામડાંને ઘાતકીપણે સળગાવી નાંખે અને નાશ કરે, ઘરની ઉઘાડી ભીંતો સિવાય કાંઈ ર્‌હેવા દે નહિ અને તાલુકાનું એકેએક વિઘું ઉજ્જડ કરી નાંખે અને એકેએક ગામ ઉજ્જડ કરીને નાશના ઢગલા કરવામાં આવે.

શિવરામ ગાર્દી જે કવાયત શીખેલા લશ્કરનો સરદાર હતો એવું આગળ જણાવેલું છે તેને સ્વાધીન મુલકગીરી કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું ત્યારથી મુખ્યત્વે કરીને તેઓએ મુલકગિરીનો દર આગળના કરતાં ઘણો વધારી દીધો હતો. મરાઠાના પ્હેલાંના અધિરાજાઓના સમયથી જે ખંડણી લેવામાં આવતી હતી તે સિવાય મરાઠા જૂદે જૂદે નામે બીજી ખંડણી લેતા હતા, જેમ કે, તેમના ઘોડાને માટે "ઘાસદાણો" અને એ કરતાં પણ જેમાં સર્વ વાત આવી જાય એવો "બીજો પ્રચૂર્ણ" ખર્ચ લેવામાં આવતો. ખંડિયા પ્રાન્તના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા, એક કાઠિયાવાડ; તેમાં સોરઠનો દ્વીપકલ્પ, ઝાલાવાડ; અને બીજો તેને લગતો દેશ આવ્યો હતો; બીજો મહીકાંઠો, તેમાં મહી નદીથી તે અંબા ભવાની અને કચ્છના રણ સુધીનો દેશ આવ્યો હતો.[1]

આરબ સિપાઈયો કેટલીક સત્તા બથાવી પડ્યા હતા. મહારાજ ગોવિંદરાવ મરણ પામ્યા હતા, અને કાન્હાજી તથા મલ્હારરાવનાં બંડ ઉભાં થયાં હતાં, એ સર્વ કારણોએ કરીને કાઠિયાવાડમાં મુલકગિરી કરવાને ફોજ મોકલવાનું બની આવ્યું ન હતું તેથી સન ૧૭૯૮–૯૯ ની સાલથી ખંડણી ચડી ગઈ હતી. તે ઉઘરાવાનું કામ બાબાજી આપાજીને સોંપવામાં આવ્યું. એટલે કડી જેર કર્યા પછી ૧૮૦૨ ની સાલમાં તે મુલકગિરી કરવાને નીકળ્યો. પણ તેટલી વારમાં કાઠિયાવાડના તાલુકદારો કિલ્લા બાંધીને સામા થવાને સજ્જ થઈ રહ્યા હતા, અને જે પૈસા ખંડણી આપવાના કામમાં આવી શકત તે નાના પ્રકારનાં ખર્ચમાં અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓના પોતાના જ

૧ આ બંને પ્રાન્તની મુલકગિરીનો આંકડો ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં ગાયકવાડ સરકારે કર્નલ વૉકરને યાદી કરી આપવા પ્રમાણે નીચે મુજબ હતોઃ–

પ્રાન્ત	ગાયકવાડના ભાગ	પેશ્વાનો ભાગ	કુલ
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
કાઠિયાવાડ...	૪,૦૯,૫૨૧	૫,૩૮,૦૧૯	૯,૪૭,૫૪૦
મહીકાંઠો ...	૩,૦૦,૬૨૨	૧૫,૦૦૦	૩,૧૫,૬૨૨

કજિયા પછવાડે વાવરી નાંખ્યો હતો. વળી તેઓના સાંભળવામાં એમ આવ્યું હતું કે બાબાજિયે ચડેલો અવેજ સામટો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે ઉપરથી તેઓને ઘણી ધાસ્તી લાગી ગઈ હતી. મલ્હાર રાવની ટોળીમાં પાટડીનો દેસાઈ હતો તેને જિતી લઈને બાબાજી કાઠિયાવાડમાં પેઠો. તેમાં માળિયા, મોરબી, જૂનાગઢ, ભાવનગર, અને વઢવાણ સાથે લડાઇયો કરીને જિત મેળવતો ચાલ્યો; તેણે કડીના જાગીરદારને તથા તેના દીકરાને કેદ પકડીને ત્યાંનું ભયભરેલું બંડ બેસારી દીધું; અને દેશમાં જેટલી ખંડણી લ્હેણી હતી તેટલી વસુલ કરી લીધી, તથા આગળ કેટલાંક સૈકાંઓથી જોવામાં આવેલો નહિ એવો દાબ અને સત્તા આખા દેશમાં બેસારી દીધાં. બાબાજી આ પ્રમાણે પોતાની મુલ્કગીરીમાં જય પામ્યો, તેટલી આશા રાખવામાં આવી ન હતી, તથા તેટલું જોર મારવા જેટલી ખરી શક્તિ ગાયકવાડમાં ન હતી, પણ કાઠિયાવાડના તાલુકદારો બાબાજીના ઠરાવને શરણ થયા તેનું દેખીતું કારણ એ હતું કે, એ તથા એના રાજાને બ્રિટિશ સરકારની ઓથ હતી, તે તેઓ સારી પેઠે જાણતા હતા; તેઓના પોતાના જ શબ્દોમાં આપણે બોલિયે તો "ફિરંગીની ફોજ બધે પખરાઈ જશે એવો "ડર તેઓ રાખતા હતા." આ પ્રમાણે હકિકત છતાં, બ્રિટિશની નિર્દોષ રાજનીતિ, અને દયાભાવના હેતુથી તથા તેમની સારી નામનાની ખાતર બ્રિટિશની જે સત્તા હવણાં બલવાન થઈ પડેલી જોવામાં આવી તે સત્તા ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે તથા તે પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થાય એવી તેમની ભાવના હતી.

બ્રિટિશ સરકારનો ગાયકવાડ સાથે પ્રથમ સંબંધ થયો તેવામાં જ જણાઈ આવ્યું હતું કે, વડોદરા સરકારની ઉપજનો મ્હોટો ભાગ કાઠિયાવાડની ખંડણી નિયમિત વસુલાત કરી લેવા ઉપર આધાર રાખતો હતો, તેથી પ્રતિવર્ષે નિયમસર તે ઉઘરાવી લેવાની ઘણી અગત્ય પડતી, અને હમણાં તો ઘણી બાકી ચડી ગઈ હતી તેથી તે ઉઘરાવી લીધા વિના ચાલે નહિ, એમ થઈ પડ્યું હતું. ગાયકવાડના કારભારી સારી પેઠે સમજતા હતા કે બ્રિટિશ સરકારની મદદ વિના આપણાથી એ બાકી વસુલ કરી શકાય એમ નથી, અને એ જ તેમની અશક્તિને લીધે તેઓએ સાહાય્યકારી લશ્કરની ત્રણ પાયદલની પલ્ટણો રાખી હતી તથા અગત્ય પડે તો એક પલ્ટણને કાઠિયાવાડ મોકલવાનો ઠરાવ પણ ઘણું કરીને એ જ કારણ ઉપરથી કરી રાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે ગાયકવાડની મતલબ બર પ્હોંચાડી આપવાને બ્રિટિશ સરકાર મોઘમ રીતે બંધાયલી પોતાને સમજવા લાગી, અને ગાય-

કવાડની ઇચ્છેલી રીતિ પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે તો પોતાની હંમેશાંની રીતભાત અને રાજનીતિથી ઉલટી રીતે વર્તવું પડે તેથી સન ૧૮૦૨ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૧૫ મી તારીખે હિન્દુસ્તાનની વડી સરકારના અધિકાર ઉપર માર્કિવસ આફ વેલ્સલી હતો તે વેળાએ તેણે પોતાનો એવો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, મુલ્કગીરી કર્યા વિના કાઠિયાવાડના રાજાઓ, ઠાકોરો સાથે તેઓને પ્રતિવર્ષે ગાયકવાડને આપવાની ખંડણી વિષેનો સુલેહભરેલી રીતે ઠરાવ થાય તો ગાયકવાડની તેમ જ ગૂજરાત માંહેલા બ્રિટિશ સરકારના સ્વાર્થની સારી સેવા બજાવેલી કહેવાય. આ પ્રમાણે ખરૂં જોતાં મળતા પ્રસંગ એવા આવી ગયા કે, કાઠિયાવાડના કામકાજ સંબંધી બ્રિટિશ સરકારને વચ્ચે પડવાની અગત્ય આવી પડી. રજવાડાવાળા પોતાની મેળે ગાયકવાડને ખંડણી આપે એટલે ગાયકવાડે પણ પોતાનું વધી ગયલું લશ્કર ઘટાડી દેવા ઉપર પોતાની નજર પ્હોંચાડી; વળી ખંડણી ઉઘરાવાનો જે અતિ ઘણો ખર્ચ થતો તે નહિ થતાં પોતાના ખજાનામાં તે વધ્યાં કરશે એવો અગમવિચાર પણ તેઓએ કર્યો; પણ આ પસંદ પડતો ઠરાવ અમલમાં આણવાનો બધો આધાર તેઓએ પોતાના સાહાય્યકારી બ્રિટિશ સરકાર ઉપર રાખ્યો. પણ આણીમગ બ્રિટિશ સરકાર અગર જો, ઠરાવની રૂઇયે ગાયકવાડને મદદ આપવાને બંધાયલી હતી, અને એવી મદદ આપવાને મનથી ઇચ્છતી હતી; અગર જો જે ઠરાવ કરવાથી, જુલમભરેલી મુલ્કગીરીની રીતિમાં સુધારો થયે કાઠિયાવાડના તાલુકદારોને જે ફાયદા થવાના તે સારા પ્રકારનું સાટું વાળી આપે એવા પ્રકારના તેના ગણવામાં હતા; અગર જો તે તાલુકદારો, તેનું મધ્યસ્થપણું તરત જ કબૂલ રાખશે એવું માનવાને તેને કારણ હતાં; અને અગર જો તે સારી પેઠે જાણતી હતી કે, પોતે વચ્ચે પડે નહિ તો, તે વેળાનો પ્રસંગ અને અગત્ય જોતાં, વડોદરાનો ગાયકવાડ ગૂજરાતના દ્વીપકલ્પ ઉપર, પોતાની મતલબ હાંસલ કરી લેવા સારૂ, એવાં સાધનો ઉપયોગમાં આણે કે તે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિની સામે છતાં વગર આશ્રય આપવે તેના આશ્રયની અસર તે સાધનોને પ્હોંચવાથી તે બળ પકડે, તો પણ મુલ્કગીરી સરખા વાંધાભરેલા કામમાં મદદ આપવાને તેને ખુશી લાગતી ન હતી.

ઉપર પ્રમાણેનાં બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિનાં કારણ, કેટલીક વાર સુધી માન્ય કરવામાં આવ્યાં હતાં, તો પણ સન ૧૮૦૭ ના એપ્રિલ મહિનાની ૩ જી તારીખે કામ આવતાં સુધી, એ માથે લેવાનો પ્રસંગ,

મુંબાઈ સરકારને આવ્યો ન હતો. કર્નલ વોકર જોઈતી માહીતગારી ધરાવતો હતો, અને ત્યાં તેનું વજન બંધાયું હતું; એ બે અગત્યના ગુણોએ કરીને તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો, અને તે દિવસે ગાયકવાડની ફોજ સાથે એક લશ્કરની ટૂકડી લેઈને સોરઠના દ્વીપકલ્પમાંનું જે કામ પેશ પ્હોંચાડવાનું હતું તે પરિપૂર્ણ કરવા જવા માટે તેને હુકમ કરવામાં આવ્યો.

બ્રિટિશ સરકારના મધ્યસ્થપણાથી ગાયકવાડની મુલ્કગીરી બંધ કરાવીને તેને બદલે હંમેશાંને માટે અમુક ખંડણી આપવાનો બંદોબસ્ત કરવાને કાઠિયાવાડના તાલુકદારોની મરજી છે કે નહિ તે વિષે તેમનું મન જોવાને અગાઉથી ઉપાય કામમાં લગાડવામાં આવ્યા હતા. આ કામનો પરિણામ ઘણો સારો આવ્યો, તો પણ કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ સરકારની ફોજે દેખા દીધી એટલે એ સરકારની ખરેખરી સ્વાર્થ વિનાની વર્તણૂંક વિષે તાલુકદાર લોકોના મનમાં ખરેખરો ખ્યાલ આવ્યો નથી એમ કર્નલ વોકરના જાણવામાં તરત જ આવી ગયું. તે કહે છે, કે

"તાલુકદારોને, પોતાની ઉપર મોકલેલા સરક્યુલર પત્રમાં લખેલી "વાત સાચી છે એમ લાગ્યું નહિ. અને ફોજ આગળ વધવા લાગી. "તેમ તેમ તેઓ તરેહવાર કહેણ કહાવવા લાગ્યા, તેથી સર્વના વિચાર "જણાઈ આવ્યા. તેઓ સ્વાભાવિક રીતે એમ ધારવા લાગ્યા કે અમે "અમારા તરફથી મુલ્કગીરી કરવાને નીકળ્યા છિયે; તે ઉપરથી કેટલાક કહેવા "લાગ્યા કે, અમને પૈસો કહાડી લેવાની યુક્તિયો ઘણી સારી આવડે છે, "અને અમારી ફોજ ઘણી લડાયક છે, તેથી લૂંટમાં અમને ભાગિયા કરશો તો "તમારી ફોજને મ્હેનત કરવી પડશે નહિ. માળિયાના ઠાકોરે રણ ઉપરના "રસ્તાનો કબજો કરી લેવાની ઇચ્છા કરી, અને ચોરવાડ, કચ્છ, અને "સિંધ ઉપર એકઠા મળીને લૂંટફાટ કરવાને હલ્લા કરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. "વળી કેટલાક એમ સમજ્યા કે, ગાયકવાડનો હક્ક યુક્તિથી ખશેડી દઈને "બ્રિટિશનો હક્ક સ્થાપી દેવાનો અમારો વિચાર છે, તેથી કંપનીની સત્તા પાળ-"વાની ઘણી જ ખાતરીપૂર્વક ઇચ્છા બતાવા લાગ્યા, અને ગાયકવાડની સત્તા "નહિ માનવાનો પ્રયત્ન કરતા જણાયા. તેમ જ ગાયકવાડના પ્રામાણિકપણા "ઉપર શક ઉત્પન્ન થાય એવી ઠગાઈભરેલી યુક્તિયો કરવા માંડી. આવા "તેઓના પ્રયત્નોની સામે તૈયાર થઈ રહેવાની, અને તેઓને તરત જ તોડી "પાડવાની અગત્ય હતી. તેઓનો ઇરાદો ઠગાઈભરેલો હતો. જ્યાં એકઠો "સ્વાર્થ હોય એવા કામમાં એકસંપની અને નિષ્કપટપણાની વર્ત્તણૂંક નહિ "ચલાવવાથી જેવાં ગંભીર પરિણામ થાય તેવાં કામ કરી નાંખે એવા તેઓ

"હતા. એવા કારણ ઉપરથી કાઠિયાવાડમાં કંપની સરકારની ફોજ આવી છે તે "ગાયકવાડના સાહાય્યકારી તરીકે આવી છે, અને અમારી મતલબ ગાયક- "વાડના રાજ્યના લાભ ઉપર નજર રાખીને અને ભોમિયાઓનો સદા સ્વાર્થ "સુધારીને કંપનીના મધ્યસ્થપણાથી દેશમાં સારો બંદોબસ્ત કરી દેવાની છે, "એ વાતની ભોમિયાઓને ખાતરી કરી આપવા ઉપર મારો પ્રયત્ન મેં "ચલાવવા માંડ્યો."

કર્નલ વૉકરને તેના પ્રયત્નમાં, ગાયકવાડની ફોજના સેનાપતિ વિઠ્ઠલ રાવ દિવાને સારી મદદ કરી, તેથી તરત જ ભોમિયાઓના મનમાં વિશ્વાસ આવવા માંડયો; બ્રિટિશનો આવો સ્વાર્થ વિનાનો મનસૂબો બિન તકરારે સાધી લેવાને એક પ્રસંગ મળી ગયો, તે એ કે કંદોરણાનો કિલ્લો તેના ધણી પાસેથી નવાનગરવાળાએ લઈ લીધો હતો તે બ્રિટિશની ફોજે પાછો લઈને તેના ધણીને સ્વાધીન કર્યો. આ બનાવ ઉપરથી ભોમિયાઓના વિચાર બિલકુલ બદલાઈ ગયા; અને નબળા તાલુકદારો હતા તે સ્વપ્નવત્ આશા બાંધવા લાગ્યા, અને હવે બ્રિટિશ સરકારના વાજબીપણાથી, તેઓને નુકસાન થયલાં તેનો ન્યાય મળશે એમ ધારવા લાગ્યા. અગર જો જેઓનું રક્ષણ કરવાને બની આવ્યું તેઓનું કરવાને માટે દરેક પ્રસંગ આતુરતાથી સાધી લીધો, અને અગર જો, ઘણા બ્હારવટિયાઓને ઠેકાણે લાવવાને અને ઘણા જુલમ થતા અટકાવવાને બ્રિટિશનો એલચી ખરેખરી રીતે ફત્તેહ પામ્યો, તો પણ નિર્ણય થાય નહિ એવી અને મટાડી શકાય નહિ એવી ભોમિયાઓની વિપત્તિઓની તકરારો વિષેની પંચાતમાં પડવાને બદલે એક- સરખા ધોરણથી હવે પછી તેઓને નિર્ભય કરવાના પ્રયત્ન ઉપર લક્ષ આપ- વાની તેને અગત્ય જણાઈ. આટલા દિવસથી ખંડણીનો દર નક્કી કરેલો ન હતો, તથા તેમાં ફેરફાર થતો હતો તેને એક વાજબી ધોરણ ઉપર આણીને નક્કી કરવાનું તેને મુખ્યત્વે કરીને કઠણ પડવા માંડ્યું. વડોદરા સરકારની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ બ્રિટિશ સરકારના જાણવામાં ખરેખરી હતી, તેથી વડોદરા સરકારની ઉપજ કદાપિ વધારી આપે નહિ પણ છેવટ હોય તેટલી ને તેટલી કાયમ રહે એવો બંદોબસ્ત બ્રિટિશ સરકાર કરી આપે એવી દેખીતી આશા રાખવાને તેઓને કારણ હતું, તેમ જ, ભોમિયા તાલુકદારોની બ્રિટિશ સરકાર વિષે ખાતરી થઈ હતી તેથી તેઓ જાણતા હતા કે અમારી પાસેથી ઘણા પૈસા કઢાવવામાં આવશે નહિ તથા અમારા ગજા ઉપરાન્તની ખંડણી લેવાનો હમેશાંનો ઠરાવ થશે નહિ.

ખંડણીનો ચાલતો દર બાબાજીના અને બીજાઓના વારામાં વધારી

મૂકયો હતો, તે મુખ્યત્વે કરીને "બીજાં પ્રચૂર્ણ ખર્ચ"ના પેટામાં વધ્યો હતો, તે ભોમિયાઓએ નારાજ થઈને કબૂલ રાખ્યો હતો, પણ તેમની ઘણામાં ઘણી ઉપજ ગણીને તે આધારે ઠરાવ્યો હતો, માટે તે હમેશાંના દર તરીકે કાયમ કરવાને યોગ્ય ન હતો. તેનાં બે કારણ હતાં, એક તો એ કે તે દર ઘણા વર્ષથી ચાલતો ન હતો, તેથી તેના ઉપર આધાર રખાય નહિ, બીજું એ કરતાં વિશેષ કારણ એ કે, તે દર ઠરાવ્યા પછી પ્રતિવર્ષે બલાત્કાર કર્યા વિના વસુલ થઈ શકયો નહિ હોય, એ વાત પણ ઉઘાડી છે. તેથી ઘણું કરીને સર્વ તાલુકદારોને બીજાં પ્રચૂર્ણ ખર્ચને પેટે લેવા ઠરાવેલી ખંડણીમાંથી છૂટ મૂકવાની ઠરાવી, બ્રિટિશ સરકારની બાંહધરીથી નક્કી કરેલી ખંડણી પ્રતિવર્ષે ગાયકવાડને આપવાનો ઠરાવ થયો, અને તાલુકદારોએ માંહોમાંહે લડાઇયો, લૂંટફાટ, અને ત્રાસ વર્ત્તાવીને દેશને નિરંતર દુ:ખી અવસ્થામાં નાંખી દીધો હતો, તેથી હવે દૂર રહેવાને તેઓની પાસેથી કબૂલાત કરી લીધી; દરિયાકાંઠા ઉપરના ન્હાના સંસ્થાનવાળાઓએ ચાંચવાનો ધંધો છોડી દેવાની કબુલાત આપી, અને ખરાબા ઉપર વ્હાણો પોતાની હદમાં ભાગી જવાથી જે મળતર તેઓને થતું હતું તે ઉપરનો હક્ક તેમણે છોડી દીધો. તેમ જ જાડેજા અને જેઠવા[1] રજપૂતોએ પોતાની દીકરિયોને દૂધપીતી કરવાનું ઘાતકી કામ બંધ કરવાને કબૂલ કર્યું; આણીમગ મધ્યસ્થ રહેલી બ્રિટિશ સરકારે દેશમાં ત્રાસ થતો અટકાવવાને અને આજ સુધી મુલ્કગીરી કરવા નીકળતી ફોજથી પ્રતિવર્ષે જે નુકસાન થતું તે બંધ કરવાને વચન આપ્યું. આ પ્રમાણે સર્વ ઠરાવ નિરંતર અમલમાં આવી શકે એટલા માટે અને ગાયકવાડ સરકારને જે શ્રેષ્ઠતા આપવાથી આવા ફાયદા નિપજાવાનો આધાર રહ્યો હતો તે શ્રેષ્ઠતા તેમની ચાલતી રહે એટલા માટે

---

૧ પોરબંદરના જેઠવા. અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રજીના સેનાપતિ, દક્ષિણ દેશના રાજા હનુમાનજીના મકરધ્વજ થયા તેને શ્રીનગરનું રાજ્ય રામચંદ્રજી તરફથી મળ્યું. તેના મોરધ્વજે મોરબી વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. એમ "ધ્વજ" નામના સાત રાજા થયા. તે પછી અડતાળીશ "કુમાર" પદવી ધારણ કરનાર રાજા થયા. પછી બાર રાજા "રાજન" પદવી વાળા થયા. તે પછી સતાવીશ રાજા "મહારાજ" પદવીના થયા. ૯૪ ભાણજી મહારાજના ૯૫ જેઠીજી થયા તે ઉપરથી તેમના વંશજ "જેઠવા" કહેવાયા. દંતકથા એવી બેસતી છે કે હનુમાનજી સેતુ ઓળંગીને લંકામાં જતા હતા તે વેળાએ પરસેવાનું એક બિન્દુ સમુદ્રમાં પડતાં તે એક મકરી ગળી ગઈ તે મકરીને ગર્ભ રહ્યો તેથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર મકરધ્વજ. હનુમાન મનુષ્ય કોટિના હતા, એ વિષે જુવો. C. V. Vaidya M. A. L. L. B.'s the Story of the Ramayen P. 55.

મરાઠી ઘોડેસ્વારો અને બ્રિટિશના સાહાય્યકારી લશ્કરની એક પલટણનો રસાલો કાઠિયાવાડમાં રાખવાનો ઠરાવ થયો.

આ પ્રમાણે બ્રિટિશ એલચીની સત્તાથી બંદોબસ્ત કરવાનું કામ ઘણી સારી રીતે પાર પડ્યું, તેની ખૂબીથી અતિશય ત્રાસભરેલી રીતે પૈસા કઢાવવાની રીતિમાં સુધારો થયો, તથા હવે પછીનો ખંડણીનો દર મુકરર થયો, તેથી કાઠિયાવાડના તાલુકદારો રાજી થયા, તેમ જ દેશના તાલુકદારોએ પોતાની રાજીથી તેમની મેળે ગાયકવાડ સરકારનો હક્ક (આગળ પ્રમાણે વધારે બળવાન્ સાધનને લીધે ઉપરીપણું ગણીને તે હક્ક ઠરાવવામાં આવતો હતો તેવી રીતે નહિ) રીત પ્રમાણે અને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક માન્ય કર્યો, અને વધારે સુધરેલાં સંસ્થાનના સંબંધનો ઠરાવ જેવા ધોરણથી થાય છે તે ધોરણ પ્રમાણે આગળને વાસ્તે તે હક્ક સ્થાપન કરવામાં આવ્યો,—"આવો લાભ", કર્નલ વૉકર ક્હેછે કે, "એ શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થ પ્રમાણે ગાયકવાડની "પ્હેલાં થઈ ગયેલી કોઈ સરકાર મેળવવાને શક્તિમાન થઈ ન હતી."

પ્રકરણ ૬ ઠું

વાઘેલા—ધોળકાના કસ્બાતી—ઝાલા

જે વેળાએ ગૂજરાતનાં કેટલાંક પરગણાં બ્રિટિશના હાથમાં આવ્યાં, અને પછવાડેથી જે કૉલકરાર થયા તેની રૂએ બ્રિટિશ સરકારની સત્તા, દેશના બીજા ભાગ ઉપર ચાલી, તે વેળાએ કર્નલ વૉકરના જોવામાં જે રજપૂત તાલુકદારો હૈયાતીમાં ર્‌હેલા આવ્યા તેઓ વિષેનું આ પ્રસંગે અમે વર્ણન કરિયે છિયે.

રાજવંશી વાઘેલાઓની ન્હાની શાખા વિષે અહંમદશાહની વેળાથી તે આજદીન સુધી અમારે કાંઈ લખવાનું નથી.[૧] ધોળકા તાલુકાના સ્વતંત્ર ગરાસિયામાં સાણંદ અથવા કોંઠનો દરબાર સર્વથી ઊંચી જગ્યા ધારણ કરતો કર્નલ વૉકરના જોવામાં આવ્યો; તેની પાસે માત્ર ચોવિસ ગામ હતાં, તો પણ તે રાજાનું પદ ધારણ કરતો હતો, અને અણહિલપુરના આગળના રાજાઓના ઊંચા કુળનો પોતાને માનીને મમત રાખતો હતો. તેનું મુખ્ય શહર કોંઠ છે તેની આસપાસ રક્ષણને સારૂ કિલ્લો નથી, પણ તેની આસપાસ ગહન જંગલ વિંટાઈ વળ્યું હતું, અને તે બે હજાર પાયદળનું લશ્કર રાખતો હતો, તથા એક સો પચાસ અશ્વાર તેના ર્‌હેઠાણની ચોકી કરતા હતા. તેઓને

૧ જુઓ પ્રથમ ભાગના વિભાગ બીજાના પ્રકરણ ૩ જાનાં પાનાં ૪૫૨–૪.

રાજાના લશ્કરની પેઠે તેનું અંગરક્ષણ કરવા સારૂ અથવા લડાઇયો કરવા સારૂ રાખ્યા હતા. તેનો સગો ગાંગડનો ઠાકોર હતો, તેની પાસે માત્ર આઠ ગામ હતાં, તો પણ તેનો તાલુકો ઘણો સરસ બન્યો હતો, અને તે એક હજાર માણસનું લશ્કર રાખતો.

આ ઠાકોરો અધિરાજાને વાર્ષિક ખંડણી આપતા તેની રકમમાં વખત જોઈને ફેરફાર કરવામાં આવતો. કર્નલ વૉકર લખે છે કે, ઉપરી સરકારનો અધિકાર, તેઓના રાજકારભારમાં માથું ઘાલવાનો ન હતો પણ પોતાની ખંડણી વસુલ કરી લેવાનો અને તેઓ પોતાના તરફથી દેશની સલાહશાન્તિમાં ભંગ કરે નહિ, તેની તપાસ રાખવાનો હતો.

ધોળકાના કસ્બાતી

વાઘેલાની પડોશમાં ધોળકાના કસ્બાતી હતા, તે શૂરા મુસલમાન હતા, અને તેમની સંખ્યા ઘણી હતી, તેઓ પોતાના તાલુકાના મુખ્ય ગામમાં વસતા હતા, અને મરાઠી સરકાર તેમને રજપૂત ગરાસિયાની સત્તા સમતોલ કરવાને ઉપયોગનું સાધન ગણતી હતી. મેણા, રહેણુ, અને પરમાર એવી કસ્બાતિયોની ત્રણ જાતિ છે; તેમાંથી પ્હેલી બે જાતિવાળા, સોળમા સૈકા-ની સમાપ્તિની વેળાએ દિલ્હીથી આવ્યા હતા. મૂળીના પરમારની એક શાખા બોટાદ જઈને વશી. ત્યાં તેઓ મુસલમાન ધર્મમાં ગયા, તેથી પર-માર રજપૂતના નામ ઉપરથી તેઓ પરમાર કહેવાય છે.

ભાટની કથા એવી છે કે સન ૧૬૫૪માં બે ભાઈ વચ્ચે બોટાદ-માં કજિયો થયો, તેમાંથી એક મલેક મહંમદ કરીને હતો તે રીસાઈને ધોળકે જતો રહ્યો. તેના દીકરાના દીકરા કમાલ મહંમદને સાત દીકરા હતા, તે બસેં અશ્વાર સહિત અભયસિંહ રાઠોડ જ્યારે અમદાવાદના સૂબાની જગ્યાએ હતો ત્યારે તેની ચાકરીમાં રહ્યા હતા; અને ત્યાર પછી, નવાબ કમાલઉદીન (અથવા જવાનમર્દખાન) બાબીની પાસે રહ્યા. જ્યારે એ બાબીને અમદાવાદ પાછું આપીને જવું પડ્યું ત્યારે પરમાર જૂને-ગઢ ગયા, ત્યાં તેઓએ ઘણાં વર્ષ નોકરી કરી. છેવટે જ્યારે તેઓનો પગાર ચડી ગયો, ત્યારે ગારિયાધારના ગામેતી પાસે નવાબની જમાબંધીનું લ્હેણું હતું, અને તે પોતાનાથી વસુલ થઈ શકે એવું ન હતું, તેવું તેમને લખી આપ્યું. એ ભાઈયોને ગારિયાધારવાળા સાથે મૂળથી સારી માયા હતી, તેથી તેઓ પોતાનો કબીલો અને શિરબંધી લઈને ત્યાં ખુશીથી ગયા. ગામના લોકો બહુ દુ:ખી થયા, અને આવી પડેલા પાપનું કાટલું કરી નાંખવાનો

બેત રચ્યો; પણ તેટલી વારમાં, કોઈના મનમાં શક આવે નહિ એટલા માટે, એકેકને ઘેર એકેકો અશ્વાર પરોણાગત કરવાને મૂકયો. એક દિવસ રાતની વેળાએ જ્યારે અશ્વાર ઊંઘી ગયા ત્યારે ઢોલ વગાડવાની ખબર આપવાનો ઠરાવ કરી મૂકયો હતો તે પ્રમાણે ઢોલ વાગ્યું, એટલે ત્યાંના લોકોએ પોતપોતાના ઘરમાં જે અશ્વાર હતા તેમને ઠેર કર્યા. મલેક ફત્તેહ મહંમદ તથા મલેક અચ્છો એ બે પરમાર ભાઈ ઊગર્યા, અને તેમના બાકીના ભાઈ અને આખી શીરબંધીનો નાશ થયો. જ્યારે એ સમાચાર ધોળકે પ્હોંચ્યા ત્યારે ઘણું ખોટું કામ કર્યું એમ સર્વે ક્હેવા લાગ્યા. બંને ક્હેવા લાગ્યા કે,–"જો તેઓ લડતાં માર્યા ગયા હોત તો આટલું બધું લાગત "નહિ, પણ દગો કરીને તેમને માર્યા છે માટે અમે ફકીર થઈ જઇશું." તેમનાં સગાંવ્હાલાંયે તેઓને સમજાવ્યા કે તમારે ફકીર થવું નહિ, પણ વેર વાળવું. આ વાત તેમને ગળે ઉતરી, અને નવા ઘોડા વેચાતા લઈને નવી ભરતી કરીને, જૂનાગઢના નવાબની ચાકરી કરવાને ફરી ગયા. થોડાં વર્ષ સુધી વેર વાળવાનો લાગ તેમને મળ્યો નહિ. પણ છેવટે ગાયકવાડનું લશ્કર કાઠિયાવાડમાં મુલ્કગીરી કરવાને નીકળ્યું ત્યારે નીવાજખાન રેહેણ, ધોળકાનો કસ્બાતી મરાઠા સાથે નીકળ્યો, અને રેહેણને તથા પરમારોને સારી સલાહ હતી, તેથી મલેક ફત્તેહ મહંમદ અને મલેક અચ્છો તેમની સાથે ગયા. નીવાજખાંને ગારિયાધારની જમાબંધી ગાયકવાડને આપીને પેલા બે તાલુકદારોની ખાતર ગામ મરાવ્યું, અને ગામતળિયામાં ગધેડે હળ જોડાવીને મીઠું વવરાવ્યું. પરમારોએ ગામના ઉપરીને પકડી લીધો અને તેની બે દીકરિયોને તેઓએ રાખ તરીકે રાખી લીધી.

કમાલ મહંમદે પૈસો મેળવ્યો હતો; પણ તેના મ્હોટા દીકરા મલેક નામતે તરવારનો એવો ઉપયોગ કર્યો હતો કે તેથી તેના કુટુંબના પૈસામાં તેણે વધારો કર્યો હતો, અને કેટલાંએક ગામ પણ મેળવી લીધાં હતાં. તે કેશરીનો તાલુકદાર ક્હેવાતો હતો, અને તેને તાબે સોળ ગામ હતાં. તે ગારિયાધારમાં મરાયો ત્યારે તેનો ભાઈ ફત્તેહ મહંમદ તેનો વારસ થયો; પણ તે સન ૧૭૪૬ માં મરણ પામ્યો એટલે તેની ગાદિયે તેનો દીકરો શેરમિયાં બેઠો, તેણે પોતાના તાલુકા ઉપર સારૂં રાજ ચલાવ્યું, અને પોતાની તરવાર બજાવીને ગરાસ વધાર્યો.

શેરમિયાં સન ૧૭૯૯માં મરણ પામ્યો તેની પછવાડે તેનો દીકરો બાવામિયાં ગાદિયે બેઠો.

ફત્તેહ મહંમદના ભાઈ મલેક અચ્છાએ પોતાના બાપના ગરાસમાંથી

કાંઈ ભાગ લીધો ન હતો પણ પોતાના સારા ભાગ્યથી પોતાની મેળે ગામડાં મેળવી લીધાં, અને ધનવાડાનો તાલુકદાર બનીને તેણે નવો ગરાસ સ્થાપ્યો, તે પણ ધોળકા પરગણામાં છે. તે સન ૧૭૬૫ માં ત્રણ દીકરા મૂકીને મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો મ્હોટો દીકરો ન્હાનામિયાં તે ગાદિયે બેઠો. તે સન ૧૭૯૯ માં મરણ પામ્યો તે વેળાએ તેને કંઈ સંતાન ન હતું. તેના ભાઇયોને તેમના બાપના ગરાસમાંથી કંઈ ભાગ મળ્યો નહતો, પણ પોતાના બળવતે ગામ મેળવી લીધાં હતાં. તેની બ્હેન મૂલબીબીને શેરમિયાંની વ્હેરે પરણાવી હતી અને તેને બીજી ઓરતના પેટનો બાવામિયાં નામે દીકરો હતો, તો પણ તે ન્હાનામિયાંનો ભાણેજ કહેવાયા તેથી તેનો તે વારસ થયો, અને પાંચ ગામ, એક હાથી, બસેં ઘોડા, અને બીજી માલ-મતા તેને મળી.

બાવામિયાં ગાદી ઉપર બેઠો કે તરત જ, ચારસેં જટ લોકોના અશ્વા-રોએ તેના એક ગામ ઉપર હલ્લો કર્યો, તે એવા મનસૂબાથી કે, શેરમિયાં મરણ પામ્યો છે તેથી કોઈ હરકત કરનાર નથી. શેરમિયાંયે તેઓને ઘણી વાર શિક્ષા કરી હતી, તો પણ, આ વેળાએ તેઓ ઢોર વાળી ગયા, અને કેશરિયે જઈને મેલાણ કર્યું. ત્યાં આગળ પણ લોકોને હરકત કરી, અને ત્યાંના લોકોએ તેમને કહ્યું કે આ શેરમિયાંનું ગામ છે, જો એનો અશ્વાર આવી પ્હોંચશે તો તમને હરકત પડશે. જટ લોકોએ તે વાત લક્ષમાં લીધી નહિ, પણ એટલું કહ્યું કે શેરમિયાં તો ગયો, અને તેનો દીકરો ઘોડિયામાં હિંચે છે. આવો બનાવ બન્યાના સમાચાર ધોળકામાં બાવામિયાંએ સાંભળ્યા, એટલે પોતાના ઘોડા ઉપર અશ્વાર થઈને, સાઠ અશ્વાર લઈને ચાલ્યો. આ વેળાયે તેનું વય ૨૨ વર્ષનું હતું. તે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના લૂંટારા અશ્વારો ઉપર તૂટી પડ્યો, અને બહુ સારી રીતે તરવાર ચલાવી, તેમાં જટ લોકો પોતાનામાંના પાંચ જણને મરેલા મૂકીને, અને ઘણાએકને ઘાયેલ પડેલા રહેવા દઇને ન્હાશી ગયા. જ્યારે ધોળકામાં લોકોએ જાણ્યું કે જટ લોકો ઉપર હલ્લો કરવાને તાલુકદાર ગયો છે, ત્યારે તેની મદદે અશ્વારોની એક મ્હોટી ટોળી ગઈ, પણ તેમને લડવાની વેળા હવે રહી ન હતી, અને તેઓ તે ઠેકાણે જઈ પ્હોંચ્યા નહિ એટલામાં તો બાવામિયાં પાંચ મારી નાંખેલા જટનાં માથાં તથા તેના હાથમાં આવેલા ઘોડા લઈને પોતાનાં માણસો સહિત આવતો સામો મળ્યો.

આ વેળાયે, જટ અને કાઠી લોકો, સરકારના અશ્વાર હોય તેમ, સ્વ-તંત્રપણે જથ્થાબંધ દેશમાં ભટકતા ફરતા હતા. બાવામિયાંના ઘરડાઓએ

તેમને ઘણી વાર હરાવ્યા હતા, અને તેટલા માટે, માંહોમાંહે પ્રાણઘાતક કજિયો ઉઠ્યો હતો, પણ તેણે પોતાની ન્હાની ઉમ્મરમાં એટલી બધી બહાદુરી બતાવી, અને રોજ તેની કીર્ત્તિ વધતી ચાલી તેથી તેની સામે થવાને જટ લોકો ડરવા લાગ્યા.

શેરમિયાંએ પેશ્વાની ચાકરી કરી હતી, પણ બાવામિયાંએ ગાયકવાડ સાથે પોતાનો સંબંધ બાંધ્યો હતો અને તે બહુ પ્રખ્યાતિ પામ્યો હતો. ગાયકવાડની ફોજ સેલુકરને કહાડી મૂકવા સારૂ સન ૧૮૦૦ માં અમદાવાદ ઉપર ગઈ, ત્યારે બસેં અશ્વાર લઈને બાવામિયાં તેની સાથે ગયો હતો, અને સન ૧૮૦૨ માં જ્યારે ગાયકવાડે મલ્હાર રાવની સામે થવા બ્રિટિશને પોતાની મદદે બોલાવ્યા, અને ખંભાત આગળ ઉતરેલી બ્રિટિશની ફોજ, ત્યાંથી કડી આવી પ્હોંચતાં રસ્તામાં અડચણમાં આવી પડી તે વેળાએ ગાયકવાડે બાવામિયાંને લખ્યું તે ઉપરથી બસેં અશ્વાર લઈને તે કડી લગી ફોજની સંગાથે ગયો હતો, અને બ્રિટિશની સાથે પણ તે ઘણી સારી રીતે વર્ત્તતો હતો.

બાવામિયાં ઘણી આબરૂ મેળવ્યા પછી, સન ૧૮૧૨ માં મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેને બાપુમિયાં અને મલેકમિયાં એ બે દીકરા હતા, તેમાંથી મ્હોટો તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો. આ વેળાએ તેના તાલુકા નીચે ત્રીશ ગામ હતાં.

ધોળકાના કસ્બાતી વિષે કર્નલ વૉકરે લખ્યું છે તેઓનું મુખ્ય કુટુંબ ઉપર પ્રમાણે હતું. તે લખે છે કે, તેઓ શૂરવીર અને તોફાની લોક હતા, તેમનામાંથી કેટલાએક જથ્થાબંધ અશ્વારો રાખીને, જેઓને તેમની મદદ જોઈતી હોય તેમને આશ્રય આપવાને જતા. તેઓએ ધોળકા પરગણાનો ઘણોખરો આખો સુલેહભરેલો ભાગ, અગાઉથી જમાબંધી આપીને સાનમાં લખાવી લીધો હતો, અને એવી રીતે કરવાથી તેઓએ પોતાની સત્તા ઘણી વધારી દીધી હતી.

ઝાલા રજપૂતો[૧]

ઝાલા રજપૂતોયે પાટડીમાં પોતાની સ્થાપના કરી ત્યાર પછી, ઘણાં વર્ષ લગીની તેમની ચડતી કળા વિષે અમારે કાંઈ લખવા જેવું છે નહિ. હરપાલનો મ્હોટો કુંવર શેડોજી અથવા સોઢોજી કરીને હતો, તેના વંશમાં હરપાલથી પંદરમો પુરૂષ મહારાણા ચંદ્રસિંહજી કહેવાય છે. તેના વારામાં ઝાલાઓની મુખ્ય જગ્યા પાટડીમાંથી બદલીને હલવદમાં આણી હતી. એ શહર કચ્છના ન્હાના રણની બાજુએ છે. એ જ મહારાણાના વારામાં અથવા એના પછી તરત જ, હરપાલના વંશની આ શાખાના બીજા બે વિભાગ

૧ જુઓ ભાગ ૧ લો, વિભાગ ૨ જો, પ્રકરણ ૨ જું પાનાં ૪૦૧ થી ૪૧૦.

થઇને બે જૂદા ગરાસ અથવા તાલુકા બંધાયા હતા, તે આજ લગી પણ પોતાનું સ્વતંત્રપણું સાચવી રહ્યા છે. ચંદ્રસિંહજીનો વડો કુંવર પૃથીરાજ હતો, તેણે પોતાનો વારસો ખોયો હતો, પણ વાંકાનેર અને વઢવાણમાં તેણે ગાદિયો સ્થાપી હતી. બીજો કુંવર અમરસિંહ હતો તે પોતાના બાપની પછવાડે હલવદની ગાદી ઉપર બેઠો. ધ્રાંગધ્રામાં હાલ જે રાજા છે તે એના વંશનો છે. ત્રીજો કુંવર અભેરાજજી થયો તેણે લખતરમાં ગાદી કરી. સાયલામાં જે કુટુંબ છે તે હલવદના અમરસિંહના કુટુંબની શાખા છે; અને ચૂડામાં વઢવાણવાળાના ન્હાના ભાઇથી ચાલેલી શાખા છે. મિરાતે અહમદીમાં લખ્યું છે કે મહારાણા ચંદ્રસિંહજી ગૂજરાતના પાદશાહી સૂબેદાર ખાન અઝીઝ કોકાને વિરમગામમાં સન ૧૫૯૦ માં મળ્યો હતો. શેખડોજી કરીને હરપાલનો બીજો કુંવર હતો તેણે વિરમગામ પરગણાના સંચાણા (અથવા સસાણા) ગામમાં ગાદી કરી, અને ચોરાશી ગામનો ગરાસ કર્યો. તે પછવાડેથી બ્રિટીશ સરકારના મુલ્ક સાથે ફરીને જોડી દેવામાં આવ્યો, પણ તેમાં તેના વંશવાળા હજી લગણ વાંટા ભોગવે છે. હરપાલનો ન્હાનો કુંવર માંગોજી હતો, તેણે લિંબડીમાં ગાદી કરી, પણ તે પ્રથમ શિઆણીમાં હતી, અને પછી જાંબુમાં કરી હતી.

ચંદ્રસિંહજીના પુત્ર પૃથીરાજ વિષે ભાટ લોકોની એક નીચે પ્રમાણે વાત છે:—

રાજશ્રી ચંદ્રસિંહજી હલવદમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને ત્રણ કુંવર હતા; તેમાં પૃથીરાજ વડો હતો. અદાજી કરીને શિયાણીનો એક રજપૂત હતો. તેને અમદાવાદના સૂબા સાથે કજિયો થવાથી પોતાના ગામમાંથી ઉચાળા ભરીને હલવદને પાદર જઈને ઊતર્યો. તેવામાં કુંવર પૃથીરાજજી ઘોડો ફેરવવા સારૂ નીકળ્યો હતો, તે ઘોડાને પાણી પાવા સારૂ તલાવે લઈ ગયો, અને અદાજી પણ તેજ કામ સારૂ તે વેળાએ ત્યાં આવ્યો. તલાવકાંઠે કેટલાએક લોક હતા, તેઓએ અદાજીને કહ્યું કે પૃથીરાજજી ઘોડો પાય છે, તેને પડખે તમો જશો નહિ, કેમકે તેની પડખે થઇને જે કોઈ ઘોડું નીકળે તેને તે ચાબખો મારે છે. પણ તે વાત ન ગણકારતાં કુંવરને પડખે જઈને ઘોડો પાવા માંડ્યો. ત્યારે કુંવરે તેના ઘોડા ઉપર ચાબખો ઉગામ્યો, એટલે અદાજીએ શલારીમાંથી બરછી ફહાડી અને સામે ઉગામી અને કહ્યું કે તું મારા ઘોડાને ચાબખો મારીશ તો હું તને બરછી મારીશ. આ વેળાએ પૃથીરાજ પાસે કોઈ હથિયાર ન હતું, તેથી તે શહરમાં પાછો ગયો, અને અદાજીનો ઉચાળો લૂંટવા સારૂ માણસ એકઠાં કરવા માંડ્યાં.

આ વાત ચંદ્રસિંહજીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેણે પૃથીરાજને ક્હેવરાવ્યું કે અદાજિએ ઊચાળા લાવીને મારા ભરોંસાપર મારા ગામને પાદરે છોડ્યા છે, માટે તે ઊચાળા લૂંટાય નહિ; પણ પૃથીરાજે એ વાત માની નહિ, અને તે જ્યારે પોતાની પૂરેપૂરી તૈયારી કરી રહ્યો ત્યારે ઊચાળા લૂંટવાને નીકળ્યો. તે જાણીને ચંદ્રસિંહજી ઘોડે ચડીને અદાજીના ઊચાળા પાસે જઈને ઊતર્યો. એ વાતની પૃથીરાજને જાણ થઈ, એટલે તેણે હલ્લાં કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને રીસાઈને વઢવાણ જઈ રહ્યો, ત્યાં આગળથી આસપાસનો દેશ લૂંટવા લાગ્યો.

કેટલાક દિવસ પછી તેની પાસે બે હજાર શિરબંધીનો જમાવ થયો. એવામાં જૂનેગઢથી પાદશાહનો ખજાનો અમદાવાદ જતો હતો તેની ખબર પૃથીરાજને પડી, એટલે તેણે ખજાનાનાં ઊંટ લૂંટી લીધાં. તે સમાચાર, મુસલમાની સરકારમાં થવાથી પૃથીરાજનું માથું કાપી લાવનારને ઇનામ આપવાનું જાહેરનામું ફેરવ્યું અને બે હજાર અશ્વારો સહિત એક જમાદાર તેના શોધ સારૂ મોકલ્યો. પૃથીરાજનાં માણસોનું જોર કેટલું છે તે વાત જમાદારના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેણે તેની સાથે કપટકાર્ય રચવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે વઢવાણ માણસ મોકલીને પૃથીરાજને ક્હેવરાવ્યું કે અમે દેશની ખંડણી ઉઘરાવવા સારૂ આવ્યા છિયે માટે તમે અમારી સાથે આવો. જમાદારે કુરાન ઉપાડી સોગન ખાધા કે-જો પૃથીરાજ મારી સાથે પ્રથમ દગો નહિ કરે તો હું—એમની સાથે કદિ દગો કરવાનો નથી. એટલે પૃથીરાજ તેને આવીને મળ્યો.

ત્યાં પ્હેલેથી ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો તે પ્રમાણે તેઓએ શિયાણી ગામ માર્યું અને અદાજીને ઠેર કર્યો. ત્યારે અદાજીની ઠકરાણીને સત ચડ્યું અને પૃથીરાજ ભણી માણસ મોકલીને પોતાના સ્વામીનું માથું તેણે મંગાવ્યું. કુંવરે અદાજીનું માથું કાપીને એક ઝાડે લટકાવ્યું હતું. તેથી પૃથીરાજે બાઈને ક્હેવરાવ્યું કે "તમે તમારી મેળે ઝાડ ઉપરથી માથું ઊતા-"રીને લઈ જાઓ તો આપું." અદાજીની ઠકરાણી ત્યાં આવી, અને કાછડો વાળીને ઝાડ ઉપર ચડી, ત્યારે પૃથીરાજે અદાજીને મ્હેણું મારીને ક્હેવા માંડ્યું કે, "છોકરા! તેં મારા ઉપર બરછી ઉગામી હતી, ખરૂં! પણ હવે "જો તારી બાયડીને કેવી ઝાડે ચડતી કરી છે." સતી પૃથીરાજના આવા શબ્દ સાંભળીને તેના ઉપર ક્રોધાયમાન થઈ અને તેને શાપ દઈને કહ્યું કે, "હા તેં તો મને ઝાડે ચડતી કરી, પણ તારી સ્ત્રીને તો તારૂં સ્નાન પણ

"કરવાનું ર્‌હેશે નહિ."[૧] એવું સાંભળીને બીજા લોકોએ, તેમ જ સતિયે પૃથીરાજને ઠપકો દીધો અને ત્યાર પછી તરત જ તેને પણ પોતાના કામનો પસ્તાવો થવા લાગ્યો, પણ એ તો પછી જમાદાર સાથે ખંડણી ઉઘરાવા નીકળી પડ્યો.

એ પ્રસંગે કોઈ વગડામાં મેલાણ કરવાનું ધારેલું ત્યાં, પૃથીરાજનાં માણસો આગળ જઈ પ્હોંચ્યાં, અને તે ઠેકાણે પાણીની ઘણી તંગાશ હતી તેથી ત્યાં આગળ એક કૂવો હતો તેના ઉપર તંબુ તાણી લીધો અને જણાવ્યું કે આટલામાં એકે કૂવો નથી. આ પ્રમાણે તેઓને કૂવામાંથી પાણી મળવા લાગ્યું અને જમાદારના માણસોને તો છ માઈલને છેટેથી આણવું પડ્યું. પણ પછવાડેથી જમાદારને તે વિષેની ખબર થઈ ત્યારે તેણે કહ્યું કે "પૃથીરાજે મારી સાથે પ્હેલો દગો કર્યો તેથી મારા સોગન છૂટ્યા." પછી કપટ કરીને પૃથીરાજને તેણે પકડ્યો ને પોતાની સાથે લઈ ગયો. ત્યાર પછીથી તેનું શું થયું, તે દેશમાં કોઈ જાણતું નથી.

ઉપર પ્રમાણે બનવાથી પૃથીરાજનો બાપ મરણ પામ્યો ત્યારે તે, હાજર ન હતો તેથી તેનો ન્હાનો ભાઈ અમરસિંહ હુલવદની ગાદિયે બેઠો. પૃથીરાજને બે કુંવર હતા, તેમાં એક સુલ્તાનજી હતો. તેના વંશમાં વાંકાનેરનો હાલનો રાજા વખતસિંહજી છે. બીજો કુંવર રાજોજી કરીને હતો તે વઢવાણની ગાદીનો પ્રથમ પુરૂષ થયો. વીરમ દેવજીનો ભાઈ રાવ નારણદાસ હતો, તેના કુંવર રાઠોડ શ્રી ઇસબદાસજીની પુત્રી સોમકુંવર બાઈ વ્હેરે રાજોજી પરણ્યો હતો. ઈડરના રાવના ચરિત્રમાં જે બાઈ વિષે લખવામાં આવ્યું છે, તે બાઈ સો વશા આ હશે. એ બાઈ પોતાના સ્વામીની પછવાડે સન ૧૬૪૩ માં સતી થઈ. એ સતીનો પાળિયો જે શ્રી રાઠોડ માતાનો કહેવાય છે તે તેના લેખ ઉપરથી ઓળખાઈ આવે છે. દુખિયારી રાણક દેવીની દેરી પાસે એક દેરાની અંદર તેની મૂર્ત્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તે ઠેકાણે વારપર્વને દિવસે તેને રાણીના જેવો પરણતી વેળાનો પોશાક અને ઘરેણાં પ્હેરાવવામાં આવે છે અને તેના વંશવાળા તેની પૂજા કરે છે.

વઢવાણ આગળ સતિયોની દેરિયો છે. તેમાં એક હાડી માતાનું દેરૂં કહેવાય છે. આ બાઈનું નામ બાઈ શ્રી દેવકુંવર હતું. તે અમરસિંહ નામના હાડા ઠાકોરની પુત્રી થતી હતી, અને તેના સ્વામીનું નામ મહારાણા શ્રી અર્જુનસિંહ હતું. તેની પછવાડે તે સન ૧૭૪૧ માં સતી થઈ હતી. તેના ઉપર અર્જુનસિંહ પછવાડે થનાર તેના પુત્ર મહારાણા શ્રી સબળસિંહે દેરૂં

૧ મતલબ કે, હું ક્યાં અને ક્યારે મરી જઈશ તેની ખબર પણ તારી સ્રીને (રાંડવા પૂરતી પણ) પડશે નહિ.

ચણાવ્યું હતું. એ પુત્ર હાડી રાણીના પેટનો ન હતો પણ તેની મા પરમાર વંશની શ્રી આચ્છુબા નામે હતી. હાડી માતાના દેરાની હારમાં મહારાણા શ્રી ચંદ્રસિંહની છત્રી છે. તે સન ૧૭૭૯ માં તેની પછવાડે થયલા તેના પુત્ર મહારાણા શ્રી પૃથીરાજે બંધાવી છે. તેની માતાનું નામ બાઈ શ્રી કુશળ-કુંવર હતું, તે પેથાપુરના વાઘેલા ઠાકોર શ્રી જોરાજીની પુત્રી થતી હતી. આવી થોડી ઘણી નિશાનિયો રહેલી છે તે ઉપરથી ઝાલા વંશની ઘણા વર્ષની સ્થિતિ વિષેની સૂચના આપણને મળે છે. એ વિના બીજો કાંઈ આધાર અમારી પાસે નથી.

છેલ્લા લખેલા વઢવાણના મહારાણા ચંદ્રસિંહજી વિષે નીચે પ્રમાણે ભાટની વાત છેઃ–

વઢવાણની પાસે મેમકા કરીને એક ગામ છે. ત્યાંનો લોહાણો ઝાલર-(વાલ)નો પોઠિયો ભરીને ભાલમાં રોઝકા ગામ ધંધુકાની પાસે છે ત્યાં વેચવા ગયો. રોઝકાના ચૂડાસમા ગરાસિયા મેપજીની એક દીકરી ઝાલા રજપૂત સાથે પરણાવી હતી તો પણ મેપજીને ઝાલા રજપૂતો સાથે કજિયો હતો. તેણે મશ્કરીમાં લોહાણાને કહ્યું કે "તારા ઝાલા શા ભાવે વેચાય છે?" લોહાણાએ ઉત્તર આપ્યું કે, "સો ભાલિયે[1] એક ઝાલો." ચૂડાસમાએ એવું ઉત્તર સાંભળ્યું તેથી તેને રીસ ચડી અને લોહાણાને માર મારી તેનો પોઠિયો ખુંચી લઈને ગામ બ્હાર ક્‌હાડી મૂકયો. એટલે તેણે વઢવાણ જઈને પોતાના રાજા ચંદ્રસિંહજીને ફરિયાદ કરી. ચંદ્રસિંહજિયે પોઠિયાની તથા ઝાલરની કિંમત પૂછી લઈને તેને આપી, પણ રોઝકાવાળા પાસેથી વેર લેવાનો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

ચંદ્રસિંહજી પછી ચૂડાસમાના તાબાના મોરશિયા ગામ ઉપર બે હજાર ઘોડું લઇને ગયો. તે ગામ તેણે લૂંટી લીધું અને ઘરના કાઠવળા સુધાંનાં ગાડાં ભરીને ઘર ભણી નીકળ્યો. મેપજીના કુંવર લાખોભાઈ, તથા રામોભાઈ પોતાના બનેવી, લિંબડીવાળા હરભમજી પાસે ગયા અને વઢવાણવાળા સાથે કજિયો થયો તે તથા તેથી પોતાને નુકસાન થયું તે સર્વ વર્ત્તમાન તેને કહ્યું. હરભમજી પોતાની સાથે સાતસેં અશ્વાર અને આઠસેં પાળા લઈને તેઓની મદદે ગયો. ગાયકવાડનો સૂબો ભગવાનભાઈ જમા ઉઘરા-વવા સારૂ બાર હજાર અશ્વાર લઈને આવ્યો હતો તે આ વેળાએ લિંબડી હતો તેને પણ તેમણે પોતાની સંગાથે લીધો. સાંજ પડી એટલે તેઓએ ભાદર

---

૧ ભાલિયો એટલે એક માટીનું વાસણ, અથવા ભાલનો રહેવાશી. ર. ઉ.

નદીની તીરે મેલાણ કર્યું, અને તેઓની સાથે કેટલીક તોપો હતી માટે ચંદ્રસિંહજીનો રસ્તો રોકીને બેસવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં તે ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો અને તેણે તેઓની પાસે પોતાનો પડાવ કર્યો. તેને લાગ્યું કે હવે આપણાથી લૂંટનો સામાન લઈ જઈ શકાશે નહિ અને જો એક પણ ગાડું પછવાડે રહી જશે તો આપણી આબરૂ જશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તેણે તે સર્વ બાળી મૂક્યું. તેને નક્કી લાગ્યું હતું કે લડાઈ થશે તેમાં આપણે બચવાના નથી, તેથી રાત્રીના પાછલા પ્રહરે ઉઠી ન્હાહી ધોઈને કસુંબો પીધો તથા ગંગાજળ આરોગ્યું, અને તુલસીદલ તથા પરવાળું મોમાં નાંખ્યાં.

આમ મરવાને તે જ્યારે તૈયાર થયો ત્યારે, તેની ચાકરીમાં ગોરિમ્બો કરીને એક આરબ જમાદાર હતો તે તેની પાસે આવ્યો અને ક્હેવા લાગ્યો, "ઠાકોર! "જો તમે ક્હો તો હું મારા પાંચસેં મકરાણી લઈને એમની તોપો ઉપર જાઉં "અને તમે ફોજ સામે જાઓ, અથવા તમે તોપો ઉપર જાઓ તો હું ફોજ "સામે જાઉં." ચંદ્રસિંહને પ્હેલી સૂચના પસંદ પડી. તે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડીને ઢાલ તરવાર સજીને પગપાળો ચાલ્યો. તે વેળા તેનો એક ઉમરાવ હતો તેણે પગપાળે નહિ જવાને બહુ સમજાવ્યો પણ દરબારે ઉત્તર આપ્યું કે, "હવે આપણે જીવવાની કાંઈ આશા રહી છે?" ત્યારે ઉમરાવ બોલ્યો કે, "હવે જીવવાની આશા તો પરમેશ્વરના હાથમાં છે. બાબરો કુળદેવ અને "શક્તિદેવી તમારૂં રક્ષણ કરશે! પણ જ્યારે તમારી પાસે ઘોડો છે ત્યારે "પગપાળે લડવાની શી જરૂર છે?" આ પ્રમાણે કહીને ઘોડા ઉપર બેસવાને તેણે તેને સમજાવ્યો, અને તેની સાથે બાકીના પણ ઘોડે ચડીને શત્રુના ઉપર હુમલો કરવાને ચાલ્યા. અને ગોરિમ્બો જમાદાર પણ પોતાનું પાંચસેં માણસનું પાયદલ લઈને તોપો ઉપર સામો ચાલ્યો. તે જોઈને સામાવાળાએ નદીની સામી બાજુએ તોપો મૂકીને મારો ચલાવવા માંડ્યો, પણ તેઓ નદીમાં ઉતરી ગયા તેથી તેમના માથા ઉપર થઈને ગોળા ચાલી ગયા અને તોપો-વાળા ઉપર હુમલો કર્યો એટલે તેઓ તોપો છોડી દઈને નાશી ગયા, તેથી જમાદારના હાથમાં તોપો આવી ગઈ. આણીમગ ચંદ્રસિંહજિયે હરભમજીની ફોજ ઉપર હુમલો કર્યો એટલે તોપોવાળા ન્હાશી ગયા જાણીને તેઓ પણ નિરાશ થઈ પાછા ફરીને નાઠા. હરભમજી લિંબડી ન્હાશી ગયો તેની પછવાડે ઠેઠ સુધી ચંદ્રસિંહજિયે દોડ કરીને તેના સુમારે પચાશ અશ્વારો મારી નાંખ્યા.

જ્યારે લડાઈ થઈ રહી, ત્યારે ગાયકવાડના સૂબા ભગવાનભાઇયે છડીદાર મોકલીને ક્હેવરાવ્યું કે તોપો ગાયકવાડ સરકારની છે. ચંદ્રસિંહજિયે કહ્યું કે એ વાત મારા જાણવામાં ન હતી માટે તમારે તમારી તોપો લઈ જવી અથવા હું મારી

મેળે તમારી પાસે મોકલાવી દઈશ. પછી મરાઠા અશ્વાર જઇને તોપો લઈ આવ્યા અને ભગવાનભાઈ વડોદરે પાછો ગયો અને ચન્દ્રસિંહજી વઢવાણ ગયો.

ચન્દ્રસિંહજી અને હરભમજીના મરણ પછી લિંબડીના ઠાકોર હરિસિંહજી, હરભમજીનો પુત્ર થતો હતો તેણે ચન્દ્રસિંહજીના પુત્ર પથાભાઈ (પૃથીરાજ) ઉપર બાપના વારાના વેર ઉપરથી ચડાઈ કરી, અને વઢવાણ આવ્યો, ત્યારે તેની સાથે પાંચસેં અશ્વાર અને બસેં પાયદલ હતું. અશ્વારના લશ્કરની ત્રણ ટુકડિયો કરી હતી તેમાંથી એક ટુકડી વઢવાણથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ખારીને કિનારે પડાવ કરીને પડી. અને બીજી બે કેરાલાના તલાવ તથા પાળિયા-વાળી તલાવડી આગળ ઉતરી. તેમાંથી પચીશ અશ્વારે વઢવાણ આવીને ગામના દરવાજા પાસે, એક ખેડુત જતો હતો તેને માર્યો તથા બીજું નુકશાન કર્યું. એટલામાં પથાભાઈના ચૌદ અશ્વાર ચોકી કરવા ફરતા હતા તે આવી પ્હોંચ્યા, એટલે લિંબડીના અશ્વારો નાઠા તેઓની કેડે ચૌદ અશ્વાર થયા તે ખારી આગળ બીજા અશ્વાર હતા ત્યાં આવી પ્હોંચ્યા અને તેમની છાવણી ઉપર બંધુકો ચલાવવા માંડી, અને પાંચ માણસોને મારી નાંખ્યાં, એટલે બાકીના દોડીને કેરાલાના તલાવ આગળ બીજી ટુકડી હતી ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યા. વઢવાણવાળા ત્યાં સુધી પણ તેમની પછવાડે પડ્યા. રાજા પથા-ભાઈના સાંભળવામાં આવ્યું એટલે તે બસેં પાયદલ અને ત્રણસેં અશ્વાર લઈને તાબડતોબ આવ્યો અને કેરાલા આગળ દુશ્મન હતા તેઓને હરાવીને ન્હસાડ્યા. આ લડાઈમાં પરબડીના રામોભાઈ તથા લાખોભાઈ કરીને હરિ-સિંહજીના મામા હતા તે કામ આવ્યા. તેમની છત્રિયો આજે પણ તે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

બીજી લડાઈ ખારી નદી ઉપર થઈ. તે વેળા હરિસિંહજી હાજર હતો. આ લડાઈમાં પેથાપુરવાળો શેરભાઈ વાઘેલો, પથાભાઈનો મામો થતો હતો, તેની ઘોડી શત્રુની ફોજ વચ્ચે થઇને પાર નીકળી ગઈ, તેની પછવાડે હરિસિંહજી પડ્યો, અને તેને ઠેર કરી નાંખ્યો. ત્યાર પછી બંને બાજુની ફોજ વેરાઈ ગઈ.[1]

[1] નીચે આપેલા બે દસ્તાવેજો ઉપરથી ફોજ કેવી ગોઠવણ થયેથી વેરાઈ તેનો ખુલાસો મળે છે. પ્હેલો છે તે રણવટી દસ્તાવેજ છે, તે મરાયલા માણસના વારસને નુકશાનના બદલામાં કરી આપેલો છે, અને બીજો, બ્હારવટિયાઓને તેમને ઘેર પાછા આવવાની આજ્ઞા મળવા ઉપરથી તેઓએ લખી આપેલો છે.

૧

મહારાણા શ્રી હરભમજી જોગ લ. ઝાલા ગોપાળજી, તથા ઝાલા વીસાજી, તથા ઝાલા ભાવજી, તથા ઝાલા ભાઈજી, તથા ઝાલા અજાભાઈ, તથા ઝાલા સુજોજી, તથા

થોડાં વર્ષ પછી સંવત ૧૮૬૩(ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭)માં ઝાલાઓ પાછા ફરીને માંહોમાંહે લડી મુવા. વઢવાણ સંસ્થાનની સીમા ઉપર ખોડુ ગામ

ઝાલા **રામસિંહજી**, તથા ઝાલા **રતનજી**, તથા ઝાલા **સંગરામજી**, તથા ઝાલા **રતનજી લાખાજી**, અને બીજા ભાયાતો સમસ્તના રામ રામ વાંચજો. બીજું **આરેજડા** ગામમાં ભાઇયો ભાઇયો વચ્ચે ઝગડો થયો, અને ઝાલા **માલજી**, તથા ઝાલા **હમીરજિયે** ઝાલા **રામસિંહજી**નું માથું કાપી નાંખ્યું; એટલા માટે **ચોરાશી** ગામમાંથી (**લિંબડી**નાં) ઝાલા **માલાજી**, તથા ઝાલા **હમીરજી**ને દેશવટો દીધો છે, અને ઝાલા **માલાજી**, તથા ઝાલા **હમીરજી**નો ગરાસ **આરેજડા** અને **ઝાલિયા** ગામોમાં તેમના ભાગનો છે તે ઝાલા **રામસિંહજી**ના માથા બદલે ઝાલા **કરિયા**ને **સૂર્ય**, **ચંદ્ર** તપે ત્યાં સુધી અઘાટ આપ્યો છે. ઝાલા **કરિયા**ને એ બે ગામની ઉપજ મળ્યાં જશે અને ગરાસ ભોગવશે. બીજું, ઝાલા **માલાજી**, તથા ઝાલા **હમીરજી**ના વંશના કોઈને **ચોરાશી** ગામોમાં વસવા દેવામાં આવશે નહિ. એવા માણસોને જે કોઈ રાખશે તે દરબારનો ગુનેહગાર થશે (અર્થાત–**લિંબડી**ના **મહારાણા**નો) અને તેને દરબાર શિક્ષા કરશે તો તેની કોઈ ફરિયાદ કરી શકશે નહિ. અમે બધા આ કરાર પ્રમાણે ચાલીશું, અને તે બાબતના નીચે લખેલા જમાન છે,– **ઓડાણા**ના રાબા **વાસંગ**, તથા રાબા **ભગા**, તથા રાબા **નારણ**, તથા રાબા **ધના**, તથા ગઢવી **અણદા**. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમે ચાલીશું. સંવત ૧૮૩૩ (ઈ. સ. ૧૭૭૭) માગસર શુદિ ૬ સોમવાર.

અત્ર મતુ
ગોપાળજી વગેરે
લ. ઝાલા **સંગરામજી**.

તત્ર સાખ
શ્રી **જગદીશ** (એટલે **સૂર્ય**)
ઝાલા **માલજી**.
ઝાલા **મેઘાભાઈ**.
ઝાલા **ચાંદાભાઈ**.
રાકોડ **કાંદા**.
ગોલેતર, **રાજાજી**.
દેસાઈ **લલુભાઈ**.
લ: **ભવાનીદાસ** ધણી **બેહજુર** લખ્યું છે.

૨

નીચેનો લેખ અમે પાળીશું, જો ના પાળિયે તો વચ્ચે શ્રી **ભીમનાથજી** જમાન છે.

મહારાણા શ્રી **હરિસિંહજી**, જોગ લ. ઝાલા **કરિયાજી રામસિંહ**, તથા **કેશાભાઈ** રહેવાશી **આરેજડા**ના. જત અમારે શા. **ન્હાનજી ડુંગરશી**નું દેવું હતું, તેની સાનમાં ગામ **આરેજડા** અમે તેને લખી આપ્યું હતું. પછીથી **ન્હાનજી** સાથે અમારે કજિયો થયો, એટલે ગામ છોડીને **ઉમરાળે** જઈ વશ્યા, અને ત્યાં રહીને દરબારને પજવણી કરવા લાગ્યા. તેના પસ્તાવાના બદલામાં અમે **આરેજડા** ગામ દરબારશ્રીને શીત્તેર વર્ષ લગી સોંપિયે છિયે. તેટલાં વર્ષ પૂરાં થતાં સુધી દરબારે તે ભોગવવું, અને ત્યાર પછી, શા. **ન્હાનજી**ના દેવા માટે બે માણસ જેમ ફહેશે તેમ અમે નીકાલ કરીશું. ઉપરના

છે, તેને ઘણો જૂનો કિલ્લો છે, તે સિદ્ધરાજે બંધાવેલો કહેવાય છે. ત્યાંથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ધ્રાંગધ્રાના રાજનું ગૂર્જરવેદી ગામ છે. એ બંને ઠેકાણે, વઢવાણ અને ધ્રાંગધ્રાનાં પોતપોતાને ગામ થાણાં રહેતાં હતાં. એક સમયે બકરી ઈદને દિવસે ગૂર્જરવેદીના થાણાના મુસલમાન સિપાઇયો ગામમાં ફર્યા પણ બકરી મળી નહિ એટલે ખોહુ ગયા. ત્યાંના ભરવાડ પાસેથી દોહોડ રૂપિયે બકરી ઠરાવીને લીધી, પણ મૂલ આપ્યા વિના જતા રહ્યા. ત્યારે ભરવાડે લિંબડીના થાણામાં ફરિયાદી કરી, એટલે થાણાવાળા, ગૂર્જરવેદિયો પાસે બકરૂં પાછું લેવા ગયા. ત્યારે ધ્રાંગધ્રાના સિપાઇયોએ મૂલ આપવા માંડ્યું, પણ તે નહિ લેતાં બકરૂં પાછું લઇને ઘેર ચાલતા થયા. જ્યારે ધ્રાંગધ્રાના માણસો પોતાના રાજ પાસે હુલવદ ગયા અને બનેલા સમાચાર તેને કહ્યા ત્યારે તે ક્રોધાયમાન થઈને બોલ્યોઃ "તમે તમારા તહે-"વારને દિવસે વેચાતી લીધેલી બકરી શા વાસ્તે પાછી આપી?" તેણે પછી વઢવાણ ઉપર ચડાઈ કરવાનો ઠરાવ કર્યો, અને કાનેર, વાંકાનેર, સાયલા

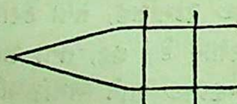

કરારથી દરબારે અમને બોલાવીને ગામમાં જીવાઈ સારૂ જમીન આપી છે તે અમે ખાઈશું અને હવે પછી કાંઈ દંગો કરીશું નહિ. ઉપરના કરાર મુજબ અમે ચાલીશું તેની ખાતરીને માટે નીચેના જામીન આપિયે છિયેઃ-ધોળકા (ધંધુકા) કસ્બાતિયો સૈયદ બુલાકી આઝમભાઈ, તથા શેખ સાહેબ, તથા પરબડીના ચૂડાસમા રામસિંહજી, એ સર્વ પોતપોતાની માલમિલકત સુદ્ધાંત જવાબદાર છે. સં. ૧૮૫૩ (ઇ. સ. ૧૭૯૭) ભાદ્રપદ શુદિ. ૨ શનિવાર.

બીજું ઉપર લખેલા જામીનો નાકબૂલ થાય તો મેહેતા ભગવાનદાસ જમાન છે, વળી, ગઢવી દલા જીવણ તાપડિયા શાખાના, તથા ગઢવી જીવણ શાહુ ખંભળાવના, તથા ગઢવી અજા અદા, પછમગામના દેથા શાખાના, તથા રાવળ દેવકરશણવાળા પાનશીણા ગામના એ સર્વે પોત પોતાની માલમિલકત સુદ્ધાંત જવાબદાર છે.

સાખ

ગઢવી દલા, ઉપર લખ્યું તે સહી.
ગઢવી અજા દેથા, ઉપર લખ્યું તે સહી.

ગઢવી જીવણ શાહુ, ઉપર લખ્યું તે સહી.
રાવળ દેવકરણ વાલા, ઉપર લખ્યું તે સહી.

શ્રી જગદીશ. (સૂર્ય)
રાઠોડ. કાંનદા.
ઝાલા બાજીભાઈ ગેડી ગામના.
વાઘેલા હઠીભાઈ ભવાનજી ગામ લોલિયાના.
શા. પિતાંબર ભવાની.
સોલંકી કાકા જેતારા.
પટેલ. સુલુ આશા.
ગોહિલ હજાુજી જેઠાજી ડોકરલાના.
લખીતંગ મયારામ, ધણી બેહજાુર લખ્યું છે.

અને ચૂડાના ઠાકોરોને તથા લિંબડીના હરિસિંહને મદદે બોલાવ્યા. તેમાં વાંકાનેરવાળો આવ્યો નહિ, ને બાકીના પોતાનું લશ્કર લઈને ચડાઈ કરવા સારૂ આવી મળ્યા. પછી હરિસિંહે વઢવાણવાળાને કહાવી મોકલ્યું કે "તમે "શરણ થાઓ, તમે હલવદ અને લિંબડી વચ્ચે જૂદાગરી ગણો છો? જો "તમે હનુમાન સાથે લડશો તો નક્કી હાર ખાઈ જશો. ડાહ્યો માણસ "યમને પોતાને બારણે બોલાવતો હશે? જે બનવાનું હતું તે બન્યું, પણ "હવે જો તમે હઠ પકડશો તો તમારા કિલ્લાનો નાશ થશે, અને ફિરંગિયોનું "લશ્કર આખા દેશમાં પથરાઈ જશે."[1] પણ વઢવાણના પથાભાઇયે તો સામા થવાને નક્કી કર્યું, અને ફોજ એકઠી કરીને એક વાર ધ્રાંગધ્રા અને બીજી વાર લિંબડીનાં ગામ વારા ફરતી લૂંટીને તેનું પૂરૂં કરવા માંડ્યું. જ્યારે હલવદના સાહાય્યકારી આવ્યા ત્યારે તેઓને તેણે એક દિવસ જમાડ્યા; ત્યાર પછી પોતપોતાની ગાંઠનું ખર્ચ ખાવા લાગ્યા. પછી કેટલીક લડાઇયો થયા પછી પથાભાઈને વઢવાણના કિલ્લામાં સંતાઈ પેસવું પડ્યું, એટલે સામાવાળાએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને તોપ ચલાવીને રસ્તો પાડ્યો. એ વેળાએ ભાટ અને ચારણો વચ્ચે પડ્યા અને પંચાત કરીને લડાઈ પતાવી.

આ પ્રમાણે ભાટની વાત છે, અને કર્નલ વૉકર આ બનાવ બન્યા પછી તરત જ ઝાલાવાડમાં ગયો હતો તે તેઓ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ-

"લિંબડી, વઢવાણ, અને ધ્રાંગધ્રાના ઠાકોરો વચ્ચે હવણાં લડાઈ

---

૧ જુઓ, કવિ ઝમાલે રચેલું 'બકરીની લડાઇ'નું ગીત, શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાંનું હસ્તલિખિત પુસ્તક અં. ૩૫-૧-ચઃ-

हरि हंदे फरमाण लख्यो, वळी भेज्यो वढवाण
हलवद ने गढ लिंबडी, जूदां पथा म जाण,
जूदां पथा म जाण, नवी नहि धारिये;
हडमत साथे बाथ, भरतां हारिये;
कर मांह बांधव प्रीत अजारे कारणे
बुद्धि कोय जमराज तेडावे बारणे ?
वेधियां ज्यां नजीशे, दुजो जाशे दरंग
फेलाशे फरंगी घटा, चोकाशे चतरंग
चोकाशे चतरंग, सवइया चालशे
होक हवाइयां कंईक, बाण हालशे
गोंले मारी कोट, पियाले घालशां
हलहलो हीलोक, नेमाला आलशां २. ઉ.

"થઈ એ પણ (દેશની નઠારી સ્થિતિનું) એક બીજું કારણ છે. આ "લડાઈ થવાનો હસવા યોગ્ય પ્રસંગ એવો બન્યો કે, ધ્રાંગધ્રાના થાણાના "માણસોએ એક ભરવાડ પાસેથી મૂલ આપવાનું કરીને એક બકરૂં લીધું, "પણ ભરવાડે જઈને ફરિયાદ કરી, એટલે વઢવાણના માણસોએ તેઓના "ઉપર ચડીને, તેઓ બકરાનું માંસ પકાવતા હતા તે પાછું ખુંચાવી લીધું, "એટલે ધ્રાંગધ્રાવાળાને વેરભાવ ઉપજ્યો; એક લડાઈમાંથી બીજી સળગી, "લિંબડીનો ઠાકોર કજિયામાં સામેલ થયો અને વઢવાણનાં સાઠ ગામ "કરતાં વધારે હતાં તેમાંથી માત્ર ચાર ગામ સિવાય બાકીનાં ગામ "ઉજ્જડ થઈ ગયાં તથા વઢવાણનો કિલ્લો તુટ્યો ત્યાં સુધી તેનો છેડો "આવ્યો નહિ. બીજા તાલુકાઓને પણ તેના પ્રમાણમાં નુકસાન થયું."

ભાટની કથા પ્રમાણે હલવદના રાજને એક લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો, લિંબડીવાળાને પચાશ હજાર, અને ચૂડા તથા સાયલાવાળાઓને દશ દશ હજાર રૂપિયા થયા.

કાઠિયાવાડનાં મરાઠીની મુલકગીરીનાં પરગણામાં ઝાલવાડ પણ આવી હતી. તે સર્વનો ઠરાવ કર્નલ વોકરે કર્યો તે વેળાએ આખી ઝાલવાડ ઘણાં કારણોએ કરીને છેક હલકી દશામાં આવી ગઈ હતી. રાજાના વંશમાં જેટલા થયા હોય તેઓને ભાગ આપવાથી તેની મીલ્કતના ભાગ અને વિભાગ કરી નાંખવાની રીતિ એ જ કલહનું ખરેખરૂં મૂળ હતું અને તે એકલું ઝાલવાડમાં જ હતું એમ ન હતું. વડીલ શાખાવાળા ન્હાની શાખાવાળાઓને તેઓનો ભાગ નહિ આપવા સારૂ જોર કરે અથવા કપટ કરે અને પોતાનો મુલક વ્હેંચાઈ જાય નહિ તે માટે પ્રયત્ન કરે, તેથી રજપૂતોનાં કુટુંબોમાં નિરંતર શત્રુવટ ચાલી જતી હતી, તેમ જ બ્હાર ખાતેનાં સંકટ દેશના ઉપર ઓછાં દુઃખદાયક ન હતાં. કાઠિ, જટ, મિયાણા[1] અને બીજા લૂંટારૂ લોકો, આ દેશનાં થોડાં અને અતિ દુઃખિત ગામડાંનાં લોકોને નિરંતર ત્રાસ ઉપજાવતા હતા. ઝાડપાનની છેક ખોટ પડી ગઈ હતી, તે

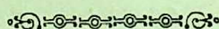
૧ સિંધિ જાતિના મિયાણા કરીને લડાયક લોક માળિયામાં ઘણા રૂહે છે. તેઓ કેવા હતા, તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાઈ આવે છેઃ—

એક દિવસે ગાયકવાડનો એક આરબ સિપાઈ નિમાજ પડતો હતો, ત્યાં આગળ થઈને જતાં એક મિયાણાએ તેને પૂછ્યું કે આ પ્રમાણે તું માથું નમાવે છે તે એવડો કોનાથી ડરી ગયો છે? આરબે જરા ક્રોધાયમાન્ થઈને ઉત્તર આપ્યું, કે હું અલ્લા વિના કોઈનો ડર રાખતો નથી. તે ઉપરથી મિયાણાએ કહ્યું કે અરે ત્યારે, તું અમારી સાથે માળિયે ચાલ; અમે ત્યાં અલ્લાથી પણ ડરતા નથી.

ઉપરથી ખેતીવાડીની દુર્દશા વધારે જણાઈ આવતી હતી. ઝાલાવાડના ઘણાખરા ભાગના ખેડુતો હથિયાર સજીને પોતાનાં ખેતરનાં રખોપાં કરતા હતા, અને પ્રત્યેક ગામમાં, કોઈ ઊંચા ઝાડ ઉપર અથવા ઊંચી જગ્યાએ માળા બાંધીને ચોકીની જગ્યા કરી રાખવામાં આવી હતી, ત્યાં આગળથી ત્રાસદાયક લૂંટારા અશ્વારો જોવામાં આવતા તેની તરત જ ખબર આપવામાં આવતી, એટલે, ઢોર, વાવરવા જેટલાં વાસણ, અને હળ એટલી મતા દરેક ગામડિયા પાસે હોય તેમાંથી ઢોરને ન્હસાડી મૂકીને જ્યાં તેનું જેવું તેવું રક્ષણ થઈ શકે એવે ગામડે પ્હોંચાડતા. તેવામાં જો લૂંટારાને હાથ આવી જાય તો રણમાં થઈને કચ્છમાં અથવા ચોરવાડમાં વેચી દેવામાં આવે, તેમ જ જરૂરિયાતની ઘણીખરી ફલદ્રૂપતાથી સ્વાભાવિક રીતે ભરચક થયેલો દેશ, પેશ્વા, ગાયકવાડ, અને જૂનાગઢના નવાબની વાર્ષિક મુલ્કગિરીની ચડાઇયોને લીધે વળી વિશેષ ઉજ્જડ અને વસ્તી વિનાનો થઈ જતો હતો. જ્યારે મરાઠા સૂબેદાર ઝાલાવાડમાં થઇને ચડાઇયો કરતા પસાર થતા હતા ત્યારે કોઈ કોઈ વાર બળતણની એટલી બધી તંગી પડતી કે લશ્કરને તે તંગી પૂરી પાડવા સારૂ ત્યાંના ભોમિયા ઠાકોરને એક ગામ ઉજ્જડ કરી દેવાની જરૂર પડતી કે તેના કાઠથી લશ્કરનું કામ ચાલે. આ ઉપરથી તે દેશ કેટલો બધો ઉજ્જડ હશે તે ખરેખરી રીતે જણાઈ આવે છે. તેમાં વળી, આગળ લખવા પ્રમાણે, જે વેળાએ ઝાલા ગરાસિયાઓ માંહોમાંહે લડી મૂવા, અને જે વેળાએ મલ્હારરાવ નડિયાદમાંથી છૂટીને દેશમાં પેઠો, અને તેથી લડાઇનો હંગામ મચ્યો, તથા બાબાજિયે ચડેલી ખંડણી વસુલ કરી લેવા માંડી, તે વેળાએ ઝાલાવાડને માથે વિશેષ દુઃખ આવી પડ્યું હતું.

ઝાલાવાડમાં ઘણાં સંસ્થાન બંધાઈ ગયાં છે, તેઓમાં મુખ્ય, હળવદ અથવા ધ્રાંગધ્રા, લિંબડી, વઢવાણ, વાંકાનેર, ચૂડા, લખતર અને સાયલા છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે આગળ લખાઈ ગયું છે. ધ્રાંગધ્રાના રાજને કુળની મોટપનું માન હજી લગણ આપવામાં આવે છે. દરબારી પ્રસંગને સમયે તેઓને પ્રથમ માન આપવામાં આવે છે અને હરપાલના વંશના બીજા તાલુકદારોમાં સર્વના કરતાં ઊંચી ગાદી ઉપર તે બિરાજે છે. આ તાલુકદારનો કારભાર ઠીક ચાલતો ન હતો, અને તેના અયોગ્ય કારભારિયે મુલ્ક લૂંટી લીધો હતો. પણ તે હવે કામથી દૂર થઈ જતો રહ્યો છે. બીજા ઝાલા તાલુકદારોનાં સંસ્થાન એ કરતાં વધારે સારી સ્થિતિમાં ન હતાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ચૂડા અને લખતર મરાઠાઓની સત્તા નીચે

કેટલીક વાર સુધી પડતી દશામાં આવી પડ્યાં હતાં. લખતરના દરબારના કારભારી હીરજી ખવાસે દરબારને પૈસા ધીર્યા હતા, અને સંસ્થાન ઉપર તેની સંપૂર્ણ સત્તા ચાલતી હતી તેથી તેણે કિલ્લો બાંધી લેવાની તૈયારી કરી, અને પોતાની સત્તા બેસારી દેવાનો મનસૂબો કર્યો. તે ઉપરથી દરબારની એક કુંવરી ગેનાબાઈ મહારાજા ગોવિંદરાવ ગાયકવાડની વિધવા હતી, તેનો તેણે આશ્રય લીધો. વડોદરા સરકારે વચ્ચે પડીને હીરજી ખવાસનું દેવું આપી દીધું; પણ ગાયકવાડી કારભારિયોને પોતાનું નાણું વસુલ કરી લેવાનું હતું તેથી તેઓને લખતરના સંસ્થાનનો વહિવટ હાથમાં લઈ લેવાની અગત્ય પડી, માટે દરબારના ખર્ચ સારૂ ભાગ ઇલાયદો ક્હાડીને તેઓએ પોતાના કબ્જામાં વહિવટ લઈ લીધો.

પ્રકરણ ૭

ધોલેરાના ચૂડાસમા ગોહિલ

અમે આગળ સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે, ગિરનારના અસલી અને રાજવંશી કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જેઓ ગણાતા હતા તેઓના આશ્રય નીચે, સોરઠના દ્વીપકલ્પમાં બ્રિટિશની પ્રથમ સ્થાપના થઈ. સોરઠના એક રાવનો ન્હાનો કુમાર બાણજી કરીને હતો તેને પોતાના ભાગમાં ચાર ચોરાશિયો અથવા ચોરાશી ચોરાશી ગામનાં ચાર પરગણાં મળેલાં ક્હેવાય છે; તે માંહેલું એક ધંધુકા પરગણું તેના કુમાર રાયસલજીને વારસામાં મળ્યું. તે રાયસલજીનો ચોથો કુમાર મેહેરજી હતો. તેના વંશમાંથી થયેલા ચૂડાસમા ગરાસિયા રાયસલજીના તાબામાં, આનંદરાવ ગાયકવાડના સમયમાં, ધોલેરા, રાહતલાવ બંદર, ભાંગડ, ભીમતલાવ, ગુમા, અને સૈબેલાવનાં ગામ થઈને આસરે એક લાખ વિઘાંની જગ્યા હતી, અથવા તો તેટલા ઉપર તેણે પોતાનો દાવો કર્યો હતો. પણ એ ગામો માહેલાં ત્રણ તો વગર વસ્તીનાં હતાં.

અમદાવાદના સૂબાની અને મરાઠાની વચ્ચે દેશ વ્હેંચાઈ ગયો ત્યારે ધંધુકા પરગણું કંતાજી ભાણ્ડેના હાથમાં આવી ગયું. તે તેને પોતાની ઇલાયદી જાગીર ગણીને પછી રાખી રહ્યો; પણ દામાજી ગાયકવાડે તેની પાસેથી તે લઈ લીધું, અને જ્યારે દામાજીને પેશ્વાને તાબે થવું પડયું, ત્યારે તે પૂના સરકારના હાથમાં ગયું. મરાઠા સરકારના રાજ્ય નીચે દેશની થાળે પડેલી સ્થિતિ નહિ હોવાને લીધે, અને રાજકર્તાઓને નિરંતર અહિં તહિંથી પૈસા સંબંધી ફાંફાં મારવાની વેળા આવવાને લીધે, કુમાવિસદાર અથવા

પરગણાના ઈજારદારોને એવી સરતના ઠરાવ કરવાની અગત્ય પડતી કે ઘણો જુલમ કરીને વસુલ કર્યા વિના તેઓનાથી પોતાની બોલી પાળી શકાતી ન હતી. તેઓને સ્વાધીન જે મુલક હતો તેમાં આસપાસના સંસ્થાનોવાળા લૂંટફાટ કરતા એટલું જ નહિ, પણ ગમે તે લૂંટારો, પચાશ કે સો માણસ એકઠાં કરીને લૂંટફાટ કરવાને શકિતમાન્ થતો. તેથી ગામડાંની ખરાબી થઈ ગઈ હતી, અને તેઓમાંથી ઘણાંખરાં તો બિલકુલ ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતાં. ઘણાખરા ન્હાના જાગીરદારોના મનમાં એવી ઇચ્છા હતી કે, કોઈ વધારે બલવાન્ સરકારની ઓથ મેળવીને પોતાની જાગીર તેના રક્ષણ નીચે કરી દેવી કે તેથી કરીને આસપાસના સંસ્થાનવાળાઓ તેમાંથી દબાવી પડતા અટકે, તથા જે વેળાએ દેશ વધારે સારી સ્થિતિમાં હતો તે વેળાએ મોગલ પાદશાહોને જે ખંડણી આપવાને ઠરાવ કર્યો હતો તે કરતાં તેમની પાસેથી વધારે ખંડણી લેવામાં આવે નહિ. આ વિચારને અનુસરતી સત્તા ધારણ કરનાર, ગરાસિયાઓની નજરમાં, બ્રિટિશ સરકાર યોગ્ય છે એમ તેમને લાગ્યું તેથી તેનો આશ્રય તેઓએ માગ્યો.

મિસ્તર ડંકને તા૦ ૧૧ મી જુલાઈ સન ૧૮૦૨ માં ખંભાત મુકામથી ગવર્નર જનરલને કાગળ લખ્યો, તેમાં તેણે લખ્યું કે, "અહિંથી દક્ષિણ "દિશામાં વીશ માઈલ ઉપર રાહતલાવ અથવા ધોલેરા કરીને એક બંદર "છે, તેના માલીક માનાભાઈ ગોડભાઈ, રાયસલજી સતાજી, અને તેઓના "બીજા ભાયાતો છે, તે આજે ચાર વર્ષથી મને આગ્રહથી ફ્હે ફ્હે કરતા "હતા કે, અમારા ગામની ઉપજમાંથી ખર્ચ જતાં અર્ધો ભાગ આપવાનું "કબૂલ કરીને અમારૂં બંદર તમારે સ્વાધીન કરી લ્યો. ગૂજરાતના "દ્વીપકલ્પ સાથે આપણો વ્યાપારસંબંધ સુધારવાની અને છેવટે રાજકીય સંબંધ "વધારવાની ધારણા ઉપરથી આ પ્રમાણેનું તેઓનું માગવું મેં માન્ય રાખ્યું "છે. આવી રીતે કરવાનું કારણ તેઓને એમ ઉત્પન્ન થયું છે કે, તેમની "આજુબાજુના તાલુકદારો તેમના ગામમાં લૂંટફાટ કરે છે, તેનો અટકાવ "થાય તથા બીજું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, ધોલેરા કરતાં ભાવનગર"નું બંદર ઓછું સવળ પડે એવું છે, માટે ભાવનગરનો ઠાકોર એ સરસ "બંદર દબાવી પડીને, તેની આબાદાની થતી અટકાવી પોતાનું બંદર ચડિયાતું "રાખવાને ઈચ્છે છે. આપણે તેમ થવા દેવું નહિ જોઈએ. આવી પોતાની મતલબ "પાર પાડવા સારૂ કેટલાક ગરાસિયાઓ સાથે ઠાકોર સંતલસ કરીને તેઓના "ભાગ લઈ લેવાની યુક્તિમાં ફરે છે, અને તેમનામાંનો એક ન્હાનો ભાગિયો "હાલોજી કરીને છે, તેણે તો પોતાનો ભાગ કયારનોય લખી આપ્યો છે.

"પણ તે ભાગ (ધોલેરાની ઉપજના સેંકડે ૧૧ મા ભાગ કરતાં કાંઈ વધારે "થતો નથી) સર્વ ગરાસિયાઓના સામટા સ્વાર્થનો આપણી સાથે જે એકંદર "ઠરાવ થયો છે તે રદ કરી શકવા જેટલો થતો નથી, કેમકે પ્રમાણમાં તે "છેક ન્હાનો છે, તેમ જ વળી, એક ભાઈ મજિયારી મિલ્કત લખી આપે "તે રીતસર કહેવાય નહિ, તેમ જ આપણો દાવો દબાવી દેવા સારૂ ઠાકોરે "આવો દમ વિનાનો પ્રયત્ન પછવાડેથી કરવા માંડ્યો છે; અને સર્વ ગરાસિ- "યાઓએ એકઠા મળીને આપણી સાથે ઠરાવ કરવાને પ્રથમ દરખાસ્ત કરી "તે ઉપરથી જ એ પ્રયત્ન તેણે ચલાવવા માંડ્યો છે એમ વગર અંદેશે "અને વાજબી રીતે વિચારમાં આવી જાય એવું છે. આ ગરાસિયાઓનો "ગરાસ ધંધુકા પરગણામાં આવેલો છે, અને તેના ઉપર પેશ્વાની ખંડણી "લાગુ છે, તો પણ, ગરાસિયાઓની માંહોમાંહેની વ્યવસ્થાની વચ્ચે પડવાને "પેશ્વા માથું ઘાલતો જોવામાં આવતો નથી, ભાવનગરનો ઠાકોર ધોલેરા "લઈ લેવાને હવણાં પ્રયત્ન કરે છે, તથા જે ઠરાવની રૂઇયે તેનો ન્હાનો "ભાગ ઠાકોરને સ્વાધીન ખરેખરો કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પણ "એ વાત પૂરેપૂરી જણાઈ આવે છે."

રાયસલજી અને માનાભાઇયે જે રસ્તો ફ્હાડ્યો તે પ્રમાણે ધોળકા અને ધંધુકા પરગણાનાં ગામોના ઘણા એક માલીકો અને દાવાદારોએ તે રસ્તો પકડ્યો, અને સર મિગુઅલડી સૌઝાની મારફતે અરજિયો કરી, તેમાં તેણે ઉલટથી આશ્રય આપ્યો. પણ આ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારને જે ગામડાં આપવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી તે વીશ વર્ષ અથવા તે કરતાં પણ વધારે મુદતથી ભાવનગરના રાવળ, અને લિંબડીના ઠાકોર તેમ જ બીજા ઠાકોરોના કબ્જામાં હતાં તેથી, આ પ્રમાણે દાવાદાર લોકો નવા ઉઠવાથી તેઓનો દાવો બહુ જૂનો થઈ ગયેલો ગણીને કર્નલ વૉકર સામો થયો, તેથી ગામડાં લેવાની દરખાસ્ત બ્હાલ રહી નહિ. તેણે લખ્યું કે "કંપની સરકારને જે ગામડાંઓની જગ્યાઓ ઉદારતાભરેલી રીતે આપ- "વાને જે દાવાદાર ગરાસિયા ઉભા થયા છે તેઓના હક્ક પત્તા વિનાના, "દ્વાદળા, અને તકરારી છે; તે સાથે વળી, તે જગ્યાઓ કયાં છે તેની "નિશાનિયો પણ ભાગ્યે જ રૂહેલી છે. વળી, તેઓની સરત એવી છે કે "જે ઉજ્જડ જમીન ખેડીને સારી સ્થિતિમાં આણેલી છે તેના હાલના "કબ્જેદારોને ખશેડીને ગરાસિયાના ફાયદાને માટે ગામ ફરીને વસાવવાં અને "તેની અર્ધી ઉપજ માત્ર કંપનીનાં જ સાધનથી તેઓને બાંધી આપવી એવી "તેઓ શરત કરે છે.*** કાઠિયાવાડમાં આપણા રાજકીય વિચાર અમ-

"લમાં લાવતાં જનકલ્યાણ ઉપર મુખ્યત્વે કરીને આપણે ધ્યાન પ્હોંચાડ-
"વાનું છે. અને માંહોમાંહે ગરાસિયા લડી મરે, અને વૈરભાવ રાખે તેનો
"લાભ લેવાને બદલે તેઓનું સમાધાન કરાવી આપવામાં કંપની સરકારને
"લાભ, પ્રતિષ્ઠા, અને માન છે."

સોરઠના દ્વીપકલ્પના કિનારા ઉપર બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં નવી જગ્યાઓ આવી તેની છેક પાસેના તેઓના પડોશી ગોહિલ હતા તેઓના કારભાર વિષે વિષય અમે ફરીને પાછો ચલાવિયે છિયે.

ગોહિલોના દસોંદી બારોટ કહે છે કે[1] પાદશાહનું રાજ્ય શાહુ રાજાના

---

૧ રૂપક છપ્પા

શક્કા શાહકા ફરક્કા હુઆ શાહ હુવા ગજ શક્કા,
લગશા હલકા લગે આરબાંકા લાર.
લગે મક્કા પુર્બકા અડીને બદ્રકા લગે,
દુણા ટકા લેવે એસા પકા સુબેદાર. ૧
એહ ફરી ફરી આયા કમાયા મલક ગરી,
બણી સભા આવી કરી હાજરી બખત.
ગંદ્રવાં સંગીત ગીત કોઈ ભાત વાતા ગાતા,
તાતા થેઈ થેઈ રાજે પીરો તખત. ૨
શવાજીકી ઘોડી બાબા કાંક તોડી બોલા શાહ,
દલીકા મરોડી તોડી લીયાને સંદેશ.
હાથ જોડી દેશપતિ કોણ દેશ પેશ હુઆ,
તુઆ કોણ દેશ પેશ દેશકા નરેશ. ૩
લડી આડ કાઠ લગે રાજરે નીમ ખેલિયા,
પાટ કીયા ભાઠ રાજ નાટ રાજ પેશ.
નરાં તરાં ઠાઠ બંધે તોય ઠાઠ આપે નાત્રે,
દરંગા તોપાકા ઠાઠ હે સોરઠ દેશ. ૪
પીર પઠા સુબેદાર બઠા દઠા કંઠા પીલા,
તઠા લખા પદા કીયા તઠાહી તાગીર.
અઠા જો સોરઠા જિતી આવતો સોરઠ આપું,
જઠા તઠા નગ્ર ઠઠા તઠાં હી જાગીર. ૫
ચઢાયા મુગટા પટા ઝટા પટ્ટા ચડે શેન,
વંશ ખડા સોઈ ઘટા ખેખટા વસાત,
વસ્તા રસ્તા શહેર સોઇ જાવે ઉપસતા,
રસતા ખસતા આયા છાયા ગુજરાત. ૬
જાડા શલે ખાના લહી દલીકા અસલી જાદા,
ખાગાં ઝલી આયા ભલે મુગલી ખંધાર;

હાથમાં આવ્યું, ત્યારે આરબોનું ટોળું એના ભેગું ભળી ગયું; તેથી તેણે મક્કા સુધી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, અને પૂર્વમાં ભદ્રિકા સુધી પ્હોંચ્યું, તેના સૂબે-

---

મહી વહી રત ચાલી રૂસ્તમ અલી માર,
હલે લાર બાર જુમલે એંસી હજાર. ૭
કોલ પામી જમીદાર શીશ નામી એમ કહે,
કેઈ સામી નદે કોઉ સલામી ગામ ઠામ;
દાઘો કોણ બાંધે અડે હમારો ગરીબ દાવો,
નમાવો ભાવો તો પાવી સતારે ઇનામાં. ૮
આયો ડેરા દેતા દેતા હેરા કરે ફરી આયા,
શીશકુ નમાયા ભાયા થે હો મેરા શામ;
કોટ બીયા ખેચ લીયા પેશ બીયા કીયા કેક,
કંઠે રોષ ધરી કીયા કોસ દો મકામ. ૯
પંડે કુબો બાલા પાતી મંડે જાબી ભાવા પાસ,
શીહોરકા કોટ છંડું તો શંભુકા સોગન;
મંહુગા પ્રભાત ઝંડા ડંકુ શેહેર ચાર મેર,
મેરે તેરે ચાર પહોર રાતકા મગન. ૧૦
ચીઠી દીઠી ધ્રીઠી તાંતો ઝાંઝકોન ત્રિઠી ચઢી,
પંડા પીઠી દાખ મારા વજી ઠીકો પાપ.
ખેર ગયો પંડિતડો તણે કંઠા આગે કહે ખડો,
બાટ બડો લડો કોટ ચડો મારા બાપ. ૧૧
નોબતાં નિશાન ગડે ચડે ફોજાં ખડે નોર,
નેડા અડે આયા અડે શીહોર નરંદ.
ભણેણે કોક બાણ ઠણણે ઉગતે ભાણ,
ગણેણે નાળા ડાગોળા ધણેણે ગરદ. ૧૨
દોબળા ધુઆકા ગોટ તાકી ઓટ દહું દોટ,
ચલાયે કટકાં કોટ આમ સામી ચોટ;
લગે નાંહી ચોટ લડે લોઢ જાતાં કોટ લાગા,
લગે ચોટ લોટ પોટ જ્યું ખબુત્ર લોટ. ૧૩
ફડકે કડકે કેક બીયા સીસ ધુડ ફકે,
ન ધૃગંઢી રહી મહા ઝડ કેને દાન;
રદે ન થડકી બેઠા ભાવસિંહ રતનાણી,
મરેઠા કડકે બેઠા બડકે મેદાન. ૧૪
કાય તું હેરાન મળે કાનમાં દિવાન કીયો,
સામન આપકો રીયો સે નહીં સામાન;
કાય તું ગુમાન કરે મોર કહ્યો માન કંઠા,
માન આયો નહીં મારૂ લાગો આસ્માન. ૧૫

દાર એવા સત્તાવાન્ થયા કે તેઓએ બમણી ખંડણી લેવા માંડી. અને દેશ તાબે કરી લઈને તેઓ તેની પાસે પાછા આવ્યા. તે વેળાએ સર્વેને બોલાવ્યા, રાજસભા ભરાઈ, અને ગાંધર્વ ગાયન કરવા લાગ્યા તથા વાર્ત્તાઓ ક્‌હેવા માંડી; નૃત્ય થઈ રહ્યાં; રાજા ગાદિયે બિરાજમાન થયો. શાહુએ શિવાજીને કહ્યું:–"આપણે દિલ્હી તોડીને વિશાળ પ્રદેશ લીધો. હવે કિયા કિયા દેશ આપણે "જિતી લીધા છે અને કિયા કિયા જિતવાના બાકી છે?" ત્યારે શિવાજી બોલ્યો:– "તમારૂં લુણ ખાઈને મેં ઘણા દેશ લીધા છે, ભાટી રાજાને જિત્યો છે, પણ "સૌરાષ્ટ્ર એવો દેશ છે કે, તેમાં ઘણાં માણસો છે અને તોપોવાળા ગઢ છે, એ દેશ જિતાયો નથી." શાહુએ કંતાજી અને પીલાજી એ બે સરદારોને સરખેસરખા જોઈને એક લાખ વર્ષનો પટો તેમને આપ્યો અને કહ્યું: "જો "સોરઠ તમારાથી જિતાય તો હું તમને આપું છું; અને ત્યાં જે જે શહર હશે "તે સર્વે તમને જાગીરમાં આપીશ." એમ કહીને તેઓને રાજપદ આપીને શીરપાવ કર્યો, સેના તાબડતોબ ચાલવા માંડી; તે વસ્તીવાળી જગ્યાઓ ઉજ્જડ કરતી આગળ જઈ પ્હોંચી, અને ગૂજરાત આવીને તેનો કબ્જો કરી લીધો. દિલ્હીના સરદારો લડવાની સામગ્રી લઈને તેઓને મળ્યા. મોગલાઈ તરવારો તેઓએ ખેંચી. રૂસ્તમઅલ્લી એંશી હજાર ફોજ લઈને આવ્યો હતો તે આ લડાઈમાં પડ્યો. જમીદાર માથાં નમાવીને ક્‌હેવા લાગ્યા:–"તમે અમારા ધણી છો; દરેક ગામમાંથી તમને સલામી મળશે; "અમે ગરીબ છિયે, તમારી સાથે તે કોણ લડનાર છે! પણ તમે ભાવને "જિતી લેશો તો સતારામાં તમને ઈનામ મળશે. ભાવે અમને બહુ પીડા "કરી તેથી અમે તેને માથું નમાવીને કહ્યું કે, 'તમે અમારા ધણી છો.

ગુટ્ટી હું કરે ગીયા કંઠા તો ઠાડદ ગીયા,
કુચ કીયા ડેરા પાડે ઉપાડે મકામ;
ગીયા નાંહી ઘરે ફરે જાતા જાતા મરે ગીયા,
રાવ ઘરે નકે ગીયા અસા ગીયા રામ. ૧૬

ફરે સાબ આઈ શાઉ રાવતાં બોલાયા ફરે,
અરે સબે ઘર આયા કબાયા આલમ;
પીલા કંઠા નાઠા ફરે, એઠે કઠે ફતા પાયા,
મતા પાયા ખતા પાયા ન પાયા માલમ. ૧૭

ફેર રાવ તાણ કાવે નાવકા નીયાવ ફાવે,
જાવે જાવે સોઈ જાવે કછુ આવે જોય;
ચુગો હતો લાવે જે તો છોરવાંકો છોરૂ ચાવે,
ભાવાકુળ લેવા જાવે, ન આવે ભવોય. ૧૮

"તેણે ઘણા ગઢ લઈ લીધા છે" કંતાજિયે જ્યારે આવા શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તેને હાડોહાડ લાગી ગઈ, તેથી તે આવ્યો અને સિહોરથી બે કોસને છેટે તંબુ તાણ્યા અને એક બ્રાહ્મણને બોલાવીને ભાવના ઉપર કાગળ લખી મોકલ્યો, તેમાં લખ્યું કે, "સિહોરનો ગઢ આપી દ્યો, નહિ તો શંભુના તમને "સમ છે. સવાર થતામાં તમારા શહરની આસપાસ મારા વાવટા ફરકા- "વવામાં આવશે. હું રાત્રિના ચાર પ્રહર તમને આપું છું." ભાવસિંહ તેની લખેલી પત્રિકા વાંચીને કોપાયમાન થયો. તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું કે, "તું મને "પીઠ બતાવ કે તને મારી નાંખવાનું પાપ મારે માથે બેસે નહિ." બ્રાહ્મણ જતો રહ્યો અને તેણે કંતાજીને કહ્યું કે, "સવારમાં તમે નિકળો અને "એની સાથે લડો."

નોબતો ગડગડી, સેના ચાલી, અને સિહોરમાં જ્યાં મનુષ્યોનો ઇંદ્ર (નરેન્દ્ર) બિરાજ્યો હતો ત્યાં કંતાજી આવી પ્હોંચ્યો. કોકબાણ ઉડવા લાગ્યાં, તોપોના ગોળા રમકારા લેવા લાગ્યા, અને ડુંગરા ગાજી ઉઠવા માંડ્યા. બન્ને બાજુએથી ગોળા ચાલ્યા. કિલ્લામાં વસનારાઓને તેઓનાથી કાંઈ હરકત થઈ નહિ, પણ હલ્લો કરનારાઓને કબૂતરની પેઠે વિખેરી નાંખ્યા, જે બ્હાર હતા તેમાંથી ઘણા પડ્યા, અને ધૂળ ખાવા લાગ્યા. કિલ્લામાં રૂહેનારા ડર્યા વિના રહ્યા. રતનસિંહનો પુત્ર ભાવસિંહ જરા પણ ડર્યો નહિ. મરાઠા થાકી ગયા. દિવાન બોલ્યો:-"તમે તમારી મેળે દુખી શું કરવાને થાઓ છો? "આપણું દારૂખાનું અને ફોજ બહુ ઓછી રહી છે. મારી સલાહ સાંભળો. "આકાશ જેવડો ઉંચો મેરૂ આપણા હાથમાં આવ્યો નથી." આ પ્રમાણે કહીને તેઓ પોતાના તંબુ ઉપડાવી ચાલતા થયા. કંતાજી ઘેર પાછો ગયો નહિ. તે રસ્તામાં મરણ પામ્યો. તે પોતાના રાજાને ત્યાં ગયો નહિ. પણ તે યમને ઘેર ગયો.

બીજું વર્ષ આવ્યું. ત્યારે શાહુએ વળી પાછા પોતાના રાવતોને એકઠા કર્યા. અને બોલ્યોઃ "દેશ જિતીને તમે સર્વ આવ્યા? પીલાજી "અને કંતાજી કહિ હાર્યા છે કે શું? જે તે જાતે પાછા આવ્યા નથી? "એમની શી વલે થઈ છે?" ત્યારે રાવતો બોલ્યા:-"જે કોઈ જાવે જાય "તે તેનાં છોકરાંનાં છોકરાંને ચાલે એટલું દ્રવ્ય લઈને પાછો આવે, પણ જે "ભાવની સાથે લડવા જાય તે કદિ પાછો આવે નહિ."[1]

---

[1] ગૂજરાતમાં એક ક્હેવત ચાલે છે કે:—

"જે જાય જાવે, તે કદિ ન આવે;
જો તે આવે તો તેનાં પરિયાંનાં પરિયાં ચાવે." ર. ઉ.

આગળ લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ભાવસિંહ ગોહિલે પોતાની રાજધાનીનું શહર ભાવનગર ઈ૰ સ૰ ૧૭૨૩ માં વસાવ્યું[૧] તે સાહસિક અને બુદ્ધિમાન્ ઠાકોર હતો, અને તેના મરતાં પ્હેલાં વસાવેલા શહરને વ્યાપારનું મુખ્ય સ્થાન થયેલું જોવાનો[૨] લાભ તેને મળ્યો હતો. તે સમયે મોગલ રાજ્ય પડતી દશામાં આવી પડ્યું હતું તેથી હુલ્લડ ચાલવાને લીધે દરિયા રસ્તે અવરજવર કરવાનું કામ ભયભરેલું થઈ પડ્યું હતું; તથા વ્યાપારને અંગે જુલમભરેલા કર લેવામાં આવતા હતા. ગોઘા અને ખંભાતને રક્ષણ મળતું બંધ થયું હતું, તથા અમદાવાદની સાથેનો લાભ-દાયક વ્યવહાર ઓછો થયો હતો તે પ્રમાણમાં એ બે બંદરોના વ્યાપારને હાનિ પ્હોંચી હતી. ત્યાં થોડા લોકો રહ્યા હતા; મહી નદીના મુખ પાસેથી તે સિંધુ નદી સુધીનો કિનારો લૂંટારા લોકોના કબ્જામાં જઈ પડ્યો હતો, તેઓ વ્યાપારિયોના માલને નજરમાં આવે તેમ લૂંટી લેતા; અને દરિયામાં ચાંચવા લોકો ફર્યાં કરતા હતા. એટલા માટે ભાવનગરમાં[૩] તેના ગજા પ્રમાણે શક્તિ ધારણ કરનાર રાજા થવાથી ઘણો લાભ થાય એમ હતું અને

૧ એ પ્રમાણે ગોહિલ વંશના દસોંદી ભાટ કહે છે. કર્નલ વૉકરના કહેવા પ્રમાણે એ નગર ઇ૰ સ૰ ૧૭૪૨–૪૩ માં સ્થપાયું. પણ એ તેની ભૂલ છે. એક દિવસ ભાવ-સિંહજી સિહોરથી રૂવાપરી માતાનાં દર્શન કરવા ગયા હતા, તેવામાં વડવા ગામ નજીકના રમણીય મેદાન આગળ જઈ ચડ્યા; આ એક બાજુ આવેલી સુંદર દરીયાની ખાડી, એક તરફ સિહોરનો મનોહર કિલ્લો અને પાલીતાણાના ડુંગરા, બીજી બાજુએ સમુદ્રનો વિસ્તાર અને પીરમ બેટનો અદ્ભુત દેખાવ ઇત્યાદિ મનોહર કુદરતી રચના જોઈ મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં શહર વસાવવા વિચાર ઉપજ્યો. સિહોરમાં આશરે ૧૫૦ વર્ષથી ગાદી હતી, અને તે સ્થળ ઘણી વાતે અનુકૂળ હતું, પરંતુ દરિયાઈ લ્હેરવાળા શહર વિના વ્યાપારની અઢળક ઉપજ અને જોઇતો સુધારો થતો નથી, ઇત્યાદિ વિચાર દૃઢ કરીને પંડિત બોલાવી મુહૂર્ત નક્કી કર્યું. પછી સંવત ૧૭૭૯ ના વૈશાખ શુદ ૩ ને રોજ ચડતે પ્હોરે પોતાના નામથી ભાવનગર વસાવી પોતે ત્યાં રાજધાની કરીને રહ્યા. ઇ૰ સ૰ ૧૭૨૩. ર. ઉ.

૨ સુરતના સીદી કિલ્લેદાર સાથે તેમણે નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો હતોઃ—

સને ૧૭૩૯ ની સાલમાં ભાવનગરના મહારાજા અને સુરતના કિલ્લેદાર વચ્ચે એવો ઠરાવ થયો કે એક પક્ષે મહારાજાએ બંદરની જકાતની ઉપજમાંથી ૧¼% સવા ટકો સીદીને આપવો અને સુરતથી ચઢતા વ્યાપારીઓના માલ ઉપર ઓછી જકાત લેવી; બીજે પક્ષે સીદીએ ભાવનગર બંદરને ભાવનગર રાજ્યના વૈરી સામે મદદ કરવી, અને ભાવ-નગરના વ્યાપારીઓનો માલ સુરત જાય તેના ઉપર બિલકુલ જકાત લેવી નહિં. સને ૧૭૬૦ માં દિલ્હીના બાદશાહે સુરતના કિલ્લેદાર સીદીનો હક્ક બ્રિટિશ સરકારને સ્વાધીન કર્યો, ત્યારથી ભાવનગર રાજ્ય અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે મૈત્રીનું બીજ રોપાયું. ર. ઉ.

૩ ભાવનગરના રાજાની વંશાવલિ પ્રથમ ભાગના બીજા વિભાગના ગોહિલના પ્રકરણમાં આપી છે તે જોવી.

તે પ્રમાણે ત્યાંનો ઠાકોર વ્યાપારને આશ્રય આપવાને શક્તિમાન્ તેમ જ ઉ-ત્સુક હતો. આ વેળાથી ગોહિલ રાવળોનો મુંબાઈ સરકાર સાથે વ્યવહાર ચાલવાનો પ્રારંભ થયો, અને કર્નલ વૉકર કહે છે કે "તે વેળાએ આ "ઇલાકાનો વ્યાપાર અને સાધન એ બન્ને હાલની વેળા કરતાં બહુ ઓછાં "હતાં, (ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૭) એવે પ્રસંગે ભાવનગરના ઠાકોર સાથેની મિત્રતા "પરિશ્રમથી અને લક્ષ દઈને કરવામાં આવેલી જણાય છે."

ભાવસિંહની પછી ઈ૦ સ૦ ૧૭૬૪-૬૫માં તેનો કુંવર અખેરાજજી ગાદિયે બેઠો. તે સામાન્ય રીતે ભાવાજીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. તે લોભી સ્વભાવનો ન હતો, તેમ જ લડાઈ કરવામાં પણ તે ભાવ રાખતો નહિ. તે સમયે તલાજા અને મહુવા જે કોળિયાના તાબામાં થઈ ગયાં હતાં, અને જેઓ વ્યાપારીઓના ઉપર તથા દરેક જાતના લોકોનાં વ્હાણો ઉપર હલ્લા કરીને પોતાનો નિર્વાહ પોતે કરી બેઠા હતા તેઓના ઉપર હલ્લો કરીને તલાજા તથા મહુવાને તોડી પાડવાને મુંબાઈથી ફોજની ટૂકડી રવાને કરવામાં આવી ત્યારે પોતાના બંદરના વ્યાપારને ઉત્તેજન આપવાને, અને તેનું રક્ષણ કરવાની અગત્ય પડવાને લીધે, રાવળ ફોજ લઈને તેઓને મળ્યો. તલાજાની જિત કરી લીધા પછી, બ્રિટિશ સરકારે તે શહર રાવળ અખેરાજજીને આપવા માંડ્યું, પણ તેણે વિવેકને લીધે લેવાની ના પાડી. તે ઉપરથી ઈ૦ સ૦ ૧૭૭૧ અથવા ૧૭૭૨ માં તલાજા ખંભાતના નવાબને આપ્યું; ત્યાર પછી સુમારે એક વર્ષે રાવળ અખેરાજજી મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો કુંવર વખતસિંહ ગાદિયે બેઠો.

રાવળ વખતસિંહ આતાભાઈને નામે વધારે પ્રસિદ્ધ હતો. તે તેના બાપના કરતાં વધારે લોભી અને સાહસિક હતો. ઘણા પ્રકારની પ્રાપ્તિ કરી લઈને તેણે પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું અને વ્યાપારનું રક્ષણ કર્યું. તેનો દસોંદી કહે છે કે "સંવત ૧૮૩૬(ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૦)માં શ્રી વખતસિંહજીયે "નૂરમહંમદને મારી કહાડીને તલાજુ લીધું, અને ઝાંઝમેર પણ સ્વાધીન "કરી લીધું. તે જ વર્ષમાં કોળી જસા ખશિયાને મારી કહાડીને મહુવા "બંદર લીધું." કર્નલ વૉકર કહે છે કે, ખંભાતના નવાબ પાસેથી તલાજા કહાડી લેવા સારૂ વખતસિંહે બળ અને યુક્તિ એ બંનેનો ઉપયોગ કર્યો હતો; વળી તે કહે છે કે રાવળે ત્યાર પછી તરત જ વાલાકના પરગણામાં (અસલ તે વાલા[1] રજપૂતના તાબામાં હતું તે ઉપરથી તેનું એ નામ

[1] વલભીપુરનો નાશ થવાથી ત્યાંના રાજાનો વંશ ઈડર પછી મેવાડમાં ગયો. ત્યાંથી વળી એક શાખા ગુજરાતમાં આવી, જે આજે ધર્મપુરમાં છે. મેવાડમાં બાપા-

પડ્યું હતું.) પોતાની સત્તા બેસારી, પણ તેમાં સરવાયા જાતિના લોકોનાં ગામડાં બાતલ મૂક્યાં હતાં; વળી બ્રિટિશ સાથે મળીને મહુવા ઉપર ચડાઈ કરીને આગળ તેને તોડી પાડવામાં આવ્યું હતું તેને કિલ્લો બાંધીને ફરીને વસાવ્યું અને તેને આબાદાની પામતું એક બંદર કરી દીધું.

કર્નલ વૉકર કહે છે કે, "આ ઠેકાણે જાણવું જોઇયે કે આ મૂલ્યવાન્ દેશ "અને વિસ્તીર્ણ સમુદ્રકિનારાની પ્રાપ્તિ તેઓને થઈ તે ચાંચવાનો ધંધો કરનારા "લોકો પાસેથી થઈ, અને ભાવનગરના ઠાકોરોએ પોતાની મતલબને માટે ગમે "તે ત્રાસ અને લોભના ઉપાય કર્યા હશે તોય પણ તેઓની છેવટની મત- "લબ તો વ્યાપારનું રક્ષણ કરવાની હતી. આ રાજનીતિની સારી અસર "બહુ જ થઈ, અને વ્યાપારનું રક્ષણ કરવાની આવી નિયમિત રીતિને લીધે "કંપની સરકારની રૈયતના કિનારા ઉપરના વ્યાપારને દરેક જાતની સુલભતા "મળી. આ રાજનીતિથી થતા ફાયદા શોધી કહાડવાનો વિચાર ભાવ- "નગરના રાવળોને પ્રથમ જ સૂઝ્યો; તેમ જ તેઓની રૈયતને લૂંટફાટ "કરીને ગુજરાન કરવાની ટેવ પડી હતી તે છોડાવી દઈને મ્હેનત કરી "પૈસા પેદા કરવાનો ધંધો કરવા ઉપર તેઓનું મન લગાડવાની સૂચના "કરીને તેઓને સુધારી દેવાનો તેમનામાં અજાયબ જેવો ગુણ હતો; જે "કિનારા ઉપર આગળ લૂંટફાટનો ધંધો ચાલતો હતો તે બંધ કરાવીને તે "ઠેકાણે વ્યાપારિયોના જાનમાલની તેઓએ નિર્ભયતા કરી દીધી, તેથી "નિરંતર ઘણા[૧] લાભ થવા લાગ્યા. તેમ જ વળી, આ ઠેકાણે લખવું જોઇયે

રાવળના વંશજ રાણા રહપ(ઇ. સ. ૧૨૦૧-૧૨૩૯)ના વંશજ રામરાજા અથવા રામશાહે ગુજરાતમાં આવી અલીરાજપુરમાં ગાદી સ્થાપી.

૧ દોલત-વ-ઇબકાબ-પનાહ-સોકતવ-ઇજલાલ દરતગાહ-જીસાન દોસ્તોના ભરોંસાદાર મોટા ખાનદાનવાલા રાજા આતાભાઈ બીખતસંઘ પરમેશ્વર તમને સલામત રાખે.

દોસ્તીની નીશાનીઓની મુબારકબાદી અને ઘણી દવા આપના દોસ્તીના રાણગારના વિચારને જાહેર કરીએ છઇએ. કેટલોક વખત થઓ છે તે દોસ્તીની રીતનો પત્ર તા૦ ૫ મી માહે જીલ્હદનો આવ્યો તેનો જવાબ આથી અગાઉ લખાત પણ ઘણાં કામોને લીધે ઢીલમાં રહ્યું. આપે લખેલ હતું કે વાઘનગરના કોળીઓને આ તરફથી કાઢી મુક્યા. સુરત અને મુંબઇનાં બંદર મુબારકના વેપારીઓને માટે મજકુર બંદર સાફ થઓ એટલા માટે કે ખુશી દિલથી તેઓ હવે બંદર મજકુરના વેપારના કારોબારમાં કામે લાગે. આપ દોસ્તદારનો આ નાલાએક ચોરો ઉપર ફત્તેહ અને જય હોવાથી મારા મનની ખુશી વધી અને બંદર મજકુર આપ ઇંકબાલના નીશાનના રાજ્યના લાગતા-

"કે, જ્યાં લોભની વાત આવેલી ત્યાં વખતસિંહે પ્રતિષ્ઠાનો અને ન્યાયનો "વિચાર થોડો જ રાખ્યો છે. પોતાની સત્તા વધારવાને, અને પોતાની મતલબ "બર આણવાને અગર જો તેણે દમ રાખીને અને ઘણું કરીને વિચારથી "ઉપાય કામે લગાડ્યા છે, તોય પણ તેનો ઉઠાવ પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ "માત્ર થયેલો અને તે ઉપાયનો અમલ કરતી વેળા બેદરકારપણે બળ પ્રપંચ, "અને યુક્તિ કામે લગાડેલાં છે."

આવા પ્રકારના સાધનને લીધે ગૂજરાત, સોરઠ, અને મારવાડનો માલ ભાવનગર આવવાને, અને ભાવનગરનો માલ એ દેશો ખાતે જવાને, ભાવનગર મુખ્ય સાધન થઈ પડ્યું; અને વ્યાપારિયોને ત્યાં ઉત્તેજન મળવા માંડ્યું, તેથી, ઘણા પૈસાવાળા લોક ત્યાં આવી વસવાને લલચાયા, અને એની પાસેનું ગોઘા બંદર એના કરતાં બહુ સગવડવાળું હતું, તે, તરત જ ભાગી પડવા આવ્યું.[1] ગોહિલ ઠાકોરોનો ઉત્તમ વિચાર અને રાજનીતિનો એક દાખલો આપતી વેળાએ કર્નલ વૉકર એક જાણવા જેવું પ્રમાણ આપે છે કે, ગોઘાનું બંદર તે વેળાએ પેશ્વા સરકારના તાબામાં હતું. ત્યારે તે સરકારને વ્હાણો ભાગવાથી ઑલનો માલ કબ્જામાં આવે તેનો, અને મ્હોટાં વ્હાણોની દર વર્ષે ઉપજનું એક સાધન થઈ પડતું હતું, અને ગોહિ-

---

વળગતાને કબજે થઉં માટે આ ખુશીના પત્રથી મુબારકી આપીએ છઈએ. ને ઉમેદ છે કે એ ખુદાનો આપેલો તાલુકો તે મોટા ઇવાલા અને જોરાવર દેખાવના ખુદાની મદદથી હંમેશાં આપ ઇકબાલના નીશાનના કબજે સ્વાધીન રહો જેથી કરીને તે તરફની તમામ ચોરીઓ બંધ થાએ અને વેપારીઓનાં વહાણોને મજકુર ચોરો લૂટ કરે છે તે વેપારીઓને નફો થાએ. કદાપિ જો નવાબ હામદખાં વાઘનગરના કાઢી મુકેલા કોળીઓને આશરો આપશે તો અમો દોસ્તના દિલની સમપુરણ નાખુશીનું કારણ થશે. વિશેષ કરીને એ કે આપની ઇચ્છા પ્રમાણે અમે શક્તિવાન નથી કે હમણાં આપ દોસ્તદારની મદદ કરીએ. ઈશ્વર ઇચ્છાએ કરીને ઉમેદ છે કે મજકુર નવાબ કદિ આપ દોસ્તદારના કામ વીશે ખરાબ વિચાર કરશે નહિં. ને ખુદાની મહેરબાનીથી આપ દોસ્તદારને ઇકબાબની નીશાનીવાળી કુંપની બહાદુરની મદદની દરખાસ્ત કરવાની જરૂર પડશે નહીં. આપ એકીન કરશો કે અમો હંમેશાં દિલથી આપના મરતબાઓ અને દોસ્તી અને ફત્તેહ અને જયનો વધારો ચાહનારા છઇએ. હવે દોસ્તી અને પ્રીતિના વધારાની ઇચ્છા વના વધારે શું લખીએ. ખુશી અને એશના દાડા હંમેશાં સુખ ભોગવવામાં રહો.

મુંબઈ, તા૦ ૧૪ ડીજંબર સં. ૧૭૮૫.

ર. ઉ. અંગ્રેજી અક્ષરે સહી.

[1] ત્યાર પછી તો ઉલટાસુલટી થઈ ગયું છે; ગોઘાનો વ્યાપાર ચાલુ થયો છે, અને ભાવનગરનો પડતી દશામાં આવી ગયો છે. ર. ઉ.

લના તાબામાંના કિનારા ઉપર સર્વ ઠેકાણે તેઓનું રક્ષણ થતું હતું અને વ્યાપારિયોને તેમનું જે હોય તે પાછું આપવામાં આવતું હતું.

ઇ૦ સ૦ ૧૭૯૨ માં ભાટની દંતકથા પ્રમાણે, વખતસિંહને કાઠિયો સાથે વેર બંધાયું, ત્યારે તે કટક કરીને મોજે ચીતલ ગયો, એટલે બધા કાઠિયો નાશી ગયા. અને વખતસિંહજિયે ચીતલ[1] લૂંટીને ત્યાંનાં ઘોડાં, ઊંટ અને ગાડાં વગેરે ઘણોએક માલ લઈ લીધો, પછી કુંડળે જઈને વાવટો ચડાવ્યો.[2]

બધા કાઠિયો જૂનેગઢ જઈ ત્યાંના નવાબ અહંમદખાનને મળ્યા અને કહ્યું કે, વખતસિંહજિયે અમારો બધો ગરાસ ખુંચી લીધો. નવાબ પછી ફોજ લઈને આવ્યો ત્યારે ચાળીશ હજાર માણસોની ફોજ લઇને ઠાકોર

૧ એ ચીતળની લડાઈનું ચિત્ર સિહોરના દરબારી મ્હેલમાં છે તે ઉપરથી ગંજીફાના આકારમાં મહારાજા સર ભાવસિંહજી કે. સી. એસ. આઈ.એ છપાવી બહાર પાડ્યો છે, તે બહુ મનોરંજક છે. ર. ઉ.

૨ વખતસિંહજીયે જે ગઢો વગેરે દમ પર દમ બાંધીને એક પછી એક લીધેલા તેનું વર્ણન શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંગ્રહના અં. ૩૪ ઘ. વાળા ગીતમાં કરેલું છે. તે નીચે આપેલું છેઃ—

ઠાકોર વખ્તસિંહજીનું ગીત સપાખરૂં

પ્રથમ લિયો ગઢ તલાજે,[1] બંદર સરતનપર,[2] તેમ ઝંઝમેર[3] અઠ બદ્રતામાં;
મવા[4], ભાદ્રોડ શિરમોડ મરદાં પરદ, શરદ ઝુલાપુરી નદી શામા. ૧
ગાંજીયા દેશ નાઘેર, ઉનાગરા, રાજુલે તખતંત્ર બાપ્પુ રડીયા,
ઊંડલે દો ભુજે મીતપર આણીયા, છત્રપતિ કુંડલે ઝંડા ચડીયા. ૨
થરૂ કરી ચાંદગર અને સલડી થકા, વેહેદ ઇંગલિયે ડંકા વાગા,
શાહર લાઠી કરી બાબરા સામળી, ભડ લીયા ગાભરા હોઈ ભાગા. ૩
ગઢપતિ રાવલેં ગુંદ્રગઢ ગાલીયો, નવડ ગઢડા ઘસ એકનો રે;
પોહોલિ બોટાદ, ભીમડાદ તેં પાણવી, કાઠીયારી અરિ હરપરાકો રે. ૪
કૌરવા જેમ ઝાંઝેરિયા કોપિયાં, મરદ ઘર અડાડય ખેલ માતે,
જોધ ભાવાહરો ભીમ પાંડવ જેહી, આંબલી પીપલી કરી આતે. ૫
હેકણી બાજુએ સમુદ્ર મોજાં હુવો, હેકણી બાજુએ હસમ હાલે,
કુંડ ભડ ચોકટી અડગ કીધો હુવો, તણા સબ માલરી જુવો તાલે. ૬
લાજ રખ મણહરા કેક ખાલા લિયણ, કવિ એકી રસણ કહે કેતા,
પાટકૈ બેટ પેરંભરો પાતસા, અતલબલ ભોગવે દેશ એતા. ૭
હાથ વખતે ઘણા ભેદ વખતા હુવા, પ્રથી રમપાલરો દેશ વખતો,
શિઓરો પાટવી જગોજગ સલામત, વખતવત ભાવાણે તખત વખતો. ૮

(ઝંઝમેર=ઝાંઝમેરઃ નાલાપુરી=કરલા ગામ પાસે. ગ્રદ્રગઢ=કાઠીનું ગામ હતું. અરાઠમ=પરગણું=હસમ સ્વારી.)

તેમની સામે ગયો, અને મોજે પાટણને મેલાણે નવાબ સાથે તોપોની મ્હોટી લડાઈ કરીને તેની પાસેથી મોજે રાજુલુ લીધું. પછી, જેઠવા રજપૂત જિયાજિયે નવાબ અને રાવળ વચ્ચે સલાહ કરાવી આપી અને કસુંબા પીધા. પણ રાવળને તો કાઠિયો સાથે બાર વર્ષ સુધી વેર રહ્યું.

અમદાવાદનો છેલ્લો મુસલમાન રાજકર્ત્તા કમાલઉદ્દીન અથવા જવાન મર્દખાન બાબીના કુટુંબવાળાના હાથમાં આ વેળાએ જૂનાગઢ હતું.

ઉપરની લડાઈનું વર્ણન[1] કવિતા રૂપે થયેલું છે, તેની મતલબ નીચે

---

૧ ગીત; શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકના સંગ્રહમાં અં. ૩૪ ૯માં આ પ્રસંગનું વર્ણન કરેલું છે, તે નીચે આપેલું છે:—

વખતસિંહજીનું ગીત

ચોંપે આવીયા નવાબ સેન કાઠીઆંકી ધરેં ચાડ
અડે નકો ગઢે કોટે ગામડે અશેશ.
ચડે જટાધાર ક્રોધ કેના જાણા ઇન્દ્ર ચઢે,
વઢે વાજવનાં સામાં ચડે વખતેશ. ૧

ત્રંબાળાં રણકે ઘોસાં ઠણકે ગરંદા હુક,
શેશરા સળકે, વોમ ઝળકે શમંદ્ર.
ભજાળી શક્તિ તેક ભજાહું પ્રલકે ભાણ,
નબાબાં સાંહમો સકે અખેરાજનંદ. ૨

અસંખા રોહલા સંધી પઠાણા ઘલુર આયા,
ઘણા અરબાંણાં ધાયા બજે ત્રાસા ઘાવ.
આતાતન ભ્રાતા સોત શા મહાત વરલેં આય,
આયા ભલાં કાજ બાબી ચોડે ખેત આવ. ૩

દ્રેઠાળાં દોવળાં દળાં તો પાકી સલામી દીધી,
કીધ ઝંડા થંડા લે મોરચાબંધી કીધ.
કીધો કો સાંકડે ફેર હેમદે વચાર કીધ,
દીધનાં દોકડા આણે રોક માર દીધ. ૪

નવારાં નવાજા ઠાઠ મધ્ય રાત લહી નાઠા.
થરૂ ટોલે હોલે કાગ ટાંગા જેમ થાય,
નંદ મોબતાંકા ભાગા એડ બેડ ગણે નાહી.
જવ નાહેડવે આતો કેડ લીધે જાય. ૫

પરાઠી કીનાઠી ફોજ લાઠી મહેલ ગઈ પરી.
અખે કાઠી કહેનકે ભાગીયાં ઊગાર,
અધિપતિ સિહોરકો માર માર થકો આયો.
શલાબતં બાંદરકા બરદાં સંભાર. ૬

એરશી ખરાઈ કરી ફરી સો પાટણે આયા.
કાયા માયા દૂર કરી ધરી ક્રોધ કામ.

પ્રમાણે છે:–"નવાબ પોતાની સાથે કાઠી લોકોની ફોજ લઈને તરત જ "ચડ્યો; કિલ્લામાં, દરબારમાં, કે ગામમાં એકે માણસ રહેવા દીધું નહિ. "તે જેવો ક્રોધાયમાન થઈને આવ્યો તેવો જ વખતસિંહ બીજો ઇંદ્ર હોય તેમ "યવનની સામે થવાને ચડ્યો. નોબત થઈ, અને ડંકો વાગ્યો, તેથી "પર્વતનાં શિખર ગાજી ઉઠયાં, શેષ નાગ કંપવા લાગ્યો અને દરિયાનાં "મોજાં આકાશ સુધી ઉછળવા લાગ્યાં. તેના હાથમાં સૂર્યનાં કિરણની "પેઠે બરછી ચકચકવા લાગી; નવાબની સામે તો અખેરાજનો પુત્ર ચડી "શકે, બીજાનું ગજું નહિ. અગણિત રોહિલા, સિંધી અને પઠાણ આવ્યા, "ઘણા આરબ પણ ડંકો કરતા આવ્યા. આતાભાઈ પોતાના ભાયાતોને

ઢલેતાં બજારાં સામી આધા કોશ પલે ધરી,
મારૂ હરી હરી કરી માંડીયાં મકામ. ૭
દેવતાં દહીતાં જેમ આમ સામાં ઝુંબે દળાં,
લુંબે કાળાં ગજ નેડાહ બેલટીયાલ.
ગહકે શબદ્દાં પંચ તુર ભેર ત્રાંબાગળાં,
લડવા વીજળાં ખલાં આંકડેલાં કાલ. ૮
ધકે પ્રલયકાળાં નાળાં ચહુ ચકે પડી ઢાક,
દોરંગી બેરખાં છુટી બહે દીન દીન.
લંગોર વખતાવાળા જીન તીર હોર લાગા,
મીયાં તીન પહોર મોહ માની ગયા મીન. ૯
કરાવે વશટી સાંમી અરજાં ઊલટી કરે.
કુલાંકી પલટી રીત ઉપાડું કુરાન
દીયા મેં રાજુલા તોય કુંડલા ચીતળ દીયા
જહી માન તોય પ્રભુ દહી સારી જાન ૧૦
કરી પરવાના ઓર સરી મોર છાપ કીની.
પોરવાળા ધીર માના પ્રીછવે પ્રવીન
બંકા ફૂટે સખાયતાં હુઇરીયા હાકા બાકા
હુવા સોરઠકા સૂબા તરે શંકા હીણા. ૧૧
કુપા વાજસુર દાહા જણી રાન ભાર કશા
નાથ પેરમરા ઘેર જીતરા નીશાણ
બરા ભાંજે આબીયારા કાઠીયારા કુજાબરા
હરા ભાવા તણા અજાજુતરા હાલાણ. ૧૨
શતં રતનેશ ભાવા અખેરાજ નીર ચાડે
રંજાડે પરજાં કોટ પાડે દિગા રેશ
મેદીની મંગળ ગાયા સોવનકી વૃખા મંડી
બડી ફતે પાયા ઘરાં આયાં વખતેશ. ૧૩

"લઈને તેમની સાથે લડવાને આગળ ચાલ્યો. 'બાબી તમે ઠીક મતલબ માટે "આવ્યા છો! ઘોડે અશ્વાર થાઓ અને લડાઈમાં આવો.' પછી તેણે મોરચો, "બાંધ્યો, તોપની સલામી આપી અને તેને દિલગીરીમાં નાંખ્યો. હેમદે વિચાર્યું "કે મને પૈસાના કરતાં વધારે ઘા મળશે, એટલે રાજડંકો કર્યા વિના "અર્દ્ધી રાત્રે તે નાઠો. કાઠિયોએ પણ અહિં તહિં કાગડાની પેઠે ન્હાસવા "માંડ્યું. મોહોબતખાનનો દીકરો નાઠો, અને તે કિયે રસ્તે નાઠો તેનું પણ "તેને ભાન રહ્યું નહિ. યવનની પછવાડે આતો પડ્યો. સિહોરનો ધણી "આગળ ધપતો ગાજી ઉઠ્યો કે,—'મારો! મારો! સલાબતખાનની[1] આબરૂ-"ની ખબર લો.' તે પોતાના દિલથી દોસ્તી દૂર કરીને કોપાયમાન થઈ "પાટણ મેલાણ કરીને પડ્યો, તે ગામ શત્રુના સીમાડાથી એક કોશ દૂર "હતું! હરિ! હરિ! કહીને તેણે પોતાનું મેલાણ કર્યું.

"દેવ અને દાનવ લડવાને તૈયાર થયા હોય, તેમ કાળા હાથી અને "લાંબી કેશવાળીના ઘોડા ઉભા રહ્યા. પાંચે પ્રકારનાં વાદિત્રોના નાદ થવા "લાગ્યા; લડવાને માટે તરવારો, વિજળીની પેઠે ઝળુકા લઈ રહી; જાણે "છેલ્લો દિવસ આવી પ્હોંચ્યો હોય તેમ સૌને લાગ્યું; બંદુકોના ભડાકા થવા "લાગ્યા; હારબંધ આરબોની ટુકડી દીન[2]! દીનના! પોકાર કરતી આગળ "ચાલી. વખતસિંહનાં શૂરવીર માણસો જેમ ફાવતું આવે તેમ લડતાં હતાં. એક "ઘડી થઈ નહિ એટલામાં મિયાં પોતે જ ઉગારવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા; "હું કુરાનના સમ ખાઈને કહું છું કે હું ફરીને તમારા ઉપર હલ્લો કરીશ "નાહ. હું તમને રાજુલા, કુંડલા અને ચીતલ આપું છું; પરવરદિગારે તમને "આખો દેશ આપ્યો છે! તેણે પટ્ટો લખાવ્યો, અને તેના ઉપર સહિ શિક્કો "કર્યો. પોરબંદરનો રાણો જીયોજી જેઠવો હતો તેણે તેને હિમ્મત દેવા માંડી; "બીજા તેની સાથે હતા તે નાહિંમત થઈ ગયા હતા. સોરઠના સૂબેદારને "આબરૂ વિનાનો કરી નાંખ્યો. તેની સાથે જેતપુરનો કુપાવત, વાજસુર "કાઠી, અને જસદણનો દાહો એટલા હતા. પીરમ ઉપર જિતનો વાવટો "ફરકી રહ્યો હતો, તેવી જગ્યાના રાજાની સાથે લડવાનું તેમનું ગજું શું! "બાબીનું બળ તૂટ્યું તો પછી કાઠીના બળનું શું કહેવાનું રહ્યું? ભાવ-"સિંહના વંશજ અને તેનો કુંવર અદ્દભુત કામ કરવાવાળાએ રતનેશ, ભાવ "અને અખેરાજની તરવારને ફરી ચળકાટ આપ્યો, આખા દેશમાં કીર્ત્તન

૧ નવાબનો પૂર્વજ. ૨ દીન શબ્દનો અર્થ મુસલમાની ધર્મ અને તે લડતી વેળાએ દીન દીન પોકાર કરી લડવૈયાઓને શૂરાતન ચડાવવા વાપરવામાં આવે છે. ર. ઉ.

"ગવાયાં. આસપાસ રાજાઓએ સોનાના વર્ષાદ વરસાવ્યા. વખતેશ જિત "મેળવીને આનંદભર્યો ઘેર આવ્યો."[૧]

---

૧ જૂનાગઢના નવાબ સાથે વખતસિંહજીએ સમાધાન કરી કસુંબા પીવાનો ડાયરો કર્યો હતો. તેમાં નવાબને કેવી રીતે નમવું પડ્યું તેનું રસીલું વર્ણન કરનારૂં એક લોકગીત શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના પુસ્તકસંગ્રહમાં અં. ૩૪ ચ.માં આપેલું છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:-

(ટંટો પાર પડ્યા પછી કસુંબો પીવા પોતાના લશકરમાં ઠાકોરે નવાબને બોલાવ્યા તેનું ગીત)

મલે પાખરાં ચંચલે દલે જંગા ટોપ ઝલમલે,
સાખલે મુંગલે આતા ઉપરાં સામંદ;
સાબલે ઊજલે આયો જમવા પ્રોહોણો શુબો,
હેંદલે પેંદલે લડે પાંગલો હાંમદ. ૧
સાંભલે આપાજ ઉઠ બાદ બાપ વખતેશ,
આદરો સતાબ ખાગાં નોતરો અમાપ,
હાથ મુંછે નોખો આપ ચક્રાવો અબાબ લોહે,
નશીબેં આપરેં આયો પ્રોહોણો નવાપ. ૨
ખેતર ચટ્ટ લીઆ લારાં, ધુવા ધારાં, તોપખાનાં,
મેલિ આંતર કલારાં પેસારા પસંદ;
ધધકારે પાટી અંગ ચોધારાં ચોધારાં ધારાં,
મામલે અખારાનંદ વરાસા સમંદ્ર. ૩
અણકોક બાણુ ઊડે સરધાર ઝલેબીયા,
માથે ગોલી કલી સાર, હોહોકાર માર;
કહી જોશે લખા જો વારવાર નાવે પાર,
અહો મજાદાર કરે પીસણાં અપાર. ૪
કટારાં કડવાં હાથ, ઝુઝમલાં કલકલા,
શુબાસેન કલમલાં હીલાલે સમ્રાથ;
અધ્રાયાં મુગલાં ધ્રાયાં ગલી કેનવલાં આયાં,
નોતરાંકી ભલી શોભા પેરંભકા નાથ. ૫
તીરાંશા કત સેતસે લાડુ ગોલી અશી ભાત,
લાગા બશી પશી ભરે ધતરતાં લલ.
અલે અસે દેનદાર પાણી તસાં તણે આહે,
મરે લોધડસે ધાન મશી જું મુગલ. ૬
લોદરાં બધારે લોસે અપસે કતારાં લારાં,
પડાં ચાવે પાન બીડાં પાવકાં અપાર.
કવિ કહે વારવાર પાંચ શજે જેજેકાર,
હાય પગે કીધી કુંબેશ લાખાં હજાર. ૭

મલ્હાર રાવ ગાયકવાડે ફરીને બંડ મચાવ્યું હતું, તેવામાં સન ૧૮૦૩ ના ઑક્ટોબર મહિનાના આરંભમાં બાબાજી આપાજી કાઠિયાવાડમાં મુલકગીરી કરવા નીકળ્યો હતો તેના લશ્કરના ઘોડેસ્વારની એક ટૂકડીનો તેને સાવરકુંડલા આગળ ભેટો થયો, તેમાં મલ્હાર રાવનાં માણસો હાર્યાં, અને તેનો ખટલો લૂંટાયો; એટલે તે ભાવનગર ન્હાશી જઈને વખતસિંહ ગોહિલનો આશ્રય માગવા લાગ્યો. પણ વખતસિંહનો વિચાર તેનો પક્ષ ખેંચવાનો ન હતો તેથી દ્વારકા કે ભૂજ હોડીમાં બેસીને તેને ન્હાશી જવા દીધો. પરંતુ તેટલામાં તો બે ઇંગ્લિશ હોડિયો લગભગ હંકારી આવી, અને તેના વ્હાણ ઉપર બે બ્હાર કર્યા. તેટલા માટે મલ્હાર રાવને ફરીને કિનારે આવવું પડ્યું, અને તે ભાવનગર ઊતર્યો, પણ રાવળે તેને આશ્રય આપવાની ના કહી એટલે ડરી જઈને એ તથા એનો દીકરો, પોતાનાં નિશાન, નગારાં, હાથી, ઘોડા, છોડી દઈ નાઠા તે શત્રુંજય અથવા પાલીતાણાને ડુંગરે આવી પ્હોંચ્યા, ત્યાં સુધી કોઈ ઠેકાણે ઢાળો કર્યો નહિ. ત્યાં માત્ર એક ચાકર સહિત તેઓ કેટલાક દિવસ સુધી ઘણા ખરા ભૂખે મરતા રહ્યા, એટલામાં પાસે વસનારા લોકોએ તેની બાતમી બાબાજીને આપી. તેઓને લઈ આવવા સારૂ તેણે ત્રણ કુંતલ ઘોડા સહિત એક સો અશ્વારની ટૂકડી રવાને કરી. પેલા ત્રણ જણાઓ મરી જવાય એવી ભૂખની પીડા સહન કરતા હતા, અને સર્વ આશાઓ તેઓએ ઊંચી મૂકી હતી, તેથી અશ્વાર જઈ પ્હોંચ્યા તેમની સામે અટકાવ કર્યો નહિ. તેઓને ગાયકવાડની છાવણીથી થોડે અંતરે આણ્યા, એટલે તેમને લેવાને બાબાજિયે સામા મ્યાના મોકલ્યા. કડીના બુદ્ધિમાન, લોભી, ઊડભંગી, અને ભાગ્યહીણ જાગીરદારની ગૂજરાતમાંના તેના છેલ્લા દેખાવની વેળાએ આવી સ્થિતિ થઈ. મે મહિનામાં તેને તેના દીકરા ખંડેરાવ સહિત બ્રિટિશ સરકારને સ્વાધીન કર્યો. પછી તેને મુંબાઈ લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યાં તે મરતાં સુધી નજરકેદ રહ્યો.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૪માં વડોદરા સરકારની મુલકગીરી ખંડણીનું પતાવી દેવા સારૂ ભાવનગરના રાવળ પાસે અંગરેજ સરકારનો વકીલ મોકલ્યો,—આ પ્રમાણે કરવાની સલાહ કર્નલ વૉકરે ગાયકવાડને આપી હતી અને કેટલીક વાર સુધી વખતસિંહે તે વિષેની વાત સત્કારપૂર્વક સાંભળી હત

જેઠવા નમાવું ઝાલા, હાલા તણી જશે જાણી,
દબાવું વાઘેલા પાઉં તલે કો દન.
જીવતો જો જુને જાણી આતાકી ન ચાણી જમે,
સાંભળે પ્રોહેણો નાવું અલાકી સોગન. ૮

પણ પછીથી ઘણું કરીને તેના કારભારિયોની સલાહ ઉપર તેણે કેટલાક દિવસ સુધી તો વાત ટપ્પે ચડાવી, અને છેવટે આખો ઠરાવ રદ કરી દીધો. નીકાલ થવાની આશાએ બાબાજી કેટલાક દિવસ સુધી રાવળને સીમાડે વાટ જોઈ રહ્યો હતો, તેને આગસ્ટ મહિનામાં રાવળના દેશમાં પેસવાની અગત્ય પડી. તે સિહોર ઉપર ચડી આવ્યો, તેના પીંઢારિયોએ આસપાસના પ્રદેશની ખરાબી કરી અને ગામડિયા લોકોનાં ઢોર વાળી લઈ ગયા. ગોઘા પરગણાની ધરતી ઘણું કરીને બ્રિટિશ અને રાવળની સહિયારી હતી, અને તે એક બીજાના ભાગ સાથે એવી મળી ગયેલી હતી કે એક ભાગને નુકસાન કરવામાં આવે તો બીજાને થયા વિના રૂહે નહિ એમ હતું, તે ઉપરથી બાબાજી વખતસિંહને હરકત કરશે નહિ એમ વખતસિંહના સમજવામાં આવ્યું છે એમ કર્નલ વોકરને લાગ્યું. તે ઉપરથી તે લખે છે કે, "આવા વિચાર ઉપરથી તે ગાફિલ રૂહે નહિ તથા "ગાયકવાડ સરકારની ચાલતી આવેલી ખંડણી નહિ આપવાને સામા થવાથી "પરગણાને નુકસાન થશે તેનો કંપની સરકારના નુકસાનનો ભાગ તમારી "પાસેથી ભરી લેવામાં આવશે એવી તેને સૂચના આપવાની મને અગત્ય "પડી છે. મારા એ સંદેશાનો ઉત્તર હજી લગણ મને મળ્યો નથી, અને "મને લાગે છે કે એથી કરીને કાંઈ સારી અસર થશે, કેમકે તેના કારભા-"રિયો ઉપર તે નારાજ થયો છે, અને તેઓએ તેને બદસલાહ આપી માટે "તેમને દૂર કરવાની ધમકી દીધી છે."

છેવટે ગોહિલ રાવળે મરાઠાઓના શૂરવીરપણા કરતાં, બ્રિટીશ સરકારનો ધમકીનો વધારે ડર રાખીને ચાલતા દર પ્રમાણે ત્રણ વર્ષની ખંડણી બાબાજીને ચૂકવી આપવાને કબૂલ કર્યું. ગાયકવાડની ફોજ સામે, સિહોરે જયવંતપણે પોતાનું રક્ષણ કર્યું, તે વિષે ભાટ લોકો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:—

"વડોદરાના બલવાન્ અને કીર્ત્તિમાન્ બાબાજીના ડંકાનો અવાજ "એવો ઉઠ્યો કે તેથી કરીને આખી પૃથ્વી ગાજી ઉઠી. તેણે પોતાના શત્રુ-"ઓની સામે લડીને તેઓના સીમાડા તોડી નાંખ્યા. વગર ઢંઢોળેલો થાંભલો "તો કડીવાળો મલ્હાર રાવ હતો. કડી અને વડોદરાના ધણિયોની વચ્ચે "દુશ્મનાવટ ઉઠી. બાબાની ફોજ કડી ઉપર ચડી તે ટાણે તેના વાવટા "ફરકવા લાગ્યા, અને આકાશ ગરદથી છવાઈ ગયું. બાબો કડી ઉપર "અંગરેજ ફોજ લાવ્યો. અગણિત યોદ્ધાઓની ગર્જનાઓ થવા લાગી. તેઓએ "બે ચાર મહિના લગી કડી ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો, છેવટે મલ્હાર "રાવ કડી છોડીને ન્હાઠો. બાબાએ દુર્જય કડી ઉપર જય મેળવી લીધો,

"તેના સામું કોઈ લડી શકે એમ રહ્યું નહિ; તેણે કડી સરખો કિલ્લો જલ્દીથી "લઈ લીધો તેથી સર્વ તેને સલામ કરવાને આવ્યા.

"પાટડીના દેશાઈ કોઈને નમ્યું આપતા ન હતા, તેઓના ઉપર ફોજ "ચડી. અને તેમની સાથે લડીને એક લાખ રૂપિયા લીધા. રસ્તામાં કાંઈ "પડયું હોય તે કોઈનાથી ઉપાડાય નહિ એવી બાબાની હાક વાગી. જેવી "તેણે કડીની ચાકરી કરી તેવી પાટડીની કરી; મેવાસિયોના તેણે ઘણા કિલ્લા "તોડી પાડ્યા; તેણે જટવાડ અને લતાડ ઉપર ખંડણી બેસારી. જ્યારે "એ સૂબો કોઈ જગ્યા ઉપર આવે ત્યારે જાણે લૂંટારાઓનું ટોળું તેના "ઉપર આવી પડયું હોય એમ લાગતું. લશ્કર તૈયાર કરીને તે લડવાને ઝાલાવાડ "આવ્યો. ધ્રાંગધ્રાનો રાજ અરાડસેં ગામનો ધણી હતો, તેની પાસેથી "પ્રથમ તો ખંડણી લઈ લીધી. તેણે વઢવાણ દંડ્યું; વાંકાનેર પણ દંડ્યું; "લિંબડી અને સાયલા દંડ્યાં; તેણે મ્હોંમાગ્યા પ્રમાણે ઉઘરાવી લીધું. એ "સૂબાએ આખી ઝાલાવાડને હરાવીને દંડી નાંખી; તેણે મોરબીના ધણીને "દંડ્યો; તેમ જ માળિયા દંડયું. નમ્યું આપે નહિ એવા જામ[1]ને દંડ્યો;

---

૧ જામના ભાયાત ધ્રોળવાળા ઉપર પણ લશ્કર ગયું હતું. ધ્રોળવાળાની વંશાવળી આજ સુધીની આ રીતે છે—

ધ્રોળ

જામ લાખોજી (કચ્છ બારામાં)

- જામ રાવળજી ઇ. સ. ૧૫૩૯–૧૫૬૨ (નવાનગરની ગાદી સ્થાપી)
- ૧ હરધોળજી
  - ૨ જસાજી
    - ૩ બામણીઓજી
      - ૪ હરધોળજી (બીજા)
        - ૫ મોડજી
      - ૬ પચાણજી.
        - ૭ કલોજી
          - ૮ સાંગોજી
          - ૯ જુણોજી
            - ૧૦ એતોજી
              - ૧૧ કલોજી (બીજા)
              - ૧૨ વાઘજી

"એ સૂબાએ ચાર હજાર તાલુકદારોને દંડ્યા. હાલાર તેણે લઈ લીધું; તોપો
"ચલાવીને જૂનાગઢના નવાબને દંડી લીધો. કાઠી લોકોને દંડીને તેમનો દેશ
"નબળો કરી નાંખ્યો. પોરના ધણી માના જેઠવાને તેણે દંડ્યો; તેમ જ
"ચૂડાસમા દંડ્યું; કોઈનાથી તેના સામું થવાયું નહિ. આખા સોરઠને દંડીને
"તે સિહોર ઉપર ચડ્યો. ફોજ એટલી બધી ચાલી હતી કે પૃથ્વી ધમધમવા
"લાગી. પાંચ કોસને અંતરે આંબલા આગળ છાવણી નાંખી. તે બોલ્યો
"કે 'આતાએ ઘણો મુલક જિતી લીધો છે, તેના પ્રમાણમાં મારે એની પાસેથી
"ધન લેવાનું છે,' અને બાજુએથી તોપો અને બન્દુકો ચાલવા લાગી.
"ગોળિયોનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો. મરાઠા થાકી ગયા; તેમના શરીરમાંથી
"લોહી વ્હેવા લાગ્યું; અને તેઓ હિંમત હારી ગયા. ઘણા મરાયા, ઘણાનાં
"મસ્તક કપાયાં, ઘણાક આંધળા થયા. વખતાના યોદ્ધાઓએ, સાંકળેથી
"વાઘ છૂટે તેમ બાબાની ફોજ લૂંટી લીધી; ધરતી મડદાંથી અને માથાથી
"ઢંકાઈ ગઈ; અને ચારે દિશાએ તેઓએ ન્હાસવા માંડ્યું.

"બાબા ઉપર આ આફત, સંવત્ ૧૮૬૦(ઇ. સ. ૧૮૦૪)માં પડી.
"પાંચ મહિના સુધી તેને ન્હાસવાનો રસ્તો મળ્યો નહિ; તેથી એ સૂબો બહુ
"દુઃખી થયો. ખંડણી ઉઘરાવાનું તો એ ક્યાંય ભૂલી ગયો; અને હવે ન્હાસવા
"વિષેના સર્વ વિચાર કરવા લાગ્યો. તે તંબુમાં ભરાઈને પોતાનું મ્હોં સંતાડી
"રહ્યો. પછી જ્યારે તેણે ભરપાયાની પ્હોંચ કરી આપી ત્યારે તેને જવાની

|
૧૩ જયસિંહજી
|
૧૪ જુણોજી (બીજા)
|
૧૫ નાથોજી
|
૧૬ મોડજી
|
૧૭ ભૂપતસિંહજી
|
૧૮ જયસિંહજી (બીજા)
|
૧૯ હરિસિંહજી
|
૨૦ દોલતસિંહજી

ઘોળના તાબામાં ૪૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૧ ગામ, આસરે ૨૨,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે અને વાર્ષિક ઉપજ સવા લાખ રૂપિયાની સુમારે છે. તેમાંથી ગાયકવાડ અને જૂનાગઢને મળી કુલ રૂ. ૧૦,૨૩૧ આપે છે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે. ર. ઉ.

"આજ્ઞા મળી. ભાવના પૌત્રે જે જે દરખાસ્તો કરી તે તે તેણે કબૂલ કરી;
"તે દંડ ઉઘરાવાને આવ્યો, પણ ઉલટો દંડ આપવો પડ્યો એવો એક માથાનો
"તેને મળ્યો, કેમકે અઢી લાખ તેને લઈ જતાં પૂરા પાંચ બેઠા."[1]

---

[1] આ રસભર પ્રસંગને વર્ણવનારૂં લોકગીત શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોના સંગ્રહમાં અં. ૩૪ છ માં આપેલું છે. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ--

ગામ કડીથી બાબાજીનું લસ્કર આવું તેની સાથે લડાઈનું ગીત.

ગાજે સાબધી પ્રથમી ચલા બાજે જોસં વાગલાં
બલાક્રમી બરાજે વડોદે અનાં વાહ.
મલાજે દોખીયાં તણી પડી ભાજે બધી મીણ,
ગાડી ખંભ કડી રાજે મલારા અથાહા. ૧
પડી આંટી કડી સાથે આવતી બડોદા પતિ
ફોજાં બાબા તણી ચડી નીશાણા ફટક.
જમી હૂઉ પડી ખેહ ગાડી અસમાન જાતી,
કડી માથે લાયો બાબો વિલાતી કટક ૨
હલકે અતાગાં સેનશૂર બીરાં બાજે હાક,
માસ દોનુ ચાર લાગા તોપું તણા માર,
ન ટકે મલારા પાગ થજાગાં કાગાં મોર નોર,
મેલી કડી પડી ભાગા ઉપડે મલાર. ૩
જિતીયો અનમ્ર કડી ચડી ખંભ બાબે જુહ
સામ કુંન લડી શકે કરે કે સલામ
કડી જશા કોટ બાબે ચડી ચોટ હાથ કીધા
કીધા પાટડી કેસરે ફોજાં કામ કામ. ૪
અનમી દેશાઈ હુતાં પાટડીકે પીઠ આદુ
લડી લડી જમે તાકી લાખુ મોઢે લીધ
પડી કો ઉઠાવે નાહી અસી સાખ આવી પડી
કડી રીત જેસી એસી પાટડીએ કીધ. ૫
કોટ મેવાશીકા પાડે વખંડે ઊજાડે કીધા
લીધી જતવાડ દંડે સાબધી લતાડ.
ધાડ ધાડ થીઓ શુબો ગઢે કોટે પડી ઘાહ
વઢે વાકું ચઢે સેન આયા ઝાલાવાડ. ૬
ધ્રાંગધરા દંડે પેલા અઢારસો તણા ઘણી
નશાં વઢવાણ દંડે, દંડે વાંકાનેર,
લીંબડી શાયલા દંડે મોય માગી જમે લીધ
ઝાલાવાડ દંડી શુબે કીધી જેર જેર. ૭
દંડે મોરબી, કોસામ માલીયા સહિત દંડે
અનમી જામકો ઠામ દંડે સો અબાબ.

કર્નલ વૉકર કાઠિયાવાડમાં આવ્યો ત્યારે, ભાવનગરના રાવળે મહુવા અને તળાજાનાં બંદરો, અને આગળ લખેલાં છે તે પરગણાં સિવાય તેણે ઘણું કરીને આખા વાલાકમાં, અને સાવર કુંડલાના પરગણામાં તથા બીજી છૂટી છવાઈ જગ્યાઓમાં પોતાની સત્તા ચલાવી હતી. પ્રજાને જંપવાવારો આવ્યો ન હતો, તેથી, તેની જમે પૂરેપૂરી ઉઘરાવી લેવાતી નહિ, તથા

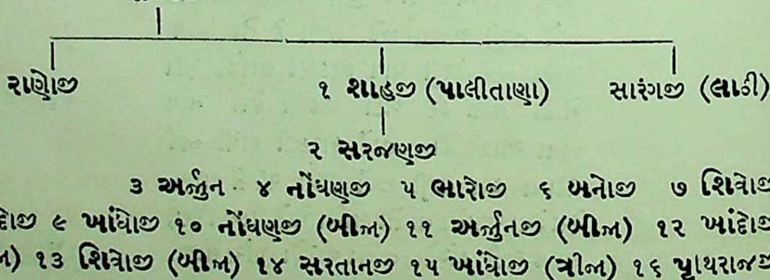
હજારા ચીચારાં દંડે વાલીયો હાલાર હોલે
નશાં પાર ગોલે દંડે, જુનાંકો નવાબ. ૮
કાઠીયોકા દેશ દંડે, બાધા પેસ પેસ કીધા,
પ્રથમ કુંરેસ દીધા દંડે સારાપોર.
સામા, હાલા, ઝાલા, માણા, જેઠવા ન મંડી શક્યા,
સાબધી સોરઠ દંડી નોંધાણા શીઓર. ૯
હલબલે પ્રથવી પીઠ અશા, સેન આયા હળી,
પાંચ કોશે પાલી કીધા આંબલે પડાવ.
દેશ ઘણા ખાયે આતો તેના જાચા માગું દામ,
આય મહુવા તેણ તોપોંકા અડાવ. ૧૦
હડેડે અપાર નાલાં, જંજાલ્યાં કોડે એમ,
ધડેડે બંધુકાં અસી જશી અંદ્રધાર.
બડેડે કડેડે તાં તો સાબધાં મરેઠા બેઠા,
આવતા દડેડે પુર રગ તાં અપાર. ૧૧
કટકાંકા ગાંઠ છૂટા, કે કચ્યા આવટ કુટા,
કે મરેઠા શીશ ફૂટા ભ્રગુટા કરૂર.
વખતકા જુટા જોધ લુટા સેન બાવા વાલા,
જાણ કે સંકલે સિંહ વછૂટા જરૂર. ૧૨
દડે મરેઠાકા તુંડ ધડેડે ફરી દીધા,
જાજુવા ભંગાણ પડા, દો દો વાટે જાય.
નેક સેન ગાઢા અઠે કે કચ્યાવ મોહા નાઠા,
માઠા દીહ બાબા વાળા હુવા સાઠા માંય ૧૩
પાંચ માસ જાવા નાયો શુબો થયો હુલાશ પુરો,
જમે તણી આશા છંડે જાવા દે તો જાય.
પાછો જાવે ફેણી પાય લોઠારો લાકડો પેઠો
મોંઢો વાસ કરે બેઠો બાબો દેરા માંય ૧૪
જાવા આલી દોજ તારેં ફારકતી દીધી જારેં
ભાવા હરા તણી જીભેં દીધી સીધી ભાખ.
રેશ દેવા આવ્યો તાં તો શામો પોતે પામ્યો રેશ,
લાખ ચઢી કાંમ્યો તાંતો વાંમ્યો પાંચ લાખ. ૧૫

કાઠિયોની સામે થવાને તેને ફોજ વધારવી પડી હતી, તેથી તે ઘણો દેવામાં આવી પડેલો ગણાતો હતો. તેના લશ્કરમાં પાંચસેં આરબ અને બે હજાર પાંચસેં સિંધીનું પાયદલ તથા સુમારે પાંચસેં જાથુના રાખેલા ઘોડેસ્વાર હતા. તે સિવાય ગોહિલ વંશના તેના ભાયાતોનાં ગામોમાંથી ત્રણ હજાર રજપૂત અશ્વાર એકઠા કરી શકે એમ હતું; અને લૂંટફાટ કરવાની ચડાઈમાં લડતાં કરતાં આવડે નહિ એવા પણ કામમાં લાગી શકે તેવા બે હજાર પાંચસેં વણકરોનો તે જમાવ કરી શકે તેમ હતું. તેણે વળી, તેવામાં ધોળકાના પરમાર કસબાતી બાવામિયાંના સો અશ્વાર રાખ્યા હતા. તેને બદલે તેને તેના પૂર્વજના તાબાનું બોટાદ કરીને રાણપુર પરગણાનું ગામ જે કાઠી લોકોના મુખ્ય સ્થાન જસદણની સામી બાજુએ છે તે આપ્યું હતું. ગોઘા શહર મોગલોનું બંદર હતું, તેથી ખંભાતના તાબામાં હતું. તે બારૂં ક્હેવાતું હતું અને તેનો અર્થ બંદરના જેવો જ ઘણું કરીને થાય છે, પણ વિશેષે કરીને તેના તાબામાં તેના સીમાડાની જમીન આવેલી હતી. ગાયકવાડ અને પેશ્વા વચ્ચે ગૂજરાતની વ્હેંચણ થઈ ત્યારે, ગોઘાનું બારૂં પેશ્વાના હાથમાં આવ્યું, અને બાકી ર્‌હેલી ગોહિલવાડની મુલકગીરી ખંડણી ગાયકવાડને લેવાની ઠરી. પણ પછીથી તે બધું બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ગયું.

ગોહિલ વંશના રજપૂતોના હાથમાં બધાં મળીને આઠસેં ગામ હતાં, તેમાંથી, આશરે છસેં ને પચાસ વખતસિંહના તાબામાં હતાં, ઠાકોરોએ ઘણું કરીને દુર્ગમ જગ્યાએ પોતાનું ર્‌હેઠાણ રાખ્યું હતું, અને કેટલાક તો પત્થરના મ્હોટા કિલ્લા બાંધ્યા હતા, પણ તેના ઉપર જોઇયે તેટલી તોપો રાખી ન હતી. તેમ જ, રક્ષણ કરવાને બીજાં પૂરતાં સાધન પણ રાખ્યાં ન હતાં. એ રજપૂતોની ન્હાના વંશની શાખાઓ થઈ છે તેમાં વળા, લાઠી, અને પાલિતાણા[1]ની મુખ્ય છે. વળાની શાખાએ શીલાદિત્યના

---

૧ પાલીતાણા.

પ્રાચીન નગરના ખંડેરમાં પોતાની સ્થાપના કરી છે; તેનો મૂળ પુરૂષ, ભાવનગરની સ્થાપના કરનાર **ભાવસિંહ** રાવળનો બીજો પુત્ર **વીસોભાઈ**[1]

૧૭ **નોંઘણજી (ત્રીજા)** ૧૮ **સરતાનજી (બીજા)**

૧૯ ઉન્નડજી ઇ. સ. ૧૭૬૬–૧૮૨૦

૨૦ ખાંધોજી (ચોથા) ઇ. સ. ૧૮૨૦–૧૮૪૦

૨૧ નોંઘણજી (ચોથા) ઇ. સ. ૧૮૪૦–૧૮૬૦

૨૨ પ્રતાપસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૦–૧૮૬૦

૨૩ સૂરસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૦–૧૮૮

૨૪ **માનસિંહજી** **સામત** સિંહજી.

પાલીતાણાના તાબામાં ૩૦૫ ચોરસ **મૈલ** જમીન, ૧૦૦ ગામ, પચાશ હજાર માણસની વસ્તી, વાર્ષિક ઉપજ આશરે પાંચ લાખ રૂપિયાની છે. **તેમાંથી ગાયકવાડ** ને જૂનાગઢને રૂ. ૧૦,૩૬૪ આપે છે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

૧ વળા

૧૯ **ભાવસિંહજી ભાવનગર** ઇ. સ. ૧૭૦૩–૧૭૬૪

૨૦ **અખેરાજજી (બીજા)** (ભાવનગર)

૧ **વીસાજી** (વળા.) ઇ. **સ.** ૧૭૬૪–૧૭૭૪

૨ **નથુભાઈ** ઇ. સ. ૧૭૭૪–૧૭૯૮

૩ **મઘાભાઈ*** ઇ. સ. ૧૭૯૮–૧૮૧૪

૪ **હરભમજી** ઇ. સ. ૧૮૧૪–૧૮૩૮

૫ **દોલતસિંહજી** ઇ. સ. ૧૮૩૮–૧૮૪૦ [2]

૬ **મઘાભાઈ** ઇ. સ. ૧૮૪૦–૧૮૫૩

૭ **પૃથિરાજજી** ઇ. સ. ૧૮૫૩–૧૮૬૦

૮ **મેઘરાજજી** ઇ. **સ.** ૧૮૬૦–૧૮૭૫

૯ **વખતસિંહજી** ૧૮૭૫ માં ગાદિયે બેઠા છે.

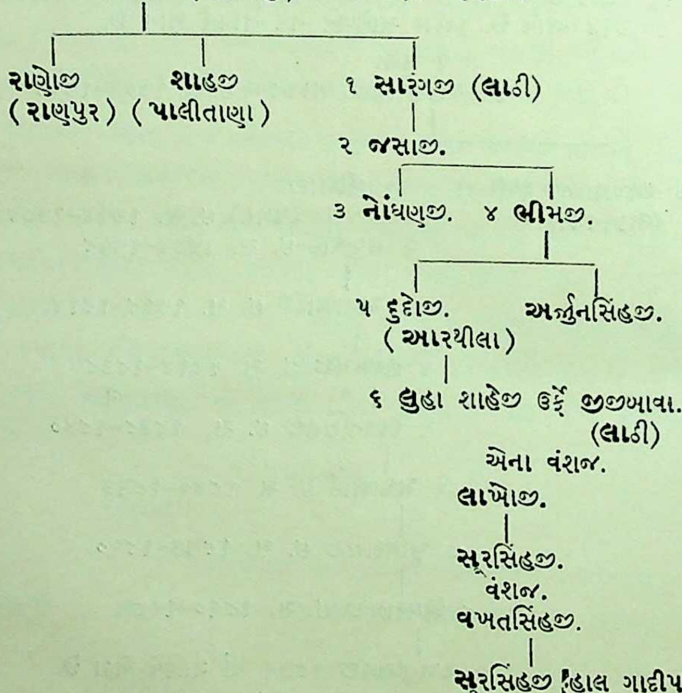
* એ **મઘાભાઈ**ને બે ભાઈ હતા. એક **પાતાભાઈ**, તેને **દરેડ** વગેરે ત્રણ ગામ મળ્યાં અને બીજા **અદાભાઈ**ને **કાનપુર**, **રંગપુર** ને **પીંપળ** એ ત્રણ ગામ મળ્યાં. **અદાભાઈના દીપસિંહજી**, પછી **ગુમાનસિંહજી** થયા અને **ગુમાનસિંહજીના કુમાર માનસિંહજી** હાલ કાનપુરમાં ગાદી ઉપર છે.

હતો. તેના પૌત્ર મેઘરાજ અથવા મઘાભાઈના હાથમાં હવણાં બત્રીસ ગામ છે. પાલિતાણાની શાખા શાહાજીથી ચાલી છે, તે સેજકજી ગોહિલનો ન્હાનો કુંવર હતો અને તેને ગારિયાધારનો ગરાસ આપવામાં આવ્યો હતો; તેના તાબામાં બેતાળીસ ગામ છે, પણ તેમાંથી લગભગ અર્ધોઅર્ધ ઉજ્જડ થયેલાં છે. થોડા વર્ષ પેહેલાં પાલિતાણાના ઉન્નડજી(ઉમ્મરજી)ને ગાયકવાડ સરકારનો આશ્રય માગવાની અગત્ય આવી પડી હતી, તેનો દેશ તે વેળાએ છેક પરવશપણામાં આવી ગયો હતો; કેટલાંક ગામ તેણે ગિરવી મૂક્યાં હતાં, ને બીજાં તેના શત્રુઓએ લઈ લીધાં હતાં. તેની અસલની રાજધાની ગારિયાધારમાં મરાઠાનું થાણું આવ્યું ત્યારે તેના તાલુકામાં સમાધાની રહી, પેહેલા ગોહિલ રાજાનો એક બીજો કુમાર સારંગજી હતો તેના વંશનો લાઠી[1]નો

વળાના તાબામાં ૧૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૧ ગામ, આસરે સત્તર હજાર માણસની વસતી અને વાર્ષિક ઉપજ આશરે એક લાખ પાંસઠ હજાર રૂપિયાની છે તેમાંથી ગાયકવાડ અને જૂનાગઢને મળી કુલ રૂ. ૯૨૦૨ આપે છે.

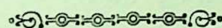
૧ લાઠી.

લાઠીના તાબામાં ૪૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૮ ગામ, સાત હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સીતેર હજારને સુમારે થાય છે તેમાંથી ગાયકવાડને તથા જૂનાગઢને રૂ. ૨૦૦૭ આપે છે.

સૂરસિંહ થયો. તેને સ્વાધીન તેના અસલના ગરાસ પૈકી માત્ર પાંચ ગામ રહ્યાં. દામાજી ગાયકવાડના વારામાં ત્યાંનો લાખાજી કરીને ઠાકોર હતો. તેણે પોતાની પુત્રી દામાજી વ્હેરે પરણાવી, તેથી જ કરીને આ શાખાનો પૂરો નાશ થતો અટકી ગયો છે. આ સંબંધ થયો તેથી લાઠીના ગોહિલોને વડોદરા સરકારનો આશ્રય મળ્યો અને મુલ્કગીરી ખંડણી બીજા પાસેથી લેવામાં આવતી તે તેને માફ કરી હતી, પણ ગાયકવાડનું ઉપરીપણું માન્ય રાખવાને માટે પ્રતિવર્ષે એક ઘોડો આપતા હતા. ગોહિલપુત્રીની પ્હેરામણીમાં ચભડા પરગણું આપ્યું હતું તે મરાઠા વરને નામે પછવાડેથી દામનગર ક્હેવાયું.

અમે જે તાલુકાઓ વિષે લખ્યું છે તે સિવાય, કર્નલ વૉકરના કાઠિયાવાડના ઠરાવમાં બીજા ઘણા રજપૂત તાલુકાઓ આવી ગયા છે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને કચ્છના જાડેજા[1] રજપૂતોની શાખા છે, પણ તેમના વિષેનું મૂળ સાહિત્ય અમને મળ્યું નથી, તેમ જ અમારા લખાણની વાત સાથે તેઓના કારભારનો કશો સંબંધ આવી લાગ્યો નથી, માટે તેમના વિષે અમે કંઈ લખતા નથી.

પ્રકરણ ૮ મું

બહુચરાજી–ચુંવાળ[2]

આરાસુરી (અંબા) માતા કરતાં દેવી શ્રી બહુચરાજી બહુ આધુનિક છે, તો પણ તેના કરતાં તેનો મહિમા કાંઈ ઓછો નથી, અને આરાસુરી માતા સાથે દાંતાના પરમારોનો સંબંધ જેમ છૂટો પાડી શકાય એમ નથી, તેમ જ બહુચરાજી સાથેનો ચુંવાળ રજપૂતોનો સંબંધ જૂદો કરી શકાય એવો નથી.

---

૧ **જાડેજા** રજપૂતોમાં કચ્છના **મહા "રાવ"** મુખ્ય છે. અને તેમના ભાઇઆત ઘણા છે. કાઠિયાવાડમાં હાલાર અને **મચ્છુકાંઠો જાડેજાઓનો** છે. કાઠિયાવાડમાં જાડેજા–રાજા, ઠાકોર, અને તાલુકદારનાં નીચે લખ્યાં સંસ્થાન છે:—

૧ **નવાનગર** (જામનગર), ૨ **મોરબી**, ૩ **ધ્રોળ**, ૪ **રાજકોટ**, ૫ **ગોંડળ**, ૬ **વીરપુર**, ૭ **કોટડા–(સાંગાણી)** ૮ **માળિયા**, ૯ **મેંગણી**, ૧૦ **ગવરીદડ**, ૧૧ **પાળ**, ૧૨ **ધ્રડકા**, ૧૩ **જાળિયા (દેવાણી)**, ૧૪ **ભાડવા**, ૧૫ **રાજપરા**, ૧૬ **કોઠારિયા**, ૧૭ **શાપર**, ૧૮ **લોધીકા**, ૧૯ **વડાલી**, ૨૦ **ખીરસરા**, ૨૧ **સીસાંગ ચાંડલી**, ૨૨ **વીરવાવ**, ૨૩ **કાકસીઆળી**, ૨૪ **મોવા**, ૨૫ **કોટડા–(નાયાણી)**, ૨૬ **દ્રાફા**, ૨૭ **સાતોદડ વાવડી** અને ૨૮ **મૂળી લાડેરી**. તે સિવાય **પાલનપુર** એજન્સીમાં **સાંતલપુર** છે. તેના તાબામાં ૪૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૩ ગામ, આસરે અઢાર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પાંત્રીશ હજાર રૂપિયાની છે.

૨ "ચુંવાળ બહુચર બાળી જોવાને જઇયે" **વલ્લભ ભટ્ટ**

એક દંતકથા એવી છે કે, ચારણોની કેટલીક સ્ત્રિયો શલખનપુરથી[1] નીકળીને તેની પાસે એક ગામ હતું ત્યાં જતી હતી, તેવામાં કોળિયો તેમની ઉપર તૂટી પડ્યા, અને તેઓને લૂંટી લીધી. તેમનામાં એક સ્ત્રી બહુચરા કરીને હતી, તેણે, પોતાની ત્હેનાતમાં એક છોકરો હતો તેની પાસેથી તરવાર ખુંચાવી લઈને પોતાનાં બન્ને સ્તન કાપી નાંખ્યાં, ને તરત જ મરણ પામી. તેની બે બ્હેનો બૂત અને બલાલ કરીને હતી તેઓએ પણ આપઘાત કર્યો. પછી ત્રણે જણિયો દેવી થઈ તેમાંથી શ્રી બહુચરાજીની સ્થાપના ચુંવાળમાં થઈ; બૂત માતાની, કોંઠની પાસે અરજણ છે ત્યાં થઈ; અને બલાલ દેવીની, સિહોરની દક્ષિણમાં પંદર માઈલ ઉપર બાખલકું છે, ત્યાં થઈ.

જે ઠેકાણે બહુચરાજીનો કાળ થયો તે ઠેકાણે શંકુ આકારની પથ્થરની ખાંભી કરી. ત્યાર પછી તે ઠેકાણે ન્હાનું દેરૂં કર્યું, તે હજી લગણ છે. પ્હેલાની પાસે એક બીજું દેરૂં તેનાથી જરા મ્હોટું બંધાવેલું છે, ને તેની સામી બાજુએ છેક પાસે છે તેથી પ્હેલા દેરાનું બારણું ઘણું ખરૂં ઢંકાઈ ગયું છે. પ્હેલું દેવાલય સલખર[2] રાજાએ બંધાવેલું ક્‌હેવાય છે, તે કોઈ કલ્પી ક્‌હાડેલો પુરૂષ હોય એમ ખુલ્લી રીતે જણાય છે. અને બીજું મરાઠા ફડનવીસે બંધાવેલું ક્‌હેવાય છે. એ દેવાલયોની પાસે, પણ બીજી બાજુ ભણી, એક મ્હોટું દેવાલય છે તેને એક શિખર, અને બે ઘુંમટ છે. તે દેરૂં સન ૧૭૮૩માં મોટા દામાજીનો ન્હાનો કુમાર અને ફત્તેસિંહનો ભાઈ માનાજીરાવ[3] ગાયકવાડ હતો તેણે બંધાવ્યું છે. એ દેવાલયની સામે એક અગ્નિકુંડ છે, તેની પછી એક ચાચર છે તેના ઉપર પ્રાણિયોનું બલિદાન આપવામાં આવે છે. દેરાની આસપાસ યાત્રાળુ લોકોને ઉતરવાને સારૂ કેટલાંક ઘર છે, અને પૂજાપાનો તથા બીજો જોઇતો પરચૂરણ સરસામાન વેચવામૂકવાનાં હારબંધ ઠેકાણાં છે. એક ખૂણામાં અષ્ટકોણની બે માળની દીપમાળ છે અને તે ઉપર ખુલ્લો ઘુંમટ છે, તે તેહેવારને દિવસે દીપકથી શણગારવામાં આવે છે ત્યારે ઝગઝગાટ થઈ રહે છે. દેવાલયોની અને તેઓના સંબંધની ઇમારતોની આસપાસ કોટ બાંધી લીધેલો છે તેને બન્દુકો ફોડવાને સારૂ કોશિકાં મૂકેલાં છે તથા ચારે ખૂણે ગોળાકાર ચાર બુરજ છે. કોટને ત્રણ દરવાજા છે, તે માંહેલો મુખ્ય છે તે ચોખૂણ બુરજામાં છે તે ઉપર મેડો છે તેના ઉપર નોબત અને બીજાં વાદિત્ર રહે છે. બુરજ ઉપર અગાશી છે તે ઉપરથી ખુલી સપાટ પ્રદેશ ઉપર ચોગરદમ નજર પ્હોંચી વળે છે, અને ઝાડની ઘટામાં આવેલાં એવાં ગામડાંથી એ પ્રદેશ ભરચક દેખાય છે.

---

૧ "સલખનપુર સાચી મા બહુચરી." વલ્લભ ભટ્ટ. ૨ સલખન='સલક્ષણ' એવું નામ હશે. ર. ઉ. ૩ અંગરેજી પુસ્તકમાં અરનેજ નામ છે.

તેમાં ચન્દુર, પંચાસર, અને વનોદ જે અણહિલવાડના પ્હેલા રાજાની વાત સ્મરણ કરાવે છે તે, તથા વાઘેલ જે રજપૂતોની છેલ્લી થયેલી શાખાવાળાઓનું પાલણું છે તે, તથા કર્ણસાગર જે તેની ખરેખરી વેળાના દબદબાનાં રાજકીય ખંડેર સહિત રહેલું છે તે, આ ઠેકાણેથી લક્ષમાં આણી શકાય છે. શલખનપુર સમીપમાં છે, અને તે કરતાં બહુ સમીપમાં એક નેસ છે, તે માતાજીને નામેનામ બેહેચર નેસ કહેવાય છે. કોટની આસપાસ બાવળ અને બીજાં એવાં જ આછાં પલ્લવવાળાં ઝાડની વાડ બની રહી છે. કોટની બ્હાર એક ન્હાનું ચોખંડું તલાવ છે તે "માન સરોવર" કહેવાય છે, તેના પાણીથી આશ્ચર્યકારક રીતે રોગની નિવૃત્તિ થયેલી છે તેથી તેનો મહિમા વધ્યો છે. માન સરોવરની પાસે બીજાં, એ કરતાં મ્હોટાં તલાવ છે પણ તેઓનો મહિમા એના કરતાં ઓછો છે.

અમદાવાદમાં મેવાડો બ્રાહ્મણ વલ્લભ ભટ્ટ થઈ ગયો. તેણે ઈ૦ સ૦ ૧૭૪૪ માં બહુચરાજીની ઘણી ગરબિયો બનાવી, તે સર્વ એકઠી કરવાથી બહુચરાજી પુરાણ થાય છે ને તેના યોગે કરીને બહુચરાજીનો મહિમા ઘણું કરીને ચાલેલો કહેવાય છે. બહુચરાજીનો તે દુર્ગા રૂપે ગુણ ગાય છે, પણ બહુચરાજીનું નામ તેને આ વિના બીજા પ્રસંગે લાગુ પાડવામાં આવ્યું નથી. ગૂજરાતમાં શ્રી બહુચરાજીનાં દેરાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે ઘણાંક બંધાયાં છે તેમાં તેની મૂર્ત્તિનું સ્થાપન નથી, પણ ઉગતો સૂર્ય સામો આવે એવી રીતના તાકામાં આંગી બેસાડવામાં આવે છે. નવરાત્રી અને બીજા ત્હેવારને દિવસે કોળિયો અને બીજા લોકો, જ્યારે તેનાં છોકરાં અને મિત્રોને માથે મોતની ધાસ્તી રાખવામાં આવે છે ત્યારે તેના નિવારણાર્થે સાધારણ હોમહવનની સાથે બકરાનો કે પાડાનો ભોગ આપે છે. આ ભોગ મ્હોટા દેરાની સામે ચાચર છે તેના ઉપર ખુલ્લી જગ્યાએ આપવામાં આવે છે. બીજી વેળાએ રજપૂતો, કોળિયો અને બીજા લોકો ચાસન રીતે દારૂ અને માંસનું બલિદાન બહુચરાજીને આપે છે, અને બ્રાહ્મણ તથા વાણિયા જે વામ માર્ગમાં હોય છે ને શક્તિપૂજા કરે છે, તેઓ રાત્રિની વેળાએ છાની રીતે આપે છે. આ નૈવેદ્ય માતાને ધરાવ્યા પછી તેઓ આરોગી જાય છે. બ્રાહ્મણ અને વાણિયાઓ પણ માતાને જીવતા કૂકડા ચડાવે છે. તેથી તેઓની સંખ્યા ઘણી વધી પડે છે અને દેરાની આસપાસ ભમ્યાં કરે છે. આ કૂકડા માંહેલા એકની વાત એવી ચાલી છે કે એક હિમ્મતવાન મુસલમાન હતો તેણે તેને તળી ખાધો પણ પછી તેનું પેટ ફાડીને તે જીવતો બાહાર નીકળ્યો.

સોરઠિયો દુહો.

"કુકડિયા ભોજન કિયા, તળિયા તેલાં તાય.
"મ્લેછાંના ઘટ માંય, તેં બોલાવ્યા બેચરા."

એ ઉપરથી, કોઈ માણસ બીજાનું લ્હેણું આપે નહિ ત્યારે ગૂજરાતમાં કહેવત ચાલે છે કે, "જાજે તને બહુચરાજીના કૂકડાની પેઠે થઈ પડતું." આંધળા, લૂલા અને બીજા ખોડીલા લોકો, તેમ જ જેઓને દીકરાની કે બીજા કશાની આશા હોય એવા લોકો બહુચરાજીની બાધા રાખે છે; તેઓ માતાને પારે જાય છે અને માન સરોવર ઉપર લાંઘવા બેસે છે અને તેઓની ઇચ્છા પૂર્ણ થવા વિષેનું માતાએ વરદાન આપ્યું એવું સાંભળ્યાની કલ્પના મનમાં ઉતરે છે ત્યારે જ ત્યાંથી ઉઠીને ઘેર પાછા જાય છે. બહુચરાજિયે જેને દીકરો આપ્યો હોય છે તેનું નામ તેના બદલામાં બેહેચર પાડે છે; જૈન ધર્મ માનનારા માણસો પણ બહુચરાજીની બાધા રાખે છે.

આ માતાના પૂજારી બ્રાહ્મણ લોકો છે, પણ વાજાં વગાડનારા અને બીજા ચાકર મુસલમાન જાતિના છે. દેરામાં જે ઉપજ આવે છે તેના ધણી કમાળિયા છે, તેઓ સ્ત્રી, પુરૂષ, ન્હાનાં, મોટાં બધાં મળીને સો છે, અને તેમને માતાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવું તેઓ માને છે. તેઓ બહુચરાજીની પૂજા કરે છે અને ત્રિશૂળ હાથમાં લઈને ફરે છે, તથાપિ તેઓ મુસલમાન ધર્મ પાળે છે અને અલ્લાઉદ્દીને જોરજુલમથી અમને વટાળ્યા છે એવું કહે છે. જે હલકી જાતની ભેટ હોય છે તે જ કમાળિયાઓને મળે છે; જે વધારે મૂલ્યવાન્ હોય છે તે, દેરાના ખર્ચને સારૂ ગાયકવાડ સરકારની દેખરેખ તળે રાખવામાં આવે છે, આમ છતાં પણ, માતાની પાસે એક કાલરી ગામ છે, ત્યાંના રજપૂત જમીદારો કમાળિયાઓનો હક્ક લેવાય છે તેમાંથી તેમને જે ભાગ મળે છે તેના ઉપર પણ દાવો ઉઠાવે છે. થોડાં વર્ષ ઉપર એ લોકો માંહેલા આશરે ચાળીસ જણા એકઠા થઇને બહુચરાજીના કોટને ત્રણે દરવાજે થઇને માંહે પેશી ગયા અને તેમના જોવામાં જેટલા કમાળિયા આવ્યા તેમને કતલ કરી નાંખ્યા. ખુની લોકો તે વેળાએ ન્હાશી ગયા ત્યાર પછી દશ કમાળિયાઓને બહુચરાજીના દરવાજા આગળ ડાટવામાં આવ્યા. કમાળિયા કરતાં પણ છેક હલકા શ્રી બહુચરાજીની સેવામાં રહે છે, તેઓ પાવૈયા કહેવાય છે અને લોકમાં ચાલે છે તે વાત સાચી હોય તો અસ્વાભાવિક વ્યવહાર તેઓ કરે છે. તેઓ બાયડિયોનો પોશાક પ્હેરીને માથે પુરૂષના જેવી પાઘડી પ્હેરે છે. તેમની સંખ્યા આશરે ચારસેંની થાય છે, તેમાંથી અર્ધી તો હલવદ પાસે ટીકર ગામ છે ત્યાં રહે છે, અને બીજા હિન્દુ તથા મુસલમાન

ભીખારિયો બીવરાવીને તથા પજવણી કરીને જેમ ભીખ માગે છે તેમ તેમના માંહેલા બાકી રહેલા પણ દેશમાં ભટકીને ભીખ માગતા ફરે છે. કેટલાક પાવૈયા પાસે બહુ પૈસો હોય છે એવું સર્વે લોકો કહે છે.

બહુચરાજીના દેરાથી થોડા માઈલને છેટે દેતરોજ કરીને એક ગામ છે, તે ચુંવાળના મધ્ય ભાગમાં છે. આ ઠેકાણે એ દેવીનું એક બીજું દેરૂં છે તે અસલ છે એમ કેટલાએક માને છે. તે તેની પાસેના કોળી ઠાકરડાની કુળ-દેવી છે; ત્યાં નવરાત્રીને આગલે દહાડે આજલગી મેળો ભરાતો હતો અને ઠાકરડા એકઠા થઈને માતાને તેર પાડાનો ભોગ આપતા હતા. જંગલી ઠાકોરો આ વેળાએ દારૂ પીને ચકચૂર હતા તેને લીધે કજિયા ઉઠવાથી છેવટે લોહીની છોળો ઉડતી હતી, તેથી થોડા દિવસથી હવે દેતરોજનો માતાનો મેળો ભરાવા દેતા નથી, તો પણ તે દહાડો આવે છે ત્યારે ઠાકરડા દેતરોજની સીમમાં જૂદા જૂદા પડીને જાય છે અને એકેકો જણ બહુચરાજીને પાડાનો ભોગ આપે છે.

દેતરોજના કુળવાળાની સાથે સોલંકી રાજવંશના ઘરની શાખાના મુખીનો સંબંધ થયો હતો એવું ચુંવાળના દસોંદી ભાટ કહે છે. પણ તે ક્યારે થયો હતો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. તેના વંશજ, કોળિયોની સાથે મળી ગયા, અને તેઓ માંહેલો એક કાનજી જે રાતના ઉપર નામથી ઓળખાતો હતો તેને તાબે ચુંવાળીસ ગામ હતાં તે ઉપરથી "ચુંવાળ" કહેવાય છે.[1]

---

૧ આ રજપૂત ઠાકોરો, અસલી વંશની જાતિયો માથે નાયક થઈને સ્કાટલન્ડની હાયલ્યાન્ડરની જાતિઓના પરદેશી નાયકોને બરાબર મળતા આવે છે. "હાયલાન્ડની "જાતિઓના ઉપર સરદારી ચલાવનાર મહાન્ કુટુંબોના મૂળનું શોધન બહુ પ્રાચીન "સમયથી કરતાં તેઓ બહુ કરીને ટુટોનિક જાતિના હતા એમ માલમ પડે છે, એ વાત "લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. મ્યાકડોનલ્ડ, મ્યાકલિયડ, અને મ્યાકીનટોશના જાગીરદાર "નાર્વેજિયન લોહીના હતા. ફ્રેઝર, ગાર્ડન, કયામબેલ, કયુમિન અને બીજા ઘણાક "નાર્મેન હતા. એમ જણાય છે કે સેલ્ટિક લોકો અનુગામી તરીકે, જેવા ખંતીલા, શૂરા, "અને સહનશીલ હતા તે પ્રમાણે તેમના ઉપર ઉપરી તરીકે કેટલાક પૂર્વ ભણીની "જાતિના લોકોની પેઠે, જેઓ નિયમમાં રાખવાને અને હુકમ ચલાવવાને વધારે યોગ્ય "હતા એવી જાતિના લોકોમાંના નાયકની તેમને અગત્ય હતી. એ સિવાય ગાર્ડનો અને "ફ્રેઝરોની બાબતમાં એમ થયું કે તે જાતિએ, પોતાનામાં ઘણી ન્હાની જાતિયોનો સમા-"વેશ કરીને, અને તરેહવાર નાના પ્રકારના સેલ્ટિક કિતાબ કબુલ રાખેલા એવા ભટકતા "લોકોને પોતાનામાં ગ્રહણ કરીને, પોતાના નાયકનું નામ ધારણ કર્યું; તે ઉપરથી ગાર્ડન "અથવા કુમિનનાં નાર્મેન નામ ભોગવનારા લોકો બહુ જ ચોખ્ખી એરસી ભાષા બોલતા "જોવામાં આવે છે. ગમે તો નાયકે જાતિનું નામ ધારણ કર્યું, અથવા જાતિયે નાયકોનું,

કહે છે કે, એક સમયે જામનગરનો દસોંદી ઝાર ગઢવી કાશીની યાત્રા કરીને દેતરોજ આવી આ કાનજી રાતને ઘેર ઉતર્યો, ત્યાં તેની ઘણી પરોણાગત કરવામાં આવી, અને એક ઘોડો બક્ષિસ આપ્યો. ચારણે ઘેર જઈને કાનજી રાતનાં જામની આગળ બહુ વખાણ કર્યાં અને કહ્યું કે મને તમારો દસોંદી જાણીને મારૂં ભારે સન્માન કર્યું. આવી વાત સાંભળીને જામે કાનજી રાતને શિરપાવ મોકલ્યો. આ વેળાએ દેતરોજનો પટેલ ગોપી પટેલ કરીને ગામમાં રહેતો હતો તે બહુ બળિયો થઈ પડ્યો હતો. કાનજી રાતને આબરૂ આપવામાં આવી તેની તેણે અદેખાઈ કરવા માંડી, અને ગામ છોડીને જવાની તેને આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે કાનજી દેતરોજથી નીકળીને ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર જાંગરાપરૂ છે ત્યાં જઈને રહ્યો. એવામાં શ્રાદ્ધના દિવસ આવ્યા ત્યારે કાનજી રાતે પોતાના બાપના શ્રાદ્ધને દહાડે દેતરોજમાં દૂધ ઉઘરાવવા સારૂ પોતાના હજામને મોકલ્યો. હજામ દૂધ ઉઘરાવતો ઉઘરાવતો ગોપી પટેલને ઘેર ગયો, અને કહ્યું કે, તમારે પણ દૂધ આપવું જોઇયે. પટેલ કોપાયમાન થઈ ગયો, અને ઉઘરાવી આણેલા દૂધનો ઘડો પોતાના ચાકરો પાસે ફોડાવી નંખાવ્યો; તેથી હજામ રોતો રોતો કાનજી રાત પાસે ગયો. તે ઉપરથી પટેલની વર્ત્તણૂક જોઈને કાનજીને બહુ માઠું લાગ્યું પણ તે વખતે તે ગમ ખાઈ ગયો. આ વેળાએ એક ચારણ કાનજીને ઉતારે આવ્યો, અને તેનું ગીત કહીને એક પામરી માગી. કાન-

---

"નામ ધારણ કર્યું પણ નાયકોના વધારે શ્રેષ્ઠ સુધારા ઉપર જૂની લૌકિક રીતભાતો "અને ગુણની તોડી પડાય નહિ એવી સત્તા ચાલી અને તેઓનાં કુટુંબોએ રહેતાં રહેતાં, "જે લોકો ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા તેઓની સંસારી રીતભાત અને બોલી પોતા-"નામાં દાખલ કરી. આવો અદ્‌ભુત બનાવ આયર્લ્યાન્ડમાં પણ બનેલો છે. ત્યાં 'જાતિ-"ભ્રષ્ટ થયેલા અંગરેજો' જે સેલ્ટિક આઇરિશ લોકો ભેગા પ્હેડી દર પ્હેડીથી રહેતા "હતા તેઓએ જે લોકોને સુધારવાની આશા રાખતા હતા તેઓની રીતભાત અને "પોશાક પોતાનામાં દાખલ કરીને બ્રિટિશ સરકારનો જારી ધાક અને પાર્લામેન્ટનો "શિક્ષા કરે એવો ક્રોધ વ્હોરી લીધો."—બર્ટન્સ લાઇફ આફ સિમન, લાર્ડ લોવાટ.

ગૂજરાતના રજપૂત કોળી ઠાકોરોની ટીપ આ પ્રમાણે છે:—ચુંવાળમાં, કુકવાવ, ભંકોડા, છનિયાર, અને ડેકાવાડાના સોલંકિયો; કટોસણ, ઝિંઝુવાડા, અને પનારના મકવાણા; સાભ્રમતીના કિનારા ઉપરના ઘાંટી અને વાઘપુરના રાઠોડ; ચરોતરમાંના ઘોડાસરના ડાભી; મહીકાંઠામાંના આમલિયારાના ચોહાણ; કાકરેજના વાઘેલા આ દરેક કુટુંબવાળા પ્રથમ કોળિયોના સંબંધમાં આવ્યા એટલે જે જાતિના તેઓ રજપૂત હતા તે જાતિથી જૂદા થયા, અને જો કે એ માંહેથી ઘણાએકે હિંદુની ઉજળી વર્ણને મળતો આવે એ પ્રમાણે ફેરફાર કરયો, તથાપિ અગત્ય પડતી ગઈ તેમ તેમ કોળી લોકોની રીતભાત તેઓને દાખલ કરવી પડી. ર. ઉ.

જીની પામરી આપવાની શક્તિ ન હતી, તેથી દિલગીર થઈને એક દુહો કહ્યોઃ—

કોન પાપસેં અવતરે, બડે બાપકે પૂત,
માગણ માગે પામરી, ઘરમેં મિલે ન સૂત.

કાનજિયે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આપણે હવે દેતરોજની માતાએ જઈને આપણો ભોગ આપવો. પછીથી તે સૂઈ ગયો, ત્યારે માતાએ સ્વપ્નમાં આવીને તેને કહ્યું કે, "તું ગભરાઈશ નહિ, નવરાત્રીની આઠમે દેતરોજ આવજે; ગામના ઝાંપામાં એક પાડો તને સામો મળશે "તે પાડો મને ચડાવજે. પછી પટેલનું ઘર લૂંટજે, તેમાં તારી જિત થશે. "આ સ્વપ્નની વાત ખરી છે તેની તારા મનમાં ખાત્રી થવા સારૂ હું "આ તને એક પામરી આપું છું તે ચારણને આપજે." આ પ્રમાણે કહીને માતા અલોપ થઈ ગયાં; કાનજી જાગ્યો અને તેણે જોયું તો પોતાની પાસે પામરી પડેલી હતી. તેણે સવારમાં ઉઠીને ચારણને તે આપી. પછી નવરાત્રીની આઠમ આવી ત્યારે પોતાના મિત્રોના બસેં અશ્વાર હથિયારબંધ લઈને દેતરોજ ઉપર ચડ્યો. ત્યાં ઝાંપામાં પટેલના ઘરનો એક અલમસ્ત પાડો મળ્યો, તેનો માતા આગળ ભોગ આપ્યો અને તેનું રૂધિર તેણે માતાને ચડાવ્યું. આ વેળાએ પાદશાહનું થાણું દેતરોજને પાદર કિલ્લામાં રહેતું હતું ત્યાં કાનજી રાતે પોતાના એક સો અશ્વાર તેમના ઉપર નજર રાખવા સારૂ મૂક્યા, અને બાકી રહેલા સો પોતાની સાથે લઈને પટેલને ઘેર ગયો, અને કહ્યું કે તું મને નમન કર્ય, પણ ગોપી પટેલે તેમ કરવાની સાફ ના પાડી, ત્યારે તેણે પટેલને તથા તેના છ દીકરાને ઠાર કરી નાંખ્યા. સાતમા દીકરાને તેણે જીવતો રાખ્યો. તેના વંશમાં કાલિદાસ થયો, તે આજે દેતરોજની પટેલાઈ કરે છે.

પટેલને માર્યો તે બાબતની દિલ્હી ફરિયાદ કરી, તે ઉપરથી પાદશાહે કાનજીને વશ કરવા સારૂ આઝીમખાનને મોકલ્યો. તે વેળાએ દેતરોજની આસપાસ ઘણી વિશાળ ઝાડી હતી. તે "ઝાંગરાની ઝાડી" કહેવાતી હતી, તેના સંબંધમાં એક નીચે પ્રમાણે વાત છેઃ—

જ્યારે દારાશાહ પોતાના ભાઈથી નાસેડુ રમી, દેતરોજ આવ્યો ત્યારે કાનજિયે કહ્યું કે "તમે અહિ રહો અમે તમને રાખીશું." ત્યારે દારાશાહે કહ્યું કે "તમારે કિલ્લો ક્યાં છે કે મને રાખી શકશો?" કાનજિયે તેનું ઉત્તર આપ્યું કે "આ ઝાડી છે તે કિલ્લાથી પણ સરસ છે." એટલે દારાશાહ બોલ્યો કે "એટલી ઝાડી તો પાદશાહનાં ઊંટ ચરી જાય અને તેનાં લાકડાં "તો પાદશાહનાં ઘોડાંની મેખો થાય એટલાં છે. તો પણ તમને સાબાશ

"છે કે તમે આટલી હિમ્મત રાખો છો" એ પ્રમાણે કહીને દારાશાહ સિંધ[1] ગયો. હવે આઝીમખાન ત્યાં આવી પ્હોંચ્યો અને તેણે બધી ઝાડી કપાવી નંખાવી, ત્યારે કાનજી ત્યાંથી ન્હાશી કટોસણ ગયો, ત્યાં તેનો વ્હેવાઈ જશવંતસિંહ કરીને રહેતો હતો. તે બંને મળીને આઝીમખાનની સામે થયા, પણ છેવટે તેઓને ન્હાશીને ઝિંઝુવાડે જવું પડયું. ત્યાં જેહોજી મકવાણો હતો, તેણે તેમને રાખ્યા. પણ પછીથી ત્રણે જણને કાકરેજ પરગણામાં થરા ગામમાં ન્હાશી જવું પડયું; તે વેળાએ ત્યાં કોળી ઠાકોર કુંપોજી રાજ્ય કરતો હતો. કુંપોજી તેમની સાથે મળી ગયો અને ચારે જણા ન્હાશીને કરજા ડુંગરમાં ગયા. ત્યાં તેઓ બાર વર્ષ સુધી રહ્યા. અને બ્હારવટું કરવા લાગ્યા. પછી ચંદુર ગામનો કરમશી કરીને એક વાણિયો આઝીમખાનનો મ્હેસુલ ખાતાનો કામદાર હતો, તેણે તેમનો પાદશાહ સાથે મેળાપ કરાવ્યો અને તેમનાં પરગણાં પાછાં અપાવ્યાં. તે ઉપરથી ઠાકરડાઓએ કરમશીને કોલ આપ્યો કે અમારી જાતમાંનો ચંદુર ગામને પાદર કોઈને લૂંટશે નહિ તથા ચંદુરના કોઈ માણસને કાંઈ નુકસાન કરશે નહિ.

ગીત.

સુણે ધાંહ[2] ગોપી તણી ક્યારી શાહરી, ચવે[3] ફરિયાદ, કો કાન ચૂકો[4];
"મરદ ઉમરાવ ગૂજરાત લે મોકલો, "ઝાંગરો કાનરો કરે ઝૂકો[5];"
માન સન્માન આઝીમખાં મેલિયો, કરવા કાજ ધર [6]સૂત કાંઠા[7];
કાન, જશવંતને ઝંઝેરી[8] કા'ડિયા, નરપતિ જેશિયા સોત ન્હાઠા.
કમો સન્માન દીવાન આઝીમ કિયો, મેહેપ[9] કેતાક કરજોડ મળિયા;
ધડક[10] આઝિમ તણી નાશ થરા ધણી, ચાર કરજા સરે ભૂપ ચડિયા.
ઉતર્યા કરજેથી ધન્ય હાં આગમણ,[11] કાંહે બો[12]વાત મોહેથી કથવી;
જશવંત, કાન કુંમરાજ, જેશિયો રાખિયા વાડ ઉનાડ રથવી.[13]

આ બનાવ બન્યા પછી કાનજિયે દેતરોજ વગર અડચણે પોતાના તાબામાં સાચવી રાખ્યું, અને તેણે ઘણી સત્તા અને કીર્તિ મેળવી. તેમ જ વળી એમ પણ કહેવાય છે કે અકબરે તેને રાજચિહ્ન—નોબત, ચોપદાર, અને આફતાબગીરી (સૂરજમુખી) આપ્યાં હતાં.

---

૧. સિંધ જવા પ્હેલાં દારાશાહ કચ્છ ભુજ આવ્યો. ત્યાંના રાવે તેને માનથી રાખ્યો. અને જે વાડીમાં ઉતારો આપ્યો હતો તે વાડી આ જ પણ "દારા વાડી"ને નામે ઓળખાય છે. ત્યાંથી તે સિંધ ગયો. ર. ઉ.

૨ ફરિયાદ. ૩ કહે. ૪ ચુકાદો કરે, પકડે. ૫ લડાઈ. ૬ સિંધુ. ૭ મહીકાંઠો. ૮ મારી કહાડ્યા. ૯ રાજા. ૧૦ ધાક. ૧૧. હિંમત. ૧૨ બહુ. ૧૩ ચંદુરવાળા કરમશી અથવા કમાનું આડ નામ.

કાનજીની પછી તેના ત્રણ દીકરા—રામસિંહજી, **અદેભાણજી** અને **નારણજી** થયા. તેમાંથી **નારણદાસ**ની છત્રીનો ચોતરો **ચુંવાળ**માં **ભંકોડા**માં છે. અને ત્યાં એક લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે **રાત** શ્રી **નારણસિંહ**ની છત્રી ભાઈ શ્રી **હરિસિંહજી**, અને તેના કુમારશ્રી કાનાજિયે સન ૧૭૨૦ માં બંધાવી છે.

ન્હાના કાનાજિયે તેની પ્હેલાં થએલા કાનજીની કીર્ત્તિની બરાબરી કરેલી જણાય છે.

(દુહો.)

કાના તરકસ કાનરો, તેં બાંધ્યો જ જુવાણ[1];
બીજો બોજ ન ઉપડે, દેત રોજ દૈવાણ[2].

કાનજી **રાત**ની પેઠે એ પણ **મુસલમાનો**ની સાથે લડાઈમાં મચ્યો હતો.

ગીત.

દણી[3] કરંતી બકોર સોર ગઈ શાહ આગે દોડી,
ભણી બાત સુણી સાચી શ્રવણે સભાણ[4];
"આગરે કહાતો જ કે ઝાગરો કાનરો આગે."
"કાનરો ઝાંગરો દુજો હુઓ દુજો કાન." ૧
જંજાળાં લહે ભડાં ત્રંબાળાં ધરાવે જોર,
સુંઢાળા વધોંસે કાળા **નાઢાણી** સતાબ;
"પેંગાળાં કાકશા ધોખા," સુણો શાહ કે પ્રજા,
"નેજાળા ધજાળા સોતા મારિયા **નવાબ**." ૨
મારકા **હસમ** મળે ફારકા જોરકા મંડે,
ધુમાડે ત્રવડી ધટા કાઢે સત્રાં ધાણ;
ગવાડે સિંધુડા રાગ, નમાડે ત્રવંકા ગઢાં,
ભજોડે બાવરી ગાદી હરો **અદેભાણ**. ૩

---

૧ જુવાનીમાં. ૨ દેવ. ૩ દુનિયા. ૪ સભા.

૧ દુનિયાં સોર બકોર કરતી દોડીને **પાદશાહ** આગળ ગઈ. અને સાચી વાત કહી, તે **પાદશાહ**ની સભાએ સાંભળી કે, "જેમ આગળ **આગરા**માં લુંટારો કાન કહેવાતો હતો તેવો બીજો ઝાગર **કાન** પેદા થયો છે.

૨ તે જંજાળો અને યોદ્ધા સાથે લઈને જોરથી નોબતો વગડાવે છે અને તે **નાઢાજી**ને પુત્ર કાળા સૂંઢાળા હાથિયોને વધાવે છે. પ્રજા **પાદશાહ**ને કહે છે કે, "સાંભળ! તેણે નેજા નિશાનવાળા **નવાબો**ને મારયા તો પાયદળને મારવું એમાં શું?"

૩ તે ઘણા જોરથી મંડીને બહુ ઘા કરી પાર મેલે છે અને ત્રેવડી ફોજ ફેરવીને શત્રુઓનો ઘાણ કહાડે છે; **સિંધુ** રાગ ગવરાવે છે અને ત્રેવડા વાંકા કિલ્લા નમાવે છે એ **અદેભાણજી**ના વંશનો પોતાના બાપની ગાદી શોભાવે છે.

એ આંકી શાહસુ સદા ધરેણો કાનરો આગે,
ધરે શાહ તણી સરે મટે નહિ ધાહ;
"વાહ વાહ" હુઈ ઓ તો જામ રાવ આગે વાતાં,
શાહરા રસાલા પાડે કાનો પાદશાહ. ૪

ભાટ જે નાયકનું વર્ણન કરે છે તેનામાં શૂરવીરપણાની સાથે ઉદારતાનો ગુણ અગત્ય કરીને જોઇયે. કાનજીની ઉદારતા નીચેના છપ્પયમાં વર્ણવેલી છેઃ—

ઇંદ્ર[૧] વુઠે પખ આઠ, માસ બાર તું ઝડ મંડે;
તે કરે સરસ કેદાર, તું વેદુઆં દરિદ્ર વિહંડે;
એ ગાજે અળી ઉપર, ગાજતો તું ધમસાણ;
એ વુઠે ધન ધાન, તું તો વુઠે કેકાણે;
દેતરોજ રાણ મોજાંદઝલ, દન દન શવદ દાખિયે;
કોનાણી તું નાઢાસ તન, ઇંદ્ર સમોવડ આખિયે.

ચુંવાળનો માત્ર ચોથો ભાગ કાનજીના તાબામાં હોય એમ જણાય છે. ચુંવાળના ચાર તાલુકા પડ્યા હતા—કોકવાવ, ભંકોડું, છનિયાર અને દેકાવાડા. પણ એ ભાગ ક્યારે પડ્યા હતા તે જાણવામાં આવ્યું નથી. કાનજી હૈયાત છતાં પોતાના ત્રણ દીકરાઓને ગામની વ્હેંચણી કરી આપી હતી; મ્હોટો દીકરો નથુભાઈ હતો તેને રામપુરા, કાનપુરા, અને કાંજ, એ ત્રણ ગામ મળ્યાં. બીજો દીકરો દાદો હતો તેને દશલાણું તથા નારણપુર આપ્યું; ત્રીજો ભૂપતસિંહ હતો તેને કોઇતિયું, તથા ઘટેશણું આપ્યું. બાકી ર્‌હેલાં ગામ ભંકોડા, કાંતરોળી ચુંડાણીનું પરૂં, દાંગડવું, બાલશાસન, એંદરા, અને કદવાહણ, કાનજિયે પોતાને સારૂ રાખ્યાં.

કાનજીનું મરણ થયું ત્યારે ભૂપતસિંહ બાર વર્ષનો હતો, તેને તેના ભાઇયોએ ક્હાડી મૂકયો, એટલે તે છનિયારના ઠાકોરને ત્યાં જઈ રહ્યો. એ

---

૪ શાહની સાથે સદાય કાન લડાઈ મચાવે છે, શાહની રૈયતની ધાસ્તી મટતી નથી. જામની આગળ વાતો થઈ કે, "વાહ વાહ કાનો પાદશાહી શાહનો રસાલો નાશ કરી નાંખે છે.

૧ ઇન્દ્ર તો આઠ પખવાડીય વરસે, અને તું બાર માસ વરસે છે; તે ઇન્દ્ર ક્યારડાને સરસ કરે છે અને તું વિદ્વાનોનું દારિદ્ર કાપે છે; તે પૃથ્વી ઉપર ગાજે છે અને તું લડાઈમાં ગર્જના કરે છે, તે ધન અને ધાન્ય વરસાવે છે, અને તું ઘોડાં વરસાવે છે (આપે છે). ઓ! દેતરોજના રાણા! દાનના આપનાર, ચન્દ્રની પેઠે દિન દિન વધતો હું તને ઓળખું છું. ઓ! નાઢાજીના દીકરા કાન! અમે તને ઈન્દ્ર બરાબર કહિયે છિયે.

ઠાકોર એનો વેગળેનો સગો થતો હતો. ભૂપતસિંહની પાસે એક બકરો હતો, તે તેનો ઘણો માનીતો હતો, તેને અને છનિયારના ઠાકોરના બકરાને એક દિવસે લડાઈ થઈ, તેમાં તે માર ખાઇને પાછો હઠયો. આ ઉપરથી ભૂપતસિંહને પોતાના બકરા ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો, અને તેને કહ્યું, "ધિક્કાર છે તને કે તેં મારી આબરૂ લીધી." પછી તેણે બકરાનું ડોકું વ્હાડી નાંખ્યું. છનિયારના ઠાકોરને બ્હીક લાગી કે ભૂપતસિંહ એ જ પ્રમાણે મારાં બાળકો સાથે ગુસ્સે થઈને કદાપિ તેમને નુકસાન કરશે. એવો વિચાર કરીને તેણે ભૂપતસિંહને બીજે કયાંયે રવાને કરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભૂપતસિંહને તેના બાપે કોઇતિયું ગામ આપ્યું હતું ત્યાં તે જઇને રહ્યો. પનારનો કુંપોજી મકવાણો હતો, તેને એક દીકરી હતી તે ભૂપતસિંહને દેવાને તેના કામદાર પથુએ તેને સલાહ આપી. કુંપોજી આખા દેશમાં મ્હોટો પ્રખ્યાત ઠાકોર હતો, તેણે પોતાના કામદારને કહ્યું કે ભૂપતસિંહને કાંઈ ધરતી નથી તો એવો વિચાર થાય જ કેમ? ત્યારે કામદારે કહ્યું કે જો તમે ભૂપતસિંહને મદદ કરશો તો તે પોતાનો ગરાસ પાછો વાળશે. આ ઉપરથી તે જવાન ઠાકરડા સાથે કુંપાજીયે પોતાની કન્યા પરણાવી, અને બે હજાર કોળિયોને એકઠા કરીને, તેના ભાઈ દાદાને, અને તેના દીકરા બનેસિંહને દશલાણામાં ઠેર કર્યા તે ઉપરથી તેનો બીજો ભાઈ નથુભાઈ ડરીને ન્હાશી ગયો. તે પ્રથમ તો કટોસણમાં જઈ રહ્યો, અને પછી, ધાંટી ગયો, એટલે ભૂપતસિંહે આવીને પોતાનો બાપનો અને ભાઈયોનો ગરાસ લઈ લીધો અને ભંકોડામાં ગાદી કરીને રહ્યો.

ભંકોડામાં ગોસાઇના મઠમાં એક અતીત રૂહેતો હતો, તે ભૂપતસિંહની માની પાસે જતો હતો, તે ઉપરથી તેના વાણિયા કારભારિયોએ એ વાત ગોઠવીને ભૂપતસિંહને કહ્યું કે અતીત દરબારમાં આવે છે, તેથી તમારી ખોટી વાત થાય છે. ભૂપતસિંહને તેથી ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો, અને પોતાની તરવાર વતે તેણે તેની માને ઠેર કરી, તે ઉપરથી અતીત ન્હાશી ગયો, અને ફરીથી કદિ પાછો આવ્યો નહિ. પણ તેનો ચેલો તેના મઠનો ધણી થઈ પડ્યો.

આ વેળાએ પનારના કુંપાજી મકવાણાના "મેલીકરો," જે લૂટારા હતા, તેમણે એક બાજુએ વઢવાણ અને લીંબડીથી તે બીજી બાજુએ અમદાવાદ સુધી આખા દેશમાં ચડાઇયો કરવા માંડી. સાણંદના રાજાએ કુંપાજીને દર વર્ષે દીવાળીને દહાડે એકેકો ઘોડો આપીને પોતાના તાલુકામાં લૂંટફાટ કરવી નહિ એવો ઠરાવ કર્યો. કુંપાજિયે બીજાં ઘણાં ગામડાંમાંથી પાલ ઉઘરાવા માંડી. માંડલનો જેઠો પટેલ હતો તે મરાઠાઓનો બહુ માનીતો થઈ પડ્યો હતો, અને પેશ્વાની ફોજ ભોમિયા તાલુકદારો પાસેથી મુલ્કગીરી

ખંડણી ઉઘરાવવાને આવતી હતી ત્યારે તેની સાથે તે જતો. એક વાર હુલવદના રાજ પાસે ખંડણીને પેટે પેશ્વાના બે લાખ રૂપિયા ચડી ગયા હતા. જેઠા પટેલ બાકી વસુલ કરી લેવાના બંદોબસ્ત સારૂ ત્યાં ગયો. તેવામાં, તે કુંવર ન્હાનો હતો તેથી, ત્યાંની રાજમાતા એ તાલુકાની વ્યવસ્થા કરતી હતી. તેણે જેઠા પટેલને કહ્યું કે હવણાં તો મારી પાસે દેવું આપવાને કાંઈ નથી, કેમકે થોડા દિવસ ઉપર વઢવાણના ઠાકોરે મારો મુલક ઉજ્જડ કરી દીધો છે, અને મને એક ઘડીની નિરાંત વળવા દેતો નથી. જેઠા પટેલે ધમકી આપીને કહ્યું કે મારા માગવા પ્રમાણે આપવામાં આવશે નહિ તો ગામ બાળી નાંખીને જોરજુલ્મથી લઈ લેવામાં આવશે. એમ કહીને તે ચાલતો થયો. હવે કુંપાજીને તે બાઈ ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી, તેથી તેણિયે તેને તેડ્યો અને કહ્યું કે જેઠા પટેલ મરશે નહિ ત્યાં સુધી મને જંપ વળશે નહિ. આ વેળાએ જેઠા પનારના છરિયાળા ગામને પેશ્વાની વતી તોરણ બાંધવાને આવ્યો હતો. કુંપાજીને તેની સાથે લડાઈ કરવાનો આ સારો લાગ મળ્યો. અને પોતાની તરવારવતે તેને ઠેર કર્યો તેથી સર્વ ભોમિયા બહુ જ રાજી થયા.

આ બનાવ બન્યા પછી કુંપાજિયે એક સો પચાસ બખ્તરિયા અશ્વાર લઈને અમદાવાદની પાસે ઓડ કમોદ ગામ છે, તે ઉપર હુમલો કર્યો અને ત્યાંથી ઢોર વાળી ગયો. એ ગામમાં મરાઠાઓના સાઠ અશ્વારોનું થાણું હતું, તે વ્હારે આવ્યું, પણ તેમની સાથે કુંપોજી લડ્યો અને તેમના માંહેલા વીશ માણસોને મારીને તેમને પાછા હઠાવ્યા, તેમાં તેનાં માત્ર ચાર માણસ માર્યાં ગયાં. પણ સરખેજમાં એક બીજું થાણું હતું ત્યાંથી માત્ર છ અશ્વાર અને બે ડંકા લઈને એક વાણિયો કામદાર, કોળી લોકો ઉપર એકદમ ચડી આવ્યો, તે વેળાએ તેઓ એક ઠેકાણે મેલાણ કરીને પડ્યા હતા. મેલીકરોએ ડંકાનો અવાજ સાંભળીને ધાર્યું કે કોઈ સરદાર ઘણી ફોજ લઈને ચડી આવે છે, એટલે તેઓ ન્હાશી ગયા. કુંપોજી ઠાકોર જેવો ઘોડો દોડાવીને જતો હતો, તેવો જ તેને ભાલો ઘોંચવામાં આવ્યો એટલે તે નીચે પડ્યો. મરાઠા તેનું મડદું લઈ ગયા, અને તેઓના ગામ ઉપર કદિ હલ્લો કરવો નહિ એવું વચન કુંપાજીના દીકરા શાંતાજિયે આપ્યું ત્યારે તેને મડદું સોંપ્યું. એટલે શાંતાજિયે પનાર આગળ તેને અગ્નિદાહ દીધો, અને ઓડ કમોદ આગળ તેનો એક પાળિયો કરીને સ્થાપ્યો.

હવે ભૂપતસિંહની વાત પાછી ચાલુ કરિયે છિયે.—મલ્હાર રાવ ગાયકવાડે કડીથી ભૂપતસિંહને કહાવ્યું જે ગાયકવાડનાં ત્રણ ગામ-કાંત્રોડી, કોઇતિયું, અને ઘટેશણું, અમારા દફતરમાં લખાય છે, અને તમે ખાઓ છો

તે અમારે તાબે કરો. પણ ભૂપતસિંહે માન્યું નહિ, તેથી કેટલાંક વર્ષ સુધી તકરાર ચાલી. એક સમયે પાટણના એક વેપારીનો રેશમનો માલ ગાડામાં ભરીને લઈ જવાતો હતો, અને તે વેપારિયે છનિયારવાળા ઠાકરડાનું વળાવું લીધું હતું. તે માલ ભૂપતસિંહે દશલાણા અને ભંકોડા વચ્ચે પડાવી લીધો. પણ પછી ભૂપતસિંહે ચૌદ હજાર રૂપિયા દંડ લઈને વેપારીને તે માલ પાછો આપ્યો. તેની આવી વર્તણુંકને લીધે તેને છનિયારવાળા સાથે ભારે વેર બંધાયું, તેમાં બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. અને એક પ્રસંગે ભૂપતસિંહ બંદુકની ગોળીથી ઘાયલ થયો, પણ છેવટે તેને આરામ થયો. પછી કડિયેથી મલ્હાર રાવનો ભાઈ હનમંતરાવ મરાઠી ફોજ લઈને ભંકોડે આવ્યો, અને ભૂપતસિંહને કહાવ્યું કે તમે માથે[1] પાણી ઘાલો છો તેથી અમે પાઘડી બંધાવવાને આવ્યા છિયે. ત્યારે ભૂપતસિંહે કહ્યું જે અમારે તમારી પાઘડી બાંધવી નથી અને મરાઠાઓને અમારા ગામમાં પેસવા દઈશું નહિ. આવું સાંભળીને હનમંતરાવે પાસેનાં ગામડાં આગળ પડાવ કર્યો, અને કડિયે કહાવી મોકલ્યું કે, ભૂપતસિંહને છેતરી પકડી શકાય એમ નથી. તે ઉપરથી મલ્હાર રાવે બાંહધર આપીને ભૂપતસિંહને કડી તેડાવ્યો. ત્યાં તે જઈ પ્હોંચ્યો એટલે તેની પાસે પેલાં ત્રણ ગામ ફરીને માગ્યાં, પણ ભૂપતસિંહે તે વાત માની નહિ. આ વેળાએ કાપણીની મોસમ હતી, અને ખેતરોમાં માલ ઉભો હતો, તે ઉજ્જડ કરીને પોતાનો કબીલો વિરમગામમાં મૂકીને ભૂપતસિંહ બ્હારવટે નીકળ્યો. તે વેળાએ ભૂપતસિંહની પાસે પોતાના ત્રણસેં અશ્વારો હતા અને જરૂર પડે ત્યારે પોતાની સાહાય્યતામાં બે હજાર માણસો મેળવી શકે એવું હતું. તેણે પછી ગાયકવાડનાં ગામડાં લૂંટવા માંડ્યાં.[2]

ભૂપતસિંહના પૂર્વજ કાનજી રાતને પાદશાહે નોબત, ચોપદાર અને આફતાબગીરી (સૂરજમુખી) આપ્યાં હતાં, તે પોતે પણ રાખતો હતો. ભંકોડામાંથી ભૂપતસિંહના ઉચાળા ગયા પછી, કડિયેથી મલ્હારરાવે આવીને ભૂપતસિંહની મેડિયો તોપથી પાડવા માંડી, ત્યારે એક ચારણે મશ્કરીમાં કહ્યું કે,–" ભૂપતસિંહ લડે એમાં નવાઈ શી ? પણ હાલ તો એના ઘરની

---

૧ માંદું માણસ સાજું થાય છે ત્યારે તેને પ્રથમ ન્હવરાવવામાં આવે છે તેને માથે પાણી ઘાલ્યું કહે છે.

૨ ભૂપતસિંહે મરાઠાઓને સતાવ્યા વિષે નીચેનો એક દુહો પ્રસિદ્ધ છે.

દેતરાના દનીયા માંય, દખણી કરંતા કાંમ:
વલી ને કાઢયે પોલ, ભાલાની અણીએ ભૂપતા.

ઈંટા યોદ્ધાપણું ધારણ કરીને લડે છે." આવું વચન સાંભળીને મલ્હાર રાવ શરમાઈને પાછો વળ્યો. પછી ભૂપતસિંહ ઘણા દિવસ સુધી મરાઠાઓને ત્રાસદાયક થઈ પડ્યો.

(દુહા)

ભંકોડુ ને કડોં લડે, જાણે સતારા જામ;
ભડવા[1] ચાલ્યો ભૂપતો, રાવણ માથે રામ.
કાનાણી[2] કળખો તણા, ભેજા ભરખણદાર;[3]
ભડ થઈ ડાકણ ભૂપતા, તું વાળી તરવાર.
મહિલા[4] જે મરાઠા તણી, કેમ સજે શણગાર;
ભડતો ઊભો ભૂપતો, માથે મોટો માર.
રાવે[5] રાફ[6] ન જાણિયો. ધર્યો વરાંસે પાગ;
ભડ અજરાયલ[7] ભૂપતો, જગવૈયો જડનાગ.
કડી ઉખેલી[8] કા'ડશે, કરશે કૉલકરાર;
ધર[9] ભોગવશે ભૂપતો, મરશે રાવ મલ્હાર.
કાળા કંઈ ડંબર કરે, ઠાલા તુરકડાય;
ભલ તે કીધા ભૂપતા, ચોખંડ ચાકરડાય.

જ્યારે કડીમાં મલ્હાર રાવની સ્ત્રીને કુંવર અવતર્યો ત્યારે તેની દાસી ગાંધીની દુકાને સૂંઠ લેવા ગઈ, કેમકે બાળક જન્મ્યા પછી શક્તિ આવવાને સારૂ હિન્દુ સ્ત્રિયો તે ખાય છે. દાસિયે ફરી ફરીને ગાંધીને કહેવા માંડ્યું કે, "તમારી દુકાનમાં સારામાં સારી સૂંઠ હોય તે આપજો." તે સાંભળીને ગાંધી બોલ્યો કે, "સારી સૂંઠ હતી તે તો ભૂપતસિંહની મા ખાઈ ગઈ, હવે તો "કૂચા રહ્યા છે." દાસિયે પછી ઘેર જઇને જે બન્યું હતું તે મલ્હાર રાવને કહ્યું. તે ઉપરથી તે ગાંધી ઉપર કોપાયમાન થયો અને તેની દુકાન લૂંટી લીધી. પણ ભૂપતસિંહના જાણવામાં આ વાત આવી ત્યારે ગાંધીનું જેટલું નુકસાન થયું હતું તેટલું તેને ભરી આપ્યું. આ પ્રમાણે ભૂપતસિંહ અને મલ્હાર રાવ ઘણા દિવસ સુધી એક બીજાના સામા હતા. છેવટે, મલ્હાર રાવને બ્રિટિશ અને વડોદરા સરકાર સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે તેણે ઝિંજુવાડેથી ભૂપતસિંહને પોતાની મદદે બોલાવ્યો હતો, અને મલ્હાર રાવ જ્યારે કેદ પડ્યો ત્યારે તેનાં બઈરાંછોકરાં તેણે ભૂપતસિંહની સંભાળમાં મૂકયાં હતાં.

૧ લડવા. ૨ કાનજી કુળના. ૩ માંસ ખાનાર. ૪ સ્ત્રી. ૫ મલ્હારરાવે. ૬ સાપનો રાફડો. ૭ જિતાય નહિ એવો. ૮ ખોદી કહાડશે. ૯ પૃથ્વી.

એ ઠાકોર વિષે એક નીચે પ્રમાણે વાત છેઃ—

ધાંધલપુરનો ગોદડ કરીને એક કાઠી હતો તેના ઉપર જૂનાગઢના નવાબની ફોજ ચડી આવી. ત્યારે તેણે હુલવદના રાજને મદદે બોલાવ્યો, પણ તે નવાબના ડરથી આવ્યો નહિ; એટલે ભૂપતસિંહને તેણે તેડાવ્યો તેણે આવીને ધાંધલપુરનું સારી રીતે રક્ષણ કર્યું.[1]

મેથાણનો ગરાસિયો, હુલવદના રાજનો ભાયાત થતો હતો, તેનો ગરાસ હુલવદવાળો દબાવી પડ્યો હતો, તે ઉપરથી મેથાણના ઝાલાએ જેમ એવે પ્રસંગે બીજા ઠાકોરોએ મુસલમાનોને કન્યા દીધી હતી, તેમ ભૂપતસિંહને પોતાની કન્યા દીધી, તેથી ભૂપતસિંહના ડરથી દબાવેલો ગરાસ હુલવદના રાજે તરત જ મૂકી દીધો.

ભૂપતસિંહ બારશેં બારશેં બ્રાહ્મણ જમાડતો હતો તેણે પોતાના ગામમાં સદાવ્રત બાંધ્યું હતું, અને તે ગરીબ લોકોને લૂંટતો નહિ. તે ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૪માં મરણ પામ્યો.

ચુંવાળના સોલંકી કોળીની પડોશમાં મકવાણા કોળી રહેતા હતા, તેમના તાબામાં ઝિંઝુવાડા, કટોસણ અને પનારના ગરાસ હતા. કેસર મકવાણાને હરપાળ કુંવર હતો. તે ઝાલા રજપૂતોનો મૂળ પુરૂષ હતો. તે સિવાય વજેપાળ અને શાંતાજી કરીને બે કુંવરો હતા. મુસલમાનો સાથે લડાઈ થઈ તેમાં વજેપાળ ઘવાઈને કેદ પકડાયો, પછી તે મોલેસલામ થયો. એના વંશજ મહીકાંઠામાં માંડુવાના જમીનદાર છે. તેના કુટુંબના મુખ્યનું નામ લાલમિયાં છે, તેના સંબંધી ઇડરના રાવ વીરમદેવના ચરિત્રમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે. શાંતાજિયે જોરાવરીથી સાંથલ લીધું ત્યાં, મહમૂદ બેગડાના વારામાં તેનો વંશજ કાનોજી રહેતો હતો. કાનોજી એક ભીલ

---

૧ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહમાંના અં. ૪૯–૧–૫૭માં આ પ્રસંગનાં કવિત નીચે પ્રમાણે આપેલાં છેઃ—

ખરો ખેડ ખવડાં તણી ભેલ માતી ખરી. લાખ લાખાં દલાં મેલ લાડો.
જોરરર રાજ્યથી ભીરન હૂઇ જદી, આવીઓ ભૂપતો તદે આડો. ૧
ખેધ ખરા શાણુરા, વેધ નાતા ખરા, ધરાપર ધમધપે ગેણ ધ્રૂજે.
ભીર ગોદડ તણી તાણવા મહા ભડ, ડમર કર આવીઓ કાન દુજે. ૨
હેમરાં ડુંગરાં નરાં ચાલતાં હશમ, વશમ મત સીંધુવા રાગ વાગે.
ઝીકતો આભસર ટેક દે ઝીલીઓ, ખેલીઓ પ્રજરાં બીચ ખાગે. ૩
અલંગારો ખેડીઓ નાઢહર ઊકરો, દલે દઇ પાણ ધમશાણ દાખે.
ભાંહરાં ધરાવે અઓ ઘર ભૂપતો રાવ કાઠાં તણી ધરા રાખે. ૪

ઠાકોરની કન્યા વ્હેરે પરણ્યો હતો. તેથી તે નાતબ્હાર રહ્યો હતો; પણ મહમૂદના હાથ નીચે તે સારી નોકરી ઉપર હતો તેથી, તેણે તેને કટોસણની જાગીર આપી હતી. તેના તાબામાં ચોરાશી ગામ હતાં. કાનાજીથી તેરમો પુરૂષ નારણજી કરીને કટોસણનો ઠાકોર થયો, તેની વેળાથી એ કુટુંબની ઇસ્કામતનો પત્તો ઘણી સારી રીતે લાગી શકે એમ છે, અને હિન્દુઓમાં જમીનના ભાગ કરીને વ્હેંચી લેવાની રીતિ પડી છે તેનાં કેવાં પરિણામ આવે છે, તેનો આખા ગૂજરાતમાં સારામાં સારો દાખલો, એ ઉપરથી મળી આવે છે. તો પણ તેની વિગત આપવાનો અમારો વિચાર નથી, કેમકે જમીનના વતન વિષેની માહીતગારી મેળવનારાઓને તો ઉપયોગી છે, પરંતુ સામાન્ય વાંચનારાઓનું લક્ષ ખેંચે એવું નથી. ભંકોડાવાળાઓનાં વખાણની ભાટ લોકોએ વાતો બનાવી છે, તે પ્રમાણે કટોસણના મકવાણાની કીર્તિની વાતો બનાવવાને તેઓને એટલું બધું સારૂ સાધન મળ્યું નથી, તો પણ અજબોજી, તથા અગરોજી જે નારણજીના પૌત્ર થતા હતા તેમનાં વખાણની કવિતા થઈ છે, તેમાંથી આ ઠેકાણે થોડો ભાગ પસંદ કરીને દાખલ કરિયે છિયે.

કટોસણમાં અજબાજીનો દરબાર કેવો હતો તે વિષેનું નીચેની મતલબનું વર્ણન કવિતામાં છે.[૧]

"દરબારમાં નોબતો ગડગડતી હતી; ભોંય ઉપર પાણીના છંટકાવ
"થયા હતા. ઘણા ઠાકોરો હાથ જોડીને શરણું માગતા ત્યાં આવ્યા હતા.
"ઇંદ્રની પેઠે કાનાજીના વંશવાળાની આગળ છત્રીશે વાજાં વાગતાં
"હતાં; તેના મુખ આગળ વિદ્વાનો વેદ ભણતા હતા. પરોણાઓને સાકર,
"તથા બકરાંઓનું અને ભુંડનું માંસ પૂરૂં પાડવામાં આવ્યું. નિત્ય નિત્ય
"અફીણ અને કેસરના કસુંબા ઘુંટાવા લાગ્યા. અજબાની આગળ નાચ
"થવા લાગ્યા; નિરંતર તે રંગ રાગમાં રમવા લાગ્યો; શરણાઇયો વાગવા
"માંડી; ઝુલતા હાથિયોની પેઠે ગાનારા ઠેકાણે ઠેકાણે ગાવા લાગ્યા; પૈસો
"ખર્ચવામાં ઠાકોર બળીરાજાના જેવો ઉદાર હતો; તેના રસોડામાં દૂધપાક
"અને અમૃત સરખાં ભોજન થવા લાગ્યાં; તેના ઘર ઉપર ધર્મની ધ્વજા
"ઊડવા લાગી; ચુંવાળનો ધણી આવો હતો. તેની આંણ પાદશાહ ઉપર
"પણ વરતાતી હતી. ઓ જસાના પુત્ર! હિન્દુઓના અને સીમાના પિતા,
"તું સૂર્ય સરખો મકવાણો સારો ઉઠયો. તારો ભાઈ અગરેશ ઓછો પ્રખ્યાત
"ન હતો; એ ભાઇયો લોકોના મનમાં દશરથના પુત્રોનું સ્મરણ કરાવે છે."

૧ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહમાં અજબ બરદ શંગાર નામનો કાવ્યગ્રંથ ચારણ વિક્રમશીનો રચેલો છે. તે માટે અં. ૪૮-૨-ખ જુઓ.

ભાટના વર્ણન પ્રમાણે અજબોજી આખા જગતનો જિતનાર હતો, તેણે "શાહુ રાજાની દક્ષણી ફોજને હરાવી." તેમ જ "દિલ્હીની ફોજને પણ "હરાવી;" તથાપિ એ કરતાં પણ પોતાને મનગમતા વધારે પરાક્રમનું એવું જ કામ કરવાને ચૂકયો નહિ; ગામે ગામ તેણે ગ્રાસ કર્યો; દિનપ્રતિદિન લૂંટફાટ કરવામાં તેણે કીર્ત્તિ મેળવી. વિશરોડિયા, પનારા, મરતોલિયા, અને અર્ધાં નાગા એવા ગામડાંના ઘણા એક ધણિયો તેના અમીર હતા; "તથાપિ તે પોતાના અંગ માટે ઉંચા પોશાક રાખવામાં પણ કમ નહતો, કેમકે તેનો ભાટ મુખ્યત્વે કરીને લખે છે કે, "તે જરિયાન અને રેશમી પોશાક પ્હેરતો."

અજબોજી અગનોતરાના દુઃખદાયક કાળની વેળાએ (ઈ. સ. ૧૮૧૩) ગરીબોને માટે પોતાના કોઠાર ઉઘાડા મૂકવાથી વધારે કીર્ત્તિને પાત્ર થયો છે, તેનું સ્મરણ, કોઈ દુઃખદાયક રાગની નહિ ફેડાઈ જતી એવી પડઘાની છાયાની પેઠે બહુ આનંદ પમાડે એવી ભાટની કવિતાને ખરેખાત જાંખવી નાંખે એમ છેઃ—

"પૃથ્વી દુઃખી થવા લાગી, રાજા ખાધા વિના રહ્યા, રાવ ને રાણાને "એક દાણો આપવાને રહ્યો નહિ. ધણી અને ધણિયાણી એક બીજાને છોડીને "ગયાં, માબાપે પોતાનાં છોકરાં તજી દીધાં; ધર્મ કરવાનું બધા ભૂલી ગયા; "સદાવ્રત ભાગી પડ્યાં, કૂવા તળાવમાંથી પાણી સૂકાઈ ગયાં, આકાશમાંથી "એક ફોરૂં પણ પડયું નહિ; એકેએક ગામડેથી આવી દુઃખદ ખબરો આવી "પ્હોંચી, અને જ્યારે આખો દેશ ભીખારી થઈ ગયો, ત્યારે કાનાના વંશ-"વાળાએ પોતાની ધર્મની ધજા ફરકાવી. તેણે પોતાના કોઠાર ઉઘાડા મૂક્યા; "અને જ્યારે બીજા રાજાઓએ પોતાના ગામમાં પેસવા દેવાનું બંધ કર્યું, "ત્યારે અજબેશે સર્વનો સત્કાર કરવા માંડ્યો. સ્વર્ગનો ઈંદ્ર કોપાયમાન થયો, "પણ પૃથ્વી ઉપરનો આ ઈંદ્ર તો પ્રસન્ન રહ્યો. તેણે દેશમાંથી કાળને હાંકી "ક્હાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો."

મુસલમાનો સાથે તેને લડાઈ થઈ તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"આ વેળાએ કડીમાં આબુખાન અને લેખા કરીને બે તુર્ક અમલ "કરતા હતા. તેઓ દેશના ઉપર જુલમ કરતા હતા. તેઓએ અજબાની "અને અગરાની કીર્ત્તિ સાંભળી ત્યારે કટોસણ લખી વાળ્યું કે અમારે તાબે "થઈને અમને ખંડણી આપો. અજબાએ આ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે "કોપાયમાન થયો ને સંદેશો ક્હેવા આવનારને કત્લ કરતો હતો, પણ "અગરાએ તેને વારી રાખ્યો. તેઓએ પોતાના દીવાન મદનશાહના દીકરા "દીપચંદને તેડાવ્યો, અને તેની પાસે તરકડાઓને કોપ ઉપજે એવું ઉત્તર

"લખાવ્યું, તેમાં કેસર તથા કરંતીગઢ(કીર્તિગઢ)ના અધિપતિયોનાં પરા-
"ક્રમનું પણ સ્મરણ કરાવ્યું. મ્હોટી મ્હોટી દાઢીવાળા અભિમાનભરેલા
"મુસલમાનો એકઠા થયા, તેમણે ડાંગરવા આગળ પોતાનો પડાવ નાંખ્યો.
"એ સમાચાર જ્યારે કટોસણ પ્હોંચ્યા ત્યારે અજબાએ પોતાના ભાયાત
"મેઘરાજ, જગતો, અને સૂરજ એઓને બોલાવ્યા. તેમાં તેજલ હતો તેની
"તરવાર તો કોઈ દિવસ ભાગી ન હતી. અગરાએ મૂંછે હાથ નાંખીને તેમને
"ભાષણ કર્યું; ભાયાતોએ સોગન ખાઇને કહ્યું કે અમે અમારો ભાયાતપણાનો
"ધર્મ પાળીશું. વિક્રમશી કવિયે કહ્યું કે વાહ! વાહ! હું તમારી હિંમત જોઈને
"ખુશી થયો; એમ કહીને તેણે સાંથળના શાંતાજી, હરખા સવાઈ, અને
"કાનો એ આદિને તેઓના બાપનાં વખાણ ગાઈ સંભળાવીને તેમને શૂર ચડાવ્યું,
"ઘણા કોળી એકઠા થયા, તેઓ ખભે ભાથા બાંધીને ધનુષ્યના ટંકાર કરતા
"આવ્યા; કેટલાક અશ્વાર હતા, કેટલાક પાળા હતા, અને કેટલાક ધાડપાડુ
"હતા. જકાણાના માણસો લઈને જોરો અને જસો આવ્યા; અગરજાનો હેમો
"આવ્યો; મરતોલીનો માનો પણ ત્યાં હાજર થઈ ગયો" અને બીજા બહુ
જણા આવ્યા. ભાટ લોકની રીત પ્રમાણે લડાઈનું સેળભેળ કરી નાંખેલું
તેમણે વર્ણન આપેલું છે તે બધું તે જ પ્રમાણે દાખલ કરવાની અત્રે અગત્ય નથી;
શેષનાગ ધ્રુજવા લાગ્યો, પર્વતને પર્વત મળે તેમ હિન્દુ અને મુસલમાનો સાથે
મળ્યા; લોહીની નદિયો વ્હેવા લાગી; આવે પ્રસંગે શિવ સદા આવીને ઉભા
રહે છે તેમ વીર, ભૂત, રાક્ષસ વગેરેને લઈને આવ્યા. સૂર્યે પોતાના ઘોડા
ખેંચી રાખ્યા તેથી તેનો રથ ખમચ્યો. "અપ્સરાઓ અને પરિયો હિન્દુ
"અને મુસલમાનોને પોતાના દૈવી સ્થળે લઈજવાને આવી, આઓ અને લેઓ
"ન્હાશી જવાને પાછા ફર્યા નહિ, પણ તરવારોવાળા ક્ષત્રિયોની સાથે લડ્યા."

આ તો સર્વ સાધારણ વર્ણન છે પણ નવાઈ જેવું તો નીચે પ્રમાણે છેઃ-

"જ્યારે અગરેશે અજબાને ઉશ્કેર્યો ત્યારે તેઓની સાથે દિવસે
"લડતા હતા તેમ રાત્રની વેળાએ પણ શત્રુની ઉપર વાઘની પેઠે તૂટી
"પડવાને અજબાએ નિશ્ચય કર્યો. એકેએક તંબુએ તેણે ખાતર પાડ્યું; પૈસો
"અને ઘરેણાં, હથિયાર અને લૂગડાં સર્વે તે લઈ ગયો. એ પ્રમાણે બે પ્રકારે
"શત્રુને ઘા વાગ્યા; અને ખાવાનું કાંઈ રહ્યું નહિ એટલે થોડા ઘણા બાકી
"રહેલા અશ્વાર અને પાળા સહિત પોબાર ગણી ગયા."

આ પ્રમાણે તેમની અવસ્થા થઈ ગઈ તેથી વરસોડાનો ઠાકોર વચ્ચે
પડ્યો, એટલે મુસલમાન રાજી થયા, અને જે વિષેનો વાંધો હતો તેનો
નિકાલ કરી દઇને કજિયો પતાવી દીધો.

પ્રકરણ ૯ મું

મહીકાંઠા

ગૂજરાતનો મુલ્કી અને લશ્કરી ભાગ, જેને મરાઠા મહીકાંઠો કરીને કહેતા હતા તે, તેના નામ પ્રમાણે કેવળ મહીના કાંઠા ઉપરનો જ પ્રદેશ નથી પણ તેનો વિસ્તાર એ નદીની ઉત્તરમાં પોસીના, અંબાજી, અને બનાસ સુધી છે, અને ખરૂં જોતાં તો ખરા ગૂજરાતના જે ભાગમાં ગાયકવાડને ખંડણી ઉઘરાવાને પોતાનું લશ્કર લઈ જવું પડતું હતું, તે સર્વ ભાગ તેમાં આવી ગયો છે. દેશના સ્વાભાવિક બંધારણ અને આકાર વિષે અમે આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં વર્ણન કરેલું છે. અને આ પ્રાન્તના જૂદા જૂદા ભાગ જૂદા જૂદા સત્તાધારીના હાથમાં આવી ગયા છે તેનું કારણ પણ ઘણું કરીને તે જ છે. ઘણો ખરો આખો સપાટ દેશ મરાઠાના રાજ્યની સત્તા નીચે થઈ ગયો હતો. તોય પણ, ચુંવાળના જંગલમાં અને દક્ષિણમાં છેક વડોદરા સુધીના મહીના કાંઠાના પ્રદેશમાં સ્વતંત્ર જાતિના લોકોને રક્ષણ મળતું હતું, અને મહુધા, નાપાડ તથા ધોળકા, તેમ જ બીજાં ફળદ્રૂપ પરગણાંનાં ઘણાં ગામમાં, તથા વાઘેલા વગેરે રજપૂત ગરાસિયાઓનાં ગામમાંથી ખંડણી ઉઘરાવાને મુલકગીરી કરવી પડતી હતી; જેમ ન્હાની નદિયોની શાખા વધતી ચાલી છે તેમ તેઓના કાંઠા ઉપરની ઝાડીમાં અને કોતરોમાં ઘણા સ્વતંત્ર લોકો આવી ભરાવા લાગ્યા; અને વ્હેળિયાંનો જેમ વધારો થતો ચાલ્યો અને જંગલ પણ વધારે ઘાડું થતું ચાલ્યું તેમ, ઈડર, તથા લૂણાવાડાનાં હજી લગણુ નહિ વશ થયેલાં સંસ્થાન ઈશાન કોણના પર્વતોમાં આવેલાં છે, ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર દેશો ભરચક સમુદાયવાળા થવા લાગ્યા અને ઘાડી વસ્તીથી ભરાઈ ગયા.

મહીકાંઠામાં કણબી, વાણિયા, અને બીજા ગરીબડી જાતિના ઘણા લોકોની વસ્તી હતી, પણ દેશની સત્તા જેઓના હાથમાં હતી અને જેઓ હથિયાર ધારણ કરવાવાળા હતા તેઓ તો રજપૂત, કોળી, અથવા મુસલમાન જાતિના હતા. તેમાં કોળી લોકો, જો કે, રજપૂતોની સત્તા નીચે જોવામાં આવતા હતા, તથાપિ તેમની સંખ્યા મોટી હતી. રજપૂત બે પ્રકારના હતા—એક, ઇડરના રાજકર્ત્તા વંશ સાથે જેઓ જોધપુરથી આવી વસેલા એવા મારવાડી; તથા બીજા, અસલના રાવોને પોળોમાં ન્હસાડી મૂકવામાં આવ્યાનું આપણે વર્ણવી ગયા છિયે તેવા તેમના પક્ષકારી હતા તે. આ બે પ્રકારના રજપૂતોમાંથી મારવાડી રજપૂતોનો પોશાક અને રીતભાત મારવાડવાળાઓને મળતાં હતાં, પણ તે સાથે વળી તેઓએ તેમનાથી જૂદા પડી,

અહિં રહ્યા તેવામાં, બીજી કેટલીક કઢંગી રીતભાતનો કેટલોક વધારો કર્યો હતો. તેઓ ઘણા શૂરવીર કહેવાતા હતા પણ મૂર્ખ, આળસુ, ઢંગ વિનાના અને અફિણિયા તથા દારૂડિયા થઈ પડ્યા હતા. રેહેવર અને બીજી જાતિના રજપૂતો જે હજી લગણ રાવ સોણંગજીના વંશજ પ્રતિ પોતાની રાજભક્તિ જણાવે છે તેઓ મારવાડિયોના કરતાં વધારે સુધરેલા, વધારે પ્રતિષ્ઠિત, અને વધારે કહ્યાગરા ગણવામાં આવ્યા છે, પણ તેઓ ઓછા વ્યવસાયી, અને ઓછા શૂરવીર છે. સર્વ રજપૂતો, ઢાલો, તરવારો, બંદુકો, અને ભાલા રાખતા. તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાને ઘણી વાર લ્હોડાનું કે ચામડાનું કવચ પ્હેરતા, અને તેવું પોતાના ઘોડા ઉપર નાંખતા; તેઓ કોઈ કોઈ વાર ધનુષ્ય પણ રાખતા, તેઓની લડવાની રીતિ પોતાનાં ગામોનું રક્ષણ કરવાના હેતુ સર હતી. તેઓ કોળિયોની પેઠે જંગલમાં ભરાઈ પેસતા નહિ, પણ બચાવ કરવામાં ફાવી જાય નહિ ત્યારે જ માત્ર તેમ કરવાની તેમને અગત્ય પડતી. માલ વિનાની લડાઈયોમાં કોળી લોકોની પેઠે તેમને ફાવતું નહિ. આખા મહીકાંઠામાં કોળી અથવા ભીલ લોકોની વસ્તી ઘણી વધારે છે. ત્યાંના બીજા લોકો કરતાં તેઓ કદમાં ઘણા ન્હાના હોય છે, અને તેઓની આંખો ચંચળ અને ખંદાઈભરેલી જણાય છે. તેઓ કદાપિ પાઘડી પ્હેરે છે તો ઘણી જ ન્હાની પ્હેરે છે, પણ ઘણું કરીને તો તેઓ માથે ફાળિયું વિંટે છે. તેઓ લૂગડાં પ્હેરે છે તે થોડાં અને જાડાં પ્હેરે છે. જ્યારે ત્યારે પણ તેઓની પીઠ પછવાડે તીરનો ભાથો બાંધેલો જોવામાં આવતો, તે સાથે તેઓ પાસે એક લાંબું કામઠું રાખતા, અને કાંઈ બ્હીક જેવું જોવામાં આવતું અથવા કોઈ અજાણ્યાને એકાએક દેખતા એટલે કામઠું ચડાવા મંડી જતા. તેઓ ચમત્કારિક ત્વરાવાળા, ચંચળ, અને બળકટ હતા. ભૂખ, તરસ, થાક, અને ઉજાગરા, મનાય નહિ એવી રીતે તેઓ સહન કરી શકતા; તેઓ સાવધાન, સાહસિક, ભેદુ, યુક્તિયો શોધી કહાડવામાં કુશળ, અને રાત્રિની વેળાએ હુમલો કરવામાં, છાપો મારવામાં અને લપાઇને સંતાઈ રહેવામાં આશ્ચર્યકારક રીતે યોગ્ય ગણવામાં આવ્યા છે. તેઓનાં હથિયાર અને તેઓની ટેવ એવા પ્રકારની હતી કે ખુલ્લા લડાઈના મેદાનમાં ઉભા રહેવાને તેઓ અયોગ્ય[1] હતા, અને તેઓના ઉપર હલ્લો

---

૧ સ્કોટલંડના લો લ્યાન્ડરો ત્યાંના હાય લ્યાનડરો વિષે એવી જ તરાહનો અભિપ્રાય રાખતા. બાર્નીજાન સેટાન નામની કવિતામાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"હાય લ્યાનડર લોકો ઢાલ તરવાર અને તોપની વ્યવસ્થા કરવામાં હોશિયાર છે,
"પણ રણભૂમિમાં ટકાવ કરી રહે એવા અને તોપનો અવાજ સહન કરે એવા નથી,

કરવામાં આવે ત્યારે બ્હીકણા બની જતા, પણ બ્રિટિશના કવાયત શીખેલા લશ્કરે પડાવ કરેલા ઠેકાણા ઉપર પણ હુમલો કરવામાં તેઓએ ઘણે પ્રસંગે અસાધારણ શૂરવીરપણું બતાવ્યું છે. તેઓ સ્વતંત્ર જુસ્સાના હતા, અને તેઓ પાકા ચોર કહેવાતા હતા, તથાપિ તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તો ત્યાં અજાએબ જેવા નિમકહલાલ ગણવામાં આવેલા છે, અને કદિ તેઓએ ઘાતકીપણું બતાવેલું નથી. તેઓને નિયમિત ઉદ્યોગ કરવો ગમતો નહિ, અને દારૂ પીવાનો તેઓને અત્યંત છંદ પડેલો હતો, તથા જ્યારે તેઓ છાકટા બનતા ત્યારે ઘણો કજિયો કરતા. તેઓને લૂંટફાટ કરવી ઘણી ગમતી, અને દેશમાં જ્યારે સર્વ ઠેકાણે બંડ ઉઠે ત્યારે તેઓને ઘણું સારૂં લાગતું. જો કોળી લોકો સંપ કરીને પોતાનો જથ્થો બાંધે તો તેઓ ઘણા ભયંકર થઈ પડે. પણ તેઓનામાં પોતાની જાતિનો પ્રેમ છતાં, તેઓ એકજ સમૂહના છે એમ તેઓએ ગણ્યું નથી, તેમજ બ્હારના શત્રુ સામે થવાને તેઓએ પોતાનો સર્વનો એકજ સ્વાર્થ છે, એમ માન્યું નથી.

ઈડર સંસ્થાનના તાબાનાં અહંમદનગર અને મોડાસાનાં સંસ્થાન છે તે બાદ કરતાં તેની ઉપજ ચાર લાખ રૂપિયાની ગણવામાં આવી છે. રાવોના વારામાં ઈડર સંસ્થાનનો વિસ્તાર ઘણો વધારે હતો, પણ પરાંતીજ અને બેરાલા પરગણાં અમદાવાદના સુલ્તાનોએ જિતી લીધાં હતાં અને બીજાં પરગણાં મેવાડના રાણાઓએ અથવા ડુંગરપુરના રાવળોએ લઈ લીધાં હતાં. ઈડરના મહારાજાની ખરેખરી ઉપજ તો લાખ કે દોઢ લાખ રૂપિયાની છે ને બાકીની તેના આઠ રજપૂત પટાવતોને સ્વાધીન કરવામાં આવી છે, તેને બદલે તેઓ તેની લશ્કરી ચાકરી કરવાને, અને થોડી ખંડણી આપવાને બંધાયલા છે. આ સિવાય વીસ કે ત્રીસ રજપૂત અને કોળી ઠાકોરોને આગળના રાવોએ લશ્કરી નોકરીના પેટામાં આપેલી જમીન છે પણ તેને બદલે તેઓ મહારાજાને દર વર્ષે ખંડણી આપે છે. આખા ઈડર સંસ્થાન ઉપર ગાયકવાડની ખંડણી છે તે મહારાજા અને તેના પટાવતો પાસેથી ચૂકવી લેવામાં આવે છે, પણ પછવાડેથી રૈયતના ઉપર વધારાનો કર નાંખીને તેઓ તે આંકડો પાછો વસૂલ કરી લે છે. મહારાજાની પોતાની સરબંધી પચાસ ઘોડા અને એક સો ને પચાસ પાયદળની માત્ર છે, પણ જો અગત્ય પડે તો જોઈયે તેટલા પગારબંધી માણ-

---

"કેમકે તેઓ ઘણા ઉઘાડા શરીરના છે. ઉન્હાળાની રાત્રે તોપનો ધધડાટ, હવામાં "ગર્જના થતી હોય તેવો થાય છે તે હાયલ્યાન્ડ પોશાક પ્હેરનારાઓમાં એકે માણસ "નથી કે સામે મ્હોંડે ખમી શકે."

સોનો વધારો કરી શકાય એમ છે, કેમકે તેવા લોકોની ટોળિયોની ત્યાં ખોટ નથી. નોકરી કરનારા પટાવતોની સરબંધી અશ્વાર અને પાયદલ મળીને એક હજારની થાય છે અને તે વિના છસેં બીજું લશ્કરી માણસ છે.

અહંમદનગર, મોડાસા, અને બાયડ એ ત્રણ સંસ્થાનવાળા ઈડરના મહારાજના સગા થાય છે, અને ઈડરવાડા માંહેલો દેશ તેમને સ્વાધીન છે તો પણ, ખરૂં જોતાં તેઓ ઈડર સંસ્થાનથી સ્વતંત્ર છે. અહંમદનગરનો તાલુકદાર પોતાના સગા, ઈડરવાળાનો ઘણું કરીને કટ્ટો શત્રુ છે, અને થોડાં વર્ષ ઉપર તો બંનેનો કજિયો બહુ જ વધી પડચો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે, મોડાસાનો તાલુકદાર ગુજરી ગયા પછી, ઈડરના મહારાજે તેના તાલુકા ઉપર પોતાનો હક્ક કર્યો અને અહંમદનગરવાળાનો કુંવર મોડાસાવાળાએ દત્તક કરી લીધો હતો, તેથી તે પોતાના કુંવરને માટે તાલુકો રાખી રહ્યો.

ઈડરના આઠે પટાવત (એક ચોહાણ હતો તે બાદ કરતાં) રાઠોડ વંશના હતા, અને પોતાના કુળના જોધા, ચાંપાવત, કુંપાવત, અને એવાંજ બીજાં નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. એવાં નામ પડવાનું કારણ એ હતું કે જેણે જોધપુર વસાવ્યું તે જોધો, તેનો ભાઈ ચાંપો, અને તેનો ભત્રીજો કુંપો તથા મારવાડના બીજા રાજકુટુંબિયોએ તેને કુળની પ્રથમ સ્થાપના કરી હતી, તેથી તેઓનાં નામથી તે કુળ ઓળખાતાં હતાં. તેઓની પદવી ચોક્કસ ઠરાવી હતી, અને તેઓને જે પ્રતિષ્ઠા આપી હતી તે ઘણી સંભાળથી નિયમિત કરી દીધી હતી. ઊંડણીના કુંપાવતને સર્વથી શ્રેષ્ઠ પદવી હતી. તેને ચામર, ચોપદાર અને ડંકાની પરવાનગી હતી, તથા પાલખી આપી હતી. તેને પોતાની જાગીરને પેટે કાંઈ ખંડણી આપવી પડતી નહિ; તે જ્યારે દરબારમાં આવે ત્યારે મહારાજ ગાદી ઉપરથી ઉઠીને તેને મળે અને જતી વેળાએ પણ તેટલું જ માન આપે. તેની બેસવાની જગ્યા મહારાજાના જમણા હાથ ભણી પ્હેલી હતી. આ કરતાં પણ તેને બીજી બે છુટયો હતી તે પરદેશી લોકોને ઘણી નવાઈ જેવી લાગે એવી હતી. તે એ કે, તેને સોનાનો તોડો પ્હેરવાની તથા મહારાજની હજુરમાં સોનાનો હુક્કો પીવાની રજા હતી. તેમાં તેઓ મ્હોટું માન સમજતા હતા. મુંડેટીના ચોહાણની જાગીર મ્હોટી હતી પણ તે સર્વ કરતાં હલકી પદવીનો પટાવત હતો. તેને મહારાજ ઉઠીને મળે અને તેના મ્હોં આગળ ડંકો થવા દે એટલી જ પ્રતિષ્ઠા તેને આપી હતી.

પ્રથમ વર્ગના ઉમરાવોથી બીજી પદવીનો બ્હારોટજી અથવા દસોંદી ભાટ હતો, તેની બેસવાની જગ્યા મહારાજની ગાદીની સામે હતી અને

દરબારમાં આવતી વેળાએ અને ત્યાંથી જતી વેળાએ મહારાજ તેનો આદરસત્કાર કરતા.

બીજા કેટલાક લશ્કરી જમીનદાર છે, તેઓને મ્હોટા પટાવતો પાસેથી જિલ્લામાંથી જમીન મળેલી છે અને તેઓ "જીલાયત" ક્હેવાય છે. તેઓ-માંથી કેટલાકનો સત્કાર દરબારમાં આવતી વેળાએ મહારાજ કરતા, પણ જતી વેળાએ તેમ કરવામાં આવતું નહિ. તેઓ દરેક ઘણામાં ઘણા દશ અશ્વાર રાખતા અને પોતાના જીલ્લાના પટાવતની સાથે સ્વારીએ ચડતા.

સંસ્થાનની જમાબંધીનું કામકાજ કારભારી અથવા દીવાન ચલાવતા, તે ઘણું કરીને જાતના વાણિયા હતા. બાકીનું બીજું કામકાજ પોતાના સરદારોમાંથી એક જણને સોંપવામાં આવતું, તેને "પ્રધાન" ક્હેતા. તેને નિરંતર મહારાજની હજુરમાં ર્‌હેવું પડતું. પટાવતો સંબંધીનું કાંઈ પણ કામકાજ પ્રધાનની સંમતિ વિના મહારાજ એકલાથી કરી શકાતું નહિ. જો કોઈ પટાવતને દરબારમાં બોલાવવાને કાગળ લખ્યો હોય તેમાં મહારાજે સહિ કરી હોય પણ નીચે પ્રધાનની સહિ હોય નહિ તો તે માન્ય રાખવામાં આવે નહિ, એટલું જ નહિ પણ, માંહિ કાંઈક દગો છે એવો વ્હેમ પટાવતને પડે.

ઈડરવાડો પશ્ચિમ ભણી ખુલ્લો છે, તથાપિ બહુધા તેનો બચાવ થઈ શકે એવો છે. તેમાં નદિયો, ડુંગરા, અને જંગલ ઘણાં છે. ધરતી ફળદ્રૂપ છે, અને તેમાં આંબાનાં ઝાડ પુષ્કળ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આગળ તેમાં વાવેતર થતું હશે; ઘણો ભાગ તો હમણાં જંગલથી છવાઈ ગયો છે.

મહીકાંઠામાં લૂણાવાડાનું રજપૂત સંસ્થાન આવ્યું છે, પણ તે સંબંધીનું લખાણ અમારે હાથ આવ્યું નથી. તેમાં દાંતાનું સંસ્થાન તથા બીજા ઘણા ન્હાના ન્હાના ઠાકોરોની જાગીરો આવેલી છે (તેઓ માંહેલા દરેકની પાસે પંદરસેંથી તે ત્રણ હજાર સુધી લડવૈયા હોય છે, અને પાસેના સબળ કિલ્લા-ઓમાં ર્‌હે છે) તે માંહેથી જે પ્રસિદ્ધ છે તેના ચાર કે પાંચ જથ્થા બંધાય એમ છે. આંબલિયારા, લોહાર, અને નીરમાલીના કોળી ઠાકોરો, તથા માંહુવા, પુનાદરા, અને કરાળના મકવાણા જમીનદારો છે. તેઓના તાબામાં આશરે પંદર માઈલ ક્ષેત્રફળની વાત્રક નદીની પાસેની ધરતી છે: બીજો જથ્થો કોળિયોનાં નવ ગામનો છે, તે વિજાપુર પરગણામાં સાબ્રમતી નદી ઉપર છે; આ જથ્થાને લગતાં દક્ષિણમાં, વરસોડા, માણસા, અને પેથાપુરનાં રજપૂત સંસ્થાન છે. બનાસની પાસેના કાંકરેજના આઠ હજાર કાંમઠાવાળા કોળી છે. તથા ચુંવાળના પાંચ હજાર છે, પણ તેમનો પ્રાન્ત બળવાન નથી, અને તેઓએ હવે પોતાની પડોશના લોકોને છેડવાતું છોડી દીધું છે.

મ્હેવાસી લોકો ઉપર દાબ બેસારવાને માટે મુસલમાન પાદશાહોએ બંધાવેલા વિશાળ અને ઘણા કિલ્લાઓનાં ખંડેર હવડ પડેલા ભાગમાં હજી પણ જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોએ આવો બંદોબસ્ત રાખ્યો છતાં તેઓના ખરેખરા બળના સમયમાં પણ ઘણું કરીને તેઓનું ચાલ્યું હોય એમ જણાતું નથી, અને મોગલ રાજ્યની પડતી આવી તે વેળાએ દેશમાંથી થાણાં ઉઠાડી લઈને તેઓએ ત્યાંના તોફાની લોકોને ફાવતું કરવાને દેશ ખુલ્લો મૂકી દીધો હતો. મરાઠાઓના આવ્યા પછી સર્વ રીતિભાત બદલાઈ ગઈ હતી. તેઓ કિલ્લા બાંધ્યા વિના, અથવા લાગલું જ રાજ્ય સ્વાધીન કરી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના, ખંડણી વસુલ કરી લેતાં સુધી, પોતાના રિવાજ પ્રમાણે હુમલા કરતા હતા, અને જેમ તેઓને પ્રસંગ મળતો જતો હતો તેમ ખંડણીના દરમાં વધારો કર્યાં જતા હતા.

વર્ષા ઋતુમાં મહીકાંઠાના જે ભાગમાં પડાવ કરવાની અગત્ય પડતી ત્યાં મરાઠાનું મુલ્કગીરી લશ્કર પડાવ કરીને રહેતું હતું, અને બાકીના આખા આઠ મહિના અહિં તહિં નિરંતર ભમ્યાં કરતું. માગતાં વાંત ખંડણી આપવામાં આવતી નહિ ત્યારે, તાલુકદારના ઉપર અમુક રકમનો મોસલ કરવામાં આવતો હતો. આમ છતાં પણ, તાલુકદારથી રકમ ભરાતી નહિ ત્યારે તેના તાલુકામાં લૂંટફાટ કરનારૂં લશ્કર પેસતું, અને તેના ત્રાસથી પણ કરાર પળાવી શકાતો નહિ ત્યારે તાલુકાનો પાક કાપી નાંખતા, ઝાડની ખરાબી કરતા, અને તેની ધરતી ઉજ્જડ કરી નાંખતા. ઠરાવેલી ખંડણીના દર કરતાં વધારે ઉઘરાવી લેવાને આ પ્રમાણે કરવું પડતું, તેમ જ, ઘણાં ગામડાંવાળા પણ લશ્કર ચડી આવે ત્યારે જ ખંડણી આપવામાં માન સમજતા હતા. ખંડણી આપવામાં જ્યારે તેઓ ઘણા હઠીલા થતા, અથવા લૂંટ કરતા કે તે કરવાની ઉશ્કેરણી આપતા, ત્યારે ગાયકવાડનો સરદાર તેઓના સામી ઉઘાડી દુશ્મનાવટ બાંધતો.

બહુધા મ્હેવાસિયોનાં ગામડાં ઉપર લશ્કર સહિત ત્વરાથી ચડી આવીને છાપો મારતો, અને તેઓના મુખીને અથવા તેઓની સ્ત્રિયોને પકડી જતો. જો તેનો જય થતો તો મ્હેવાસી શરણ થતા; પણ તેનું ચાલતું નહિ તો તે ગામ મારતો અને બાળતો, એટલે ત્યાંના રહેવાસી ઘણું કરીને કોળી હોય તો તે જંગલમાં ન્હાશી જઈને તેનું કાંઈ ચાલવા દેતા નહિ. કોળિયોનાં જે બહુ જબરાં ગામ હતાં તે નદીથી ઘણી વેગળી બાજુએ ખુલ્લાં હતાં, અને બીજી બાજુઓએ ટેકરા કરી લેતા તેનું કારણ એ જ હતું કે અગત્ય પડે ત્યારે કોતરોમાં ન્હાશી જવાય. કોળિયોને આ પ્રમાણે ન્હાશી જવાને અથવા સંતાઈ

ર્‌હેવાને સાધન મળતાં હતાં, તેથી, તેમના મનમાં ઘણી હિમ્મત ર્‌હેતી હતી, અને આણીમગ, હલ્લો કરનારાઓને પેલા ટેકરા ભણીના રસ્તા કોઈ પણ પ્રકારે કોળી લોકોના જેટલા ફાવી જવા જેવા થઈ પડતા નહિ. આવે પ્રસંગે કોળિયો કામઠાં અને બંદુકો વડે ગાયકવાડના લશ્કરને ઘણી વાર લગી ટળવળાવતા હતા. પણ જો તેઓને તેમની જગ્યાએથી ન્હસાડી મૂકવામાં આવતા તો તેઓ વિખરાઈ જતા, અને ઝડપથી ઘણી લાંબી કૂચ કરીને જ્યાં શત્રુથી પ્હોંચી શકાય નહિ એવી જગ્યાએ એકઠા થઈ જતા. અને કોઈ કોઈ વાર તો લાગ ફાવતો ત્યારે, રાતની વેળાએ એવી ચુપકીથી ગાયકવાડના લશ્કરની છાવણી ઉપર હલ્લા કરતા કે કવાયત શીખ્યા વિનાના ભરકુશિયા લશ્કરમાં ગભરાટ ઉઠી ર્‌હેતો. પણ ચાલતાં સુધી તો તેઓ ગાયકવાડી સરદારનાથી ન્હાસતા ફરતા, અને જે ગામડાં સાથે તેને લાગતું વળગતું હોય તેઓની લૂંટફાટ કરીને આડે રસ્તે તેની પજવણી કરતા. આણીમગ ગાયકવાડી સરદારો, કોળી લોકોની બાતમી મેળવવાને, તથા તેઓને મારી નાંખવાને, અને તેમના કુટુંબનાં માણસોને પકડવાને પ્રયત્ન કરતા. તેમ જ, તેમને ખાવાપીવાનું મળે નહિ એટલા માટે બનતી ચોક્કસાઈ રાખતા, તથા તેઓને જે આશ્રય આપતું હોય તેમને શિક્ષા કરતા. આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થવાથી કોળિયોને જ્યારે ખાવાનું મળતું નહિ ત્યારે તેઓ મહુડાં અથવા ખાવા જોગ ભાજીપાલો ખાઈને ર્‌હેતા; પણ ર્‌હેતાં ર્‌હેતાં તેમાંના માણસો પોતાને ગામ પાછા ફરતાં તેથી તેમના જથ્થામાં ઘટાડો થઈ જતો, માત્ર આદરી બેઠેલા માણસો પોતાના ઠાકોરોની સાથે વગડામાં ર્‌હેતા. એ પ્રમાણે તેઓ મરાઠાઓના હાથમાં આવતા નહિ અથવા તેમના વિષે તેઓ સરતચૂક થઈ જતા ત્યાર પછી વાંધો પતાવીને અથવા શરણ થઈને પણ ઠાકોર પોતાનાં ગામનો ફરીને કબ્જો કરી લેતા. કોળી લોકો સાથે કજિયો રાખવામાં છેવટે ગાયકવાડને ઘણે પ્રસંગે નુકસાન વેઠવું પડેલું છે.

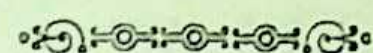
આંબલિયારા ગામની માત્ર એક જ બાજુએ રક્ષણકારક લાંબી ન્હાની ઝાડી આવેલી અને આસપાસના સૂકા કાંટાની વાડ વિના બીજું કાંઈ પણ નહોતું, છતાં સાત હજાર માણસોના ઘેરાનો ટકાવ છ મહિના સુધી રહ્યો. અને પછી છાપો મારીને તે લેવામાં આવ્યું; પણ થોડાક કોળી લોકો ફરીને ટોળે મળીને તૂટી પડ્યા, એટલે લડાઈને ઠેકાણે તેઓના ચાર મુખ્ય સરદાર અને તોપો ર્‌હેવા દઈને ઘેરો ઘાલનારા લોકો જીવ લઈને ન્હાઠા. એક બીજે પ્રસંગે લોહારના લોકો આસરે એક હજાર ટોળે મળીને ગાયકવાડના દશ હજાર માણસના લશ્કરને પોતાની પછવાડે એક કોતરમાં થઈને વાત્રક

નદીમાં લલચાવી લાવ્યા, અને સામે કિનારે એક ન્હાની ટુકડી તેમના સામો ટકાવ કરતી હોય એવો ડોળ તેઓએ ધારણ કર્યો, એટલી વારમાં, સંતાઈ રહેલાં માણસો બાબાજી આપાજીના લશ્કર ઉપર કોતરને આગલે ભાગે મારો ચલાવવા લાગ્યાં અને આખા લશ્કરને ન્હસાડી મૂક્યું, ને તેનો સરદાર બાબાજી પોતાના ઘોડાની ઝડપવાળી દોડને લીધે મહા સંકટમાંથી ઉગરી ગયો.

આવો પ્રસંગ જ્યારે રજપૂતોને આવતો ત્યારે તેઓ ઘણું કરીને પોતાના ગામનો હમેશ બચાવ કરતા; સાબ્રમતીના કિનારા ઉપર જબ્બર કોતરોમાં કરોડ ગામ છે, તેના ઉપર ગાયકવાડની ફોજે ઘણા હલ્લા કર્યા હતા તે સર્વમાં તેઓને હઠાવીને ઘેરો ઉઠાવવાની જરૂર પાડી હતી. રજપૂતો કોઈ કોઈ વાર પરભાર્યા લોકોને પગાર આપીને લડાઈના કામને અર્થે લાવતા, પણ ઘણે પ્રસંગે તો, કોળી લોકોને વારે વારે બોલાવતા; તથાપિ કોળિયોને તો બીજી કોઈ જાતના લોકોને કદિ બોલાવવા પડ્યા નથી.

સુમારે અઢારમા સૈકડાની આખરે મહીકાંઠામાં મરાઠાની સત્તા ધમધોકાર ચાલતી હતી, તે વેળાએ શિવરામ ગાર્દી કવાયત શીખેલા લશ્કરનો સરદાર હતો, તે વિષે આગળ લખેલું છે, તેને પ્રાન્તની વ્યવસ્થા કરવાના કામ ઉપર નિમ્યો હતો. ફત્તેહસિંહના મરણ પછી, ગાયકવાડના રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગયાને લીધે, શિવરામે મેળવેલા જય ધોવાઈ ગયા; પણ રાવજી આપાજીના પિત્રાઈ રઘુનાથ મહીપતરાવે (અથવા કાકાજી) ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪ ને સુમારે વ્યવસ્થા કરી નાંખી, અને અગર જો ત્યાર પછી, ગાયકવાડી ફોજની સામે અટકાવ થયા હતા, તો પણ, તેમ કરનારા સર્વે એકસંપ થઇને સામા થવાને ઉઠ્યા હોય એમ થયું નથી. મહીકાંઠાની બાબતમાં, બ્રિટિશ સરકાર ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૩ ની સાલમાં મધ્યસ્થ થવા લાગી, તે વેળાએ મેજર બાલેન્ટૈને, કર્નલ વૉકરની ચલાવેલી સરસ રીતિ પ્રમાણે, ગાયકવાડની વતી, એ પ્રાન્તનાં ખંડિયાં સંસ્થાનો સાથે ઠરાવ કર્યા, પણ કાંઈ જ જુજ ચૂકને લીધે, તે ઠરાવ પછીથી ખ્યાલ રાખવામાં આવ્યા નથી, તેમ જ, રદ કરવામાં પણ આવ્યા નથી. તે વેળાએ આખો મહીકાંઠો ગાયકવાડના બચા જમાદારને સ્વાધીન હતો; તેણે ત્યાં ઘણીક ફોજ રાખી હતી, અને ગાયકવાડની સત્તા ઘણી સારી રીતે અને જોરથી ટકાવી રાખી હતી, તેણે સંસ્થાનો પાસેથી ખંડણી લેવાનો કર વધારી દીધો, અને જેઓ ઉઘાડે છોગે બંડ કરવાને ઉભા થયા તેઓને શિક્ષાએ પ્હોંચાડ્યા, પરંતુ લૂંટ થતી તે અટકાવી શકયો નહિ; બ્રિટિશ સરકારનાં પરગણાંમાં કોળી લોકો લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા તે વિષેની વારે વારે બૂમો પડવા લાગી. સન ૧૮૧૮ માં

બચા જમાદારના તાબાની ફોજનો ઘણો ભાગ, બીજાને મદદ આપવા સારૂ બોલાવી લેવામાં આવ્યો, અને ત્યાર પછી, બધાંય માણસોને બોલાવી લીધાં, તેથી, એ પ્રાન્તમાં ઘણી ખરી આગળની પેઠે જ અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. ત્રણ વર્ષ પછી જ્યારે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન મુંબઈનો ગવર્નર ત્યાં ગયો, ત્યારે તે પ્રાન્તમાં સલાહશાન્તિ રૂહે તથા વડોદરા સરકારની ખંડણી સુલેહની રીતે ઉઘરાવી લેવામાં આવે એટલા સારૂં એની સૂચનાથી ત્યાં બ્રિટિશ એજન્સી સ્થાપવામાં આવી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

ઈડરના મહારાજા-આનંદસિંહ-શિવસિંહ-ભવાનીસિંહ-ગંભીરસિંહ

જોધપુરના રાજા અજિતસિંહ વિષે બોલતાં ઈડરનો દસોંદી ભાટ કહે છે કે, તે ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે (દિલ્હીમાં) સાત શાહજાદાને ગાદી ઉપર બેસાડ્યા, અને તેમને પાછા ઉઠાડી મૂકયા. છેવટે તેણે મહમદશાહને ગાદીયે બેસાડ્યો. સાત દિવસ સુધી દિલ્હીમાં અજિતસિંહની આણ વર્ત્તાઈ, અને જયપુરનો રાજા, જેસલમેરનો રાજા, ભાવલપુરનો નવાબ, શિરોઈનો રાવ અને શિખરાનો રાવ, એ પાંચ રાજા તેને શરણે રહ્યા. પાદશાહને ગાદિયે બેસાડીને ત્રણ વર્ષ લગી અજિતસિંહ દિલ્હીમાં રહ્યો, અને કુંવર અભયસિંહને પાંચ હજાર અશ્વાર સહિત પાદશાહની ચાકરીમાં મૂકીને, પોતે જોધપુર પાછો ગયો. એક દિવસે પાદશાહ જમનાજીમાં નાવ નંખાવીને અભયસિંહને સાથે લઈને સ્હેલ કરવા નીકળી પડ્યો. જ્યારે તેઓ નદીની મધ્યે આવ્યા ત્યારે, પાદશાહે કુંવરને નદીમાં નાંખી દેવાને કહ્યું, ત્યારે અભયસિંહે પૂછ્યું કે "એમ કરવાનું તમારે કારણ શું છે?" ત્યારે પાદશાહ બોલ્યો કે, "અજિતસિંહને મારી નાંખવા વિષે તમે તમારા ભાઈ વખતસિંહ ઉપર "કાગળ લખો તો હું તમને બચાવું." આ ઉપરથી અભયસિંહે ભંડારી રઘુનાથ પાસે એવો કાગળ લખાવ્યો કે "તમે અજિતસિંહને મારી નાંખશો તો હું "તમને નાગોરની ગાદી આપીશ." એ કાગળ વખતસિંહને પ્હોંચ્યો ત્યારે તેણે મધ્ય રાત્રે જઇને પોતાના પિતાને ઠાર કર્યો.[1] રાણિયો તેની સાથે સતી થવાને ચાલી; તેઓએ પોતાની સાથે આનંદસિંહ, રાયસિંહ અને કિશોરસિંહ જે અભયસિંહના ન્હાના ભાઈ થતા હતા તેમને લીધા, કેમકે જોધપુરની રીતિ પ્રમાણે તેઓની આંખ્યો ફોડી નાંખવામાં આવે નહિ. જોધપુરના રાજાનું સ્મશાન મંડોવરમાં હતું, ત્યાં જ્યારે રાણિયો આવી પ્હોંચી ત્યારે તેમને

૧. આ વાત ટૉડકૃત રાજસ્થાનના ભાગ ૧ લાને પૃષ્ઠ ૭૪૪–૭૪૫ માં સવિસ્તર છે.

સરદારોને સ્વાધીન કર્યા. તેમાંના રાયસિંહ અને આનંદસિંહ ચોહાણ રાણીના કુંવર થતા હતા અને કિશોરસિંહ ભાટિયાણીનો કુંવર થતો હતો. તેમને ચોહાણ સરદાર, માનસિહ અને દેવીદાસ, તથા માનસિંહના કુંવર જોરાવરસિંહને સ્વાધીન કર્યા. તેઓને રોઇચા ગામનો પટો હતો, તેની ઉપજ એક લાખ રૂપિયા આવતી હતી; તે છોડી દઈને કુંવરોને લઈને જોધપુરની પૂર્વમાં પંદર કોસ ઉપર ચાંદેલા ગામ છે ત્યાં પડાવ કર્યો. મારવાડમાં વડોદરાનો પટાવત મોકમસિંહ ઠાકોર હતો, તેનો પટો દશ હજાર રૂપિયાનો હતો, તેને વખતસિંહે કહ્યું કે, તમે પાછળ જઈને કુંવરોને મારી નાંખો અથવા પકડી લાવો. પછી તે આઠસેં અશ્વારો લઈને ચાંદેલે ગયો. તેને આવતો જોઈને, તેઓએ કમરો બાંધી અને પોતાના બારસેં અશ્વારોને પોતાની આસપાસ મૂકી દઇને વચ્ચે કચેરી કરી વિચાર કરવાને બેઠા. મોકમસિંહ તેઓના ડેરા પાસે જઇને ઉતર્યો, અને કહ્યું કે ત્રણે કુંવરો મને સોંપો. ત્યારે માનસિંહે કહ્યું કે "જેવા સતિયોએ કુંવરો મને સોંપ્યા છે તેવા "જ હું તમને સોંપું છું." એ પ્રમાણે કહીને પોતાની કટારી તેના મ્હોં આગળ ધરીને બોલ્યો, "જો તમારે તેમને મારી નાંખવા હોય તો હવડાં મારો." મોકમસિંહ બોલ્યો:–"ઠાકોર! તમે ઘણી કરી, તમે મને પણ તમારા ભેગો "ભેળવ્યો. હવે તો જે તમારૂં થશે તે મારૂં થશે." પછી ચારે જણા મારવાડમાં આડોવલો કરીને ડુંગર છે ત્યાં જઈ રહ્યા અને બ્હારવટું કરવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાનો કબીલો વિકાનેરમાં દેશણોત ગામ છે ત્યાં ચારણોની માતા કર્ણીજી છે ત્યાં મેલ્યો. ત્યાં આજ સુધી એવો દસ્તુર હતો કે કોઈ મોટા રાજાનું ખુન કરીને પણ કર્ણીજી માતાને શરણ આવે તો તેનું કોઈએ નામ લેવાય નહિ, એવી એ માતાની સત્તા હતી.[૧]

આ બનાવ બનતાં પ્હેલાં શણાલાના પટાવત ચાંપાવત સવાઈસિંહ, માનસિંહ, પ્રતાપસિંહ અને જીવણદાસ હતા, તેઓનો પટો શિત્તેર હજાર[૨] રૂપિયાનો હતો. તેઓને મહારાજા અજીતસિંહ સાથે કજિયો થયો હતો તેથી તેમનો પટો જપ્ત થયો હતો. તેઓ પણ બ્હારવટે નીસરીને આડોવલે ગયા હતા, અને તેમના કબીલા તેમણે કર્ણીજી માતાને શરણે મૂકયા હતા. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહનો ખજાનો અજમેરથી દિલ્હી જતો હતો, તે તેઓએ લૂંટી લીધો. જ્યારે રાજકુંવરો આડોવલે આવ્યા

૧ કચ્છમાં માતાની તુંબડી નામે ગામ છે; ત્યાં કોઈ અપરાધી જતો તો તેને અભય ગણવાનો રીવાજ અદ્યાપિ સુધી હતો. ર. ઉ.

૨ મારા જાણવા પ્રમાણે તે સાત હજારનો હતો. ર. ઉ.

ત્યારે ચાંપાવતોએ એ ખજાનો તેઓને અર્પણ કરી દીધો અને તેઓની ચાકરીમાં રહેવાને તૈયાર થયા. કુંવર આનંદસિંહે તેમની વાત માન્ય રાખી અને મોકમસિંહ, જોધા માનસિંહ ચોહાણ, અને પ્રતાપસિંહ ચાંપાવત એ ત્રણે જણને કૉલ આપ્યો કે, તમે તમારા ધણીના સામધર્મી છો તેથી મને રાજ્ય મળશે ત્યારે હું તમને ત્રણેને પટો આપીશ. આડોવલેથી કુંવરોએ અને તેઓના સોબતિયોએ મારવાડ ઉપર લૂંટફાટ કરવા માંડી અને માનસિંહ ચોહાણ વિષે કવિતામાં એવું જોડાયું કે, "मरु घरा मथी, दधि जेम माने." (ભાવાર્થ,–દેવે જેમ સમુદ્રમંથન કર્યું તેમ માનસિંહે મારવાડની ધરતીનું મંથન કર્યું.) જ્યારે અભયસિંહે પાદશાહના ડરથી પોતાના બાપને મારી નાંખવાને વખતસિંહને લખ્યું હતું, ત્યારે પાદશાહે તેને ઈડર પરગણું બક્ષિસ આપીને નવ મ્હોરનો લેખ કરી આપ્યો હતો. તે લઈને અભયસિંહનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ જગુજી દિલ્હીથી જોધપુર જતો હતો, તેવામાં આ બ્હારવટિયા, તેઓને પકડીને આડોવલા ઉપર લઈ ગયા. ત્યાં તેણે તેઓને કહ્યું કે, અભયસિંહને ઈડરનો પટો કરી આપ્યો છે, અને તમે મને જો દિલ્હી પાછો જવા દ્યો, તો હું તમારા નામનો પટો કરાવી લાવું. તેઓએ પુરોહિતના સોગન ઉપરથી તેની વાત માની. એટલે તેણે અભયસિંહની પાસે જઈને કહ્યું કે, "તમારા ભાઈ મારવાડ દેશ લૂંટીને ખરાબ કરે છે, માટે તેઓને "જોધપુરનાં બાવીશ પરગણાંમાંથી કોઈ પણ પરગણું છેલ્લી વારે આપવું તો "પડશે, તેને બદલે ઈડરનો પટો હવણાં જ આપીને સમાધાન કરો." અભયસિંહે તેને પટો આપ્યો અને તે લઇને આડોવલે ગયો.

આ વેળાએ, સંવત્ ૧૭૮૫(સન ૧૭૨૯)માં[૧] ઉદાવત લાલસિંહજી

---

૧ મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ ચાર્જ ન્યારે મેજર માઇલ્સના તાબામાં હતો, ત્યારે તા૦ ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સન, ૧૮૨૧ ને રોજ રિપોર્ટ કરચો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે ફકરો છે:—

"સંવત્ ૧૭૮૫ માં જોધપુરના રાજાના ભાઈ આનંદસિંહ અને રાયસિંહે વાણ "અને પાલણપુરથી થોડા અશ્વાર ગડવાડાના કોળી સાથે આણીને ઘણી મુસિબત વિના "ઈડરનો કબજો કરી લીધો. તેઓને દિલ્હીનો હુકમ હતો એમ કહે છે. પણ ખરી વાત "એમ જણાય છે કે, દેશની સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ હતી તેથી તેઓનું આવવું થયું હતું, "અને મારવાડના કુંવરો જે અમદાવાદની સુબેદારી ઉપર તે વેળાએ હતા તેઓએ "ઘણું કરીને તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. કેટલાંક વર્ષ પછી ઉપર લખેલો દેશાઈ કે જેને "(સુરાદબખ્શે ઈડર લીધા પછી તેનો તાબો સોંપ્યો હતો તે) મારવાડિયોએ ઉઠાડી "મૂકયો હતો એમ જણાય છે, તેની ઉશ્કેરણીથી બચાજી દેવાજી કરીને દામાજી ગાયક"વાડના તાબામાં એક કામદાર હતો તેને પેશ્વાની ભણીથી ઈડરનો કબજો લેવાને

ત્રણસેં અશ્વારો સહિત બોરસદના નવાબની ચાકરી કરતો હતો, તે રજા ઉપર પોતાને ઘેર મારવાડ જતાં, ઈડર આવીને રમણેશ્વર તળાવ ઉપર ઉતર્યો હતો. તે વેળાએ ઈડરના દેસાઇયો આવીને તેને મળ્યા અને કહ્યું કે, ઈડરનું રાજ્ય તમને અપાવિયે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ઈડરનો પટો તો મહારાજા અભયસિંહને પાદશાહે આપ્યો છે, માટે તે મારાથી લેવાય નહિ, પણ આનંદસિંહ અને મહારાજાના બીજા ભાયાત બ્હારવટે ફરે છે, તેઓને અહિં લાવિયે. આ વાત દેસાઇયોએ કબૂલ કરી એટલે લાલસિંહ આડોવલે ગયો, અને જે બન્યું હતું તે સર્વ વર્તમાન કહ્યો. આ વેળાએ જેતાવત અદેરામજી અને કુંપાવત અમરસિંહ કુંવરો પાસેં ચાકરીમાં હતા, તેઓએ ત્યાં ફોજ જમાવીને પાંચ હજાર અશ્વાર લઈને સિરોઈ પરગણાના રોહીડા ગામને પાદર મેલાણ કર્યું. ત્યાં પોસીનાનો વાઘેલો ઠાકોર, રાવનો પટાવત હતો તેણે રસ્તો બંધ કરીને કહ્યું કે, "હું તમને "ઈડર તરફ જવા દઈશ નહિ, કેમકે રાવજિયે ઈડર ઉપરનો પોતાનો કબ્જો "છોડી દીધો નથી." છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે, ઠાકોરની કન્યા વ્હેરે આનંદસિંહજી પરણે, અને તે ઠાકોરને પોળના રાવ પાસેથી જે ગામ મળેલાં તે ઉપરાંત બીજાં બાર આપવાં. આ પ્રમાણે ધનાલનાં ગામ ઠાકોરને સ્વાધીન કર્યાં, અને તેની કુંવરી આનંદસિંહ સાથે પરણાવી, અને ફોજ પોસીને ગઈ. આ જગ્યાએ રાજકુંવરોએ દેસાઇયોને બોલાવ્યા. તે આવી પ્હોંચ્યા, એટલે તેમની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો. પછી સંવત્ ૧૭૮૭(ઈ૦ સન ૧૭૩૧)ના ફાલ્ગુન શુદિ ૭ ને દિવસે ઈડરમાં પેઠા. એ જ વખતમાં મહારાજા અભયસિંહ અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાર પછી અભયસિંહ ઈડરના મહારાજા સાથે સલાહથી

"મોકલ્યો. તેને ઈડરના માજી રાવના નોકર રેહેવર રજપૂતોએ મદદ કરી તેથી કબ્જો "કરી લીધો. આશરે સંવત્ ૧૮૦૯(ઇ. સ. ૧૭૫૩) માં ઈડર પાછું લેવાને લડાઈ થઈ "તેમાં આનંદરાવ કામ આવ્યો, અને બચાજી ત્યાં એક ટુકડી મૂકીને અમદાવાદ પાછો "આવ્યો, પણ રામસિંહે ફોજ એકઠી કરીને ઈડર ફરીને કબ્જે કરી લીધું. તે સંવત્ "૧૮૨૨(ઇ. સ. ૧૭૬૬)માં મરણ પામ્યો. શિવસિંહ, પોતાના બાપ આનંદસિંહની "પછવાડે ગાદિયે બેઠો, અને કહે છે કે તેણે ચાળીસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. શિવસિંહને પાંચ "દીકરા હતા, ભવાનીસિંહ (અથવા લાલજી) જે તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; સંગ્રામ- "સિંહ જેને અહંમદનગરનો પટો મળ્યો; જાલમસિંહ જેને મોડાસાનો મળ્યો; ઈંદરસિંહ "(જેને કાંઈ મળ્યું નહિ); અને ગોરવાડાનો અમરસિંહ. ભવાનીસિંહે તેના બાપના "મરણ પછી માત્ર એક જ મહિનો રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી તેનો પુત્ર હવણાંનો રાજા "ગંભીરસિંહ, સંવત્ ૧૮૪૯(ઇ. સ. ૧૭૯૩)માં ગાદિયે બેઠો. ગંભીરસિંહને ઉમેદસિંહ "(અથવા લાલજી) કરીને એક કુંવર છે, તે વીશ વર્ષનો છે."

ચાલતો હતો, અને તેણે દિલ્હીથી પટો મેળવી આપ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ વિજાપુર અને પરાંતીજ પરગણાં તેમને અપાવ્યાં. જ્યાં લગી અભયસિંહ રહ્યો, ત્યાં સુધી ઈડરને અમદાવાદવાળાને જમા આપવી પડી નથી.[૧]

મહારાજા આનંદસિંહને ઈડરમાં આવ્યાને બે વર્ષ થયાં ત્યાર પછી, બોરસદનો નવાબ ભાઈયોના ટંટાથી ન્હાસીને તેને શરણે ગયો. મહારાજાએ પોતાના સરદારોનો અભિપ્રાય લઈને પોતાના બે ભાઈયો સાથે

---

૧ કર્નલ ટૉડે (રાજસ્થાનભાગ બીજે પૃષ્ઠ ૭૬૯) નીચે દાખલ કરેલો પત્ર પોતાના પુસ્તકમાં આપેલો છે, તેની સાથે આ હકિકતનું શી રીતે મળતાપણું આણવું, તેની અમને ખબર પડતી નથી.

"અંબરના રાજા જયસિંહનો ઈડર સંબંધી કાગળ, મેવાડના રાણા સિંગરામસિંહ "ઉપર લખેલો.

"શ્રીરામજી

"શ્રી સીતારામજી,

"હું જ્યારે ઉદયપુરમાં હતો ત્યારે તમોએ મને કહ્યું હતું કે મેવાડ મારૂં ઘર છે "અને ઈડર મેવાડનું આંગણું છે, માટે તે લેવાનો લાગ તપાસતા રહેજો. તે દિવસથી "હું લાગ જોયાં કરૂં છું; તમારા મુખત્યાર બયારામે ફરીને તે વિષે લખ્યું છે, અને "દલપતરાયે બોલેબોલ તે કાગળ મને વાંચી સંભળાવ્યો છે. તે વિષે મેં અભયસિંહ "મહારાજને વાત કરી તે તમારા બધા વિચાર સાથે મળતા આવીને પરગણું તમને "નજર કરે છે, એ વિષેનું એમનું લખત આ સાથે મોકલ્યું છે.

"મહારાજા અભયસિંહ અરજ કરે છે કે, તમારે એવી રીતે બંદોબસ્ત કરવો કે, "કબ્જાવાળો આનંદસિંહ જીવતો ન્હાશી જાય નહિ, કેમકે એ મરી ગયા વગર તમારો "કબ્જો મજબુત રહેશે નહિ; આ તમારા હાથમાં છે. વળી મારી મરજી એવી છે કે, "તમારે જાતે જવું, અથવા એમ જો તમને દુરસ્ત લાગે નહિ તો ડાભાઈ નગુને પાંશરી "ફોજ આપીને મોકલજો, અને બધા રસ્તા બંધ કરી નાંખી પછી એને મારજો, ગમે તે "થાય પણ એને બચી જવા દેશો નહિ, આ વાતની ચોકસાઈ રાખજો.

"અશાડ વદિ ૭ સ. ૧૭૮૪ (ઇ. સ. ૧૭૨૮).

"શિરનામું.

"ઈડર પરગણું અભયસિંહ મહારાજની જાગીર છે, તે હજુરને નજર કરે છે; "તે કોઈ બીજાને આપવામાં આવે તો, સંભાળ રાખવી કે મુનસબદાર કદિ કબ્જો પામે "નહિ. વદિ ૮ સં. ૧૭૮૪

"હાંસિયામાં રીત પ્રમાણે રાજાના હાથથી લખ્યું છે કે, મારા રામરામ પ્હોંચે "દિવાનની હજુરમાં હતો ત્યારે મને હુકમ ફરમાવ્યો કે મેવાડને ઈડર આંગણું છે, "અને ચપ્પન ઝાંપો છે, અને તે લેવાની અગત્ય છે. આ મેં મનમાં રાખ્યું હતું, અને "શ્રી દિવાનજીના પ્રતાપથી તે પૂર્ણ થયું છે.

(ટોડ રાજસ્થાન, કલકત્તાની આવૃત્તિ પૃ. ૧૬૪૧–૪૨ માં જુવો.)

ચાંપાવત સવાઇસિંહ અને પ્રતાપસિંહ, જોધા મોકમસિંહ, જેતાવત અદેરામજી, ચાંપાવત જીવણદાસ, અને કુંવર જોરાવરસિંહ એટલા જણને બે હજાર અશ્વારો સહિત બોરસદ ઉપર મોકલ્યા. ત્યાં એક મ્હોટી લડાઈ થઈ, અને કિલ્લા ઉપરથી તોપોનો મારો ચાલ્યો, તેથી દશ દિવસ સુધી કિલ્લો લેવાયો નહિ. છેવટે બોરસદના કારભારિયે આવીને કિલ્લાના દરવાજા ઉઘાડ્યા. એ લડાઈમાં કુંવર જોરાવરસિંહને તરવારના બે ત્રણ ઘા વાગ્યા, અને પચાસ મારવાડી માણસ મરાયાં, તેમ જ સામાવાળાનાં પણ આશરે તેટલાં જ મુવાં. પછી નવાબને ગાદિયે બેસાડયો, ત્યારે મહારાજા રાયસિંહજીને તેણે કહ્યું કે, "પરગણામાં મારો અમલ "સારી પેઠે જમાવીને પછી તમે ઈડર પધારજો." તે ઉપરથી રાયસિંહ આઠ મહિના ત્યાં રહ્યો.

આ વેળાએ રાવજિયે પોસીનાના વાઘેલા સિવાય પોતાના સરદાર રણાસરના ઠાકોર અદેસિંહ રેહેવર તથા મોનપર, સરડોઈ, રૂપાલ, અને ઘોરવાડના રેહેવર ઠાકોરોને અને આસપાસના ભોમિયાઓને એકઠા કર્યાં. સરદારોએ કહ્યું કે, અમે જઇને તમારે માટે લડીશું, અને અમારાથી બનતાં સુધી ઈડર લઇશું. ત્યાંથી તેઓ દેશોતરમાં ગયા. ત્યાં ડાભી રજપુતોનાં પાંચસેં ઘર હતાં, અને ત્યાંથી ઈડર ગયા. આ વેળાએ ઈડરમાં મુસલમાન કસબાતિયોનું જોર ઘણું હતું. તેમની બે કોમ હતી: એક નાયકની અને બીજી ભાટીની (તેઓનાં ઘર આશરે પંદરસેં હતાં). ઈડરના દરવાજાની તથા મોરચાની સોંપણી તેઓને હતી. રાવજીના પટાવતોએ કસબાતિયોને સાધી લીધા, અને ઈડર શહર લીધું. મહારાજ આનંદસિંહની પાસે કુંપાવત અમરસિંહ અને ચોહાણ દેવીસિંહ બે સરદાર રહ્યા, તેમને લઈને પોતાના કુટુંબ સહિત તે ડુંગર ઉપરના કિલ્લામાં ગયો. ત્યાં પણ દબામણી થઈ, એટલે પેલી તરફની બારિયેથી પોતાના સરદારોની સાથે કુટુંબ વિદાય કર્યું, અને પોતે ઘાંટીને દરવાજેથી નીકળીને કિલ્લાની ઉત્તરમાં ફરીને, કુટુંબની સાથે ભેગો થવાની આશાએ ચાલ્યો. મહારાજાની સાથે થોડા અશ્વારો હતા, તે પણ જૂદા જૂદા પડી ગયા. આ વેળાએ રેહેવર અશ્વારોની એક ટુકડી પાસે આવતી જોઈને પોતાનાં માણસો એકઠાં થઈ જાય એટલા માટે તેણે પોતાના નગારચીને ડંકો કરવાને કહ્યું. તે સાંભળીને નગારચિયે કહ્યું જે આપણા અશ્વારો તો વેગળા રહી ગયા છે, તેઓ તરત આવી શકશે નહિ, પણ ડંકો સાંભળીને રેહેવરો આવી પ્હોંચશે. આનંદસિંહે બે ત્રણ વાર ગુસ્સે થઇને હુકમ કર્યો એટલે તેણે તરત જ ડંકો કર્યો. રેહેવરો તે સાંભળીને

ઘોડા કૂદાવતા આવી પ્હોંચ્યા અને તેના થોડા રૂહેલા માણસોને પકડી પાડ્યા. ત્યાં આગળ લડાઈ થઈ. મહારાજની ભણીનો ચોહાણ દેવીસિંહ પ્હેલો કામ આવ્યો. પછી કુંપાવત અમરસિંહ ઘવાયો, અને નગારાવાળો રામદાન કરીને હતો તે માર્યો ગયો. પછી મહારાજનો ઘોડો મરાયો અને છેવટે પોતે પણ કામ આવ્યા. તેનાં માણસોમાંથી થોડાં બચ્યાં, અને રેહેવરોએ ઈડરનો કિલ્લો લીધો.

गीत

अखत उछळ बाण, केवाण के आरती; सबळ गज गाह विवाह सामो;
आणंद महाराज गढ परणते ईडरे, मदेहद जान देविदान मामो. १
दुगांणी चुकावतां धाव दूणा दियो, भाणने सारथी कहे भाळो;
इन्द्र ज्युं विंद अजमालसुत ओपियो, वींदरी ढाल फतमालवाळो. २
सिंधुवा राग गवरी जतां शोंहला, धीर रण धकावतां पाव धरता;
थूरता कूरता वहे पीधा थका, कम धम छरीक अर झीक करता. ३
गढपति सरग भाणेज मामो गया, फरण गर्भ वासरा टाळ फेरा;
मुह चढे लडेवा आचेया मांडहा, करां वाखाण चहुवाण केरा. ४

મહારાજા આનંદસિંહની રાણિયો—સોનંગરીજી અને વાઘેલી શિરોઈ તાબાને રોહીડે ગામ જઈને તેની પછવાડે સતી થઈ. તેમની સાથે એક દાસી પણ બળી મોઈ. તેમની છત્રિયો આજે પણ રોહીડે છે.

આ વાતની ખબર બોરસદમાં મહારાજા રાયસિંહને થઈ, એટલે તે ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો. પ્રથમ તો તેણે સુનઈયે પોતાનું રૂહેઠાણ કર્યું અને ત્યાં ચાર મહિના રહીને ઈડરવાડામાં લૂંટફાટ કરવા માંડી, પણ ઈડર ગઢ

---

૧ બાણ રૂપી અક્ષત ઉછળ્યા, અને તરવાર રૂપી આરતી થઈ, અને સબળ હાથિયોની સામે જ્યારે મહારાજ આણંદસિંહ ઈડર ગઢ વ્હેરે પરણવા લાગ્યો ત્યારે દેવીદાન સામો ખૂબ જાન માહાલ્યો.

૨ તેણે બમણા ઘા કરીને દાવા ચૂકાવી આપ્યા, તે સૂર્યને તેનો સારથી કહે કે જૂવો જૂવો અજમલનો દીકરો આણંદસિંહ, ઈન્દ્રની પેઠે વર થઇને શોભ્યો, અને ફતેમાલનો પુત્ર (દેવીદાન) તે વરની ઢાલ થયો.

૩ ત્યાં સિંધુ રાગ થયા અને ગવરિયે શોહલા ગાયા, ધીર પુરૂષો રણક્ષેત્રમાં ધકાવતા પગ મૂકતા હતા. અને રાઠોડ તથા ચહુવાણ શત્રુઓને ઝીકતા સ્થિર થતા અને ઝુરતા, પીધેલા થઈને (હાથિયોની પેઠે) ચાલતા હતા.

૪ ભાણેજ અને મામો મ્હોં ચડાવી લડવા મંડી ગયા. પછી બંને ગઢપતિ સ્વર્ગમાં ગયા, એટલે તેઓને ગર્ભવાસમાં ફેરા ફરવાના ટળી ગયા. એ ચહુવાણનાં શાં વખાણ કરૂં?

ઉપર હલ્લો કરવાનો કાંઈ દાવ ફાવ્યો નહિ. છેવટે બે બ્હારોટ એક વિજાપુરનો કેસરીસિંહ, અને બીજો દાવડનો અનોપસિંહ કરીને હતા, તેઓની સાથે સલાહ કરીને રાવની પક્ષના સાભર કાંઠાના કોળી ઠાકોરોને ફોડવાનો ખેલ રચ્યો. અને બ્હારોટોએ જઈને તેઓને સમજાવ્યા કે જ્યારે લડાઈ થાય ત્યારે તમારે બંદુકોના ખાલી બાર કરવા. હવે રાયસિંહ સુનઇયેથી બડોળિયે ગયો. ત્યાં (મારવાડી વગેરેની) દશ હજાર માણસોની ફોજ જમાવી. ઈડરના ભટી અને નાયક એ બે કોમના કસબાતી હતા તેઓને પટા તથા જાગીર આપવાનો દિલાસો આપીને ખુટવ્યા, તો પણ તેઓએ રાવને કહ્યું કે, અમે શહરનું રક્ષણ કરીશું. રાયસિંહે હવે ઈડર ઉપર હલ્લો કરીને શહરને ઘેરો ઘાલી દીધો. તે પોતે તથા માનસિંહ ચોહાણ, કુંવર જોરાવરસિંહ, જોદ્ધા મોકમસિંહ, અને પ્રતાપસિંહ, સવાઇસિંહ, માનસિંહ અને જીવણદાસ એટલા ચાંપાવતો ઈડરના ડુંગરની મદારશાહની ટુંક કે જે ઉપરથી ઈડર દેખાય છે તે ઉપર[૧] ચડીને પછી શહરમાં ઉતરી કસબામાં આવ્યા, એટલે કસબાતિયો સામા મળવાને આવ્યા ત્યારે સરદારોએ મહારાજ રાયસિંહને પૂછ્યું કે કેમ કરવું છે? મહારાજ બોલ્યા કે, મામા માનસિંહ ફોજના આગેવાન છે માટે એમને પૂછો. તેને પૂછતાં તે બોલ્યો કે કસબાતિયોને મારી નાંખવા જે નિષ્કંટક રાજ્ય થાય. સૂચના પ્રમાણે મારવાડિયોએ કસબાતિયોના ઉપર તૂટી પડીને આશરે એક હજાર માણસને કત્લ કરી નાંખ્યા; પછી તેમણે કિલ્લા ઉપર હલ્લો કરીને કેટલાક રેહેવરોને મારી નાંખીને તે સ્વાધીન કરી લીધો, એટલે રાવજી પોળોમાં જઈ રહ્યા ને રેહેવરો આશરે આઠ મહિના સુધી ઈડરનું રાજ્ય ભોગવીને છેવટે પોતાને ઠેકાણે ગયા.

મહારાજ આનંદસિંહજિયે શિવસિંહ કરીને એક કુંવર મૂકયો હતો તે છ વર્ષનો હતો. તેને રાયસિંહે ગાદી ઉપર બેસાર્યો અને પોતે કારભાર ચલાવવા લાગ્યો.

પછી મહારાજ રાયસિંહે રણાસણના ઠાકોર અદેસિંહ ઉપર ચડાઈ કરી. રસ્તે જતાં એક ભીલ ફોજની સામે મળ્યો. તેણે કહ્યું કે ઠાકોર તો મરણ પામ્યા છે, ને તેની ગાદિયે તેનો કુંવર બેઠો છે. આ વાત સાંભળીને મહારાજને ઘણું દુઃખ લાગ્યું કે મારો શત્રુ તેને મોતે મુવો ને મેં મારા હાથથી મરાયો નહિ. પછી સમાચાર કહેનાર ભીલને તીરવતે મારી નાંખ્યો ને રણાસણ જઇને તેની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો. એટલે ત્યાંનો જવાન ઠાકોર, લૂણાવાડે પોતાના સોલંકી બનેવીની પાસે ન્હાશી ગયો. મહારાજા

૧ તેઓની સાથે બીજાં ૧૩૦૦ માણસો પણ ચડ્યાં હતાં. ૨. ઉ.

દહોડ મહિના સુધી રણાસણમાં રહ્યા, તેનાં ચોવીસ ગામ ખાલસા કર્યાં, ત્યાં પોતાનું થાણું બેસાર્યું અને કુંભા ભટીને ત્યાં મૂક્યો. રણાસણ પાંચ વર્ષ સુધી ઈડરના તાબામાં રહ્યું, પરંતુ રેહેવરો નિરંતર હેરાન કરવા લાગ્યા, તેથી દેસોતર વગેરે બાર ગામ રાખીને બાકીનાં બાર ગામ તેઓને પાછાં આપ્યાં.

આ વેળાએ રેહેવર અને રાઠોડ વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી, તે વિષેનું એક ગીત નીચે પ્રમાણે છે:—

गीत

निश दिह नगारां श्रोह मटे नह, घड जोधारा नके घटे;
नत फोजां गजबंध मटे नह, मारूरे ना धंघ मटे. १

आफळते वढते दन आखो, चडते पडते खेत चडे;
पडिया पाखे सांझ न पडशे, पडे घणा तद सांझ पडे. २

दळ जूटे जळबोळ दहू दश, झाझा तीर पाखर रमझोळ;
केदि केर मटशे काळो ? धर ईडर घाल्यो धमरोळ. ३

आवध भलां के भला अझांझल, सोहण भला के भला सथ;
रेहेवर भला के भला राठवड, हेमर भला के भला हथ. ४

धाहां पडे उपडे धमसां, राहां खडे न काम रडे;
सोह पडे भडे दळ सामा, धरती होय न कडेधडे. ५

શિવસિંહને ઈડરમાં મૂકીને રાયસિંહ હવે મોડાસામાં જઈને રહ્યો. તેણે ત્યાં પોતાને તથા પોતાના કબીલાને માટે મ્હેલ ચણાવ્યા. પાંચ વર્ષ પછી મરાઠાની ફાૈજ પૂનેથી મોડાસે આવી, તેમાં જનકાજીની સ્ત્રી મુખ્ય હતી. તેઓએ આવીને ખંડણી માગી; મરાઠાની ફાૈજ પંદર હજાર માણસોની હતી, તો પણ રાયસિંહે ખંડણી આપવાની ના પાડી. ફાૈજની આગે-

---

૧ રાત્રિદિવસ નગારાંનો ધમકારો મટે નહિ, અને જોદ્ધા રૂપી ગઢ પણ ઘટે નહિ, નિત્ય હાથીવાળી ફાૈજો મટે નહિ, અને મારવાડિયોનું ધાંધળ મટે નહિ. ૨ અફળાતાં લડતાં આખો દિન જાય, અને ચડતાં પડતાં પણ રણક્ષેત્રમાં પડે; કોઈ મુવા વિના સાંઝ પડે નહિ. પણ ઘણા પડે તો જ સાંઝ પડે. ૩ દશે દિશામાં રેલની પેઠે ફાૈજ જોડાય, ઘણા તીર અને પાખરની રમઝટ મચી રેહે, ઈડરની ધરતીમાં ધમરોળ ઘાલ્યો છે તેનો આવો કાળો કેર ક્યિે દાહાડે મટશે ? ૪ આયુદ્ધ ભલાં કે ભલા યોદ્ધા, સરદાર ભલા કે માણસ ભલાં, રેહેવર ભલા કે રાઠોડ ભલા, ઘોડા ભલા કે હાથી ભલા ? ૫ ફાૈજો ઉપડે ને ત્રાસ પડે, રસ્તા રોકાઈ જાય ને કામ સરે નહિ, ફાૈજ સામા સરદારો લડીને પડે; પણ કડેધડે ધરતી થાય નહિ. (ચોથી અને પાંચમી કવિતા અંગ્રેજીમાં ફારફેર છે.) ર. ઉ.

વાન સ્ત્રી હતી, તેણિયે, રાયસિંહને ક્હાવ્યું કે, તમે રૂપવાન છો માટે મારે તમને જોવાની ઇચ્છા છે, તેથી જો તમે અશ્વારી કરીને આવશો તો હું ખંડણી માફ કરીશ. મહારાજે કહ્યું કે હું રૂપાળો નથી, તો પણ તીર મારનાર ઘણો સારો છું. એમ કહીને કિલ્લાની ભીંત આગળ થઈને એક મરાઠો ભીસ્તી પાડા ઉપર પખાલ નાંખીને જતો હતો તેને જોઇને પેલા ક્હેવા આવેલા માણસને કહ્યું કે, પાણી સુદ્ધાંત પખાલ વીંધીને પાડાની આરપાર તીર નીકળી જાય કે નહિ? એમ કહીને તેણે તીર ચડાવ્યો, અને કાન સુધી કશીને ઠોકયો, તે પાણી સુદ્ધાંત પખાલ અને પાડાની પાર નીકળી ગયો. પખાલિયે દોડ્યાં દોડ્યાં જઈને લશ્કરમાં ફરિયાદ કરી, એટલે મરાઠાનું આખું લશ્કર મહારાજ ઉપર ચડી આવ્યું. એક સો ને પચાસ મારવાડી કિલ્લેદાર હતા તેઓ મરતાં સુધી લડ્યા, પણ રાયસિંહે પોતાની સ્ત્રીને પોતાના ઘોડા ઉપર બેસારીને તેને પછવાડે લૂગડાં વતે પોતાના શરીર સાથે બાંધી લીધી ને રાયગઢ ભણી ઘોડો મારી મૂકયો. અણધડ ગામ તેણે ખાલસા કરી નાંખ્યું હતું, તેની પાસે એક ડુંગરા ઉપર આ કિલ્લો તેણે બંધાવ્યો હતો. અહિં અશ્વાર અને પાળા થઈને બસેં માણસનું થાણું હતું. આ ઠેકાણે પોતે બે ત્રણ દિવસ રહ્યો અને પછી ત્યાંથી ઈડર ગયો.

જ્યારે મરાઠાઓએ મોડાસા લીધું ત્યારે ચાંપાવત જીવણદાસ કામ આવ્યો, અને તેનો ભાઈ પ્રતાપસિંહ રણભૂમિમાં ઘાયલ થઈ પડ્યો. મરાઠાઓએ જાણ્યું કે, એ મહારાજ રાયસિંહ છે તેથી તેને પાલખીમાં ઘાલીને અમદાવાદ લઈ ગયા અને ત્યાં કેદ કર્યો, અને એંશી હજાર રૂપિયા ભરે તો તેને છોડવો એવો ઠરાવ થયો; તે ઉપરથી તેટલી રકમ ઈડરના ખજાનામાંથી ક્હાડીને ઊંટ ઉપર લાદી અમદાવાદ પ્હોંચતી કરી, ને તે બધું પેથાપુર પ્હોચ્યું. એટલામાં તો, ઠાકોરે કેદમાંથી છૂટી જવાનો બેત કર્યો હતો તેથી ત્યાંથી છૂટી આવીને તેઓને મળ્યા, અને રૂપિયાનાં ઊંટ ઈડર પાછાં વાળી ગયા. રાયસિંહે કહ્યું કે એ પૈસા પ્રતાપસિંહને માટે ક્હાડ્યો છે, માટે તેમણે જ રાખવા. પણ પ્રતાપસિંહે કહ્યું કે, જ્યારે મહારાજે મારે માટે સર્વ સારી પેઠે પૂરૂં પાડ્યું છે ત્યારે મારે પૈસાની કાંઈ અગત્ય નથી. પછી સરદારોએ મળીને એવો નિકાલ ક્હાડ્યો કે અર્ધા રૂપિયા પ્રતાપસિંહે લેવા અને અર્ધા ખજાનામાં પાછા નાંખવા.

ભાટ લખે છે કે, સંવત્ ૧૭૯૭(ઈ૦સ૦ ૧૭૪૧)માં મહારાજે પોતાના સરદારોને ચાકરીને બદલે પટા આપ્યા; મુંડેટીનો પટો માનસિંહ, ચોહાણને આપ્યો, ચાંદણીનો ચાંપાવત સવાઈસિંહને, મહુનો ચાંપાવત

પ્રતાપસિંહને, ગાંઠિયોલનો જેતાવત અદેરામજીને, ટીંટોઈનો કુંપાવત અમરસિંહને, વડિયાવીનો કુંપાવત બહાદરસિંહને, મેરાસણ(એરણા)નો જોદ્ધા ઈંદરસિંહને, અને ભાણપરનો પટો ઉદાવત લાલસિંહને આપ્યો. આ વેળાએ ઈડરની ગાદી ઉપર રાયસિંહ અને શિવસિંહ બન્ને હતા. તેથી સરદારોએ વિચાર કર્યો કે, એક મ્યાનમાં બે તરવારો સમાય નહિ માટે કોઈક દિવસ દગો થશે; તેથી બંને મહારાજ જૂદા પડે એવો મનસૂબો કરવા સારૂ ચોહાણની હવેલિયે બધા સરદારો એકઠા થયા. આ સમયે શિવસિંહનું વય અગિયાર વર્ષનું હતું. સર્વેએ સલાહ કરીને કુંપાવત અમરસિંહને રાયસિંહ મહારાજ પાસે મોકલ્યો. તેણે જઈને કહ્યું કે "મહારાજ! આપ મારા ઉપર રોષે ભરાઓ નહિ તો મારે "એક વાતું કહેવાનું છે." રાયસિંહે કહ્યું, "સુખે કહો," ત્યારે ઠાકોરે કહ્યું કે "સર્વ કહે છે કે, જેમ એક મ્યાનમાં "બે તરવાર સમાય નહિ તેમ જ એક રાજધાનીમાં બે રાજવિયોથી રહેવાય "નહિ, વાસ્તે આપે બીજા ગામમાં પધારવું જોઇયે." રાયસિંહ બોલ્યો, એવું "મારી આગળ કોઈ કહેતું નથી, માત્ર તમે જ કહ્યું, તો પણ મારે હવે "અહિં રહેવું નહિ, અને તમારે પણ રહેવું નહિ." એમ કહીને રાયસિંહ રાયગઢ ગયો અને અમરસિંહ મારવાડ ગયો, એટલે તેનો ટીંટોઈનો પટો ચાંપાવત માનસિંહને આપ્યો.

રાયસિંહ મહારાજને એકે કુંવર ન હતો, પણ બાઈ ઈજતકુંવરી કરીને એક પુત્રી હતી, તેને જયપુરના રાજા માધવસિંહ વ્હેરે પરણાવી હતી.

અમરસિંહને મારવાડમાં પટો મળ્યો નહિ, એટલે છ વર્ષે ઈડર પાછો આવ્યો ત્યારે તેને મણીયોલનો પટો આપ્યો. તેને શેરસિંહ અને ધીરતસિંહ એવા બે પુત્ર હતા. તેઓએ મહારાજ શિવસિંહની એવી સારી ચાકરી ઉઠાવી કે તેણે તેઓને કુકડિયાનો અને ઉંડણીનો પટો આપ્યો. મહારાજ શિવસિંહે બીજાઓને પણ પટા આપેલા છે. ફત્તેહસિંહ અને ખુમાનસિંહ જે ચાંપાવત પ્રતાપસિંહના પૌત્ર થતા હતા તેઓને મહુ અને વાંકાનેરના પટા આપ્યા. બીજા ઘણા રજપૂતોને પણ તેણે ગામ આપ્યાં. તેઓ બીજા સરદારોના જિલ્લાયત થઈને રહ્યાં.[1]

---

૧ ભટી જેતસિંહને ટોંટડા ગામ આપ્યું, તે પછી ચાંપાવત જિલ્લામાં ભળ્યો. ચાંપાવત ગમાનસિંહને ચીબોડું ગામ આપ્યું, તે મહુના જિલ્લામાં ભળ્યો. ચાંપાવત અભયસિંહને ભેટાળી ગામ આપ્યું, તે સ્વતંત્ર રહ્યો. સુનઈ ગામ ભટીને આપ્યું તેઓ કુંપાવતના જિલ્લામાં ભળ્યા. પુનાસણ ગામ શિરોદિયા મહાસિંહને આપ્યું, તે ચાંપાવતના જિલ્લામાં ભળ્યા, પણ હાલ કુંપાવતના જિલ્લામાં છે. મેપ ગામ જેતાવતને આપ્યું; ઈત્યાદિ. ર. ઉ.

સંવત્ ૧૮૪૪-૪૫(ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૮-૮૯) માં જ્યારે આપા સાહેબ ગાયકવાડની ફોજ લઇને રેહેવરો અને પોળોના રાવજી વગેરે ભોમિયાઓની ઉશ્કેરણીથી તેઓને લઇને ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો અને કાપમકાપ અને લૂટમલૂટા કરવા લાગ્યો ત્યારે સરદારો પોતાના કબિલા સહિત ડુંગરામાં જતા રહ્યા, અને સર્વે પછી ધુંવા ડુંગરા ઉપર એકઠા થયા. એ ડુંગર દાંતા અને પોસીનાની વચ્ચે આવ્યો છે અને તેના ઉપર ચડવાનો માત્ર એક સાંકડો રસ્તો છે, ત્યાંથી તેઓએ આપા સાહેબ ઉપર રાત્રિની વેળાએ હલ્લા કરવા માંડ્યા અને કત્લ તથા લૂટ ચલાવવા માંડી. જ્યારે ધુંવા ડુંગર ઉપર ફોજ ચડી આવી ત્યારે સરદારો ઈડરની ઉત્તરમાં મેવાડ માંહેલા પાનવરા ભણી ન્હાશી ગયા, મરાઠા મુંડેટી ઉપર ચાલ્યા, અને તે પરગણાનાં સર્વ ગામ લૂટ્યાં અને બાળી નાંખ્યાં; તેમ જ, પોસીના, મહુ, ચાંદણી, અને બીજાં પરગણાંનાં ગામનું પણ તેમ જ કર્યું. છેવટે, મહારાજ શિવસિંહની સામે તેઓ ઈડર ઉપર ચડી આવ્યા, અને રમળસર તળાવ આગળ પડાવ કરીને રહ્યા. તેઓએ મહારાજને કહાવી મોકલ્યું કે, તમે અમારી સાથે વાત કરવાને તરત જ હાજર થશો નહિ, તો ઈડર ઉરાડી મૂકીશું. આ ઉપરથી શિવસિંહ પોતાના પાંચે કુંવર લઈ ને તેમની પાસે ગયો. આપા સાહેબે કહ્યું કે, તમારો અર્ધો મુલક અમને આપવાનો આ દસ્તાવેજ છે, તેના ઉપર તમે સહિ કરો, નહિતર આખો મુલક ઉજ્જડ કરી નાંખીશું. તેઓએ આ પ્રમાણે દાવો કરવાનું મિષ એ બતાવ્યું કે, તમે તો માત્ર આનંદસિંહના વારસ છો, પણ રાયસિંહ મહારાજ પુત્ર વિના મરણ પામ્યો છે તેના ભાગ ઉપર અમારો દાવો છે અને ઈડરવાડો તે બંને મહારાજાઓએ સહિયારો લીધો છે. આવું સાંભળીને મહારાજે આપા સાહેબને ઘણો વિનવ્યો, પણ કાંઈ તેણે માન્યું નહિ, ને ઉલટી ધમકી આપી કે, જો તમે મારૂં માનશો નહિ તો તમને પકડી લઈને ઈડરમાં અમારૂં થાણું બેસારીશું. આવું સાંભળીને મહારાજે ડરી જઇને કહ્યું કે, "દેશનો લેખ કરી આપવાનું મારા હાથમાં નથી, તે તો "સરદારોના હાથમાં છે; કેમકે જે રાજ્ય ઉપર હું રાજ્ય કરૂં છું તે તેઓનાં "સાધનથી મેળવેલું છે." પંડિતે કહ્યું કે, "ત્યારે તમે સરદારોને બોલાવો." શિવસિંહ કહે કે, "તેઓ મારા તેડ્યા નહિ આવે. વળી તમે તેઓનાં ગામ ઉજ્જડ "કરી નાંખ્યાં છે, અને તેઓએ પણ તમને થોડુંક નુકશાન કર્યું છે, તો "તેઓ શી રીતે આવી શકશે." આપા સાહેબે બાંહધરી આપી, અને મહારાજે પણ ખાનગી કાગળ લખ્યો કે "જો તમે આવશો નહિ તો મને કેદ કરશે." આ ઉપરથી સર્વે સરદારો આવ્યા. પણ ચાંદણીનો સરદાર સૂરજમલ આવ્યો

નહિ; તે એક સો અશ્વાર અને બસેં પાળા લઈને પોતાને ગામ ગયો. સરદારો આવ્યા એટલે રાયસિંહનો ભાગ ધમકાવીને લખાવી લીધો, તે લેખ ઉપર મહારાજાએ પ્રથમ મતું મારી આપ્યું, તે પછી સાત સરદારોએ સાક્ષિયો કરી.

આ કામ થઈ રહ્યા પછી, સરદારોએ કહ્યું કે, "સૂરજમલ સહિ કરશે "ત્યારે લેખ ખરો ઠરશે, નહિ તર ઠરશે નહિ." તે ઉપરથી પંડિતે કહ્યું, કે "તેને તેડાવો." એક આરબ જમાદાર જાન મહમદની બાંહધરી લઈને મરાઠાનો એક સરદાર, અને મહારાજાનો એક અશ્વાર એ બે તેની પાસે ગયા. ત્યાર પછી તરત જ એક સો ને વીશ અશ્વાર લઇને સૂરજમલ આવ્યો. પંડિતે તેનો આદરસત્કાર કરીને પોતાના તંબુમાં આવકાર આપ્યો અને પોતાની પાસે બેસારીને, બીજા સરદારોની પેઠે સહિ કરવાને લેખ તેને આપ્યો. સૂરજમલે તે વાંચ્યો કે તુરત ફાડી નાંખ્યો અને બોલ્યો કે, "મહારાજા પાટના ધણી છે "ને અમે તો ઠાઠના ધણી છિયે, માટે એમ નહિ થાય" એવું કહીને જમાદારને કહ્યું કે મને ચાંદણિયે પ્હોંચાડો. એમ કરી તરત જ ઊઠીને પોતાને ગામ ચાલતો થયો. આપા સાહેબ ઘણો લીલોપીળો થયો અને મહારાજાને તથા સરદારોને ખૂબ ધમકી આપી, પણ તેઓએ કહ્યું કે, એમાં અમારો કશો દોષ નથી, અમે તો લેખમાં સહિયો કરી આપી છે. ત્યારે પંડિતે કહ્યું કે મારી સાથે તમે ચાંદણી ઉપર ચડાઈ કરવાને ચાલો.[1] એ વાતની તેઓએ હા કહી. પછી ચાંદણી ઉપર જઈને તોપો ચડાવી, અને એક આખો દિવસ હલ્લો ર્‌હેવા દીધો. મહારાજ અને સરદારો દેખીતા મરાઠાની ભણી હતા પણ અંદરખાનેથી સૂરજમલના પક્ષમાં હતા. રાત્રિની વેળાએ સૂરજમલ ડુંગરમાં ન્હાશી ગયો, ત્યાર પછી મરાઠાઓએ ગામ લૂટીને બાળી નાંખ્યું. તેઓ ત્યાં ચાર દિવસ રહ્યા, તેટલી વારમાં, સૂરજમલ લાગ ફાવતો ગયો તેમ તેઓના ઉપર પડ્યો અને દશ બાર માણસોને ઠેર કરીને ચૌદ ઘોડા લઈ ગયો. પછી ચાંદણિયેથી મેલાણ ઉપાડીને ફોજ સાંબળિયે ગઈ, ત્યાં પણ સૂરજમલે રાત્રિની વેળાએ તેઓના ઊપર પડીને, તેમનો એક આરબ કામદાર તોપખાના ઉપર હતો અને જે "તાના, તાના, તાના," ગાતો રોટલી બનાવતો હતો તેને ઠેર કર્યો. પછી મહારાજાએ આપાજીને કહ્યું કે, એ રજપૂત ઘણો કપરો છે, ને એ કોને માર્યા વિના મૂકશે, એ ક્હેવાઈ શકાતું નથી. માટે રૂપિયા

---

૧ એ વિષે બ્હારોટો ક્હે છે કે—

સોરઠો.

નિહચે નિંદરડીહ, અરિયાને આવે નહિ;
ચકવે ચાંદરણીહ, તેં કીધી સુજા કમંધ.

આપવાનો જે ઠરાવ થયો છે તે રૂપિયા ફોજ ગયેથી હું પ્હોંચતા કરીશ. પછી વીશ હજાર રૂપિયાનો એક લેખ મહારાજે કરી આપ્યો તે લેઇને મરાઠી ફોજ ગઈ અને મહારાજ ઈડર પાછા આવ્યા. તેણે તરત જ સૂરજમલને પોતાની પાસે તેડાવ્યો, અને કહ્યું કે, "તમે તમારૂં ગામ ફરી વસાવો". પછી તેને માટે હવેલી બાંધવાને ચાર હજાર રૂપિયા આપ્યા. સૂરજમલે તેમ કર્યું, પણ ત્યાર-પછી તે પોતાના શૂરવીરપણાથી અભિમાની થઈ ગયો અને ક્હેવા લાગ્યો કે "મહારાજ કે સરદારો કોઈનામાંય બળ નથી, ઈડરની ગાદી બચાવી તે મેં એકલાએ."

મરાઠી લશ્કર પાછું વળ્યું તે વેળાએ અહંમદનગર, મોડાસા, અને બીજી જગ્યાઓએ થાણાં બેસારીને વળ્યું. સરદારોએ તેમાંનાં ઘણાંખરાં થાણાં ઉઠાડી મૂક્યાં, પણ કેટલીક જગ્યાએ તો બેસારેલાં રહ્યાં અને તેમાંથી પેશ્વાને અર્ધો ભાગ મળ્યો.

હવે જ્યારે ચાંપાવત સૂરજમલ ઈડરમાં કારભાર કરતો હતો ત્યારે તે રસ્તા ચોખ્ખા રખાવતો હતો અને જે તેની આજ્ઞા માનતા નહિ તેને ધમકાવતો. એક સમયે દરબારના નોબત વગાડનારાએ રાજમાર્ગમાં ગંદકી કરી તેથી સૂરજમલ તેના ઉપર કોપ્યો અને તેને પકડીને તેને ધુંટિયે દોરડું બાંધીને મરતાં સુધી પાણીમાં ઝબકોળ ઝબકોળ કરાવ્યો. આ વેળાએ મહા-રાજા શિવસિંહ વૃદ્ધ અને નબળા થયા હતા. તેવામાં કુંવર ભવાનીસિંહ અને સૂરજમલને ઘણી મિત્રતા બંધાઈ હતી. એક વેળાએ સૂરજમલે ચાંદણિયે ઉજાણી કરી અને કુંવરને જમવા તેડ્યો. કચેરીમાં બન્ને જણ બેઠા હતા, તેવામાં કુંવરનો એક ભોજક બ્રાહ્મણ મેડા ઉપર થુંકયો, તે જોઈને સૂરજમલને ક્રોધ ચઢ્યો અને બ્રાહ્મણને આજ્ઞા કરી કે, "તારી જીભ વતે "તુ એ જગ્યા સાફ કર." બ્રાહ્મણે કહ્યું કે "મેં વાંક કર્યો છે તો હું મારા "લૂગડા વતે જગ્યા ચોખ્ખી કરૂં છું." પણ સૂરજમલ તો પોતાનો હુકમ પળાવવાની હઠ પકડી રહ્યો, ત્યારે મહારાજ કુંવરે કહ્યું કે "એણે ખોટું કર્યું "છે તેથી તમારી ખુશી હોય તો હું મારી શાલવતે ચોખ્ખું કરૂં." પણ સૂરજ-મલ તો એકનો બે થયો નહિ અને ક્હેવા લાગ્યો કે "એણે એની એ જ જીભથી "સાફ કરવું પડશે" ત્યારે કુંવરને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને ઉઠીને ચાલતો થયો. ઈડર આવીને તેણે સર્વ વાત માંડીને મહારાજને કહી, અને કહ્યું કે, "એ સરદારને "એટલો બધો ગર્વ ચઢ્યો છે કે, કોઈની પત કરતો નથી." મહારાજ સાંભળી રહ્યા, પણ કાંઈ ઉત્તર આપ્યુ નહિ. કુંવરે પોતાનો રોષ મનમાં રાખ્યો.

એ વાતને વિસારે નાંખીને મહારાજ કુંવરે સૂરજમલને જમવાને નોતર્યો.

તેને તે ઈડર ગઢ ઉપર કિલ્લો જોવાને લેઈ ગયો, અને ફરી રાણીને માળિયે લઈ આવ્યો, ત્યાં તરવારવતે તેને કતલ કર્યો. એના મોતથી ઈડર સંસ્થાનને ઘણી હાનિ પ્હોંચી, એવું નીચેની કવિતાથી જણાય છે,—

સોરઠો

ચાંપા ચૂક કર્યે, નરેન્દ્ર જો મારત નહિ;
ગુજ્જર ધરા ધરે, કર દેતો સૂજો કમધ.[૧]

સૂરજમલ પોતાના મરણ પછી ભૂત થયો, અને ઘણા કાળ સુધી બહુ હરકત કરવા માંડી.

સૂરજમલના કુંવર સબલસિંહે પોતાના પિતાના મરણના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ડરીને બ્હારવટે નીકળ્યો; પણ તેને લાલચથી પાછો બોલાવ્યો; અને તેનાં હરસોલનાં બાર ગામ લઈ લીધાં. મુંદેટીના માનસિંહની પછવાડે તેનો કુંવર જોરાવરસિંહ થયો. રઘુનાથ કરીને તેને એક બીજો ન્હાનો કુંવર હતો તેને ગોતાનો ગરાસ આપ્યો તે તેના પછી તેના કુંવર સુરતસિંહને મળ્યો.

પટાવતોની પાસે ઘણાં ગામ જતાં રહ્યાં હતાં, અને ખાલસા ગામ થોડાં રહ્યાં હતાં, માટે મહારાજ કુમાર ભવાનીસિંહે સુરતસિંહ પાસેથી ગોતાનો ગરાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તેણે સુરતસિંહને કહાવી મોકલ્યું કે, તમારાં ગામમાંથી એક કે બે ગામ અમને આપો. આ વાત મહારાજ શિવસિંહને સારી લાગી નહિ, પણ કુંવરનો તેને ડર રહેતો હતો તેથી તેને વધારે કહેવાયું નહિ. સુરતસિંહે સંદેશાના ઉત્તરમાં બ્હારવટું લીધું, અને પોતાના કબીલાને પાલની અગ્નિકોણમાં મેવાડનાં જવાસ અને પહાદણ ગામ છે ત્યાં લઈ ગયો, અને ઈડરવાડા ઉપર હલ્લા કરી, ઢોર વાળી જઈને ખેડુત તથા ગામના વ્યાપારિયોને પકડી લઈને તેમની પાસેથી દંડ લેવા લાગ્યો. એક સમયે બ્રહ્મખેડ ઉપર તેણે હલ્લો કર્યો. ત્યાં ઈડરનું થાણું રહેતું હતું તેમાં ઘોડા અને પાયદળ થઈને એક સો માણસ હતું. આ ઠેકાણે ભારે લડાઈ થઈ. ત્યાર પછી ઈડરના કેટલાક વાણિયા સાદરી ખીણમાં ઋષભદેવની યાત્રા કરવાને જતા હતા, તેમણે પોતાની સાથે પચીશ કોળી વળાવા રાખ્યા હતા, તેઓ સહિત તેમણે થાણા ગામના આગળ ઢાળો કર્યો. ત્યાં સુરતસિંહ આવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે આટલા બધા વળાવા રાખવાની શી અગત્ય છે? ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તમે બ્હારવટે છો માટે. તે સાંભળી સુરતસિંહ બોલ્યો, કે તમારે મારી બીક રાખવી નહિ, કેમકે ઈડર તો મારે માતા સમાન છે, તેથી

---

૧ સૂરજમલ રાઠોડ.

તેનું લૂગડું નહિ ખેંચ્યું. પછી તેમની સાથે યાત્રાને સ્થાને ગયો અને પાછાં વળતાં તેઓને ઘેર પ્હોંચાડ્યા. વ્યાપારિયો જ્યારે ઈડર ગયા ત્યારે તેઓએ મહારાજને અને કુંવરને કહ્યું કે સુરતસિંહે ઈડર શહરના લોકોનું રખવાળું કર્યું માટે એને બોલાવો. આ વાત કુંવરને ગળે ઊતરી નહિ. ત્યારે મહારાજે કુંવર જાણે નહિ એમ સુરતસિંહને કાગળ લખ્યો કે ચોરીવાડ મારૂં થાળીનું ગામ છે, માટે તમે જો તે ગામ મારશો, તો હું લાંઘણ કરીશ, અને તમને પાછા બોલાવવાની કુંવરને અગત્ય પાડીશ. આ કાગળ ઉપરથી ઠાકોરે પોતાનાં માણસ એકઠાં કરીને ચોરીવાડ લૂંટ્યું, અને ઢોર લઈ જઈને તથા માણસોને કેદ પકડીને ગામ બાળી મૂક્યું. આ સમાચાર સાંભળીને મહારાજે લાંઘણ કરવા માંડી. તે ઉપરથી ઈડરના એક અતીતની બાંહધરી આપીને કુંવરે સુરતસિંહને તરત બોલાવ્યો. તે જ્યારે આવ્યો ત્યારે કુંવર તેના ઉપર બહુ કોપાયમાન થયો અને આટલું બધું નુકસાન પ્હોંચાડવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે સુરતસિંહે મહારાજનો કાગળ બતાવ્યો; અને જ્યારે શિવસિંહને આ વિષે કુંવરે પૂછ્યું, ત્યારે તે શરમાઈ ગયો, અને પિતાપુત્રની વચ્ચે જે શત્રુવટ બંધાઈ હતી તેમાં આથી કરીને વધારો થયો. દરબારે સુરતસિંહને કહ્યું કે, "મેં તમારા લાભને અર્થે જે કાગળ લખ્યો હતો, તે તમે શા માટે કુંવરને "દેખાડ્યો? તમારી બુદ્ધિ આવી ફરી ગઈ છે, તેથી તમારૂં મોત પાસે "આવ્યું હોય એમ મને લાગે છે." સુરતસિંહને પોતાનો ગરાસ પાછો મળ્યો, પણ ત્યાર પછી છ મહિને તે મરણ પામ્યો. સંવત્ ૧૮૪૧(ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૫)માં તેના પછી તેનો કુંવર ઉદયસિંહ ગાદિએ બેઠો.

મુંડેટીના જોરાવરસિંહનો પૌત્ર દોલતસિંહ મરણ પામ્યો ત્યારે તેને કાંઈ સંતાન ન હતું, તેથી મુંડેટીનો મ્હોટો પટો પણ ઉદયસિંહને મળ્યો.

સંવત્ ૧૮૪૮(ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૨)માં મહારાજા શિવસિંહ દેવલોક પામ્યો.* ત્યાર પછી બાર દિવસે તેનો કુંવર ભવાનીસિંહ પણ છત્રીશ વર્ષની

---

* નીચેના લેખ ઉપરથી ઈડરના મહારાજા વિષેની સપ્રમાણ તિથિ મળી આવે છે.

૧ ઈડરની પાસે એક જૈનની છત્રી છે, તેમાં લખ્યું છે કે "સંવત્ ૧૮૪૦ (ઈ. સ. ૧૭૮૪), શ્રી મહારાજાધિરાજ મહારાજ શ્રી શિવસિંહજી ઈત્યાદિ."

૨ ઈડર ગઢમાં વજર માતાની વાવ છે, તેમાં લેખ છે કે, "શ્રી ગણેશાયનમઃ શ્રી "રામજી, સંવત્ ૧૮૪૭ (ઈ. સ. ૧૭૯૧)ના ફાલ્ગુન શુદિ ૫ બુધવારે, શ્રી શ્રી શ્રી "૧૦૮ શ્રી મહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રી શ્રી શિવસિંહજી, શ્રી મહારાજ કુંવર શ્રી ભવાની "સિંહજિયે આ વાવ બંધાવી છે." ઈત્યાદિ.

૩ ઈડર પાસે એક જૈન લેખ છે કે "સંવત્ ૧૮૫૯ (ઈ. સ. ૧૮૦૩) મહારાજા-"ધિરાજ, મહારાજ શ્રી ગંભીરસિંહજી." ઈત્યાદિ.

વયે મરણ પામ્યો. ભવાનીસિંહ મહારાજની પછી તેનો કુંવર ગંભીરસિંહ ગાદિયે બેઠો, તે સંવત ૧૮૩૫(ઇ૦ સ૦ ૧૭૭૯)માં જન્મ્યો હતો. ભવાની સિંહને તેના સિવાય બીજા ચાર ભાઈ હતા—જાલમસિંહ, સગરામસિંહ, અમરસિંહ, અને ઇન્દ્રસિંહ. ગંભીરસિંહની બાલ્યાવસ્થામાં જાલમસિંહને ખોળામાં લઈને ગાદિયે બેશી રાજકારભાર ચલાવતો હતો. તેવામાં થોડા દિવસ પછી સરદારો ચાંપાવતની હવેલિયે એકઠા થયા, તેમાં વિજાપુરવાળો બ્હારોટ મ્હોબત તે વેળાએ દીવાન હતો, તે પણ સામેલ હતો. તેઓએ મળીને એવો નિશ્ચય કર્યો કે, એક મ્યાનમાં બે તરવાર સમાતી નથી, માટે વાજબી છે કે, જાલમસિંહે ગાદી ઉપર નહિ બેસતાં એક બાજુએ બેસવું જોઇએ. જાલમસિંહને આ વાત જાણ કરવા ઉપરથી તેણે પૂછ્યું "ત્યારે "મને હવે શી સલાહ આપો છો?" તે સાંભળી સરદારોએ કહ્યું કે "તમે "રાજવી છો. અમે તમને શી સલાહ આપિયે." આવું સાંભળીને જાલમસિંહ તથા તેના ભાઈ સગરામસિંહ અને અમરસિંહ પોતપોતાનાં માણસો સહિત નીકળી પડ્યા અને મોડાસા, અહંમદનગર, અને બાયડનો અનુક્રમે વગર આપવે કબજો લીધો. ઇન્દ્રસિંહ જે આંખ્યે અખમ હતો, તે હુઝૂરમાં રહ્યો, તેથી તેને સુવરનો પટો મળ્યો.

સગરામસિંહની પછી કર્ણસિંહ થયો, ને કર્ણસિંહની પછી જોધપુરનો હાલનો મહારાજ તખ્તસિંહ થયો.

ઇન્દ્રસિંહે પોતાની પછવાડે ચાર કુંવર મૂકયા, તે આજે પણ હૈયાત છે.

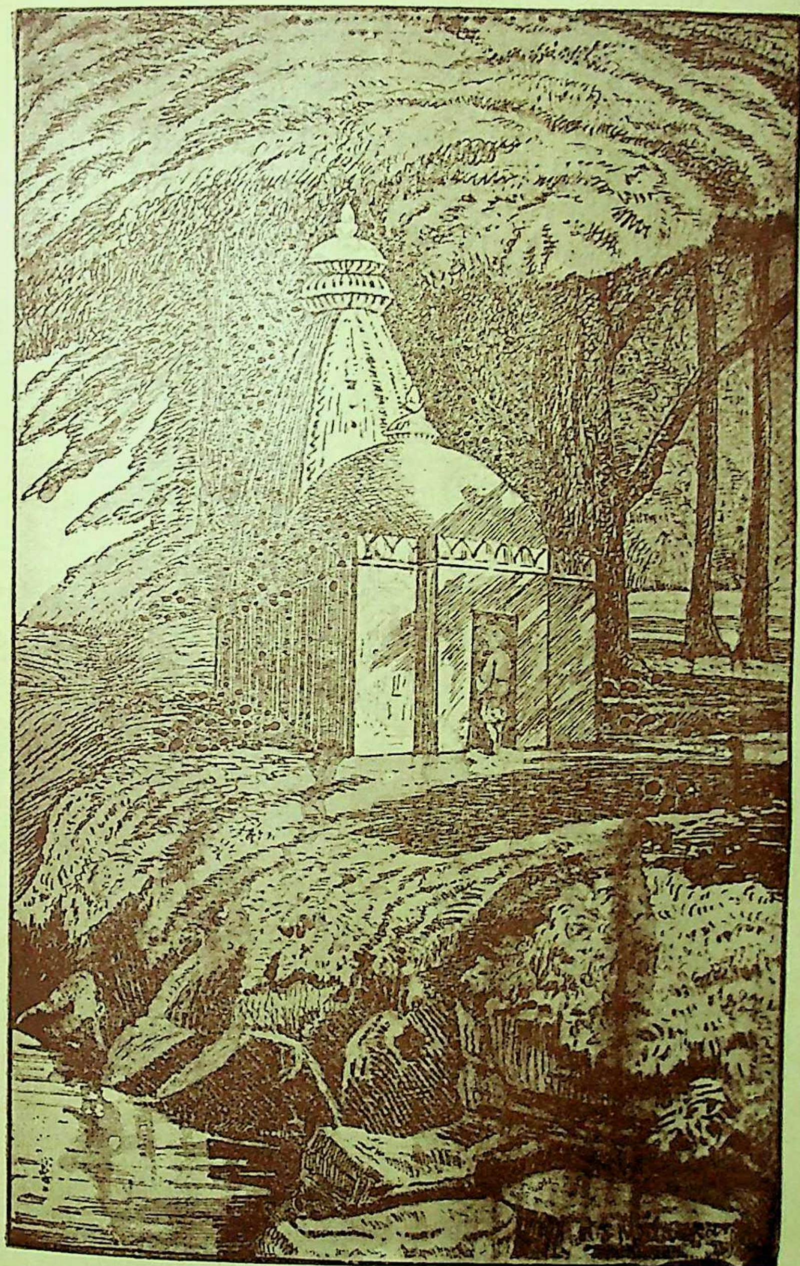
જાલમસિંહ અને અમરસિંહ નિઃસંતાન મરણ પામ્યા.

જ્યારે ગંભીરસિંહ મહારાજ અઢાર વર્ષનો થયો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, ત્રણ ભાઈ વચ્ચે બે પરગણાં ર્‌હેવા દેવાં જોઇયે, અને તે પ્રમાણે કરવા સારૂ તે ફોજ તૈયાર કરીને અહમદનગર ઉપર ચડ્યો. રસ્તામાં હિંગલાજ આગળ પડાવ કરીને પડ્યો. ત્યાં જાલમસિંહ તથા સગરામસિંહ એકઠા થઇને તેના સામા ચડી આવ્યા. એટલે લડાઈ થઈ. બન્ને પક્ષવાળાઓની પાસે તોપો હતી, તેથી બન્ને બાજુમાં ઘણાં માણસ પડ્યાં. સાંજ પડી એટલે લડાઈ બંધ પડી. બીજે દિવસે ચાંપાવત જોધો, અને ચોહાણ સરદારો મહારાજ પાસે આવી પ્હોંચ્યા, તથા શત્રુને કહેણ કહાવ્યું કે "અહંમદનગર અમારે સ્વાધીન કરો." આ વેળાએ ટીંટોઈના ભવાનસિંહ પટાવતે પોતાની બે ચાર દિવસ ઉપર ભરી રાખેલી બંદુક બરિયાન મૂકીને છોડવા માંડી, પણ છૂટી નહિ, એટલે પથરી સાફ કરીને છોડતાં તે ફુટી તેથી તેનો હાથ ફાટી ગયો. આવા અપશકુન થયા, એટલે મહારાજ લડાઈ કરવાનું જવા દઇને ઈડર પાછો ફર્યો. ભવાનસિંહને ટીંટોઇ

ભણી લઈ ચાલ્યા, પણ મઉ ગામ આગળ ભવનાથ મહાદેવની પાસે તેણે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

પછી મોડાસાના ઠાકોર જાલમસિંહજિયે, પોતાની આસપાસનાં આંબલિયારાના ઠાકોર અને માલપુરના રાઠોડનાં, તથા માનપુર, અને સરડોઈનાં રેહેવરોનાં બાવન સંસ્થાનનાં ગામ મારવાડી ફોજ અને બીજી ભેળી કરીને ડબાવા માંડ્યાં. પ્રથમ માલપુર ઉપર સુમારે ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૯ માં પાંચ હજાર માણસ સહિત જાલમસિંહ મહારાજે ચડાઈ કરી, ત્યારે માલપુરના રાઠોડ પાસે આઠસેં માણસ હતું. ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી અને છેવટે માલપુર લીધું, અને રાવળ મરાયો. પછી મહારાજે માલપુરમાં થાણું બેસાર્યું, પણ રાવળ તખ્તસિંહે બ્હારવટે નીકળીને મોડાસાનાં ગામડાં બાળીને બહુ નુકસાન કરવા માંડ્યું. તે ઉપરથી છેવટે માલપુરની સલામીમાંથી છસેં રૂપિયા અને મગોડીની સલામીમાંથી પાંચસેં રૂપિયા પ્રતિ વર્ષે લેવાના ઠરાવીને રાવળ તખ્તસિંહનાં ગામ તેને પાછાં આપવામાં આવ્યાં.

સંવત્ ૧૮૬૪(ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૮)માં પાલનપુરના પીરખાનજીની સાથે તેના ભાઈ સમશેરખાનને કજિયો થવાથી તે રીસાવીને ઘર છોડી ઈડર આવ્યો. મહારાજે પોતાનું ચાંપલપુર ગામ પોસીના પરગણામાં છે તે તેને વસવાને ઠરાવી આપ્યું, એટલે સમશેરખાન ત્યાં જઈને રહ્યો. આ બનાવ ઉપરથી પાલણપુરના પીરખાનજિયે મહારાજને લખી મોકલ્યું કે, "તમારે "મારા ભાઈને રાખવો નહિ." પણ આ વાત ઉપર મહારાજે કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ, એટલે પાલણપુરનું લશ્કર ગઢવાડામાં પેઠું અને તે પરગણાનો કબજો કરી લીધો. તે ઉપરથી મહારાજાએ પોતાની ફોજ એકઠી કરીને પાલણપુરની ફોજને હાંકી ક્હાડી, અને તેણે દીવાનના શીશરાણા ગામમાં બેશીને તેને કહાવી મોકલ્યું કે, "જો તમારે લડવાની મરજી હોય તો અમે અહિં વાટ "જોઇને રહ્યા છિયે." પીરખાનજિયે ચડી આવવાની કાંઈ મરજી બતાવી નહિ, એટલે તે ગઢવાડામાં પેઠો હતો, તેને બદલે પાલણપુરનાં એક બે ગામ મારવાની મરજી મહારાજે જણાવી, પણ તે વેળાએ કુંપાવત નારસિંહ પ્રધાન હતો, તેણે કહ્યું કે, "મહારાજ! આપણે પાલણપુરની સીમા ઓળંગીને "આવ્યા છિયે, તેથી આપણી જિત થયેલી જ છે. તમે ધારો છો તે પ્રમાણે "ગામ મારવાથી માત્ર કજિયો વધશે." મહારાજે આ સલાહ માન્ય કરી અને ઘર ભણી પાછા વળીને ત્યાંથી તેણે દાંતા ઉપર ચડાઈ કરી. એટલે ત્યાંનો રાણો જગતસિંહ ડુંગરામાં ન્હાશી ગયો. ઈડરની ફોજે નવાવાસ અને ભીમાલ ગામ લૂટ્યાં (ત્યાંના લોક ત્યાંથી ન્હાશી ગયા) અને શેલડીનું વાવે-

મહીકાંઠા મધ્યે મહાદેવ ભવનાથનું દહેરૂં પૃ. ૧૩૮

Temple of Màhàdev Bhavnàth in Mahikántha

રત જોઇને તે કાપીને તેનાં ઝુંપડાં બંધાવીને ફોજ ત્યાં એક મહિનો રહી અને આસપાસનાં ગામડાંમાંથી ખાવાનું મેળવવા લાગી. છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે, દાંતાના રાણાએ મહારાજને પ્રતિવર્ષે પાંચસેં રૂપિયા ખંડણીના આપવા; પછી મહારાજ ઈડર પાછો ગયો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

[1]દાંતા, રાણા પુંજોજી

દાંતાના રાણા જેતમાલને બે કુંવર હતાઃ (જુવો પ્ર. ભા. વિભાગ બીજો પ્રકરણ ૯ ની સમાપ્તિ.) તેમાં મ્હોટો જયસિંહ હતો અને ન્હાનો પુંજોજી હતો, પુંજાજીની મા દાંતાના સરદાર ધનાલીના વાઘેલાની પુત્રી થતી હતી, બંને ભાઇને બનતું ન હતું, તેથી પુંજોજી પોતાને મોસાળ રહેતો હતો. ત્યાં પણ મોટા ભાઈની બીક લાગવાથી રાણાનું મરણ થયું, એટલે તેના મામાએ તેને સીરોઈ પરગણાના ચીત્રાસણી ગામમાં મૂકયો. જેતમાલ ગુજર્યો ત્યારે તેના બારમા સુધી સર્વે સરદારો તથા સગાંવ્હાલા સર્વે રાણાજીના દરબારમાં સાથરે સૂતાં હતાં, અને કુંવર જયસિંહદેવ માત્ર ઢોલિયે પોહડતો હતો. જ્યારે ચાકર તેને માટે ઢોલિયો ઢાળવાને આવ્યો, ત્યારે બાહુવા સદુજીના દીકરા અમરાજીની પથારી ફ્હાડી નાંખીને ત્યાં આગળ તેણે ઢોલિયો ઢાળ્યો, ત્યારે સૌએ પૂછ્યું કે આ કોનો ઢોલિયો ઢાળે છે? ચાકર ફહે કે, દરબારનો. તે સાંભળી સરદારોએ કહ્યું કે, "દરબારને ગુજર્યાને તો માત્ર બે "દિવસ થયા ને એટલી વારમાં આ તે દરબાર કયાંથી થયા?" ત્યારે ચાકરે કહ્યું "કે, પરમેશ્વરે દરબાર કર્યા, તે હવે કાંઈ તમારાથી ખોટા થવાના નથી." આવું બોલવું સાંભળીને સરદારોને ઘણું માઠું લાગ્યું, અને વિચાર્યું જે આ કાંઈ આપણને પાર પાડશે નહિ. પછી સર્વે સરદારો એકઠા થઇને વિચાર કરીને બાહુવા અમરાજીને કહ્યું કે, "તમારી નજરમાં આવે તે ઉપાય કરો." પછી અમરાજિયે કહ્યું કે, "હું જઇને બીજો ધણી લાવું તો તો ખરો, પણ તમે સર્વ હિમ્મત "રાખીને મારી મદદે રહેજો." પછી અમરાજી બે અશ્વાર[2] પોતાની સાથે

---

૧ દાંતા તાબાના પેથાપરનો ગુજરરામ ભાણજી હતો, અને બીજો કોઠિયા સામળદાસજી હતો. ર. ઉ.

૨ ઉજ્જણના પ્રખ્યાત વિક્રમરાજા પછી ચાલીસમા રાજા રવપાળજી પરમાર થયા. એણે ઇ. સ. ૮૦૯ માં સિંધમાં થળનું રાજ મેળવ્યું, તે પછી ચૌદમો પુરૂષ દામોજી થયા. એ મુસલમાનો સાથની લડાઈમાં મરાયા.

|

જસરાજ એણે મુસલમાનોથી હારી, થળનું રાજ છોડ્યું અને આરાસુર પાસે ગબ્બર
| ગઢમાં ગાદી કરી.

લઈને નીકળી ચાલ્યો. જ્યારે ત્રણે જણ નીકળ્યા ત્યારે કુંવર જયસિંહદેવે પૂછ્યું કે, "તમે કયાં જાઓ છો?" તેઓએ ઉત્તર આપ્યું કે, "અમે દરબારને

|
કેદારસિંહજી ઇ. સ. ૧૦૬૯ તરસંગમામાં રાજધાની કરી.
|
જસપાળ પછી કેટલીક પેઢિયે.—

જગતપાળ પાસેથી અલાઉદ્દીન ખીલજી(ઇ. સ. ૧૨૯૫-૧૩૧૬)એ તરસંગમો લઈ લીધો. પછીથી જગતપાળે તરસંગમો પાદશાહ પાસેથી જિતી લીધો તેની છઠ્ઠી પેઢિયે.—

કાનડદેવ
|
મેઘજી ઉપર ઈડરના રાવ ભાણે ઇ. સ. ૧૪૪૫ માં ચડાઈ કરી તરસંગમો જિતી લીધો, પણ પછીથી અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ(બીજા)ની મદદથી ફરી તરસંગમાનું રાજ મેળવ્યું.

આશકરણજીને આશ્રયે અકબર પાદશાહનો શાહજાદો આવી રહ્યો હતો, તે દિલ્હી ગયા પછી અકબર પાદશાહે તેને વંશપરંપરા રાણાજીની પદવી આપી.
|
વાઘને ઈડરના રાવ કલ્યાણમલ જિતી કેદ કરી લઈ ગયા, જ્યાં પોતાને હાથે આપઘાત કરી મરણ પામ્યા. તે પછી તેનો ભાઈ—

જાયમલ, એને પણ ઈડરના રાવે જિત્યો તેથી તેણે દાંતામાં રાજગાદી કરી ઇ. સ. ૧૫૪૪.
|
જેતમાલજી.
|
પુંજોજી.
|
માનસિંહજી ઇ. સ. ૧૬૮૨ માં મરણ પામ્યા.
|
ગજસિંહજી ઇ. સ. ૧૬૮૨-૧૬૮૭.
|
પૃથિરાજજી ઇ. સ. ૧૬૮૭-૧૭૪૩ તે પછી તેના ભાઈ વીરમદેવજીના કુંવર.
|
કર્ણજીને મેઘરાજ નામના તેના સરદારે ગાદિયેથી ઉઠાડી મૂકી સુદાસણાવાળા અમરસિંહજીને બેસાડ્યા હતા, પણ કર્ણજિયે પાલણપુરના દીવાન બહાદુરખાનજીની મદદથી રાજ પાછું મેળવ્યું.
|
રત્નજી પાંચ વર્ષ રાજ કર્યું. એને કુંવર ન હોવાથી એનો ભાઈ

અભયસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં મરણ પામ્યો.
|
માનસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૯૫-૧૮૦૦ તે પછી તેનો ભાઈ—
|
જગતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૦૦-૧૮૨૩ તે પછી તેનો ભાઈ—
|
નાહારસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૪૭.
|
જાલમસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૪૭-૧૮૬૦.
|

"કામે જઇયે છિયે." કુંવરે જાણ્યું એમ જ હશે; કારભારી કાંઈ કામને માટે મોકલતો હશે. ત્રણે જણ ધનાલિયે ગયા અને વાઘેલા ઠાકોર મોકમસિંહને પૂછ્યું કે, પુંજોજી ક્યાં છે? તેણે કહ્યું કે, એ તો ચિત્રાસણિયે છે. પછી તેઓ ચિત્રાસણિયે ગયા અને રાત્રિયે વાસો રહી સવારમાં તે ગામના ધણી સિંધીને બોલાવીને કહ્યું કે, "પુંજોજી તમારી પાસે રહે "છે, માટે તમે તેની ચાકરી કરશો?" તેણે કહ્યું કે, "ત્રણસેં ચારસેં માણસો "મારી પાસે છે; ગમે તે કામ તમે ફરમાવશો તે કરવાને હું તૈયાર છું." પછી તે પોતાના માણસ લઇને તૈયાર થયો, એટલે ગઢવી અમરાજિયે પુંજાજીને કહ્યું કે, "અસારી સંગાથે તમે દાંતે ચાલો." તે કૂહે કે "મને તો મારી "નાંખે, માટે હું નહિ આવું." ગઢવી કૂહે કે, "તમને કોઈ મારી નાંખે નહિ "તે વિષેનો હું જમાન છું, પછી પુંજાજીને લઈને તેઓ મોટા સડામાં આવીને રહ્યા. બીજે દિવસે જયસિંહને ગાદિયે બેસવાનું મુહૂર્ત હતું, તેથી ઘણી ધામધૂમ થઈ રહી હતી, અને જયસિંહદેવ દરબારમાં પોશાક પ્હેરતો હતો, એટલી વારમાં પુંજોજી આવી પ્હોંચ્યો, અને કારભારિયે અને સરદારોએ તેને ગાદી ઉપર બેસારી દીધો. દાંતાના નગરશેઠ ન્હાનાભાઈને સૌએ કહ્યું જે, તમે દરબારને ટીલું કરો. પછી તેણે તિલક કરીને પચીસ રૂપિયા ભેટ કર્યા. ત્યાર પછી સર્વે જણે જેને જેમ ઘટે તેમ ભેટ કરી. તે સમયે ચિત્રાસણીવાળા શિરબંધિઓએ આવીને પૂછ્યું, કે "અમને શી ચાકરી બતાવો છો?" ત્યારે કહ્યું કે, "તમે દરબારની ચારે બાજુએ ચોકી રાખો કે, કોઈ જવા "આવવા પામે નહિ." પછી તેઓએ પક્કો બંદોબસ્ત કર્યો. નગારાં વગડાવ્યાં અને તોપો છોડાવી, તે સાંભળીને જયસિંહદેવે પૂછ્યું કે "નગારાં કોણે "વગડાવ્યાં?" ત્યારે કોઇએ કહ્યું જે પુંજોજી પાટ બેઠા. એટલી વારમાં હુકમ આવ્યો જે, "તમારી પાસે દરબારના દાગીના હોય તે મોકલી દ્યો. અને "તમે આ જગ્યા છોડીને જાઓ." જયસિંવદેવ કૂહે કે, "હું ક્યાં જાઉં?" તેનું ઉત્તર આપ્યું કે, "તમારી માને ગંગવા ગામ જીવાઈમાં આપ્યું છે,

---

|
હરિસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૦-૧૮૭૬.
|
જસવંતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ગાદિયે બેઠા છે.

દાંતાના તાબામાં ૭૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૮ ગામ, સુમારે ૧૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે પચાસ હજાર રૂપિયા થાય છે. તેમાંથી ગાયકવાડને રૂ. ૨૩૭૧-૧-૧૧, ખંડણીના, ઈડરને ખીચડી હક્કના રૂપિયા ૫૧૩-૧૫-૩ અને પાલણપુરને રૂ. ૫૦૦ આપે છે. આ રાજ્ય મહીકાંઠામાં બીજા વર્ગનું છે.

"ત્યાં જાઓ." પછી જયસિંહદેવે કહ્યું કે, એ ગંગવાથી મારૂં ખર્ચ પૂરૂં થશે "નહિ." તે ઉપરથી તેને માંકડી ગામ આપ્યું. પછી પોતાનો કબીલો લઇને તે ગંગવે જઈ રહ્યો.

પુંજોજી ગાદિયે બેઠો, તે જ દિવસે તેને વમન થયું. ત્યારે સરદારોએ આ પ્રમાણે વમન થવાના શકુન કેવા હશે, તે જાણવા સારૂં તપાસ કરતાં, એક શકુન જાણનારે કહ્યું કે, "રાજા છલ્યો, માટે ઘણું પરગણું હાથ કરશે." પુંજોજી જ્યારે પાકી વયનો થયો, ત્યારે ધાનધારમાં કેટલીક વોળો રોકાઈ હતી તે વાળી. તેમ જ ખેરાળા પટામાં પોતાના વાંટા ડબાયલા હતા, તે પણ પાછા હાથ કરી લીધા. વળી તેણે તરસંગમો વસાવાનો મનસૂબો કર્યો, પણ તેમ કરવાનો તેને અવકાશ મળ્યો નહિ. આ વેળાએ ગામ રોડા જે હવણાં ઉજ્જડ છે તે અમરાજી બાહુવાને આપ્યું; તથા કુંડલ ગામનો કેરિયો વાંટો પચીશ આંબા સહિત આપ્યો. ત્યાર પછી થાણા ગામની સીમમાંથી થોડાં ખેતર આપ્યાં. તે એ ગઢવિયે પોતાના ઓરમાઈ ભાઈ સામોજી તથા સખાજી કરીને હતા, તેઓને આપ્યાં: પછીથી રાણો પુંજોજી સીરોઇનો ભાયાત જે મોજે લેમ્બજવાળો હતો તેને ઘેર પરણ્યો. એ લેંબજનો ધણી ચાંદોજી હતો, તે સીરોઈના ધણી અખેરાજ ઉપર વખે નીકળ્યો હતો, તે દાંતે આવ્યો ત્યારે તેને પુંજાજિયે વસાઈ ગામ રહેવાને આપ્યું. એ ગામ દાંતેથી અંબાજી જતાં રસ્તામાં આવે છે. ત્યાં રહીને ચાંદાજિયે સીરોઈવાળા સાથે વખો કર્યો, તેનું પાંચ વર્ષ પછી સમાધાન થયું. ત્યારે ચાંદાજિયે પોતાની બ્હેન પુંજાજીને પરણાવી, અને પોતાની વસ્તી જે વસાઈમાં કરી હતી તે દાયજામાં આપી. એ રીતે રાણા પુંજાજિયે રૂડી રીતે રાજ્ય કર્યું. તેને ત્રણ કુંવર હતા, માનસિંહ, અમરસિંહ, અને ધેંગોજી.[૧] તેમાંથી છેલ્લાને મોજે ગણછેર મળ્યું.

પુંજા રાણાની પછી માનસિંહ ગાદિયે બેઠો. અમરસિંહને સુદાસણા મળ્યું. પણ એક વાર એવો બનાવ બન્યો કે, તે મિત્રાઈને લીધે મોજે ચિત્રાસણિયે ત્યાંના ઠાકોરની મુલાકાત લેવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો આવતો હતો, તેવામાં રાધનપુરના બાબીની ફોજ આવી ચડી, તેણે તેને ધાનધાર પરગણાના પલખડીના વનમાં ઠેર કર્યો. તેને બે કુંવર હતા: એક હઠિયોજી અને બીજો

૧ એક ભાટની વાતમાં પુંજાજીને ચાર કુંવર હતા એમ લખ્યું છે. માનસિંહ, અમરસિંહ, સબળસિંહ અને સુરસિંહ. ધીંગો અથવા ગામડિયા બોલીમાં ધેંગો સબળને કહે છે, તેથી ધેંગોજી તેજ સબળસિંહ હશે. ભા. ક.

જગતોજી. તેઓને માનસિંહના કુંવર ગજસિંહે પાટ બેઠા પછી મારી નાંખ્યા, તેની વાત નીચે પ્રમાણે છેઃ—

એક સમયે ગજસિંહ દાંતાના મ્હેલમાં બેઠો હતો, તે વેળાએ પોતાની આસપાસ બેઠેલાઓને કહ્યું કે પે'લા લીંબડા ઉપરથી ફૂદકારો મારીને કોઈ આ ગોખમાં પડે એવું છે? તે સાંભળીને હઠિયોજી લીંબડે ચડીને ગોખમાં કૂદી પડ્યો. તે ઉપરથી રાણા ગજસિંહે જાણ્યું કે એ કોઈ વેળા મને દગો દેશે. પછી કેટલાક દિવસ વીતવા દીધા પછી, એક ચાવડો રજપૂત પોતાની ચાકરીમાં હતો તેને કહ્યું કે, "જો તું આ બે ભાઇયોને મારી નાંખે તો હું "તને એક પસાયતું ખેતર આપું." આ વાત સાંભળીને પેલા રજપૂતે એકને તો દાંતાની કચેરીમાં જ ઝટકાવી નાંખ્યો, અને બીજાને, દરબારની બારીની સામે ડુંગરા ઉપર ઠેર કર્યો. ત્યાં આગળ જગતાજીનું સ્થાનક આજે પણ પૂજાય છે, કોઇને તે જગતાજીનો વળગાડ થાય છે, અને કોઈના જોવામાં તે આવે છે ત્યારે તે ઠેકાણે ઉતાર મૂકાવે છે. હઠિયાજીને ખુમાણસિંહ કરીને એક કુંવર હતો, તેની પાસેથી સુદાસણું લઈ લીધું, તેને બદલે તેને જીવાઈમાં અડેરણ ગામ આપ્યું. તેનું કારણ એમ બન્યું કે, હઠિયાજીનું ખુન થયું એટલે તેની સ્ત્રિયે, ખોમાન તે દિવસે બાળક હતો તેને લાવીને રાણા ગજ-સિંહના ખોળામાં મૂકયો, અને કહ્યું કે, "આ દીકરાનું પણ તમારી નજરમાં "આવે તે કરો." તે સાંભળીને રાણાએ પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે, "મેં એના બાપને મરાવી નાંખ્યો છે, પણ હું એને કાંઈ પણ આપીશ તો "ગોત્રહત્યામાંથી છૂટીશ," એમ વિચારીને તેણે તેને અડેરણ ગામ આપ્યું. જગતાજીને સંતાન ન હતું.

હવે માનસિંહની વાત પાછી ચાલુ કરિયે છિયે. તેણે ચાર પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ત્યાર પછી તે મરણ પામ્યો, તે વેળાએ તેને ગજસિંહ અને જસવોજી કરીને બે કુંવર હતા. રાણપુર ગામ પ્રથમ જસવાજીને આપ્યું હતું, પણ હઠિયાજી અને જગતાજીના મરણ પછી રાણપુર સાથે સુદાસણા પણ તેને મળ્યું. જસવાજીને પછી દાંતા પટામાંનું વસાઈ, અને જસપર ચેલાણું ગામ મળ્યું હતું.[૧]

ગજસિંહે રૂડી રીતે રાજ્ય કર્યું,[૨] તેને બે કુંવર હતા, પૃથીસિંહ

---

૧ જસવાજીના વંશને માટે આ પ્રકરણની આખેરિયે સુદાસણા વિષે નોંધ આપી છે, તે જુવો.

૨ રાણા ગજસિંહની છત્રી બાગ બાહાર ગામની પછવાડે છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે પ્રશસ્તિ છેઃ-

" संवत् १७४३ वर्षे माघशर सुद ९ रवौए राणा श्री गजसंघजी वइकुंठ पधारा

અને **વીરમદેવ. વીરમદેવને** નાગેલ ગામ મળ્યું. પૃથીસિંહના વારામાં દામાજી ગાયકવાડની ફોજ દાંતે આવી. તેની સામે તે કેટલીક વાર સુધી થયો, પણ છેવટે ડુંગરામાં નાશી જવું પડ્યું. પછીથી બાંહધરી મળવા ઉપરથી તે મરાઠાની છાવણીમાં ગયો અને ખંડણીને પેટે કાંઈ આપવાનું કબૂલ કરયું તે મળ્યું, એટલે મરાઠા પાછા ગયા. ત્યાર પછી દિલ્હીની વતી હૈદરકુલી નવાબ ફોજ લઇને આવ્યો, તેની સાથે પણ લડાઈ કરી અને તેનાં ત્રીશ માણસ ઠેર કર્યાં. છેવટે ફોજ પાછી જતી રહી અને રાણાની જિત થઈ. ત્યાર પછી પાલણપુરનું ગામ ઘોડિયાલ હતું તેમાં દાંતાનો કાંઈ હક્ક હતો, તે પાલણપુરવાળાએ બંધ કર્યો, ત્યારે તે ગામ મારવાનો રાણાએ વિચાર કર્યો, તે વાત પાલણપુરવાળાએ જાણી ત્યારે પોતાના તાબાના મોજે મેમદપરના ભાટ લોકોને કહ્યું કે, તમે મોજે ઘોડિયાલમાં ચોકી કરવા રહો. તે ઉપરથી તે લોકો ત્યાં ચોકી રહ્યા. તે સમાચાર દાંતે આવ્યા. આ વેળાએ રહિયો ગાંધી કરીને એક વાણિઓ દાંતાનો કારભારી હતો, તેણે ભાટ લોકોને દાંતે તેડ્યા અને કહ્યું કે "તમે પાલણપુરનું ગામ સાચવવા રહ્યા "તો અમારૂં પણ સાચવો. જેટલું તેઓ તમને આપશે તેટલું અમે તમને "આપીશું; ધનાલી અને શીસરાણા ઉપર પાલણપુરવાળો દાવો કરે છે તે "રાખો." ત્યારે ભાટ બોલ્યા કે, "અમે બે ઘોડે ચડાય નહિ." પછી તેઓને રજા આપી અને કહ્યું કે, "તમારે જાબતો રાખવો હોય તેમ રાખજો, "અમે ચડીને આવિયે છિયે." પછી ભાટે ધાર્યું કે મેમડપર જઇને આપણા માણસ લઈશું અને પાલણપુરથી ત્યાંનાં માણસ લઇને ઘોડિયાલ જઈશું. એટલી વારમાં રાણોજી એકદમ ચડ્યો અને ઘોડિયાલ માર્યું, લૂંટયું તથા ત્યાંના બાન પકડ્યાં, અને ઢોર લીધાં ને દાંતે પાછો આવ્યો. આ સમાચાર પાલણપુરવાળે સાંભળ્યા ત્યારે ભાટ લોકોને તેડાવીને ઠપકો દીધો કે, તમારી ચોકી છતાં આ કામ થયું તે ઠીક નહિ, હવે તમારૂં જોર હોય તે કરીને અમારા બાણ વગેરે પાછાં લઈ આવો. પછી ભાટે ધરણું કર્યું તેમાં સો માણસ હતાં. તેઓ પોતાને ગામથી નીસર્યા ત્યાંથી જ ગાઉ ગાઉને આંતરે એક્કેક માણસને બાળતા આવ્યા, અને એ પછી પુંજપર સુધી આવ્યા ત્યારે સાત આઠ માણસોને બાળી ચૂકયા. પતો દાંતાનાં માણસોએ પુંજપર સામા

" वांसे सती ३ बली ते सतीआंनुं नाम वहौजी श्री राठिभ बारे चणी अणंदकुंवर. वहौजी
" श्री वाघेली रुपाली अणंदकुंभिर, वहौजी श्री भटिआंणी जेसलमेरी अनोपकुंवर ए सती
" त्रण थई. तारे वांसे राणाश्री गजसंघशीनी छत्री करावी सं. १७४८ ना महा
" वद ७ वार शुक्रं छत्री करावी."

જઇને ભાટ લોકોને સમજાવીને પાછા વાળ્યા. રાણાજિયે તેમને કાંઈ આપવાનું કહ્યું, પણ તેમણે લીધું નહિ અને બોલ્યા કે, "અમે કાંઈ લઇયે તો "રાણાજીનું આ પાપ ધોવાઈ જાય, માટે અમારે કશુંયે લેવું નથી." એમ કહીને તેઓ પાછા ગયા. આ પાપને લીધે, પૃથીસિંહ રાણાને સાત કુંવર હતા, તેમ છતાં પણ તે નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેની બે રાણિયો તેની પછવાડે સતી થઈ. તેમાં એક લોબજના દેવડા સખતસિંહની પુત્રી હતી; અને બીજી પેથાપુરના વાઘેલાની પુત્રી હતી.[૧]

પૃથીસિંહનો વંશ રહ્યો નહિ, એટલે કારભારી અને સરદારોએ મળીને વીરમદેવના કુંવર કરણજીને ગાદિયે બેસાર્યો. એ કરણજીને પોતાનો સરદાર મેઘરાજ વાઘાવત બારડ, જે દીવડી અને ભદ્રમાળાનો પટો ખાતો હતો તેની સાથે ખટપટ થઈ. આ વેળાએ દાંતામાં એક રજપૂત કોઠિયો વખતો હતો, તેને અફીણ આપતાં રાણાજી રોજ ગાળ દેતો, તેથી તેને એક દિવસ રીસ ચડી, એટલે રાણાજીને તરવારનો ઝટકો મારીને ન્હાઠો, તે મેઘરાજને શરણે રહ્યો. ત્યારે રાણાએ મેઘરાજને કહાવ્યું કે "એ અપરાધી અમને સોંપો." તેના ઉત્તરમાં મેઘરાજે કહ્યું કે, "શરણે આવે તેને પાછો સોંપવાનો રજ- "પૂતનો ધર્મ નથી, માટે એ તો અમારા માથા સાટે છે." પછી રાણાજિયે ઘણી તાકીદ કરી ત્યારે મેઘરાજે તેને મગરા(ડુંગરા)માં ન્હાડી મૂકયો, અને પોતે રીસાઈને નીકળ્યો તે ગંછેરે ગયો. ત્યાં છ મહિના સુધી રહ્યો, પણ રાણાજિયે તેને મનાવ્યો નહિ. ત્યારે મેઘરાજે ધાર્યું જે, "હવે અહિં "રહીને શું કરવું?" પછી તે સુદાસણે ગયો. ત્યાં ઠાકોર અમરસિંહે તેને એક વર્ષ સુધી રાખ્યો, પણ રાણાજિયે તો મનામણું કર્યું નહિ. છેવટે મેઘરાજે અમરસિંહને કહ્યું કે, "ચાલો હું તમને દાંતાની ગાદી અપાવું." પછી ફોજનો સામાન તથા એક હજાર માણસો લઈને દાંતા ઉપર આવ્યો, અને દાંતામાં પેઠો. રાણો કરણજી ત્યાંથી ન્હાઠો, તે ઘોડે ચડીને દાંતાથી પાંચ ગાઉ પેપળોદરે ગયો. આ ગામ પાટવી-

---

૧ દાંતામાં એક છત્રી છે, તે ચારે બાજુએ ખુલ્લી છે; પણ માંહેલી બાજુએ ઈંટોની ભીંત ભરી લીધેલી છે; તેમાં આરસપ્હાણનો પાળિયો છે, તેમાં એક અશ્વાર અને તેની આગળ બે સ્ત્રિયો છે. ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્ર કોતરેલા છે. તેની છત્રીની ઉપરની ભીંતિ આ અક્ષર કોતરેલા છે:-" રાણા શ્રી પૃથીસિંઘની છત્રી રાણા શ્રી કરણજિયે કરાવી."

એક બીજી પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે:—

"શ્રી ગણેશાયનમઃ રાણાશ્રી પ્રથીસંઘજી શ્રીવઇકુંઠ પધારા તાહારે સતી બેય બળી, "તેહનાં નામ વહુજી શ્રી દેવડી ફુલકુંવર, વહુજી શ્રી વાઘેલી પેથાપરી સરદાર કુંવર, "સંવત ૧૭૯૯(ઈ. સ. ૧૮૪૩)ના વરખે શ્રાવણ શુદિ ૨ વાર ગરૌ."

કુંવરને હાથ ખર્ચમાં હમેશથી આપવામાં આવે છે. હવે અમરસિંહ દાંતામાં ગાદિયે બેઠા અને આખું પરગણું પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. છેવટે પાણિયાલીના બાહુવા ગોરખદાસ તથા તેના ભાઈયોએ વિચાર્યું જે, આપણ છતાં આપણો ધણી રાજભ્રષ્ટ થયો તે કાંઈ ઠીક નહિ. પછી તેઓ રાણા કરણજી પાસે ગયા[1] અને કહ્યું જે, "આમ ઠંડા "થઈને શું બેઠા છો. કાંઈ મેહેનત કરો તો દાંતાનું રાજ્ય મળે." ત્યારે રાણાએ કહ્યું કે, "મને કશો રસ્તો સૂઝતો નથી. તમને સૂઝે તે ઉપાય કરો." ગઢવિયોએ કહ્યું કે, "તમે તમારા સરદારોને એકઠા કરો." પછી તેણે સરદારોને બોલાવ્યા. ઘોરડના ઠાકોર સાહેબસિંહ ભાટી, હડાદનો ઠાકોર અનોપસિંહ રાઠોડ; અને ગોધણીનો ઠાકોર દેવીદાસજી વાઘેલો, એટલા એકઠા થયા. આ સરદારોએ મળીને એવો ઠરાવ કર્યો કે, પાલણપુરના દિવાન બહાદુરખાનનો આશ્રય મળ્યા વિના આપણી મતલબ બર આવે એમ નથી. પણ તેમને વળી લાગ્યું કે ઝાઝા રૂપિયા વિના દિવાનજીની મદદ આપણને મળવાની નથી. ને આવી વેળાએ આપણી પાસે રૂપિયા નથી. પછી કરણસિંહે નાગેલથી પોતાના ન્હાના ભાઈ ઉમેદસિંહને બોલાવ્યો, અને તેને કહ્યું કે, "તમારી "કુંવરી પરણાવ્યા વિનાની છે તે બહાદુરખાનને પરણાવો, તો તે આપણને "આપણી જગ્યા પાછી વાળી આપે." તેના ઉત્તરમાં ઉમેદસિંહે કહ્યું કે, "જગ્યા "વળશે તો ગાદીના ધણી તમે થશો, એમાં મને શું મળશે, જે હું તરકડાને "દીકરી આપું?" ત્યારે દાંતા પાછું મળે તો કરણસિંહે તેને પાંચ ગામ આપવાનો લેખ કરી આપ્યો. એ લેખમાં મોજે નાગેલી અર્ધી, મોજે થાણું, કુંડળ, પાણોદરા, અને વડુસણ, તથા હાલનું મોજે ગઢ જે કુંડળની સીમમાં પછીથી વસાવ્યું તે, લખી આપ્યાં. ત્યારે ઉમેદસિંહે રજા આપી, જે આપણી જગ્યા વળતી હોય તો તમારી નજરમાં આવે તે કરો. પછી ગઢવિયો પાલણપુર ગયા, અને તેને મળીને પક્કો બંદોબસ્ત કર્યો કે, "તમે અમારી જગ્યા "વાળી આપો, તો અમે ઉમેદસિંહની દીકરીનું સગપણ તમારી સાથે કરિયે." આ વાત સાંભળીને દિવાનજી બહુ રાજી થયો અને બોલ્યો, "ઠીક છે, "તમારી જગ્યા વાળી આપું, ત્યાર પછી પરણાવજો." પછી નાળિયેર રૂપિયો આપ્યાં અને સગપણ કર્યું. તેઓએ દિવાનજીની ફોજ લઇને દાંતા ઉપર આવીને પુંજપરના મહુડામાં મેલાણ કર્યું. અને અમરસિંહને કહાવ્યું જે "હવે તમે દાંતામાંથી નીસરો." ત્યારે અમરસિંહે વિચાર્યું જે, "પાલણ"પુરની ફોજ આવી. એટલે હવે આપણાથી દાંતા હાથમાં રખાશે નહિ."

૧ ગઢવી મયાનાથજી તથા ભાગચંદજી રાણા પાસે ગયા હતા. ર. ઉ.

તેથી તેણે કહાવ્યું કે, "તમારૂં દાંતા હું તમને પાછું સોંપું, પણ તમે મારા "ગુજરાનને માટે શું આપશો ?" આવું બોલવા ઉપરથી તેને પંદર ગામ હતાં તેમાં બીજા પાંચ જેતપર, ન્હાનાસડા, ટોડા, ખારી, અને બામણિયું તથા માતાજીના દાણુમાંથી ચોથો ભાગ આપવાનું કબૂલ કર્યું. તે સમયે માતાએ જનાર પાસેથી જણ એકે રૂપિયો એક દાણનો લેવાતો હતો. પછી કેટલાંક વર્ષ સુધી તેમાંથી ચાર આના સુદાસણાવાળાને આપ્યા, પણ પછી હિસાબ-માં તકરાર થવા માંડી, ત્યારે રાણાજિયે દર માણસ પાસેથી બાર આના લેવા માંડ્યા. અને ચાર આના તેમના ભાગના પડ્યા મૂકયા, અને કહ્યું જે "તમારા ગામને પાદર થઈને જે આવે તેની પાસેથી તમારા ચાર આના "તમે ઉઘરાવી લેજો." તે દિવસથી સુદાસણે તેઓએ ચાર આના ઉઘરાવી લેવા માંડ્યા.

હવે રાણો કરણજી દાંતે આવીને ગાદિયે બેઠો. જ્યારે પાલણપુરની ફોજ પાછી વળી ત્યારે મોજે થાણાની સીમમાં ડુંગરી પાસે ચાર આંબા હતા તે ઠેકાણે, બાઈને નાગેલથી લાવીને દિવાનજી સાથે પરણાવી, અને પાલણપુર વળાવ્યાં.

કરણસિંહને બે કુંવર હતાઃ રતનસિંહ અને અભયસિંહ. તેમાં રતનસિંહ ગાદિયે બેઠો. તેના પ્હેલાં ધનાલીના ઠાકોર લાડખાન, અને પાહાડખાન બે ભાઇયો હતા, તેઓને મારી નાંખ્યા હતા. તે વિષેની વાત એમ છે કે, એક સમયે લાડખાનજી દાંતામાં રાણા કરણજીની સલામે આવ્યો હતો, કારણ કે તે દાંતાનો ઉમરાવ હતો. એક સમયે કુંવર રતનસિંહ રમતો હતો તેવામાં લાડખાનજિયે કહ્યું જે, "તમે કયાં સુધી કુંવરજી વાજશો ?" એમ કહીને મશ્કરી કરી. તે સમયે કુંવરની ઉંમર ત્રીશ વર્ષની હતી. આ વાત કુંવરે જઈને રાણાજીને કહી. તે સાંભળી કરણજી બોલ્યોઃ "ઠીક છે ત્યારે, "તમે મને મારો અને રાણા કહેવાઓ." પછી કુંવરજિયે કહ્યું જે, "બાપજી ! "તમને તો ઘણી ખમા, પણ હું એને મારીશ." રાણાજિયે કહ્યું જે તેમ કરવાની તમારી શક્તિ જોઇયે. એ વાત લાડખાનજીના જાણવામાં આવી કે તુરત તે તો અગિયારા ગણી ગયો. આ વાતને બે વર્ષ વીત્યાં. પછી રાણા કરણજી સહજ ગામ નાગેલ ગયો, ત્યાં પેલા બે વાઘેલા ભાઇયો તેમને મળવાને આવ્યા. ત્યારે કુંવરે મનસૂબો ધાર્યો કે, આજે હું તેમને મારૂં. પછી પોતાના માણસોને સમજાવીને ઠરાવ કર્યો જે, લાડખાનજીને લઈ સરસ્વતી નદિયે ન્હાવા જવું, અને પાહાડખાનજીને રાણા પાસે રહેવા દેવો ને પછી લાડખાનજીને ત્યાં મારી નાંખવો, ને તે વેળાએ બંદુકનો ભડાકો

કરવો. તે અવાજ સંભળાય, એટલે પાહાડખાનજીને અહિં મારી નાંખવો. એ પ્રમાણે ઠરાવ કરીને કુંવર ભાલો લઈને ન્હાવા ગયો. તે ભાલો લાડખાનજીને માર્યો, એટલે બીજા માણસોએ તેને પૂરો કર્યો. પછી બંદુકનો અવાજ કર્યો. તે સાંભળીને રાણાની પાસે માણસો હતાં તેઓએ પાહાડખાનજીને ઠેર કર્યો. પાલ્લણપુરના દિવાન બહાદુરખાનને આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "એ બે ઠાકોરને આપણી બાંહધરી હતી માટે તેમના "કબીલાનો આપણે જાપતો રાખવો જેથી કે, રાણાજી તેની આબરૂ લે નહિ." એમ કહીને બસેં અશ્વારો ધનાલિયે અને શેશરાણીમાં મૂકયા. તે આજ સુધી નીસર્યા નહિ, તેથી તે ગામ પાલણપુર ખાતે ખાલસા થઈ ગયાં. એ મરનારાઓને એકેકો દીકરો હતો, તેમાંથી એક મોજે ગોધાણીમાં રહ્યો, કેમકે તે ગામ તેનું હતું. ત્યાં તેના વંશ જ આજે પણ છે અને બીજો સુદાસણામાં પોતાની ફોઈને ઘેર ગયો, ત્યાં તેને ત્યાંના ઠાકોર પાસેથી વાંટો મળ્યો.

રતનસિંહે પોતાના બાપના મરણ પછી પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને પછી નિઃસંતાન મરણ પામ્યો. તેની પછવાડે તેનો ન્હાનો ભાઈ અભયસિંહ ગાદિયે બેઠો. ચોપડો કરીને મરાઠો હતો, તેને આ રાણો અરજણરાવ ચોથા ભાગની ઉપજ આપવી કરીને દાંતામાં લાવ્યો. તેનું કારણ એમ હતું કે, તેને તેના પટાવતો સરદારો અને તેના ભાયાતો, તેમ જ, આસપાસના રાજા હરકત કરતા હતા. અરજણરાવ પોતાની સાથે ગાયકવાડના સો અશ્વાર લાવ્યો, તે દાંતામાં રહ્યો. ત્યાં પ્રથમ તો થોડીક સત્તા મળી તેથી સંતોષ પામ્યો, પણ બે ત્રણ વર્ષ વીત્યાં એટલે, પોતાનો ખરો હક્ક હોય તેમ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો, અને પોતાના ઉતારાને ગઢી કરવા માંડી, તથા વસ્તીને હરકત કરવા માંડી. ત્યારે રાણાને બ્હીક લાગી કે, "રખેને મારી ગાદી દબાવી પડે." આથી વેળાએ તે ઘર ચણાવતો હતો, તેને માટે ગામના રજપૂતોને આંગણે વાંસ પડ્યા હતા તે તેણે જોરાવરિયે લીધા. તે વેળાએ રજપૂતોની આંખ ફાટી ત્યારે પેલા મરાઠા સિપાઇયે 'ઇકડમ તીકડમ' કરવા માંડ્યું. આ વેળાએ લડાઈ થાત, પણ પેલા રજપૂતોએ વિચાર્યું કે, આપણે લડાઈ કરીશું તો રાણાજીને મુશ્કેલ પડશે. તેઓએ જઈને દરબારમાં જાહેર કર્યું કે, "અમને "આ મરાઠા લોકોએ ઘણી હરકત કરવા માંડી છે." ત્યારે રાણો ક્હે કે, "જે "તમને હરકત થાય તે મને પ્હેલી હરકત છે." એમ કહીને તેણે પોતાના સરદારોને બોલાવ્યા. કુંવર શ્રી માનસિંહ આ વેળાએ પાંત્રીશ વર્ષનો હતો; તેણે રાણાજીને કહ્યું કે, "આપનો હુકમ હોય તો એ લોકોને હું ક્હાડું." ત્યારે રાણો ક્હે કે, "તું સપૂત હોય તો ક્હાડ." પછી કુંવરે ચોપડાને ક્હે-

વરાવ્યું જે "હવે તમે અહિંથી જાઓ." પણ મરાઠાઓએ એ વાત ઉપર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ, ત્યારે કુંવરે તેઓને ઘેરો ઘાલ્યો, અન્ન, પાણી, ઘાસ, બંધ કર્યું, તથા ધમકી આપી કે, 'હવે નીસરો, નહિ તો તમને મારીશું." છેવટે તેઓ નીકળ્યા. તેમને દાંતાના માણસોએ જે પ્રમાણે ઘેરી લીધા હતા તે પ્રમાણે તેઓ ગઢવાડામાં પ્હોંચાડી પાછા આવ્યા. પછી ભાલુસણાના ઠાકોર સુજાજિયે તેમને રાખ્યા અને સુદાસણાવાળા સાથે ટંટો માંડ્યો, જે અમારો વાટો સુદાસણામાં છે તે અમને આપો. ત્યારે સુદાસણાના ઠાકોર ફત્તેસિંહે દાંતામાં જઈને કુંવર માનસિંહની મદદ માગી. તે ઉપરથી કુંવર ફોજ લઈને સુદાસણે ગયો અને શત્રુઓને મારી ક્હાડ્યા. ત્યારે ભાલુસણા-વાળાને બ્હીક લાગી જે, દાંતા સાથે મારે વૈર બંધાશે તો હું માર્યો જઈશ, તેથી તેણે ગાયકવાડની ફોજને રજા આપી, એટલે તેઓ અમદાવાદ ગયા, અને કુંવર માનસિંહ પક્કો બંદોબસ્ત કરીને પાછો દાંતામાં આવ્યો. ત્યાર પછી સંવત્ ૧૮૫૧(ઈ૦ સ૦ ૧૭૯૫)માં રાણો અભયસિંહ મરણ પામ્યો.

અભયસિંહને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં માનસિંહ તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો, તેની મા વસાઈની ચાવડી હતી; બીજા બે જગતસિંહ, અને ન્હાર-સિંહ કરીને હતા, તેમની મા ભટિયાણી તરસંગમાની પાસેના ધરડના ઠાકોર સાહેબસિંહની પુત્રી થતી હતી.

માનસિંહે ગાદિયે બેસતાં વેંત જ પ્રથમ પરાક્રમ તો એ કર્યું કે, પોસીનાના ગામ ધનાલમાં સહજ ફેરો કરીને ત્યાંની ભેંસો વાળી, પણ પછવાડેથી વ્હાર આવી અને ભેંશો પડાવી ગયા. ત્યાર પછી છ મહિને પોસીનાનું ગામ ચાંગોદ માર્યું, લૂંટ્યું અને ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું, તે આજ લગી તેવું જ છે. ઇડરનો ગંભીરસિંહ કટક કરીને જ્યારે મ્હેવાસી લોકો ઉપર ગયો, ત્યારે તેણે રાણા માનસિંહને તેડાવ્યો. તે ચાળીશ અશ્વાર લઇને ગયો, અને મુલકગીરી કરીને આવ્યો, ત્યારે મહારાજે એક હજાર રૂપિયાની કિંમતનો તેને ઘોડો આપ્યો. પછી પાંચ વર્ષ રાજ્ય કરીને માનસિંહ સંવત્ ૧૮૫૬(ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૦)માં મરણ પામ્યો. તે વેળાએ ભાઇયોમાં અણબનાવ હતો, તેથી તેના લોક ક્હેવા લાગ્યા કે, એને ઝેર દીધું.

તેનો ભાઈ જગતસિંહ ગાદીએ બેઠો કે તરત તેણે ટીલા ધાડ કરીને ગઢવાડાનું નેંદરડી ગામ માર્યું, લૂંટ્યું, બાળ્યું, અને ત્યાંનાં બાન પકડ્યાં. આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એવું કે, ત્યાંના ભીલ લોકો નવા વાસની ભેંશો લઈ ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના પટેલે આવીને દાંતે ફરિયાદ કરી જે, "પાવડો લાવો, મારા ધણી માનસિંહનાં હાડકાં કહિં પણ હોય તો હું તે શોધી ક્હાડું.

"તે ધણી હોય તો મારી ભેંશો નેંદરડીવાળા લઈ શકે નહિ." બીજી એક વેળાએ તે કટક કરીને પોસીના ઉપર ચાલ્યો, ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર કેશરીસિંહે હડાદ તથા પોસીના વચ્ચે સામો આવીને એક ઘોડો રાણાજીને નજર કર્યો અને જમાન આપીને મેળાપ કર્યો. પછી તે ફોજ ત્યાંથી પાછી વળી ને ગઢવાડા પરગણામાં આવી અને મહાવડ ઉપર જોર કરયું. ત્યારે ત્યાંના ઠાકોર વખતાજિયે આવીને એક ઘોડો નજર કર્યો તથા જમાન આપીને મેળાપ કર્યો. પછી ન્હાના કાઠોરણના ગઢિયા હાથીજી ઉપર ચોરીનો મુદ્દો હતો, તેની પાસેથી એક ઘોડો નજરાણામાં લીધો; ત્યાંથી ફોજ ઘર ભણી પાછી વળી.

ફરીને સંવત ૧૮૭૦(ઇ. સ. ૧૮૧૪)માં રાણાજિયે ફોજ કરીને ધનાલની બધી ભેંશો વાળી આણી. પછી બીજે ફેરે દેરોલના રાજાનું મોજે બાવળી કોઠિયું મારયું અને લૂંટયું. બીજે વર્ષે પોસીનાના ઠાકોરના ભાઈનું મોજે બેરાજ માર્યું અને લૂંટયું. ત્યાં રાણાનાં બે માણસ મરાયાં. અહિં તેનો ભાઈ ન્હારસિંહ પરણ્યો હતો, તે તેની પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે, "આ વેળાએ મને બટ્ટો લાગશે જે, ન્હારસિંહજિયે સાથે આવીને સસ-"રાનું ગામ મરાવ્યું." આ ઉપરથી ફોજ પાછી વળી, અને ધરોઈ મારવા ચાલ્યા. આ જગ્યાએ બારડ કીરતાજી જે ફોજમાં હતો તેને સામાવાળે ખૂટવ્યો, તેથી તેણે તે ગામને પાદર જઈને રાણાજીને કહ્યું જે, શકુન સારા થતા નથી, માટે પાછા વળો. પછી પાછા વળીને મોજે થાણે આવીને મેલાણ કર્યું. આ ઠેકાણે રાણાએ પોતાના કારભારી અને સરદારોને બોલાવીને પૂછ્યું કે, "આ શિરબંધિયોને ચડેલો પગાર કયાંથી આપીશું?" ત્યારે સરદારોએ કહ્યું જે, "મોજે પાવડીનો ઠાકોર રતનસિંહ તથા અંધારિયાનો "ઠાકોર અણદોજી આપણા પરગણામાં મ્હેવાસિયોને મોકલીને લૂંટફાટ કરાવે છે, "માટે તેઓનાં બે ગામ લૂંટિયે એટલે ત્યાંનો માલ આવશે, તેમાંથી પગાર "ચૂકાવી આપીશું." પછી ત્યાંથી અંધારિયા ઉપર ગયા, ત્યારે ત્યાંનો ઠાકોર ન્હાશીને મોજે પાવડીમાં પેઠો અને મોરચો બાંધીને પાવડીના ગામ મોજે મુમણવાસમાં સૌ તૈયાર થઈને લડવા સારુ બેઠા. મોજે થાણેથી પાછલી રાત્રે રાણાજીની ફોજ ચડીને અંધારિયે ગઈ, ત્યારે તે ગામ ઉજ્જડ દીઠું, એટલે તે ફોજ મુમણવાસ ઉપર ગઈ. ત્યાં મોરચામાંથી બંદુકો છૂટી, તે ઉપરથી રાણાજીની ફોજમાંના આગળ ચાલનારાઓએ ગોળિયો ચલાવી, તેથી અંધારિયાનો ઠાકોર અણદોજી મરાયો, એટલે મુમણવાસમાં બીજાં માણસ હતાં તે ન્હાશીને ડુંગરા ઉપર ચડી ગયાં. પછી ગામ માર્યું અને લૂંટયું,

ત્યાર પછી તરત જ રાણોજી જઈને પાવડીમાં ઉતર્યાં, અને તે ગામ પણ માર્યું તથા લૂંટયું, અને માલ લઈને પાછા વળ્યા, તે મ્હોટે સડે આવીને પડાવ કર્યો. આ ઠેકાણે પાવડીનો ઠાકોર બાંહધરી લઈને રાણાજી પાસે આવ્યો, અને મોજે અંધારિયામાં રાણાજીનો ત્રીજો ભાગ ઠરાવ્યો, અને સામસામાં લખત કરીને બંદોબસ્ત કર્યો. પછી આસપાસના મ્હેવાસિયોના જમાન લઈને સંવત્ ૧૮૭૨(ઇ. સ. ૧૮૧૬)માં રાણાએ ફોજ વેરી નાંખી અને પોતે દાંતામાં ગયો.

ઠાકોર વખતાજી જીતાજિયે એક વેળા રાણા જગતસિંહને કહ્યું કે, ખાભીવાસ તથા કણબીવાસથી મારો ખર્ચ પૂરો થતો નથી, માટે "મને કાંઈ વધારે આપો." રાણાએ કહ્યું જે, "તમારા બાપને જે મળેલું છે, "તેથી કાંઈ વધારે હવે તમને મળવાનું નથી." આવું સાંભળીને વખતાજી રીસાઇને ડીસે દિવાન સમશેરખાનની પાસે ગયો, અને તેને કહ્યું કે, "મને ફોજ "આપો તો હું જઈને દાંતા પરગણામાં કાંઈ નુકસાન કરૂં, તો મને કાંઈ મળે." દિવાનને રાણાજી સાથે મિત્રતા હતી, તેથી તેણે રાણાજીને લખ્યું જે, "તમે વખતાજીનું સમાધાન કરો, નહિ તો તે કાંઈ તમારૂં નુકસાન કરશે." પછી રાણાજિયે વખતાજીને તેડાવીને પોતાનાં ગામ ઉંટડી તથા ભૂતવાસ એ બે અતીતને ઘેર ધરેણે હતાં, તે છોડાવી લઈને રાખે તો લખી આપવાને કહ્યું. તે પ્રમાણે વખતાજિયે તે બે ગામ છોડાવી લીધાં. પણ તે બંને ગામ ઉજ્જડ હતાં, તેથી તે બંનેની ધરતીમાં એક જ ગામ અભાપરૂં વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાનો કબીલો રાખીને પોતે દાંતામાં કારભારૂં કરવા રહ્યો. તે બે વર્ષ પછી ગુજર્યો, ત્યારે તે અભાપરૂં પોતાના ભાઈ ભવજીને તથા પોતાના દીકરાઓને રહ્યું.

આ વેળાએ કુંડળનો ઠાકોર સરદારસિંહ નિઃસંતાન ગુજરી ગયો, ત્યારે રાણાજી જગતસિંહ તથા તેના ભાઈ ન્હારસિંહે જઈને કુંડળનાં પાંચ ગામ જપ્ત કર્યાં અને તે ઠાકોરની સર્વ જણસભાવ દાંતામાં લઈ આવ્યા. પણ કુંડળમાં તેનું ખર્ચપાણી કર્યું, તથા ત્યાંની ઠકરાણીને જીવકમાં ત્રણ કોસ આપ્યા. પણ ભવજી જીતાજિયે વારસા બાબત દાવો કર્યો અને કહ્યું કે, "કુંડળમાંથી મને કાંઈ આપવું જોઇયે." ત્યારે રાણા જગતસિંહે કહ્યું જે, "તમને જે તમારા બાપ જીવતાનું જીવક—ખાભીવાસ તથા કણબીવાસ— "મળેલું છે તે તમે ખાઓ. આમાંથી તમને કાંઈ મળવાનું નથી." તે ઉપરથી ભવજી રીસાઈને પાલણપુર ગયો અને તેની સાથે જમાદાર મેરૂ સિન્ધી જે રાણાજીનો જૂનો ચાકર રીસામણે હતો તે પણ ગયો. હવે ભવજિયે

પાલણપુર જઇને માઇલ સાહેબને અરજી કરી જે, "કુંડળના વારસા ઉપર "મારો અને રાણાજીનો હક્ક બરાબર પ્હોંચે છે અને તે રાણાજી આખો "દબાવી પડ્યા છે, માટે એ ગામ હું અંગ્રેજ સરકારને લખી આપું છું, "તેમાંથી સરકારની નજરમાં આવે તે મને આપજો." આ વાત રાણાજીના કોઈ હિતસ્વિયે રાણાજીને લખી જણાવી. તે ઉપરથી તેણે પોતાના ભાઈ ન્હારસિંહને તથા જીવલો કલાલ કારભારી હતો, તે બન્નેને પાલણપુર મોકલ્યા. અને પોતાના તમામ પરગણા ઉપર સાત આની ભાગ અંગ્રેજ સરકારને લખી આપીને દાંતામાં અંગ્રેજ સરકારની જામી લાવ્યા. એટલે ભવજીના હાથ હેઠે પડ્યા. પછી ભવજિયે પાલણપુરના દિવાનજી ફત્તેહ-ખાનની ચાકરીમાં ર્‌હેવાનું કબૂલ કર્યું, ત્યારે વાનજીયે નાગેલમાંનો પોતાનો ચોથો ભાગ તેને આપ્યો. પછીથી રાણાજિયે પણ મોજે કરણપુર આપ્યું અને કસુંબા પાયા. અંગ્રેજ સરકારનું થાણું દાંતામાં સંવત્ ૧૮૭૬ (ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૦)માં મૂક્યું હતું.

આ જગતસિંહના વારામાં કાકરેજના મ્હેવાસી કોળિયોએ બસેં અશ્વાર અને પાંચસેં પાયદલ સહિત દાંતાના તાબાનાં રતનપર તથા પુંજપર ઉપર ચડીને ત્યાંની ભેંશો લીધી. તેની વ્હારે જગતસિંહ પચાસ અશ્વાર તથા બસેં પાળા લઈને ચડ્યો. તેઓનો મેળાપ મ્હોટા સડા આગળ થયો, એટલે લડાઈ થઈ, તેમાં ધાડનાં પચીસ માણસ મરાયાં, અને રાણાજીનો જમાદાર ભીખો ભટી રજપૂત જખમી થયો અને તેની ઘોડી ભાગી, તે ભેંશો પાછી વાળી લાવ્યા, અને રાણો જ્યારે દાંતે ગયો ત્યારે ભીખા જમાદારને સોનાનાં કડાં તથા એક ઘોડી વગેરેનો શિરપાવ કર્યો.

એ જગતસિંહને દીકરો ન હતો, તેથી તેણે પોતાના ભાઈ ન્હારસિંહને કહ્યું જે, "તમારા બે કુંવર જાલમસિંહ તથા હરિસિંહ છે, તેમાંથી એક મારે "ખોળે આપો." ન્હારસિંહે વિચાર્યું જે, "દીકરાને ગાદી મળે ત્યારે બાપને હેઠે "બેસવું પડે, તથા તેની સલામ ભરવી પડે." માટે તેણે તે વાતની ના પાડી. ત્યારે કોઈ લોકોએ જગતસિંહને કહ્યું જે, "ન્હારસિંહ તમને ઝેરથી અથવા "હથિયારથી મારવાના વિચારમાં છે." આ વાત તેના હૃદયમાં ઉતરવાથી તે મ્હેલમાં બંદોબસ્ત કરીને પેશી ર્‌હેવા લાગ્યો, કચેરીમાં બેસે નહિ. તેનો પરિણામ એવો થયો કે આસપાસના ગામના ભીલ અને કોળી લોકોએ લૂંટફાટ કરવા માંડી. ત્યારે લોકોએ આવીને અરજ કરવા માંડી જે, "આપ આવી રીતે કાંઈ બંદોબસ્ત રાખશો નહિ અને મ્હેલમાં બેશી "ર્‌હેશો તો રાજ્ય શી રીતે ચાલશે?" રાણા જગતસિંહને કોઈ પણ કારભારી

ઉપર વિશ્વાસ ન હતો, માત્ર જીવા કલાલની સલાહ પ્રમાણે જ તે ચાલતો; તેથી લોકો નિંદા કરવા લાગ્યા, જે રાણાજિયે કલાલને કારભારી કર્યો છે. આ પ્રમાણે હકિકત છતાં દાંતામાં શિસોદિયો રજપૂત ગમાન નામે હતો તેની વડારણને જીવાએ જબરાઈથી લીધી, તેમ જ એ જીવાને બે બાયડિયો હતી તેમાંથી એકની સાથે પેલો ગમાન લાગેલો હતો, તેથી બન્ને જણાને માંહોમાંહે ઘણી અદાવત ચાલતી હતી. પણ રાણાજીના ડરથી પેલા કલાલને ગમાન કાંઈ કહી શકતો ન હતો. તથાપિ કેટલાક કારભારિયો વગેરે લોકોની જીવા ઉપર ખતરાજી થઈ હતી.

એક સમયે કલાલ કળતર કરવા નીકળ્યો, ત્યારે પેલા ગમાનનો વાડો પસાયતા જેવો હતો, તેનું પણ કળતર કરવા માંડ્યું. તે ઉપરથી તે રજપૂતે કહ્યું કે, "મારો વાડો કળતરમાં લખશો નહિ." પણ તે વાત તેણે માની નહિ, અને હુકમ બજાવીને ઉલટી ગાળો દીધી. તેથી રજપૂતને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો, અને કલાલને મારી નાંખવાનો તેણે વિચાર કર્યો. પ્રથમ તો તે પોતાની માને તથા ભાઈને મોજે હુડાદ પોસીને જઈને મૂકી આવ્યો. પછી પરોઢમાં ઉઠીને કલાલના ઘરના રસ્તા સામો બેઠો. તેવામાં પેલો જીવો કલાલ કળશિયો લઇને દિશાએ ચાલ્યો. તેણે પેલા રજપૂતને રસ્તામાં દીઠો, એટલે પૂછ્યું કે, "તું ક્યાં જાય છે?" રજપૂતે ઉત્તર આપ્યું કે, "મારે પર-"ગામ જવું છે, માટે શકુન જોવા બેઠો છું." આવું સાંભળતાં કલાને કાંઇક ડર લાગ્યો ખરો, પણ થોડે વેગળે ચાલીને ઝટપટ દિશાએ જઈ પાછો વળ્યો. અને રજપૂતથી વેગળે વેગળે ઉતાવળથી ચાલીને ઘેર જવા લાગ્યો. આવો પ્રસંગ જોઈને રજપૂતે ધાર્યું કે આ તો જતો રહેશે. પછી તેણે જઈને પછવાડેથી બાથ ભીડી, એટલે બન્ને જણા બથ્થોબથ્થ આવ્યા. કલાલને લાગ ફાવ્યો, એટલે તેણે રજપૂતના માથામાં કળશિયો માર્યો. ત્યારે રજપૂતે પોતાના હાથમાં છરી હતી તે કલાલના પેટમાં બે વાર ઘોંચી. પછી કલાલ છૂટીને ન્હાઠો તે ઢેડના ઘરમાં પેસવા લાગ્યો. તેવામાં વેગળે ઢાલ તરવાર પડી હતી તે લઈને રજપૂત દોડ્યો તે જઈને ઢેડના બારણા વચ્ચે કલાલને ઠેર કર્યો. અને તેના કાનમાં મરચિયો વગેરે દાગીના હતા તે ફહાડી લઈને ચાલ્યો. ત્યારે લોકોએ બૂમો પાડવા માંડી, તેઓને રજપૂતે કહ્યું જે "બોલશો તો તમને પણ મારી નાંખીશ." એટલે તે લોકો ચૂપ રહ્યા, અને તે રજપૂત મગરામાં ન્હાશી ગયો. આ વાત રાણાજીને શામચંદ ગાંધિયે જઇને જાહેર કરી. તે વાત રાણાજિયે ઉંઘમાંથી અચાનક જાગીને સાંભળી, અને પોતાને જીવઉકાળો થયો. પોતે પછી હુકમ કર્યો જે "જીવાને

"મારનારને મારી નાંખો." પછી ચારે મગ અશ્વારો ચડ્યા, પણ સૌ જીવાના મુવાથી રાજી હતા, તેથી આઘા પાછા જઇને પાછા આવ્યા, અને કહ્યું જે "ખૂની અમારે હાથ આવ્યો નહિ." આ બનાવ બનવા ઉપરથી જગત્‌સિંહના મનમાં આવ્યું જે, મારા કારભારીને ન્હારસિંહે મરાવ્યો, અને હવે મને પણ મારશે. આ પ્રમાણે તે લોકોની આગળ ક્હેવા લાગ્યો. ત્યારે ન્હારસિંહે રાણાજીને ક્હેવરાવ્યું જે, "તમે મારે માથે બદનામ શા વાસ્તે "મૂકો છો? હું તમારા ગામમાંથી જાઉં છું." આ પ્રમાણે કહીને પોતે અહંમદનગર જવા સારૂ તૈયાર થયો. ત્યારે લોકોએ રાણાજીને કહ્યું જે, ન્હારસિંહજી રીસાઈ જાય છે માટે તેમને પાછા વાળો; એ જાય તેમાં તમારી શોભા નહિ. આવું સાંભળીને રાણાજિયે માણસ મોકલીને ન્હારસિંહને પાછા વાળ્યા. પછી લોકોએ તે બન્ને ભાઇયોને કસુંબા પાયા. આ વાતને એક મહિનો થયો, એટલે કોઇયે રાણાજીને વ્હેમ ઘાલ્યો જે, તમને ન્હારસિંહ મારશે. આ વાત માનીને રાણાજી સુદાસણે ગયો અને ત્યાં બે મહિના સુધી ઠાકોર મોહોબતસિંહને ઘેર રહ્યો. ત્યારે ન્હારસિંહ તથા કારભારિયો મળીને મનાવા ગયા; અને મનાવીને દાંતામાં તેડી લાવ્યા. ત્યાં દસ બાર દિવસ રહીને ન્હાઠો, તે પેથાપુરમાં અતીતના મઠમાં જઈને રહ્યો, અને કહ્યું જે, મને તો ન્હારસિંહ મારી નાંખશે. પછી ત્યાં એક મહિનો રહ્યો, ત્યાર પછી ફરીને મનાવી આણ્યો, તેવામાં તેને તાવ વગેરે મંદવાડ થયો, તે એક મહિનો માંદો રહીને સંવત્ ૧૮૭૯(ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૩)ના ફાગણ વદિ ૭ ને દિસે ગુજરી ગયો.

જગત્‌સિંહ રાણાના મરણ પછી ન્હારસિંહ ગાદિયે બેઠો.

સંવત્ ૧૮૯૨(ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૬)માં ઉદેપુરના રાણા જવાનસિંહ શ્રી અંબાજીની યાત્રા કરવા પધાર્યા, ત્યારે તેણે રાણા ન્હારસિંહને ભેટ લેવાને બોલાવ્યો. પોતે અંબાજીમાં ઉતર્યો હતો. તેણે ન્હારસિંહને ક્હેવરાવ્યું જે આપણી મુલાકાત કેવા પ્રકારે થશે, એ વિષેની નોંધ કાંઈ તમારા દફ્તરમાં છે? આ ઉપરથી ન્હારસિંહે સૌ કારભારિયોને પૂછીને તપાસ કરાવ્યો, પણ કાંઈ દાખલો મળ્યો નહિ, ત્યારે ઘરડા ઘરડા લોકોને પૂછતાં મને પણ (આ વૃત્તાંત લખાવનારને) પૂછ્યું, એટલે મેં દાખલો બતાવ્યો જે, રાણો કાનડદેવ ઉદેપુર પરણ્યો હતો, ને સિસોદણીજી કોટડાને પાદર સતી થયાં હતાં તેની છત્રી હાલ સુધી છે.[૧] પછી આ વાત

૧ પ્હેલા ભાગના પ્રકરણ ૯ મામાં દાંતાનાં વિષયમાં જુવો.

ઉદેપુરના જવાનસિંહને કહેવરાવી, જે દાંતાના રાણાજીને તમારે માન આપવું યોગ્ય છે. તે ઉપરથી તેણે ન્હારસિંહને મળવાને બોલાવ્યો અને તેણે ઉભા થઈને તાજિમ આપી. ન્હારસિંહે તેને એક ઘોડો તથા સો રૂપિયાના મૂલની એક બંદુક ભેટ કરી. જવાનસિંહે પણ તેના બદલામાં એક ઘોડો તથા એક મોતીની માળા ન્હારસિંહને આપી. પૂજારી ભટજીને સોનાનાં કડાં આપ્યાં. પછી બે દિવસ રહીને જવાનસિંહ સીધાવ્યો, ત્યારે કુંવર જાલમસિંહ પોતાના અશ્વારો લઈને તેને શિરોઈ સુધી વળાવી આવ્યો.

સંવત્ ૧૮૯—માં ન્હારસિંહ ચંદ્રગ્રહણ ઉપર આબુજીની યાત્રાએ ગયો. તે વેળાએ કુંવર જાલમસિંહ પણ સંગાથે હતો. તે પર્વત ઉપર મારવાડ, મેવાડ, અને ગૂજરાત ઇત્યાદિ ઠેકાણાના સંઘ આવ્યા હતા. ગ્રહણની વેળાએ લોકોએ નખી તલાવમાં ન્હાવા માંડ્યું. ત્યારે અતીતે આવીને કહ્યું જે, આ વેળાએ કોઈયે તલાવમાં ન્હાવું નહિ, જે કોઈ ન્હાશે તે મરણ પામશે. કેટલાક યાત્રાળુ લોકોએ માન્યું અને તેઓ ન્હાયા નહિ પણ ઘણા ભાગે માન્યું નહિ અને તેઓ ન્હાયા. આ વેળાએ ચોસઠે જોગણિયોના રથ આકાશમાંથી હેઠા ઉતર્યા અને તેઓએ ન્હાવા માંડ્યું. સવારના પ્રહરમાં કોગળિયું ચાલ્યું અને જેઓ આગલે દિવસે ન્હાયા હતા તે સર્વે મરી ગયા, માત્ર થોડા જ બચ્યા. રાણો અને કુંવર ગ્રહણ મુક્ત થયા પછી ન્હાયા હતા, તેથી તેઓને કાંઈ થયું નહિ, તેમ જ તેમના સંબંધમાંથી કોઈ મરણ પામ્યું નહિ. ત્યાં તેઓ ચાર દિવસ રહ્યા, અને પછી અંબાજી ગયા.

પછીથી મુંબઈથી ગવર્નર સાહેબ સાદરે આવ્યો, અને મળવા માટે તેણે મહીકાંઠાના સર્વ ભોમિયાઓને બોલાવ્યા, ત્યારે રાણો ન્હારસિંહ તથા કુંવર જાલમસિંહ પણ સાદરે ગયા. તેમણે સાહેબને એક ઘોડો, કીનખાબનો એક તાકો, મંડીલ ઇત્યાદિની ભેટ કરી. એટલે સાહેબે શાલજોટા અને પાઘડિયોનો શિરપાવ રાણાને તથા કુંવરને કર્યો. એ જ પ્રમાણે સાહેબે સર્વે ભોમિયાઓના શિરપાવ લીધા, અને આપ્યા ત્યાર પછી સાહેબ મુંબાઈ પાછો ગયો, અને ભોમિયા સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા. હિન્દુ રાજાઓમાં મુખ્ય, ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ, અહંમદનગરના મહારાજા કરણસિંહ અને રાણા ન્હારસિંહ હતા; મુસલમાન સરદારોમાં પાલણપુરનો દિવાન ફત્તેહખાંન, રાધનપુરનો નવાબ અને વડગામનો દિવાન સમશેરખાંન એટલા હતા.

તે પછી રાણો ન્હારસિંહ પોતાના પરગણાના બંદોબસ્ત માટે મેજર માઈલ પાસે પાલણપુર ગયો, અને તેને જઈને અરજ કરી કે, અમારા પરગણામાં બંદોબસ્ત રાખવા સારૂ અંગરેજ સરકારની જામી રાખી છે, પણ અંગરેજ

સરકારનો મ્હેતો કે પાળો નહિ આવતાં પાલણપુરના દિવાનજીના મ્હેતા તથા પાળા શા માટે આવે છે? અમે કાંઈ તેમની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો નથી. આ તકરારનો ખુલાસો ન્હારસિંહને મેજરે ખાતરીપૂર્વક આપ્યો નહિ; અને નવરાત્રિ નજદીક આવ્યાં. તેથી રજા લઇને રાણોજી માતાએ પધાર્યા. છેવટે જ્યારે લાંગ[1] સાહેબ સાદરે આવ્યો. ત્યારે તેણે દિવાનજીની જપ્તી ઉઠાડી. તેના પ્હેલાં તે આસરે સત્તાવીસ વર્ષ સુધી રહી.

ન્હારસિંહ સંવત્ ૧૯૧—[2]માં મરણ પામ્યો, તેને જાલમસિંહે ગાંગવાને પાદર અગ્નિદાહ દીધો. તે જગ્યાએ પછી તેણે છત્રી બંધાવી.

દાંતાવાળાના વંશની સુદાસણાની શાખા વિષેની નોંધ.

જ્યારે રાણા માનસિંહનો કુંવર ગજસિંહ દાંતાની ગાદિયે હતો, અને તેનો ભાઈ જસવાજી રાણપુરનું જીવક ભોગવતો હતો, ત્યારે પુંજાજી રાણાનો કુંવર અમરસિંહ જે રાણા માનસિંહનો ભાઈ થતો હતો તે સુદાસણે હતો. આ વેળાએ સુદાસણાને તાબે માત્ર સુદાસણું જ હતું. અમરસિંહ શૂરવીર યોદ્ધો હતો, અને તે જસવાજીનું રાણપુર પોતાને તાબે કરવા ઇચ્છતો હતો, તેથી રાણપુર ઊપર ચડી આવીને તેણે ત્યાંનાં ઢોર ઘણી વાર વાળી આણ્યાં હતાં. એક સમયે તેણે રાણપુર ઉપર ફેરો કરીને ભેંશો વાળી ત્યારે જસવાજિયે કહાવ્યું જે, "કાકા! મારે દૂધ ખાવાની ભેંશ હતી તે તો તમારે "લેવી યોગ્ય ન હતી." ત્યારે અમરસિંહે ઉત્તર મોકલ્યું કે, "રાણપરની "ધરતીમાં પાડા ઘણા છે, માટે જો તમને દૂધ પીવાનું મન થાય તો તેમાંથી "કોઈનું પીજો." પછી જસવાજિયે આ વાત દાંતે જઈને રાણા માનસિંહને સંભળાવી ને દિલગીર થયો. માનસિંહે કહ્યું જે, "આ સમયે અમરસિંહ "છેડવા જેવો નથી, માટે કોઈ સમયે જોઈ લઈશું." પછી રાણા માનસિંહે અદાવત રાખીને મ્હેવાસિયોને અને ગઢિયાને સલાહ આપી જે, "તમે અમર- "સિંહને મારી નાંખો તો તમને ઇનામ આપું." આ ઉપરથી તે લોકો સુદાસણાને હરકત કરવા લાગ્યા. એક સમયે ગઢિયા લોકોએ સુદાસણાનાં ઢોર લીધાં, તેની વ્હારે અમરસિંહ ચડ્યો અને મોજે ભાલુસણે જતાં તે ઢોર પડાવી લાવ્યો, ત્યારે સુદાસણાના એક ખેડુતે આવીને કહ્યું જે, "તમે તમામ

---

૧ કર્નલ લાંગે ઘણાં વર્ષ સુધી મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટની નોકરી કરી છે, ત્યાં તેનું નામ સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે અને યોગ્ય રીતે તેના નામને માન આપવામાં આવે છે.

૨ સંવત્ ૧૯૦૨ના જેઠ સુદિ ૧૦ ને સોમવારે, એ રાણાને ગાંગવાને પાદર સરસ્વતીને કાંઠે દાહ દીધો છે, એ વાત ખરી, પણ તેની છત્રી દાંતાને પાદર કરાવેલી છે. ૨. ઉ.,

"ઢોર પાછાં વાળ્યાં, પણ મારો એક બળદ સો રૂપિયાનો છે તે એમાં નથી, "માટે તમે કાંઈ મારી વ્હાર કરી નથી." આવું સાંભળીને અમરસિંહ પાછો ધાડ પછવાડે ગયો, અને તે બળદને પાછો વાળવા માંડ્યો, પણ તે ભડકીને ન્હાઠો ને પાછો વળ્યો નહિ. ત્યારે અમરસિંહે જાણ્યું જે, "આ બળદને "ધાડવાળા લઈ જશે તો મારી આબરૂ જશે." એમ વિચારીને બરછી મારી તેથી બળદ મરી ગયો, અને અમરસિંહ પાછો આવ્યો. તે ચાર મહિના જીવીને મરણ પામ્યો. એટલે લોકો કહેવા લાગ્યા જે બળદની હત્યા લાગી તેથી એ મરાયો. તે એવી રીતે કે પોતે મોજે ચિત્રાસણીના ઠાકોરને મિત્રાચારીને લીધે મળવા ગયો હતો, ત્યાંથી પાછો વળ્યો, ત્યારે તેની સાથે એક મીર હતો, તેને કહ્યું જે, "આ વેળામાં બ્હારવટિયા ઘણા છે, અને તું મારી "સાથે દોડી શકીશ નહિ, માટે મારી સાથે આવીશ નહિ." ત્યારે મીરે કહ્યું જે, "બાપજી! હું તમારી સાથે દોડી આવીશ." પછી તે ચાલ્યો. તેવામાં રાધનપુરના બાબીના ઘોડા ફેરો કરવા આવ્યા હતા તેની સાથે મોજે પલ્લખડી આગળ અમરસિંહને ભેટો થયો. તે વેળાએ ન્હાસતાં મીરની ઘોડી થાકી એટલે અમરસિંહે કહ્યું જે હેઠો ઉતરીને તારી ઘોડીને મારી નાંખ્ય અને તું મારી પછવાડે મારે ઘોડે બેશ. પછી તે મીર તો હેઠો ઉતરી શક્યો નહિ અને પેલા ઘોડા આવી પ્હોંચ્યા, એટલે મીરે બૂમ પાડી જે બાપજી! મને મેલીને જશો નહિ. આવું સાંભળીને અમરસિંહ તેની મદદે પાછો વળ્યો, ત્યાં તેની છાતીમાં ગોળી વાગવાથી મરણ પામ્યો.

અમરસિંહના કુંવર હઠિયાજીના[૧] મરણ પછી તેનો કુંવર ખુમાણસિંહ માત્ર અઢાર મહિનાનો હતો, તેથી જસવાજિયે સુદાસણું પોતાને કબજે કરી લીધું. એટલે હઠિયાજીની ઠકરાણિયે આવીને રાણાજીને કહ્યું કે, "હવે મારૂં "ગુજરાન શાથી ચાલશે?" ત્યારે રાણાએ તેને મોજે અડેરણ આપ્યું, ત્યાં તેના વંશજ આજે પણ છે.

જસવાજી સુદાસણે રહ્યો. તેને પાંચ કુંવરો થયા, તેમાં વડો કુંવર સરદારસિંહ હતો, તે તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; અજબોજી અને ધનરાજજીને રાણા પાસેથી મોજે શેલાણું મળ્યું; નાથજી અને જોરજી એ બેને જસવાજીનું વસાવેલું જસપર મળ્યું. જસવાજીના વારામાં ગાયકવાડની ફોજ આવી તેમાં વિઠુબા નામનો સૂબો મુખ્ત્યાર હતો. તેણે ફોજ આણીને સુદાસણાને હરકત કરવા માંડી. તે વેળાએ ભોજરાજ રાવળ, તોગો ગણોલ, ઘેલોજી બાહુવો, અને પાણિયાળીનો ગઢવી એટલા જણ

૧ પૃષ્ઠ ૧૩૯ મે જૂવો.

કામ આવ્યા. પછી તે ફોજ ગામ મારીને પાછી ગઈ; ત્યારે લોકો ડુંગરામાંથી પાછા આવી વશ્યા. આ સમયે ગાયકવાડની ફોજ દર ત્રણ અથવા ચચ્ચાર વર્ષે આવતી હતી. જ્યારે ગામના લોકો દશ બાર ગાઉ ઉપર ફોજ આવ્યાનું સાંભળે ત્યારે ત્રધાયો ઢોલ વગડાવે, અને બૂમ પડાવે જે, "ન્હાશી જજો, "ફોજ આવે છે!" તે ઉપરથી લોકો ન્હાશીને ડુંગરોમાં સંતાઈ પેસે. જ્યારે ફોજ આવી પ્હોંચે ત્યારે ગામ લૂંટે તથા બાળી નાંખે; પછી તેઓ ત્યાં ઘણા દિવસ પડાવ રાખે તો પતાવી દેવા સારૂ ફાળો નાંખીને થોડા ઘણા જમેબંધીના રૂપિયા આપીને પાછા તે લોકો ગામમાં વસતા હતા.[૧]

જસવોજી ગુજર્યા પછી, સરદારસિંહ પાટ બેઠો. જ્યારે રાણો ગજસિંહ ઘરડો થયો, પણ તેને કુંવર થયો નહિ, ત્યારે સરદારસિંહને તેણે ખોળે લીધો. ત્યાર પછી, ગજસિંહને પૃથીરાજ નામે કુંવર થયો. ગજસિંહના મરણ પછી સરદારસિંહે દાવો કર્યો કે, "દાંતાની ગાદીનો વારસ હું છું." આ દાવાને પેટે, મોજે વસાઈ, ડાવોલ, ડાલેસણું, અને બીજાં કેટલાંક ગામ આપીને સમાધાન કર્યું. એ સરદારસિંહના ભાઇયો પણ જીવાઈ સારુ વખે નીસર્યા હતા, તેઓને ખેતરપાદર આપીને પતાવ્યું.

સરદારસિંહના વડા કુંવરનું નામ ઉમેદસિંહ હતું. ચાર ન્હાના ચંદ્રસિંહ, વખતસિંહ, સરતાનસિંહ, અને પ્રતાપસિંહ કરીને હતા, તેઓને મજિયારૂં મોજે વસાઈ આપ્યું. જ્યારે સરદારસિંહ ફોજ કરીને મોજે ટીંબા ઉપર ફેરો કરીને વળ્યો અને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન લીધાં ત્યારે ટીંબાની બ્હાર ચ્હડી, ને બન્ને બાજુવાળાઓનો ભેટો થયો. તે લડાઈમાં કુંવર ઉમેદસિંહ કામ આવ્યો. તે વેળાએ તેને ત્રણ કુંવર હતા, તેમાં અમરસિંહ પાટવી કુંવર હતો ને બીજા બે જગુજી અને અગરસિંહ હતા, તેમને જીવાઈમાં પાંચ ગામ સહિયારા ભાગમાં મળ્યાં.

સરદારસિંહના મરણ પછી તેનો પૌત્ર અમરસિંહ ગાદિયે બેઠો. ખિલોડ જીલ્લો જે સુદાસણા અને તારિંગાની વચ્ચે છે, તે દાંતાના પટાવત હુડિયાલ રજપૂત ખાતા હતા. પણ તેમને મ્હેવાસી લોકો બહુ પજવતા હતા તેથી તેઓ ત્યાંથી નીકળી જઈને વડનગર પરગણાના મોજે કરબટિયે રહ્યા. એટલે તે જીલ્લો સુદાસણાવાળાએ દબાવ્યો, અને એ વાતમાં રાણાજીની પણ ખુશી હતી. એ અમરસિંહના વારામાં ગાયકવાડની ફોજને પાછી ન્હસાડી

૧ આ વાત કહેનાર કહે છે કે આવાં નાસેણાંમાં મારે પણ ઘણી વાર ન્હાસવું પડ્યું છે.

મૂકી હતી તેમાં ફોજનાં કેટલાંક માણસ મરાયાં હતાં પણ ઠાકોરનું એકે માણસ મરાયું ન હતું. દાંતાની ગાદી હાથ કરી લેનાર પણ આ અમરસિંહ હતો.[1]

અમરસિંહને ફત્તેહસિંહ કરીને કુંવર હતો, અને ફત્તેહસિંહને મોહોબતસિંહ અને પનજી એવા બે કુંવરો હતા. મોહોબતસિંહના વારામાં સંવત ૧૮૬૦ (ઈ. સ. ૧૮૦૪)માં ગાયકવાડની ફોજ લઈને કાકાજી આવ્યો તે સાથે ખૂબ લડાઈ થઈ, તેમાં ફોજનાં સાઠ માણસ મરાયાં અને ઠાકોરનું એકે માણસ મરણ પામ્યું નહિ. જે માણકનાથ બાવાએ અમદાવાદમાં માણકચોક તથા માણક બુરજાથી પોતાનું નામ રખાવ્યું અને જે તરસંગમે તથા સુદાસણે રહેતો હતો તેની જગ્યા ત્યાં હમણાં સુધી છે, તે આ વેળાએ ન હતો, પણ તે દેવરૂપ થયેલાએ આ ઠાકોરને સાહાય્યતા કરી, તેથી ઠાકોરની જિત થઈ એવું લોકો કહે છે. મોહોબતસિંહે રણશીપુર ઉપર ફેરો કરીને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન લઈને પાછો વળ્યો. તેનું ચડી જવાનું કારણ એવું કે, તેનું ગામ ડાવોલ હતું, ત્યાંની ભેંસો તે જગ્યાના ભીલ લોકો વાળી ગયા હતા.

મેહાબતસિંહને ચાર કુંવર હતાઃ હરિસિંહ, રતનસિંહ, પરબતસિંહ અને મોકમસિંહ. હરિસિંહે ચાર વર્ષ સુધી ગાદી ભોગવી, ત્યાર પછી રતનસિંહે બે વર્ષ ભોગવીને તે મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો કુંવર ભૂપતસિંહ ગાદિયે બેઠો, તે એક વર્ષ જીવ્યો, એટલે હાલનો પરબતસિંહ ગાદીએ બેઠો. મોકમસિંહ તો ન્હાનપણમાં જ મરણ પામ્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૨

ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ

ખુમાણસિંહે મહારાજની સારી ચાકરી કરી હતી, તે ઉપરથી તેણે તેને કહ્યું જે, "તમને વધારવાની મારી ઘણી મરજી છે, પણ હું જ્યારે "તમને વધારીશ ત્યારે તમે મારા સામા લડવા ઉઠશો, એવો મને શક રહે "છે." ત્યારે ખુમાણે સમ ખાઈને કહ્યું કે, "હું આપના સામી કદિ તરવાર "પકડીશ નહિ." આ ઉપરથી મહારાજે તેને વાંકાનેર[2] ગામ આપ્યું તથા તે કચેરીમાં આવે ત્યારે મહારાજ તેને ઉભા થઇને મળે, એવો એક મ્હોટો તાજમી સરદારનો કરબ આપ્યો.

---

૧ પૃષ્ઠ ૧૩૯ મું જૂઓ.

૨ આ વાંકાનેર ઈડરવાડામાં છે, તે સોરઠના વાંકાનેર સાથે એક સમજવું નહિ. ૨. ઉ.

ગામ પાનોલ એક ચારણનું હતું. તે નિઃસંતાન મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના ઘરમાં તેની વિધવા માએ તથા તેની સ્ત્રીએ પોતાના એક સગાને તથા તેના બે દીકરાને રહેવા દીધા અને તે છોકરાને પરણાવ્યા, તથા બન્ને જણ વચ્ચે પાનોલનો છટ્ઠો ભાગ લખી આપીને તેઓને જૂદા રાખ્યા. તથાપિ આખા ગામનો કબજો લેવાની આશાએ તે બન્ને ભાઇયોએ પેલી બાઇયોને મારી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે ઘરડી ડોશીને તો તેઓએ કટાર વતે મારી નાંખી ને ચારણની વહૂ છટકી ગઈ, તે મહા સંકટથી ઈડર જઈ પ્હોંચી અને મહારાજ આગળ ફરિયાદ કરી. ત્યારે મહારાજે આસપાસના ચારણોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, "તમે જઈને બન્ને "ખુનિયોને કહો કે, તમારે પાનોલમાં રહેવું નહિ." આ પ્રમાણે તેઓએ જઈને કહ્યું પણ તેમણે હુકમ માન્યો નહિ. ત્યારે મહારાજે પોતાના એકેક સરદારને બોલાવીને હુકમ કર્યો જે, "તમે જઈને એ ખૂની ચારણોને મારી "નાંખો, અને પાનોલ ખાલસા કરો." ત્યારે તે સરદારોએ ઉત્તર આપ્યું જે, "ક્હો તો અમારૂં એકેકું ગામ આપને હવાલે કરિયે, પણ ચારણને મારવો "યોગ્ય નથી; માટે તેઓનો અપરાધ ક્ષમા કરવો જોઇયે." પછી મહારાજે રૂપિયા ખર્ચીને સિંધના હૈદરાબાદમાંથી પચાસ હબશિયો તેડાવ્યા. તેઓ આવીને હાજર થયા. ત્યારે બધા સરદારોએ મહારાજને વાર્યા, પણ તેણે માન્યું નહિ, ત્યારે સર્વે ખુમાણસિંહ પાસે જઈને ક્હેવા લાગ્યા જે, "મહા- "રાજની તમારા ઉપર સંપૂર્ણ કૃપા છે માટે તમે જઈને સારી પેઠે ક્હો તો "જરૂર ચારણોનો બચાવ થાય." પછી ખુમાણસિંહે આવીને મહારાજને કહ્યું કે, "કૃપા કરીને એ ચારણોનો અપરાધ ક્ષમા કરો તો બહુ સારૂં." ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, "તમારી એ વાત હું માનવાનો નથી." આવું સાંભળીને ખુમાણસિંહ ક્હે કે, "હવે હું કોઈ વેળાએ આપને વિનવવા આવનાર "નથી." મહારાજે કહ્યું કે, "તમારી ઇચ્છા હોય તો આવજો, નહિતર "આવશો નહિ." આ ઉપરથી તેને દુઃખ લાગ્યું, તેથી તરત જ ત્યાંથી ઉઠી પોતાને ઘેર ગયો.

હવે મહારાજે ચારણોને મારવા સારૂ હબશિયો મોકલ્યા, એ વાતની ખાવતનિયોને જાણ થવાથી એક જણે પોતાના બે છોકરાનાં ગળાં કાપી નાંખ્યાં, તથા બે હબશિયોને ઠેર કર્યા, અને પોતે પોતાના હાથે મરણ-તોલ ઘવાયો. તેનો બાપ પણ પોતાને હાથે મુવો. પણ તેનો ભાઈ ઘેર હતો નહિ તે ઉગર્યો. પછી હબશી લોકો ઈડર પાછા આવ્યા. ત્યાર પછી જે ચારણ ઉગર્યો હતો તે પોતાના ૫૦૦ નાતીલાઓને એકઠા કરીને ઘલીને

ઘરણું વેરાવી નંખાવ્યું. ચારણોના મરણનું દુઃખ માનીને ખુમાણસિંહ હિમાળે ગળવા ચાલ્યો, ત્યારે મહારાજે જઇને તેને વાંકાનેરમાં રોક્યો. તે પોતાના સરદારો સહિત ગયો હતો. તેણે ઘણી મ્હેનત કરી પણ ખુમાણસિંહે માન્યું નહિ. મહારાજે કહ્યું કે, ચારણોના મરણને માટે તમે જતા હો તો તેના વારસને પાનોલને બદલે બીજું કોઈ મ્હોટું ગામ આપિયે. ત્યારે ખુમાણસિંહે કહ્યું કે "હું આપને વિનવવા આવ્યો તે વેળાએ મારૂં માન્યું હોત તો હું "રહેત; પણ હવે કોટી ઉપાય કરો પણ હું રહેનાર નથી." એમ કહી તે વાંકાનેરથી ચાલ્યો. તે વેળાએ તેની સાથે અગિયાર માણસો હિમાળે ગળવા સારૂ ચાલ્યાં. તે સમયે તેની ઠકરાણિયો તથા ગામની રૈયત ઘણી શોકાતુર થઈ. મહારાજ ગંભીરસિંહે રસ્તામાં આડા જઇને છેલ્લી વાર કહ્યું જે "હું "તમારા આગળ પાઘડી ઉતારીશ." ત્યારે ખુમાણસિંહે સમ ખાઇને કહ્યું જે, "તમે પાઘડી ઉતારશો તો હું મારૂં માથું આપની આગળ મૂકીશ." પછી મહારાજ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. ખુમાણસિંહે માથે ભગવું લુગડું બાંધ્યું હતું, અને હથિયાર વિના રૂપાના તારે વીંટેલી એક સોટી હાથમાં રાખી હતી અને ઘોડે ચઢ્યો હતો. તેની સાથે કોઈ સગાં, કોઈ મિત્ર તથા ચાકર થઇને અગિયાર જણ હતા; તેમાં મોજે વાવડીનો એક ભીલ હતો. તેને ત્યાંના ભીલોએ દુઃખ દીધું હતું માટે તે ક્હેતો હતો કે "હું હિમાળે ગળતાં પ્રભુ પાસે માગીશ "જે હું ચાંદણીનો ઠાકોર થાઉં અને વાવડીના ભીલોને મારૂં." તે વિના બીજા લોકોને તો ગૌલોક પ્રાપ્તિની આશા હતી.

ખુમાણસિંહનો કુંવર ધીરજી આ વેળાએ વીશ વરસનો હતો તેને વાંકાનેરની ઠકરાત મળી. તે પછી મહારાજ કુંવર ઉમેદસિંહની ચાકરીમાં રહ્યો. તેણે કૃપા કરીને વધારે ભોંય આપી તથા તેની સ્વારીમાં મોખરે ચાલવા ઘોડે નોબત આપી.

મહારાજ ગંભીરસિંહની વાંકાનેરના[1] ધીરજી ઉપર ઘણી મ્હેરબાની હતી, તેનું કારણ એવું જે, પોળના રાવોએ ઈડરની ગાદીનો દાવો કરીને ઈડર જીલ્લાનાં ઘણાં ગામ લૂંટ્યાં, માર્યાં ને બાળ્યાં હતાં તેથી મહારાજે

૧ છપ્પય—વંકનેર પતિવદાં, શહડ ખુમાણ ધમડ શિવ,
મહર વંશકો મીસ, ખાપ ચાંપો ખળ ખંડવ;
ભાટી શક્તો ભીમ, આદુ માડેચ એ રાડો,
ચીબોડે ગુલસિંહ, જીઓ ગુણ લોક જિરાડો;
મોચરી હુત દરજો મેહર, બારટ સથ બેસીઓ,
ચતુર પુરૂષ મુક્તિ ચતુર, હિમાચળ ચઢતાં મુઓ.

મનમાં ધાર્યું જે મારે એક વાર પોળો મારવી. ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૮ માં તેણે છ હજાર બંદુકદાર શિરબંધી રાખ્યા અને પોતાના સર્વે સરદારોને ઈડર તેડીને તેમને સંગાથે લઈ વડાલી ગયો ત્યાં સુધી કોઈને ખબર પડવા દીધી ન હતી કે પોળો ઉપર ચડાઈ છે. તેઓએ જઈને પોળોથી બે ગાઉ પર મેલાણ કર્યું.

જ્યારે મહારાજની ફોજ ઈડરથી નીકળી ત્યારે પોળના રાવ અને તેના અસલના સરદારો રેહેવર અને વાઘેલા ઠાકોરોને જાણ થવાથી તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, કેમકે તેઓના હેરકો ખબર ક્હાડવા સારૂ ફરતા હતા. પોળમાં પેસવાનો રસ્તો એવો છે કે ઉગમણી આથમણી નદી વ્હે છે; તે ઉભી નદીમાં ચાલીને પોળના બે દરવાજામાં જવાય છે. એ રીતે પોળ વચ્ચે નદી છે અને જવાઆવવાનો રસ્તો એટલો જ છે; બાકી ચારે દિશા ભણી મોટા પ્હાડ છે. તે બંને દરવાજા વચ્ચે રાવે ભીંત ચણાવીને રસ્તો બંધ કર્યો અને તે બન્ને ઠેકાણે પોતાના ભાઇયો તથા શિરબંધીઓને બંદુકો લઈને બેસાર્યા, અને મહારાજનો કોઈ આદમી નજરે પડે તો તેને ગોળાથી મારી નાંખવા લાગ્યા.

એ રીતે મહારાજનાં ચાળીશ માણસો મુવાં. તેણે ચાર મહિના સુધી મેલાણ રાખ્યું પણ કશો ઉપાય ચાલ્યો નહિ, ત્યારે ઘણી દિલગીરી ઉપજી. આ વેળાએ તેણે ચારસેં જોડી સોનાનાં કડાં કરાવીને આસપાસના ભીલોને વ્હેંચી આપ્યાં, અને તેઓને કહ્યું કે, "પોળોમાં જવાય એવો રસ્તો બતાવો." ભીલોએ કહ્યું જે, "બીજો કહિં રસ્તો તો નથી, પણ પોળોથી દક્ષિણાતો "ડુંગર છે, ત્યાં નીસરણિયો મૂકીને એકેક આદમી હથિયાર વિના ચડે તો "ઘણી મુશ્કેલીથી ચડી શકે એમ છે." મહારાજે એકદમ નીસરણિયો મંગાવી અને તે ઠેકાણે પોતે જાતે આવીને ઉભા રહીને એક એક શિરબંધિયોને તથા સરદારોને ચડાવ્યા. તે વેળાએ બધા સરદારોના મનમાં એમ હતું જે કુંપાવત ઉપર મહારાજની કૃપા છે, માટે તેઓ આગળ થઈને આ કામ બજાવશે, આપણે કાંઈ જરૂર નથી. આણી મગ વાંકાનેરના ધીરજી અને બીજા ચાંપાવતોએ મળીને ઘરમેળે વિચાર કર્યો જે, આપણા ભાઇને જે (ટાકા ટુંકાના) ઠાકોરે માર્યો હતો, તે હાલ રાવજી પાસે છે માટે તેનું વેર લેવાની આ વેળા છે; પછી કુંપાવતની પછવાડે ચાંપાવત ધીરજી વગેરે ચાલ્યા અને ઠેઠ પોળ પાસે જઈને આરબોને કહ્યું જે મરફો બજાવો. પછી તેઓએ મરફો બજાવ્યો તથા બંદુકોના ભડાકા કર્યા, ત્યારે રાવજી કબીલા સુદ્ધાં ડુંગર ઉપર ચડી ગયો; અને તેઓના મોરચાવાળા પણ ન્હાશી ગયા. એટલે મહારાજ પોળોમાં પેઠા, અને દરબારમાં ગાદી તકિયા નંખાવીને બીરાજ્યા.

ત્યાં તેને ચમર થવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે એક મહિના સુધી તે ત્યાં રહ્યા. તેના મનમાં એમ હતું જે કબીલો તેડાવીને અહિં રહેવું. પણ રાવજિયે ઈડર જીલ્લાનાં ગામ નિત્ય નિત્ય મારવા માંડ્યાં, ત્યારે સરદારોએ મહારાજને કહ્યું કે, "આપણે પોળો લીધી, આબરૂ વધારી. માટે હવે આ દરબાર "સિવાય ગામનાં ઘર બાળી મૂકીને ઈડર જઈયે તો બહુ સારૂં; નહિ તો રાવજી "ઈડરમાં પેશી જશે." પછી મહારાજે તેવી રીતે કર્યું અને ત્યાંથી મેલાણ ઉપાડીને ઈડર જીલ્લાના ભીલોડા ગામમાં આવ્યા. ત્યાં શિરબંધિયોએ પોતાનો બે ત્રણ મહિનાનો પગાર ચડ્યો હતો તે લેવાની ઉતાવળ કરી, અને બે દિવસ સુધી મહારાજને હુક્કો પીવા દીધો નહિ તથા ખાવા પણ દીધું નહિ. છેવટે મહારાજે સર્વે ખાલસા ગામોના પટેલોને બોલાવીને કહ્યું જે, "તમે અમારા ગામની બધી પેદાશ ખાઈ જાઓ છો, અને અમને "થોડી દેખાડો છો, માટે આ શિરબંધિયોએ મને રોકયો છે તેનો કાંઈ ઉપાય "કરો." ત્યારે પટેલોએ પોતપોતાની ખુશીથી ગજા પ્રમાણે દંડ આપ્યો. પછી મહારાજ ઈડરમાં પાછા આવ્યા. આ અશ્વારીમાં ચાંપાવતોએ સારી ચાકરી બજાવી તેથી મહારાજની તેમના ઉપર કૃપા થઈ હતી.

આ વેળાએ સિંધના સિંધિયોની પાંચ હજાર ફોજે આવીને ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરીને તે લીધું અને ત્યાંના રાવળને મ્યાનામાં બેસારીને પોતાની ફોજ સાથે ફેરવવા લાવ્યા. ત્યાંથી વાંસવાડા ઉપર ગયા. ત્યાં ઘણી જબરી લડાઈ થઈ, અને બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. પછી વાંસવાડાનાં કેટલાંક ગામ તેઓએ દબાવ્યાં, ત્યારે વાંસવાડાના પટાવત અરજણસિંહે ફોજ એકઠી કરીને સિંધિયોને ફહાડી મૂકયા. એ લડાઈ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલી, તેથી અરજણસિંહના શિરબંધિયોનો પગાર ચડી ગયો તે આપવા મળ્યો નહિ, ત્યારે અરજણસિંહે ફોજ સુદ્ધાં લૂણાવાડા તથા વાડાશિનોર ઉપર ચડીને ત્યાંથી ખંડણી લીધી. પછી ઈડરવાડામાં પેસતાં મોજે પાલ ઉપર આવ્યા. તે સમયે પાલવાળા સાથે વાંકાનેરના ધીરજીને અદાવત હતી અને અરજણસિંહ સાથે ધીરજીને મિત્રતા હતી તેથી ધીરજી જઈને અરજણસિંહને મળ્યો. આ વાત સાંભળીને પાલનો ઠાકોર (રાયસિંહ) પણ જઈને અરજણસિંહને મળ્યો, અને કહ્યું જે, "મોજે ટોરડાવાળા ઠાકોર પાહાડજી સાથે "મારે વૈર છે માટે તેને મારો તો હું તમને રૂપિઆ આપું." આ વાત અરજણસિંહે કબૂલ કરી; પણ તે ટોરડાવાળા સાથે ધીરજીને મિત્રાઈ હતી માટે ધીરજીયે મના કરી, પણ અરજણસિંહે માન્યું નહિ, ત્યારે ધીરજી રીસાઈને ચાલી નિસર્યો, અને કહ્યું જે "હું ટોરડામાં જઈને બેસું છું. તમે મારા

"સામા લડવા વ્હેલા આવજો." એમ કહી પોતે ટોરડે ગયો, ત્યાંના ઠાકોરે પણ શિરબંધી એકઠી કરી, પણ ઘણા થોડા લોક એકઠા થઈ શકયા, તેથી તેણે ઈડરમાં જઇને કુંવર ઉમેદસિંહને કહ્યું જે, "આ સમયે તમે મને "આશ્રય આપો, નહિ તો હું ફોજ સાથે લડીને મરીશ અને ટોરડા શત્રુના "હાથમાં જશે." આવું સાંભળીને કુંવર પણ પોતાનો સરંજામ લઈને ટોરડે પધાર્યા. શત્રુની સંખ્યા પોતાનાથી વધારે છે, એ વાતની ખબર સામાવાળાને થવાથી તે ફોજ સહિત પાછા વળીને જતા રહ્યા. અને સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા. આ સમયે પણ ધીરજીની રીતભાત જોઈને મહારાજ તેના ઉપર બહુ રાજી થયા.

ચાંદણીના સૂરજમલનો કુંવર સબળસિંહ જયારે દેવ થયો, ત્યારે તેના બે કુંવર સામસિંહ અને માલમસિંહ કરીને હતા તેઓની વચ્ચે ગાદીના કબ્જા સારૂ ટંટો થયો. મ્હોટો કુંવર સામસિંહ કંઇક અપોચિયો હતો. તે રીસાઈને વાંકાનેર જતો રહ્યો, ને ન્હાનો કુંવર માલમસિંહ ટીંટોઈ જઇને ત્યાંના ઠાકોર કનકાજીને કહેવા લાગ્યો કે, "તમે મને ચાંદણીની "ગાદિયે બેસારશો તો હું તમારા કુંવરને મારે ખોળે લઈશ." આ ઉપરથી કનકાજી ચાંદણિયે જઇને કહેવા લાગ્યો જે, "માલમસિંહ ગાદિયે બેસશે." પણ વાંકાનેરનો ધીરજી આવીને કહેવા લાગ્યો જે, "સામસિંહ ખરો હક્કદાર છે માટે એ ગાદિયે બેસશે" એમ કહીને બન્ને ઠાકોરો લડી પડ્યા અને પછી પોતપોતાને ઠેકાણે જતા રહ્યા. ત્યાર પછી કુંકાજિયે તરત જ ચારસેં શિરબંધી એકઠી કરીને વાંકાનેર ઉપર ચડાઈ કરી. ધીરજી તેના સામો થયો અને તેનાં દશ બાર માણસ મારી નાંખ્યાં; તેવામાં આસપાસના ઠાકોરોએ વચ્ચે પડીને કહ્યું કે, "બીજા લોકોના કજિયા માટે તમે શું કરવાને મારંમારા આવો છો ?" એ પ્રમાણે સમજાવીને કનકાજીને પાછો ફ્હાડ્યો. પણ બન્નેના મનમાં પાકું વૈર બંધાયું. હવે ચાંદણીનો કારભારી, ગંભીરસિંહ મહારાજ પાસે આવ્યો. અને ક્હેવા લાગ્યો જે, "મહારાજ! "ચાંદણીના કુંવરને ગાદિયે બેસારવા સારૂ આપ પધારો." ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, "ગાદિયે બેસારવા સારૂ ધીરજી અને કનકાજી આવ્યા હતા તે શું થયું?" ત્યારે કારભારિયે કહ્યું કે, "આપ ધણી છતાં તેઓનાથી ગાદિયે બેસારાય "નહિ, આપ પધારો ત્યારે જ તેનાથી ગાદિયે બેસાય." ત્યાર પછી મહારાજે કહ્યું જે, "ગામ કોટડું મને આપો તો હું આવું. અને તમને હું "શીઓલી ગામ બદલામાં આપીશ." પછી કારભારિયે સામસિંહની સલાહથી મોજે કોટડુ મહારાજને લખી આપ્યું. પછી મહારાજે ત્યાં જઈને

ટિલ્લાયત કુંવર **સામસિંહને** તરવાર બંધાવીને ગાદિયે બેસાડ્યો, પણ ગામ આપવા બાબત તેણે કારભારીને કહ્યું હતું તે તો કાંઈ આપ્યું નહિ, તથાપિ **ચાંદણીના** ફટાયા કુંવરને તેના ભાગનું એક ગામ આપ્યું.[1]

---

૧ **મેજર માઇલ્સે મહીકાંઠા** વિષે તા૦ ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૧ માં રિપોર્ટ કરચો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"**ચાંદણીના સબળસિંહનો** બાપ **સૂરજમલ** આશરે ચાળીસ વર્ષ ઉપર મરી "ગયો છે. **સબળસિંહનામાં** સાધારણ પક્ષની સમજણ છે એમ ક્હેવાય છે, અને તેના "નઠારા કારભારને લીધે **મહુનો** ઠાકોર **ફત્તેહસિંહ** પછવાડેથી **ચાંપાવતોમાં** મુખ્ય સત્તા "ધારણ કરી બેઠો હતો. ફત્તેહસિંહ ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી **અન**-"રસિંહ તેની પછવાડે થયો અને તે પણ ઇ. સ. ૧૮૧૯ માં મરણ પામ્યો. તેનો "કુંવર **ગોપાળસિંહ** બાળક છે, અને ત્યાર પછીથી આણી મગના વહિવટમાં ઘણો "ગડબડાટ આવી પેઠો છે. **ગોપાળસિંહ** આશરે પંદર વર્ષની ઉંમરનો છે. **સબળસિંહના** "બે મ્હોટા દીકરા **માલજી** અને **શામજી** વચ્ચે કાંઈક કજિયો ઊઠવાથી **ચાંપાવતોના** "પટામાં થોડી વારથી ભાગ પડ્યા છે. **માલજીની** ભણી **ટીંટોઇનો** ઠાકોર **કનકાજી** થયો "છે. **શામજીની** ભણી ઈડરનો રાજા અને **ધીરજી** છે. ઘણું બંડ અને કાપાકાપ થયા "પછી પરિણામ એવો થયો છે કે **ખેર** કસબો અને **હરસોલનું** અર્ધું પરગણું ઈડરના "રાજાએ **કનકાજીની** સંમતિથી લઈ લીધું છે, અને તેણે બાકીનો ભાગ પોતાના કબ્જામાં "લઈ લીધો છે. માલીકો છેક આધાર વિનાના થઈ ગયા છે. તે, સર્વ તરફેણ વાળાઓની "ચાલ વિષે ફરિયાદ કરે છે."

લેફટનેંટ કર્નલ બાલનટેને સાદરા મુકામથી તા૦ ૧૫ મી ઓક્ટોબર સન ૧૮૨૨ ને રોજ રિપોર્ટ કરચો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"**ચાંદણી**–આ પટાના માલિકો જે કજિયો કરી ઉઠચા હતા તેઓએ પ્રથમ તો "તેને છોડી દેવાનું ધાર્યું અને તેની વ્હેંચણી કરવી, એ **કનકાજી** તથા **ધીરજિયે** મચા "વેલા બંડનું મૂળ હતું, તેમાં તેઓ પટો દબાવી પડે નહિ એટલા માટે **ગંભીરસિંહે** "પછવાડેથી પેરવી કરી. એ કારણથી **ચાંપાવતનું** બંડ ઊઠ્યું. **માલજી** અને **શામજી** એ "બે **સબળસિંહના** દીકરા છે અને એમ જણાય છે કે તે બન્ને, પટાનો વહિવટ ચલા-"વવાને સર્વે વાતે અયોગ્ય છે. માટે તેના ઠરાવનું કામ સરદારોનું એક કમીશન કરીને "તેઓને સોંપેલું હતું તેઓએ જે ઠરાવ કરચો છે, તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"**માલજી** અને **શામજીની** તકરારનો નીવેડો કરવાનું કામ અમને સોંપ્યું છે, પણ "તેઓના જામીન થવાનું અથવા અમારી વ્યવસ્થા અને ઠરાવ પ્રમાણે તેઓને મળતા "કરવાનું કામ અમને અશકય લાગે છે. બંને ભાઈ હદપારની કેફની સત્તા નીચે આવી "ગયા છે, તે વળી તેમની ડાગળી ખસતાં સુધી; અને બંને જણાએ, આવી સ્થિતિને "લીધે અતિશય ધિઃકારવા લાયક કામ કર્યાં છે; અમારા વિચાર પ્રમાણે, તેઓ ઠેકાણે "આવે એમ લાગતું નથી. તે ઉપરથી અમે અમારો એવો અભિપ્રાય આપિયે છિયે કે, "નીચે પ્રમાણે તેમને માટે ઠરાવ કરવો અમારી નજરમાં બહુ ઘટિત અને વાજબી છે. "ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ટોરડાના બનાવ પછી એક મહિને, ચાંદણી સંબંધી ટંટાને લીધે, ધીરજિયે માણસો એકઠાં કરીને ટીટોઈ ઉપર ચડી જવાની તૈયારી કરી; પણ બીજા ઠાકોરો જઈને વચ્ચે પડ્યા, અને તેને પાછા વળી જવાને સમજાવા લાગ્યા. આ ઉપરથી કનકાજિયે ટોરડાવાળો જે ધીરજીના મિત્ર થતો હતો તેની ઉપર હુમલો કર્યો.

તે સમાચાર સાંભળીને ધીરજી ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યો. ત્યાં ખુબ લડાઈ થઈ તેમાં ટીટોઇવાળાનાં દશ માણસ માર્યાં ગયાં ને તેને પાછા હઠવું પડ્યું.

તો પણ કનકાજિયે ઘેર પાછાં આવીને ટોરડા ઉપર બીજી વાર હલ્લો કરવા સારૂ ફરીને શિરબંધી એકઠી કરવા માંડી, તે વાત જાણીને ધીરજિયે કુંવર ઉમેદસિંહને ટોરડાની મદદ સારૂ બોલાવ્યો. તે વેળાએ મહારાજ ગંભીરસિંહે તેને ના પાડી પણ તે ગયો. કનકોજી ફોજ લઈને ટોરડાને પાદર આવ્યો, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે "રાજાનો કુંવર માંહ છે. માટે તેને કાંઈ થાય "તો ઠીક નહિ." તેથી ટોરડાને પાદર થઈને મોજે પાલ ગયો, અને ત્યાંની વોળ લીધી. ત્યાં જવાનું બીજું કાંઈ કારણ ન હતું પણ પેટભરાઈ સારૂ પૈસો લૂંટવાને તે ગયો હતો. ત્યાર પછી તેણે બીજાં ગામડાંમાં જઈને ત્યાંની વોળ લીધી. અને ત્યાંથી કુંવરને કાગળ લખ્યો કે, "આપ તો મારા ધણી "છો, માટે આપને ટોરડામાં રહેવું ઘટતું નથી. એ તો અમે અને તેઓ "સમજીશું. જો તમે મારા સામા લડવા આવશો તો મારાં ભાલોડાં તથા "ગોળિયોને આંખ્યો નથી, તેથી દુનિયામાં તમે મને નીચું જોવરાવશો." આ કાગળ વાંચીને કુંવરજીને ઉલટો ક્રોધ ચડ્યો, એટલે પોતાના શિરબંધિયો આપીને ધીરજીને કનકાજી સામે લડવા મોકલ્યો. ટીંટોઇના ઠાકોરનો એક આરબ જમાદાર પોતાની ઘોડી ફેરવતો હતો તેના સામી ધીરજીના માણસોએ ગોળી વાહી તેથી ઘોડી મરી ગઈ. તે વાત આરબે જઇને કનકાજીને કરી અને કહ્યું જે, "હવે અમે તેમના સામા લડીશું." ત્યારે કનકાજીએ કહ્યું જે, "આપણે ત્યાં લડવા જવું નહિ, પણ બંદુકદાર માણસોને રસ્તા "ઉપર આ કોતરમાં બેસારી મૂકો, અને આપણે સામા ઉભા રહીશું તેથી "તેઓ આપણા ઉપર આવશે, એટલે તેમના ઉપર ગોળિયો ચલાવવી." તેઓએ તે પ્રમાણે કર્યું અને તેનો પરિણામ એ આવ્યો કે ધીરજીના સત્તર અશ્વાર માર્યા ગયા, અને તેને ટોરડે પાછાં જવું પડ્યું.

ઉપરની લડાઈ થઈ તે વેળાએ ધીરજિયે એક બારગીરને પોતાનો પોશાક આપ્યો હતો તે માંહ મરાયો. તેવામાં સર્વે મરી ગયેલા બારગીરોના પોશાક કનકાજીનાં માણસ લઈ ગયાં તેમાં ધીરજીનો પોશાક પણ

ગયો. તે જોઇને તેઓએ ધાર્યું જે ધીરજી પણ મરાયો છે. તે ઉપરથી ટીંટાઈના ઠાકોરે લાલ પાઘડી ઉતારીને ધોળું ફાળિયું બાંધ્યું, એટલે તેના કુંવર લાલજિયે કહ્યું જે "હવે શોક કરો છો ત્યારે આગળથી શા વાસ્તે "વિચાર કર્યો નહિ?" તેણે ઉત્તર આપ્યું કે, "તમે બધાયે મળીને મારૂં "મન ફેરવ્યું હતું, તેથી એમ બન્યું" પછીથી ખખર કઢાવી તો જાણવામાં આવ્યું કે ધીરજી કુશળ છે, એટલે તે રાજી થઇને પછી ટીંટાઇયે ગયો.

પછી ધીરજીને બહુ દિલગીર દેખીને કુંવરે કહ્યું જે, "તમારે હવે શોક "રાખવો નહિ, જે મુવા તે હવે પાછા આવવાના નથી, પણ હવે હું તમને "કશી વાતની કમી ર્‌હેવા દઇશ નહિ. તમારા ઘોડાચાકરો હું તમને નવા "આપીશ." ધીરજી ક્‌હે કે, "કનકાજિયે મારી લાજ લીધી, માટે આપણે ટીંટાઈ મારવું જોઇયે." ત્યારે કુંવરે સોગન ખાધા જે, "ટીંટાઈ માર્યા વિના "મારે ઈડર પાછા જવું નહિ." પછી ધીરજી કુંવરને લઈને ટીંટાઈ ગયો. કુંવર ઉમેદસિંહે મહારાજને કાગળ લખ્યો જે, "આપને મારી મદદે પધા- "રવું ઘટે તો આપનો સરંજામ લઇને પધારજો, નહિંતર હું ટીંટાઈવાળા સાથે "લડીને મરીશ." મહારાજને આ પ્રમાણે કરવું ગમતું ન હતું, પણ કુંવરનું રક્ષણ કરવા સારૂ પોતાનું લશ્કર લઈ જઈને ટીંટાઈને પાદર જઈ કુંવરને મળ્યો. શિરોઇનો એક પ્રતિષ્ઠિત ચારણ ખોડીદાનજી કરીને હતો, તેને ત્યાંના ઠાકોરે દેશવટો દીધો હતો, કારણ કે, તે ઠાકોરોનો જામીન થયો હતો, પણ તે કરાર પ્રમાણે નહિ ચાલ્યો ત્યારે ચારણે તેને તાકીદ કરી, એટલે તેણે ચારણને દેશવટો દીધો. તે આ સમયે ટીંટાઈના ઠાકોર પાસે હતો. જ્યારે મહારાજની ફોજ આવી પ્હોંચી ત્યારે તેણે ડુંગરી ઉપર કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેમાં લડાઇનો સામાન લઈ જઇને પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થયો. પણ ખોડીદાનજિયે જઈને મહારાજને વિનતિ કરી જે, "તોપો લઇને અહિ "પોતાના સરદાર સામે લડવા આવવું આપને યોગ્ય નહિ." એ રીતે મહા- રાજને તથા કનકાજીને તેણે સમજાવ્યા, પણ ધીરજી તથા કુંવરજી માનતા ન હતા; છેવટે કનકાજીયે રૂપિયા આપ્યા, એટલે સમાધાન થયું, પછી કુંવરજી તથા મહારાજ પાછા ઈડર ગયા.

આટલું થયા છતાં પણ ધીરજીનું મન માન્યું નહિ. તેણે પોતાને ઘેર જઇને કુંવર ઉપર રીસ લાવીને તેની જીવાઈનું ગામ ભીલોડું હતું ત્યાં જઈને ત્યાંનાં ઢોર વાળ્યાં, અને તે વેચી ખાધાં. ત્યારે કુંવરે ધીરજીને ઠપકાનો કાગળ લખ્યો. તેનું ઉત્તર ધીરજિયે લખ્યું જે, "મારાં ઘોડાંને તથા માણ- "સોને તમે કેમ મરાવ્યાં?" ત્યાર પછી દરબારનું ભુતાવડ ગામ છે ત્યાંનાં

ઢોર તથા બાન પકડ્યાં, તથા કુંવરની જીવાઈનું બીજું ગામ વસાઈ હતું તે માર્યું. તે વેળાએ રક્ષણ કરવા જતાં તેનાં બે ચાર માણસોને ગોળીઓ વાગી. વળી તેણે શીલાસણ, રેંટોડું અને બીજાં ગામ લૂંટ્યાં, ત્યારે છેવટે બે હજાર માણસોની ફોજ રાખીને બે તોપો તથા સરદારોને સાથે લઈને કુંવરજી વાંકાનેર ઉપર ચડ્યો. તે વેળાએ ધીરજી પણ સામો લડવાને તૈયાર થયો, અને બસેં શિરબંધી રાખ્યા. કુંવરે વાંકાનેર જતાં રસ્તામાં વસાઈ આગળ પંદર દિવસ મેલાણ રાખ્યું. ત્યાં અર્ધી રાત્રે ધીરજી આવ્યો અને તોપખાના ઉપર આરબ હતો તેને મારી નાંખીને જતો રહ્યો. બીજે દિવસે ઉમેદસિંહ ત્યાંથી ઉપડીને ભીલોડે ગયો અને ત્યાંથી વાંકાનેર આવ્યો. ત્યાં ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ થઈ. તેમાં કુંવરના દશ માણસ મરાયાં, અને ધીરજીનાં ત્રણ માણસ મરાયાં. ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ કરી પણ ગામ ભેલાયું નહિ, ત્યારે કુંવરે ઈડર મહારાજને પત્ર લખ્યું જે, "ત્રણ દિવસ થયા વાંકાનેર ભેલાતું નથી, માટે બીજા વધારે શિરબંધી મોકલજો." આ ઉપરથી મહારાજે બસેં પાળા અને પચાસ અશ્વારો મોકલ્યા. આ વેળાએ ઘણાં માણસોએ ધીરજીને સમજાવ્યો કે "કુંવર હઠ ઉપર આવ્યો છે, તે વાંકાનેર માર્યા "વિના જશે નહિ, અને તમે માત્ર ત્રણ ગામના ધણી છો તેથી પ્હોચી "શકશો નહિ. તમે ત્રણ દિવસ ટકાવ કર્યો, તેથી તમને શાબાશ છે પણ "હવે તો તમે ન્હાશી જાઓ." ત્યારે ધીરજિયે પોતાના દરબારમાં બિછાયત કરી; ઢોલિયો ઢાળીને આગળ દારૂના સીસા તથા મીઠાઈ મેલીને થોડા રૂપિયા ભેટ મૂકયા અને ત્યાર પછી પોતે ન્હાશી ગયો. પછી કુંવરે ગામ લૂંટ્યું, બાળ્યું, તથા ત્યાંના આંબા મહુડા કપાવી નાંખ્યા, કૂવા પૂરાવી નાંખ્યા, અને ત્રણ દિવસ રહીને પાછો ઈડર ગયો. તેટલી વારમાં ધીરજી પોતાના કબીલા સુદ્ધાંત ડુંગરપર ગયો. ત્યાંના રાવળે ગામ આપ્યું. ત્યાં રહીને તે ઈડર જિલ્લામાં લૂટફાટ કરવા લાગ્યો, અને ઘણું નુકસાન કર્યું. ત્યારે મહારાજે બાંહધર આપીને ધીરજીને ઈડરમાં તેડાવી લીધો ને મનાવ્યો, તથા તેનાં ગામ તેને હવાલે કર્યાં. વળી કુંવરે તેને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો.[૧]

---

૧ ધીરજી પોતાના તા૦ ૨૯ મી મે, સન ૧૮૨૧ ના મેજર માઈલ્સ ઉપરના કાગળમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

"મને તમારો કાગળ પ્હોંચ્યો છે, અને તેમાં લખેલા સમાચાર જાણ્યા છે. હું "વાંધાભરેલી ચાલ ચલાવું છું એમ તમે સાંભળ્યું છે, એવું લખો છો એ વાત ખરેખર "સાચી છે. પણ અંગરેજ સરકારના મુલકમાં મેં લૂંટફાટ કરી નથી, અને કારણ વિના "કોઈને હરકત કરી નથી. ઈડરના રાજાના હાથની લખેલી મારી પાસે ચિઠ્ઠી છે. તે

ત્યાર પછી એક વર્ષે કુંવરે ધીરજીને કેટલાક રૂપિયા આપીને તેટલામાં જેટલા ઘોડા આવે તેટલા ખરીદવાને કાઠિયાવાડ મોકલ્યો. એ રૂપિયા

"મને આપ્યા પછી એમણે પોતાનો મનસૂબો ફેરવ્યો છે. એમણે મારૂં એક ગામ લીધું "છે અને મારા સાથિયોના મોતનું કારણ પણ-એ જ છે. તેનો કશો બદલો મને વાળી "આપ્યો નથી. વળી એમણે મને દશ ઘોડાનું નુકસાન કરાવ્યું છે તે પણ ભરી આપ્યું "નથી. જે જે બાબતનું મહારાજે મને વચન આપેલું તે બધુંયે જૂઠું પડ્યું છે. એમના "કામને માટે મેં ચૌદ હજાર રૂપિયા ઉપાડીને ખર્ચ્યા છે, તેમાંથી એક પૈસો પણ "એમણે મને આપ્યો નથી ને ઉલટું મારૂં ગામ લઈ લીધું છે; અને મને મારી નાંખવા "માટે મારા શત્રુઓને ઉશ્કેરે છે. રાજાની લખેલી ચિઠ્ઠી જો તમારે જોવી હોય તો હું "મોકલું, તે વાંચીને મને પાછી મોકલાવી દેજો; અને મારો વાંક જણાશે તો પછી જેમ "તમે ક્હેશો તે પ્રમાણે કરીશ. જેઓ મારા દુશ્મન છે, અને જેમના ઉપર મારો દાવો "છે તે વિના કોઈને મેં હેલોહરકત કરી નથી. અંગરેજ સરકાર મ્હોટી છે, પણ મારો "હક્ક મહારાજા ઉપર છે તે મને અપાવવો જોઇયે, અને ચાંપાવત પટાનાં બધાં ગામ "એ દબાવી પડ્યા છે તે પાછાં અપાવવાં જોઇયે. ત્યાર પછી મારે કશું માગવાનું નથી; "અને અંગરેજ સરકારની ચાકરી કરવાને તૈયાર રહીશ. ઈડર પરગણામાં મારા ઘણા "શત્રુ છે. મારી પાસે તમે માણસ મોકલજો એટલે તેની સાથે હું ઉપર લખેલો કાગળ "મોકલીશ. હું તેની ચાર દિવસ સુધી વાટ જોઇશ. મારા શત્રુઓનું માનશો નહિ, "મારે ઈડર દરબાર સાથે કજિયો છે." ઇ. ઇ.

કર્નલ બાલેન્ટૈને બારોટ દામોદર મોહોબતસિંહને ધીરજી પાસે મોકલ્યો હતો, તે તા૦ ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૧ ને રોજ છાવણીમાં આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે ખબર આપી:–

"હું છાવણીમાંથી ગયો કે તરત ઠાકોર ધીરજી મને આવીને મળ્યો. તે પ્રથમ "તો પોતાના કારણના વાજબીપણાથી મનમાં સંતોષ પામેલો જણાયો. પણ પછીથી "પોતાની ભૂલ કબુલ કરી. ઈડરવાળાનું નુકશાન કરવાનું એ કામ તેનું પ્હેલવેરકું જ "હતું, પણ હવણાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ કરે છે, અને મને ક્હે છે કે લાલજી મહારાજ "(કુંવર ઉમદેસિંહ) સાથે તમે વચ્ચે પડીને મારો નીકાલ કરાવી આપો. તે મ્હોટી "ફોજ લઈને આ વેળાએ વાંકાનેરની પડોશમાં ચડી આવ્યા છે. ઠાકોરે મને વારે વારે "અરજ કરી તે ઉપરથી તેમ કરવાને મને મન થયું:-તેણે નીચે પ્રમાણે કોલકરાર કરવાની "મને સત્તા આપી છે:–

"પ્હેલું. તો આજ સુધી લૂંટી લીધેલી માલમતા પાછી આપવી.

"બીજું. વાંકાનેરની સામે ફોજ રાખવાને જે ખર્ચ થયો હોય તેનો ભાગ આપવો.

"ત્રીજું. તેણે પોતાના એક હુમલામાં એક બ્રાહ્મણનું ખુન કર્યું છે તેનો, ધન "આપીને કે પછી ભોંય આપીને, નિકાલ કરવો અને,

"છેલ્લું. તે મહારાજની ચાકરીમાં હાજર થાય."

લઇને ધીરજી ચાલ્યો તે માણસા પાસે વરસોડે જઇને તે રૂપિયા ખર્ચીને પોતે પરણ્યો. તેને એક બીજી ઠકરાણી હતી. નવી ઠકરાણીને માટે લૂગડાં

"આ ઉપરથી હું એકદમ **લાલજી મ**હારાજ પાસે ગયો અને સર્વે વાત સારી "પેઠે સમજાવીને કહી અને કહ્યું કે, એની એ અરજ કબૂલ રાખવી, તેમાં વળી **અ**ગરેજ "**સ**રકારને એ બાબતની જાણ થતાં સુધી તો એમ કરવું જોઇયે એમ સમજાવ્યું. પણ "**લાલજી મ**હારાજે એકદમ કહ્યું કે **ધીર**જિયે મારૂં જીવાતનું ગામ માર્યું છે, માટે હું "એમ કરવાનો નથી. એમ કહીને એમનો વિચાર **ધીર**જીને જાણ કરીને પાછાં આવવાની "મને રજા આપી. પછી ગામ (**વાં**કાનેર) ઉપર હુમલો કરચો, અને આ વેળાએ **ધીર**-"જિયે નિશ્ચયપૂર્વક બચાવ કરચો નહિ, એટલે આખું ગામ લૂંટીને બાળી નાંખ્યું."

લાલજી મહારાજનો કર્નલ **બાલેન્ટૈ**ન ઉપર કાગળ, તા૦ ૯ મી સપ્ટેમ્બર, સન ૧૮૨૧ નોઃ—

"ગયા બાર મહિનાથી **ધીર**જિયે **વાં**કાનેરથી અમારા પરગણામાં ઘણું નુકશાન "કરવા માંડ્યું છે. ત્યાં આગળ તેણે ઘણાં માણસ રાખ્યાં છે. તેમાંથી લૂંટારા મોકલ્યાં જ "કરે છે. તે સિવાય વળી ઈડર કિલ્લામાંથી એક વાણિયાને બાન તરીકે પકડી ગયો છે. "તેમ છતાં ચાર મહિના સુધી અમે એને સમજાવ્યો પણ માન્યું નહિ. ત્યારે ફોજ રાખ-"વાની અમને જરૂર પડી. તે વતે અમે **વાં**કાનેર ઉપર હલ્લો કરીને **ચાં**પાવત **ધીર**-"જીનો કબ્જો છોડાવી દીધો છે, એટલે તે નાશી જઈ ને ડુંગરપુરના મુલકમાં ભરાઈ પેઠો છે."

ધીરજીનો કર્નલ **બાલે**નટૈન ઉપર કાગળ, તા૦ ૮ મી સપ્ટેમ્બર, સન ૧૮૨૧ નોઃ—

"મને તમારો કાગળ પોહોંચ્યો છે. તેમાં મારા શત્રુએ ખોટું સમજાવ્યું છે તે લખ-"વામાં આવેલું છે; પણ તમારી જો મરજી હોય તો **મ**હારાજની ચિઠ્ઠી તમને વાંચવા "સારૂ મોકલું. તે ઉપરથી તમારા જાણવામાં આવશે કે, એમની ઉશ્કેરણી ઉપરથી મેં "મારી આવી કરણી ચલાવી છે. એક વેળાએ મેં એમની ચાકરી ઉઠાવી તેમાં આઠ "દશ માણસ અને આઠ દશ ઘોડાં મરાયાં અને ઘાયલ થયાં. આ વાત પ્હેલાં મેં "**મેજર માઇલ્સ**ને જાહેર કરી છે. લખાણની મતલબથી **મ**હારાજ આડા ગયા, ત્યારે "એમનાં પરગણાંમાં પગપસારો કરવાની મને જરૂર થઈ છે. ત્યાર પછીથી **મ**હારાજે "મારા ગામ ઉપર હલ્લો કરીને તે માર્યું છે, તેમાં હું તેમના સામો થયો નથી, તેમાંથી "તેણે પચાસ હજારની મિલ્કત લૂંટી લીધી છે. આ વાત ખરી છે કે ખોટી તે વિષે "તમે **અ**હમદનગરના **મ**હારાજને પૂછજો, અને **મેજર માઇલ્સ** પણ ઘણી બાબતોથી "તમને જાણીતા કરશે. જો હું તમારી નજરમાં અપરાધી જણાઉં તો તમારી નજરમાં "આવે તેવો જવાબ મારી પાસેથી લેજો. પ્હેલો **મ**હારાજે મને ઉશ્કેર્યો અને પછીથી "તેને પરિણામ જોવાને મને તજી દીધો. હું હવણાં જંગલમાં છું. મારી પાસે આઠસેં "માણસ અને સો ઘોડાં છે ને ભૂખે મરે છે, અને જો મારા ગામ વિષે કાંઈ કરવામાં "આવશે નહિ તો પછી ઈડરવાડામાં મારે લૂંટફાટ કરવી પડશે. બીજું, હું મારાં માણસો "અને ઘોડાં સહિત તમારી ચાકરી કરવાને ઇચ્છું છું, કેમકે હવે ફરીને **મ**હારાજની ચાકરી "હું કરવાનો નથી."

ઘરેણાં ખરીદ કરતાં થોડા રૂપિયા રહ્યા તેનાં બે ઘોડાં ખરીદી લાવીને ઈડર આવીને કુંવરને હાજર કર્યાં. ત્યારે ઉમેદસિંહે પૂછ્યું કે બાકીના રૂપિયા કયાં ગયા? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યું જે, "તે રૂપિયા મારા ધણીના હતા અને "મેં મારા કામમાં વાવર્યા. હું કોઈના ઘરમાં ચોરવા ગયો નથી." આવું સાંભળીને કુંવર તો કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ મહારાજે તાકીદ કરીને કહ્યું જે, "અમારા રૂપિયા લાવો." ત્યારે ધીરજીએ કહ્યું જે, "રૂપિયા તો મારા ઘરમાં નથી. આપ ચાહે તે કરો." આવું સાંભળીને મહારાજે તેના ઉપર મોસલ કર્યા ત્યારે ધીરજિયે તે રૂપિયાને પેટે પોતાનું ગામ ઘાંટી મહારાજને લખી આપ્યું. પણ ધીરજીના મનમાં બહુ દુઃખ લાગ્યું તેથી તે વખે નીકળ્યો, અને કબીલા સુદ્ધાંત મેવાડ જીલ્લાના મ્હેવાસમાં પાટિયા વલેચા નામનું ભીલનું ગામ છે, ત્યાં એક વર્ષ રહીને ઈડર જીલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. એક સમયે ટીટોઈના ગામ બામણુવાનાં ઢોર લઈ ગયો. તે વેળાએ તેની પાસે વીશ અશ્વારો હતા, પણ એક દિવસમાં વીશ ગામોમાં બૂમ પડાવતો હતો. તથાપિ ઈડર જીલ્લામાં બીજા ભીલ લોકો જે લૂંટફાટ કરતા તેઓનાં માથાં કાપી કાપીને ટોપલામાં ભરીને મહારાજને ભેટ મોકલતો. વસાઈ, બજોલી, ભીલોડા, ઇત્યાદિ ઘણાં ગામ ધીરજિયે બાળ્યાં, તથા ત્યાંનાં ઢોર અને બાન લીધાં. ચારણ, ભાટનાં ગામ સિવાય ખાલસાનું કોઈક જ ગામ ધીરજિયે લૂંટ્યા વિના રાખ્યું હશે.[૧]

એક સમયે મહારાજે દરબારમાં કહ્યું જે, "મેં અધિકાર આપીને "ધીરજીને વધાર્યો ત્યારે તે મારાં ગામ મારે છે, પણ એવો તરવારિયો છે "ત્યારે બીજા રજવાડામાં જઇને પટો કેમ લેતો નથી?" આ વાત ધીરજીને કાને ગઈ, એટલે મ્હોટે ઉદયપુરના રાણા શ્રી ભીમસિંહ[૨] પાસે તે ગયો. એ રાણાજી ઈડરમાં જ્યારે મહારાજ ગંભીરસિંહની બ્હેન વ્હેરે પરણવા આવ્યો હતો, ત્યારે ધીરજીને તેની સાથે ઓળખાણ થયું હતું તથા તે વખો કર્યાથી દેશાવરમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તેથી રાણાજિયે એક ભારે ઉપજનો પટો કરી આપ્યો. તેનો લેખ લીધો પણ જાગીર તેણે લીધી નહિ; અને કહ્યું જે, "અહિં રહેવાથી કોઈ કહેશે જે પોતાના બાપની જગ્યા વાળી શકયો નહિ.

૧ કર્નલ બાલેન્ટૈનનો સરકાર ઉપર કાગળ, તા. ૨૨ મી માર્ચ, સન ૧૮૨૨ નોઃ—
"કાંઈ પણ કારણ વિના ધીરજી ફરીને બ્હારવટે નીકળી પડ્યો છે. અતિશય ઘાતકી "કામ કરવામાં તે ગુંથાયો છે. ભીલોડાના પંદર સોળ બ્રાહ્મણોને તેણે ઠેર કે ઘાયલ "કર્યા છે અને બીજાં ઘણાં ઘાતકી કામ કર્યાં છે, એવી તેની વાત ચાલે છે."

૨ ઉદયપુરની ગાદીનો ૬૪ મો રાજા, એનો સમય ઇ. સ. ૧૭૭૮ થી ૧૮૨૮ સુધી.

"તેથી મારી પ્રતિષ્ઠા જાય." પછી ત્યાં ચાર મહિના સુધી રહીને પાછો ઈડર જીલ્લામાં આવ્યો. અને પોતાનો કબીલો મારવાડમાં કુડા ગામ છે, ત્યાં રાખીને પોતે પાછો ઈડરનાં ગામ લૂંટવા લાગ્યો.

આ વેળાએ કર્નલ બાલેન્ટૈને દેશનો ઠરાવ કરવાના વિચારે ઈડરના સર્વે સરદારોને સાદરે બોલાવ્યા. તેઓના મનમાં ઘણી નારાજી થઈ ગઈ હતી અને તેમાંના ઘણાખરા તો મહારાજને હ્હેણી ખંડણી આપવાને ના પાડતા હતા, કેટલાએક તો પોતાના ઘોડા ખંડી વાળવાને આપ્યા અને કહ્યું જે અમારી પાસે રૂપિયા નથી પણ અમે તો દરબારના ચાકર છિયે, અને અમારાં માથાં રાજાનાં છે. એકલા કુંપાવતોએ બરાબર જવાબ દીધો. એક મહિના લગી વિચાર કરીને બ્રિટિશ એજન્ટે મુંડેટી, ટીંટોઈ, ટોરડા, અને વાંકાનેરના ઠાકોરોને બેડિયો જડી અને બીજાઓ ઉપર જોરાવરી કરીને મહારાજનો ભાગ અપાવ્યો. વાંકાનેરના ધીરજીને ચારણની બાંહધરી આપીને બોલાવ્યો તે પાંત્રીશ શિરબંધી લઇને આવ્યો, પણ તેમને મહારાજે ફ્હાડી મૂકયા, અને તેનો ભત્રિજો ઉદજી કરીને જવાન કુંવર હતો તેને તેની પાસે રહેવા દીધો. જ્યારે સરકારના સિપાઈ ધીરજીને ઝાલવાને આવ્યા, ત્યારે ઉદજિયે તે માંહેલા કેટલાકને ઠૅર કર્યા, તથા બીજાઓને ઘાયલ કર્યા ત્યાર પછી તે મરાયો.

(દુહા–સોરઠા)

ભાઈ તણે શિર ભાર, પડિયો ધીરા ઉપરે;
શત્રાં વજાડે સાર, અપછર વરિયો ઉદલો.
કર આરબ કટકાહ, પ્રશણ પગાંતલ પાડિયા;
બબે હોય બટકાહ, એકણ ઘાવે ઉદલા.

એ ધીરજી છ મહિના સુધી કેદ રહીને, પછી બેડિયો તોડીને, કોટ ઉપરથી પડતું મૂકીને ન્હાશી ગયો. મુંડેટીનો ઠાકોર ચાર મહિના સુધી કેદ રહ્યો, તે જમાન આપીને તથા મહારાજનો દાવો ચૂકાવીને છૂટયો. અને તેજ વેળાએ ટીંટોઈ તથા ટોરડાના ઠાકોર પણ એવીજ રીતે છૂટયા.[1]

---

૧ ધીરજીના કામની કર્નલ બાલેન્ટૈનની યાદી તા. ૩૦ મી આકટોબર ૧૮૨૩:-
"ધીરજિયે બ્રાહ્મણોનાં ખુન કરચાં, અને બીજા ગુનાહ કરચા તે વિષે અગાઉ "વિગતવાર સરકારને જાહેર કરવા ઉપરથી તેનો દંડ કરવાનો, તેને દાબમાં રાખવાનો, "અને તેની જાગીર તેના પાસેના સગાને આપી દેવાનો હુકમ થયો છે.. તેને શિક્ષા "કરવા સારૂ ફોજ મોકલી, પણ આ પ્રસંગે તેણે બારોટ દામોદર મોહોબતસિંહની "મારફત શરણ થવાની ઇચ્છા જણાવી, તે ઉપરથી, ગાયકવાડની ખંડણી વગેરે "બાબત જમીનનો બંદોબસ્ત કરતાને કર્નલ બાલેન્ટૈને બીજા સરદારોને ડભોડામાં

ધીરજી જેવામાં વડોદરે કેદમાં હતો તેવામાં તેણે સામળાજીને એવી માનતા માની હતી કે, હું કેદમાંથી છૂટીશ તો એક મૂલ્યવાન ભેટ કરીશ. છેવટે

"એકઠા કરયા. ત્યારે ધીરજીને પણ બોલાવ્યો, અને તેને ફહાવ્યું કે, તમારે ગંભીરસિ-
"હની સામે જે ફરિયાદ જાહેર કરવી હોય તે કરજો. ધીરજિયે બાંહધર માગ્યો, તે
"ગંભીરસિંહ પાસેથી મેળવી આપવામાં આવ્યો. તે આવીને હાજર થયો, અને તેને
"આશા મળી, તથા તેના ગુજરાન સારૂ તેને પૈસા ધીરવામાં આવ્યા અને આખા
"આંપાવત પરગણાનો ઠરાવ ગંભીરસિંહ પાસેથી મહા મુશ્કેલિયે કરાવી આપ્યો. પછી
"તેની પાસે જામીન માગ્યા, પણ દેગામ જવાનું બ્હાનું બતાવીને ધીરજી સટકી ગયો,
"અને રસ્તામાં વસાઈમાંથી બાન પકડ્યાં, અહંમદનગરના એક વ્હોરાને ઠેર કરચો,
"ભીલોડાનાં ઢોર વાળી ગયો, અને બીજા અનર્થ કરવા માંડ્યાં. ઠાકોર ગોપાળસિંહ
"ત્યારે બાળક હતો અને દાંતાના મુલ્કમાં રહેતો હતો, તેને હવણાં તેણે પોતાની અને
"પાહાડજી(ટોરડાના)ની સાથે મળી જવાને સમજાવ્યો અને પછી તરત જ ત્રણે
"મળીને કાગળ લખ્યો કે, અમે મુલ્ક લૂંટીશું. ધીરજી ડુંગરામાં ભરાઈ પેઠો. તે ઉપરથી
"તેને શોધવાને પક્કો તપાસ થવા લાગ્યો; અને ભાટી પાહાડજી, કનકાજી અને બીજા
"ઘણા સપડાઈ ગયા. તે ઉપરથી ધીરજી ડરવા લાગ્યો અને ઉદયપુર ન્હાશી ગયો. ત્યાં
"રાણો અને તેના સરદારો ધીરજીના ઘાતકી કર્મથી અજાણ હતા, તેથી ત્યાંના રેસિ-
"ડેણ્ટની (સર ડેવિડ ઓચટરલ) અને તેની વચ્ચે મધ્યસ્થ થયા. એટલે રાણાને રાજી
"રાખવાને રેસિડેણ્ટ ધીરજીની તરફેણનો કર્નલ બાલેનટૈન ઉપર કાગળ લખ્યો. તેમાં
"લખ્યું કે, ઉદયપુરના રાણાની ખાતર ધીરજીના ગુનાહ ઉપર અખાડા કરવા, અને
"હવે પછી તે માટે વાજબી અને ખરેખરો ઠરાવ એની તરફેણમાં ગંભીરસિંહ સાથે
"કરી આપવો. આ ઉપરથી કર્નલ બાલનટૈન રેસિડેણ્ટને લખ્યું કે ધીરજિને સાદરે
"મોકલજો. ધીરજિયે રેસિડેણ્ટની રૂબરૂ ગોપાળસિંહની સાથે જવાનો બંદોબસ્ત કરચો
"અને, તેની રજા લઈ ને, તેના કાગળ સાથે તથા માણસો સહિત, તેમ જ રાણાના
"એક આબરૂદાર પુરોહિત લાલજીને સાથે લઈને નીકળ્યો. ધીરજિયે ગોપાળસિંહને ધમ-
"કાવી ફહાડીને તેનો જમીનનો ભાગ પોતે લખાવી લીધો હતો. તેણે ગોપાળસિંહને
"ઉદયપુર મૂક્યો, અને રસ્તામાં તેના ચાકર પાસેથી તેનું જવેર ખુંચાવી લીધું; અને
"ગોપાળસિંહે જ્યાં જ્યાં પૈસો કે લૂગડાં સંતાડી રાખ્યાં હતાં તે ધીરજિયે જોરજુલ્મથી
"લઈ લીધાં. જ્યારે તે સાદરે આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે ગોપાળસિંહે તેના તર-
"ફની મને સત્તા આપી છે. તે પુરોહિત લાલજીની સમક્ષ પોલિટિકલ એજન્ટને
"શરણ થયો, ગોપાલસિંહને પાછાં બોલાવવાનું વચન આપ્યું, અને તે બાબતનો એક
"લેખ લખી આપીને કનકાજી તથા પાહાડજીને વચ્ચે જામીન આપ્યા. હવે ધીરજીને
"તેના ગુજરાનને અર્થે પૈસા મળ્યા અને ઘેર પાછાં જવાની તેને રજા આપી. ત્યાં જઈને
"ત્યાં સરકારનું થાણું હતું તે ઉઠાડી મૂકવાની અરજી કરી. તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં
"આવ્યો. પણ તેણે ગોપાળસિંહને તેડાવી મંગાવ્યો નહિ, પણ બ્હારોબ્હાર તેના સાંભ-
"ળવામાં આવ્યું કે ઠરાવ થવાને વિચાર ચાલે છે તેથી તે આવીને સાદરે શરણ થયો.

જ્યારે તે કિલ્લાની ભીંત ચડી ઉતરીને છૂટી ગયો ત્યારે તે **સામળાજી** ગયો અને માનતા પૂરી કરી. ત્યાંથી પછી છાનોમાનો કાઠિયાવાડમાં ગયો, ત્યાં ઘોડા ખરીદ કરીને, અશ્વાર રાખી ફરીને ઈડર જિલ્લામાં પેઠો અને

"એટલે **ધીરજી**ને બોલાવાનો સમન થયો. તેનું ઉત્તર તેના ચાકરે **અહમદનગર**થી લખી "મોકલ્યું પણ લખ્યા તારીખ **વાંકાનેર**ની ઘાલી, અને જ્યારે ચાકરને પૂછ્યું કે તારો "ધણી કયાં છે? ત્યારે ઉત્તર આપ્યું કે **વીજાપુર** છે. પછી કર્નલ **બાલેન્ટૈન** તેના જામી "નદાર ઉપર લાગુ થયો અને તેના તથા તેઓના ઉપર મોસલ કસ્યા. **ધીરજી** સાદરે "આવ્યો એટલે કર્નલ **બાલેન્ટૈન** રોજ તેને બોલાવતો; ત્યારે આજ પતાવું, કાલ પતાવું "એમ કહીને કશું કસ્યા વિના દિવસ ફહાડવા લાગ્યો. તેના જામિનો આવીને છૂટી પડ્યા "અને કહેવા લાગ્યા કે હવે અમે કશું જોખમ અમારે સાથે રાખતા નથી. એટલે તેના ઉપર "મોસલ કસ્યા. **ધીરજિ**યે કહ્યું કે મોસલ જો ખશેડશો નહિ, તો હું આત્મઘાત કરીશ" અને "પછવાડેથી શું નીપજશે તે કહેવાઈ શકાશે નહિ, કેમકે મારા માણસ હવે મારા હાથમાં નથી."

તા૰ ૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૮૨૩.

"**ધીરજી**ના ઉપર મોસલ કસ્યા છે ત્યારથી દશ દિવસ થયાં એની ચાલ "ઉદ્ધતાઈભરેલી અને ધમકી દેનારી થઈ પડી છે. તે કહે છે કે, જોઇયે તેવા જામીન "આપવાની મારી તો મરજી છે, પણ મારા હથિયારદાર માણસોની ચાલ વિષે હું "જવાબદાર નહિ. આમ કહેતાં છતાં તે પોતાનાં માણસો સહિત છાવણીમાં લશ્કરી "દમામ બતાવવાને આવજાવ કરીને પોતાનું વચન લાગલું જ તોડે છે.**** જેવી તેની "આશા રાખી શકાય તેમ **ધીરજી** હુજ્જતપણાથી અને આદરી બેઠો હોય તેમ તેનાં "હથિયારદાર માણસો ઓછાં કરી નાંખવાની મારી તતબીરની સામે થયો અને તેના "પરિણામમાં જે કજિયો ઉઠયો. તેમાં તેનો માણસ એક **આરબ** ઉપર ઘા કરવા જતો "હતો તે અજાણે એના ઉપર થયો અને પાછલા ભાગમાં ઘવાયો; વળી એ જ કજિયામાં "એક **આરબ** ઘવાયો. તેનાં બે માણસ ઘાયલ થયાં અને તેમાંથી એક જે બહુ જ ઘવાયો "હતો તે ત્યારે જ મરણ પામ્યો."

મુંબઈ સરકારનો કોર્ટ અફ ડાયરેકટરો ઉપર ડિસ્પાચ,

તા૰ ૧ લી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૬.

"ત્રણ ઠાકોરને (**ધીરજી**, **કનકાજી**, અને **પાહાડજી**) છેવટે **વડોદરે** મોકલી દીધા. "કેમકે તેઓ **મહીકાંઠા**માં રહે તે દુરસ્ત લાગ્યું નહિ. તેમાં રાજાને (ઈડરના) સમજાવ- "વામાં આવ્યું છે કે તેઓ **વડોદરે** છે તેથી તેઓના તમારા પ્રતિના પ્રજાધર્મને કોઈ "વાતે ખલેલ પ્હોંચતું નથી. તેમ જ તેઓના પાસેના સગાઓને તેઓની જાગીર આપ- "વાનો, અને તેઓને માટે તથા તેમનું કુટુંબ જે તેમની સાથે **વડોદરે** રહેવાનું નહિ "તેમને માટે પણ બંદોબસ્ત કરયો હતો. તા૰ ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૨૪ ને "રોજ **ધીરજી** **વડોદરા**માંથી ન્હાઠો; તેને ટીંટોઈના ઠાકોરના દીકરા **લાલજિ**યે તે કામમાં "મદદ કરી. (તે તો કેદમાં જ રહ્યો.) તેણે **મહીકાંઠા**માં પ્રવેશ કર્યો એટલે તેની પછ- "વાડે **ડીસે**થી થોડી ફોજ રવાને કરવી પડી."

આગળની પેઠે લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. કર્નલ બાલેન્ટૈને ગામો ગામ થાણાં મૂકી દીધાં. પણ ધીરજિયે રાત્રની વેળાએ તેઓના ઉપર પડીને ઘણા સિપાઇઓને મારી નાંખ્યા. એક વેળાએ ધીરજિયે એક ગામનાં બાન પકડ્યાં ત્યારે ત્યાં સરકારનું થાણું અને ઈડરના અશ્વાર હતા, તે તેની પછવાડે પડ્યા. પણ રસ્તામાં વચ્ચે એક વાંધું બહુ પ્હોળું આવ્યું તે ધીરજીની ઘોડી કૂદી ગઈ. પછી તેણે પછવાડે ફરીને જોયું અને કહ્યું જે, “આ વાંધું કૂદી શકે તે “ધણી મારી કેડે આવજો.” પછી સર્વે પાછા વળ્યા.

ટીંટોઈના ઠાકોર કનકાજીનો કુંવર લાલજી આ વેળાએ ધીરજી સાથે ભળી ગયો. પછી તે બન્ને બ્હારવટિયા ડુંગરપુરના મ્હેવાસમાં ગયા ત્યાં તેઓને રક્ષણ મળ્યું, એટલે ત્યાં રહીને ઈડરવાડામાં લૂટફાટ કરવા લાગ્યા.

આ વેળાએ ડુંગરપુરના રાવળનું વય બત્રીશ વર્ષનું હતું, પણ તેને લાગ્યું, જે હવે આપણને કુંવર થશે નહિ માટે એક દત્તક કરી લઉં. પછી પોતાના ગોત્રના દેવળિયાના રાજાના કુંવર દલપતસિંહને તેડાવીને રાખ્યો, તથા તેને વારસો લખી આપ્યો. આ કુંવર બ્હારવટિયાની તરફેણમાં ન હતો, તેથી તેઓને તેનો વિશ્વાસ ન હતો, માટે પોતાના કબીલા સામળાજીની પાસે એક જગ્યાએ રાખ્યા હતા, પણ તેઓ ડુંગરપુર જિલ્લામાં રહેતા હતા, અને ઈડરવાડામાં લૂંટફાટ કરતા હતા. તે ઉપરથી ડુંગરપુરના કુંવરે છાની રીતે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે, જે મને એ બ્હારવટિયો નજરે બતાવે તેને સો રૂપિયા ઇનામ આપું. એક વેળાએ ધીરજી અને લાલજી ડુંગરપુર જિલ્લાના એક ગામમાં આવ્યા હતા, તેમાં ધીરજીની આંખ્યો દુખવા આવી હતી, તેથી તે હેરાન હતો. તેઓ એક જણને ત્યાં રસોઈ કરાવતા હતા, તે વાતની કુંવરને જાણ થઇ એટલે તેણે સો અશ્વાર મોકલ્યા. તેઓ તે ગામમાં આવી પ્હોંચ્યા, એટલે નગારૂં કર્યું. તે સાંભળીને ધીરજી અને લાલજી ઘોડે અશ્વાર થઈને સટકી ગયા. ડુંગરપુરના અશ્વાર તેમની પછવાડે પડ્યા, તે નજરોનજર થઈ ગયા, એટલે બ્હારવટિયાઓને કહેવા લાગ્યા જે, “તમે રજપૂત થઈને ન્હાસો છો એ શું?” ધીરજિયે ઉત્તર આપ્યું જે, “તમે “ઘણા છો અને અમે માત્ર બે છિયે, માટે આ સમયે તો ન્હાશી જવું એ જ “ઠીક છે.” પણ લાલજિયે તો પોતાનું ઘોડું ધીમે ધીમે ચલાવવા માંડ્યું, એટલે ડુંગરપુરવાળા આવી પ્હોંચ્યા, ત્યારે તેણે ઘોડાને દોડાવા માંડ્યો પણ તે દોડ્યો નહિ, તે લાગ જોઈને એક આરબે ઘોડાની પીઠ ઉપર તરવાર વાહી, એટલે લાલજિયે પણ પોતાની તરવાર તેના ઉપર ચલાવી. એટલામાં બીજા અશ્વારે લાલજીના ઉપર ભાલો માર્યો, પણ તે બચાવી લઈને તેણે તેના

ઉપર ભાલો નાંખ્યો તે સુસરો ઉતરી ગયો તેથી તે મરણ પામ્યો. લાલજીનું ઘોડું હજી લગણ ચાલ્યું નહિ. તેથી તે હેઠો ઊતરી પડ્યો અને બીજા બેને મારીને પોતે પછી મરાયો. પણ ધીરજિયે જાણ્યું જે લાલજી પછવાડે આવે છે તેથી તે આગળ દોડી ગયો.[1]

પછી ધીરજી કોઈને ઘેર ઉતર્યો છે, એવું સંભળાય કે તરત તે ઘરધણીને ઘેર સરકારના પચાશ અશ્વારો જઈ પ્હોંચે, અને તેને હરકત કરે. એક વેળાએ ધીરજી પોતાને ગામ આવ્યો, તે ગામ એક ચારણના ગામની પાસે હતું, તેથી તેના ઉપર શક લાવીને તેના ઉપર બે અશ્વાર મોસલ કર્યા. ધીરજિયે આ વાત સાંભળી, ત્યારે તે તાબડતોબ ચારણને ગામ આવી પ્હોંચ્યો અને એક અશ્વારને ઠાર કર્યો, પણ બીજો ન્હાશી ગયો. ચારણે બારવટિયા ઠાકોરને ત્રાસ બતાવવાને પોતાના હાથને અને જાંઘને ઘા કર્યા અને પોતાના કુટુંબની એક વૃદ્ધ ડોશીના ગળામાં કટારી ખોશી. અશ્વારોના ઉપર હલ્લો થયાના સમાચાર મહારાજે જાણ્યા ત્યારે તેને લાગ્યું કે, ચારણે તેમ કરવાની ઉશ્કેરણી કરી હશે, માટે તેના ગામ ઉપર ફોજ મોકલવાની આજ્ઞા કરી, પણ વધારે ચોકસાઈ કરતાં જે ખરી વાત હતી તે જણાઈ આવી.

આવી વેળાએ ધીરજી પોતાના મિત્રોના ગામને પાદર પણ નીકળતો નહિ, તેમ જ તેને ખરો મિત્ર કોઈ હતો પણ નહિ. તેણે મેવાડના ડુંગરામાં પોતાનો પડાવ રાખ્યો, પણ ઠેઠ પાટણ[2] સુધી લૂટફાટ કરવા

[1] મેજર થામસના ઉપરીપણા નીચે બ્હારવટિયાઓની પછવાડે ડુંગરપુર ઉપર ફોજ ચડી, અને તા૦ ૧૧ મી માર્ચ સન ૧૮૨૫ ને રોજ કિલ્લો લીધો. પછીના જુન મહિનામાં ડુંગરપુરના જવાન ઠાકોરે લાલજીને મારી નાંખ્યો, તે કામથી તેનો બાપ કે જેનો તે દત્તક થઈ રહ્યો હતો તે ઘણો કોપાયમાન થયો." અંગરેજી દફતર ઉપરથી.

૨ सोरठा

पाटण घोडा पाय, मगरी रही मेवाडरी;
आभो उंडल मांह, धारे तो ले धीरतो। १
मालव धरती मांडी, पूना लग धाहां पडे;
कलकत्ते कमाड, धाके जडियां धीरता। २
तुं धीरा तरवार, नव सहसा झालत नहिं;
नक्षत्री निर्धार, खंड नवे होते खरी। ३

[1] મેવાડની ડુંગરી ઉપર રહીને પાટણને પાદર ઘોડા પાય, જો ધીરો ધારે તો આકાશને પોતાની બાથમાં લઈ લે.

લાગ્યો અને સરકારના અશ્વારો ઉપર હુમલા કરીને ગામડાંમાંથી ઢોર અને બાન લઈ જવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે રાયગઢની આસપાસના મુલ્ક ઉપર હલ્લા કરવા માંડ્યા. એ રીતે તેણે ચૌદ વર્ષ સુધી વખો કર્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં ઈડરના ડુંગરામાં તે સંતાઈ રહ્યો હતો તેવામાં તેના મિત્રોના તરફથી તેને ફોડવાનો જે દારૂ મળ્યો હતો, તે સૂકવવાને તેણે જાજમ ઉપર પ્હોળો કર્યો હતો, તેમાંથી શિરબંધીયોને વ્હેંચી આપતાં કોઈની જામગરી લાગ્યાથી બધો દારૂ સળગી ઉઠ્યો. તેથી ધીરજીને પીડા થઈ ને મરણ પામ્યો. તે વેળાએ તેનું વય આશરે પીસતાળીશ વર્ષનું હતું. ધીરજીનું કદ નીચું હતું અને તે શરીરે પાતળો હતો. ઈડરના કોઈ પણ સરદારના વખા કરતાં ધીરજીનો વખો ઘણો ફ્હેવાયો. આખા મહીકાંઠામાં તેનાં પરાક્રમનાં ઘણાં વખાણ થાય છે અને તેના રાસડા, ગીત, તથા કવિત ઘણાં છે.

ધીરજી મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો કબીલો મારવાડમાં હતો. તેની બે ઠકરાણીમાંથી ચાવડીજીને તેના એક ચાકરે જઈને ધીરજી પ્હેરતો તે પાઘડી બતાવીને સમાચાર કહ્યા, એટલે તે જ પાઘડી સાથે સતી થઈ. તેને કાંઈ સંતાન ન હતું. બીજી ઠકરાણીને એક કુંવર અને એક કુંવરી હતી, તે લઈને તે વાંકાનેર ગઈ.[1]

---

૨ ધીરાની ધાકથી માળવેથી તે છેક પૂના સુધી ત્રાસ વર્ત્તાઈ જવા માંડ્યો ને કલકત્તા શહરના દરવાજા પણ ભીંડી દેવા પડ્યા.

૩ અરે ધીરા! તેં જો નવા પ્રકારની સહસા કરીને તરવાર ઝાલી હોત નહિ તો નવે ખંડ પૃથ્વી નક્ષત્રી છે, એમ ફ્હેવાત.

૧ બ્હારવટિયા ઠાકોરને પકડવાને બ્રિટિશ સરકારે જે જે પ્રયત્ન કર્યા તે નિષ્ફળ ગયા, કેમકે મહીકાંઠાના સર્વે ઠાકોરો તેના ઉપદ્રવ વિષે ઘણું કરીને સરખી રીતે અખાડા કરી જતા હતા. તેને લીધે મુખ્યત્વે કરીને એમ બન્યું હતું, એવું મુંબઈ સરકાર ક્હે છે. ધીરજીની સાથે સલાહનાં ફ્હેણ કરવા અને તેની ફરિયાદનો તપાસ કરીને જે વાજબી લાગે તેનો ઇન્સાફ આપવાનું વચન આપવાને વડોદરાના રેસિડેણ્ટને સૂચવવામાં આવ્યું. મિ. વિલ્લોબી તે દાહાડે રેસિડેન્સીનો ઉપરી હતો. તેણે બ્હારવટિયા સાથે ફ્હેણ ચલાવવા માંડ્યું, પણ તે ચાલતું હતું તેવામાં જ તેના મરણના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. એટલે તે વિષે તે ગૃહસ્થે તા. ૯ ઠી આગસ્ટ ૧૮૨૭ ને રોજ રિપોર્ટ કરી વાળ્યો. વાંકાનેરના ઠાકોર ધીરજીને કજા થઈ, ત્યાર પછી તે છ દિવસ જીવ્યો, અને તેનું મરણ પાસે આવ્યું જાણીને તેણે પોતાના એક રજપૂત માણસને હકિકત કહેવાને મી. વિલ્લોબી પાસે મોકલ્યો અને પોતાના કુટુંબની સંભાળ રાખવા વિષેની અરજ ક્હાવી.

પ્રકરણ ૧૩

ઈડરના મહારાજ ગંભીરસિંહજી

કુંવર ઉમેદસિંહ શીતળાના રોગથી ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૪ માં મરણ પામ્યો તે વેળાએ તેનું વય સત્તાવીશ વર્ષનું હતું. તેની રાણિયોમાંથી બે જણિયો તેની પછવાડે સતી થઈ; તેમાંની એક ઘરોળના ઠાકોર રતનસિંહ ચોહાણની દીકરી હતી, અને બીજી માણસાના ચાવડાની દીકરી હતી. એક ખવાસણ રાખ પણ સતી થઈ. બીજી બે રાણિયોને સત ચડયું નહિ, તે વાંસવાડા તથા દેવળિયાના રાજાની પુત્રિયો થતી હતી, તે વિધવાઓ પોતાને પિયર જઈને રહી.

(कुंवर उमेदसिंहनुं गीत.)

देण मोज आ घाट गज बाज अत दूथियां, ज्ञान गंभीरसुत समत गूढो;
चाव चित रखण चहुवाण अरु चावडी वभो सुरपत तणो लेण वूढो १
साल सम वादियां, दखण दल साझणो, झाल अर डाटणो, खगां बळ झोक;
तरण जेम भाल उद्योतकारी तवां, लाल सतियां सहित गयो सुरलोक. २
करी खोटी हरी अळा उपर कहां, सरी न हस पातां गरजसा भेद;
राणियां तलक साथे करी राठवड, अमरची परी अंद्र हुवो उमेद. ३
चमर ढळतां थकां साम चहुवाणरो, आथ कवियाणरो करन एहनाण;
घणी होय मालियो कुंवर जोधाणरो, भुवन शक्र तणे हिन्दुवाणरो भाण. ४
सूर अर शशिलग हरो गज साहरो, परम पद पामसी असी पूरो;
भेटशे वभो सुर तणो उमेदसी, भेटशे पछी गौलोक भूरो. ५

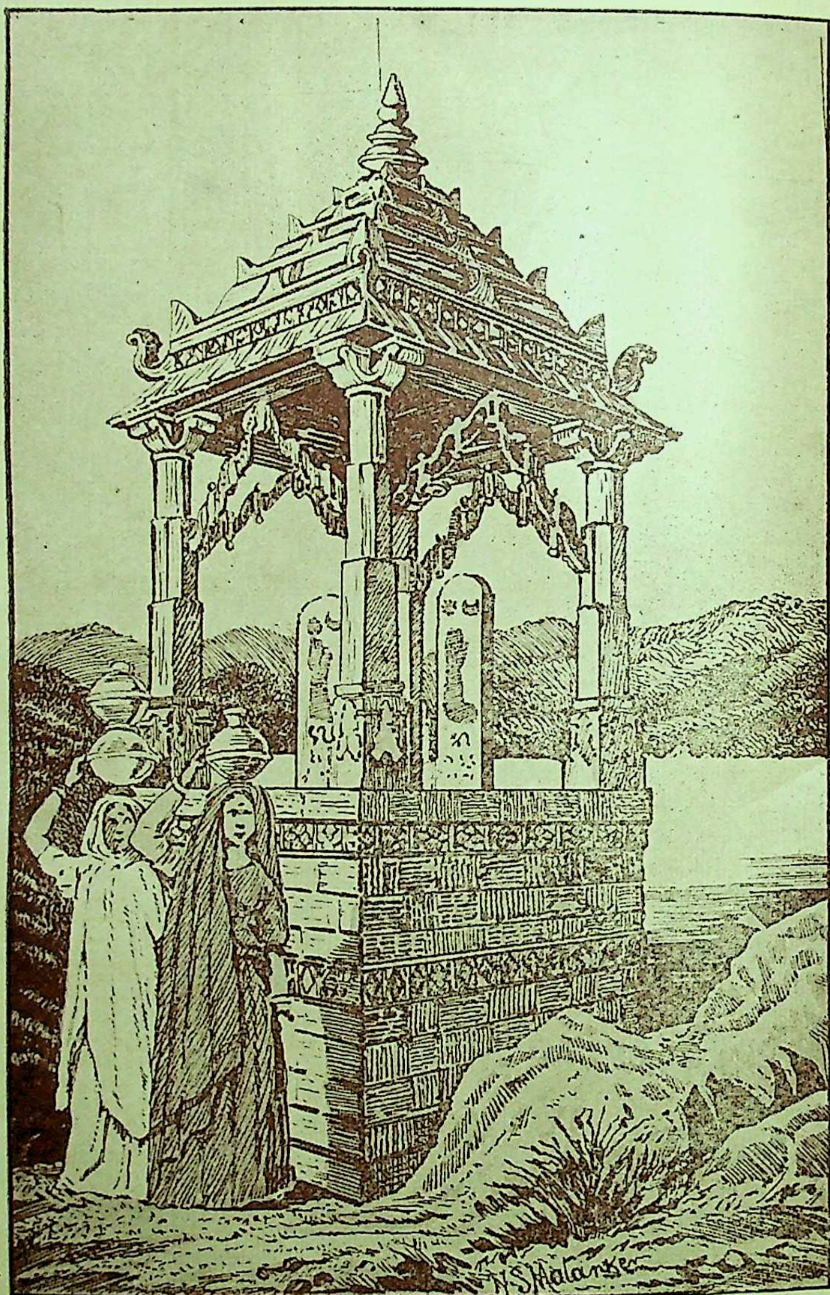
૧ કવિયોને ગ્રાસ, હાથી, ઘોડા ઘણા આપનારો, ગૂઢ જ્ઞાનવાળો, સુમતિવાળો. ગંભીરસિંહનો પુત્ર, તેનું મન ચાહીને રાખનારી ચહુવાણી તથા ચાવડીજી સુદ્ધાંત તે ઇન્દ્રનો વૈભવ લેવા ગયો.

૨ શત્રુનું સાલ, દક્ષિણી(મરાઠા)ની ફોજ તોડનારો, તરવારના જોરથી શત્રુને ઝાલીને ડાટનારો, જેનું કપાળ સૂર્યના જેવું તેજસ્વી કહું છું તે લાલ સતિયો સુદ્ધાંત દેવલોક ગયો.

૩ પૃથ્વી ઉપર! હરિ તેં ખોટું શું કરવાને કરચું? માગણોની ગરજ સરી નહિ, રાણીયોમાં મુખ્ય રાઠોડણી સાથે જઈને દેવની અપ્સરા થઈ, અને ઉમેદસિંહ ઇંદ્ર થયો.

૪ માથે ચમર ઢળતાં છતાં ચહુવાણીનો પતિ, કવિયોની દોલત, એંધાણી રાખવા સારૂં ઘણી થઈને જોદ્ધા કુળનો કુંવર, હિંદુઓનો સૂર્ય, ઇન્દ્રને ઘેર ચાલ્યો.

૫ સૂર્ય ચંદ્ર તપતા સુધી ગજસિંહના વંશનો પરમપદ પામશે, એ ઉમેદસિંહ દેવનો વૈભવ પામશે, પછી તે ભૂરો ગૌલોક જશે.

કુઆરા આગળ એક રાજપુત સ્મશાનસ્તંભ (ઉમેદસિંહજીની છત્રી) પૃ. ૧૭૯

Rajput Funeral Monument Beside A Reservoir

કુંવરનું મરણ સાંભળીને ઈડરનો એક બ્રાહ્મણ હતો તેને ચિંતા થઇ કે હવે રાજ્યની કેવી વલે થશે! તેથી તેણે કોઠી સાથે માથું પછાડ્યું, એટલે કોઠીની ઉપર લ્હોડાનો દશ શેરો હતો તે ગબડીને તેના માથા ઉપર પડ્યો, તેથી માથું ફૂટી ગયું ને મરી ગયો. મહારાજે માથાસૂળ ગામ કુંપાવતો પાસેથી લીધું હતું તે આ વેળાએ તેણે એ બ્રાહ્મણના દીકરાને લખી આપ્યું, તે આજે પણ તેના વંશવાળા ખાય છે.[1]

ત્યાર પછી મહુના ઠાકોર ગોપાળસિંહનાં ગામ મહારાજે માર્યાં હતાં, માટે તે ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં બ્હારવટે નીકળ્યો. તેની પાસે આશરે વીસ અશ્વાર હતા, તે લઈને પોતાને ચિત્રોડ ગામ ગયો. ત્યાંનો એક વાણિયો મરી ગયો હતો, તેની મ્હોંકાણે ઈડરનું મહાજન, બૈરાં, છોકરાં થઈને આશરે સો માણસ આવ્યું હતું, તે ત્યાં ચાર રાત્ર રહીને ઠાકોરને મળીને, ઈડર ભણી પાછું ચાલ્યું. તેઓને વળાવીને ચિત્રોડનું મહાજન પાછું વળ્યું. પછી ઠાકોર ગોપાળસિંહજિયે તેઓને પકડયાં અને ડુંગરમાં લઈ ગયો. આ સમાચાર ઈડર પહોંચ્યા, એટલે ત્યાંનું બધું મહાજન પોકાર કરતું દરબારમાં ગયું, એટલે મહારાજે ઉપરની બારીએથી ડોકું બ્હાર કાહાડીને પૂછ્યું કે, “શું છે ?” ત્યારે તેઓ બોલ્યા જે, “અમારાં માણસો મ્હોંકાણે ગયાં હતાં “ત્યાંથી ગોપાળસિંહ તેમને પકડી ગયા. તમે અમારા ઉપર શું ધણીયાપું કર્યું ? “અમારે માથે કોઈ ધણી હોય તો આમ થાય ?” તે સાંભળીને મહારાજે કહ્યું કે, “તમારો ધણી તો રમેશ્વરની[2] પાળે સૂતો. તમારે માથે ધણી ક્યાં છે ? “હું તો હવે ઘરડો થયો છું.” પછી મહારાજ અશ્વારી કરીને નીકળ્યો, તે ચિત્રોડે તથા મહુએ જઈને એમ ને એમ પાછો આવ્યો. વળી વાણિયા પાછા આવીને શોરબકોર અને દુઃખના પોકાર કરવા લાગ્યા, કેમકે તેઓને એવો શક પડ્યો કે ગોપાળસિંહે કેદ પકડાયલી સ્ત્રીયોની આબરૂ લીધી છે. ત્યારે મહારાજે પોતાને માથેથી પાઘડી ફહાડી નાંખી, અને ફાળિયું બાંધીને કહ્યું જે, “હું તમારા માણસ લાવી આપીશ ત્યાર પછી “પાઘડી બાંધીશ; પણ મનમાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી જે, ગોપાળસિંહને મારી “નાંખ્યા પછી પાઘડી બાંધીશ.” ત્યાર પછી ગોપાળસિંહે તે વાણિયાઓનો

૧ તા. ૧૭ મી મે, ૧૮૨૪ ના રોજનો કર્નલ બાલનટૈન ઈડરના રાજાના એકના એક કુંવરના મરણ વિષેનો રિપોર્ટ કરે છે, અને તેને લગતું તા. ૨૪ મીને રોજ લખે છે કે, “લાલજી સાહેબની ત્રણ રાણિયો તેની પછવાડે સતી થઈ, ગંભીરસિંહ અતિશય શોકમાં છે.

૨ એ વાત કુંવર ઉમેદસિંહને લાગુ કરવામાં આવી છે, કેમકે તેની છત્રી એ તલાવને કિનારે કરવામાં આવી છે.

દંડ લઈને તેમને છોડી મૂક્યા, અને પોતે કબીલા સુદ્ધાંત મહુના ડુંગરામાં રહીને ઈડર જિલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. છેવટે મહારાજે પોતાની ફોજ સુદ્ધાંત જઈને મહુ પાસે ભવનાથ મહાદેવ નજીક મેલાણ કર્યું, અને વીજાપુરના બ્હારોટ દામોદર મોહોબતસિંહને બાંહ્યધર આપીને ગોપાળસિંહને તેડાવ્યો. તે આવ્યો એટલે મહારાજે તેને કસુંબો પાઈને કહ્યું જે, "તું મારૂં "છોરૂં છું, તારા જેવું મારે કોણ છે? તને દેખું છું ત્યારે મને કુંવર "ઉમેદસિંહ જોયા જેટલો સંતોષ થાય છે." એવાં વચન કહીને તેને મહુમાં રાખ્યો. પછી મહારાજ ઈડર ગયો પણ ક્હેવા લાગ્યો જે, "ગોપાળસિંહ વિના મને અન્ન પણ ભાવતું નથી." આમ કહી તેણે તેને ઈડરમાં તેડાવ્યો.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૦ માં મહારાજ પરગણામાં અશ્વારી ફરવા નીકળ્યો, તે સમયે પોશીનામાં ખેરોદના ઠાકોર બદસિંહને પકડીને બેડિયો જડી. તેનું કારણ એવું જે:—

હડાદ પોશીનાનો ઠાકોર ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૮ માં ગુજરી ગયો, ત્યારે તેનો કુંવર પર્વતસિંહ અઢાર વર્ષનો હતો, પણ તે શૂરવીર ન હતો. જામતસિંહ અને બદસિંહ તેના પિત્રાઈ ભાઈ થતા હતા. તેમાંથી જામતસિંહનો વિચાર પર્વતસિંહ જે ખરો વારસ હતો તેને ગાદિયે બેસારવાનો હતો, પણ બદસિંહને પોતાને બેશી જવું હતું. તથાપિ તેનો ઉપાય ચાલ્યો નહિ, એટલે ઈડરમાં મહારાજની પાસે આવીને ક્હેવા લાગ્યો જે, "જો તમે મને પોશીનાની "ગાદિયે બેસારો તો હું તમને એ પટાનો ચોથો ભાગ લખી આપું." આ વાત મહારાજે માન્ય કરી. પરંતુ તે કુંવરે તથા જામતસિંહે જાણ્યું, એટલે તેઓ પણ ઈડરમાં આવીને મહારાજને ક્હેવા લાગ્યા જે, "કુંવર છતાં "પિત્રાઇને ગાદિયે બેસારવાનો શિરસ્તો નથી, માટે તેમ કરવું એ આપને યોગ્ય "નથી." ત્યારે મહારાજે કહ્યું જે, "એ મને ચોથો ભાગ લખી આપે છે માટે "હું એને બેસારીશ." આવું સાંભળીને તેઓને કશો ઉપાય નહિ સૂઝ્યાથી તેમણે પણ કહ્યું જે, "અમે તમને ચોથો ભાગ લખી આપિયે છિયે." ત્યારે મહારાજ કેહે જે, "ચોથો ભાગ તો એય લખી આપે છે, તમે "એનાથી શું વધારે આપો છો જે તમને ગાદિયે બેસારૂં?" પછી કેટલીક હા ના થયા પછી કુંવરે ત્રીજો ભાગ લખી આપ્યો, એટલે તેને ગાદી ઉપર બેસારવા સારૂ જામતસિંહ પોશીને ગયો. ત્યારે બદજિયે મહારાજને છ આની ભાગ લખી આપવાનું કહ્યું, એટલે મહારાજે હુકમ લખ્યો જે કુંવરને ગાદિયે બેસાર્યા વિના પાછા અહિં આવજો. તે ઉપરથી તે પાછા

આવ્યો, એટલે મહારાજે કહ્યું જે, "બદજી છ આની[૧] ભાગ લખી આપે "છે માટે એ ગાદિયે બેસશે." આ વિષેની ભાંજગડ બે મહિના સુધી ચાલી, છેવટે કુંવરે અરધો ભાગ લખી આપ્યો. ત્યારે મહારાજે સુવેરના કુંવરને પચાસ બંદુકદાર, પચાસ અશ્વાર, હાથી, નગારૂં તથા ચોપદાર આપીને કુંવરને ગાદિયે બેસારવા સારૂ તથા દરબારનો અર્ધો ભાગ તપાશી લેવા સારૂ મોકલ્યો. કુંવરે તે પ્રમાણે જઈને પર્વતસિંહને ગાદિયે બેસાર્યો, એટલે બદસિંહે ખેરોજમાં પોતાને ઘેર જઈને પોશીના પટાના ગામને હરકત કરવા માંડી, તે ઉપરથી નવા ઠાકોરે ઈડર ફરિયાદ કરી. મહારાજે બદજીને ઈડર તેડાવ્યો, પણ તેણે જાણ્યું કે મને મારી નાંખશે, તેથી તે આવ્યો નહિ. પછી બાંહધર આપીને તેને તેડાવ્યો, એટલે તે આવ્યો તો ખરો પણ મહારાજનો ભરોંસો રાખતો નહિ. તેવામાં શિરોઈનો કારભારી ત્યાં કાંઈ કામ વાસ્તે આવ્યો હતો તેના ભેગો બદજી આવીને ઉતર્યો, એટલે મહરાજે તેને દરબારમાં બોલાવીને ઠપકો દીધો, પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ. ત્યારે મહારાજે તેને પકડવાનો વિચાર કર્યો પણ શિરોઇનો કારભારી સામો થશે એવો તેને ડર લાગ્યો, તેથી એ વિચાર જવા દીધો, અને તેને શીખામણ દઈને રજા આપી. એટલે બદજિયે ઘેર જઈને પાછી એ જ રીતે પોશીના પટાને હરકત કરવા માંડી. ત્યારે વળી મહારાજે બાંહધર આપીને તેડાવ્યો, પણ તેણે ઈડર આવવાની ના કહી. એટલે મહારાજે તેના બે કારભારી, એક બ્રાહ્મણ અને એક ભાટ હતો તેમને ફોડ્યા અને કહ્યું કે, "તમે બદજીને દરબાર સુધી લાવશો "તો તમને એકેકું ગામ આપીશ." પછી તેઓ બદજીને ભોળવીને ઈડરમાં લાવ્યા, ત્યારે મહારાજે તેની ઘણી આગતાસ્વાગતા કરી. પછી તેને કચેરીમાં બોલાવ્યો પણ તે આવ્યો નહિ, ત્યારે ઘણો વિશ્વાસ આપીને તેડાવ્યો અને મહારાજે સિંધી મેરૂ જમાદારને કહ્યું જે, "બદજી આવે એટલે તેને તરત

૧ હિન્દુઓમાં જેમ આના અથવા રૂપિયાના $\frac{૧}{૧૬}$ માં ભાગ વ્હેંચાય છે તે જ પ્રમાણે વેલ્સમાં હજી લગણ એના જેવી જ રીત ચાલે છે. વ્હાણના ભાગ સંબંધી એક મુકરદમો કોર્ટમાં ચાલતો હતો તેમાં બધા સાક્ષિયો વેલ્સ લોક હતા. તેઓ પોતાના ભાગની વાત કહેતાં વ્હાણને વજનની વાત લાગુ પાડતા હતા તે સાંભળીને સર્વેને આશ્ચર્ય લાગતું હતું. તેનો ખુલાસો ઇન્ટરપ્રિટરે નીચે પ્રમાણે કર્યોઃ—વ્હાણ બંધાવાનું હોય તેના ચોસઠ ભાગ કરવામાં આવે છે અને બધા ભાગીદારો મળીને જે ભાગ રાખે છે તે સર્વે એકંદર એક પૌન્ડ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે $\frac{૪}{૬૪}$ જેનો ભાગ હોય તેને એક ઔંસનો ભાગિયો કહે છે $\frac{૨}{૬૪}$ તો અર્ધ ઔંસનો ભાગિયો કહે છે; $\frac{૧}{૬૪}$ નો પા ઔંસનો ભાગિયો કહે છે; એ રીતે પ્રમાણ ગણાય છે.

"પકડી લેવો." પછી તે કચેરીમાં આવતો હતો તેવો જ તેને પકડીને તે પોતાને ઉતારે લઈ ગયો અને કેદ કરીને તેના પગમાં બેડિયો નાંખી.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૦ માં મહારાજ અશ્વારી ફરવાને નીકળ્યો ત્યારે ભદજીને કેદમાં સાથે લીધો. પણ બે મહિના પછી તેનો ખેરાદ પટો બેતલબ કરીને ફેલજામીન લઇને તેને રાજી કરી છોડી મૂકયો, એટલે તેણે ઘેર જઇને પેલા બે કારભારિયોને બોલાવીને વિશ્વાસ આપી રાખ્યા, પછી બ્રાહ્મણનું માથું કાપી નાંખીને તે કૂતરા પાસે ચુંથાવ્યું, અને ભાટને પણ મારી નાંખવાની યુક્તિ કરી પણ તે ત્યાંથી સટકી ગયો.

મહારાજ પોતાની અશ્વારી લઈને નીકળ્યા, ત્યારે અહંમદનગરના રાજા કરણસિંહ, મહુના ઠાકોર ગોપાળસિંહ, અને સર્વે સરદારો સાથે હતા, તેવામાં ઉપર લખેલા બે સરદાર, તથા મુંડેટીના ઠાકોર જાલમસિંહ એ ત્રણે મળીને ઘરમેળે ઠરાવ કરીને મોજે પાલ ઉપર અશ્વારી લઈ જવાનો વિચાર કર્યો, અને મહારાજ તથા તેના કારભારી દરજણસિંહનો વિચાર રેહેવર ઉપર જવાનો હતો. પણ પેલા સરદારોએ ભોળવીને પાલ ભણીને રસ્તે અશ્વારી ચલાવી અને સરંજામ આગળ મોકલીને પાલ મારવાની પોતાના માણસોને આજ્ઞા આપીને તેઓ મહારાજની સાથે રહ્યા. તેઓએ ત્યાં જઇને પાલ મારી અને ત્યાંનાં બધાં ઘર બાળી નાંખ્યાં. ત્યાંનો ઠાકોર મોહોબતસિંહ ડુંગરામાં ન્હાશી ગયો. તે ન્હાશી જાય એવો તો ન હોતો પણ પોતાના ધણીની ફોજ જાણીને ન્હાશી ગયો. પછી મહારાજ આવ્યા અને ગામ બળી ગયેલું જોયું, ત્યારે ત્રણે સરદારોને ઘણો ઠપકો દીધો, અને પાલને પાદર મેણાલ કરયું. ત્યાંના ઠાકોર મોહોબતસિંહે ભીલ ભેગા કરીને ફોજને પાછા જવાના રસ્તા બંધ કર્યા. તેથી ત્યાં દશ દિવસ સુધી પડાવ રાખ્યો અને પાલમાંથી મળેલી લૂંટ ઉપર ગુજારો કરવા માંડયો. દરજણસિંહના માણસોએ કશું લૂંટયું નહિ પણ પેલા એકસંપી થયેલા સરદારો આસપાસનાં ગામ લૂંટતા હતા તેથી મહારાજને ઘણી ચીડ ચડતી હતી, એ ફોજમાં એક વ્યાપારી[1] હતો તેનાં ઊંટ સામાન લઇને ઇડરથી આવતાં હતાં તેઓને તથા તેનાં માણસોને ભીલોએ ઘાયલ કરીને બધો સામાન લૂંટી લીધો. એ સમાચાર ફોજમાં આવ્યા, અને પાલના ઠાકોર મોહોબતસિંહે પણ કહાવ્યું કે, "મહારાજે મારૂં ગામ રૂપિયા ભરતાં છતાં વગર વાંક "કરવે માર્યું છે તેથી હવે ફોજ લઇને પાછાં જતાં કઠિણ પડશે." ત્યારે મહારાજે કહાવ્યું જે, "મારે પાલ મારવી ન હતી, પણ આ ત્રણ સરદારોએ

૧ એ વ્યાપારી ઈડરનો ગોસાઇ દોલતગરજી મણિગરજી કરીને હતો. ર. ઉ.

"મારી છે." ત્યારે તેણે કહાવ્યું કે "તેઓને તો હું પ્હોંચી વળત પણ આપ "શા વાસ્તે તેમની સાથે પધાર્યા?" પછી મહારાજે તેને તેડાવ્યો પણ તે આવ્યો નહિ ત્યારે તેણે બંદોબસ્ત કરી આપ્યો કે, "પાલ વસાવ્યા પછી બે વર્ષ સુધી કશી મારે જમાબંધી લેવી નહિ. એવો ઠરાવ કરીને ત્યાંથી મેલાણ ઉઠાવ્યું, અને મનમાં ખોટું લાગ્યું, તેથી બીજે કહિં નહિ જતાં પાછા ઈડર ગયા, અને ફોજ વેરી નાંખી.

મહારાજે ગોપાળસિંહને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો, તેવામાં તેને અને દરજણસિંહ પ્રધાનને માંહોમાંહે દ્વેષભાવ બંધાયો હતો. મહારાજે ગોપાળસિંહને કહ્યું જે, "ઈડરનો કારોબાર તમને આપવો છે, અને એક "વાત વળી તમે પેટમાં રાખો તો તમને કહું." તેણે કહ્યું કે "હું પેટમાં રાખીશ." ત્યારે મહારાજ કહે જે, "દરજણસિંહને મારી નાંખીશું?" ગોપાળસિંહ કહે કે, "આ વાત તમે સાચી કહો છો કે મારી મશ્કરી કરો છો?" ત્યારે મહારાજ કહે કે, "સાચી કહું છું." ત્યારે કહ્યું કે વચન આપો, એટલે મહારાજે વચન આપ્યું. પછી ગોપાળસિંહે મહુ જવાની રજા માગી તે શિરપાવ આપીને તેને આપી તે ઘેર જઈને પાછો આવ્યો, ત્યારે મહારાજે કુંવર ઉમેદસિંહની ઢાલતરવાર તેને બક્ષિસ આપી. પણ ઘણા લોકો ગોપાળસિંહને કહેતા કે, "કોઈ સમયે મહારાજ તમને મારી નાંખશે. "જૂવો કે, મોજે ચાંદણીના ઠાકોર સુરમલને ભવાનસિંહે દગાથી માર્યો "હતો. મેઢાસણના ઠાકોર ખુમાનસિંહના કુંવર જયસિંહને પણ તેણે "દગાથી માર્યો હતો, એમના ઘરની એવી રીત છે," પણ આવી વાત ગોપાળસિંહે માની નહિ. ટોરડાનો ઠાકોર પાહાડસિંહ તેનો સસરો થતો હતો તેણે સમજાવ્યો તથાપિ ગોપાળસિંહને ગળે એ વાત ઉતરી નહિ અને ઉલટું એવું ઉત્તર આપ્યું કે "ટીટોઈના ઠાકોર કનકાજીને ઈડરના "દરબારથી વેગળો રાખ્યો; વાંકાનેરના ઠાકોર ધીરજીને પણ વેગળા "રાખ્યા અને મને પણ એવો વ્હેમ બતાવીને વેગળો રાખવા ઈચ્છો છો?"

પછી ગોપાળસિંહની મા ગુજર્યાં, ત્યારે ઘણા આગ્રહથી રજા લઈને પોતે મહુ ગયો અને તેની ક્રિયા કરી. ત્યાં પણ ઘણાં માણસોએ કહ્યું કે તમે ઈડર જશો નહિ, પણ ગોપાળસિંહે કોઈની વાત માની નહિ. ત્યારે તેની ઓરમાન માએ, અને ઠકરાણિયે યુક્તિ કરી રાખ્યા પ્રમાણે, જ્યારે ગોપાળસિંહ ઈડર વાપ્યો ત્યારે, એક સ્ત્રી કાળાં અને કાના ફૂટેલાં હાલ્લાંમાં પાણી ભરીને સામી આવી, એ વગેરે અપશુકન કરી બતાવ્યા. તો પણ ગોપાળસિંહ તો ઈડર ગયો.

ત્યાર પછી ઘણે દિવસે ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૧ માં મહારાજે પોતાના કસબાતીને વાત જાણ પડવા ન દેવા વિષે પક્કા સોગન દઇને કહ્યું જે "આજ "ગોપાળસિંહને તમે મારી નાંખો." આ વાત કોઇયે કબૂલ કરી નહિ, ત્યારે મેરૂ જમાદાર સિંધી હતો તેને બોલાવીને એ જ રીતે સોગન દીધા પછી કહ્યું. તેણે તે પ્રમાણે કરવાની હા કહી. આગલે દિવસે મહારાજે ગોપાળસિંહને કહ્યું જે, "કાલે શિવરાત્રી છે, માટે તમે સવારના પ્રહરમાં વ્હેલા "આવજો. એટલે આપણે દરજણસિંહને મારવાનું ધાર્યું છે તે કરીશું." ગોપાળસિંહે તે પ્રમાણે નાહી જમીને તૈયાર થઈ ડોઢિયે જઈ હુઝૂરને ખબર કરાવી ત્યારે નિત્યના ધારા પ્રમાણે દરવાને તેઓનાં હથિયાર ડોઢિયે મૂકાવ્યાં. ત્યાં મેરૂ જમાદારનાં માણસ બંદુકો ભરીને તૈયાર હતા અને ગોપાળસિંહને મારવાને તેની આવવાની જ માત્ર રાહ જોતા હતા. દરબારમાં જે પ્રતિષ્ઠિત માણસો હતા અને જે ગોપાળસિંહના પક્ષના હતા, તે સર્વેને મહારાજે કાંઈ ચાકરી બતાવીને પરગણામાં મોકલ્યા હતા. જ્યારે ગોપાળસિંહ દરબારમાં આવ્યો ત્યારે મહારાજ વડી રાણીના[1] મ્હેલમાં ગાદી તકિયા નંખાવીને બિરાજ્યા હતા, ત્યાં ગોપાળસિંહને બોલાવ્યો. તે વેળાએ દરબારને આરોગવાનો થાળ આવ્યો, ત્યારે મહારાજે ગોપાળસિંહને કહ્યું જે "તમે "મારા ભેગા જમવાને બેસો" ત્યારે તેણે ના કહી, પણ ઘણો આગ્રહ કરીને તેને જમવા બેસાર્યો. જમી રહ્યા પછી મુખવાસ આપ્યો. ગોપાળસિંહના સસરા પાહાડસિંહે તેને કોઈ લઈ જઈને કહ્યું જે, "મારા મનમાં એમ જણાય "છે જે, આજ એ આપણને મારશે, માટે મારી પુત્રી ચૌદ વર્ષની તમને "પરણાવી છે તેની ખાતર હું તમને કહું છું કે તમે તમારો બચાવ કરો.' ત્યારે ગોપાળસિંહે કહ્યું કે, "તમને ખોટો વ્હેમ આવે છે." પછી ગોપાળસિંહનો સસરો હુક્કો પીવાને મિષે ઘણી મુશ્કેલીથી પોતાનો જીવ બચાવીને ઉતારે પ્હોંચ્યો અને ત્યાંથી અશ્વાર થઈને સટકી ગયો. ત્યાર પછી જમાદારે પક્કો બંદોબસ્ત કર્યો કે કોઈ પણ ત્યાંથી બ્હાર છટકી જઈ શકે નહિ.

પછી મહારાજે ચાકરને આજ્ઞા કરી કે, "અત્તરની શીશી લાવો." પછી ચાકર જે જે શીશી મેડી ઉપરથી લાવ્યો તે તે પસંદ કરી નહિ. છેવટે પોતે શીશી લેવા જવાને બ્હાને જઇને દાદર બંધ કર્યો. તેણે જમાદારને કહ્યું જે, "હવે એ જીવતો જશે તો તારૂં માથું કપાવીશ." એટલે

૧ તેમનું નામ દોલતકુંવરબા હતું, અને તે ઓશવાના ભાટી ઠાકોરની કુંવરી હતાં. એ ભાટી ઠાકોર મારવાડના જેસલમેરવાળાનો ભાયાત થતો હતો, જ્યારે મહારાજ દેવ થયા ત્યારે એ રાણી પણ તેમની સાથે સતી થઈ હતી. ર. ઉ.

ચારે તરફનાં બારણાં બંધ થયાં અને ચારે તરફથી બંદુકો છૂટી, ત્યારે ગોપાળસિંહ સાથે બાર માણસો હતાં તે તેની આસપાસ વીંટાઈ રહ્યાં, પણ ગોળિયો વાગ્યાથી તેઓ મરાયાં, અને ગોપાળસિંહ જખમી થયો. ત્યારે મહારાજે ઠોકિયું કરીને કહ્યું જે, "ગોપાળસિંહ! તારે ઈડરની વાણિયણોને "પકડવી ઘટતી હતી કે? હવે તારે જે જોર કરવું હોય તે કર. આ લે બે "તરવારો બાંધ." એમ કહીને બે તરવારો નાંખી. પછી ગોપાળસિંહે ભટિયાણીજી રાણીને પોકાર મારીને કહ્યું જે, "હું તમારા મ્હેલમાં તમારે શરણે "છું." એટલે રાણિયે મહારાજને કહ્યું કે "હવે ગોપાળસિંહને મારશો તો હું "પણ તેની સાથે મરીશ." ત્યારે મહારાજ કહે કે, "હવે એ ઉગરશે તો મને "મારશે, અથવા ઘણી હરામખોરી કરશે." રાણી કહે કે, આપણે પકકો બંદોબસ્ત કરીશું પણ હવે તો એને મરાય નહિ. પછી એ રીતે બે દિવસ અને એક રાત ગઈ. બીજી રાત્રે ગોપાળસિંહે વિચાર્યું જે, "રાજગઢ "કોટને ન્હાશી જાઉં," આવા વિચારથી તે બ્હાર નીકળ્યો એટલે સિપાઇયોએ તેને તરવારથી ઠાર કર્યો. પછી મહારાજે ભંગિયાને બોલાવીને હુકમ કર્યો જે એ સર્વેનાં મડદાંના કડકા કરીને સમળિયોને ખવરાવો. આવી વાત સાંભળીને મહાજનના મુખ્ય શેઠિયાઓએ આવીને અરજ કરી જે, "મહારાજ! જે ગુન્હેગાર હતા તેઓને તમે શિક્ષા કરી. હવે તેમની "માટી સાથે તમારે કાંઈ વેર નથી, માટે તેઓને બળાવો." પછી ગાડામાં મડદાં ભરીને સ્મશાનમાં લઈ જઈ એક ચિતામાં બાળ્યાં. એ ત્રણ દિવસ સુધી દરબારમાં મહારાજ સુદ્ધાંત કોઇયે અન્ન ખાધું ન હતું.

ગોપાળસિંહના કુંવર બે હતા, એક ભારથસિંહ, સાત વર્ષનો હતો અને બીજો પર્વતસિંહ ત્રણ વર્ષનો હતો. તેઓ તથા તેઓના કબીલા તથા તેમની તરફના જે લોકો હતા તે ઉપરના સમાચાર સાંભળીને ડુંગરામાં ન્હાશી ગયાં. ત્યારે મહારાજે મહુ જઈને પાસે મેલાણ કર્યું અને ગોપાળસિંહના કુંવરોને પાછા બોલાવીને તેમને તેમની જગ્યા પાછી સોંપી.

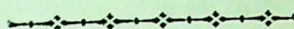
ટીપ—મહુના ગોપાળસિંહની ઉપર પ્રમાણે અવસ્થા થઈ તે સંબંધી અંગરેજી દફતરમાં કાંઈ લખાણ થયેલું જોવામાં આવતું નથી. લેફટેનન્ટ કર્નલ બાલનટૈનના પછી મહીકાંઠામાં પોલિટિકલ એજંટની નેમણુંક થઈ નથી, તેથી કરીને એવા પ્રકારનું કામ અંગરેજ સરકારને કાને જઈ પ્હોંચે નહિ એમ છૂપું રાખવામાં આવે અથવા તે ઉલટી રીતે સમજાવી પણ દેવાય; તથાપિ મહારાજ ગંભીરસિંહ વિષે જે કાંઈ બીજું લખાણ થયું છે તે ઉપરથી

ખરેખરી ધારણા થઈ શકે કે ઉપરના જેવા કૃત્યનો સંભવ બની શકે ખરો. દગાફટકા કરવાનો તેનો ચાલ હજી લગણ પણ આખા ઈડરવાડામાં પ્રસિદ્ધ છે, અને ભાટ લોકોએ તેનાં બીજાં ઘણાં કૃત્યોની નોંધ રાખેલી છે તે ઉપરથી પણ દીસી આવે છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૧ માં રાજા ગંભીરસિંહ વિષે મેજર માઈલ્સ નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—"ઈડરના હવણાંના રાજાની ચાલ વિષે લોકો કહે છે કે, તે દગા-"ફટકા, અસ્થિરતા અને ઠગાઈભરેલી છે. જો એની મતલબ સરતી હોય "તો એ કોઈ માણસના ગુણની કે તેની કાયનાતની દરકાર કરે એવો નથી. "તે વિશ્વાસ કરવા જેવો માણસ નથી એ વાત બધે જાણીતી છે, અને "મારા સાંભળવામાં એવું આવ્યું છે કે આખા ઈડરવાડામાં એવો કોઈ એક "માણસ ભાગ્યે જ મળી આવશે કે જે એના વચન આપ્યા પ્રમાણે અથવા "ઠરાવ કર્યા પ્રમાણે પળવાને સોગન ખાય તે ઉપર જરા પણ આધાર "રાખે. તે પોતાની ઉપજની વ્યવસ્થા કરવામાં નજર પ્હોંચાડીને કામ કર-"નારો ગણાતો નથી, પણ તેની ગણના ઉડાઉમાં થાય છે. તે તેના માગના-"રાઓની અને સિપાઇયોની સાથે ઠગાઈ કરવાના તેનાથી બને તેટલા ઉપાય "કરે છે. તે બ્રાહ્મણો અને ગોસાઇયોના કબ્જામાં સંપૂર્ણ છે. તેઓ તેને "ભારે વ્યાજથી નાણાં ધીરે છે અને તેની ઉપજ અગાઉથી ઓઇયાં કરી "જાય છે. આવી એની ખોટી રીતભાત કહેવાય છે, તે કેટલીક બાબતમાં "ખરી છે, પણ બીજી કેટલીક બાબતમાં વધારીને કહેવાતી જણાય છે. "રાજાનામાં પ્હોંચ હોય એમ જણાય છે. તેની સાથે દગાફટકા અને યુક્તિયો "કરવાનું તેનું ખાસ વલણ પણ જણાઈ આવે છે. જનપરીક્ષાના જ્ઞાનને "લીધે તે તેના કારભારિયો અને સંબંધિયોના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાયો છે અને "રાજનીતિની વ્યવસ્થામાં તેઓ તેની બરાબરી કરી શકે નહિ ત્યારે પોતાની "દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કુશળતાની ખામી જણાવવાને બદલે તેના છળભેદનો વાંક "તેના ઉપર ઢોળી પાડવાને વધારે ખંતીલા દીસી આવ્યા છે. વળી, તેની "સ્થિતિ, અને તેની આસપાસના લોકો તથા જેની તકરારમાં તે આવે છે "તેને અનુસરીને તેની ચાલચલગતનો વિચાર બાંધવો જોઇયે. દરેક જાતની "વાત લક્ષમાં લેતાં છતાં પણ કબૂલ કરવું જોઇયે કે રાજા ગંભીરસિંહ એક્કો "અને પૂરો ગોમુખવ્યાઘ્ર હતો. તેનામાં દગોફટકો અને ક્રૂરતા સંપૂર્ણ રીતે મળેલાં "હતાં. આવા ગુણને લીધે રજપૂતોમાં, રાઠોડ જાત જાણીતી છે. તે શેક્સ-"પિયર કવિના[1] ગ્લોસ્ટરની પેઠે આ પ્રમાણે આત્મગત ભાષણ કરી શકે કે—

૧ શેક્સપિયરે છઠ્ઠા હેનરી રાજા વિષે ત્રણ ભાગમાં નાટક રચ્યું છે, તે માંહેલા

"હું હસી શકું, અને હસું એટલી વારમાં ખુન કરૂં, અને મારા હૃદયમાં
"દુઃખ છે તેને સંતોષ પમાડું, અને ખોટાં આંસુ પાડીને મારા ગાલ ભીના
"કરૂં, અને સર્વ પ્રસંગને અનુસરતો મારો ચેહેરો કરૂં."

પ્રકરણ ૧૪

ઈડરના મહારાજા ગંભીરસિંહ

પોતાના પિતા ઉદયસિંહની પછી સુમારે ઈ૦ સ૦ ૧૮૦૪ માં મુંડેટીના પટાની ગાદિયે જાલમસિંહ બેઠો. ગોતાનો ઠાકોર, ઉદયસિંહનો ભાઈ થતો હતો તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેની પછવાડે કુંવર ન હતો, તેથી જામલસિંહે તેનો પટો પોતાના પુત્ર ઉમેદસિંહને આપવાનો વિચાર કર્યો. એ ઉમેદસિંહની મા વરસોડાના ચાવડા ઠાકોરની પુત્રી થતી હતી. ગોતાનો પટો ઈલાયદો હતો માટે ઈડરના દરબાર તાજમ આપે ત્યારે ઉમેદસિંહનાથી ગાદિયે બેસાય, માટે તે વિષે પૂછવા સારૂ જાલમસિંહે પોતાના કારભારીને ઈડર મોકલ્યો. ત્યારે દરબારે કહ્યું જે, "તમે જે દિવસનું મુહૂર્ત "ઠરાવશો તે દિવસે ઉમેદસિંહને પાઘડી બંધાવાને અમે ત્યાં આવીશું," દિવસ નક્કી ઠર્યો, ત્યારે દરબારની વતી કુંવર ઉમેદસિંહ મુંડેટી ગયો. એ કુંવરનું સગપણ જાલમસિંહની રાઠોડ કુળની ઠકરાણીથી થયેલી દીકરી બાઈ ગુલાલકુંવરબા સાથે કરેલું હતું અને તે સૂરજમલ અને શેરસિંહની સગી બ્હેન થતી હતી. તેથી ચાવડા ઠકરાણીના પુત્રને પાઘડી બંધાવવાને બદલે રાઠોડ ઠકરાણિયે પોતાના કુંવર શેરસિંહને ગોતાની પાઘડી બંધાવાને પોતાના જમાઈને ઉશ્કેર્યો. આથી કરીને આગળ ઉપર નીપજવાની આફતનું બી રોપાયું, અને જાલમસિંહને પોતાની ઠકરાણી રાઠોડીજી તથા તેના કુંવરના ઉપર ઘણું માઠું લાગ્યું અને તેના તથા મહારાજના ઉંચા જીવ થયા.

પછી શેરસિંહ તે દિવસથી ગોતે જઈ રહ્યો.[1] તેના પટાનું બીજું ગામ રતનપર વલાસણાના ઠાકોરના ખાસકી ગામની પાસે સેઢાસેઢ છે. આ બન્ને ગામમાં પોતપોતાનું થાણું રહેતું હતું. આ બે ગામના ખેડુતો વચ્ચે

ત્રીજા ભાગના અંક ૩ જાના બીજા પ્રવેશમાં જૂવો. ચોથા એડવર્ડ રાજાનો આ ગ્લોસ્ટરનો ડયુક ભાઈ હતો અને તે ત્રીજા રીચર્ડને નામે તેની પછવાડે રાજા થયો હતો. તેણે પોતાના ભાઈ એડવર્ડના બે કુમારને ઘાતકીપણે મારી નાંખ્યા હતા. ર. ઉ.

૧ ઠાકોર અભયસિંહની ઠકરાણી રાઠોડીજી ગોતે હતાં, તેને ખોળે જઈને રહ્યો, એટલે ગોતાનો સર્વ વારસો તેને મળ્યો. ર. ઉ.

સીમા વિષે ચોમાસામાં તકરાર ઉઠી. તે વેળાએ બન્ને પક્ષકારોને વેરી નાંખવામાં આવ્યા. પછી તેઓએ પોતપોતાના ધણી પાસે ફરિયાદ કરી ત્યારે બન્ને ધણિયોએ પોતપોતાના માણસોને એવું ઉત્તર આપ્યું કે, "તમે "મરદ હતા કે કોણ હતા? એમાં અહિં શું ફરિયાદ કરવા આવ્યા? લડી મરિયે "નહિ?" પછી બીજે દિવસે બન્ને ભણીના ખેડુતો હથિયારબંધ થઈને હળ લઈને ગયા, અને ખૂબ લડાઈ થઈ. શેરસિંહના ભણીનું એક માણસ મરાયું, અને બીજાં ઘાયલ થયાં; અને સામી બાજુનાં ઘણાં માણસ ઘાયલ થયાં. આ વાત સાંભળીને શેરસિંહે મુંડેટી જઈને પોતાના પિતાને કહ્યું કે, વલાસણવાળાએ મારૂં એક માણસ મારયું માટે તમે મને આશ્રય આપો, નહિ તો, ત્યાં ઘણું લશ્કર છે, તેમ છતાં પણ હું તો વલાસણને પાદર જઈ લડીને મરીશ. આવું સાંભળીને જાલમસિંહ કટક કરીને વલાસણે ગયો, અને લડાઈ થઈ. મુંડેટીવાળાએ ઈડરના મહારાજને એ વાતની ખબર કરી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, વલાસણવાળા જ્યારે તમારાં માણસોને મારશે ત્યારે આપણી મારવાડિયોની શી લાજ રહેશે? વળી કોઈ સમે તેઓ તમારી મુંડેટી પણ દબાવી પડશે. માટે તમારે જોઇયે તો દરબારના શિરબંધી તથા નાણાં મંગાવજો. પછી વલાસણવાળાએ મહારાજની મદદ માગી, કેમકે તેના પટામાં અર્ધો-અર્ધ ભાગ મહારાજનો હતો. તો પણ મહારાજે જાલમસિંહને જેવો જવાબ દીધો હતો તેવો જ તેને દીધો, કેમકે, તેની એવી મરજી હતી કે "બેમાંથી એક "જે માર્યો જશે તેનું સાલ મારે ઓછું થશે." આ વેળાએ વલાસણમાં એક બાવી રૂહેતી હતી. તે પુરૂષનો પોષાક પ્હેરતી અને તેણે માનદાસ (મહાનદાસ) એવું પુરૂષનું નામ રાખ્યું હતું. તે ચોવટ કરવામાં પ્રસિદ્ધ હતી, અને તે જ પ્રમાણે ઈડરમાં આવીને તડાકો મારીને મહારાજની હુઝૂરમાં ક્હેવા લાગી જે, "વલાસણના માણસોએ મારવાડિયોને અપમાન પ્હોંચે એવી રીતે ન્હસાડી "મૂક્યા." દરજણસિંહ પ્રધાન આ વેળાએ દરબારમાં હતો, તેને એ વાત સાંભળીને ઘણું લાગ્યું. કેમકે, તેનો દીકરો તથા તેનો ભાઈ મુંડેટીના ઠાકોરની પક્ષે ગયા હતા. તેણે જાલમસિંહને લખ્યું કે, "વલાસણું મારયા વિના આવો "તો ઈડરમાં મ્હોડું દેખાડશો નહિ. રૂપિયા જોઇયે તો મંગાવી લેજો." આ કાગળ વલાસણ પ્હોંચતાં પ્હેલાં આગલે દિવસ થોડી ઘણી લડાઈ થઈ હતી, પણ પાસેના એક ઠાકોરે વચમાં પડીને સમાધાન કરયું હતું. જાલમસિંહને કારભારીનો કાગળ પ્હોંચ્યો, એટલે તેણે હલ્લો કર્યો. તેમાં ખાસકીનો ઠાકોર મરાયો, ગામ લૂંટ્યું, બાળ્યું, અને ત્યાંનાં ઢોર તથા બાન લીધાં. તે વેળાએ તો તેટલેથી જ તકરાર બંધ પડી, અને મારવાડી પાછા ઘેર ગયા. અંગરેજ સરકારના

બંદોબસ્તે કરીને વલાસણવાળાથી વેર વળાયું નહિ, પણ તેઓ એમ ધારે છે કે અંગરેજ સરકારનું રાજ્ય હશે નહિ, ત્યારે મુંડેટી ઉપર વેર વાળીશું.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૨૦ માં ચોહાણ વંશનો છેલ્લો સગોત્રી ગુજર્યો, એટલે મહારાજા ગંભીરસિંહે તેના ગામ ઉપર દાવો કર્યો, તે એવા મુદ્દા ઉપરથી કે, એ ગામ મુંડેટીના પટાથી ઇલાયદું છે, માટે હવે અમે ખાલસે કરીશું. જાલમસિંહ સામો થયો, અને કહ્યું કે, "તમે મારો હક્ક છીનાવી લેશો તો હું "બ્હારવટે નીકળીશ." આ વેળાએ કર્નલ બાલન્ટૈન ઈડરવાડાનો ઠરાવ કરવામાં ગુંથાયો હતો. તેણે જાલમસિંહને કેદ કર્યો, પણ ચાર મહિના પછી તકરારી ગામ પાછું આપવાને કબૂલ કર્યું, અને મહારાજને બીજા તેના હક્ક જે આપવાના હતા તે આપ્યા તથા બીજા દશ વર્ષ સુધીના સારી ચાલના જામીન આપ્યા, ત્યારે તેને છોડ્યો.[1]

---

૧ કર્નલ બાલન્ટૈનના સાદરા મુકામના તા૦ ૧૫ મી આક્ટોબર ૧૮૨૨ ના સામાન્ય રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"એ ઠાકોરની (મુંડેટીના જાલમસિંહની) ચાલ, ગયા એપ્રિલ મહિનાની ૭ મી "તારીખના મારા રિપોર્ટમાં મેં સરકારની જાણમાં આણી છે, અને તેના દંગાની વાત "સાબીત કરી છે. ત્યાર પછી, એ ઠાકોરે દંડ ભરીને ઈડર સાથનો વાંધો પતાવી દીધો "છે, અને તેને તેનો પટો પાછો આપવામાં આવ્યો છે. * * * દરેક પટાવતને "જિલાયત હોય છે, અને તેનો જેવો રાજા સાથે મર્ત્તબો હોય છે તેવો તેઓની સાથે "જિલાયતનો છે. ચાકરીને પેટે તેઓ જમીન ભોગવે છે, અને તે આ બંદોબસ્તમાં "સામેલ ગણવામાં આવી છે. આ પટામાં ચાર જિલાયતો છે, પણ જિલાયતોની જમીન "પણ ઈડરે બક્ષીસ કરેલી છે, અને એટલા માટે તેનો સરખો હક્ક અને મર્ત્તબો છે. "એની હકિકત આ પ્રમાણે છેઃ—હાલના રાજવંશની જ્યારે ઈડરમાં સ્થાપના થઈ "ત્યારે હાલના જિલાયતોના પૂર્વજો રાજાના પટાવતોના અનુયાયી, સગા, અથવા પક્ષકાર "હતા, અને ઈડર પાસેથી તેમના પ્રમાણે સરખા ભોગવટાની જમીન પામ્યા. પટાવત "પોતાના જિલાયત પાસેથી જમીન લઈ શકતો નથી, પણ તેની પાસેથી ચાકરી લે "છે, અને ફેર માત્ર એટલો છે કે તેઓ પોતાના તરતના ઉપરિયોને ઇલાયદા જામીન "આપે છે. તેથી તેઓની વતી ઉઘાડી રીતે તે પટાવતો જવાબદાર છે. * * * આ "ઠાકોર ગંભીરસિંહનો વ્હેવાઈ થાય છે. એની દીકરી ટિલાયત કુંવર ઉમેદસિંહ વ્હેરે "પરણાવી છે. પણ આ સંબંધથી એકસંપ થવાને બદલે ઉલટો કુસંપ થયેલો જણાય "છે. જાલમસિંહ પોતે પોતાના રાયની કુંવરી વ્હેરે પરણ્યો છે. તેને તેના પેટનો તેનો "વારસ સુરજમલ કરીને કુંવર છે. મા અને દીકરાને તેની સાથે ઘણા દિવસથી અણ- "બનાવ છે. કેટલાક દાહાડા લગી તો તેઓ ઈડરના આશ્રય નીચે જઈને રહ્યાં, અને "ગંભીરસિંહે સુરજમલ અને તેની માને સારૂં જીવાઈ મેળવી આપવાના કામમાં ભાગ "લીધો હોય એમ જણાય છે, પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નથી. જાલમસિંહે આ વિષે "ખોટું લગાડ્યું ને મેં એને બોલાવાને સમન કર્યો તે વેળાએ ખરેખરો ફિસાદ કરવા જતો "હતો. ત્યારથી કુંવર સિરોઈવાળાને ત્યાં ચાકરિયે ગયો છે, અને તેની મા પોળ પાછી ગઈ છે."

૪૦ સ૦ ૧૮૨૬ માં ગોરલનો ઠાકોર મરણ પામ્યો, તેને ચાંદબા કરીને એકની એક પુત્રી હતી, તેને મહારાજ ગંભીરસિંહ વ્હેરે પરણાવી હતી, તેથી મહારાજે કહ્યું કે, મારા સસરાએ પોતાનું ગામ મને કન્યાદાનમાં આપેલું છે, માટે તે ખાલસા કરીને હું મારૂં થાણું રાખીશ, અને મારી સાસુને અન્નવસ્ત્ર વગેરે જે જોઇશે તે આપીશ. ઠાકોરની વિધવાને આ પ્રમાણે ગામની ઉપજમાંથી આપવાનું કબૂલ કર્યું એટલે તે પણ મહારાજના ઠરાવને મળતી આવી ગઈ. પણ મુંડેટીના જાલમસિંહે કહ્યું કે સ્વર્ગવાસી ઠાકોરનો હું દત્તક છું માટે તેની ક્રિયા હું કરીશ, એમ કહીને જોરાવરીથી મૂછ મૂંડાવી સપિંડી શ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયા તેણે કરી. એ ક્રિયા મહારાજને પોતાને કરવાની મરજી હતી. ગંભીરસિંહને ડર લાગ્યો કે એ બ્હારવટે નીકળશે, તેથી વળી કોઈ સમયે જોઈ લઈશું. હવણાં તો એને રાજી રાખવો. આમ વિચારીને તે ગામ મુંડેટીને તાબે કર્યું. એક વર્ષ પછી જાલમસિંહે પોતાના પાટવી કુંવર સૂરજમલને કહ્યું કે, "પ્રથમ ગોતા ગામ ઉમેદસિંહને આપવાનો મારો વિચાર હતો. "તે તમારી માએ તમારા સગા ભાઈ શેરસિંહને અપાવ્યું માટે આ ગોરળનો "પટો ઉમેદસિંહને આપો." આ વાત સૂરજમલે કબૂલ કરી નહિ, ત્યારે જાલમસિંહ ગુસ્સે થઈ, રીસાવીને જોધપુરમાં મહારાજ માનસિંહ પાસે ગયો ત્યાં છ મહિના સુધી રહ્યો.[૧] પણ ત્યાં કોઈ પટો મળ્યો નહિ, અને ગાંઠની ખર્ચી ખાવી પડી; વળી ઉમેદસિંહ તેની સાથે હતો તેથી ખર્ચ વધારે થવા લાગ્યું, એટલે જોધપુરથી કોટે ગયો. ત્યાં તેને કામ મળ્યું એટલે એક વર્ષ સુધી ત્યાં રહ્યો. પોતે ધાર્યું હતું કે હું રીસાઈને જોધપુર જઈશ, એટલે સૂરજ-

---

૧ તા૦ ૨૪ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૨૬ ને રોજ કર્નલ બાલન્ટૈન વડોદરાના રેસિડેન્ટને નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

"આ પ્રસંગે મને, ગંભીરસિંહે અને મુંડેટીના કુંવર સુરજમલે અરજ કરી કે, "ઠાકોર જાલમસિંહે કેટલાક દિવસથી મુંડેટી છોડી છે, અને જોધપુરના રાજા માન-"સિંહ પાસે જઈ રહ્યાની વાત જાણવામાં આવી છે તે વાત સરકારને કાને "નાંખો. ગયે વર્ષ ઠાકોર ઘણો ભાગ કોટે હતો, અને તેના બીજા કુંવરને માટે ત્યાં "ચાકરીમાં રહ્યો છે. કુટુંબમાં કલહ છે એ જ આનું કારણ છે, અને ઠાકોરની એવી ઈચ્છા "છે કે તેનો વડો પુત્ર અને વારસ સૂરજમલ છે તેનો હક્ક ફહાડી નાંખવો." કર્નલ બાલન્ટૈને ભલામણ કરી કે ખાલી પડેલી જાગીર ઉપર સૂરજમલને બ્હાલ કરવો. પણ રેસિડેન્ટને એમ લાગ્યું કે સૂરજમલને એના બાપની વતી જાગીરનું કામકાજ ચલાવવાને ઠરાવવો એટલું બસ છે. આ છેલ્લી ભલામણ મુંબઈ સરકારે મંજુર કરી. અને ૧૮૨૭ ના એપ્રિલ મહિનામાં તે ઠરાવ અમલમાં આણ્યો, પણ આવતા જુન મહિનામાં તે રદ કરવામાં આવ્યો.

મલ મને મનાવાને આવશે અને મારૂં વચન માન્ય કરશે, પણ તે તો કાંઈ થયું નહિ. સૂરજમલ મુંડેટીમાં રહીને ઘણો પટો ભોગવતો હતો; માત્ર ત્રણ ગામ જાલમસિંહના કારભારીના હાથમાં હતાં. એક વર્ષ થઈ ગયું, એટલે જાલમસિંહ ઇડર પાછો આવ્યો, અને સૂરજમલને કહાવી મોકલ્યું કે, "તું "ગોરલ ગામ ઉમેદસિંહને આપ, નહિતર હું મુંડેટીનો પટો ઇડરના મહારાજને "લખી આપીશ." આવી ઘણી ધમકી દીધી પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ, ત્યારે તેના બાપે ફોજ કરવા માંડી. જ્યારે સૂરજમલે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે પોતાના બાપને લખી મોકલ્યું કે, "તમે શિરબંધી શા માટે રાખો છો, આ "મુંડેટીનો પટો તમારે જેને સોંપવો હોય તેને સુખે સોંપો, હું વળી ભાવનગર "કે ગમે ત્યાં જઇને રળી ખાઈશ." ઠાકોરે તેના ઉત્તરમાં તેને લખ્યું કે, "હું "જીવું ત્યાં સુધી તમારે હવણાં બે ગામનો ભોગવટો કરવો, ને મારા મુવા "પછી આખો પટો તમારો છે, પણ હવણાં મુંડેટીમાંથી નીકળો." સૂરજમલે એ વાત માન્ય કરી નહિ ને રીસાઈને અહંમદનગર જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે ત્રણસેં બંદુકોવાળા એકઠા કર્યા અને તેના બાપના જીલાયતો જે પોતાના ભણી હતા તેઓને તેડાવ્યા. તે ૧૮૨૯ ના માર્ચ મહિનામાં મધ્ય રાત્રે નાદરીની પડોશમાં આવી પ્હોંચ્યો; કેમકે એનો બાપ ત્યાં હતો, અને એકાએક હલ્લો કરવાને ઇરાદે બંદુકોવાળાને સૂચના કરી કે તમારે બંદુકો છોડવી નહિ. તો પણ તેઓ પાસે આવી પ્હોંચ્યા, એટલે બંદુકોના ભડાકા કર્યા. એટલે સૂરજમલ આવ્યાની જાણ થઈ ગઈ. તેના સામા તેના બાપના માણસો થયા, પણ જાલમસિંહે જાણ્યું જે, "સામી ફોજનાં ઘણાં માણસ છે, માટે "આપણે ન્હાશી જવું તે ઠીક છે." આમ વિચારી પોતાની ચાવડી ઠકરાણીને લઇને ન્હાઠો. પછી દાંતાના એક ગામમાં તેને મૂકીને પોતે ડુંગરામાં જતો રહ્યો. સૂરજમલે આવીને નાદરી ગામ લીધું અને ત્યાં પોતાનું થાણું બેસાડ્યું, પછી ત્યાંથી મુંડેટી આવીને પોતાનું રહેઠાણ ત્યાં કર્યું.

કુંવર ઉમેદસિંહને મરી ગયાને પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં, એટલે તેની ઉથલેલ કન્યા ગુલાબબાઈ જે સુરજમલની બ્હેન થાય તેને પોતાને વ્હેરે પરણાવાને મહારાજ ગંભીરસિંહે માગું કર્યું. પણ મુંડેટીનો ઠાકોર તથા તેની રાઠોડ ઠકરાણીને તે વાત ગમી નહિ, કેમકે, મહારાજની આ વેળાએ વૃદ્ધાવસ્થા થઈ હતી; તથાપિ પોતાના બાપની સામે મહારાજ જો સૂરજમલને આશ્રય આપે તો તેણે તે પ્રમાણે કરવાને હા કહી. જ્યારે જાલમસિંહ ડુંગરોમાં ગયો, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે સૂરજમલ પોતાની બ્હેનને મહારાજા સાથે પરણાવી દેશે, તે માટે તેણે તે બાઈની માને છાનું લખ્યું જે એ પુત્રીને અહિં

મોકલી દેજ્ઞ કે તેનો કોઈ યોગ્ય વર સાથે સંબંધ કરવામાં આવે. પછી તે બાઇને ઠકરાણિયે ત્યાં મોકલી દીધી, એટલે જાલમસિંહે તેને સલ્લાણાનો રાજા જે રતલામનો ભાયાત થાય તેની સાથે પરણાવી.

જાલમસિંહે છસેં આરબ તથા મકરાણી બંદુકદાર એકઠા કર્યા હતા તેટલા લઈને રાત્રિની વેળાએ નાદરી ઉપર હલ્લો કર્યો. તે વેળાએ સૂરજમલનો થાણદાર કાનજી બહુ બહાદુરીથી લડ્યો અને હલ્લો કરનારાઓને પાછા હઠાવી દીધા.

સોરઠો.

વાકરિયો થૈ વાઘ, આયો ખડ અદ્દમાલરો;
કનિયો કાળો નાગ, નિશ્ચળ કીધી નાદરી.[૧]

જાલમસિંહ, ડુંગરામાં એનાં માણસ એક ધાડી ઝાડીમાં રહેતાં હતાં ત્યાં જતો રહ્યો અને રસ્તામાં સૂરજમલના એક ગામને બાળતો ગયો. મુંડેટીમાં સૂરજમલ થાણું રાખીને રહ્યો હતો ત્યાં હલ્લો કરવાને થોડા દિવસ પછી તેણે તૈયારી કરી. તે વાત સૂરજમલના હેરક અથવા શેરિયાઓએ જઇને કહી, એટલે તેણે ઇડરમાં પોતાના કારભારીને લખ્યું કે, "મહારાજે "આશ્રય આપવાને કૉલ કરેલો છે તે પ્રમાણે આ વેળાએ તેમને તેડતા "આવજો." ગંભીરસિંહે તે પ્રમાણે જવાને હા કહી અને ફોજ કરવા માંડી. પણ તે દિવસ તો જતો રહ્યો, અને બીજે દિવસે ફોજ લઇને મહારાજ ઉત્તર દિશા ભણી ચાલ્યો, ત્યારે કારભારિયે કહ્યું કે, મુંડેટી તો બીજી દિશાએ રહી, ને આપ આ દિશામાં ક્યાં પધારો છો? ત્યારે તે કહે કે, "અમે "જઇને ઠાકોરને આવવાનો રસ્તો રોકીશું, અને તેઓને મુંડેટી ઉપર જતા "અટકાવીશું." પણ ઠાકોરે તો આગલી રાત્રે જઇને હલ્લો કર્યો હતો. સૂરજમલના માણસોનું ઇમારતોએ કરીને રક્ષણ થયું અને સામાવાળાનાં પાંત્રીશ માણસ મુવાં, પણ બુરજમાં સૂરજમલના પાંચ સાત બંદુકદાર હતા અને ત્યાં દારૂનાં કુલ્લાં હતાં તે સળગવાથી તેનાં માણસો મુંવાં અને સૂરજમલને પણ જમણા હાથને પ્હોંચે ગોળી વાગી પણ ગામ તો આબાદ રહ્યું. બીજે દિવસે, પાસેના ગામનો એક ઠાકોર આવ્યો, તે વેળાએ મુંડેટીના સારા સારા લોકોએ વચ્ચે પડીને જાલમસિંહને કહ્યું કે, "તમે કોની સાથે લડો "છો? તમારા દીકરાનું તમારે હાથે મોત થશે તેમાં તમારી શોભા નહિ."

---

૧ તે ખીજવેલો વાઘ અદ્દમાલજીનો પુત્ર આવ્યો, પણ કાળીનાગ જેવા કનૈયાએ નાદરી ગામ નિશ્ચળ કર્યું.

આમ કહી ગામ બ્હાર તેને મુકામ કરાવીને પંચાત કરી, તેમાં એ ગામ સૂરજમલ હાલ ભોગવે અને પછીથી જાલમસિંહ ગુજરે ત્યારે તેને આખો પટો મળે, એવો ઠરાવ કર્યો. આ પ્રમાણે સૂરજમલ પોતાની માને લઈને મુંડેટી છોડી પોતાને સ્વાધીન કરેલે ગામ ગયો અને જાલમસિંહ ફરીને પાછો મુંડેટીમાં પેઠો.

આવો નીકાલ થયો, છતાં પણ, સૂરજમલને પોતાના પિતાની બ્હીક રહી. તેથી સારૂં રક્ષણ થઈ શકે એવી જગ્યા શોધવા લાગ્યો. પણ કોઇ સરદારોએ તેને સંઘર્યો નહિ. પછી કુવાવે કિલ્લો હતો તેથી ત્યાં ગયો. તે ચારણના શાસનનું ગામ હતું તે તેને ત્યાં રહેવા દેવાને રાજી ન હતો, પણ સૂરજમલે કહ્યું કે હું ઘાયલ છું માટે પાટો છૂટતાં સુધી મારે રહેવું છે. તથાપિ એ વેળાએ મહારાજા તે ગામની પડોશમાં આવી ચઢ્યો હતો, તેની પાસેથી સૂરજમલને રાખવા વિષેનો પરવાનો લખાવી લીધો. સૂરજમલ ત્યાં કેટલીક વાર સુધી રહ્યો, અને પછી પોતાના કબીલાને ત્યાં મૂકીને અહ-મદનગરમાં રાજા કરણસિંહની ચાકરી કરવા ગયો. ત્યાં તેણે તેને એક ગામ અને ઘોડેનોબત આપી.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૩ ના વર્ષમાં રાજા ગંભીરસિંહ દેવ થયો. તેની પછવાડે ચૌદ રાણિયો સતી થઈ, પણ હવણાંના મહારાજ જવાનસિંહની મા પોતાના બાળકને ઉછેરવાને રહ્યાં.

छपय

पडे नक्षत्र भुवपंथ, धडाके कंप हुइ धर;
सुरभी निसासा होय शब्द कठिण विललात कर;
इन्द्र व्रषां तुछ अंब, व्रषां अनमंत उपलवइ;
तेज खंड भये तंड, मंड, घुमंड मारुतइ;
अस उद्घट ओसुगन आगमन, हा भावी वल होयहो;
तण माट हुवो ओत्तम वपू, भूप भाणकुल भाण भो.* १

१ પૃથ્વી ઉપર ઘણા તારા ખરચા, પૃથ્વી ડોલી, ગાયો દુઃખથી બરાડીને નિસાસા નાંખવા લાગી, ઇન્દ્રે થોડું પાણી વરસાવ્યું તે સાથે ઘણા કહરા પડ્યા, સૂર્ય તેજભંગ થયો, પવન ઘુમાડિયાં ખાવા લાગ્યો, એવા અઘટિત અપશકુન થવા લાગ્યા, તે ઉપરથી ભાવી બનાવનું જોર થયું અને સૂર્યવંશી સૂર્ય જેવો રાજા ઉત્તમ દેહ પામ્યો. ભાવાર્થ કે દેવસ્વરૂપ પામ્યો.

* પૃથ્વીકંપ અને તારા ખરવા વિષેનું આ ઠેકાણે લખવામાં આવ્યું છે, તે પ્રમાણે ખરેખરૂં બનેલું છે. ઇ. સ. ૧૮૩૩ નું વર્ષ જો કે દુકાળનું ન હતું તો પણ અસાધારણ

૧૩

भूपत पडे गंभीर, अभंग हिन्दुवाण उजागर;
सुनी सवे रनीवास, हरखी सतियां कहे हरहर;

તંગાસતું વર્ષ થઈ પડ્યું હતું. તે વર્ષમાં તા૦ ૧૦ મી ડિસેમ્બરને રોજ મુંબઈ સરકાર કોર્ટ આફ ડિરેક્ટરોને નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ--

"પાલણપુરનો પોલિટિકલ સુપરિન્ટેનડેન્ટ રિપોર્ટ કરે છે તેમાં લખે છે કે, "ચોમાસાના પાકનો છેકાછેક નાશ થઈ ગયો છે, તેથી કરીને ૧૮૧૨-૧૩(અગનોતરો)- "ના વર્ષ પછી વધારે ચડી ગયેલો ભાવ કદિ જોવામાં આવ્યો ન હતો, તેટલો અનાજ "વગેરેનો ભાવ ચડી ગયો છે. દાણાની આયાત થવાને સુગમ પડે, અને ગરીબ લોકોને "થતું દુઃખ જેમ બને તેમ ઓછું પડે, એટલા માટે, લેફ્ટનેન્ટ પ્રેસકટની સૂચના "ઉપરથી પાલણપુરના દિવાને આવતા અનાજના માલ ઉપરની જકાત બિલકુલ ફહાડી "નાંખી છે, અને સારા ભાગ્યે કરીને આ પરગણાનો ઘણો ખરો ભાગ રવીના કામને "લાયકનો છે, તેથી કૂવા ખોદવા વગેરે બાબતોમાં ખેડુતોને બધા પ્રકાર- "નો આશ્રય આપવાનો બંદોબસ્ત કરચો છે, તેથી કરીને હાલમાં ચાલતી મોંઘવારી "કેટલેક દરજ્જે ઓછી થશે, તો પણ એક ધાસ્તી રહે છે કે કોળી અને બીજા ફિસા- "દખોર લોકો આખા ગૂજરાતમાં વસે છે તે દાણાનો પાક કથળી જવાથી કામમાં "ગુંથાયા વિનાના રહેવાથી નવરા પડશે, અને હવણાંના અનાજના આકરા ભાવને "લીધે નિરાશ થઈ જવાથી ટોળિયો બંધાઈને રૈયતની શાન્તિનો ભંગ કરવાની ધાસ્તી "બતાવશે, તેને માટે બનતી સાવધાની રાખવાના ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા છે.

"તા. ૧૬ મી આગસ્ટના રોજના મિ. વુઈલોબીના લખવા પ્રમાણે ઘણું કરીને "આખા કાઠિયાવાડમાં તે દિવસ સુધી વર્ષાદ વરશ્યો ન હતો અને પાક બચી શકે "એટલો પડવાની આશા પણ ન હતી. એનો પરિણામ એવો થયો કે અનાજ તથા 'ઘાસની ઘણી જ તાણ પડી, અને બ્રિટિશ તથા ગાયકવાડની ખંડણીમાં છૂટ મૂકવાની "જરૂર પડશે એમ થયું. અનાજનું મૂલ ત્રણ ગણું વધી ગયું અને તે દિવસ લગણ "પણ વધ્યાં કરચું; ઘાસની તંગી મુખ્યત્વે કરીને પડવા લાગી, અને ઘણાં ઢોર નિત્ય "નિત્ય મરવા લાગ્યાં. મિ. વુઈલોબી વિશેષ લખે છે તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ખંડણી "ભરનારાઓએ રીતસર અર્ધી રકમ ભરી છે તે પાછી આપવી પડશે.

"ભુજની વાયવ્ય અને નૈઋર્ત્ય કોણના પરગણાંમાં ઘણા માઠા સમાચાર જાણીને "રેસિડેન્ટે ત્યાં જાતે જઈને તપાસ કરી ખાતરી કરી લીધી, તેથી તે સમાચાર વધારીને "જાહેર કરેલા જણાયા નહિ ઘણે ઠેકાણે આ વર્ષમાં વર્ષાદ થયો નથી, અને ગયા વર્ષની "તંગાશને લીધે ઘાસમાં છેક ખૂટ પડી ગઈ તેથી ઘણાં ઢોર ભૂખે મરી ગયાં. આ "પ્રાન્તમાં કેટલેક પ્રસંગે તાણ પડેલી ત્યારે લોકો ગૂજરાત, કાઠિયાવાડ અને સિન્ધમાં "કુટુંબ તથા ઢોર લઈ ગયેલા, પણ આ વર્ષ એ સાધન અટકી પડ્યું છે; દરબારે "શહરની પાસે તલાવ ઊંડું ખોદાવાને મજુરોને રોજ એક શેર અનાજ આપીને તેમનું "દુઃખ ઓછું કરવાનો નિશ્ચય કરચો છે, તેમાં તેના કારભારિયે પા શેર પોતાને હિસાબે "તે ઉપરાંત આપવાનો ઠરાવ કરચો છે.

तके वंश तारवा, सघा त्रहूपखां चढावां;
साथ करा सामरो, किरत नव खंड कहावा;
इम धार वात मनमें अडग, परम ज्योत पिछानिया;
पति तणी अवे छेटी पडे, मुज राजधर्म केहो राणियां. २

नेह नाव नारियां, केक मन हरख करेवे;
नेह नाव नारियां, धंख चित उमंग धरेवे;
नेह नाव नारियां, बडी ठकरात बजावे;
नेह नाव नारियां, मींत मरदंग गवावे;
तन भवान तणी इम कहे त्रिया, सुकुल वाट किय सारियां;
नावरे साथ वलवे नहि, नेह नावकि नारिया. ३

अण समये एटला, मरमछद वचन उचारे;
सतियां कर संकल्प, अग्निस्नान हि ऊर धारे;
प्रथम दौलत कुंवरी, भजे चंडी भटियाणी;
जसु कुंवरी चहुआणी, जगतमातासी जाणी;
सत अधिक सती सिसोदणी, कुंवरी अधिक चडती कला;
सती संग करत महॉराजरो, वध्यो सुजस चहुवे वला. ४

कुंवरी लाल आहडी, सति सुता जनक सरीखि;
वखत कुंवरी चावडी, प्रकट सुरासरी परीखी;
चंद कुंवरी चहुवाणी, अखां ज्यम भवा अनोपम;
पारवती ज्यम प्रकट, कुंवरी वदनां सतरे क्रम;

"આ રિપોર્ટ કર્યા પછી થોડો વર્ષાદ થયો હતો, પણ આ પ્રમાણે આશા થયેલી "જતી રહી હતી, અને ઘણાં તીડ પડીને આખા દેશ ઉપર પખરાઈ જઈને દરેક જાતના "અનાજનો નાશ કરયો તેથી મોસમનો દેખાવ ઉલટો વધારે ભયાનક થઈ પડ્યો. "આવા મારથી લોકો નિરાશ થઈ ગયા છે તેથી પાછોતર વાવણી કરવાને તેઓને સમ-"જાવી શકાય એમ નથી, અને એમ લાગે છે કે, દરબાર પોતાની સદાની ઉપજના "ચોથા ભાગ કરતાં વધારે ઉઘરાવી શકશે નહિ.

૨ જેવું હિન્દુઓમાં તેજ અભંગ થયેલું નહિ એવો ગંભીર રાજા પડયો, એ વાતની "અંતઃપુરમાં જાણ થઈ એટલે સતિયો હરખીને શિવ શિવ કહેવા લાગી, 'મારા ધણીનો, "મારી માનો અને મારા બાપનો વંશ તારવાને હું મારા પતિનો સંગાથ કરીશ કે નવ "ખંડમાં કીર્તિ થાય" એવો મનમાં અડગ નિશ્ચય કરીને તેઓએ પરમ જ્યોતિને જોવાનું કહ્યું કે મારે મારા પતિનું છેટું પડે તો પછી મારો રાણીનો રાજધર્મ શો.?

पासवान उभय नाथी, वनां, खुशी उमंग चित खलभली;
गढपति लार गंभीर रे, मेंहेलां बलण कज हलमली. ५
उमेदां उमंगी, हुई सत करण हजूरण;
जसुबाई धाबहिनी, जके तन उटी जालण;
सु मुरतां सब जान, आप सत काल ऊमंगे;
जेठी, दोली जोड, लार पति वेऊए लगे;
अणवार तीय कथ ओचरे, कलजुग लता न कामरी;
सतिपुरे जाय वसशां सही, सेवा करणां सामरी. ६
मरदानाके मांह, तवेकृत अडग तणी तक;
पिछे सदन निज पहूचीं, करे स्नान गंगोदक;
अधिक पोशाकां अंग, जरी गरकश जाणे जण;
तनभूषण मोतियां, पहीरी मज माती आपोपण;
वरणाव करे तणही वखत, धर्म सुभारथ उर धरी;
भवानरांनद साथे भली, सती बलण कज संचरी. ७
नेऊवानुं नत वर्ष, संवत बधते एक सत्तर;
व्रखा ऋतु, बण व्रखा, भया सम गत भासंकर;
श्रावण दिन पख श्याम, सोम अगियारस जाणो;
पतंग चढते घडी पंदर, प्रान गंभीर प्रयाणो;
सो रात दिवस रनिवासरह, सतियां करत चलामणो;
निसि होत असो नृप राजरो, हवो प्रभात हलामणो. ८
गाज नाद घणकार, तांत झणकारत वामा;
त्रहक त्रहक त्रंबालु, डहक करताल दमामा;
अमंगल मंगल असो, तसो तण घडी व्रतायो;
जण बनितारो जूथ, सपुह जातरा सिधायो;
सो गंभीरनृप सतियां सहित, हा हसत मुखहेंडली;
ले चल्यो अस्त पामण कने, मयंक उडगण मंडली. ९

---

૮ સંવત ૧૭૯૦ મા વરસાદના દહાડામાં, પણ વષોદ વિનાને શ્રાવણ વદિ ૧૧ ને સોમવારને દિવસે પંદર ઘડી દિવસ ચડતાં ગંભીરસિંહનો પ્રાણ ગયો. તે દિવસ ને આખી રાત્રિ તેનું શબ અંત:પુરમાં રહ્યું, કેમકે તેની પછવાડે સતિયો તૈયારી કરી શકે, પછી રાત્રિ વીત્યા પછી પ્રભાતમાં રાજાનું સિધાવવું થયું.

૯ ઘણકાર શબ્દની ગર્જના થઈ, તાંતવાળાં વાદિત્રોના ઝણકારા થયા, ત્રંબાળુ

ह्वा हस्ती हिंडती, आणंद करती उकसती;
पग पग जश पावती, कर्म अश्वमेध करंती;
दाण पुण्य देयती, नेह तोडती पुरंनर;
ध्यान स्वामि धारती, पिंड मानती तृणापरि;
कुण बिरद एहि सतियां कहूं, पण मे एहेडी पारखी;
स्त्रियां नाम अवळा अवर, आ सबळा शूरा सारखी. १०

अंत थान उपरां, आय सतियां अणवारे;
पतंग करी प्रणाम, आदि कथ एह उचारे;
हे दिनकर! हे देव! सदतुम सती सहाई;
शुद्ध ईडर सामरो, सामतण भोन सदाई;
करजोड अरज वंदन करे, उर पर ध्यान अनूपरां;
मरडाय शक्ति हाली मसत, अरडरथी रही उपरां. ११

भूपत धन्य भाटियां, पृथवि जश वास प्रमाणां;
सिसोदा धन्य साख, साख धन्य हे चहवाणां;
धन्य साख चावडा, डमर सौभाग्य वडाले;
धणी साथ धुव धडे, पावक तन सती प्रजाले;
के साख साख धॅन्य धॅन्य कबीन्द्र, पतिधॅन्य नृपतो परणियां;
सामरो नाव भव सिंधुसें, तारण झोका तरणियां. १२

ત્રહક ત્રહક વાગવા લાગ્યું, કરતાલ ડહક ડહક વાગવા લાગી, અમાંગલિક સમયે જેમ માંગલિક થાય તેવું તે સમયે વર્ત્તાયું. જાણે સ્ત્રિયોનું ટોળું લઈને રાજા જાત્રાએ સિધાવ્યો. તે ગંભીર રાજા સતિયો સહિત હાથીના મુખ આગળ હાથણિયો ચાલે તેમ અથવા અસ્ત પામવાને ચંદ્ર તારાની મંડળી લઇને ચાલે તેમ ચાલ્યો.

૧૦ તે હસતી હસતી, આનંદ કરતી, અને ઉત્કંઠા ધરતી, પગલે પગલે જશ પામતી અને અકેકા અશ્વમેધ યજ્ઞનું કામ કરતી, પુણ્યદાન કરતી, નગરવાસિયો સાથેનો સ્નેહ તોડતી, ધણીનું ધ્યાન ધરતી, પોતાના શરીરને તણખલા સમાન માનતી ચાલિયો. તે સતિયોનું વિરૂદ તે હું શું કહુ? પણ મેં તો એવી પરીક્ષા કરી કે, બીજી સ્ત્રિયોનું નામ તો અબળા પણ આ તો સબળા શૂરવીરોના સરખી છે.

૧૧ સ્મશાનમાં સતિયો આવી પ્હોંચી એટલે સૂર્યને નમસ્કાર કરીને પ્રથમ તો એમ કહ્યું કે, 'હે દિનકર! હે દેવ! તમે સતિયોના સહાય ખરા છો, અમારો ધણી આવતા અવતારમાં ઈડરનો આ ધણી હજો, અને તેની ધરતીમાં અમે સદા હજો,' આ રીતે હાથ જોડી, પગે પડીને અરજ કરી, અને મનમાં સારૂં ધ્યાન ધરીને તે શક્તિયો મરડાઈને ઉત્તમ થઈ ચાલિયો અને ડર્યા વિના ચિતા ઉપર જઈને પડિયો.

૧૨ ભાટી રાજાને ધન્ય છે, જેનો જશ પૃથ્વી ઉપર વશી રહ્યો, સિસોદિયા

मंड वंश मरजाद, मंड आनंद अतिय मन;
मंड रसन हरिमंत्र, मंड वैराग साधुजन;
मंड कंप कायरां, मंड क्षत्रिय पुरुषातन;
कमधमंड थरुकीर्त्ति, कीर्त्ती कर मंड सुजस कर्म;
वड मंडी धर्म संसार विच, साम साथ तन छंडियां;
पतनी गंभीर चितापरे, ए पग मंडे मंडियां. १३*

શાખાને ધન્ય છે, ચોહાણની શાખાને ધન્ય છે, ચાવડાની શાખાને ધન્ય છે કે જેઓનો આડંબર અને સૌભાગ્ય મ્હોટાં છે, સ્વામીની સાથે અચળ ધડે સતિયો પોતાનાં શરીર પ્રજાળે છે; તેમની દરેક શાખાને કવીંદ્ર ધન્ય કહે છે, જે રાજાને તે પરણી તે રાજાને પણ ધન્ય છે. પોતાના ધણીને ભવસાગરમાં તારનારી તે નૌકા રૂપ છે.

૧૩ વંશની મરજાદા માંડી, મનમાં અતિશય આનંદ માંડ્યો, જીભે હરિમંત્ર માંડ્યો, સાધુ જનના મનમાં વૈરાગ્ય માંડ્યો, કાયરને કંપ થવા માંડ્યો, ક્ષત્રિયોને મનમાં શૂર ચડવા માંડ્યું, રાઠોડની અચળ કીર્ત્તિ માંડી, કીર્ત્તિ કરે એવાં સુજસનાં કર્મ માંડયાં, જગત્માં મ્હોટાં ધર્મ માંડીને સ્વામીની સાથે શરીર છોડયાં, ગંભીરસિંહની ચિત્તા ઉપર તેની સ્ત્રિયોએ પગ માંડ્યો, તે સાથે એટલા વાનાં મંડાયાં.

* કોર્ટ આફ્ ડિરેક્ટરોને મુંબઈ સરકારે તા. ૮ મી ઓક્ટોબર સન ૧૮૩૩ ને રોજે ડસ્પાચ મોકલ્યો તેમાંથી રાજા ગંભીરસિંહના મરણસમયની નીચી લખેલી હકિકત અત્રે દાખલ કરિયે છિયેઃ—

"ઈડરના રાજા ગંભીરસિંહનું મરણ તા. ૧૨ આગસ્ટને રોજ થયું. તે પ્રસંગે "ગૂજરાતના પોલિટિકલ કમિશનરે પોતાના પેહેલા આસિસ્ટન્ટ મિ. એરસ્કિનને "ઈડર મોકલ્યો હતો. તે એવા વિચારથી કે તે સમયે ફિસાદ થાય તો અટકાવવામાં "આવે તથા માજી રાજાના કુંવરને ગાદી ઉપર બેસારીને તેનું રાજ્ય જારી રાખવાનો "અંગરેજ સરકારનો વિચાર છે તે કેટલાક ઠાકોરોને દેખાડી આપવામાં આવે. રાજાના "અગ્નિદાહની વેળાએ જે ખેદકારક અને કરૂણાજનક બનાવ બન્યો તે વિષેના રિપોર્ટ "અમે દિલગીરી સાથે આનરેબલ કોર્ટને કરિયે છિયે.

'રાજા બેભાનપણામાં કેટલાક દિવસ પડી રહ્યો, પછી મરણ પામ્યો તે વાત "અગ્નિદાહ દીધા પછી કેટલીક વાર સુધી યુવાન રાજાની માના જાણવામાં આવવા "દીધી ન હતી; પણ બીજી સાત રાણિયો રાજાની સાથે બળી મરવાને તૈયાર થઈ, "અને તે પ્રમાણે તા. ૧૩ આગસ્ટની સવારમાં તે ઘેલી થયેલી સ્ત્રિયો, બીજી બે "રાજનાથી બીજી નાતની રાખી હતી તે, એક હજુરિયો ચાકર અને ચાર ઘરની દાસિયો "એટલાં જણ આખા ઈડરની વસ્તીની આંખ આગળ અને દિવાન ઇત્યાદિ કામદારોની "સમક્ષ ચિતામાં બળી મૂવાં. આવા કમકમાટ ઉપજાવે એવા કામમાં સર્વે કામદારોને "આશ્રય હતો. રાજાના કુટુંબના કોઈ પણ માણસે એવું નહિ બનવા દેવાને કશો "પ્રયત્ન કર્યો નહિ અથવા ઈડરમાં જેની કંઈ પણ સત્તા ચાલતી હોય એવાએ એ લોકોને "એવા નાશકારક કામમાંથી પાછાં વાર્યાં નહિ. મિ. એરસ્કિન લખે છે કે, એક રાણીને

પ્રકરણ ૧૫.

મહીકાંઠાનું થાળે પડવું.

ઇ. સ. ૧૮૨૮ માં રાજા ગંભીરસિંહે રૂપાલના ઠાકોર ફત્તેહસિંહનું ગામ કીડી મારયું, તે ઉપરથી ફત્તેહસિંહે મેજર માઇલ્સના આગળ ફરિયાદ કરી. એ મેજર પાલણપુર[1] ખાતાનો અંગરેજ સરકારનો એજંટ હતો, તથા તે વેળાએ થોડી મુદતને માટે મહીકાંઠા ઉપર દેખરેખ રાખવાને તેને ઠરાવ્યો હતો. મહારાજે ગામ લૂંટ્યું તે માટે ફત્તેહસિંહના લાભમાં તેણે નુકસાન ભરી આપવાનું હુકમનામું કરી આપ્યું. હુકમનામાનો આંકડો ઘણો મ્હોટો હતો, તેથી, ઇડરમાં કહેવત ચાલી કે, "કીડીનો કુંજર થયો." એ હુકમનામાના રૂપિયા મહારાજે આપ્યા ન હતા ને એ તો મરણ પામ્યો. એટલે રૂપાલના ઠાકોરે બ્હારવટે નીકળવાનો વિચાર કર્યો, અથવા બને તો ઇડરનું કોઈ સારૂં બાન પકડવાને ધારયું, કે જેથી કરીને તેની છોડામણનું વળતર તેને મળે. આવે પ્રસંગે ઇડરના કારભારી ખેમચંદનો ભાઈ અખેચંદ, જે વ્યાપારી હતો તે અફીણ તથા કાપડ વગેરે માલ લઈને પ્રતાપગઢથી ઈડર જવા નીકળ્યો હતો;] તેની સાથે દશ બંદુકદાર હતા; તે રૂપાળમાં રાતવાસો રહ્યો. ત્યાંના ઠાકોરે તેને મીજબાની આપીને તેની સારી મ્હેમાનગિરિ કરી. તેના બંદુકદારોને વ્હેલા જમાડીને માલ સાથે

"ગર્ભ હતો અને તેને કેટલાક મહિના થયા હતા; અને બીજી હતી તેને રાજાનો સંગ પણ "થયો ન હતો તેણે બળી મરવાની પોતાની નામરજી જણાવી હતી. એક જે વર્ષે મ્હોટી "હતી અને પદવીમાં બીજી હતી તે સાઠ વર્ષની હતી, અને સર્વના કરતાં જે જવાન હતી, અને જેને પરણ્યાને માત્ર ઓગણીસ મહીના થયા હતા તે છેક વીસ વર્ષની હતી. લોકોના મનમાં ધર્મ- "નો વ્હેમ પણ છતાં આવા ઘાતકી કામમાં જે આગેવાન હતા તેઓ પ્રતિ કમકમાટ અને ધિ- "ક્કારનો સામાન્ય ભાવ બતાવવામાં આવ્યો હતો, અને સર્વેના સમજવામાં એમ આવ્યું હતું "કે, જો યોગ્ય ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા હોત તો ત્રણ જીવ કરતાં વધારેનો ભોગ થયો હોત નહિ. એક નજરે જોનારે કહ્યું કે, જ્યારે ચિતા સળગી ત્યારે મ્હોટી રાણિયે "કારભારિયોને કહ્યું કે, મેં તો સતી થવાનો નિશ્ચય જ કરયો હતો અને ગમે એટલું "મને સમજાવવામાં આવત તો પણ મારો વિચાર હું ફેરવનાર હતી જ નહિ, તથાપિ "કોઈના ભણીથી વારવામાં કે દયા બતાવવામાં આવી નથી એ આશ્ચર્યકારક વાત છે. "છેવટે તેણિયે કહ્યું કે, તમારા રાજાના આખા કુટુંબનો નાશ કરાવીને જે લૂંટ મેળવવાની "આશા રાખો છો તે તમે જઈને ભોગવો. કારભારિયો પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ જેને "કુંવર છે તે રાણીને ઉગારવાને લલચાયા છે, કેમકે રાજાના એકના એક કુંવરની તે "મા છે, તેનો જો નાશ કરાવવામાં આવે તો તેમના વિચાર ઉપર વ્હેમ રાખવામાં આવે."

૧ આ વેળાએ મેજર માઈલ્સ નહિ, પણ લેફ્ટનેન્ટ પ્રેસ્કટ પાલણપુરનો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતો એમ જણાય છે.

વિદાય કર્યા, અને શેઠને એકલા રાખીને કહ્યું કે, "અમે તમને ઠેઠ "ઈડર સુધી પ્હોંચાડવા આવીશું." જમી પરવાર્યા પછી શેઠને લઈને ઠાકોર દશ અશ્વાર સહિત તેને પ્હોંચાડવા નીકળ્યો. પણ, પોતે ધારેલા કામને યોગ્ય એવી જગ્યાએ આવી પ્હોંચ્યો, એટલે પોતાના પરોણાને કેદી બનાવી દીધો, અને તેને ઝાડીમાં લઈ ગયો. વાણિયાએ તેને કહ્યું: "મને છોડો "તો હું તમે માગો તેટલા રૂપિયા આપું." પણ ફત્તેહસિંહે કહ્યું કે, "મારે "તમારા રૂપિયા લેવા નથી, પણ તમારો ભાઈ ઈડરનું કારભારૂં કરે છે તે "અમારા હુકમનામાના રૂપિયા અપાવે, અથવા તે રૂપિયા વળી રૂહે ત્યાં "સુધી અમારી પાસેથી દરબારના હક્કના રૂપિયા લે નહિ, એવો બંદોબસ્ત "કરાવી આપે એવો કાગળ લખો." વાણિયાએ તે પ્રમાણે કાગળ લખી "મોકલ્યો. તેના ઉત્તરમાં ખેમચંદે લખ્યું જે, "ઈડર ઉપર અંગરેજ સરકાર- "ની[1] જપતી છે માટે એ વાત મારા હાથમાં નથી." આ ઉપરથી રૂપાલના

---

૧ મુંબઈ સરકાર, પોતાના તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૪ ના કોર્ટ ઑફ "ડિરેક્ટરો ઉપરના ડિસ્પાચમાં લખે છે કે, "ગંભીરસિંહના મરણ પછી રાજ્યની સત્તા "છાજુરામ કરીને એક હલકો માણસ દબાવી પડચો હતો. તે પ્હેલાં માજી રાજાના "વડા કુંવર ઉમેદસિંહના હાથ નીચે રહ્યો હતો અને તે કુંવરની ઘણી મીલ્કત સટોરી "લેવામાં પાર પડચો હતો. ત્યાર પછી લાલજી સાહેબના મરણ ઉપર ગંભીરસિંહે તેને "પોતાનો દિવાન ઠરાવ્યો, અને તે કેટલીક વેળા સુધી તેને નામનો જ મુખ્ય કારભારી "હતો. તો પણ ગંભીરસિંહ પછવાડેથી પોતાનું કામ પોતે ચલાવી લેતો હતો. તેણે "પોતાના મરણની અગાઉ કેટલીક વાર સુધી એના ઉપરથી પોતાનો વિશ્વાસ ઉઠાવી "લીધો હતો, અને જો કે રાજાના મરણ સુધી દિવાનનો અધિકાર નામનો જ તે રાખી "રહ્યો હતો, તો પણ રાજ્યના કારભારમાં રાજાએ તેને સામેલ કરચો ન હતો "અને તેની સલાહ પણ લેવામાં આવતી ન હતી. રાણીના ભાઈ પિતાજીના સાધનથી "રાણીની કૃપા સંપાદન કરી લેવાનાં તેને સાધન મળ્યાં, અને મુંડેટીનો ઠાકોર જાલમસિંહ "જે એનાં નઠારાં કામોમાં સામેલ હતો તેની ઓથ મળવાથી બધું કામ ચલાવવા "લાગ્યો, અને અમે અમારો તા. ૮ મી ઑક્ટોબર ૧૮૩૩ નો રીપોર્ટ સતિયોના "પ્રસંગનો કરચો છે ત્યારથી લૂંટવાની રીત તેણે ચાલુ કરી છે. મનુષ્યપ્રાણીના ઘાતકી "ભાગનો તે મુખ્ય કર્તાહર્તા હતો, અને તે સમયે તેણે દયા વિનાની ચાલ ચલાવી "તથા ઘણે પ્રસંગે રૈયતના ઉપર જુલ્મ કરચા. તેથી આખા ઈડરવાડામાં તે સર્વના "મનમાં ધિક્કારભરેલો થઈ પડ્યો. * * * આવા કારભારને લીધે દેખીતું છે કે, બાળ- "કુંવરની મિલ્કતની બ્રિટિશ સરકાર રક્ષક છે. તે મિલ્કતમાં અતિશય નુકશાન થાય "અને દરબારની ઉપજ એટલી બધી લૂંટાય કે ગાયકવાડ સરકાર સાથનો ઠરાવ "પાળવાને જો કે અશક્ય ના થઈ પડે તો પણ આપણને ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે, એટલા "માટે, બાળ રાજાની ન્હાની ઉંમરમાં તેના રાજ્યનો કારભાર ચલાવનારા ઠરાવવાને

ઠાકોરે અખેચંદને ઘણું દુઃખ દેવા માંડ્યું. તેને લાંઘણો કરાવી, માર માર્યો અને તેના કાનમાં દારૂ ભરીને સળગાવ્યો, ત્યારે વાણિયાએ કહ્યું કે, "જો "રૂપિયાની તમારે તકરાર છે તેથી બમણા રૂપિયા હું મારી ગાંઠના આપું." પણ ફત્તેહસિંહ કહે કે, "એમ તો થાય નહિ, તમારા રૂપિયા મને પચવા દો "નહિ." છેવટે ખેમચંદે મુંડેટીના સૂરજમલને બોલાવ્યો અને તેને ઘણા રૂપિયા આપવા કરીને ખત લખી આપ્યું કે, "મારા ભાઈનો છૂટકારો "થયેથી તે આપવા." સૂરજમલ કુવાવે રહેતો હતો, ત્યાંથી રૂપાલના ઠાકોરનો શોધ કરવાને નીકળ્યો. ગામ વાવડીના ભીલોને રૂપાલ સાથે વેર હતું, કેમકે ફત્તેહસિંહની જાતના રેહવરોએ ઘણા ભીલોનાં ખુન કર્યાં હતાં. ફત્તેહસિંહની ભાળ કહાડવા સારૂ સૂરજમલે આ ભીલોને લાલચ દઈને કામે લગાડ્યા. ભીલોએ ભટકનારા જૂદા જૂદા માણસોને વેષ લઇને ફત્તેહસિંહનું રહેઠાણ શોધી કહાડ્યું. સૂરજમલને આ બાતમી મળી, એટલે તેણે છુપા શિરબંધી રાખવા માંડ્યા. અહંમદનગર અને મોડાસામાં તેણે બસેં બસેં રાખ્યા, અને બીજા બસેં ટીટોઈમાં રાખ્યા. સૂરજમલ પોતે કુવાવે રહેતો હતો, તેને તેના જિલ્લાયત વગેરે આવી મળ્યા, એટલે બંદુકદાર શિરબંધી લઇને પેલા ભીલોને આગેવાન કરીને ચાલ્યો. તે પેલી ઝાડી નજદીક ગયો, એટલે અખેચંદનો બ્રાહ્મણ રસોઇયો એક ટેકરા ઉપર ચડીને આસપાસ જોતો હતો તેના ઉપર બંદુક છોડી; તેને પગે ગોળી વાગી તથા ઠાકોર ફત્તેહસિંહનો એક ભીલ હતો તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો. તેની ખબર થવાથી જાળામાં એક ખાડો હતો તેમાં અખેચંદને બેસારીને ઠાકોર જમૈયો તાકિને વાણિયા ઉપર ચડી બેઠો, અને કહ્યું કે, "કાંઈ બોલીશ તો હું તને તરત મારી નાંખીશ." તેમજ બીજા ખાડામાં પેલા બ્રાહ્મણને લઈને કુંવર ગોકળજી રહ્યો, તેથી તેઓ ઘોંઘાટ કરી શકયા નહિ, અને સૂરજમલના ઘોડા આસપાસ ફર્યા અને કોઈ જોવામાં આવ્યું નહિ, એટલે પાછા ફર્યા અને રૂપાલ આવીને પડાવ કર્યો. ત્યાં તેઓ ત્રણ દિવસ રહ્યા. પછી ગામ ચાંદણિયે જઇને પંદર દિવસ રહ્યા. આ ઠેકાણેથી ખેમચંદને કહાવ્યું કે અમારે શિરબંધીના પગાર આપવા છે માટે અમને રૂપિયા આપો. પણ વાણિયાએ અગાઉથી રૂપિયા આપવાને ના કહી અને કહાવ્યું કે "તમે અમારૂં કામ સુધાર- "વાને બદલે ઉલટું બગાડ્યું છે." શિરબાંધયોએ ચડેલો પગાર માગવા

"પોલિટિકલ કમિશનરે ભલામણ કરી તે પ્રમાણે નીચે લખેલા શખ્સોને ઠરાવવામાં "આવ્યા છે.:—રાણી, કુકડિયાના દરજનસિંહ (પ્રધાન), હમીરસિંહ (સૂરના), માજી "રાજાનો પિત્રાઈ અને મુંડેટીના જાલમસિંહનો કારભારી મીરજી શેઠિયો."

માંડ્યો. અને સૂરજમલને કાંઈ રૂપિયા મળ્યા નહિ એટલે રૂપાલ પાછા જઇને તેણે તે લૂંટીને ઢોર વાળ્યાં તથા બાન ઝાલ્યાં. ઢોર શિરબંધીના પગારને પેટે ખંડી આપ્યાં અને બાનનો દંડ આવ્યો તે પણ તેઓને આપતાં પૂરો પગાર આપી શકાયો નહિ, માટે સૂરજમલ તેઓને લઇને રૂપાલના બોખાર ગામ ઉપર ગયો ને તે લૂંટ્યું. આ બનાવ બનતાં પ્હેલાં રૂપાલના ઠાકોરે વેપારીની અફીણની પોઠ લૂંટીને બોખારના એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં ભર્યું હતું તે વાત સૂરજમલના જાણવામાં આવી એટલે તેણે બ્રાહ્મણ પાસે તે માગ્યું. બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રિયે તરત જ ત્રાગું કરવા માંડ્યું. તેઓએ પોતાને હાથે ઘાયલ થઇને, જેઓ તેમના ઘરમાં પેસવા આવ્યા તેમને લોહી છાંટવા માંડ્યું એટલે રજપૂતો પાછા હઠ્યા, અને તે ગામનાં ઢોર અને બીજી માલમતા લઈને આગળની પેઠે જ શિરબંધિયોને વહેંચી આપી. ઈડરના કારભારિયે મુંડેટીના ઠાકોરના માગવા પ્રમાણે અપાયું નહિ, એટલે તે જિલ્લાનાં બે ત્રણ ગામ લૂંટ્યાં ત્યાર પછી તે ફારકીની ઝાડીનું જંગલ મુંડેટીની પાસે છે ત્યાં જઈને રહ્યો, અને ત્યાં રહીને ઈડરનાં ગામો ઉપર ચીઠ્ઠી લખીને સીધું, ઘાસ, અફીણ, તંબાકું, અને શેલડી વગેરે મંગાવવા લાગ્યો. ગામવાળા પ્હોંચાડે નહિ તો તે ગામ મારે; આવું છતાં પણ શિરબંધિયોનો પગાર આપી શકાયો નહિ, તેથી ફારકીમાં પગાર વાસ્તે તેઓએ સૂરજમલને બે ત્રણ દિવસ સુધી ધાન ખાવા દીધું નહિ, અને ઘણી ધમકી દીધી, ત્યારે તેઓને ધીરજ આપીને ત્યાંથી વડાળની સીમમાં એક તળાવ પાસે પડાવ કર્યો અને આસપાસનાં ગામોમાંથી જોરાવારયે ખોરાક ઉઘરાવી લેવા મંડ્યો.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૫ માં અહંમદનગરનો રાજા કરણસિંહ દેવ થયો, ત્યારે મિ૦ એરસ્કિન, અંગરેજ સરકારનો એજંટ, ત્યાંથી થોડા માઇલની વેગળાયે વખતાપુરમાં હતો. ત્યાં તેણે સમાચાર સાંભળ્યા, એટલે તે સતિયો થતી અટકાવાને અહંમદનગર ગયો. ત્રણ દિવસ સુધી મડદું પડ્યું રહ્યું અને તેના પેટમાં ચીરીને મસાલો ભર્યો તેથી મડદું બગડ્યું નહિ. પછી ત્રીજે દિવસે સૌએ મળીને કેટલાક રજપૂતોને મિ૦ એરસિકન પાસે મોકલ્યા. તેઓએ જઈને અરજ કરી જે, "સાહેબ ! અમે સતિયોને બાળત્કારથી બાળતા "નથી, તેઓ પોતાની મેળે બળે છે, અને એવો અમારો વંશપરંપરાનો "ચાલ છે." મિ૦ એરસ્કિને તે માણસોને કબ્જામાં રાખ્યા, અને કશો ઉત્તર ફ્હેવરાવ્યો નહિ. એટલે ગામના રજપૂતો હતા, તેઓએ આસપાસના ભીલોને એકઠા કર્યા સૂરજમલને તેડાવ્યો અને નિશ્ચય કર્યો કે સતિયોને

છાનીમાની બળવા દઈશું, તેમ છતાં જાણ થયે અંગરેજ સરકારનો એજંટ અટકાવ કરશે તો સામા લડીશું. સૂરજમલ વેળાસર આવી પ્હોંચ્યો નહિ. ભીલ લોકોએ શહરની બાજુએ અંગરેજ સરકારના એજંટના મુકામથી વેગળે છાનીમાની ચિતા ખડકી ને તેમાં કપાસ, ઘી, નાળિયેરની કાચલી ઇત્યાદિ દાહ્ય પદાર્થો ભર્યા. મિ૦ એરસ્કિને શહરને સર્વ દરવાજે ચોકીદાર રાખ્યા હતા, તેથી રાત્રિની વેળાએ કિલ્લો કોચીને તેમાંથી અર્ધી રાત્રે હથિયાર સજીને સતિયોને લઈને ચાલ્યા. તે વેળાએ ત્રણ રાણિયોને સત ચડ્યું હતું; તેમાં શિરોઈના દેવરા ઠાકોરની પુત્રી, વરસોડાની ચાવડીજી અને રણાસરના રેહેવરની પુત્રી હતી. રજપૂતો અને ભીલોને મિ૦ એરસ્કિનના મુકામ આડા રાખ્યા હતા, પણ જ્યારે સતિયો બળવા લાગી, ત્યારે ચિતાનો ભડકો ઘણો મ્હોટો થયો એટલે તેણે તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યાં. તેઓને ભીલોએ અટકાવ્યા અને તેમના ઉપર તીર ફેંકવા માંડ્યાં. પછી એજંટ પોતે પોતાની ટુકડી લઈને ચડ્યો, પણ તેટલામાં તો કામ પૂરૂં થઈ ચૂકયું હતું, અને રજપૂતો જતા રહ્યા હતા; તો પણ ભીલોનાથી એક બ્રિટિશ કામદાર મરાયો હતો.[1]

સતિયો બળી મુવા પછી સૂરજમલ બીજે દિવસે અહંમદનગરની પડોશમાં આવ્યો અને પોતાના અશ્વારોને તપાસ કુહાડવાને મોકલ્યા. તેઓએ ત્યાં જઇને જે નીપજ્યું હતું તે આવીને ઠાકોરને કહ્યું એટલે તેણે ત્યાંથી ઉપડીને વડાળીના તલાવે જઈ પડાવ કર્યો.

---

૧ મિ. એરસ્કિનનો વડોદરાના રેસિડેન્ટ ઉપર કાગળ તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૩૫:—

"આશરે આઠ વાગતાં મુકામ ખશેડ્યો હતો, અને ત્યાર પછી બહુ શાન્ત હતું. "પણ પાછલી રાતના અઢી વાગતાં ચિતા સળગ્યા વિષેની બૂમ પડી. અમે પ્રથમ જે "જગ્યાએ મુકામ કર્યો હતો તેની અને નદીની વચ્ચે ગાયકવાડના અશ્વારોએ છાવણી "કરી હતી; આ નદીને કિનારે ચિતા ખડકી હતી, અને આજે સવારે મને જાહેર કરવામાં "આવ્યું કે સ્ત્રિયોની બૂમરાણ અને કાલાવાલાનો ઘુંઘાટ એટલો બધો થયો હતો કે જે "ઊંઘી ગયાં હતાં તે સર્વે જાગી ઉઠ્યાં હતાં. આ જુલ્મનું કામ કરી શકવાને બસ થાય "એટલાં માણસ લીધાં હતાં, વધારે લીધાં ન હતાં, અને સ્ત્રિયોને કિલ્લાના ટુટી પડેલા "ભાગ ઉપરથી ઘસડી લઈ ને, કરણસિંહના બે દીકરા સાથે ખુની લોકો હતા તેઓ તેમને નદી-"કિનારે લઈ ગયા, અને ઘણી જ ઉતાવળ કરીને ચિતામાં નાંખીને ચિતાને તેલ, ઘીથી ખૂબ "સળગાવી દઈ ને ત્રાસદાયક કામ પરિપૂર્ણ કર્યું. સતીનો અટકાવ કરવાને કાંઈ પણ પ્રયત્ન "થઈ શકે એટલી વેળા રહી ન હતી; કેમ કે જ્યારે મને ખબર મળી ત્યારે તો મ્હોટા "આગના ભડકા મારા જોવામાં આવ્યા હતા અને જાણ્યું હતું કે સર્વ હવે પતી ગયું છે."

અંગરેજી દફતરમાંથી વધારે હકિકત મળે છે તે આ પ્રકરણની સમાપ્તિની ટીપ જોવામાં આવશે.

મી૦ એરસ્કિને સૂરજમલને લખી મોકલ્યું કે, "તમે સસલાની પેઠે "ન્હાસો છો તો અમે શિકારી કૂતરાની પેઠે તમારી પછવાડે આવિયે છિયે." આવો પ્રસંગ જોઈને ઠાકોરે પોતાના કબીલાને પાનવરે પ્હોંચતો કર્યો અને પોતે, ઢુંઆની પ્રસિદ્ધ ડુંગરી ઘાડી ઝાડીથી વિંટળાઈ ગયેલી છે ત્યાં જઈ રહ્યો. એજંટની પાસે નવી ટુકડી આવી પ્હોંચી, એટલે તે અગિયાર ગોરા કામદાર લઈને ગોતા ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં સૂરજમલના ઘર આગળ એક ઘોડો બાંધ્યો હતો તે લેવાને એક તુર્કી અશ્વાર આવ્યો તેને ગોળી વાગવાથી તે મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી બીજાં ઘણાં માણસો મરાયાં, તેમાં એક ગોરો કામદાર કામ આવ્યો તથાપિ ગામ લેવાયું નહિ. રાત્રિની વેળાએ સૂરજમલની કાકી, પોળના રાવની વિધવા હતી તે, કેટલાક ભીલ લઈને પાનવરે જતી રહી. સવારમાં લડાઈ ચાલી તે બપોર સુધી રહી, પણ ગામ લેવાયું નહિ. આ વેળાએ ઘરોઈનો કોળી ઠાકોર અંગરેજો સાથે હતો તેને ને સૂરજમલને વેર હતું, તેથી તેણે કહ્યું કે, હું ગામ ભેલાડું. પછી તેઓએ ખાતર પાડીને ઘોડા કહાડ્યા ને ફોજે ગામમાં પેશીને ગામ બાળ્યું. તેમાં ઘણા રજપૂતો મરાયા અથવા ઘાયલ થયા. રતનો રાઠોડ ઘણા જણને મારીને પડ્યો. તેની તરવાર ઝાડને વાગ્યાનાં નિશાન આજે પણ ત્યાંના લોક દેખાડી આપે છે.

સોરઠો

આગે કહેતા એમ, શિર પડિયા ધડ ઊઠસે;
નર રતના! તેં નેમ, સો રાખ્યો ભડ શેરરા.[1] ૧

ત્યાંથી થોડા ગાઉ ઉપર ઢુંઆના ડુંગરામાં સૂરજમલ હતો ત્યાં તેણે બંદુકોના ભડાકા સાંભળ્યા, તથા ગામ બળતું દીઠું, ત્યારે તેણે પોતાનાં માણસો બાતમી કહાડવા મોકલ્યાં. ગામમાંથી ન્હાશી જતા લોકો તેમને સામા મળ્યા. તેઓને પૂછીને બધી ખબર આવીને સૂરજમલને કહી. તે ઉપરથી તે પોતાના રજપૂત અશ્વાર અને ચારસેં બંદુકોવાળા લઈને ગોતા ઉપર ગયો. તે વેળાએ અંગરેજી ફોજની ટુકડી તે ગામના તલાવમાં પડી હતી.

---

૧ કહે છે કે રતનો તરવાર લઈને લડવા પડ્યો, તેમાં તેનું માથું કપાઈ પડ્યું. ત્યાર પછી તેનું ધડ દશ વીશ ડગલાં ચાલીને લડ્યું તે ગળીનો તાંતણો આડો નાંખ્યો ત્યારે તે ધડ પડ્યું. તે ઉપરથી કવિએ સોરઠો કર્યો કે, આગળ લોક એમ કહેતા કે માથું પડ્યા પછી ધડ લડે છે તે નિયમ ઓ શેરસિંહના દીકરા! તેં રાખ્યો.

કહે છે કે માથું ઊતરી ગયા પછી ધડ જેનું લડે છે તે જાતનો હિન્દુ હોય તો તેના ધડ ઉપર ગળિયલ કપડું અથવા ગાયનું લોહી નાંખે તો પડી જાય, અને લડનાર મુસલમાન હોય તો તે પર અગ્નિ નાંખ્યાથી પડી જાય છે. ર. ઉ.

જે મરણ પામ્યા હતા તેઓને ડોળિયોમાં ઘાલેલા હતા, અને કેટલાક તળાવ આગળ ખાતાપીતા હતા. તેવામાં સૂરજમલે પોતાના બંદુકદારોને ડુંગરી ફેરવીને ગોતા તથા વડાળી વચ્ચે વાંધું છે ત્યાં આગળ મોકલ્યા, અને જ્યારે અંગ્રેજ સરકારની ફોજ ચાલી ત્યારે પછવાડેથી પોતે અશ્વારો સહિત ચાલ્યો અને ફોજ એક ઝાડીમાં જઈ પ્હોંચી, એટલે ત્યાંથી તેણે તેઓના ઉપર ઉપાડો કર્યો તથા ફોજને વચમાં ઘાલીને ઘણાં માણસોને કત્લ કર્યાં. અહિયાં પણ એક અંગરેજ કામદાર મરાયો એમ લોક કહે છે.

ફોજની ટુકડી વડાળી પ્હોંચી, અને ત્યાંથી ઈડર થઈને સાદરે[1] ગઈ;

---

૧ કપ્તાન ડેલામેને ઈડરથી તા૦ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૩૫ ને રોજ મી૦ એરસ્કિનને પત્ર લખ્યું હતું તે માંહેથી ગોતા સંબંધીની વાત નીચે ઉતારી લઇયે છીયે:–

"સૂરજમલ જે જગ્યા રોકી બેઠેલો કહેવામાં આવ્યું હતું ત્યાં હું ગઈ કાલે પરો-
"ડિયું થતાં જઈ પ્હોંચ્યો, એટલે તે જગ્યા છોડીને તે ગયેલો માલમ પડ્યો. તપાસ
"કરતાં મને માલમ પડ્યું કે ગોતા ગામ જે બે ગાઉને છેટે છે તેણી મગ બે દિવસ
"થયાં તે ગયો છે. એ ગામ તેના ભાઈના તાબામાં છે, અને સંભવ એવો લાગ્યો કે,
"તે પાસેની કોઈ જગ્યાએ તેની સાથે હશે. મેં તે ગામ ઉપર કુચ કરી અને આગળનાં
"માણસ ગામના ધોરી રસ્તા ઉપર જઈ પ્હોંચ્યાં, એટલે ઉંચી ગઢી ઉપરથી એકદમ
"તેમના ઉપર ભડાકો કરચો, અને થોડી વારમાં તો ઘણે ઠેકાણેથી બંને બાજુ ભણીથી
"બાર થવા લાગ્યા. પરિણામ એ થયો કે ચાર પાંચ માણસો જે માર્યાં ગયાં તે બાદ
"કરતાં ગામમાં જે પચીસ માણસ હતાં તે બધાંય કેદ પકડાયાં.

"મને લખવાને ખેદ થાય છે કે, આપણને અતિ ભારે નુકશાન થયું છે, તે
"આપણે જે મતલબ હાંસલ કરી લેવાની તેના પ્રમાણમાં અગાઉથી ધારણા કરી રાખવા
"કરતાં બહુ વધારે થયું છે. એક મજબુત ઉંચી ગઢી ઉપર આશરે સાત માણસો ચડી
"જઈને પોતાની જગ્યા સાચવી રહ્યા હતા તેઓનાથી એ બધું નુકશાન થયલું છે. એ
"ગઢી એક ચોકમાં આવેલી હતી, એના ઉપર ચડવાને માત્ર એક ન્હાની બારી વિના
"કાંઈ સાધન હતું નહિ. એ બારી ચોકની પડખાની ઈમારતોનાં બાકાંમાંથી નજરે
"પડે એમ હતી, અને ત્યાં જવાના ગુચપુચિયા માર્ગમાં શત્રુના પ્હેરેગીર મૂકેલા હતા.
"તેઓનો મારો તાકયા પ્રમાણે થતો હતો, અને તેઓએ પોતાનો બચાવ કરચો તે
"શૌર્યના ઉદાહરણ તરીકે અતિશય માન આપવાને યોગ્ય હતો. આપણને જે નુકશાન
"પ્હોંચ્યું તે વિષે મે પ્રથમ મારો ખેદ જણાવ્યો છે. મને લખવાને ખેદ ઉપજે છે કે,
"મરણ પામેલાઓની સંખ્યામાં લેફ્ટનેન્ટ પાટ્રિજર આવી ગયો છે. આગળ ધસારો કરવાની
"શૂરથી આગેવાની કરતાં તે પડ્યો અને તેને આ ઠેકાણે આણ્યો ખરો; પણ ગઈ કાલે
"રાત્રિના દશ વાગતાં તેણે દેહ છોડયો છે. વાર થાય નહિ એટલા માટે એનું મડદું
"મેં તમારી છાવણી ભણી આ ક્ષણે મોકલી દીધું છે અને આશા રાખું છું કે આ
"કાગળ તેના આવી પ્હોંચતાં પ્હેલાં તમને પ્હોંચશે.

સૂરજમલ ત્યાંથી ધુઆને ડુંગર પાછો ગયો. પછી તેણે ગલોડા ગામના એક વાણીયાને પોતાના ગુજરાનના પૈસા મેળવવા સારૂ બાન પકડ્યો અને તેને પાનવરે લઈ ગયો. પછી એ તોપો લઈને બ્રિટિશ એજંટ અહમદનગર ગયો અને પછી ઈડર આવ્યો. ઈડર આવીને તેણે મુંડેટીના ઠાકોર જાલમસિંહને બોલાવીને કહ્યું કે, "તમારા દીકરાને પકડવાને તમે આગળ ચાલો." સૂરજમલ આ વેળાએ ફારકીમાં હતો, તે સમાચાર જાલમસિંહે એજંટને કહ્યા, પણ તે જ

"ગોતા ગામ ઘણું ખરૂં બળી ગયું છે. મારે આ ઠેકાણે તમારી જાણમાં લાવવાને "જાહેર કરવું જોઈયે કે, દેશ કેવો છે એ વિષે તમને જે ખબર મળી હતી અને તે તમે "મને લખી જણાવી હતી તે ઘણી ખરી ખોટી હતી. ખરાબાના ટેકરાનો ઘાડાં જંગ- "લથી છવાઈ ગયેલો દેશ છે, અને ઘોડેશ્વાર જે ઉપયોગમાં આવે છે તે વિષેનો વિચાર "કરતાં, ત્યાં બિલકુલ ચાલી શકે એમ છે નહિ, અને એથી પાયદલને અતિ ઘણો ગેર- "ફાયદો થાય છે. ગઈ કાલે અમે એ ગામ છોડી દીધું તે વેળાએ એ વિષેનો દાખલો "મળ્યો. સૂરજમલ (જે પાસે હતો તે) પોતાના અનુગામી સહિત આવ્યો અને જંગ- "લમાં રહીને ઘોડેશ્વારના આગલા ભાગ ઉપર તેણે મારો ચલાવ્યો, તેમાં એક અશ્વાર "મારયો ગયો; એના ઉપર હુમલો કરવાનું કામ અશકય હતું, અને જો એમ કર્યું "હોત તો, એનાથી આપણને જે નુકશાન થયું છે તેમાં માત્ર વધારો થાત. મારી "પાસે પાયદલ હતું તેને સ્વાધીન કેદિયો આપીને આગળ ચાલતું કર્યું હતું, તેથી તે "ખપમાં આવે એમ હતું નહિ.

"મારો ઇરાદો રાતોરાત વડાલીમાં મુકામ કરવાનો હતો, પણ સવારમાં મેં ખુલ્લી "જગ્યા અને એક તળાવ જોયું હતું પણ તેથી આપણું કામ સરે એમ હતું, નહિ એવું "મને પછવાડેથી લાગ્યું. તેના શોધમાં ગામની આ બાજુએ ભૂલથી એક કોસ આગળ "વધી ગયા, એટલે કુચ જારી રાખવાથી આ ઠેકાણે આઠ વાગતાં આવી પ્હોંચ્યા, ત્યારે "માણસ અને ઘોડાં અતિશય થાકી ગયાં હતાં.

"જે માણસો ઘાયલ થયાં તથા મરણ પામ્યાં તેનું પત્રક આ સાથે મોકલ્યું છે. "જે માણસો ખૂટે છે તેઓ સો વશા શત્રુના હાથમાં પકડાયાં હશે અથવા મરણ "પામ્યાં હશે. મારી ધારણામાં એમ આવે છે કે તેઓના મનમાં લૂંટ મેળવવાની આશા "હશે, તેથી આપણી ટોળીનાં માણસોને એકઠાં કરવાને બ્યુગલ કરવામાં આવી તે સમયે, "સૂરજમલ તથા તેના અનુગામિયો છેક પાસે હતા, તેની તેમને ખબર નહિ હોય તેથી "તેઓ ગામમાં રહી ગયાં હશે.

"સૂરજમલ એક બલવાન દેશમાંથી બીજા વધારે બલવાન દેશમાં ન્હાસતો ફરશે "તેથી એને પકડવાનું અથવા એનો ન્હાશ કરવાનું કામ મને કઠિણ લાગે છે. આવા "પ્રકારના દેશમાં એના લશ્કર ઉપર માત્ર બસેં માણસોથી હલ્લો કરવાને મને ઠીક "લાગતું નથી. હું એને ન્હસાડી શકું એમાં મને કાંઈ શક રહેતો નથી, પણ આપણને "દશ ગણું નુકશાન થાય અને તે વળી, મને લાગે છે કે જે લાભ મેળવી લેવાનો તેના "પ્રમાણમાં કશા હિસાબમાં નહિ."

વેળાએ તેણે સૂરજમલને ક્હાવ્યું કે, "તારા ઉપર સાહેબની અશ્વારી "આવે છે માટે તું ન્હાશી જજે." જ્યારે અશ્વારી ફારકિયે પ્હોંચી ત્યારે સૂરજમલ ન્હાશી ગયો તે એવી ઝડપથી કે, તેની જાજમ, ઉંટનો કાઠડો વગેર સામાન રહી ગયો, તેથી તેણે જે વાણિયાને બાન પકડ્યો હતો તે પણ છૂટી ગયો. ફારકી તથા પોળ્યો વચ્ચે ડુંગરમાં ઘોડાધરો નામે એક ધરો છે, ત્યાં સૂરજમલ ગયો. બ્રિટિશ એજંટે જાલમસિંહને ધમકી દેવા માંડી ત્યારે વિચાર્યું કે હવે ફોજ તેની પછવાડે જશે નહિ તેથી તેણે કહી દીધું કે એ તો ઘોડાધરે છે. પણ અંગરેજ સરકારની ફોજ તો તેણીમગ ચાલી ને મુંદેટીના ઠાકોરને પોતાના દીકરાને ચેતાવવા જેટલો અવકાશ મળ્યો નહિ. સૂરજમલ ફોજ ઉપર મારો ચલાવીને ત્યાંથી ન્હાઠો. ન્હાસતી વેળાએ તેનો ભાઈ શેરસિંહ તેની સાથે હતો તે ગભરાઈ જવાથી પાછળ રહી ગયો તે માર્યો જાત, પણ તેના માણસોએ તેને ઉંચકીને ડુંગરા ઉપર ચડાવી દીધો. સૂરજમલ ત્યાંથી ફરીને પાનવરે ગયો.

જાલમસિંહને પોતાના પુત્ર સૂરજમલ સાથે વેર હતું તેવામાં તેને કુવાવે રાખ્યો હતો. તે ખારે તેણે બ્રિટિશ એજંટને સમજાવ્યું કે રૂપાલનો ઠાકોર (ફતેહસિંહ), અહંમદનગરનો રાજા પૃથ્વીસિંહ અને તખતસિંહ સતી વિષેની તકરારને લીધે વખે છે. તેઓ તથા સૂરજમલ એ સર્વે કુવાવે ભેગા થયા છે. એવું સાંભળીને એજંટ પોતાના અશ્વાર લઇને ત્યાં ગયો અને જે ચારણોનું તે ગામ હતું તેઓને તેણે તેડાવ્યા (તેમાં આ વાત ક્હેનાર પણ હતો) અને પૂછયું કે સૂરજમલ કયાં છે? તેઓ ક્હે કે અમે જાણતા નથી, એટલે ગામ સામી તોપો માંડીને ગોળા ચલાવવા માંડ્યા ને કિલ્લો તોડી પાડ્યો, ગામ લૂંટયું ને બાળ્યું. ગામના લોકોએ ન્હાસવા માંડયું તેઓને પકડ્યા, અને તેમનાં ઢોર સુદ્ધાંત તેઓને વડાલીમાં અંગરેજની છાવણી હતી ત્યાં પ્હોંચતા કરયા. ત્યાર પછી સૂરજમલને પકડવા સારૂ ફોજ ત્યાંથી પાનવરે ગઈ. ત્યાં લડાઈ થઈ. તે વેળાએ હલ્લો કરનારી ટુકડીનો અંગરેજ કામદાર અને પચાશ માણસ મરાયાં. પાનવર લીધું અને બાળ્યું, તથા ગામના લોકો તેમાંથી ન્હાશી ગયા. ત્યાર પછી મેવાડમાંનું માનપુર લશ્કરે બાળ્યું. સૂરજમલ પોતાની ઠકરાણી જોધીજીને લઇને ડુંગરામાં ન્હાઠો; તે આવી જંગલની જગ્યાએ એવી દુઃખદાયક સ્થિતિમાં તેની સાથે ગઈ કે, તેને પગમાં ઘણા કાંટા વાગ્યા, ને તેની પુત્રીને પછીથી ઈડરના મહારાજ જવાનસિંહ વ્હેરે પરણાવી છે. આ પુત્રી કેડે બેસારી હતી, તેથી તે છેક થાકી ગઈ.

જ્યારે **અંગરેજ સરકારની** ફોજ પાછી **સાદરે** ગઈ, ત્યારે, **પાનવર** પાછું ફરીને વસ્યું, અને **સૂરજમલ** પોતાના કબીલાને ત્યાં રાખીને પોતે કુવાવે ગયો. ત્યાં રહી. ડુંગરામાંથી ઈડર જિલ્લામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો. આ વેળાએ **સિદ્ધપુરના મઠનો** મહંત મરણ પામ્યો હતો, તેની ગાદી માટે તેના બે ચેલા વચ્ચે તકરાર ઉઠી તે માંહેલો એક **રાજ ભારથી** કરીને હતો, તેણે પોતાનો પોશાક બદલીને રજપૂતનો ધારણ કર્યો, અને બ્હારવટે નીકળી સૂરજમલ સાથે મળી ગયો. તેણે તેને કહ્યું કે, "તમે મારી સાહ્યતા "કરો તો હું તમોને માણસોનું બધું ખર્ચ આપું." સૂરજમલે તે વાત માન્ય કરી, ને તેઓ **સિદ્ધપુર** પરગણામાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યાં. સૂરજમલ અને **રાજ ભારથી** એક વાર અઢાર અશ્વારો લઈને **સિદ્ધપુરની** પાસે **સરસ્વતીને** કિનારે ઉતર્યા, ત્યાં રસોઈ કરાવી; તેઓને આવતા જતા લોકો પૂછે કે તમે કોણ છો? ત્યારે કહે કે અમે ઈડરના છિયે, અને પાલણપુર મ્હોંકાણે જઇયે છિયે. આવી વાત બંધ બેસતી હતી, કેમકે, તેવામાં પાલણપુરના વડગામનો દિવાનજી ગુજર્યો હતો. સાંજની વેળાએ બધા રજપૂતો બજારમાં ગયા, અને ત્યાંના નગરશેઠને પકડવાનો વિચાર કર્યો. પણ તેનો તેઓને પત્તો લાગ્યો નહિ, ત્યારે, બીજો એક **લખુ** શેઠ કરીને હતો તેને ઘેર ગયા, અને ગુમાસ્તાને કહ્યું કે, "અમારે એક હુંડી વટાવવાની છે, "તમારો શેઠ કયાં છે?" તેણે કહ્યું કે, "મારા શેઠ મેડા ઉપર જમવા બેઠા છે લાવો "હુંડી હું વટાવી આપું." રજપૂતો ઘોડા ઉપરથી હેઠા ઉતર્યા, અને મેડા ઉપર ચડીને શેઠને નીચે ઘસડી લાવ્યા, અને ઘાસના ભારાની પેઠે તેને ઘોડા ઉપર નાંખીને લઈ ચાલ્યા. તે વેળાએ બજારમાં બૂમાબૂમ થઈ. તેઓ દરવાજા આગળ આવી પ્હોંચ્યા ત્યારે ત્યાં દરવાન દરવાજો બંધ કરતો હતો તેને એક રજપૂતે ગાળ દીધી, અને તરવાર ખેંચી, એટલે, તેણે દરવાજો ઉઘાડ્યો; આવો મામલો જોઈ સૂરજમલ તથા તેના માણસોએ ઓડનો રસ્તો ઝાલ્યો. **સિદ્ધપુર** ગાયકવાડી થાણું હતું તે વ્હારે ચઢ્યું પણ તે હળવે હળવે પછવાડે ગયું, કેમકે, તેઓને કાંઈ ઇનામ મળવાની આશા ન હતી, તેથી, ધાડ પાડનારા સાથે લડવાની તેમની મરજી ન હતી; છેવટે તેઓ થોડે જઇને પાછા આવ્યા. સૂરજમલ **ઓડેથી** ધુંઆના ડુંગરમાં રહીને **પાનવરે** ગયો. ત્યાં **લખુ** શેઠે કહ્યું જે, "તમે "મને દુઃખ દેશો નહિ, જો તમે મને છોડી દ્યો તો જેટલો માગો તેટલો "દંડ હું આપું." ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "અમારે દંડ જોઈતો નથી, પણ અતી"તનો ટંટો પતાવવો છે." વાણિયાએ હુંડી લખી આપી, તે લઇને તેના માણસો રૂપિયા લઈ પોતાને માટે તથા પોતાના કેદીને સારૂ જોઈતો સરસામાન લાવ્યા.

સિદ્ધપુરના મહાજને વડોદરા સરકારને અરજી કરી કે લખુ શેઠનો છૂટકારો થશે નહિ તો અમે સૌ સિદ્ધપુરમાંથી ઉચાળા ભરીશું. આ ઉપ-રથી ગાયકવાડ સરકારે શાહુકારને છોડાવા સારૂ ક્યાપટન ઔટરામને લખ્યું. તે આ વેળાએ મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ એજંટ હતો. તેણે ઈડર જઈને સઘળા બ્હારવટિયાઓને જમાન તથા બાંહધર આપીને તેડાવ્યા. પ્હેલહેલો સૂરજમલ આવ્યો, તેનો અપરાધ માફ કરવા ઉપરથી તેણે પોતાના હાથમાંથી તરવાર નાંખી દીધી, અને એજંટને કહ્યું કે મારા શિરબંધી પગાર સારૂ મને નડશે ને મારી પાસે તો ખાવા જેટલું પણ નથી. તેને પછી મુંડેટી પટાનાં બે ગામ આપ્યાં, એટલે, વીશ અશ્વાર રાખીને બીજાઓને તેણે રજા આપી; તેને ઈડરના મહારાજે ભીલોડાની થાણુદારી આપી. તેના માણસોને પગારદાર કરીને રાખ્યા, તેના પગારનો પણ નીકાલ થયો. તેના જિલાયતો તેની સાથે વખામાં હતા, તેઓનાં ગામ પણ પાછાં સોંપાવ્યાં. તેનો સોબતી રાજ ભારથી ગાયકવાડને શરણ થયો, તેને તેણે કેટલાક મહિના સુધી કેદખાનામાં નાંખ્યો, પછી તેની પાસેથી દંડ લેઈને તેને સિદ્ધપુરના મઠની ગાદિયે સ્થાપ્યો, તે આજે ઘણો પૈસાવાળો કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે અહંમદનગર, રૂપાલ, અને બીજાં ગામોના બ્હારવટિયાઓને તેમની જગ્યા પાછી સોંપી અને આખા ઈડરવાડામાં સલાહશાન્તિ કરી દીધી.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૩૮માં મુંડેટીનો ઠાકોર જાલમસિંહ મરણ પામ્યો તેની ગાદિયે સૂરજમલ બેઠો અને તેના ભાઈ શેરસિંહને રતનપુર અને ગોતા ગામ રહ્યાં.

મહીકાંઠા સંબંધી છેવટ લખાણ સાથે જોડેલી ટીપ, અંગ્રેજી દફતરમાં લખ્યા પ્રમાણે.

નોટ—તા૦ ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૫ ના રોજનો મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ.

"ગયા ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તારીખે મી૦ એરસ્કિન અહંમદનગર આવી પ્હોંચ્યો, અને ત્યાં તે, આ ઓચિંતા બનાવ કરતાં કેવળ જૂદા જ પ્રકારનું બંડ બેસારી દેવાને, ત્રણસો માણસથી ગયો હતો, તે સમયે તેને એમ જાણ કરવામાં આવ્યું કે, 'આ પરગણાનો રાજા કરણસિંહ આજનો દિવસ કહાડે એવી આશા નથી.' આ ઉપરથી મી૦ એરસ્કિને તપાસ કરયો કે, જેમ ૧૮૩૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં ઈડરનો રાજા દેવ થયો, તે વેળાએ, જેમ બન્યું હતું તેમ આ રાજાને સાત સ્ત્રીઓ છે તેઓને જોરાવરીથી સતી કરવામાં આવનાર છે કે નહિ. તેને આ વિષે મનપતીજ બાતમી મળી

શકી નહિ. તા૦ ૯ મી ફેબ્રુઆરીની રાત્રે રાજા અસુરે મરણ પામ્યો, તે વાત બીજે દિવસે સાંજ પડતાં સુધી સંતાડી રાખી, પણ પછીથી, ઉઘાડી રીતે વાત ચાલી કે, સાત રાણીઓમાંથી પાંચ રાણીઓ સતી થવાની છે. સાતમી તારીખના બગબગામાં, મી૦ એરસ્કિને, રાજાનો પૃથીરાજ કરીને સુમારે સત્તર વર્ષનો કુંવર હતો તેને, તથા રાજાનો ભત્રિજો, સૂરનો હમીરસિંહ કરીને હતો, તે બંનેને પોતાની હુઝૂરમાં બોલાવ્યા, અને મનુષ્યપ્રાણીનો ઘાત થાય એવા ઘાતકી કામ વિષે બ્રિટિશ સરકારને ઘણો ધિક્કાર છે એ વાતની તેમને જાણ કરી, તથા એવા કામની સામે તેનાથી થાય તે ઉપાય કરીને આડે આવવાનો તેનો વિચાર હતો તે પણ જણાવી દીધો, અને કહ્યું કે, સતી કરવાની ત્રાસદાયક ક્રિયા વિષે આગળ ગણકારવામાં આવતું નહિ, પણ હવે તો, જો તેમ થાય તો ગુનોહ થયો એમ બ્રિટિશ સરકાર ગણે છે. પૃથીરાજ અને હમીરસિંહ સતી થવાની અગત્ય વિષે સમજાવવા લાગ્યા, અને મિ. એરસ્કિન તેઓને પોતાના વિચાર સાથે મેળવી લેવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એમાં એનો બીજો આખો દાહાડો નીકળી ગયો.

આ પ્રમાણે તેઓ વિવાદ ચલાવતા હતા, તે પોતાની બધી મતલબ સાધી લેવાને અવકાશ મેળવવા સારૂ હતું. દરમ્યાન તેમણે બળવાન ફોજ એકઠી કરીને તેના આશ્રયથી સતી કરવાનો તેમનો વિચાર પૂર્ણ કરવા સારૂ અહંમદનગર જિલ્લામાંથી હથિયારબંધ ભીલ અને બંદુકદાર માણસો એકઠાં કરવાને ગામેગામ માણસો મોકલ્યાં હતાં, તે વિષે મિ૦ એરસ્કિનના જાણવામાં કાંઈ પણ હતું નહિ. સાંજ પડવા આવી તે વેળાએ, ચારે મગ હથિયારવાળા માણસોનાં ટોળેટોળાં શહર ભણી જતાં, આપણા મેલાણ આગળથી જણાવા લાગ્યાં. એટલે મિ૦ એરસ્કિને ટુકડીના કમાન્ડિંગ આફિસરને, તે લોકોનાં હથિયાર છોડાવાની આજ્ઞા કરી, કેમકે, રાજાને બાળવાને માટે એવા પ્રકારના માણસોનું લશ્કર એકઠું કરવાની કાંઈ અગત્ય જેવું હતું નહિ. તેથી કાંઈક દુષ્ટ કામ કરવાના ઈરાદાથી તેઓ એકઠા થયા હતા, એ વાત ઉઘાડી જ હતી. એક બે ટોળિયોનાં હથિયાર તો મૂકાવ્યાં, અને તેઓને કહ્યું કે, બીજે દિવસે તમારાં હથિયાર પાછાં આપવામાં આવશે. પછી તેઓને જવા દીધા. એટલામાં એવી બાતમી મળી કે, ઘણાં હથિયાર સજેલાં માણસો કિલ્લામાં એકઠાં થયાં છે, અને પચાસ કે સાઠ બંદુકવાળા કોળિયો, અને બીજા કરણસિંહના કોટવાલના ઉપરીપણા નીચે જામગરિયો સળગાવીને અને કામઠાં ચડાવીને, લેફ્ટનેન્ટ લુઈ જે શહરના કિલ્લા આગળ કવાયત કરાવતો હતો તેની લગભગ જઈ પ્હોંચ્યાં છે. કોટવાલ ઘોડા ઉપર બેઠો હતો, તેને લુઇએ બોલાવ્યો અને પોતાને હુકમ મળ્યો હતો તે કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું કે, તમારા હાથ નીચેનાં માણસોનાં હથિયાર તમે મૂકાવો. પણ આવું સાંભળીને કોટવાલે તો પોતાની પછવાડે માણસો હતાં તેમને તરત હુકમ કરચો કે, લુઈના ઉપર મારો ચલાવો. માણસોએ વગર આનાકાની કરવે તેનો હુકમ માન્યો, અને લેફ્ટનેન્ટ લુઇને એક પડખામાં ઘાયલ કરચો. પછી તે ટૂકડી શહરમાં દોડી ગઈ, દરવાજા ઉતાવળથી બંધ કરી દીધા, અને કોટ ઉપર ચડીને આપણા લશ્કર ઉપર ખૂબ મારો ચલાવ્યો. તે વેળાએ આપણું લશ્કર કિલ્લાથી બસેં કદમ છેટે હતું. શહરમાં થોડી તોપો હતી તે રાતની વેળાએ જો બુરજ ઉપર ચડાવી દીધી હોય તે આપણાં ઘણાં માણસોનો ઘાણ કહાડી નાંખે એવી બ્હીક હતી, તેથી થોડાં કદમ પછવાડે

પડવાનો વિચાર ઘટિત જણાયો. અને તેટલી વારમાં મિ૦ એરસ્કિને અમદાવાદ અને હરસોલના લશ્કરી અમલદારોને તોપો મોકલી દેવાનું ફરમાવ્યું કે દરવાજો તોડીને શહરનો કબ્જો કરી લેવામાં આવે. બીજે દિવસે સવારમાં (તા. ૯ મીએ) અઢી વાગતાં સુધી સર્વ શાન્ત રહ્યું હતું, તેવામાં ચિતા સળગાવ્યા વિષેની વાત જાણવામાં આવી. પણ જે ઘાતકી કામ થવા માંડ્યું હતું તેનો અટકાવ કરવાને હવે સમય રહ્યો ન હતો. આ જંગલી કામ કરનારાઓએ જે ઉપાય કામે લગાડ્યા હતા તેમાં તેઓ ખરેખરા ફત્તેહ પામ્યા, અને ભાગ્યહીણ સ્ત્રિયો, તેઓના નાશ કરનારાઓના જંગલી વ્હેમનો ભોગ થઈ પડી. આ વિષેનું યથાસ્થિત વર્ણન અમે આનરેબલ કોર્ટને આ ઠેકાણે લખી જણાવતા નથી, પણ મિ૦ એરસ્કિનનો રિપોર્ટ હાંસિયામાં નોંધેલો છે તે ઉપરથી જાણવામાં આવશે. (આ પત્ર ૨૫૮-૫૯ માં પૃષ્ઠની ટીપમાં આપેલું છે.)

"કમકમાટ ઉપજાવનારૂં કામ પૂરૂં થયું, પછી માજી રાજાના બે કુંવર, રજપૂત અને બીજા લોકની એક ટોળી સાથે શહરની બાહાર નીકળી આવ્યા. સવારના પ્રહરમાં તેઓએ શત્રુવટની કાંઈ નિશાની આપણી ટુકડી ભણી બતાવી નહિ, માત્ર બે ભિસ્તિયો નદી ઉપર જતા આવતા હતા તેઓના ઉપર થોડીક ગોળિયો ચલાવી, ઘણા ખરા ભીલ અને કોળિયો તો શહરમાંથી રાત્રે જ જતા રહ્યા હતા. આ વેળાએ મિ૦ એરસ્કિનને જે બાતમી મળી હતી તે ઉપરથી તેને માનવાને કારણ છે કે, જે સતિયો થઈ તેઓ વિષે તો બલાત્કારના ઉપાય કામે લગાડવામાં આવ્યા હતા. પણ પૃથીરાજ મિ. એરસ્કિનની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને તૈયાર થયો હતો, તેની મરજીની સામે એ કામ કરવામાં આવ્યું હતું.

"જે લશ્કર હતું તે સિવાય, તા. ૯ મીની સાંજે પચાસ માણસની એક ટુકડી હરસોલથી આવી પ્હોંચી. ક્યાપટન લાર્ડનર ઉપરી હતો તેનો વિચાર તે સાંજે શહરનો કબ્જો લઈ લેવાનો હતો, પણ નીચે લખેલી અડચણ નડી હોત નહિ તો વધારે અડચણ વેઠ્યા વિના તે પ્રમાણે કરી શક્યો હોતઃ—

"સતી થતાં પ્હેલાં કેટલાક મહિના અગાઉ, સુંડેટીના ઠાકોર જાલમસિંહ ચોહાણના મ્હોટા કુંવર સૂરજમલે બળવાખોર લોકોની એક મ્હોટી ટોળી જમાવી હતી, અને તેનો પોતે નાયક થયો હતો. અમદાવાદની ખુશાલચંદ નાહાલચંદની પ્હેડીનો મુકાદમ ખેમચંદ હતો. તેનો ભાઈ ડુંગરપુરનો શાહુકાર હતો તેને છોડાવવાને અને રૂપાલના હિંમતસિંહ તથા ફત્તેહસિંહ સાથે સૂરજમલ અને તેના સંબંધિયોને ઘણા કાળથી વેર ચાલ્યું આવતું હતું, તેમની સામે થવાને માટે, એ લશ્કર ઉભું કરવાની પ્રસિદ્ધ મતલબ હતી. તેણે તેના શત્રુઓની સાથે કેટલાંક ધીંગાણાં મચાવ્યાં, તે અફળ જવાથી, અને પગારને માટે તેના માણસોએ હુજ્જત કરવા માંડી તેથી, તે સંકડામણમાં આવી પડ્યો; અને તેના જોવામાં આવ્યું કે ડુંગરપુરના મુલ્કમાં રૂપાલનો ઠાકોર સીમા દબાવતો જાય છે તેને લાગતી શિક્ષાએ કોઇયે પ્હોંચાડ્યો નથી, એટલે તેણે વિચાર્યું કે સામાન્ય લૂટફાટ કરવામાં આપણાં માણસોને ઠીક કામે લગાડી દેવાશે. તે ઉપરથી તેણે ઘાસદાણાનાં ગામ માંહેલું દરોવી કરીને એક ગામ માર્યું, અને તેની લૂંટ પોતાના અચકાઈ રહેલા માણસોને વ્હેંચી આપી. જ્યારે આ વાત વિષે મી૦ એરસ્કિનને જાણ કરવામાં આવ્યું, ત્યારે ઈડર-

નો વહિવટ એવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં આવી પડ્યો હતો કે, તે થાળે પાડતાં સુધી **સૂરજમલ**ની ખબર લેવાને થોભી રહેવાનું વાજબી લાગ્યું, અને તેને માત્ર એક શીખામણનો કાગળ લખી મોકલ્યો. પણ **ન્હાની મારવાડ**માં હરસોલ કરીને એક બીજું ઘાસદાણાનું ગામ હતું તે **સૂરજમલે** માર્યું એવા સમાચાર પછી તરત જ તેના સાંભળવામાં આવ્યા. તે ઉપરથી મી૦ **એરસ્કિને સૂરજમલ** ઉપર પાંચ મોસલ કરીને તેની બધી શિરબંધી વિખેરી નાંખવાની તાકીદ કરી. પણ તેણે તો પાંચે મોસલને વિદાય કર્યા, અને શિરબંધી વિખેરી નાંખવાની ના કહી, તે ઉપરથી, વીસ મોસલ કરવામાં આવ્યા, પણ તેથી કશો લાભદાયક પરિણામ થયો નહિ.

સૂરજમલે પાંચ મોસલોને પોતાની છાવણીમાંથી ક્હાડી મૂક્યા, તેમાંથી એકે, તા૦ ૯ મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે **ચાર** વાગતાં આવીને એવી ખબર આપી કે, **સૂરજમલ અહમદનગર**થી **ચાર** માઈલને છેટે **વખતાપુર**માં છાવણી કરીને પડ્યો છે, તેની પાસે આશરે એક હજાર **મકરાણી** અને સાઠ અથવા પંચોતેર અશ્વાર છે, અને તેનો વિચાર **બ્રિટિશ** ફોજ ઉપર હલ્લો કરવાનો છે. આવા સમાચાર મળ્યા, એટલે, મી૦ **એરસ્કિને** ટુકડીના કમાન્ડિંગ **આફિસરને** સૂચના કરી કે, તમારે થોડી વાર લગી **અહમદનગર** ઉપર ધસારો કરવાને થોભવું અને સેનાના ઉત્તર વિભાગના **કમાન્ડિંગ આફિસરને** લખી વાળ્યું કે **સૂરજમલની** શિરબંધીને વશ કરવાને અને વધી ગયેલાં જે બંડ ઉઠ્યાં છે તે બેસારી દેવાને જેટલી મદદ મોકલવી તમને અગત્ય લાગે તેટલી ઉતાવળથી મોકલી દેજો.
* * * * * * * * *

"તા૦ ૩ જી માર્ચને દિવસે **બ્રિટિશ** લશ્કરે **અહમદનગર**નો કબ્જો લીધો, અને તા૦ ૬ ઠીને દિવસે મી૦ **એરસ્કિને** એવી આશા જણાવી કે હવે **હું** થોડી વારમાં **મહીકાંઠા**નું કામ થાળે પાડી શકીશ."

મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ તા૦ ૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૮૩૫

"આ પ્રમાણે **મહીકાંઠા**માં ત્રણ બંડખોરની ટુકડિયો હથિયાર લઈ ઉઠી; ૧ લો **પૃથીસિંહ**, અને તેનો આશ્રિત; ૨ જો **રૂપાલ**નો ઠાકોર, અને તેનો સાથી **ઘોરવાડા**નો ઠાકોર, અને તેમના અનુગામી; અને ૩ જો **સૂરજમલ** અને તેના સોબતી. * * *

"**ક્યાપટન ડેલામેન**, બસેં પાયદલ, એક ઘોડેસ્વારની ટુકડી, અને એક સો પચાસ **ગાયકવાડી** પાયગાના મિશ્રિત લશ્કર સહિત **સૂરજમલના** ઉપર હલ્લો કરવાને ચડ્યો, અને તા૦ ૧૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે, ઈડરવાડામાં **વડાલિયે સૂરજમલ** પડ્યો હતો એમ સાંભળવામાં આવ્યું હતું, ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યો. પણ ત્યાંથી તે ન્હાશી ગયો હતો; અને બે માઈલ ઉપર તેના ભાઈ **શેરસિંહ**ના **ગોતા** ગામમાં જઈ રહ્યો હતો એમ માનવામાં આવ્યું, એટલે **ક્યાપટન ડેલામેને** તે ગામ ઉપર કુચ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં જઈને તે જગ્યા તેણે લીધી, અને શત્રુનાં ચાર પાંચ માણસ ઠેર કર્યાં અને ગામમાં પચીસથી તે ત્રીસ સુધી જેટલાં જીવતાં રહ્યાં હતાં તે સર્વેને કેદ કરી લીધાં. પણ આપણા ભણી બહુ ભારે નુકસાન થયું, અને **લેફ્ટનેન્ટ પાર્ટિજર** કરીને એક ૧૭ મી રેજિમેંટ ઍન, આઇનો (N. I.) હતો તે માર્યો ગયો. આ શોકદાયક પરિણામ થવાનું કારણ એમ થયું કે, ત્યાં એક મજબુત ઉંચી ગઢી હતી, તેના ઉપર માણસો

હતાં, તેઓએ મરણિયાં થઈને તે સાચવી રાખી, અને આપણી ટૂકડી પાસે તોપ હતી નહિ, કેમકે, ટૂકડી ચાલી નીકળી ત્યારે તેનો ખપ પડશે એમ ધારવામાં આવ્યું ન હતું. * * *

"ફોજનો વધારો થયો, એટલે, રૂપાલના ઠાકોર ઉપર હલ્લો કરવાનું ચાલતું કર્યું. સન ૧૮૩૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની સમાપ્તિએ આપણી ફોજની ટૂકડિયે, આપણા ભણી નુકસાન થયા વિના કાનોરા ને દોઢર ગામ લઈને તેમનો ન્હાશ કર્યો, અને દોઢર ગામની પડોશમાં ગોસાઈનો એક મઠ હતો તેનું પણ એમ જ થયું, તથા તા૦ ૫ મી માર્ચ, ૧૮૩૫ ને દિવસે પીરમાલી ગામ તથા રૂપાલના ભીલોના સર્વે કિલ્લા જે બદે નહિ એવા બ્હારવટિયાઓના છેક તાબામાં થઈ ગયા હતા તે સર્વે જેર કરવામાં આવ્યા. વળી રૂપાલ ગામ આપણી ફોજે સ્વાધીન કરી લીધું. * * રૂપાલના બંડખોરોને વિખેરી નાંખ્યા પછી ૨૪ મી પલ્ટણ મેજર મારિસના ઉપરીપણા નીચે હતી તેણે સૂરજમલની સાથે લડાઈ ચાલુ કરી એ ટૂકડી તા૦ ૧૧ મી માર્ચે, મુંડેટીની પડોશમાં ડુંગરા વચ્ચે ગોરલ કરીને સૂરજમલના મુખ્ય કિલ્લો માંહેલો એક હતો ત્યાં આવી પ્હોંચી અને તે કિલ્લો લીધો, તથા ત્યાંના કિલ્લેદારોને વિખેરી નાંખ્યા. તેમાં શત્રુનાં આઠ માણસ મરાયાં અને સત્તર કે અઢાર ઘાયલ થયાં. સૂરજમલ તો એ જગ્યા છોડીને ગયો હતો પણ તેના ભાઈ શેરસિંહે, અને આશરે બસેં કે બસેં ને પચાસ મકરાણિયોએ તેનો બચાવ કર્યો. * * સન ૧૮૩૫ ના માર્ચ મહિનાના મધ્ય ભાગની વેળાએ સૂરજમલ અને તેના સોબતિયોની પછવાડે ડુંગરામાં વધારે આઘે લશ્કરે પ્રવેશ કરીને ધસારો કર્યો અને ફારકા, પાનવરા, માનપુર, અને બાડરવાડાના કિલ્લાઓનો ન્હાશ કર્યો. પાનવરા ગામ એક ભીલ ઠાકોરનું ર્‌હેઠાણ હતું. તે આસપાસના લોકોમાં ઘણા દિવસથી ત્રાસ વર્તાવતો હતો, અને તે સૂરજમલને આગ્રહી અને ખરેખરો આશ્રય આપનાર હતો. આ ધિંગાણામાં ૧૭ મી પલ્ટણનો આપણો એક આફિસર લેફ્ટનેન્ટ ફ્રુઇકશૅંક અને સત્તર સિપાઇયો ઘવાયા, અને શત્રુના ક૭૦ માણસ ઘવાયાં તથા મરાયાં. * * *

"અમે કબુલ કરિયે છિયે કે, આ ડિસ્પાચમાં જાહેર કરેલાં કામો વિષેની અમારા મનમાં ખેદદાયક અસર રહી ગઈ છે, કારણ કે, અતિશય ખાડા ટેકરાવાળો અને વિકટ દેશ, જેનાથી આપણે છેક અજાણ્યા તેમાં આપણા લશ્કરે ભારે સંકટ વેઠયાં, અને ખાવા પીવાની તંગાશતું દુઃખ સહન કર્યું, ત્યારે આપણી સામે હથિયાર લઈ ઉઠેલા લોકો વિખેરી નાંખી શકયા એ ખરૂં, પણ તેમના નાયકો પકડાયા નથી, અને જે કારણો માટે આ મુલ્કમાં એક સાહાસિક નાયકને તેની લૂંટફાટમાં હથિયારદાર માણસો જ્યારે જોઇયે ત્યારે મળી જવાને સુલભ પડતું આવ્યું છે તે કારણો તો હજી લગણ ઉભાં છે. આ જગ્યાના લોકો ખરૂં જોતાં લડવૈયા છે, અને જો કે, નિરંતર લૂંટારા નથી તો પણ. કાંઈક તેમ થવાને સદા રાજી હોય છે; અને દેશની આપણને માહિતગારી નથી તેથી કરીને, થોડા હિંમ્મતવાળા અને સારીપેઠે હથિયાર સજેલા માણસોને પોતાના કરતાં વધારે માણસોની સામે દરેક વેળાએ ફત્તેહમંદીથી સામા થઈ શકવાને માટે જેવું અસાધારણ જોર જોઇયે તેવું તેઓની પાસે છે અને જે ઠાકોરોની સાથે હવણાં આપણો સંબંધ છે અથવા તેમના ઉપર આપણી સત્તા ચાલે છે, તે વિના બીજાઓ ઉપર

આપણું બળ ચાલી શકતું નથી, તેથી કરીને દબાવી નાંખે એટલી ફોજ કામમાં લાવીને અથવા ટુંકામાં કહિયે તો આખા દેશમાં ઠેરઠેર થાણાં બેસારી દીધા વિના, અને તેમ કરતાં અતિશય ખર્ચ થાય તે કર્યા વિના, વશમાં રહી શકે નહિ એવા લોકોને કબ્જા-માં રાખવાની આપણે આશા રાખવી એ ફોકટ છે.

"આવાં કારણો ઉપરથી મુલ્કના આખા તકરારી ભાગની ખરી માપણી કરવાનો વિચાર અમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને અમારા પ્રમુખે (સર રૉબર્ટ ગ્રાણ્ટ) એક બીજી વધારે સૂચના કરી છે તેની સાથે બોર્ડના બીજા મેમ્બરો મળતા આવ્યા છે, તે એ છે કે, મહીકાંઠાની લડાયક વસતી ઉપર સત્તા બેસારવાનો પ્રયત્ન કરવો, તથા દેશમાં સલાહશાન્તિ કરવાના ઉપાય યોજવા તથા ખાનદેશમાં જેમ આપણે સુધારા કરવાનાં સાધન કામે લગાડવામાં જય પામ્યા છિયે તેવાં સાધનોને પુષ્ટિ આપવી."

મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ, તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૩૫

"**કપ્તાન** **ઔટરામના** (હવણાં **મેજર** જનરલ સર **જેમ્સ** **ઔટરામ**, કે. સી. બી. (**ઔડ**) **અયોધ્યા** પ્રાન્તનો **ચીફ** કમિશનર) **ખાનદેશમાં** સોંપેલા કામના પ્રકાર ઉપરથી, અને થોડા વર્ષથી **ડાંગમાં** સલાહશાન્તિ ચાલુ કરવામાં એ અમલદારે જે કુશ-ળતા અને ચપળતા બતાવી છે, તે ઉપરથી, આ અગત્યના વિશ્વાસુ કામને માટે તે વિશેષે કરીને યોગ્ય ઠરી ચૂક્યો છે; આવાં કારણો ઉપરથી અમારા પ્રમુખે એવો અભિ-પ્રાય આપ્યો કે, ઉપર જે કામો કરવાની સલાહ આપવામાં આવી છે તેને લગતી સૂચ-નાઓ આપીને **કપ્તાન** **ઔટરામને** **ગૂજરાતમાં** સત્વર જવાને ફરમાવવું."

મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ, તા. ૧૫ મી મે સન, ૧૮૩૬.

"**કપ્તાન** **ઔટરામ** તેના પોતાના તા. ૧૪ મી નવેમ્બર ૧૮૩૫ ના રોજના કુશલતાભરેલા અને રસિક રિપોર્ટમાં ખુલ્લી રીતે પોતાનો વિચાર જાહેર કરે છે કે, **મહીકાંઠાના** બ્હારવટિયા અથવા દંગાખોર ઠાકોરોનું સમાધાન કરી આપવાનું ગમે એટલું ઘટિત છે તોય પણ તેઓ માંહેલા કેટલાક એવા છે કે તેઓની સાથે ક્ષમાપૂર્વક ચાલવું અશક્ય છે. જે માણસો ઉઘાડી રીતે **બ્રિટિશ** **સરકારની** સત્તાની સામે થાય તેઓનો સખ્ત દાખલો બતાવી આપવો જોઇયે. ટુંકામાં એ જ કે, એવાને બંડખોર ઠરાવવો જોઇયે, અને જ્યારે તે પકડાય ત્યારે **કોર્ટમાર્શિયલ** કરી શિક્ષાયે પ્હોંચાડવો જોઇયે. **કપ્તા-ન** **ઔટરામના** આ વિચારને પછવાડેથી **પોલિટિકલ** **કમિશનરે**, અને જેઓના અભિપ્રાય ઉપર કેટલુંક વજન આપવું જોઇયે એવા કેટલાક બીજા અધિકારિયોએ ટેકો આપવા ઉપરથી **મહીકાંઠામાં** સદાની સલાહશાન્તિ ખરેખરી ચાલે એવા સખ્તાઈભરેલા વિશેષ ઉપાય અગત્ય જણાય તેમ કામે લગાડવાનો વિચાર સર્વાનુમતે નિવેદન કર્યો.

"આ વિષય ઉપર જેવું સારી પેઠે ધ્યાંન આપવું જોઇયે તે પ્રમાણે આપીને, અમે કેવળ ઉલટી જ રાજનીતિ ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પાછળનાં કૃત્ય ક્ષમા કરવાનું જાહેર કરીને, અને જે બ્હારવટિયા હવણાં બ્હારવટે છે તેઓમાંથી કોઈને પણ બાતલ કર્યા વિના, જો તેઓ આપણી સત્તાને શરણ થવાને કબુલ થાય, અને હવે પછી સારી ચાલ ચલાવવાના જામીન આપે, તો તેઓની સાથે સલાહ કરવી એમ ઠરાવ્યું છે. આ આપણી રાજનીતિ ફળદાયી થશે, એવી અમને પક્કી આશા છે

એટલું જ નહિં, પણ અમારી પૂરી ખાતરી છે કે **મ**હીકાંઠામાં આ વિના બીજા કોઈ પણ સાધનથી સલાહશાન્તિ કરી શકાય એવું છે જ નહિ. * * *

"પ્રથમ તો મુખ્ય મુખ્ય બ્હારવટિયાઓ (અથવા બંડખોરો)એ બ્હારવટું કરવાનો રસ્તો પકડ્યો છે તે, એવા કામ ઉપરના ખરા પ્રેમને લીધે પકડ્યો છે એમ અમને લાગતું નથી, પણ કુટુંબના કજિયાથી, તેઓનાં મન નહિ મનાવ્યાથી, અથવા બ્રિટિશ રાજનીતિને લીધે દુર્દૈવ થવાથી તેઓએ એ રસ્તો પકડેલો છે. આ વિષે અમારા જાણવામાં જે કાંઈ આવેલું છે તે પરિપૂર્ણ નથી, તથાપિ **મ**હીકાંઠામાં બંડ ઉઠીને ઘણી વાર સુધી ચાલ્યાં કરે છે તે ઉપર લખેલાં સર્વ કારણ ભેગાં બનવાથી, અથવા તે માંહેલા એકેકા નિરાળા કારણને લીધે બને છે, એમ માનવાને મજબૂત કારણો છે.

"બીજી રીતે જોતાં **ક્યા**પટન **ઔટ**રામ અને બીજા અમલદારોએ પાકી સલાહશાન્તિ કરવાને પ્રારંભમાં જે સખત દાખલા બતાવી આપવાની રાજનીતિ ચલાવવાની ભલામણ કરી હતી તે પણ અમલમાં આણી ચૂક્યો એમ અમે તો માનિયે છિયે. ગયા વર્ષમાં આપણે લશ્કરી ઠાઠમાઠ ચલાવ્યો તેથી નારાજ થયેલા ઠાકોરોમાંથી કોઈ પણ આપણા હાથમાં આવ્યો ન હતો એ વાત ખરી છે, તોય પણ, તેઓનું જોર તૂટી ગયું હતું અને તેઓના અનુગામી વિખરાઈ ગયા હતા, તેઓના મજબૂત કિલ્લા, શહેરો અને ગામડાંમાંથી ઘણાં બાળી નાંખવામાં અથવા મારવામાં આવ્યાં હતાં અને તેઓનાં માણસોમાંથી ઘણાં મરાયાં હતાં, અથવા ઘાયલ થયાં હતાં, અથવા કેદ પકડાયાં હતાં."

મુંબઈ સરકારનો ડિસ્પાચ, તા. ૨૬ મી એપ્રિલ સન ૧૮૩૭ નો.

(સાર)

ક્યાપટન **ઔટ**રામે **મ**હીકાંઠાના **પો**લિટિકલ **એ**જંટનું કામ તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૩૬ ને દિવસે હાથમાં લીધું. સલાહની રૂઈએ સમાધાન કરવાની **સ**રકારની **સૂ**ચનાને અનુસરીને તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે, તેણે બ્હારવટિયાઓને કાગળો મોકલ્યા તેમાં લખ્યું કે, "તમારી પાછલી ચાલચલગત વિષે માફ કરીને વિશેષ ઠરાવથી તમારૂં સમાધાન કરવામાં આવશે, માટે અમારા મેલાણમાં તમારે આવવું." કાગળમાં જે દિવસે હાજર થવાનું લખ્યું હતું તેમાં **સૂ**રજમલની બાબતમાં તેને દશ દિવસની વધારે છૂટ આપી હતી. તે તા. ૮ મી માર્ચને રોજ આવીને હાજર થયો, અને ખેદ જણાવ્યો તથા જો માફ કરવામાં આવે તો તેણે જામીન આપવાની કબુલાત આપી. પછી તે જામીન લઈ આવવાને અને પોતાનાં માણસોને રજા આપીને વિદાય કરવાને ગયો.

ત્યાર પછી આશરે દસ દિવસે **ક્યા**પટન **ઔટ**રામનું ઈડર આવવું થયું, ત્યારે ત્રણ મહિના ઉપર એક વેપારીને તે લઈ ગયો હતો તેનો છુટકારો કરાવવાને વચ્ચે પડવાની વિનતિ કરવા સારૂ **સિદ્ધ**પુરથી એક મુખત્યાર આવ્યો. **બ્રિ**ટિશ **એ**જંટે તરત જ **સૂ**રજમલને કાગળ લખ્યો તેમાં તે શાહુકારને છોડી મૂકવાનું લખ્યું, અને જણાવ્યું કે, જો એને છોડવામાં આવશે નહિ, તો તમને માફ કરવામાં આવશે નહિ. **ઔટ**રામની આ રિતિ **સ**રકારને પસંદ આવી નહિ અને સર **રા**ર્બટ **ગ્રા**ન્ટે તે ઉપર ટીકા લખી કે, **ક્યા**પટન **ઔટ**રામને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું છે અને જે તેણે માથે લીધું છે તે યુદ્ધ વિષયક સત્તા વાપરી કાર્યસાધના કરી લેવાનો વિચાર ધારણ કરી લીધો છે એવી

પ્રથમથી જ મને બ્હીક લાગતી હતી. આમ છતાં પણ, **સૂરજમલે** તેને ઉત્તર લખ્યું કે એ **શાહુકારને** પકડવાની મદદ જે અતીતે મારી પાસે માગી હતી તે અતીત તેને લઈ ગયો છે, એટલે, હું રજુ કરી શકતો નથી. એણે આ પ્રમાણે લખ્યું છતાં પણ **શાહુકારને** રજુ કરવાનું દબાણ **ઔટરામ** કરવા લાગ્યો, એટલે **સૂરજમલને** **પાનવરા** ભણી ન્હાશી જવાની અગત્ય પડી. **કપ્તાન** **ઔટરામે** તેને એકદમ બંડખોર ઠરાવીને તેનું માથું કાપી લાવે તેને ઈનામ આપવાનું જાહેરનામું ફ્હાડ્યું અને પોતે ફોજની એક ટૂકડી લઈને તેની પછવાડે પડ્યો. **પાનવરાનો** **રાણો** ફોજ આવતી જોઈને ડરી ગયો અને **સમજ્યો** કે ૧૮૩૫ ના માર્ચ મહિનામાં તેનું ગામ મારવામાં આવ્યું હતું તેમ ફરીને કરવામાં આવશે એવી બ્હીકથી **સૂરજમલનું** રક્ષણ કરવાને અથવા તેને આશ્રય આપવાને ના પાડી. તે ઉપરથી, **સૂરજમલ** એકદમ શરણ થયો. **સરકારે** લખ્યું કે,

"**કપ્તાન** **ઔટરામે** શૂરાપણથી અને ઉન્મત્તપણાથી પગલાં ભર્યાં તેનો સારા "ભાગ્યે કરીને સારો પરિણામ આવ્યો તેથી અમને આનંદ થયા વિના રહેતો નથી, "તોય પણ **સૂરજમલનું** બ્હારવટું અમે ઉડભંગપણાનું ગણિયે છિયે, છતાં પણ ફોજની ટૂકડીને "કુચ કરવાની અગત્ય ન હતી, પણ **કપ્તાન** **ઔટરામને** ઘટે એવી કુશળતાથી તેણે "વ્યવસ્થા કરી હતી અને તે પ્રસંગને અનુસરતી હતી એમાં અમને કશો શક રહેતો "નથી; તો પણ આ ઉપરથી અમે તેને સૂચવાવ્યું કે એ જય થયો છે તે અમારી સલાહ "પ્રમાણે ચાલવાથી નહિ પણ એથી વિરુદ્ધ રીતે ચાલવાથી થયો છે એમ માન્ય કરવાને "અમે ખરેખર રાજી છિયે. તે સાથે વળી તેને જાહેર કરી દેવું કે હવેથી અમારી "સૂચના પ્રમાણે બરાબર તમારે વર્ત્તવું, અને ખરેખરૂં તે ઉપર ધ્યાન આપવું."

તા. ૭ મીને રોજ **સૂરજમલ** (તેને તેટલા આંતરામાં તેની આપેલી પ્રતિજ્ઞા ઉપરથી કેદી તરીકે લેખવામાં આવ્યો હતો) **સિદ્ધપુરના** **શાહુકારને** લઇને **પોલિટિકલ** **એજંટની** પાસે આવીને રજુ થયો, અને જે બન્યું હતું તેની સાથે તેઓનું બોલવું મળતું આવ્યું એટલે **સૂરજમલને** કાંઈ દંડની શિક્ષા કર્યા વિના તેને છોડી મૂકવાનું **કપ્તાન** **ઔટરામને** દુરસ્ત લાગ્યું. આવી વગર ધારેલી કૃપાને માટે તે ઠાકોર ઘણો ઉપકૃત થયેલો દેખાયો.

સરકાર લખે છે કે, "**સૂરજમલને** જ્યારથી ક્ષમા આપવામાં આવી છે ત્યારથી "એણે જે વર્ત્તણુંક ચલાવી છે તે જોઇને અમને ખુશી પેદા થાય છે. તમારી **આનરેબલ** "કોર્ટને વિદિત કરવાને અમને પ્રસંગ મળ્યો છે તેથી અમને ખુશી થાય છે કે **મહીકાંઠામાં** "સલાહશાન્તિ અને સારો બંદોબસ્ત પાછો ચાલુ કરવામાં **કપ્તાન** **ઔટરામની** સાથે "એ ઠાકોરે પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. **ખુમલા** બ્હારવટિયાનો ન્હાશ થયો અને એવા માણસોનું "ટોળું વિખેરી નાંખવામાં આવ્યું તે ઘણું કરીને આ ઠાકોરના આશ્રયને લીધે જ છે."

તા. ૧ લી સેપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૬ પ્હેલાં બાકી રહેલા સર્વે બ્હારવટિયા શરણ થઈ ગયા અને **પાનવરાને** રસ્તે **ઉદયપુરથી** તે **ઈડર** સુધી એક રસ્તો ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો તેથી એક અગત્યની મતલબ હાંસલ થઈ, અને જે ઠાકોરોને લાગતુંવળગતું હતું તેઓએ અમુક મુદ્દત સુધી તે રસ્તે થઇને જનારા મુસાફરો પાસેથી નાકું નહિ લેવાની તેમની મરજી જણાવી.

પાનવરામાં પોલિટિકલ એજંટનું મેલાણ હતું, તેવામાં, એ પ્રખ્યાતિ પામેલા અમલદારે "સીમાના કજિયા પતાવી દેવા પછવાડે પોતાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો તેમાં તે "પાર પડ્યો. એ કજિયા માંહેલો એક ક્રૂર કજિયો તો બાપની પછી તેના દીકરા સુધી "ચાળીસ વર્ષથી ચાલતો આવ્યો હતો. સીમા ઉપરના ઠાકોરોએ યૂરોપિયનોને ફોજના "સરદાર તરીકે અથવા તો પોતાના શત્રુ તરીકે જોયા હતા, તે સિવાય બીજી રીતે "તેમના જોવામાં તેઓ કોઈ વાર આવ્યા ન હતા એવા લોકોના મનમાં વિશ્વાસ ઉપ- "જાવવા સારૂ ડુંગરામાં વધારે ઉજ્જડ ભાગમાં જવાનો તેણે પ્રસંગ સાધ્યો; અને ઘણાં "વર્ષથી ચાલતી આવેલી ઘણી તકરારો અને કજિયા કે જેને માટે ગૂજરાતના પોલિટિકલ "અમલદારો સાથે ઘણા લખાણના તુમાર ચાલવાનું કારણ ઉભું થયેલું હતું તે પતાવી "દેવામાં જય પામ્યો. ક્યાપ્ટન ઔટરામે પોતાના વિષેનો એવો વિશ્વાસ બેસારી દીધો "હતો કે ઘણા બ્હારવટિયાઓ તેને મધ્યસ્થ થવાને રાજીથી વિનવતા."

ક્યાપ્ટન ઔટરામની અનુકૂલ કરી લેવાની વ્યવસ્થાથી જે જે પરગણામાં થઈ ને બ્રિટિશની ફોજ પસાર થઈ તે તે પરગણામાં મિત્રતાભરેલો ભાવ બતાવવામાં આવ્યો તે વિષે તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સન ૧૮૩૬ ના તેના કાગળ માંહેલો થોડો ભાગ અત્રે દાખલ કરીને અમે આ લખાણ બંધ કરિયે છિયેઃ—

"આપણી ફોજ દેશમાં શત્રુને બદલે મિત્ર તરીકે કૂચ કરતી ચાલી છે. પ્રથમ તો "ભીલ લોકો તેને જોઈ ને સર્વે ન્હાશી જવા લાગ્યા, પણ પછવાડેથી પાછા આવવાની "તેમને હિમ્મત મળતી ગઈ, અને આપણા તરફથી તેઓ પ્રતિ જે વર્તણૂંક ચલાવવામ "આવી તે જોઈ ને તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અથવા તેમનાં ગામ આગળ પડાવ કરવામ "આવ્યો હોય તેવામાં તેઓ ન્હાશી ગયા હોય ત્યાંથી પાછા આવવાને માટે ડરે, પણ "તેઓ પાછા આવે ત્યારે તેમની ગેરહાજરીમાં કાંઈ નાશ કરવામાં આવ્યો હોય નહિ "તે જોઇને તેઓને નવાઈ લાગે. આપણા માણસો અને ગામડાના લોકો વચ્ચેનો માંહો- "માંહનો વ્યવહાર માયાથી ચલાવવામાં આવ્યો હતો. તેનો પરિણામ આપણી ફોજ "પાછી વળી ત્યારે સુખદાયક અને વિશ્વાસભરેલી રીતે તેઓનો આવકાર થયો તે ઉપરથી "જણાઈ આવે છે. ખરૂં જોતાં આ વર્ષમાં મહીકાંઠામાં ફેરણી કરવામાં આવી તે એક "પાપ તરીકે તેને ટાળવાને બદલે શાન્તિની વૃદ્ધિ કરનારી અને સુખકારક ગણીને તેનો "આવકાર કરવામાં આવ્યો."

વિભાગ ચોથો

પ્રકરણ ૧

હિન્દુની જ્ઞાતિયો

આખા ગૂજરાતમાં બ્રિટિશ સરકારની સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટપણાથી વર્તાવા લાગી ત્યાં સુધીનું વર્ણન કરતા અમે આવ્યા. હવે આ સમાપ્તિપ્રકરણોમાં, એ દેશના હિન્દુઓની હવણાં જે સંસારી રીતભાત છે તેનો સામાન્ય ચિતાર અમારા વાંચનારાઓની હુઝૂરમાં રજુ કરવાનો અમારો હેતુ છે. આ કામ ઘણું કઠિણ છે, અને તે બર આણવાને અમને આશ્રય મળેલો છે, તેમ છતાં પણ, બહુ અપૂર્ણ રીતે બજાવવા કરતાં બીજી રીતે બજાવી શકવાની આશા નથી. અગર જો કે હિન્દુસ્થાન અને બ્રિટન તળે ઉપર વસતાં હોય એમ એક બીજાની સામે હતાં તેમ હવણાં નથી, તો પણ, બીજા પૂર્વ ભણીના લોકો સંબંધી છસો વર્ષ ઉપર જે વિચાર બાંધવામાં આવેલો તે ઘણી બાબતમાં હવણાંના હિન્દુઓને હજી લગણ લાગુ પાડી શકાય છેઃ–જે મસોરાના ખુની રણક્ષેત્રમાં સારેસનના હાથમાં સેંટ લુઈ પડયો તેની જરા વાર આગમચ વિલિયમ લાંગસ્પી બોલ્યો કે "આપણે નવા આવનારા જવાન માણસ અને પરદેશિયો, પૂર્વ ભણીની "માહિતગારી ધરાવતા હોઇયે નહિ એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે? "પશ્ચિમથી પૂર્વ જેટલે છેટે છે, તે જ પ્રમાણમાં, પશ્ચિમ ભણીના લોક પૂર્વ ભણીના લોકથી તેવા જ જૂદા પડે છે*" હિન્દુઓને તેમની અતિ ઘણી પ્રતિબંધ કરનારી સંસારી બાબતોથી એટલા બધા બાધ વચ્ચે નડે છે કે તેથી કરીને તેમને પરદેશિયોની સાથે વ્યવહાર બાંધવાને બહુ અશકય થઈ પડે છે, અને તે પરદેશી તેમની રીતભાતથી જાણીતો થવાને ઇચ્છે તો, તે જો સરકારી અમલદાર હોય છે તો, તેને વળી વધારે મુશ્કેલીભરેલું થઈ પડે છે. પણ જે લોકોમાં તેને પોતાના જીવતરમાં સારામાં સારાં વર્ષ કૂહાડવાનાં છે તે લોકો વિષેની માહિતગારી મેળવવાને પ્રયત્ન કરવાની જોગવાઈ બને નહિ તો માત્ર અજ્ઞાન રહેવાથી તેઓને એક પંચાત આવી પડે છે તે એ કે, એ લોકોના મનોભાવ જેથી ઉશ્કેરાતા હોય અને ખરી હકિકતો તેમના સંબંધીની હોય તે વિષેની માહિતગારી હોય નહિ, તેથી નિરંતર તે વિષે તે ખોટું સમજે, અને ખોટી રીતે તેનો પરિણામ બતાવી આપે.

---

*માથ્યુ પારિસના ઇંગ્લિશ ઈતિહાસ પ્રમાણે.

આડમ્સ અને પૉટ્રરે પોતાના ગ્રંથનાં પૃષ્ટોમાં જે રીતભાતો વિષે લખેલું અંગરેજોના વાંચવામાં આવે છે, અને જે રીતભાતો ઉપર સંગ્રહસ્થાનના ખેરવાળા દિવાનખાનાઓમાં વિચાર કરી તુલના કરવામાં આવે છે તેઓની સાથે અંગરેજોની હાલ ચાલતી રીતભાતો કરતાં ઓગણીશમા સૈકામાં રહેલા હિન્દુ સરખા લોકની રીતભાતો બહુ વધારે મળતી આવે છે, એ વાત કદાપિ અંગરેજોના વિચારમાં ભાગ્યે જ ઉતરી શકશે. એટલા માટે અમને ભય લાગે છે કે અમે નીચે જે વર્ણન આપિયે છિયે તે હાલની ચાલતી રીતભાતો જોઈને લખેલું છે તેને બદલે અમારા વાંચનારાઓને પ્રાચીન શોધ ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલું જણાશે. પણ એ વિષે અમે નમ્રતાપૂર્વક કહિયે છિયે કે એમ નથી. ખરી વાત છે કે અમે જે વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રાચીન રીતભાતનું હોય એમ જણાશે, કારણ કે હિન્દુની હાલની રીતભાત ટુંકામાં જોતાં કર્ણ અને જયસિંહના વારામાં જેવી હતી તેવી જ છે, પણ જે વસ્તુઓનું અમે વર્ણન આપિયે છિયે તે હમણાં હૈયાત છે.

હિન્દુ લોકોની રીતભાતમાંથી પહેલી રીતભાત જે પરદેશિયોનું ધ્યાન ખેંચે છે તે જ્ઞાતિ વિષેની છે. ઈ○ સ○ ૧૮૨૭ માં મિ○ બ્યારોડેલને સુરતમાં હિન્દુઓની રીતભાત વિષેની હકિકત એકઠી કરવાના કામ ઉપર લગાડયો હતો (એ કામ ત્યાર પછી બધું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું) ત્યારે તે શહરમાં બસેં ને સાત કરતાં ઓછી જ્ઞાતિયો ન હતી. આ જ્ઞાતિયો માંહેલા પ્રત્યેકને એક બીજાની સાથે વ્યવહાર રાખવાને કાંઈ કાંઈ પણ બાધ હતા. (આ વિષય અમે વિસ્તારથી લખવાન છિયે.) તેઓનાથી એક બીજામાં લગ્ન થાય નહિ, તેમ જ એક બીજાનું જમાય નહિ કે પાણી સરખું પણ પીવાય નહિ.

મૂળમાં જોવા જઈ યે તો હિન્દુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવી માત્ર ચાર (વર્ણો) જ્ઞાતિયો હતી, હવણાં વંશપરંપરાની ચાલતી આવેલી જ્ઞાતિયોના જેવી તેની ગણના થઈ ગઈ છે. તથાપિ કેટલીક મુદ્દત સુધી તે માત્ર જૂદા વિભાગ જ ગણાતા હતા એવું જોવામાં આવશે. શૃંગ ઋષિનો જન્મ હરિણનાથી થયેલો લખ્યો છે; કૌશિક ઋષિ કુશ અથવા દર્ભમાંથી થયો. ગૌતમ ઋષિની ઉત્પત્તિ સસલાથી થઈ છે; વાલ્મિકિની ઉત્પત્તિ સાપના રાફડામાંથી થઈ છે; દ્રોણાચાર્ય પડિયામાંથી ઉપજ્યા; એ વિના બીજા ઋષિઓમાંથી કોઈ ખારવાની પુત્રીથી, કોઈ ગણિકાથી, કોઈ ચાંડાલણીથી, કોઈ દાસીથી થયેલા છે, તેમ છતાં પણ, સર્વે બ્રાહ્મણો હતા. ક્ષત્રિયોની સાથે બેશીને ઋષિયો જમતા હતા એવું મહાભારતમાં ઘણે ઠેકાણે લખેલું

છે; અને કાલિદાસ કવિ જે બ્રાહ્મણ હતો તે રાજાની પુત્રી વ્હેરે પરણ્યો હતો; અને રાજા ઠર્યો તે ક્ષત્રીય જ્ઞાતિનો હોવો જોઇયે.

સપ્ત ઋષિ બ્રાહ્મણ હતા, તે સાતની વચ્ચે એક સ્ત્રી હતી. તે હવણાં આકાશના તારા થઈ ગયેલા છે અને સપ્ત ઋષિના ખાટલાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે વિષ્ણુના સ્વર્ગનું દ્વાર જે ધ્રુવનો તારો તેની આસપાસ પ્રકાશે છે. અને તેઓની પાસે તેઓની સ્ત્રી અરૂંધતી ઓછા અજવાળાથી પ્રકાશે છે. ઘણા-ખરા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ એ સપ્ત ઋષિનાથી થઈ છે. કદાપિ તે બ્રાહ્મણોમાં ભેદ પડી ગયો છે તે (હિન્દુનાં શાસ્ત્રમાં હાલમાં જે જ્ઞાતિયો પડી ગઈ છે તેનાં નામ નથી) તેઓના મ્હોટા સૂદ્ધારક, શંકરાચાર્યના વારાથી પડેલો જણાય છે. તે ઈ૦ સ૦ ની પ્હેલાં દોહોડ સદી ઉપર બૌદ્ધ મતની સામે થવાને ઉઠ્યો. બ્રાહ્મણોમાં ભેદ પડેલો તેના જોવામાં આવ્યો, તેઓ ચાર વેદમાંથી પોતપોતાને પ્રિય વેદ હતો તે ઝાલી બેઠા, અને અથર્વ વેદ ગ્રહણ કરનારાઓનો ધિઃકાર કરવા લાગ્યા. વેદમાં પ્રાણિયોનું બલિદાન લખ્યું છે તે વાત કોરે ર્‌હેવા દઇને બૌદ્ધમતના લોકપ્રિય અભિપ્રાય પ્રમાણે આ મ્હોટા સૂદ્ધારકે માંસભક્ષણની મના કરી; તેણે વળી એમ સલાહ આપી કે વંશપરંપરાથી જે જે વેદને માનતા આવ્યા છે તેણે તે વેદ માનવો અને બીજા વેદ માનનારા સાથે શત્રુતા રાખવી નહિ. શંકરાચાર્ય આ પ્રમાણે મતભેદ તોડી નાંખવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પણ ઉલટો તે તેના વિના ચિંતવ્યે મતભેદ ઉભો કરવાનું કારણ થઈ પડ્યા. તેના મરણ પછી તેના નામનો એક જૂદો પંથ પડ્યો, અને જે બ્રાહ્મણો માત્ર વિન્ધ્યાચળ પર્વત વચ્ચે પડવાને લીધે જ એક બીજાથી જૂદા હતા તેઓના હવે બે પંથ પડી ગયા. તેમાં એક તેનો મત સ્વીકારવા લાગ્યા અને બીજા તેની સામે થવા લાગ્યા. દ્રવિડ બ્રાહ્મણોએ માંસાહાર તજી દીધો અને ગૌડ બ્રાહ્મણો તે ચાલુ રાખી રહ્યા. તેથી એક બીજાનો પાણીવ્યવહાર બંધ થઈ ગયો.

હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગ કરતાં, ગૂજરાતમાં બ્રાહ્મણોની ઘણી નાતો પડી ગયેલી છે એમ ધરાય છે. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો, જે સંખ્યામાં અતિશય વધી ગયા છે, તેમના મૂળ વિષે અણહિલવાડના રાજા મૂળરાજના ઇતિહાસમાં જોવું.[૧] તેઓ ઉત્તરમાંથી આવ્યા માટે ઔદિચ્ય ક્હેવાયા અને પ્હેલે પ્રસંગે સુમારે એક સહસ્ર આવ્યા માટે સહસ્ર ક્હેવાયા. પોતાના ર્‌હેવાના ઠેકાણા ઉપરથી સિદ્ધપુરિયા અને સિહોરિયા ઔદિચ્ય ક્હેવાયા, અને આ પ્રમાણે જેમ જૂદી શાખાઓ પડતી ગઈ, તેમ રીત-

૧ પ્હેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૯૦-૯૧ જુવો.

ભાતમાં રહેતાં રહેતાં ફેરફાર પડવા માંડ્યો. જે ટોળાએ મૂળરાજનું દાન લીધું નહિ તે ટોળકિયા ઔદિચ્ય કહેવાયા. ત્યાર પછી તેમનામાંથી જેઓની નબળી દશા થઈ ગઈ, તેઓ મોચી, દરજી, ત્રાગાળા અને બીજા કોળી સરખા હલકા લોકોના ગોર થયા, અને તેઓને નાત બ્હાર મૂકયા તેથી તેમના ઘણા વિભાગ થઈ ગયા. કેટલાક સુરત અથવા કચ્છ–વાગડ અને મારવાડમાં જઈ વસ્યા અને પોતાના દેશની મૂળની રીતભાત પકડવા લાગ્યા અને જ્યાં રહ્યા ત્યાંનું નામ ધારણ કરી બેઠા, જેવા કે મારવાડી ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ.

શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિનું એક શ્રીમાલમાહાત્મ્ય કરીને પુસ્તક છે, તે સ્કંદ પુરાણનો ભાગ છે, એમ તેઓ માને છે, તેમાં લખે છે. કે ઝાલોરમાં શ્રીમાલ (હવણાં તે ભીનમાલ કહેવાય છે) નગર પ્રથમ વસાવ્યું ત્યારે યોગરદમથી બ્રાહ્મણોને ત્યાં તેડાવ્યા તેમાં જેઓ ત્યાં જઈ વસ્યા તેઓ ત્યાંની એક નાત થઈ પડ્યા. પ્રખ્યાત સંસ્કૃત કવિ માઘ થઈ ગયો તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતો. જ્યારે શ્રીમાલની પડતી દશા આવી ગઈ, અને અણહિલવાડની ચડતી થતી ચાલી, ત્યારે કેટલાક બ્રાહ્મણો પોતાની કુલદેવીને લઇને ત્યાં આવીને વસ્યા, અને કેટલાક ગૂજરાત, કચ્છ, કે સોરઠમાં જઈ વસ્યા. કેટલાક મારવાડ, અને મેવાડમાં જઈ રહ્યા. કેટલાએકે ભોજનને અર્થે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો તે ભોજક કહેવાયા, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો યજુર્વેદી અને સામવેદી છે, તથા તેમનામાં સાત ગોત્ર છે. તેઓ એકલા ગૂજરાત વિના, માંહોમાંહે કન્યાવ્યવહાર રાખે છે. ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોની પેઠે શ્રીમાળીઓ પણ ગૌતમ ઋષિનાથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી માને છે. ગૂજરાતના પશ્ચિમ ભણીના માહાલોમાં આ બે જાતિના બ્રાહ્મણો વચ્ચે હવણાં ઉચ્ચપણાનો વાંધો ચાલે છે.

બધી જાતિના બ્રાહ્મણો એક બીજામાં પરણતા નથી, તથાપિ ખાવાનો વ્યવહાર રાખે છે, તો પણ ગૂજરાતમાં નાગર બ્રાહ્મણની એક નાત છે, તે બીજી નાતનું ખાતી પણ નથી. ગૂજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો અસલ વડનગરના રહેવાસી છે. એ શહર ઘણું જૂનું છે. અને કનકસેનના વંશવાળાઓએ તેની સ્થાપના કરી છે એવી દંતકથા ચાલે છે. વિસલદેવ ચોહાણે જ્યારે વિસલનગર[1] વસાવ્યું ત્યારે તેણે હોમ કર્યો હતો, તે સમયે ઘણા વડનગરા બ્રાહ્મણો તે અવસરે હાજર હતા. તેઓએ દાન લેવાની ના પાડી ત્યારે વિસલદેવે યુક્તિથી તેમનામાંથી કેટલાએકને ભૂમિદાન લેવાની અગત્ય પાડી. તેઓને આખી નાતે થઈને નાત બ્હાર મૂકયા ત્યારથી તેમની એક વિસલ-

૧ પ્હેલા ભાગને પૃષ્ટ ૧૩૨ જૂવો.

નગરા નાગર બ્રાહ્મણની જૂદી નાત થઈ. એવા જ બનાવ સાઠોદ અને બીજે ઠેકાણે બન્યા, તે ઉપરથી સાઠોદરા, ચિત્રોડા, પ્રશ્નોરા અને કૃષ્ણોરા નાગર બ્રાહ્મણ થયા. આ નાતમાં એક બારડની જાત જૂદી પડી છે, તે નાતમાં કન્યા નહિ મળવાથી બીજી નાતની કન્યા વ્હેરે પરણવાથી થઈ છે. તેમનું આ પ્રમાણે લગ્ન થવાથી તેઓનો ઘણો ધિઃક્કાર થયો. અને તેઓને પોતાનું ગામ છોડી જવાની અગત્ય પડી; પણ ત્યાર પછી આ નાત વધતી જાય છે. તેમનામાં પુનર્વિવાહ કરવાની છૂટ છે.[1]

ગૂજરાતમાં આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણની મુખ્ય નાતો છે, તે માત્ર આટલી જ છે એમ સમજવું નહિ. ઘણું કરીને એમ કહેવામાં છે કે ચોરાશી જાતના બ્રાહ્મણ છે.

ભાગવતમાં એમ લખ્યું છે કે, બ્રહ્માના મરિચિ થયા ને મરિચિના કશ્યપ થયા, તેને સૂર્ય અથવા વિવસ્વત પુત્ર થયો તે ક્ષત્રીય થયો. મરિચિના ભાઈ અત્રિને ચન્દ્ર થયો, તે પણ ક્ષત્રીય થયો. રજપૂતોની ઘણી ખરી શાખાઓ ચન્દ્ર કે સૂર્ય વંશમાંથી થઈ છે. રત્નકોશની સંસ્કૃત ટીકામાં લખ્યું છે કે ક્ષત્રિય જાતનો પ્રથમ પુરુષ મનુ થયો. તેનાથી છત્રીશ શાખાઓ થઈ તે માંહેલા કેટલાએકે પરાક્રમ કરીને ઉપનામ મેળવી લીધાં, કેટલાક રાજાનું પદ પામ્યા, કેટલાએક ખેડુત થઈ ગયા, અને કેટલાક શૂદ્રમાં ભળી ગયા. ચંદ બ્હારોટ લખે છે કે, આબુ પર્વત ઉપર જ્યારે ઋષિયો રહેતા હતા, અને તેઓને અસુર અથવા રાક્ષસો પીડા કરવા લાગ્યા ત્યારે ત્યાં વશિષ્ટ ઋષિ હતા તેમણે અગ્નિકુંડમાંથી પરિહાર, સોલંકી, પરમાર અને ચોહાણ એવા ચાર જાતિના રજપૂત ઉત્પન્ન કર્યા. તેમનામાંથી પછી છત્રીશ જાતિયો થઈ તે નીચે પ્રમાણે છે:—

छपय

रवि, शशि, जादव वंश, ककुत्स्थ, परमारु, तोंवर,
चहुवाण, चालुक्य, छिंद, सिलार, आसीवर,
दोयमत्त, मकवान, गरुअ, गोहिल, गहीलुत,
चापोत्कट, परिहार, राव राठोड, रोस जुत,

---

[1] આ પ્રમાણે પુનર્વિવાહ કરવાનો ચાલ નથી. સાઠોદરા નાગરોમાં એક કન્યાનો તેના વર સાથે હસ્તમેળાપ થયો ન હતો તેવામાં એકાએક અર્ધી ક્રિયાએ વર મરણ પામ્યો એટલે કન્યાના પિતાએ તેને બીજા વ્હેરે પરણાવી. નાતના લોકોએ કહ્યું કે અર્ધી ક્રિયા થઈ છે તેથી એ કન્યા રંડાઈ માટે એનું ફરી લગ્ન થાય નહિ. પણ પેલાએ કહ્યું કે, શાસ્ત્ર પ્રમાણે બાધ નથી. આ પ્રમાણે જે લોકો એની સાથે નાતબ્હાર રહ્યા તેઓની બારડ જાતિ જૂદી થઈ. ર. ઉ.

देवरां, टांक, सिंधव, अनग, मोतिक, प्रतिहार, दधिखट,
कारट पाल, कोटपाल, हुन, हरितक, गोर कमाड जट.

दुहो

ध्यान पालक, निकुंभबर, राजपाल, अवनीश,
काळ छर के आदि दे, बरने बंश छत्रीस.

હવણાં એક સાધારણ છંદ બધા વહિવંચા લોકો બોલે છે, તેમાં પરમાર, રાઠોડ, જાદવ, ચોહાણ, અને સોલંકી, એવી પાંચ જાતિ અગ્નિ-કુંડમાંથી થઈ કહી છે; અને એ પાંચમાંથી તેઓની નવ્વાણું શાખાઓ થઈ. રજપૂત લોકો કહે છે કે, અમે ખરા ક્ષત્રિય છિયે, પણ બ્રાહ્મણો તે વાત માન્ય રાખતા નથી; અને કહે છે કે, ક્ષત્રિય તો હવે પૃથ્વી ઉપર રહ્યા જ નથી. એનું કારણ એમ કે, બ્રાહ્મણોમાં ખાવા પીવા ઈત્યાદિનાં ઘણાં લફરામાં ચોખ્ખાઈ માનવાનો ચાલ પડી ગયો છે, અને રજપૂતોની કન્યા મુસલમાનો જોરાવરીથી વરચા છે; તેથી હવે બ્રાહ્મણથી બીજી પાયરીની ક્ષત્રિયની જ્ઞાતિ હિન્દુઓમાં ગણાતી નથી. એઓની પાયરી વાણિયાઓએ છીનાવી લીધી છે; વાણિયા મૂળ જોવા જઇએ તો વૈશ્ય જાતિના છે, પણ તે રજપૂતોનું પાણી પીતા નથી, અને ઉજળી વર્ણમાં બ્રાહ્મણ-વાણિયા ગણાય છે. રજપૂતો માંસાહાર અને મદ્યપાન કરે છે તે તેમની આસપાસની બીજી જ્ઞાતિયોવાળા ખોટું ગણે છે ને રજપૂતો તો ગૌહિંસા અને પુનર્વિવાહ એ બે જ માત્ર વર્જિત કરે છે. જ્ઞાતિયોમાં શાખાઓ અથવા તડ પડી જાય છે તેઓને એક બીજામાં ખાધાવ્યવહાર રાખવામાં કશો બાધ હોતો નથી, તેથી તે જૂદી જ્ઞાતિયો ગણી શકાય નહિ.

પ્રત્યેક રજપૂત ઠાકોરને ત્યાં દાસિયો હોય છે અથવા જેને પ્રથમ વેચાતી લીધી હોય તેનાથી થયેલી હોય છે, તે સર્વ જાતિની હોય છે અને ઘણી વાર તો હબશણો જોવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડમાં આવી દાસિયો "છોકરીયો" ને નામે ઓળખાય છે અને મહીકાંઠામાં "વડારણ" કહેવાય છે. આ સ્ત્રિયોનાં આચરણ ચોખ્ખાં હોતાં નથી, અને ઘણું કરીને પરણેલી હોતી નથી. પણ કદાપિ પરણી હોય છે તો તે પોતાની જાતિવાળા સાથે; બીજી જાતનું કોઈ તેઓની સાથે છંદમાં પડે તો તે પુરૂષ માટે ઘણું જ હલકું ગણવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ વડારણને મહિના રહે ત્યારે તે જેની દાસી હોય તે રાણી તેને બોલાવીને, જેના મહિના રહ્યા હોય તેનું નામ બલાત્કારથી કહેવરાવે. તે માણસ પછી જો દ્રવ્યવાન્ હોય તો તેની પાસેથી

દંડ ભરી લેવામાં આવે; પણ પેલી વડારણને દોષવાળી ગણવામાં આવતી નથી. તેને છોકરૂં થાય તે પછી ગોલો કહેવાય છે. કદાપિ ઠાકોરની ઉંચા દરજ્જાની ચાકરીમાં તે હોય છે તો ખવાસ કહેવાય છે. તે ઉંચી પદવિયે પ્હોંચે છે તો પણ ઠાકોરનો ગુલામ જ ગણાય છે. જ્યારે ઠાકોરની કુંવરીને પરણાવવામાં આવે છે ત્યારે કેટલાંક દાસદાસિયો તેની સાથે તેને સાસરે જઈ રહે છે, અને તેઓ સાસરવાસાનો એક ભાગ ગણાય છે. તેઓ ઘરનું બધું હલકું કામકાજ કરે છે, અને તેઓનો ઠાકોર જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તેની સાથે (કેટલાંક) ચિતામાં બળી મરે છે.

વૈશ્ય હજી લગી મુખ્યત્વે કરીને ખેતીવાડી અને વ્યાપાર કરે છે. ગૂજરાતમાં ઘણાખરા ખેડુતો કણબી છે. તેઓની ત્રણ[1] મ્હોટી જ્ઞાતિયો છે. લેઉઆ, કડવા અને આંજણા. તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ ક્ષત્રીય જાતિમાંથી થયેલી ગણે છે, અને તેઓ માંહેલા ઘણા ખરા તો રજપૂત જાતિના જેવાં ઉપનામથી ઓળખાય છે. વૈશ્ય જાતિમાં વાણિયા મુખ્ય છે તે વાત આગળ લખી છે. તેઓની ચોરાશી જૂદી જૂદી નાતો થઈ છે અને જે પરગણાના અથવા ગામના તેઓ રહેવાશી હોય તેના નામથી ઓળખાય. તેઓનામાં દશા અને વીશા એવો ભેદ પણ છે. વળી ધર્મભેદને લીધે, મેશરી અથવા વૈષ્ણવ અને શ્રાવક અથવા જૈન વાણિયા પણ કહેવાય છે. જેનો જેવો ધર્મ તે પ્રમાણે વાણિયાઓના વહીવંચા જૈન મતના સાધુ અથવા ભાટ હોય છે, અને ભાટની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને કોઈ રજપૂત જાતિમાંથી થયેલી છે. એક કુલમાંથી જેઓની ઉત્પત્તિ થઈ હોય છે તેઓ એક બીજા સાથે પરણતાં નથી.

ઘરનું હલકું કામકાજ કરનાર માણસોની શૂદ્ર જાતિ કહેવાય છે, જેવા કે હજામ અથવા ગાંયજો, (વાળંદ) ધોબી, અને બીજા મૂળ જાતિના જેવા કે ભીલ, કોળી, મેર, અને બીજા શૂદ્ર ગણાય છે, તેમ જ નાતબ્હાર મૂકવાથી થયેલી બીજી નાતો પણ એવીજ ગણાય છે. વળી જૂદા જૂદા ધંધા કરનારાઓની જૂદી જૂદી નાતો થઈ છે. દેશી રાજાના રાજ્યમાં શૂદ્રનાથી બાપદાદાના વારાથી ચાલતો આવેલો ધંધો છોડી શકાતો નથી. તેઓ સારાં લૂગડાંલત્તાં પ્હેરી શકતા નથી, તેમ જ રહેવાને સરસ પ્રકારનું ઘર બંધાવી શકતા નથી. અસલને વારે નીચ વર્ણના લોકોને ગામમાં રહેવાની આજ્ઞા ન હતી, અને બીજાનાથી ઓળખાઈ આવે એવાં લૂગડાં પ્હેરવાનો

૧ કણબીની ચોથી નાત કુમના છે.

તેઓને હુકમ હતો.[1] આ પ્રમાણે છતાં પણ શૂદ્ર લોકોના વહીવંચા હોય છે. તેઓ તેમને અસલ ક્ષત્રીય કુળમાંથી નીપજેલા કહીને રાજી કરે છે. ઢેડ સરખાનાં પણ ચોહાણ, વાઘેલા એવાં ઉપનામ હોય છે, તથા તેમને તુરી જાતના ગવૈયા હોય છે, અને ગરોડા કરીને તેઓના ગોર હોય છે. તે બ્રાહ્મણ પેઠે જનોઈ પ્હેરે છે અને બ્રાહ્મણમાંથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેલી માની લે છે. ઢેડ લોકો ઘણું કરીને કબીરપંથી હોય છે. તેઓનો અભિપ્રાય તેઓને રૂચે તેવો એમ છે કે એક નાત બીજી નાતનાથી જૂદી નથી. એ લોકમાં પણ ઢેડ અને ઓળગાણા એવો ભેદ છે. અને ઢેડ જો ઓળગાણાનું ખાય તો તે વટલાય અને તેને નાતબ્હાર મૂકે. છેલ્લી વારે એટલી વાત જાણવાની અગત્ય છે કે ઓળગાણા સરખો પણ હિન્દુ કહેવાય છે, અને તે મ્લેચ્છ અથવા જે હિન્દુ હોતા નથી તેઓના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એક એવી વાત છે કે, મુસલમાન પાદશાહે પોતાના હિન્દુ પ્રધાનને પૂછ્યું કે સર્વના કરતાં નીચી જાત કઈ? પ્રધાને કહ્યું કે, "એ વિષેનો વિચાર કરવાની મને મ્હેતલ આપો." પાદશાહે તે પ્રમાણે મ્હેતલ આપી. એટલે તેણે ઢેડવાડે જઈને તેઓને કહ્યું કે, "તમે પાદશાહને ગુસ્સો ઉપજાવ્યો છે, માટે તમને વટાળીને મુસલમાન "કરવાનો તેમનો વિચાર છે." ઢેડ લોકો આવું સાંભળીને ઘણા જ ભયભીત થઈ ગયા અને ટોળે મળીને પાદશાહને મ્હેલ જઈ વેગળે રહી બૂમો પાડી કહેવા લાગ્યા કે, "અમે પાદશાહનો અપરાધ કર્યો હોય તો અમને બીજી શિક્ષા "કરો, પણ વટાળશો નહિ." આવું સાંભળીને પાદશાહ હસ્યો અને પોતાનો પ્રધાન, જે જાણી જોઇને આ સર્વ ગણકાર્યા વિના બેઠેલો હતો, તેને કહેવા લાગ્યો, "ત્યારે નીચામાં નીચી જાત તો મારી જ તો!"

જૈન લોકોમાં મુખ્યત્વે કરીને અપવાસ કરવામાં અને જીવહિંસા નહિ કરવામાં ધર્મ ગણાય છે. તેઓનામાં નાતનો અટકાવ નથી. તો પણ બીજા હિન્દુઓમાં જે સાધારણ રીતભાતો છે તે શ્રાવકો પાળે છે. જો કોઈનાથી નનામા ઢેડને અડાયું હોય તો તેને અગ્નિ કે પાણીનો સ્પર્શ કરવો પડે છે. કોઈ હિન્દુને ઢેડ પાસેથી કાંઈ વસ્તુ લેવી હોય છે તો તે વસ્તુને પાણી છાંટ્યા પછી અડે છે. કોળી અને ભરવાડ સરખા પણ ઢેડને અડ્યાથી અભડાય છે અને શુદ્ધ થવાને ઉપર પ્રમાણે કરે છે.

સન ૧૮૫૩ ના આગસ્ટ મહિનામાં ગૂજરાતના એક કોળિયે ફોજદારી કચેરીમાં જુબાની આપતાં કહ્યું કે, ભગવાન અને રોડો બે ભરવાડ મારી

---

૧ પ્રથમ પુસ્તકના સાતમા પ્રકરણમાં જસમા ઓડણની વાતમાં જૂવો.

પાસે આવીને ક્હેવા લાગ્યા, "અમે ઢેડને અડક્યા છિયે તેથી અભડાયા છિયે, "માટે અમને દેવતા આપો." મેં હુક્કાની ચલમમાંથી એક અંગારો નાંખ્યો, તેનો વારા ફરતી બન્ને જણે પોતાના માથા સાથે સ્પર્શ કર્યો, ત્યાર પછી તેમણે મારો હુક્કો લઈને પીધો. ભાવાર્થ એવો કે અગ્નિના સ્પર્શથી તેઓ ચોખ્ખા થયા ત્યારે તેણે તેઓને હુક્કો આપ્યો.

નાતમાં તડ પડી જાય છે, તેનું એક વધારે કારણ એ છે કે નાત મ્હોટી હોય છે તો જમણવાર કરતાં ખર્ચ ઘણો થઈ જાય છે. પૈસાદાર માણસ લોકપ્રિય થવા સારૂ અગત્ય હોય તે કરતાં પણ ખુશીથી એક બે વધારે નાતો કરે છે, તે જોઈને બીજાની નાખુશી છતાં પણ ખોટું દેખાશે એમ સમજીને તણાઈ મરીને વધારાની નાતો કરવી પડે છે. એટલે છેવટે, તેવી નાતો કરવાનો ચાલ પડી જાય છે, તેથી ગરિબને રૂપિયા કરજે ક્હા-ડીને પણ નાત કરવી પડે છે. આ કારણને લીધે કોઈ પણ કારણથી નાતમાં વાંધો પડે તો તેનો લાગ લઈને જૂદાં પડવાનો પ્રસંગ તાકે છે. જો નાત-ના ઘણા માણસોનું એકમત થાય છે તો પછી તડ પાડવાને વાર લાગતી નથી; પણ વાંધાવાળા થોડા હોય છે તો પછી તેમને ઘણી પજવણી સ્હેવી પડે છે. નાતના લોકો તેમની સાથે સંબંધ રાખવાને ના ક્હે છે, તેમનાં છોકરાં સાથે કોઈ વિવાહ કરતું નથી, કોઈ તેમને દેવતા આપતું નથી, તેમ જ ગામના કૂવામાંથી પાણી સરખું પણ ક્હાડવા દેતા નથી. જેઓને નાત-બ્હાર મૂકેલા હોય છે તેઓની સ્ત્રિયોને અને પરણેલી દીકરિયોને તેઓનો સંસર્ગ કરવા દેતા નથી. તેમનામાં કોઈ મરી જાય છે તો નાતના લોકોને નમી પડીને અથવા કોઈ બીજી રીતે વાંધો પતાવી દે છે ત્યારે તેઓ દાહ દેવા જાય છે, પરનાતીલાથી તે કામ થતું નથી.

કેટલીક નાતોમાં પુરુષોને તેમની મરજીમાં આવે તેટલી સ્ત્રિયો પરણ-વાની છૂટ છે. કેટલાક રજપૂત વીશ વાર પરણે છે, અને ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ પાંચ કે છ વાર પરણે છે. બીજી નાતોમાં એવો ચાલ હોય છે કે, પ્હેલી સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યાં સુધી બીજી વાર કોઈનાથી પરણાય નહિ. રજપૂત લોકોમાં વિધવાનાં પુનર્લગ્ન થવા દેતા નથી, પણ બીજી કેટલીક નાતોમાં એક વાર કરતાં વધારે વાર સ્ત્રી પરણી શકે છે. કોઈ વાર તો ધણીધણી-યાણીને બનાવ નથી હતો તેથી પોતાની ખુશીથી છૂટાછેડા કરવા દેવામાં આવે છે, તેમાં સ્ત્રી પોતાનો છેડો ફાડીને ધણીને આપે છે અને ધણી તેને છૂટા થયાનો દસ્તાવેજ કરી આપે છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ધારો છે કે કન્યાને બાર વર્ષની અંદર પરણાવવી જ જોઇયે. કેટલીક નાતોમાં કુલીન

વર ખોળે છે, અને છોકરી ત્રીસ વર્ષની થતાં સુધી કોઈ વાર કુંવારી રાખે છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ચાલ છે કે મરેલા માણસની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે નહિ, તો તે ઘર નાતબહાર મૂકવાને યોગ્ય થાય છે; અને વળી બીજી કેટલીક નાતોમાં એવી ક્રિયા સમૂળગી કરતા જ નથી.

હિન્દુઓમાં ખાવાની બાબતમાં ઘણા પ્રકારની મનાઈ હોય છે તે પ્રમાણે કોઈ ચાલે નહિ તો તેને નાતબ્હાર મૂકે છે. તેનો સામાન્ય ધારો એવો છે કે, કોઈ બીજી નાતવાળાનું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પોતાના કરતાં નીચી નાતવાળાના હાથનું રાંધેલું ખવાય નહિ. જો બ્રાહ્મણની રસોઈને શૂદ્ર અડકે તો તે પછીથી શૂદ્રને ખાવા યોગ્ય જ થાય છે. કેટલીક નાતોમાં એવો ધારો છે કે જે ઠેકાણે રસોઈ કરી હોય ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવાય નહિ. વાસણ વિષે પણ એવી જ જાતનાં બંધન છે. બ્રાહ્મણે કોઈ વાસણ ઉપયોગમાં આણ્યું હોય તો ફરીથી વાપરતાં પ્હેલાં પાણીથી ઉટકવું જોઇયે; પણ વૈશ્ય રાખ વડે ઉટકી નાંખે તો તેની નાતના ધારા પ્રમાણે ચાલી શકે છે. કાંસું, પથ્થર, કલાઈ, લાકડું અને માટી એઓનાં બનાવેલાં વાસણ પરનાતવાળાએ વાપર્યાં હોય તો તે બ્રાહ્મણના ખપમાં આવતાં નથી. તેમ જ બ્રાહ્મણના ખપનાં એવી જાતનાં વાસણને વૈશ્ય કે શૂદ્ર જાતિનું કોઈ અડકે તો તેનાં ખપનાં તે રહેતાં નથી. જરૂરિયાત કે પ્રસંગ આવી પડવાને લીધે પાંણીની એટલી બધી છોછ ગણવામાં આવતી નથી, તો પણ સામાન્ય ધારો એવો છે કે પરજાતિવાળાના વાસણમાં પાણી ભરેલું હોય તો તે હિન્દુના ખપમાં આવતું નથી, તેમ જ હિન્દુના પાણીને તેઓ અડકે છે તો તે વટલાય છે. તથાપિ પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં ઉન્હાળાના દિવસમાં પાણીની ઘણી અગત્ય પડે છે ત્યારે પરજાતિવાળાઓનું ત્રાંબા પીતળ આદિ ધાતુનું વાસણ હોય તો તે પાણી તથા માટી વતે સારી પેઠે માંજ્યા પછી તેમાં ભરી આણેલું પાણી બ્રાહ્મણના ખપમાં આવે છે. ચામડાની ડોળ માંજવાની અગત્ય રહેતી નથી, માત્ર તેને ધોઈ નાંખવી જ જોઇયે, કેમ કે મોચીને ઘેરથી તે આવેલી હોય છે તેથી. તે નાતના કરતાં વધારે વટાળો થઈ શકવા જેવું પછી કાંઈ બાકી રહેતું નથી. કેટલાક બ્રાહ્મણ એવા ચોખ્ખાઈવાળા હોય છે કે ડોળથી ક્હાડેલું પાણી પીતા નથી અને તેથી ન્હાતા પણ નથી. પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં ઘણું કરીને ગામ દીઠ એકેકો કૂવો હોય છે; ત્યાં ઢેડ પાણી ક્હાડી જાય છે, ત્યાર પછી બ્રાહ્મણ અને બીજી નાતના લોકો સામી બાજુએથી પાણી ક્હાડે છે. ઘણું કરીને ગામમાં ઘણા કૂવા હોય છે, તેમાં એક કૂવો ઢેડ લોકોનો ઇલાયદો હોય છે. કૂતરું કે

બીજુ કોઈ પ્રાણી કૂવામાં પડી મરણ પામે છે તો કૂવો ગોઝારો થાય છે અને પાંચ વાર તેને ઉલેચી નંખાવ્યા પછી ગંગાજળ અને ગાયનું મૂત્ર રેડે છે ત્યારે પવિત્ર થાય છે. બ્રાહ્મણ કે વાણિયાની સ્ત્રી પાણી ભરીને જતી હોય ને તેના સામું મડદું મળે તો તે પાણી અપવિત્ર થયું સમજી રેડી દેવામાં આવે છે. અથવા મડદું સામું આવતાં પ્હેલાં કોઈ ખૂણાની થોડા છેટાની જગ્યા આવે છે તેમાં પેશી જઈને મડદું દેખાય નહિ એમ અવળે મ્હોડે લાજ તાણી ઉભી રહે છે ત્યારે પાણી અપવિત્ર થતું નથી. કોઈ પ્રાણીનું મડદું પડ્યું હોય અને તે ઘણું કરીને કૂવે જવાના રસ્તા ઉપર હોય તો તેને ત્યાંથી ફ્હાડી નંખાવીને જગ્યા પવિત્ર કર્યા વિના કોઈ પાણી ભરવા જતું નથી. બ્હેડા ઉપર કાગડો બેશીને ઘડામાં પોતાની ચાંચ બોળે તો કેટલીક સ્ત્રિયો પાણી રેડી દે છે; પણ આવો બનાવ બનવાનો સંભવ ઘણો હોય છે, તેથી કેટલીક સ્ત્રિયો તે ગણકારતી નથી. ઈંગ્લંડ અને યૂરોપના બીજા દેશોમાં કાગડાને માનશકુનિયાળ ગણવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ગૂજરાતમાં તેવો વ્હેમ છે તેથી કદાપિ એવો ચાલ પડ્યો હશે એમ ધારવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૨

ખેડુત

યૂરોપ ખંડના દેશોના ખેડુતો, જેમ પોતપોતાના ખેતરમાં રહે છે, તેમ ગૂજરાતના ખેડુતો રહેતા નથી, પણ સર્વદા ગામડાંમાં રહે છે. ખેડુતોને રહેવાનાં ઘરોના સમુદાયને જ ગામ ક્હેતા નથી પણ તેના તાબાની જેટલી સીમ હોય છે તે સુદ્ધાંતને ગામ ક્હે છે. અમે આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે, આ પ્રાન્તનો ઘણો ભાગ સરસ ઝાડોની ઘટાથી છવાઈ ગયેલો છે. કચ્છના રણની પડોશની જગ્યાઓમાં, જ્યાં ઝાડપાન ઓછાં હોય છે, ત્યાં, ગામની સાથે ઝાડોનો જથ્થો હોય છે. શહરની પેઠે ગામની પાસે નદી કે તલાવ હોય છે, તેમ જ, ઘણું કરીને મસ્જીદ અને દેવાલય પણ હોય છે. આ પ્રાન્તના સરસ ભાગનાં ખેતરની પછવાડે મજબૂત અને ઉંચી એવી બારે માસ વાડ કરેલી હોય છે, તે સાથે, જ્યાં ત્યાં પુષ્કળ સારાં ઝાડ હોય છે, તેથી એક બીજાની સીમા એવી મળી જાય છે કે, મનુષ્યપ્રાણીના અવાજના ક્હોરબકોર, રેંટિયાના ચીંચરૂકા, અથવા કૂતરાનું ભસવું, એ જો સાંભળવામાં આવે નહિ તો મુસાફર વગર જાણે, ઓચિંતો ગામમાં આવીને

ઉભો રહે. વાઘો અને ઝાડ ઉપર મોરથી માંડીને તે ચકલી સુધી સર્વ જાતિનાં પક્ષીનાં ટોળાં હોય છે; સર્વ પ્રકારનો શિકાર અહિં ઘણો હોય છે, અને વાંદરાંની સેના અહિં તહિં ભટકતી ફરે છે. તેમ જ, દેશના ઝાલાવાડ સરખા બીજા ભાગમાં, પાણીની સપાટી ઉપર આંખ ફરી વળતી હોય તેમ, વગર અડચણ થયે, આંખ ફેરવતાં વાત જ, ઘણાં ગામ ઓળખી શકાય છે, અને હરિણનું ટોળું કે જથ્થાબંધ આવતા અશ્વારો એક માઈલને છેટે હોય તો ઘણી સ્હેલાઈથી જોઈ શકાય છે.

ખેડુત લોકો ઉદ્યોગી અને નિયમશીલ હોય છે. તેઓની રીતભાત ઘણી સાદી હોય છે. તેઓ પરોડિયે ઉઠે છે, અને પોતાનાં ઢોરને ચાર નીરીને થોડી વાર પોતાને ઘરકામે લાગે છે. ઢોર શ્વાસ ખાઈ રહે છે એટલી વારમાં ખેતરમાં જવાને તૈયાર થઈ રહે છે અને ઢોરને હાંકીને સીમમાં જાય છે. તેઓ આખો દિવસ ખેતરના કામકાજમાં રોકાયલા રહે છે. આશરે નવ વાગતાં તેમની સ્ત્રિયો ઘેર રાંધીને તેઓને માટે ખાવાનું ખેતરમાં લઈ જાય છે, અને રાત્રે તો વાળું કરવાની વેળાએ સૂર્ય અસ્ત પામતાં ઘેર આવે છે. કેટલાક કણબિયો તો દહાડામાં ચાર વાર ખાય છે.

કણબી કચેરીમાં આવે છે ત્યારે તો ઘણું કરીને ગરીબ અને નમી પડતો જણાય છે, પણ પોતાની જાતના લોકોની આગળ તો આડો અને હિમ્મતવાન હોય છે. એને ગમે તે વિના ચાલશે, પણ કોઈને એના વિના ચાલવાનું નહિ એવું બોલવાનું એને ગમે છે, અને તે વિષે તે ઘણી કહેવતો કહે છે, જેમકે, "જ્યાં વર્ષાદનું ગાજણું, ત્યાં કણબીનું પાદરૂં." "કણબીની પાછળ "લાખો જણ, પણ કણબી કોઈની પાછળ વણ." કણબીને જ્યાં જોઇયે ત્યાં એનાં બળદ પ્હેલા; જ્યાં એકનું કહેવા બેશિયે ત્યાં બીજાનું કહ્યા વિના ચાલે જ નહિ; સારાંશ એ કે, એ બન્નેને એક બીજાથી જૂદા પાડી શકાય નહિ. પોતાના બળદ વિષેનો તેનો મમત કોઈનાથી ખાળી શકાય નહિ, કેમ કે ઈશ્વરે તેઓને જેવી સ્થિતિમાં મૂકયા છે તે સ્થિતિને તેઓ આશ્ચર્યકારક રીતે માફક આવે છે, અને તેઓની પ્રસિદ્ધિ પણ ઘણી છે. જ્યારે મેવાડના રાજા કરણની હાર થઈ અને જહાંગીર પાદશાહે તેની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેને ઘણું માન આપવાને તે બહુ આતુર હતો તેથી તેને પોતાની જમણી બાજુએ બેસાર્યો અને નવાઈની સર્વ જાતની વસ્તુઓ તેને તુષ્ટિદાનમાં આપી, તે સાથે ગૂજરાતના બળદની એક જોડ પણ આપી. કણબી પોતાના બળદને હાંકતી વેળાએ તરેહવાર જાતની વ્હાલમાં ગાળો દઇને હાંકે છે. તે સોરઠનો હોય તો ક્હેશે કે "તને કાઠી ઝાલે!" જો તે ઈડરવાડાનો હોય

અથવા તેવા જ કોઈ પ્હાડી પ્રદેશનો હોય તો કહેશે કે, "તને વાઘ ખાય!" આખા ગુજરાતમાં એમ કહેવાનો ચાલ છે કે "તારો ધણી મરે." આવું કહેવામાં તેનો ભાવાર્થ એવો કે, પોતે નહિ પણ તેનો પ્હેલાંનો ધણી; કદાપિ બહુ સંભાળથી કહે તો કહેશે કે, "તને વેચનારો મરે!"

વૈશાખ શુદિ ૩ એ અખાત્રીજનો તેહેવાર કહેવાય છે ત્યારે ગામના ધણી હોય તે સર્વે ખેડુતોને એકઠા કરે છે, અને તેઓને કહે છે કે હવે તમારે ધંધે લાગવાનો સમય થયો; ત્યારે તેઓ કહેશે કે, "ના! ના! ગયા વર્ષમાં "અમારે ઘણા રૂપિયા ભરવા પડ્યા. તમે અમારે માથે ઘણા વેરા નાંખ્યા; "અને ખરૂં પૂછાવો તો અમારે માથે કોઈ ધણી નથી; લોક અમારાં ઘર "બાળી નાંખે છે, અને અમારી ધરતી ઉજ્જડ કરી નાંખે છે, ને તમે તો "અમારી સંભાળ લેતા નથી, અને અમારી વ્હારે ધાતા નથી." ગામનો ધણી આવું સાંભળીને જેવા તેવા સબબ ગોઠવે છે, તેમાં ઘણું કરીને તો બધું મ્હેતાને માથે ઢોળી પાડે છે ને કહે છે કે, "બધો વાંક લુચ્ચા મ્હેતાનો "છે, તેને હવે કહાડી મૂકીશું. મારૂં હેત તમારા ઉપર છે તેટલું બીજા "કોઈના ઉપર નથી, તમે તો અમારાં છોકરાં છો." આવું જે ગામનો ધણી કહે છે તે કાંઈ વધારે કહેતો નથી, કેમકે તે સારી પેઠે જાણે છે કે, "ખેડુતો વિના આપણી જમીન કશા કામની નથી." અને વળી ગૂજરાતમાં બીજા દેશોની પેઠે, "જેમ લોકોનો વધારે જથ્થો તેમ રાજાની શોભા, પણ "જેમ લોકોની ભાગતી તેમ રાજાની હાણ."

આ પ્રમાણે ધણી રગઝક થયા પછી, અને ગામના મુખીને ઠાકોર પાઘડી બંધાવે છે તથા સલામી ઓછી લેવા વિષેની લાંબી આશા દે છે. ત્યાર પછી સારે મુહૂર્તે ખેતીના કામનો પ્રારંભ થાય છે. પ્રથમ તો ખેડુતો ઘઊં, કપાસ ગયા વર્ષનું જે હોય તેનો રહેલો ભાગ ઉખેડી નાંખે છે ને છાણ એકઠું કરીને ઉકેડો કર્યો હોય તેનું ખાતર અથવા સુકાઈ ગયેલા પાણીની તર ખોદી લાવીને ખેતરમાં પૂરે છે. ત્યાર પછી, ખેડવાની, વાવવાની અને બીજી વિધિયો અનુક્રમે થાય છે. તે વિષેનો બધો વિચાર, નીચેની કવિતા ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે. ગૂજરાતના ખેડુતોની સ્ત્રિયો આખા ગૂજરાતમાં એ મતલબની કવિતા ગાય છે:—

સાંભળ રે શ્રીકૃષ્ણ! અમારી વીનતિ;
  કણબી કેરા દુઃખની કહું કથાય જો.
હે દુઃખ ટાળી અવનીના આધાર તું;
  અમથી રાખો તેમ રામ! રહેવાય જો. સાંભળ રે૦ ૧

ચડે વાદળાં માસ અષાડો આવતાં;
મેઘ તણું તો પડવા માંડે નીર જો;
રાશ પરોણો કણબી કેરા હાથમાં;
ભીંજે જાયે છે કણબી કેરૂં શરીર જો. સાંભળ રે૦ ૨
શ્રાવણ માસે મેહુલો વરસે શરવડે,
લદબદ પલળી જાયે નર ને નાર જો;
છૉકરાની વહુ સસરા પાસે જઈ કહે,
સસરાજી કાંઈ વાવો ડાંગર જાર જો. સાંભળ રે૦ ૩
ભલે આવિયો ભાદરવો મહિનો હવે,
કણબી કેરી નારી લદબદ થાય જો;
ચાર તણો ભારો માથે તો નીગળે,
છૈયાં કેડે રડતાં પલળી જાય જો. સાંભળ રે૦ ૪
આસોમાં આશા તો રાખી અતિ ઘણી,
વાટ જોયલો મેઘ વરસવા કાજ જો;
જાર બાજરી ડુંડે આવી બેસતાં,
ડાંગર પાણી વણ સૂકાયે આજ જો. સાંભળ રે૦ ૫
કાર્ત્તિકમાં ઉઘરાતદાર તે આવિયો,
કરે આંકડો સીમ માંહ તૈયાર જો;
"એક સિંગ કે કણ નવ કાંઈ ઉપાડશો,"
એવી રાય તણી આજ્ઞાનો સાર જો. સાંભળ રે૦ ૬
માગશર મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
પ્હેલો હપતો ઉઘરાવા મંડાય જો;
મુખી તલાટી ચૉરે બેસે જઈ ચડી,
દુખિયો કણબૉ બહુ રીતે કૂટાય જો. સાંભળ રે૦ ૭
પોષે બીજો પાક રબીનો થાય છે,
રૂનાં કાલાં ફાટી થાય સમાં જ જો;
જૂની બંધી દૂર કરી છે આ સમે,
પણ તે માત્ર જ નવી ચલાવા કાજ જો. સાંભળ રે૦ ૮
આવ્યો માઘ મહિનો રૂડી રીતથી;
લીલાં કચ સૌ ખેતર તો દેખાય જો;
રાજાનો જે કર તે સઘળો આપિયો,
પણ માથા પર હીમ તણું ભય થાય જો. સાંભળ રે૦ ૯

ફાગણ મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
હીમે ઘહુંનો કીધો પૂરો નાશ જો;
"ચાલો આપણ સટિયે" પણ શા કામનું,
મુખિયે મૂકી ચૉકી ચારે પાસ જો. સાંભળ રે૦ ૧૦
ચૉરે તો સૌ થાય એકઠા ચૈત્રમાં,
માગે "લાવો કર જે તમ પર થાય જો;"
કાંતનારી વિધવાની મજુરી લે લૂંટી,
સર્વે જોર જુલમથી લૂંટી જાય જો. સાંભળ રે૦ ૧૧
જમીનદાર વૈશાખે આવીને લૂંટે,
ગાય ભેંસના દૂધ દહીનું જે કાંય જો;
છાશ વિના છૈયાં સૌ ટળવળ બહુ કરે,
પણ પાપિયો ચાલુ રહે લૂંટ માંય જો. સાંભળ રે૦ ૧૨
જેઠ મહિનો આવ્યો રૂડી રીતથી,
ચીડાઈ ગયલો કણબી થંડો થાય જો;
સમ ખાતાં ને આશા તેને આપતાં,
ખેતરમાં ખાતર તે પૂરવા જાય જો. સાંભળ રે૦ ૧૩
બારે મહિના રૂપામાં પૂરા થયા,
તેમાં કણબી કેરી કથી કથાય જો;
જે કોઈ ગાય અને શીખે ને સાંભળે,
વાસ સ્વર્ગમાં તેનો ઝટ થઈ જાય જો.
સાંભળ રે૦ શ્રી કૃષ્ણ! અમારી વિનતિ. ૧૪

જ્યારે અનાજ પાકે છે ત્યારે રાજા અથવા ઠાકોર કળતર કરવાને પોતે જાતે જાય છે અથવા પોતાના માણસને મોકલે છે. કળતરનું કામ બહુ રીતથી કરવામાં આવે છે, પણ જે સાધારણ ચાલ છે તે અમે લખિયે છિયે:—

જમીનદાર અથવા તેનો માણસ ગામના મુખીને લઈને ખેતરે ખેતર ફરે છે. મુખી હોય છે તે એક વીઘે જેટલું અનાજ ઉતરવાનું હોય તેનું આશરે કળતર કરે છે. અને તે કહે છે કે અનાજ આટલા મણ ઉતરશે. જમીનદાર પણ પોતે પોતાની મેળે કળતર કરે છે. અને તે કહે છે કે અનાજ આટલું ઉતરશે. એટલે તાબડતોબ ખેડુત હોકારા કરવા મંડી જાય છે અને બોલે છે કે, "પૃથ્વીપતિ! તમે કહો છો એટલું તો કદિયે "ઉતરવાનું નથી; અને હું ગરીબ માણસ બહુ માર્યો જઇશ!" ઘણી

રગઝક ચાલ્યા પછી એક આંકડો નક્કી થાય છે, તે ખેડુતે ધારચું હોય તે કરતાં ગમે તેટલી તેની તરફેણમાં ઠરચો હોય તો પણ તેની સામે વાંધો ઉઠાવ્યા વિના તે રહેતો નથી. જમીનદારના ભાગના ખેડુત પછી જામીન આપે છે, ત્યાર પછી લણવાની તેને રજા મળે છે.

જમીનદારનો ભાગ જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂદો જૂદો હોય છે. જેમ કે ઝાલાવાડમાં કોઈ વાર એક તૃતીયાંશ હોય છે; અને કોઈ વાર અર્ધો અથવા બે તૃતીયાંશ હોય છે. ડાંગર અને બીજું અનાજ જેને તળાવ કે કૂવામાંથી પાણી પાવું પડે છે, તેમાંથી ઘણું કરીને એક તૃતીયાંશ ભાગ આપવો પડે છે. રવિના ઘહું અને જવ પાયલી જમીનમાં થાય છે, તેમાંથી એક ચતુર્થાંશ આપવો પડે છે. જમીનદારનો ભાગ કેટલાક પાસેથી બહુ જ થોડો માત્ર નામનો જ લેવામાં આવે છે, પણ હળવેરો, કે બળદ કે દાહાડિયાં જેટલાં રાખવામાં આવે તેના ઉપરનો વેરો ઠરાવીને જમીનદાર પોતાની ઉપજ પૂરી કરી લે છે. ચોમાસુ ઘહું પાણી પાયા વિના જે થાય છે તેના ઉપર ભાગ લેવાની ગણતરી જૂદા પ્રકારની છે; જેમ કે, ભાલમાં ચુડાસમા જાતના રજપૂત જમીનદાર છે, તેઓની રીત પ્રમાણે ચાસ પાડ્યા હોય તેનાં તેખળાં ગણવામાં આવે છે. ખેતરના એક ભાગમાં બીજા ભાગ કરતાં પાક વધારે ઉતરે એમ હોય માટે એક ખેતરના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવે છે, પ્રત્યેક ભાગમાંથી પ્હેલો, મધ્યનો, અને છેલ્લો ચાસ કાપવામાં આવે છે, અને દાણા તેમાંથી છૂટા કરીને તોલ કરે છે. પછી ચાસનાં જેટલાં તેખળાં થયાં હોય તે આંકડાનો અને અનાજના વજનના આંકડાનો ગુણાકાર કરીને એકંદર વજનની સરાસરી ફ્હાડવામાં આવે છે. એક એકરે એક મણ બીનો ભાગ બાદ કરવામાં આવે છે, તથા સેંકડે દશ લેખે ખેડુતની મજુરી પણ બાદ કરે છે. ત્યાર પછી જે બાકી રહે તેના બે ભાગ કરે છે, તેમાંથી એક ભાગ જમીદાર લે છે અને બીજો ભાગ ખેડુતને રહે છે.

ભાગ વસુલ કરી લેવાની અસલની રીતિ નીચે પ્રમાણે છેઃ-ગામ ખાતાની ખલવાડ હોય તેમાં અનાજ કાપી લાવીને ઓઘો કરવાની કબૂલાત આપે, એટલે ખેડુતને કાપણી કરવાની પરવાનગી મળે. પછી બળદનો પગર કરચે દાણા છૂટા પડી તૈયાર થાય એટલે જમીનદાર, ગામના મુખ્ય લોક, વસવાઇયા તથા તોળવાને વાણિયા, ખેડુત અને ખળાની ચોકી કરનારા એટલા એકઠા થાય અને પછી દાણા વ્હેંચી લેવામાં આવે. ઠાકોરનો સુમારે ચાળીશમો ભાગ વેગળો ફ્કાડ્યા પછી, ગામના વસવાઇયા, વૈદ્ય, યુવરાજ કુંવરના ગજવા ખર્ચનો ભાગ, ચોકીવાળાનો ભાગ, વાણિયાની

તોળામણી, મુખીનો ભાગ, ગામમાં દેવીનું કે વિષ્ણુનું દેરૂં હોય તેનો ભાગ, કૂવા તલાવનો ભાગ, કૂતરાનો અને બીજા પરચૂરણ ભાગ જૂદા ક્હાડે. જ્યારે એ પ્રમાણે જોખાઈ રહે ત્યારે ખેડુત બૂમો પાડીને ત્રાજવું ઝાલી ક્હેશે કે, "હવે થયું થયું." એટલે પછી બાકી રહેલી લૂટ જમીનદાર અને ખેડુત અર્ધોઅર્ધ વ્હેંચી લે. અસલ જોખ્યા વિના આશરેથી ટોપલા ભરીને માપ ક્હાડવાનો ચાલ હતો, એમ જણાય છે.

જ્યારે ઠાકોરને પોતાની કુંવરીને ભાગ આપવાનો હોય છે અથવા બીજું એવું જ જરૂરિયાતનું ખર્ચ કરવાનું હોય છે ત્યારે તે ખેડુતોના ઉપર નાંખે છે. વળી પોતાના દસોંદી ભાટને અથવા બીજા કોઈ ભિક્ષુકને હળદીઠ અથવા ખળાદીઠ કેટલુંક લેવાનું ઠરાવી આપે છે. આવા પ્રકારનો ઠરાવ એક વર્ષને માટે કે પછી જાથુનો કરી આપે છે. કોઈ વાર તો ઠાકોરનાં ગામોની ઉપજમાંથી અમુક રકમનો કર લેવાનો ઠરાવે છે. ઘણું કરીને જોવા જઇયે તો ગૂજરાતના સર્વે ખેડુતો એટલા બધા દેવાદાર થઈ ગયા હોય છે કે તે પીડામાંથી છૂટવાને તેઓની પાસે કાંઈ સાધન હોતું નથી. તેમના લેણદાર ઘણું કરીને મેશ્રી કે શ્રાવક હોય છે. વાણિયો વેપારનો આરંભ કરતાં થોડી વાર કસબામાં રહે છે અને થોડી વાર પાસેના ગામડામાં રહે છે. તે થોડા રૂપિયા શહરમાંથી વ્યાજે ઉપાડે છે અને તે વડે ઘી, તેલ, ગોળ, અને બીજી એવી વસ્તુઓ લઇને ગામડામાં દુકાન ક્હાડે છે. ખેડુતો પાસે રોકડાં નાણાં હોતાં નથી, તેથી રાત્રે બે ત્રણ ઘડી સુધી દીવો ચાલે તેટલું તેલ અથવા મીઠું મરચાં વગેરે ગાંધિયાટાનો પરચુરણ સામાન દાણા કે રૂ આપીને ખરીદ કરે છે. તેઓને પોતાના માલના ભાવની ખબર હોતી નથી, તેથી વાણિયો જેટલું આપે છે તે લે છે, અને તે પોતાનો મોકળો જીવ બતાવવાને થોડું વધારે આપે છે તેથી ખુશી થાય છે, અને જાણે છે કે આવી રીતે આપણું કામ સરયું તે ઠીક થયું. આ પ્રમાણે જે કાચું પાકું એકઠું થયું હોય તે વાણિયો શહરમાં લાવીને સારે ભાવે વેચે છે,—એ પ્રમાણે પોતાની મૂડીમાં તે વધારો કરે છે અને પોતાની ગામડાની દુકાનનું કામકાજ જરા જરા વધારે ચલાવે છે. ખેડુતનો બળદિયો મરી ગયો હોય તો બીજો લેવાને પેલો વાણિયો તેને ખુશીથી વ્યાજે નાણાં ધીરે છે. અથવા કદાપિ ખેડુતને પોતાનું છોકરૂં પરણાવવું હોય છે, કે પછી પોતાના માબાપનું બારમું કરવું હોય છે તો આ અવસરે જે અગત્યની વસ્તુઓ જેવી કે, ઘી, ગોળ, લૂગડાં ઇત્યાદિ તેને આપીને બમણું મૂલ તેને નામે ઉધારે છે. કોઈ વાર તો ખેડુત પોતાની મેળે શહરમાં ખરીદ કરવાને જાય

પણ ત્યાંના વેપારીની સાથે સોદો કરવાને પેલા ગામડાના વેપારી વાણિયાને દલાલનું કામ કરવા લઈ જવો પડે છે, કેમકે તે જાણે છે કે શહરનો વાણિયો પોતાની નજરમાં આવે તેટલું મૂલ માગશે. વળી એમ કરવાનું એક બીજું કારણ હોય છે તે એ કે તે બીચારાની પાસે રોકડા પૈસા હોતા નથી, તેથી પેલા વાણિયા વિના બીજો કોઈ તેને ધીરનાર હોતો નથી, કેમ કે તે જ્યાં વેપાર કરતો હોય ત્યાં બીજો કોઈ આવીને તેના ગ્રાહક સાથે વહિવટ ચલાવે તો હિન્દુ લોકોની તરેહવાર રીતિ પ્રમાણે તેની માલમતા લૂંટી લીધા બરોબર જ ગણાય. આવે પ્રસંગે વાણિયાનું ખરેખરૂં કામ થઇ જાય છે. તે ખેડુતને ક્હેશે કે, "મારી પાસે રોકડા રૂપિયા નથી, પણ તારે "સામાન જોયતો હોય તો આપણે બે સંગાથે જઈ વેચાતો લઇશું, અને "તેના મૂલના રૂપિયા હું મારે નામે મંડાવીશ." તેણે પોતાના ધૂતી ખાવાના ગ્રાહકના પૂર્વજોનાં વખાણ સાંભળ્યાં હોય તે તેને ક્હી સંભળાવે છે, અને આવે પ્રસંગે સારૂં ખર્ચ કરીને આબરૂ રાખવાની કેટલીક અગત્ય છે તે તેને સમજાવે છે. વળી તે ક્હે છે કે, "આવો દિવસ કાંઈ રોજ રોજ આવતો નથી, "પણ આખી ઉંમરમાં એક બે વાર આવે છે તેથી તેમાં ખર્ચેલો પૈસો નાંખી "દીધો ક્હેવાય નહિ, ને પૈસો પેદા કરવો એ તો સ્હેલું કામ છે." વળી તે ક્હે છે કે, "મને તમારો પૂરો ભરોંસો છે, માટે તમારે જેટલા રૂપિયા "જોઇશે તેટલા ધીરવાને હું તૈયાર છું." આ પ્રમાણે તેને ઊંચો ચડાવીને પછી દેવાના ઊંડા ખાડામાં બુડાડી નાંખે છે.

હિન્દુઓની ચડતીની વચ્ચે આવનાર નાણાં સંબંધી અને ખર્ચ સંબંધી તેમના જે આવા ઉંધી સમજણના વિચાર છે તેના જેવું બીજું એકે નથી. તેમનામાં વેપારી માણસની આબરૂ ગણાય છે એટલું જ નહિ પણ તે મ્હોટું માણસ—મહાજન મનાય છે, તેનો અર્થ એવો કે તે પૈસાવાળો છે, પછી ગમે તો તે નીચ અને સ્વાર્થી હોય અને ઘણું કરીને તે તેવો જ હોય છે. એ જ રીતે જમીનવાળો અથવા ખેડુત "ધીરજવાળો" ક્હેવાય છે, એટલે તેના પડોશી અવગણના કરે છે તેનો અનાદર કરવા જેટલી તેનામાં હિમ્મત હોતી નથી તેથી પોતાની મેળે, નિવારણ થાય નહિ એવા સંકટમાં પડે છે.

હવે પેલા વાણિયા ભાઈની વાત ચલાવીયે છિયે; જ્યારે ઉડાઉ રીતનો ખર્ચ કરવાનો સમય પાર પડે છે, ત્યારે વાણિયો નામું લઈને ખત લખવા આવે છે. તે ખેડુતને ક્હે છે કે, "તમારે ઘીવાળાને આટલું આપવાનું છે, "લૂગડાંવાળાને આટલું આપવાનું છે," એ પ્રમાણે બધું ગણાવે છે તેનું પેલો ખેડુત હાનું ડોકું હલાવે છે, પછી વાણિયો કોથળી છોડામણ માગે તેના રૂપિયા

તો રોકડા આપવા પડે છે, કેમ કે તે શુભ શુકનની નિશાની છે, તેથી ખેડુત સેંકડે એક ટકાને વ્યાજે ગમે ત્યાંથી પણ લઈ આવીને તેને આપે છે.

એ વિના તેને ખત લખનારને આપવું પડે છે, એટલું જ નહિ પણ સાક્ષિયો કરનારાને પણ આપવું પડે છે. દર સેંકડે દર માસે બે ટકા પ્રમાણે વ્યાજ દાખલ કરે છે ને જો સમધારણ વ્યાજ લે છે તો એક ટકો લખાવે છે. ખત લખાઇને તૈયાર થાય છે એટલે તેની નીચે ખેડુત પોતાની હળની નિશાની કરે છે. બીજે વર્ષ ફસલની વેળા આવે છે, અને સરકારને ભાગ આપવામાં આવે છે, ત્યાર પછી તે ખેડુતનો બાકીનો ભાગ લઈ જવાને પેલો માગનારો પ્રયત્ન કરે છે. ખેડુત ઘણા કાલાવાલા કરે છે ત્યારે તેને થોડા દિવસ ખાવાને ચાલે એટલું રહેવા દે છે ને બાકીનું તેને ખાતે જમે કરે છે. કોઈ વાર તો વાણિયો બધું લઈ જાય છે, અને ખેડુત પોતાના ગુજરાનને માટે કહે છે ત્યારે કહે છે કે "તમે શું કરવાને ચિન્તા "રાખો છો? જ્યારે તમારી પાસે થઈ રહે ત્યારે જોઇયે એટલું મારી "દુકાનેથી લઈ જજો." આ પ્રમાણે ખેડુતને, ખાવાના દાણા સારૂ અને બીજને માટે, વાણિયાની દુકાને જવું પડે છે. દાણા લઈ જાય છે તેનો ધારો એવો છે કે, જેટલા લઈ જાય તે કરતાં નવો પાક આવે ત્યારે બમણા આપવા. નવા પાકમાંથી સરકારનો ભાગ આપતાં બાકી રહે તે ગયે વર્ષ ઉછીના આણેલા દાણા પાછા આપવામાં વરી જાય છે ને ખતના લેણાના વ્યાજ જેટલું પણ તેને પેટે આપવાને રહેતું નથી. એટલે મુદ્દલમાં વ્યાજ પાછું ઉમેરાય છે, તેથી વર્ષોવર્ષ દેવાની રકમ વધતી જાય છે. પછી વેપારી (જે સરકારી અદાલતના ધારાથી જાણીતો હોય છે તે) મુદત થાય છે એટલે ખત ફેરવાવી લે છે અને તેને ચોફેરથી બાંધી લે છે.[1]

ખેડુતનો પેલો લેણદાર હવે તો ઘણું કરીને શહેરમાં રહેતો હોય છે, તેથી ઉઘરાણિયે આવે છે ત્યારે ખેડુતને ઘેર ધામા નાંખે છે, અને તે જેટલા દિવસ રહે છે તેટલા દિવસ તેને મિષ્ટાન્ન કરાવી જમાડવો પડે છે. વાણિયાનો દીકરો પરણવાનો હોય છે, અથવા તેને યાત્રા કરવા જવું હોય છે તો પેલા દેણદારને ગાડી બળદ લઇને આવવું પડે છે, અને આવે પ્રસંગે ચાંદલો પણ

૧ આ લોકોની આવી દુર્દશા હોય છે તેથી જ તેઓ પોતાના દેણદારના ઉપર એટલા બધા સખત રહે છે. કહ્યું છે કે, "એક પૈસાદાર જુલ્મગાર માણસને ગરીબ "કરી મૂકે છે, પણ એક ગરીબ જુલ્મગાર તેને માટે કાંઈ બાકી મૂકતો નથી."

"એક ગરીબ માણસ જે ગરીબના ઉપર જુલ્મ કરે છે તે ધોઈ નાંખતો વર્ષાદ "કાંઈ ખાવાનું રહેવા દેતો નથી તેના જેવો છે." જુઓ કહેવતોની ચોપડીમાં ૨૮-૩૦.

કરવો પડે છે. રહેતાં રહેતાં લેણદાર ચડીને બોલે છે અને ખેડુતને કહે છે કે, "અમારા રૂપિયા આપ, નહિતર તારૂં ઘર અને બળદ વેચી નાંખીશ." ખરૂં જોતાં ખેડુતો કહે છે તે પ્રમાણે તે, "રાજા કરતાં પણ વધારે જુલ્મગાર "થાય છે."

થોડા વર્ષમાં વાણિયો પોતાના ઘણા ગ્રાહક વધારીને પૈસાદાર થઈ પડે છે, અને હવે તે એવા હલકા ગ્રાહક મૂકીને કોઈ મ્હોટું ભક્ષ ખોળવાને ઠાકોર કે જમીનદાર સાથે કાંઈ કરવાને તકાસે છે. પ્રથમ તો તે તેના કારભારીને મળીને તેને રાજી કરે છે અને આશા દે છે. તે ઉપરથી તે કારભારી પોતાના ધણીની આગળ પેલા વાણિયાનાં સારાં વખાણ કરે છે, અને કહે છે કે "આપને "જેટલાં નાણાં જોઇયે તેટલાં ધીરવાને તે તૈયાર છે" જ્યારે પ્રસંગ આવે છે ત્યારે પેલો શાહુકાર કે શેઠ (તે હવે તો એટલા મરતબા સુધી પ્હોંચ્યો હોય છે) કારભારીની સમક્ષ ખત તૈયાર કરે છે, અને જમીનદારનું મતુ કરવા માટે લઈ આવે છે. ઠાકોર પછી પોતાનો સહિ શિક્કો કરામણી નજરાણો, ન્હાના છોકરાની પેઠે રગઝક કરીને માગે છે, અને ખતમાં શું લખ્યું છે અને તેમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાને પાળવું પડશે તેનો વિચાર કર્યા વિના બિલાડું ખેંચી આપે છે. આવાં થોડાં કાંટાં થાય છે એટલે પછી ટળાય નહિ એવો પરિણામ નીપજે છે. શાહુકાર અદાલતમાં ફરિયાદી કરે છે; ગરાશિયાનો કારભારી (જે પોતે કશા ફાંદામાં આવી જાય નહિ અને પોતાની પત ઉઘાડી પડે નહિ એટલા માટે કશો હિસાબ રાખતો નથી તે) આવી ઓપટીની વેળામાં પોતાના ધણીને તજી જાય છે. ગરાશિયો પછી ફરિયાદીનો જવાબ દેવા હાજર થાય છે, અને કહે છે કે ખતમાં સહિ કરી છે પણ મારા ઉપર ફરિયાદી થઈ છે તેનો દશમો ભાગ પણ મેં ઉપાડ્યો નથી. ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે, તમારા બચાવનો જવાબ આપવાને તમે તમારો હિસાબ રજુ કરો, ત્યારે તે કહે છે કે, મારા કારભારિયે હિસાબ તો રાખ્યો નથી. ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે, વાદીનો દાવો સાબિત થાય એટલા માટે તમે તમારો હિસાબ રજુ કરતા નથી, ને જૂઠું બોલો છો. ઠાકોરને બીજો પૂરાવો આપવાનો હોતો નથી તેથી તેના ઉપર હુકમનામું થાય છે અને તેનો ગરાસ જપ્ત થાય છે.

આ વિષે અમે હવે પછીના પ્રકરણમાં લખીશું. પણ તેટલી વાર અમે અમારા વાંચનારાઓને એક વાત ધ્યાનમાં લેવાની વિનતિ કરિયે છિયે કે, આ પ્રસંગને ખરેખરો લાગુ પડે એવો દાખલો અમે ઉપર દાખલ કર્યો છે એ વાત ખરી, તથાપિ આખા ગૂજરાતમાં જે રીત ચાલે

છે તેનો ખરો ચિતાર આપ્યો છે, અલબત્ત ઠેકાણાને અનુસરીને જ્યાં જેટલો ફેર પડવો જોઇયે તેટલો ગણી લેવાની જરૂર છે ખરી.[૧]

૧ "મરાઠી રાજ્યના વારામાં દેવું ફહાડવામાં આવેલું તે અદાલતનાં હુકમનામાંની "રૂઇથી જોરથી વસુલ કરતાં રૈયતને સંકટ આવી પડેલાં તે વિષે બોલતાં ઇ. સ. ૧૮૨૧ "માં મિ. એલ્ફિન્સ્ટન આ વિષય સંબંધી બોલે છે."

તે કહે છે કે, "દાવાના વાજબીપણાને માટે લખી આપેલું ખત, જોઇયે તેટલો "પુરાવો છે એ વાત કબુલ કરવામાં આવે તો પણ તેની જ સાથે તેથી કકળાટનું મૂળ "રોપાયું, એમ આવી બાબતમાં ગણવાનું નથી; કારણ કે કોઈ માણસને વખતો વખત "રૂપિયા ધીરવામાં આવે અને તેને પેટે પાછું વસુલ આપવામાં આવે તેથી કરીને "ગુંચવણભરેલું ખાતું થઈ પડે, એટલે ઠગાઈ પકડી ફહાડવાને દેવાદારને અશક્ય થઈ "પડે. આ પ્રમાણે ચાલેલા ખાતામાં લેણદારની મ્હોટી બાકી દેણદાર પાસે નીકળે છે, "અને દેણદાર પ્રતિવર્ષે પોતાના દેવાને પેટે થોડું થોડું પોતાની ઉપજમાંથી ભરતો "જાય છે તથા આવતા વર્ષને માટે નવો ઉપાડ કરવાનો હોય છે તેથી તે ખરેખરો લેણ- "દારના કબજામાં આવી ગયો છે, એટલે તેને નારાજ કરવાને બદલે, ગમે તેમાં પણ "બિલાડું ખેંચી આપે છે. માટે તેવા પ્રકારમાં જ્યાં પાછલો હિસાબ કરીને ખત લખી "આપવામાં આવ્યું હોય ત્યાં તે ખત જાણે થયું જ નથી એમ ગણી તેનું મૂળથી ખાતું "તપાસીને પછી જે હિસાબે બાકી નીકળે તેટલાનું હુકમનામું વાદીને કરી આપવું. દેણ- "દાર ખેડુત સરકારની સલામી ભરી શકે એ પ્રમાણે કાંધાં કરીને જો પોતાનું દેવું આપી "શકે એમ હોય તો પછી સર્વે તકરાર પતી ગઈ એમ સમજવું; પણ દેવું વસુલ કરવા "સારૂ ગમે તે થાય તો પણ ખેડુતનાં ઢોર અથવા તેનાં ખેતીવાડીનાં ઓજાર વેચાવી "નાંખવાનો અટકાવ કરવાની સંભાળ રાખવી જોઇયે."

ગૂજરાતના કણબિયો જેમ વાણિયાઓના હાથથી સોસે છે. તેમ જ મોંગોલ તાતાર લોકો ચીના વ્યાજખોરિયાના હાથથી દુ:ખ વેઠે છે.

"એક મોંગોલ કહે છે કે, અમારી પાસે ભીખ માગતા તેઓ આવ્યા, અને દયાની "ખાતર અમે તેઓને થોડી જમીન ખેડવાને આપી, પણ મોંગોલ લોકો તેઓ જેમ "કરે તેમ કરવા લાગ્યા. તેઓ ચીનાઈ દારૂ પીવા લાગ્યા, તેમની તંબાકુ પીવા લાગ્યા, "તેઓ ઉધારે લુગડાં ખરીદવા લાગ્યા અને જ્યારે હિસાબ માંડી વાળવાનો વખત "આવ્યો, ત્યારે તેના મૂલ કરતાં સેંકડે ચાળીસ કે પચાસ ટકા તેઓએ વધારે મજરે "લીધા. પછી મોંગોલ લોકોને તેમનાં ઘરબાર, જમીન, અને પોતાનાં ઘેટાં વગેરે સર્વે "છોડી દેવાની જરૂર પડી.

"ત્યારે ન્યાયાધીશ પાસેથી તમે ન્યાય મેળવી ના શકો?

"અરે એ તો અશક્ય છે! કિતાત જાણે છે કે કેમ બોલવું અને કેમ જુઠાણું "કરવું. મોંગલ કાંઈ ચીના પાસેથી દાવો જિતી જાય નાહ. મારા લામા પ્રભુ ગ્રેચેકટ- "નના રાજ્ય માટે સઘળું જાય છે."

એમ હકની તાર્તરીમાં કરેલી મુસાફરીના પુસ્તકનું મિસ્ટ્રેસ પર્સી સિન્નેટે ભાષાન્તર

કર્યું છે તે જૂવો. એ પુસ્તકના એક બીજા ભાગમાં, એક અતિશય જાડા કિતાતનું આપેલું એવી જ રીતનું વર્ણન છે. તે પોતાને "તાતારીને ઓઇયાં કરી જનારો" એવું પદ આપે છે અને તે નામનું રખોપું નીચે પ્રમાણે કરે છેઃ—

"શું? તમે તાતારોને ઓળખતા નથી? તમે શું જાણતા નથી કે તેઓ જ્યારે "અમારાં શહરોમાં આવે છે ત્યારે છોકરાંના જેવા જ સાદા હોય છે? જે જે વસ્તુ તેઓ "દેખે છે તે તે લેવાનું તેમને મન થાય છે; તેમની પાસે પૈસા તો ભાગ્યે જ હોય છે, પણ "અમે તેમને મદદ કરવાને તૈયાર થઇયે છિયે. અમે તેઓને ઉધાર માલ આપિયે છિયે, "એટલે પછી તેઓએ વધારે મૂલ આપવું જ જોઇયે એ દેખીતું છે. પૈસા આપ્યા વિના "જ્યારે લોકો માલ લઈ જાય ત્યારે થોડું વ્યાજ સેંકડે ત્રીસ કે ચાળીશ ટકા લેખે "ચડવું જ જોઇયે. પછી રહેતાં રહેતાં વ્યાજ ચડી જાય છે અને વ્યાજનું વ્યાજ થાય છે; "પણ આ પ્રમાણે માત્ર તાતાર લોકો સાથે જ બને છે. ચીનમાં તો એ પ્રમાણે કાય-"દાની છૂટ નથી; પણ અમને તો ઘાસનાં ખેતર ઉપર રખડવાની અગત્ય પડે છે, માટે "વધારે નફો લેવાનો અમારો તો હક્ક છે. કેમ એ વાજબી નથી? એક તાતારે ફહાડેલું "દેવું કદિ વળી શકતું નથી; ને પ્હેડી દર પ્હેડી ચાલ્યાં કરે છે; પ્રતિવર્ષે વ્યાજની ઉઘ-"રાણી કરવામાં આવે છે અને તેને બદલે ઘેટાં, બળદ, ઉંટ, ઘોડા અને એવું જ બીજું "જે પૈસા મળે તેના કરતાં સારૂ ગણવામાં આવે છે તે મળે છે. ઓછા મૂલે અમે જાન-"વર ખંડી વાળિયે છિયે; અને બજારમાં તેનું સારૂ મૂલ ઉપજાવિયે છિયે; આહા! એ "તો બહુ મઝાનું, તાતારની સાથે ધીરધાર એ તો સોનાની ખાણ."

"એમ હક ક્હે છે કે યાઓ ચાંગટી (દેવું ઉઘરાવનારો) આ પ્રમાણે પોતાના "કામકાજની રીતની હકિકત ક્હેતાં સારી પેઠે હસતો હતો."

પણ આવો વહિવટ ફક્ત તાતાર અને હિન્દુઓમાં જ ચાલે છે એમ નથી. પણ નીચે લખેલું ખરેખરૂં એવા જ પ્રકારની ખરી રીત બતાવનારૂં વર્ણન વાંચીને તમારા વાંચનારા શું ક્હેશે? "ઓગણીસમા સૈંકડાના મધ્યમાં ઇંગ્લંડ જેવું છે તેવું," એવા નામના ગ્રન્થમાંથી એ ફકરો લીધેલો છે. કર્ત્તા વિલિયમ જોન્સ્ટન એસ્કવાયર મરે. ૧૮૫૧ ભાગ ૨ જો પૃષ્ઠ ૨૦૦.

એ ગૃહસ્થ (મિ. જાન્સ્ટન કેણ્ટના પાદરીના લખાણનો ઉતારો લેતાં) લખે છે "કે ગામડાંની દુકાનો સાથે ચડસાચડસી કરવાને બીજું કોઈ હોતું નથી તેથી કરીને "ત્યાંની દુકાનોવાળા ભાવ વધારે લે છે. એક મજુરને (એમ ધારવામાં આવે છે કે) "થોડુંક ધીરવામાં આવે છે, એટલે પછી તેની પાસે તે નાણાં માગવામાં આવે નહિ. "એટલા માટે તેને પેલા દુકાનદાર સાથે ઘરાકી બાંધવી પડે છે અને તેટલી વાર તે "નિરૂપાય થઇ રહે છે. એ વાત ખરી છે કે દુકાનદારો મોત અને બીજાં કારણોને લીધે "પૈસાનું નુકસાન ભોગવે છે, પણ તેમને આવડો બધો નફો મળે છે તેના પ્રમાણમાં તે "કાંઈ ગણતરીમાં નથી; અને તે પ્રત્યેક જણને ઓળખે છે તથા તેનામાં પરીક્ષા કરવાની "સારી સમજણ હોય છે તેથી પ્રથમથી જ ફૂડા માણસ સાથે કામ પાડતો નથી. દુકાન-"વાળા સામાન્ય રીતે એ જ ધારો ચલાવે છે. લંડનમાં સામટું જે દુકાનેથી મળવું હોય ત્યાં કામળિયોનું બમણું મૂલ બેસે; પગરખાંનું પણ ભારે મૂલ પડે. આવાં કારણથી

પ્રકરણ ૩ જું

શહરનો નિવાસ—બ્રાહ્મણ—વાણિયા—રજપૂત—ભાટ

ગૂજરાતનાં શહરો માંહેલી ઘરની બાંધણી વિષે લાંબું વર્ણન લખીને સમજાવવાની અગત્ય નથી. પ્રત્યેક ઘરમાં એક જ જાતના વિભાગ સરખા અનુક્રમે હોય છે, પણ જેવી જગ્યા તે પ્રમાણે અગત્યનો માત્ર ફેરફાર કરવામાં આવે છે. ગામડાંમાં જે ઘર હોય છે તેને ઓરડો ને પડસાલ બે જ હોય છે ને મ્હોં આગળ એક અડાળી હોય છે. ઘણાંખરાં ઘર પકવેલી ઇંટોનાં ચણેલાં હોય છે અને તે ઉપર નળિયાં ચડાવે છે.

શહરની આસપાસ ઘણું કરીને કિલ્લો હોય છે અને અંદર મોહોલ્લા અથવા શેરિયો પાડેલી હોય છે. તેને, માટે આવવાજવાનો માત્ર એક જ દરવાજો અથવા ખડકી બેસારેલી હોય છે, તેથી અંદરખાનેના કિલ્લા જેવું બની રૂહે છે. સરકારની કચેરિયો વિના બીજી સાર્વજનિક ઇમારતો હોય છે, તે માત્ર ધર્મ સંબંધી હોય છે; જેવી કે, મસ્જીદો, દેવાલય, સરા, અપાસરા, ઇત્યાદિ. ગમે તે કોઈ શહર અથવા કસબાની ભાગોળે નદી કે ખોદાવેલું તલાવ હોય છે અને પાસે દેવદર્શનની જગ્યાઓ થોડી કે ઘણી પણ હોય છે ખરી.

શહરમાં વસનારા બ્રાહ્મણવાણિયાનું નિત્યનું કામ ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે હોય છે. તેઓ મળસકાનાં ચાર વાગતાં સૂતા ઉઠે છે અને પોતાના કુલદેવનું સ્મરણ કરે છે; જેમ કે, "હે મહાદેવ! હે ઠાકોરજી! (વિષ્ણુ), હે અંબા મા!" પંડિત અથવા ભણેલો પુરૂષ હોય છે તે સંસ્કૃત શ્લોક બોલે છે, તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે,—"ભવનું ભય નિવારણ કરનાર અને દેવતા-"ઓના પતિનું હું પ્રભાતે સ્મરણ કરૂં છું."[૧]

ભગત હોય છે તે કોઈ કવિનાં બનાવેલાં પ્રભાતિયાં ગાય છે અથવા નીચે પ્રમાણે માનસિક પૂજા કરે છે:—

મજૂરને ઘરવાખરો ચલાવવો કઠિણ પડે છે, અને તેને જે મજૂરી મળે છે, તેનો પોતાને પાલવે એવો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. તેથી કહે છે કે-એટલી મજૂરીથી મારૂં પૂરૂં થતું નથી. એ દુકાનદારોને ચાલતો ભાવ બતાવવામાં આવે અથવા ખર્ચ ચડાવીને ભાવ લેવાનું કહેવામાં આવે તો કાંઈ ઉપયોગનું નહિ. "અમારે અહિંથી ખરીદો કે પછી "અમારૂં દેવું આપો" એ જ તેમનું કહેવું છે. મને લાગે છે કે ગરીબની નઠારી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે તેનું આ પણ એક કારણ છે.

૧ આચારાર્ક નામના સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં ઘણા પ્રકારની પ્રાર્થના લખેલી છે, તેમાંથી જે પ્રાર્થનાનો આ ભાગ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે,—

"મારા દેવ કોઈ સારી હવેલીમાં સરસ પલંગ ઉપર પ્હોડયા છે. "હું પાસે જઈને તેમની પગચંપી કરુ છું તેથી તે જાગે છે, અને શાલ "ઓઢીને પલંગમાંથી ઉઠે છે. હું ઊના પાણીવતે તેમના ચરણપ્રક્ષાલન કરૂં છું "અને તેમને અત્તર ચોપડું છું. હું એમને ઊને પાણિયે ન્હવરાવું છું અને "પીળા વાગા ધરાવું છું તથા શાલજોડો ઓરાડીને પાટલે બેસારૂં છું. પછી "હું એમને તિલક કરૂં છું, સોનાના શણગાર સજાવું છું, તથા કોટે ફૂલના હાર "પ્હેરાવું છું; મ્હોં આગળ અગરબત્તી સળગાવું છું, અને દીવા કરૂં છું, તથા "દૂધ, સાકરનું નૈવેદ્ય ધરાવું છું. હું પછી તેમના મ્હોં આગળ આરતી ઊતારૂં "છું. પછી હું એમને માથે મુકુટ પ્હેરાવું છું. જામો ધરાવું છું, કેડ બંધાવું છું "અને બીજો પોષાક સજાવું છું. પછી હું એમને પગે પડું છું, અને એમની "પ્રાર્થના કરૂં છું તેથી દેવ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાય છે."

આરતી ઊતારવા વિષે હવે પછીના પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

બ્રાહ્મણ અને ભગતને સૂર્ય ઉગતાં પ્હેલાં ન્હાવાનો નિયમ હોય છે. તે પ્રમાણે તેઓ સૂતા ઉઠે છે, એટલે પ્રાર્થના કરીને ઊને પાણિયે ન્હાય છે અથવા નદી કે તળાવ ઉપર ન્હાવા જાય છે. ન્હાયા પછી આગલા દિવસનું ધોયેલું અબોટિયું હોય તે પ્હેરીને પૂજા કરે છે. પ્રત્યેક બ્રાહ્મણના ઘરમાં દેવમંદિર હોય છે, તેમાં દેવાસન ઉપર સાત આઠ મૂર્ત્તિયો બેસારે છે, જેવા કે, સાલિગરામ (વિષ્ણુની મૂર્તિ), બાળ મુકન્દ (એ જ દેવનું ન્હાનું સ્વરૂપ), શિવ, ગણપતિ, દુર્ગા દેવી, સૂર્ય, હનુમાન ઇત્યાદિ. તે આ મૂર્તિયોને દિનદિન પ્રત્યે ન્હવરાવે છે, શણગાર સજાવે છે, મુકુટ ધારણ કરાવે છે, પુષ્પ ચડાવે છે અને ચંદન ઇત્યાદિ વડે ષોડશોપચારી પૂજા કરે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે.

બ્રાહ્મણ સવારની પૂજા ઘણું કરીને આ પ્રમાણે કરે છેઃ—તે સૂર્યની સ્તુતિ કરે છે, અને તેને અર્ઘ્ય આપે છે; ત્યાર પછી ગૌમુખીમાં એક સો આઠ

प्रातः स्मरामि भवभीतिहरं सुरेशं गंगाधरं वृषभवाहनमंबिकेशं ।
खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ १
प्रातर्नमामि गिरिशं गिरिजार्धदेहं सर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् ।
विश्वेश्वरं विजितविश्वमनोभिरामं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ २
प्रातर्भजामि शिवमेकमनंतमाद्यं वेदांतवेद्यमनघं पुरुषं महांतम् ।
नामादिभेदरहितं षड्भावशून्यं संसाररोगहरमौषधमद्वितीयम् ॥ ३
प्रातः समुत्थाय शिवं विचिंत्य श्लोकत्रयं येऽनुदिनं पठंति ।
ते दुःखजालं बहुजन्मसंचितं हित्वा पदं यांति तदैव शंभोः ॥ ४

રૂદ્રાક્ષના મણકાની માળા હોય છે, તેમાં જમણો હાથ ઘાલીને ગાયત્રી મંત્રનો અથવા કુલદેવનો જપ કરે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ માળા કરીને પછી જમવાને તૈયાર થાય છે.

ઘરના મધ્ય ભાગમાં ચોક હોય છે, તેની એક બાજુએ રસોડું હોય છે દિવસમાં બે વાર ખાવાની સામાન્ય રીત છે, પણ પૈસાદાર લોકો ચચ્ચાર વાર ખાય છે. બપોરે દશ અગિયાર વાગતાં ન્હાઈ પૂજા કરીને જમે છે; બ્રાહ્મણ બીજી વાર જમતી વેળાએ ફરીને આખે શરીરે ન્હાય છે; ક્ષત્રીય અને વૈશ્ય માત્ર હાથ પગ ધૂવે છે. ત્યાર પછી પીતામ્બર અથવા અબોટિયું કેડે પ્હેરે છે. પ્રત્યેક જણને બેસવા માટે પાટલો હોય છે. અને ખાવાની થાળ મૂકવાને પણ એવો જ બીજો પાટલો સામો મૂકે છે, ખાવા સારૂ કાંસા પીતળનાં વાસણ વાપરવામાં આવે છે. થાળમાં રોટલી, અથાણું ઇત્યાદિ મૂકે છે અને વાડકીમાં દાળ, શાક, મુરબ્બો વગેરે લે છે. પાટલાની એક બાજુએ જળપાત્ર મૂકે છે, તે રૂપાનો કે ત્રાંબાપીતળનો કળશ હોય છે, ને તેના ઉપર પવાલું કે ટોયલી ઢાંકેલી પાણી પીવા સારૂં રાખે છે. રોટલી ખાઈ રહ્યા પછી ભાત, દહીં અથવા એવું બીજું કાંઈ આવે છે. પર્વનો દિવસ હોય છે ત્યારે ભાતભાતની સામગ્રી કરવામાં આવે છે. જમી રહ્યા પછી હાથ ને મ્હોંડું માત્ર ધોવામાં આવે છે. ઘરના બધા પુરૂષો સંગાથે જમવાને બેસે છે; ત્યાર પછી સ્ત્રિયો તે વાસણ ધોઈ જમવા બેસે છે. ને ઘરના ચાકર હોય છે તે ઘરનાં સર્વ માણસ જમી રહ્યા પછી જમવા બેસે છે. તેમને ખાવાનાં વાસણ જૂદાં હોય છે. નીચ વર્ણ કોઈ અડકે તેથી અપવિત્ર થવાય નહિ એટલા માટે પુરૂષો જમી રહ્યા પછી સોપારી ખાય છે. કદાપિ કોઈના સ્પર્શથી અપવિત્ર થવાય તો પંચગવ્યનું સેવન કરવાથી અને બીજી વેળા નહિ જમવાથી પવિત્ર થવાય છે.

સાંજની વેળાએ આઠ વાગતાં વાળું કરે છે, તે ભોજન બપોરના કરતાં હલકું હોય છે.

બ્રાહ્મણને જ્યારે રાંધવું હોય છે ત્યારે ગાયના છાણવતે ચોકો કરી લે છે. જ્યારે તે ઘેર હોય છે ત્યારે તો તેના ઘરમાં રસોડું હોય છે તે કામ લાગે છે. પણ પ્રસંગ આવે તો કોઈ ઝાડની નીચે અથવા માફક આવે એવી કોઈ જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણે ચોકો કરે છે. ચોકામાં ચૂલો કરીને તેને પણ ગાયના છાણથી લીપી લે છે. પૂરવિયા આ વિષે એટલા બધા ચોક્કસ હોય છે કે, બે ભાઈ હોય તથાપિ તેઓ જૂદા ચોકા કરે છે અને એક બીજાના ચૂલાના દેવતા સરખા પણ કામ લાગતા નથી. તે ઉપરથી કહેવત ચાલી છે

કે, "બાર પૂરવિયા અને તેર ચૉકા" કારણ કે બાર જણ હોય તો તેરમો ચૉકો દેવતા સારૂ જોઈયે.

જ્યારે રસોઈ તૈયાર થાય છે ત્યારે બ્રાહ્મણ જમતાં પ્હેલાં તર્પણ કરે છે. તે માટે એ ત્રાંબાના વાસણમાં પાણી ભરીને તેમાં થોડા જવ, તલના દાણા નાંખે છે, પછી તુલશીનાં પાદડાં અને ચંદન ઇત્યાદિ નાખે છે. પછી દર્ભ હાથમાં રાખીને પોશી ભરીને તર્પણ કરે છે, એટલે કે તે સર્વ દેવને પાણી અર્પે છે. તે જ પ્રમાણે માણસ, પ્રાણી, ઝાડ, નદિયો, દરિયા, ભૂત, પ્રેત, ઋષિ, પૂર્વજ અને બીજા સર્વેને અર્પે છે. પછી પોતાના પૂર્વજોનાં નામ દઈ જાય છે, પિતૃપક્ષનાં અને માતૃપક્ષનાં, તેમ જ પોતાનાં બીજાં સગાંવાહાલાંનાં નામ પણ દે છે. પછી વૈશ્વદેવ કરે છે, એટલે ત્રાંબાના અથવા માટીના કરી રાખેલા પાત્રમાં દેવતા ભરીને તેમાં છાણાં મૂકી ઘી તથા ચોખા હોમે છે. અને દેવતાનાં નામ ભણી જાય છે. પછી જમણની જેટલી વસ્તુઓ હોય તે સર્વે દેવને આરોગાવે છે. બ્રાહ્મણ પોતાના ભોજનમાંથી ગૌગ્રાસ, અતિથિભાગ, શ્વાન-ભાગ, કીડીગ્રાસ, અને કાગવાસ એવા પાંચ ભાગ ક્હાડે છે. પછી તે જમવા બેસે છે, પણ જમતાં પ્હેલાં અંજલિમાં પાણી લઈને ગાયત્રી મંત્ર વડે પ્રાશન કરે છે. અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શિવ એ ત્રણનું અપોશન મૂકે છે. પ્રથમ પંચ ગ્રાસ પંચ પ્રાણને આપે છે એ પંચ પ્રાણ જીવ ધારણ કરવાને અગત્યના ગણવામાં આવે છે.

જમી રહ્યા પછી નર્કના પ્રાણિયોને સારૂ રહેલું હોય તે ભોંય મૂકે છે. વાંચનારને આ બધી ક્રિયા માથાકૂટભરેલી અને દુઃખદાયક લાગશે; પણ નિત્યના અભ્યાસે કરીને બ્રાહ્મણ તો આનું વર્ણન કરતાં જે વાર લાગે તે કરતાં પણ ઘણી થોડી વારમાં બધું કરી રહે છે.

બીજી નાતો ઉપરનું પોતાનું શ્રેષ્ઠપણું સાચવી રાખવા સારૂ બ્રાહ્મણ સમજે છે કે, ચોખ્ખાઈની ઘણી અડચણો વેઠવાની અગત્ય છે. તેમાં નાગર બ્રાહ્મણની "નવણ" તો ઘણી જ ચોક્કસાઈભરેલી છે. બ્રાહ્મણ ન્હાયા પછી રેશમનું કે ઊનનું લૂગડું પ્હેરે છે, અથવા જો રૂનું લૂગડું પ્હેરે છે, તો પાણીમાં બોળીને નીચોવી નાંખ્યા પછી કોઈ અડકે નહિ એવી એકાન્ત જગ્યામાં સૂકવેલું હોય છે તે પ્હેરે છે. આ પ્રમાણે પ્હેરી તે જમવાને બેસે છે, પણ અભડાઈ જાય એવી ઘણી જ બાબતો હોય છે, તેને માટે ચોક્કસ રહે નહિ તો અભડાયાથી જમાતું નથી. જો તે માટીના વાસણને અડે તો અભડાય, પણ તે વાસણ કોરૂં હોય, એટલે તેમાં કોઈ દિવસ પાણી ભર્યું હોય નહિ તો ચાલે. લૂગડાંનો કે ચામડાનો અથવા કાગળનો કડકો બેસતાં નીચે આવી ગયો હોય અથવા તેને અડકાયું હોય તો તેથી તે અભડાય છે, પણ કાગળ

ઉપર અક્ષર પડ્યા હોય તો તે અભડાતો નથી, કેમકે તે સરસ્વતી રૂપ છે. તથાપિ લૂગડા કે ચામડા ઉપર અક્ષર લખ્યા હોય તો તેને અડવાથી અભડાય છે. એટલા માટે ગીતા અથવા બીજા પાઠનું કે શાસ્ત્રનું પુસ્તક સૂતરના દોરાથી નહિ, પણ રેશમથી બાંધવું પડે છે. ચામડાથી તો પૂઠું બંધાય જ નહિ, ને લોટની ખેળ અથવા લહીને બદલે આંબલીના કચુકાની ખેળ વાપરવી પડે છે. છાપેલું પુસ્તક બ્રાહ્મણના ખપમાં આવે નહિ, કેમકે, છાપવાની શાહીમાં અપવિત્ર પદાર્થ આવે છે. કેટલાક મૃગચર્મ અને વાઘના ચામડાને અડકવાથી અભડાઈ ગયા ગણતા નથી. કાચા સૂતર કે રૂથી બ્રાહ્મણ અભડાતો નથી. પણ જે નવણમાં હોય નહિ એવા માણસે તેની દીવટ વણી હોય ને તેને અડકે તો અભડાય છે; પણ જો તે તેલમાં કે ઘીમાં બોળી હોય તો પછી બાધ રહેતો નથી. હાડકાંથી અભડાય છે, પણ સ્ત્રીની ચૂડિયો હાથીદાંતની હોય તો તેથી અભડાતા નથી, તથાપિ જે દેશમાં ઘણું કરીને એવો ચૂડો પ્હેરવાનો ચાલ નથી, ત્યાં તો તેથી અભડાય છે. એક જ નાતનું ન્હાનું છોકરૂં જ્યાંસુધી ખાતાં શીખ્યું હોય નહિ, ત્યાં સુધી તેને અડકાય તો અભડાવાતું નથી; પણ તે અન્ન ખાવા શીખ્યું હોય તો પછી તેનાથી અભડાય છે. ગધેડું, કૂતરૂં, કે ભૂંડને અડવાથી અભડાય છે; કેટલાક કૂહે છે કે બિલાડીને અડાય તો પણ અભડાવાય, પરંતુ કેટલાક કૂહે છે કે એથી અભડાવાતું નથી, તેનું કારણ એવું કે બિલાડીને સાચવવાનું કામ ઘણું કઠિણ છે. જે બ્રાહ્મણ નવણમાં ખાતો હોય અથવા ખાઈને ઉઠ્યો હોય, તે જો કોઈ બીજો નવણમાં હોય ને ખાધું ના હોય એવા માણસને અડકે તો તેઓ તેથી અભડાય છે.

વાણિયા અને બીજા સર્વે વેપારી લોકો સવારમાં ઉઠીને મંદિરે દર્શન કરવા જાય છે. કેટલાક લોકોને એવો વ્હેમ હોય છે કે સૂતાં ઉઠીને કોઈ સારાનું મ્હોં જોયું હોય તો આખો દિવસ સારો જાય, તેથી આંખો બંધ કરીને, જેનું મુખ શકુનિયાળ હોય તેવાનું પ્રથમ જૂવે છે. વાંઝિયાનું, ગધેડાનું અથવા કજિયાખોર માણસનું મુખ નઠારૂં ગણવામાં આવે છે. બીજા કેટલાક, સવારના પ્રહરમાં, પીપળાની પૂજા કરે છે. ત્યાર પછી જમીને સોપારી ખાઈ, ચૌટામાં જાય છે, અને સાંજ સુધી, પોતાના ધંધામાં લક્ષ આપે છે, અને ત્યાર પછી વાળુ કરીને ઘેર આવતાં, રસ્તામાં દેવનાં દર્શન કરતા આવે છે.

ઘરખર્ચીને માટે જે જે પદાર્થ જોઈયે, તે તે ખરીદવાનું અને તેનો હિસાબ રાખવાનું કામ પુરૂષનું છે. ઘરધંધાનું બીજું બધું કામ સ્ત્રીને શિર છે.

ગરીબની સ્ત્રી મળસકે ત્રણ વાગતાં ઉઠે છે, અને ત્રણ દિવસ સુધી ચાલે એટલો લોટ ત્રણ હોરા(કલાક)માં દળી રહે છે, કદાપિ તેમને દળ-

વાનું હોતું નથી તો પણ તેઓ એ જ વેળાએ ઉઠીને ઢોર દોહોવા, વલોણું વલોવવા, અને માખણ તાવીને ઘી કરવાના કામમાં રોકાય છે. ૭ વાગતાંમાં તો લૂગડાં પ્હેરીને બ્હેડું લઈ તળાવે કે નદિયે જાય છે, ત્યાં ન્હાઇને પાણી ભરી ઘેર આવે છે. કેટલીક સ્ત્રિયો ઘેર ન્હાઇને પછી પાણી ભરવા જાય છે; પૈસાદાર લોકોને ઘેર એવાં કામકાજ સારૂ ચાકર હોય છે.

પાણી ભરી આવીને પછી રસોઈ કરવા માંડે છે. રસોઈ તૈયાર થાય છે, એટલે ઘરના પુરૂષો થોડે છેટે હારબંધ જમવા બેસે છે; તેઓ જમી ઉઠે છે ત્યાર પછી સ્ત્રિયો બેસે છે. જમી રહ્યા પછી પુરૂષો પોતાને કામે જાય છે; અને સ્ત્રિયો વાસણ માંજવામાં, ચૂલા અબોટ કરવામાં, પુંજા ફ્હાડવામાં, અને દળણું કરવામાં રોકાય છે. ત્રીજે પ્રહરે ત્રણ વાગતાં, તેઓને થોડી નવરાશ મળે છે, તે વેળાએ પોતાના બાળકોની તેઓ સંભાળ લે છે અથવા પોતાના લાંબા વાળમાં ધૂપેલ ઘાલવામાં અને ઓળવામાં રોકાય છે. સાંજ પડે છે એટલે, દીવા શણગારવામાં, વાળું બનાવવામાં, અને પથારિયો કરવામાં રોકાય છે.

જ્યારે નાત હોય છે, ત્યારે જમવા જનાર ન્હાઈને અબોટિયું પ્હેરી પાણીવાસણ લઈ જમાડનારને ઘેર જાય છે, અને જો તેનું ઘર ઘણે છેટે હોય છે તો જોઇતો સામાન લઈને જમાડનારને ઘેર જઈને ન્હાય છે. બધા ભરાય છે એટલે ઘર આગળ બે હારો થઇને જમવા બેસે છે; તેઓ જમી રહે છે ત્યાર પછી તે પ્રમાણે સ્ત્રિયો બેસે છે. કેટલીક જગ્યાએ સ્ત્રિયો ને પુરૂષ સંગાથે જમવા બેસે છે, પણ સ્ત્રિયો જરા છેટે બેસે છે. જેને ઘેર નાત હોય છે તે સર્વેને જમાડીને પછી પોતે જમવા બેસે છે. સાભ્રમતીની પશ્ચિમની સ્ત્રિયો જમતી વેળાએ સૂતરાઉ લૂગડાં પહેરે છે, તેથી પૂર્વ ભણીની બાજુના લોકો તેઓનો ધિક્કાર કરે છે. કેમકે તેમની સ્ત્રિયો રેશમી પોષાક પ્હેરે છે. કેટલીક જગ્યાએ એવો ધારો હોય છે કે, નાત જમવા બેઠી હોય તેની વચ્ચે થઈને તે જ નાતનાથી પણ જવાતું નથી, કેમકે જો તે લૂગડાં પ્હેરીને જાય તો તેથી બધા અભડાય છે, માટે ઘરધણીને બંને બાજુના રસ્તા બંધ કરવાની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. કેટલીક નાતોમાં પોતાની નાતનો અથવા પોતાનાથી ઉંચી નાતનો માણસ લૂગડાં સુદ્ધાંત નાત વચ્ચે થઈને જાય તો કાંઈ બાધ ગણવામાં આવતો નથી. પણ તેને પોતાનાં પગરખાં ફ્હાડીને જવું પડે છે, અને પાઘડી માથે હોય તે હાથમાં ઝાલવી પડે છે, તેમ જ તેની પાસે ચામડાના પૂઠાની ચોપડી કે બીજી કાંઈ વસ્તુ રાખવા દેવામાં આવતી નથી. નાત જમવા બેઠી હોય તેની બન્ને બાજુને

નાકે પાંચ છ માણસો કૂતરાં હાંકવાને બેસે છે. આ કામ તેમનાથી પૂરેપૂરૂં સચવાતું નથી અને જ્યારે કૂતરૂં ઘાલમાં પેશી જાય છે ત્યારે ચોગરદમથી મારો! મારો! ના પોકાર કરીને બૂમરાણ કરી મૂકે છે, અને છેવટે તે કોઈના ભાણામાં પગ મૂકીને તેના ઉપર થઈને કૂદી જાય છે, અથવા બે માણસની વચ્ચે થઈનિ દોડે છે તેથી તેઓને અભડાવીને જતું રહે છે. આ પ્રમાણે બનવાથી જે અભડાયા હોય તે પોતાના ભાણામાં હોય એટલું ખાઈ જાય છે, કેમકે એમ કરે નહીં તો અન્નદેવનું અપમાન કર્યું ઠરે, અથવા જેઓ નાકે બેઠેલા હોય છે તેમની પાસે ભાણું ઉપડાવીને તેઓને માટે નવાં ભાણાં પીરસાવે છે.

જ્યારે સલાહશાન્તિ હોય છે, ત્યારે રજપૂત આળસમાં અને નિત્યના જેવી એકસરખી રીતે પોતાની વેળા ગાળે છે. ઘણું કરીને તે સૂર્યોદય થયા પછી ઉઠે છે, અને હુક્કો ભરી મંગાવે છે; તે પીધા પછી ચ્હા કે કાફી પિયે છે,[૧] પછી ન્હાવામાં અને લૂગડાં પ્હેરવામાં રોકાય છે. તેથી સવારના પ્રહરનો ઘણો ભાગ વીતી જાય છે. તેટલામાં જમવાની વેળા થાય છે. જમી ઉઠ્યા પછી પાછો હુક્કો ગગડાવવા જોઇયે છિયે, ત્યાર પછી વાતો કરવા મંડી જાય છે. એટલામાં પ્હોડવાની વેળા થાય છે. તે ત્રણ વાગતાં સુધી ઊંઘે છે, પછી ઉઠીને મ્હોં ધુવે છે, ત્યાર પછી દિવસનું અગત્યનું કામ જે કસુંબા ઘોળાવી પાવાપીવાનું અને અફીણ વ્હેંચવાનું છે તેમાં રોકાય છે. પછી પોતાના સોબતિયોને કચેરીમાં બોલાવે છે, અથવા તેમને સાથે લઈને વાડિયે જાય છે. ત્યાં વાડકીમાં અફીણ ઘોળી રાખ્યું હોય તે રજુ કરવામાં આવે, તે ગલણીમાં રેડીને, ઠાકોરની હથેલીમાં આપે છે; પછી કસુંબો મને સદતો નથી એમ કહેતા જાય છે, અને એક પછી એક હથેળીમાં રંગ દઇને પીતા જાય છે. તે વેળાયે દેવ, મિત્ર કે બીજાઓના આકરા સોગન દેવામાં આવે છે. એક જણ પીને ચાકર પીકદાની ધરે છે તેમાં કોગળા કરી ઠાકોરના હાથ ધોઈ પોતાના લૂગડાથી લુવે છે ને પછી બીજાને માટે જગ્યા ખાલી કરી પોતે પોતાની જગ્યાએ જઈ બેસે છે. આ પ્રમાણે કસુંબાપાણી કર્યા પછી ઠાકોર અને તેના સોબતિયો કચેરીમાં બેસે છે, અને સેતરંજ, ગંજીફો, કે સોકટાં ખેલે છે અથવા રામજણી આવીને તેનું એકસૂરી ગાણું ગાય છે, અથવા ગવૈયા કે પછી તેઓને સદા ખુશ કરનારા ભાટ અને

૧ ચ્હા પીવાનો ચાલ ઘણું કરીને એ લોકોમાં જોવામાં આવતો નથી. કદાપિ હવણાં કોઈ પીતા હશે તો એ ચાલ નવી દાખલ થયેલી જાણવી. હુક્કો પીધા પછી દાતણ, પાણી વગેરે કરે છે ત્યાર પછી બીજી વિધિ કરે છે. ર. ઉ.

ચારણો આવે છે. સૂર્ય આથમે છે ત્યારે મશાલચી આવીને ખડો રહે છે. અને કચેરીમાં દીવા પ્રકટે છે એટલે દરબારમાં બેઠેલા સર્વે લોકો ઉભા થઈને ઠાકોરની ગાદીને સલામ કરે છે, પછી પાછા બેસે છે એટલે રમવાનું ગાવાનું, નાચવાનું અને વાતો ક્હેવાનું કામ અગાઉની પેઠે ચાલે છે. ત્યાર પછી કચેરી બરખાસ્ત થાય છે.

અમારા આગળના લખાણ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું હશે કે, ઠાકોરને ઘણી ઠકરાણીયો હોય છે. તે દરેકને જૂદે જૂદે મ્હેલે રાખે છે. જેનો જ્યારે વારો આવે છે ત્યારે ઠાકોર તેને મ્હેલે વાળું કરીને રહે છે. ઠાકોર જમવા બેસે છે તે વેળાએ ઠકરાણી પોતાની દાસિયો સહિત તેની હાજરીમાં રહે છે, અને પછવાડે રહી પંખો કરે છે, અને નાના પ્રકારની વાતો ચાલે છે, એ ખરી હોય તો (કેમકે તે વેળાયે કોઈ અજાણ્યાને આવવા દેતા નથી) મર્મનાં વચન બોલતી વાતો કરતી જાય છે. તેમાં માર્મિક વચનોનું કથન કરતી પોતાના પતિને રીઝવતી, ખુશ ખુશ કરી નાંખે છે.

ભાટ અને ચારણો રજપૂતોની સાથે ઘણો સંબંધ ધરાવે છે. તેઓની ઉત્પત્તિ વિષે કશું જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ તેઓ ક્હે છે કે અમે મહાદેવ અથવા શિવથી ઉત્પન્ન થયા છિયે. કેટલેક ઠેકાણે તેઓ ખેતીવાડીનું કામ કરે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે કાંધાં પાંજરાં અને વ્યાજવટાંતરનું કામ કરે છે, પણ તેઓનો ખરો ધંધો તો જમાની કરવાનો અને તેઓના રજપૂત યજમાનોની વહી રાખવાનો છે.

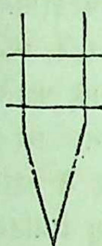
અણહિલપુરના રાજવંશનો મુસલમાનોએ ન્હાશ કર્યો ત્યારથી, તે બ્રિટિશ સરકારે વ્યવસ્થા કરીને, અમે આગળ લખ્યું છે, તે પ્રમાણે સર્વે થાળે પાડ્યું ત્યાં સુધી, થોડી ઘણી પણ રાજ્યની અવ્યવસ્થા અને ગડબડાટ ચાલ્યો છે તે વેળામાં, રાજ્યસંબંધી કૉલકરાર, ખાનગી લેખપત્ર, અને વ્યાપારનું કામકાજ નિર્વિઘ્ને ચાલવાને જે કાંઈ વેળાને અનુસરીને સાધન હતાં તેમાં ભાટ લોકોની જમાની એ પણ એક હતું. ગમે તો મુખ્ય રાજાને અર્ધા સ્વતંત્ર ઠાકોર પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી લેવા વિષેનો ઠરાવ કરી લેવાનો હોય, અથવા કોઈ માણસે કોઈ ઠાકોરના કોપનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યું હોય ને તેને માટે ક્ષમા મેળવવાની અને પોતાના અંગનું નિર્ભયપણું મેળવી લેવાની ખાતરી કરી લેવી હોય, અથવા કોઈ નાણું ધીરનારને પોતાના પૈસા પાછા મળે તેને માટે જામીન જોયતો હોય અથવા જ્યાં લૂંટ થતી હોય એવા પરગણા વચ્ચે થઇને કોઈ વ્યાપારીનો વિના જોખમે માલ લઈ જવો હોય તો, ભાટની બાંહધરી અથવા જામીનગીરી

માન્ય રાખવામાં કશું નુકસાન ધારવામાં આવતું નહિ. તે દેવતાઓથી ઉત્પન્ન થયેલા અને તેઓના માનીતા તેથી કોઇને પત ન કરે એવા માણસો પણ તેઓનું માન રાખતા અને તેઓ પણ કરાર પ્રમાણે પળાવી લેવાને સાધનવાળા હતા, તથા તેમાં તેઓ ભાગ્યે જ પાછા પડતા હતા. આ સાધનમાં ત્રાગાં અને ધરણાં એ મુખ્ય હતાં. ત્રાગું કરતી વેળાએ ભાટ પોતાનું કે પછી પોતાના કુંટુંબના કોઈ માણસનું શરીર અથવા અવયવ કાપીને, જેને માટે ત્રાગું કરવું પડ્યું હોય તેના ઉપર ઇશ્વરનો કોપ કરાવવાને, અને વૈર વાળવાને પ્રાર્થના કરતા; ધરણું કરતી વેળાએ, જે કરાર પ્રમાણે પળતો હોય નહિ તેને ત્યાં કેટલાક એકઠા થઇને લાંઘવામાં અને તેના ઘરનાં માણસોને પણ લાંઘણ કરાવવામાં આવતી હતી, અને જ્યારે તે કરાર પ્રમાણે અમલ કરે ત્યારે તેનો છૂટકો કરવામાં આવતો હતો. પણ બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય થયા પછી, આવી જંગલી રીતિઓ રહ્હેતાં રહ્હેતાં ઘસાઈ ગઈ છે અને ભાટની જમાનીનો ચાલ પણ નીકળી ગયો છે.

વહીવંચાના કામને લીધે અને કવિતાના ગુણને લીધે, ભાટ લોકો લાંબી મુદ્દતથી લોકોને ઘણા મનગમતા થઈ પ્રસિદ્ધ થતા આવ્યા છે. ચોમાસું ઉતરે, અને જવર અવર પાછો ચાલુ થાય છે ત્યારે કોઈ શહર કે કસબાના ભાટવાડામાંથી ભાટ પોતાની પ્રતિવર્ષની ફેરણી કરવા નીકળી પડે છે. જે રજપૂત ઠાકોરો તેના યજમાન હોય છે, અને જેઓની પાસેથી તેને જમીન મળી હોય છે, અથવા વર્ષાસન મળે છે, તેઓને ત્યાં, વારા ફરતી જાય છે, અને ઘણું કરીને તેમને ત્યાં લગ્ન કે બીજો એવો પ્રસંગ આવે છે તે અવસરે જઈ પ્હોંચાય એમ પ્રયાણ કરે છે ત્યાં તેનો સત્કાર થયા પછી, તે વહી અથવા ચોપડો ક્હાડે છે તે તેના પોતાના બખતરિયા અક્ષરથી કે તેના બાપના અક્ષરથી લખેલો હોય છે. તેમાં તે ઠાકોરની વંશાવલિ હોય છે. જો તે ઠાકોર ટિલાયત હોય છે તો તે કુટુંબના સ્થાપનારથી નામ લખેલાં હોય છે; જો ફટાયો હોય છે તો જ્યાંથી તેનું પાંખિયું છૂટયું પડ્યું હોય ત્યાંથી નામ ચાલે છે. તેમાં વચ્ચે વચ્ચે કવિતા કહી સંભળાવે છે, અને તેના અર્થની સમજણ પડે તેમ દૃષ્ટાંતો આપે છે, અને વાતો ક્હે છે. કુટુંબની વંશાવલિ હોય છે એટલા જ માટે વહી એ તેઓના સંતોષનું કારણ છે એમ નથીઃ પણ સગપણ કરવાનું હોય છે ત્યારે સંબંધ જોવાને કાજે, ઘણી સ્ત્રિયો પરણવાના ચાલથી ઘણા દીકરા થયા હોય તેઓને પોતાના પૂર્વજોની મિલકતમાંથી ભાગ લેવાને પોતાનો હિસ્સો સાબીત કરવાને પણ કામ લાગે છે. ભાટ પ્રથમ આવી ગયો હોય ત્યાર પછી, કુટુંબમાં

કોઈનો જન્મ થયો હોય, કોઈનું લગ્ન થયું હોય, અથવા કોઈ મરી ગયું હોય તો તે નોંધે છે, તથા પોતાના યજમાનના લાભનો હર કોઈ બનાવ નોંધવા જેવો બન્યો હોય તો તે પણ નોંધી લે છે. ભાટ લોકો આ પ્રમાણે નોંધ લે છે તે ઉપર જરા પણ શક લેવામાં આવતો નથી.

ભાટ લોકોની રીતભાત તેઓના રજપૂત યજમાનોને મળતી છે. તેઓનો પોષાક પણ રજપૂતોને મળતો જ છે. પણ કટારી કેડમાં ખોશ્યાવિના તેઓ બ્હાર નીકળતા નથી. ભાટ લોકો સહી સાક્ષી કરે છે ત્યારે પોતાની કટારી કાગળ ઉપર ચિતરે છે અને તે ત્રાગું કરીને મરી જાય છે ત્યારે તેની છત્રી ઉપર કટારીનું નિશાન કાહાડવામાં આવે છે. ભાટ લોકોનું વહીવંચાનું કામ છે તે વંશપરંપરાનું છે, તેથી તેઓ જ્યારે ફેરણિયે નીકળે છે ત્યારે તેમની સાથે ચાકરો લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ (માત્ર સ્ત્રિયોને ઘેર મૂકે છે) પણ તેમના છોકરાઓને પણ લે છે, તેથી ન્હાનપણથી તેઓને પોતાના યજમાનોનું ઓળખાણ થાય છે, અને તેઓના વંશના ઇતિહાસની તેઓને માહિતગારી મળે છે, તેમ જ કૂહિયે તો, તેઓની છત્રિયો જોવામાં આવે છે તથા ટુંકામાં તેઓને પોતાના પૂર્વજોની જે વિદ્યા છે તે સર્વેની માહિતગારી મળે છે.

ભાટ લોકોના ઇતિહાસ રૂપ વર્ણનના કવિત્વના માપની પરીક્ષા વાંચનાર પોતાની મેળે કરી શકે એ પ્રમાણે અમે કેટલેક દરજ્જે તેને સાધનભૂત કર્યો છે. કદાપિ તે વિષે એમ પણ કહી શકાય કે, (જેમ જોનસન આસ્શિયનની કવિતા વિષે ધારતો હતો તેમ) "જો એક વાર તમે પ્રારંભ "કરો તો તે ઢબ પ્રમાણે જેટલું લખવું હોય એટલું લખી દેવા જેવું બીજું "કાંઈ રહેલું નથી." જ્યારે કવિયો વંશપરંપરાનો ધંધો લઈ બેસે છે ત્યારે ઉપર પ્રમાણેની ટીકા તેઓની કવિતાને લાગુ પડ્યા વિના ભાગ્યે જ રહે છે. તેઓની અતિશયોક્તિ હદપાર હોય છે, અને તેઓની ન્હાની [1]માછલિયોને મ્હોટા મગરમચ્છ પ્રમાણે બોલાવવાને યોગ્ય કરે છે. તેઓનું વર્ણન અને તેઓની ઉપમા આપવાની રીતિ જૂદી જૂદી કવિતામાં એવી તો ફેરફાર વિનાની હોય છે કે તેને તેની તેજ કૂહિયે તો પણ ચાલે. પરંતુ અમને લાગે છે કે ભાટ લોકોની કવિતા ગમે તેવી જંગલી ઢબની હોય છે

૧ આવા પ્રકારનું વિવેચન ગોલ્ડસ્મિથે જોનસન વિષેનું કરેલું છેઃ "જો "તેને ન્હાની માછલિયોની વાત લખવી હોય તો, તેઓને મ્હોટા મગરમચ્છની "પેઠે બોલતી કરે."

તથાપિ તેમાં ઘણો જુસ્સો અને અસર કરવાની શક્તિ હોય છે તે માન્ય કરવું જ જોઇયે. ઇગ્લંડની રાણિયોનું જન્મચરિત્ર લખનાર જે રીતિ બતાવે છે તે જ રીતિને બરાબર અનુસરીને ભાટ લોકોના ઇતિહાસવિષયક વર્ણનની તુલના કરવી જોઇયે. મિસ સ્ટ્રિકલ્યાન કહે છે કે "જે લોકો ઇતિહાસનો "અભ્યાસ કરે છે તેઓએ દંતકથાનો ધિક્કાર કરવો જોઇયે નહિ, કેમકે "પ્રત્યેક બનાવની સત્યતા વિષે તો દંતકથા બરાબર હોય છે, પણ તેમાં "તારીખનું કાંઈ ઠેકાણું હોતું નથી." ભાટ લોકોએ જે વૃત્તાન્ત લખી રાખ્યો છે, અને તે મ્હોંડેથી સમજાવ્યા વિના સમજાઈ શકાય એવો છે તે બીજા દેશના લોકોની સમકાલીન લાવણી રૂપ કવિતાને મળતો છે, અને જે લખેલું નથી તે સામાન્ય દંતકથાઓને મળતું છે. વંશાવલિ જે લખેલી હોય છે, અને જે કલ્પિત સમયથી ચાલતી આવેલી નથી તે ઘણી ખરી નિઃસંશય સાચી હોય છે. જે બાબતમાં વધારે ચોક્કસ રહેવાની અગત્ય હોતી નથી તેમાં પણ તેઓ જો કે છાસમાં પાણી ઉમેરવાનું કરે છે, તથાપિ, ખરા બનાવના સાહિત્ય વિષે ચોક્કસ રહેવાનું પણ કહે છે. તેઓની રીતિ નીચે પ્રમાણે છે.

દુહો

જૂઠ બિના ફીકી લગે અતિ જૂઠ દુઃખ ભૌન;
એતી જૂઠ લગાઇયે જ્યું આટેમેં લૌંન.

અને નીચે લખેલી ગીતિની મતલબવાળી કવિતામાં કહે છે કે;—

દુન્દ વડી સુખ સૂંચવે નદીં સૂચવે છે ઝરાનીં હૈયાત;
વર્ષા ગરમી સૂંચવે કવન જણાવે બનીં ગઈ વાત.

ભાટ લોકોના વર્ણનમાં એક વિષય એવો છે કે જેના સામી આપણાથી તકરાર ઉઠાવી શકાય એમ નથી અને તે વિષય રીતભાત વિષેનો છે; તેમાં અતિશયોક્તિ કરી હોય તેનો વાંધો છોડી દેતાં, અમારે લખવું જોઇયે કે, ભાટ લોકોએ અંબરનાથી[1] ઉલટા પ્રકારની ક્રિયા કરીને તેઓની દંતકથાની

[1] "કુટુંબની દંતકથાઓ, અને વંશાવલિયો, કે જેને વિષે સર એવરાર્ડનો વિવાદ "ચાલ્યો છે તે અંબરથી કેવળ ઉલટા પ્રકારનો ગુણ ધરાવે છે. અંબર પોતે જાતે મૂલ્ય-"વાન પદાર્થ છે, પણ ઘણું કરીને તેમાં માખ્યો, તૃણ, અને બીજી હલકી વસ્તુઓની "મેલવણી થયેલી હોય છે, અને આણીમગ જોતાં, દંતકથાઓને અને વંશાવલિયોનો "અભ્યાસ કશા લેખામાં નહિ એવો અને તુચ્છ છે, તોય પણ, પ્રાચીન રીતભાતમાં જે "મૂલ્યવાન અને નવાઈનું છે તેને અમર કરવાનું કામ સારે છે, અને ઘણી ચમત્કારિક "અને બારીક વાતો સંઘરી રાખે છે તેમ બીજા સાધનથી સાચવી રાખવા અને સમ-જાવવાને બની શકત નહિ." વેવરલી પ્રકરણ ૪ થું.

જંગલી સામગ્રીના સંગ્રહમાં જે ભાગ ઇતિહાસના વિષયમાં મુખ્યત્વે કરીને ઘણો મૂલ્યવાન છે એવા ભાગનો વધારે સંગ્રહ કર્યો છે. પ્રસિદ્ધિ પામેલા ઇતિહાસકારો પોતાની લખવાની શૈલિના ઉંચાપણા વિષે અભિમાન ધરાવે છે તેઓના કરતાં ફિલ્ડીંગ પોતે જે લખવાની શૈલિમાં ઉત્કૃષ્ટપણું પામ્યો હતો તે શૈલિ ખપની અને યોગ્યતાવાળી છે, એવું કહેતાં કહે છે કે, તેઓના લખાણમાં નામ અને તારીખો વિના બીજું કાંઈ સાચું નથી, અને એથી ઉલટું મારા લખાણમાં નામ અને તારીખો વિના બીજું બધું સાચું છે. હાજલિટ લખે છે કે, જો આ પ્રમાણે હોય તો એનો હાથ ઉપર ખરો.

ભાટ લોકોની કવિતા, જેના જે ગુણદોષ છે તે સહિત, તેમાં સત્યતાનો અલ્પાંશ છે તે સહિત, અને તેમાં નકામી કુથલીનો ભાગ ઘણો છે તે સહિત હવણાં તો ઘણીખરી બંધ પડી જવા આવી છે, તે કદિ ઉદય પામે એમ નથી. જે તરવારો વિષેના ગુણાનુવાદ તેમાં થયા છે તે તરવારો ભાગી પડી છે, અથવા તો, કટાઈ ગઈ છે, અને જે જાતિનાં કાર્યથી તે પ્રદીપ્ત થઈ હતી તે જાતિ પણ બહુ ઝડપથી ઓછી થતી જાય છે. કદાપિ અમને એમ લાગે છે કે, જે કવિતા ક્ષત્રીના પુત્રોને શાન્તિની વેળામાં વિનોદ પમાડનારી અને સંકટની વેળામાં હિમ્મત આપનારી કેટલાંક સૈકાંથી થઈ પડી હતી તે કવિતા ઉપર લક્ષ ખેંચવાનું અમારા આ લાચાર અને અયોગ્ય પૃષ્ઠોના ભાગ્યમાં પણ ઘણું કરીને છેલ્લી વારનું જ હશે.

પ્રકરણ ૪.

મુસલમાન અને મરાઠાના વારામાં રાજપૂતોનો જમીનનો વહિવટ

ચડાઇયો કરનારા મુસલમાનો રણભૂમિમાં જયવંત થયા છે, તથાપિ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના વારા સુધી, ગૂજરાતની સ્થાયી જિત કરી લેવાને તેઓએ કાંઈ કર્યું નથી. મહમૂદ ગજનવીના કરતાં કુતુબુદ્દીન ઈબકે ચડાઇયો કરીને ભાગ્યે જ વધારે સારવાળી અસર કરી છે, અને કદાપિ જો અણહિલવાડના પ્હેલા સોલંકી વંશની સમાપ્તિ થઈ હોત નહિ તો, અણહિલપુરના રાજાએ આ વેળાએ દીલ્હીના સ્થાપિત થયેલા રાજ્યના શસ્ત્રની સામે ટક્કર ઝીલી હોત. બીજા ભીમદેવના મરણ પછી, ગાદી ખાલી રહી નથી એ વાત ખરી, પણ રાજકીય સત્તા તો ત્યાર પછી અપેક્ષામાં રહી છે અથવા કદાપિ ચલાવવામાં આવી છે તો તે નામની ચલાવવામાં આવી છે. રાજાઓ સો વશા પોતાની અધુરા અધિકારની ખાંપણને લીધે નુકશાન વેઠીને ગાદીના તાબાની

ધરતી પણ ખબરદારીથી રાખી શકયા નહિ, અને સીમાની બ્હારની હતી તે તો ઘણીખરી બધી તેઓની સત્તામાંથી જતી રહી. ચંદ્રાવતીના તેઓના પરમાર પટાવતો હતા તેઓને ચોહાણોએ દબાવી દીધા; વશમાં થઈ ગયેલા કચ્છના રાવ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. સોરઠના રાવોએ તે પ્રાન્તની સત્તા પાછી હાથ કરી લીધી, અને તેમણે પોતાના આશ્રિતો રાખ્યા તે તરત જ પોતાના ધણીના જેવા બલવાન્ થઈ પડ્યા. અસલી જાતિના લોકોએ ગાદીની નબળાઈનો લાગ જોઇને પોતાનું માથું ઉચું કરવા માંડ્યું. ધંધુકાના મેર અને ઈડરના સોડ લોકોએ રાજશ્રીયુક્ત દબદબો દેખાડવા માંડ્યો. ગોઘાના અને પીરમના બારૈયાઓએ અણહિલપુરના રાજાઓની દરિયાઈ સત્તાનું જે કાંઈ રહ્યું હતું તે સર્વે સ્વાધીન કરી લીધું, અને જેવામાં સોરઠના રાવોની ઉપર ખાંટ, ભીલોએ દબાણ કર્યું તેવામાં તેઓના સગાઓએ વાઘેલાઓની ધરતીનો ન્હાશ કરી નાંખ્યો. આ વેળાએ વળી ઘણા પરદેશી સરદારો દેશમાં પેશી ગયા એવો પ્રસંગ આવી ગયો. તેઓને પ્રથમ તો ગાદીના પટાવતો તરીકે રાજી થઇને રાખવામાં આવ્યા, પણ પછવાડેથી તેઓના અશાન્ત લોભને લીધે, તેઓ દેશની વધારે નબળાઈનું કારણ થઈ પડ્યા. ઈડરના ડુંગરામાં એક રાઠોડે બરાબરિયું રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એક ઝાલાએ વડીલના મુલ્કનો ઉપયોગી ભાગ મેળવી લઇને તે માત્ર નામ સિવાય બધી વાતે સ્વતંત્ર થઈ પડ્યો, અને ઉલટો, પોતે પોતાના રાજાને મુલ્ક આપ્યો છે એવું ડોળ ઘાલવા લાગ્યો. ઉત્તરમાંથી ગોહિલ, સિન્ધમાંથી સોઢા પરમાર, અને કાઠી[1] તેમ જ બીજી જાતિના લોકો આવીને ગૂજરાતમાં પેઠા, અને ચૂડાસમા, વાળા અને અસલી ર્‌હેવાશી મેર લોકોની સાથે લગ્નસંબંધમાં આવીને તેઓની મદદથી ભોમિયાઓની ભોંય ખુંચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, અને તેઓની તરવારો એક બીજા ઉપર ઉગામવા લાગ્યા. ખરું જોતાં તો કાંઈ એકલા મુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યો છે એમ નથી. જે ફોજે તેનું રક્ષણ કરવું જોઇતું હતું, તેના જૂદા જૂદા તફા પડી ગયા, અને પોતે જે જમીન સ્વતંત્રપણે દબાવી પડ્યા હતા તે સાચવી ર્‌હેવાને તેઓ ખરેખરા આતુર હતા, પણ એકંદરે તેઓ એક સામાન્ય હેતુથી જોડાયલા ન હતા અને તેઓએ પોતાનો એક સામાન્ય આગેવાન કબૂલ કર્યો ન હતો. આવી સ્થિતિને લીધે અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના સરદારોની સામે તેઓના પૂર્વાધિકારિયો કરતાં નબળો અટકાવ કરવામાં આવ્યો, તેમ જ વળી છેવટે તેઓ જે લુંટ મેળવી શકયા તે પણ પોતાની કિમ્મતના કરતાં ઘણી ઓછી મતાની થઈ ગઈ હતી.

---

[1] કાઠી કચ્છમાંથી આવ્યા છે. ર. ઉ.

ગૂજરાત કબ્જે થયા પછીના મુસલમાનના પ્હેલા સમયનું વર્ણન તેજ લોકોનું લખેલું આપણને મળ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, આખા દેશમાં, ધણી વિનાની અંધાધુંધી ચાલી તે થોડીક તો દેશને થાળે પાડવાની તેમનામાં શક્તિ નહિ તેથી ચાલી, પણ ઘણીક તો, પાદશાહોએ સ્વાર્થી રાજનીતિ માત્ર હિન્દુઓ ઉપર જ છૂટથી ચલાવી એટલું જ નહિ પણ તેઓના પોતાના કામદારો ઉપર ચલાવી, તેથી ચાલી. તેઓના સરદારોને તેઓએ જાથુ બદલ્યાં કરેલા આપણા જોવામાં આવ્યા તેમાંથી કદાપિને કેટલાક કાફરોના હાથથી સ્વધર્મને અર્થે પ્રાણાર્પણ કરવાનું પદ મેળવી ગયા, અથવા જ્યારે તેઓ પોતાના શત્રુઓની સામે વધારે જયવંત થવા લાગ્યા ત્યારે જે પાદશાહની તેઓ ચાકરી કરતા હતા તેઓએ તેમને પદભ્રષ્ટ કર્યા અથવા તો પછી તેમનું કાટલું ફ્હાડી નાંખ્યું. તે દરમિયાન તો ચોગરદમ દગો ઉઠી રહ્યો. તેમાં પ્રથમ તો હિન્દુઓ જ હતા, પણ પછીથી કેટલીક વારે, પરદેશી મુસલમાની કામદારો, અને છેવટે તો, સૂબાઓ પોતેજ, પાદશાહોની સત્તાની સામે બંડ મચાવાને સામીલ થયા હતા. છેવટે મહમદ તુઘલુખે જાતે, એ કામ ઉપાડી લીધું, તો પણ તે બધી વ્યવસ્થા કરી શકયો નહિ, માત્ર થોડી જ કરી શકયો. ત્યાર પછી, ઉપજ લેવાનો ધારો, અતિશય વધારી મૂકેલા ધોરણના ઇજારા આપવા માંડીને પાછો અમલમાં આણ્યો, અને પાદશાહી સત્તા તળેથી પ્રાન્તને ખશેડી નાંખવાનો પ્રયત્ન ચાલવા લાગ્યો, તેથી સૂબો ઠરાવવામાં આવ્યો; અને તે સૂબાએ આવીને ગૂજરાતમાં પગ મૂકયો કે તરત જ, જે રાજ્ય છૂટું પડી જતું અટકાવવાનું જે તેનું કામ હતું, તેને બદલે, પોતેજ તે રાજ્ય ઇલાયદું સ્વાધીન કરી બેઠો.

આ સમયે પ્રખ્યાત રજપૂત ઠાકોરો સાથે મુસલમાનો સંબંધમાં આવ્યા છે, તેમાં માત્ર સોરઠનો રાહ, અને તેનો પટાવત મોખડો ગોહિલ, એ બે હતા. જુનાગઢે મુસલમાનના હલ્લાની સામે અટકાવ કર્યો, અને જો કે પીરમનો ન્હાશ કરવામાં આવ્યો અને તેનો સ્થાપનાર માર્યો ગયો, તોય પણ ગોહિલ વંશની સત્તા તૂટ્યા વિનાની જેવી ને તેવી રહી; ગોઘા અને બાકીનો તેમનો મુલક તેઓના તાબામાં રહ્યો, અને તેની ન્હાની શાખાવાળો, રાજપીપળાના ડુંગરામાં ધણી થઈ પડવાને, જોઇયે તેટલી સત્તાવાળો થઈ પડ્યો.

ગૂજરાતની સંપૂર્ણ જિત કરી લેવાને સુલ્તાનોએ ડગલાં ભર્યાં, તેમાં તેઓના જયનો વિસ્તાર કેટલો થયો તે આપણા જોવામાં આવ્યું. મહમૂદ બેગડાએ સોરઠના રાવોને, અને ચાંપાનેરના રાવળોને રાજ્યભ્રષ્ટ કરી નાંખ્યા; તથાપિ ઈડરના રાવોએ, પોતાના ઉપર વારંવાર થયેલા હુમલાની સામે જય-

વંતપણે પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખી. અને ચાવડા, ઝાલા, ગોહિલ, અને બીજાઓ પોતપોતાની જમીનનો કબ્જો સાચવી રહ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની હૈયાતી સાચવી શક્યા છે તે જ માત્ર મ્હોટા હિન્દુ જમીનદાર છે એમ નથી, કિન્તુ દેશના દરેક ભાગમાં જે વંશપરંપરાની રજપૂતોની નાના પ્રકારની જાગીરો છે તે દરેક પરગણાની જમીનનો કાંઈ ઓછો ભાગ રોકતી નથી.

મિરાતે એહમદીના મુસલમાન કર્ત્તાએ, સામાન્ય વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:–"સુલતાન અહંમદ ગૂજરાતીના વારામાં, સર્વ જમીનદારોએ "બંડ મચાવ્યું, અને હરકતો કરવા લાગ્યા; તથાપિ તેઓને શિક્ષાએ પ્હોંચા- "ડીને ન્હસાડી મૂકયા, અને પ્રત્યેક ઠેકાણે, સુલ્તાનના નોકરો મૂકી દેવામાં "આવ્યા. આમ થતાં તેઓને વસવાનું ઠેકાણું તેમના કબ્જામાં રહ્યું નહિ "એટલે, નિરાશ થઈને, એ કાફરો ટોળે થઈને રસ્તામાં લૂંટ કરવા લાગ્યા. "અને ગામડાં મારવા લાગ્યા. નિર્ધણિયાપણું વધ્યું, ગડબડાટ ચાલ્યો, ખેતી- "વાડીની ખરાબી નજરે પડવા લાગી, અને રઈયત દુઃખ પામવા લાગી. "જેઓને વિચાર કરવો જોઇતો હતો તેઓએ લાંબી નજર પ્હોંચાડીને આ, "સંકટોનો છેડો આણ્યો અને દરેક ગામનો જમીનદાર સામો થાય નહિ "એટલા માટે, તેના જામીન લીધા. દરેક ગામની જમીનના ત્રણ હિસ્સા, "જે તળપત કહેવાય છે તે, સરકારની મિલકત ગણાઈ, અને એક હિસ્સો, "જે વાંટો કહેવાય છે તે, જમીનદારોને આપ્યો, તેના બદલામાં તેઓ ચોકીવાળા "પૂરા પાડે, અને પોતપોતાના ગામનું રક્ષણ પોતે કરે, તથા સરકારને જ્યારે "ખપ પડે, ત્યારે નોકરી કરવાને તૈયાર રહે, એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. એ "લોકોએ જાણ્યું કે, સરકારને નમ્યું આપ્યા વિના આપણાથી નિરાંતે વશી "શકવાનું નથી. તેથી તેઓ શરણ થયા, અને તેમના વાંટામાંથી સલામી "આપવાને કબૂલ થયા. આ વેળાથી, તેમની પાસેથી સલામી અને પેશકશી "લેવાનું ઠર્યું. હળદરવાસ, ઘોડાસર, આતરસુંબા, માંહુવા, અને બીજી કેટ- "લીક જગ્યાઓના જમીનદારોને વટાળીને મુસલમાન કર્યા. એટલે તેઓએ, "પોતાના તાલુકાનું રક્ષણ કરવાની કબૂલાત કરાવી લીધી. મુસલમાની ધર્મને "ઉત્તેજન આપવા માટે, તેઓને પાદશાહની દરબારથી એ ગ્રાસ આપવામાં "આવ્યો હતો, પણ તેઓએ સરકારને પેશકશી આપવાને કબૂલ કર્યું હતું. "જે મુખ્ય જમીનદારો ઉપર જિતનો હાથ પ્હોંચી શકયો નહિ તેમની પાસેથી "દર વર્ષે પેશકશી ઉઘરાવા લાગ્યા."

તથાપિ મુસલમાની ઈતિહાસકર્ત્તાના લખાણથી આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, સંકટ વેઠ્યા વિના, નિરંતર લશ્કર રાખ્યા વિના, એ ઉઘરાણું

તેઓ વસુલ કરી શકયા નથી. સુલ્તાનોની ફોજ, વર્ષોવર્ષ, આ હિન્દુ ઠાકોરોના ઉપર ચડતી હતી (જેમ અણહિલપુરના રાજાઓની સેના, આગળ સોરઠ, કચ્છ, અને માળવા ઉપર ચડતી તેમ) અને બની શકે એમ હોય તો, તેઓને તાબે કરી લેતા, અને જો તેમ બનતું નહિ તો, તેમનાથી ફહડાવી શકાય એટલી પૈસાની રકમ ફહાડી લઇ જતા હતા.

ભાટ લોકોએ પણ ઉપરના જેવું જ સામટું વર્ણન ખ્યાતોમાં આપેલું છે, તે તેઓએ પોતાની રીત વિનાની પણ સાદી ઘરગથ્થુ વાતોમાં લખ્યું છે. તેમાં ક્ષત્રિયોના પુત્રોમાંથી કેટલાએક મુસલમાની ધર્મમાં કેમ દાખલ થયા; અને બીજા વધારે આગ્રહી હતા તેઓએ બ્હારવટાના જીવતરનો કઠિણ માર્ગ પસાર કરીને તેઓની ભોંયનો જુજ ભાગ કેવી રીતે પાછો મેળવી લીધો; અને થોડાક જે વધારે ભાગ્યશાળી હતા તેઓએ પોતાના ધુમાડો પેઠેલા રહેઠાણેથી, વારે વારે દોડી જઇને, ડુંગરાઓની ગુફામાં પોતાનાં રહેઠાણ કરતા, અને ઉંઘ આવે નહિ એવી સ્થિતિમાં ઉશીકાને સ્થાને ઢાલ મૂકતા, પોતાના ઉપર જુલ્મ કરનારા નહિ સરખા થઈ ગયા ત્યાંસુધી, કેવી વિષમ લડાઇયો મચાવી, એ સર્વ આપણા જોવામાં આવી ગયું છે.

અકબર પાદશાહનું વલણ, પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલાઓના કરતાં વધારે મોકળા મનની રાજનીતિ ચલાવવાનું થયું હતું. આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, મ્હોટા હિન્દુ ઠાકોરોને સરકારી[1] લશ્કરી ખાતામાં રાખ્યા હતા, અને ત્યાર પછી પાદશાહી ઉમરાવોના મર્તબામાં તેઓને છૂટથી દાખલ કર્યા હતા, તેમાં તેઓની સાથે એવી સરત કરી હતી કે, તેઓ ઘોડેસ્વારના પોષાક ઉપર સરકારની નિશાની રાખે, અને પ્રાન્તના સૂબાને અગત્યના સર્વે પ્રસંગે આવી મળે. પાદશાહી સૂબેદારની સત્તા મ્હોટું લશ્કર રાખીને કાયમ રાખી હતી, અને તે લશ્કર ઘણું કરીને અમદાવાદમાં રાખવામાં આવતું, તેથી તે શહર એક વિશાળ છાવણીનું સ્થાન થઈ પડયું હતું. રાજધાની નગરની છેક પાસેનો ફરતો પ્રદેશ, અને બીજી જગ્યામાં જ્યાં પાદશાહની સત્તા ચાલતી હતી તે ખાલસા હતો, અથવા તો સરકારના નોકરો તેની વ્યવસ્થા ચલાવતા હતા, અને ઝાલોર, સોનગઢ જે ખાનદેશના મોખરા ઉપર છે, ત્યાંસુધી, અને દ્વારકાંથી તે માળવાની સીમા સુધી, સરકારી સૂબેદારને ઉપરી અધિકારી તરીકે માનવામાં આવતો હતો[2] વચ્ચે અમદાવાદમાં લશ્કર રહેતું હતું તે

૧ જૂવો પ્હેલા પુસ્તકના પ્રકરણ ૭ માં અકબર વિષેનું વર્ણન.

૨ પેશ્વા સરકારનો અમદાવાદના સરસૂબાનો વકીલ અમરતલાલ કરીને લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી હતો, તેણે કર્નલ વોકરને ગૂજરાતની હકિકત વિદિત કરેલી તે જુવો. કચ્છે, કોઇને પણ પેશકશી આપી નથી. ર. ઉ.

સિવાય બીજી ઘણી જગ્યાએ સરકારી થાણાં મૂક્યાં હતાં. આમ છતાં પણ પાદશાહના આખા મુલકની વચ્ચે વચ્ચે જે હિન્દુ ઠાકોરોની જમીન હતી તેઓ મોગલ સરકારના વારામાં, રાજા, રજપૂત, કોળી, અથવા ગરાસિયા ગમે તે હો તો પણ, જમીનદારના એક નામથી ઓળખાતા હતા. જમીનદારો પાસેથી અથવા તેમનાં ગામોમાંથી જે ઉપજ વસુલ આવતી તેનો દર ઠરાવી રાખેલો હતો, અને એક રકમ નક્કી કરેલી હતી. સરકારનો ભાગ, હિસ્સો જૂદો ક્હાડીને અથવા ઉપજની કિંમત ઉપરથી ઠરાવવામાં આવ્યો ન હતો; પણ દરેક માલિકે ઉલટો પોતાને ફાવે તેવો સરસ ઠરાવ હાંસલ કરી લીધો હતો. પાદશાહોના વારામાં પણ, અમદાવાદના સુલ્તાનોની પેઠે જમીનદારોની પાસેથી ઉત્પન્ન વસુલ કરી લેવાને સદા લશ્કર હાજર રાખવાની જરૂર પડતી હતી.

ઈતિહાસકર્ત્તા ક્હે છે કે, "જો સૂબેદાર મ્હોટી ફોજ લઈને વાત્રક "જે પશ્ચિમમાં છે તેના કિનારા ભણી, અને વળી તે દિશા ભણીની "સીમાએ વાંસવાડા અને ડુંગરપુર જે અમદાવાદથી સુમારે સો કોશ "છે ત્યાં સુધી જાય, અને વાંસવાડાથી દક્ષિણ ભણી, સુંથ અને "ઝાલરિયા તથા બારિયા પરગણાં, અને રાજપીપળા, માંડવી, અને "રામનગર ભણી (જે દરિયા કિનારે છે) ઉત્તરે જાય તો ત્યાંના જમીન- "દારોની પેશકશીનો નિકાલ થાય; જો તે ડુંગરપુર ભણી વાયુ કોણમાં જાય, તો "ઈડર જીલ્લો, સિરોઈ, દાંતા, ગિરના ડુંગરા, રાણાબાવા ફાકર, ખંડિયા "નગર, અને કચ્છનો તાલુકો; કચ્છનું વાગડ પ્રગણું એટલાનું પતી "જાય. અને ત્યાંથી ઝાલાવાડ, મોરબી, હલવદના જમીનદાર, ઇસલામ "નગરની (ભૂજ[1]) સરકાર, જગતરાણા ભાઉ, સોરઠ સરકાર, પોરબંદર, "ચાનાઇ કેસોજી, ઉના, અને કાઠિયાવાડના બીજા—ગોહિલ, લોલિયાણા "ધંધુકા, અને ધોળકા, એટલાનું પતાવીને ખંભાયત જીલ્લામાં થઈને "ખંભાયત જે દરિયાકિનારે છે, ત્યાં આવી પ્હોંચે."

મ્હોટા જમીનદારો માંહેથી ઘણાએ ઔરંગજેબના વારા સુધી ચાકરી કરવાનું જારી રાખ્યું; પણ ત્યાર પછી, તેઓએ પોતાનું પૂરેપૂરૂં સ્વતંત્રપણું પાછું મેળવી લીધું. એ જ અવ્યવસ્થાના સમયમાં, ન્હાના જમીનદારો હતા તેઓ પણ એવો જ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા અને જે જમીન

૧ નવાનગર; જેણે બંડખોર સુબાને આશ્રય આપ્યો હતો તેથી તે કબજે કરી લઈને તેનું નામ ઇસલામ નગર પાડ્યું હતું. ર. ઉ.

તેઓની પાસેથી જોરાવરિયે લઈ લેવામાં આવી હતી તે પાછી મેળવી લેવામાં થોડા ઘણા સફળ થયા.

એ જ મુસલમાન ગ્રંથકર્ત્તા કહે છે કે, "કેટલેક કાળ જતાં, રજપૂત, "અને કોળી લોકો જે જબરા થઈ પડ્યા હતા, તેઓ બખેડા કરવા લાગ્યા, "અને શહેરોમાંથી ઢોર વાળી જવા લાગ્યા, તથા લણવાના દિવસોમાં "લોકોને મારી નાંખવા લાગ્યા. લોકોને આવી પીડામાંથી છૂટવાને કાંઈ "સાધન રહ્યું નહિ, એટલે, તેમના ઉપર આવો જુલમ કરનારા લોકોને "વર્ષ દહાડે કાંઈ રકમ આપવાની ઠરાવીને, અથવા, ખેડવા લાયક એક "અથવા તે કરતાં વધારે ખેતરો આપીને તેઓએ પોતાનો છૂટકારો મેળવી "લીધો, અને આ પ્રકારે છૂટકારાને માટે જે હક્ક આપવાનો ઠરાવ્યો તે "ગરાસ અથવા વોળ કહેવાઈ. આવા પ્રકારની રહેતાં રહેતાં રીતિ પડી ગઈ, "તે પછી, પ્રાન્તના સૂબેદારોની નબળાઈને લીધે પાકેપાયે થઈ ગઈ. "એટલે પછી પરગણાંમાં રજપૂત, કોળી, અથવા મુસલમાન રહેવા-"સિયોના આવા પ્રકારના ગરાસ બંધાઈ ગયા વિનાના બહુ જ થોડા જ "બાકી રહી ગયા છે."

"આ લોકો, મૂળમાંથી જ વશમાં રહે એવા હતા નહિ, અને ચોરિયો, "લૂંટફાટ, અને દંગા કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી, તેથી, પ્રાન્તમાં સૂબે-"દારની નબળાઈ જોવામાં આવે કે બંડ મચાવતા હતા. આ કારણને "લીધે કેટલાક સૂબેદારોએ, આગળ અને હવણાંના વખતમાં, પ્રાન્તના "કિલ્લા મજબૂત કરીને ત્યાં થાણાં બેસાર્યાં. થાણાનો પગાર સરકારે નક્કી "કર્યો અને સિપાઇયો થાણું છોડી દઈને જતા રહે તો દંગો થાય એટલા "સારૂ પગારને માટે થોડી જમીન ઇલાયદી રાખી. હવે જેમ પ્રાન્તમાં "ગડબડાટ વધવા લાગ્યો તેમ ઉપર લખવામાં આવ્યા તે બંડખોર "લોકોએ, જ્યાં થાણાં બેસાર્યાં હતાં એવા ન્હાના કિલ્લા જમીનદોસ્ત કરી "નાંખ્યા, અને બીજાં ગામોમાં વશીને ગરાસને બદલે સરકારનો તલપદ "ભાગ બથાવી પડ્યા."

"હવણાં (ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૭–૪૮ થી ૧૭૫૬ સુધી) સૂબેદાર ફોજનો "જમાવ કરે છે, અને તલપદ બથાવી પડેલા વાંટાદારો પાસેથી દરેક "જગ્યાની મગદુર તપાશીને તે પ્રમાણે ખંડણી ઉઘરાવે છે, અને પોતાના "અમલદારના જામીન લે છે; પણ જ્યારે મ્હોટો જમીનદાર ખંડણી આપ-"વાને ના પાડે ત્યારે પછી જોરાવરીથી લેવાનું પ્રાન્તના સૂબેદારનું શું "ગજું? અને તેઓ એવા નિમકહરામ થઈ ગયા છે કે તેમના ભણીનું

"વળાવું જો હોય નહિ તો તેનાથી શહરના દરવાજામાંથી પસાર થઇ "શકાય નહિ."

રજપૂત ઠાકોરોની સત્તા ઓછી થઈ ગઈ તેનાં, મુસલમાનની જિત સિવાય કેવળ જૂદા જ પ્રકારનાં કેટલાંક કારણ છે. બાપની જાગીરમાં કુટુંબના ન્હાના ભાઈનો ભાગ ખરેખરો પ્હોંચે છે. મ્હોટા તાલુકામાંનો આવો હક્ક જેવો પ્રસંગ તે પ્રમાણે જીવાત સારૂ થોડો જમીનનો ભાગ ઇલાયદો કહાડવાથી પતી જાય, અને તે ન્હાનો ભાઈ અથવા ફટાયો ટિલાયતનો પટાવત થાય; પણ જ્યારે ફટાયાની જાગીર હોય ત્યારે તેના દીકરા પોતાની બાપની જમીન સરખે ભાગે વ્હેંચી લે અથવા ન્હાના ભાઇયો એક ન્હાનો ભાગ સરખે હિસ્સે વ્હેંચી લઈને મ્હોટો ભાગ ટિલાયતને માટે રહેવા દે. આ રીત જો ખરેખરી એવા જ નિયમ પ્રમાણે નિરંતર ચાલવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત તો દેખીતું જ છે કે જેમ ઘણા જમીનદારોનું થયું છે તેમ ભાગના ભાગ પડી જવાથી થોડી પ્હેડિયે જમીનદારનો તાલુકો વ્હેંચાઈ જઈને તેઓ દરેક કેવળ ખેડુતની સ્થિતિયે આવી પ્હોંચ્યા હોત. પણ જ્યાં મધ્યસ્થ સરકાર હતી નહિ, અને જ્યાં આસપાસ ઘરના અને સરકારના કજિયા સદા મચી રહ્યા હતા, તેવામાં ફટાયા અથવા ન્હાના વંશના જે સારા રજપૂતો હતા તેઓએ પોતાની તરવારના બળથી પોતાનો વારસો વધારી દીધો. ઘણાક તો, પોતાના બાપદાદાની મિલ્કતનો હિસ્સો મૂકી દઈને, ઘણે આઘે જઇને, લશ્કરી ચાકરિયે રહ્યા. જ્યાં લાંબી મુદત સુધી લડાઇયો ચાલ્યાં કરે તેવી સ્થિતિમાં તે જાતના ઘણા લોકો કામ આવી જાય એ વાત દેખીતી છે તે પ્રમાણે, થવાથી, જમીનના ન્હાના વિભાગ પડી જતા અટકી પડ્યા. ભાયાતનો હક્કદાર વારસ છેવટે ટિલાયત હોય છે. કોઈ કોઈ વાર જ્યારે ભાયાતનો ભાગ તેનું પૂરૂં થાય એટલો હોતો નથી, ત્યારે, પોતાના કુટુંબના મુખ્યને ત્યાં ઘરાણે મૂકે છે અથવા વેચાતો આપે છે; કોઈ કોઈ વાર તો મરજીથી અથવા અગત્ય પડવાથી પોતાના ટિલાયત વિના બીજા કોઈ પાસેના શક્તિમાન પડોશીને પોતાનો આખો ગરાસ અથવા તેનો થોડો ભાગ પોતાનું રક્ષણ મેળવી લેવા સારૂ અથવા તે પજવણી કરે નહિ એટલા માટે આપે છે; આ સિવાય, રજપૂત ઠાકોરોના ખજાના ઉપર બીજા પ્રકારનો મારો છે, તે એ કે ધર્મ કરવાનું મન થવાથી અથવા માનની ઇચ્છાને લીધે, બ્રાહ્મણ, ગોસાઈ, અને બીજા યાચના કરનારાઓને અથવા કીર્ત્તિનો સિક્કો કટાર રાખનારા ભાટ અને ચારણોને કાંઈ આપવાની અગત્ય પડે છે. આ લોકો યાચકોના

સામાન્ય નામથી દેશના કેટલાક ભાગમાં ઓળખાય છે. ઈડરના રાવ વીરમદેવ અને બીજાઓએ લાખપસાવનાં મહા ભારે દાન કરેલાં આપણા જોવામાં આવ્યાં છે. આ દાન માત્ર નાણાં, પોષાક, જવાહીર, ઘોડા અથવા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુઓનાં જ આપતા એમ નથી, પણ જમીનનાં આપવામાં આવતાં તે, તે ઉપર શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પસાયતું કહેવાય છે અને તેને કોઈ પ્રકારનો કર પ્રથમના આપનાર ભણીથી લાગુ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ છેવટે કોઈ હોય નહિ ત્યારે પોતાનો વારસ થવાનો છેલ્લો હક્ક રાખેલો છે. કુંભાર, મશાલચી, અને બીજા ઘરકામ કરનારા ચાકરોને પણ પસાયતાં આપવામાં આવેલાં છે.

આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે, ગરાસ એ શબ્દ ધર્મનાં દાન કરેલાં અને જેને પછવાડેથી ચોક્કસપણે પસાવ એવો શબ્દ ચલાવવામાં આવ્યો છે તેને મૂળથી લગાડેલો છે. તથાપિ ભાટ લોકોના વર્ણનમાં કટુંબના ભાયાતોના ગુજારાને અર્થે જે જમીન આપવામાં આવતી તેને તે હમેશાં લગાડેલો છે, અને જો કે, આવા એકલા જ પ્રકારમાં નહિ, તો પણ શબ્દના ચાલતા અર્થમાં ઘણા કાળ સુધી તે શબ્દ વપરાયલો છે. છેવટે, ગામડાના લોકોએ પોતાના લૂંટફાટ કરનારા પડોશિયોને રક્ષણ કરવાને અથવા પજવણી કરવી મૂકી દેવાને અર્થે વોળ અથવા એવા જ પ્રકારને માટે જે કાંઈ આપેલું તેને પણ ગરાસ એ શબ્દ લગાડેલો છે. આ પ્રમાણે ગરાસિયા એવો કિતાબ મૂળમાં જોતાં આબરૂભરેલો અને તે ધારણ કરનાર રાજવંશીકુટુંબનો ભાયાત છે એવું બતાવી આપનાર છતાં, છેવટે કલંકભરેલો શબ્દ થઈ પડ્યો; તેમ જ, એના ધારણ કરનારા ચોરનો ધંધો લઈ બેઠેલા લૂંટારા અને ભંકોડાના કુંપાજીના મેલીકર જેવા રાતના ઘરાક જેવો અર્થ સૂચવનારો થઈ પડ્યો.

ઉપર લખેલો ગરાસનો અર્થના પ્રકાર સંભારી રાખવાની ઘણી અગત્ય છે, કેમકે તે ઉપર લક્ષ નહિ આપવાથી કદાપિ ગેરઇન્સાફનું કારણ ઉત્પન્ન થયું નથી, તથાપિ ગુંચવણમાં પડવા જેવું થયું છે. રાવ ચાંદાએ પોતાના વંશપરંપરાના ઈડર સંસ્થાન ખુંચાવી લેનારા પાસેથી જે ગરાસ અથવા વોળ મેળવી લીધી તે, અને રાજપીપળાના ડુંગરાના લૂંટારૂઓએ રક્ષણ વિનાના ગામડિયા પાસેથી અને ચુંવાળવાળાઓએ ફરતા વેપારિયો પાસેથી જે ગરાસ અથવા વોળ મેળવી લીધી તેની સાથે, ગરાસના મૂળ અર્થને ગુંચવી નાંખવો જોઈયે નહિ; તેમ જ એ હક્કો અને રજપૂત કુટુંબના ભાયાત ગરાસિયાના

કબ્જામાં આવેલી કુટુંબની જમીન ઉપરનો નિયમિત અને કાયદાસર હક્ક, એની સાથે ગુંચવી નહિ નાંખવાની વધારે ચોકશી રાખવી જોઇયે.

કાઠિયાવાડના જૂદાજૂદા જમીનદારોની અડકો વિષે કર્નલ વૉકરનું નીચે લખેલું વર્ણન આખા ગૂજરાતને સામાન્યપણે લાગુ પડી શકે છેઃ-

"રાજા એવી પદવી કુટુંબના મુખ્યને જ માત્ર લગાડાય છે. તે સ્વતંત્ર "હોવો જોઇયે એટલે પોતાના કુટુંબના બીજા કોઈને જમા આપતો "હોય નહિ એમ હોવું જોઇયે. મોગલ કે મરાઠાઓને જમા આપવામાં "આવતી હોય તો તેથી કરીને તેના સ્વતંત્રપણાને આંચ લાગતી નથી. "રાજાનું શિરનામું 'મહારાજા' રાજાશ્રી—એ પ્રમાણે થાય છે. રાણાની "પદવી રાજાના કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતી નથી, પણ તેનું મૂળ ખાતરી- "પૂર્વક શોધી કઢાતું નથી. (રાવની પદવી વિષે પણ એમ જ છે) ત્યાર પછી "ઉતરતી પદવી રાવળની છે, તે ભાવનગરના ઠાકોરની ખરેખરી લાગુ "પડતી અડક છે,-જે તેના પૂર્વજોને ડુંગરપુરના રાવળ પાસેથી આશ્રય "મળવા ઉપરથી તેઓએ માનની નિશાની ખાતર ધારણ કરી છે. એમનું "શીરનામું 'રાવળશ્રી—એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. રાજા, રાણા (રાવ) "અને રાવળના દીકરાઓને કુંવર, અને તેમના દીકરાઓને ઠાકોર કહેવામાં "આવે છે, પણ જો તેઓને જાગીરનો વારસો મળ્યો હોય તો. વળી "ઠાકોરનો દીકરો તેના બાપની હૈયાતીમાં કુંવર કહેવાય છે તેના મરણ "પછી મ્હોટો હોય છે, તે ઠાકોર થાય છે, અને બીજા ભોમિયા, અને "ગરાસિયા કહેવાય છે. રાવળ પછીની પાયરી ઠાકોરની છે, તે જેઓ રાજાના "જેટલી પદવી ધરાવાને યોગ્ય નથી હોતા, અથવા જેઓ કુટુંબની નિરાળી "પણ કનિષ્ઠ શાખાના મુખ્ય હોય છે તેઓને લગાડવામાં આવે છે. "કુટુંબના ટિલાયત પ્રતિ ઠાકોરોને ભાયાત તરીકે ખંડણી આપીને ઘોડો "નજર કરી કે ચાકરી કરીને નમ્યું આપ્યાની નિશાની બતાવવી પડે છે. "ઠાકોરો પોતાના તાબાની જગ્યામાં રાજાના જેટલા સ્વતંત્ર છે. જેઓ "રાજા કે ઠાકોર નથી પણ તેઓના કરતાં નીચી પદવીના છે, અને "જેઓને જમીનનો હિસ્સો મળેલો હોય છે તેઓને ભોમિયા કહેવામાં "આવે છે. તેઓના તાબામાં જે જમીન છે તેના તેઓ પ્રાચીન વંશપરંપરાના "હક્કદાર છે, અને તે હક્કને ગરાસ એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે, કે જે, "અસલ અથવા કદીમ(બે મુસલમાની શબ્દો છે તેનો અર્થ મૂળ જૂનું "થાય છે)ના જેવો અર્થ બતાવે છે, તે ઉપરથી ગરાસિયાનું સામાન્ય નામ "અમે તેઓને લગાડયું છે."

સન ૧૭૫૫ માં અમદાવાદ ભાગ્યું ત્યારથી મરાઠી સત્તાની સ્થાપના થઈ ગણવી જોઇએ. પણ તેના પ્હેલાં કેટલાંક વર્ષ આગમચ પિલાજી અને દામાજી ગાયકવાડ, તથા બાજીરાવ પેશ્વા અને બીજાઓના ઉપરીપણા નીચે તેઓએ પ્રતિ વર્ષ હલ્લા કરવા જારી કર્યા હતા, અને વડોદરા પોતાના કબ્જામાં કરી લીધું હતું. આ વેળા સુધી મરાઠાઓના જે હલ્લા કરવામાં આવતા હતા તે માત્ર લૂંટફાટ કરવાને માટે જ હતા અને લૂંટ મેળવવાની તેઓની મતલબ હતી; અને અગર જો તેઓએ મોગલ સરકારના કામદારો પાસેથી ચોથ લેવી ઠરાવી હતી તો પણ તેઓની ફોજના બળ ઉપર તે વસુલ કરી લેવાનો આધાર ર્‌હેતો હતો. અમદાવાદ તૂટ્યા પછી પેશ્વાએ અને ગાયકવાડે આખો દેશ અર્ધોઅર્ધ વ્હેંચી લીધો હતો, અને મોગલ તથા મરાઠાઓ વચ્ચે ઉપરીપણાસંબંધમાં લડાઇયો થતી હતી તેમાં જમીનદાર લોકો ત્રાહીતપણે જોયાં કરતા હતા, અને તેઓના પરગણામાં જેની સત્તા ચાલતી તેઓને જમા આપતા હતા, અને તે જમા અથવા ખંડણી પણ એ જ પ્રમાણે તેઓ વ્હેંચી લેતા હતા. મોગલ કે મરાઠા, એ જમીનદારોના રાજકારભારની વચ્ચે પડ્યા નથી; અને મરાઠાનું રાજ્ય ચાલતું હતું તેવામાં, અકબરના વારામાં જે હક્ક અને છૂટો તેઓને પળતાં હતાં તે પ્રમાણેજ પળવા લાગ્યાં, તથા તેઓનો મરતબો તે જ પ્રમાણે જારી રહ્યો. પણ મરાઠા હથિયારથી દર વર્ષે તેઓની પાસેથી વધારે જમા ખેંચતા ગયા.*

મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કૂહે છે કે, "બન્ને નદિયો વચ્ચે આવેલી ખુલ્લી "જગ્યામાં, અને દક્ષિણ ભણીના મેદાનમાં, મરાઠી સરકારોને પોતાના "કામદારો રાખીને, દરેક ગામડામાં ઇન્સાફ કરવાને હક્ક હતો, અને તેઓને "ગામડાંની જમીનમાંથી અમુક ભાગ મળતો હતો, માટે તેઓની ઉપજનો "હિસાબ તેઓ તપાસતા હતા. બીજાં બધાં ગામડાં જમા આપીને પોતાનું "સ્વતંત્રપણું રાખી રહ્યાં. ઘણાં ખરાં ગામ જે તે નદિયોના કિનારા ઉપર "વશ કરી લીધેલા દેશની વચ્ચે હતાં તે નિયમિત, પ્રતિવર્ષે, પાસેના "મુલ્કી કામદારને ત્યાં જમે ભરતાં હતાં; પણ જેઓની જગ્યા વધારે "મજબૂત હતી, અથવા જેઓ વધારે છેટે હતા તેઓ મુલકગીરી ફોજથી "આપવાને અગત્ય પાડ્યા વિના જમા આપતાં ન હતાં. જે ગામોનો ઇનસાફ "કરવાનો અને ઉપજ તપાસવાનો હક્ક થયો હતો તે રૈયતી કૂહેવાતાં હતાં, "અને જે એકલી જમા આપતાં હતાં તે મ્હેવાસી કૂહેવાતાં હતાં; પણ

* પેશ્વાના એજંટ અમૃતલાલે કર્નલ વોકરને હકીકત આપ્યા પ્રમાણે.

"ઈડર અને લૂણાવાડા જેવા રાજાઓને છેલ્લો શબ્દ લાગુ કરવામાં "આવ્યો ન હતો. જમાબંધી ઉઘરાવનાર કામદારને પ્રતિવર્ષે જે ખંડણી "આપવામાં આવે છે તે જમાબંધી કહેવાય છે; લશ્કરી અમલદાર જે ઉઘ-"રાવી લે છે તે ઘાસદાણો કહેવાય છે. ઘણા મ્હેવાસિયો એવા છે કે, કુમા-"વિસદારને ન્હાની રકમ આપવાને ખુશી હોય છે, પણ મ્હોટી રકમ તો "લશ્કર લાવીને અડાવ્યા વિના વસુલ આપે જ નહિ. એ લોકો જમાબંધી "અને ઘાસદાણો બન્ને આપે છે; તેમાં જમાબંધી દરવર્ષ કુમાવિસદારને "આપે છે અને ઘાસદાણો પ્રસંગ પડ્યે લશ્કર લઈને અમલદાર જાય છે તેને "આપે છે. એ બન્ને પ્રકારના કર તે જમા કહેવાય છે અને એ બેમાંથી "એકેય જમીનની ઉપજનો મુકરર ઠેરવેલો હિસ્સો નથી."

અહિયાં રજપૂત જમીનદારો વિષે ગરાસિયાના સામાન્ય નામથી લખ-વામાં આવ્યું છે તેમના સંબંધમાં કર્નલ વૉકર નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

"સર્વેને પોતપોતાનાં ગામોમાં દેહાન્ત શિક્ષા, અને તેની ક્ષમા કરવાની "તથા ન્યાય કરવાની સત્તા છે, અને શિક્ષા કરવાને, અથવા કોઈ અપરાધી કે "હુકમ નહિ માનનારને શિક્ષા કરી હોય તે માફ કરવાની પરવાનગી મેળ-"વવા, પરગણાના મુખ્ય કસબામાં રહેનાર ઉપરી સરકારને લખાણ કર-"વાની અગત્ય તેમને કદિ લાગી નથી. અને વળી, સરકારની સામે કોઇએ "અપરાધ કર્યો હોય તો, જે ગરાસિયાની તે રૈયત હોય તે તેને શિક્ષાએ "પ્હોંચાડવાને ઘટતા ઉપાય લે એમ કરવામાં આવે છે. તેઓના હદ "બ્હારના સંબંધ વિષે પણ તેઓએ એજ પ્રમાણેની છૂટનો ઉપયોગ કરેલો "જણાય છે. આવાં ન્હાનાં સંસ્થાનવાળાઓને પોતાની હદ બ્હારનાં કામ "ઘણાં હોય નહિ, અને જે હોય તે ઘણું કરીને તેમના પાડોશી સાથે હોય, "પણ તેઓ એક બીજા પ્રતિ સલાહ, શાન્તિ અને લડાઈનો હક્ક ભોગવે છે. "તેઓના વેપારના ફેલાવાને અને રક્ષણ અર્થે, જેવા સંબંધની જરૂર હોય છે "તેવો સંબંધ તેઓ બાંધે છે. તેઓ કિલ્લા બાંધે છે, અને શિરબંધી રાખે છે. "જમા આપનાર કોઈ સંસ્થાનના બ્હારના કે ઘરના કામકાજથી જમા "લેનાર સંસ્થાનને, જો કાંઈ અડચણ જેવું હોય નહિ તો તે, કદિ તેના "કામકાજમાં આડે આવતું નથી. સર્વના સમજવામાં એવી જ તરેહથી છે "કે જમે આપવાથી જમે આપનારના સ્વતંત્રપણાને ખલેલ પ્હોંચતી નથી." * * *

"તેઓના વંશપરંપરાના જમીનના કબ્જા સાથે, તેને લગતા હક્ક "અને છૂટ તેઓ ભોગવે છે. ગામોના ગરાસિયા માલેકો, પોતાનો અને માલ "મિલ્કતનો બચાવ કરવા માટે, રજપૂતો અને બીજાઓને જમીન આપીને

"ચાકરિયે રાખે છે; ગામના હરેક કારીગરને, જ્યારે જ્યારે ખપ પડે ત્યારે "ત્યારે, તેઓ વેઠે બોલાવે છે; જે શખ્સની જમીન હોય તેમાં ઉગેલાં ઝાડનાં "ફળ ભોગવતો હોય, તથાપિ તે ઝાડ પડી જાય ત્યારે તેઓના ઉપર તેમ- "નો હક્ક થાય છે. લગ્ન કરવા દેવાને માટે તેમનો ઠરાવેલો કર આપવો "પડે છે, અને તેમને ઘેર બાળક અવતરે છે ત્યારે પણ વધાઈ એકઠી થાય "છે; રૈયતની પાસેથી તેમને જે ઉપજ મળે છે તેમાં તેઓ પોતાની મર- "જીમાં આવે તે પ્રમાણે વધારો ઘટાડો કરે છે."

જૂદી જૂદી જાતના અનાજની ઉપજમાંથી ઠાકોરોને જે ભાગ મળતો તે તેમની મુખ્ય ઉપજ હતી. વાડિયોની પેદાશ, શેરડી, કપાસ, તંબાકુ અફીણ અને બીજો પાક કે જેનું કળતર કરવાને મુશ્કેલ પડે છે, તેને માટે સલામી લેવાનો ઠરાવ હતો. જમીનની સલામીના એક ભાગ તરીકે તેઓએ કેટલીક વાર હળવેરો લીધેલો છે. કેટલીક વાર જમીનની ઉપજનો ભાગ થોડો ઠરેલો તેને બદલે જૂજ સલામી તેઓએ લીધેલી છે. ભાયાતને જમીન આપેલી હોય તેવે ઠેકાણે તેઓએ જમીનની ઉપજનો ભાગ તેમને લેવા દઈને રોકડ નાણાં પોતે લેવાનો ચાલ રાખેલો છે. ખેડુત લોકોએ થોડાં વર્ષ લગી દાણાની ઉપજ આપવાને બદલે તેના હક્કની જૂજ સલામી આપેલી છે. ઘણું કરીને સઘળાં ઝાડોની ઉપજ જમીનદારને પળતી. નિર્ધણિયાતો માલ, અને રખડતાં ઢોર પણ તેના જ હક્કનાં ગણાતાં હતાં. વેપારીના માલ ઉપર તેનું નાકું પ્હોંચતું; દારૂ વેચનાર ઉપર, તેમ જ ચામડાં રંગનાર, તથા ચામડાં સાફ કરનારના ઉપર તેનો વેરો હતો. તેમાં છેલ્લો લખેલો વેરો તો ગામનાં સર્વે ઢોરનાં ચામડાં ઉખાડી લેવાની પરવાનગી આપવા બાબતનો બાંભ વેરો તેઓ ઉઘરાવી લેતા.

લગ્ન ઉપરનો વેરો અર્ધા રૂપિયાથી તે બે રૂપિયા સુધીનો જૂજ હતો. ફોજદારી ગુન્હાનો ઉપજેલો દંડ ઠાકોરને મળતો હતો, અને અદાલતની ફરિયાદમાં કેટલીક વાર તો અપાવેલા દાવાનો ચોથો ભાગ મળતો હતો.

દરેક મહાલના રૈયતના ભાગનું કામકાજ મરાઠાઓએ કુમાવિસદાર અથવા જમાબંધી વસુલ કરનારને સોંપ્યું હતું. આ અધિકારીને પરગણામાં માત્ર થોડા કાળ સુધી રહેવાને બની આવતું, કેમકે એની જગ્યા લેવાને કોઈ બીજો માણસ વધારે આપવાનો ઠરાવ કરે તો તેને પેલાની જગ્યાએ નીમવામાં આવતો, તે માટે પ્હેલો ઠરેલો હોય તે પરગણાની જાથુ ઉપજ ઉપર અથવા રૈયતના સુખ ઉપર કાંઈ આધાર નહિ રાખતાં તેનાથી ઉસે- ડાય તેટલું તે ઉસેડતો. પૈસાદાર થઈ જવાને તેને એક રસ્તો હતો, તે એ

કે ફોજદારી ગુન્હાનો દંડ તે લેતો; અને ગમે તેવા મહાભારે અને ઘાતકી-પણાના ગુન્હા હોય તો પણ તે દંડ વિના બીજી વધારે સખ્ત શિક્ષા કરીને જવા દેવામાં આવતા નહિ. અદાલતના કજિયા ઘણું કરીને જમીનના કબ્જા વિષેના લેણદેણના, અને નાતજાત સંબંધીના થતા; તે કુમાવિસદારની સત્તા નીચે પંચ ઠરાવીને તેમને સોંપવામાં આવતા, અને કુમાવિસદાર તો તેનો અમલ કરાવી આપવાને જ વચ્ચે પડતો, તથા જે રકમ આપવાની હોય તેનો ચોથો ભાગ પોતાની મેળે ચડાવી જતો.

રજપૂત ઠાકોરોનાં સંસ્થાનોમાં કદાપિ મુલ્કી કે ફોજદારી કજિયા ચૂકવવામાં આવતા તો તે કામ ગરાસિયાના હાથમાં જ રહેતું. ભાટ અને ચારણ લોકોની સત્તા ઘણી ચાલતી હતી, અને તેઓની જેમાં જમાની હોય તે પ્રમાણે તેઓ પળાવતા હતા. કજિયા જ્યારે પંચાયતને સોંપવામાં આવતા, ત્યારે, તેવી બાબતમાં કુમાવિસદારના કરતાં ગરાસિયાની રીતિ સારી હતી. કજિયાવાળા પાસેથી ઠાકોર જુજ રકમ લેતો, તે તેઓ આપી શકે એવી હતી, અને તે ધર્માદા વાપરવામાં આવતી.[૧]

મુખ્યત્વે કરીને, તપ્તદિવ્ય અને સમ ખવરાવીને ન્યાય કરવામાં આવતો હતો. ગાયકવાડના રાજ્યમાં અને કાઠિયાવાડ તથા મહીકાંઠાના મુલ્કગીરી માહાલોમાં હજી લગણ પણ એવી રીતિ ચાલે છે. ફરિયાદીની પાસે ગમે તેવો પૂરાવો હોય, તોય પણ, તેનો ઉપયોગ કરવાને બદલે, પ્રતિવાદી પણ ફરિ-યાદીની પાસે એ જ રીતે કરાવવાને ચ્હાતો. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષકારો-માંથી એક જણ બીજાને ઉપર પ્રમાણેની રીતથી અજમાવી જોવાના કામમાં સફળ થતો, એટલે, તકરારી બાબતનો ઘણી વાર નીવેડો થઈ જતો; કેમકે, મુખ્યત્વે કરીને આબરૂદાર માણસો આ પ્રમાણેના ધોરણવતી પોતાની તક-રાર સાબીત કરવાની કડાકૂટ કરવી તે કરતાં લડી મરવાનું મૂકી દેવાનું વધારે પસંદ કરતા.

રેનાડોટની આરેબિયન મુસાફરોની ચોપડીમાં આ ચાલને બરા-બર મળતું આવે એવું વર્ણન છે, તેઓ કહે છે કે, "ઇન્ડીયોમાં એક "માણસ મોતની શિક્ષા કરવા જેવું અપરાધનું કોઈ બીજાના ઉપર "તહોમત મૂકે તો અપરાધીને પૂછવામાં આવે છે કે તપ્તદિવ્ય કરવાને તું

૧ પેશ્વા અને ગાયકવાડ પાસેથી કંપનીને ગૂજરાતમાં જે દેશ મળ્યો તે વિષેનો મિ૦ ડિગલે કર્નલ વૉકરને તા૦ ૧૮ મી જુન સન ૧૮૦૪ માં રિપોર્ટ કરેલો, તેની સાથેના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે છેલ્લી બાબત વિષે પણ ઉપર જૂવો.

"રાજી છે કે નહિ; જો તે હા કહે તો લ્હોડાના કડકાને ખૂબ ધિક ધિકા-
"વીને લાલચોળ કરે છે, પછી અપરાધીને કહે છે કે, તારો હાથ આગળ
"ધરચ. પછી તે હાથ ધરે છે એટલે વડનાં પાંદડાં સોત તેના હાથમાં ઉપરાં
"ઉપરી મૂકીને તેના ઉપર ધીકાવેલો લ્હોડાનો કડકો મૂકે છે.[1] આ પ્રમાણેની
"સ્થિતિમાં તે કેટલીકં વાર સુધી આગળ પાછળ ચાલે છે, અને પછીથી
"લ્હોડાનો કડકો ફ્હાડી નાંખે છે. ત્યાર પછી તરત જ ચામડાવતી તેનો
"પંજો મઠી લેઈને તેના ઉપર રાજાનો શિક્કો કરે છે. ત્રણ દિવસ પછી તેના
"હાથમાંથી ચામડું ફ્હાડી નાંખીને જુવે છે અને જો દાઝયાની નિશાની
"જોવામાં આવે નહિ તો તેને નિરપરાધી ઠરાવે છે; અને તેને જે શિક્ષા
"કરવાની ધમકી દીધી હોય છે તેમાંથી મુક્ત કરે છે; તથા તેના ઉપર
"ત્હોમત મૂકનારને સોનાની મૂર્ત્તિ દંડમાં આપવી પડે છે."

"કોઈ કોઈ વાર દેગડામાં પાણી ખૂબ ઉકળાવે છે તે એટલું બધું
"કે કોઈનાથી તેને અડકાય નહિ; પછી તેમાં લ્હોડાનું કડું નાંખીને તેમાં
"હાથ ઘાલીને તે કડું ફ્હાડી લેવાનું અપરાધીને ફરમાવવામાં આવે છે."
ત્હોમત મૂકનારને આવી બાબતમાં પણ સોનાની મૂર્ત્તિ આપવી પડે છે.

હાલનો એક ગૂજરાતી ગ્રન્થકર્ત્તા કહે છે કે, "અમારા ગામને પાદર
"એક લીંબડો છે, તે 'ચોરલીંબડો' ક્હેવાય છે, તે ઠેકાણે ચોરોને ઉન્હા
"સમ દેવામાં આવે છે. જ્યારે ચોર પકડવામાં આવે, અથવા કદાપિ
"કાંઈ વાંધો ઉઠે અને કોણ ચોર છે તે નક્કી થાય એમ હોય નહિ, ત્યારે
"બન્ને પક્ષકારોને, કે પછી એક જણાને, ઉન્હા સમ ખવરાવામાં આવે
"છે. પંદર વર્ષ ઉપર એક સોનીને સમ ખવરાવવામાં આવ્યા હતા તે
"જોવાને હું ગયો ન હતો પણ તેની વાત મેં નીચે પ્રમાણે સાંભળી છે:—

"રાજાના કારભારિયે ચોરલીંબડા આગળ લ્હોડાનું એક મોલું ઉન્હું કરાવીને
"સોનીના પ્રતિવાદીને કહ્યું કે એ તું ઉઠાવ. લોકો કહે છે કે, કોળિયે કાર-
"ભારીને લાંચ આપી હતી તેથી મોલું લેતી વેળાએ કોળિયે સૂર્યને પગે
"લાગીને કહ્યું કે હે સૂરજ બાપજી! જો હું સાચો હોઉં તો મને તારજે!
"એમ કહીને જેવો તે મોલાને અડકયો કે તરત જ પેલો કારભારી બોલી ઉઠયો
"કે કોળી તરી ચુકયો. પછી સોનીને કહ્યું કે તું સાચો હોઉં તો આ મોલું
"ઉપાડ. પછી સોની અંગરખું પાઘડી ઉતારીને ત્યાં આગળ ગંગા વાવ છે
"ત્યાં ન્હાવા ગયો. અને ઘણો ખેદ પામીને વિચારવા લાગ્યો કે આ વાવમાં

૧ આવાં તપ્તદિવ્ય કરીને સોગન ખવરાવેલા માણસો અમે અમારી નજરે જોયલા છે. પાંદડાં માણસને નુકસાન થવાથી બચાવે છે.

"પડીને જીવ આપું. તે વેળાએ વાવમાંથી શબ્દ થયો કે 'હિંમત રાખ.' આવું "સાંભળીને સોનિયે આગળ પાછળ જોયું પણ ત્યાં આગળ કોઈ તેના જોવામાં "આવ્યું નહિ, ને ઉપરથી તેણે ધાર્યું કે, કોઈ દેવે મને આજ્ઞા કરી છે. "ન્હાયા પછી, તે હિંમત રાખીને બ્હાર નીકળ્યો, પણ જ્યારે તેણે મોલા "સામું જોયું અને તે ઘણું ધિકધિકતું તેણે દીઠું ત્યારે તો તે ઘણો જ ડરી "ગયો, પણ તેટલામાં તો મોલા ઉપર કીડિયોની હાર ચાલતી તેના જોવામાં "આવી, એટલે તેને હિંમત આવી. પછી તે સૂર્યને પગે લાગીને બોલ્યો કે, "ઓ સૂરજ બાપજી ! જો હું સાચો હોઉં તો મને તારજે. એમ કહીને "હાથવતી તેણે દેવતામાંથી મોલું બાહાર ફ્હાડી લીધું અને પોતાની ડોકમાં "નાંખ્યું. ત્યારે કારભારિયે કહ્યું કે, તું તારી મેળે તર્યો; હવે મોલું હેઠે "નાંખી દે; પણ સોનિયે કહ્યું કે, 'મને બાઈરાજ (ઠકરાણી) પાસે જવા "દ્યો, પછી મોલું કહાડી નાંખીશ.' તે વેળાએ બે ભરવાડ પાસે ઉભેલા "હતા તેમાંથી એકે પોતાની લાકડીવતે સોનીની કોટમાંથી મોલું ફ્હાડી "નાંખ્યું તે ભોંય ઉપર જ્યાં પડ્યું ત્યાં ધૂળ ઘણી તપવા લાગી. પછી "કોળીને કહ્યું કે તું પણ એ જ રીતે આ મોલું તારી કોટમાં નાંખ, પણ "તે કોળીથી તે પ્રમાણે થઈ શક્યું નહિ, એટલું જ નહિ, પણ પ્હેલી વાર "તેણે હાથ અડકાડ્યો હતો તેથી તે દાઝયો હતો અને ફોલ્લો પડ્યો હતો "તેથી કોળી જૂઠો પડ્યો, અને સોની સાચો ઠર્યો. પછી ગામના લોકો એ "તમાસો જોવાને ભેગા થયા હતા, તે ઘેર વેરાઈ જતી વેળાએ ક્હેવા લાગ્યો "કે આ કળિયુગમાં પણ પરમેશ્વર પૃથ્વી છોડીને જતો રહ્યો નથી."

"એ જ રીતે કોઈ વેળા લ્હોડાની સાંકળ અથવા ગોળો તપાવીને "અપરાધી પાસે ઉપડાવવામાં આવે છે; અને કોઈ વાર તાવડામાં તેલ "ઉકળાવીને તેમાં વીંટી કે ત્રણ પૈસા નાંખીને તે ફ્હાડાવવામાં આવે છે. મારા "સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, એક અપરાધિયે ઉન્હા સમ ખાવા કબૂલ "કર્યું, એટલે કડાઇમાં તેલ ખૂબ ઉકળાવ્યું, અને તેમાં નાળિયેર નાંખ્યું તે "ફાટી ગયું એટલે તેમાં પૈસા નાંખીને સમ ખાનાર પાસે ફ્હડાવ્યા તે 'ફ્હાડનારને પોતાની સાચી વાતને લીધે તેલ ઠંડા પાણી જેવું લાગ્યું.

" ધોલેરા પાસે ભડિયાદ ગામમાં ભડિયાદરો પીર છે, ત્યાં જઈને "કેટલાક લોકોને સમ ખવરાવે છે, તે એવી રીતે કે, લ્હોડાની બેડી અપરાધીના "પગમાં પ્હેરાવીને તેને પીરની સામો ચલાવે છે તેવામાં તે બેડી તૂટી પડે છે, એટલે સમ ખાનાર સાચો ઠરે છે. અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એ બેડી બનાવવામાં યુક્તિ કરે છે તેથી તે તૂટી પડે છે."

"ભાવનગરમાં સમ ખવરાવવાનો એક બીજા પ્રકારનો ધારો છે. "ત્યાં એક પથ્થરમાં બારી જેવું બાકોરૂં છે તેમાં થઈને, જેના ઉપર શક "આવતો હોય તે ચાલ્યો જાય તો તે સાચો ઠરે છે, અને જે નીસરી શકે "નહિ તે જૂઠો ઠરે છે. તે સત્યઅસત્યની અથવા ધર્મપાપની બારી કહેવાય છે.

"ટાઢા સમ ખવરાવાની રીતિ એવી છે કે, સમ ખાનાર કહેશે કે "શિવની મૂર્ત્તિ ઉપરથી ફૂલ ઉપાડી લેવાને, અથવા કોઈ દેવને પગે હાથ "મૂકવાને હું તૈયાર છું. જો સામો માણસ વાત કબૂલ કરે તો તે પ્રમાણે "સમ ખાવાથી તે સાચો ઠરે છે. હિન્દુને ઘણા આકરા ટાઢા સમ "ખવરાવવામાં આવે છે ત્યારે બ્રાહ્મણના ગળે હાથ મૂકાવે છે, અથવા એ "કરતાં પણ ઘણા સખ્ત સમ ખવરાવવા હોય છે ત્યારે ગાયને ગળે પાળી "મૂકાવે છે. એનો અર્થ એવો કે જો તે જૂઠા સમ ખાય તો તેને બ્રાહ્મણ "અથવા ગાય માર્યા (બ્રહ્મહત્યા કે ગૌહત્યા) જેટલું પાપ બેસે. આ સર્વ "પ્રકારના સમમાં ઘણો ભરમ રહેલો છે અને કંઈ મ્હોટી તકરાર આવી પડે "છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; ન્હાની તકરારને માટે હલકા "સમ દેવામાં આવે છે.

"બ્રાહ્મણ જનોઈના સમ ખાય છે; રજપૂત તરવારના સમ ખાય છે; "વાણિયો શારદા અથવા સરસ્વતિ(ચોપડા)ના સમ ખાય છે; ખેડુત બળદ-ના સમ ખાય છે; મુસલમાન રોજાના અથવા પીરના સમ ખાય છે; શ્રાવક "પોતાના ધર્મના સમ ખાય છે અથવા પચખાણ કહે છે. કેટલાક લોકો "દીકરાના, રજકના, આશાના, જુવાનીના, ભાઈના, બાપના, માના, અથવા "આંખોના સમ ખાય છે; તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે, જો જૂઠા સમ ખાય "તો જેના સમ ખાય તેની હાનિ થાય. બાયડિયો પોતાના ધણીના કે "છોકરાના સમ ખાય છે; રાંડીરાંડને સમ ખાવા પડે છે ત્યારે કહે છે કે, "'હું જૂઠું બોલતી હોઉં તો મને સાત ભવ આવા મળો.' વૈષ્ણવ પોતાની "કંઠીના સમ ખાય છે, વેરાગી માળાના, કારીગર કિસબના, ખારવા "રત્નાગરના, ધનવંત લક્ષ્મીના, અને નિશાળીઓ વિદ્યાના સમ ખાય "છે; સોની, માતા એટલે ગમે તે કોઈ દેવીના પણ મુખ્યત્વે કરીને વાઘેશ્વરી-"ના સમ ખાય છે, તથાપિ શરીરે કોઈ માતાના (જાડાના) સમ ખાધા "છે એમ માની લઇને તેની અસર પોતાને નડે એમ માનતો નથી. જો "કોઈ શખ્સ પોતાના પૂર્વજના કે કોઈ મરી ગયેલાના સમ ખાય તો તે "મજુર થતા નથી. છોકરાઓ બે દાંત વચ્ચે જીભ દબાવીને પછી સમ "ખાય તો (અંગરેજ નિશાળિયો ડાબી બાજુએ દબાવીને ખાય છે) તેની

"ચિંતા રાખવામાં આવતી નથી. કાંઈ અમુક કાર્યને માટે કોઈને કોઇયે "સમ ખવરાવ્યા હોય તો સમ ખવરાવનાર કહે કે 'સમ ફોક છે,' એટલે "સમ છૂટે છે. ગામડામાં એવા સમ ખાવાના વિશ્વાસથી ઘણો વ્યવહાર "ચાલે છે અને કેટલાક તો જૂઠા સમ ખાતા જ નથી."

મહીકાંઠામાં અહંમદનગરની પાસે પીર ભડિયારાની બીજી એક જગ્યા છે, ત્યાં આગળ પણ લોકોની તપાસ સમ ખવરાવીને કરવામાં આવે છે. પીરના સમ ખવરાવવાની બીજી રીત એવી છે કે, પીરને લૂગડાના ઘોડા ચડાવવામાં આવે છે, તે સમ ખાનાર પાસે ઉપડાવે છે. કડીની પાસે મેલડી માતાનું દેરૂં છે. તે માતાના સમ ખવરાવતી વખતે અપરાધી માતા આગળ આરતી ઉતારીને કહે છે કે, "જો હું જૂઠું બોલતો હોઉં તો મેલડી માતા મને આટલા દિવસમાં પૂછે!" સાદરાની પાસે ઢબોડામાં હનુમાનનું એક દેવાલય છે તે ઢબોડિયા હનુમાન કહેવાય છે. જો કોઈને હલકા સમ ખવરાવવા હોય તો આ હનુમાનને પગે હાથ મૂકાવે છે; પણ જો ભારે સમ ખવરાવવા હોય તો અપરાધીને હનુમાનના ઉપર ચડાવેલા તેલનો પ્યાલો પાય છે. સામળાજીમાં દેવના ઉપર ચડાવેલું ફૂલ ઉપાડવાનું કહેવામાં આવે છે.

પાલણપુર અને દાંતાની આસપાસના પરગણામાં તકરાર પતાવી દેવાની રીતિ નીચે પ્રમાણે ચાલે છે: નદી અથવા જ્યાં જોઇયે એટલું પાણી હોય ત્યાં, પ્રતિવાદી પોતાના મિત્રોને લઈને જાય છે, અને વાદી પણ સાથે તીરકામઠું લઇને જાય છે. પ્રતિવાદીને પોતાના ઉપર આવેલું તોહોમત મટાડવું હોય છે તો વાદી કામઠાવતે તીર ફેંકે છે તે પ્રતિવાદીનો મિત્ર લઈને પાછો આવે ત્યાં સુધી તેને પાણીમાં ડુબકી મારીને રહેવું પડે છે.

ભાવનગરમાં જેવો પથ્થર છે તેવા જ પ્રકારના પણ વિશેષ ચમત્કારિક એક પથ્થર વિષેનું વર્ણન કર્નલ ટૉડ આપે છે, તે શત્રુંજય પર્વતની પાસે છે. તે કહે છે કે, "નેમીનાથની ચોરી પાસે સપાટ સાદો પથ્થર છે, "તેમાં ત્રણ ફૂટ ઉંચે પંદર ઇંચના પરિઘનું એક કાણું છે, તે મુક્તદ્વાર કહે-"વાય છે; તેમાં થઇને જે પોતાનું શરીર સંકોચીને નીકળી શકે તે ખચિત "મુક્ત થાય. પૈસાવાળાના છોકરાઓ, જેઓની ચરબી વધી ગયેલી હોય "તેઓ, પોતાની ઘણી ચરબી ઓછી કરે નહિ તો, થોડા જ આ અજ-"માયેશ ખમી શકે એમ છે. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મુક્તદ્વારની પાસે જ "એક પથ્થરની ઊંટની મૂર્તિ છે તે જીવતા ઊંટ જેવડી છે, અને આ બધા

"ઉભા પથરા સૂળ એટલે સોય કહેવાય છે. તેથી આપણા બાયબલમાં "લખેલું મનમાં સાંભરી આવ્યા વિના રહેતું નથી."[૧]

ડભોઈની પાસે એવી જ જાતને એક પથ્થર છે તે મામા ડોકરી કહેવાય છે અને તે વિષે ઓરિએંટલ મેમ્વારના કર્તાએ લખેલું છે.

આ પ્રમાણેની સમ આપીને ચોકશી કરવાની રીતિ, અને બીજી એવા જ પ્રકારની, ગૂજરાતના જૂદા જૂદા ભાગમાં નિત્ય ચાલતી જ છે, તે સર્વેનો એક જ હેતુ છે. આરોપિતનો ન્યાય કરવાનું ન્યાયાધીશોનું ગજું નહિ હોવાને લીધે આરોપિતને જે સમ દેવામાં આવે તે કબૂલ કરવાથી અથવા તે નાકબૂલ કરવાથી તે નિરપરાધી છે કે અપરાધી છે એ વાત તેમને જ મ્હોંડે નક્કી કરાવવામાં આવતી હતી. આ પ્રમાણે તે બધાય પરમેશ્વર પાસેથી ન્યાય પામવાના ઉપાય હતા.[૨]

---

૧ એ લખાણ નીચે લખેલી મતલબનું છે, "સોયના નાકામાં થઈને ઊંટને "નીકળી જવાનું કામ સ્હેલું છે, પણ દ્રવ્યવાન્ માણસને સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કર- "વાનું કામ કઠિણ છે." ર. ઉ.

૨ ગ્લાસ્ટનબરીના પ્રાચીન દેવલની પવિત્રતાના પૂરાવા સંબંધી માલ્મસબરીનો વિલિયમ કહે છે કે, "માણસના સ્મરણમાં છે કે, સર્વે લોકો પાણીના અથવા અગ્નિના "સાધનથી સોગન ખાતા પ્હેલાં તેઓએ ત્યાં પોતાની અરજિયો મૂકી અને તેઓનો "છૂટકારો થયો તેથી પ્રસન્ન થયા, માત્ર એક જ બાતલ રહ્યો." પણ તે કોણ તે વિષે આપણને બાતમી આપવાને તે ના કહે છે. જો આ લખાણ ખરૂં હોય તો અમને ભય લાગે છે કે, આટલા બધા સાધુ પુરૂષો જેમાં ભેગા રહે એવા આ સ્થાનની પવિત્રતા કોઈ કોઈ પ્રસંગે અસત્યને આશ્રય આપવાને સાધનભૂત થયેલી ખરી.

કેણ્ટરબરીમાં 'સેણ્ટ થામસ આ એકેટ'નું દેવલ છે, ત્યાં આવા જ પ્રકારના ચમત્કાર બન્યા વિષેનું એક મઠવાસી ઇતિહાસકર્ત્તા જણાવે છે અને કહે છે જે ઉપરના સાધુએ ધર્મને માટે પ્રાણત્યાગ કરચો તે સમયે તે વિદ્યમાન હતો અને તેના ગ્રન્થ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, પાણીના સાધનથી સોગન દેવાની રાજકીય અધિકારિયોને વારે વારે અગત્ય પડતી. તે કહે છે કે "જંગલ વિષેના કાયદાની રૂઇયે બે જણ ઉપર "હરિણ ચોરવાનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો; આ વિષેની તપાસ પાણીના સાધનથી "સોગન આપીને કરી, તેમાં એક સપડાઈ ગયો એટલે તેને ફાંસીએ દીધો. બીજાએ શેણ્ટ "થામસની સહાય થવા પ્રાર્થના કરી તેથી બચી ગયો. એક બીજાના ઉપર સરાણનો "એક પથ્થર અને હાથનાં મોજાંની જોડી ચોરવા વિષેનો અપરાધ મૂકવામાં આવ્યો, "અને પાણીના સાધનથી સોગન આપીને, તેની તપાસ કરી તેમાં સપડાઈ ગયો એટલે "તેની આંખ્યો કહાડી લેવામાં આવી, અને તેનાં અવયવ કાપી નાંખ્યાં, પણ તેણે "સેંટની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી સર્વે હતું તેવું થઈ ગયું."

આ ઉપરથી જણાય છે કે, ઈંગ્લંડમાં ટાઢાઉન્હા સોગન આપવાનો ચાલ માત્ર

દેશના ચાલ પ્રમાણે, જે ગામની હદમાં ચોરી થઈ હોય ત્યાંથી બીજે ગામ પગલું જાય નહિ તો ત્યાંના લોકોને વળતર ભરી આપવું પડતું.

ચોક્કસ પ્રસંગ ઉપર જ હતો, એમ નથી. ખરૂં જોતાં મૂળ એંગ્લો સાક્સન કાયદાના ધારાનો એ એક મુખ્ય આધાર હતો, અને તે વેળાએ અપરાધિયોને તપાસવાની માત્ર એ જ રીતિ ચાલતી હતી. ત્રીજા હેનરી રાજાના વારા લગી, ટાઢા ઉન્હા સોગન આપીને તપાસ કરવાનો ધારો ફહાડી નાંખવામાં આવ્યો ન હતો. બ્લાકસ્ટોન આપણને કહે છે તે પ્રમાણે, તે સમય લગી, ઇંગ્લંડમાં અને સ્વિડનમાં ધર્મ-સત્તાધીશોએ અને સંસારી રાજ્યકર્ત્તાઓએ માત્ર દેવલોમાં અને બીજાં પવિત્ર સ્થાનોમાં એ ધારા ચલાવવાની છૂટ આપી હતી. આ પ્રમાણે ખરી વાત છતાં એ ધારો ફહાડી નાંખવાને દેવલ સાથે સંબંધ ધરાવનારા લોકો મુખ્ય સાધન હતા, કેમકે, હેનરીના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષના દરબારી કાગળો, લૅંકેશાયર, કમ્બરલાણ્ડ, અને વેસ્ટમોરલાણ્ડ(તે દિવસના ઉત્તર ભણીના વિભાગ)ના ફેરણી કરીને ન્યાય કરનારા ન્યાયાધીશોના ઉપર લખેલા આપણા જોવામાં આવ્યા છે તેમાં તેઓએ લખ્યું છે કે, અગ્નિ કે પાણીના સાધનથી અપરાધિયોની તપાસ કરવાનો ધારો રોમન ચર્ચ-વાળાઓ ભણીથી બંધ કરવામાં આવ્યો. તેને બદલે, જેઓએ ચોરીના, ખૂનના, દ્વેષથી ઘર બાળવાના અને એવા જ બીજા અપરાધ કર્યા હોય તેઓની તપાસ બીજી કોઈ રીતિથી કરવી એ વિષે, ન્યાય કરવાના સરકિટ ઠરાવમાં આવ્યા તેની અગાઉ કાંઈ ઠરાવ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે જેઓએ ઉપર લખેલા પ્રકારના અપરાધ કર્યા હોય તેઓની તપાસ ન્યાયાધીશોએ તે વેળાએ ઠરાવેલા નવા ધારા પ્રમાણે કરવી એવું કાઉન્સીલના અનુમતથી રાજા ઠરાવે છે. સુમારે તે જ સમયમાં બીજા વાલ્ડેમાર રાજાએ ડેન્માર્કમાં તપ્તદિવ્યથી તપાસ કરવાની રીતિ ફહાડી નાંખી, તો પણ, તે સમય પછીની કેટલીક રીતિઓમાં એવાં ચિહ્ન રહી ગયાં છે કે જેથી તપ્તદિવ્યથી સોગન આપવાનો આગળ રીવાજ હતો એમ જૂના લેખો ઉપરથી જણાઈ આવે છે; જેમ કે, મીડ સમર ઇવ (દક્ષિણાયન) જે જુન માસની તા૦ ૨૧ મિયે બેસે છે તે દિવસે થતા ઉત્સવની વેળાએ સળગતા અગ્નિ ઉપર થઈને કૂદી જવાની કુશળતા બતાવવામાં આવતી, પણ પાછળથી, તેને વ્હેમ ગણી પાદરિયોએ એવી ક્રિયામાં સામીલ ર્‌હેવું નહિ એવી તેમના વડા ધર્માધ્યક્ષ ભણીથી મના કરવામાં આવી છે. જે જાદુખોરિયા હોય તેમને પારખી ફહાડવા માટે, પાણીમાં નાંખી તરાવવાનો અથવા, ચર્ચબાયબલ (દેવલમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મપુસ્તક રાખવામાં આવતાં તે) સામું મૂકી તેમને તોળવાનો રીવાજ લાંબી મુદતથી ચાલતો હતો, તેમાંથી જેઓ પાણી ઉપર તરી આવેલા એવા લોકો વિષે જેમ્સ રાજાના ડીમોનોલોજી નામના પુસ્તકમાંથી બાણ્ડે ઉતારો કરી લીધો છે તે એ છે કે, "કારમઃ- "પાણીની અતિ ઘણી અપવિત્રતાની અલૌકિક નિશાની દાખલ પરમેશ્વરે એવું ઠરાવેલું "જણાય છે કે જેઓએ બાપ્ટિઝમનું પવિત્ર જળ ઉતારી નાંખ્યું છે અને જેઓએ "તેથી થતો લાભ સ્વીકાર્યો નથી તેઓને જળ પોતાના અંતરમાં સંઘરશે નહિ." ગમે તેમ કોઈની ખાતરી કરી આપવા સારૂ પાણી કે અગ્નિમાં પાર પડી જવાની કૂહેવત

એટલા માટે શકવાળું કોઈ આવીને ગામની સીમમાં ભરાઈ પેસે નહિ તે સારૂ ચોકશી રાખવાનું કામ પોલિસવાળાઓને માથે હતું. વળી આગલી રાત્રે અજાણ્યાં પગલાં પડેલાં હોય તો પરોડિયામાં તપાસી રાખીને સાચવી રાખવાનું તેઓને માથે હતું કે તે વિષે પૂછવામાં આવે તો ખાતરી થાય એવી રીતથી પગલું પકડીને આગળ ચલાવવવાને તેઓનાથી બની આવે.[1]

તરીકેની બોલવાની પદ્ધતિ પડી ગઈ છે, એ પણ એક સો વશા તો ટાઢા ઉન્હા સોગન સંબંધીની નિશાની રહી ગઈ છે. કેદીને તેના અપરાધપત્રના ઉત્તરમાં તેની તપાસ "પરમેશ્વર અને દેશથી" અથવા વધારે ઘટિત રીતે બોલિયે તો "પરમેશ્વર અથવા દેશથી એટલે ટાઢા ઉન્હા સોગન અથવા જુરીથી કરવા વિષેનું લખી આપવાને ફરમાવવામાં આવે છે, એમાં પણ, ટાઢા ઉન્હા સોગન આપવાની રીતિની નિશાની રહી ગયેલી આપણા જોવામાં આવે છે.

ઇંગ્લંડના અંદરના પ્રાન્તોની આપણી કોર્ટમાં અને સ્કાટલાંડની શેરીફ કોર્ટોમાં પક્ષકાર સોગન ખાય તે ઉપર મુકદ્દમાનો આખો અથવા થોડો પણ આધાર ગણવામાં આવે છે, એમાં પણ, ટાઢા ઉન્હા સોગનની પ્રાચીનની રીતિ ભણી આપણે વળિયે છિયે.

બેન્થમ નામનો એક ન્યાયશાસ્ત્રી કહે છે કે, "એવા મુકદ્દમા આવે કે જેમાં "સાક્ષિયો મળી શકે નહિ, અને જેમાં વાદી પ્રતિવાદીના હા કે ના કહેવા ઉપર જ "આધાર રાખવાનો હોય, તેમાં, વાદીને તેના પ્રતિવાદીના અંતઃકરણને વિનવવાનું રહે "છે, તે સાધનનો ઉપયોગ શું તેને નહિ કરવા દેવો જોઇયે? એનું ઉત્તર હું એવું આપું "છું, કે એવા સર્વે મુકદ્દમામાં (અને તેઓ ખરા દિવાની વહિવટના દાખલા નથી, પણ "ઉન્હા તપાવેલા લ્હોડાથી, ઉકાળેલા પાણીથી, ઉન્હા ટાઢા સોગન ખવરાવવામાં "આવે છે તેના જેવું એ પણ એક છે) એ બહુ સારૂં છે," ઇત્યાદિ.

૧ જે ચાલતી રીતિ વિષે અમે આ ઠેકાણે લખ્યું છે, તેના સરખી જ રીતિ, એક વાર આપણા પોતાના જ દેશમાં ચાલતી હતી, એ એક આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે. રસલ તેના યૂરોપના અર્વાચીન ઇતિહાસના પેહેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૫૩ મેં લખે છે કે, "એંગ્લો "સેક્શન લોકોના ફોજદારી કાયદા, બીજા ઘણા જંગલી લોકોની પેઠે, ઘણા સખ્ત "હતા નહિ. ગમે તે પ્રકારનું ખૂન કરવામાં આવે તેને માટે, અને ગમે તે પદવીના "માણસના ખૂનને માટે અને રાજા તથા ધર્મગુરૂનું ખૂન કરવામાં આવે તો પણ તેને "બદલે પૈસા અપાવાનું બસ ધારવામાં આવતું હતું, તેમાં રાજાના કરતાં ધર્મગુરૂનું "માથું, કેંટના કાયદા પ્રમાણે વધારે મૂલનું ગણવામાં આવતું હતું. તેમ જ સર્વે પ્રકા- "રના જખમને માટે પણ ઠરાવવામાં આવતું હતું; અને જે પુરૂષ તેના પડોશીની સ્ત્રી "સાથે વ્યભિચાર કરતાં પકડાયો હોય, તેને એથલબર્ટના કાયદાની રૂઇયે, દંડ અપા- "વવાની, અને તેને બીજી સ્ત્રી ખરીદી આપવાની આજ્ઞા કરવામાં આવતી હતી. લૂંટની "શિક્ષાના પ્રકાર ઘણા હતા, પણ તેમાં દેહાંત દંડની શિક્ષા ન હતી. જો કોઈ માણ- "સના ચોરિયે ગયેલા ઢોરનું પગલું, જેના તાબાની ભોંયમાં જઈ પ્હોંચ્યું હોય તે ત્યાંથી "આગળ કહાડી આપે નહિ તો, તેને તેનું મૂલ આપવું પડતું હતું.

દેશના વંશપરંપરાના ઠાકોરોની હકુમત નીચે જે મુલક હતો તે, અને જે મધ્યસ્થ સરકારના અમલ નીચે બિલકુલ હતો તે સિવાય, ગૂજરાતની કેટલીક જમીનનો ભાગ વચલી સ્થિતિનો હતો, તે એક વર્ગના લોકોના અમલ નીચે હતો, અને તે લોકોના તેના ઉપર વંશપરંપરાનો હક્ક ન હતો, તો પણ, તેને સારી પેઠે મળતો આવે એવા પ્રકારનો હક્ક મેળવી લેવાને તેઓ ફત્તેહ પામ્યા હતા. આવા વર્ગના લોકોમાંથી, આગળ પડતા દાખલા તરીકે ધોળકાના કસબાતિયોનો દાખલો અમે પસંદ કરિયે છિયે. કર્નલ વૉકર કહે છે કે, "મોગલ રાજ્યની સમાપ્તિ થવાની અગાઉ, જેઓએ યોગ્યતા મેળવી "રાખી હતી એવા કસબાતિયો, જે હથિયારના બળથી ભાગ્યશાળી થયા હતા "તે ધોળકામાં વસ્યા. તેઓના જથ્થાને લીધે અને તેઓની શૂરી ચાલને લીધે "તેઓની સત્તા ઘણી હતી, અને તેમનાથી લૂટફાટ કરનાર કાઠી ડરી જતા "હતા. દેશના આ ભાગમાં જ્યારે મરાઠાઓએ શ્રેષ્ઠતા મેળવી લીધી ત્યારે "તેમને તેઓ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. આ સમયે, રાજ્યના ફેરફાર થતા, "અને વારે વારે લડાઇયો ઉઠતી હતી તેથી ગૂજરાત નિર્ધણિયાતી સ્થિતિમાં "આવી પડ્યો હતો, અને ધોળકા પરગણું લગભગ વગર ખેડાણનું ઉજ્જડ "મેદાન થઈ પડ્યું હતું. આ અવ્યવસ્થા ટાળવાને અને દેશમાં જેની સત્તા "ચાલતી હોય અને જેઓની પાસે પૈસો હોય એવા માણસોના આશ્રય "વિના પરગણું આબાદ કરવાને ગાયકવાડ સરકારની શક્તિ ન હતી. આ "પ્રસંગે કસબાતિયોએ એવી માગણી કરી કે 'દરેક ગામ જે અમે આબાદ "કરિયે તે એક ચોક્કસ ભાવથી ઇજારે આપો તો કેટલાંક ગામો અમે "આબાદી ઉપર આણિયે.' આ તેમની માગણી કબૂલ રાખવામાં આવી, "અને ત્યાર પછી, જેમ જેમ ગામડાં તૂટવા માંડ્યાં, તેમ તેમ, કસબાતિયોને "ઇજારે આપવાનો ચાલ પડી ગયો."

"પણ એંગ્લો સેક્શન લોકોમાં અપરાધની શિક્ષા ચમત્કારિક હતી તે પ્રમાણે "ઢોંગભરેલા પૂરાવા પણ તેવા ઓછા હતા નહિ." ગ્રન્થકર્ત્તા પછીથી ટાઢાકન્હા સોગન આપવાની રીતિનું વર્ણન આપે છે.

પ્રકરણ ૫.

બ્રિટિશની સત્તા નીચે રજપૂતોની જમીનનો વહિવટ.

મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટને તા૦ ૬ ઠ્ઠી એપ્રિલ ૧૮૨૧ને[1] દિવસે નોંધ કરી છે તેમાં બ્રિટિશની સત્તાનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ થયો તેથી થતી અસર વિષે લખ્યું છે. મહીકાંઠાની ઉત્તર ભણીના બ્રિટિશના મુલકના અમદાવાદ અને ખેડા એવા નામના બે જિલ્લા પાડ્યા છે. તેઓમાં તે ક્હે છે કે, "ખાલસા "અને ગરાસિયા એવા બે પ્રકારનાં ગામ આવ્યાં છે." મોગલ અને મરાઠા સરકાર પોતાને હાથે જે ગામોની વ્યવસ્થા કરતા હતા તે ખાલસા ક્હેવાય છે, અને ઠાકોરોની વંશપરંપરાની સત્તા નીચે જે ગામ હતાં તે ગરાસિયા ગામ ક્હેવાય છે. "ખાલસા ગામનો સર્વે વહિવટ સરકારથી કરવામાં આવે "છે, અને ગરાસિયા ગામ ગરાસિયાઓના કબ્જામાં ર્‌હે છે. તેઓની પાસેથી "સરકારને મ્હેસુલ લેવાનું હોય છે, પણ આગળ તો બધો બંદોબસ્ત "તેઓની પાસે રખાવવામાં આવતો હતો. ગરાસિયા ગામના ખરેખરા બે "ભેદ પડેલા છે, તેમાં, જે ગામ રજપૂત અથવા ગરાસિયા લોકોના તાબામાં "હોય છે તે ગરાસિયા ગામને નામે ઓળખાય છે, અને જે કોળિયોના "તાબામાં છે તે સામાન્ય રીતે મ્હેવાસ ક્હેવાય છે. રજપૂત લોકો, જો કે "પરદેશી છે તો પણ, જ્યારે મુસલમાનોએ ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે, "તે દેશ તેમના તાબામાં હતો; તે સમયે તેઓ કેટલાક તાલુકા અને ગામો "રાખી રહ્યા, અને છેવટે, મોગલોની નબળી સ્થિતિ થઈ ગઈ ત્યારે, બીજા "તાલુકા અને ગામો, પગપેસારો કરીને, પાછાં સ્વાધીન કરી લીધાં. તેઓ "કોળિયો કરતાં વધારે સુધરેલા તેમ જ વધારે શૂરવીર જાતિના છે; અને "કોળી લોકોના કરતાં તેમના દાવાને વધારે માન આપવામાં આપેલું જોવામાં "આવે છે, તેનું કારણ પણ કદાપિ આ હકિકતને લીધે જ હશે; તેમ જ "પ્રાન્તનું રાજ્ય તેઓએ વધારે આધુનિક સમયથી કબ્જે કરી લીધેલું છે "તેને લીધે, પણ હોય. કોળી લોકો, જો કે સો વશા તો મૂળના ર્‌હેવાશી "છે, તો પણ, ઘણું કરીને તેઓ હુલ્લડખોર અને કાંઈ નહિ તો ટંટાખોરિયા "ગામડિયા ગણાયલા જણાય છે; અને તેઓએ આગળની સરકારોની નબ-

[1] ઈસ્ટ ઈંડિયા હાઉસ ઇત્યાદિનાં દફતરમાંથી પસંદ કરેલા કાગળો, કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટરની આજ્ઞાથી ૧૮૨૬ ની સાલમાં છાપવામાં આવ્યા છે, તેના ત્રીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૬૭૭ થી ૬૯૭ સુધી જુવો. સંગ્રહકર્ત્તા ક્હે છે કે "અસલ છે તે ઘણે ઠેકાણે "સમન્વય નહિ એવું અને ખાંપણવાળું છે." એટલા માટે જ્યાં જણાઈ આવ્યું ત્યાં અમે ખરાં નામ દાખલ કરવાને ચૂકયા નથી.

"જોઈ જોઈ સરકારનો વાજબી હક્ક અટકાવ્યો હતો અથવા તો તે આપ-
"વાને અખાડા કર્યા હતા. બન્ને જાતિના લોકો સરકારને રકમ ભરે છે
"અને તે વધારવાનો હક્ક સરકારને હોય એમ જણાઈ આવે છે. તેઓનાં
"ગામોની અંદરખાનેની વ્યવસ્થાની આડે આવવાનો, અથવા તેઓની ઉપ-
"જની સ્થિતિ કેવી છે તે તપાસવાનો રીવાજ ન હતો. આપણી સરકારે,
"તેમની અંદરખાનેના વહિવટમાં હમેશ હાથ નાંખ્યા વિના પોતાનો હક્ક
"સ્થાપિત કર્યો છે. પણ હવણાં થોડા સમયથી ગરાસિયા અને મ્હેવાસનાં
"ગામોમાં તલાટિયો રાખીને તેઓની ઉપજની તપાસ કરવા માંડી છે.
"ધંધુકા, રાણપુર, અને ગોધાનાં આખાં પરગણાં, મુખ્ય કસબા વિના,
"ગરાસિયા રજપૂતોના હાથમાં છે. તે જ પ્રમાણે, ધોળકાનો ઘણો ખરો
"ભાગ પણ તેમના જ હાથમાં છે; મરાઠા જુલમથી દબાવી પડતા હતા,
"તેવામાં વિરમગામમાં પણ થોડાં ગામ હતાં તે ઓઇયાં કરવામાં આવી ગયાં.
"ધોળકાના કસબાતી જો કે મુસલમાન છે, અને પાટડીના ધણી કણબી
"છે, અને બન્ને જણા બીજાઓથી તેમના ભોગવટાના વહિવટની બાબ-
"તમાં જૂદા પડે છે, તોય પણ, તેમની ગણના એ જ વર્ગમાં થાય છે, પણ
"બહુ વધારે સંખ્યા તો રજપૂતોની છે. તેઓ તેમના પડોશી અને જાત-
"ભાઈ ઝાલાવાડિયો સાથે મળતા આવે છે, પણ તેઓ વધારે બુદ્ધિશાળી
"અને પ્રતિષ્ઠિત છે. લીંબડી અને ભાવનગરના ઠાકોરોના તાબામાં બીજી
"જગ્યાએ મ્હોટા તાલુકા છે તો પણ, એ પરગણામાં તેઓ આપણી રૈયત
"દાખલ છે. તેઓ સર્વે, શાન્ત અને કહ્યાગરા છે. તેઓનાં ધોળકાનાં ગામો
"ઉપર તલાટી રાખવામાં આવ્યા છે, અને રૈયતનો ભાગ બાતલ મૂકતાં તેઓની
"સર્વ ઉપજ તેમના હિસ્સાની સેંકડે વીશ ટકા લેખે રહેવા દઈને હવણાં સરકાર
"ભણીથી ઉઘરાવી લેવામાં આવે છે. પોલીસનું કામ, તેઓની સત્તા વિના સ્વતંત્ર
"રીતિથી, મુખી પટેલોને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું છે, અથવા તો, પોલિસના
"આવા હલકા અધિકારી ઉપર જે સર્વે દાબ રાખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે
"રાખીને તેઓને જ સ્વાધીન રાખવામાં આવ્યું છે. બીજાઓની સાથે હજી
"લગણ પણ મ્હેસુલ સંબંધી બાબતનો વહિવટ તેમના અગાડીના ધારા પ્રમાણે
"ચાલે છે. પણ તેઓને અદાલતની હકુમત નીચે રાખવામાં આવ્યા છે, અને
"તેઓ મેજિસ્ટ્રેટના એજંટ તરીકે રહેલા છે, અથવા, તેમની જગ્યાએ તેમના
"પટેલ દાખલ થયા છે. મુખ્ય મ્હેવાસિયો જોવા જઇયે તો ચુંવાળ, પરાંતીજ,
"હરસોલ, અને મોડાસા પરગણાના કોળિયો છે. ચુંવાળના કોળિયો તો
"છેક હલકા પડી ગયા છે, અને તેમણે તલાટિયોની નિમણુંક કબુલ રાખી

"છે, અને સેંકડે પચીશ ટકા જતાં, બાકીનું સર્વે મ્હેસુલ આપે છે; પણ "પરાંતીજ, હરસોલ, અને મોડાસાવાળા તેઓનું સ્વતંત્રપણું રાખી રહ્યા છે "અને કેટલીક રીતે તો તેમણે પોતાનો હુલ્લડી અને લૂંટારૂ જુસ્સો તેવો જ "ચાલતો રાખ્યો છે." * *

"આપણા રાજ્યની વૃદ્ધિ થતી જતી હતી એવી વેળાએ, વ્યવસ્થા કરી "દેવામાં, અસાધારણ જાતની અડચણો નડતી હતી તે, આશ્ચર્ય ઉપજાવે "એવી રીતે તે ફીટાડી દેવામાં આવી. એ પ્રકાર અતિશય અચંબો ઉપજાવે "એવો છે. ગાયકવાડ, પેશ્વા, અને ખંભાતના નવાબના તાબાના મુલ્કનું "આપણા મુલ્ક સાથે ચાલતું શેળભેળપણું, અને કાઠિયાવાડ તથા મહીકાંઠાનાં "અવ્યવસ્થિત ખંડિયાં સંસ્થાન, આપણા તાબાની સીમામાં આવેલા, સંખ્યા-"બંધ અર્ધાં વશમાં આવેલા એવા ગરાસિયા અને મ્હેવાસી, ઘણું કરીને "પ્રત્યેક ગામમાં પાર વિનાના, અને જેનાં જોઇએ એવાં લક્ષણ નક્કી થયેલાં "નહિ એવા જમીનના ભોગવટાના વહિવટ, અને લોકોનો ઘણો ભાગ જોઇયે "તો હુલ્લડી તથા લૂંટારૂ, એ સર્વે વાનાં એકઠાં મળ્યાં, તેથી કરીને, કુંપની સર-"કારના તાબાના મુલ્કના બીજા હરકોઈ ભાગ કરતાં, મહી નદીની પેલી "મેરનો ભાગ, વહિવટ ચલાવવાને ઘણો કઠિણ થઈ પડ્યો. આ પ્રમાણે છતાં "પણ, સરકારની સાવચેતીથી, અને જૂદા જૂદા ઠેકાણાના અધિકારિયોની "વિચારશક્તિ અને સાવચેતીથી કોઈ અચાનક અથવા ભારે પડતા ફેરફારને "લીધે પ્રજાનાં મન ઉશ્કેર્યા વિના, અને પોતાની મેળે ગભરાટમાં પડ્યા "સિવાય, અતિશય સલાહશાન્તિથી આપણી સત્તા અને આપણો વહિવટ "સ્થાપવામાં આવ્યો. કેટલાંક વર્ષથી આપણા નવા નવા સુધારા વેગથી "આગળ વધતા ચાલે છે, અને જો કે ઉતાવળથી સુધારો કરવાનો "ભય હવે ઓછો થઈ ગયો છે, તો પણ તે આગળ ધપાવાનું મંદ પાડવું "જોઇયે, અથવા તો અમુક સીમા બાંધવી અને તેની પાર ધપી જવાની "ઈચ્છા રાખવી નહિ.

"જૂના ખેડા જીલ્લાનાં પરગણાં જ્યારે પ્રથમ આપણા હાથમાં આવ્યાં "ત્યારે તે સર્વે કર્નલ વૉકરને સ્વાધીન કર્યાં, અને તેઓના ઉપર તેના "આસિસ્ટન્ટો વહિવટ ચલાવવા લાગ્યા. સર્વે કારભાર તેના જૂના ધોરણ "પ્રમાણે ચાલવા દીધો. અને સર્વે વાતની ખરી હકિકત શી છે તે વિષે કાંઈક "બાતમી મેળવવા સિવાય બીજું કાંઇ પણ કરવામાં આવ્યું નહિ. જ્યારે "નિયમસર કલેકટરો ઠરાવવામાં આવ્યા, ત્યારે પણ, લાંબા વખત સુધી, "ચાલતો વહીવટ જારી રાખવામાં આવ્યો.

"ગરાસિયા લોકો પાસેથી લેવાતી જમામાં વધારો ગમે ત્યારે કરવો "હોય તો તે પ્રમાણે કરવાને તેઓ પાત્ર હતા. તે પ્રમાણે વધારો કરવામાં "આવ્યો એટલો જ માત્ર મ્હેસુલ ખાતામાં ફેરફાર કર્યો પણ જ્યાં સુધી "તેઓ ખેડા નીચે હતા ત્યાં સુધી ખંડણી સંબંધી નિયમ પાળવામાં આવ્યા "હતા, અને ધોળકાના કસબાતી બાપુમિયાંના માત્ર એકલા અને થોડા સમ-"યના પ્રકાર સિવાય, તેઓની ઉપજના સાધન અથવા કારભાર વિષે પૂછ-"પરછ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો.

"ન્યાય ખાતાનો કાયદો ચલાવવામાં આવ્યો એ પણ એક ખરેખરો "મ્હોટો નવીન ફેરફાર થયો; અને તે બહુ વ્હેલો દાખલ કરવામાં આવ્યો; "પણ તેની અસર ઉતાવળી જણાવા લાગી કે નહિ, એ શકભરેલું દેખાય છે. "ગરાસિયા ગામોના ર્‌હેવાશિયોમાંથી ઘણા એક આપણી અદાલતોમાં ફરિયાદ "કરવાને આવ્યા હોય એમ જણાયું નથી; પણ જે કજિયામાં વાદી ખાલસા-"ગામનો ર્‌હેવાશી હોય તેવે પ્રસંગે તેની ખાતર વચ્ચે પડવું સરકારને સ્વા-"ભાવિક અને યોગ્ય લાગતું.

"પ્હેલા ફેરફારો જે વધારે આકરા લાગ્યા, તે મુખી, પટેલ અને તલા-"ટિયો (તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તલાટિયો) ઠરાવવાનો કાયદો થયો તેથી ઉત્પન્ન "થયા. જે ગરાસિયાઓના તાબામાં એક કરતાં વધારે ગામ હતાં તેઓને "મુખી પટેલ ઠરાવવાની અગત્ય પાડવામાં આવી, અને તેઓ જ્યારથી નીમાયા "ત્યારથી માત્ર મેજીસ્ટ્રેટ એકલાના જ જવાબદાર રહ્યા. જેઓની પાસે "એકેક ગામ હતું તેઓને તેમને પોતાને જ મુખી પટેલ ઠરાવ્યા; બીજા "પ્રકારવાળાઓને ગામ દીઠ બીજો એકેકો માણસ નીમવાની અગત્ય પાડી "અને તે માણસને માત્ર મેજીસ્ટ્રેટનો જ જવાબદાર ઠરાવ્યો, ગરાસિયાઓનો "નહિ. ધોળકાનાં ગરાસિયાઓનાં સર્વે ગામોમાં તલાટિયો દાખલ કરવામાં "આવ્યા, અને ધંધુકા, રાણપુર, તથા ગોધાનાં ગરાસિયા ગામોમાં દાખલ "કરવાનો અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યો. ધોળકાના ભરણાના ધોરણમાં એક "વધારે ફેરફાર થયો છે, તે એ કે, સરકારને ખંડણી આપવી પડતી હતી "તેને બદલે ગરાસિયાને જે ઉપજ ર્‌હેતી હતી તેના અમુક પ્રમાણમાં આપ-"વાનું ઠર્યું, અને તે પ્રમાણ સરકારી હિસ્સાના માત્ર સેંકડે વીસ ટકા લેખે "છે, જેમાંથી તલાટીના પગાર સુદ્ધાં બધું ગામખર્ચ વસુલ થઈ જાય છે.

"જમીનદારોની ઉપજ ઉપર આ ફેરફારની જે અસર થઈ તે ત્રણ, મુખ્ય "ગરાસિયાના ભરણાના આંકડા બતાવીને જણાવી છે, તે સાથે એ કસબાતિયો "જે તેઓના કરતાં જૂદા પ્રકારના છે તેઓના આંકડા પણ મેં આપ્યા છેઃ–

	૧૮૦૨	૧૮૧૭	૧૮૨૦
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
કોઠનો ઠાકોર	૪૮,૦૦૦	૫૭,૦૦૦	૭૨,૦૦૦
ગાંગડનો ઠાકોર ...	૧૫,૫૦૦	૧૯,૦૦૦	૨૩,૦૦૦
ઉંટેલિયાનો ઠાકોર ...	૬,૦૦૦	૬,૦૦૦	૧૧,૦૦૦
બાપુમીયાં કસબાતી ...	૫૦,૦૦૦	૭૩,૦૦૦	૮૯,૦૦૦
લતીફખાન કસબાતી...	૧૧,૦૦૦	૧૩,૦૦૦	૧૬,૦૦૦

"એઓની ભરણાની રકમ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ગરાસિયાઓની બહુ "વધી ગઈ છે, અને પાછળનાં પંદર વર્ષ કરતાં, ગયાં ત્રણ વર્ષમાં તો "બહુ જ વધારો થયો છે.

"તલાટિયોની નિમણુંક જમીનદારોને ઘણી અણગમતી થઈ પડી છે, અને "ધોળકાવાળાઓએ તો મને ખાતરીપૂર્વક કહ્યું કે, 'અમારી ખંડણીમાં "વધારો થયો તેના કરતાં તલાટીની નિમણુંક અમને બહુ આકરી લાગે "છે. તે જાણે સરકારની ભણીનો કર્ત્તાહર્ત્તા હોયની એવો ડોળ ધારણ કરે છે "અને અમારી રૈયતની ફરિયાદી સાંભળે છે, તેમ જ અમારા આખા ગામમાં "ગડબડાટ કરી મૂકે છે, તથા તેઓએ અમારા લોકોમાં અમારો બોજ છેક "હલકો પાડી નાંખ્યો છે.'

"તાલુકદારો સાથે આપણે જેમ જેમ વિશેષ સંબંધમાં આવતા ગયા તેમ "તેમ અદાલત વિષે પણ તેમને વળી બહુ લાગવા માંડ્યું; અને જે સ્થિતિના "લોકોને લાગુ પડે એવી કાયદાની યોજના હતી તેના કરતાં આટલા બધા "જૂદા પ્રકારની સ્થિતિના લોકોને તે લાગુ પાડવામાં આવ્યા, અને તે લોકોએ "જે વેળાએ દસ્તાવેજો લખી આપ્યા હતા તે વેળાએ તેમાં લખ્યા પ્રમાણે "જ પળાવાની અગસ પાડવામાં આવશે એવું ધારેલું નહિ, તેમની પાસે, "તે પળાવવામાં આવ્યા તેના પ્હેલાં તેમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો નહિ, એ "આપણને એક ખેદ પામવાનું કારણ છે; કોઠનો રાજા જે કર્નલ વોકરના "૧૮૦૪ની સાલના રિપોર્ટની વેળાએ ૧૫૦ ઘોડેશ્વાર અને ૨૦૦૦ શિર- "બંધી રાખતો હતો તેના ઉપર મેજીસ્ટ્રેટે સમન્સ કુહાડેલો તે ઉપર "લક્ષ નહિ આપવાથી તેને કેદમાં નાંખવામાં આવ્યો; અને પાટડીનો "ઠાકોર, કે જેણે, એક વાર ગાયકવાડની ફોજના હલ્લાની સામે બે મહિના "લગી ટકાવ કર્યો હતો તેણે, પોતાના સ્વતંત્રપણાને સમયે, લડાઈને માટે

"અને ખંડણી આપવાને કરજ ક્હાડેલું, તે આપી શકયો નહિ, તે ઉપરથી "તેને કેદમાં નાંખ્યો. આ પુરુષો એવા છે કે, જેઓને કર્નલ વૉકરે, અને "આપણી સત્તા પ્રથમ સ્થાપતી વેળાએ જે ગૃહસ્થો આપણું કામ કરવા "ર્‌હેલા હતા તે સર્વેએ, હું માનું છું કે, રાજાઓ કરીને લેખેલા, અને "તેઓની પાસેથી આપણી ખંડણી વસુલ કરી લેવા સિવાય, કોઈ વાતે "વચ્ચે પડવાનો આપણુને હક્ક નહિ, અને જેઓની હવણાં સર્વે સત્તા અને "મર્તબો, તેમ જ ઘણી ખરી તેમની સર્વ ઉપજ છીનાવી લેવામાં આવી છે, "એવા તેઓની સ્થિતિમાં જે ફેરફાર થઈ ગયો છે તે આ પ્રમાણે બતાવી "આપવા કરતાં વધારે બલકટ રીતે હું દર્શાવી શકતો નથી. ઘણા ખરા "આ સર્વે ફેરફાર ગયાં ત્રણ વર્ષમાં થયા છે. આવો એકાએક ફેરફાર થયો "તે લાગ્યા વિના ર્‌હે નહિ, અને જો કે તેઓના ઉપર કદાપિ અન્યાય "થયો નહિ હોય, તો પણ, તેઓને સખ્તાઈ ઘણી રહેવી પડી છે, એ વાત "આપણે માન્ય કરવી જોઇયે."

રજપૂત તાલુકદારોની સાથે ન્યાયથી વર્ત્તવામાં આવ્યું છે કે નથી આવ્યું, એ મુદ્દા વિષે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટનના મનમાં ઢચુપચુ હતું દેખાય છે. આ મહાન્ પુરૂષનું વિદ્યાવિષયક મહાન્ કાર્ય પરિપૂર્ણ થયેલું જોવાને સર્વે ઇચ્છા રાખે તે પ્રમાણે થયું હોત તો, જે તકરારી બાબતનો નિર્ણય કરવાને મુંબઈના ગવર્નર તરીકે તેની નારાજી હતી તે સંબંધી કદાપિ હિન્દુસ્થાનના ઈતિહાસકાર તરીકે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હોત. પણ તેમ બન્યું નથી એટલે ઢચુપચુ થવાનાં તેના મનમાં શાં કારણ હશે તે વિષે આપણે માત્ર કલ્પના કરી શકિયે છિયે.

સ્થાનિક તાલુકદારોના અધિકાર વિષે બ્રિટિશ સરકાર એકસરખી રીતિએ તો ચાલી જ નથી. જ્યારે સન ૧૮૦૨ માં ધોલેરાનો મુલક જે તે સમયે પેશ્વાની સત્તા નીચે હતો, અને જે, ધંધુકા પરગણાનો એક ભાગ હતો તે, બ્રિટિશ સરકાર ભણીથી તેમને સોંપવામાં આવ્યો, અને મરાઠા (પેશ્વા) રાજાના હક્કની દરકાર રાખ્યા વિના, મરાઠા રાજાના હક્કની સામે બ્રિટિશ સ્વતંત્ર રાજા તરીકે તે ઉપર પોતાના વાવટા ચડાવ્યા ત્યારે સ્થાનિક તાલુકદારોનો રાજા તરીકેનો હક્ક, જે પછવાડેથી વારે વારે નાકબૂલ કરવામાં આવ્યો તે, તે અવસરે, તેઓએ કબૂલ રાખ્યો હતો એટલું જ નહિ, પણ નક્કીપણે સ્થાપિત કરી બતાવ્યો હતો, એમ છતાં પણ આ વાત વીત્યાને તેર વર્ષ થયાં તેવામાં, ગોઘા પરગણું મરાઠાઓએ તેમને આપ્યું હતું તે ઉપરના ભાવનગરના રાવળના અધિકાર વિષેનો વાંધો

ઉઠ્યો ત્યારે **બ્રિટિશ સરકારે** બહુ પ્રયાસે પણ, નભી શકે નહિ એવી ઇતિહાસ સંબંધીની તકરારો બતાવીને, **રાવળનો** તેના ઉપર અધિકાર ચલાવવાનો હક્ક ચાલી શકતો નથી એવું સાબીત કરવાને પ્રયત્ન કર્યો. સર્વેના ઉપર ઉપરીપણાનો જે વહિવટ સ્થાપન કરવાને આપણે ઇચ્છિયે છિયે તે **મુસલમાન** અને **મરાઠાનાં** રાજ્ય, જે હવણાં પડી ભાગ્યાં છે, તેમના વારામાં ખરેખરો ચાલતો હતો એવું ધોરણ પકડી, એ સામાન્ય તકરાર, અગત્ય વિનાનો અને ચાલી શકે નહિ એવો યત્ન કરીને પ્રતિપાદન કરતાં ગુંચવી નાંખી છે. આ મુદ્દા વિષે વાંચનાર તેનો પોતાનો અભિપ્રાય બાંધવા માટે આગળનાં પૃષ્ટો શક્તિમાન્ કરશે. કદાપિને તે અમારા મત સાથે મળતો આવશે કે, હવણાં જેટલું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેટલે સુધી તેમનો "જિતનો હાથ" પ્હોંચ્યો ન હતો, અને **ભોમિયા** ઠાકોરોને જો કે ખંડિયા કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા, તો પણ, તે માંહેલા ઘણા જણ, પોતપોતાના સ્થાન ઉપરનો અધિકાર સાચવી રહ્યા હતા. તપાપિ રજપૂત તાલુકદારોના રાજા તરીકેના પદની, અથવા ઓછા એવા ભાવાર્થના શબ્દની, અમે એવી ગણના કરતા નથી કે, જે **સ્કોટિશ હાયલાંડના સૅલ્ટિક** Celtic તાલુકદારોને લાગુ પડી શકે નહિ, તેમ જ તેમના જમીનદારી હક્કના ન્હાશ કરવાના કામને પણ અમે **સ્કોટલંડના** વંશપરંપરાના અધિકારના ન્હાશને જેવું અન્યાયનું કામ લેખિયે છિયે તેના કરતાં વધારે અન્યાયનું કામ ગણતા નથી,—ભાવાર્થ એવો કે, એ ને તે બરાબર છે. **અમદાવાદના સુલ્તાનોએ**, અને એથી વિશેષ **દિલ્હીના પાદશાહોએ હિન્દુ રાજાઓ** ઉપર ઉપરીપણું ચલાવ્યું, તે કદાપિ વધારે નહિ, તો પણ, **ક્રોમાર્ટી**[1] Cromarty અથવા **આરગાઇલમાં**[2] Argyle ઉપર **સ્ટૂઅર્ટ**[3] વંશના રાજાઓ રાખી રહ્યા હતા તેટલું તો હતું જ. અને **અણહિલપુરની** સમૃદ્ધિના સમયમાં તેના **રાજાની** સત્તા સર્વોત્કૃષ્ટ ચાલતી હતી એમાં તો કશો સંશય નથી.

૧ **ક્રોમાર્ટી—સ્કોટલાંડના** ઉત્તર ભાગમાં આવેલું એક પરગણું છે. ત્યાં હાઇલાંડર્સ નામના **સૅલ્ટિક** જાતના લોકો રહેતા હતા. અને **સ્કોટલાંડના સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના** વખતમાં લાંબા સમય સુધી લૂંટફાટ તથા મારફાડ કરવામાં પ્રખ્યાત હતા.

૨ **આરગાઇલ—સ્કૉટલાંડના** પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર આવેલું પરગણું છે. વળી એ જ નામનું કુટુંબ, એ પરગણામાં ઇસવી સનના બારમાં સૈકામાં પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યારથી બધા **સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના** વખતમાં તે કુટુંબના માણસોએ **સ્કૉટલાંડના** ઇતિહાસમાં સારો ભાગ ભજવ્યો છે.

૩ **સ્ટુઅર્ટ રાજાઓ**-મૂળ પુરૂષ **રોબર્ટ બીજો** સન ૧૩૭૧ માં **સ્કૉટલાંડની** ગાદિયે આવ્યો. ત્યાર પછી તેના વંશજોએ સન ૧૬૦૩ સુધી **સ્કૉટલાંડ** ઉપર રાજ્ય

બ્રિટિશના પ્રદેશની સરહદમાં સ્થાનિક તાલુકદારોની જમીનદારીની સત્તા ઘણા કાળ સુધી નભી શકી હોત નહિ એ વાત દેખીતી છે; અધિપતિપણું સ્થાપિત કરવાને માટે સોનેરી સિંહોનો વાવટો, હિન્દુસ્થાનના પ્રાન્તો માંહેથી એકલા ગૂજરાતમાં જ ફરકાવવામાં આવ્યો હતો એમ નથી; અને જ્યારે શિવાજી તથા તૈમુરના વંશજો એકસરખી રીતે દબાઈ ગયા ત્યારે, જેઓના વધારે જૂના થઈ ગયેલા હક્ક અથવા વળી જેઓની સત્તા દેખીતી રીતે વધારે હલકી પડી ગઈ હોય એવા બીજા ઉગરી જાય એવી આશા રાખી શકાય નહિ. વળી ખુદ જિતનાર પ્રજામાં, પ્રજાસત્તાક વલણના વિચારોએ જય મેળવી લીધો હતો, તેની તેવી અસર, જિતી લીધેલા ઉપર, મોડી વ્હેલી પણ થયા વિના રહેતી નથી; ઈંગ્લંડની ભૂમિ ઉપર (સ્વતંત્ર વલણ રૂપી) આવી પડેલું તોફાન, થોડી મુદતમાં, સોરઠના કિનારા ઉપર અથડાતાં મોજાંઓ(વાળી સ્થિતિમાં) વધારે ઉછાળા મારે એ નિઃસંશય હતું; અને જે સત્તાએ મેક કેન્ઝી[1]

ચલાવ્યું. તે વર્ષમાં ઇંગ્લાંડની રાણી ઇલીઝાબેથ મરણ પામતાં, તે વખતનો સ્કોટલાંડનો રાજા જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લાંડનો પણ રાજા થયો. એ બન્ને રાજ્ય જોડાઈ ગયાં, અને સ્કોટલાંડનો જેમ્સ છઠ્ઠો તે ઈંગ્લાંડ ને સ્કોટલાંડનો પ્હેલો જેમ્સ કહેવાયો, આ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના સમયમાં પ્રજાસત્તાક વલણના વિચારો રૈયતમાં પ્રસરવા લાગ્યા હતા, તેનું પરિણામ એ થયું કે, પ્હેલા ચાર્લ્સ રાજાને તેઓએ ગર્દન મારચો, અને છેલ્લા રાજા જેમ્સ બીજાને ૧૬૮૮ માં ગાદિયેથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો, ત્યારથી સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના વંશનો અંત આવ્યો. તેના કુમાર જેમ્સ એડવર્ડે સન ૧૭૧૫ માં સ્કોટલાંડ જઈ ગાદી પાછી મેળવવા તજવીજ કરી, પણ તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, ત્યાર પછી છેક સન ૧૭૪૫ માં જેમ્સ એડવર્ડના કુંવર ચાર્લ્સે વળી એક વાર પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ તે ફત્તેહ પામ્યો નહિ. આ વખતથી સ્ટુઅર્ટ વંશના રાજકુમારોનો ઇતિહાસ સાથનો સંબંધ તૂટી જાય છે.

૧ મેક કેન્ઝી અને મેક શીમી—સ્કોટલાંડના ઉત્તર ભાગમાં વસનારી હાઈલાંડરને નામે ઓળખાતી અર્ધી જંગલી એવી ઘણીક જાતોમાંની બે જાતિ, છે. આ જાતોનાં નામ ઘણું કરીને મેક શબ્દથી શરૂ થાય છે, જેનો અર્થ પુત્ર એમ થાય છે. એટલે તે પછી આવતો બીજો શબ્દ તે જાતનો મૂળ પુરૂષ સૂચવે છે. એ પ્રમાણે મેક કેન્ઝી એટલે કેન્ઝીવાળી જાત, અને મેક શીમી એટલે શીમીવાળી જાત. એ લોકો શૂરવીર અને લડાયક હતા. અને તેઓના પ્હાડી મુલકમાં સેંકડો વર્ષો સુધી, દરેક જાત સ્વતંત્રપણે કુટુંબી રાજ્યબંધારણ પ્રમાણે વર્તતી. સ્ટુઅર્ટ રાજાઓના સમયમાં વખતો વખત તેઓમાંની એક અથવા વધારે જાત, રાજા સામે અથવા પોતપોતામાં લડતી. સન ૧૭૧૫ માં જેમ્સ એડવર્ડે જ્યારે ઈંગ્લાંડની ગાદી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરયો ત્યારે તેમાંની એકથી વધારે જાતોએ તેને મદદ કરી હતી. વળી સન ૧૭૪૫ માં ચાર્લ્સે જ્યારે ફરી એવો જ

અને એક **શી**મીનો વંશપરંપરાનો અધિકાર છીનાવી લીધો તે સત્તાના ઝપાટામાંથી **સાણંદ**ના **વાઘેલા** અને **પીર**મના ગોહિલ ઉગરી જવાની આશા રાખી શકે નહિ. જ્યાં રાજકીય સત્તા ચાલતી બંધ પડી ગઈ ત્યાં રાજકીય હક્ક પણ બંધ પડ્યા એમ માનવું જોઇયે, અને સૂર્યની આગળ જેમ ન્હાનો અગ્નિ ઝંખવાઈ જાય છે તેમ, મ્હોટા અધિપતિપણા આગળ, ન્હાના અધિકાર ઝંખવાઇ જવા જ જોઇયે.

તો પણ જ્યારે આપણે અમુક દૃષ્ટાન્તો ઉપર ધ્યાન આપિયે છિયે ત્યારે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટનને ઢચુપચુ થવાનાં કારણ વધારે ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે છે. કોંઠ[1] અથવા **સાણંદ**નો ઠાકોર, જે **જેતા** અથવા **અજીતસિહ વાઘેલા**નો વારસ હતો, અને જે, **અણુહિલપુર**ના છેલ્લા **મહારાજા કર્ણ**ની ગાદીનો હક્કદાર નહિ તો પણ, તેના વંશજ તરીકેનું અભિમાન ધરાવનાર હતો, તેની જાગીર અને સ્થિતિ વિષેનું ઉદાહરણ આ કથનના પૂરાવામાં લઈ શકાય એમ છે. એની જાગીર વિષે કર્નલ **વૉકર**ની સાક્ષી તરીકે, તેના જ શબ્દોનો ઉતારો કરિયે છિયે. તે કહે છે કે, "મ્હેવાસ ગામો (ધોળકાનાં) સ્વતંત્ર સ્થિતિમાં "છે, અને ઘાસદાણાની જમા બહુ મુસિબતની સાથે આપે છે. આ જમા "મ્હોટી ફોજથી, અથવા જે ઠાકોરોને લાગતું વળગતું હોય છે તેમની "સાથે કરાર કરવાથી મેળવવામાં અથવા ઠરાવવામાં આવે છે. કરાર કરવાથી ઘણું કરીને તેઓને છૂટ મળે છે. આવા તાલુકદારોમાંથી કેટલાએક, "વધારે અથવા ઓછી સત્તાવાળા ગરાસિયા હોય છે, પણ **કોંઠ**નો જમીનદાર "રાજાનું પદ ધારણ કરે છે, અને તે બહુ શ્રેષ્ઠ વંશમાંથી ઉત્પન્ન થવા વિષે "દાવો ઉઠાવે છે એમ કહેવાય છે. આ ઠાકોરો માંહેલા પ્રત્યેકને ત્યાં હથિ- "યાર સજેલા કેટલાક અનુગામિયો હોય છે તે તેને ત્યાં ખુશીથી રહે છે, "અને તે રાજી થઇને આપે તે ઉપર અથવા અન્યોન્ય મળીને લૂંટ મેળવે

પ્રયત્ન કરયો, ત્યારે પણ, કેટલીક જાતોએ બહુ જ ભાવથી તેને મદદ કરી હતી. આમાં આ જાતના લોકોની ભારે હાર થઈ અને ત્યાર પછી, પોતપોતાનાં સંસ્થાનોમાં સ્વતંત્રપણે વર્ત્તનારી આ જાતોની હકુમત છીનવી લેવામાં આવી; તેમ જ લડાઈનાં સાધનો પણ તેમની પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યાં. અને તેમના સરદારોને તેમની જાગીરની માત્ર પેદાશ ખાવાનો હક્ક રાખવામાં આવ્યો; તેમ જ તેમનો લડાયક પોષાક પણ તેમને પ્હેરવાની મના કરવામાં આવી, ત્યાર પછી કાળે કરીને તેઓ ખેતીવાડીના શાન્ત ધંધામાં લાગી ગયા. ર. ઉ.

૧ **કર્ણ**, પછી **સારંગદેવ**, પછી **વીરસિંહ**, પછી **મહીપ**, એણે **દિલ્હી**ની સામે બ્હારવટું કરીને રાજ્ય મેળવ્યું. તેના મ્હોટા કુંવર **જેતા**એ કલોલ પરગણું મેળવ્યું, અને **વરસિંહે સાણંદ** પરગણું મેળવ્યું. ર. ઉ.

"તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. પણ કોંઠના રાજાની ચાકરીમાં બે "હજાર શિરબંધી છે, અને એક સો ને પચાશ અશ્વાર છે, તે તેના ગામના "રખેવાળનું કામ કરે છે, અને અધિરાજાની ફોજની પેઠે, તેઓને રાજાના "શરીરનું રક્ષણ કરવાને અથવા શત્રુવટ મચાવવાને રાખવામાં આવે છે. "કોંઠ ગામની આસપાસ કોટ નથી, પણ તે જંગલની વચ્ચે છે, અને તેની "ચારે મગ કિલ્લા આવેલા છે. કોંઠવાળાના અધિકાર નીચે ચોવીશ ગામ "છે. ઘણું કરીને પ્રતિવર્ષે ૪૨,૬૨૩ રૂપિયાની જમા આપે છે; પણ પ્રસંગને "અનુસરતો આ રકમમાં ફેરફાર થાય છે. * * * મરાઠા લોકોએ આપેલા "નામ પ્રમાણે જે મ્હેવાસિયો કહેવાય છે તે, ધોળકામાં એટલા બધા સત્તા-"વાળા છે કે, તેઓ લગભગ મુલ્કગીરીથી જમા આપનારાઓની હારના "ગણાય છે, અને તેમની પાસેથી વાર્ષિક જમા અથવા ઘાસદાણાનો હક્ક "મેળવવાને તેમના ઉપર પ્રતિવર્ષે મુલ્કગિરી કરવાની અગત્ય પડે છે. જો "ફોજ બહુ વધારે હોય તો લાગલો જ જમાનો આંકડો વધારીને તરત જ "વસુલ કરવામાં આવે. અને ફોજ જો કદાપિ બલવાન્ હોય નહિ તો એક "ન્હાની લડાઈ થાય તેનો પછી પરિણામ ગમે તે થાઓ પણ સામા થવું "એ મ્હેવાસને માટે આબરૂવાળું ગણાય છે; પછી સીમમાં લૂંટફાટ ચાલ્યા "પછી જેવા પ્રસંગ તે પ્રમાણે વધારે ઓછો ફડચો થઈ જાય છે."

ઉપર લખવામાં આવ્યું એવા તાલુકદારો, જે મ્હેસુલ આપતા ન હતા, પણ જે માત્ર લડાયક ફોજના દબાણને લીધે જમા આપતા હતા તેઓની અને મુલ્કગિરીથી જમા આપનારાઓની વચ્ચે ખરૂં જોતાં નહિ જણાઈ આવે એવો ફેર છે. પરંતુ બન્ને વર્ગોના તાલુકદારોના ભાગ્યમાં વિશાળ ફેરફાર થયો. સાણંદનું સંસ્થાન પશ્ચિમમાં જો કાંઈક વિશેષ છેટે આવ્યું હોત, અને જે રેષા ધોળકા પરગણાને પાસેના કાઠિયાવાડના મુલ્ક-ગિરી સંસ્થાનથી જુદું પાડે છે તેની પે'લી મેર આવ્યું હોત તો, તે તાલુક-દારનાં વંશપરંપરાનો અધિકાર અને પ્રતિષ્ઠા એ બન્ને રહ્યાં હોત, અને તેને જે જમા આપવી પડત તે કદાપિ જરા વધારેલી, પરંતુ ભવિષ્ય કાળને માટે નક્કી કરેલા જથ્થાના આંકડાની ઠરી હોત. એમ જ જ્યારે નીપજ્યું નથી ત્યારે, થોડાં વર્ષની અંદર તેની જમા રૂપિયા ૪૩,૦૦૦ થી ૭૨,૦૦૦ સુધી વધારી નાંખવામાં આવી, અને તે સાથે, એક પરદેશી અધિરાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે, તેના આશ્રિતો, તેના પોતાના જ ઘરમાં, તેના ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યા, અને મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કહે છે તે પ્રમાણે, તેની "સર્વે સત્તા અને મર્તબો, તેમ જ ઘણી ખરી તેની સર્વ ઉપજ છીનાવી

લેવામાં આવી." અદાલતમાંથી નિકળેલા સમન્સની મતલબ તે સો વશા તો ભાગ્યે જ સમજ્યો હશે તેથી તે પ્રમાણે હાજર નહિ થવાથી ખરેખાત તેને બંદીખાને નાંખવામાં આવ્યો. આવો બનાવ બનવાથી અણહિલપુરના રાજવંશી કુટુંબના આ વંશજના ઉપર આવી સખ્તાઈ ગુજરવાને માટે, અને સંકટને માટે તેને ફરિયાદ કરવી પડે એ સ્વાભાવિક છે તેમ જ તેના પડોશી લીંબડીના અને વઢવાણના ઝાલા ઠાકોરો જે તેના કુટુંબના અગાડીના પટાવતો હતા તેઓ, સારા ભાગ્યે કરીને, બ્રિટિશની સત્તા નીચે આવી પડવાને બદલે, મરાઠાની સત્તા નીચે આવી પડ્યા તેથી તેમનું વધારે સારૂ ભાગ્ય ઉઘડ્યું, એટલા માટે તેઓને તેમની અદેખાઈ કરવી પડે, એમાં ભાગ્યે જ આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે.

જો આ વિષય અમે વિસ્તારથી લખિયે તો બહુ લંબાણ થઈ જાય, અને વાંચનારને કંટાળો આવે એટલા માટે અમે માત્ર એક કે બે બાબત વિષે લખિયે છિયે. ધોળકાના કસબાતિયો, જે મૂળથી જ માત્ર ચોક્કસ મુદતને માટે પટો રાખનારા છે તેમની, અને જમીન ઉપરના સદાના હક્કવાળા રજપૂત જમીનદારોની વચ્ચે જોઇયે એટલું અંતર રાખવામાં આવ્યું નથી. અને વળી, એ લોકોના હક્ક એવા છે કે જેને માટે કર્નલ વૉકર બહુ "સત્યતાથી કહે છે કે, એ હક્કો જેના લેખ રૂહેલા નથી એવા, બહુ જ "આઘેના, પ્રાચીન કાળથી વંશપરંપરાના ક્રમે કરીને હાલના ભોગવનારાઓને "પ્રાપ્ત થયા છે અને જગપ્રસિદ્ધ માન્યતાથી તે તેઓના છે એમ ગણવામાં "આવ્યું છે, તથા હમણાં લગી પણ તેમાં કાંઈ ઘટાડો થયા વિના જેવા ને "તેવા તેમના ભોગવટામાં રહ્યા છે. આ હક્કો તેઓ પોતાનાં હથિયારના "બળથી યુગોના ફેરફારની સામે ટક્કર ઝીલીને સાચવી રહેલા છે. વળી "મુસલમાનોએ તેઓના હક્ક છીનવી લેવાને એમનાથી થઈ શક્યું એટલું "તો કર્યું, અને તેમના રાજ્યની હૈયાતી જતી રહી તથાપિ તેઓ તેમની "પછવાડે જેવા ને તેવા કાયમ રહ્યા છે.'

જાડેજા ગરાસિયાના જમીનના વહિવટ વિષે બોલતાં, મુંબઈ[૧] સરકાર રજપૂત ભાયાતની સ્થિતિ વિષેનું ઘણું ચોખ્ખું વર્ણન આપે છે. તે કહે છે કે, "અંજાર(કચ્છના તાલુકા)ના જાડેજા, અગાડીના રાવોના ન્હાના "ભાઇયોના વંશજ છે, એ ન્હાના ભાઇયોને ગરાસ આપવામાં આવ્યો હતો, "તેમાં પછી, જેમ વર્ષ થતાં ગયાં તેમ, તેઓના વંશજ વધતા ગયા તે

૧ સિલેકશન ઑફ પેપર્સ નામના સંગ્રહના ત્રીજા ભાગને પૃ. ૭૫૦ મે તા૦ ૩૧ મી મે ૧૮૧૮ ના રોજનો મુંબઇનો રેવેન્યુ ખાતાનો કાગળ છે તે પ્રમાણે.

"પ્રમાણે ભાગ અને વિભાગ પડતા ગયા. તેઓ પોતાના કર્મભાગના ધણી "છે, અને તે ભાગ તેઓને પોતાના જન્મના હક્કથી મળેલો છે, તેને માટે "મૂળ જોવા જઇયે તો રાવને તેઓએ પૈસા સંબંધી કશો સ્વીકાર આપ્યો "નથી; પણ જ્યારે સામાન્ય ભય આવી પડે ત્યારે, તેઓ ગરાસ ખાય તેના "બદલામાં, જે ઠરાવો કરવામાં આવેલા તેમાં ચાકરી કરવાનો પણ ઠરાવ "સદા ગણવામાં આવેલો છે, અને જ્યારે ભાયાતો એકઠા થયેલા ત્યારે "તેમના ઘોડાને માટે ચંદી અને તેમને માટે ખાવાનું અને અફીણ મળેલું "છે. * * * તેઓના નિરાળા લાભને માટે જે જમીન આપવામાં આવેલી, "તે તેઓ ખેડી ખાય તો તેની સલામી લેવામાં આવતી નહિ એવો આગવો "ગરાસ કહેવાય છે, અને ગૂજરાતમાં તેને જીવાઈ કહે છે; પણ જો રૈયત "તેનું ખેડાણ કરે તો સરકારનો વેરો તેના ઉપર લાગુ પડે અને જમીનના "માલિક તરીકેની સાંથ ગરાસિયાને મળે."

આવા પ્રકારની હકિકતના ઘણા દાખલા અમારા આ ચાલતા પુસ્તકમાં આપ્યા છે, અને ખરેખર જો જાગીર ઉપરનો હક્ક કદાપિ જગતમાં હોય તો (જે વાત અમે જાણિયે છિયે કે કેટલાક ભાગ્યે જ માન્ય કરશે) ગૂજરાતના ગરાસિયાઓ જેવો હક્ક ધરાવતા હતા તે કરતાં જમીન ઉપરના વધારે સારા હક્કનો દાખલો ખોળી કહાડવો બહુ કઠિણ છે. તથાપિ કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટરોનો મત જૂદા પ્રકારનો થયો. તેઓના વિચારમાં એમ આવ્યું કે, જાડેજા ગરાસિયાઓને જમીન મળી હતી તે "ચાકરી કરવાની સરતે "મળી હતી." તેઓ કહે છે કે, "હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં, ચાકરીને "બદલે જેઓને જાગીર આપવામાં આવી છે તેઓની પાસેથી ચાકરી "લેવાની અગત્ય નહિ રહેવાથી, તેમના હક્ક વિષે ઠરાવ કરવાનું જેવું ગુંચ-"વાડાભરેલું થઈ પડેલું છે તે જ પ્રમાણે આ હક્કના નિર્ણય વિષે પણ ગુંચવાડા-"ભરેલું થઈ પડ્યું છે. આ ઇનામી ગરાસની અમને લાગે છે કે, સ્વતંત્ર "મિલ્કતમાં ગણના કરવી જોઇયે નહિ; અને જ્યારે નોકરી કરવાની બંધ "થાય છે, અથવા જ્યારે તેની ગરજ રહેતી નથી, ત્યારે સરકારના નિવેડા "ઉપર તેનો આધાર રહે છે."

મુંબઈના ડિસ્પાચમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું હતું કે, ગરાસિયા લોકો જે કરારોથી જમીન ભોગવે છે તેમાં એક શરત ચાકરી કરવાની પણ છે; અને આપણા પોતાના (ઇંગ્લંડ) દેશના ઇતિહાસ ઉપરથી, લશ્કરી ચાકરી કરવાના ધોરણથી વંશપરંપરાની જમીનની જાગીર મળી હોય તે, રાજાને ચાકરીની ગરજ નહિ પડવાના જ માત્ર સબબ ઉપરથી, સરકાર ખાલસા

થઈ ગયેલી ગણવામાં આવે છે, એવો અભિપ્રાય ભાગ્યે જ બાંધી શકાશે. વળી ગૂજરાતમાં જે વહિવટ ચાલતો હતો તે ખચિત જ જૂદા પ્રકારનો હતો, એ વાત લક્ષમાં રાખવાની અગત્ય છે, તે એ કે, ગરાસિયા પાસેથી નોકરી લેવાની રાજાની મરજી હોય અથવા ન હોય તો પણ ગરાસિયા લોકોના હક્કો તો કાયમી જ હતા.

સન ૧૮૧૯ માં કૉર્ટ ઑફ ડાયરેકટરોએ કહ્યું છે કે, "ગરાસિયા લોકો "પાસેથી સલામી[૧] અથવા જમા લેવાનો આપણો રાજ્યહક્ક છે તેમાં "વધારો કરવાની આપણી સત્તા ખુલ્લી રીતે સાબીત થઈ ચૂકી છે એવું "અમારૂં માનવું છે. અગાડી રાજ્યસત્તા વિષે તકરાર ઉઠવાથી તેના ઉપર "ગરાસિયા, ભીલ, અને કોળિયોએ પોતાનો દાવો કર્યો એટલે તેના ઉપરનો "સર્વે હક્ક કુંપનીનો છે એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું તે ઠરાવ ઉપરથી "પણ ઉપરનો વધારો કરવાનો કુંપનીનો હક્ક સ્વાભાવિક રીતે સાબિત થઈ "શકે છે. એ ઠરાવનો હેતુ, બીજી રૈયતની સાથે, આ વર્ગવાળાઓને સરખા "ધોરણના ગણવાનો છે, અને તેમ થવાથી, સાર્વજનિક લાભનાં કાર્યોના "ભારનો પ્રમાણમાં હિસ્સો આપવાની જવાબદારી, તેમની મિલ્કત ઉપર "લાગુ થાય છે. માત્ર અમુક વર્ષની મુદત સુધી અથવા નિરંતર સરકાર "ભણીની માગણી ખસુસ કરીને માફ કરવાના અથવા તેને હદવાળી "કરવાના કારણથી જે બાબતમાં તે તે જવાબદારી ઠરી શકતી હોય નહિ "તેટલી જ માત્ર બાતલ રહી શકે છે."

ગરાસિયા પાસેથી લેવાની જમામાં (ખંડણી તરીકે) વધારો કરવાનો હક્ક ભાગ્યે જ એવા પ્રકારનો હતો કે તે સંબંધી દબાણ અંગ્રેજ સરકાર કરી શકે. જો તે હક્કો હૈયાતીમાં છે એમ ગણિયે તો તે નક્કી મુસલમાનો પાસેથી પ્રાપ્ત થયો હતો તો મુસલમાનોના તેમના જ વર્ણન પ્રમાણે તેનો આધાર બીજા કશા ઉપર નહિ પણ જોરજુલમ ઉપર હતો, અને તેની હદ પણ એ જ ધોરણ ઉપર બંધાઈ છે. ઉપરના લંબાણના છેલ્લા ભાગના ધોરણ ઉપર આધાર રાખ્યો હોત તો પણ અમને એમ લાગે છે કે, કોંકના રાજાની બાબત (એ જ દૃષ્ટાંતને વળગી રહેતાં) પ્રથમ જેવી થઈ છે તે કરતાં તેની તરફેણમાં તે વધારે લાભદાયક થઈ હોત અને તે થોડી ઘણી આ પ્રમાણે થઈ હોત,—એનો મુલ્ક બ્રિટિશના અધિકાર નીચે રહ્યો હોત; મહીકાંઠા અથવા કાઠિયાવાડમાં જે ધોરણથી, જમા ઠરાવવામાં આવી તે ધોરણ પ્રમાણે નજર રહેતાં, માજી સર-

૧ આ જમાની મૂળ ઉત્પત્તિ વિષે મુસલમાન ગ્રન્થકર્ત્તાએ આપેલું વર્ણન પૃષ્ઠ ૩૨૩ મે છે તે જુવો, તેમાં સલામી અને વાંટા એ શબ્દોનો ખુલાસો આપ્યો છે.

કારોને તેણે જે જમા આપેલી તેના ઉપર યોગ્ય વિચાર કરીને તેવી જમા નક્કી કરવામાં આવી હોત; અને (સરકારની તંગી પૂરી પાડવામાં ઘટિત ભાગ આપવો જોઇયે તે કરતાં એ જમા ઓછી પડેલી ધારવામાં આવી હોત તો) તે ઉપરાંત, તેના પોતાના સંસ્થાનમાં તેની પાસે પોલિસ રખાવીને અને ન્યાયખાતું સ્થપાવીને, અથવા સરકારી પોલિસના અને સરકારી અદાલતોના ખર્ચનો ભાગ લઇને "સાર્વજનિક લાભનાં કાર્યોના ખર્ચનો પ્રમાણમાં હિસ્સો આપવાની જવાબદારી" તેની પાસેથી પૂરી કરી લીધી હોત. પણ જેમ મરાઠા કે મુસલમાનના રાજ્યમાં ચાલતું તેમ સરકાર ભણીથી વચ્ચે પડ્યા વિના તેની જમીનના ખેડુતો સાથેનો તેનો વહિવટ પોતાને જ ચલાવવા દીધો હોત. ગરાસિયાઓની સાથે વધારે કઠોરપણાથી વર્ત્તણૂંક ચલાવવામાં આવી તે કદાપિ જે ગડબડાટ વિષે અમે સૂચવ્યું છે તેને લીધે હતું.

કોર્ટ ઑફ ડાયરેક્ટર પોતાનું લખાણ આગળ ચલાવે છે કે,—"તો પણ "એ વાત ઉઘાડી છે કે, ગરાસિયા જે છૂટોને માટે દાવો કરે છે તે બધી "નહિ તો થોડીનું પણ મૂળ, સરકારના હક્ક સાચવી રાખવાનું કામ જેઓને "સ્વાધીન કરવામાં આવેલું તેઓના પ્રમાદ, નબળાઈ, અથવા લાંચિયાપણાને "લીધે રોપાયલું જણાય છે; તેઓના વાંટા જમીન ઉપરના હક્ક દગા, પ્રપંચ "અને જોરજુલમના સાધન વિના બીજી સારી રીતિથી ઓછા જ મેળવેલા "છે (!); તોડા ગરાસના નામથી જે હક્ક તેઓ ઉઘરાવી લે છે તેનું મૂળ પણ "ઘણું કરીને એવા જ પ્રકારનું છે; અને કેટલાક પ્રકારમાં તો તે છૂટો નજીવા "અને તુરંગી બનાવોથી ઉત્પન્ન થયેલી તે પછી પછવાડેથી નબળાઈને લીધે "ચાલવા દેવામાં આવી, અને બીકને મારે પાળવામાં આવી."

ગરાસિયાઓનો જમીનનો બન્ને પ્રકારનો ભોગવટો, પોતપોતાના પ્રકારમાં અને મૂળમાં એક બીજાથી કેવળ ભિન્ન છે, તો પણ, બન્ને ભોગવટા ગરાસના એક જ નામથી ઓળખાય છે એટલે તેઓમાં શો ફેર છે તેની બરાબર ખુજ કરવામાં પ્રથમ આવેલી નહિ, તેથી કરીને ગરાસિયાના આખા વર્ગ વિષે કૉર્ટનું ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વલણ થયેલું એવી અમે ધારણા કરી હતી, પણ ત્યાર પછી, ત્રણે વર્ષે કૉર્ટે ફરીને લખાણ કર્યું તેમાં પણ એ જ પ્રકારનું વલણ જોવામાં આવે છે. એમ કહે છે કે "ગરાસિયાઓને, અને બીજી "જાતના જે લોકો જોરાવરીની રીતિ વાપરીને આગળ વધેલા છે તેઓને જે "જાગીર મળે છે તે તેમની પાસેથી લશ્કરી ચાકરી કરાવવાના ઠરાવથી, "પણ જે કરાવવાની હમણાં અગત્ય નથી તેને માટે આગળના વખતથી

"સરકારથી આપવામાં આવેલી છે, અથવા તો એ લડાયક જાતિના લોકો "રૈયત ઉપર લૂંટફાટ કરવાનો જુલમ ગુજારતા હતા તેમાંથી પોતાનો છૂટકારો "મેળવવાને જે ખુંચાવી લેવા દીધેલું તે છે, એમ જણાય છે. તેઓએ જે "જે મેળવી લીધેલું છે તે સર્વ ઉપર અમારી નજર ઈતરાજીભરેલી પડ્યા વિના "રહેતી નથી, અને જો કે અમે સહેલાઈથી ધારી શકિયે છિયે કે વેળાને "અનુસરીને કામ ક્હાડી લેવા સંબંધી વિચારો સબુરી પકડવાની બળકટ રીતે "ભલામણ કરે તો પણ જેમ જેમ તેઓના હક્કનો વિસ્તાર ઓછો થતો "જશે તેમ તેમ સદા અમે આનંદ પામતા જઈશું."

ન્યાય અને વાજબીપણાનો વિચાર રહેવા દેતાં સ્થાનિક ઠાકોરોની વિરૂદ્ધ નિઃસંશય ઘણું બોલવાને મળી આવે એમ છે ખરૂં. તેઓનો ખપ રહ્યો નથી એવી તકરાર ક્હાડી શકાય; તેઓની પાસેથી ચાકરી લેવાની વધારે ગરજ રહી નથી; તેઓને તેમના આળસ અને કંટાળામાંથી ખસેડીને જેમ સલાહશાન્તિના કામમાં પાછા આણી શકાય એવો સંભવ ઓછો રહ્યો છે, તેમ લશ્કરી કવાયત શીખવવામાં આવે તે પ્રમાણે શીખ્યેથી લડાઈનો પ્રસંગ આવે ત્યારે એક વાર ફરીને કામના થઈ પડે એવો સંભવ પણ ઓછો છે. તો પણ એ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઇયે કે હમણાંની વેળાએ પણ અનુભવી અધિકારિયોનો એવો અભિપ્રાય જાણવામાં આવ્યો છે કે, પોતાના કરતાં ઘણા વિશેષ લશ્કર સામે ક્ષત્રિયોના પુત્ર જે સત્તા ઘણા કાળથી રાખી રહ્યા હતા તે સત્તા ઓછી કરી નાંખવાને લીધે ગૂજરાતની અંદરખાનેની સલાહશાન્તિને ધોક્કો પ્હોંચ્યો છે; ગરાસિયા લોકોની સાથે વધારે ઉદારતાભરેલી વર્ત્તણૂક ચલાવી હોત તો તેઓની રીતભાત સુધરી હોત નહિ એવું કોઈ પણ કારણથી નક્કી ઠરે એમ નથી; અને હાલના સમયમાં પણ, જમીનદારોનો વર્ગ તેઓના વંશપરંપરાના હક્કે કરીને પ્રતિષ્ઠા ધારણ કરી પોતાના દેશના રક્ષણ કરનારા ધોરા થઈ પડે એવા અભિપ્રાયને ટેકો આપનારા છેક નથી એમ નથી; તથાપિ બ્રિટિશ સત્તાનો ગૂજરાતમાં પ્રવેશ થયો તેની જ સાથે અજિતસિંહ વાઘેલા અથવા મોખડાજી ગોહિલના વંશજોને જેમ ફરિયાદ કરવાનાં સરસ આધારવાળાં અને ખરેખરાં કારણ ઉત્પન્ન થયાં, તે પ્રમાણે, આ દેશના રહેવાશિયોના ગમે તે ભાગને એવાં જ કારણ ઉત્પન્ન થાય તેને માટે પોતાના દેશ ઉપર પ્રેમ રાખનાર હરકોઈ જનને વધારે નહિ તો ખેદ કરવા દેવા જેવું પણ થયું છે.

સ્થાનિક ઠાકોરોના લાભમાં જે અભિપ્રાય ઉપર દર્શાવવામાં આવ્યા છે તેની સાથે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટને જે અભિપ્રાય બતાવેલા જણાય છે તે

વિરૂદ્ધ પડતા નથી. ગરાસિયાઓને સરકારી ભાગના સેંકડે વીશ ટકા મળતા હતા તેને બદલે ત્રીશ ટકા મળે એવી રીતે તેઓનું ભરણું નક્કી કરવા માટે એના એ જ ધોરણ ઉપર પાંચસાલી ફેરફાર કરવાનું રાખીને ધોળકામાંથી તલાટિયો કહાડી નાંખવાનો તેણે અભિપ્રાય આપ્યો; ગરાસિયાઓને તેઓના ન્યાયની કોર્ટો સાથેના સંબંધમાં ચોક્કસ અંશે છૂટો આપવા વિષે તેણે ભલામણ કરી; અને તાકીદ કરી કે, "જૂના દેવાને માટે તેઓના ઉપર "કરેલા સર્વે દાવા દસ્તાવેજની રૂઇએ કર્યા હોય તો પણ જે સમયે તે દેવું "કરવામાં આવ્યું હોય તે સમયે પક્ષકારો જે સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હોય "તે સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થતી બધી બાબતો, કે જેથી કરીને દેવાના પ્રકારને "અસર થઈ શકે, તે સર્વે ધ્યાનમાં લઈને તેની તપાસ ચલાવવી જોઇયે; "અને વળી ગરાસિયાને પકડવાને અને કેદ કરવાને બદલે, ગરાસિયાના "ગૂજરાનને માટે યોગ્ય ભાગ રહેવા દઈને ધીરે ધીરે દેવું વાળી દેવાને બની "આવે એટલી તેની જાગીરનો ભાગ જપ્ત કરવાને જડજોએ કલેક્ટરના ઉપર "લખાણ કરવું." મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટને વળી સૂચવ્યું કે, "જ્યાં જ્યાં સોઈ "આવતી જાય ત્યાં ત્યાં ગરાસિયાને પોલિસના ઉપરી તરીકે ઠરાવવો, અને "તેની મુખી પટેલની જગ્યાએ ચાલતી રીતે નિમણુંક કરવી નહિ, કેમકે "રજપૂત ઠાકોર એ અધિકાર કબૂલ કરવામાં હલકું સમજે."

મ્હેવાસિયો (જે શબ્દ તે એકલા કોળી ઠાકોરોને લગાડતો જણાય છે) સંબંધી મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન ભલામણો કરે છે તે વળી વધારે આગળ પડતી છે, અને વાઘેલાની બાબતમાં બોલતાં અમે જે વર્ણન આપ્યું છે તેને પરિપૂર્ણ મળતી આવે છે. એ ગવર્નર કહે છે કે, "એમ જણાય છે કે, તેઓ "(મ્હેવાસિયો) હવણાં પરતંત્રપણાની જેટલી પાયરિયે છે તેના કરતાં કદિ "પણ વધારે પરતંત્ર હતા એવી ઇતિહાસમાં કંઈ નિશાની મળી આવતી "નથી; અને એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેઓને વધારે હલકા કરવાનો "હક્ક આપણે આપણા પૂર્વાધિકારિયો પાસેથી મેળવી લીધો નથી, અને "આપણા પોતાના નિર્ભયપણાને ધટે એટલો આપણા પડોશિયોના ઉપર "દાબ ચલાવવાને સૃષ્ટિનો નિયમ આપણને છૂટ આપે છે તે નિયમ ઉપર "તેમ કરવાનો આપણા હક્કનો આધાર રહેવો જોઇયે; અને એટલા માટે "તેમના સંબંધી કામમાં હાથ ઘાલવાની આપણી હદ આટલી જ રહેવી જોઇયે.

"દેશમાં લશ્કરની તંગી વિષે વિચાર કરતાં, આપણે ગૂજરાતમાં "પ્રથમ આવ્યા ત્યારથી મ્હેવાસિયોએ આપણને તસ્દી આપી નથી એ "આશ્ચર્યની વાત છે; અને આવી સલાહશાન્તિનું જોખમ મ્હેસુલમાં થોડોક

"વધારો થાય એટલા માટે, અથવા પોલિસમાં તરંગભરેલો સુધારો "કરવાની ખાતર કાંઈ કરવું એ ન્યાય અને રાજનીતિ એ બન્નેથી વિરૂદ્ધ છે. "સુધારો ખરેખરો થશે એ વાત મને શક કરતાં પણ વિશેષ લાગે છે; કેમકે, "જ્યાં કોળિયોએ ઉદ્યોગની અને નિયમમાં રહેવાની ટેવ પાડી હોય નહિ "ત્યાં તેઓની ચાલ વિષે જવાબદાર તેઓની જાતિવાળાઓને ઠરાવવાથી જ "માત્ર તેઓને દાબમાં રાખી શકાય એમ છે; અને, જો આપણે દરેક માણ- "સને આપણી પોલિસના લાગલા જ અખ્તિયાર નીચે આણવાને શાન્તપણે "પાર પડિયે તો ચોરિયો ઘણી વધી પડે એમાં મને શક રહેતો નથી. તેથી "હું એવો અભિપ્રાય આપું છું કે મ્હેવાસી ગામડાંમાં, જમાને માટે અને "લોકમાં સલાહશાન્તિ જાળવવાને માટે ઠાકોરને માથે જવાબદારી નાંખવી. "જો અગત્ય પડે તો તેની પાસેથી જામીનગીરી લેવી, અને ચોરિયે ગયેલો "માલ તેની પાસેથી ભરી લેવો, તથા અપરાધિયો આપણને સ્વાધીન કરે "એમ ઠરાવવું; પણ મુખીપટેલને જે કાયદા લાગુ પડતા હોય તે માંહેલા "કોઈની પણ સત્તા નીચે તેને ગણવો નહિ, અને તેના ગામમાં જે અપરાધ "થાય તેમાંથી કિયા અપરાધની પૂછપરછ ચલાવવી તે સંબંધી અધિકાર "મેજિસ્ટ્રેના હાથમાં રાખવો. અલબત્ત જેટલા ભારે અપરાધ હોય તે બધા- "યની ચોકશી કરવી અને ઠાકોર પાસેથી અપરાધી મેળવી લેવો. તેની માગ- "ણીનો અમલ નિત્યનો દંડ ઠરાવીને અને મોસલ કરીને કરવો. હઠીલાપણાથી "કસુર કરે તો ઠાકોરને પકડીને, અને સામો થાય તો સાર્વજનિક શત્રુ "લેખીને તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને શિક્ષાએ પ્હોંચાડવો. ઠાકોરના પિંડને "લગતી કોઈ ભારે ફરિયાદ હોય તો તેને પકડતાં પ્હેલાં કલેક્ટરે ટુંકામાં "તપાસ કરવી, અને જ્યારે તેને પકડવાની અગત્ય પડે ત્યારે ચાલતી રીતિ "પ્રમાણે ક્રિમિનલ જર્જને સ્વાધીન કરી દેવો. લૂંટફાટની બાબતમાં નહિ "ગણકારવાના અપરાધ જે ઠાકોરો નિરંતર કરતા હોય તેઓને પદભ્રષ્ટ કરીને "કેદ કરી દેવા, અને તેને ઠેકાણે કુટુંબના કોઈ બીજા શખ્સને નીમવો; "અથવા તેઓનાં ગામોમાં થાણાં બેસારવાં અને મ્હેવાસી છૂટો જે પળતી "હોય તે સઘળી છીનાવી લેવી.

"તલાટિયો નીમવા નહિ, અને જમાની રકમમાં ચાલતાં લગી ફેરફાર "કરવો નહિ. સરકારનો હક્ક જાળવી રાખવા માટે ઘટે તેવી બાબતો ઉપર "થોડોઘણો વધારો કરવો; પણ સામાન્યપણે, ખેતીવાડીના ઉપર લોકોનું "લક્ષ રહે એટલા માટે તેઓને ઉત્તેજન મળવા સારૂ લાભનો મ્હોટામાં "મ્હોટો ભાગ ગામડાંઓને માટે રહેવા દેવો. ઘણા ખરા મુકદ્દમામાં દિવાની

"રીતે ન્યાયનો રસ્તો નીકળવા દેવો જોઇયે, પણ કેટલાંક ગામોમાં પ્રથમ
"મેજીસ્ટ્રેટને ફરિયાદ કરવામાં આવશે તો ઠીક પડશે. પછી તે અદાલતમાં
"દાખલ કરાવવી કે પંચાયત ઠરાવીને મોસલ કરી તેનો ચુકાદો કરવો તે
"વિષે તે નક્કી કરશે."

આ વિષયની ખરી અગત્ય જોતાં એને માટે જેટલી જગ્યા રોકી છે તે ઘણી જ ઓછી છે તો પણ અમે એને માટે જેટલી જગ્યા આપી શકિયે તે કરતાં વધારે લંબાણ થયું છે, માટે હવે એને આટોપિયે છિયે. અને અમારા વાંચનારાઓને એનું સ્મરણ દેવરાવિયે છીયે કે મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટનની સલાહની વ્યાવહારિક યોગ્યતા, હવણાંના સમયમાં કોઈ પણ કારણે કરીને જતી રહી નથી; કેમકે વ્હેલી કે મોડી એક પળ એવી આવવી જ જોઇએ કે જે વેળાએ, જેઓની સત્તા બહુ ઓછી થયા વિનાની રહેલી અને જેઓની ટેવો થોડી જ બદલાયલી એવા ગરાસિયા અને મ્હેવાસિયો ગૂજરાત પ્રાન્તના જે ભાગોમાં હજી લગણ હૈયાત છે તે ભાગો અગત્ય કરીને અંગ્રેજ સરકારના લાગલા જ રાજ્ય નીચે દાખલ થઈ જશે.

ગૂજરાતમાં **બ્રિટિશ** સરકારની સ્થાપના થવાથી ત્યાંના એક ભાગના લોકો મુસીબત નીચે આવી પડ્યા, તોય પણ ઘણા ભાગને તેથી લાભ થયો છે એ જોઈને સંતોષ થાય છે. મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કહે છે કે, "આ જિલ્લાઓમાં
"મારો મુકામ થવાથી લોકોની ખરી સ્થિતિ સંબંધી ગમે તે વિચાર બાંધવાને
"મને બની આવે એમ ધારવું નહિ. ઉતાવળથી નજર કરતાં જે ખરી વાત
"જણાઈ આવે છે તે એ છે કે ગરાસિયા નબળા પડી ગયા છે અને દબાઈ ગયા છે;
"દેસાઈ અને પટેલ સહિત સર્વે વતનદારો પાસેથી અધિકાર અને સત્તા છીનાવી લે-
"વામાં આવી છે તેને બદલે તેઓના અંગનું અને તેઓની મિલકતનું નિર્ભયપણું તે-
"ઓને આપવામાં આવ્યું છે; આપણી મ્હેસુલની રીતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો
"તેથી નાણાવટિયોને તેમના લાભનું એક મ્હોટું કામ મળતું બંધ થઈ ગયું છે,
"અને આટલાં બધાં દેશી સંસ્થાન પડી ભાગ્યાં, તથા માલમિલકત સરખી
"રીતે વ્હેંચાઈ ગઈ તેથી વ્યાપારની ભાગતી થવાથી પણ એક બીજું
"નુકસાન થયું છે; ભાટ લોકો એક વાર ગૂજરાતમાં વજનદાર થઈ પડ્યા
"હતા તે હવણાં કશા લેખામાં રહ્યા નથી; અને રૈયત જે આગળ દુઃખ
"સહન કરતી હતી તેને બદલે ઘણું ધન, સુખ, અને નિર્ભયપણું પામી. જેઓ
"વ્યાપારના કામમાં લાગેલા હતા તે, અને કદાપિ ગરાસિયાઓ એ બે જ
"વર્ગના લોકો ખેદ જણાવે છે. હવે વંશપરંપરાના ઠાકોરો નથી, સ્થાપિત
"લશ્કરી નાયકો નથી. અને વિદ્યા અથવા ધર્મને દેખીતું પણ સ્વાર્પણ કરવાથી

"પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર થાય એવા માણસો પણ નથી. જેઓએ સહન કર્યું છે, "તેઓની મિલ્કત લોકોના ઉપર દબાણ કરવાથી બંધાઈ હતી, અને રૈયતના "અતિ પ્રતિષ્ઠિત અને અતિ ઉદ્યોગી ઘણા મ્હોટા ભાગની ચડતી થવાથી "તેઓનો પડવાનો બદલો વળી ગયો છે. રૈયતના એ ભાગના લોકોને આપણું "રાજ્ય સુખદાયક થઈ પડયું છે એમાં કંઈ શક નથી. આપણા રાજ્યે "પિંડારાઓના હલ્લા થતા બંધ કરી નાંખ્યા છે, અંદરખાનેની અવ્યવસ્થા "થતી અટકાવી છે, સમ અને અપક્ષપાત ન્યાય આપવા માંડયો છે, અને "જુલ્મ તથા બલાત્કારથી પૈસા ખેંચી લેવાના પ્રત્યેક પ્રકાર ઘણા ખરા 'નિકંદન કરી નાંખ્યા છે. સાભ્રમતીની આ કોરનો દેશ જે આપણા કબ્જા- "માં ઘણી વારથી છે તેનો દેખાવ આવી સ્થિતિમાં હોય એવી આશા "રાખી શકાય એવો છે. ઉચ્ચ વર્ગના લોકોની અગાડીની સમૃદ્ધિ તેઓનાં "ઉત્તમ પ્રકારનાં ઘરોએ કરીને જણાઈ આવે છે; અને રૈયતની ચડતી તેઓનાં "રહેઠાણના સુખે કરીને, તેઓના પોષાકની સફાઇયે કરીને, અને તેઓની "ધરતીની ઉંચી ખેતિયે કરીને જણાઈ આવે છે. ખેતરોના સુધારાની અને "ફળદ્રૂપતાની બાબતમાં બંગાળાના ઘણા પ્રાન્તો ઉપર શ્રેષ્ઠપણું મેળવી "શકે એમ નથી; પણ પુષ્કળ ઝાડો અને વાડોની બાબતમાં સુંદર અને "ખરેખરાં સારી બાંધણીનાં ગામોની બાબતમાં, અને લોકોના યોગ્ય તથા "ખીલતા દેખાવોની બાબતમાં ગૂજરાતના પૂર્વ ભણીના જિલ્લા સાથે મુકા- "બલો કરવાની હારમાં ટકી શકે એવું હિન્દુસ્થાનમાં કાંઈ પણ મેં જોયું નથી."

રૈયત અથવા ખેડુતની સ્થિતિમાં જે સુધારો થયો હતો તે સમજવાને માટે દેશી રાજ્યના વારામાં તે કેવો હતો તે આપણે જાણવું જોઇયે. કર્નલ વોકરે જે વર્ણન આપ્યું છે તે પૂર્વકથન તરીકે અમે અત્રે દાખલ કરિયે છિયે, અને તે એવું બતાવવાને કે એણે જેવું વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રમાણે બ્રિટિશના લાગલા જ અધિકાર નીચે ગૂજરાતના જે ભાગ નથી, ત્યાં હવણાંના સમયમાં એ જ પ્રમાણે વહિવટ ચાલે છે. તે કહે છે કે,

"(બાહારખલી જમીનના) જમીનદારો, રૈયતની ઉપર જમાબંધી ઠરાવ- "વાનો અને તેઓને ઠીક પડે તેમ જમીન પટે આપવાનો હક્ક ધરાવે છે. "યૂરોપનો જમીનદાર જેવો હક્ક ધરાવે છે તેવા જ હક્ક આ બાબતમાં તેઓ "ધરાવતા જણાય છે, પણ તેઓનો જમાબંધીનો દર સામાન્યપણે સરકારના "દરની નીચે હોય છે. આ બાબતમાં સરકાર વચ્ચે પડતી હોય એમ જણાતું નથી. "પણ એ વાત સારી પેઠે જાણીતી છે કે એક પક્ષવાળાના ભણીથી જુલ્મ થાય "ત્યારે, અથવા બીજી પક્ષવાળાની ચૂક થાય ત્યારે, બન્ને જણાઓને ફરિયાદ

"કરવાનો હક્ક છે, અને રૈયતને જો તેના જમીનદારનો ઠરાવ રૂચતો આવે "નહિ તો બીજા પરગણામાં જાય. આ ઉપાય સાધારણ છે, અને ગામના "સર્વે રહેવાશિયો, અથવા તેમનામાંથી જેઓને ગોઠતું આવ્યું હોય નહિ "તેટલો જથ્થો, ખાનગી જમીન કે પછી સરકારી જમીન ખેડતા હોય તે, "બીજા પરગણામાં જઈ વસે અને ત્યાંની નવી જમીન કબૂલ કરે, અથવા "તેઓએ માગેલા ઠરાવ પ્રમાણે જમીનદાર કબૂલ કરીને તેમને પાછા બોલાવે "ત્યાં સુધી તે ઠેકાણે રહે. આ પ્રમાણે લોકો બીજે ઠેકાણે જઈ વસે નહિ "એટલા માટે જૂદા જૂદા ઠેકાણાના કુમાવીસદારો એકસંપ કરીને, પોતાના "જમીનદાર સાથે કજિયો કરીને જાય તેઓને પોતપોતાની હદમાં રાખે નહિ; "પણ વારેવારે એમ બને કે ખેડુતોની સાથે તેમના જમીનદારોએ માઠી "ચાલ ચલાવી હોય તેનો લાભ લઈને તેઓને પોતાને ત્યાં રાખી લે છે. આ "ઠેકાણે લખવું જોઇયે કે સરકારી જમીનના ખેડુત અથવા રૈયતને પણ "જૂના ભોગવટાનો હક્ક છે, અને જે જમીન તેના ઘરડાએ અથવા તેણે "ઘણી વાર સુધી ખેડી હોય તે તેની પાસેથી ખુંચાવી લેવાનું કામ જુલ્મ-"ભરેલું ગણાય, અને તેવો કાયદો અથવા શિરસ્તો જે એક જ છે તેની "રૂઇયે પણ તેમ કરવાને સત્તા મળતી નથી; એટલા માટે તેને એ રીતે ફહાડી "મૂકવાનું ભાગ્યે જ બને છે."

ખેડુતને મુખ્યત્વે કરીને એવો ભરોંસો હોય છે કે મારી નાતના લોકો નક્કી મારો પક્ષ ખેંચશે, એટલે જમીનદારથી મને ફહાડી મૂકી શકાશે નહિ, કેમકે, જે ચાલ ચલાવવાથી તેઓને પણ જગ્યા છોડીને જવાનું કારણ ઉત્પન્ન થાય એવું કરવાને તે હિમ્મત ચલાવી શકે નહિ. પૂર્વ ભણી ચાલતી ફહેવત આગળ અમે લખી છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે:—"લોકનો "જથ્થો બંધાય તેમાં રાજાની પ્રતિષ્ઠા છે. અને લોકની તૂટ થાય તેમાં રાજાની "હાણ છે." બ્રિટિશ રાજ્યની છાયા નીચે પરદેશી હુમલાથી અને અંદરખાનેના કજિયાથી જ રૈયતનું રક્ષણ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ જે જમીન તેના તાબામાં છે તેના ધણીપણાનો ખરેખરો હક્ક (જે આગળ કદિ પણ તેમને હતો નહિ) તેને પ્રાપ્ત થયો છે, અને જે તેના ફહેવાતા જમીનદારની કબૂલાત વિના હંવણાં તે વેચી શકે છે, અને જ્યાં સુધી તે સલામી ભર્યાં જાય ત્યાં સુધી સરકાર પણ તેને ખશેડી શકતી નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યકર્ત્તાઓનું એક બીજું ખાતું, તેની ક્રિયામાં ખેતી કરનારી વસ્તીને જો કે એટલું બધું લાભદાયક ન હતું, તો પણ, વ્યાપારી વસ્તી, જે વ્યાજ, વેરાવટ પણ કરનારી હતી, તેઓને જે ગેરલાભ થતા હતા તે કાંઈ

પ્રમાણમાં ઓછા દૂર કરી શકયું નથી. ન્યાયપ્રકરણનો ધારો જે યૂરોપિયન નિયમને અનુસરીને રચાયલો છે, તે, કાચા સમયે દાખલ થયો, તેથી માઠી અસરો થઈ, તે વિષે મિ૰ એલ્ફિન્સ્ટને ઉંડો ખેદ જણાવેલો આપણા જોવામાં આવ્યો છે. ત્યાર પછી, ચારે વર્ષે (ઈ૰ સ૰ ૧૮૨૫માં) બિશપ હેબર (તેના મર્ત્તબા વિષે જ વિચાર કરતાં) હજી વધારે અપક્ષપાત બોલનારો કહેવાય, તેણે એ અસરો ભભકદાર રીતે આ પ્રમાણે વર્ણવેલી છે.—

તે કહે છે કે, "હિંદુસ્થાનમાં, જેમ બીજે ઠેકાણે છે તેમ, અહિંની "જગ્યામાં (ગૂર્જરાતમાં) અદાલતોનો ધારો, તેઓનું શ્રમસાધિત અને ગુંચવણ-"ભરેલું કારખાનું, તેઓની અસહ્ય અને ખર્ચાળ ઢીલો, અને દેણદાર લ્હેણદારના "કાયદાની સખ્તાઈ, એ સર્વેને લીધે બહુ પીડાકારક છે. મિ૰ એલ્ફિન્સ્ટને "અદાલતમાં ચાલતી ફારશી ભાષા ક્હાડી નાંખીને ગૂજરાતી ભાષામાં કામ "ચલાવવાનો ઘણો અગત્યનો સુધારો દાખલ કર્યો, તોય પણ, હજી ઘણાં "સંકટ બાકી રહી ગયાં છે, અને આ જગ્યા એક મગ દરિદ્રતાથી અને બીજી "મગ વ્યાજવોરાવટથી એવી ખવાઈ ગઈ છે કે જેથી કરીને અતિશય દુઃખકારક "પરિણામો નિરંતર થયાં કરે છે, અને હુકમનામાથી, દાવા ક્હાડી નાંખવાથી, "અને કોર્ટનાં બીજાં કૃત્યોથી ભારે સંતાપ ઉત્પન્ન કરાવેલો છે, અને તેઓનો હેતુ "માણસ અને માણસની વચ્ચે ન્યાય કરવાનો હોવા છતાં પણ, ઘણી વાર ગામો "ને ગામો ઉજ્જડ કરી નાંખ્યાં છે, પ્રાચીન કુટુંબોનાં સત્યાનાશ વાળી નાંખ્યાં "છે, માણસોનાં વંશપરંપરાનાં ઘણાં કાળનાં અને ભોગવટાનાં ઘર તેઓના મસ્તક "ઉપર તોડી પાડ્યાં છે, અને જડજોના ઉપર ઘણા લોકોનો ધિઃકાર અને "તેમના સંબંધી ત્રાસ ઉપજાવ્યો છે, દેશી સુબેદારો બીજા પ્રકારમાં ગમે તેવા "જુલ્મગાર હશે, તોય પણ, તેમનામાંથી કોઇયે પણ ખાનગી દેવું આપવામાં "આવી સખ્તાઈ વાપરવાને હિંમત ચલાવી નથી, અથવા તેમ કરવાને વિચાર "કર્યો નથી. તો પણ આથી કરીને એક સારી અસર થઈ છે તે એ કે દેવું "ધણી સેહેલાઈથી વસુલ કરી લેવાને માટે વ્યાજનો દર ઓછો કરવામાં "આવ્યો છે, પણ દેવું ગમે તે રીતે ક્હાડ્યું હોય તો પણ તે આપવાને "માટે અદાલતનો આ ધારો વણકર પાસેથી તેની શાળ છીનાવી લેવરાવે છે, "ખેડુતની પાસેથી તેનો હળ ખુંચાવી લે છે, અને ખંડિયા ઠાકોરની ગઢી "ઉપરથી તેનું છાપરૂં ખેંચાવી પાડે છે; અને દુકાળની વેળામાં ગામના લોકો "એક વાર પોતાનું ગામ છોડીને જાય છે તો પછી તેઓ થોડાઘણા દેવાદાર "હોય છે તેથી જે ધારો સારી વેળાએ તેમને ઘેર અને તેમની ધરતીમાં ફરીને "પાછા આવવાને અશક્ય કરી દે છે, એવાં માઠાં પરિણામ આગળ ઉપર "લખેલો બદલો કશા લેખામાં નથી."

"ખૂણામાં આવી પડેલા આલબિયન બેટની" રીતભાતોના નમુના પ્રમાણે ઉષ્ણકટિબંધની રીતભાતોનો, મધ્યે કાંઈ બીજો ઉપાય કર્યા વિના, એકદમ સુધારો કરવાને માટે યત્ન કરવામાં આવે, અને આલફ્રેડ રાજાના વારાની રૈયત સાથે આટલો બધો પાસેનો મળતાપણાનો સંબંધ ધરાવનારી સ્થિતિવાળી પ્રજાને ચોથા જ્યોર્જ રાજાની પ્રજાને માફક આવે એવા કાયદા લાગુ કરવામાં આવે તો તેથી કાંઈ ઓછો ન્હાશકારક પરિણામ નીપજવાની આશા રખાય નહિ.

પ્રકરણ ૬.

ધર્મોપચાર--પર્વ.

હિન્દુ દેવાલયોનો સાધારણ આકાર લક્ષમાં આવી જાય એટલા માટે આ સાથે એક ચિત્ર આપ્યું છે. જે ગંભારમાં મૂર્ત્તિ રૂહે છે તેના ઉપર સદા શિખર વાળી લેવામાં આવે છે; અને મંડપ છૂટો હોય છે, તેમાં શિવનું દેવાલય હોય છે તો નંદી અથવા પોઠિયો બેસારેલો હોય છે, વૈષ્ણવી મંદિરોમાં ઘણું કરીને બે મંડપ હોય છે તેમાં એક છૂટો હોય છે અને બીજો બંધ હોય છે. આ દેવાલયોને તેમ જ જૈનધર્મનાં દેરાસરોને કોઈ કોઈ વાર ત્રણ શિખરો હોય છે તેમાં મધ્યનું બીજાં બેના કરતાં વધારે ઉંચું હોય છે. દેવાલયની આસપાસ ધર્મશાળા અથવા અડાળી ઉતારી લીધેલી હોય છે તેમાં પૂજારી રૂહે છે અથવા યાત્રાળુ કે બીજા પરગામના લોકો ઊતરે છે. કેટલાંક દેવાલય તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જૈન ધર્મનાં દેવાલયની આસપાસ ન્હાની દેરડિયો હોય છે અને રૂહેવાનાં રૂહેઠાણ જૂદાં કરેલાં હોય છે. તે સર્વેની આસપાસ ઘણુંકરીને વંડો વાળી લે છે. ખરૂં જોતાં એક મ્હોટું દેવાલય ન્હાના ગામડા સરખું દેખાય છે; તેના સંબંધી સ્થાન ખરેખરાં રૂહેવાનાં ગૃહસ્થી ઘર હોય એવાં જણાય છે અને તે ઉત્તમ પ્રકારની લાકડકામની કોરણીથી શણગારેલાં હોય છે. બ્હારની બાજુએ જેવાં તેવાં ચિત્રોથી ભીંતો ચીતરેલી હોય છે, તેમાં લગ્નના અવસરો અને બીજા ગૃહોત્સવનાં ચિત્રો અથવા ઘણી વાર તો દેવતાનાં પરાક્રમનાં ચિત્રો આલેખેલાં હોય છે. હિન્દુ ધર્મનાં સ્થાનો પાસે કુંડ, ભમરિયા કૂવા વાવ કે પછી તલાવ એવું કોઈ પણ જળાશય અવશ્ય કરીને હોવું જોઇયે તે પ્રમાણે હોય છે. મધ્ય યુગનાં ક્રિશ્ચિયન દેવળોની પેઠે ગૂજરાતનાં હિન્દુઓનાં દેવાલય ઉત્તમ પ્રકારના સૃષ્ટિ સૌંદર્યવાળે સ્થાને ઘણું કરીને બંધાવેલાં હોય છે. ગહન અંધારાવાળી ઝાડી, પર્વતના દેખાવની મનોહર સુંદરતા, નદીકિનારાના ચળકાટ, વાદળાંથી લપેટાઈ ગયેલાં શિખરોની રમણીયતા, અથવા દરિયાના

અખાતની ગંભીરતાભરેલી શાન્તતા એ સાહાય્યભૂત સાધનો છે તેનો લાભ શી રીતે લેવો તે **શિવ** અને **આદિનાથના** ધર્મવાળા સારી પેઠે સમજે છે.

શિવના દેવળમાં પૂજા કરનારા ઘણું કરીને ગોસાઈ હોય છે; **વિષ્ણુના** મંદિરમાં બ્રાહ્મણ કે મરજાદી હોય છે. દેવીના દેરામાં ભરડા અથવા અતીત હોય છે—અને કોઈ કોઈ વાર તો બહુચરાજી સરખી જગ્યાએ મુસલમાન[1] હોય છે. જૈન ધર્મના દેરાસરમાં પૂજા કરનાર ગમે તે નાતનો હોય છે. આશ્ચર્યકારક બાધ માત્ર એટલો જ છે કે તે શ્રાવક અથવા જૈન ધર્મનો હોવો ન જોઇયે. નીચી જાતિના બ્રાહ્મણ જે ભોજક ક્હેવાય છે. અને જેઓને વિષે આગળ લખવામાં આવેલું છે તેઓને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. મઠધારી ગોસાઈયોની સંખ્યા ઘણી છે તેઓને ત્યાં **શિવ**માર્ગી હોય છે, તેઓ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને આડું તિલક[2] કરે છે વૈરાગી વૈષ્ણવમાર્ગી હોય છે. તેઓ ધોળાં વસ્ત્ર પ્હેરે છે અને ઉભું તિલક કરે છે. દેવીના દાસ હોય છે તે વધારામાં કંકુનો ચાંલ્લો કરે છે, જૈનના સાધુ સામાન્ય રીતે જતિના નામથી ઓળખાય છે પણ સર્વ ધર્મના ત્યાગિયોનું સામાન્ય નામ સંન્યાસી ક્હેવાય છે. હવણુંના ઘણા ખરા સંન્યાસિયો થયેલા જોવામાં આવે છે, તેઓ પોતાની માલમતા ખોઈ બેસવાથી, છૈયાંછોકરાં મરી જવાથી, અથવા કોઈ બીજાં દુઃખ જે તેમનાથી સહન થઈ શકેલાં નહિ તેના મારયા થયેલા હોય છે. સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાને કોઈ ગુરૂ કરી રાખે છે, ત્યાર પછી સારૂં મુહૂર્ત્ત જોઇને જો તે દ્વિજ હોય છે તો જનોઈ તોડી નાંખે છે અને મુંડન કરાવી સંન્યાસીનાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તથા દીક્ષા લઈ સંન્યાસી થાય છે અને ભિક્ષાવૃત્તિ ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે કેટલાએકને તો બહુ ન્હાનપણમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરાવવામાં આવે છે; જેઓને પુત્ર થતા નથી તેઓને બે દીકરા આપવામાં આવે તો એક દીકરો અર્પણ કરવાની બાધા રાખે છે; અને

---

૧ કમાલિયા એ શબ્દ આરબી કમાલ ઉપરથી થયો છે. 'છેવટને પદે પ્હોંચેલો' એવો તેનો અર્થ થાય છે. તેઓ ત્યાં પૂજારી નથી, પૂજા તો બ્રાહ્મણ કરે છે. કમાલિયા મૂળ ત્યાંના ર્‌હેવાશી હોતાં, ત્યાં જઇને બહુચરાજી વશ્યાં છે, એ વાત વલ્લભ કવિના કવનથી પણ સિદ્ધ છે. "કમાલિયા કુલ તમે વશ્યાં મહાકાલી રે."

૨ "મુવેલાને માટે તમે તમારા શરીરમાં કાંઈ કાપા કરશો નહિ, તેમ જ તમારા ઉપર તમે કાંઈ નિશાની ચીતરશો નહિ. હું જ ધણી છું." લેવિટિકસ. અધ્યાય ૧૯ પદ ૨૮. બિશપ પાટિક એવી નોંધ કરે છે કે કોઈ માણસ કોઈ કલ્પિત દેવનો ભક્ત હોય તેની ઠરાવી રાખેલી ખૂણ અથવા ઓળખ તરીકે આ ચીતરેલું ચિન્હ અથવા નિશાની છે, એમ સમજવામાં હતું.

જૈનમાં જ્યારે ચેલા ઓછા હોય છે ત્યારે અને ઘણું કરીને તેમ જ હોય છે એટલે દીક્ષા આપવાને સાધુઓ છોકરા વેચાતા લે છે.[1]

અમે માનસિક પૂજાનું આગળ વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યું હશે કે, ચાકર જેમ પોતાના ધણીની સેવા કરે તે પ્રમાણે મૂર્ત્તિની આગળ દાસ થઈ તેની સેવા કરવી એ હિન્દુઓની સાધારણ પૂજા કરવાની રીતિ છે. જે વિષ્ણુના મંદિરમાં સંભાળથી સેવા કરવામાં આવે છે તેમાં નિત્ય પાંચ પ્રકારની પૂજા થાય છે. તે ઉપરથી પ્રાચીન ગૃહસ્થાશ્રમની રીતિ પણ થોડી ઘણી તે પ્રમાણે હશે એવો વિચાર જણાઈ આવે છે. સવારમાં માણસ ઉંઘીને ઉઠે છે તે સમયે દેવને જગાડવાને દેવાલયમાં ઘંટ વાગે છે; ટકોરખાનામાંના નાદ થાય છે, શંખ ફૂંકાય છે, પૂજારી ન્હાઈ ધોઈને ઠાકોરજીની પૂજા કરી આરતી કરે છે.[2] આઠ નવ વાગતાં

---

૧ શંભુપુરી કરીને આવી જાતનો એક ગોસાઈ અમને થોડાં વર્ષ ઉપર મળ્યો હતો, તેણે અમને નીચે પ્રમાણે પોતાના પૂર્વાશ્રમની હકિકત કહી હતી:—

"હું વિકાનેરમાં જનમ્યો હતો, અને તે દેશમાંના સુરૂના ઠાકોર પૃથીસિંહ શિવ"સિંહનો દીકરો છું. મારૂં રજપૂત તરીકેનું નામ ખેતસિંહ હતું અને મારી જાત "રાઠોડની હતી. જ્યારે હું ચાર કે પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે વિકાનેરના રાજા સૂરતસિંહે "સુરૂની જાગીર લઈ લીધી એટલે તે પાછી મેળવવા સારૂ મારા બાપ બ્હારવટે નીકળ્યા. "હું તેર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મારા બાપની સાથે બ્હારવટે રહ્યો. પછી વિકાનેરથી "બાર કોસ ઉપર માતા શ્રી કરણીજીનું દેરૂં છે ત્યાં મને મૂક્યો. જ્યારે રાજાએ આ "વાત સાંભળી ત્યારે મને દરબારમાં તેડાવી લીધો અને શિરપાવ કરીને તેની સાથે "રહેવાનું મને કહ્યું; પણ દગો કરવા વિષેનો તેનો ઇરાદો જાણવામાં આવ્યો એટલે "મારવાડમાં પોકરણની પાસે હોટી કરીને છે ત્યાં હું ન્હાશી ગયો. ત્યાં મહાદેવનું દેરૂં છે "અને એક મઠ છે તેનો મહંત ચંદનપુરી કરીને ઉપરી હતો. હું મઠમાં દશ દિવસ "રહ્યો, ત્યાંની રીતભાત જોઇને મારા મનમાં આવ્યું કે, બ્હારવટે રહેવા કરતાં અહિં "રહેવું સારૂં છે. એટલે મારા વાળના ગુચ્છા પછી કાઢી નાંખવામાં આવ્યા અને મને ચેલો "કરીને ગુરૂ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો. હું મઠમાં દશ વર્ષ સુધી રહ્યો, ત્યાર પછી હિંગ"લાજ યાત્રા કરવાને ગયો, અને ત્યાર પછી હિન્દુની યાત્રાના એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને "ફરતો ફર્યો છું અને કાશી, જ્વાળામુખી, હરદ્વાર, દ્વારકાં, અને બીજી જગ્યાએ યાત્રા "કરી છે. હું હવણાં આશરે ચાળીસ વર્ષનો થયો છું. આશરે દશ વર્ષ ઉપર હું મારા "કુટુંબના લોકોને મળવા ગયો હતો. મારો મ્હોટો ભાઇ બીરજજી જીવતો હતો, તેમ જ "મારો કાકો માનસિંહ અને તેનો દીકરો રઘુનાથ પણ જીવતા હતા. પણ મારા બાપ "તો મરી ગયા હતા. તેઓએ મને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો પણ હું તો નીકળી ચાલ્યો."

૨ પ્રથમ મંગલા, પછી બાળભોગ, પછી શૃંગાર, રાજભોગ, ઉત્થાપન, કડછા સંધ્યાકાળે થાય છે; ત્યાર પછી શૃંગાર અને છેવટે શયન. ર. ઉ.

ઋતુને અનુસરીને ઠાકોરજીને વસ્ત્ર ધારણ કરાવે છે. શિયાળામાં રૂ ભરેલો ડગલો પેહેરાવે છે, અને મુખ આગળ સઘડી સળગાવીને મૂકે છે; ઉન્હાળાની ઋતુમાં શરીરે ઠંડક થવા સારૂ ચંદનનો લેપ કરે છે અને બારીક લૂગડાના વાગા ધરાવે છે, તથા ઘરેણાં પ્હેરાવે છે અને ફૂલ ચડાવે છે. ફુવારા ચલાવે છે અને પૂજારી વા ઢોળે છે. ચોમાસામાં દેવને લાલ રંગના વાગા ધરાવે છે અને શાલ ઓરાડે છે. આ વેળાએ ષોડશોપચારી (સોળ[1] પ્રકારની) પૂજા સાથે થાળ ધરાવવામાં આવે છે, તે પ્રકાર અમે હવણાં લખિયે છિયે. થાળમાં દ્રવ્યવાન્ પુરૂષો ભોજન કરે છે તે પ્રમાણે દૂધ ભાત ઇત્યાદિ પદાર્થ હોય છે. ત્રીજી વારની પૂજા બપોરી વેળાએ કરવામાં આવે છે, આ વેળાએ પણ દેવને ચંદન લગાવવામાં આવે છે અને નવાં ફૂલ ચડાવે છે, દીવા પ્રકટાય છે, અગરબત્તી સળગાવવામાં આવે છે અને ઋતુ પ્રમાણે ભોજનનો થાળ ધરાવવામાં આવે છે. પછી દેવને પ્હોડાડે છે તેથી શોરબકોર સર્વે બંધ કરવામાં આવે છે. દેવ બપોરે ત્રણ વાગ્યે પ્હોડણ કરીને ઉઠયા એવું જણાવવાને માટે ચોઘડિયાં વાગે છે. પછી મેવો આરોગાવે છે અને સેતરંગ, સોગઠાં. ઈત્યાદિ રમવાની સામગ્રી રજુ થાય છે. ખરેખરી પૂજા તો સાંજની વેળાએ ચોથી થાય છે તે છે અને તે ષોડશોપચારી વિધિ સહિત થાય છે. દેવને મંદિરમાં પધરાવે છે, બેસવાને આસન મૂકે છે, પગ ધોવા પાણી રજુ કરે છે, જલપ્રદાન છંટકાવ થાય છે, મુખપ્રોક્ષણ કરવા સારૂ પ્યાલો ભરીને આગળ મૂકે છે. પછી દેવને નવરાવે છે તે છઠ્ઠા પ્રકારની પૂજા કહેવાય છે. ત્યાર પછી વાગા અને પવિત્રાં ધરાવે છે, અત્તર ચોળે છે, અને સુગંધીવાળાં પુષ્પ ચડાવે છે અને અગરબતી સળગાવે છે, મુખ આગળ દીવા પ્રકટવામાં આવે છે એ અગિયારમી પૂજા છે. પછી ભાતભાતનાં ભોજન કરાવે છે, અને પાનસોપારી આરોગાવે છે તથા સવારની પેઠે આરતી કરે છે. પછી પ્રદક્ષિણા ફરવામાં આવે છે તે પંદરમી પૂજા કહેવાય છે ને છેલ્લી વારે નમસ્કારત્મક સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.

કેટલાક લોકો એક વાર પ્રદક્ષિણા ફરે છે, કેટલાક સાત વાર ફરે છે અને કેટલાક એક સો ને આઠ વાર ફરે છે. પ્રત્યેક વેળાએ ફરનાર નીચેનો શ્લોક ભણે છે:–

पापोऽहं पापकर्माऽहं पापात्मा पापसंभवः
त्राहि मां पुंडरीकाक्ष ! सर्वपापहरो हरिः

---

૧ **સોળ પ્રકારની**––૧ આવાહન, ૨ અર્ચન, ૩ પાદ્ય, ૪ અર્ઘ્ય, ૫ આચમનીયક, ૬ સ્નાન, ૭ યજ્ઞોપવીત, ૮ ગંધ, ૯ માલ્ય, ૧૦ ધૂપ, ૧૧ દીપ, ૧૨ નૈવેદ્ય, ૧૩ તાંબૂલ, ૧૪ ફળ, ૧૫ પ્રદક્ષિણા, અને ૧૬ નમસ્કાર.

यानिकानि च पापानि मेरुमंद्रसमानि च
तानि सर्वाणि नश्यंतु प्रदक्षिणां पदेपदे.

હું પાપ રૂપ છું, હું પાપકર્મવાળો છું, હું પાપનો ભરેલો આત્મા છું, અને પાપમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો છું, માટે હે સર્વ તાપના હરવાવાળા હાર ભગવાન્! મને તાર. મારાં ગમે તેવાં પાપ મેરૂ મંદરના જેવડાં હોય તો પણ તે સર્વે પ્રદક્ષિણાને પગલે પગલે નાશ પામો.[1]

છેલ્લું પંચોપચારી પૂજન રાત્રિની વેળાએ કરવામાં આવે છે. દેવને ચંદનપુષ્પ ચડાવવામાં આવે છે, અગરબત્તીનો ધૂપ થાય છે, દીવા પ્રકટાય છે, અને દૂધ તથા પૂરી અને બીજી સામગ્રી વાળુને માટે ધરાવવામાં આવે છે; પછી તેમને પ્હોડાડવાનો સમય થાય છે અને મૂર્ત્તિ જો ઉંચકી લેઈ જવાય એમ હોય છે તો ઉપાડીને સુખશય્યામાં પ્હોરાડે છે. નહિતર તેજ ઠેકાણે તેને શાલ આદિ ઓરાડવામાં આવે છે.

વિષ્ણુનાં મંદિરોમાં ઘણું કરીને બે મૂર્ત્તિયો હોય છે, રામ અને સીતા અથવા રાધા અને કૃષ્ણ. રામના ભાઈ લક્ષ્મણની મૂર્ત્તિ પણ ઘણે ઠેકાણે હોય છે. રામ અને કૃષ્ણના જન્મદિવસને સમયે તેમ જ બીજા પર્વને દિવસે મૂર્ત્તિયોને મુકુટ ધારણ કરે છે, અને રાજકીય શૃંગાર ધરાવે છે. હોળીના દિવસોમાં દેવને પીળા વાગા ધરાવે છે તથા પીચકારી અને કેસુડાંનો રંગ પાસે મૂકવામાં આવે છે; તેથી હોળી ખેલવામાં તેઓ સામેલ થાય છે એમ ધારવામાં આવે છે. જળયાત્રાનું પર્વ આવે છે, ત્યારે વિષ્ણુની મૂર્ત્તિને નદિયે કે તલાવે લઈ જઈ ન્હવરાવે છે અને હોડી ચાલે એટલું પાણી હોય છે તો ઠાકોરજીને તેમાં બેસારીને જળક્રીડા કરાવે છે.

---

૧ એની સાથે નીચેનું મેળવો:—"મિસલેટોનાં પાંદડાં અથવા ડાખલિયો વિના "એકે પણ બલિદાન અપાતું નહિ; અને તે આપવાને માટે વર્તુલાકારના ધર્મસ્થાનમાં "(સર્કલમાં) પેસતાં પ્હેલાં તેઓએ તેની આસપાસ સૂર્યના માર્ગ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણા કરી "અને બલિદાન આપ્યા પછી પણ તેજ પ્રમાણે તેઓએ કર્યું.

'સર્કલની આસપાસની પ્રદક્ષિણા "ડિયાસ સોઇલ" કહેવાય છે. ડિયાસ=દક્ષિણ "અને સોઇલ=સૂર્ય. લગ્નાવસરે સ્ત્રીને પ્રસવ થયા પછી બાળકને ધર્મસંસ્કારોપચાર "કરવામાં આવે ત્યારે, અને ભૂમિદાહની વેળાએ દેવલની આસપાસ એવી પ્રદક્ષિણા "કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયા ડ્રુઇડ એકલા જ કરતા એમ નથી; પાલાશની ચિતાની "આસપાસ પણ પ્રદક્ષિણા કરેલી જણાય છે; Virgil Æ. Lib. XI. 188-190.

"તેઓ ચકચક્તિ હથિયાર સજેલા એવા ત્રણ વાર ચિતાની આસપાસ દોડ્યા. ચિતાનો સશોક અગ્નિ ત્રણ વાર તેઓએ પાણીમાં નાંખ્યો; અને પછી પોકો મૂકી.

Lachlan Skav's Hhstowy of Meray

શિવના અને દેવીનાં દેવલોમાં પ્હેલા, બીજા, અને ચોથા વિધિની જ પૂજા માત્ર કરવામાં આવે છે. જૈન ધર્મવાળા મૂર્ત્તિને ન્હવરાવે છે, પછી લુવે છે, ચંદન ચડાવે છે અને ઘરેણાં પ્હેરાવે છે તથા સાંજની વેળાએ આરતી કરે છે. શ્રાવક લોકો, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તેમની સ્ત્રિયો, જ્યારે દેરાસરે જાય છે, ત્યારે સુશોભિત કોથળીમાં ચોખા ઘાલીને લઈ જાય છે. મૂર્ત્તિની પાસે ભંડારની પેટી હોય છે, તેની ઉપલી બાજુએ કાણું કરાવેલું હોય છે તેમાં ચોખા નાંખે છે, તે આઠ દશ દિવસે ઉઘાડીને કહાડી લઈ જનાવરને નાંખે છે, અથવા તેમાં જીવાત પડે નહિ માટે કોઈ ભીક્ષાર્થીને આપી દે છે. કેટલાક લોક પેટીમાં પૈસા નાંખે છે ને તેનું નામ ભંડાર કહેવાય છે. તેથી અગાઉ તે જ નાંખવાનો ચાલ હશે.

ગૂજરાતમાં હિન્દુઓ વર્ષની ત્રણ ઋતુ કલ્પે છે, શિયાળો, ઉન્હાળો અને ચોમાસું. શિયાળાના કાર્ત્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, અને માઘ માસ ગણાય છે; ઉન્હાળાના ફાલ્ગુણ, ચૈત્ર, વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ માસ ગણાય છે; અને ચોમાસાના આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ અને આશ્વિન માસ ગણાય છે.[1] એકેકા માસના શુદિ અને વદિ એવા બે ભાગ છે.[2] તેમાં શુદિ પક્ષ એ અજવાળિયું કહેવાય છે.

---

૧ ગૂજરાતી મહિનાને મળતા ઇંગ્રેજી મહિના નીચે પ્રમાણે (આસરેથી) છેઃ—

શિયાળો	કાર્ત્તિક	નોવેમ્બર.
	માર્ગશીર્ષ	ડિસેમ્બર.
	પૌષ	જાન્યુઆરી.
	માઘ	ફેબ્રુઆરી.
ઉન્હાળો.	ફાલ્ગુન	માર્ચ.
	ચૈત્ર	એપ્રિલ.
	વૈશાખ	મે.
	જ્યેષ્ઠ	જુન.
ચોમાસુ.	આષાઢ	જુલાઈ.
	શ્રાવણ	આગસ્ટ.
	ભાદ્રપદ	સેપ્ટેમ્બર.
	આશ્વિન	ઓક્ટોબર.

ર. ઉ.

૨ શુદિ અને વદિ એ શબ્દો છે, તે બબ્બે શબ્દ મળી એક શબ્દ થયલો છે. શુ=શુકલ પક્ષ+દિ=દિન એમ "શુદિ"; અને વ અથવા બ=બહુલ, એટલે કૃષ્ણ+દિ=દિન એમ "વદિ" થયલા છે. ર. ઉ.

પ્હેલા પર્વ વિષે અમે આ ઠેકાણે લખિયે છિયે, તે અશ્વિનના છેલ્લા ત્રણ દિવસથી બેસે છે. આ મહિનાની વદિ અથવા કૃષ્ણ પક્ષની તેરશ તે ધનતેરશ કહેવાય છે. સવારના પ્રહરમાં ન્હાઈને મુહૂર્ત્ત હોય છે ત્યારે હિન્દુઓ હળદર, દહીં આદિથી ધન ધોઈને પાટલા ઉપર મૂકે છે, તેની પૂજા કરે છે, તેને ફૂલ ચડાવે છે, ધૂપ કરે છે અને બીજો સર્વે પ્રકારનો વિધિ કરે છે. તે જ વેળાએ ભરવાડ ગોવાળિયા અને બીજા લોક પોતાનાં ઢોરનાં શીંગડાં આદિ રંગવાની ધામધુમમાં મંડી જાય છે. માછી પોતાની જાળની પૂજા કરે છે.[1] જમતાં પ્હેલાં આ પ્રમાણે પૂજા કરીને પછી કુટુંબનાં માણસ એકઠાં થઈને ભોજન કરે છે. ગોવાળિયા પોતાનાં ઢોર દોડાવતા ગામમાં ફરે છે અને ત્યાંથી પાછા આવીને ઘરમાં રોશની કરે છે. બીજે દિવસે કાળી ચૌદશ આવે છે, તે સમયે હનુમાનની પૂજા કરે છે, અને રાત્રીની વેળાએ મંત્ર સાધવામાં આવે છે. આ દિવસે પણ દીવા પ્રકટવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી ગયા દિવસના કરતાં વધારે દીવા ઘેરઘેર પ્રકટવામાં આવે છે તે ઉપરથી તેનું નામ "દીવાળી"[2] કહેવાય છે.

---

૧ "તેટલા માટે તેઓ તેમની જાળને બલિદાન આપે છે, અને ગલના આંકડાં "આગળ ધૂપ કરે છે; કેમકે તેમને લીધે તેઓને રસાલ અથવા ભારે ભાગ મળતો હતો અને તેઓને પુષ્કળ માંસ મળતું હતું."—*Vide Habakkuk 1. 15.* અને ક્રિશ્ચિયન ઈયરનો કર્ત્તા નીચેની લીટિયોમાં ઇસારો કરે છે:—

"સદાકાળના કિનારા ઉપર દેવદૂતો આપણો અર્ઘ્ય માન્ય કરે તેવામાં રખે ને "આપણને નિરંતર બાતલ કરે, એટલા માટે આપણી પોતાની જાળોને આપણે નમન કરતા નથી."

૨ દીપ અથવા દીવ=દીવો+આલી=હાર. જૈનધર્મિયો કહે છે કે દીવાળીનું પર્વ "અમારામાંથી નીકળ્યું છે, તે એવે પ્રકારે કે ચોવીસમા તીર્થંકર વીર પ્રભુએ હસ્તિપાળ રાજાની નગરીમાં છેલ્લું ચોમાસું ગાળ્યું તે અવસરે રાજસભામાં પીત દેશણા દેતા હતા, તેવામાં આસો વદિ અમાસની પાછલી બે ઘડી રાત્રે શાન્તિ નક્ષત્રમાં મોક્ષે ગયા, ત્યારે દેવતા ત્યાં આગળ આવ્યા તેમના તેજથી ચારેમેર પ્રકાશ થયો. વીર પ્રભુ મોક્ષે ગયા એટલે ભાવ દીપક લઈ પામ્યા ત્યારે લોકોએ દ્રવ્ય દીપક પ્રકટ કર્યા. ભાવાર્થ કે પ્રભુ મોક્ષે ગયા તેથી જગત્‌માં તેમના વિના અંધારૂં થયું ત્યારે લોકોએ દીવા પ્રકટીને અજવાળું કરયું."

રામે રાવણને વિજયાદશમિયે મારયો તે પછી અયોધ્યા પધારયા તે દિવસ આસો વદિ અમાસનો હતો; તે દિવસે પ્રજાએ આનંદમાં દીવા પ્રકટયા ત્યારથી મહિમા ચાલ્યો.

વળી શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં બ્રહ્મદેશના રાજા નરકાસુરને મારી તેણે હરણ કરેલી ૧૬,૧૦૮ રાજ કુમારિયોને મુકત કરી અને તે પોતાને ઘેર ન જતાં કૃષ્ણને પરણી તેમને લઈ શ્રીકૃષ્ણ આસો વદિ અમાસે દ્વારકા આવ્યા, ત્યારે દીપોત્સવ થયો, તે હજી પણ ચાલે છે. ર. ઉ.

કાર્તિક શુદિ પ્રતિપદાને દિવસે હિન્દુઓ દેવની આગળ અન્નકૂટ પૂરે છે. આ દિવસે પ્રાચીન સમયે ઇન્દ્રની પૂજા કરવામાં આવતી હતી, પણ કૃષ્ણાવતાર થયો ત્યારે કૃષ્ણે સ્વર્ગના રાજાની પૂજાને બદલે શ્રીગોવર્ધન પર્વતની પૂજા કરવાનો ચાલ ચલાવ્યો.[1]

હવણુંના હિન્દુઓ ગોવર્ધન પર્વતની સ્થાપના કરે છે, તેના ઉપર ધ્વજારોપણ કરે છે અને ઝાડની એક બે ડાળિયો ખોસે છે તથા ફૂલ ચડાવે છે. વ્યાપારી લોકો પોતાના ચોપડા બદલે છે, ષોડશોપચારથી શારદાપૂજન કરવામાં આવે છે, માત્ર ન્હવરાવવાનો વિધિ કરતા નથી. પ્હેલા પાનાને કુંકુના ચાંદલા કરીને છાંટા નાંખે છે અને નીચે પ્રમાણે લખીને પૂજાની સામગ્રીની વસ્તુઓનાં નામ નામનાં જ લખે છેઃ–

"શ્રી,
"શ્રી ગણેશાયનમઃ
"શ્રી શારદાજી સત્ય છે.
"શ્રી લક્ષ્મીજીનો ભંડાર ભરપૂર હજો.
"શ્રી અંબાજી માતા સત્ય છે.
"શ્રી બહુચરાજી સત્ય છે.

"સંવત્ ૧૯૦૮ કાર્તિક શુદિ ૧ શનિવારે શ્રી ભાવનગરમાં રાવળ "શ્રી વિજયસિંહ રાજ્ય કરે છે; તેમના તિલાયત કુંવર શ્રી દાજીરાજ છે, "અને દેશાઈ સુરજરામ પ્રધાન છે. આ ચોપડો શા૦ મોતીચંદ સૂરચંદનો છે.

જ	ઉ
કંકુ શેર ૦॥	કંકુ શેર ૦॥
સાકર શેર ૧	સાકર શેર ૧
સોપારી શેર ૦।	સોપારી શેર ૦।
જાયફળ નંગ ૭	જાયફળ નંગ ૭

વૈશાખ શુદિ ૩ નો દિવસ ગૂજરાતી ભાષામાં અખાત્રીજ (અક્ષય તૃતીયા) કહેવાય છે. તે દિવસે દરિયામાં ચોમાસાનું તોફાન થવાનો પ્રારંભ ગણાય છે, એટલે દરિયો વ્હાણ ચલાવવાને કામનો રહેતો નથી. એ દિવસ બહુ શકુનિયાળ ગણાય છે. બીજને દિવસે હિન્દુઓ ગામની બ્હાર જઈને અનાજનું ગામ રચે છે, અને વિવિધ પ્રકારના અનાજની ઢગલિયો કરે છે, તથા રાજાને ઠેકાણે એક પૈસો મૂકીને તેની સ્થાપના કરે છે. પ્રધાનને ઠેકાણે

૧ આ વાતની વિગત શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધ તથા "પ્રેમસાગર"ના ૨૫થી તે ૨૯મા અધ્યાયમાં છે.

સોપારી મૂકે છે અને થોડું રૂ, થોડી ખાંડ, અને બીજી વસ્તુઓ મૂકે છે. ત્રીજની સવારમાં લોક પાછા આવીને જૂવે છે ને રાત્રિની વેળાએ કીડિયોએ આવીને જે દાણાની ઢગલીને નુકસાન કરેલું જોવામાં આવે છે, તે જાતના દાણાનો પાક આવતા વર્ષમાં બરાબર થશે નહિ એમ તેઓ ધારણા કરે છે. જે દિશા ભણી રૂ ઉડીને ગયું હોય છે તે દિશામાં રૂનો ખપ જાગશે, અને તે જ પ્રમાણે રાજા અને પ્રધાનને ઠેકાણે સ્થાપના કરેલા પૈસાને અને સોપારીને ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દીધા હોય છે તો તેઓને કોઈ હરકત કરશે નહિ અને ખશેડવામાં આવ્યા હોય છે, તો હરકત થશે, એવી ધારણા ધારવામાં આવે છે. આ રીતિ ગૂજરાત કરતાં માળવામાં હજી લગણ ઘણી ચાલે છે એમ કહેવાય છે. રત્નમાળના કર્ત્તા કૃષ્ણાજી બ્રાહ્મણે શકુનની યથાસ્થિત વિગત પોતાના ગ્રંથમાં લખી છે. રણભૂમિમાં જતાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે એક સેનાને અપશકુત થયા તેથી તે હારી:–

"પ્રથમ ચાલતાં સન્મુખ છીંક થઈ, કૂતરૂં રડવા લાગ્યું–એ શકુન સારા નહિ. જમણી બાજુએ બિલાડું ઉતર્યું, ગધેડું ભૂક્યું અને ગીધ પક્ષી ભયંકર રીતે બોલવા લાગ્યાં. સન્મુખ વિધવા અને સંન્યાસી આવી મળ્યાં, તિલક વિનાનો દ્વિજ મળ્યો, ઉદાસી મળ્યો, લોટનું વાસણ લઈને કોઈ મળ્યું, અને છૂટે કેશે સ્ત્રી મળી."[1] તોય પણ એક બીજે પ્રસંગે તેવી જ સેનાને ઉપરાછાપરી સારા શકુન થયા તેથી તે આનંદ પામી:–"હાથમાં[2] પુસ્તક ધારણ કરેલું એવો દ્વિજ પડિત મળ્યો; છોકરા સહવર્ત્તમાન સધવા પાણિયારી મળી; હથિયાર સજેલો ક્ષત્રી અશ્વાર મળ્યો. હાથમાં ફૂલની છાબ લીધેલી એવો માળી મળ્યો; વાછડા સાથે અર્ચિત ગાય મળી."[3]

---

१ चोपाई—प्रथम चलत सनमुख भई छीका, रोवत स्वान शुकन नहि नीका;
उतरत दछिन भाग मांजारा, बोलत रासभ गिध भयकारा.
मिल सनमुख विधवा संन्यासी, तिलकहीन द्विज कोउ उदासी;
पिष्ट पात्र धर विखरित केशा, मिल ऐसे शंकित नहि लेशा.

२ चोपाई—મળ્યો द्विज पंडित पुस्तकधार, मिलि सधवा ससुता पनिहार;
मिल्यो अस्वार छत्री सहथ्यार, मिल्यो फूलपात्र ग्रही लककार.
मिली सुरभी सवछा अरचीत, विलोकी भईं नृपकी वहु प्रीत;

૩ બ્રાન્ડ કહે છે કે, "બહુ પ્રાચીન કાળથી, છીંક થાય તે અમંગલસૂચક ગણાતી આવી છે." ઈયુસ્ટેથિયસે હોમર ઉપર લખતાં ઘણા દિવસ ઉપર લખ્યું છે કે, ડાબી બાજૂએ છીંક થાય તે માનશકુનિયાલ ગણાય છે, પણ જમણી બાજુએ થાય તે શકુનિયાલ

હવણુંનો એક ગૂજરાતી ગ્રંથકર્ત્તા ક્હે છે કે, "અખાત્રીજની સવારે, "કોઈ એક ગામમાં પાંચ જણા ટાઢા શકુન જોવાને ગામની ભાગોળે "ગયા. શિયાળ અને બીજાં પ્રાણિયોના શબ્દના શકુન સાંભળીને તેઓ ઘર "ભણી પાછા જવાને જતા હતા, તેવામાં તેમના માંહેલો એક જણ ખમચ્યો "અને નીચે બેશી ગયો અને બીજા ચાર જણા તેને માટે ઉભા રહ્યા. આ "વેળાએ એક ખેડુતની સ્ત્રી તેના ધણી સાથે વાતો કરતી હતી, તે તેમના "સાંભળવામાં આવી; તેમાં તેણિયે બળદને કહ્યું કે, 'આ વર્ષમાં વેચાતો લેવો "પડશે કે નહિ?,' ખેડુતે ઉત્તર આપ્યું કે 'આ ચાર જે ઉભા છે તેમની તો "કાંઈ ધાસ્તી નથી, પણ આ એક બેઠો છે તેની આશા મને ઓછી છે; "એ આ વર્ષમાં મરી જશે એમાં કાંઈ સંદેહ નહિ." આવા શકુન સાંભળીને "જે માણસ બેઠેલો હતો તેને લાગ્યું કે 'હવે આ વર્ષમાં હું જીવીશ નહિ.' "મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે તે એટલો બધો ડરી ગયો કે જેટલી મુદત "ક્હી હતી તેટલાની અંદર ખરેખાત તે મરણ પામ્યો."

"એક ઘરડી કણબણના છાપરા ઉપર એક હોલો બેશીને બોલતો હતો, "તે સાંભળીને તે રડવા કૂટવા માંડતી. એક વાર ત્યાં એક બ્રાહ્મણ આવી "પ્હોંચ્યો, તેને તે ડોશી ક્હેવા લાગીઃ ઓ મહારાજ ! આ મારો પીટ્યો હોલો "મારી વાંસે થયો છે, એણે મારા ધણીને, મારા બે છોકરાને, અને મારી "છોકરી એટલાંને ખાધાં અને હવે તે મારા જીવ વાંસે થયો છે; નિત્ય "આવીને મારા ઘર ઉપર બેશીને બોલે છે. બ્રાહ્મણે તેને મંત્રીને સાત "કાંકરા આપ્યા તે સાત દિવસ સુધી હોલા સામા નાંખ્યા, ત્યાર પછી તે "ફરીને પાછો આવ્યો નહિ, તે ઉપરથી તે ઘરડી ડોશિયે બ્રાહ્મણને પરમેશ્વર "જેવો જાણ્યો."

"ગૂજરાતમાં લોકો એમ માને છે કે નિત્ય જો હોલો કે ઘૂડ પક્ષી ઘર "ઉપર આવીને બેસે તો ઘરના કોઈ માણસનું મરણ નીપજે. વળી જો

ગણાય છે. ક્રિશ્ચિયન દેશમાં, માણસ છીંક ખાય ત્યારે તેને આશીર્વાદ દેવામાં આવે છે, અને એ ચાલ સામાન્યપણે પ્રવર્ત્યો છે, તે મૂર્ત્તિપૂજાના સમયથી ચાલ્યો છે.

એ જ ગ્રંથકર્ત્તા લખે છે કે રાત્રિની વેળાએ જે પાડોશમાં કૂતરૂં રડતું હોય તેમાં જે માંદું હોય તે મરી જશે, એવા તે માનશકુન સૂચવે છેઃ વળી અજાણ્યાં બિલાડાં અવરજવર કરે તે પણ એવા જ અપશકુન ધારવામાં આવે છે. ટુંકામાં ગૂજરાતમાં જે શકુન પ્રસિદ્ધ છે, તે ઈંગ્લંડ અને બીજા ઘણા દેશ જે ખરેખરા સુધારાનો ગર્વ કરતા (અથવા હજી કરે છે) ત્યાંના શકુનની સમાન ગણી શકાય.

"કાગડો[૧] માણસના ઉપર બેસે અથવા તેના ઉપર ગરોળી પડે તો તેનો આવરદા
"ઘટે એમ માને છે. આવા સંકટમાંથી ઉગરી જવા સારૂં, જેને ઉપર પ્રમાણે
"બનાવ બન્યો હોય તે તે અવસરે પ્હેરેલાં લૂગડાં બ્રાહ્મણને આપી દે
"છે અને ન્હાઈ નાંખે છે. જો આવો બનાવ રાજાને બને તો તે હોમ
"કરાવે છે. જ્યારે આકાશમાંથી તારા ખરે, અથવા ધરતીકંપ થાય, અથવા
"જંગલી પ્રાણિયો ગામડામાં પેસે, અથવા ગમે તે ઉત્પાત થાય ત્યારે સામ-
"વેદ પ્રમાણે રાજાને વિધિ કરવો પડે છે. જો રાજા આ પ્રમાણે કરવાને
"કસુર કરે તો લોકો એમ માને છે કે જે દેશ ઉપર તે રાજ્ય કરતો હોય
"તે દેશ ઉપર ભારે ઉત્પાત થાય. તોય પણ ઉપાય ગમે તો કરો અથવા
"ના કરો તથાપિ જેમ બનવાનું હોય છે તેમ બન્યાં જાય છે."

---

૧ ઘૂડ અને કાગડા નિરતર અપશકુનિયાળ પક્ષી ગણવામાં આવ્યા છે–*Vide Brand's "Popular Antiquities,"* એમાં બીજાં દૃષ્ટાન્તોની સાથે નીચેનાં પણ છે:--

"ધુમાડિયાની ટોચો ઉપર ઘૂડ જ્યારે ઘુઘવે ત્યારે કોઈના મરણ વિષે તમારા સાંભળવામાં આવશે એ વાત નક્કી છે," Reed's Old Plays, VI. 257

"અગાઉથી ભવિષ્ય સૂચવનાર કાગડો તેના ઝુંપડા ઉપર બેઠો અને અપશકુનિયાળ બોલ્યો, તેથી આપણને આપણા ભાગ્ય વિષેની ચેતવણી આપી." Gay's Pastorals.

"તારા જન્મની વેળાએ ઘૂડ ઘુઘવ્યો, એ ખોટી નિશાની છે; ભાગ્યહીણ વેળા
"સૂચવનાર રાતનો પક્ષી બોલ્યો; કૂતરાં રડ્યાં, અને વિકરાલ તોફાનોએ ઝાડો દોદળાવી
"નાંખ્યાં; ધૂમાડિયાના માથા ઉપર કાગડો બેઠો, અને ચીંચીં કરતી શુષ્કળિયે ખેદયુક્ત બેશૂર અવાજ કર્યો." *Third Part of King Henry VI. Act. V, sc. 6.*

સિન્ધુ નદી ઉપર મછવા ફેરવવાવાળા પોતાનાં વ્હાણો ઉપર કાગડાને બેસવા દેતા નથી, અને તેને અતિશય અપશકુનિયાળ ગણે છે. બીજી જાતિના કાગડાની પેઠે **સ્વીડ**નમાં **શુષ્ક**લી, ગુહ્યાર્થસૂચક, અને હડહડતી ડાકણનું પક્ષી ગણાય છે અને તે પીશાચ અને રાત્રિની બીજી ગુહ્ય શક્તિઓના તાબાનું છે. જ્યારે ડાકણો "વાલપરજી" (walpergi) રાત્રે "બ્લોકલી" (Blo Kulle) ભણી અશ્વાર થઈને જાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાની મેળે **શુષ્ક**લીનું રૂપ ધારણ કરે છે. જ્યારે આ પક્ષીઓનાં રૂવાટાં ઉન્હાળામાં ખરી જાય છે અને ડોક તે વિનાની થઈ જાય છે, ત્યારે ગામડાના લોકો કહે છે કે તેઓ **બ્લો**કલી પાસે જઈ આવેલી છે, અને તેમણે, એ દુષ્ટની ઘાસવહી આણવા માંડી છે તેથી ધૂસરાએ કરીને તેઓનાં રૂવાટાં ખરી પડ્યાં છે. **ડેન્માર્ક**માં કાગડો શકુન જોવાનું પક્ષી ગણાય છે પણ તે ખસુસ કરીને અપશકુનિયાળ ગણાતો નથી. **ઓલાફ** ટીગવાસન એક **ક્રિશ્ચિયન** છતાં પણ કાગડો ડાબે કે જમણે પગે ઉભો રૂહે તો તે જોઈને તે સારા કે નઠારાનું ભવિષ્ય વર્ત્તતો, તે ઉપરથી તેના શત્રુઓએ તેની **ક્રકબીન** (કાગડાનો પગ) એવી ખીજ પાડી. ઉત્તર **જર્મ**નીમાં કોઈ ઘર ઉપર કાગડો કાકા કરતો ઉડે તો તે ઘરમાંનું કોઈ માણસ જલદી મરશે, એવું માનવામાં આવતું.

"ગૂજરાતી ભાષામાં "ઓખાહરણ" એ એક લોકપ્રિય કવિતાનું પુસ્તક છે. તેમાં લખ્યું છે કે, બાણાસુર અને તેની રાણી એક દિવસને સમયે પ્રાતઃકાળમાં દરિયાકિનારા ઉપરના પોતાના શોણિતપુરના[1] મ્હેલના ઝરૂખામાં બેઠાં હતાં, તે સમયે એક ચાંડાલણી રસ્તામાં ઝાડુ ફહાડવાને આવી અને રાજારાણીનાં મુખ જોવાય નહિ એટલા માટે તેણિયે પોતાની સાવરણી આડે ધરી. તે જોઈને રાજાએ તેને બોલાવીને ધમકી દઈ પૂછ્યું કે તેં સાવરણી આડી કેમ ધરી? ત્યારે તેણે પ્રથમ એમ કહ્યું કે, "હું નીચ જાત છું તેથી "તમને મ્હોં દેખાડું તો તમે મને મારી નંખાવો, એટલા માટે મેં એમ કર્યું." આ વાત રાજાએ માની નહિ અને ધમકી આપીને ખરૂં કારણ ક્હેવાને આજ્ઞા કરી અને ક્હ્યું કે "તારા વાંકની તને ક્ષમા કરીશું," ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "મહારાજ! તમને કાંઈ સંતાન નથી ને સવારના પ્હોરમાં વાંઝિયાનું મુખ "જોવું અપશકુનિયાળ ગણાય છે માટે મેં એમ કર્યું." આવું સાંભળીને રાણીને ઘણું દુઃખ થયું અને તે સારી પેઠે રડવા લાગી; અને રાજાને ક્હેવા લાગી: "આ રાજમ્હેલ બાલકના પારણા વિનાનો મને ગોસાઇના મઠ જેવો અને "શ્મશાન જેવો લાગે છે; માટે તમે સંતાન સારૂ શિવની પ્રાર્થના કરો." એટલે બાણાસુરે કૈલાસમાં જઇને શિવનું ઉગ્ર તપ કરવા માંડ્યું. ત્યારે શિવે પાર્વતીને પૂછ્યું કે "આ આગ્રહી તપસ્વીનું હવે શું કરવું?" પાર્વતીને ગણેશ અને ઓખા (ઉષા) એવાં બે સંતાન હતાં, તેમાંથી એક પણ આપવાની તેણે ના કહી. પણ શિવે ઘણો આગ્રહ કરીને તેને ઓખા અપાવી, અને પોતાના સંતાનની પેઠે તે પુત્રીને ઉછેરવાની આજ્ઞા કરી.

ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે બાણાસુરને શિવે ઘણું બળ આપ્યું હતું તેથી ગર્વિષ્ઠ થઈને, કોઈ પ્રતિપક્ષી લડવાને મળ્યો નહિ એટલે મહાદેવના જ સામો થયો, તે ઉપરથી મહાદેવને ઘણો કોપ ચડ્યો અને શાપ દીધો કે ઓખાનો વડસસરો તારા હાથનું બળ નરમ પાડશે. આવો બનાવ બન્યો તેથી બાણાસુરે તે કન્યાને ઠેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ તેના પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે, ઓખાને કુંવારી રાખજો; એટલે પછી કાંઈ બ્હીક ર્‌હેશે નહિ. તેણે તે પ્રમાણે કરવાને દરિયાકિનારે એકદંડિયો મ્હેલ બંધાવ્યો, તેના ઉપર કોઈનાથી ચડાય એવું રાખ્યું નહિ. ત્યાં ઓખાને અને તેની સખીને રાખ્યાં. અને મ્હેલની આસપાસ ચોકી મૂકી દીધી અને આજ્ઞા કરી કે બન્નેને માત્ર ખાવા જેટલી જ સામગ્રી સમય થાય ત્યારે દોરડું નીચે નાંખે તેણે બાંધવી, અને તે

---

૧ શોણિતપુર મિસર દેશ(ઇજીપ્ત)માં હતું.

ઉપર તેમણે ખેંચી લેવી. ઓખાએ આ કારાગૃહની જગ્યાએથી પણ વરને માટે પોતાની માતા પાર્વતી અથવા ગૌરીની પ્રાર્થના કરવા માંડી. તેણિયે ત્રણ વાર ગૌરીની પ્રાર્થના કરી તે ઉપરથી દેવિયે તેને કહ્યું કે તું ત્રણ સ્વામી વ્હેરે પરણીશ. પણ ઓખાએ પ્રાર્થના કરી કે બે વાર મને રંડાપો આવે એમ થવું જોઇયે નહિ. તે ઉપરથી ગૌરીયે કહ્યું કે, "એક વાર સ્વપ્નમાં પરણીશ, "બીજી વાર છાની રીતે પરણીશ, અને ત્રીજી વાર પ્રસિદ્ધ રીતે પરણીશ પણ "ત્રણે વેળાએ તું એક જ ધણી સાથે પરણીશ." ગૌરીના કથન પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નના કુંવર અનિરુદ્ધ વ્હેરે તે પરણી. અને શ્રીકૃષ્ણે (શિવ તેની વતી લડ્યા તો પણ) બાણાસુરનું બળ ખુંચી લીધું.[1]

આ પ્રમાણે "ગૌરીપૂજન"નું પર્વ ચાલ્યું. તે ચોમાસાના પ્હેલા મહિના આષાઢ શુદિ ૧૨ ને દિવસે બેસે છે. તે દિવસની તૈયારીને માટે પાંચથી તે દશ વર્ષની બાલકિયો માટીની ગૌરીની મૂર્તિ બનાવીને તેને વસ્ત્ર પ્હેરાવે છે અને બંને બાજુએ ઘહું અને જુવારીના જવારા વાવ્યા હોય તે મૂકે છે. બારશની સવારમાં તેઓ પથારીમાંથી ઉઠે છે તેવી નદિયે (કે તળાવે) ન્હાવા જાય છે, ત્યાંથી પાછી આવીને ગામની બધી છોકરિયો એક ઠેકાણે એકઠી થાય છે. અને ત્યાંથી શ્રી કૃષ્ણનાં ગીત કે ગામના ધણીનાં ગીત ગાતી ગાતી જે બ્રાહ્મણને સ્વાધીન ગૌરીની મૂર્ત્તિ સોંપેલી હોય છે તેને ત્યાં જાય છે, ત્યાં ષોડશોપચારી પૂજન કરે છે અને તેના મ્હોં આગળ જે મૂકે છે તે બ્રાહ્મણને મળે છે. છોકરીની મા કે પછી મ્હોટી બ્હેન ત્યાં આવીને છોકરીને કહે છે તે પ્રમાણે તે ગોરમા પાસે માગે છે કે મને "સારો વર આપજો." પછી તે ગોરને ઘેરથી પોતાને ઘેર જાય છે અને રસ્તામાં પીપળાના ઝાડની, ગાય, કૂવો અને છેવટે પોતાના બાપના ઘરના ઉમરાની પૂજા કરે છે. ગોરોનું વ્રત કરનાર આખા દિવસમાં માત્ર એક જ વાર ખાય છે, પણ આ ચાલ માત્ર કહેવા જેવો જ રહ્યો છે,[2] સાંજે ચાર વાગતાં ફરીથી બધી બાલકિયો પોતાના બાપના ગજા પ્રમાણે લૂગડાંલત્તાં અને ઘરેણાં પ્હેરીને દર્શન કરવાને નીકળે છે અને સર્વે દેવની એક પછી એક પૂજા કરે છે. ગોરાનો દિવસ છોકરિયો ઘણું કરીને ગામના તળાવને કિનારે રાત્રિ પડતાં સુધી કહાડે છે. તે વેળાએ ટોળું વળીને ચાલતી ચાલતી

૧ બાણાસુરના હાથ છેદી નાંખ્યા એવી કથા છે. આ કથા પરથી મેં બાણાસુર-મદમર્દન એ નામનું નાટક રચ્યું છે. ર. ઉ.

૨ એને અકોતે બેઠાં છે એમ કહે છે, કેમકે જ્યાં સુધી ઉઠીને હાલચાલ કરે નહિ ત્યાં સુધી બેઠાં બેઠાં ખાવામાં બાધ ગણવામાં આવતો નથી. આ વ્રતને કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં મોળાકોત (મોળું એટલે લૂણ વિનાનું અકોત ખાવું) કહે છે. ર. ઉ.

જેમ કોઈ મરી ગયું હોયને સ્ત્રિયો કૂટે તેમ "હાય રે, ડેડા, હાય ! હાય!" એમ કહીને કૂટે છે અથવા ડેડાને બદલે તેમના રાજાનો શત્રુ જે કોઈ બીજો રાજા હોય તેને નામે કૂટે છે કે પછી લોકનો અણગમતો કોઈ પુરુષ હોય તેને નામે કૂટે છે.

જે બાલકિયોની સગાઈ કરી રાખેલી હોય છે તેને સાસરેથી ગોરોના પર્વને દિવસે લૂગડાં અને ઘરેણાં મળે છે.

ગૂજરાતી સ્ત્રિયોમાં એક દુહો પ્રવર્ત્તી ગયો છે કે શ્રાવણના પ્હેલા પાંચ દિવસમાં જો વર્ષાદ થાય નહિ તો દુકાળ પડેઃ--

"શ્રાવણ શુદિ પંચમી સુધી, જો નવ વરસે મેહ,
કંથ પધારો માળવે અમે જઇશું પિહેર."

જ્યારે ઘણા દિવસ સુધી વર્ષાદ વરસતો નથી ત્યારે હિન્દુઓ ધારે છે કે ઈન્દ્ર આપણું ગામ ઉજ્જડ કરી નાંખવા ઇચ્છે છે તેથી તેની ઇચ્છાને સ્વાધીન થઈ તેનો કોપ શમાવવા સારૂ લોકો ટોળે ટોળાં થઇને ગામ ઉજ્જડ કરી જતા હોય તેમ બ્હાર ઉજાણિયે નીકળે છે. જ્યાં દેશી રાજા હોય છે ત્યાં ઉજાણીને આગલે દિવસે રાજા ઉજાણી કરવાની દાંડી પીટાવે છે અને તે દિવસે કોઈ ગામમાં દેવતા સળગાવે તો તેની પાસેથી દંડ લે છે.

વર્ષાદ આણવાનો એક બીજો ઉપાય કરે છે તે એ કે પોતપોતાના ગામની માતા જેને આવતાં હોય તે ભુવાને બોલાવે છે. તે આવીને થોડા જંત્રમંત્ર કર્યા પછી માતા આવ્યાં હોય એમ ધૂણવાને મંડી જાય છે. હિન્દુઓ તેને માતા સમજીને ક્હે છે કે "માતાજી ! વર્ષાદ કેમ વરસતો નથી?" ભુવો પછી હાથપગ પછાડી અને આંખો ફ્હાડીને કહેશે કે "તમે મને "નૈવેદ્ય કરતાં નથી તો પછી વર્ષાદ કેમ વરસે?" તેઓ કેહેશે કે "અમે "ભૂલ્યાં માતાજી! અમે તમારાં છોકરાં છિયે, તમે જ્યારે કેહશો ત્યારે અમે "તમને નૈવેદ્ય કરીશું." ત્યાર પછીથી માતાનો જે પ્રથમ વાર આવે ત્યારે માતાને માટે કેવું નૈવેદ્ય કરવું તે ભુવો કહે. પછી તે નૈવેદ્ય જોગણીને મનુષ્યની ખોપરીમાં ખાવાનું પ્રિય છે તેથી તેને બદલે માટીના એક ઠીકરામાં પૂરીને ગામને ઉગમણે દરવાજે થઈને, અગાડીથી કુંડાળું કરીને પાણી છાંટી રાખ્યું હોય છે ત્યાં જઈને મૂકે છે. પ્રત્યેક ઘરનાં માણસોને પોતપોતાનું નૈવેદ્ય ધરાવવાનું હોય છે તેથી કોઈવાર તો એવાં પાત્રની સંખ્યા ઘણી વધી જાય છે. પછી કૂતરાં કે ઢેડ તે ખાઈ જાય છે. અને જો ત્યાર પછી વર્ષાદ વરસે છે તો તેને માતાજિયે મોકલ્યો એમ માનવામાં આવે છે.

વર્ષાદ વરસે એટલા માટે વળી બીજી એક રીતિ કરવામાં આવે છે.

તે એ કે, શિવની જળાધારીમાં પાણી જવાનું પોલાણુ હોય છે તે બંધ કરીને લિંગ બૂડી જાય એમ ટંકાટક પાણી ભરે છે અને વર્ષાદ આવે નહિ ત્યાં સુધી આઠ દિવસ લગણુ લાગલાગટ એમ કરે છે.

આવે પ્રસંગે કણબીની અને ભીલ વાઘરીની સ્ત્રિયો વર્ષાદને વિનવતી ફળિયે ફળિયે નીચેની મતલબનાં તેનાં ગીત ગાતી ફરે છે:—

ખેડુતે હળ છોડી દીધું, ઓ! મેઉલા!
તેની દયાને માટે તું વરસ, ઓ! મેઉલા!
ભલાએ ભલીને ઘેર મોકલી, ઓ! મેઉલા!
તેનાં બાળક તેનાથી વિખૂટાં પડ્યાં ઓ! મેઉલા!
નદીમાં નદીનાં નીર ખૂટિયાં, ઓ! મેઉલા!

તે બાયડીની સાથે એક છોકરૂં હોય છે તેના માથા ઉપર એક ટોપલીમાં માટીની મૂર્તિ કરીને તેમાં લીંબડાની ત્રણ ડાખળિયો ખોશેલી હોય છે તે લઈને ઘેરઘેર ગાતી ફરે છે, એટલે ઘરમાંથી સ્ત્રી આવીને તેના ઉપર પાણી રેડે છે, તેથી છોકરૂં આખે શરીરે ન્હવાઈ જાય છે ને પછી પેલી સ્ત્રીને દાણા આપે છે.

શ્રાવણ મહિનાના અંધારા પક્ષમાં નાગપાંચમ આવે છે, ત્યારે શેષનાગની પૂજા કરવા સારૂ ઘરની એક ભીંત ધોળીને તેના ઉપર નાગપાશ ચીતરે છે. અને આવતા વર્ષને માટે તેની કૃપા સંપાદન કરી લેવા સારૂ તેની પૂજા કરે છે, અને શેષનાગને વિનવે છે કે "બાપજી! તમે મને પ્રસન્ન "હજો." હિન્દુ રીત પ્રમાણે રાજાની સલામી આપવાનો આ દિવસ છે. આ પર્વ "નાગપંચમી[1]" કહેવાય છે.

તેને બીજે દિવસે "રાંધણ છઠ્ઠ" આવે છે અને તે દહાડે સાતમને દિવસે "શીતળા સાતમ" (ટાઢીશિયળ) આવે છે તેને માટે રસોઈ રાંધી મૂકે છે. સાતમને દિવસે ગૃહસ્થના ઘરના ચૂલામાં શીતળાદેવી ભટકતી ફરે એમ ધારવામાં આવે છે માટે તે દિવસે જો દેવતા શળગાવવામાં આવે તો દેવીનો કોપ થાય. જે ગ્રંથકારના પુસ્તકમાંથી અમે અગાડી ઉતારો કરી લીધો છે તે શીતળા દેવીનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

"અમારા પડોશીની દીકરી વર્ષ ચારની હતી, તેને આ વર્ષમાં બળિયા "નીકળ્યા. તે તેના માબાપની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બે દીકરા વચ્ચે એક જ "દીકરી હતી, તેથી, તેના ઉપર બાપ અને મા બન્નેનું ઘણું હેત હતું. "દીકરીનો ખાટલો ઘરમાં ઢાળીને આડા પડદા બાંધ્યા, લીંબડાની ડાખ-

૧ શાસ્ત્રમાં અજવાળિયાની પાંચમ તે નાગપંચમી ગણી છે. ર. ઉ.

"લિયો બારણે ખોશી, અને એક રામપાત્રમાં ગધેડાનાં લીડાં, ગાયનું મૂત્ર
"તથા લીંબડાનાં પાંદડાં એટલાં વાનાં ભેળાં કરીને રાખ્યાં હતાં. તેના ઘરનું
"માણસ કાંઈ કામ સારૂ ઘરથી બ્હાર જઈ આવે તો તે રામપાત્રમાં
"જમણા પગનો અંગુઠો બોળીને ઘરમાં પેસે, તથા કોઈ સગું, પડોશી
"અથવા બીજું માણસ જોવા સારૂ આવે તો તે પણ રામપાત્રમાં પગ
"બોળી ઘરમાં પેસે, કારણ કે, જે માણસ બળિયાના ખાટલા પાસે જતું
"હોય તેના ઉપર પણ બીજા માણસનો પડછાયો પડવા દેતા નથી; પણ
"પેલા રામપાત્રમાં પગ બોળે તેના પડછાયાનો બાધ ગણતા નથી. રજસ્વ-
"ળાનો પડછાયો તથા પુરૂષસંગમાં આવેલી બાયડીનો પડછાયો બળિયાના
"રોગવાળા બાળક ઉપર પડવા દેતા નથી, તથા ન્હાઈને શરીર લોહ્યું હોય
"નહિ એવા માણસનો પડછાયો પણ પડવા દેતા નથી. આ છેલ્લાને માટે
"શી અડચણ હશે તે મારા સમજવામાં આવતું નથી. ઘરનાં સર્વે માણસો
"લીંબડાનાં પાંખડાં પાસે રાખે છે, કારણ કે કોઈ અપવિત્ર માણસનો પડ-
"છાયો તેના ઉપર પડે નહિ. આ પ્રમાણેની સર્વે સંભાળ રાખવાનો બંદો-
"બસ્ત મારા પડોશિયે કર્યો હતો. પછી જેમ જેમ દિવસ વધતા ગયા તેમ
"તેમ એ રોગ વધ્યો, એટલે ભણેલા બ્રાહ્મણ પાસે શીતલાસ્તોત્રના પાઠ
"કરાવ્યા. એ સ્તોત્ર રૂદ્રયામલ ગ્રંથમાં છે, અને તેમાં શીતળા દેવીનું વર્ણન
"કરેલું છે કે, 'શીતળાને ગધેડાની અસ્વારી છે, નાગે વેષે છે, અર્ધું સૂપડું
"માથે ઓઢ્યું છે, હાથમાં ઉઢાણિયો છે, બીજા હાથમાં સાવરણી છે, અને
"તે ચાંડાલ જાતિની છે.' એવું દ્વિ અર્થી વખાણ કરીને પછી લખ્યું છે કે,
"હે મહાન્ દેવી! તું જગતની માતા છે અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ મહેશ્વર, તથા
"ઈંદ્ર આદિક દેવ તારી નિરંતર પૂજા કરે છે, તે માટે હું તારી વિનંતિ કરૂં
"છું કે, આ બાળકને તું સુખ કરજે.' પછી એવા પાઠ બ્રાહ્મણ પાસે કરાવ્યા,
"તથા શીતળાને પ્રસન્ન કરવા સારૂ, ગધેડાને ઘાસ ખવરાવ્યું, અને ઘઉંના
"ઢોઠા ખવરાવ્યા. પણ રોગ તો વધતો ગયો. ત્યારે બાધાઓ રાખવા માંડી
"કે છોડીને સુખ થશે તો તેના ભારોભાર ગોળ તોળીને બ્રાહ્મણને વ્હેંચી
"દઈશ, તથા ખજુરની તુલા કરીશ. આવી નિત્ય બાધાઓ રાખી. વળી
"એવી પણ બાધા રાખી કે, આ છોડીને બહુચરાજી તેડી જઈ પગે લગા-
"ડીશું અને ત્યાં પચીસ બ્રાહ્મણ જમાડીશું. અને એ છોકરીના વાળ ત્યાં
"ઉતરાવીશું.[1] વળી તેની માએ બાધા રાખી કે, આ છોડીને બળિયા દેવને

---

૧ ગૂજરાતમાં ઘણું કરીને છોકરિયોના વાળ ઉતરાવવામાં આવતા નથી, પણ કચ્છ-કાઠિયાવાડમાં ઘણીખરી નાતોમાં જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં ચૌલ વિધિનો સંસ્કાર કહેલો

"પગે લગાડ્યા પ્હેલાં હું કાંચળી નહિ પ્હેરૂં, અને માથે બળતી શઘડી લઈને
"મ્હોડામાં ખાસડું ગૂ ભરેલું લઇને ત્યાં હું જઈશ. અને રૂપાનાં નયન
"(ચખોઇ), કાગળનો તા, અને સાકર તોલા બે અને દ્રાક્ષ આદિ ટાઢકની
"પડી લઈ જઈશ, તેમ જ, કોરો ઘડો ટાઢા પાણીનો લઈ જવાની પણ
"તેણે બાધા રાખી. વળી તેના બાપે બાધા રાખી કે, બળિયે પગે લગાડ્યા
"પ્હેલાં હું પાઘડી નહિ પ્હેરૂં, અને બળિયાની જગ્યા ચાર ખેતરવાહ રહેશે
"ત્યાંથી લોટતો જઈશ. ત્યારે બાયડિયે કહ્યું કે તમારે શરીરે સુખ નથી, માટે
"બે ખેતરવાહને છેટેથી ગડથોલાં ખાવાં માનો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, 'મારી
"દીકરીને જીવતી રાખશે તો હું આટલું દુઃખ ભોગવીશ.' એ પ્રમાણે આખો
"દહાડો એક પછી બીજી દેવની બાધા આખડિયો રાખવામાં ગયો, પણ
"છોકરીને સારૂં થયું નહિ. ત્યારે માબાપ રોવા લાગ્યાં, એટલે જોવા આવ-
"નારાંએ ધીરજ આપી કે તમે રોશો નહિ, બળિયા બળિયા કરો. ત્યારે એની
"માએ કહ્યું કે મુવો પીટયો બળિયો, મારો પેલા ભવનો વેરવી, ગોઝારો,
"મારી દીકરીનો જીવ લેવા આવ્યો છે. પછી બીજા માણસ કહે કે બાઈ!
"એમ બોલો નહિ એ તો જેમ રાજા કારભારીને દંડ લેવા સારૂ ઘણો ત્રાસ
"દેખાડે તેમ બળિયો માનતાઓ સારૂ અકળામણ દેખાડે, તેથી અકળાવું
"નહિ, અને આપણા ઘરને છોકરેછઇયે જાણ્યે અજાણ્યે બળિયાની ઠેકડી
"કરી હોય તે સારું વિનતિ કરો. પછી બળિયાની વિનતિનાં વચન કહ્યાં તે
"લખતાં મને લાજ આવે છે, તે આ પ્રમાણે છેઃ–'ઓ બળિયા! અમે કોઈ
"દહાડો જાણ્યે અજાણ્યે, તારી ઠેકડી કરી હોય તો તું ક્ષમા કરજે, અમે
"ભૂલ્યાં, અમે જખ મારી, તારૂં ગૂ ખાધું, ભલો થઇને હવે તું મારી દીકરીને
"સુખ કર. આટલું કરતાં છતાં પણ તે દીકરી મરી ગઈ. ત્યાર પછી બળિયાને
"ઘણી ઘણી ગાળો દઇને હાય ગોઝારા હાય હત્યારા! કરીને કૂટણામાં કૂટયો,
"તથા બળિયાના નામને રોઇયો. પછી માસ એક જતે તેના જ દીકરાને બળિયા
"નિસર્યા એટલે પછી એ જ રીતે બળિયાની બાધાઓ રાખી. છોકરો સાજો
"થયો ને બધી બાધાઓ પૂર્ણ કરી."

"શીતળા સાતમ" પછી જન્માષ્ટમી[1] આવે છે તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો છે. આઠમને દિવસે ઉપવાસ કરવો પડે છે. મહારાજનો જન્મ

છે ખરો, પરંતુ વિધવાનો ચોટલો મુંડાવી નાંખે છે તેથી છોકરિયોનું મુંડન કરાવે તો વિધવાસૂચક અપશકુન થયા ગણાય છે. મુંડન કરાવવાથી વાળ કાળા ભ્રમર જેવા શોભાયમાન થાય છે. ર. ઉ.

૧ શ્રાવણ વદિ ૮ શ્રીકૃષ્ણની જન્મતિથિ છે. ર. ઉ.

મધ્ય રાત્રે થયેલો છે તેથી જ્યાં જ્યાં કૃષ્ણમંદિર હોય છે. ત્યાં ત્યાં આખી રાત્રિ રાજાના કુંવરના જન્મને દિવસે જેટલો વિધિ કરવામાં આવે છે તેટલો તે રાત્રિયે કરવામાં આવે છે. બાળકૃષ્ણની મૂર્ત્તિને પાલણામાં ઝુલાવે છે, તેના મ્હોં આગળ વાદિત્ર વજડાવે છે; અને વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરાવામાં આવે છે, જન્મ થવાની વેળા આવે છે ત્યારે ઘણા સેવકોની મંદિરમાં ભીડ થાય છે.

શ્રાવણ મહિનાની પુનમનો દિવસ "બળેવ"નું પર્વ ગણાય છે. એ દિવસે વિષ્ણુના વામન અવતારને બળી રાજા સાથે તકરાર થઈ હતી. આ પર્વને દિવસે બ્રાહ્મણો નદીકિનારે કે તળાવે જઈને શાલિગ્રામની પૂજા કરે છે, અને "દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત્ત" કરે છે, એટલે આખા વર્ષમાં જે પાપ કર્યાં હોય તે બાળી નાંખવાને અને શૂદ્રના શરીરને સ્પર્શ થયો હોય તેથી શુદ્ધ થવાને ક્રિયા કરે છે; તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. બ્રાહ્મણોના પૂર્વજ સપ્તઋષિ થઈ ગયા, તેમની, અને તેઓની અર્ધાંગના અરૂંધતીની, કુશ ગ્રાસની ગુંથીને આઠ મૂર્ત્તિયો કરે છે. આ દિવસે તેઓ જૂનું જનોઈ બદલીને નવું પ્હેરે છે. તે જનોઈ તેઓએ કે પછી બીજા કોઈ બ્રાહ્મણોએ એક બે માસ અગાઉ તૈયાર કરી રાખેલું હોય છે અને તૂટે નહિ એવું મજબુત કરવાને તેઓ સંભાળ રાખે છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો જે વિધિમાં ઘણા જ ચોક્કસ હોય છે તેઓ નવાં જનોઈ કરવાં સારૂ પોતાના ઘરમાં કુંડામાં કપાસના છોડ વાવે છે અને તેના રૂનું જનોઈ બનાવે છે. સપ્તઋષિની કુશ ગ્રાસની મૂર્ત્તિ સાથે જનોઈનો સ્પર્શ કરીને પછી તેઓ પ્હેરે છે અને જૂનું જનોઈ તોડીને જળમાં નાંખી દે છે. પ્હેરતાં પ્હેલાં દર્ભ અને જનોઈ હાથમાં લઈને ધુવે છે, પછી ઋષિઓને જળમાં પધરાવે છે; અથવા તો આખા વર્ષ સુધી પૂજા કરવાને ઘેર લઈ જાય છે. આ સમયે ઋષિને ચોમાસાના નવા પાણીના અર્ઘ્ય આપવામાં આવે છે અને તેમના દ્વારાએ દેવોને તે પ્હોંચાડવામાં આવે છે.

પછી ગોર પોતાના યજમાનોને રાખડી (રક્ષા) બાંધે છે. તે રેશમની કે સૂતરની હોય છે. અસલને વારે એ મહિનામાં રોગ ચાલતો હતો તેથી દોરો બાંધવા ઉપરથી એ ચાલ પડેલો છે એમ કહેવાય છે.[1] પછી બ્રાહ્મણો ગામમાં આવીને પોતાના યજમાનોને અને સગાંવ્હાલાંને રાખડિયો બાંધે છે.

---

૧ વિષ્ણુએ વામન અવતાર લઈ બલિરાજાને સપ્ત પાતાળ (૧ અતલ, ૨ વિતલ, ૩ સૂતલ, ૪ તલાતલ, ૫ રસાતલ, ૬ મહાતલ, અને ૭ પાતાલમાંના ત્રીજા સુતલ લોકનું રાજ્ય આપી, નિરંતર પોતે તેની ચોકીમાં રહેવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓ વિષ્ણુનાં દર્શન વિના મુંઝાતાં શ્રાવણ સુદિ ૧૫ ને દિવસે, લક્ષ્મીજીને સમજાવી બલિરાજાની બ્હેન તરીકે યાચના કરવા મોકલ્યાં. દેવિયે ત્યાં જઈ, પોતાનો ભાઈ ગણી,

ભાદ્રપદ શુદિ ચોથનો દિવસ ગણેશચતુર્થી કહેવાય છે. તે દિવસે ગણેશનો જન્મ થયેલો છે. માટીના ગણપતિ બનાવીને ભારે પોષાક તેમને પ્હેરાવે છે અને સ્થાપના કર્યા પછી તે અગિયારસ સુધી નિત્ય પૂજા કરે છે અને તે દેવને જે પ્રિય ભોજન (મોદક) છે તેનું નિત્ય નૈવેદ્ય ધરાવે છે. અગિયારશને દિવસે મ્હોટી ધામધુમથી ગાજતે વાજતે ગણપતિને જળમાં પધરાવવાને લઈ જાય છે. એક બ્રાહ્મણ પછી પોતાના હાથમાં ગણપતિ લઈને તરામણા પાણીમાં જઈને ગણપતિને બૂડાડિને તરતો તરતો કિનારે પાછો આવે છે અને બાકીના બધા લોકો જે સામે કિનારે જોયાં કરતા હોય છે તેઓ કેટલીક વાર સુધી મુગા રહે છે. પછી ઉઠે છે અને ધ્વજા, છત્ર, ચામર ફરીને પાછાં ઉચાં કરે છે. બંદુકોના અવાજ કરે છે. ઘોડેસ્વારો પોતાના ઘોડાને કુંડે નાંખે છે અને બાજિયા લેવરાવે છે. હાથિયો જેમ ઝૂલતા ઝૂલતા ચાલે છે તેમ તેઓનાં ઘંટ વાગે છે અને શહરમાં અશ્વારી પાછી જાય છે.

ગણપતિને લાડુ પ્રિય છે માટે તે ગણેશચતુર્થીને દિવસે ગરીબ લોક બનાવે છે. એ દેવની મૂર્તિના હાથમાં લાડુ ઝલાવે છે તેનું કારણ પણ એ જ છે. ગણપતિને નૈવેદ્ય ધરાવ્યા પછી કોળ અને ઉંદર જે ગણપતિના માનીતા વાહન ગણાય છે તેઓને ખવરાવવા સારૂ તેમના ઘરમાં કોઠિયો ને પેટિયો ઘણી હોય છે તેઓને વચાળે તેનો ગોર કરીને નાંખે છે.

ગણેશચતુર્થીને દિવસે ચન્દ્ર જોવામાં આવે તો ઘણું ખોટું ગણવામાં આવે છે તેનું કારણ એવું સમજવામાં છે કે, જે જૂવે છે તેને માથે આખા

બલિરાજાને રક્ષા (રાખડી) બાંધી આશિષ્ દીધી. તે પરથી બલિરાજા પાસે વિષ્ણુએ ચોમાસાના ચાર માસ પાતાળમાં રહેવું અને આઠ માસ પોતાના સ્થાનમાં રહેવું, એમ ઠર્યું. ત્યારથી રક્ષાબંધનનો રીવાજ ચાલ્યો કહેવાય છે. રક્ષા બાંધનાર આ રીતે આશીર્વાદ આપે છેઃ—

येन बद्धो बली राजा, दानवेन्द्रो महाबलः ।
तेन त्वामपि बध्नामि, रक्षे मा चल मा चल ॥

(મહાબલ વાળો દાનવોનો ઈંદ્ર, એવો જે બલિરાજા તે જેનાથી બંધાયો તેથી હું તને બાંધું છું. હે! રક્ષા! તું ચલાયમાન થજે મા, થજે મા.)

કોઈ કહે છે કે અભિમન્યુ (પાંડવ અર્જુનનો કુંવર) ચકાવાના યુદ્ધમાં ચઢ્યો ત્યારે તેની દાદી કુંતાજિયે તેને રક્ષા બાંધી હતી. તે ઉપરથી રાખડી બાંધવાનો ચાલ પડ્યો. ૨ ઉ.

વર્ષની અંદર ગમે ત્યારે પણ આળ આવે છે. પણ જો તે કારણે નીચેના શ્લોકનો[1] અહર્નિશ જપ કરવામાં આવે છે તો આળ આવતું નથી. કેટલાક લોક ચન્દ્ર જોવાય નહિ એટલા માટે ઘરમાં પેશીને બારિયો બંધ કરી દે છે. કેટલાકને કોઈ કામને પ્રસંગે બ્હાર જવું પડે છે અને ચન્દ્ર જોવામાં આવે છે તો ગાળો ખાવા માટે લોકોના છાપરા ઉપર ઇંટો નાંખે છે તે એવી સમજથી કે ગાળો ખાવામાં આવે, એટલે બીજું આળ માથે આવે નહિ અને એટલાથી જ પતી જાય.

ગણેશચતુર્થીની પછીનો દહાડો "ઋષિપંચમી" ક્‌હેવાય છે. આ દિવસે ગૂજરાતનાં લોકો સામો ખાય છે તે એવા વિચારથી કે ઋષિઓ નિવાર ખાઈને ર્‌હેતા હતા માટે આપણે પણ એક દિવસ એવી જ જાતનું અનાજ ખાઇને ર્‌હેવું.

ચોમાસામાં બીજી ઋતુ કરતાં જીવોત્પત્તિ વિશેષ થાય છે એવી ધારણા કરીને કેટલાક જૈનધર્મી બે માસના અપવાસ કરે છે; તે "પચુસણ"[2] ક્‌હેવાય છે. ખરેખરો પોસો કરવામાં આવે તો એ મહાતપ છે. શ્રાવક હોય છે તે ન્હાતા નથી, અને ગમે તે પ્રકારની ધોવાની સ્વચ્છતા રાખવાથી દૂર ર્‌હે છે. કશું ખાતા પણ નથી, ને માત્ર ઉકાળેલું પાણી ઠંડું પડ્યા પછી પીને

---

૧ સત્યભામાના બાપ સત્રાજિત જાદવે, સૂર્યની આરાધના કરી ત્યારે સૂર્યે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઇને સ્યમંતક મણિ આપ્યો. તેની પૂજા કરવાથી દિન દિન પ્રતિ ૨૦ ભાર સોનું ઉત્પન્ન થતું હતું. એ મણિ સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેનજિત કોટે પ્હેરીને શિકાર ખેલવા ગયો, તેને સિંહે મારચો, અને તે સિંહને જાંબુવતે મારીને મણિ લઈ લીધો, અને પોતાના બાલકને પાલણે બાંધ્યો. કૃષ્ણે પોતાના સસરા પાસે મણિ જોયો હતો ત્યારે તેનાથી એમ ક્‌હેવાઈ જવાયું હતું કે "આવો મણિ તો કોઈ રાજા સરખા "પાસે શોભે, તમારી પાસે શોભે નહિ." આવું કૃષ્ણનું ક્‌હેવું ને ઉપર પ્રમાણે મણિનું ખોવાવું એ બન્નેનો યોગ આવી ગયો તેથી કૃષ્ણને માથે મણિ ચોરયાનું આળ આવ્યું ને એવું થવાનું કારણ એમ થયું કે, કૃષ્ણનાથી ચોથનો ચન્દ્રમા જોવાયો હતો. આળ ઉતારવા કૃષ્ણે જાતે શોધ કરચો અને જાંબુવતને પગલે પગલે તેને ઘેર જઈ પ્હોંચ્યા. ત્યાં તેની સાથે ૨૧ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું ને જય મેળવી મણિ લીધો, તથા જાંબુવતે પોતાની પુત્રી જાંબુવતી તેમને પરણાવી, એ જ વાતનો સારસૂચક નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે, તેનો જપ કરવાથી આળ આવે નહિ એમ લોકો માને છે.

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जांबवता हतः ।
सुकुमारक ! मा रोदिस्तव एष स्यमंतकः ॥ ૨. ઉ.

૨ पर्युषण એટલે સેવન, તે ઉપરથી માગધી ભાષામાં પચ્ચુસણ થયું અને તે ઉપરથી 'પચુસણ' શબ્દ થઈ ગયો. ૨. ઉ.

રહે છે, ઘણા ખરા જૈનધર્મી કેટલાક દિવસના અપવાસ કરે છે, અને પચુસણનો છેલો પોસો જે ઋષિપંચમીને દિવસે આવે છે તે તો સર્વે કોઈ કરે એમ માનવામાં આવે છે. પોસા કરવાથી ઘણા લોકનું મરણ નીપજ્યું હોય તે જાણવામાં આવે એ હેતુ ઉપરથી (એમ ક્હેવામાં છે) દરેક શ્રાવક પોતાનાં સગાંવ્હાલાંને ઘેર જાય છે.[1] તે જેવો પોતાના સગાંવ્હાલાંને ઘેર જાય કે તુરત તેને ખભે ખભો અડકાડીને મળે છે અને નીચે પ્રમાણે ક્હે છેઃ—

"બાર મહિના, ચોવીશ પખવાડિયાં, બાવન અઠવાડિયાં, એટલા કાળમાં "મેં કંઈ પણ તમોને દુઃખ લાગે એવું કહ્યું હોય અથવા કર્યું હોય તેની મને "ક્ષમા કરજો."[2]

જૈનધર્મના સાધુઓ, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે ઢુંડિયા[3] ક્હેવાય છે

---

૧ જેમ **દીવાળીના પડવા**(કાર્તિક શુદિ ૧)ને દિવસે એકબીજાને મળવાનો હિન્દુઓમાં રીવાજ છે તેમ **જૈન** લોકોમાં **પચુસણને** બીજે દૂહાડે એક બીજાને મળી આખા વર્ષમાં જાણ્યે અજાણ્યે થયલા અપરાધની (ગુન્હા) ક્ષમા માગવાનો રીવાજ છે; તેને **ખમત ખમણા** ક્હે છે.

૨ આ કથન મૂળ **મા**ગધી ભાષામાં ક્હેવામાં આવતુ તેમાં હવણાં ઘણા અશુદ્ધ ફેરફાર થઈ ગયા છેઃ–बार मासाणं, चोवीस पख्खाणं, त्रणसे साठ राई दियाणं. કેટલાક આમ પણ ક્હે છે,–अडताळीस आईत वार, त्रणसे साठ दाहाडानो मिच्छामिदुक्कडं (इच्छामि दुष्करं) એ પ્રમાણે અન્યોન્ય કહે છે. આખા વર્ષમાં એક બીજાને વૈર બંધાયું હોય છે તો ઉપરના વચનથી સર્વે અપરાધ ક્ષમા કરી અન્યોન્ય સલાહ કરવાનો એ વાક્યનો મૂળ હેતુ છે, અને તે હેતુ ઘણો નિર્મળ અને લાભદાયક છે, પણ તે પ્રમાણે સર્વે સમજીને વર્ત્તતા હોય તો ઘણું સારૂં છે. પોતાના ગુરૂની પાસે ક્ષમા માગવામાં આવે છે તે વધારે વિસ્તારવાળી છે અને તેનો હેતુ પણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. **ર. ઉ.**

૩ સંવત્ ૧૭૦૦(ઈ. સ. ૧૬૪૪)ની પહેલાં ઢુંડિયાનો પંથ ઉત્પન્ન થયો ન હતો એમ ક્હેવાય છે. ઢુંડિયા શબ્દનો અર્થ "શોધનાર" અને તે ઉપરથી **જૈન** ધર્મનો સુધારો કરનારા તરીકે એ પંથવાળાઓએ તે નામ ધારણ કર્યું. તેઓના પ્રતિપક્ષી '**ત**પા' પંથવાળા 'ઙુડ' એટલે 'છાતરૂં' તે ઉપરથી ઙુડિયા (ઢુંડિયા) એટલે '**સા**વક દાણાનાં છાતરાં' એવો અર્થ લગાવે છે. ઢુંડિયા લોકોને દેવાલય નથી હોતું અને મૂર્તિયો પણ પૂજતા નથી. જીવહિંસા થાય નહિ એવા વિચારથી તેઓ ન્હાતા નથી, અને ઉકાળીને ઠંડું કરેલું પાણી હોય તે વિના બીજું પીતા પણ નથી. ઢુંડિયા સાધુઓ સૂગ ચડે એવા હોય છે, તે પોતાની પાસે માલમિલકત રાખતા નથી. જે સ્થાનકમાં તે રહેતો હોય છે તે પણ તેના પંથિયોનું હોય છે. તે વ્હોરવા જાય છે ત્યારે જ માત્ર પોતાનું રહેઠાણ છોડે છે. તે પોતાના હાથમાં ઓગો રાખે છે, તે વતી જે જગ્યા ઉપર તેને બેસવાનું હોય છે અથવા જે રસ્તા ઉપર તેને ચાલવાનું હોય છે તેના ઉપર કાંઈ જીવજંતુ

તે પચુસણમાં "સંથારા"નું વ્રત લે છે, એટલે ખાધા પીધા વિના પ્રાણત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે કરવાનો સાધુ નિયમ લે છે, એટલે દેશાવરમાં વાત ફેલાય છે, અને તેનાં દર્શન કરવાને ચોમેરથી શ્રાવક લોક આવે છે. ક્હે છે કે પંદર દિવસ સુધી એ સાધુ બેશી શકે છે અને ત્યાર પછી પથારિયે સૂવે છે અને આસપાસ બેઠેલા ભીનું લૂગડું કરીને તેના સોસાઈ જતા શરીરે દાબે છે, પણ કોઇ પણ જાતિનું ખાવાનું નહિ આપવાને બહુ કાળજી રાખે છે.

જ્યારથી, સાધુ વ્રત ધારણ કરે છે, ત્યારથી, તેની માંડવીની તૈયારિયો થવા માંડે છે, ઝળકા અને રંગીન કાગળો ચ્હોડીને શૃંગારેલી માંડવીમાં (પાલખીમાં) તેને બેસારે છે અને નિશાનનગારાં સહિત ધામધુમથી ફ્હાડે છે તે વેળાએ, જે સ્ત્રિયોને છોકરાં થતાં હોય નહિ તે સાધુની માંડવી તળેથી નીકળી જાય છે અને તેનાં લૂગડાંના કડકા લેવાની પેરવીમાં પડે છે.

ભાદ્રપદ શુદિ ચૌદશ તે "અનંત ચૌદશ" ક્હેવાય છે, એ નામ પૃથ્વીધર શેષશાઈના નામ ઉપરથી પડેલું છે. ગમે તે કાર્યસિદ્ધિને માટે અનંતનું વ્રત ધારણ કરવામાં આવે છે, તે ચૌદ વર્ષ સુધી કરવું પડે છે, પણ તે કરવામાં ઘણી ખટપટ નથી. દર વર્ષે ચૌદ ગાંઠનો નવો દોરો જમણે હાથે બાંધવો પડે છે. વ્રત ધારણ કરતી વેળાએ વિષ્ણુની પૂજા કરે છે, અને નરજાતિ હોય એવા નામના પદાર્થના ભોજનનું નૈવેદ્ય ધરાવે છે. દર વર્ષે નવો દોરો ચૌદ વર્ષ સુધી બદલ્યા પછી ઉદ્યાપન કરવામાં આવે છે તે દિવસે હોમ કરે છે, પછી વિષ્ણુને સારૂ જૂદાં જૂદાં ધાન્યનાં મંડળ પૂરીને ચૌદ ત્રાંબાનાં કોડિયાં તથા નાળિયેર

હોય તે દૂર કરે છે. દમ લેતાં તેના મ્હોમાં જીવજંતુ આવીને ન્હાશ પામે નહિ, એટલા માટે, લૂગડાનો કડકો બાંધી લે છે, તેને મુમતી ક્હે છે. તેનાં લૂગડાં અને શરીર અતિશય મેલાં હોય છે અને તે ઉપર જીવ પખરાઈ જાય છે.

કાઠિયાવાડ માંહેલા ગોંડલમાં, મ્હોટું શ્રાવકનું દેરાસર છે, ત્યાં, આસરે પંદર વર્ષ ઉપર, ઢુંડિયા અને તપા વચ્ચે ધાંધળ ઉઠી હતી, તેમાં ઢુંડિયાની જિત થવાથી તેઓએ મૂર્ત્તિયોનો ન્હાશ કરયો. ત્યાર પછી વાંકાનેરમાં પણ એવી જ લડાઈ ઉઠી હતી, તેમાં સગાંવ્હાલાં એકબીજા ઉપર હથિયાર લઈને ઉઠયાં હતાં. ઝાલા ઠાકોરનાં માણસ લડાઈ થતી અટકાવવાને વચ્ચે પડ્યાં, તેથી બન્ને પક્ષવાળા જુસ્સાભેર તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા હતા.

કચ્છના તપાઓને એવું ભય લાગ્યું કે ઢુંડિયા આપણે ઠેકાણે થઈ જશે, એટલે તેમણે શ્રાવકના બે વિભાગ કરી નાંખ્યા. અમદાવાદમાં તપા અને ઢુંડિયા એકઠા જમે, છે પણ કન્યા આપતા લેતા નથી. ઢુંડિયાઓ પોતાના વધારે વૈરાગ્યને લીધે તેમના પ્રતિપક્ષિયો કરતાં આજ સુધી ઘણા સધર્મી મેળવી શક્યા છે, અને એક નવો અને વધારે સખતાઈવાળો પંથ સમવેગી કરીને તપાઓમાં નીકળ્યો છે. ર. ઉ.

મૂકે છે, પછી દેવની સ્થાપના કરીને પૂજન કરવામાં આવે છે. આ વેળાએ બાધા મૂકનાર બીજાં જે કોઈને વ્રત લેવાની ઈચ્છા હોય છે તેને ચૌદ દોરા આપે છે અને સ્ત્રીપુરૂષના જોડાને ઉમામહેશ્વર ઠરાવીને પૂજા કરે છે અને ચૌદ જોડી વસ્ત્ર આપે છે.

અનંતનું પુસ્તક એક પુરાણ ગણાય છે તેમાં કેટલીક કથા છે તેમાં કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર અને બીજા પાંડુપુત્રોને કહ્યું છે કે હું અનંતનો અવતાર છું, માટે એ વ્રત તમે ધારણ કરો. તેનો મહિમા વર્ણવતાં સત્ય યુગમાં એક બ્રાહ્મણની સ્ત્રિયે એ વ્રત ધારણ કર્યું હતું, તેથી પોતાના સ્વામીને ધન કેવી રીતે મળ્યું અને અજ્ઞાનપણે તેના ધણિયે દોરો છોડાવી નંખાવ્યો તેથી તે કેવી રીતે ઓગળી ગયું તેનું કારણ જ્યારે જાણવામાં આવ્યું ત્યારે બ્રાહ્મણે પશ્ચાત્તાપ કરીને અનંતની પ્રાર્થના કરી, એટલે, તેમણે ધન કેવી રીતે આપ્યું, તથા તે સાથે તેને ધર્મ આપીને મરણ પામ્યા પછી વિષ્ણુ લોકમાં વાસ કરવાની આશા કેવી આપી, અને એવી જ બીજી ચમત્કારી વાતો, અનંતની[1] પૂજા કરવાથી કેમ બની તે વર્ણવેલું છે, પણ તે સર્વ આ ઠેકાણે દાખલ કરવાને બની આવે એમ નથી.

આશ્વિન શુદિ પડવાથી તે નવમી સુધી નવરાત્રીના ત્હેવાર ચાલે છે. એ પર્વ શિવની અર્ધાંગના દુર્ગા અથવા કુલદેવીનું ગણાય છે. પર્વને પ્હેલે દિવસે, ભીંતને ધોળીને તેના ઉપર સિન્દુરવતી ત્રિશૂલ ચીતરે છે. માતાનું સ્થાનક પર્વત ઉપર અથવા જંગલ કે એવી જ બીજી જઈ શકાય[2] નહિ એવી જગ્યાએ હોય છે. તેનું અનુકરણ કરવા ત્રિશૂલની આગળ માટી પૂરીને ઢગલામાં ઘઉં, જવ ઇત્યાદિ વાવીને તે ઉપર ત્રાંબાનું પાણીવાસણ મૂકીને તેમાં નાળિયેર મૂકી ષોડશોપચાર પૂજા માંહેલા પ્રથમ ઉપચારથી તેનું આવાહન કરે છે. ત્રિશૂલની પાસે ગરબો કોરાવીને તેમાં દીવો કરી મૂકે છે. ગામડામાં તો ફળિયા વચ્ચે મંડપ કરી ત્યાં મૂકે છે અને દીવા શણગારી તેની આસપાસ તાળિયો પાડીને ગરબા ગાય છે. નવરાત્રીના નવે દહાડા લગી માતાની આગળ ઘીનો દીવો અખંડ બાળે છે, અને ઘરમાંથી જે નવરાત્રી કરતું હોય છે અને

---

૧ શેષ એટલે કાંઈ પણ વસ્તુનું બાકીનું, જેમ કે હસ્તલિખિત પુસ્તકનાં લખવામાં આવેલાં નહિ એવાં કોરાં પાનાં, અને તે ઉપરથી જગતની આસપાસના અને આધારભૂત અવકાશને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવે છે. આ પણ વળી "નાગ" (ગતિ હીન) અનંત અને શેષનાગને વળી ભૂધર (ભૂ=પૃથ્વીનો ધર=ધારણ કરવાવાળો) શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. અનંતની ચતુર્દશીની કથામાં આ વર્ણન છે. ૨. ઉ.

૨ એ ઉપરથી જ દેવીનું નામ, દુર્ગા એટલે જેની પાસે જવાને કઠિણ, એમ પડ્યું છે.

અન્ન ખાતું નથી તે દીવાની સંભાળ રાખે છે. તેની દીવટ સંકોરે છે અને ઘી પૂરે છે. ગોર પૂજા કરાવે છે, અને ચંડીપાઠ કરી જાય છે. આઠમને દિવસે હવન થાય છે. આરાસુરી માતાને દેરે અને ચુંવાળદેવીને પારે કોળી લોકો આવે પ્રસંગે પોતાના સગાંવ્હાલાં કે છોકરાં માંદાં પડ્યાં હોય તેની બાધા રાખી હોય તે પ્રમાણે જીવનું બલિદાન આપે છે. નવમીને દિવસે માટી ઉપર વાવેલા જવારા ઉગ્યા હોય તે નદીમાં કે તળાવના પાણીમાં પધરાવે છે કે જેથી કરીને તે અપવિત્ર થાય નહિ. દીવો ગરબામાં મૂકેલો હોય છે તે સુદ્ધાંત ગરબો લાવીને માતાને ત્યાં મૂકે છે. નવરાત્રીના દિવસોમાં રજપૂત ઠાકોરો અને બીજા ક્ષત્રિય કુળના માણસો પોતાના અને પોતાના આશ્રિતોનું આખા વર્ષમાં ભલું થાય એટલા માટે કુલદેવીના દેરા આગળ પશુવધ કરી બલિદાન આપે છે. નાળ(તોપ)ને તેઓ દુર્ગાદેવીનું સ્વરૂપ સમજીને તેના ઉપર ત્રિશૂળ કાહાડે છે, ચાંલ્લા કરે છે, અને દીવા સળગાવે છે.

નવરાત્રીની નવમીની પછીનો દિવસ "દસરા" કહેવાય છે. એ દિવસે **પાં**ડુપુત્રોએ વૈરાટ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને શ્રી **રામ**ચંદ્રે **લં**કાના રાવણ રાજાને મારી નાંખ્યો હતો; તેથી તે એક પર્વ ગણવામાં આવે છે. આ બન્ને વાતો **મહાભારત** અને **રામાયણ**માં વર્ણવામાં આવી છે. **અર્જુને** **અને** તેના ભાઈયોએ **શમી** વૃક્ષ ઉપર પોતાનાં હથિયાર રાખ્યાં હતાં તે ઉપરથી **દસરાને** દિવસે **હિન્દુઓ** **શમી**ની પૂજા કરવા જાય છે. તેને **અપરાજિતા** અથવા કદિ જિતાય નહિ એવી દેવીને નામે પંચામૃત[1] છાંટે છે. પાણીનું પ્રક્ષાલન કરે છે, અને વસ્ત્ર ચડાવે છે, તેના મુખ આગળ દીવો પ્રકટે છે, ધૂપ કરે છે, અને ચંદનના છાંટા નાંખે છે, પછી નૈવેદ્ય ધરાવે છે. ત્યાર પછી પ્રદક્ષિણા ફરતાં ફરતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણે છેઃ—

> शमी शमयते पापं शमी शत्रुविनाशिनी ।
> अर्जुनस्य धनुर्धारी रामस्य प्रियवादिनी ॥
> अर्जुनस्य धनुर्धारी, रामस्य प्रियदर्शिनी ।
> लक्ष्मणप्राणदातृ च, सीताशोकनिवारिणी[2] ॥

તે પછી તે એક પછી એક દશ દિગ્પાલનું પૂજન કરે છે, તેમાં પ્રથમ તો પૂર્વ દિશાના અધિષ્ઠાતા ઈન્દ્રની નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છેઃ–

---

૧ દૂધ, દહીં, ખાંડ, ઘી, અને મધ એટલાનું મિશ્રણ. ર. ઉ.

૨ અસલમાં જે શ્લોક દાખલ કરેલો છે તે **ધર્મસિંધુ** નામના ગ્રંથમાં **શમી**-પૂજનનો વિધિ છે તેમાં જોવામાં આવતો નથી. પણ એ વિષેનું એક નિરાળું અષ્ટક છે, તેમાં કદાપિ હશે. ર. ઉ.

"पूर्वस्यां यानि कार्याणि तानि कार्याणि साधय"

"પૂર્વમાં તમારે જે કાંઈ કામ હોય તે સર્વે પરિપૂર્ણ કરો."

એ જ પ્રમાણે બાકીના નવની પ્રાર્થના કરે છે. આ વેળાએ, બળેવને દિવસે રાખડી બાંધી હોય તે તોડી નાંખે છે.

રજપૂત ઠાકોરો દસરાની સાંજે ગઢ રક્ષણ કરનારી ગઢેચી દેવીનું પૂજન કરે છે. શમીપૂજન કરીને ઘર ભણી પાછા વળે છે, ત્યારે, ટોળિયો થઈને ભાલા ફેરવે છે, ઘોડા દોડાવે છે અને સેના જેમ રણક્ષેત્રમાં જતી હોય એવો પ્રકાર મચાવે છે, તોપની સલામતી પણ આપવામાં આવે છે.

ઘણા હિન્દુઓ ઘેર જતી વેળાએ શમીના થડ આગળની માટી, થોડાં તેનાં પાંદડાં, સોપારી, અને દુર્ગાની સ્થાપના કરી હોય તે વેળાએ ત્યાં જે જવારા વાવ્યા હોય તે લે છે. પછી તે સર્વેને એકઠું કરીને બાંધી રાખે છે અને પરગામ જવું હોય છે ત્યારે સંગાથે લેતા જાય છે. જવારા શણગાર તરીકે પાઘડીમાં પણ ઉભા ખોસે છે.

પ્રકરણ ૭.

લગ્ન.

ગૂજરાતના હિન્દુઓની જૂદી જૂદી નાતો બંધાયલી છે અને પ્રત્યેક નાતમાં જૂદાં જૂદાં પાંખિયાં બંધાયાં હોય છે. જ્યારે તેઓમાં લગ્ન થવાનું હોય છે, ત્યારે પોતાના પાંખિયામાં જ લગ્ન કરે છે. બ્રાહ્મણો લગ્ન કરતી વેળાએ ગોત્ર જૂવે છે. ગોત્રનું નામ તેમના પૂર્વજના નામથી પડેલું હોય છે, તે ક્યારે પડેલું તે ચોખ્ખી રીતે તેમના જાણવામાં હોતું નથી. તેથી એક જ ગોત્રમાં તેઓ લગ્ન કરતાં નથી. બીજા જે હિન્દુઓને બ્રાહ્મણોની પેઠે પોતાના પૂર્વજોની વાત જાણવાનું સાધન હોતું નથી તેઓ બ્રાહ્મણોની પેઠે એટલા બધા ચોક્કસ રહેતા નથી પરંતુ ધોરણ તો તે જ રાખે છે. વહીવંચા અથવા નાતભાટ હોય છે તે ઘણું કરીને વીશ પેઢી સુધી તપાશી આપી શકે છે, અને અમુક પ્હેડી સુધી લગ્ન થાય કે ના થાય એવું જે ઠરાવેલું હોય છે તે પ્રમાણે નાતભાટની સૂચના સાથે મેળવી જોઇને લગ્ન કરવું કે નહિ તેનો નિશ્ચય થાય છે. આ નિયમ સિવાય બીજો એક ચાલ છે, તે ઓછો વજનદાર છે, તથાપિ બધે પાળવામાં આવે છે. તેમાં એમ ઠરાવ્યું છે કે મોસાળપક્ષની પાંચ પ્હેઢી લગી તથા ઓરમાઈ મોસાળની ત્રણ પ્હેઢી સુધીમાં લગ્ન થાય નહિ. વળી એમ પણ ઠરાવ્યું છે કે કાકીની બ્હેન સાથે પણ લગ્ન થઈ શકે નહિ.

એક જ નાતમાં જૂદાં જૂદાં કુળ હોય છે તે સર્વની ગણના સરખી થતી નથી. ઘણું કરીને જે કુળના પૂર્વજોએ નાતને જેવો લાભ કર્યો હોય તે પ્રમાણે બીજા કુળ કરતાં તેની વિશેષ કુલીનતા બંધાઈ છે.[1] કન્યાનાં માબાપને, પોતાની પુત્રી સારા કુળમાં પરણાવવાની સદા કાળજી રાખવામાં આવે છે. પુત્રીને નીચા કુળમાં પરણાવવી, એ હલકું ગણવામાં આવે છે, અને રજપૂત, તેમ જ વળી, ગૂજરાતના કણબિયો(પાટીદાર)માં દૂધ પીતી કરી દેવાનો ચાલ એ જ વિચાર ઉપરથી પડેલો છે.[2]

---

૧ મારા "કુળ વિષે નિબંધ"માં આ સંબંધી વધારે ખુલાસાથી લખેલું છે. ર. ઉ.

૨ "ઉચ્ચ જાતિના રજપૂતો તેમની પુત્રિયોને દૂધપીતી કરે છે તેનાં કારણ ઘણાં "છે. પુત્રનું લગ્ન કરતી વેળાએ નાતના ચાલ પ્રમાણે બહુ ભારે ખર્ચ કરવો પડે છે, તેને માટે, આ અપરાધ કરવાની લાલચ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે ચાલ આ "પ્રમાણે છે,--વરકન્યાનાં માબાપ વિવાહ નક્કી કરે છે, એટલે કન્યાના બાપને વરના "બાપ ઉપર નાણાંની એક રકમ મોકલવી પડે છે. આ રકમ મ્હોટી હોતી નથી. દેજ "(દાયજો) અથવા પ્હેરામણી પઇઠી હોય છે તેનો સુમારે દશમો ભાગ હોય છે. આ "એક બ્હાનાના રૂપિયા જેવું છે, અને જ્યારે ચાંદલાનો વિધિ પરિપૂર્ણ થાય છે એટલે "પછી કન્યાના બાપથી ઠરાવ ફેરવી શકાતો નથી.

"આ પછી લગ્ન આવે છે, તે સમયે અર્ધી પ્હેરામણી આપવામાં આવે છે, અને "જાન જે "બરાત" ક્હેવાય છે તેનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવે છે. બરાતમાં સર્વે "સગાંવ્હાલાંને નોતરવામાં આવે છે અને તેઓને જમાડવામાં અતિશય ભારે ખર્ચ "થાય છે; જેમ વધારે માણસોને કન્યાનો બાપ જમાડે તેમ તે વધારે શોભા અને "માન સમજે છે. આ વેળાએ તે બાકી રહેલી પ્હેરામણી આપે છે. આ રકમ કુટુંબોના "કુલીનપણા પ્રમાણે નિરનિરાળી હોય છે, તો પણ કન્યાના બાપને દેવામાં અને સંકટમાં "નાંખવાને ઘણું કરીને પૂરતી હોય છે. સારી પ્હેરામણી આપ્યા વિના ઉંચા કુળનો વર "મળતો નથી; અને જાન તથા પરજાન જમાડવાનું ભારે ખર્ચ કરે નહિ તો લોક તેને "ગરીબ અને મખ્ખીચૂસ કહીને ધિક્કારે છે. એટલા માટે જ ઉચ્ચ કુલના અને મમતીલા "ઠાકોરોને પુત્રિયો જન્મે તેનો અભાવ હોય છે. બીજું કારણ એ છે કે કોઈ માણસ "તેમને સાળા અથવા સસરા ક્હે તેનો ધિઃકાર આંધળા અભિમાનને લીધે હોય છે. "દૂધપીતી કરવાનો ચાલ એકલા એકલા રજપૂતોમાં જ છે એમ નથીઃ આહીરની જાતિમાં "પણ છે. આહીરના એક ગામમાં એંશી છોકરા વચ્ચે માત્ર દશ દીકરીઓ હતી. તે "ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકોને અમે સમજુત આપી હતી તે અમને સાંભરે છે. તેઓએ "કહ્યું કે, સાહેબ! 'વાણિયા અને બીજી એવી જ જાતિના લોકોને દીકરીયો આવે તે સર્વ "ઠીક છે, પણ અમારી જાતિને ત્યાં ભાગ્યે જ અથવા કદિયે દીકરી જન્મતી નથી." (વાયુ કોણના પ્રાન્તોમાંના જમીનના ભોગવટાના વહિવટ વિષે વિષય ઓકટોબર ૧૮૫૦ ના માસના "બનારસ મેગેઝીન"માં છપાયો છે તે ઉપરથી.) ર. ઉ.

છોકરાના માબાપને ઓછા પ્રકારની કાળજી રાખવી પડે છે એમ નથી, પરંતુ તેનો પ્રકાર જૂદો છે. ચોક્કસ મનુષ્યો હોય છે તે આવે પ્રસંગે ઘણાં ખર્ચ કરતાં નથી, પણ એવા લોક ઓછા છે તેથી ચાલતો ધારો એવો પડી ગયો છે કે લગ્નના અવસરને માટે દેવું કરવું પડે છે અને ડાહ્યું કે ઘેલું ગમે તે હોય, તો પણ, લગ્નને પ્રસંગે તેઓને પોતાના ગજા ઉપરાંત ખર્ચ કરવો પડે છે. પરણ્યા વિના ર્‌હેવું એ ઘણું નીચું ગણવામાં આવે છે. જે માણસને સંતાન થતું ના હોય તે વાંઝિયું ગણાય છે; સવારના પ્રહરમાં તે મળે તો અપશુકન થયા એવું ગણવામાં આવે છે; તે મરી જાય છે ત્યારે પ્રેત થાય છે, અને પોતાની અસલની જગ્યાએ ર્‌હીને, વાંઝિયા ર્‌હેવાથી તેને જે સુખ મળી શકવાનાં નહિ તે સુખ બીજાઓને ભોગવતા જોઇને દાઝવું પડે છે.

કેટલીક નાતોમાં તરેહવાર ચાલ છે તે આ ઠેકાણે લખવા યોગ્ય છે. કેડવા કણબીની નાતમાં, એક પ્રકારના નક્ષત્રનો યોગ આવે છે ત્યારે લગ્ન થાય છે અને તે પ્રતિતેર વર્ષે આવે છે માટે તેમનાં પ્રસવ થયા વિનાનાં છોકરાને, (પછી તે છોકરો હોય કે છોકરી) પરણાવી મૂકવાં પડે છે[1] આવો ચાલ એ લોકોમાં છે એવું તેઓ ક્‌હેતા નથી. પણ બીજા લોકો ક્‌હે છે. ભરવાડ લોકો સુમારે પ્રતિ દશ વર્ષે એક વાર લગ્નનો દિવસ ઠરાવે છે અને રજપૂત ઠાકોર પાસેથી અથવા તેમના ઉપર જે રાજા હોય તેની પાસેથી જમીનનો એક ભાગ વેચાતો લઈને તે ઠેકાણે લગ્ન કરે છે. આ લોકોને પણ ઉપરના કારણને લીધે બબ્બે અને ત્રણ ત્રણ મહિનાનાં છોકરાં પરણાવવાં પડે છે. એક વાર જે જગ્યામાં લગ્નની ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે ઠેકાણે બીજી-વાર તેવા જ કામમાં તે વાપરી શકાતી નથી. તેમજ તેને ખેડવાના ઉપયોગમાં નહિ આણતાં પડતર રાખવી પડે છે. આ ઠેકાણે ભરવાડ લોકો લાકડાનો

પાટીદાર લોકોમાં કન્યાના બાપને ઘણો ખર્ચ થતો અને તેથી ઘણું કરીને તેઓ દેવામાંથી કદિ મુક્ત થતા નહિ. કન્યાના બાપને કાયર થઈ જાય એ પ્રમાણે તેના સંબંધી વેઠવું પડતું અને તેથી કંટાળી જઈને દૂધ પીતી કરતા. પણ નડિયાદના પ્રસિદ્ધ દેશાઈ વિહારીદાસ અજુભાઈ ઉરફે ભાઉ સાહેબ અને તેમના વડા પુત્ર હરિદાસના શ્રમથી એ જાતિના લોકો સુખી થાય અને ખર્ચમાં આવી પડે નહિ એવા નાતના ધારા અમલમાં આવ્યા છે, અને તેથી તેમણે પોતાના દુઃખસહનકર્ત્તા જાતિવાળાઓનો આશીર્વાદ મેળવ્યો છે. ૨. ઉ.

૧ રાજમહાલના ડુંગરામાં એવો ચાલ છે કે જ્યારે બે પડોશીની સ્ત્રિયોને ગર્ભ હોય છે ત્યારે તેઓ ઠરાવ કરી રાખે છે કે આપણને જો દીકરો અને દીકરી અવતરે તો એક બીજા સાથે પરણાવવાં. એશિયાટિક રીસર્ચીસ ભાગ ૪ થો, પૃષ્ઠ ૬૩.

કોતરેલો એક સ્થંભ રોપે છે. તે લગ્નસ્થંભ કહેવાય છે અને તેને લીધે તે જગ્યા ઓળખાઈ આવે છે.

વરકન્યાના લગ્નનો ઠરાવ નાળિયેર આપીને કરવામાં આવે છે. ધનાઢ્ય હોય છે તે નાળિયેરને સોના તથા જવેરથી મઢે છે. જેને ગરજ હોય છે તેના ભણીથી માગું કરવામાં આવે છે અને વર કે કન્યાના બાપને જો કોઈ સારા કુળમાં સંબંધ કરવો હોય છે તો પોતાના કુળના પ્રમાણમાં પૂરત કરી આપવી પડે છે. જો બંને કુળ સમાન હોય તો કન્યાનો બાપ માગું કરે છે અને એક જણને કાંઈ આપવું પડતું નથી. વર જ્યારે ઉંચા કુળનો હોય છે ત્યારે તેને કન્યા મળતાં અડચણ પડતી નથી, અને ઘણી વાર બહુ લોક તેને માગાં કરે છે. ગોર અથવા કોઈ વરનું સગું હોય છે તે કન્યાને ઘેર જઈને જાતે ચોકસાઈ કરે છે કે કન્યા આંધળી, લંગડી કે કાંઈ ખાંપણવાળી તો નથી, તેમ જ તે સર્વ પ્રકારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે કે નહિ. આવે પ્રસંગે ઘણી વાર ગૉરનું ખીસ્સું ભરાય છે, અને પોતાનો લાભ સાધવાને માટે તે ઘણી વાર પોતાના યજમાનને ઠગે છે, એટલે, કન્યામાં કાંઈ ખાંપણ હોય છે તો તે દબાવી રાખે છે, અથવા તેના કુળની ખોટી ઉપમા વધારે છે. આવે પ્રસંગે ગૉર દગો કરે છે તે ઉપરથી હિન્દુઓમાં એક કહેવત ચાલી છે કે, "નરકમાં બૂડી મરવા જેટલો પાપનો બોજો રાજા ત્રણ માસમાં "એકઠો કરે છે, ધર્મશાળાનો ઉપરી ત્રણ દિવસમાં કરે છે, પણ ગૉર તો "ત્રણ ઘડીમાં કરે છે."

માગું કબૂલ કર્યા પછી, વધારે બંધન કરનારો વિધિ થાય છે. વરને ઘેર બંનેના ભણીનાં સગાંવ્હાલાં મળે છે. ત્યાં વરનો બાપ ગણેશની પાષાણની કે ધાતુની મૂર્ત્તિ પાણીવતે નવરાવીને દૂધથી ન્હવરાવે છે ને ફરી પછી પાણીથી ન્હવરાવે છે, એટલે શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પંચામૃતથી ન્હવરાવવા જેવું કરીને પછી ચાંલ્લો કરે છે. વિઘ્નરાજ એટલે વિઘ્નનાશક ગણપતિની તે પૂજા કરતાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણે છે:

वक्रतुण्ड महाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ ।
अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सिद्धिद ॥ १ ॥

હે વાંકામુખવાળા! મ્હોટી કાયાવાળા, કોટી સૂર્યના જેટલું તેજ જેમાં છે એવા, અને સર્વ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપનાર, મારા કામમાં વિઘ્ન આવે નહિ એવું કરય.

કન્યાનો બાપ પછી વરના બાપને નમસ્કાર કરે છે, અને શુભ લક્ષણસૂચક એવું જે કંકુ તેથી તેના પગ રંગે છે, તથા તેની પૉશમાં સોપારી,

હળદર અને પુષ્પ આપે છે, તે એવું બતાવાને કે, મેં મારી કન્યા દીધી. ત્યાર પછી તે વરને ચાંદલો કરે છે અને તેના હાથમાં નાળિયેર આપે છે. તે નાળિયેર મઢેલું આપવાની તેનામાં શક્તિ હોતી નથી તો તેના ઉપર કંકુનાં ટપકાં કરે છે અને ઉપર રુપાનાણું મૂકે છે, પછી ગોર પ્હેઠીનામું ભણી જાય છે અને વિધિનો પાર આવે છે. ઘરની સ્ત્રિયો તથા પાડોશીની બાયડિયો મળીને પ્રસંગને અનુસરતાં ગીત ગાય છે, ત્યાર પછી, તેમને ધાણા નાંખેલો ગોળ આપે છે.

સાધારણ ધારો એવો છે કે કરેલો વિવાહ ફોક થાય નહિ; પરંતુ જૂદી જૂદી નાતોના ધારા જૂદા જૂદા છે. રજપૂત લોકોમાં એવો ધારો છે કે વિવાહ કર્યા પછી વર મરી જાય તો જે કન્યા વ્હેરે તેનો વિવાહ કર્યો હોય તે વિધવા થઈ એમ ગણવામાં આવે છે. અને તે પરણેતરમાં આવી શકતી નથી, તેમ જ એથી ઉલટી રીત બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં આવે છે તે એ કે હસ્તમેલાપ થયો હોય નહિ અને બીજી ગમે તે ક્રિયા થઈ હોય પરંતુ તેઓ પોતાની મેળે બંધાઈ ચૂકેલા સમજતા નથી. ઘણી ખરી નાતોમાં, વિવાહ થયેલી કન્યાનો વર મરી જાય તો તેને વિધવા ગણવામાં આવતી નથી અને બીજી ઘણી નાતોમાં વિવાહ કરેલો વર જીવતો હોય છતાં તેને ઘણો સખ્ત રોગ થયો હોય તો નાતની આજ્ઞા મેળવીને બીજા વ્હેરે પરણી શકે છે.

કડવા કણબિયોને જ્યારે વર મળતો નથી, ત્યારે, ઘણી વાર તેઓ પોતાની કન્યાને ફૂલના દડા વ્હેરે પરણાવી મૂકે છે, પછી બીજે દિવસે દડાને કૂવામાં નાંખી દે છે અને એ પ્રમાણે વરનો નિવેડો થઈ ગયો, એટલે તે પુનર્લગ્ન અથવા નાતરૂં કરવાને યોગ્ય થાય છે. એવો જ એક ધારો કન્યાને હાથવર સાથે પરણવાનો છે. નાતનો ગમે તે કોઈ પુરૂષ અગાઉથી કબૂલ થાય છે કે મને આટલા રુપિયા આપશો તો કન્યા સાથે હાથમેળાવો થાય પછી તરત જ હું તેના છૂટાછેડા કરીશ. આવી સરતે પરણીને છૂટી થયેલી કન્યા નાતરું કરે છે.

ખર્ચ થાય નહિ એટલા માટે ઉપર પ્રમાણે વિધિ કરવામાં આવે છે. નાતરું કરતી વેળાએ કન્યાના બાપને ખર્ચ કરવો પડતો નથી. પણ માત્ર વરની સાથે તેના સગાંવહાલાં જે આવે છે તેઓને જમાડવાં પડે છે. કન્યાનાં વસ્ત્ર વર પૂરાં પાડે છે. પરણાવ્યા વિનાની કન્યાનું નાતરું થઈ શકતું નથી.

જ્યારે કન્યાનું વય નવ કે દશ વર્ષનું થાય છે ત્યારે જોશીને બોલાવીને લગ્નનું મુહૂર્ત્ત ઠરાવે છે. તેમાં કુટુંબમાં કાંઈ શોક હોય તો વીતવા દે છે, લગ્નનો દિવસ ઠરયા પછી વર અને કન્યાનાં સગાંવ્હાલાંને કંકોતરિયો મોકલવામાં

આવે છે. તે લખીને પછી તેમાં કંકુના છાંટા નાંખે છે અને તેની મતલબ ઘણું કરીને નીચે પ્રમાણે હોય છેઃ-

"સ્વસ્તિ શ્રી અમદાવાદ મહાશુભ સ્થાને પૂજ્યારાધે અનેક સર્વે શુભોપમા- "યોગ્ય, પરોપકારી, સર્વસદ્‌ગુણના નિધાન, સકળકળાગુણજાણ, ઉત્તમોત્તમ, "ચૌદવિદ્યાગુણજાણ, શેઠજી શ્રીપાંચ, શેઠ સામળદાસ બેહચરદાસ તથા શેઠ "કરમચંદ પ્રેમચંદ, દિનદિન અધિક પ્રતાપ જોગ શ્રી મહુવા બંદરથી લી૦ "શા૦ આત્મારામ ભૂધરદાસના જયગોપાળ વાંચજો. વિશેષ લખવા કારણ "એ છે જે, અત્રે સર્વ કુશળ છે. તમારી કુશળતાના પત્ર લખજો. બીજું બહેન "કંકુબાઈનાં લગ્ન ચૈત્રવદિ બીજ ને બુધવારનાં નિરધાર્યાં છે, માટે તે ઉપર "સાથ સર્વેને તેડીને વેહેલા પધારજો, તમો આવ્યાથી મંડપને શોભા મળશે."

પછી તિથિ લખવામાં આવે છે, કોઈ વાર તો આગળ ઉપર કંકોતરી લખી હોય ને તે પ્રસંગે કોઈ આવ્યું હોય નહિ ત્યારે નીચે પ્રમાણે વધારે લખવામાં આવે છેઃ-

"તમે ભાઈ છગનના લગ્ન ઉપર આવી શકયા ન હતા, તેથી આ ફેરો "જો આવશો નહિ તો તમારે ને અમારે ફરીને ભેગાં બેશીને પાણી પીવાનો "વ્યવહાર રહેશે નહિ. થોડું લખ્યું ઘણું કરી વાંચજો."

લગ્નના વીશ દિવસ આગમચ ઘરને ચોખ્ખું કરીને શોભાવવામાં આવે છે, અને ધનવાન્ લોકો તો મોતીનાં અને ભરતનાં તોરણ બાંધે છે, અને ગરીબ લોક આસોપાલવનાં બાંધે છે. ઘરને આંગણે મંડપ બાંધવામાં આવે છે. ગરીબના ઘરનો મંડપ સાધારણ થાય છે. પણ ધનવાન્‌નો ઘણો શોભાયમાન બનાવી દે છે, તકતા બાંધી દે છે, અને હાંડિયો લટકાવે છે, મૂલ્યવાન પડદા લગાવે છે અને મખમલના ગાલીચાથી અને ભભકદાર ચીજોથી આખો મંડપ ઝગઝગાટ કરી મૂકે છે. મંડપના એક ખૂણામાં એક લાકડાનો થંભ જે માણિક્યસ્તંભ કહેવાય છે તે ઉભો કરવામાં આવે છે, તેને પુષ્પ ચડાવે છે અને બીજા શૃંગારથી શોભાવીને તેની પૂજા કરે છે. મંડપમાં ગ્રહ, ગણપતિ-વિઘ્નરાજ અને પૂર્વજની પૂજા થાય છે–છેલ્લાની પૂજા એટલા માટે થાય છે કે કુટુંબમાં કોઈના જન્મથી કે મરણથી સૂતક આવી પડે નહિ.

રહેવાના ઘરમાં ગોત્રજની સ્થાપના કરે છે. ભીંતને ધોળીને ઉપરથી એક, તેની નીચે બે અને તેની નીચે ત્રણ એ પ્રમાણે શંકુ આકારે ચડતા સાત સુધી કંકુના ચાંદલા કરે છે ને તેની નીચે ઘીના સાત ચાંલ્લા કરે છે તે ગરમીથી પીગળે છે તેથી તેના નીગાળા ઉતરે છે. એ પ્રમાણે ગોત્રજનું ઝાડ પૂજા કરવાને થાય છે.

વરરાજાને, તેમજ કન્યાને (પોતાના બાપને ઘેર) પોતાના ઘરની છત પ્રમાણે શણગારવામાં આવે છે. જો તે રજપૂત હોય છે તો કીનખાબનો કે જરીનો સુરવાળ પ્હેરે છે. જો તે બ્રાહ્મણ કે વાણિયો હોય છે તો રેશમી કોરનું ધોતિયું પ્હેરે છે, અને ત્યાર પછી લાલ પીળો જામો પ્હેરે છે, અને દુશાલો અથવા ખેસ રાખે છે; માથે શિરબંધ અથવા લાલ રંગની પાઘડી પ્હેરે છે. કન્યાનો બાપ તેને પીળો ઉતરિયો આપે છે. કન્યા ધોળા રેશમની કાંચળી પ્હેરે છે અને પીળો કે લાલ ચણિયો પ્હેરે છે તથા ઉપર ચૂંદડી ઓઢે છે. વિવાહના દિવસમાં કન્યા માથે મોડ ઘાલે છે અને તેના ઉપર મ્હોટો ચોખંડો લાલ કકડો નાંખે છે તે અંજલ પડદાનું કામ સારે છે. વરને અને કન્યાને જમણે હાથે મીંઢળ બાંધવામાં આવે છે તે લગ્ન થઈ રહ્યા પછી છોડી નાંખે છે. હિન્દુમાં ગરીબના છોકરાનું લગ્ન થવાનું હોય છે ત્યારે વરને એક સોનાની ઉતરી અને પરવાળાની માળા એટલું ધરયા વિના ચાલતું નથી. તે કોઈની પાસેથી માગી લાવે છે અથવા ભાડે આણે છે. તે આ વેળાએ વરરાજાનું પદ ધારણ કરે છે. તેની સાથે તેના સમોવડિયા સોબતિયો હોય છે તેઓ અણવર[1] કહેવાય છે અને ઘણું કરીને વરના કરતાં ન્હાના હોય છે તેથી વરના ભણીનો કન્યાને સંદેશો આદિ ક્હેવા જાય તો કન્યાને તેની લાજ ક્હાડવી પડતી નથી. વળી તે વરરાજાનો જામદાર થાય છે. લગ્નની ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી ગોરનો પોષાક અને સાળાની કટારી ઈત્યાદિ જે આપવું પડે છે તે આપે છે અને તેને માટે જે ખરીદવું હોય છે તે ખરીદે છે.

રાત્રિની વેળાએ વરરાજા પોતાના નવા મેળવેલા રાજશ્રી ડોળમાં દેખાવ દે છે. વરઘોડાની આગળ વાજિંત્ર વાગે છે અને ગવૈયા તથા નાચણો ત્યાર પછી રજુ થઈ જાય છે; તેઓની પછવાડે વરરાજાનાં સગાંવ્હાલાં અને બીજા પરોણા ચાલે છે. તેઓ ઘોડે કે હાથિયે બેઠેલા હોય છે તથા તેમની આસપાસ મશાલચી હોય છે, તેમજ ઘોડેસવાર અને પાડા પણ પડખે ચાલે છે; બંદુકોના અવાજ થાય છે, અને ચોગરદમ ગુલાલ ઉડી ર્‌હે છે, રણશિંગાંના અવાજ થાય છે, અને ઢોલના અવાજ કાનને બ્હેરા કરી નાંખે એવા થાય છે; આસપાસ ગરદ ઉડે છે, તેથી મશાલો દેખાય નહિ એવી ઝાંખી થઇ જાય છે. પછી વરરાજા પોતાના શણગારેલા ધોળા ઘોડા ઉપર અશ્વાર થયેલા આવે છે, તેની અગાડી એક છડીદાર ચાલે છે, તેણે લાલ ડગલો પ્હેરી લીધેલો હોય છે, એક જણાએ તેના ઉપર છત્ર ધારણ કરેલું હોય છે.

[1] કન્યા દસૈયાં કરવા જાય છે તેની સાથે જે છોકરો જાય છે તે અણવર ક્હેવાય છે. જૂદી જૂદી નાતોમાં જૂદી જૂદી રીતો પડી ગઈ છે, માટે પાઠાફેર જોવામાં આવે છે. ર. ઉ.

વરરાજાના હાથમાં જડિત્ર નાળિયેર આવી રહ્યું હોય છે. તેની પછવાડે સાંઢ ઉપર ડંકા નાંખી દીધા હોય છે, તે ચાલે છે એટલે ડંકાને જડેલી લાલ કિનારી ફરફર થઈ રહે છે અને ડંકાનો અવાજ દબદબાભરેલો થાય છે. ત્યાર પછી પછવાડે સ્ત્રિયોની હાર લગ્નનાં ગીત ગાતી ચાલે છે.

જે વેળાએ અણહિલવાડમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવો જિતીને આવ્યો તે વેળાએ, દબદબાથી રાજઅશ્વારી ચાલેલી તથા કુમારપાળની વેળામાં શિવભક્તોની સાથે વાદ કરીને શ્વેતામ્બરધારિયો જિતીને દબદબાની સાથે પાછા આવતા તે સમયનું થોડું ઘણું ભાન આવા વરઘોડા ઉપરથી આપણને થાય છે. વરરાજાનાં સગાંવ્હાલાં, જેમ જેમ તેમના ઘર આગળ થઈને વરઘોડો ચાલતો જાય છે તેમ તેમ સાજન મહાજનને નાળિયેર લાવીને આપે છે. બીજી બધી અશ્વારિયો અથવા કદાપિ ગામનો ધણી ચઢ્યો હોય તો પણ તે વરરાજાના વરઘોડાને રસ્તો આપે છે, અને કદાપિ બે વરરાજા સામા સામી મળે છે, તો બંને જણા અર્ધોઅર્ધ રસ્તો આપે છે. આ પ્રમાણે ગામ વચ્ચે થઈને વરઘોડો જે ઘેરથી નિકળ્યો હોય છે ત્યાં પાછો આવે છે. ત્યાં વરની મા ન્યુનચત કરે છે, તેમાં ખૂણ કરી બતાવીને, પુત્રપ્રેમ આગળ બીજું અગત્યનું પણ કશા કામનું નથી એમ વગર બોલ્યે ભાવ કરી બતાવે છે. તેના માથા ઉપર પૂરી અને પછી પાણીનું એક વાસણ ફેરવીને નાંખી દે છે; ત્યાર પછી સંપુટ લે છે તે બે કોડિયાંને એક બીજા ઉપર મૂકીને વચ્ચે ચોખા પૂરીને બાંધી લઈ બનાવેલું હોય છે; તે એક જાતનો કોઠાર ભરેલો દર્શાવે છે, તે વરાજાના પગ આગળ મૂકે છે, તે પછી, જમણે પગે ભાગી નાંખીને માને ભેટવાને ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે.

વરરાજાને પરણવાનો દિવસ ઠરાવેલો હોય છે તેની અગાઉ વરનાં સગાંને ઘેરથી વારા ફરતી ફૂલેકાં ક્હાડવામાં આવે છે, તે જાન નીકળતાં સુધી ચાલે છે અને જાન જ્યારે કન્યાને ત્યાં પ્હોંચે છે ત્યારે વસ્તીની બહાર મેલાણ કરે છે.

કન્યાનો બાપ રાત્રિએ પોતાના ભણીથી સામૈયું[૧] લઈને જાન ઉતરી હોય છે ત્યાં જાય છે, તેમાં સાથે સ્ત્રિયો અને મશાલો ઇત્યાદિ હોય છે. ગામમાં જાનીવાસાની જગ્યા ઠરાવી રાખી હોય છે ત્યાં જાનને લઈ જાય છે. કન્યાને

---

૧ આ પ્રમાણે સામૈયાનો અથવા માન આપવાને સામા જવાનો ચાલ એકલા લગ્નની જ બાબતમાં નથી, પણ જ્યારે કોઈ માનવંતો જન આવે છે ત્યારે પણ તે ચાલ સાધારણ છે. ઉદાહરણને માટે જગદેવ પરમારની વાતમાં પ્હેલા ભાગના આઠમા પ્રકરણમાં જૂવો. વળી એવો ચાલ યૂરોપના જમીનદારી સંસ્થાનોમાં પણ હતો. ર. ઉ.

ઘેર તોરણ બાંધેલું હોય છે, તે વર જો રજપૂત જાતિનો હોય છે તો પોતાના ભાલાવતે તોડી પાડે છે અને બીજી વર્ણનો હોય છે તો એમ ને એમ રહેવા દે છે, તે એની મેળે ગમે ત્યારે તૂટી પડે છે.

જે દિવસે લગ્ન થવાનું હોય છે તેની સવારમાં કન્યાની મા અને તેનાં સગાંવ્હાલાં તેને શણગારે છે અને ચૂડો પેહેરાવે છે તે હાથી દાંતનો લાલ રંગેલો હોય છે. વરરાજાને પણ તેના મિત્રો શણગારી રાખે છે અને ગાજતે વાજતે કન્યાને માંડવે લઈ આવે છે. ત્યાં આગળ કન્યાની મા ન્યુનચન કરે છે. તે વરરાજાને ચાંલ્લો કરે છે, બળદનું ધૂસરૂં, સાંબેલું, વલોવવાનો વાંસ, ત્રાક, સરિયો, ઘઉંના લોટની પૂરી અને રાખની થપોલી તેના મ્હોં આગળ ધરીને ફહાડી નાંખે છે. રાખની થપોલી ધરવાનું કારણ એમ જણાવે છે કે તમારા શત્રુની આંખમાં ધૂળ પડશે. પછીથી સંપુટ મૂકે છે.

ન્યુનચન થઈ રહ્યા પછી, વરરાજા મંડપમાં આવે છે. ત્યાર પછી, કન્યાનો બાપ તેના પગ ધોઈને કંકુનો ચાંલ્લો કપાળે કરે છે અને કન્યાને તેની પાસે આણીને બેસારે છે.[1] આગળ ગોમદની ક્રિયા થતી તેના સ્મરણાર્થે જ્યારે વરરાજા મંડપમાં વિરાજે છે ત્યારે એક બાજુએ ગાયને લાવીને બાંધે છે, તેને ઘાસ નીરે છે, પછી વરરાજા અને તેના મિત્રો તેની પૂજા કરે છે. લગ્નના મુહૂર્ત્તને માટે પાણીની ઘડી માંડે છે, અથવા કેટલીક વાર તો ગોધલી સમય પસંદ કરે છે. જ્યારે સમય થાય છે ત્યારે કન્યાનો બાપ તેનો હાથ વરરાજાના હાથમાં આપે છે અને તેની સાથે તુળસીપત્ર સમર્પણ કરે છે અને ક્હે છે કે "આ હું કૃષ્ણાર્પણ કરૂં છું." હસ્તમેળાપ કરાવ્યા પછી ગોર બંનેને વરમાળ આરોપે છે, તે નાડાના ચોવીશ તાંતણાની બનાવેલી હોય છે. આ વેળાએ વરરાજાના ગોઠિયા, બંનેના હાથ મેળવેલા હોય છે, તેના ઉપર લાલ લૂગડું નાંખીને તેમના હાથમાં સોપારી આપે છે. વરકન્યાનું જોડું એક પ્રહર લગી મંડપમાં બેઠેલું રહે છે.

મંડપની બહારની બાજુએ ચોરી બાંધેલી હોય છે તેને અકેકે ખૂણે એક ઉપર એક એવાં ધાતુનાં કે માટીનાં નવ વાસણ ગોઠવવામાં આવે છે અને વાંસના આધારથી તેવી સ્થિતિમાં તે રહી શકે છે. મધ્યમાં વેદી કરેલી હોય છે અને તેની આસપાસ વરકન્યા બેસે છે. ગોર હવન કરે છે અને વરકન્યાના છેડા ગાંઠે છે. પછી કન્યાની મા કંસાર લાવે છે. તેમાંથી કન્યા વરને આરોગાવે છે અને પછી વર કન્યાને આરોગાવે છે. આ સર્વે વિધિ

૧ ઉચ્ચ વર્ણમાં વરની સમક્ષ કેટલોક વિધિ થઈ રહ્યા પછી કન્યાનો મામો કન્યાને માયરામાં પધરાવે છે. કેટલીક નાતોમાં સર્વે વિધિ બે દિવસે પૂરો થઈ રહે છે. ર. ઉ.

ચાલે છે તેવામાં સ્ત્રિયો ગીત ગાયાં કરે છે, તે ઘણું કરીને **સીતા** અને **રૂક્મિણિ** જે **રામ** અને **કૃષ્ણ**ની સ્ત્રિયો ક્‌હેવાય છે તેમના સંબંધી હોય છે; અથવા કેટલાંક હસવા જેવાં અને બીભત્સ હોય છે. ગૂજરાતના પ્રખ્યાત કવિયો માંહિલા એક કવિયે "**સીતાવિવાહ**" જોડેલો છે તેની થોડી ટુંકો અમે નીચે દાખલ કરિયે છિયે:–

મહા ગુરુને પાય હું લાગીને, નમું ગણપતિ રાય;
સિદ્ધિ બુદ્ધિ હું જાચું છું તે થકી, મનની ઇચ્છા પૂરાય.
રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું.
જાણું પિંગળ નહિ, પણ મન વિષે, કવિતા રચવાના કોડ,
શક્તિ સર્વે યોજીને હું ગાઉં છું, કવિયો દેશો માં ખોડ,
રામ કેરો વિવાહ ગાઉં છું.
દશરથ રાજા **અયોધ્યા** તણો ધણી, તેના કુંવર **શ્રી રામ**;
જનકપુરીનો જનક રાજા પામિયો, કુંવરી **સીતાજી** નામ.
રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું.
છે આ વૈકુંઠપતિ શ્રી **રામજી**, **સીતા** લક્ષ્મી ક્‌હેવાય,
બન્ને માનવી દેહ ધરી વર્‌યાં, ગાતાં તે પાપ જાય.
રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું.
જન્મ્યાં જાનકી કયમ તે પ્રથમ કહું, પછી વિવાહની વાત,
ઋષિ વસતા ત્યાં રાવણે કયમ કરી, કર્‌યો મહા ઉતપાત.
રામ કેરો વિવાહ હું ગાઉં છું.

છેલ્લી વારે વરકન્યા ચાર વાર મંગળ ફેરા ફરે છે, અને પછી લગ્નની ક્રિયા સંપૂર્ણ થાય છે.

વર જો રજપૂત હોય છે તો જાતે પરણવા જવાને બદલે ઘણી વાર પોતાનું ખાંડુ મોકલે છે. તે તેને ઠેકાણે ગણવામાં આવે છે અને પોતે હાજર હોય તેમ સર્વ ક્રિયા તેની સાથે થાય છે પણ મંગળફેરા માત્ર બે વાર ફરવામાં આવે છે અને બાકીના બે વરકન્યા એકઠાં થાય છે ત્યારે પૂરા કરવામાં આવે છે. આવો ચાલ પડવાનું મૂળ કારણ સો વશા તો, કેટલાકની બાબતમાં છૂપાં લગ્ન કરવાની અગત્ય પડેલી તે ઉપરથી પડ્યો હશે[1] તે પછી સુલભ પડવા માંડ્યું અને મુખ્યત્વે કરીને ખર્ચ ઓછો થવા માંડ્યો તેથી એવો જ ચાલ ચાલતો રાખ્યો.

---

૧ ટૉડકૃત **રાજસ્થાન**ના પ્હેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૩૦૮ મે **મેવાડ**ના **રાણા રતનશે** લખેલું છે તે જુવો.

મંગળફેરા ફરી રહેવા આવે છે ત્યારે ધ્રુવનો તારો અને સપ્ત ઋષિના તારાનાં દર્શન કરાવે છે, ત્યાર પછી, તેમના સગાંવ્હાલાં ચાંલ્લા કરી રૂપિયા આપે છે, તે તેમનાં માબાપ પોતાની પાસે રાખે છે.

વરકન્યા પછી વરને ઘેર આવે છે, અને તેની મા બંનેને ન્યુનચન કરે છે. ત્યાર પછી વરકન્યા ગોત્રજની પૂજા કરે છે અને સોપારી, ખારેક, અને રૂપિયા એ ત્રણે વાનાં સાત સાત લઈને એક વાડકીમાં ઘાલીને દાવ રમે છે; તેમાં જે જિતે તેનું ચલણ થાય એમ માને છે. કન્યાનો બાપ જાન વિદાય કરતી વેળાએ છાબપૂજા કરતાં વરનાં સગાંવ્હાલાંને ચાંદલા કરે છે અને પાઘડિયો બંધાવે છે[1]

જ્યારે જાનને વિદાય કરવામાં આવે છે, ત્યારે કન્યા ભણીના લોકો કેસુડાનું પાણી છાંટે છે અને પછવાડે અંગરખાને કંકુના થાપા મારે છે. વળી વરને રથે ખાવાનું માટલું અને રામણ દીવો બાંધે છે. તે એવું બતાવવાને કે આ લગ્ન થયું તેથી વરના કુટુંબમાં કન્યાના બાપે દીપકનો પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમ જ વળી વરકન્યાનાં નાળિયેર જે વિધિ થતાં લગી તેમના હાથમાં રહેલાં હોય છે તે વધેરી નાંખવા સારૂ ગાડિયોના ચીલા વચ્ચે મૂકે છે. ગામમાંથી વાઘે છે એટલે વરરાજાનાં સગાં, બ્રાહ્મણ કરીને ભાટ અને ગવૈયા આદિને કાંઈ આપીને વિદાય કરે છે. પછી જાનૈયા ગામને તળાવે ગયા હોય તે સર્વેને એકઠા કરીને તૈયાર થઈ ઘેર આવવા નીકળે છે.

કન્યા પોતાના વરની સાથે તેને ઘેર જાય કે ત્યાં આશરે મહિનોક રહે છે અને પછીથી પોતાના બાપને ઘેર પાછી આવે છે, જ્યારે તે આશરે બારેક વર્ષની થાય છે ત્યારે તેને તેડવા મોકલે છે. પોતાના બાપનું ઘર છોડીને જવું પડે છે તેથી, તેટલી જ ઉંમરનું અંગ્રેજનું છોકરૂં નિશાળે જવાને રડે તેમ તે રડે છે એટલે તેનાં માબાપ તેને સમજાવે છે અને કહે છે કે, તારી બ્હેનો અને કાકા આદિની છોકરિયો પણ તારી પેઠે પોતાને સાસરે ગઈ છે. તને પાછી તેડી લાવવા વ્હેલું તેડું મોકલીશું. વળી ત્યાં તારી માશી છે તે તને રોજ આવીને મળશે. તેઓ વરના બાપને કહે છે કે, ‘અમારી દીકરીની સંભાળ રાખજો, આજ લગી અમે એને ગામમાંથી કદિ

૧ મોસાળું કરે છે ને લૂગડાં છાબમાં અથવા ઢાલમાં ચોગરદમ લટકતાં મૂકીને જેમ લઈ જાય છે, એવી રીતે આ વેળાએ પણ કરે છે, એમ મૂળમાં લખ્યું છે, પણ લગ્નની ક્રિયામાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે, તેથી આ પ્રકરણમાં કેટલીક જગ્યાએ ઘણો ફેરફાર આવે છે તે તેથી કરીને હશે અથવા તો કર્ત્તાના સમજવામાં ઉલટું આવ્યું હશે. ર. ઉ.

"મ્હાર ક્હાડી નથી અને એક ઘડી એની માને મૂકીને રહી નથી; તમે એને "એની માશીને મળવા જળવા દેજો; અને કોઈ મ્હીવરાવે નહિ માટે સંભાળ "રાખતા રહેજો." ઉત્તરમાં સસરો કહે છે કે, "બીજાના કરતાં મારે એની "ઘણી કાળજી રાખવાની છે, માટે તમારા કરતાં હું એની વધારે સંભાળ "રાખીશ." બીજી પરણેલી છોકરીઓ પણ તેને હિમ્મત આપે છે, અને ક્હે છે કે, "કાંઈ ચિંતા નહિ; હું પણ જઈને પાછી નથી આવી કે શું?" કન્યા બાપના ભણી ફરીને તેને ક્હે છે "બાપા! તમે મને ક્યારે તેડવા આવશો? "વ્હેલા આવજો હો!" તે ક્હે છે કે, "હું દશ પંદર દિવસ સોરો આવીશ" પણ આખા વર્ષ સુધી કદાપિ તેનો જવાનો નક્કી વિચાર હોતો નથી. કન્યા પછી તેને પોતાના સમ ખવરાવે છે અને પોતાની માને ક્હે છે કે, "મા! તું એમને આવવાનું સંભારજે, અને મારી ઢીંગલી ને રમકડાં આપી "દઈશ નહિ." છેવટે તે જાનની સાથે વિદાય થાય છે, અને ત્યાર પછી ઘણું કરીને તે પોતાને સાસરે રહે છે, તેમાં કોઈ કોઈ વાર પોતાને પિયર આવી જાય છે.

યૂરોપ ખંડના દેશોમાં સ્ત્રિયોને પુરૂષો જે માન આપે છે અથવા તે તેમની પાસેથી તેઓ હક્ક બજાવી લેવા ઇચ્છે છે તેવું માન હિન્દુ સ્ત્રિયોને મળતું નથી અને તેની તેઓ આશા પણ રાખતી નથી. તુલસીદાસના વિખ્યાત રામાયણમાં તેણે નીચે પ્રમાણે એક ચોપાઈ કહી છે, તેમાં સ્ત્રીનું સન્માન જરા પણ જણાવ્યું નથી; તે પંક્તિ જૂના વિચારવાળા બહુ પસંદ પડે એમ છે:—

"ઢોલ, ગમાર, નીચ, પશુ, નારી, એ સબ તાડનકે અધિકારી."

એક વાત એવી છે કે, એક પાદશાહે પોતાના દિવાનને કહ્યું કે એક છેક શરમ વિનાનું, એક ઘણું શરમાળ, એક ઘણું મ્હીકણ અને એક જરા પણ મ્હીક વિનાનું, એવાં ચાર માણસ મને આણી આપો. દિવાન સલામ કરીને ગયો. અને થોડી વાર પછી એક સ્ત્રીને લઈને રજુ થયો. પાદશાહે કહ્યું કે, "મેં ચાર માણસ મંગાવ્યાં ને તમે એક લઈને કેમ આવ્યા?" દિવાને ઉત્તર આપ્યું કે. "જહાંપનાહ! ચારે ગુણ એ એકમાં છે. એનો મ્હોટો ભાઈ "હોય ત્યારે એ લાજ ક્હાડશે, પણ વિવાહમાં એવાં બીભત્સ ગીત ગાશે "કે તે સાંભળીને નઠારા માણસને પણ શરમ આવે. એનો ધણી રાત્રિએ "જો પીવાનું પાણી માગે તો ક્હેશે કે બીક લાગે એટલું બધું અંધારૂં છે "પણ જો તેને પોતાના યારને મળવાનું હોય ને મ્હાડ ઓળંગવાનો હોય તો "અંધારાનો ભાર નહિ."

સ્ત્રિયોને અપમાન આપવાનો ચાલ મુસલમાનોના આવ્યા પછી પડેલો જણાય છે. અસલના વારામાં રાજાની સાથે રાણિયો દરબારમાં બિરાજતી, અને ઋષિની સાથે તેઓની સ્ત્રિયો સભામાં બેસતી. આજે પણ હોમ કરવો હોય તો સ્ત્રી વિના થઈ શકે નહિ, અને જો તે હોય નહિ તો તેની પ્રતિમા કરીને તેને સ્ત્રીનાં લૂગડાં પ્હેરાવીને બેસારવી પડે. ઔરસ પુત્રને માટે જે આવશ્યકતા છે તેથી પણ પરણેતરની ક્રિયા પવિત્ર માનવામાં આવી છે. જે રજપૂતણોનાં હિમ્મત અને ધૈર્ય વિષે ઘણી અસલની વાતો આપણા સાંભળવામાં આવેલી છે, તેઓનું સન્માન, આજે જેઓ તેઓના વગર ધંધાર્થું ધણિયોને ઓછું માન આપે છે તેઓ પણ રાખી રહ્યા છે. વાણિયો કહે છે કે, "ડાહીના ગાંડા અને ગાંડીના (ભાવાર્થ તેની પોતાની સ્ત્રીના, અથવા માના) ડાહ્યા."[૧]

---

૧ કેપ્ટન મેકમરડો પોતાના કચ્છના વર્ણનમાં લખે છે કે, (મુંબઇની લિટરરી સોસાઈટીના ટ્રાન્ઝેકશનના બીજા ભાગના ૨૨૬ મા પૃષ્ઠ પ્રમાણે) કુટુંબનો ઉપરી આ પ્રમાણે બેદરકાર છે અને જે પ્રતિષ્ઠાભરેલું કહેવાય તે સર્વે ખોઈ બેઠો છે. અને આણી મગ જોઇયે તો તેની સ્ત્રિયો (કેમકે જાડેજાઓને એક કરતાં વધારે હોય છે) ચંચળ, ઉદ્યોગી, અને પ્રપંચી છે. તેઓ ઝાલા, વાઘેલા, સોઢા, અથવા ગોહિલ રજપૂતોની પુત્રિયો છે. તેઓ માણસ વ્હેરે નહિ પણ ગરાસ વ્હેરે પરણે છે. પ્રત્યેક સ્ત્રીને પોતપોતાનો વાસ, ચાકર, ઢોર, ગાડિયો ઇત્યાદિ અને એક ગામ અથવા ધણીની સમૃદ્ધિ પ્રમાણે વધારે ઓછું જૂદે જૂદું હોય છે. હિન્દુની બીજી નાતની સ્ત્રિયો કરતાં રજપૂતની સ્ત્રિયો વધારે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ ઉદાર સ્વભાવની, નિર્ભયા અને સાહસિકી છે અને તેમના શરીરની અપૂર્વ સુઘડતા અને વૃદ્ધાવસ્થા થઈ છતાં પણ બીજી કોઈ અન્ય જાતિ જોવામાં આવતી નથી એવી શરીરના દેખાવ વિષે તેઓની ચિંતાને માટે તેઓનાં યોગ્ય રીતે વખાણ થાય છે. રજપૂતાણીના અંગરાગ અને માર્જન યૂરોપની ઉચ્ચ વર્ગની સ્ત્રિયોના જેવાં હોય છે અને મુખ અથવા ચામડીને શોભા આપવાને અતિ પ્રિય ભાગ ઉપર અંગરાગ કરવાની કળા જાણે છે; અને આ કુલિનાના હૃદયમાં દ્રવ્ય અને પદવી ઉપરના પ્રેમ પછી તેના શરીરની સુંદરતા સુધારવા વિષેનો અતિ બલકટ ખ્યાલ હોય છે.

તેઓ કોમળ કામવિકારવાળી હોય છે; પણ તેઓના દારૂડિયા પતિયોની સાથે તેઓ શી રીતે પ્રેમ બાંધે? અને તેઓને ઉંચા વર્ગના પુરૂષો સાથે સોબતઈ કરવાનો લાગ હોતો નથી. તેઓ વિષે જે નઠારી વાત ચાલે છે તે મારે અહિં લખવી પડે છે તેથી હું ખેદ પામું છું કે સુંદર અને મનોહરા રજપૂતાણી સેવકો અને હલકા ચાકરોની સાથે છંદમાં પડવાને લલચાય છે.

એ જ ગ્રંથકર્તા ઉમેરણી કરે છે કે, "રજપૂત સ્ત્રિયો પોતાના અંગની સુંદરતાનો "બગાડ થવાની બ્હીકથી તેમના બાળકોને ભાગ્યે જ ધવરાવે છે," બીજે ઠેકાણે તે આ

સ્ત્રિયોનું પોતાના વશમાં રહેવાપણું ખરેખરૂં હોવાને બદલે માત્ર બતલાવવાને જ હોય છે, અને બ્હાર પણ એવો જ દેખાવ દેખાડવાને તેઓ ઓછી ખંતીલી છે એમ નથી. તેમના ધણીની સત્તા તેમના ઉપર હોતી નથી તો તેની જાણ પાડવા દેતી નથી. વળી યૂરોપિયન લોકોની રીતિ ઉલટી છે તેને માટે તેઓ આશ્ચર્ય પામે છે અને ધિઃકાર બતાવે છે અને નીચે પ્રમાણે બનાવટની વાત કહે છે, તે જો એ પ્રમાણે લાગુ કરવામાં આવી હોત નહિ તો તેની મતલબ સમજી શકાત નહિ.

તેઓ કહે છે કે, "જ્યારે રાવણે સીતાનું હરણ કરયું ત્યારે તેણે તેને "લંકાના દૈત્ય અને તેઓની સ્ત્રિયોને સ્વાધીન કરી. એટલે તે સ્ત્રિયો "તેની ચાકરીમાં રહી અને મુખ્યત્વે કરીને તેઓએ સીતાને એટલું બધું "માન આપવા માંડયું કે તે ઉપરથી સીતાએ દૈત્યોને આશીર્વાદ દીધો કે "કલિયુગમાં તમે હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય પામશો, પણ મારા વચનનું પણ "રાખીને તેના બદલામાં તમે તમારી સ્ત્રિયોનું માન રાખજો."

"સીતાના આશીર્વાદથી અંગ્રેજોનું હિન્દુસ્થાન ઉપર રાજ્ય થયું અને તેઓના ઉપર તેમની સ્ત્રિયોની સત્તા ચાલવા લાગી, એવું તેઓ બેસારી દે છે. એ વાત ઉપરના અભિપ્રાયથી જ જણાઈ આવે છે.[1]

હિન્દુની સ્ત્રીને અધરણી આવે છે ત્યારે તેને માનીતી થઈ પડવાનો પ્રસંગ મળે છે. અને અસાધારણ રીતે તેની સંભાળ રાખવામાં આવે છે. તેને જ્યારે ગર્ભ ધારણ કરયાને ચાર મહિના થાય છે ત્યારે કોઈની નજર વાય નહિ એટલા માટે હનુમાનની મળી અને ચકલાની ધૂળની પોટલી કાળા લૂગડામાં બાંધીને તેની રાખડી કરીને તેને હાથે બાંધે છે અને તે દિવસે વરો કરે છે. ત્યાર પછી ઈંગ્લંડમાં ચાલ છે કે "સુંદરિયો અને બાનુઓને "જ્યારે

પ્રમાણે લખે છે,–"સ્ત્રિયોનો આકાર અને સ્તનનો દેખાવ બગડી જાય તે અટકાવવાને જ "સારૂ માત્ર તેઓ ગર્ભસ્રાવ કરે છે એવું હું કચ્છમાં આવ્યો તેના પ્હેલાં મેં કદિ "સાંભળ્યું ન હતું. આ રીત ગરાસિયા લોકોમાં પણ ખાસ છે અને એક સ્ત્રિયે પાંચ વાર "આવી રીતે ગર્ભસ્રાવ કરેલો મારે મ્હોંએ માની દીધો, તથાપિ એવો બનાવ વારે વારે "બનતો નથી." એજ પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૨૨૯–૨૩૪

૧ ગૂજરાતમાં ઘણા લોકો એમ માને છે કે યૂરોપિયન લોકો સીતાને માને છે અંગ્રેજ અથવા પોર્ટુગીઝ પાદરિયો સામાન્ય રીતે "સીતા પાદરિયો" કહેવાય છે. અને બ્રાહ્મણ અથવા વૈરાગિયોને યૂરોપિયનો પૂછે કે તમે કોણ છો ત્યારે તે પરદેશિયોને બરાબર ઓળખાઈ આવે એટલા માટે કહે છે કે. "અમે સીતા પાદરી છિયે." રોમન ક્યાથોલિક ધર્મવાળા કુમારિકા મેરીની પૂજા કરે છે તે ઉપરથી કદાપિ એ વિચાર ચાલ્યો હશે.

મહિના રહ્યા હોય ત્યારે જે વસ્તુઓની તેઓને ઇચ્છા થાય તે વસ્તુઓ તેઓને આપવી જોઇયે" તે પ્રમાણે દોહદલક્ષણ પૂરવાનો હિન્દુસ્થાનમાં પણ ચાલ છે અને તેની પાસે તે દિવસથી ઘરનું કશું કામકાજ કરાવતાં નથી.

ગર્ભ ધારણ કર્યાને છ કે આઠ માસ થાય છે ત્યારે સીમંતોન્નયનનો વિધિ કરે છે. તે સ્ત્રીને કોઈ સગાને ઘેર લઈ જાય છે, ત્યાં તેને ન્હવરાવે છે ત્યાર પછી લૂગડાંઘરેણાંથી તેને સારી પેઠે શણગારે છે, અને ગાજતે-વાગતે સર્વે મળીને તેને પાછી પોતાના વરને ઘેર તેડી લાવે છે. તે અવસરે તેનાં સગાંવ્હાલાં આગળ ચાલતાં તેને ચાલવાના રસ્તા ઉપર સોપારી અને પૈસા વેરે છે. ઘેર તે સ્ત્રીનો બાપ પોતાને ગામથી આવ્યો હોય છે તે લૂગડાં આદિ એક ઢાલ અથવા છાબમાં ગોઠવીને નાળિયેર સહિત તેને અર્પણ કરે છે. તેમજ પોતાના જમાઇને પાઘડી બંધાવે છે તથા દીકરીની સાસુને છાયલ કે જેવું તેનું ગજું હોય તેવું લૂગડું આપે છે. સાસુ ઉમરા આગળ આવીને ન્યુનચન વિધિ કરીને વહૂને ઘરમાં આણે છે અને પછી ગર્ભસંસ્કાર થાય છે. ત્યાર પછી પોતાનાં સગાં સાથે તે સ્ત્રી પોતાને પિયર જાય છે.

તેને જો દીકરો અવતરે છે તો તેના બાપને ઘેર વધામણીનો કાગળ લખીને મોકલે છે. તે પછી વધામણી લઈ જનારને પાઘડી બંધાવે છે. જો તે છોકરાનો બાપ ઠાકોર કે રાજા હોય છે તો ઢોલ વગડાવે છે અને કેદિયોને છોડી મૂકે છે, કોઈ કોઈ વાર તો નવા અવતરેલા કુંવરનાં કંકુવતે પગલાં કાગળ ઉપર પડાવીને તે કાગળ મોકલી દે છે. આગળ કંકોતરી લખવાની રીતિ લખેલી છે તેના જેવીજ વધામણી લખવામાં આવે છે, પણ ફેરફાર માત્ર નીચે પ્રમાણે છે:-

"બ્હેન કંકુબાએ (ફલાણે દિવસે ફલાણી ઘડિયે) પાઘડી બાંધનાર "દીકરાનો જન્મ આપ્યો છે, તેના જન્માક્ષર ઘણા સારા છે."

જો પુત્રી અવતરી હોય છે તો "ચુંદડી ઓઢનાર દીકરી" એમ લખે છે. આ પ્રમાણે વિશેષ લખવાનું કારણ એમ છે કે આગળ લોકો કાના માત્ર વિના ઓડિયા અક્ષર લખતા (અને કેટલીક જગ્યાએ હવણાં પણ લખે છે) તેથી એવું વિશેષણ લખવામાં આવે નહિ તો "દકર" અક્ષર ઉપરથી દીકરો અને દીકરી એ વંચાય.

જેવો જન્મ થાય છે કે તુરત હાથમાં નાળિયેર લઈને સ્ત્રીનું કોઈ સગું હોય છે તે જોશીને ઘેર જાય છે, ત્યાં તે વર્ષ, મહિનો, તિથિ, વાર, અને ઘડી તથા રાશી નોંધી રાખે છે, તે ઉપરથી પછી જોશી જન્માક્ષર કે જન્મ-પત્રિકા તૈયાર કરે છે.

જન્મ પછી છઠ્ઠે દિવસે **વિ**ધાત્રીને નામે બ્રહ્માની પૂજા કરે છે. તેનું કારણ એમ સમજવામાં છે કે તે દિવસે તેના કપાળમાં વિધાત્રી તેના જીવનચરિત્રના લેખ લખે છે. **વિ**ધાત્રીના ઉપયોગને અર્થે કોરો કાગળ, લેખણ, અને ખડિયો મૂકે છે પણ તેમાં કાળી શાહી પૂરવાને ઠેકાણે રાતી પૂરે છે, કેમકે શકુનિયાળ એવા જે રાતા અક્ષર, તે વડે **વિ**ધાત્રી લેખ લખે. તે દિવસે વળી જન્મેલા બાળકને રૂપાનો કે સોનાનો કંદોરો, અને કડાં સાંકળાં હાથે પગે પ્હેરાવે છે.

જન્મને તેરમે દિવસે તે બાળકનું નામ પાડવામાં આવે છે તેનો પ્હેલો અક્ષર રાશી પ્રમાણે જોશી નક્કી કરી રાખે છે. નામ પાડતી વેળાએ પાસેના સગાનું નામ પડી જાય નહિ તેની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવે છે, પણ રજપૂતોમાં તો તેના બાપનું જે નામ હોય તેવું પણ પાડવા દે છે. છોકરાની ફોઈ તેનું નામ પાડે છે. ચાર સ્ત્રિયો પોતાના હાથમાં પીપળાનું અકેકું પાંદડું લઇને છોકરાને એક લૂગડામાં સૂવારી તેનો અકેકો છેડો ઝાલીને તેને હિંદોળતાં નીચેની કઢંગી કવિતા બોલે છે,—

" ઓળી ઝોળી પીપળ પાન ફોઇયે પાડ્યું ફલાણું નામ. "

પછી બાયડિયોને અને છોકરાંને પતાસાં વ્હેંચવામાં આવે છે.

છોકરો સવા વર્ષનો થાય છે ત્યારે તેને પ્હેલું જ અન્ન બોટાવતી વેળાએ " અન્નપ્રાશન " નામનો વિધિ કરે છે; તે જોવાને સગાંવ્હાલાંને પાછાં નોતરે છે. બ્રાહ્મણો વળી એક વાર ફરીને ગોત્રજની પૂજા કરે છે અને હોમ કરે છે.

છોકરો આગળ જતાં કેવો ધંધો કરશે તે નક્કી કરવા સારૂ જૂદા જૂદા ધંધાનાં જે સાધન હોય છે તે તેના મુખ આગળ મૂકી દે છે.

देवताग्रेऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः स्वेच्छया स्थापितं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥

ભાવાર્થ,–દેવતાના મુખ આગળ શિલ્પના સર્વ પ્રકારનાં ભાંડન (સાહિત્ય), સર્વ પ્રકારનાં હથિયાર, અને સર્વ પ્રકારનાં શાસ્ત્ર મૂકીને પછી બાળકને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્પર્શ કરવા દેવો, તેમાં તે પ્રથમ જેનો સ્પર્શ કરે તેનાથી તેની ઉપજીવિકા ચાલવાની એમ જાણવું.

"કલમ, કડછી કે બરછી," એવી ગૂજરાતીમાં ક્હેવત છે તેનો અર્થ એવો છે કે એ ત્રણમાંથી જે ચલાવતાં આવડે તેની હોંશીયારી ગણાય છે. તે ઉપરથી ઉપર જે "વાસણ" (ભાંડન) લખ્યું છે તે "રસોઈ" નું સૂચન કરાવે છે.

અન્નપ્રાશનનો વિધિ કરતાં પ્હેલાં જો બાળક મરી જાય છે તો તેને બાળવાને બદલે દાટે છે. એ જ પ્રમાણે ગ્રીક લોકોમાં પણ દાંત ફૂટતાં પ્હેલાં બાળક મરી જતું તો તેને દાટવાનો ચાલ હતો એમ જણાય છે. રોમન લોકોમાં પણ જે બાળક ચાળીશ દિવસનું થયું હોય નહિ, ને મરી જાય તો તેને બાળવાનો ચાલ હતો, અને "જેન્સકોર્નેલિવા" નામના ગોત્રના માણસો એ વિધિ મુખ્યત્વે કરીને કરતા હતા, એમ ક્‌હેલું છે.

પ્રકરણ ૮

ઉત્તરક્રિયા.

(કવિત્ત.)

"શુભ ને આનંદની જે વસ્તુ નિર્મી સર્વ તે તો
અશુભ ને શોકને ઠેકાણે થઈ જાય છે;
મંડપની મઝા બધી પલટાઈ જાય છે ને
સ્મશાનનો શોક સર્વ તે ઠેકાણે થાય છે;
લગ્નની વેળાના હાર ગોટા આદિ પુષ્પ તે તો
મડદાના દાહસ્થાન ઉપર નંખાય છે;
મંગલગીતને સ્થાને શોકદ રાજિયા ગાય
એવી રીતે વસ્તુઓ તો બધી પલટાય છે."

ગૂજરાતના હિન્દુઓમાં દાહ દેવાની સાધારણ રીતિ છે તેથી ઉલટી રીતે, જે બાલકને અન્નપ્રાશન સંસ્કાર થયો હોય નહિ તેનો વિધિ થાય છે, અને તે જ પ્રમાણે સંન્યાસીનો પણ થાય છે. સંન્યાસીની પછવાડે રડારોળ કે કોઈ પ્રકારનો શોક કરવા દેવામાં આવતો નથી. તેના શબને પાલખીમાં બેસારીને વાજાં વગાડતા અને ગુલાલ ઉડાડતા અથવા કોઈ બીજા પ્રકારથી ખુશી બતાવતા ભૂમિદાહ દેવા લઈ જાય છે; તેને ચિતામાં બાળી મૂકવાને બદલે બેઠેલી ઢબમાં ભોંયમાં દાટે છે અને તેના ઉપર ન્હાનો ચોતરો કરી પછી તે ઉપર તેનાં પગલાંની સ્થાપના કરે છે.

વય થયે અથવા નબળાઈથી માણસનું શરીર ઘસાઈ જાય છે અને તેનું મરણ થવાનો કાળ પાસે આવે છે, ત્યારે તે સાવધાન હોય તે વેળાએ તેણે દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇયે, એમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે. આ પ્રમાણે કરવા સારૂ વેદમાં નિપુણ એવા એક બ્રાહ્મણ કે પછી બીજા વધારેને યજમાન બોલાવે છે. પછી પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર ન્હાઈને ભીને લુગડે, વગર

ખાધે, નોતરેલા બ્રાહ્મણોની પ્રદક્ષિણા કરે છે, ત્યાર પછી તેઓને પગે લાગે છે. પછી, તેણે "જન્મથી તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં સુધીમાં, ન્હાનપણમાં, કે "જુવાનીમાં, કે ધડપણમાં; છાનાં કે ઉઘાડાં, જાણ્યે કે અજાણે, ન્હાનાં કે "મ્હોટાં, મન, કર્મ કે વચનથી, જે જે પ્રકારનાં પાપ" કર્યાં હોય તે માની દેવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે પાપ માની દેવામાં આવે છે, તે આખા જગત્માં જે નીતિના માર્ગ કહેવાય છે તે તોડવાથી થયાં હોય તે જ માત્ર હોય છે એટલું જ નહિ પણ પુરાણોમાં જે જે પ્રકારનાં પાપ કહ્યાં છે તે સર્વે આવી જાય છે. એટલે, જો તેણે ગાયની હત્યા કરી હોય, ગુરૂની ગાદી ઉપર બેઠો હોય, દારૂ પીધો હોય, બળતણને માટે ઝાડ કાપ્યું હોય, કોઈને વટાળ્યું હોય, અથવા કોઈ જીવજંતુનો પ્રાણ લીધો હોય, જે ખાવા યોગ્ય નહિ તે ખાધું હોય, જેની ચાકરી કરવી જોઈયે નહિ તેની ચાકરી કરી હોય, ખાટલા ઉપર બેશીને પાણી પીધું હોય, ગાય, બળદ, પાડો, ગધેડું કે ઊંટ ઉપર બેઠો હોય,-પાલખીમાં બેશીને તે બ્રાહ્મણ પાસે ઊંચકાવી હોય, અથવા એ બધાય કરતાં જો તેણે બ્રાહ્મણની આશાભંગ કરી નાંખી હોય, તો તે સર્વે માની દેવું પડે છે. પછી એ સર્વે પાપ ધોઈ નાંખવાનો વિધિ બતાવાને વેદના જાણ પુરૂષો, જે પેલા બ્રાહ્મણો, તેઓની તે યજમાન પ્રાર્થના કરે છે, અને કહે છે કે,-

आब्रह्मस्तंबपर्यंतं भवेद्व्याप्तमिदं जगत् ।
यक्षरक्षःपिशाचादि सदेवासुरमानुषम् ॥
सर्वे धर्मविवेक्तारो गोप्तारः सकला द्विजाः ।
मम देहस्य संशुद्धिं कुर्वंतु द्विजसत्तमाः ॥
मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातकिल्बिषम् ।
प्रसादः क्रियतां मह्यं शुभानुज्ञां प्रयच्छथ ॥
पूज्यैः कृतपवित्रोऽहं भवेयं द्विजसत्तमैः,

ભાવાર્થ-બ્રહ્માથી તે તૃણ લગી આ જગત્-યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચાદિ, દેવ, અસુર, અને મનુષ્ય, તમારાથી ભરેલું છે. અહો સકલ બ્રાહ્મણો! તમે સર્વે ધર્મના જાણ, અને તેના રક્ષક છો. અહો! પૂજ્ય બ્રાહ્મણો! તમે મારો દેહ પવિત્ર કરો. મેં જાણતાં અજાણતાં મહા ઘોર પાપ કર્યાં છે, મારા ઉપર કૃપા કરો, અને મને શુભ અનુજ્ઞા કરો. અહો! પૂજ્ય દ્વિજ! તમારી પૂજા કરવાથી હું પવિત્ર થઈશ.

કેટલીક વાર તો આ આજ્ઞાપક બ્રાહ્મણોના ચરણ ધોવાનું તેને કહેવામાં આવે છે, અને તેથી શુદ્ધ થયેલું પાણીનું આચમન કરીને તેઓની શ્રેષ્ઠતા નીચે લખેલા શ્લોક પ્રમાણે માન્ય કરવાને સૂચવવામાં આવે છે:-

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रस्य दक्षिणे पदे ॥
दैवाधीनं जगत्सर्वं मंत्राधीनाश्च देवता:।
ते मंत्रा ब्राह्मणाधीना ब्राह्मणो मम दैवतम् ॥

પૃથ્વીની માંહ્ય જેટલાં તીર્થ છે[1] તેટલાં બધાંય સાગરમાં છે, અને જે તીર્થો સાગરમાં છે તેટલાં બધાંય બ્રાહ્મણના જમણા પગમાં છે.

સર્વ જગત્ દૈવને આધીન છે, સર્વ દેવતા મંત્રને આધીન છે, અને તે મંત્ર બ્રાહ્મણના આધીનમાં છે. (શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે) બ્રાહ્મણ મારૂં દૈવત છે.

પછી બ્રાહ્મણો ઉત્તર આપે છે કે "તમે શુદ્ધ થાઓ." (શુદ્ધિર્ભવતુ)

પછી તેઓ અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહે છે અથવા દશ હજાર ગાયત્રીમંત્ર જપવાનું કહે છે, અથવા એક હજાર તેના હોમ કરવાનું કહે છે, અથવા ધર્મનાં સર્વ કામમાં ખરેખરો ઉપાય બ્રહ્મભોજનનો છે, તે કરવાનો સાધારણ ચાલ છે. યજમાન મુંડન કરાવે છે તે વેળાએ બ્રાહ્મણ નીચેનો મંત્ર ભણે છે:-

महापापोपपापानि ब्रह्महत्यासमानि च।
केशानाश्रित्य तिष्ठंति तस्मात्केशान्वपाम्यहम्.

અર્થ-મહા પાપ, ઉપપાપ, અને બ્રહ્મહત્યા સમાનનાં પાપ વાળનો આશ્રય કરીને રહે છે, માટે હું વાળ મુંડાવી નંખાવું છું.

મુંડન કરાવતી વેળાએ ચોટલી રહેવા દેવામાં આવે છે. યજમાનને દશ પ્રકારનાં સ્નાન કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે છે. યજ્ઞભસ્મથી, મૃત્તિકાથી, ગોમયથી, ગોમૂત્રથી, દૂધથી, દહીંથી, માંખણથી, ગંધથી, કુશાગ્રથી, અને પાણીથી. પ્રત્યેક સ્નાનની વેળાએ તે તે સ્નાનને લાગુ પડતો મંત્ર ભણવામાં આવે છે. પ્રાયશ્ચિત્તકર્ત્તા પછી ચોખ્ખાં વસ્ત્ર પહેરે છે અને શાલિગ્રામની પૂજા કરે છે; અને બ્રાહ્મણ હોમ કરે છે તેવામાં તેને દશ દાન આપવાં પડે છે.

गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च।
रौप्यं लवणमित्याहुर्दश दानान्यनुक्रमात् ॥

---

૧ તીર્થ એટલે યાત્રાની જગ્યાઓ. નદીકિનારે તીર્થ ઘણાં હોય છે તેથી અહિંયાં જે સૂચન કર્યું છે તે નદિયો વિષે છે.

ગાય, ધરતી, તિલ, સોનું, ઘી, વસ્ત્ર, ધાન્ય, ગોળ, રૂપું, અને મીઠું, એવાં અનુક્રમે દશ પ્રકારનાં દાન કહેલાં છે.

આ દાન આપ્યા પછી, પ્રાયશ્ચિત્તકર્તા, બ્રાહ્મણોને છાયાદાન એટલે વાડકામાં ઘી ભરીને તેમાં પોતાનું મુખ જોઈ ને તે આપી દે છે. પછી તે બ્રાહ્મણોને કહે છે કે "મારૂં આ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રમાણ કરો." તેઓ ઉત્તર આપે છે કે, "અમે પ્રમાણ કરયું."

ઉપર જે ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું તે યાત્રાળુ તીર્થે આવે છે ત્યારે કરે છે, તેમ જ જેને નાતબ્હાર મૂકયો હોય છે તેને પાછાં નાતમાં આવવું હોય છે ત્યારે પણ કરવી પડે છે. દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના જો કોઈ મરી જાય તો તેનો દિકરો જ્યારે તેની ઉત્તરક્રિયા કરવા માંડે છે ત્યારે તેને તે કરવું પડે છે. જો કદાપિ તે કરે નહિ તો બાપ અને દીકરો બન્ને નર્કમાં પડે છે.

મરણ પામેલાં પ્રાણિયોનો ન્યાય કરવાને યમ રાજા જે નગરમાં બિરાજે છે ત્યાં જતાં માર્ગમાં વૈતરણી નદી આવે છે તે ઓળંગવાનું સાધન, આપણે આ દુનિયામાં હોઇયે ત્યારે મેળવી રાખવું જોઇયે.[1] શ્રીકૃષ્ણ પોતે કહે છે કે, "જે કોઈ પોતાના પ્રારબ્ધકર્મયોગે વૈતરણી સુખે કરીને તરવાને "ઇચ્છતું હોય, તેણે, આ જગતમાં છતાં, જ્યારે પોતાના હૃદયનો નિશ્ચય "થાય ત્યારે અથવા કોઈ સારે પ્રસંગે, સારી ગાયનું દાન કરવું." આ પ્રમાણે કરવાનો એક હલકો વિચાર એવો છે કે પ્રેત લોકોની નદી ઉતરતી વેળાએ, દાન આપેલી ગાય તેમાં આગળ ચાલે અને તેને પૂછડે બાઝીને દાન આપનારથી પાર ઉતરી શકાય. કદાપિ કબ્જો છૂટી જાય તો, એવું માનવામાં છે કે પાણી તેના ઉપર ફરી વળે.[2] જે ગાય દાનમાં આપવાની હોય તેનાં શીંગડાં સોને મઢવાં જોઇયે, અને ખરિયો રૂપે જડી લેવી જોઇયે. રંગે કાળી કે ધોળી જોઇયે. ગાયની સાથે દોહાવા સારૂં બ્રાહ્મણને ત્રાંબડી આપવી જોઇયે. ગાયને કાળો ઓઢો (ઝુલ) ઓરાડવો જોઇયે. પ્રેતને સારૂ લૂગડાં, પગરખાં, એક વીંટી અને એક છત્રી, તેમ જ, સાત પ્રકારનાં ધાન્ય અર્પણ કરવાં જોઇયે. તેમ જ વૈતરણી નદીપ્રદર્શક ત્રાંબાનું એક પત્ર મધ ભરીને

૧ મરણ પામેલાના ઉપયોગમાં આવવા સારૂ જે દાન કરવામાં આવે છે તે વિષે આ પ્રકરણની છેવટ ટીપ આપી છે તે જૂઓ.

૨ ગૂજરાતના ગોવાળિયા ઢોર ચરાવે છે તેમની ચરાવાની જગ્યા જે ગામમાં તે રહેતા હોય છે તેની નદીને સામે કાંઠે હોય છે, તેથી નદી ઓળંગીને ઢોર સામી તેડે જાય છે તેમાંથી એક ઢોરને પૂછડે બાઝીને ગોવાળિયા પાર ઉતરે છે, તે અમે ગૂજરાતમાં ઘણી વાર જોયલું છે.

રૂનો ઢગલો કરીને તે ઉપર મૂકવું જોઇયે. યમની સોનાની મૂર્ત્તિ કરાવી તેના હાથમાં લ્હોડાનો દંડ અપાવે છે તથા શેલડીની હોડી કરાવવી પડે છે. યજમાન યમરાજની પૂજા કરવા સારૂ મૂર્ત્તિમાં તેનું આવાહાન કરે છે, અને નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણીને તેની પૂજા કરે છે;—

दंडहस्तं महाकायं महिषोपरिसंस्थितम् ।
रक्ताक्षं दीर्घबाहुं च, धर्मराज नतोऽस्म्यहम् ॥

પાડા ઉપર અશ્વારી કરનાર, હાથમાં દંડ ધારણ કરનાર, મહાકાયાવાળા, લાલ આંખોવાળા, અને લાંબા હાથવાળા, ધર્મરાજા! હું તને નમન કરૂં છું.

આ પ્રમાણે કરી રહ્યા પછી, યજમાન ગાયની અને યમમૂર્ત્તિની પૂજા કરે છે, બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરે છે, અને સર્વેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે. પછી બ્રાહ્મણને દાન આપતી વેળાએ યજમાન ગાયનું પૂછડું તથા દર્ભ અને તુલસી હાથમાં રાખે છે અને નીચે લખેલો મંત્ર ભણે છે.—

यममार्गे महाघोरे तां नदीं शतयोजनाम् ।
तर्तुकामो ददाम्येतां तुभ्यं वैतरिणीं नमः ॥

યમના મહા ઘોર માર્ગમાં સો યોજન પ્હોળી વૈતરણી નદી છે તે તરવાને સારુ (હે બ્રાહ્મણ!) તને આ ગાય આપું છું.

धेनुके मां प्रतीक्षस्व यमद्वारे महापथे ।
उत्तारणार्थं देवि मां वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ॥

અહો ગાય! યમદ્વારના મહામાર્ગની માંહે મને ઉતારવાને માટે મારી વાટ જો. હે દેવી! તને વૈતરણી રૂપીને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

છેલ્લી વારે બ્રાહ્મણના ભણી મુખ કરીને, અને તેને નમસ્કાર કરીને ગાય આપે છે અને કહે છે કેઃ—

विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ मामुद्धर महीसुर ।
सदक्षिणा मया दत्ता तुभ्यं वैतरिण्यै नमः ॥

હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! હે વિષ્ણુ રૂપ! હે મહીસુર (પૃથ્વી ઉપરના દેવ)! તમને નમસ્કાર કરીને, દક્ષિણા સહિત, આ વૈતરણીરૂપી ગાય હું આપું છું, માટે મારો ઉદ્ધાર કરો.

જ્યારે કોઈ હિન્દુ મરવાની તૈયારી ઉપર આવે છે ત્યારે તેને માટે ચોકો કરવામાં આવે છે, અને તે ઉપર જવ, તિલ્ર અને દર્ભ નાંખવામાં આવે છે. પછી મરનાર માણસનાં ઘરેણાં અને બીજાં વધારાનાં લૂગડાં હોય છે તે ઉતારી લેવામાં આવે છે. તેનું મુંડન કરાવે છે, અને મૂછો ઉતરાવે છે, તથા સ્નાન કરાવે

છે. પછી ચોકો કરાવ્યો હોય ત્યાં તેને ઉત્તરમાં, અને દેવલોક ભણી પગ કરાવી અને (દક્ષિણે) યમપુરી ભણી માથું કરાવીને સૂવારે છે. તેના હાથમાં, એક પાત્રમાં, લાડુ અને તે ઉપર રૂપિયો મૂકીને આપે છે અને કોઈ ગરીબ બ્રાહ્મણને તે મરનાર માણસ પાસે અપાવે છે. દ્રવ્યવાન્ માણસો હોય છે તે ગાય, સોનું, અથવા બીજી મૂલ્યવાન વસ્તુનું દાન કરે છે, અને પોતાના મરણ પામતા સગાને કહે છે કે, અમે તમારાં અસ્તિ કાશિયે લઈ જઈને ગંગાજીમાં પધરાવીશું, અથવા (મરનારને પુણ્ય થવા સારૂ) મથુરા, દ્વારકા, સોમનાથ કે બીજા કોઈ તીર્થની યાત્રા કરીશું. મરતા માણસને માટે, ધર્મના કામમાં દ્રવ્ય ખર્ચવાને અથવા વ્રત કરવાને હાથમાં જળ લઈને પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે. કોઈ વાર તો, યમનો દંડ લ્હોડાનો છે માટે તેને પ્રસન્ન કરવા સારૂ લોખંડનું દાન કરવામાં આવે છે. આવાં દાન જેને માટે આપવામાં આવે છે, તેને, અને આપનારને બન્નેને સ્તુતિપાત્ર ગણાય છે. કહ્યું છે કે,—"મરણ પામતા બાપને હાથે જે દીકરો દાન કરાવે છે તેને તેના "કુળનો દીપક ગણવામાં આવે છે."

આ વેળાએ મરણ પામતા માણસની પાસે ઘીનો દીવો પ્રકટીને મૂકે છે, તેના મ્હોમાં ગંગાજળ મૂકે છે. તેમ જ દહી અને તુળસીપત્ર પણ મૂકવામાં આવે છે.

એમ કહેવામાં છે કે માણસને કંઠે પ્રાણ આવ્યા હોય, અને તે કહે કે મેં આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો, તો તે મરણ પામ્યા પછી વૈકુંઠ પામે છે અને પછી તેને જન્મમરણ રહેતું નથી. એટલા માટે કેટલાક માણસો સમજે છે કે, હવે આપણું મોત પાસે આવ્યું છે એટલે આતુર સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો વિધિ કરે છે. કોઈ સંન્યાસીને બોલાવીને દીક્ષા લે છે, અને ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, એટલે, તેણે સંસાર અને તેને લગતી બધી પંચાત છોડી દીધી ગણાય છે.[1]

---

૧ આ મંદ સંન્યાસિયો આપણને અગાડીના કેટલાક ક્રિશ્ચિયન સાધુઓ વિષેનું, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને, મહાન કૉન્સ્ટનટૈનનું સ્મરણ કરાવે છે; સાધુનો ધોળો વેષ અને પવિત્રતાનો નવો સંસ્કાર કરી લેવાની જે આવશ્યકતા છે તે પ્રમાણે કરવાને કૉન્સ્ટનટૈનને એટલું બધું અપ્રિય લાગતું હતું કે, ગિબ્બન કહે છે તે પ્રમાણે મરણના આકરા હાથથી તેના શરીર ઉપરનો રાજપોષાક દૂર થવાની છેક પાસે વેળા આવી ત્યારે તેને તે પ્રમાણે કરવાને સમજાવવાને બની આવ્યું.

ઍંગલો સૅક્શનનો ઈતિહાસકર્ત્તા કહે છે કે, "હેનરી રાજા, અને તેના ભત્રિજા "ફ્લાન્ડર્સના અર્લને લડાઈ ચાલતી હતી એટલા માટે તે આખું આ વર્ષ (સન ૧૧૨૮) "નૉર્મંડીમાં હતો; પણ તે અર્લ લડાઈમાં એક ચાકરના હાથથી ઘવાયો અને એવો ને "એવો સેંટ બર્ટિનના મઠમાં ગયો ત્યાં તેને સાધુ કર્યો. ત્યાર પછી, તે પાંચ દિવસ જીવીને "મરણ પામ્યો, અને તેને ત્યાં જ ભૂમિદાહ દીધો–પરમેશ્વર એના આત્માની "શાન્તિ કરો."

મરણાવસરે દુઃખ થાય છે તે, જીવને શરીર છોડીને જવું ગમતું નથી તેમ છતાં યમના જુલ્મગાર દૂત તેને બલાત્કારે લઈ જાય છે તેથી થાય છે એવું તેઓ માને છે, કેમકે મૂળથી તેમને ગળે એવી જ વાત ઉતારવામાં આવેલી હોય છે. ખેદ અને ભયના માર્યા તેઓ રામના નામના પોકાર કરીને પોતાની દુપ્પટ મનોવૃત્તિનું સમાધાન કરે છે. થોડી વારમાં તો મરવા સૂતેલા માણસના ધમપછાડા બંધ પડી જાય છે, અમર આત્મા પોતાના—પંચ-મહાભૂતના ખોળિયામાંથી વિદાય થાય છે. તે કયાં જતો હશે "તે હવે ફીક્કા, "કડક અને ઉઘાડા સ્થાનમાં પ્રવેશ કરશે ?"

આ રસિક વિષયને અહિંથી રહેવા દઈને હવણાં તો મડદાનું સાંધણુ ચલાવિયે છિયે અને શોક કરનારા લોકો શરીર જે ધૂળમાંથી થયેલું છે તેને તેમાં પાછું ભેળવી નાંખે છે તે ઉપર લક્ષ આપિયે છિયે.

જ્યારે જીવ જતો રહે છે ત્યારે મરણ પામેલા માણસના ઘર આગળ તેનાં સગાંવ્હાલાં અને આડોશીપાડોશી ભેગાં થાય છે; અને કરૂણા-રસજનક નાટકના ખેલની પેઠે રડવાકૂટવાનું શરૂ કરે છે. પાસેનાં સગાં હોય છે તે "ઓ બાપ રે! ઓ ભાઇ રે!" એવા પોકાર કરતાં ઘરમાં પેસે છે. બાયડિયો ઘરને આંગણે હારબંધ ઉભી રહીને તાલ પ્રમાણે કૂટતી રાજિયા ગાય છે. જેઓ ઘરડાં થયાં હોય છે અને તેથી કરીને યમદૂતનું સ્વાભાવિક ભક્ષ થઈ રહેલાં જણાઈ આવે છે તેઓના કરતાં જવાન માણસો માટે વધારે વાર લગી અને વધારે હૃદયભેદક રીતે શોક કરે છે. રાજિયામાં સંબંધ વિનાનાં શોકનાં જૂદાં જૂદાં વાકયો હોય છે તે એક બે સ્ત્રિયો સંગાથે ગાય છે અને બીજી તે પ્રમાણે ઝીલે છે. નીચે અમે એક પરજિયાનો થોડો ભાગ દાખલ કરયો છે તે, જે આગળ વર રાજા થયેલો અને પછીથી કાચી ઉમ્મરમાં મરણ પામેલો ત્યારે તેના વિષે તેને એક રાજવી અને શૂર-વીર ગણીને શોક પ્રદર્શિત કરેલો છે.

હાય! હાય રે! ગામગોંદરે રડારોળ થાય છે,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય! આ તો રામજી કેરો કોપ જાગિયો,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય રે! હવે વરશ્યો મેહુલો ઘણા લોહીથી.
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય રે! હવે સાગરે સિમાડો નિજ છોડિયો,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!

હાય! હાય રે! કન્યા વાધતી લૂંટાઈ ઘર આંગણે,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય રે! જમરાજના લૂંટારા દોડી આવિયા,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય રે! વરરાયને તેઓએ ઝાલી મારિયો,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય રે! એને મંડપ નીચે ઢોળી પાડિયો,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય! એની ચૉરીનાં માટ ભાગી નાંખિયાં,
વોય! રાજવી! વોય! વોય!
હાય! હાય! એનો જીવડો લૂંટાયો જુલ્મે કરી.
વોય! રાજવી! વોય! વોય!

* * * * * *

આ શોકજનક વિલાપ કઢંગો લાગે છે તો પણ પરભાર્યા દરિયાવાસી અંગરેજ સરખાને પણ બહુ હૃદયભેદક થઈ પડે છે, અને જ્યારે તેના ઉંચા-નીચા થતા સ્વર આઘેથી કાને પડે છે ત્યારે કાંકરાવાળા દરિયાકિનારા ઉપર શાન્ત સાયંકાળને સમયે, મોજાં આવે છે અને પાછાં વળે છે તેથી નિયમિત અને શોકજનક અવાજ થાય છે, તેનું આબેહુબ ભાન કરાવે છે.

રાજિયો પૂરો થાય છે પછી બાયડિયો હાંફતી અને થાકીને લોથ બની ગયેલી બેશી જાય છે, પણ રડવાનું તો ચાલતું જ રાખે છે, અને તે સાથે મા હોય છે તો તે આવો બોલ બોલે છે કે, "અરે દીકરા! હવે મારી "ખબરો કોણ લેશે? હવે મને આગ કોણ મૂકશે?" ધણીયાણી હોય છે તો તે આવો બોલ બોલે છેઃ—"અરે વિપ્ર! (જો બ્રાહ્મણ હોય તો) તમે "મને દગો દઈ, નાંખીને ગયા; તમે મારાં છોકરાંને પરણાવ્યા વિના એકલી "મને મૂકીને ચાલતા થયા!" અગર બ્હેન ક્હેશે કે, "અરે ભાઇ! હું "મારે સાસરેથી આવીશ ત્યારે મને હવે આવકાર કોણ દેશે? અરે! હવે "મારા બાપના ઘરમાં પીંપળો ઉગશે!"[1]

---

૧ ગ્રીક લોકોમાં મરી ગયલાને માટે શોક કરવામાં આવતો હતો તેમાં મૂળ જોવા જઇયે તો સ્ત્રિયો લાંબા રાગ ક્હાડીને રડતી હતી એમ જણાય છે, પણ હોમરની વેળા જેટલા અગાઉના વખતથી રીતિઓ એટલી બધી નિયમસર થઈ ગઈ કે મડદાના બિછાના આગળ ગાનારા શોક કરવાને માટે હાજર રહી કામ ચલાવતા હતા અને સ્ત્રિયો તેઓને તે કામમાં માત્ર આશ્રય આપવા લાગતી હતી. (જુવો મુલરનું પુસ્તક)

આ પ્રમાણે સ્ત્રિયો રડતી હોય છે તેવામાં પુરૂષો મડદાને સ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી કરે છે. વાંસની ખાટલી અથવા ઠાઠડી બાંધીને નવું લૂગડું મંગાવ્યું હોય છે તે વતે મડદાને બાંધી લે છે. લોટના પિંડ કર્યા હોય છે તેમાંથી શબ અને પાન્થકના પિંડમાંથી શબનો પિંડ દર્ભ ઉપર તેને સૂવાર્યો હોય છે ત્યાં મૂકે છે અને બીજો પાન્થકનો ઘરના ઉંબર ઉપર મૂકે છે.

જે સ્ત્રી પોતાને પિયરથી સાસરે જાય છે તેને માથે ધૂપેલ ઘાલે છે અને તેને જોયતાં લૂગડાં આપે છે તે સાસરવાસો કર્યો કહેવાય છે. જો આવી સ્ત્રી પોતાને પિયર મરી જાય છે અથવા જે ગામમાં પોતાનું પિયર હોય તે ગામમાં મરી જાય છે તો તેનો બાપ તેને છેલ્લો સાસરવાસો કરે છે. એટલે મડદાને માથે ધૂપેલ ઘાલે છે, નવાં લૂગડાં પ્હેરાવે છે અને ચુંદડી ઓઢાડે છે.

અડીને સગાં થતાં હોય છે તે ન્હાઈને અબોટિયાં પ્હેરીને તૈયાર થાય છે ને મડદાને[1] ઠાઠડીમાં બાંધીને ઉચકી ચાલે છે તે વેળાએ તેના પગનો ભાગ અગાડી રાખે છે. ઠાઠડીની આગળ એક માણસ દેવતાની ભરેલી એક તોલડી લઈને આગળ ચાલે છે. સગાંવ્હાલાં અને પાડોશી ઉઘાડે માથે, અને પગરખાં પ્હેર્યા વિના પ્હેરેલે ધોતિયે અને ઓડેલે અંગવસ્ત્રે[2]

છાતીમાં કૂટવાનો નઠારો ચાલ ગૂજરાતની સ્ત્રિયોમાં હજી લગણ ચાલે છે, તેથી થતા માઠા પરિણામને લીધે કેટલાક પરોપકારી હિન્દુઓનાં મનમાં ગ્રીક્ લોકોના જેવા શોક કરનારાઓને દાખલ કરવાનું આવેલું છે, એમ અમે માનિયે છિયે. જુડાના રાજા જોશિયોના પુત્ર જેહોયએકિમનું ભવિષ્યકથન કરતી વેળાએ પેગમ્બર જેરીમયા કહે છે કે, "અરે "મારા ભાઈ! અથવા અરે બ્હેન! એમ કરીને તેને માટે શોક કરશો નહિ; અરે ઓ "ધણી! અથવા અરે તારો મહિમા! એમ કહીને પણ એને માટે શોક કરશો નહિ." એ પેગમ્બરના આવા બોલવા ઉપરથી મરણ પામેલાની પછવાડે શોકનું રડવું અથવા રાજિયા ગાતી વેળાએ એમ બોલવાનો વહિવટ હતો એવું જણાઈ આવે છે.—vide Jeremiah xxii. v. 18, and note with referenes in D'oyly and Mant. See also Amos V. 16: Ecclesiastics xii. 5, 6.

૧ કર્નલ ટૉડ કહે છે કે, શૂરો રજપૂત મરી જાય છે ત્યારે તેને જીવતો હોય ને જેમ હથિયાર સજતો હોય તેમ ઢાલ તરવાર બંધાવે છે; અને તેના ઘોડાનું બલિદાન આપવામાં આવતું નથી પણ તે દેવને ભેટ કરવામાં આવે છે અને તે પૂજારીની મતા થઈ પડે છે. રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૭૩.

૨ એ જ પ્રમાણે ઇઝરાયલ લોકો તેઓના શોકની વેળામાં કહે છે: "તમે તમારાં "મસ્તક ઉઘાડાં કરી નાંખશો નહિ. તેમ જ તમારાં લૂગડાં ફાડી ફહાડી નાંખશો નહિ, Leviticus X. 6."રડવાનું જવા દે, મરણ પામેલાને માટે કાંઈ શોક કર નહિ. તારા માથાનો પોષાક તારા મસ્તક ઉપર બાંધ, અને પગરખાં પ્હેર." Ezekieli xxlv. 17

"રામ બોલો! ભાઈ! રામ." કરતા ચાલે છે. સ્ત્રિયો તેમની પછવાડે ગામના દરવાજા સુધી જાય છે અને પછી પાછી વળે છે.

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ગામમાંથી મડદાને લઈ જતાં ચકલું આવે ત્યાં આગળ મડદાને ઉતારીને "ખેચર"નો પિંડ આપવો જોઇયે. આ ચાલ હવણાં બંધ પડી ગયો છે. ગરૂડ પુરાણમાં લખ્યું છે કે જે ગામમાં માણસ મરી ગયું હોય તેને લઈ જાય ત્યાં સુધી ગામના લોકોએ ખાવું નહિ, પણ હવણાં તો માત્ર આસપાસના ઘરવાળા લોકો આ રીતે પાળે છે.[1]

શબને લઈ ગામ બ્હાર જાય છે, એટલે એક જણની પાસે પાણી હોય છે તે એક જગ્યા ઉપર છાંટીને તેને પવિત્ર કરે છે, ત્યાર પછી ઠાઠડી ત્યાં આગળ ઉતારીને ત્યાં ત્રીજો અને ચોથો પિંડ જે ભૂતનો કૂહેવાય છે તે બે ભેગા મૂકે છે. પછીથી ઠાઠડી લઈ જતાં શબનું મ્હોં અહિંથી અગાડી રાખે છે. ઘણું કરીને સ્મશાન નદીકિનારે હોય છે ત્યાં જઇને ચિતા તૈયાર કરે છે. તેમાં દ્રવ્યવાન્ હોય છે તે સુખડ અને બીજાં એવાં મૂલ્યવાન્ લાકડાં તથા નાળિયેરની ચિતા કરે છે. ઠાઠડીમાંથી મડદાને છોડી લઈને ઠાઠડી તથા ઓરાડેલું લૂગડું ર્‌હેવા દઈને શબને ચિતા ઉપર સૂવારે છે અને તેનું માથું દક્ષિણ દિશા તરફ કરાવે છે, ત્યાર પછી વધારે લાકડાંની ઉપર પુષ્ટિ કરે છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા પિંડ જે "સાધક" અને "પ્રેત" ના કૂહેવાય છે તે આ ઠેકાણે મૂકવામાં આવે છે. મરણ પામેલાનો દીકરો અથવા જે કોઈ ઘણો પાસેનો સગો હોય છે તે બોયાનો પૂળો સળગાવીને ચિતાની પછવાડે ત્રણ વાર ફરીને, માથાનો ભાગ પ્રથમ ચેતે એવી રીતે ચિતામાં મૂકે છે. પછી ડાઘુ ખેદ કરતા બેસે છે અને આખું શબ બળી જવા આવે ત્યારે અગ્નિમાં ઘી રેડે છે. સર્વ બળી ર્‌હે છે એટલે બધી રાખ એકઠી કરે છે અને નદીમાં નાંખી દે છે, અથવા પાસે જો નદી હોતી નથી તો એક ખાડો કરીને તેમાં તે એકઠી કરી રાખીને ઉપર પાણી છાંટી લઈ જવા સારૂ ર્‌હેવા દે છે. જેણે દાહ દીધો હોય છે તે રાખમાંથી હાડકાંના ઝીણા સાત કડકા એકઠા કરીને એક કુડલીમાં ઘાલી, જે ઠેકાણે શબનું માથું મૂકવામાં આવ્યું હોય ત્યાં દાટે છે, ગરીબ હોય છે તે અગ્નિદાહને ઠેકાણે એક ઢગલો કરીને તે ઉપર પાણી ભરેલો ઘડો તથા લાડુ મૂકે છે અને પૈસાવાળા હોય છે તે ત્યાં દેરૂં ચણાવીને તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરે છે.[2]

શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના દાહ લખ્યા છે: વનદાહ, (એનું કામ ગામની ભાગોળે મડદાને ઉતારીને ત્યાં પિંડ મૂકવામાં આવે છે તે સારે છે.

---

૧ ગામડામાં હજુ એ રીવાજ છે. ર. ઉ. ૨ અથવા ચોતરો ચણાવે છે. ર. ઉ.

"રામ બોલો! ભાઈ! રામ." કરતા ચાલે છે. સ્ત્રિયો તેમની પછવાડે ગામના દરવાજા સુધી જાય છે અને પછી પાછી વળે છે.

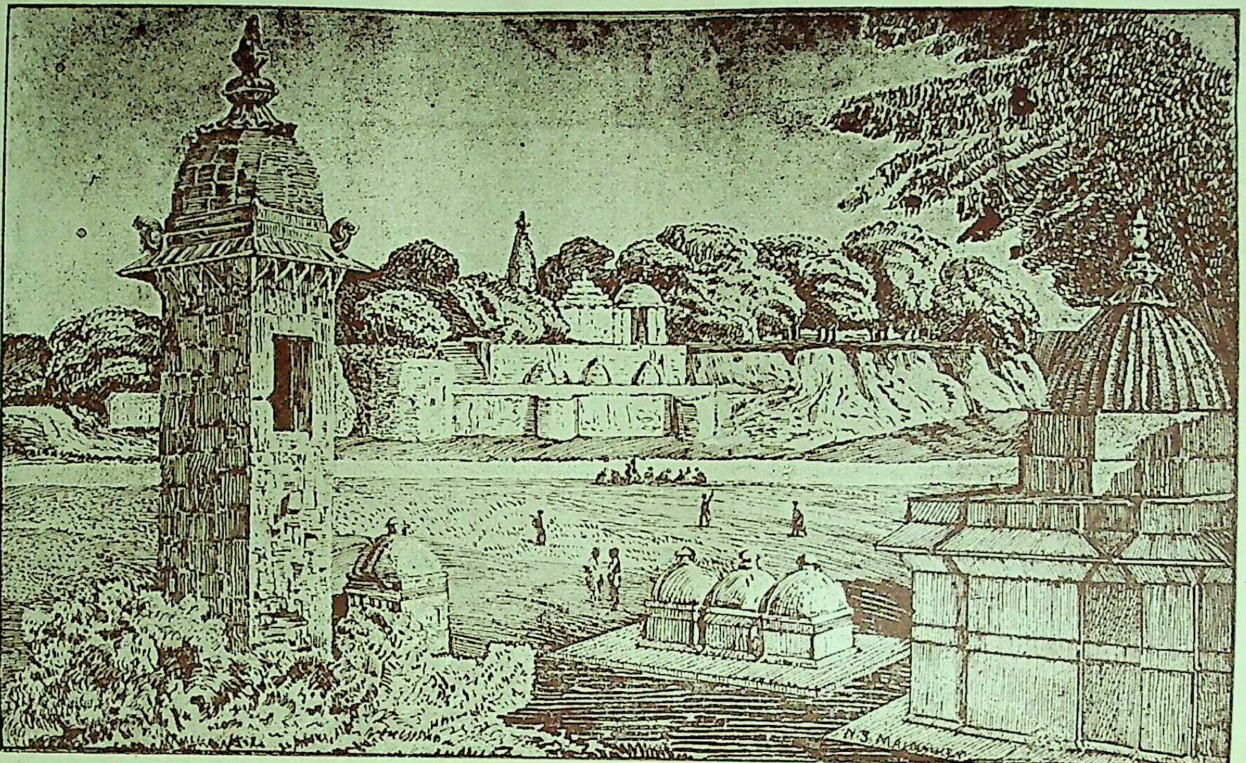
શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ગામમાંથી મડદાને લઈ જતાં ચકલું આવે ત્યાં આગળ મડદાને ઉતારીને "ખેચર"નો પિંડ આપવો જોઇયે. આ ચાલ હવણાં બંધ પડી ગયો છે. ગરૂડ પુરાણમાં લખ્યું છે કે જે ગામમાં માણસ મરી ગયું હોય તેને લઈ જાય ત્યાં સુધી ગામના લોકોએ ખાવું નહિ, પણ હવણાં તો માત્ર આસપાસના ઘરવાળા લોકો આ રીતે પાળે છે.[1]

શબને લઈ ગામ બ્હાર જાય છે, એટલે એક જણની પાસે પાણી હોય છે તે એક જગ્યા ઉપર છાંટીને તેને પવિત્ર કરે છે, ત્યાર પછી ઠાઠડી ત્યાં આગળ ઉતારીને ત્યાં ત્રીજો અને ચોથો પિંડ જે ભૂતનો કૂહેવાય છે તે બે ભેગા મૂકે છે. પછીથી ઠાઠડી લઈ જતાં શબનું મ્હોં અહિંથી અગાડી રાખે છે. ઘણું કરીને સ્મશાન નદીકિનારે હોય છે ત્યાં જઇને ચિતા તૈયાર કરે છે. તેમાં દ્રવ્યવાન્ હોય છે તે સુખડ અને બીજાં એવાં મૂલ્યવાન્ લાકડાં તથા નાળિયેરની ચિતા કરે છે. ઠાઠડીમાંથી મડદાને છોડી લઈને ઠાઠડી તથા ઓરાડેલું લૂગડું ર્‌હેવા દઈને શબને ચિતા ઉપર સૂવારે છે અને તેનું માથું દક્ષિણ દિશા તરફ કરાવે છે, ત્યાર પછી વધારે લાકડાંની ઉપર પુષ્ટિ કરે છે. પાંચમા અને છટ્ઠા પિંડ જે "સાધક" અને "પ્રેત" ના કૂહેવાય છે તે આ ઠેકાણે મૂકવામાં આવે છે. મરણ પામેલાનો દીકરો અથવા જે કોઈ ઘણો પાસેનો સગો હોય છે તે બાયાનો પૂળો સળગાવીને ચિતાની પછવાડે ત્રણ વાર ફરીને, માથાનો ભાગ પ્રથમ ચેતે એવી રીતે ચિતામાં મૂકે છે. પછી ડાઘુ ખેદ કરતા બેસે છે અને આખું શબ બળી જવા આવે ત્યારે અગ્નિમાં ઘી રેડે છે. સર્વ બળી ર્‌હે છે એટલે બધી રાખ એકઠી કરે છે અને નદીમાં નાંખી દે છે, અથવા પાસે જો નદી હોતી નથી તો એક ખાડો કરીને તેમાં તે એકઠી કરી રાખીને ઉપર પાણી છાંટી લઈ જવા સારૂ ર્‌હેવા દે છે. જેણે દાહ દીધો હોય છે તે રાખમાંથી હાડકાંના ઝીણા સાત કડકા એકઠા કરીને એક કુડલીમાં ઘાલી, જે ઠેકાણે શબનું માથું મૂકવામાં આવ્યું હોય ત્યાં દાટે છે, ગરીબ હોય છે તે અગ્નિદાહને ઠેકાણે એક ઢગલો કરીને તે ઉપર પાણી ભરેલો ઘડો તથા લાડુ મૂકે છે અને પૈસાવાળા હોય છે તે ત્યાં દેરૂં ચણાવીને તેમાં મહાદેવની સ્થાપના કરે છે.[2]

શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારના દાહ લખ્યા છે: વનદાહ, (એનું કામ ગામની ભાગોળે મડદાને ઉતારીને ત્યાં પિંડ મૂકવામાં આવે છે તે સારે છે.

---

૧ ગામડામાં હજુ એ રીવાજ છે. ર. ઉ. ૨ અથવા ચોતરો ચણાવે છે. ર. ઉ.

અમદાવાદમાં દૂધેશ્વરનું સ્મશાન
Place of Cremation near Ahmedàbád

પૃ. ૩૪૫

અગ્નિદાહ, જળદાહ, અને ભૂમિદાહ, એ સર્વેનો ખુલાસો, ઉપર જે ક્રિયાનું વર્ણન આપ્યું છે તેમાં થઈ જાય છે.

દ્રવ્યવાન્ હોય છે તેની દાહની જગ્યાએ એક ગાય આણીને તેનું દૂધ તે ઉપર દોહી નાંખવામાં આવે છે, પછીથી તે ગાય બ્રાહ્મણને આપી દે છે. અમદાવાદમાં દૂધેશ્વર કરીને સ્મશાન છે, તેનું નામ એ જ ઉપરથી પડેલું છે. સાભ્રમતીમાહાત્મ્યમાં લખ્યું છે કે દધીચિ ઋષિને જે જગાએ અગ્નિદાહ દીધો હતો; તે જગ્યાએ ઇન્દ્ર અને દેવતા કામધેનુ ગાય લઈ આવ્યા અને તેનું દૂધ તે જગ્યા ઉપર દોહ્યું.

દાહની ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી, ડાઘુ ન્હાય છે, અને લૂગડાં ધુવે છે તથા જે સારનાર હોય છે તે, પ્રેતને "દાહથી ઠંડું પાડવા સારું" તલ અને પાણી આપે છે.[1] ન્હાયા પછી સ્ત્રિયો અને પુરૂષો મરનારને ઘેર ફરીને પાછાં જાય છે અને પછીથી વેરાય છે.

ધણી મરી ગયા પછી તેની વહુ ચૂડો ભાગે છે. બ્રાહ્મણની નાતની સ્ત્રિયો દશમાને દહાડે પોતાના માથાના વાળ મૂડાવી નંખાવે છે. એક વર્ષ સુધી તે ખૂણે રહે છે, અને શોક પાળે છે, ત્યાર પછી તેના પિયરનાં આવીને તેનો શોક મૂકાવા પોતાને ઘેર તેડી જાય છે. કદાપિ કોઈને શોક મૂકાવનાર સગું હોતું નથી તો તે બહુચરાજી, પ્રભાસ કે પછી નર્મદાજી યાત્રા કરવા સારૂ નીકળે છે. વિધવા થઈ એટલે તે નાતજાતમાં જમવા જતી નથી. હવણુંના સમયમાં, જો વિધવા પંદર વર્ષની હોય છે તો કેટલીક નાતોમાં સૌભાગ્યવંતીનો વેષ રાખવા દે છે, પણ તે જ્યારે ત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરની થાય છે ત્યારે તેનો બાપ કે કોઈ પાસેનું સગું મરી જાય છે ત્યારથી વિધવાપણાનો શોક પાળવાનું ચાલતું કરે છે. જો તે વિધવા પૈસાદાર હોય છે તો ચૂડાને બદલે સોનાની ચૂડ પ્હેરે છે; જો તે રજપૂત જાતિની હોય છે તો કાટવું પ્હેરે છે,

---

૧ સુરના "એપિક્યુરિયન"માં દોષવિસ્મરણ કરાવનાર પાત્ર વિષે લખેલું છે; તેનું સ્મરણ વાંચનારને કરાવિયે છિયે:—

"આ પ્યાલામાંથી પી-ઓસિરિસ પોતાના નીચેના રહેઠાણમાં એ જ પિયે છે;
'અને નીચે જે મરણ પામેલા જાય છે તેના ઓઠ ઠંડા પાડવા સારૂ એ જ તેને આપે છે."

"આ પ્યાલામાંથી પી; એ માંહેલું પાણી લીથના વ્હેળિયાનું તાજું છે, એથી
"કરીને પાછળનું તેનાં બધાં પાપ સહિત, અને બધાં દુઃખ અને ખેદ સહિત અગાડીનાં
"વિસ્મરણ થઈ ગયેલાં સ્વપ્ન જેવું દેખાશે."

તો પણ આવા સુખદાયક દોષવિસ્મરણના લાભની આશા રાખવાનું હિન્દુઓને હોય એમ લાગતું નથી. પણ એથી ઉલટું ધર્માત્માને પાછલા જન્મનું સ્મરણ થવાની શક્તિ આપવી, એ તેના પુણ્યકર્મનો એક મહિમા ગણવામાં આવે છે.

અને બ્રાહ્મણ કે વાણિયાની નાતની હોય છે તો મેળા કોરપાલવના સાદા સાલ્લા પ્હેરે છે. પણ શાસ્ત્રમાં તો ધોળો સાલ્લો પ્હેરવાની છૂટ છે, અને ઘરેણું પ્હેરવાની મના કરેલી છે.

વિધવા વિના બીજાને શોક પાળવાની મુદત મરનારની ઉમ્મર ઉપર અને તેના સગપણ ઉપર આધાર રાખે છે. જે શોક પાળે છે તેઓ વિવાહવાજનમાં કે નાતવરામાં જતાં નથી. કેટલીક ખાવાની વસ્તુઓ તજે છે અને ધોળાં કે મોળિયાં લૂગડાં પ્હેરે છે. પરગામનાં સગાંને કૃષ્ણાક્ષરી (કાળોતરી, ચિઠ્ઠિ) લખીને ખબર આપે છે અને તે ઢેડની[૧] સાથે મોકલે છે. તેના શીરનામા ઉપર "લૂગડાં ઉતારીને વાંચજો" એમ લખ્યું હોય છે, કારણ કે તેમ કરવાથી અડચણ પડે નહિ અને તે માણસ અભડાય નહિ. આ ઠેકાણે તેનો એક નમુનો આપિયે છિયે, તે ઉપરથી તે કેવા પ્રકારની હોય છે તે તથા હિન્દુઓને મરણનો ક્રિયાખર્ચ કેવો ઘેલાઇભરેલો અને ઉડાઉપણાથી કરવાની ફરજ પડે છે તે જણાઈ આવે:-[૨]

કૃષ્ણાક્ષરીનો નમુનો

"શહર અમદાવાદ મધ્યે મ્હેતા કલ્યાણરાય કેશવરાય, તથા મ્હેતા
"જમિયતરામ નભેરામ (મરનારનો જમાઈ તથા પુવો) જોગ શ્રી સુરતથી
"લ૦ મ્હેતા ભવાનીરામ મંછારામના નમસ્કાર વાંચજો. બીજું લખવા કારણ
"એ છે જે:--ચઈતર શુદિ ૨ ને બુધવારની રાત ઘડી ૬ જતાં જાદુરામ
"વેહેમર્શંકર સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે, તે ઘણું માઠું થયું. પણ શ્રી પરમેશ્વરે કર્યું
"તે ખરૂં, એમાં કોઈનું જોર ચાલતું નથી. બીજને દિવસે ત્રીજા પ્હોર સુધી
"જાદુરામના નખમાં પણ રોગ ન્હોતો પણ સાજા સારા હતા; તથાપિ
"પાછલો બે ઘડી દિવસ રહ્યો એટલે કાગળિયાનો ઉપદ્રવ થઈ આવ્યો. તેને
"માટે અમે ઘણા ઉપાય કર્યા અને ઘણી બાધા આખડિયો રાખી, પણ
"આવરદા આવી રહેલો તેથી કશો ઉપાય ચાલ્યો નહિ. આપણાં સગાં બધાં
"યાત્રાએ ગયાં હતાં, તેથી આ પ્રસંગે હું તથા વિવેકરામ(એક પાડોશી) બે
"જણ ઘેર હતા, તે અમે પણ ઔષધ લેવા ગયા હતા, તેવામાં જ ભાઈ

૧ કેટલેક ઠેકાણે રાવળિયા અથવા એવી જ કોઈ હલકી નાતના હોય છે, તે એવી કાળોતરી લઈ જાય છે અને દૂરનાં ગામોમાં હવે ટપાલમાર્ગે મોકલાય છે. ર. ઉ.

૨ આ વિષય સંબંધી ટૉડ રાજસ્થાનના પ્હેલા ભાગને પૃષ્ઠ ૨૦૭ મે મેવાડના મહારાજા સિંગરામસિંહ અને અમ્બરના મહાન્ જયસિંહનાં મના કરનારાં મૂલ્યવાન આજ્ઞાપત્ર છે તે જુવો. જયસિંહે તો આ પ્રસંગને માટે એકાવન માણસ જમાડવાની હદ બાંધી છે, અને ઓછા પૈસાવાળા હોય તેઓને નાતવરા કરવાની મના કરી છે.

"જાદુરામને અકળામણ થઈ આવી, પણ તેના સારા ભાગ્યે અને તેના આ "ભવ તથા પૂર્વ ભવના ઘણા પુણ્યના યોગથી અમે બે જણા તુરત જ આવી "પ્હોંચ્યા, અને મરણવેળા રૂડી રીતે સાચવી, પુણ્યદાન કરાવ્યું ભોંય, લીધા, "અને મ્હોંમાં ગંગાજળ મૂક્યું. જો અમે આવ્યા હોત નહિ તો ખાટલામાં "દેહ મૂકત, અને તેથી પૂતળવિધાન કરવું પડત.

"બાઈ અજ્ઞાનતાને (મરનારની છોકરી અને કલ્યાણરાયની વહૂ) રોવા "કૂટવા દેશો નહિ. ફાવે તે કરિયે તથાપિ આપણે હવે એનું મ્હોં દેખવાના "નથી. માટે હવે તો હિમ્મત રાખીને ઘરની લાજ રાખી આબરૂ પ્રમાણે નાતમાં "ખર્ચ કરવો. પાંચ દશ રૂપિયા વત્તા થાય તો તેની ચિંતા કરવી નહિ, કેમકે, "તે,તો રળતેખપતે મળશે, પણ માબાપનું કારજ ફરી આવનાર નથી. રૂ.૫૦૦) "ની કિંમતનું ઘર છે, ઘરેણું રૂ. ૨૦૦) નું છે તથા વાસણકુસણ થઇને સામાન "રૂ. ૧૦૦) નો છે, એ રીતે એકંદર રૂ. ૮૦૦)ની મતા છે; પણ સુરતની નાત "ત્રણ દિવસ જમાડવામાં રૂ. ૧૧૦૦) નો ખર્ચ થશે માટે રૂ. ૩૦૦) વ્યાજે "ઉપાડવા પડશે, તે હવણાં તો છોકરાં ન્હાનાં છે, પણ તે મ્હોટાં થશે એટલે "રળી ખપીને દેવું વાળશે. એની કાંઈ ચિંતા રાખવી નહિ, કહેવત છે કે "જેને બાળા તેને શા દકાળા?' માટે દીકરા છે તો દેણાનો શો ભાર છે? "કાલે સવારે તે વાળી દેશે માટે તમે ખરા સગા હો તો કારજ સુધારવા "આવી પ્હોંચજો ને આ કાગળ વાંચીને એક ઘડીને છઠ્ઠે ભાગે તૈયાર થજો. "પાણી પીવા ઉભા રહેશો નહિ. જો તમે આવશો નહિ તો નાતનો અપજશ "તમારે માથે બેસશે, અમારે લેવા દેવા નથી.

લ૦ ભવાનીરામ મંછારામ."

પ્રેતને જોઇતી વસ્તુઓ મળી આવે એટલા માટે જે વસ્તુઓ દાન કરવામાં આવે છે તેને લગતી ટીપઃ-

એક હિન્દુ કથા છે કે, "એક માણસને ત્રણ મિત્ર હતા, તેમાંથી બે જણના "ઉપર તે અતિશય પ્રેમ રાખતો હતો; અને ત્રીજો સર્વના કરતાં સ્વચ્છ મનવાળો હતો, "તથાપિ, તેને માટે તે બેદરકાર રહેતો હતો. એક દિવસ તેના ઉપર અપરાધ મૂકવામાં "આવ્યો તે વિષે તે નિર્દોષ હતો, તો પણ, ન્યાયાધીશે તેને તેડાવ્યો; એટલે તેણે "પોતાના મિત્રોને કહ્યું કે મારી પક્ષમાં સાક્ષી પૂરવાને માટે તમારામાંથી મારી સાથે "કોણ આવે છે? પ્હેલા મિત્રે તો લાગલું જ કહી દીધું કે મારે તો બીજું કામ છે. બીજો "હતો તે તેની સાથે ન્યાયાધીશના દરવાજા સુધી ગયો, પણ તેનાથી ડરી જઈને "પાછો ફરીને ચાલતો થયો. ત્રીજાનો તેને બીલકુલ ભરોંસો ન હતો તે તેની સાથે "અંદર ગયો, તેની પક્ષમાં બોલ્યો અને તેના નિર્દોષપણાની એવી હોંસથી સાક્ષી પૂરી કે

"ન્યાયાધીશે તેને છોડી મૂક્યો અને તે સાથે તેને રીઝ આપી. આ જગત્‌માં માણસના "ત્રણ મિત્ર છે. તેનો જ્યારે મરણાવસર આવે છે અને ઈશ્વર પોતાના ન્યાયાસન આગળ 'તેને બોલાવે છે ત્યારે તેઓ તેની સાથે કેવી રીતે વર્ત્તે છે? સોનું તેનું વાહલું મિત્ર "છે; તે તેને પ્રથમજ તજી દે છે. તેનાં સગાંવ્હાલાં તેના દાહસ્થાન સુધી તેની સાથે "જાય છે, અને પછીથી પોતાને ઘેર પાછાં આવતાં રહે છે. તેનાં શુભ કૃત્ય માત્ર તેની "સાથે ન્યાયાસન સુધી જાય છે, આગળ પડે છે, તેની ભણી બોલે છે, અને "તેને દયા ને કૃપા સંપાદન કરી આપે છે."

આ પ્રમાણે કથા છે તે વિષે મિ. ટ્રેન્ચ એવું કથન કરે છે કે (Notes on the Parables, Sixth edition. P.51) આ યુક્તિથી રચેલી વાત છે ખરી, તો પણ યાહુદીનો સ્વધાર્મિકતાનો આ જાણવા યોગ્ય દાખલો છે. તથાપિ એના કરતાં એ સંબંધની સચ્ચાઈનો વધારે વિલક્ષણ વિચાર ઇઝરાયલ—ઈશ્વરનાં પસંદ કરેલાં છોકરાંમાં, લૌકિક રીતે ચાલતો આવેલો જણાય છે. હવે પછીની થવાની સ્થિતિમાં સુખ થવાના ખેત સારૂ, તેઓના પોતાના વિચાર હજી લગણ આ જગતના કામકાજ, પ્રતાપ, અને આનંદને વળગી રહેતા હતા, અને મરણ પામેલાનો સંબંધ હાલના જીવતરનાં કામકાજ સાથે સદાનો બંધ થઈ ગયો હોય એમ તેઓ સમજી શકતા ન હતા. આ પ્રમાણે, ખુશીથી છૂટાછેડા કર્યા હોય નહિ તો પૃથ્વી ઉપર મેળવી લીધેલા પતિ તરીકેના હક્કો, ધણી અને ધણિયાણી મરણ થવાથી છૂટાં પડે તોય પણ, તેમની નજરમાં નહિ સરખા થયેલા ગણાતા નહિ, અને મરણ પામેલો અલેક્ઝાન્ડર, તેની વીસારી દેનારી ગ્લાફિરા જે સંબંધ ધરાવનાર આરકેલાસના હાથમાં પડી હતી તેના ઉપર દાવો કરે, એ વાતની તેમને નવાઈ ન હતી. ત્યારે મૂર્ત્તિપૂજકોના લૌકિક ધર્મમાં સદાય એવા વિચાર ચાલ્યાં કરે છે કે મરણ પામેલાનો આત્મા મનુષ્યપ્રાણીના વ્યવહારમાં પછવાડેથી પણ પોતાનું વળગતું રાખે છે અને તેના સંબંધી અગાઉ વિચાર કરી રાખવામાં આવે અથવા તેને વીસારી મૂકવામાં આવે તે પ્રમાણે તેને સુખી કે દુઃખી કરાય છે, એવું જાણવાથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. જે જાતિયો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ સ્વીકાર્યા વિનાની રહી તે પછી પ્રાચીન સમયની કે અર્વાચીન સમયની, સુધરેલી કે જંગલી પણ તેઓએ એકસરખે અવાજે એવો વિચાર ધારણ કરેલો છે કે ઘટિત ઉત્તરક્રિયાઓ કરીને પ્રેતનો રસ્તો સરલ કરી આપવો જોઇયે. અને તેને અગત્ય પડતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવી જોઇયે. પ્રાચીન સમયના લોકો શબના મુખ ઉપર નાણું મૂકતા હતા તેનું કારણ એમ હતું કે પ્રેતને નરકની નદી ઉતરવાને કે રાતની ફી આપવાને કામ લાગે; તે સાથે વળી, પ્રેતલોક(નરક)ના દ્વારપાળ સેરબેરસનો કોપ શાન્ત પાડવા સારૂ લોટની રોટલી, અને મધ મૂકવામાં આવતાં હતાં. રોમન લોકો મરણ પામેલાની ઘોરમાં પ્રેતલોકના દેવતાઓને શાન્ત પમાડવાને માટે દુધ, મધ, પાણી, દારૂ, અને તેલ મૂકતા. સ્કાન્ડિનેવિયાના શૂર પુરૂષોને ઓડિનના ભણીથી ખાતરીપૂર્વક કહેવામાં આવેલું હતું, તે પ્રમાણે, તેઓ નિશ્ચયાત્મક માનતા હતા કે, હથિયારો, યુદ્ધના ઘોડા, અને ચાકરો તેમની સાથે ઘોરમાં દાટવામાં આવતાં હતાં તે તેઓ જ્યારે વાલહાત(લડાઈમાં મરણ પામેલા શૂરા પુરૂષોને વસવાનો અમર મ્હેલ)માં પ્રવેશ

કરવાના હોય, અને ત્યાંના શૂર દેવતાના આસન આગળ રજુ થવાના હોય, તે દિવસે ઉપયોગમાં આવે.

"લાપલંડર લોકોમાં, હવણાં ચાલ છે તે પ્રમાણે, તેમનામાંથી કોઈ મરી "જાય ત્યારે તેને અંધારામાર્ગમાં ચાલવું પડે માટે અજવાળું કરવાને ચકમક અને "તે કામમાં લાગે એવી બીજી બધી વસ્તુઓ તેની સાથે રાખે છે. અને અમેરિકાનો અસલી "શિકારી પોતાના મરણ પામેલા મિત્રની સાથે બંદુક દાટે છે, એટલા માટે કે, પ્રેતલોકમાં "તેને શિકારની પછવાડે લાગવાને કામ આવે. મોન્શોર હક લખે છે કે, કેટલીક વાર "તાતાર પાદશાહોને દાટવામાં આવે છે તે રીતિ ઉડાઉપણાની અને જંગલીપણાની "ઘણી ટોંચે પ્હોંચેલી જણાય છે: પાદશાહના શબને ઈંટોની ઈમારતમાં મૂકવામાં "આવે છે તે ઈમારતને માણસ, સિંહ, વાઘ, હાથી અને બૌદ્ધાના શાસ્ત્રમાં કલ્પેલી "નાના પ્રકારની વસ્તુઓથી શણગારવામાં આવે છે. ઈમારતમાં મધ્ય ભાગના વિશાળ "ભોંયરામાં પ્રતાપવાન્ પ્રેતની સાથે સોનું, રૂપું, જવાહિરનો ખજાનો અને મૂલ્યવાન "પોષાક રાખે છે.

"આ રાક્ષસી પ્રકારના દાટણામાં ઘણી વાર કેટલાક બધા ગુલામોના જીવની "ખુવારી થાય છે; છોકરિયો અને છોકરાઓ જે પોતાના રૂપને માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલાં "હોય છે તેઓને લઈને રૂંધાઇને મરી જતાં સુધી પારો પી જવાનો બલાત્કાર કરવામાં "આવે છે; ક્હે છે કે આ પ્રમાણે કરવાથી તેમનો રંગ અને તાજાપણું એવું રહે છે કે "જાણે તેઓ જીવતા હોય. તેઓને પછી પોતાના પાદશાહની જીવતાં સેવા ઉઠાવતા "હતા તેમ કરવાને તેની આસપાસ ઉભા ગોઠવે છે. તેઓના હાથમાં, હુકો, પંખા, "સુંઘવાની તમાકુની શીશી, અને બીજી તાતર દરબારની પારવની ઢોંગી રાજસામ-"ગ્રિયો આપે છે.

"આ દાટેલો ખજાનો સાચવવા સારૂ ભોંયરામાં એક પ્રકારનું કામઠું ગોઠવવામાં "આવે છે તે એવા પ્રકારથી કે, એકની પછવાડે બીજો, એવાં કેટલાંક બધાં તીર છૂટયાં "કરે છે. આ કામઠું અથવા તો એઓને કામઠાં ક્હેવાં જોઇયે તે એકઠાં બાંધેલાં હોય "છે અને તીર ચડાવી મૂકેલાં હોય છે. ભોંયમાં મૂકેલા આ સંચાની ગોઠવણ એવી "કરેલી હોય છે કે તેનું ઢાંકણું ઉઘાડવામાં આવે એટલે પ્હેલો તીર છૂટે, અને પ્હેલો "છૂટયો, એટલે તેની પછવાડે બીજો છૂટે અને એ પ્રમાણે છેવટના સુધી થયાં કરે. "કામઠું કરનારા આ ઘાતકી સંચાને અગાઉથી તૈયાર કરી રાખે છે, અને ચીનાઓ "જ્યારે ઘર સૂનું મૂકીને કહિં જાય છે ત્યારે પોતાના ઘરનું રક્ષણ કરવાને કામઠું ખરીદે છે."

સતી વિષે અમારે હવણાં બોલવાનું છે તે પણ આ એક મહા ચિત્તભ્રમણપણું જે યોગ્ય રીતે ક્હેવાય છે તેનું એક બીજું પાસું છે. આફ્રિકામાં અને પોલિનિશિયાના હબસિયોમાં પણ, એના જેવી જ રીતિ છે--મિ૦ લ્યાન્ડર કહે છે કે, "અહિયાં "જેનામાં એવી રીતિ છે કે જ્યારે હાકમ મરણ પામે છે ત્યારે તેની માનીતી સ્ત્રિયો-"માંથી બે જણીને તેના મરણને દિવસે આ જગત તજવું પડે છે, તે એટલા માટે કે "તેની હવે પછીની ગતિમાં સંસારી ગંમત પમાડનાર થોડું પણ સાધન થઈ પડે; પણ

"માજી સૂબાની પતિવ્રતા સ્ત્રિયોને પોતાના માનવંતા પતિની સંગાથે ઘોરમાં વાસો કર-
"વાને કાંઈ પણ લોભ અથવા ઇચ્છા ન હતી, એટલે તેની દાહની ક્રિયા થતાં પ્હેલાં તે
"ક્યાંક જઈ ને સંતાઈ રહી. તે ત્યાર પછી તેની બીજી સ્ત્રિયોની ભેગી છૂપી રહી. તથાપિ એ
"અભાગણી સ્ત્રિયો માંહેથી એક,--કે જેના તાબામાં અમારૂં ઘર છે,--હવણુંના સૂબાના
"ઘરમાં સંતાઈ રહી હતી, ત્યાંથી તેને શોધી ક્હાડવામાં આવી, અને ગમે તો ઝેરનો પ્યાલો
"પિયે અથવા પૂજ્ય ગુરૂના ઘોકાથી માથું ભાગવા દે, એ બેમાંથી જે ફાવે તે કરવાની
"છૂટ તેને આપવામાં આવી. તેમાંથી પ્હેલે રસ્તે મરવાનું તેને ઓછું ભયંકર લાગ્યું, એટલે
"તે પ્રમાણે કરવાનું માન્ય કર્યું."--Journal of an Expedition to explore the Course and Termination of the Niger, Vol. i., PP, 92, 93.

"જેમ સૂબાની સ્ત્રિયોના પાતિવ્રતપણાનો દાખલો બતાવવાને માટે અને તેની
"સાથે અદૃશ્ય જગત્માં જવાને માટે તેઓને ફાંસો દઇને મારી નાંખવામાં આવે છે,
"તે જ પ્રમાણે, એવા પ્રકારનું મરણ દરબારિયો અને નકીબ ઉપર ઠરાવવામાં આવે છે,
"અને તેમાં સદાય આબરૂ અને માન સમજવામાં આવે છે. જે સ્ત્રીનાં છોકરાં સૂબાની
"પછવાડે જીવતાં હોય છે તે સ્ત્રિયોને ફાંસો દઈ ને મારી નાંખવાને વધુ પસંદ કરવામાં આવે
"છે. તેનાં કારણ ઘણાં છે, તે માંહેલું મ્હોટામાં મ્હોટું એ છે કે, એ છોકરાં સૂબાનાં
"ખરેખરાં છે તેની એ એક ખરેખરી સાબીતી થઈ પડે છે અને તેઓની મરણ પામેલી
"માતાઓના તાબામાં જે જગ્યાઓ હોય છે તેના વારસ તરીકેના પોતાના હક્કનો
"દાવો કરી શકે છે. જો કોઈ છોકરાની મા પોતાને ફાંસાથી મારી નાંખવા દે નહિ,
"તો તેના પતિવ્રતપણા વિષે લોકોના મનમાં શક રહી જાય; અને તે સ્ત્રીના તાબાની
"જગ્યા હોય ત્યાં તેનાં છોકરાં જાય, અને પોતાના હક્ક તરીકે તે મિલ્કત ઉપર દાવો
"કરે, તો તે જગ્યાનો માલિક એ બનાવનો લાગ લઈને, છોકરાને મ્હેણું મારે છે કે તમારી
"મા પતિવ્રતા નથી, માટે અમે તમને કશું લઈ જવા દઇશું નહિ. કારણ કે, તમારી
"માના અપાતિવ્રત્યે કરીને વારસ તરીકેના તમારા સર્વે દાવા અને હક્ક છૂટી પડ્યા છે,
"અને તમારી મા તમારા બાપની સાથે ડટાવાને સામેલ થઈ નથી, એ ઉપરથી સૂબાના
"કરતાં તે કોઈ બીજા પુરૂષને વધારે વ્હાલી હતી એની નાકબુલ જવાય નહિ એવી આ
"સાબીતી છે. ટુઈ કિલકિલના ભાઈની ત્રીસે સ્ત્રિયો ફાંસાથી મરવાને તૈયાર થઈ; પણ
"તે પોતાના દેશના લોકોની સાથે એકંદરે સરખાવતાં જરા વધારે ડાહ્યો હતો, અને
"પોતાના દેશની રીતિ પ્રમાણે ઘસડાયો જાય એવો હતો નહિ, તેથી, જેઓને પોતાના
"ભાઈનાથી છોકરાં થયેલાં હતાં, તે સર્વેને, મરવા દેવાની અલબત્ત તેણે રજા આપી,
"પણ જે જુવાન સ્ત્રિયોને છોકરાં થયાં નથી, તેઓને પોતાના જીવતું બલિદાન આપ-
"વાનું કાંઈ કારણ નથી એમ તેણે કહ્યું; તે એમ જાણીને કે સર્વેને સારી રીતે પોતાની
"સ્ત્રિયો કરી શકાશે તેથી ઘણો લાભ થશે—કારણ કે સૂબાને જેમ વધારે સ્ત્રિયો હોય
"તેમ તેની મ્હોટાઈ ગણાય છે.

"ચૌદ જણિયોએ આ ઠરાવ લાગલો જ માન્ય કરચો, અને મારા જાણ-
"વામાં જેટલું આવ્યું છે તે પ્રમાણે ટુઇ કિલકિલ સરખો આવો મ્હોટો રાજા,
"જેની અમોહાધિનતા વિષે શક નાંખવાને કોઈથી હિમ્મત ચલાવી શકાય નહિ, તેવાની

"સલાહથી અને અભિપ્રાયથી, લોકની નજરમાં આવો પ્રતિષ્ઠિત રસ્તો આવે તેવે "રસ્તે મુખ્યત્વે કરીને જીવથી ઉગરી જવાને માટે, તેઓ બહુ રાજી હતી, પણ એક "જવાન હતી તે (જેના સુદ્ધાંત ઉગરનારી પંદર થતી હતી, અને બીજા કોઈ "કારણ કરતાં એને જ માટે બીજિયોને ઉગરવાને એણે અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે "જેથી તેની ધારેલી ઈચ્છા પૂર્ણ થાય એવું સદાય ધારવામાં હતું) પરણેતરનો ધારો "તોડીને જીવવા માટે રાજાએ આપેલા અભિપ્રાયની યોગ્યતા વિષે શંકા લેવા લાગી. "તેણિયે ટુઈ કિલકિલને પૂછ્યું કે જેને માટે હું તમા રાખતી હતી તે માણસ કયાં છે? "અથવા, તમારો ભાઈ મરણ પામ્યો તો શું હું જીવવાને યોગ્ય છું? ટુઇ કિલકિલને તેના "મરણ પામેલા ભાઈ કરતાં હલકો ગણ્યો તેથી તેને એટલી બધી ચીડ ચડી કે એને "ફાંસો દેવાને બે સ્ત્રિયો તૈયાર રહી હતી અને જેઓએ એની ડોકમાં પ્રથમ લુગડાનો "ફાંસો નાંખ્યો હતો તે ખૂબ જોરથી ખેંચવાને આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તેમણે અમલ "કરયો અને જેવી તે દુ:ખનાં ચિહ્ન બતાવા લાગી કે તુરત ફાંસો નરમ કરવાની આજ્ઞા "કરી તે એવા વિચારથી કે મરણના દુ:ખનો થોડો ઘણો અનુભવ તેણે કરયો એટલે "હવે પોતાની મૂર્ખાઈ વિષેનો તે પસ્તાવો કરશે; પણ તેનો વિચાર તો કેવળ જૂદા જ "પ્રકારનો હતો, કેમકે, તેણિયે ફાંસાના બન્ને છેડા પોતાના હાથમાં લીધા અને સખ્ત "ખેંચવા માંડયું, તે એવી રીતે કે, ફાંસો દેનારિયાએ જે કામ અધૂરૂં મૂકયૂં હતું તે "પૂરૂં થઈ જાય; અને રાજા જે તેની મૂર્ખાઈભરેલી હઠીલાઈ ગણતો હતો તેની હવે "ખાતરી થઈ અને તેને સત્વર ઠેકાણે કરવાને પેલી સ્ત્રિયોને કહ્યું. આ જુવાન સ્ત્રી "પોતાની સુંદરતાને માટે પ્રખ્યાત હતી, અને મનુષ્ય પ્રાણીમાં હોઈ શકે એવી પરિ- "પૂર્ણ સુંદર ખરેખાત તે હશે. જો સુંદરતા સાથે ગોરાપણાને કાંઈ સંબંધ હોય તો, "ખામી માત્ર એટલી જ હતી કે તે ગોરી ન હતી, કેમકે, વલણદાર છબિયો બતાવીને "તેઓને હું પૂછતો કે આના જેવો તેણીનો અણસારો હતો ત્યારે તેઓ સદા ક્હેતા "કે એ કરતાં તો કયાંય ચડિયાતી હતી." Journal of a cruize among the Islands of the Western Pacific, including the Feejees and others inhabited by the Polynesian Negro Races, in Her Majesty's Ship Havannah. By John Elphinstone Erskine, Captain R. N. With Maps and Plates. John Murray.

વિધર્મી હિન્દુઓ, જૈન, આ વિષય સંબંધી ચાલતા વિચાર છે તે કરતાં વધારે વાજબી વિચાર આપતા જણાય છે, તેનું કારણ બીજું કાંઈ નહિ પણ બ્રાહ્મણોની રીતભાતની સામે થવાનો જુસ્સો છે. મજેરીના પંથના ગોરજિયો પાસેથી જે હકિકત એકઠી કરીને જે એશિયાટિક રિસર્ચીઝના નવમા ભાગમાં છાપેલી છે તેમાં એ લોકોએ એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે કે "બીજી જાતિના મૂર્ખ લોકો શાસ્ત્રના જાણકાર નથી તેથી "સગું મરણ પામે છે તેની પછવાડે વ્યર્થ નાણું ખર્ચી નાંખે છે. કેમકે ક્રિયાથી અને "બીજાઓને જમાડ્યાથી તે મરી ગયેલું માણસ શી રીતે સંતોષ પામી શકે? 'દીવાની "જોત એક વાર ઓલાઈ ગયા પછી તેમાં વધારે તેલ પૂરિયે તોયપણ તે અજવાળું "આપી શકતી નથી,' એટલા માટે મરી ગયેલાની પછવાડે વરા કરવા ને ક્રિયાઓ

"કરવી એ વ્યર્થ છે, અને જો સગાંને રાજી કરવાની ઈચ્છા હોય તો તે જીવતાં હોય
"ત્યારે કરવું સારૂં છે. આ જગતમાં જે માણસ પિયે છે, આપે છે, અને ખાય છે તે જ
"તેને લાભદાયક છે, પણ તેનો અંત આવે છે ત્યારે તે પોતાની સંગાથે કાંઈ લઈ જતું
"નથી." આ જૈનનો વિચાર એક અંગ્રેજ કવિના નીચેના વિચાર સાથે મળતો આવે છે.

"કેમકે નિઃશબ્દ કબરમાં વાતચીત કરવાની નથી, મિત્રોનાં આનંદદાયક પગલાં પડવાનાં નથી, આશકમાશુકના અવાજ નીકળવાના નથી, ચોક્કસાઈ રાખનાર પિતાની "શીખામણ મળવાની નથી, કશું સંભળાવાનું નથી, કેમકે ત્યાં કાંઈ છે નહિ, પણ સર્વ "પ્રકારનું વિસ્મરણ, ધૂળ, અને અપાર અંધકાર છે!"

પ્રકરણ ૯.

મરણ પછીની ગતિ—શ્રાદ્ધ—ભૂત-ચાલતા વેહેમ.

ગરૂડ પુરાણ અને બીજાં હિન્દુનાં પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, કોઈ માણસ મરી જાય ત્યારે તેના દીકરાએ અથવા તેનું જે વારસ હોય તેણે પિંડ આપવા જોઇયે અને જો તે આપે નહિ તો મરનાર ભૂત થાય. પ્હેલા છ પિંડ કેવી રીતે મૂકવામાં આવે છે તે વિષે અમે વર્ણન આપ્યું છે. જો ચોથો પિંડ મૂકયા પછી ક્રિયા આગળ ચાલે નહિ, અથવા, કદાપિ અગ્નિદાહ દેવામાં કાંઈ હરકત આવી પડે, તો જીવ ભૂત થઈને રૂહે છે. એ જ રીતે જો છઠ્ઠો પિંડ માત્ર આપવામાં આવે તો જીવ પ્રેત થઇ રૂહે છે, કેમકે મરનારે જે ઘરમાં દેહ છોડયો હોય તેના છાપરાની પાંખ ઉપર બાર દિવસ લગી જીવ વાસો કરે છે. માટે મરનારનાં દયાલુ સગાં સૂર્ય ઉગતાં ઘરના છાપરા ઉપર દૂધનું વાસણ મૂકે છે ને એક પાણીનું મૂકે છે. બીજાં પુરાણોમાં એમ છે કે આવી સ્થિતિમાં જીવ અગ્નિદાહની જગ્યાયે અથવા ચકલે વાસો કરે છે અને વળી બીજી જગ્યાયે એમ પણ લખેલું છે કે તે અગ્નિ, હવા અને પાણી તથા જે ઘરમાં તેનું આગળ સ્થાન હતું તેમાં વાસો કરે છે.[૧]

---

૧ એમ ક્હેવાનું કારણ એવું કે તરત દેહ છોડીને જે જીવ જાય છે તેનો અવર-જવર પેલા દેહ સાથે ચાલતો રૂહે છે, અને જુઇશ લોકોની દંતકથા (દેહમાંથી આત્મા ગયા પછી કેટલીક વેળા સુધી પોતાનો સંબંધ છોડતો નથી અને ભમ્યાં કરે છે ઇત્યાદિ) જે ઘણી ઉંડી સત્યતા ઉપર રૂહેલી ગણાય તે પ્રમાણે કેટલીક મુદ્દત સુધી તે ભમ્યાં કરે છે. અને જે સ્થાનમાં તેણે ઘણી વેળા સુધી વાસો કરેલો હોય છે તેની પાસે આંટા ખાયાં કરે છે, અને તે સંબંધે કરીને તેની સાથે સાંકળી ગયેલો છે અને હવણાં પણ સદાને માટે વિખુટો પડ્યો નથી એમ જાણે છે. વિદ્વાના આધારથી પણ એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે કે, દેહમાં જીવનો રણકારો છેલ્લેવેરકો વાગી રૂહેલો ધારવામાં આવે છે તે કરતાં તે બહુ વધારે વાર લગી પ્હોંચે છે; વળી કેટલીક વાર સુધી તેને

પ્રેતનું નવું શરીર બંધાય એટલા માટે દશમા સુધી એકેકો પિંડ મૂકવામાં આવે છે. જ્યારે દશ દિવસ પૂરા થાય છે ત્યારે હાથના અંગૂઠાના ઉપલા ભાગ જેવડું શરીર બંધાય છે. પ્રેતને ભૂખ ને તરસ લાગી હોય તેને માટે દશમે દહાડે પણ એક પિંડ મૂકવામાં આવે છે. દશમાને દહાડે દશ વાર ભેગા પિંડ મૂકવાનો હવણાં ગૂજરાતમાં સાધારણ ચાલ પડી ગયો છે.

દશમે, અગિયારમે, બારમે, અને તેરમે શ્રાદ્ધ કરવું જોઇયે અને ત્યાર પછી માશિયે અને સંવત્સરિયે પણ કરવામાં આવે છે. જેનો દીકરો શ્રાદ્ધ કરતો નથી તે વાંઝિયો મરી જાય છે, અને નરકમાં જાય છે. શ્રાદ્ધને દિવસે દાન કરવામાં આવે છે તે, પ્રેતને યમના નગર લગી દુઃખદાયક પ્રવાસ કરવો પડે છે તેમાં જોઇતી વસ્તુઓ મેળવવાના કામમાં આવે છે. તે દાન, વરૂણ લઈને કૃષ્ણને આપે છે, પછી તે સર્વનિરીક્ષક નારાયણ—સૂર્યને આપે છે. તે લઈને મરણ પામેલાના જીવને આપે છે. મરણશય્યા આપવામાં આવે છે તે પ્રેતને પાલખીનું કામ સારે છે; તેમ જ પગરખાં, છત્રિયો, અને પંખા પણ માન્ય કરવા જેવાં દાન છે; વળી પ્રેતને રસ્તામાં અજવાળું મળે એટલા માટે શિવના દેવળમાં દીવા કરવામાં આવે છે.

તળાવને આરે, અથવા નદીકિનારે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે, શ્રાદ્ધ કરનાર હજામત કરાવી મૂંછો મૂંડાવીને તરભાણું, તથા તલ અને દર્ભ લઈને તર્પણ કરે છે તે વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રાદ્ધ કરનાર દર્ભની એક મૂર્ત્તિ બનાવીને તેને નવરાવ્યા પછી પુષ્પ ચડાવે છે, અને શ્રાદ્ધની ક્રિયાના સાક્ષીભૂત તરીકે વિશ્વેદેવની મૂર્ત્તિ બનાવીને પાસે મૂકે છે. પછી મરનારનું અને દેવનું આવાહન કરવાનો મંત્ર ભણવામાં આવે છે. વિષ્ણુને માટે શાલિગ્રામ પણ મૂકવામાં આવે છે, અને પછી ચાલતી રીતિ પ્રમાણે સર્વની પૂજા કરવામાં આવે છે, ત્યાર પછી નૈવેદ્ય કરીને મંત્ર ભણવામાં આવે છે. અને તે મંત્ર ઉપરથી સર્વને સિધાવવાની વિનતિ કરેલી ગણાય છે. ગાયને

જીવતરનું પરિપૂર્ણ સ્મરણ થઈ આવે છે. ઘણી વાર એવો બનાવ બને છે કે ઉપરથી મરણકાળના ધમપછાડા બતાવી આપવાનું સર્વે લાગલું જ બંધ પડી જાય છે, અને મરનારની ખરી મૂર્ત્તિ કે જે કેટલાંક વર્ષોની હોય તેવી, પરિપૂર્ણ શાન્તિમાં અને ઘણી ખરી માનસિક સુંદરતામાં ફરીને દેખા દે છે તે શી રીતે બનતું હશે તેનો ખુલાસો ઉપરના કારણ ઉપરથી કરી શકાય.

Trench's "Notes on the Miracles," Fourth Edition, P. 187

શ્વાસ નાંખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ક્રિયા કર્યા પછી, મરનારનાં સગાંવ્હાલાં અને અમુક સંખ્યામાં બ્રાહ્મણોને પોતાના ગજા પ્રમાણે જમાડવામાં આવે છે.[૧]

જે માણસને દીકરો હોય નહિ તેણે પોતાના આત્માની શાન્તિને અર્થે મરતાં પ્હેલાં ઉત્તરક્રિયા કરવી જોઇયે. જો તેની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવે નહિ તો પછી તેને ભૂખાળવો ભૂત થઈને રાત્રિદિવસ દુઃખે ભટકી મરવું પડે છે, અથવા જીવડાં રૂપે તેને વારે વારે અવતરવું અને મરવું પડે છે, અથવા તે સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ધારણ કરીને અજવાળું જોતાં પ્હેલાં મરણ પામે છે અથવા માત્ર મરવાને જ અવતરે છે. વળી જેઓની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવતી નથી, અથવા ખોટી રીતે કરવામાં આવે છે, તે જીવ નરકમાં દુઃખ ભોગવ્યા પછી ભૂત થઈને પૃથ્વી ઉપર આવે છે, અને જેની ભૂલથી તેની આવી માઠી અવસ્થા થઈ હોય છે તેને દુઃખ દેવા માંડે છે. તે તેઓને દુઃખ દેવાને તત્વ રૂપ બને છે અથવા બીજો રોગ થઈ પડે છે, ભાઇયોમાં તે કજીયો કરાવે છે, ઢોરનું મોત આણે છે, પુત્રની ઉત્પત્તિ થવા દેતો નથી, મનમાં ઘાતકી અને ખૂની વિચાર ઉત્પન્ન કરાવે છે, અને શાસ્ત્ર ઉપરથી, દેવ ઉપરથી, યાત્રાના સ્થાન ઉપરથી, અને પૂજ્ય બ્રાહ્મણ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડી દે છે.[૨]

---

૧ લક્ષમાં રાખવું કે Superstiti (જેની વ્યુત્પત્તિ વિષે ઘણી તકરાર ઉઠેલી છે) શબ્દનો અર્થ તેમના "પૂર્વજો પ્રતિ પછવાડે જીવતાં રહેલાનાં ધર્મ" એવો થાય છે, એમ કેટલાએક ધારણા કરેલી છે. આ ધારણા પ્રમાણે હિન્દુ શાસ્ત્રમાં પિતૃની પૂજા કરવાની અગત્ય જણાવે છે, તે ઉપરથી એ શબ્દના મુખ્ય અર્થનો ખુલાસો થાય છે— Vide Morris's Essay towards the Conversion of Hindoos, P. 196.

૨ મરણ પામેલાની ઉત્તરક્રિયા વિષે તેનાં સગાંવ્હાલાં લક્ષ આપે નહિ તો પ્રેતના સુખમાં ખલેલ પ્હોંચે છે એવો અભિપ્રાય એકલા હિન્દુસ્થાનમાં જ ચાલે છે એમ નથી. પુરાતન કાળના વિષય સંબંધી લખનાર પંડિત ગ્રોઝ (બ્રાણ્ડે ઉતારો કરી લીધેલો છે તે પ્રમાણે) નીચે મુજબ લખે છે;—

"ખૂન થયેલા માણસોનાં શરીર, છૂપી રીતે ડાટચાં હોય ત્યાંથી કહાડી લઈને "ક્રિશ્ચિયન ધર્મની વિધિ પ્રમાણે, કોઈ પવિત્ર જગ્યામાં લઈ જઈને ડાટવામાં આવે "નહિ, ત્યાં સુધી, પ્રેતને શાન્તિ વળે નહિ. આ વિચાર મૂર્તિપૂજકોના "પ્રાચીન વ્હેમ માંહેલી એક નિશાની છે; પ્રાચીન લોકો એમ માનતા હતા, "કે કેરાનને (વૈતરણી નદી જેવી પ્રેતને આચેરાત અને સ્ટિક્સ નદી ઉતારનાર) "વગર ડાટેલા માણસોનાં પ્રેત ઉતારવાની આજ્ઞા ન હતી, પણ તેઓ એક સો વર્ષ "સુધી સ્ટિક્સ નદીના કિનારા ઉપર અવરજવર કરતાં હતાં; પછીથી તેઓને પાર "ઉતારવામાં આવતાં."

ગરૂડ પુરાણમાં વળી એ કરતાં વધારે લખ્યું છે કે મરણાવસરે જો તેનો જીવ સંસારની કોઈ વસ્તુમાં, તેનાં બાળકોમાં, તેની સ્ત્રીમાં, તેના ધનમાલમાં રહે તો તેનો જીવ એકાએક છૂટતો નથી, પણ બલાત્કારે તરફડિયાં મારીને પછી દેહ છોડે છે અને ભૂત થાય છે. આપઘાત કરનાર, સાપના ઝેરથી મરનાર, વિજળી પડવાથી જીવ ખોનાર, અથવા બૂડી મરનાર, અથવા ડટાઈ મરનાર, અથવા એવું ગમે તે કમોત પામનાર ભૂત થાય છે. તેમજ જે મેડા ઉપર કે ખાટલામાં તે મરણ પામે છે અને જેને ભોંય ઉતારવામાં આવતું નથી તે પણ ભૂત થાય છે. તેમ જ મરણ પામ્યા પછી જેના મડદાને શૂદ્ર અડકે તેની પણ એવી જ વલે થાય છે. એ આદિ મરણ પામેલાના જીવને ભૂત થવાના ઘણા ખરા પ્રકાર છે. વેદના કર્મકાંડના ગ્રંથોમાં અકાળ મૃત્યુના દોષનિવારણના ઉપાય બતાવેલા છે તે પ્રમાણે મરનારનો વારસ કરે તો મરનારની અવગતિ થતી નથી.[૧]

ઉપર પ્રમાણે માને છે તે સાથે વળી મ્હોટા માણસના મરણાવસર વિષે નીચે પ્રમાણે વ્હેમ છેઃ—"વેરસ્ટરશાયરના ઘણા ભાગના હલકા લોકોમાં એક વ્હેમ ચાલે "છે કે જ્યારે કોઈ મ્હોટા માણસનું મરણ થાય છે ત્યારે તોફાન, ભારે વર્ષાદ, અથવા "બીજો કોઈ દૈવકોપ થાય છે તે તેને ભૂમિદાહ દેવામાં આવે છે ત્યાં સુધી શમતો "નથી. ડયુક આફ વેલિંગ્ટનના મરણાવસરે આ વ્હેમને ઘણો આધાર મળ્યો હતો. એ "પ્રસંગે કેટલાંક અઠવાડિયાં લગી ભારે વર્ષાદ વરસ્યા પછી, અને એક ભારેમાં ભારે "રેલ થયા પછી, આકાશ સ્વચ્છ થયું, અને વર્ષાદ શમ્યો, તેથી રેલ ઉતરી ગઈ. ઘણા "મ્હોટા માણસોના મરણાવસરે મહા ઉત્પાત થયેલા આપણા ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે "છે તે ઉપરથી ઉતરતી પંક્તિના લોકોના મનમાં આવો વિલક્ષણ વિચાર બંધાઈ જવાનું "કારણ મળેલું જણાય છે. ડયુકને ભૂમિદાહ દેતાં પ્હેલાં, એ અઠવાડિયામાં ચો પાસ "સામાન્યપણે એમ જ કહેવામાં આવતું કે, "અરે ડયુકને જ્યાં સુધી ડાટયો નથી ત્યાં "સુધી વર્ષાદ બંધ પડવાનો નથી." Notes and Queries.

રાજમહાલના ડુંગરના ડેમાનોને (અથવા શકુનદ ધર્માધ્યક્ષને) આ નિયમ ઉલટી રીતે લાગુ પડે છે. એને ડાટવામાં આવે તો એ પ્રમાણે થાય છે.

"જ્યારે ડેમાનો મરી જાય છે ત્યારે જે ખાટલા ઉપર તે મરી ગયો હોય તે "સુદ્ધાંત જંગલમાં લઈ જઇને એક ઝાડની છાયા નીચે મૂકે છે અને ડાળપાંદડાંથી "ઢાંકી લે છે. ભૂમિદાહ દેવાની હરકત લેવામાં આવે છે તેનું કારણ એમ છે કે તેમ "કરવાથી તે ભૂત થાય છે એવો વ્હેમ છે. જો ડાટવામાં આવે તો તે પાછો આવીને "ગામના લોકોનો ન્હાશ કરે, અને જો તેનું શબ ઝાડ નીચે મૂકવામાં આવે તો તેને "પોતાની પિશાચી સત્તા કોઈ બીજે ઠેકાણે કામ લગાડવાની અગત્ય પડે." *Vide* Asiatic Researches IV., P. 70.

૧ પ્રાચીન ગ્રીક લોકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે, જેઓને ડાટવામાં આવેલા નહિ,

મરી ગયા પછી જીવ **સ્વર્ગ**માં કે **નરક**માં જાય છે, તે વિષેનું વર્ણન કરવાની અગાઉ જગતમાં **ભૂત** ભમતાં ફરે છે તે વિષે આ ઠેકાણે લખિયે છિયે.

ભૂત તથા પ્રેત ઘણું કરીને સ્મશાનમાં રહે છે, તથા યજ્ઞમાં કામ આવે નહિ એવાં આમલી કે બાવળનાં ઝાડમાં રહે છે; તે ઉજ્જડ જગ્યામાં રહે છે, તથા જે ઠેકાણે તે મરણ પામ્યું હોય ત્યાં રહે છે, તેમ જ ચકલામાં પણ રહે છે એટલા માટે લોકો ત્યાં ઉતાર મૂકે છે.[1]

ભૂતના ગળાનું બાકું સોયના નાકા જેટલું હોય છે અને તેને બાર બ્હેડાંની નિરંતર તરસ રહે છે. જ્યાં જ્યાં પાણીનાં સ્થાન હોય છે ત્યાં ત્યાં વરૂણદેવની ચોકી મૂકેલી હોય છે, તેથી **ભૂત**થી પાણી પી શકાતું નથી, અને તેને લીધે તેની તરસ સદા વધતી જ જાય છે. **ભૂત** સર્વ પ્રકારના મળમૂત્ર ઉપર પોતાનો ગુજારો ચલાવે છે. જેનું સપિંડશ્રાદ્ધ થયેલું હોય છે તે પણ આ જગતની વસ્તુમાં તેનો ભાવ રહી જાય છે તો તેથી તે **ભૂત** થાય છે.

એટલા જ માત્ર નહિ, પણ જેઓનું અકાલ મરણ થયેલું હોય તેઓને **ભૂત**રૂપે ભટકવું પડે છે. બિશપ **પિયરસન** કહે છે કે, "જેઓનાં શરીર ડાટવામાં આવ્યાં ન હોય તેઓના "આત્માને **પ્રે**તલોકમાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો નહિ એવી ધારણા હતી, અને "જેઓનું અકાળ મૃત્યુ થાય, અથવા દુર્મરણ થાય તેઓના આત્માને પણ તેમના સ્વાભા-"વિક મરણનો સમય આવતાં લગી તે જગ્યાની બ્હાર રાખવામાં આવતા."

[1] **આરે**બિયન **જીન** પણ ચકલાંએ આંટા માર્યાં કરે છે; **સ્કૉ**ટિશ અધોભૂમિની **પિશાચિ**યો ત્રણ જમીનદારની જમીનના સંયોગવાળી જગ્યાએ ડાટેલા માણસની પાંસ-ળિયોનાં કામઠાં રાખે છે. વળી જૂવો. (Midsummer Night's Dream, Act II SC. 2:)—

"જેઓનો ચકલામાં અથવા જળમાં દાહ થયેલો તેટલા બધા **નર્ક**માં જવાને "શાપિત થયેલા **પિશાચ** છે."

માથ્યુના બારમા અધ્યાયના ૪૩ મા પાદમાં અને **લ્યુક**ના અગિયારમા અધ્યા-યના ચોવીસમા પાદમાં દુષ્ટ **પિશાચો**ને "સૂકી જગ્યાઓ" સુપ્રત કર્યા વિષે લખેલું છે તેની સાથે **ગૂજરાત**ની વેરાન જગ્યાઓ બરાબર મળતી આવે છે.

"**ડેવ્સ રિચર્ડ પિનસ**ને ૧૪૯૩ માં **પાપ**રનો સંવાદ છાપ્યો છે, તેમાં વર્ષના "પ્રારંભે ચાલતા વ્હેમો માંહેલા નીચે લખેલા પણ કહેલા છેઃ—"જેઓ દુર્ભાગી અથવા "માનશકુનિયાળ દિવસો ટાળવાની કાળજી રાખે છે, અથવા ચાંદરાત કે બેસતા વર્ષે "મૂર્ખાઈભરેલી ક્રિયાઓ કરે છે, તેઓ, **ભૂ**ત અથવા **પિશાચો** તૃપ્ત કરવા રાત્રિની "વેળાએ બેંચ ઉપર માંસ અથવા દારૂ મૂકે છે."-*Vide Brand.*

તે પવિત્ર **ભૂત** પૂર્વજદેવ કહેવાય છે, **અને** તે પોતાના ઘરમાં કે પછી પીપળાના ઝાડ ઉપર રહે છે.[1]

ભૂતપ્રેત પરાક્રમ કરે છે તે નીચે પ્રમાણે છે: તે મડદાના શરીરમાં પેશીને બોલે છે, તથા પોતાના આગળના શરીર જેવા આકારમાં દેખા દે છે; જીવતા માણસના શરીરમાં પેશીને પોતાની મરજી પ્રમાણે બોલાવે છે; તથા તેને તાવ આદિ અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે; કોઈ વાર ઢોરતું રૂપ ધારણ કરીને એકાએક ભડકો થઈ જાય છે તેથી લોક ડરી જાય છે; કોઈ વાર છાતુંમાતું રહીને ભણકારાની પેઠે બોલે છે. વળી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે, એક **ભૂત** કોઈ માણસ સાથે બાથોબાથ આવ્યું અને તે માણસને ઉપાડીને બીજે ઠેકાણે મૂકી આવ્યું. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે સ્ત્રિયોને **ભૂત**નાથી મહિના રહે છે.[2]

---

૧ હિન્દુસ્થાનના બીજા ભાગો માંહેલા **ભૂત** સંબંધી સૂચના વિષે આ પ્રકરણની સમાપ્તિયે જ ટીપ છે તે જૂઓ. મૂળમાં આ વિષય સંબંધી અમારૂં લખાણ મુખ્યત્વે કરીને **ભૂત**નિબંધ નામના પુસ્તક ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલું છે. એ પુસ્તક **ઝાલાવાડના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ ત્રવાડી દલપતરામ ડાહ્યાભાઇયે ગૂજરાતી** ભાષામાં લખેલું છે અને સન ૧૮૪૯ માં **ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી** ભણીથી ઈનામ મેળવ્યું છે. આ પુસ્તકનો કર્ત્તા તેવામાં એ **સોસાઇટી**નો મંત્રી હતો ત્યારે એ પુસ્તકનું **અંગ્રેજી** ભાષાન્તર **મુંબઈ**માં સન ૧૮૫૦ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૨ પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક દેશમાં, સ્ત્રિયોએ કુમાર્ગ પકડ્યો હોય તો તે દેવતાઈ અભિગમન ઠરાવીને છુપાવી રાખવાને રાજી થયેલી જણાય છે. **હિરોડોટસ** કહે છે કે, "જ્યારે **ડેમારેટસ** આ પ્રમાણે બોલ્યો ત્યારે તેની માએ તેને આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યું:- "પુત્ર! તું મને સાચેસાચું બોલવાની આટલી બધી આતુરતા જણાવે છે તો હું તારાથી "કશું છાનું રાખીશ નહિ. **આરિસ્ટન** મને પોતાને ઘેર લઈ ગયો, ત્યાર પછી ત્રીજી "રાત્રિયે એના જ આકારના એક **ભૂતે** મારા ઓરડામાં પ્રવેશ કરયો, અને મારી સાથે "સૂતા પછી, મારે માથે મુકુટ મ્હેલ્યો, અને ફરીને તે પાછું જતું રહ્યું."

એ જ પ્રમાણે **યુરિપિડીઝ**ના **બ્યાકો** નામના ગ્રન્થમાં નાયક કહે છે કે:—

"એને માટે મારી માની બ્હેનોએ (એમ કરવું તેમને ઘટારત નહિ) કહ્યું કે, તું "જોવનાથી ઉત્પન્ન થયો નથી, પણ કોઈ મનુષ્યપ્રાણીના પ્રેમથી ગર્ભ રહ્યાથી **કયાડમસ**- "(**સેમેલી**ના પિતા)ની નીચ યુક્તિ પ્રમાણે **સેમેલિયે** પોતાની ચૂક **જોવ**ને માથે નાંખી "દીધી છે." * * * * * *

બ્રિટિશ ઇતિહાસ માંહેલા **મર્લિન** અને **આર્થર** એ બન્ને **ભૂત**ના પુત્ર હતા. **જિયોફ્રિ**ના ઇતિહાસના પુસ્તક ૬ ઠ્ઠાના પ્રકરણ ૧૮ અને પુસ્તક ૮ માના પ્રકરણ ૧૯ પ્રમાણે તેમાં પ્રથમ લખેલા પ્રકાર વિષે **સ્પેન્સર** નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

હિન્દુઓનાં પુરાણો કરતાં જૈન શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં ભૂત વિષે જૂદા પ્રકારનું લખેલું છે. તેઓ કહે છે કે, આઠ જાતિના વ્યંતર દેવ અને આઠ જાતિના વાણવ્યંતર પૃથ્વીની નીચે રહે છે. તેમાં એક એક જાતિનાને બબ્બે ઈન્દ્ર છે. તેમાંથી એક ઉત્તરમાં રાજ્ય કરે છે અને એક દક્ષિણમાં કરે છે. અને તેઓના શરીરના વર્ણ કાળા, ધોળા, કે આશમાની રંગના હોય છે. વ્યંતર તથા વાણવ્યંતર દેવ પૃથ્વી ઉપર આવીને માણસના શરીરમાં પેશીને કુતૂહલ કરે છે અને માણસને પોતાનાં ઘણાં રૂપ બતાવે છે. આ જાતિના દેવોની નીચે ભવનપતિ દેવ રહે છે તે પણ કોઈ કોઈ વાર પૃથ્વી ઉપર દેખા દે છે. એમની નીચે નારકી જીવ રહે છે. પૃથ્વી ઉપરથી ઉંચે આકાશમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા અને બીજા પાંચ પ્રકારના જ્યોતકી દેવ રહે છે. તે ઉપર બાર દેવ લોકમાં વૈમાનવાસી દેવ રહે છે. તેઓ કોઈ સમયે પોતાની ઈચ્છાથી અને કોઈ મંત્રને વશ થઈને પૃથ્વી ઉપર આવે છે, પણ કોઈને દુઃખ દેતા નથી. તેમના ઉપર નવ ગ્રીવેક તથા પંચ અનુત્તર વિમાની દેવ રહે છે. તેઓ ઘણા સામર્થ્યવાન્ હોય છે અને કદિ આપણી પૃથ્વી ઉપર આવતા નથી. પૃથ્વીથી ઉંચે તથા નીચે જે દેવ કહ્યા તેમાં જે જીવ તપસ્વી હોય તથા સારા પરિણામવાળો હોય તે ઉપજે છે પણ કેવળ પાપવાળો જીવ તે દેવમાં જવા પામતો નથી. અસલને વારે માણસો આડમ એટલે

"અને ભવિષ્યકથન કરનારા લોકો કહે છે કે એ માનવ પિતાનો અથવા કોઈ "જીવતા માણસનો પુત્ર ન હતો, પણ સુંદર સાધ્વી સ્ત્રીના ઉપર માયિક પિશાચના "વ્યભિચારી પ્રપંચથી ચમત્કારિક રીતે ગર્ભ રહી ઉત્પન્ન થયો હતો."

સ્કોટલંડમાં એવો દાખલો જોવો હોય તો ડમેલઝિયરની સ્ત્રી અને ટ્વીડનાં પિશાચની વાત જૂઓ—Note M., Lay of the Last Minstrel. હિન્દુસ્થાનમાં એવો દાખલો જોવો હોય તો અમારા પોતાના જ પુસ્તકમાં શિલાદિત્યનો વૃત્તાંત જૂઓ; તેમ જ વળી ઉષા (ઓખા) અને અનિરૂદ્ધનો દાખલો છે; તથા કમળાકુંવરીનો પણ છે, in Captain Westmacott's Article on Chaadwr in Assam, Journal Bengal Asiatic Society, IV. 187, *et cet.* આ વાર્ત્તાઓ સંબંધી બટલર આ પ્રમાણે કહે છે:-

"પ્રાચીન શૂરવીરોએ કર્યું તે પ્રમાણે નહિ. તેમણે તો પોતાના નીચ રીતે જન્મ થયાનું સંતાડી રાખવાને (તેઓની શકભરેલી રીતે ઉત્પત્તિ થયેલી જાણીને અને પોતે શૂરવીર જાતિના છે એવું પદ લેવાને) જ્યુપિટર અને બીજા દેવતાઓને તેમની માના યાર ઠરાવ્યા (જે વિષે પ્રાચીન કાળના હોમરે પ્રથમ જ ચાબખા બનાવ્યા છે.)"

Hudibras Part I. Canto II. V. 211--218.

ત્રણ ઉપવાસ કરીને દેવોને અહિં તેડાવતા હતા, પણ આ સમયમાં તો કોઇ પ્રકારે કોઇના તેડાવ્યા તે આવતા નથી.[૧]

ભૂત વિષેના લોકમાં ચાલતા વ્હેમો છે, તેમાં **ભૂત**, **પિશાચ** માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તે વિષે વ્હેમ મુખ્યત્વે છે. જૂદા દેશોમાં અને જૂદી વેળાએ માણસનામાં ભૂત શી રીતે પેસે છે તથા તેઓની સત્તા તેમના ઉપર કેટલી ચાલે છે એ સંબંધી કઠિણ અને સામાન્ય વિષય વિષે લખવાને અમને ઠીક લાગતું નથી.[૨] પણ આ ઠેકાણે અમારા વાંચનારને

---

૧ **બિશપ પિયરસન** કહે છે કે, "આ પ્હેલું આકાશીય **સ્વર્ગ**, જ્યાં ઈશ્વર "પોતાનો તંબુ મારે છે, અને જ્યાં 'તે વાદળાંને પોતાનું વાહન કરે છે, અને પવ- "નની પાંખ ઉપર ચાલે છે; તે બીજું **સ્વર્ગ** કે જે **સૂર્ય** અને **ચન્દ્ર**, બે મહાન્ "પ્રકાશ, અને અગણિત **તારા** તેઓ માંહેલા એક કરતાં બહુ મ્હોટા છે, તેઓનું "સ્થાનક છે, તેના કરતાં મહિમામાં વધારે કનિષ્ઠ છે તે પ્રમાણે જગ્યામાં તેવું નથી. અને "તોય પણ એ બીજું **સ્વર્ગ**, ત્રીજું **સ્વર્ગ** જે **સેંટ પાલ**નું સ્થાનક છે તે કરતાં જેટલું "નીચે છે તેટલું પ્હેલા **સ્વર્ગ**થી ઉંચું નથી. એ **સ્વર્ગ**માં **ઈશ્વર**નો મહિમા વરોલો છે, "તેથી તેનું તેજ **તારા**વાળા આકાશની ઝાંખી પડતી સુંદરતા ઉપર જેટલું શ્રેષ્ઠપણું "મેળવે છે તેટલું શ્રેષ્ઠપણું **સૂર્ય**નું તેજ ભમતા વાદળની કાળાશ ઉપર મેળવી શકતું નથી. "કેમકે જગત્‌ના આ મ્હોટા દેવલમાં **ઈશ્વર**નો પુત્ર મુખ્ય યાજક છે. જે **સ્વર્ગ** આપણે "જોઇયે છિયે તે માત્ર પડદો છે, અને જે તેના ઉપર છે તે પવિત્રમાં પવિત્ર છે. આ "પડદો મૂલ્યવાન્ અને મહિમાવાન્ છે, પણ એક દિવસ ફાટવાનો છે. અને દયાસ્થાન "તથા દેવદૂતના કરતાં પણ બહુ વધારે મહિમાવાળી જગ્યામાં આપણને દાખલ કરશે. "કેમકે આ ત્રીજું **સ્વર્ગ** આશીર્વાદ પામેલા દેવદૂતો જે નિરંતર મહાસન આગળ ઉભા "રહે છે તેઓનું યોગ્ય સ્થાનક છે.

(આ રૂપક **ઈઝરાયલ** લોકોના દેવલનું છે. એ દેવલને ત્રણ ખંડ હોય છે; પ્હેલા ખંડમાં તેઓ માંહેલાં સર્વે કોઈ જઈ શકે છે; બીજા ખંડમાં માત્ર યાજકોથી જ જવાય છે. આ બીજા ખંડ અને ત્રીજા ખંડની વચ્ચે પડદો રહે છે, તે જે યાજક કેટલીક ક્રિયાઓ કર્‍યા પછી યોગ્ય થયો હોય છે તે પોતાના હાથમાં બલિદાન લઈને ઉંચો કરી માંહ પ્રવેશ કરે છે, બીજા કોઈથી જવાતું નથી. માંહ્ય સામું દયાસ્થાન કરેલું હોય છે, તેના ઉપર વાદલ કુહાડેલું હોય છે અને આસપાસ બે દેવદૂત કુહાડેલા હોય છે.

એ પ્રમાણે પ્હેલું **સ્વર્ગ** સાધારણ છે. બીજા **સ્વર્ગ**માં **સેંટ પાલ** જેવાથી જ જવાય છે, ત્યાર પછી પડદો આવે છે તે ઉપાડીને **ખ્રિસ્ત** પોતાના લોહીનું બલિદાન પોતાના હાથમાં લઈને દયાસ્થાનમાં **મહાયાજક** રૂપે પ્રવેશ કરીને મધ્યસ્થ થાય છે.

૨ તો પણ આ વિષય ઉપર થોડાં પ્રમાણોને માટે, આ પ્રકરણની સમાપ્તિયે ન ટીપ છે તે જૂવો. **ડાક્ટર જોનસન**ના શબ્દો પ્રમાણે "દુષ્ટ માણસો હોય "ત્યારે **દુષ્ટ પિશાચ** કાં ન હોય; ને દેહવાન્ દુષ્ટ પ્રાણી હોય ત્યારે અદેહવાન

સૂચવવાની અગત્ય છે કે, ગૂજરાતમાં ભૂત માણસોમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરે છે તે સંબંધી વર્ણનનો આધાર અમે એક ગ્રંથ ઉપર રાખિયે છિયે. તેનો કર્ત્તા ખરેખરો વ્હેમ વિનાનો છે અને પોતાના દેશિયોને એવા પ્રકારે બોધ કરે છે કે "ભૂત સરખું કાંઈ છે જ નહિ, પણ જેનો શક પડે છે તેના સાધારણ "રીતે ખુલાસા થઇ શકે છે."[1]

એ ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, "કેવળ ભૂત નથી એમ કહિયે તો તે હિન્દુ શાસ્ત્રથી "ઉલટી વાત છે. ખ્રિસ્તિના બાયબલમાં અને મુસલમાન શાસ્ત્રમાં પણ "ભૂતની હૈયાતી કબૂલ રાખેલી છે માટે ભૂત જાતિ છે, એ વાત જૂઠી પાડી "શકાય નહિ[2] પણ આ સમયમાં તો એવી રીતે કે, જ્યારે ભૂતોની વાતો "સાંભળેલી દશ હજાર ભેળી કરિયે ત્યારે તેમાં એક વાત સાચી હશે એવા "અનુમાનથી તથા શાસ્ત્રના વિશ્વાસથી હું લખું છું. પણ મારા દેખવામાં "સાચી વાત આજ સુધી આવી નથી.

"હિન્દુ શાસ્ત્રમાં ભૂતની વાતો વિસ્તારીને લખી છે, તેનો અભિપ્રાય "જણાય છે કે, જે માણસો પવિત્રપણે રહેશે નહિ તથા જૂઠું બોલવા આદિ "દોષ કરશે તે મરીને ઘણું દુઃખ પામશે; તે માટે પવિત્ર રહેવું, અને પાપ "કરવું નહિ. વળી દુષ્ટ ચાલવાળાના શરીરમાં પેશીને ભૂત દુઃખ દેશે તે માટે "સારી ચાલ રાખવી. એટલો જ શાસ્ત્રકરવાવાળાનો અભિપ્રાય જણાય છે. "પણ તે ઉપરથી લોકોને ઘણો ભ્રમ ઉત્પન્ન થઈને બહુ દુઃખ થાય છે, "માટે મને એ વાત દુરસ્ત લાગે છે કે લોકોમાંથી ભૂતનો ભ્રમ જાય અને "જેમ કહેવત છે કે 'મનસા ભૂત અને શંકા ડાકણ' એનો અર્થ બરાબર "સમજાય તો બિચારા ભોળા લોકો હેરાન થાય નહિ."

બીજે ઠેકાણે એ ગ્રન્થકર્ત્તા કહે છે કે, "જ્યારે કોઈ માણસનું મન "કાંઈક વાયુ આદિકના રોગથી ઉદાસ થાય છે ત્યારે મનમાં મુંઝાય અને "કાંઈ બોલે નહિ તે સમયે તેનાં સગાં તથા પાડોશી ભેગાં થઈને પૂછે છે કે,

---

"દુષ્ટ પ્રાણિયો હોય તે અમે અમારી મેળે વધારે આશ્ચર્યકારક લેખી શક્તા નથી." અને દેહમાં ભૂત આવતાં એવું માનવાને અમારા મનમાં કાંઈ આનાકાની નથી, પણ હવણાં તે આવે છે કે નહિ તે કોણ જાણે.

૧ પૃષ્ઠ ૩૫૯ની ટીપ અંક ૧ જૂવો.

૨ *Vide* Bishop Hall's Contemplations:—"સારાં અને નઠારાં બન્ને પ્રકારનાં ભૂત છે, એવી સત્યતા સદા નિઃસંશય મૂર્ત્તિપૂજક, યાહુદી, અને ક્રિશ્ચિયનો માનતા આવેલા છે, પણ વ્હેમના આંધળા સમયમાં થોડી સત્યતા સાથે વધારે કપટ-કાર્થ ભળેલાં હતાં અને ઠગારા માણસો અને જૂઠાં પિશાચ મળીને વિશ્વાસુ જગતને ઠગતાં હતાં."

"તમને શું થાય છે? ત્યારે તે માણસ ક્હે છે કે મારો જીવ મુંઝાઈ જાય છે. "અને મને કાંઈ ખબર પડતી નથી ને એમ થાય છે કે હવણાં રોવા માંડું. "પછી પૂછનારા લોકો ક્હે છે કે તું કયાં ગયો હતો, અને કોઈ ઠેકાણે બીન્યો કે "ઝબકયો છું! પછી તે માણસ વિચાર કરવા લાગે છે તેવામાં ત્યાં ઉપરા- "ઉપરી જે માણસ આવે છે તે પૂછવા લાગે છે, એટલે બિચારો ભોળો "માણસ રોવા લાગે છે. પછી સર્વે લોકો ક્હે છે કે, આ તો કયાંકથી વળ- "ગાડ લાગ્યો છે અને એ ભોળો માણસ પણ મનમાં નિશ્ચય કરે છે કે "મને ભૂત વળગ્યું છે. પછી તે તોરમાં શરીર ધ્રુજાવા લાગે છે. એમ થોડે "થોડે ધ્રુજ વધતાં ઘણું ધૂણવા લાગે છે, તે એવું કે ભૂતના ભ્રમ વિનાનું "માણસ જાણી જોઈને પોતે એના જેવા ચાળા કરવા લાગે તો તેના જેવું "બરાબર ધૂણતાં આવડે નહિ. અને ઝાઝા દિવસના અભ્યાસથી આવડે "પણ ખરૂં એમ જણાય છે, અને ભ્રમવાળો માણસ જરૂર એમ સમજે છે "કે આ મારા શરીરમાં ભૂત આવીને ધૂણે છે પણ હું ધૂણતો નથી."[૧]

નિબંધકર્ત્તા વળી લખે છે કે, "મારો સગો એક બ્રાહ્મણ મરી ગયા "પછી સાત મહિને તેની બાયડીના શરીરમાં આવીને ધૂણવા લાગ્યો. તે "બાયડી જાતે ઘણી ગરીબ છે, પણ ધૂણતી વેળાએ એવો ધમધમાટ કરવા "લાગી કે તેની સામે ઉભાં ર્‌હીને જવાબ દેવાની શક્તિ કોઈને ર્‌હે નહિ.

---

૧ તીનેવલીમાં જે બને છે તેનું વર્ણન નીચે આપેલું છે, તે આની સાથે બરાબર મળતું આવે છે: "જો કોઈ માણસને ટાઢિયો તાવ ચડવા માંડે અથવા પિત્તવિકારથી "માથું ભમવા માંડે તો તેની વગર કેળવાયલી મનઃકલ્પનાથી એમ માની લે છે કે મને ભૂત "વળગ્યું. પછી તે આડુંઅવળું માથું હલાવા માંડે છે, એક ટશે ને ટશે જોઇ ર્‌હે છે "અને બીજો બધો ડોળ પણ તે જ પ્રમાણે કરી દઈને ધૂણવાને મંડી જાય છે; અ "આસપાસ ઉભાં ર્‌હેલાં હોય છે તે દોડી જઇને પુષ્પ, ફૂલફલાદિ ભેટ લઈ આવે છે "અથવા કૂકડા કે ઘેટાનું બલિદાન આપવાને તે લાવીને રજુ કરે છે. See "The Tinnevelly Shanars," by the Rev. K. Caldwell, B. A., printed for the Society for the Propagation of the Gospel, in A. D. 1850. વળી ટ્વેલ્ફ્થ નાઇટ નામે શેકસપિયરના નાટકમાં ત્રીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમ અતિશય રમુજી દેખાવ છે, તેનો મૂળની સાથે મુકાબલો કરો. એમાં માલવોલિયોને ભૂત આવ્યું હોય એમ ઠરાવ્યું છે; તે આનંદી જણાય છે અને ઉદાસી જણાતો નથી તેથી તેનું ઘેલાપણું ભૂત વળગ્યું હોય તેના સરખું જણાતું નથી, પણ ઓલિવિયા નીચે પ્રમાણે બોલે છે તેથી આ વિષેનો ભેદ ભાગી જાય છે:—

"જો ઉદાસીપણું, અને આનંદીપણું એ બે ઘેલાપણાનાં સરખાં જ કારણ હોય તો 'હું તેના જેવી ઘેલી છું."

"આવે સમયે તે મરનારને એક મિત્ર ત્યાં આવ્યો એટલે તે ધૂણનારિયે "કહ્યું કે આવ ભાઈ! આપણે એક દિવસે એકાન્તે બેઠા હતા, ત્યારે મેં તને "શું કહ્યું હતું તે સંભારી જો. એટલે એણે કહ્યું કે, હા, એ વાત મને સાંભરે "છે. પછી તેનો પાડોશી વાણિયો ત્યાં આવ્યો, તેને એ ધૂણનારિયે કહ્યું કે અલ્યા "વાણિયા! મેં તને રૂપિયા આપ્યા છે તે હજી સુધી કેમ મારી બાયડીને તેં "કહ્યા નથી? એટલે એ વાણિયે કહ્યું કે, હા, તમારા રૂપિયા સાડી પંચોતેર "મારી પાસે છે તે હું તમારી વહૂને આપીશ. પછી તો એ બાઇયે નિત્ય "ધૂણવા માંડયું અને એવી વાતો કહેવાથી લોકોમાં અચરજ જેવું થયું તેનો "અમે તપાસ કરી જોયો ત્યારે એવું જણાયું કે એ બ્રાહ્મણ પોતાના મિત્ર સાથે "એકાન્તે નિરંતર વાતો કરતો હતો, તેથી એ બાઇયે તો અનુમાનથી કહ્યું; "પણ એ ભોળે માણસે એમ જાણ્યું કે મારે મિત્રે મને એક દિવસ કહ્યું "હતું કે મારે દીકરો નથી તેથી હું મરીશ તો મારી ગતિ નહિ થાય, "કેમકે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કેઃ–

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ।

"ભાવાર્થ—જેને પુત્ર નથી, તેની ગતિ નથી અને નક્કી તેને સ્વર્ગ "પણ મળતું નથી.

વાણિયે પણ એમ જાણ્યું કે એ બાયડીના શરીરમાં "આવીને "બોલે છે તે કહી દેશે, તેથી હું પ્હેલો જ કાં કહું નહિ? એમ જાણીને "સાચી વાત કહી દીધી. બહુ લોકોને એ વાણિયા ઉપર ભ્રમ પણ "હતો, તેથી બાઇયે અનુમાનથી કહ્યું હશે, પણ સાચી વાત ઠરી.[1] પછી

---

૧ મરણ પામેલાંના પિશાચ સાથે વ્યવહાર ચલાવવાને મનુષ્યપ્રાણીના હૃદયમાં બલકટ વલણ હોય છે. "તેઓનાં છેલ્લાં મૃત્યુપત્રોની વ્યવસ્થા કરવાનું આપણા ઉપર "પડેલું હોય છે તે; તેમનાં છોકરાંની અંદર તેમની મ્હોંકળા અને રીતભાત જે આબેહુબ "રહી ગયેલી હોય છે તે; છોકરાંની સંભાળ રાખવાનું કામ આપણને સુપ્રત "કરેલા તેમના અપૂર્ણ રહેલા પ્રયોગનું સ્પષ્ટીકરણ; આપણને આપેલા સુખના ભોગ, "એ સર્વે તેમને આપણી સાથે ગુંથી નાંખે છે. આપણે ઈચ્છિયે તોય પણ આપણને "આવતાં સ્વપ્ન પણ આપણા મ્હોં આગળથી તેમને ખસેડી દેતાં નથી; આપણી વાર્તાઓ "તેમના વિષે હોય છે; આપણાં દેવલો જે આપણી સદાની જવરઅવરની જગ્યા "છે તેઓની આસપાસની હવણાંની ઘોરો ઉપરના લેખ (જે ઘોરો અસલના વારાથી "દરવાજાના ઝાંપા આગળ હારબંધ હોય છે.) જે ગ્રામ્ય સ્થિતિમાં છે અને તેવા છે, તેથી "મારા હાલના કામને માટે ઠીક પડે એવા છે તે સર્વે, મનુષ્યપ્રાણીનાં હૃદયમાં મરણ "પામેલાની સાથે વાતચિત કરવાના ભાવ છે તે બતાવી આપે છે; વિદ્યાખાતામાં બહુ

"હું એક દિવસ ત્યાં ગયો ત્યારે મને સર્વ લોકોએ કહ્યું કે તમારે પણ "કાંઈ પૂછવું હોય તો પૂછો, બરાબર દાખલો મેળવી આપશે. પછી એ "ધૂણનારીનો ધણી જેમ મને બોલાવતો હતો તેમ તેણે મને બોલાવ્યો, "ત્યારે મેં કહ્યું કે આપણે બેને લેવડદેવડના હિસાબમાં ભૂલ રહે છે, તે "બહુ સારૂં થયું કે આજે તમે આવ્યા છો તો તેનો ખુલાસો થશે ત્યારે તે "બાઇયે ધૂણતાં ધૂણતાં મ્હોંડેથી હિસાબ ગણી આપ્યો એટલે તેના "ધણીના હાથનો લખેલો ચોપડો મેં તેના મ્હોં આગળ મૂક્યો અને કહ્યું "કે આ ચોપડામાંથી તમારૂં લખેલું નામું વાંચીને મને સમજાવો. તે "સમયે એ બાઈનાથી એમ બોલાઈ જવાયું કે હું ચોપડાના અક્ષર ભણી "નથી. તે સાંભળીને સૌ લોકો હસવા લાગ્યા, અને મારા મનમાં નિશ્ચય "કર્યો કે, આ ભૂતની વાત કેવળ જૂઠી છે. મેં એ બાઈને જે જે પૂછ્યું તેનું "ઉત્તર તેનાથી આપી શકાયું નહિ. અને બીજા લોકો પૂછતા હતા કે તમારા મામાનું "નામ શું, કાકાનું નામ શું? તેના ઉત્તર તરત થતાં હતાં. પણ મેં પૂછ્યું "કે ફલાણે ફલાણે દાહાડે આપણે બે જણા વાંચતા હતા તે ચોપડીનું નામ શું? "ત્યારે તેનો જવાબ ન થયો. ત્યારે મેં જાણ્યું કે બીજું તો સર્વે કહેવાય."

ગૂજરાતમાં એવો ચાલ છે કે વગડામાંનાં ઝાડ કોઈ કાપીને લઈ જાય તે સારૂ ઝાડની રક્ષા કરવાને અર્થે તેઓની ઉપર સિંદુરનાં ત્રિશૂલ કરે છે અથવા તેનો જોગ આવે નહિ તો આસપાસથી ઈંટાળા પથરા એકઠા કરીને ઝાડના થડમાં નાંખે. ત્યાર પછી જે કોઈ ત્યાં આગળ થઈને જાય તે એક બે ઈંટાળા નાંખતું જાય. તેનું કારણ તે એમ સમજે છે કે આ ઠેકાણે કોઈ દેવનું સ્થાન છે. તેમાં કેટલાક તો કારણ સમજ્યા વિના દેખાદેખીથી ઈંટાળા નાંખે છે. જો પથરાવાળી જમીન હોય નહિ તો જૂના લૂગડાનો કટકો તે ઝાડને વળગાડે છે. પછી બીજા પણ લૂગડાં ચડાવતા જાય છે અને "ચિંથરિયા મામા"નું સ્થાનક એ રીતે થઈ પડે છે. આવાં સ્થાનક ઘણું કરીને જે દેશમાં ઝાડની અછત હોય છે ત્યાં બહુ જોવામાં આવે છે. તેના વળગાડના ભ્રમથી માણસ હેરાન થાય છે. સ્ત્રિયોએ માનની ખાતર ભૂતને મામાનું નામ આપેલું છે. પુરૂષો ઓછા વ્હેમી હોય છે પણ સ્ત્રિયો તે ઠેકાણે થઇને જાય તો એક પથરો નાંખવાને કે એક લૂગડું ચડાવવાને ભાગ્યે જ ભૂલી

"વૃદ્ધિ પામેલા લોકોનાં લખાણ અને અતિશય જંગલી લોકોના વ્હેમ અને રીતભાત "એ બંને સરખી રીતે તે ભાવ દર્શાવી આપે છે." Four Sermons Preached before the University of Cambridge, in November, 1849, by the Rev. F. F. Blunt, B. D., Margaret Professor of Divinity P. 2

જાય છે. જો કદાપિ પાસે વધારાનું લૂગડું હોય નહિ તો તેને બદલે પ્હેરેલા લૂગડાંમાંથી તાંતણા ફ્હાડીને પણ ચડાવે છે. જો ભૂલી જાય તો એ ભ્રમથી કોઈક બાયડી ધૂણીને બોલે છે, જે "હું મામો છું, એ "મારા સ્થાન પાસેથી નીકળી, પણ મને ચિંથરૂંયે[૧] ચડાવ્યું નહિ, તેથી હું "એને વળગ્યો છું." કોઈક ઠેકાણે વગડામાં ડુંગરની ધાર જેવું હોય ત્યાં કેટલાક પથરાનો ઢગલો કરવામાં આવે તો પછી ત્યાં થઈને દરેક જનાર દેવનું સ્થાનક સમજીને એકેકો પથરો ચડાવતું જાય અને અહિં જો કોઈ દેરડી ચણાવે તો તેનું ઘર મંડાય. કોઈ માણસ મરાયું હોય અથવા ઘાયલ થયું હોય ત્યાં આગળ પણ એવાં સ્થાનક થાય છે.[૨]

---

૧ સ્ત્રિયો વધારે વ્હેમી હોય છે તે વિષે આપણો દુર્દર્શી જેમ્સ રાજા નીચે પ્રમાણે કારણ બતાવે છે:-

"કારણ સ્હેલું છે, કેમકે પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીનામાં મનની નબળાઈ વધારે હોય છે "તેથી કરીને પિશાચની મહા જાળમાં સપડાઈ જવાનું વધારે સ્હેલું છે, આ વાત ઈવને "પ્રારંભમાં સાપે ઠગવાથી સાચી ઠરી ચૂકી છે અને તે વેળાથી સ્ત્રીજાત સાથે તે વધારે "હળી ગયું છે."

હારાવતીમાં આને મળતા ચાલ વિષેનું કર્નલ ટૉડ વર્ણન આપે છે:-"અર્દ્ધે રસ્તે; "અમે છૂટા પથ્થરની છાપરા વિનાની જગ્યા પસાર કરી, તેમાં ભીલની દેવી હતી, "આ થાનક કાંટાની ઝાડીમાં ઝાડોની ઘટામાં હતું. ત્યાં વટેમાર્ગુઓએ દુષ્ટ પિશાચોથી, "અથવાં મને તો લાગે છે કે, તેમને ભીલ લોકો જ તેઓએ ધારેલા તેઓનાથી, પોતાનું "રક્ષણ થવાને વનદેવીને ભાતભાતના રંગનાં વસ્ત્ર ચડાવેલાં ડાખળિયોએ લટકી રહ્યાં "હતાં." તે પોતાની ટીપમાં એક વધારે વાત ક્હે છે કે, આવા પ્રકારનો ચાલ આફ્રિ-"કામાં ચાલે છે, તે વિષેનું વર્ણન, પાર્કે આપેલું છે." Rajasthan I; 662.

૨ આવા પ્રકારના શંકુ આકારના પથ્થરના ઢગલા (ચગા) મરણ પામેલાના સંબંધમાં કરવામાં આવેલા એવું સ્કૉટના નીચેના કથન ઉપરથી જણાય છે.-

"શંકુ આકારના ઘણા એક પુરાતન મિનારા ઉપર, જ્યાં મહાન્ હાકેમોની વાનીનાં "પાત્ર ઢંકાયલાં પડી રહ્યાં છે."

Scott, *Vide* "The Lay of the Last Minstrel," Canto III, 29, and Note 2, U.

અસફખાનની સરદારી નીચે, અકબરના લશ્કરની સામે લડતાં, ગઢ મંડલાની રાજ્યકર્ત્રી રાણી દુર્ગાવતી મરણ પામી, અથવા તો તે રાણીના કુટુંબના એક લેખમાં (*Vide* As. Res. XV., P. 437,) લખે છે કે, "દુર્ગાદેવી જે હાથી ઉપર બેઠી "હતી, તેના હાથમાં તરવાર હતી, તે વતે તેણિયે પોતાનું માથું કાપી નાંખ્યું; તે "પરમાત્માની સાથે મળી ગઈ; તેણિયે સૂર્યનું મંડલ ભેદ્યું. જ્યાં આગળ તે પડી, ત્યાં "જ તેને ભૂમિદાહ દીધો, એવું, બેંગાલ એશિયાટિક સોસાઇટીના વૃત્તપુસ્તક, ૬ને પૃ.

પૂર્વજ દેવ (पितृ), એટ્રસકન લાર અથવા ગ્રિશિયન નાયકની પેઠે પોતાના રહેઠાણુની જગ્યાએ ભટકતા ફરે છે, અને તેઓ તે જગ્યાના રહેવાસિયોના ભય મટાડે છે, અને સુખ કરે છે. ઘણી વાર તે સર્પ થાય છે

"૬૨૮ માં એક જણ લખે છે, અને તેની દાહભૂમિ ઉપર રસ્તે થઈને જનારા લોકો, "તે પર્વત ઉપર ધોળા પથ્થરની સારી જાત છે તેમાંથી સુંદરમાં સુંદર પથ્થર શોધી "કહાડીને ચડાવા જોઇયે એમ સમજે છે; તેની પાસે બે ખરાબા છે તે તેની નોબતો "પથ્થર રૂપ થઈને પડેલી છે એમ લોકો માને છે; અને આશ્ચર્યકારક વાતો એવી ચાલે "છે કે, રાતના શાન્તપણાની વેળાએ પાસેનાં ગામડાંના લોકોને કોઈ કોઈ વાર તેના અવાજ "સંભળાય છે."

લોગન પોતાના પુસ્તકમાં ('Scottish Gael,' ii., 371) લખે છે કે હાય-"લાંડર લોકોમાં ચગામાં પથ્થર નાંખવાનો જાણીતો થયેલો ચાલ બે પ્રકારના જૂદા "જૂદા વિચારથી પડેલો છે. એક કારણ તો એમ છે કે, મરણ પામેલાને માટે તેઓ "માન ધરાવતા હોય તેની ભૂમિદાહ ઉપરની જગાનું કદ વધી મ્હોટું થવાથી તેના વિષે "સ્મરણ ઘણી મુદત સુધી રહ્યાં કરે છે એમ તેઓ માને છે, અને તે જ ઉપરથી, માણસ "જ્યારે જીવતું હોય છે ત્યારે તેને તૃપ્ત કરવાના વિચારથી તેને એમ કહેવામાં આવે છે કે "હું તમારી ચગામાં પથ્થરોનો વધારો કરવાને ચૂકીશ નહિ. આ ઉપરથી એમ જણાઈ "આવશે કે આવા પ્રકારનું લક્ષ આપવાથી અને મ્હોટી કબરથી આત્મા બહુ રાજી થાય છે, "એમ માનવામાં હતું. પણ સેલ્ટ લોકોના કરતાં જરમન લોકોના વિચાર જૂદા પડેલા "જણાય છે, કેમકે મરણ પામેલાના ઉપર મ્હોટી કબરો કરવામાં આવે તો તેને તે "દુઃખદાયક થઈ પડે છે, એવા વિચારથી તેઓ ભૂમિદાહને સ્થાને માટીનાં ઢેફાં "ગોઠવે છે. ચગા વધારવાને પથ્થરો નાંખવાનું બીજું કારણ એ છે કે, અપરા-"ધિયોના દહનસ્થાનની જગ્યા, ધિઃકાર અથવા શાપની સાથે, એથી કરીને ઓળખમાં "રહે. આ ચાલ ડાકટર સ્મિથના કહેવા પ્રમાણે, ડ્રુઈડોએ દાખલ કરેલો છે. આવા "બે કેવળ ભિન્ન વિચાર જણાવવાને એક જ રીતિ ચલાવવામાં આવે એ આશ્ચર્યકારક "વાત છે; તોય પણ, ખરી વાત તો એમ જ છે. અને ગ્રંથકર્ત્તા પોતાની યુવાવસ્થામાં "આપઘાત કરેલાની ઘોર આગળથી પસાર થતાં ચાલ પ્રમાણે પથ્થર નાંખવાને કદિ "વિસરી ગયો નથી. આમ કરવાનું ખરૂં કારણ તો એમ જણાય છે કે, સેલ્ટિક પુરાણ "પ્રમાણે, મરણ પામેલાનાં પિશાચને ઘોરની આસપાસ આંટા મારવાનું સુજ્યું હોય "છે તે શાન્તિ પામે.

ડાન નામની એબરડિનશાયરની કવિતાની ટીપમાં આલફોર્ડ પરગણા સંબંધી નીચે પ્રમાણે છેઃ--"જેઓને વિષે બહુ વાતો ચાલેલી એવા લેનટર્ક સરખા મ્હોટા "ચગો cairns અહિયાં ઘણા છે; તેઓ વિશાળ કદના છે; કેટલાક લોકો એમ ધારે "છે કે, ભયને સમયે ચેતવણી આપનારાં એ સ્થાન છે, પણ એ માંહેલા ઘણા ખરા, "નીચવાણની જગ્યામાં છે, તેથી મને લાગે છે કે, દેશનું ભલું કરનારા મહાન લોકોની "ભૂમિદાહની જગ્યાઓ હશે. હવણાં સુધી પણ હલકી પ્રતિના લોકોને કાંઈ બક્ષિસ

અને ઘરની પાસે રહે છે, તેને ઘરનાં માણસ માન આપે છે. ગૂજરાતમાં એમ માનવામાં છે કે જ્યાં ધન ડાટયું હોય ત્યાં સર્પ રહે છે અને જેનો જીવ પોતાના ધનમાં રહી ગયેલો હોય છે એવા સર્પ થઇને તે ઉપર રહે છે. નિબંધકર્ત્તા કહે છે કે, "એક શ્રાવક વાણિયાને ઘેર બે પરોણા આવ્યા.

"આપવામાં આવે છે ત્યારે તેના બદલામાં એક સામાન્ય વાક્ય કહેવામાં આવે છે કે "ખરે જો હું તમારી પછવાડે જીવતો હોઈશ તો તમારી ચગામાં એક પથરો ઉમેરીશ.' "અને આજે પણ, ઘણા ઘરડા લોકો, આવી ચગા આગળ થઈને જતા હોય તો "તેમાં પથરો નાંખ્યા વિના રહેતા નથી. ઘણા લોકોની ધારણા એવી છે કે, જ્યાં "આગળ શરીર ડાટયું હોય છે ત્યાં આગળ તેનું ભૂત ભટક્યાં કરે છે, અને જેમ જેમ તેના "ઉપરની ચગા ઉંચી કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે પૃથ્વી ઉપરથી આકાશમાં ઉંચું ચડે છે.'

હોક લોકર (Speaking of Grenadilla in his Views in Spain, quoted in Ellis's Edition of Brand's Popular Antiquities) કહે છે કે, "કેટલાક અભાગિયા દુઃખી માણસો રસ્તામાં કમોતે માર્યા ગયા હતા, ત્યાં આગળ "ઉભા કરેલા બે ત્રણ ક્રોસ આગળ થઈને અમે ચાલ્યા. સો વશા તો એ માણસો માંહેલા "કેટલાક અચાનક બનાવ બનવાથી મરણ પામ્યા હતા, પણ બધાયનું ખૂન ઘાતકી "રીતે કરવામાં આવેલું કહેવાયું અને વાત ઉપરથી અમારા જાણવામાં આવી ગયું કે, "જે બીના, આગળ એક સો વાર કહેવામાં આવેલી હતી તેની તે જ છે. આવા અકાળ "મૃત્યુ થયેલાની ઘોર ઉપર પથ્થર નાંખવાની પુરાતન રીતિ હજી લગણ આખા સ્પેન "દેશમાં ચાલે છે. હેત અથવા વ્હેમથી ઉશ્કેરાઈને મરણ પામેલાને માટે પ્રાર્થના કરીને "આવા પ્રકારનું સ્મરણાર્પણ આપવામાં આવે છે; પણ એ કારણ સિવાય, એક ત્રાહિત "જન સરખો પણ, મરણ પામેલાને જે માન આપવાનું આપણા દેશાચારમાં મૂળથી "જણાય છે, તેવા માનની ખાતર, મરણ પામેલાની ચગામાં પથ્થર નાંખવામાં સંતોષ "માની લે છે."

અમે જે નીચે દાખલો આપિયે છિયે (From Lepsius's "Letters from Egypt." Bohn, P. 216) તેમાં પથ્થર નાંખવાનું વલણ કેવળ જૂદા પ્રકારનું જણાઈ આવે છે.

"આ પર્વતની હારમાં (Gehel el Magepa) પ્રવેશ કરતાં પ્હેલાં, એક "જગ્યા, જે પથ્થરોના ઢગલાથી છવાઈ ગઈ હતી, અને તેઓની નીચે કોઇને ડાટેલું હતું "નહિ, તો પણ, મડદાંને ડાટવાના ઢગલા અથવા ચગા ધારી શકાય ત્યાં આગળ અમે "આવ્યા. જ્યારે જ્યારે ખજુરના વેપારી આ રસ્તે આવે (જેઓ માંહેલા કેટલાક "તેમના ગુંથેલા મ્હોટા ગોળ કંડિયા સહિત, અને તેમના ઊંટના હાંકનારા સહિત "અમને બીજે દાહાડે મળ્યા,) ત્યારે ત્યારે આ જગ્યાએ તેમની પાસે ખેરાત માગવામાં "આવે. જો કોઈ કાંઈ આપે નહિ, તો તેના કઠણ હૃદયને માટે અપશુકનની નિશાની "દાખલ, આસપાસ પડેલા પથ્થરોની આત્રી ખાલી ઘોર અથવા ચગા કરે છે. આવી જ "તરેહની ઘોરોનો એક જથો કોરસ્કોના રણમાં અમારા જોવામાં આવ્યો."

"ઘરધણી ચૌટામાં ગયો હતો અને તેની સ્ત્રી હતી તે તેમને બેસારીને પાણી "ભરવાને ગઈ. પરોણા ઘરધણીની વાટ જોતા બેઠા હતા તેવામાં, એક "મ્હોટો સર્પ નીસર્યો. એટલે એક પરોણે ઉઠીને લાકડીવતી દબાવ્યો, અને "બીજો પરોણો, સર્પને ઝાલવા સારૂ સાણસાની શોધ કરવા લાગ્યો. તેવામાં "પેલી બાઈ પાણી ભરીને આવી, તે પેલા સાપને ડાબેલો જોઇને બોલી કે "એને છોડી મૂકો, એ તો અમારો પૂર્વજ દેવ છે, તે મારી સાસુના શરીરમાં "આવીને ધૂણતો ત્યારે મારા સસરાનું નામ લેતો, અને ક્હેતો કે મારો જીવ "ધનમાં રહ્યો છે, તેથી હું સર્પ થયો છું; તે આ ઘરમાં રહું છું એમ "બોલતો હતો. એક દિવસ એ અમારા એક પડોશીને કરડ્યો હતો તેને "ઉતારવાને એક જતિ બોલાવ્યો, તે આવ્યો એટલે ધૂણીને કહ્યું કે, મારા "દીકરા સાથે અણે લડાઈ કરી તેથી હું એને કરડ્યો છું, તે ફરીને ન લડ-"વાનો કોઈ જામીન થાય તો ઉતરૂં. પછી એ પ્રકારે કરયું ત્યારે ઉતર્યો. "તે દિવસથી અમારાં પાડોશીને ઘેર પણ આ સર્પ નીસરે તો તેને કોઈ "ઝાલતા નથી. કદાપિ ઝાલીને બાર ગાઉ ઉપર મૂકી આવે તો પણ આજ "ઠેકાણે એ સર્પ પાછો આવે. એ ઘણી વાર મારા પગની ઠેસે આવ્યો હશે "પણ મને કોઈ દિવસ કરડ્યો નથી. કોઈ વાર હું પાણી ભરવા ગઈ હોઊં "અને મારૂં છોકરૂં ઘરમાં રોતું હોય તો એ સર્પ તે છોકરાને હિંચોળે છે, "એવું મારા જોવામાં ઘણી વાર આવ્યું છે. એમ કહીને સર્પને ઝાલવા "દીધો નહિ, પણ નમસ્કાર કરીને જવા દીધો. પછી જે તેણે એ પરોણાએ "તેને દબાવ્યો હતો તેણે પાઘડી ઉતારીને ક્હ્યું કે હે સર્પ બાપજી! તમને "દબાવ્યા તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. અમે તમારાં છોકરાં છિયે. એ "સર્પને પછી એક દિવસે મ્હોટે બીલાડે મારી નાંખ્યો, એટલે એ ઘરવાળે તેના "કડકા સ્મશાનમાં લઈ જઈને બાળ્યા અને તેની ચિતામાં પાંચ શેર ઘી, "એક નાળિયેર, અને અર્ધો શેર સુખડ નાંખી."

"ધોળકા નામના પ્રાચીન શહરમાં એક બ્રાહ્મણે કોઈ જગ્યા વેચાતી "લીધી, તેમાં ખોદતાં ભોંયરૂં નીસર્યું. તેમાં ધન ઘણું હતું, તે ઉપર એક "મ્હોટો સર્પ રહેતો હતો. તે સર્પે એક દિવસે બ્રાહ્મણને સ્વપ્નમાં આવીને "ક્હ્યું કે, અહિયાં મારૂં ધન છે તે ઉપર હું રહું છું, માટે આ ભોંયરૂં તારે "ખોદવું નહિ, અને આ મિલ્કતની ઈચ્છા તારે રાખવી નહિ. જો એવી "ઇચ્છા રાખીશ તો હું તારો વંશ ચાલવા નહિ દઊં. પછી સવારમાં એ "બ્રાહ્મણે તેલની કડાઇયો ઉકાળીને ભોંયરામાં રેડી, તેથી પેલો સર્પ મરી "ગયો. પછી ભોંયરૂં ઉઘાડીને ધન ક્હાડી લીધું, અને સર્પને ઘરના ચોકમાં

"સારી રીતે અગ્નિદાહ દીધો. પછી તે મિલ્કતવતી મ્હોટી ઈમારતો કરાવી, "પણ તેનો વંશ રહ્યો નહિ, અને તેની દીકરિયોનો પણ વંશ રહ્યો નહિ, "તથા તેનું જેણે ખાધું તેનો પણ વંશ રહ્યો નહિ, તથા વકીલનો તથા "ગોરનો પણ વંશ રહ્યો નહિ. આ વાત આસરે વર્ષ ચાલીશ ઉપર નીપજી છે."

આવી વાતો ગૂજરાતમાં ઘણી ચાલે છે, અને અમે આગળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે લોકોના માનવામાં એમ છે કે, જ્યાં ધન ડાટેલું હોય ત્યાં નક્કી સર્પ હોય.[1]

જીવતા માણસમાં ભૂત ભરાઈ પેસે છે તેને ક્હાડવાના ઉપાય જે ગૂજરાતમાં ચાલે છે તે વિષે 'ભૂતનિબંધ'માં વેદના કર્મકાન્ડમાંથી, અથવા બૌદ્ધ શાસ્ત્રો ઉપરથી, અને મુસલમાનની રીતિ ઉપરથી જે લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે અહિં અમે દાખલ કરિયે છિયે. કોઈ કોઈ વાર તો, જેને પીડા થતી હોય તેને સારૂં થાય એ વાત ઉપર મુખ્યત્વે કરીને ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અને કોઈ કોઈ વાર તો, કસુરથી જેની ભૂતગતિ થઈ હોય તેનો તેના દુઃખદાયક ભટકારામાંથી છૂટકો કરાવાનો ઉપાય કરવામાં આવે છે. એ બાબતનો એકેકો દાખલો અમારા વાંચનારની આગળ અમે રજુ કરિયે છિયે:-

નિબંધકર્ત્તા કહે છે કે, "આશરે ત્રીશ વર્ષ ઉપર, એક ચારણ કાઠિ-"યાવાડના સાયલાના ઠાકોર પાસે રૂપીયા માગતો હશે, તે દરબાર આપતે "ન હતો, તેથી, પેલો ચારણ પોતાની નાતનું ચાળીશ માણસ લઈને ધરણું "કરીને આવ્યો. તે ગામને દરવાજે આવતાં દરબારને જાણ થયાથી તેણે દર-"વાજા બંધ કરાવ્યા, ત્યારે ચારણના માણસોએ ગામ બ્હાર પડાવ કર્યો અને "તેમણે ત્રણ લાંઘણો કરી. પછી ચોથે દાહાડે ત્રાગાં કર્યાં, તેમાં કેટલાક "પુરૂષોએ પોતાના હાથ કાપ્યા, અને ત્રણ ડોશિયોનાં માથાં કાપીને દરવાજે "તોરણ બાંધ્યું, કેટલીક સ્ત્રિયોએ પોતાનાં સ્તન કાપ્યાં, ચાર ડોસાને ગળે "ઘાલ્યાં, બે છોડિયોને ગઢ સાથે પછાડી, અને પેલો ચારણ પિંડે તેલમાં "બોળેલો ડગલો પ્હેરીને બળી મુવો. તે બળતી વેળાએ એમ બોલ્યો કે, "હું તો મરૂં છું, પણ એ દરબારની મેડીમાં માથા વિનાનો ખવીસ થઈ તે "રહીશ, ઠાકોરનો જીવ લઈશ તથા તેનો વંશ પણ રહેવા દઈશ નહિ. "તે બળી મુવો ત્યાર પછી બીજાં માણસો પોતાને ઘેર પાછાં ગયાં.

૧ ઓરીએન્ટલ મેમ્વારની મૂળ આવૃત્તિના ભાગ બીજાને પૃષ્ઠ ૩૮૪ મે આવી જાતની ઘણી વાત છે.

"ચારણના મરણ પછી ત્રીજે દિવસે, ભૂતે રાણીને મેડી ઉપરથી નીચે "નાંખી દીધી, તેને શરીરે ઘણું વાગ્યું. બીજાં ઘણાં માણસોના જોવામાં "માથા વિનાનો ખવ્વીસ આવ્યો. પછી તે ઠાકોરના શરીરમાં આવીને ધૂણવા "લાગ્યો. રાતમાં તેની મેડી ઉપર પથ્થર નાંખવા લાગ્યો તથા એક દાસીને "વળગીને તેનો જીવ લીધો. એવી ઘણીક રંજાડ તે ભૂતે કરી, તેથી ધોળે "દહાડે દરબારની મેડીમાં કોઈ જઈ શકે નહિ એમ થઈ ગયું. પછી તે "ભૂતને કહાડવા સારૂ કોઈ જોગી, જતિ, ફકીર, બ્રાહ્મણ, આદિને દેશ- "પરદેશથી બોલાવ્યા. પણ જે કોઈ એ ભૂતને કહાડવા આવીને ઠાકોરને "ધૂણાવા બેસે, તેને જ, એ ભૂત ઠાકોરના શરીરમાં આવીને મારવા લાગે, "અને એવા હાકોટા કરે કે તેથી કહાડનારની હિમ્મત રહે નહિ. વળી "પોતાના હાથને પણ બચકાં ભરે. એવી રીતે વર્ષ પાંચ થયાં અને એ "ક્રમથી પાંચ માણસ મરી ગયાં, પણ કોઈનો ઉપાય ચાલ્યો નહિ. પછી "કોઈ પરદેશી જતિ તે દેશમાં આવ્યો હશે તેને ગાડી મોકલીને રૂડી "રીતિથી તેડાવ્યો. તે જતિ સાથે કેટલાંક માણસ હતાં, અને જાદુવિદ્યા "જાણવામાં તે ઘણો કુશળ ગણાતો હતો. તે એ ગામમાં આવ્યો. "પછી તેણે કેટલીક જણસો મંગાવીને પેલી મેડીમાં બેશીને પ્રયોગ "કર્યો. પ્રથમ તે મેડીને મંત્રેલા સૂત્રનો આંટો દીધો; તથા દૂધ ને પાણી "મંત્રીને ફરતી ધારાવાડી દીધી, લ્હોડાના ખીલા મંત્રીને મેડીમાં ચાર ખુણે "ચાર તથા બારણે બે માર્યા. પછી, તે મેડી લીપાવીને માંહે કોઈ દેવનું "સ્થાપન કર્યું, તરવાર ઉઘાડી મૂકી, દીવા ઘીના તથા તેલના કર્યાં. પછી તે મંત્ર "સાધવા બેઠો. દિન એકતાળીશનો પ્રયોગ કર્યો. કેટલાક પ્રકારના ઉતાર "મૂકાવ્યા તથા કેટલાક પ્રકારનાં બલિદાન લઈને રોજ સ્માશાનમાં જવા "લાગ્યો. પણ ઠાકોર તો બીજી જગ્યામાં રહ્યા રહ્યા ધૂણીને કહે કે, અલ્યા "મૂડિયા? તું મને કહાડવા આવ્યો છું, પણ હું જનાર નથી, અને એમાંથી "તારા જીવનું પણ જોખમ થશે, એમ બોલતો, જતિ તો મેડીની બારિયે "તથા જાળિયો વાશીને પ્રયોગ કરવા બેસતો. પણ લોકો એમ કહે છે કે એ "સમયે પણ તે મેડા ઉપર પથરા પડતા અને બારિયોનાં કમાડમાં "તથા જાળિયોમાં પથરા વાગતા. આ પ્રમાણે પ્રયોગ પૂરો થયેથી જતિના "માણસો ઠાકોરને મેડી ઉપર થાપના પાસે તેડી લાવ્યા, અને ત્યાંથી બોલ્યું "સંભળાય એટલામાં એ દરબારના માણસને રહેવા દીધું નહિ. પછી દાણા "નાંખીને તથા થાળી વગાડીને તેને ધૂણાવ્યો. તેણે ધૂણતાં કાંઈ મસ્તી "કરવા માંડી, તે સમયે પેલા જતિયે તથા તેના માણસોએ મળીને પેલા

"ઠાકોરને મારવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ. એવી રીતે એનું શરીર નિર્બળ
"કરીને પછી તે દરબારનાં બીજાં માણસોને પણ પાસે બોલાવ્યાં. ત્યાં હવન
"કરીને એક લીંબુ આગળ મૂકીને **ભૂત**ને કહ્યું જે, તું આમાં પેશ. પછી
"ધૂણનાર બોલ્યો જે તું તો શું, તારો પીર આવે તો પણ હું આ શરીરમાંથી
"નીસરનાર નથી. એમ કેટલીએક મ્હેનત કરતાં સવારથી તે બપોર
"વેળા થઈ. પછી એ મેડીથી નીચે ઉતરીને ચૉકમાં માંડલું કર્યું, કેટલાક
"પ્રકારના ધૂપ મંગાવ્યા, મંત્રીને પાણી છાંટ્યું; એમ કરીને પેલા **ભૂત**ને
"લીંબુમાં ઉતાર્યું. એટલે જે સમયે લીંબુ ઠેકવા લાગ્યું. તે સમયે જોનારા
"સૌ માણસોએ જતિનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં, અને એવો શોરબકોર
"કરવા લાગ્યા કે, લીંબુમાં **ભૂ**ત ઉતર્યું, **ભૂ**ત ઉતર્યું. પછી પેલું લીંબુ
"ઠેકતું જોઇને ધૂણનાર આશ્ચર્ય પામીને ધૂણતો રહી ગયો અને મનમાં
"જરૂર સમજ્યો કે, મારા શરીરમાંથી ભૂત આ લીંબુમાં ઉતર્યું. પછી
"પેલા જતિયે ગામના સૌ લોક દેખતાં ગામને ઉગમણે દરવાજે ક્હાડ્યું
"ને લીંબુ ઠેકતાં ઠેકતાં આડુંઅવળું ચાલે તો જતિ સોટી અડકાડે
"એટલે પાંશરે રસ્તે ચાલે. આ વેળાએ ડાકલાં વગાડનારા ભેગા લીધા
"હતા તથા ત્રિધાઇયાં, ઢોલ આગળ વાગતાં હતાં. કેટલાક માણસોના
"હાથમાં ઉઘાડી તરવારો અપાવી હતી. ઠાકોરને પણ સંગાથે લીધા હતા.
"**ભૂત** આગળ ચાલતું ગયું તેમ પછવાડે રાઇના દાણા, સરસવ તથા મીઠું
"વેરાવતા હતા. એ રીતે લીંબુ ગામને સીમાડે લઈ જઈને સાત હાથ
"ખાડો ખોદાવીને તેમાં ઉતાર્યું. પછી તે ખાડામાં રાઈ, સરસવ તથા મીઠું
"પૂરાવ્યું અને તે ઉપર ધૂળ તથા પથરા ગોઠવીને તેની સાંધોમાં સીસું
"ગાળીને રેડાવ્યું અને ખાડાની ચારે બાજુએ સવા સવા ગજ લાંબા
"ખીલા મંત્રીને ઠોકયા. જ્યારે લીંબુ સીમાડે પ્હોંચ્યું, ત્યારે કેટલાક લોક
"ક્હેવા લાગ્યા કે આપણા ગામના સીમાડાની બ્હાર એ **ભૂત**ને ડાટે તો
"ઠીક. પણ એ વાત સાંભળીને બીજા ગામના લોકો ઘણાક ત્યાં જોવા
"સારૂ આવ્યા હતા તેમણે કહ્યું કે તમારા ગામનો સીમાડો છોડીને
"અમારી હદમાં **ભૂત**ને ડાટશો તો અમારે ને તમારે મ્હોટો ટંટો થશે.
"પછી તે જતિએ ભ્રમવાળા લોકોને કહ્યું કે ચિંતા રાખશો નહિ. એ
"**ભૂત**ને હાથ સાત ઊંડું પૃથ્વીમાં ડાટીશું, અને તેમાં મીઠું નાંખીશું તેથી
"એનું શરીર ખવાઈ ને થોડા દિવસમાં મરી જશે, અને ઉપર સીસું રેડીશું
"એટલે **ભૂત**નાથી ઉપર નીસરી શકાશે નહિ. પછી તે ઠાકોરની હદમાં
"ડાટીને ગામમાં આવ્યા અને કોઈના જોવામાં ફરીને **ભૂત** આવ્યું નહિ.

"જતિને ઠાકોરે ઘણો શિરપાવ આપ્યો, અને લોકોએ નિશ્ચય કર્યો કે આવા "ભૂત કાહાડનારા સમર્થ હિન્દુસ્થાનમાં થોડા જ હશે." પણ તેનું કારણ નિબંધકર્ત્તા કહે છે કે કોઈને સમજાયું નહિ. એ નિબંધકર્ત્તાના લખવા પ્રમાણે લીંબુમાં પારો[1] ઘાલવાથી ઉપાયની અસર થઈ.

"જ્યારે કોઈ માણસને તાવ આવે છે, અથવા અવાચક થઈ જાય છે, અને "દાંત સજ્જડ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાં સગા એમ સમજે છે જે એને ભૂતનો "વળગાડ થયો છે. પછી તેને બોલાવે છે તો પણ બોલતું નથી, એટલે તેને "બોલાવા સારૂ ચંડીપાઠના જાણનાર બ્રાહ્મણને તેડવા જાય છે. તેને આવતાં "કાંઈ વાર લાગે તો તે સમે વળગાડવાળાનું સગું અથવા પડોશી આવીને "ક્હે છે કે, એને મરચાંનો ધૂમાડો દ્યો અથવા કૂતરાના નરકનો ધૂમાડો "દ્યો એટલે એના શરીરમાં જે હશે તે બોલશે. પછી તેવો ધૂમાડો દીધાથી "કોઈ સમયે બોલે છે, અને કોઈ સમયે નથી પણ બોલતું. પછી ચંડીપાઠ "ભણનાર બ્રાહ્મણ આવે તે પ્રથમ પોતે પવિત્રપણે આસન ઉપર બેશીને "એક બાજઠ ઉપર નવું રાતું લૂગડું પાથરે છે, તે ઉપર ઘઉંના દાણાથી અષ્ટ-"દળ યંત્ર કરે છે, તેના નવ કોઠામાં ઘહુની નવ ઢગલિયો કરીને તેમાં નવ "દુર્ગાનું આવાહન કરે છે, તેમનાં નામ;—૧ શૈલપુત્રી, ૨ બ્રહ્મચારિણી, "૩ ચન્દ્રઘંટા, ૪ કુષ્માણ્ડા, ૫ સ્કંદમાતા, ૬ કાત્યાયની, ૭ કાળરાત્રી, "૮ મહાગૌરી, ૯ સિદ્ધિદા. પછી તેમાં પાણી ભરીને કળશ મૂકે છે, તેના "ઉપર શ્રીફળ મૂકે છે અને તેની પૂજા કરે છે. ગૂંગળનો ધૂપ અને ઘીના "દીવા કરવામાં આવે છે. પછી વળગાડવાળાને સ્વચ્છ કરીને સામો બેસારે "છે. અને નવાર્ણવ મંત્રથી (નવ અક્ષરના) અક્ષત મંત્રીને અથવા પાણી "મંત્રીને તે ધૂણવા માંડે ત્યાં સુધી છાંટે છે. તેને ધૂણવાનો વધારે તાર આવે "એટલા માટે પાણી ભરવાની ત્રાંબાની ગોળી ઢાલી ઉંધી પાડીને વેલણવતે વગાડે "છે. નવાર્ણવમંત્રથી અક્ષત કે પાણી મંત્રેલું તેના ઉપર છાંટીને ભૂતને બોલાવે "છે, ત્યારે પોતાના ઘરના માણસનું નામ લે છે કે હું ફલાણો છું, મારો "ધનમાં જીવ રહી ગયો છે, અથવા બાયડીમાં જીવ રહી ગયો છે, તેથી "મારી અવગતિ થઈ છે. મારી માલમતા તમે વાવરો છો માટે મારા છોક-"રાની ચાકરી નહિ કરો તો હું તમને પીડા કરીશ. વળી મારી શુભ ગતિ

---

૧ ટૉડ રાજસ્થાનના બીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૬૯૮ મે કોગળિયું મટાડી દેવાનો ઉપાય કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન ઉપર પ્રમાણે જ આપ્યું છે. તેમ જ એમ. હકની મુસાફરીના પુસ્તકમાં તાતાર લામા ઘણી ખરી ઉપરની રીત પ્રમાણે તે દેશનું ભૂત (Tchutgour) કેમ ક્હાડી મૂકે છે તે વિષે વર્ણવે છે.

"થવા સારૂ હું કહું તે ઉપાય કરો. પછી ઉપાય કરવાની હા કહીને, હવેથી "ભૂત કોઈને પીડા કરે નહિ તે વિષેના તેને સમ ખવરાવીને દુર્ગાની સ્થા-"પના ઉપર હાથ મૂકાવે છે, અથવા ચંડીની પોથી ઉપર હાથ મૂકાવે છે. "ચંડીપાઠ માર્કંડેય પુરાણમાં છે, તેમાં એક શ્લોક લખ્યો છે જે,—

ग्रहभूतपिशाचाश्च यक्षगंधर्वराक्षसाः ।
ब्रह्मराक्षसवैतालाः कूष्माण्डा भैरवादयः ॥ १ ॥
नश्यन्ति दर्शनात्तस्य कवचे हृदि संस्थिते ।
मानोन्नतिर्भवेद्राज्ञ स्तेजोवृद्धिकरं परं ॥

ભાવાર્થ—ગ્રહ, ભૂત, પિશાચ, યક્ષ, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, બ્રહ્મરાક્ષસ, વૈતાલ, કુષ્માણ્ડ, ભૈરવ આદિ મલીન દેવ છે તે જે મનુષ્યના હૃદયમાં ચંડીનું કવચ હોય તેનાથી દૂર નાશી જાય છે. જો રાજા પાઠ કરે તો તેનું પ્રતિષ્ઠા વધે છે. તેમ જ તેના રાજ્યનું તેજ વધે છે.[1]

જ્યારે કોઈ માણસને ભૂત ધૂણે છે ત્યારે તે કહે છે કે, "મને "સોમેશ્વર પાટણ લઈ જઇને મારી શુભ ગતિ કરો, તે એવી રીતે કે, તમે "ઘરનાં સર્વ માણસ ત્યાં જાઓ અને તમારા એકના શરીરમાં હું ત્યાં આવીશ "એટલે મારી ગતિ થશે." વળી ઠરાવેલી જગ્યાએ જઈ પ્હોંચતાં સુધી કેટલીક બાધા રાખવાનું ભૂત કહે છે. એટલે ઘરનાં માણસોમાંથી એક જણ તે બાધા રાખે છે. કોઈ ને તો તે અડદ ખાવા નહિ એવી બાધા આપે છે; કોઈ ને દૂધની આપે છે, અથવા છાશ, ગોળ કે ગળ્યા માત્રની આપે છે, બહુ આકરી બાધા આપવી હોય તો ઘીની આપે છે, અથવા આંટિયો ખાવાની આપે છે. ઘણું કરીને આવી બાધા ઘરની સ્ત્રી હોય તે રાખે છે. કોઈકને ઉભાં ઉભાં કાળી ઠીબરીમાં લઇને ડાબે હાથે ખાવાની બાધા આપે છે; કોઈ પુરૂષને, માથે પાઘડી બાંધવી નહિ એવી બાધા આપે છે, એટલે તેને બદલે તે ન્હાનું ફાળિયું માથે વીંટે છે; કોઈ ને જોડાની અને પગરખાંની બાધા આપે છે અથવા તીર્થે પગે ચાલીને જવાની આપે છે. સ્ત્રીને કાંચળી નહિ પ્હેરવી એવી બાધા આપે છે, તે જ્યારે જોગ આવે છે ત્યારે તીર્થમાં જઇને બાધા મૂકે છે. જો કદાપિ તીર્થમાં જવાય નહિ, અને ફરી કોઈ તેના ઘરનું માણસ માંદું પડે તો ભૂત ધૂણીને કહે છે કે, તમે બાધા રાખી છે તે પ્રમાણે

---

૧ મુંબઈ લિટરરી સોસાઇટીના ટ્રાન્ઝાક્શનના પુસ્તક ૩ જાને પૃષ્ઠ ૭૫ મે જુવો. નવી આવૃત્તિ પૃ. ૭૯ થી ૯૯ સુધી દસરાના પર્વ વિષેનો નિબંધ છે, તેમાં દુર્ગા-ચંડી વિષે વર્ણન છે

ઉતારવામાં આવતી નથી અને હું ઘણો મુંઝાઉં છું તેથી તમને પીડા કરૂં છું. પછી તે તુરત તીર્થમાં જઈને બાધા મૂકી આવે છે.

બીજી રીતિ નીચે પ્રમાણે છેઃ-જ્યારે કોઈ માણુસ માંદું પડે છે ત્યારે તેના ઉપર એક ઘરેણું ઉતારીને કોરે મૂકે છે અને ક્હે છે કે આટલા બ્રાહ્મણ જમાડ્યા વિના હું એને ફરીને પ્હેરીશ નહિ. ગરીબ માણુસ હોય છે તે થાળી અથવા લોટો એ જ રીતે ઉછીતો કરે છે.

પ્રભાસ અથવા **સોમેશ્વર પાટણ**ની યાત્રા ઘણું કરીને કાર્ત્તિક શુદિ ૧૧ થી શરૂ થાય છે તે પંચરાત્રી ચાલે છે અને તે પંચરાત્રી પૂર્વજની ક્હેવાય છે. ઘણું કરીને આખા કુટુંબને યાત્રાએ જવું પડે છે. તેમાં તે માણુસનો ભાઈ તેની વહૂઓ વગેરે સર્વેએ જવું જોઇયે, કેમકે જો કોઈ પછવાડે રહી જાય છે તો બીજા કોઈની સાથે ભૂત પ્રભાસ નહિ જતાં ઘેર રહી જાય છે.[૧] પછી સર્વ જણ પગે ચાલીને, જોડા પ્હેર્યા વિના કે પાઘડી ઘાલ્યા વિના, અથવા જેવી બાધા રાખી હોય તે પ્રમાણે પાળીને જાય છે. ત્યાં પ્હોંચે છે એટલે

૧ "તેઓ ક્હે છે કે **નિસ**ને ક્હાડી મૂકવાને આપણે ઇચ્છિયે તો તે કામ ઘણું "કઠણ થઈ પડે છે. (**સ્કૉટલંડ**માં ઘરનું કામકાજ કરે એવાં સખનાં ર્‌હેનારાં **પિશાચ**ને "**બ્રૌની** ક્હે છે, અને **જર્મની**માં જેને **કોબોલ્ડ** ક્હે છે. તેને જ **સ્કાન્ડીનેવિમા**યાં **નિસ** "ક્હે છે.) એક ઘરમાં એક માણુસ ર્‌હેતો હતો ત્યાં **નિસે** હદ્દપાર ઢોંગ કરવા માંડ્યા "તેથી તેને ત્યાં એકલું પડતું મૂકીને બીજે ઠેકાણે જઈ ર્‌હેવાનો તેણે નિશ્ચય કરચો. કેટ-"લાંક ગાડાં ભરાય એટલો સામાન લઈ ગયા પછી બાકી ર્‌હેલો છેલ વેરકો સામાન "લેવાને તે પાછો આવ્યો. તે સામાન માત્ર ખાલી પીપ, નળા અને બીજો એવા જ "પ્રકારનો હતો. બધો સામાન ગાડામાં ખડકાઈ રહ્યો એટલે પોતાના નવા ર્‌હેઠાણમાં "સુખ થવાની ઈચ્છાથી પેલા માણુસે પોતાના જૂના ર્‌હેઠાણને અને **નિસને છેલ્લી સલામ** "કરી, કે ત્યાર પછી તુરત જ તેને કાંઈ કારણને લીધે ગાડાના પાછલા ભાગમાં જોવાને "જવું પડ્યું. તે વખતે જુવે છે તો ત્યાં તેની સાથે જવાને એક પીપમાં "**નિસ** ભરાઈ પેઠેલું તેના જોવામાં આવ્યું, એટલે તેની આટલી બધી મ્હેનત વ્યર્થ "ગઈ તેથી નિરાશ થતાં તે ભલો માણુસ ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો; પણ પેલું **નિસ** તો "અતિશય હસવા લાગ્યું, અને પીપમાંથી પોતાનું માથું ઝડપથી ક્હાડીને આભા બની "ગયેલા ખેડુતને ક્હેવા લાગું, "હા હા! આપણે હવે કુચ કરિયે છિયે, જોયું."

"આ વાત **જર્મની**, **ઈંગ્લંડ**, અને **આયર્લંડ**માં ચાલે છે. **જર્મન** દેશની વાતમાં, "**કોબોલ્ડ**ને બાળી નાંખવાને પેલો ખેડુત કોઠાર સળગાવી મૂકે છે એમ છે, અને ગાડું "હાંકી જતાં તેનો ભડકો જોવાને તે પાછળ જુવે છે તો તેણે **કોબોલ્ડ**ને તેની પછવાડે "ગાડામાં જોયું અને તે બૂમ પાડી ઉઠ્યું કે "અમને બ્હાર નીકળી આવવાને વેળા "મળી, અમને બ્હાર નીકળી આવવાને વેળા મળી.:—*Vide* Keightley's Fairy Mythology.

સોમપુરા બ્રાહ્મણ હોય છે, તે તેમના સામા આવેલા જ હોય છે. એ લોકોનો એવો ધારો હોય છે કે, જ્યારે સંઘ આવે છે ત્યારે તેમાંથી પોતાના યજમાન જે હોય તેમને પોતાને ઘેર લઈ જાય છે. યાત્રા જનાર માણસનું કોઈ પૂર્વજ, આગળ યાત્રાએ આવેલું હોય, તેણે જેને ગોર કર્યો હોય તે, અથવા તેના કુટુંબનો જે હોય તે, પેલાના ગોરપણાનો દાવો કરે છે. ત્યાં પ્હોંચ્યા પછી બીજે દિવસે સવારે હજામત કરાવી, મૂંછો મૂડાવીને સરસ્વતિયે જઇને દેહશુદ્ધપ્રાયશ્ચિત્ત અને શ્રાદ્ધ કરે છે. (એ વિષેનું વર્ણન પછવાડે કરવામાં આવ્યું છે) પછી ગોરની સૂચના પ્રમાણે સ્નાન કરે છે. સ્ત્રીપુરૂષને એક વસ્ત્રે ન્હાવાની બાધા હોય તો તે પ્રમાણે કરીને ન્હાય છે. પછી ગોર, યાત્રાળુઓને ક્હે છે કે, "નદીમાં જઈને તીર્થદેવને નમસ્કાર કરો." તેઓ તે પ્રમાણે કરે છે, તેવામાં ગોર નીચે પ્રમાણે શ્લોક ભણે છેઃ--

गंगे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥

ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સરસ્વતી, નર્મદા, અને કાવેરી નદી આ જળમાં પ્રવેશ કરો.

પછી સંસ્કૃતમાં, વર્ષ, મહિનો, તિથિ અને વાર ભણીને બોલે છેઃ-- "મન, વાચા અને કર્મથી જે જે મેં પાપ કર્યાં હોય તે ધોઈ નાંખવા સારૂ "હું આ તીર્થમાં સ્નાન કરૂં છું; તે જ શ્રીપરમેશ્વરની કૃપા સંપાદન કરવાને "અર્થે, દેહ શુદ્ધ કરવાને કાજે, અને પૂર્વજની ગતિ પમાડવાને અર્થે હું "સ્નાન કરૂં છું." પછી ગોર ન્હાનારને ક્હે છે કે "હવે તમે તમારૂં સ્નાન "પૂર્ણ કરો." આ પ્રમાણે સર્વેને, એક પછી એક ન્હવરાવે છે. તેઓ જેવા ન્હાઇને ઉપર આવે છે કે, માગણ લોકો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણો હોય છે તે, તેમને વળગી પડે છે, એટલે, દક્ષિણા વ્હેંચી આપે છે. ત્યાં આગળ એક પીપળાનું ઝાડ છે, તે શ્રીકૃષ્ણના વારાનું છે એમ લોક ધારે છે. યાત્રાળુ લોકો આ પીપળાની પૂજા કરીને, પછી તેને ઠંડુ પાણી રેડે છે; તેનું કારણ એવું કે પૂર્વજ દેવના પીવામાં તે પાણી આવે. પછી તેની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફરે છે. એ પીપળાને જોઈને વળગાડવાળું માણસ તુરત ધૂણવા મંડી જાય છે, અને આંખો ફેરવી દે છે. પછી ગોર તેને ક્હે છે કે "હવે તમે અહિં 'રહો, તમે જે ધર્મ કરવાને ક્હેશો તે પ્રમાણે કરવામાં આવશે." જો તે વાત ભૂત માન્ય કરે છે તો પછી ક્હે છે કે ૧૦૮ બ્રાહ્મણ જમાડો, અને નીલ (વાછડો વાછડી) પરણાવો. જે રીતે માણસ પરણે છે તે રીતે વાછડો વાછડી પરણાવીને તે બન્નેનાં પૂછડાં એકઠાં એક જણ ઝાલી રહે છે.

મરનારનાં કુટુંબી તે પૂછડાં ઉપર પાણી, દૂધ, અને તલ સહિત તર્પણ કરે છે. તેનું વર્ણન વેદના કર્મકાણ્ડમાં કરેલું છે તેમાં એક શ્લોક એવો છે કે,—

भूतयोनिषु ये जाता प्रेतयोनिषु ये गताः।
ते सर्वे तृप्तिमायान्तु नीलपुच्छेषु तर्पिताः ॥

ભાવાર્થ—જે કોઈ મારા પૂર્વજમાંથી ભૂત જાતિમાં ઉપજ્યા હોય તથા પ્રેત જાતિમાં ગયા હોય તે સર્વે આ નીલને વાછડા વાછડીનું જોડું, પૂછડે તર્પિત કરવાથી તૃપ્ત થાઓ.

આવા શ્લોક આશરે ૧૨૫ છે તે ભણીને જળ રેડે છે, તથા જેટલાં પોતાનાં કુટુંબી મરી ગયાં હોય તેને સંભારીને પાણી રેડે છે. પછી રાંધેલા ચોખાના ૧૦૮ પિંડ કરીને પૂર્વજોને નામે મૂકે છે. બીજાંનાં નામ આવડતાં ન હોય, એટલે નીચેનો શ્લોક ભણીને મૂકે છેઃ—

विद्युच्चोरहता ये च दंष्ट्रिभिः पशुभिस्तथा।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिंडं ददाम्यहम् ॥

ભાવાર્થઃ—મારા પૂર્વજમાંથી જે કોઈ વિજળીથી, ચોરથી, દાંતવાળાં જાનવરોથી, તથા પશુથી મરણ પામ્યાં હોય તેઓનો ઉદ્ધાર થવા સારૂ આ પિંડ હું આપું છું.

આમ છતાં પણ, કોઈ વાર તો ભૂત કહે છે કે, "અહિં મને સારૂં "લાગતું નથી, માટે હું મારા ઘરમાં જઈને રહીશ, ત્યાં એક ગોખમાં "મારા નામનું શ્રીફળ મૂકીને તેની પૂજા કરજો." પછી ગોર તેને બહુ કાલાવાલા કરીને કહે છે કે, "સરસ્વતીના કિનારા ઉપરની આવી રમણીય "જગ્યા મૂકીને તમે જાઓ છો? ના ના નક્કી તમારે તો અહિયાંજ રહેવું." આટલું કહેતાં છતાં પણ કેટલાંક ભૂત તો ઘેર પાછાં જાય છે. જો તે રહેવાની હા કહે છે તો તેના કહેવા પ્રમાણે પ્રભાસમાં પુણ્યદાન કરે છે.

સાંજ પડે છે ત્યારે હજારો યાત્રાળુ લોકો એકઠા થઇને સરસ્વતીનું પૂજન કરે છે. ત્યાર પછી પડિયામાં ઘીના દીવા પ્રકટી વ્હેતા મૂકે છે, તેથી કરીને નદીમાં ઝગઝગાટ થઈ રહે છે.[૧]

આ પ્રમાણે યાત્રા પૂરી થાય છે એટલે સર્વે યાત્રાળુ લોકો ઘેર જાય છે.

જો કદાપિ ભૂત નીચી જાતનું હોય છે તો તેને ભૂવા લોકો કહાડી મૂકે છે. તેઓને શૂદ્ર દેવી પ્રસન્ન હોય છે; જેવાં કે, બહુચરાજી, ખોડિયાર,

---

૧ ચાણક્યની પાપશુદ્ધિમાંથી આ રીત ખરેખરી ચાલેલી જણાય છે. જુવો ભાગ પ્હેલાને પૃષ્ઠ ૧૦૪ મેં.

ગઢેચી, શીકોતર, મેલડી, અને બીજી બ્રાહ્મણુથી તે નીચી જાત સુધી સર્વે જ્ઞાતના ભૂવા હોય છે જે દેવીનો તેને હાથો હોય છે તેનું સ્થાનક તેણે પોતાના ઘરમાં કરેલું હોય છે. ત્યાં આગળ ભૂવો ભૂત ફ્હાડવા જવાની આજ્ઞા લે છે, તેમાં જો વધાવો આવે છે તો ભૂવો ભૂત કહાડવા જાય છે તેની સાથે કાંશીજોડાવાળા અને ડાખલાવાળા હોય છે ને વળગાડવાળાને સામો બેસારીને વગાડતાં દેવિયોના દુહા ગાય છે:—

માનસરોવરી માય, ચાલ ચુંવાળના ચોકની.
બરદાલી બેહેચરા, આવે ઉગમણ ગોખની.

* * * * *

અથવા

ખરી દેવિ ખોડિયાર, દીહે વાહો ડુંગરે
સમરી સાચ દેનાર, આવે માતા આકરી!

* * * * *

વળગાડવાળાના સામો ભૂવો બેઠેલો હોય છે તે, પોતાને માતા આવ્યાં હોય એવું ડોળ ધારણ કરીને ભૂતને ડરાવવાના જૂદા જૂદા પ્રકારના ઉપાય કરે છે. આ કામ કોઈ કોઈ વાર તો પાંચ પાંચ છ છ દહાડા સુધી ચાલે છે; છેવટે વળગાડવાળો માણસ (ભૂત રૂપે) બોલી ઉઠે છે કે, "હું જાઉં છું, "હું જાઉં છું." પછી દેવીને નામે કેટલાક રૂપિયા ખર્ચવાના સમ ખાય છે એટલે તેનો નિકાલ કરે છે.[૧]

---

૧ શયતાન જે પરમેશ્વરની સામાન્ય નકલ કરનાર છે, તે આ બાબતમાં પણ તેની 'નકલ કરે છે' એવું બિશપ હાલે વિશ્વાસ વિષે અવલોકન કરતાં કહ્યું છે, તે બીજી બાબતો વિષે પણ આપણે સદાય લાગુ પાડી શકિયે. રાજાઓ વિષેના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૫ મા પદમાં એલાઇશા વિષે લખેલું છે કે, તેણે ગવૈયાને બોલાવ્યો, અને એવો બનાવ બન્યો કે તે ગવૈયાએ જ્યારે વગાડવા માંડ્યું ત્યારે ઈશ્વરનો હાથ તેના ઉપર આવ્યો. ઉપર જણાવેલો ગ્રંથકર્ત્તા ક્હે છે કે એલાઇશાએ સંગીત મંગાવ્યું, તે કાંઈ તેમના કાનને માટે ન હતું, પણ એલાઇશાના પોતાના હૃદયને માટે હતું કે તેથી તેને મનોવિકાર અથવા ભૂત અતિશય ઉછાળા માર્યા પછી સારી રીતે શાન્ત પામે, અને પરમેશ્વરનું શાન્તિભરેલું દર્શન પામવાને યોગ્ય વલણ ધારણ કરે. (આહાબ એક દુષ્ટ રાજા હતો તેણે ઇડમની લડાઈ સારૂ ઇહોશફાટ નામના ભલા રાજાને કહ્યું, ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યું કે એ કામ ઈશ્વરને ગમતું હોય તો તેમાં હું આશ્રય આપું. આહાબે કહ્યું કે હા તેમ છે. પછી તેઓ એલાઈશા પાસે તે સંબંધી વચન કઢાવાને ગયા. આહાબ દુષ્ટ હતો માટે તેનું મ્હોં જોવાને એલાઇશા રાજી ન હતો, પણ પેલા ભલા રાજાની ખાતર તે થોભ્યો અને પેલા દુષ્ટને જોઇને તેના મનોવિકારે (ભૂતે) ઉછાળા માર્યા, તેથી શાન્ત થવાને તેણે ગાણાવાળાને બોલાવ્યા.) ર. ઉ.

માતા—મેલડી—અને શિકોતરની ઉપાસના કરવાવાળા ઘણા ન્હાડી દેશમાં એક કોળી અને ભરવાડ હોય છે તેમના ઘરમાં તેમનું (સ્થાનક) એક ઓટલા ઉપર કરીને પડદો રાખે છે, ને લાકડાની ન્હાની મૂર્ત્તિને (સિંદુર અને ઘીથી) લાલ રંગેલી હોય છે. આ લોકોને જ્યારે કોઈની સાથે શત્રુવટ થાય

ક્રિશ્ચિયનધર્મપ્રસારક ખ્રિસ્તના ચેલાનાં કૃત્ય વિષેના સોળમા અધ્યાયના ૧૬ મા પદમાં પિશાચ વળગેલી અથવા ભવિષ્ય ક્હેનાર ભૂતના વળગાડવાળી સ્ત્રી વિષે લખ્યું છે, તે દેવી આવેલા માણસ વિષે અમે લખિયે છિયે તેને કેટલીક બાબતમાં મળતું છે.

એક ભંગિયા ભૂવાના ઉપાસનથી નીચે લખેલો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો-તે મુંબઈની સદર દિવાની અદાલતે ફેંસલા પસંદ કરીને છપાવેલા છે, તેના પ્હેલા પુસ્તકને ૯૧ મે પાને નીચે પ્રમાણે દાખલ છે:—

પિતામ્બર નરોત્તમ. અપ્પીલનો વાદી.

મકનદાસ, કૂબેર, અને રાયજી મકન, અપ્પીલના પ્રતિવાદી.

"આ દાવો અપ્પીલના વાદિયે અપ્પીલના પ્રતિવાદિયો ઉપર આબરૂનું નુકસાન "ભરી લેવાને રૂ. ૯૯૫)નો કરચો હતો.

"પક્ષકાર દશા દિશાવાલ વાણિયા હતા. અપ્પીલના વાદિયે પોતાની અરજીમાં "બતાવ્યું છે કે, અમારી નાતનો એક ઈશ્વર મૂળજી કરીને સંવત્ ૧૮૮૦ના કાર્તિક "શુદિ ૮ (તા૦ ૪ નોવેમ્બર સન ૧૮૨૯) ને રોજ નાત કરવાની રજા માગવા સારૂ "વહિવટ પ્રમાણે ન્હાનાભાઈ વિષ્ણુરામ કરીને તેમનો નાતગોર હતો તેને ઘેર ગયો, "રજા આપતી વેળાએ અપ્પીલના પ્રતિવાદિયેએ ઈશ્વરને કહ્યું કે, જો તું અપ્પીલના "વાદિનું ઘર ટાળે તો અમે તારે ઘેર જમવા આવિયે. આ વિષે કારણ પૂછતાં, એ "લોકોએ કહ્યું કે, અપ્પીલના વાદીના ઘરમાં કોઈ માંદું હતું ત્યારે ભંગિયાને બોલાવીને "ડાખલું વગડાવ્યું હતું, તેથી તે નાતબાહાર થયો. નાતગોરે, અને બીજાઓએ સમજાવીને "ક્હ્યું કે માત્ર ડાખલું વગડાવ્યાથી તેને નાતબ્હાર મૂકાય નહિ, પણ તે વાત અપ્પીલના "પ્રતિવાદિઓએ સાંભળી નહિ. આ કારણથી ઈશ્વર મૂળજીએ નાત કરી નહિ, અને "બીજાઓએ કરવા ધારી હતી તેમણે પણ કરી નહિ, તેથી અપ્પીલના વાદિયે આબરૂને "નુકસાન પ્હોંચ્યા વિષે દાવો આંક્યો.

"અપ્પીલના પ્રતિવાદિયોએ અપ્પીલના વાદીની આબરૂને નુકસાન પ્હોંચાડયાની "વાત ઇનકાર કર્યો, અને કહ્યું કે, કદાપિ અપ્પીલનો વાદી ક્હે છે તે પ્રમાણે અમે "ક્હ્યું હોય, તો પણ અમે નાતના પટેલ અથવા મુખ્ય પુરૂષો નથી, તેથી અમારા "ક્હેવાથી કાંઈ અસર થવાની નહિ, અને વળી, અપ્પીલના વાદિયે દાવામાં જે દિવસ "બતાવ્યો છે તે દિવસથી નાતની જમણવારોમાં તેને નોતરાં દેવામાં આવ્યાં છે. "વધારામાં આ લોકોએ ઈશ્વર મૂળજી તથા અપ્પીલના વાદી ઉપર એવો આરોપ "મૂક્યો કે, શત્રુવટથી એમણે અમારા ઉપર ત્હોમત મૂક્યું છે.

"બીજા આસિસ્ટન્ટ જડ્જની રૂબરૂ આ મુકદ્દમો ચાલ્યો ત્યારે અપ્પીલના વાદિયે "જવાબ આપ્યો, અને અપ્પીલના પ્રતિવાદિયે તેના રદિયા આપ્યા. અપ્પીલના પ્રતિ-

છે. ત્યારે તેને દેરૂં મોકલવાનું કહીને બ્હીવરાવી મારે છે. કદાપિ તે બ્હીક બતાવતો ન હોય, તો પણ, સર્વના માનવામાં આવી જાય છે કે જેનું દેરૂં એના ઘરમાં છે તે એની માતા, નક્કી એના શત્રુની ખબર લેશે. જેને ઘેર દેરૂં મોકલવામાં આવે છે તેનું ઘર, પૃથ્વી હાલતી હોય ને થાય તેમ ઝોલે ચડે છે, નળિયાં હલમલી જાય છે, ઘરનાં ઢોર ધ્રુજી જાય છે, અને ઘરધણી પોતે દેવીથી ત્રાસ પામી જાય છે. આ પ્રમાણે બને છે એટલે પછી તે વળગાડવાળા માણસને આસપાસ બેઠેલા પૂછે છે કે "તું કોણ છે?" ત્યારે આળસ મરડી, હાથ પગ પછાડીને બોલી ઉઠે છે કે "હું શિકોતર છું, મને બ્હેચ-"રિયા કોળિયે મોકલી છે. જો બ્હેચરિયાને રાજી કરવામાં આવશે તો "અને તે મને પાછી બોલાવી લેશે તો, હું જઈશ, નહિતર ઘરનાં બધાં "માણસોનો અને ઢોરનો હું જીવ લઈશ." પછી બ્હેચરિયાને તેડવા મોકલીને તેને કહે છે કે, "ભાઈ! તમે ગમે તે લઈને પણ તમારા દેરાને પાછું બોલાવી "લ્યો." એટલે બ્હેચરિયો પોતાને વળગાડ થયો હોય એવો ડોળ કરે છે અને એક લૂગડાનો કાકડો કરીને તેલમાં બોળી સળગાવે છે પછી તે ઘરનાં સર્વે માણસના ઉપર અને ઢોર ઉપર ઉતારીને બે ત્રણ વાર પોતાના મ્હોંમાં ખોસે છે અને પછી સળગતો બ્હાર ફ્હાડીને પોતાના શરીરમાં દેરાને

"વાદિયોએ કરેલો તિરસ્કાર અને તે સર્વેને જાણ થયેથી નાતો થવાની હતી તે થઈ "નહિ, એ વાત સાબિત કરવા સારૂ **આસિસ્ટન્ટ** જજ્જે ઈશ્વર મૂળજી તથા નાતગોર "ન્હાનાભાઈ વિષ્ણુરામની સાક્ષી લીધી. તે ઉપરથી, સદરહુ મુદ્દો સાબિત થવા વિષે "**આ.** જજ્જની ખાતરી થવાથી, તે મુદ્દાને માટે રજુ કરેલા બીજા ચૌદ સાક્ષિયો લીધા નહિ. વળી जे भंगियाए डाखलुं वगाडयुं हतुं ते घरमां पेठो न हतो पण ब्हार रहीने वगाडयुं हतुं "अने अप्पीलना वादीनी वहू मांदी हती तेना उपर जरा पण पाणी छांटयुं न हतुं तेथी घर अपवित्र "थई शके नही એ મુદ્દો સાબિત કરવાને અપ્પીલના વાદિયે ચાર સાક્ષી રજુ કર્યા હતા. "આ મુદ્દાનો પૂરાવો પૂરતો જાણીને **આ.** જજ્જે બીજા બે સાક્ષિયો રજુ રાખેલા લીધા "નહિ, અને ઠરાવ કર્યો કે, અપ્પીલનો વાદી પોતાની આબરૂને નુકસાન પ્હોંચ્યાનું "સાબિત કરી શક્યો છે, અને ભૂત ફ્હાડવાની ગમે તે જાતિની માત્ર ક્રિયા કરવાના કારણ "ઉપરથી તેને નાતબ્હાર મૂકવો એ પૂરતું કારણ નથી, તેથી આબરૂને નુકસાન કરવાનો "કાંઈ સબબ ન્હોતો માટે **આસિસ્ટન્ટ** જજ્જે આબરૂનું નુકસાન તથા અપ્પીલના "વાદિયે જમણ ખોયું તે ધ્યાનમાં લઇને બધા ખર્ચ સાથે રૂ. ૯૯) નુકસાનના અપાવ્યા અને અપ્પીલના પ્રતિવાદિયોએ દાવો નાસાબિત કરવાને જે સાક્ષિયોને સમન્સ કરાવી "બોલાવ્યા હતા તેમની કોર્ટને અગત્ય નહિ જણાયાથી રજા આપી.'

આસિસ્ટન્ટ જજ્જનું આ હુકમનામું, જજ્જે ફેરવ્યું, પણ છેવટે અપ્પીલકોર્ટે મુદ્દામાં મંજુર રાખીને (સન ૧૮૩૨) અસલ વાદીને એક રૂપિયો તથા બધું ખર્ચ અપાવ્યું.

પાછું લીધું એમ જણાવે છે. આ ચમત્કાર જોઈને જોનારા દંગ થઈ જાય છે. કોઈ વાર તો વળગાડવાળાનું સગું હોય છે તે ગામના ઠાકોરને ત્યાં ફરિયાદે જાય છે. મનમાં ઢચુપચુ થતા ઠાકોર બ્હેચરિયાને તેડવા મોકલે છે અને પોતાને કાંઈ વચ્ચે પડવાની પંચાત નથી અને એના ઉપર કાંઈ સત્તા ચલાવાની નથી એવું ડોળ બતાવીને દેરૂં પોતાને ઘેર બોલાવી લેવાનું તેને કહે છે. બ્હેચરિયો સમજે છે કે ઠાકોરની સાથે વધારે હુજ્જત કરવી, એ ઠીક નહિ એટલે માતાને પાછી બોલાવી લેવાનું વચન આપે છે.

કોઈ કોઈ વાર તો ઠાકોર પોતે પોતાનું દેરૂં રાખે છે. એક અમારા ઓળખાણવાળો ઠાકોર હતો તેને કેસરબાઈ માતા આવતાં હતાં. જ્યારે તેના ખેડુત ગામ છોડીને જવાની મરજી જણાવતા ત્યારે તે તેમને ક્હેતો કે મારી માતા તમારી પછવાડે આવશે, એટલે ખેડુતો બ્હીને ગામ છોડી જતા ર્‌હેતા. વળી એમ પણ ક્હે છે કે તે પોતાના લ્હેણદારોને એ જ રીતે બ્હીવરાવીને લ્હેણું પતાવી દેતો હતો.

દેરાનો વળગાડ ક્‌હાડવાને કેટલીક વાર ભૂવાને પણ બોલાવવામાં આવે છે.

જોતિષમાં કેટલીક તિથિઓ લખેલી છે તે દિવસે કોઈ સ્ત્રી જન્મી હોય છે તો તે વિષકન્યા અથવા ખોટી નજરવાળી ક્‌હેવાય છે: તે ડાકણના નામથી ઓળખાય છે અને જેના ઉપર તેની નજર પડે તેને વળગાડના જેટલી પીડા થાય એમ ધારે છે. કોઈને કાંઈ બેચેની થાય છે તો તેને લાગે છે કે કોઈ ડાકણની નજર લાગવાથી થયું છે. ઘણું કરીને ચારણ કે વાઘરીથી નાતની બાયડિયો ડાકણ હોય છે. નજર લાગે નહિ એટલા માટે ઘણી સાવધાની રાખવામાં આવે છે; તેમાં લ્હોઢું પાસે રાખવામાં આવે છે, કે કાળી નિશાની શરીરે કરે છે, અથવા મંત્ર કે માદળિયું પાસે રાખવામાં આવે છે.

ગૂજરાતમાં છ પ્રકારના મંત્ર ચાલે છે, તે મંત્ર શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા છે: ૧ "મારણ મંત્રમાં માણસને મારી નાંખવાની શક્તિ છે, ૨ મોહન "મંત્ર કાનને તથા આંખોને ભ્રમ ઉપજાવે છે. ૩ સ્તંભન મંત્ર ચાલતું હોય "તેને બંધ કરે છે. ૪ આકર્ષણ મંત્ર વડે કોઇને ખેંચી લેવું હોય "તો તેને ખેંચી શકે છે. ૫ વશીકરણ વડે કોઈને વશ કરવું હોય તો તેમ "થાય છે, ૬ ઉચ્ચાટન એટલે કોઇને પીડા કરવાના મંત્ર હોય છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૫ની સાલમાં ભાવનગરના રાવલ વજેસિંહનો ટીલાયત કુંવર દાદુભા સિહોરમાં મરણ પામ્યો. આવા સમયમાં તેના ઓરમાઇ ફટાયા ભાઈ નારૂભાએ પચીશ બ્રાહ્મણોને ભાવનગરમાં પ્રયોગ કરવા બેસાર્યા હતા. દાદુભા પણ પોતાના મરણ પ્હેલાં થોડી વાર અગાઉ ભાવનગરમાં

રાવળની સાથે દરિયો પૂજવાના વાર્ષિક ત્હેવારને દિવસે હાજર થવાને આવ્યો હતો, ત્યાં આગળથી તે માંદો પડયો. આ વાત ઉપરથી સિહોરના લોકને ભ્રમ પડયો કે નારૂભાએ પોતાના ભાઈનો જીવ લેવા સારૂ બ્રાહ્મણો પાસે પ્રયોગ કરાવ્યો અને નારૂભાની મા ન્હાનીબાએ કુંવરને શણગારવાના ફૂલમાં દ્વિદલ મંત્રાવીને નાંખ્યાં હતાં. દાદુભાની માએ પોતાના દીકરાની રક્ષા કરવા સારૂ પોતાની પાસેનો બધો પૈસો ખર્ચીને ઘણા દેશી પરદેશી મંત્રજંત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણ, જતિ, ફકીર, આદિને ભેગા કર્યા. લોકોમાં ચાલતા વ્હેમ સંબંધી નિબંધ ઉપરથી જે અમોએ ઘણો ભાગ લીધેલો છે તેનો કર્તા પણ રાણિયે બોલાવેલા બ્રાહ્મણોમાં હતો. બધા મળીને આશરે ૧૦૦ જણ હતા, તેમાં કેટલાએક મૃત્યુંજયના મંત્રથી મહાદેવ ઉપર અભિષેક કરતા હતા, તથા કેટલાક બગલામુખી આદિ દેવીના પાઠ કરતા. એક કલકત્તાનો વાણિયો હતો, તે મંત્રજંત્રમાં ઘણો કુશળ હતો. સર્વેએ પોતાનું ચાલ્યું એટલું કર્યું, તથાપિ કુંવર દાદુભા તો દેવલોક પામ્યો. તે ઉપરથી વાતો ચાલી કે નારૂભાએ હવન કરાવ્યો, તેમાં બકરાંના મ્હોંમાં ડાંગર ભરીને તેમને કુંડમાં હોમ્યાં તથા પ્રયોગમાં બેસનારા બ્રાહ્મણો તેલમાં તથા લોહામાં ન્હાયા હતા. તેમાં ગિરજાશંકર કરીને એક મુખ્ય હતો તેને બ્હીક લાગી જે કુંવરના ભણીનાં માણસ મને મારી નાંખશે. તે ઉપરથી નારૂભાએ તેને પાંચ સિપાઈ આપ્યા હતા તે તેની સાથે જ્યાં જાય ત્યાં જતા હતા. ઘણા લોકો એમ સમજે છે જે, આ બ્રાહ્મણે પ્રયોગ કરીને દાદુભાને માર્યો છે.

એ પ્રમાણે બીજી ઘણી વાતો મારણમંત્રની સંભળાય છે. કોઈ માણસ અચાનક મરી જાય છે, તો એવું ધારવામાં આવે છે કે, એને મૂઠ મારીને મારી નાંખ્યો. મૂઠ માર્યાથી ઝાડ સૂકાય, પથ્થર ફાટે, એવી ગપ્પાંની વાતોનો લખતાં પાર આવે નહિ એમ છે.

મોહનમંત્રની વાતો મંત્રશાસ્ત્રમાં છે. તેઓના રચનારાઓને તે વેળાએ એ વિષે જે જ્ઞાન હશે તે કરતાં હવણાં ગૂજરાતમાં વધારે મોહનવિદ્યા સંભળાય છે. તે એવી રીતે કે, આંખોને તથા કાનોને મોહ ઉપજાવવાની કળાઓ જાણનારા, કોઈ ઘરેણું કૂવામાં નાંખી દઈને, બીજી જગ્યાએથી ક્હાડી દેખાડે છે, તથા અજાણ્યા માણસોનાં નામ બોલી દેખાડે છે, તથા લૂગડું બાળી દેખાડીને સાજું કરે છે. આંબાનું ઝાડ તુરત ઉત્પન્ન કરે છે. ચામડાનો સર્પ કરે છે; કાંકરાના રૂપિયા કરે છે, ઠાલા હાથમાંથી હરેક પ્રકારની જણસો ક્હાડે છે, તે દેખીને મૂર્ખ લોકો એમ સમજે છે કે, કોઈ દેવની સાહાય્યતા વિના આવું કામ થઈ શકે નહિ.

સ્તંભન મંત્ર વિષે એવું લખવામાં આવ્યું છે કે, એથી શત્રુનું લશ્કર આવતું હોય તો થોભી રહે તથા વાજાંવાળા લોકોનાં વાજિંત્ર બંધ થઈ જાય, સામાવાળિયાની બુદ્ધિ બંધ થઈ જાય, વ્હેતું પાણી બંધ થઈ જાય, અને નાસતો ચોર ઉભો રહે.

આકર્ષણ મંત્ર વિષે નીચે લખેલી વાત બહુ સાધારણ છે. કોઈ એક રાણિયે પોતાની દાસીની પાસે, ચૌટામાંથી ફુલેલ તેલ મંગાવ્યું હતું, તે લઈ ને દાસી આવતી હતી, તેવામાં, તેને એક જતિ મળ્યો. તેણે કહ્યું કે, એમાંથી મને એક શળી ભરીને લેવા દે, એમ કહીને તેણે આકર્ષણ મંત્ર ભણીને પેલી શળી તેલમાં ફેરવી, પણ તેની દાસીને કાંઈ ખબર પડી નહિ. કટોરામાં તેલ ફરતું દેખીને રાણિયે દાસીને પૂછ્યું કે, રસ્તામાં તને કોઇ મળ્યું હતું? ત્યારે તેણે કહ્યું કે, આપણા ગોરજિએ એક શળી ભરી લીધી છે, એ વિના બીજું કોઈ મને રસ્તામાં મળ્યું નથી. રાણિયે તે સાંભળીને એક મ્હોટો પથ્થર પડ્યો હતો, તેના ઉપર તેલ રેડી દીધું. એટલે, રાતમાં તે પથ્થર ઉડીને પેલા જતિના અપાસરામાં પડ્યો. પછી એ વાતની રાજાને જાણ કરી ત્યારે તેણે જતિને મારી નાંખ્યો.

આપણા જોવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે બીજા ભીમદેવના સલાહકાર અમરસિંહ શેવડાએ, માણસ, સ્ત્રિયો, અને દેવને વશ કરી લીધાં હતાં, તે વશીકરણ મંત્રની સાહાય્યતાથી. તેનો ધણી પણ મંત્રવિદ્યા જાણતો હતો એવું તેને માથે બ્હોતાન છે.[1]

કોઈ એક રાજા હશે તેને બે રાણિયો હતી. તે દરેકને એક બ્રાહ્મણે વશીકરણ મંત્રની ચીઠી આપી. તેમાં લખ્યું હતું કે "જો મ્હોટી રાણી પસંદ "કરવામાં આવશે તોય ઠીક છે ને ન્હાની રાણી પસંદ કરવામાં આવશે તોય- "પણ ઠીક છે." બન્ને રાણિયોએ પોતપોતાના મનમાં જાણ્યું કે, ચાલો આપણું કામ થયું. રાજાને આ વાતની ખબર પડી આવી, એટલે, તેણે જે માદળિયામાં ચીઠીયો ઘાલી હતી, તેમાંથી કહાડી લઈ ને વાંચી જોયું તો તેથી હસવું આવ્યું. એ જ પ્રમાણે, ભવિષ્ય વર્તનારા બ્રાહ્મણો, કોઈ સ્ત્રીને બાળક અવતરવાનું હોય છે ત્યારે તેમને ચીઠીયો મંત્રીને આપે છે, અને કહે છે કે, કશું પણ અવતર્યા અગાઉ વાંચવી નહિ. તેમાં લખે છે કે "પુત્ર નહિ પુત્રી." એનો અર્થ, પુત્ર નહિ પણ પુત્રી એમ થાય, અને એથી ઉલટો પણ થાય. કોઈ કોઈ વાર તો પુરૂષને છાનું રાખવાના સોગન દઈ ને કહી રાખે છે કે, તમારી સ્ત્રીને દીકરો અવતરશે અને તેની સ્ત્રીને પણ તેવા જ સોગન દઈને

[1] જુવો પ્રથમ આવૃત્તિ ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૫૧–૫૨.

ફ્હી રાખે છે કે તમને દીકરી અવતરશે. જ્યારે જે અવતરવાનું હોય છે તે અવતરે છે, ત્યારે પેલા વહૂવરના જોડાને તે ક્હે છે કે, તમારા બેમાંથી કોઈ ને શ્રદ્ધા હતી નહિ માટે ખરી વાત તમારાથી સંતાડી રાખી હતી.[૧]

૧ ડાક્ટર હેનરીના ગ્રેટ બ્રિટનના ઇતિહાસના સાંધણમાં પૃષ્ઠ ૩૮૪ મેં સ્કોટના ધંતર મંત્રના શોધનો ઉતારો કરી લેતાં આન્ડ્રુસ ક્હે છે કે, હાસ્યજનક મંત્ર ઉપર વિશ્વાસ ર્‌હેવાથી ચમત્કાર ઉત્પન્ન થયેલા છે તે વિષે વાતો આપણા ટીખળી ગ્રન્થકર્ત્તાએ લખી છે તે અતિશય હસવું આવે એવી છે. તેમાં એક વાત એવી છે કે દુઃખ પામનાર માણસના આગળ એક ગરીબ સ્ત્રી થોડાક શબ્દો બબડી જઈ ને બધા રોગનું નિવારણ કરી દેતી હતી, અને તેને બદલે, તેને એક પેની ને એક પાઉં મળતો હતો. છેવટે, આ જગત્‌માં અને આવતી દુનિયામાં બળી મરવાનો તેને ત્રાસ લાગ્યો, તેથી તેણે કબુલ કર્યું કે મારૂં બધું જાદુ આ સબળ અક્ષરોમાં રહેલું છે. તે એ અક્ષરો માંદા માણસના કાનમાં ઝીણે સ્વરે ક્હેતી હતી, તે આ પ્રમાણે છેઃ—

"Thy loaf in my hand,
"And thy penny in my purse,
"Thou art never the better.
"And I—am never the worse."

જેઓએ વાંચેલું હોય તેઓને અમે સ્મરણ કરાવિયે છિયે કે ઉપરની તુકોનો ઉપયોગ "Bride of Lammermoor" ના સમાપ્તિના પ્રવેશો માંહેલા એકમાં કરેલો છે. વળી સર જ્યોર્જ હેડના "આપુલિયસ"ના ભાષાન્તરમાં આવા પ્રકારનો એક ગૂઢાર્થ પ્રત્યુત્તર છે, તે જૂવોઃ—

ઇંગ્લિશ શિલ્પશાસ્ત્રી માંહેલા વિષે એવું ક્હેવામાં આવ્યું છે કે, જ્યારે એણે વીન્ડસર કેસલની ઇમારત પૂરી કરી ત્યારે એક ભીંત ઉપર તેણે નીચે પ્રમાણે શબ્દો કોરાવ્યાઃ—

"This made Wykcham."

તેની ગરૂરીના એક દાખલા તરીકે તેના શત્રુઓએ આ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરચો, પણ તેણે એ વાક્યનો સત્વર અર્થ સમજાવી દીધો કે, મેં કિલ્લો કરચો છે એમ એનો અર્થ નથી, પણ મને કિલ્લાએ કરચો છે એમ એનો અર્થ છે.

જ્યારે ક્રિસસ સાયરસના ઉપર ચડ્યો ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવેલું છે તે સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે; "ક્રિસસ હેલિસ ઉતરવાથી એક મ્હોટા રાજ્યને ઉંધું વાળી નાંખશે!" આ ઉપરથી ક્રિસસે એવી ધારણા કરી કે શત્રુની સત્તા હું ઉંધી વાળી નાંખીશ, પણ ખરૂં જોતાં તેણે પોતાની જ સત્તા ઉંધી વાળી દીધી. બંને પ્રકારમાં ઉપરનું વચન ખરૂં પડી શકે એવું છે.

વળી શેક્સપિયરના લખાણમાં પણ એમ જ છે.–

"The Duke yet lives, that Henry shall depose;
But him outlive, and die a violent death.
why, this is just,
Aio te, Æacida, Romanos vincere posse."

Second Part of King Henry VI., Act I sc. 4.

ભૂત કહાડવાના કામમાં એક મંત્ર ઘણો ચાલે છે તે એક જ વિષે અમે વર્ણન આપિયે છિયે; એ બૌદ્ધ મંત્ર છે અને ઘંટાકરણ વીરનો મંત્ર કહેવાય છે. એ મંત્રથી જેવું શુભ અશુભ કામ સાધી લેવાનું હોય તે પ્રમાણે શુદિ અને વદિમાં તેનો આદર કરવામાં આવે છે. સાધનાર બગીચામાં, દેવમંદિરમાં કે ઘરમાં કોઈ ચોખ્ખી જગ્યા હોય ત્યાં, મંત્ર સાધવા એકાન્તમાં બેસે છે. પ્રથમ તો–

ॐ ह्रीँ क्लीँ गंगाजलाय नमः

એ મંત્રથી સ્નાન કરે છે. ત્યાર પછી,

ॐ ह्रीँ क्लीँ आनंददेवाय नमः

એ મંત્રથી શુદ્ધ વસ્ત્ર પ્હેરે છે, ત્યાર પછી

ॐ ह्रीँ श्री भूमादिदेवतायैनमः

એ મંત્રથી પૃથ્વીની પૂજા કરીને તે ઠેકાણે બેસે છે. પછી ધૂપ તથા ઘીના અને તેલના દીવા સળગાવે છે. પછી કાગળ ઉપર કે તાડપત્ર ઉપર ઘંટાકરણ વીરની મૂર્ત્તિ કહાડે છે તેમાં તેના કાનમાં ઘંટા પ્હેરાવેલી ચીતરે છે, અને નીચે લખેલો મંત્ર તેમાં લખીને તેનો જપ કરે છે:––

ॐ नमो घंटाकर्णो महावीरः सर्वव्याधिविनाशकः ।
विस्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल ॥ १
यत्र त्वं तिष्ठसि देव लिखितोऽक्षरपंक्तिभिः ।
रोगास्तत्र प्रणश्यंति वातपित्तकफोद्भवाः ॥ २
तत्र राजभयं नास्ति याति कर्णे जयाक्षरं ।
शाकीनीभूत वैताला राक्षसाः प्रभवंति न ॥ ३
नाकाले मरणं तस्य न च सर्प्पेण दृश्यते ।
अग्निचोरभयं नास्ति ॐघंटाकर्ण नमोऽस्तु ते ॥ ४

ठः ठः ठः स्वाहा

આ મંત્ર બેતાળીશ દિવસમાં થઈને તેત્રીશ હજાર વાર જપવો પડે છે. પછી ધૂપ દેવામાં આવે છે એટલે મંત્ર પરિપૂર્ણ થાય છે. તે પછી માદળિયામાં રાખે તો ભૂતપ્રેતાદિક ન્હાશી જાય, રાજાનો ભય ઉપજે નહિ, બુદ્ધિબળ વધે, શત્રુ વશ થાય; અથવા તેની સ્ત્રી તેને વશ થાય, (કોઈવાર આ કામ કઠિણ થઈ પડે છે,) તેમ જ ઘરની ભીંત ઉપર તેને ચ્હોડવામાં આવે તો

સાપ, ઊંદર અને બીજાં ઝેરી પ્રાણી તેમાંથી જતાં રહે છે, તેમ જ ભૂત પણ ન્હાસવા માંડે છે.[1]

---

[1] રક્ષણી (વજરબુટ્ટી) અને લંપટતાના ઉપર દાબ રાખનાર સાધન તરીકે વધારે કુલીન રોમન છોકરાઓની ડોકમાં માદળિયું ઘાલવા વિષે પ્લુટાર્ક કહે છે. પણ યાહુદી લોકો જેમ ખ્રિસ્તની વેળા પછીથી તેમનાં રક્ષણીને મંત્ર અથવા રક્ષા તરીકે ખોટાથી બચી જવાનું સાધન ગણતા હતા, તેમ, ખ્રિસ્તના સમયમાં પણ, તેની ગણના તેઓ એ પ્રમાણે કરતા હતા એવો સંભવ છે. ખ્રિસ્તના પછી સુમારે ૫૦૦ વર્ષે લખેલું હિબ્રુ ટારગમ અથવા યાહુદી લોકોનું ખાલડી ભાષામાં ધર્મપુસ્તક છે, તેમાં એક વાક્ય ચમત્કારિક છે, તે ખ્રિસ્તે (Matt xx iii. 5) શું કહ્યું છે તે બતાવી આપે છે, તથા હવણાંના યાહુદી લોકોના પોતાનાં રક્ષણી વિષે શા વિચાર છે તે જણાવે છે. તે વાક્ય આ પ્રમાણે છેઃ—"ઈઝરાયલના ઈશ્વરપૂજક સમાજે કહ્યું છે કે, "સર્વ 'લોકોમાંથી મને પસંદ કર્યો છે, કેમકે હું મારા ડાબા હાથ ઉપર અને મારા માથા "ઉપર રક્ષણી બાંધું છું, અને મારા બારણાની જમણી બાજુએ, લેખ બાંધ્યો છે તેનો "ત્રીજો ભાગ મારા સૂવાના ઓરડાની સામે આવેલો છે કે જેથી કરીને દુષ્ટ પિશાચો મને "નડવાને શક્તિમાન્ થાય નહિ."—See Parkhurst's Greek Lexicon; also Bishop Patrick, and Calmet puoted by D'Oyly and Mant, in a note on the passage in St. Matthew.

રેફરમેશનના પ્હેલાં, એડિમ્બરોનાં બાંધેલાં ઘરોના દ્વાર ઉપર આવાં વાક્યો છેઃ—"*In thee, O Lord, is all my trust;*" "*In Deo est honor ot gloria;*" "*Blissit be ye Lord in al his giftis.*" તે મંત્ર અથવા રક્ષણી તરીકે લખવામાં આવેલા કહેવાય છે; તે એવા ઈરાદાથી કે ઘરમાં દુષ્ટ પિશાચો રહી શકે નહિ, અને દેવતાનું નામ નિરંતર દાખલ કરવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી આ વાતને ટેકો મળે છે—*See Chamber's Traditions of Edinburgh.*

સેન્ટ ઈફ્રમ (Ephrem) કહે છે કે "જેમ યાહુદિયોમાં બલિદાન આપેલા ઘેટાના લોહીવતી ચોકઠા ઉપર નિશાનિયો કરવાનો ચાલ હતો, તેમ, પ્રાચીન કાળના ક્રિશ્ચિયનો પોતાનાં બારણાં ઉપર અમૂલ્ય અને જીવદ ક્રૉસ કહાડતા હતા." કોગળિયાનો ઘરમાં પ્રવેશ થાય નહિ, એટલા માટે મુસલમાનો કૂરાનની કલામો લખીને પોતાના ઘરમાં ચોડે છે, તે ઘણી વાર અમારા જોવામાં આવ્યું છે.

નાઈગર નદીનાં મૂળનો શોધ કરવાને જે લોકો ગયા હતા, તેઓ માઉઝા (Maussa) ગામમાં એક મ્હોટા ઝુપડામાં ઉતર્યા હતા, તે વિષે તેઓ આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે (ભાગ પહેલો પૃ. ૨૧૭):—"એના મધ્ય ભાગમાં મ્હોટા ઝાડનું એક થડ છે "તેને આધારે છાપરૂં રહેલું છે; તેમાં બારણાને ઠેકાણે બે બાકાં રાખ્યાં છે તે એક "બીજાની સામે છે, અને તેમના ઉપર ભીંતે લટકાવેલા આરબી ભાષામાં લખેલા બે "મંત્રના કાગળ છે તે એટલા માટે રાખેલા છે કે આગથી ઘર બળી જાય નહિ." વળી એ જ પુસ્તકના બીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૨૩૧-૩૨ મે જુવો.

આ મંત્રમાં ઉપર ઉપરથી અર્થ વિનાની અને શેળભેળ ભાષા જણાઈ આવે છે, તો પણ શાસ્ત્રીય નિયમને અનુસરીને તેની રચના કરવામાં આવેલી છે, એમ ક્હેવામાં આવે છે.

નિબંધકર્ત્તા ક્હે છે કે, આગળના કરતાં હવણાં ભૂત ઘણાં ઓછાં થઈ ગયાં છે, તેનાં કારણ લોકમાં ચાલે છે તે માંહેલું એક તો ઘણું નવાઈ જેવું છે: "કેટલાક અજ્ઞાની લોકો ક્હે છે કે, અંગ્રેજ સરકારની પડઘમના "ઘોષથી ભૂત ન્હાશી ગયાં. તેનું કારણ કે પડઘમની એક બાજુએ ગાયનું "ચામડું મઢેલું હોય છે (તેના શબ્દથી હિન્દુના દેવ ન્હાશી ગયા) તથા "બીજી બાજુએ સુવરનું ચામડું છે (તેના શબ્દથી મુસલમાન લોકોના "દેવ નાશી ગયા) તેથી ભૂત ઓછાં થયાં અને મંત્રજંત્ર પણ જૂઠા પડ્યા." ક્લોડિયસ બ્યુચાનન જેણે સેણ્ટ ટોમ ક્રિશ્ચિયનનાં કેટલાંક દેવલ જોઈ આવીને તેનું વર્ણન લખ્યું છે તે તેમાં લખે છે કે, ઉપરના શિખરની અંદર ઘંટ લટકાવવાને બદલે કેટલાક દેવલના ઘંટ તેના બીજા ભાગમાં લટકાવવામાં આવ્યા હતા; તેનું કારણ જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે એવું ઉત્તર મળ્યું કે હિન્દુનું કોઈ દેવાલય પાસે હોય છે, ત્યારે અમારા દેવળના ઘંટનો મ્હોટો નાદ સાંભળવો તેમને ઠીક લાગતો નથી, કેમકે તેઓ ક્હે છે કે એથી અમારા દેવ ત્રાસે છે.[1]

"આવા ધર્મના મંત્રનો, રૂશિયામાં હજી લગણ એવા પ્રકારનો અને એ કરતાં વધારે, "ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઘણું કરીને વ્યાપારિયો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જાહેર બજાર-"ના વ્યાપારિયો પોતાની દુકાનમાં વસતા નથી (હિન્દુઓની પેઠે) અને આ પ્રમાણે "તેઓને રક્ષણ વિનાની રહેવા દે છે, પણ તેઓ સાંકળ અને દાંડાથી પાકો બંદોબસ્ત "કરે છે તો પણ, તેનાથી તેનું રક્ષણ થાય છે એમ તેઓ ઘણું કરીને માનતા નથી, "પણ પોતાના દેશના લોકના વ્હેમથી તેનું રક્ષણ થાય છે એમ માને છે. તેઓ "બારણાંને અને બારિયોની ફરેરીને છાપ કરે છે; અને તેઓનો સાધુ સેણ્ટ નિકોલાસ "આવા પ્રકારની જગ્યાનો રક્ષક છે, એમ તેઓ માને છે. તેથી કોઈ ચોર ચોરી કરવાને "હિમ્મત ચલાવતો નથી, બાકી સાંકળો અને દાંડા તો તેમના જોર આગળ ટકી શકે નહિ. * * * મૂર્ત્તિપૂજાના સમયમાં બુદ્ધની પૂજા તેના સમાન હશે."—Russia, by Thompson: Smith, Elder, and co, 1848.

૧ મુસલમાન બાંગ પોકારતા હોય છે ત્યારે તેનો અવાજ કાને પડે નહિ, એટલા માટે હિન્દુઓ કોઈ કોઈ વાર પોતાના કાન બંધ કરે છે. શિખ સરકારે તાણીને બાંગ પોકારવાનો ચાલ ખરેખરો બંધ કરચો છે. *Vide* Shore's notes on Indian Affairs, Vol. II. p. 412.

જ્યારે નવમા સૈકડાના મધ્યમાં સેણ્ટ આનશારની સત્તાથી જટલાંડમાં ક્રિશ્ચિયન ધર્મની સંપૂર્ણ છૂટ મળી, ત્યારે "તેઓને બીજી છૂટો મળી તે સાથે ઘંટ વગાડવાની

ટીપ. अ.–अन्य देशमां भूत

ભૂતનિબંધ વિષે નીચેની ટીકા, "બૉમ્બે કવાર્ટરલી મેગેઝીન અને રિવ્યુ"ના ઓકટોબર ૧૮૫૦ ના અંકમાં પ્રકટ થયલા, "હિન્દુસ્થાનમાં ભૂતનો વળગાડ, ભવિષ્યકથન, અને વૈદ્યોપચારી ચમત્કારિક ક્રિયા" એવા મથાળાના વિષયમાંથી અત્રે દાખલ કરી છે:—

ભૂતનિબંધ પ્રસિદ્ધ થતાં પ્હેલાં ડબ્લિન યુનિવર્સિટી મેગેઝીનમાં વારણ વિષેનો વિષય શિરૂ થયો હતો, તેનાં કેટલાંક સાંધણ છપાયાં હતાં પણ તે રૂહી રૂહીને આવતાં હતાં તેથી તેના ચાલતા સંબંધમાં અંતરાય પડી ગયો હતો[1] શુદ્ધ અને મલિન એવા દુપ્પટ પ્રકારના વળગાડની પિશાચી સત્તાવાળી બધી ભૂતવિદ્યાનો મરાઠાઓમાં ચાલતા વારણ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. (વારણ એ શબ્દ ગ્રીકના ન્યુમા શબ્દની સાથે મળતો આવે છે,) તો પણ આ દેખીતું દુપ્પટપણું માત્ર ઉપર ઉપરથી છે એવું લખનાર ધારે છે. અને તે મનુષ્યના સંવર્ધનની બે અવસ્થા બતાવવાને માટે છે; આ જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ લોકસમૂહના સંબંધ સાથે વિચારતાં એકની પછી બીજી એમ જૂદે જૂદે કાળે ચાલે છે અથવા તો તેના તે જ દૈહિક અને આત્મિક ચમત્કારથી લોકસમૂહ ઉપર જૂદી જૂદી વેળાએ, અથવા જૂદા જૂદા વર્ગના માણસો ઉપર બે છેક જૂદી આત્મિક અસરો કરીને એક જ વેળાએ તેના જૂદા જૂદા અંગભાગમાં સંગાથે રહે છે. વારણ સંબંધી વિષયમાં જે સત્યતાઓ નિશ્ચયપૂર્વક લખવામાં આવેલી છે તેને ભૂતનિબંધ બહુ પુષ્ટિ આપે છે. એ સત્યતાઓ વાંચવા ઉપરથી યૂરોપિયન વાંચનારાઓને કદિ અપ્રતીત આવી હોય એમ નહિ થયું હોય, પણ કેટલુંક આશ્ચર્ય તો લાગ્યું. એ વાંચનારાઓ એવા હતા કે, એવા બનાવ બનેલા તે જગ્યાએથી દૂર વસેલા, તેમ જ જે સુધારાના સમયમાં તે બનાવ બનેલા હોય તેમાં તેઓની

"છૂટ પણ મળી." મૂર્તિપૂજકો, જાદુના ડરથી, આ ચાલ પ્રથમ ચલાવવા દેતા નહિ. ઈંગ્લાંડમાં મડદાને દેવલમાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યારથી તે ત્યાંથી ઘોર આગળ લઈ જાય છે ત્યાં સુધી ઘંટ ચાલુ વગાડ્યાંજ કરવામાં આવે છે તેથી પિશાચો નાશી જાય છે એવી ધારણા થતી.—*Vide* Brand's Popular Antiquities.

"દેવલના શિખરમાંથી થતા ઘંટનાદે કરી સ્કાન્ડીનેવિયામાંથી ટ્રોલો ઘણાંખરાં ન્હાશી ગયાં અને બ્રિટનીના કારીગરોને પણ એ જ કારણે કરીને ટકી રૂહેવાનું ઘણું ભયભરેલું થઈ પડ્યું"—*Vide* Keightley's Fairy Mythology.

૧ માર્ચ ૧૮૪૮ થી તે એપ્રિલ ૧૮૫૦ સુધીના જૂદા જૂદા અંકોમાં.

સ્થિતિ નહિ અને જે પોતાની કેળવણીને લીધે ભૂતના વળગાડ સંબંધી, એ વિષય લખનારનાથી તેના ભેદની વાતમાં કદાપિ અવશ્ય કરીને જૂદા પડેલા નહિ પણ પિશાચની સત્તાનાં (જે પેલા ખૂનીની મૂળથી જ સત્તા છે, અને જેને મરણની સત્તા છે, તથા જે મારતા, અને માણસના દેહને જેટલા પ્રકારની પીડા થઈ શકે તેટલી કરીને દુઃખ દેતા સિંહની પેઠે ભટકતા ફરે છે.) તરતનાં સાધન, તેની રીત, અને ક્રમ જે ભૂતના દેખાવામાં કામે લાગેલાં સર્વે એકસરખી રીતે માન્ય રાખે છે, તેમાં તેઓ અતિશય જૂદા પડે છે.

"મરાઠા અને ગૂજરાતના લોકો પ્રમાણે શિંગાલી લોકોમાં એવા જ પ્રકારનું માનવામાં આવે છે, અને ઘણું કરીને એવા જ પ્રકારની રીતિઓ ચાલે છે. લંકામાં ત્યાંની વસ્તીમાં ચાલતા આવા આશ્ચર્યજનક તરંગની સત્તા અને તેના પ્રસાર વિષે ત્યાં વસનાર એક અંગ્રેજ પાદરિયે આશ્ચર્ય અને ગમ્મતની સાથે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કર્યું છે, તેથી ત્યાં ચાલતા ચમત્કારો તેના જોવામાં જેવા આવ્યા છે તેના જેવા જ વારણના વર્ણનમાં લખેલા ચમત્કારો તેને લાગ્યા છે, અને એક પ્રવાસિયે બન્ને ઠેકાણાની રીતિઓના સમાનપણા વિષે લખેલો કાગળ અમારી પાસે રજુ છે તેને તે ખરો ઠરાવી આપે છે.

"તથાપિ આજને સમયે પણ, તે માત્ર હિન્દુસ્થાનમાં જ છે એમ નથી, હવણાંના પ્રવાસિયોએ, દેશી અમેરિકન જાતિના હાકેમોના અપવાસની વિધિઓ અને સિબેરિયન જાદુગરોની ક્રિયાઓ વિષે વર્ણન આપ્યું છે તે, વારણને સાધનાર અને તેને કાલાવાલા કરનાર ભકતોની ક્રિયાઓ સાથે ઘણું મળતું આવે છે.

"પણ હિન્દુની ભૂત વિષેની રીતિનું ઘણું ચમત્કારિક અને પરિપૂર્ણ મળતાપણું એવી જગાએ જોવામાં આવે છે કે આ ઓગણીસમા સૈકામાં એ પ્રમાણે હોય એવી આશા આપણે રાખિયે નહિ. આયર્લાંડના લૌકિક વ્હેમ વિષે ડબ્લિન યુનિવર્સિટી મેગેઝીનમાં ગયા વર્ષમાં બે ત્રણ લાંબા વિષયો દાખલ થયા છે, અને સિડ નામની પરિયો અથવા પૃથ્વી ઉપરની દેવિયો વિષે, અને મનુષ્યપ્રાણીના અંગ ઉપરની તેઓની સત્તા વિષે જે વિગત આપી છે તે લોકોના ચાલતા વિચારની સાથે એકંદરે ચમત્કારભરેલું મળતાપણું બતાવે છે; એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક બાબતોમાં તો,—મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રિયોના વળગાડ, હૃદયનું શૂન્યપણું, તાવ, અને બીજા મટે નહિ એવા વિલક્ષણ રોગ—ભૂતનિબંધમાં અને વારણના વિષયમાં લખેલી બાબતો સાથે અતિશય બારીક ને

ચમત્કારિક વિગતની સાથે મળતું આવે છે. હિન્દુસ્થાનની પિશાચવિદ્યાનું વર્ણન આપવાના પ્રથમ પ્રયત્નમાં લખેલી વાતો કે જેનો ઘણો ભાગ બહુ ચમત્કારિક પ્રકારનો છે તે એક બીજાથી આટલા બધા છેટાની જગ્યાઓની વાતોની સાથે સાદશ્યતા બતાવવાથી નક્કી થાય છે, એ ચમત્કારિક અને તૃપ્તિ-દાયક છે. કારણ ઉપરથી કાર્યની આશા આપણે ખરેખર રાખિયે, તે ન્યાયે ભૂત વિષે શ્રદ્ધા અને દક્ષિણ તથા કોકણનાં ગામડાંમાં જે પ્રકટપણું જોવામાં આવ્યું તેને મળતું બ્રાહ્મણી ગૂજરાતમાં અને બૌદ્ધમતવાળી લંકામાં પણ હોય; જંગલી ઇન્ડિયનોનાં જ્યાં રહેઠાણ છે એવાં ગંભીર જંગલો અને ધોધ-વાવાળી જગ્યાઓમાં ધર્મની ઘેલછાભરેલી જોમને લીધે એવા જ પ્રકારની અસરો આપણને માલૂમ પડી આવે, તે ઉપરથી અમને એટલું આશ્ચર્ય લાગ્યું હોત નહિ, અથવા સાઈબિરિયાનાં ભયંકર મેદાનો ઉપર વસનારા લોકો કે જેઓનામાં ઈશ્વિરી જ્ઞાનનાં કિરણ પ્રકાશ પામ્યાં નથી, અથવા ઈશ્વરી પ્રેમ જ્યાં પહોંચ્યો નથી તેમનામાં જોવાથી પણ નવાઈ લાગત નહિ; પણ હિન્દુ-સ્થાનથી આટલા બધા દૂરના ખ્રિસ્તિ બેટમાં એવી જ જાતની આસ્થા કિંચિત્ ફેરવાળા અલૌકિક પડદા નીચે જોવામાં આવે, તેથી ખરેખર આશ્ચર્ય પામવા જેવું છે.

ભૂતનો મૂળ અર્થ જોવા જઇયે તો "તત્ત્વ" થાય છે. ગૂજરાતમાં ભૂતને શયતાન તરીકે ગણવામાં આવતાં નથી, (પ્રભુ અને મનુષ્યના પિશાચી મહાશત્રુ વિષેનો વિચાર તેમનામાં નથી), પણ " મરણ પામેલાં સ્ત્રીપુરૂષનાં "પ્રેત જે તે સ્થિતિમાં પણ મનુષ્યના મનોવિકાર, ઇચ્છાઓ અથવા "ચિંતાઓમાં અસુખી થઈ લપટાઈ રહેલાં ગણાય છે:-

"અરેરે! ગરીબ ભૂત!'

"અને જીવતા માણસના દેહમાં થોડી વાર " પેશીને તેના સાધન વડે દુઃખ "દેવાને, ફસવણી કરવાને, અથવા સુખ ભોગવવાને તેના ઉપાય શોધે છે."

હિન્દુસ્થાનના બીજા વિભાગોમાં તેઓ જૂદા જૂદા આકારથી પ્રસિદ્ધ છે. મ્હૈસુરના હિન્દુઓ વિષે ક્હેતાં અબ્બી ડુબોઈસ ક્હે છે કે, એ લોકોમાં અસુર(ભૂત)ની પૂજા સર્વત્રપણે વ્યાપી ગઈ છે અને તે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેઓ તેને ભૂત ક્હે છે, તેનો વળી 'તત્ત્વ' એવો પણ અર્થ "થાય છે; જાણે કે તે તત્ત્વ તે બીજું કાંઈ નહિ પણ જે દુષ્ટ પ્રેતોના કોપ "અને જોમથી સ્વભાવ અથવા સૃષ્ટિના સર્વે ગડબડાટ અથવા ગભરાટ ઉત્પન્ન "થાય છે તેઓનું તે ધારણ કરેલું રૂપ છે. અતિ દુષ્ટ ભૂત પણ વળી પિશાચ "અથવા દૈત્યના સામાન્ય નામથી ઓળખાય છે.

"અપદેવતાની પૂજાને માટે ઘણા ભાગમાં દેવાલય આપણા જોવામાં "આવે છે. વળી કેટલાંક પરગણાં એવાં છે કે જેમાં અપદેવતાની પૂજા "પ્રબળપણે વર્તે છે. જે ડુંગરાની લાંબી હાર મ્હૈસુરની પશ્ચિમ ભણીના "ભાગમાં વિસ્તાર પામી છે તે જગ્યા એવી છે, અને ત્યાંના ઘણાખરા રહે- "વાશિયો અપદેવતા વિના બીજાની પૂજા કરતા નથી. પ્રત્યેક ઘરમાં અને "પ્રત્યેક કુટુંબમાં પોતપોતાનું ઠરાવી રાખેલું ભૂત હોય છે તે તેનો ઇષ્ટ દેવ "ગણાય છે; અને તેને પ્રતિદિન તેઓ શાન્તિકારક બલિદાન આપે છે અને "તેની સ્તુતિ કરે છે; તે, તેમના ઉપર પોતે કપટકાર્ય ચલાવતું બંધ પડે "એટલા જ માટે નહિ, પણ તેમની પડોશનાં ભૂત અને તેમના શત્રુ તેમનું "ખોટું કરે તેથી રક્ષણ કરવા માટે કરે છે. એ ભાગોમાં અપદેવતાની "મૂર્તિ દરેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. તેનો ભયંકર આકાર હોય છે "અને ઘણે ઠેકાણે તો આકાર વિનાનો પથ્થર બેસારેલો હોય છે. આ "પ્રત્યેકનાં જૂદાં જૂદાં નામ હોય છે અને જેઓ બીજાઓના કરતાં જે પ્રમાણે "શક્તિમાન્ અને જુલ્મી હોય છે તે પ્રમાણે તેઓને પસંદ કરવામાં આવે છે."

"સર્વે અપદેવતાને પ્રાણીનાં બલિદાન ઉપર પ્રેમ હોય છે, અને તેટલા "માટે તેઓના ઉત્સુક ભકતો તરફથી પાડા, ભૂંડ, ઘેટાં, કૂકડાં અને બીજાં "એવાં જ પ્રાણિયોનો ભોગ આપવામાં આવે છે. જ્યારે ચોખાનું નૈવેદ્ય "ધરાવવામાં આવે છે ત્યારે ચોખાને લોહીમાં રગદોળવા પડે છે; અને વળી "તેઓને માદક દારૂથી પણ શાન્ત કરવામાં આવે છે. ફૂલ ચડાવતી વેળાએ "જેટલાં લાલ રંગનાં હોય છે તેટલાં જ ચડાવામાં આવે છે.

"ભૂતની પૂજા સંબંધી અને તે કેમ ચલાવવી તે વિષે હિન્દુઓના "ચોથા વેદમાં લખેલું છે. તે અથર્વ વેદ કહેવાય છે, અને આટલા કારણ "માટે જ તેને બહુ સંભાળથી બ્રાહ્મણોએ સંતાડી રાખ્યો છે.

"એકસરખી રીતે મારા જોવામાં આવ્યું છે કે લાગલી જ અપદેવ- "તાઓની પૂજા અરણ્યોમાં, એકાન્ત જગ્યાઓમાં, અને પ્હાડી મુલ્કોમાં "ઘણી ચાલેલી છે; એનું કારણ એમ છે કે, એવા લોકો શહરી લોકો "કરતાં ઓછા સુધરેલા અને વધારે અજ્ઞાન અને બ્હીકણ હોય છે, અને "તેટલા જ માટે વ્હેમની વાતો ભણી તેમનું વલણ વધારે હોય છે, તેથી "જે જે તેમને વિપત્તિઓ આવી પડે છે તથા પીડા થાય છે તે સર્વે તેમના "અપદેવતાના કોપથી થઈ એમ તરત તેઓ માની લે છે.

"જંગલી લોકોનો ઘણો જથ્થો જે મલબાર કિનારાનાં જંગલોમાં વિખ- "રતો વસેલો છે, અને કાહુ, કુરૂએરૂ, સોળિગુએરૂ, અને ઈરૂલરનાં જંગ-

"ક્ષોમાં અને પર્વતોમાં રહેલો છે, તે ભૂત વિના બીજા કોઈ દેવતાને
"માનતા નથી."

'જર્મન ઇવાનજેલિક મિશન' જે ત્યાં છે તેનો દશમો રિપોર્ટ બેંગ-લોરમાં ૧૮૫૦ ની સાલમાં છપાયો છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

"બેંગલોરથી ૩૦ માઈલ ઉપર ઉત્તર દિશામાં, એક અચિલા કરીને
"ગામ છે. ત્યાં ગયાં વર્ષથી ધર્મને અર્થે મંડળ થયું છે, અને મિશનને
"કેટલીક મુદત ઉપર પડિયણ જમીનનો મ્હોટો ભાગ કૃપા કરીને અર્પણ
"કરેલો છે. આ જગ્યાની પાસે વસનાર એક નામીચો કોરાજી પૂજારી છે,
"તેણે મૂર્ત્તિપૂજાનો ધર્મ છોડી દીધો છે, અને ભૂતના દેવાલયને તોડી
"પાડીને તે બાયબલ શાસ્ત્રના પંથમાં ભળ્યો છે."

ત્યાર પછી બોલમા ગામના બિલ્લાવર ફકિરનું વૃત્તાન્ત ચાલે છે; તેણે ઘણા દિવસ વિચાર કર્યો, ત્યાર પછી "છેવટે તેને બાયબલ શાસ્ત્રના ઉપર
"પ્રેમ થયો. આખા એક વર્ષ લગી તે ચૂપ જ રહ્યો, પણ આશરે ત્રીજા
"અઠવાડિયા ઉપર, રીત પ્રમાણે વળગાડ આણીને તેના કુટુંબના ભૂતની
"પૂજા કરવાની તેના માબાપે આજ્ઞા કરી ત્યારે તેણે ઉઘાડી રીતે જાહેર
"કર્યું કે હું એ પ્રમાણે કરીને નીચ થવાનો નથી. આવી જાતની પૂજા
"બધી જૂઠ્ઠી અને પાપભરેલી છે."

મ્હૈસુર કરતાં વધારે દક્ષિણમાં, અને કન્યાકુમારીની પડોશમાં તીન-વલી કરીને દેશ છે, ત્યાંના શાનારો વિષે અતિ રમુજી વિષયમાં રેવ-રેંડ મિ૰ કાલ્ડવેલ અપદેવતાના બે ભેદ જૂદા પાડે છે, તેમાંથી બીજા ભેદવાળા (જો કે તેઓને તે હજી પણ શયતાન કરીને લખે છે) ગૂજરાતનાં ભૂતો સાથે ઘણું કરીને બરાબર મળતા આવે છે. પ્હેલા ભેદવાળા, કાળી અને મુખ્યત્વે કરીને ભદ્રકાળી જે "આમન" અથવા માતાને નામે પ્રસિદ્ધ છે તેઓની મૂર્ત્તિઓને ગણે છે. તેઓની પૂજાનો વિધિ નોંખી વિશેષતાએ કરીને જણાઈ આવે છે અને સો વશા તો ગૂજરાતની ખોડિ-યાર, બહુચરાજી ઇત્યાદિ સ્થાનિક માતાઓના પૂજાવિધિ સાથે મળતો આવે છે; "ઘણાં ભૂત અથવા અપદેવતાઓનું મૂળ માત્ર શાનર અથવા તામિ-
"લમાં છે, અને બ્રાહ્મણના ધર્મ સાથે તેના કોઈ પણ પ્રકારમાં અથવા
"ભેદમાં કશો સંબંધ ધરાવતું નથી." એ ભૂતનું તે નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે:—

"ભૂતનો ઘણો ભાગ મૂળમાં મનુષ્યપ્રાણી હતો એવી ધારણા કર-
"વામાં આવી છે; અને જે માણસોનું એકાએક મરણ અથવા કમોત

"થયેલું તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જેઓ પોતાના જીવતરમાં ભયંકર થઈ પડેલા "એવા ભૂત થાય છે એવી ઘણી વાર ધારણા કરવામાં આવે છે. (ચાંદણીના "સૂરજમલ વિષે બીજા ભાગને પૃષ્ઠ ૧૩૫ મે જૂઓ) "ભૂત પરિણામે "પુરૂષ કે સ્ત્રી, નીચ જાતિનાં કે ઊંચ જાતિનાં, હિન્દુ કે કોઈ બીજા લોક-"માંનાં હોય છે. આવા પ્રકારના ફેરફારે કરીને તેમના વર્ત્તનક્રમની રીતિમાં "જો કદાપિ ફેરફાર થાય છે તો તે જૂજ થાય છે. બધાં ભૂત સત્તાવાન્, દ્વેષી "અને નડતર કરનારાં હોય છે; અને બધાંય પ્રાણીનાં બલિદાનની અને "ગાંડાઈભરેલા નાચની ઇચ્છા કરનારાં હોય છે. જે ફેર જણાઈ આવે છે, "તે માત્ર તેઓના દેવાલયની બાંધણીમાં, અથવા તેઓની મૂર્ત્તિમાં, તેમના પૂ-"જારિયો ઓળખાઈ આવવા જેવું કાંઈક પ્હેરે છે તેમાં, તેઓના પૂજાના વિધિમાં "થોડો ફેરફારભરેલો પ્રકાર હોય છે તેમાં, અને કોઈને બલિદાનમાં બકરો "જોઇયે છિયે, કોઈને ભુંડ અને કોઈને કૂકડો, અથવા પરિયાર ભૂતને તે "સાથે માદક દારૂ જોઇયે છિયે, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે; ઘણાં "ખરાં ભૂત, ઝાડ ઉપર ર્‌હે છે, એવી ધારણા કરવામાં આવી છે. કેટલાંક "અહિં તહિં ભટકતાં ફરે છે; અને નિર્જન સ્થળોમાં આવજા કરે છે, "કેટલાંક ઘટાવાળી એકાંત જગ્યામાં સંતાઈ પેસે છે. કોઈ કોઈ વાર "તો તે તેમને માટે જંગલી દેવાલયો બાંધેલાં હોય છે તેમાં અથવા "ઘરોમાં વસે છે; અને ઘણી વાર એવો બનાવ બને છે કે તેઓને "માનનારાઓનો આત્મા ક્‌હાડીને તેનામાં પેસવાનો તરંગ ઉઠાવે છે. આવો "બનાવ બને છે ત્યારે જેનામાં તે પેસે છે તેને ભાન ર્‌હેતું નથી, અને તે "ચિચિયારિયો પાડે છે, ચાળા કરે છે, અને ભવિષ્યકથન કરે છે, તે બધી "ભૂતની ક્રિયા ધારવામાં આવે છે."

ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં પણ ભૂત હોય છે એવું નીચેના લખાણથી જણાઈ આવશે. હિન્દુસ્થાનના વાયવ્ય કોણના પ્રાન્તો વિષે લખનાર એક જણ ક્‌હે છે કે, "છોટા નાગપુરમાં નોકરી લેવામાં આવી ખામિયો છે તે સાથે વળી એક "બીજી છે અને તે કેટલાકના મનને તો મ્હોટી આફત વેઠવાની લાગે છે. "મંત્રજંત્ર અને જાદુ ઉપરનો વિશ્વાસ આખા હિન્દુસ્થાનમાં પ્રસરી ગયો છે, "અને જેઓએ બહુ વિદ્યા સંપાદન કરેલી તેવાઓ પણ આ ભ્રાન્તિમાંથી "મુક્ત નથી. દેશના વધારે સુધરી ગયેલા ભાગમાં એકસરખી રીતે એવું "માનવામાં છે કે, દક્ષિણના લોકો મંત્રની બાબતમાં ઘણા બલવાન છે અને "ડુંગરા તથા જંગલોમાં ભૂતાવલી ઘણી છે.[1]

૧ "બનારસ મેગેઝીન"ના ભાગ ૩ ના પૃષ્ઠ ૩૪૦ મે રામગઢ પરગણાની સરકારી અધિકારી તરીકે મુલાકાત લીધેલી તેની નોંધ જુવો.

બિશપ ગોબાટ [In his Journal of a Residence in Abyssinia] આબિસિનિયામાં જાદુખોરિયા(એ જેવું નામ આપે છે તે પ્રમાણે)ને માનવાનો ચાલ છે, તે વિષે લખે છે. ત્યાંના દેશિયો તેમને "બાઉદાસ" ક્હે છે.

એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે "આ બાઉદાસો પોતાને ફાવે "ત્યારે અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમ જ જ્યારે કોઈ બળદ ઇત્યાદિ મારે છે, "ત્યારે તેનામાં માંસને ઠેકાણે ખાલી જગ્યા પડી ગયેલી જોવામાં આવે છે, "અથવા તો પાણી ભરાઈ ગયેલું હોય છે, ત્યારે તે માંસ બાઉદાસ ખાઈ "ગયું છે એમ ધારવામાં આવે છે; વળી મંદવાડ વિના અને સારી ભૂખ "લાગતી હોવા છતાં પણ માણસો હાડકાંના પિંજરા રૂપ બની જાય છે ત્યારે "માંહ્યથી બાઉદાસ તેમને ખાઈ જાય છે; અને તરસના કાન વિંધેલા હોય "છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તેમને ઘુલરાં પ્હેરાવેલાં હોય છે તેવાને મુખ્યત્વે "કરીને ઘણી વાર મારી નાંખવામાં આવે છે એમ ધારવામાં આવે છે."

આબીસિનિયાના લોકોના માનવામાં એવું છે કે, "જે તરસ (જનાવર) "જોવામાં આવે છે તેનો ઘણોખરો ભાગ બાઉદાસોએ દેહાન્તર કરવાથી "બનેલો છે; અને જે માણસને બાઉદાસનો વળગાડ થયો હોય છે તે બૂમો "પાડે છે તે તરસના ભૂંકવાની સાથે મળતી આવે છે. વળી તેઓ એમ "પણ માને છે કે સર્વે ફાલાશાઓ (યાહુદિયોની એક જાત), ઘણાક "મુસલમાનો, અને કેટલાક ક્રિશ્ચિયનો પણ બાઉદાસ હોય છે."

ડાકટર ગોબાટ ક્હે છે કે, "જ્યારે હું સખ્ત તાવથી પીડા પામતો "હતો, ત્યારે મારી આસપાસના માણસો એમ ધારતાં હતાં કે જાદુખોરિયા- "ઓની અસર મને પ્હોંચી છે."

જે પોતાની મેળે અદૃશ્ય થઈ જાય અથવા તરસનું રૂપ ધારણ કરીને મનુષ્ય જાતિ ઉપર શિકાર કરે એવાં કોઈ મનુષ્યપ્રાણિયો ખરેખર છે જ નહિ, એવી વાત સદરહુ પાદરી પોતાની આસપાસના માણસોના મનમાં ઉતારી શકયો એમ જણાય છે, પણ બાઉદાસની હૈયાતી છે જ નહિ અને પીડા કરવાની સત્તા તેને નથી, એ વાત તેઓના મનમાં તે ઉતારી શકયો નહિ. આ આબીસિનિયાના લોકોનો ખરો સિદ્ધાંત શો છે? તેની તપાસ કરવાને ડાકટર ગોબાટ એટલો બધો આતુર ન હતો, પણ પોતાની તકરારમાં જે પ્રત્યુત્તરો તેને મળેલા છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મનુષ્યપ્રાણી વિના બીજા પ્રકારના બાઉદાસો છે, એમ એ લોકો માનતા હતા, અને તે નવી સ્થાપનામાં લખેલા ચરની સાથે મળતા આવે છે. ભૂત

[Bhoots] અને બાઊદાસ [Bowdas] એ બે શબ્દો નામમાં અને પ્રકારમાં મળતા આવે છે, તેથી જ્યારે એક વાર બળવાન આબીસિનીયાના રાજ્ય સાથે હિન્દુસ્થાનનો વ્યાપાર ચાલતો હતો, અને જે હવણાં બિલકુલ બંધ પડી ગયો છે, તે વેળાએ આપણને એ બે એક જ મૂળ ઉપરથી ઉત્પન્ન તો થયા નહિ હોય એવી તેની તપાસ કરવાનું સૂઝી આવે છે.

ડાકટર ગોબાટ લખે છે (અને વ્હેમ લોકોને કેટલા દુઃખી કરે છે તેનો એ દાખલો છે) કે "આબિસિનિયાના લોકો ચંચળ છે, પણ જ્યારે તેઓ "બેચેન થાય છે ત્યારે એમ જાણે છે કે આપણા ઉપર ભૂત અને જાદુગરોની "સત્તા ચાલી છે, તેથી તેઓ બમણાં દુખી થાય છે."

નાથાનિયલ પિયર્સે આબિસિનિયાની રીતભાત વિષે ન્હાનું પણ ખરૂં વર્ણન લખ્યું છે, તે મુંબઈની "લિટરરી સોસાઇટીના ટ્રાન્ઝાક્શન"ના ત્રીજા ભાગમાં છપાયું છે તેમાં ઉપરના વિષય વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું છેઃ—

"આબિસિનિયામાં ઘણા પ્રકારના રોગ થાય છે, તે ભૂતથી થાય છે, "એમ તેઓ કહે છે; તે વિષે ખરૂં વર્ણન હું આપું છું. એકને ટ્રેગ્રીમાં "બદર કહે છે અને આમ્હેરરમાં ટબ્બીહ કહે છે તે મારા દેશના લોકોને "ફેફર ચડી આવવાથી મેં પીડા પામતા જોયા છે, તેના જેવો જ એ એક "ધ્રુજારો છે, એમ મને લાગે છે; પણ તે લોકો એથી ઉલટું કહે છે, અને જે "લોકો ચાકુ બનાવવાનું, ભાલા કરવાનું, અને હળ બનાવવા વગેરેનું લ્હોડાનું "કામ કરે છે અને જે માટીનાં વાસણ બનાવે છે તેઓનાથી એ રોગ "થાય છે એમ માને છે. એ બધા લોકો બદર અને ટબ્બીહના નામથી "ઓળખાય છે અને તેમનો મુસલમાનો કરતાં પણ બહુ ધિક્કાર થાય છે "તથા તેઓ ક્રિશ્ચિયન ધર્મ પાળે છે તો પણ, તેમને સંસ્કાર પામવાની "આજ્ઞા નથી."

પછી ટ્રેગ્રેટિયર નામનો એક બીજો રોગ થાય છે તે સંબંધી પિયર્સ વર્ણન આપ્યાં જાય છે, પણ તે વિષે તો એ એવું કબુલ કરે છે કે, "એમાં "શયતાનનું નક્કી કાવતરૂં છે" એમ મને લાગે છે. આ ઠેકાણે લખવું જોઇયે કે ટબ્બીહ અને બદર એ માત્ર એક જ શબ્દના સો વશા ફેરફાર પામેલા શબ્દ છે.

આફ્રિકામાં ફેટિશના વળગાડ વિષે જૂવો "લાન્ડર્સ ટ્રાવેલ્સ" ભાગ બીજો, પૃષ્ઠ ૧૨૦, ૧૨૩–૨૬, ૨૩૧.

ટાંકિવનના ભૂત વિષેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

"બે મ્હોટા જાદુગરોમાંથી એક ટેઓ (ચીન ભણી ઇન્ડીઝમાં ટાંકિ- "વનમાં) કરીને છે તે લોકોને એમ સમજાવે છે કે હું જે બનવાનું હોય

"તે અગાઉથી કહી શકું છું. આ ઉપરથી લોકાને જ્યારે પોતાનાં છોકરાંનાં "લગ્ન કરવાં હોય છે, કાંઈ જમીન વેચાતી લેવી હોય છે, અથવા કાંઈ "મ્હોટું કામ પ્રારંભવાનું હોય છે ત્યારે તેને એક ભવિષ્યકથન કરનાર "માનીને પૂછે છે.

"તે એક પુસ્તક રાખે છે તેમાં માણુસ અને પશુના આકાર કહાડેલા "હોય છે અને ગોળ તથા ત્રિકોણુ કહાડેલા હોય છે, તથા તે ત્રણુ પિત્તળના "કડકા રાખે છે, તેઓના ઉપર માત્ર એક બાજુમાં કાંઈક અક્ષરો કહાડેલા "હોય છે; તે કડકાને ત્રણુએક પ્યાલામાં મૂકીને પછી સારી પેઠે હલાવીને "જમીન ઉપર નાંખે છે, તે વેળાએ જો અક્ષરનું પાસું ઉપર રહ્યું હોય છે "તો તે બોલી ઉઠે છે કે આ માણુસ જગત્માં સર્વ કરતાં સુખી થશે. "પણુ એથી ઉલટું જો અક્ષરનું પાસું ઉંધું પડે છે તો તે ઘણા ખોટા શકુન "ગણુવામાં આવે છે.

"જો એક બે અક્ષર ચતા પડ્યા હોય તો પછી તે પોતાના પુસ્તકમાં "જોઇને જેવું કહેવું તેને યોગ્ય લાગે છે તેવું કહે છે; જે લોકાને પીડા થઈ "હોય તેઓને જો (Tay Baw Phou) ટૈ બૌ ફૈ પે મોકલ્યા હોય તો તેમની "પીડાનું કારણુ જાણુવાનો તે ઢોંગ કરે છે; અને તેમના શરીરમાં મરી ગયેલા "માણુસનું પ્રેત પ્રવેશ કરીને પીડા કરતું હોય છે તેને બોલાવાનો ઢોંગ મચાવે છે.

"જ્યારે તેઓ માંદા પડે છે ત્યારે તેમને બીજા જાદુગર (Tay Phow "Thony) ટે ફૌ થૌથોની (ટાંકિવનમાં) પાસે જવું પડે છે. જ્યારે તેને લાગે છે "કે પીડા થવાનું કારણુ ભૂત છે ત્યારે તે તેમને બલિદાન આપવાનું ફરમાવે છે, "અને ચોખા તથા માંસનું ભોજન તેને મળે છે; તેનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો "તે સારી પેઠે તે જાણે છે. આટલું કરતાં છતાં પણુ, માંદું માણુસ સાજું થાય "નહિ તો તેનાં સગાંવ્હાલાં, કેટલાક સિપાઇયો સાથે માંદા માણુસના ઘરને ઘેરી "વળીને ભૂતને હાંકી કહાડવા માટે ત્રણુ વાર બંદુકોના બ્હાર કરે છે.

"એ જાદુગર, માણુસના (જો તે ખારવો કે માછી હોય છે તો) "મનમાં મૂર્ખાઈભરેલી એવી વાત ઉતારે છે કે જળદેવતા (વરૂણુ) તને "પીડા કરે છે; પછી આ અપદેવતાને પોતાના સ્થાનમાં પાછા મોકલવાને "માટે પાસેની નદી ભણી માંદા માણુસના ઘર આગળથી મુકરર કરેલા અંતર "પ્રમાણે ત્રણુ જૂદે જૂદે ઠેકાણે ત્રણુ દિવસ લગી સારા જમણુનો ઉતાર મૂકાવે "છે, ગાલીચા પથરાવે છે, અને ઝુપડાં બંધાવે છે.

"પણુ આવી પીડાઓનું કારણુ બરાબર જાણુવા સારૂ એ જાદુગર "તેઓને ટે બૌ પાસે મોકલે છે. તે કહે છે કે, મરણુ પામેલા (ભૂત રૂપે) પીડે

"છે તેનો મંદવાડ છે; અને વખત આવે કે, એ દુઃખ દેનારા ભૂતને મારામાં "પેંસારવાનો ઉપાય હું કરીશ (કેમકે આત્માનું દેહાન્તર થાય છે એ વાત "તેઓ માને છે). પીડા કરનારાં ભૂતને પોતે પકડ્યા પછી પાણીના "સીસામાં ઉતારે છે અને માંદું હોય તે સાજું થાય ત્યાં લગણ તેમાં "રહેવા દે છે; જો તે માણસ સાજું થાય છે તો સીસો ભાગી નાંખીને "ભૂતને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાને છોડી મૂકે છે, અને જો તે મરી જાય "છે તો પછી એવું કામ ફરીને નહિ કરવાની શીખામણ દઈ ને જાદુગર તેને "છોડી મૂકે છે."–N. Bailey's English Dictionary, by Mr. Buchanan, Fifth Edition. London: W. Johnston, Ludgate-Street, 1760.

બેલીનું પુસ્તક હવણાં ઘણું સાધારણ થઈ પડેલું નથી તેથી તેમાં આત્માના દેહાન્તર વિષે નીચેનો ચમત્કારિક અને રસિક વિષય છે; તેમાં અમારા કામને લાગુ પડે એવું વધારે છે, માટે આ પ્રસંગે અમે તેમાંથી ઉતારો કરી લઇયે છિયે:—

"દેહાન્તર અથવા આત્માનું એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવું, એ "વિષે હવણાંના યાહૂદી લોકો ગમે તે કહે, પણ પ્રાચીન અથવા નવીન "સ્થાપનામાં એ વિષે કાંઇ લખવામાં આવ્યું નથી.

"એવો સંભવ છે કે, ખાલ્ડિયામાં યાહૂદી લોકોએ આ વિચાર ગ્રહણ "કરી લીધો, તે બાબેલનમાં લાંબી મુદત સુધી તેમણે કેદખાનું ભોગવ્યું તે "સમય દરમ્યાન હશે, અથવા તો, ગ્રીક લોકોએ પૂર્વ ભણીના લોકો પાસેથી એ "વિચાર ગ્રહણ કરેલો હતો તેમની સાથેના તેઓના વ્યવહારે કરીને ગ્રહી લીધો "હશે. ખ્રિસ્તની વેળામાં, આવો વિચાર, યાહુદિયોમાં બહુ સાધારણ થઈ પડ્યો "હતો, એ વાત નક્કી છે. તેઓના કહેવા ઉપરથી આ વાત ઉઘાડી જણાઈ "આવે છે કે, ખ્રિસ્ત એ જોન ધી બાપટિસ્ટ હતો, એમ કેટલાક ધારતા "હતા; અને વળી કેટલાક તો ધારતા હતા, કે તે એલિયાસ છે, કે અગર "જેરમિયાસ અથવા પ્રાચીન ભવિષ્યવક્તાઓમાંનો છે, અને જ્યારે જીસસ "ખ્રિસ્તનાં અદ્ભુત કર્મ સંબંધી વાત હેરડ હાકેમના સાંભળવામાં આવી "ત્યારે તેણે કહ્યું કે મેં જે જોન ધી બાપ્ટિસ્ટનો શિરચ્છેદ કર્યો છે તે જ "એ ફરીને પાછો ઉઠયો છે."

"જોસેફસ અને ફૈલો જે ઘણા પ્રાચીન સમયમાં થઈ ગયા છે અને "સર્વ યાહુદિયોમાં જે ઘણા જ્ઞાની હતા તથા જે પવિત્ર ગ્રંથકારોના કરતાં "બીજી પદવીના છે અને હવણાં જેઓની પ્રસિદ્ધિ છે તેઓ કહે છે કે,

"દેહાન્તર વિષેનો વિચાર અમારા લોકોમાં ઘણો સાધારણ હતો. જોસેફ-
"સના લખવા પ્રમાણે ફારિસિસોનો એવો અભિપ્રાય હતો કે સારા માણ-
"સોનો આત્મા મરણાવસરે એક દેહ છોડ્યા પછી બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે.
"બીજે ઠેકાણે તે લખે છે કે, દુષ્ટ માણસોનો આત્મા કોઈ કોઈ વાર જીવતા
"માણસોના દેહમાં પેશીને તેમને વળગે છે અને પીડા કરે છે. ફેલો ક્‌હે
"છે કે, આત્માઓ હવામાંથી આવીને દેહોમાં પ્રવેશ કરી તેઓને જીવતા કરે
"છે; અને તે શરીરોના મરણ પછી તેમાંથી નીકળીને પાછા હવામાં જાય છે;
"તેમાંથી કેટલાકને તો સ્થૂળ પદાર્થનો ઘણો ધિઃક્કાર હોય છે અને શરીર-
"માં ફરીને પ્રવેશ કરવાને ત્રાસે છે; પણ કેટલાકને પાછા આવવાની
"ઇચ્છા થાય છે અને જે ઇચ્છાએ કરીને તેઓનું વલણ થયેલું હોય છે તે
"સ્વાભાવિક ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે. યાહુદી વિદ્વાનો આ મતને ગોટાવાળા
"અને ગુહ્ય શબ્દોમાં લપેટી રાખે છે. તેઓ એમ માને છે કે, ઈશ્વરે સર્વે
"આત્મા માટે એમ ઠરાવેલું છે કે તેઓએ સંપૂર્ણતાએ પ્હોંચવું જ જોઇયે, તે
"પ્રમાણે એક જન્મમાં તેઓ પ્હોંચી શકતા નથી, એટલા માટે તેઓને ઘણી
"વાર પૃથ્વી ઉપર આવવું પડે છે, અને ઘણાં શરીરોમાં એક પછી એક
"ક્રમ પ્રમાણે અવતાર લેવો પડે છે, કે જેથી કરીને સર્વે આત્માએ ધાર્મિકતા
"પૂર્ણ કરે અને વિધિ તથા નિષેધની આજ્ઞાઓ પાળી શકે. આ પ્રમાણે
"કર્યા વિના જે પદે તેઓએ પ્હોંચવું જોઇયે એવી ઈશ્વરની ધારણા છે, તે
"પદે તેઓ પ્હોંચી શકે નહિ. તેઓ ક્‌હે છે કે, કેટલાક લોકો તેમની ભર-
"જુવાનીમાં મરણ પામે છે તેનું કારણ શું? તેનું કારણ એ જ કે તેઓએ
"જોઈતી સંપૂર્ણતા મેળવી છે અને આ નાશવાન અને ક્ષણિક દેહ સાથે
"કાંઈ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી. બીજાઓને મોઝિઝની પેઠે (તેઓ ક્‌હે છે કે)
"'પ્રતાપની સાથે મરવું પડે છે; કારણ કે તેઓએ પોતાના સર્વ ધર્મ તે
"સ્થિતિ લગી પરિપૂર્ણ કર્યા નથી હોતા અને કેટલાક વળી એથી ઉલટી
"રીતે ડાનિયલની પેઠે સંતોષની સાથે મરણ પામે છે, અને વળી, મરણની
"ઇચ્છા કરે છે, કેમકે આ જગતમાં તેમને કાંઈ કરવાનું બાકી ર્‌હેતું નથી.

"દેહાન્તરના બે પ્રકાર છે. એક તો એક દેહ જીવંત છતાં તેમાં
"આત્મા પ્રવેશ કરે છે, જેમ કે હેરડ હાકેમે એવી ધારણા કરી હતી કે,
"જાન ધી બાપ્ટિસ્ટે અદ્‌ભુત કર્મ કરવા સારૂ જીસસ ખ્રિસ્તના શરીરમાં
"પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ બીજી વેળાયે તેઓએ એમ લખ્યું છે કે, આત્માને
"સંપૂર્ણતાની ખામી હોય તે મેળવી લેવા સારૂ જીવંત દેહમાં તેઓ પ્રવેશ
"કરે છે. જેમ કે તેઓએ કહ્યું કે, મોઝિઝનો આત્મા મેશિયાના આત્માની

"સાથે જોડાવાનો છે, ઇત્યાદિ. દેહાન્તરનો બીજો પ્રકાર એવો છે કે, આત્માએ "જૂના દેહમાં જે પાપ કર્યાં હોય તે ધોઈ નાંખવાને અથવા તો પવિત્રતાનું "વિશેષ પદ મેળવી લેવા સારૂ તે નવા બંધાયલા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. "યાહુદિયો ધારે છે કે, આવા પ્રકારના દેહાન્તર ઓછામાં ઓછા ત્રણ "અથવા ચાર વાર થાય છે. તેઓ કહે છે કે, કેટલાક વિશેષ ઉચ્ચ પ્રકારના "આત્માને સ્થૂલ પદાર્થનો ઘણો ધિઃકાર હોય છે; અને જીવંત દેહમાં તેઓ "પાછા પ્રવેશ કરે છે તો તેમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયા વિના રહેતો નથી. "બીજા જે વિશેષ નીચ અને વિષયી હોય છે તેઓનું વલણ સદા દેહ ભણી "થયેલું રહે છે અને માત્ર આ વિષયવાસના પરિપૂર્ણ કરવાના કારણ માટે "વારેવારે દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. આવા પ્રકારના દેહાન્તર અવાચક, પશુ "અને નિર્જીવ પદાર્થોનાં પણ થાય છે એમ તેઓ કહે છે: અને આવો "અભિપ્રાય ધરાવનારા લોકો છે તેઓની સંખ્યા કાંઈ ઓછી નથી. યાહુદી "વિદ્વાનો માંહેલા ઘણા પ્રખ્યાત છે, તેઓનો એવો અભિપ્રાય છે, અને 'તેઓ એવું અભિમાન રાખે છે, કે પૈથાગોરાસ, પ્લેટો, અને વર્જિલ તથા "પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઉપરનો અભિપ્રાય અંગીકાર કર્યો હતો, તેઓએ "અમારા ભવિષ્યવાદિયોના લેખમાંથી તે જાણી લીધો હતો.

"આવા પ્રકારનો વિચાર પૂર્વમાં ઘણા પ્રાચીન કાળનો છે. ચીના "એમ કહે છે કે, ઈન્ડિયા(હિન્દ)માં આ મત પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરનાર કસેકિયા "કરીને એક ઈન્ડિયન (હિન્દી) વિદ્વાન્ હતો અને તે ખ્રિસ્તના પેહેલાં સુમારે "૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર જન્મ્યો હતો; ત્યાંથી પછી ખ્રિસ્તની પછી ૫૬ વર્ષે ચીનમાં "પાછો પ્રસર્યો. ચીનાઓ એવો ઢોંગ કરે છે કે, કસેકિયાએ ૮૦૦૦ વાર અવ-"તાર લીધો હતો, અને તેનો છેલ્લો અવતાર શ્વેત હસ્તીનો હતો. ચીનાઓ "અને (હિન્દીઓ) ઈન્ડિયનો પોતાની મેળે મરણ પામવાને આઘુંપાછું જોતા "નથી અને તેમનાં છોકરાંનું પોષણ કરવાની તેને શંકા પડે છે ત્યારે તેમને મારી "નાંખે છે; તે આવા અભિપ્રાયને લીધે જ. આ દેશના એક રાજાની વાત "એવી બની છે કે, તેને સહિયડ નીકળવાથી તેનું મુખ ગોબા પડવાથી "બેડોળ બની ગયું, તેથી આવો ભયંકર દેખાવ ધારણ કરીને તેને જીવવું "ગમ્યું નહિ, એટલે પોતાના ભત્રીજાને પોતાનું ડોકું કાપી નાંખવાની આજ્ઞા "કરી. પછી તેને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો. એક ઇન્ડિયન વિદ્વાન કાલાનસ "કરીને હતો તે મહાન્ શિકંદર પાદશાહની વેળામાં પોતાની મેળે બળી મૂવો, "તેની વાત સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે. ઇન્ડિયનોમાં દેહાન્તર સંબંધી વિચાર "એવો પેશી ગયો છે કે તેમાં કાંઈ શંકા લેવા જેવી વસ્તુ તે ગણતા જ નથી,

"અને તે ઉપરથી મોતની તેઓ કાંઈ દરકાર કરતા નથી. અને તેઓના બાપ-
"દાદાઓએ અને પાસેનાં સગાંઓએ પ્રાણિયોનો અવતાર લીધો હોય એમ
"માનીને જ તેઓ કોઈ પણ જીવતાં પ્રાણિયોનો જીવ લેવાથી દૂર રહે છે. તેઓ
"ઘાતકી પશુઓની સામે એટલો બધો પોતાનો બચાવ કરતા નથી, અને જે
"પરદેશિયો પ્રાણિયોની હત્યા કરવાના હોય છે, તેમની પાસેથી ધર્મની
"ખાતર તેમને છોડાવે છે."

ટીપ બ–વળગાડ

તત્વજ્ઞાનવિષયક અને શંકાશીલ વિચારની પક્ષના સાક્ષી તરીકે અમે એનિયમને રજુ કરિયે છિયે. એ ગ્રન્થકર્ત્તા કહે છે કે, "જો આપણે મનુષ્યના "હૃદયની અંદર વધારે ઊંડા ઉતરિયે તો, અદ્ભુત કર્મ જાણે આપણી "શક્તિ વધારતું હોય અને અલૌકિક સાધનોની ઉપર આપણને સત્તા "આપતું હોય તેમ તેને માનવાનું છાનું વલણ તેમાં હોય એમ આપણા "જાણવામાં આવશે. વળી જ્યારે આવાં કેવળ કલ્પિત પ્રાણિયો સંબંધી "તકરાર હોય છે, ત્યારે તેની સાબિતી વિષે બારીકીથી ચોકશી કરવાને "વિવેકબુદ્ધિ, જોઇયે એટલી, નિષ્પક્ષપાત નથી હોતી. વચ્ચે બ્હીક આવે "છે; સંશય ભયભીત દેખાય છે; આ અદૃશ્ય કાર્યાધીશોને રખેને આપણે "કોપાયમાન કરતા હોઇયે, એવી ધાસ્તી રહે છે; અને તેઓને નહિ માનના- "રાઓના ઉપર તેઓએ વેર લીધેલું તે સંબંધી ઘણી વાતો લોકનાં મ્હોંમાં "ચાલતી હોય છે. આવાં કારણોએ કરીને વેતાલ, ભૂત વળગાડવાળાં મનુષ્ય "અપદેવતા, પિશાચ, જાદુગરો અને છૂમંત્રવાળાઓ સંબંધમાં વિશ્વાસ બેશી "ગયો છે. આ બધા ભયંકર ચરોએ ખુલ્લા દરબારમાં પોતાના ખેલ મચા- "વવાનું બંધ કર્યું છે, પણ હજી લગણ તેઓ ઝુપડાંમાં દેખા દે છે."

પિશાચ ઉપરનો વિશ્વાસ અન્યથા કરવાથી થતી અસર વિષે હેબરે પોતાના સદાના મધુર અને સુસ્વર અવાજમાં વર્ણન આપેલું છે, પણ એ ઉપરથી એ વિષેની અશ્રદ્ધા જે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણોથી વિરૂદ્ધ છે તે વિષે ભલામણ તે કરતો નથીઃ—

"દુષ્ટ પિશાચો ઉપરનો વિશ્વાસ, પછી તે ખરો કે ખોટો, એ એક "ઉદાસીભર્યો અને બેચેનકર્ત્તા છે. એ વિષે અવિચાર્ય અને અતિશય સૂક્ષ્મ "રીતિથી વિચાર કરવામાં આવે તો તેનો ઘણો જ માઠો પરિણામ નીપજે "છેઃ એથી કરીને કેટલાએક અતિશય ધિઃક્કાર ઉપજાવે એવા અપરાધ

"કરેલા છે, અને કેટલાંક અસહ્ય દુઃખમાં રગદોળાયા છે; ધર્મ સંબંધી અને "જાદુ સંબંધી ઢોંગનું એ સાધારણ મૂળ છે; અને એનો ખોટો ઉપયોગ "થવાથી બચપણની બ્હીકથી તે ઉન્મદના ઘેલાપણા સુધી મનુષ્યના દુઃખના "અગણિત પ્રકારો નીપજેલા માલમ પડી આવે છે. * * *"

એ જ ગ્રંથકર્ત્તા આગળ કહે છે કે, "જો ગડરાના[1] ધારેલા ભૂત- "ગ્રસ્તના ઇતિહાસમાં એ બાબતની સાથે સંબંધ ધરાવનાર આપણા ખ્રિસ્ત "અને તેના વ્યગ્ર રોગી વિના બીજું કોઈ ન હતું એમ સમજિયે; અને "શયતાનને નામે જેણે ઉત્તર આપ્યું તે દુઃખ સહન કરનારની અવ્યવસ્થિત "થઇ ગયેલી કલ્પના જ હોય; તેમ જ જો રોગીને પીડા કરનાર પોતે ડુક્ક- રોમાં ભરાઈ પેસે એવી ઇચ્છા માત્ર ઉન્માદની ઘેલછાએ જ કરી હોય; "તો આપણો ખ્રિસ્ત સાદી વિનતિથી તૃપ્ત નહિ થતાં અને ઘેલા માણસના "બકબકાટ પ્રમાણે પોતાનું વચન પાળવાનો સંતોષ નહિ માનતાં ડુક્કરોના "ટોળાને એવા જ પ્રકારના રોગથી પીડિત કરીને ચમત્કારિક રીતે ઢોંગને "સ્થાપિત કરે, એવી શું આપણે ધારણા કરી શકિયે?"

બિશપ હોર્સલી કહે છે કે, "આવા તાર્કિક સમયમાં સમ્ભ્રમ જે વળ- "ગાડ કહેવાય છે તેના કારણ વિષે આપણે ઓછા જ મળતા આવિયે છિયે. "જો આપણે ધર્મશાસ્ત્રના ઉપર આધાર રાખિયે તો રોગીની કલ્પના અને "ચેતનાસ્પદ ઉપર નરકના દૂતોની એ સ્વતંત્ર સત્તા હતી એમ જણાઈ "આવે છે. ખરી વાત આ પ્રમાણે જ હતી, એમ માનવાને મને પોતાને "વધારે અડચણ માલમ પડતી નથી. તર્કવાદ માનનારાઓ શ્રદ્ધામાં કાચા "હોય છે એમ હું માનું છું, અને તેઓ તર્કશક્તિમાં પણ બળવાન્ નથી "હોતા. તેઓ જૂની વાતોના શકયપણા વિષેની અજમાયસ, તે સમયના "ઇતિહાસકર્ત્તાઓની સાક્ષી છતાં પણ હવણાંના સમયના અનુભવ ઉપરથી "કરે છે. મારા વિચારનું વલણ તો એમ થયેલું છે કે, મનુષ્યોનાં તન "ઉપર તેમ જ તેઓનાં મન ઉપર નરકના પ્રેતોની સત્તા બહુ જ ઓછી "થઈ ગઈ છે, અને જ્યારે પ્રભુના પુત્રે પોતાનું મહાકાર્ય સાધ્યું ત્યારે

---

૧ પાલેસ્તૈનની ઉગમણ દિશામાં એ એક પ્રાન્ત છે, તેમાં એક માણસને શયતાનનો વળગાડ થયો હતો તેનાથી સર્વે ડર ખાઈ જતા હતા. એક વાર તે ભટકતો હતો તેવામાં તેને ખ્રિસ્ત મળ્યો અને શયતાનને નીકળી જવાને આજ્ઞા કરી, ત્યારે શયતાને વિનતિ કરી કે, આ ડુક્કરોના ટોળામાં આજ્ઞા હોય તો પેસું? ખ્રિસ્તે હા કહી, તેથી તેણે ડુક્કરોમાં પ્રવેશ કરયો એટલે પછી ડુક્કરો સમુદ્રમાં દોડી જઈને મરણ પામ્યાં અને શયતાનના ખસવાથી પેલો માણસ સુખી થયો. ર. ઉ.

"મનુષ્યના પગ નીચે શયતાનને છેલ્લી વારકી કચરી નાંખવાની જે તેની "ઇચ્છા હતી, તેના એક પ્રારંભ દાખલ તે હતું; તથા આ બનાવ બનતાં પ્હેલાં "મનુષ્યો નરકનાં ચરોની ઇન્દ્રિયગોચર નિર્બાધ સત્તા નીચે હતાં તેમાંથી તે "દિવસથી તેઓ મુક્ત થયાં છે. જ્યારે સિત્તેર જણ આપણા ખ્રિસ્તની પાસે "આવીને તેમના આનંદની વાત ક્હેવા લાગ્યા, કે તમારા નામથી અમે "શયતાનને વશ કરી શકયા છિયે, તે સમયે તેણે ચમત્કારિક કથન કર્યું છે, "તે ઉપરથી પણ ઉપરની વાતનું સૂચન થાય છે. તેણે તેઓને કહ્યું કે, "આકાશમાંથી વિજળીની પેઠે શયતાનને પડતાં મેં જોયો. આપણા ખ્રિસ્તે "તેને પોતાની સત્તાના આકાશમાંથી પડતો જોયો; ત્યારે જે સત્તા તેણે "ખોઈ તેની અસર હવે વધારે વાર જોવામાં આવે નહિ તેમાં શી નવાઈ "છે? આ વિષય સંબંધી વધારે ચોકશી કરવા વિના ઉપરનાં સામાન્ય ધોરણો "ઉપરથી, વળગાડ એ નામ જેવો અર્થ સૂચવે છે તે પ્રમાણે ખરેખરો હતો; "અને પ્રથમકાલિક ખ્રિસ્તિયન મતમાં પણ સામાન્યપણે તે પ્રસારેલો હતો "અને હું તો તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખું છું તથા તમો સર્વેને તે પ્રમાણે "રાખવાની ભલામણ પણ કરૂં છું."

એક આધુનિક ગ્રંથકર્તા[૧] ક્હે છે કે, "આ વિષયનો આ પ્રમાણે વિચાર "કરવામાં એક ખામી છે, તે હજી પણ ક્હાડી શકાય એમ છે; તે એ "કે, જો આ વળગાડ એ જૂદા પ્રકારના ચિત્તભ્રમ કરતાં પણ કાંઈ વધારે છે "તો હવણાં ભૂતગ્રસ્તો નથી એમ કેમ બને છે? અને જગત્માંથી તેઓ "છેક જતા રહ્યા છે પણ હવે એકે નથી એવી જ ધારણા સિદ્ધ કરવાને "બાકી રહેલી છે. * * *

"ચિત્તભ્રમ અને મૂર્છાવાયુના ઘણા બનાવોમાં ભૂતગ્રસ્તોને ઘણી મળતી "આવે એવી એક સ્થિતિ થાય છે, પણ રોગી અને સામાન્યપણે વૈદ્ય તેની ગણના જૂદા પ્રકારમાં કરે છે."

અમે નીચે એક ઉતારો આપિયે છિયે તેથી આ વિષયનો ઘણો ખરો ખુલાસો થઈ જાય છેઃ—

"વળી વિશેષ, પ્રભુનો પુત્ર દેહ ધારણ કરીને આવ્યો તેથી નરકની "સત્તા ઘણી તૂટી ગઈ એમાં આપણે સંશય ક્હાડી શકતા નથી; અને "એની જ સાથે શયતાનની સત્તા ઉપર દાબ બેસારવામાં આવ્યો; વિજળીની "પેઠે શયતાનને આકાશમાંથી પડતાં મેં જોયો,' બાપ્ટિઝમ આપવાથી અને

૧ આ વિષે વિગતવાર વર્ણન માટે ટ્રેન્ચે ચમત્કાર (Miracles) વિષે લખ્યું છે તેમાં ગડરાના ભૂતગ્રસ્તો વિષે પ્રકરણ છે તે જૂઓ.

"ધર્મપુસ્તકનો ઉપદેશ કરવાથી તેનો કોપ અને બલાત્કાર ઘેરાઈ ગયો છે,
"અને તેનો અટકાવ કરવામાં આવ્યો છે. હવણાં પણ મૂર્તિપૂજકોની
"ભૂમિમાં, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને, જ્યાં શયતાનને શાન્તપણે જમ્પીને બેસવા
"વારો મળ્યો ન હોતો, પણ જ્યાં ખ્રિસ્તના ધર્મપુસ્તકનો પ્રથમ પ્રવેશ
"થવાથી અજવાળા અને અંધારા વચ્ચેની લડાઈના મહાન્ પરિણામદર્શક
"ભેદને માર્ગ મળતો હતો, ત્યાં પણ જૂદી રીત થઈ છે. ત્યાં તો આવાં દુષ્ટ
"પિશાચ, પછી એટલાં બધાં કે એ કરતાં ઓછાં, હોય એવી આશા રાખવામાં
"આવે જ. લ્યુથેરન પાદરી રેનિયસે હિન્દુસ્તાનથી એક ઘણું રસિક લખાણ
"કરી મોકલ્યું છે, તેમાં પોતાના અનુભવની વાત એવી લખી છે કે, દેશી
"ક્રિશ્ચિયનો, તેમાં વળી ઘણાક તો ખરા ક્રિશ્ચિયનો પ્રમાણે વર્તતા નથી
"એવા છે, તો પણ મૂર્તિપૂજકોના આત્મા ઉપર અને શરીર ઉપર શયતા-
"નની સત્તા ચાલેલી જેવી વારેવારે જોવામાં આવે છે તેવી તેમનામાં જોવામાં
"આવતી નથી. અને એક ચમત્કારિક દાખલો આપીને તે બતાવે છે,
"અને તે એવો કે જેમાં ઠેઠ સુધી પોતાના જોવામાં આવ્યું છે, તે એ કે,
"અંધારાના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તના નામ ઉપરથી જે હુમલો કરવામાં આવે
"છે તેમાં બધા પ્રકારની પૈશાચિક ટક્કરો બહુ જોમભરેલા પ્રયત્નથી
"ચલાવવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે જે માણસોને પૈશાચિક ઇચ્છાનાં
"લાગલાં જ સાધન કરી મૂકેલાં હોય છે તેમની મારફત સત્યતા તોડી
"પાડવાના પ્રયત્નો લાગુ કરવામાં આવે છે."

તો પણ એક બીજો ગ્રંથકર્તા[1] કહે છે કે, "આવા વળગાડ
"એકલા ચુસ્ત મૂર્તિપૂજકોમાં જ છે એમ નથી. જેઓએ તરત જ ક્રિશ્ચિયન
"ધર્મની કેળવણી લેવા માંડી હતી તેઓમાં, અને વધારે મુદતથી ક્રિશ્ચિ-
"યન થયેલા એવા કેટલાક દેશિયોમાં પણ વળગાડનાં ચાલતાં આવેલાં
"ચિહ્ન, જે પ્રમાણે શાનાર લોકો માને છે તે પ્રમાણે જોવામાં આવેલાં,
"એવા ઘણા દાખલા મને મળી આવ્યા છે. ટીનેવલીના ઘણા ખરા પાદરિ-
"યોને જે અનુભવ થયેલો તેની સાથે મને લાગે છે કે આ મળતું આવે છે.
"વળગાડવાળામાંથી ભૂતને કહાડી મૂકવાની ચાલતી રીત પ્રમાણે, ભૂત કહાડ-
"વાનો પ્રયત્ન કરવાની સત્તા, તેનાં સગાંવ્હાલાંને નથી એમ તેઓ સમજે છે.
"એટલા માટે યુરોપિયન ઉપાય કામે લગાડીને ભૂત કહાડવા સારૂ કેટલીક વાર
"પાદરિયોને તેડાવે છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં અજમાયસ કરવાને ગયેલા છે, ત્યાં

૧ The Rev. R. Caldwell B. A. in his Sketch of the Tinnevelly Shanars.

"ત્યાં ઘણું કરીને, પોતાની તેમ જ લોકોની ખાતરી થાય એવી રીતે જય પામેલા "છે. કેટલાંક ભૂત તો જેઓને વળગ્યાં હોય તેમનામાંથી નીતિના બળથી અને "ઉપાયથી રહેતાં રહેતાં નીકળી જાય છે: પણ ઘણી વાર તો તેમને ફહાડ- "વાનો ખરેખરો અસરકારક ઉપાય ઉલટી કરાવનાર અર્ક થઈ પડે છે."

"મૂર્ત્તિપૂજકોના દેશમાં ભૂતના ખરેખરા વળગાડ કદિ બનતા નથી, "એમ હું તકરાર કરતો નથી. જ્યાં શયતાન નિર્બાધ સત્તા ચલાવે છે અને "જ્યાં ભૂતના વળગાડ વારે વારે થાય છે અને તે ખરા છે એવો વિશ્વાસ "સાધારણ થઈ પડયો છે, ત્યાં એ પ્રમાણે માનવાને કાંઈ આધાર હશે "એમ ધારવું, એ સ્વાભાવિક છે. લૌકિક ભ્રમમાં ઘણું કરીને કાંઈક ખરી "વાત હોય છે. આ વિષય વિષે પૂરાવા સારૂ મારૂં મન તૈયાર થઈ રહેલું "છે; અને પ્રત્યેક દેશીને નજરે જોનારાઓએ કહેલા ચમત્કારિક દાખલા "ઉપર વિચાર કરતાં, એવા પ્રકારનું કોઈ દિવસ કાંઈ જોવાને મેં આશા "રાખી હતી; પણ એ વિષે વિશેષ ચિહ્ન જોવામાં આવે એવા લાગ "મેં ભૂત પૂજનારા લોકોમાં લગભગ બાર વર્ષ સુધીની લાંબી મુદત સુધી "જોયા પણ હજી લગણ મને મળ્યા નથી. એક શકભરેલા દાખલા વિના "મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, સર્વે બ્રિટિશ અને અમેરિકન "પાદરીયોને આવો જ અનુભવ થયેલો છે. આપણા જર્મન ભાઇયો વધારે "ભાગ્યશાળી જણાય છે."

અમે આ ઠેકાણે એટલું વધારિયે છિયે કે મિ૦ કાલ્ડવેલ અને તેના મિત્રોએ સો વશા તો ઘણા જ પૂરાવાની ઇચ્છા કરી છે.

પ્રકરણ ૧૦

મરણ પછીની ગતિ–અધોલોક, સ્વર્ગ, મોક્ષ.

અગ્નિદાહ દેવામાં આવે છે તે દિવસથી રોજ સાંજે, મરનારને ઘેર બેસવાને લોકો આવે છે; તે વેળાએ બ્રાહ્મણ ગરૂડપુરાણ વાંચે છે. તેમાં મરણ પછી જીવની ખરેખરી ગતિ થવાની તેની પરીક્ષાનાં સાધન વિષે શ્રીકૃષ્ણે ગરૂડને કહી સંભળાવ્યું[૧] છે; એમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે,

૧ નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ ઋષિઓ યજ્ઞ માટે એકઠા થયા હતા, તેની સમાપ્તિની વેળાએ મુખ્ય પૌરાણિક જે સૂત હતા, તેમને બીજા ઋષિઓએ પૂછયું કે પ્રાણીના મરણ પછી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે તે વિષે ઘણા મતભેદ છે, તેમાંથી ખરૂં શું છે તે સમજાવો. આ ઉપરથી, શ્રીકૃષ્ણ અને ગરૂડનો આ વિષે સંવાદ થયેલો તે સૂતે કહી સંભળાવ્યો છે.

કેટલાક જીવ તો લાગલા જ સ્વર્ગમાં જાય છે. કેટલાક, મોક્ષ પામેલાની સાથે જરા ઓછાં નાશવાન સુખ ભોગવે છે. આવા પ્રસાદવાન જીવ વિષે અમે આગળ ઉપર લખીશું, પણ હવણાં તો, જે ઘણા જીવ યમના ઘસાઈ ગયેલા દ્વારને માર્ગે અથડાયાં કરે છે, તેઓ વિષે લખિયે છિયે.

ગરૂડપુરાણ, કૃષ્ણ દ્વૈપાયન-મહર્ષિ શ્રીવેદવ્યાસપ્રણીત છે તેના ઉત્તરખંડમાં પ્રેતખંડ છે. તેના ૪૫ અધ્યાય છે, તેમાં આ વિષે કથન આવે છે. બીજું પુસ્તક ગરૂડપુરાણનો સારોદ્ધાર એવા નામનું છે. તેના ૧૬ અધ્યાય છે. તે ઝુંઝુણુ નગરના શ્રી શાર્દૂલ મહીપતિના પુરાણી મિશ્ર શ્રી સુખલાલજીના પુત્ર હરિનારાયણના પુત્રે રચ્યું છે. અને બીજું એક એ જ નામનું છે, તેના ૧૦ અધ્યાય છે.

કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે, જેમ ખડમાંકડી (તૃણ જલૌકા) પોતાના આગલા પગ પ્રથમ ગોઠવ્યા પછી પાછળના પગ ઉપાડે છે, તેમ જ પ્રાણીનો જીવ, એક ખોળિયું મૂકીને તરત જ બીજા ખોળિયામાં પ્રવેશ કરે છે. બીજા કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે મરનારની પછવાડે પિંડ આપવામાં આવે છે તેમાંથી નવો દેહ રચાય છે, તેમાં જીવને પ્રવેશ કરવો પડે છે, અને તેને દેહ દ્વારા કર્મજન્ય નાના પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

પ્રાણીનો મરણનો સમય થાય છે ત્યારે તેને દૈવી દૃષ્ટિ થાય છે, એટલે તે યમદૂતને પ્રત્યક્ષ દેખે છે, તેમ જ આ લોક તથા પરલોક તેને દૃષ્ટિગોચર થતા હોય એવો આભાસ થાય છે. આવા આશ્ચર્યજનક બનાવથી તેનાથી કાંઈ બોલી શકાતું નથી. યમદૂતો હાજર હોવાને લીધે, તેનો ઇન્દ્રિયસંઘાત વિકલ થઈ જાય છે: ચૈતન્ય જડ થઈ જાય છે; અને તેના પ્રાણ પોતાના સ્થાનથી ખસવા માંડે છે; શ્વાસ નિજ સ્થાનથી ચલાયમાન થાય છે; તેમ જ તેને એક ક્ષણ આ સમયે, કલ્પ જેવડી થઈ પડે છે; અને જાણે ૧૦૦ વિંછી દંશતા હોય એવી પીડા થાય છે; આવા પાપીના પ્રાણવાયુ અધોદ્વારથી નીકળી જાય છે. નગ્ન, ભયંકર દેખાવના, ક્રોધયુક્ત દૃષ્ટિવાળા, યમપાશ તથા દંડ ધારણ કરીને દાંત કકડાવતા, ઉર્ધ્વ કેશવાળા, કાગડાના જેવા કાળા, વક્રતુંડવાળા નખાયુધ, યમદૂતને જોઈ તેના મનમાં અતિત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે. અંગુષ્ઠ પ્રમાણનો પુરૂષ (જીવ) હાહાકાર કરતો શરીરમાંથી બ્હાર નીકળે છે, એટલે યમદૂત તેને તરત ગ્રહી લે છે, ને જીવ પોતાનું શરીર જોતો રૂહે છે. પછી યાતના દેહમાં તે જીવને ઘેરીને પાશ ગળે બાંધી દીર્ઘ માર્ગે, અપરાધીને જેમ રાજભટો લઈ જાય છે તેમ, બે યમદૂત રસ્તામાં નરકનો ભય બતાવતા તેની તર્જના કરતાં, તેને લઈ જાય છે. બે અથવા ત્રણ મુહૂર્તમાં તેને યમ પાસે પ્હોંચાડે છે. પછી તેને આકાશમાર્ગે થઇને જ્યાં તેનું શબ પડ્યું હોય છે ત્યાં પાછો આણે છે, એટલે તેને પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય છે પણ તેમ યમદૂત કરવા દેતા નથી, તેથી તે રૂદન કરે છે.

આતુર સમયે પુત્રે અષ્ટ મહાદાન તથા પાછળથી પિંડ આપ્યા હોય તેનું ભક્ષણ તે કરે છે, તથાપિ તેને તૃપ્તિ થતી નથી; જેની પછવાડે, પિંડદાન આપવામાં આવતું નથી તે પ્રેતરૂપ થઈ, અતિ દુઃખ પામતા, નિર્જન અરણ્યમાં કલ્પ પર્યંત ભટકતા

જે માણસોએ ઉપરના ગમે તે લોકમાં પ્રવેશ કરવાનો પોતાનો ખરો હક્ક મેળવી રાખ્યો નથી તેઓના જીવને મોતની છાયાની ખીણમાં થઈને યમરાજના ન્યાયાસન આગળ રજુ થવું પડે છે. તેઓએ જે પ્રમાણે સુકૃત કે દુષ્કૃત કર્યાં હોય છે તે પ્રમાણે તેઓને તેમના પ્રવાસમાં સુખ કે પછી નાના પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાં પડે છે. પુરાણ રચનારાઓનો દેખીતો અભિપ્રાય એમ જણાય છે કે, મનુષ્ય પ્રાણીના મન ઉપર તેની આશા કરતાં ભય વધારે સહેલાઈથી અસર કરે છે; તેઓએ ઘણું કરીને મરણ પછીના સર્વ ભય વિષે જ વર્ણન આપેલું છે.

તેરમા પછી, નવું શરીર પામેલા પ્રેતને યમદૂતો જ યમપુરીનો રસ્તો પકડાવે છે; ઘાતકી જીવ હોય છે તેને તો યમદૂતો રસ્તામાં ત્રાસ ઉપજાવીને, અને નાના પ્રકારની પજવણીયો કરીને કાયર કાયર કરી નાંખે છે. તેઓ પ્રેતને કહે છે કે, "ચાલ દુષ્ટાત્મન્! ઉતાવળો, અમે તને યમપુરી લઈ જઇને કુંભીપાકાદિ નરકમાં નાંખીશું!" આવા ભયંકર પ્રસંગમાં તેમના ધમ-

---

ફરે છે, પાપકર્મ કર્યાં હોય તેનું ફલ ભોગવ્યા વિના તેનો ક્ષય થતો નથી, અને યમયાતના ભોગવ્યા વિના તેને મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થતો નથી. માટે દશ દિવસ સુધી, મરનારના પુત્રે પિંડ આપવા જોઇયે. આ પિંડમાંથી પ્રત્યેકના ચચ્ચાર વિભાગ કરવામાં આવે છે, તેમાં બે ભાગ દેહને અર્થે છે, ત્રીજો ભાગ યમદૂતોને મળે છે, ચોથો ભાગ તેને ખાવા મળે છેઃ આ પ્રમાણે નવ દિવસ પિંડપ્રાપ્તિ થયા પછી, દશમે દિવસે, તે પિંડમાંથી એક હાથ જેવડો તેનો દેહ બંધાય છે, એટલે માર્ગગમન કરવાને તે શક્તિમાન્ થાય છે, એ દેહ માર્ગમાં અશુભ ફળ ભોગવે છે.

પ્રથમ દિવસના પિંડમાંથી તેનું માથું બને છે.

બીજા દિવસના પિંડમાંથી ગર્દન તથા સ્કંધ બને છે.

ત્રીજા દિવસના પિંડમાંથી હૃદય બને છે, અને ચોથામાંથી પૃષ્ઠ બને છે.

પાંચમામાંથી નાભી, અને છઠ્ઠાથી કેડ, તથા ગુહ્યેન્દ્રિય બને છે.

સાતમામાંથી બે સાથળ, આઠમા અને નવમામાંથી જંઘા અને પાદ બને છે.

આ પ્રમાણે દેહ બંધાયા પછી, દશમે દિવસે, તેને ભૂખ અને તરસ લાગે છે. એટલે અગિયારમા અને બારમાએ તેને પિંડ આપે છે, તે ખાય છે.

તેરમા પછી તે યમપુરીને માર્ગે જવા માંડે છે. યમપુરી ૮૬ હજાર યોજન દૂર છે. પ્રતિદિવસે ૨૦૦ યોજન ચાલતો જીવ ૪૭ દિવસે યમપુરીમાં પ્હોંચે છે. ત્યાં રસ્તામાં તેને ૧૬ પુર આવે છે, તેમાં સૌમ્યપુર અથવા યામ્યપુર પ્રથમ આવે છે. ત્યાં તે ૧૮ મે દિવસે પ્હોંચે છે. એક માસનો પિંડ આપવામાં આવેલો હોય તો તેને આ સ્થાને ખાવાને મળે છે, અહિં તે પોતાનું દુષ્કર્મ કરેલું સંભારતો 'હાય! હાય!' કરી રડે છે.

ફીના બોલ સાંભળતો અને પોતાનાં સગાંવ્હાલાંનું રૂદન જે જગત્ સાથેનું તેનું છેલ્લું બંધન, તે કાન દઈને, અંતર વધવાને લીધે તે દુઃખભરેલા અવાજો સંભળાય નહિ ત્યાં સુધી, સાંભળતો, 'હાય! હાય!' કરી વિલાપ કરતો દુઃખમય માર્ગે ચાલે છે.

પૃથ્વીની નીચે ચોર્યાશી હજાર[1] યોજનને છેટે દક્ષિણમાં યમપુરી છે, એ દિશાએ થઈને દુષ્ટ જીવને લઈ જવામાં આવે છે; તેના રસ્તામાં કાંટા છવાઈ ગયેલા હોય છે, તેથી પગ વિંધાઈ જાય છે; અને ધીકાવેલા ત્રાંબાના જેવી ધરતી છે. આવા દુઃખદાયક માર્ગ આવે છે તેમાં દિવસે વિસામો લેવાને ઝાડની છાયા હોતી નથી, અને અંધારાની વેળાએ તેને ઘેરે એવો કોઈ દયાળુનો હાથ મળતો નથી. પ્રેતને આરામ લીધા વિના ચાલ્યાં જ કરવું પડે છે. "હાય! હાય! રે મારા પુત્ર!" એમ ક્હીને તે પોકાર મારે છે. "મેં બ્રાહ્મણને કાંઈ દાન આપ્યું નહિ." એમ ક્હીને પોતાનાં પાપકર્મ સંભારે છે. યમકિંકર તેને દુઃખથી ડાટી નાંખે છે; વાંદરાને જેમ તેનો ઘાતકી રક્ષક ખેંચે છે તેમ અંકોડાવતી પ્રેતને તે ખેંચે છે. એટલે તે પોતાના મનમાં ખેદ પામીને ક્હે છે. "મેં બ્રાહ્મણોનું પૂજન કર્યું નહિ; હોમહવન કર્યા નહિ, મુક્તિની જેથી પ્રાપ્તિ થાય એવા ગંગાજળનો આદર કર્યો નહિ; માટે અહો! દેહ! તું તારાં કર્મ ભોગવ." વળી તે ક્હે છે કે, "જ્યાં મનુષ્ય પ્રાણી, અને પશુ-પક્ષીને જળાશયની અગત્ય હતી ત્યાં તે મેં બંધાવ્યાં નહિ; પશુને માટે ગોચર રાખ્યું નહિ, નિત્યદાન કર્યું નહિ, ગવાન્હિક[2] ન કર્યું; કોઈને વેદ કે શાસ્ત્ર અર્પણ કર્યાં નહિ, અને મારાં સત્કર્મ કરેલાં પણ મારે સ્વાધીન રહ્યાં નહિ."

અઢાર દિવસ પૂરા થાય છે ત્યારે પ્રેત સૌમ્યપુર[3] આવી પ્હોંચે છે;

---

૧ ગરૂડપુરાણમાં મનુષ્યલોકથી યમલોકનું અન્તર ૮૬ હજાર યોજન છે, એમ લખ્યું છે, એ જ પ્રમાણે ગરૂડપુરાણના સારોદ્ધારમાં પણ છે.

૨ એક ગાયને એક દિવસમાં જેટલાથી તૃપ્તિ થાય તેટલું ખાવાનું (જુવો ટીપ અં ૫)

૩ વેદ કે શાસ્ત્રમાં ક્હેલાં વચન મેં પ્રમાણ કર્યાં નહિ અને પુરાણમાં બતાવેલા ધર્મમાર્ગનું પણ મેં સેવન કર્યું નહિ (જુવો ટીપ અંક પાંચ).

જો મરનાર સ્ત્રી હોય તો તે ક્હે છે કેઃ—
મેં હિતકર પતિનું વચન પાળ્યું નહિ; પતિવ્રતાધર્મ પાળ્યો નહિ; ગુરૂ, એટલે સાસુ સસરા આદિ પૂજ્યવર્ગ વિષે ગૌરવ (સેવા) ન કર્યું; વળી ક્હે છે કે, ધર્મબુદ્ધિથી પતિની સેવા કરી નહિ. વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી પણ તપ કર્યું નહિ. માટે હે દેહિન્! તું તારૂં કર્મ ભોગવ.

આ પ્રમાણે ૧૭ દિવસ સુધી તે એકલો પ્રેત, વાયુવેગે ચાલે છે.

ત્યાં પ્રેતનો સમુદાય ઘણો એકઠો થાય છે, અને વસ્તી પણ પ્રેતની જ છે. ત્યાં આગળ પુષ્પભદ્રા નદી છે, ત્યાં આગળ એક વિશાળ ઝાડ[1] છે, તેની નીચે યમકિંકર વિશ્રામ લેવાને બેસે છે; અને પ્રેત સ્ત્રીપુત્રાદિકનું સુખ સંભારીને દુઃખી થાય છે, તેને આ ઠેકાણે, તેના વારસોએ શ્રાદ્ધ કર્યું હોય તો તે ખાવાને મળે છે, અને બીજાને તો જ્યાં કાંઈ લઈ શકાય નહિ, અને કોઈ આપનાર મળે નહિ એવા પ્રવાસમાં કાંઈ સાહિત્ય અગાઉથી કરી રાખ્યું નથી હોતું, તેને પશ્ચાત્તાપ કરી કરીને સહેવું પડે છે.

એક બીજા પખવાડિયા પછી તે સૌરિપુર[2] આવી પ્હોંચે છે. ત્યાં જંગમ નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. તે યમના જેવો ભયંકર છે. આ ઠેકાણે પ્રેત ઢાળો કરે છે; અને તે દિવસે તેના વારસે શ્રાદ્ધ કર્યું હોય, તો તે ખાવાને

---

૧ પ્રિયદર્શન નામનો વડ છે. આ ઠેકાણે તે શોચ કરે છે. તેને ત્યાંના યમદૂત કહે છે કે જેનો તું શોચ કરે છે તેમાંનું અહિં તો તારૂં કોઈ નથી માટે તારાં કર્મથી જે કાંઈ તેં ભેગું કર્યું હોય તેનો ભોગ કર. હે મૂઢ! અહિંથી જા.

૨ ત્રિપક્ષીનું શ્રાદ્ધ કરતી વેળાએ મળેલો પિંડ અને જળ આ સ્થાને તેને ખાવા ને પીવા મળે છે.

અહિં જે જંગમ રાજા છે તે (कामरुपधृक्) સ્વેચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરે એવો છે, એમ ગરૂડપુરાણમાં લખ્યું છે અને તેના સારોદ્ધાર નામના પુસ્તકમાં कालरूपधृक एटले કાળના જેવુ રૂપ ધારણ કરનાર એમ લખ્યું છે.

ઉપર જે અંક ૨-૩ ની ટીપમાં જણાવેલું છે તે સૌમ્યપુરમાં રહી તે પ્રેત નીચે પ્રમાણે બોલે છેઃ—

जलाशयो नैव कृतो मया तदा ।
मनुष्यतृप्त्यै पशुपक्षितृप्तये ॥
गोतृप्तिहेतो न च गोचरः कृतः ।
शरीर ! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् (१००)

અહિં ખડ્ગના આઘાતથી પીડાય છે, ત્યારે બોલે છે કેઃ—

न नित्यदानं न गवाह्निकं कृतम् ।
पुस्तं न दत्तं न हि वेदशास्त्रयोः ॥
पुराणदृष्टौ न हि सेवितोऽध्वा ।
शरीर ! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् ॥ १०१ ॥

અર્થ—મનુષ્ય અને પશુપક્ષીની તૃપ્તિ માટે મેં કોઈ જળાશય કરાવ્યાં નથી, ગાયોની તૃપ્તિને માટે તેમને રહેવાને સ્થાન પણ બંધાવ્યાં નથી; હે શરીર ! એમાંથી તેં જે કાંઈ કર્યું હશે તેથી તારૂં તારણ થશે. (૧૦૦)

મળે છે. ત્યાર પછી ત્યાંથી નગેંદ્રભવન,[૧] ગંધર્વ,[૨] શૈલાગમ,[૩] ક્રૌંચ,[૪] ક્રૂરપુર[૫]

મેં કોઈ વાર નિત્યદાન કર્યું નથી; ગાયોની આજિવિકા માટે કાંઈ સાધન કર્યું નથી; વેદ શાસ્ત્રનાં પુસ્તકોનું દાન કર્યું નથી. पुस्तं न दत्तं પુસ્તક ન આપ્યું, દાન ન કર્યું.) પુરાણમાં દર્શાવેલો માર્ગ સ્વીકારચો નથી, માટે હે શરીર! એમાંથી જો તેં કાંઈ કર્યું હશે તો તેથી તું તરીશ.

જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, એઓનું તેં સેવન કર્યું નથી, તેમ જ સાધુના સમુદાયથી કોઈ પણ ધર્મમાર્ગનું શ્રવણ કર્યું નથી તો તું તારૂં કરચું ભોગવ. (૧૧૧)

હે માતા! હે પિતા! હે ભાઈ! હે પુત્ર! હે સ્ત્રિયો તમોયે મને કાંઈ ઉપદેશ કરચો નહિ, જેથી આ દશાને પ્રાપ્ત થયો છું.

મા, ભાઈ, બાપ, પુત્ર આદિમાંથી કોઈ પણ મારી પાસે છે કે નહિ, કે જે આ દુઃખસમુદ્રમાં પડેલો એવો જે હું પાપી તેનો ઉદ્ધાર કરે.

૧ **નગેન્દ્રભવનના** (જેમાં વિશાળ ઝાડનાં ઝુંડ છે.) રસ્તામાં **રૌદ્રવન** (અસિપત્ર આદિ) આવે છે. આ સ્થાને નિર્દયો એને ખેંચે છે તેથી દુઃખ પામે છે, બે મહિને અહિં પ્હોંચે છે. અને બે માસનો માસિયો (દ્વૈમાસિક) તેના વારસ કરે છે તે વેળાએ પિંડ આદિ આપેલું હોય તે અહિં તેને મળે છે અને તેનું તે ભક્ષણ કરે છે. પછી ત્યાંથી આગળ **યમકિંકર** જેને **ગંધર્વ** નગર ભણી લઈ જાય છે.

૨ આ નગર વેગળેથી દૃશ્યમાન્ છે, પણ સમીપ આવતાં તે અદૃશ્ય થઈ જાય છે માટે એનું નામ **ગંધર્વ** નગર રાખ્યું છે. આ ઠેકાણે તે ત્રીજે માસે આવી પ્હોંચે છે, અને ત્રૈમાસિક પિંડ આપવામાં આવે છે, તે ખાય છે.

૩ ચોથે મહિને પ્રેત **શૈલાગમ** નગરમાં આવે છે (शैल+आगम=પથ્થરનું ત્યાં આવવું એટલે વર્ષવું થાય છે. માટે એવું નામ પાડયું છે.) આ સ્થાને નિરંતર પથ્થરનો વર્ષાદ થાય છે. ચતુર્થ માસિક શ્રાદ્ધ વેળાએ આપેલા પિંડ આદિ પ્રેતને આ સ્થાને ખાવાને મળે છે અહિં તે બોલે છે કે,

न ज्ञानमार्गो न च योगमार्गो।
न कर्ममार्गो न च भक्तिमार्गः ॥
न साधुसंघात् किमिति श्रुतं मया ।
शरीर ! हे निस्तर यत् त्वया कृतम् ॥ १११ ॥

જ્ઞાનમાર્ગ, યોગમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, અને ભક્તિમાર્ગનું હે શરીર, તેં સેવન કરચું નહિ; તેમ જ, તેં સાધુના સમુદાય પાસેથી પણ કાંઈ (ધર્મમાર્ગ) સાંભળ્યો નહિ, તો તું તારૂં કરચું ભોગવ.

૪–૫ પ્રેત **ક્રૌંચપુર**માં પાંચમે માસે આવે છે, એમ **સારોદ્ધાર**માં લખ્યું છે અને સાડા પાંચ માસે **ક્રૂરપુર**માં આવે છે એમ જણાવ્યું છે, પણ **ગરૂડપુરાણ**માં પાંચમે માસે

થઈને વિચિત્ર[1] નગર આવી પ્હોંચે છે. તેમાં રસ્તામાં રૌદ્રવન જોઈને રૂદન કરે છે; પથ્થરોનો વર્ષાદ તેના ઉપર વર્ષે છે, અદૃશ્ય હાથથી તેના ઉપર માર પડે છે. ત્યાં વિચિત્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. તે યમનો ભાઈ થાય છે. જ્યારથી પ્રેત વિચિત્ર નગર છોડે છે, ત્યારથી તેના પ્રવાસના અતિ દુઃખદ ભાગનો પ્રારંભ થાય છે.

હવે તે વૈતરણી નદીને માર્ગે ચડે છે. વળી **અસિપત્ર** વન **એટલે** જે વનમાં ઝાડનાં પાંદડાં તરવારના જેવી ધારનાં અને લાંબાં હોય છે, તેનો ત્રાસ તેને સહન કરવો પડે છે.

કૂરપુરમાં આવે છે અને સાડા પાંચ માસે **ક્રૌંચપુર**માં આવે છે એમ લખ્યું છે. આ સ્થાને પાંચ માસનું શ્રાદ્ધ તથા ઉન છમાસી કરવામાં આવે છે તે વેળાએ આપેલાં પિંડજલ ખાવાપીવાને મળે છે. આ સ્થાને પીડાથી કપાયલો પ્રેત આ પ્રમાણે વિલાપ કરે છેઃ–

हा मातर्हा पितर्भ्रातः सुता हाहा मम स्त्रियः ।। ११३ ।।

युष्माभिर्नोपदिष्टोऽहमवस्थां प्राप्त ईदृशीम् ।।

હે માતા! હે પિતા! હે ભાઇયો! હે પુત્રો! અરે મારી સ્ત્રિયો! તમે મને શિખામણ દીધી નહિ, તેથી મારી આવી અવસ્થા થઈ. આવું સાંભળીને **યમ**દૂત તેને કહે છે કેઃ–હે મૂર્ખ? તેં તારા કર્મથી મેળવેલું ચિરકાળ સુધી આ માર્ગમાં ભોગવ. તારાં માતાપિતા, સ્ત્રીપુત્ર અને મિત્ર અહિં ક્યાં છે? પછી એક ઘડી આ સ્થાને રહીને તે વિલાપ કરતો ચાલે છે.

૧ **વિચિત્ર** નગર અથવા **ચિત્રભુવન**માં છ માસે આવે છે. ત્યાં **વિચિત્ર** રાજા છે તે **યમ**નો અનુજ (ન્હાનો ભાઈ) થાય છે. આ સ્થાને છ માસીનો પિંડ તથા જલઘટ મળે છે તે ખાઈ પીને આગળ ચાલે છે અને તે પ્રાસ(ભાલા)ની અણીથી પીડાયલો વિલાપ કરે છે કેઃ–

माता भ्राता पिता पुत्रः कोऽपि मे वर्तते न वा ।

यो मामुद्धरते पापं पतन्तं दुःखसागरे ।।

હું જે દુઃખદરિયામાં પડેલો પાપી છું તેનો ઉદ્ધાર કરવાને મારી માતા, ભાઈ, પિતા, પુત્ર કોઈ છે કે નથી?

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો, **તરણી** નદી આગળ આવી પ્હોંચે છે, ત્યાં કૈવર્ત (ખારવા) આવીને કહે છે. વિતરણી એટલે ગાયનું દાન તેં કર્યું હોય તો તે પુણ્યથી તારી શકાય એવી આ **વૈતરણી** નદી પાર ઉતરવા આ વ્હાણ આણ્યું છે. આવું વચન સાંભળીને પ્રેત અરે દૈવ! એમ કહેતો દાન દીધું નથી તેથી રડે છે, અને નદીમાં ડચકાં ખાય છે. માછલાંને બડિષથી (કાંટાએ લોટ વળગાડેલો હોય છે તેથી) મચ્છીમાર ખેંચે છે તેમ પ્રેતને અદ્ધર રહેલા **યમ**દૂત મ્હોંમાં કાંટા નાંખીને ખેંચે, એટલે વિલાપ કરતો ખેંચાતો તે સામે પાર જાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે "વૈતરણી નદી મહા ભયંકર છે. પ્રેત એને કિનારે "આવે છે કે તે જોઇને ત્રાસી જાય છે; એની પ્હોળાઈ એક સો યોજનની "છે. તેની રેતી માણસના માંસની બનેલી હોય છે, અને મનુષ્યનું લોહી "અને પરૂ આદિથી તે ભરેલી વ્હે છે, તે જેમ દેવતા ઉપર માખણ તાવતાં "ફીણ આવે તેમ દીસે છે; તેના કિનારા હાડકાંના છે; તે ઘણી અગાધ અને "દુસ્તર છે, તેમાં તે પાપી નીચે જાય છે અને ઊંચો આવે છે, કીડા અને "જીવોનો તેમાં પાર નથી; તેમાં વિકરાળ મગર અને ઘોર પક્ષિયો હોય છે, "તે પક્ષિયોની પાંખોનો જેટલો છાંયડો પડે, તે વિના બીજા કશાનો છાંયડો "પણ હોતો નથી. ત્યાં ગીધ પક્ષી હોય છે તેઓની ચાંચો તીક્ષ્ણ હોય છે." ભયંકર દેખાવથી કૃષ્ણ જેમ ત્રાસી ગયા હોય તેમ આવું વર્ણન કરતાં ગરૂડને કહે છે કે, "અહો ગરૂડ! જગત્‌ના પ્રલય વેળાએ જેમ બારે સૂર્ય તપે તેમ "તે ઠેકાણે અગ્નિ વર્ષે છે. આવા કમકમાટ ઉપજાવે એવા ઠેકાણામાં કેટ-"લાંક પાપિયોને અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જેઓએ વૈતરણી ઉતરવાનું સાધન "મેળવી રાખ્યું નથી હોતું તેમને, સદાકાળ ત્યાં રહેવું પડે છે; અને બીજા-"ઓને કૈવર્ત્ત મછવામાં બેસારીને પાર ઉતારે છે.

"જે પ્રેત વૈતરણી નદીના ભયંકર સ્થાનમાંથી બચીને આવે છે, તેને બહ્નાપદ,[૧] દુઃખદ,[૨] નાનાક્રંદ, સુતપ્ત ભવન, શીતાઢ્ય, રૌદ્ર, પયોવર્ષણ અને

---

૧ સાતમે મહિને તે બહ્નાપદ પુરમાં જાય છે, ત્યાં સાતમા મહિનાના શ્રાદ્ધનાં પિંડ આદિનું ભક્ષણ કરે છે. અહિં પરિઘ(ભૂંગળ) ના પ્રહારથી પીડાતો તે બોલે છે કે મેં કોઈને દાન કીધું નથી, હોમહવન નથી કર્યા, તપ નથી કરયું, તીર્થસ્નાન નથી કર્યું અને કોઈ પ્રકારે પોતાનું હિત થાય એવું કર્યું નથી, માટે હે મૂઢ જીવ! જેવું કર્મ કર્યું છે તેવું ભોગવ.

૨ આઠમે માસે આકાશમાં ચાલતો પ્રેત દુઃખદપુરમાં આવે છે. ત્યાં આઠમા માસના શ્રાદ્ધના પિંડ ખાય છે. ત્યાંથી ચાલી નવમા માસમાં નાનાક્રંદ નામના પુરમાં આવે છે. આ સ્થાને યમદૂતો તેને મુશલનો માર મારે છે. નાના પ્રકારના આક્રંદ કરતા દારૂણ ગણોને જોઈને પ્રેતનું હૃદય શૂન્ય થઈ જાય છે, અને દુઃખથી રડે છે. પછી સુતપ્તભ-વનમાં આવે છે, ત્યાં એને યમદૂતો હળથી માર મારે છે અને દશમા માસના શ્રાદ્ધનો પિંડ ખાય છે. તો પણ તેથી તેને સુખ થતું નથી. ૧૧ મે માસે રૌદ્રપુરમાં આવે છે. રસ્તામાં તેના વાંસામાં માર મારવામાં આવે છે, ત્યારે તે કહે છે કે ઉત્તમ પથારીમાં જે પીડ પડતી તે કયાં? અને પીઠે પડતો આવો માર કયાં? સાડા અગિયાર માસે તે પયોવર્ષણ પુરમાં આવે છે. ત્યાં એને યમદૂતો કુઠાર(કુહાડા)નો માર મારે છે, એટલે તે કહે છે કે, મારા ચાકર મારા મસ્તક ઉપર સુગંધી તેલનું મર્દન કરતા હતા તે કયાં? અને આ યમકિંકર ક્રોધથી મસ્તક ઉપર માર મારે છે તેની વ્યથા કયાં? આ સ્થાને પ્રેતને દુઃખદાયક

"બહુભીતિપુરમાં વાસ કરવો પડે છે. આ છેલ્લા પુરમાં એક વર્ષ પૂરૂં થઈ "રહે છે ત્યારે આવી પ્હોંચે છે. સોળ શ્રાદ્ધથી આ ઠેકાણે એને હસ્ત "જેવડુ જ શરીર[1] પ્રાપ્ત થાય છે, અને આટલી વાર સુધી જે જૂના શરીર "સહિત એને પ્રવાસ કરવો પડ્યો હતો તે ન્હાશ પામી જાય છે; જેમ કે, "રામની સામે પરશુરામે હથિયાર ઉપાડ્યાં, એટલે તેનામાંથી દેવતાઈ અંશ "જતો રહ્યો તેમ."

આ સમયે જો સપિંડ શ્રાદ્ધ થયેલું હોય છે તો, ઘણા જણ મુક્તિ પામી જાય છે. જીવ બહુભીતિપુરમાં રહે છે, ત્યાં તેણે જો પૃથ્વી ઉપર પુણ્ય કરેલું હોય છે તો તે પ્રમાણમાં તેને ઓછું દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

એક મજલ આગળ ચાલે છે, એટલે જીવ યમપુરીમાં આવી પ્હોંચે છે, તે વિસ્તીર્ણ, એક હજાર યોજનની છે, તેના દ્વાર આગળ ચિત્રગુપ્તનું સ્થાન આવે છે. તેને લ્હોડાની ભીંતો છે. યમનો આ સેવક એક મોતીથી મઢી લીધેલા ભવ્ય આસન ઉપર બેસે છે; અને અરેબિયન લોકોના યમદૂત (azrael) અઝરાયેલની પેઠે, માણસનાં સારાં ખોટાં સર્વ કર્મ નોંધી રાખે છે. એના સ્થાનની પાસે મનુષ્યને દુઃખ દેનારા તેના હાથ નીચેના સેવકો

થઈ પડે છે એવા મેઘ વર્ષે છે. ત્યાં ઉનાબ્દિક (ઉનવર્ષી) શ્રાદ્ધના પિંડનું ભક્ષણ કરે છે. અને જ્યારે વર્ષ પૂરૂં થાય છે ત્યારે **શીતાઢ્ય નગર**માં જાય છે. અહિં છરીથી તેની જીભ કાપવામાં આવે છે. આ સ્થાને હીમ કરતાં પણ સો ગણી ટાઢ પડે છે તેથી પીડા પામતો અને ભૂખથી પીડાતો પ્રેત દશે દિશા ભણી જુવે છે કે કોઈ પણ મારો બંધુ અહિં ઉભો છે કે જે મારૂં દુઃખ ટાળે. આ વેળાએ તેને યમકિંકર કહે છે કે તેં જો કાંઈ પુણ્ય કર્યું હોય તો તારૂં દુઃખ ટળે. વર્ષીના શ્રાદ્ધના પિંડ ખાવાથી તેને ધીરજ આવે છે.

૧ આ શરીર હસ્તપુર જે તેને પ્રાપ્ત થયું છે, તે શરીરથી દુઃખ ભોગવતો આવે છે. પૃ. ૪૯૬ ની ટીપમાં છે એ વાત પુસ્તકને આધારે છે, માટે આ ઠેકાણે અંગરેજીમાં લખતાં ભૂલ થયેલી જણાય છે, અથવા તો લેખે કે કોઈ બીજા પુસ્તક ઉપરથી લીધું હશે, કેમ કે, આ સમયે તેને કર્મભોગ માટે યાતનાદેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પોતાના શરીર સદૃશ થાય છે, અને તેમાં અંગુષ્ટ માત્ર જીવ જે ૧૭ તત્વના લિંગ શરીરનો અભિમાની છે તે પ્રવેશ કરે છે અને તે ખેચર એટલે અદ્ધર ગતિ કરનાર થાય છે. આવું શરીર પ્રાપ્ત કરેલું એવો જીવ યમદૂતની સાથે યમપુરીમાં જાય છે.

યમપુરીના ચાર દરવાજા છે, તેમાંથી દક્ષિણ દ્વારના માર્ગનું આ વર્ણન છે.

મૂળ અંગરેજી પુસ્તકમાં શેળભેળ લખાણ છે, તેનો ક્રમ સમજવા માટે આ સ્થાને વિસ્તાર આપવામાં આવ્યો છે. ર. ઉ.

જ્વર, લૂતા, વિસ્ફોટક, કોઢ, શીતળા, અને બીજા સર્વે રોગ વસે છે.[1] એ સર્વે ચિત્રગુપ્તના હાથ નીચેના સેવકજન છે, અને દ્વારપાળ છે, તે તેની સૂચના પ્રમાણે, જીવને નરકનો માર્ગ બતાવે છે.

યમપુરીમાં ગાંધર્વ અને અપ્સરાઓ વસે છે. બ્રહ્માના તેર પુત્ર શ્રવણ[1] ત્યાં દ્વારપાળ છે. તેઓ દૂરનું શ્રવણ કરી શકે અને વેગળેનું જોઈ શકે એવી શક્તિ ધરાવે છે, અને સ્વર્ગ, મૃત્યુ તથા પાતાલમાં ફરે છે. ચિત્રગુપ્તના આવા પ્રકારના દ્વારપાલ, મૃત્યુલોકનાં કર્મથી તેને સદા જાણીતો રાખે છે. તેઓની સ્ત્રિયોની શક્તિ પણ એવા જ પ્રકારની છે. કોઈ ગમે એટલી મ્હોટાઇયે પ્હોંચે તો પણ, આવી લાલચોથી લલચાયા વિના રહે નહિ એવું પુરાણોના રચનારની નજરમાં આવેલું, તે મત પ્રમાણે તેઓએ લખ્યું છે કે, ઉપર લખેલ શ્રવણો પણ તેમને દાન આપવાથી પ્રસન્ન થાય છે.[2] તેમાં મુખ્યત્વે કરીને એક જે ધર્મધ્વજ કહેવાય છે તેને જો કોઇયે સપ્ત ધાનનાં દાન વડે પ્રસન્ન કરયો હોય તો તે જીવના પક્ષમાં બોલે છે.

યમનો મ્હેલ પચાશ યોજન લાંબો અને વીશ યોજન ઉંચો છે, તે બધો રત્નજડિત છે; ચોગરદમ ઘંટનાદ થઈ રહે છે; દ્વારોએ પુષ્પોના હાર ઝુકી રહેલા હોય છે; દુર્ગ ઉપર નિશાન ફરકી રહે છે; અંદરની બાજુએ પાતાળનો રાય વિશાળ રાજ્યાસન ઉપર બિરાજમાન થાય છે. તેની આગળ શંખનાદ કરીને પ્રાણિયોને તેમની કરણીનો ન્યાય કરવાને રજુ કરવામાં આવે છે.

૧ જેમ અસલને વારે એરીબસના ઘણી વારના પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજાના રાજ્યમાં ઉમરાને જ મ્હોંએ અને મુખ્યત્વે કરીને ઓરકસના સંકટમાર્ગમાં ખેદ અને પ્રતિહિંસકોએ પોતાનો ઉદ્વેગનો માળો બાંધ્યો છે, અને અહિયાં નજલો, ખેદયુક્ત વૃદ્ધાવસ્થા, ત્રાસ અને ખોટાં કર્મ કરાવનારી ભૂખ, છેક નીચી પંક્તિની દરિદ્રતા, અને જોતાં ત્રાસ ઉપજે એવા આકારો એઓનું રહેઠાણ છે.

૨ બહુભીતિપુરથી ૪૪ યોજનને છેટે ધર્મરાજપુર છે, તેમાં પાપિયોના અનેક પ્રકારના હાહાકાર થઈ રહેલા છે. તેને જોઈને પેલો પાપી જીવ પણ હાહાકાર કરે છે, તે સાંભળી યમરાજાના પુરચારી લોકો ધર્મધ્વજ નામના પ્રતીહારને તેના આવવાની જાણ કરે છે, એટલે ચિત્રગુપ્તની આગળ તેની કરણી વિષેનો વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવે છે. તે સાંભળીને ચિત્રગુપ્ત ધર્મરાજાને નિવેદન કરે છે. ધર્મરાજા યથાયોગ્ય સર્વનાં કર્મ જાણે છે, તો પણ તેવી જ રીતે જાણનાર ચિત્રગુપ્તને પૂછે છે અને ચિત્રગુપ્ત શ્રવણને પૂછે છે. જો મરણ પામી આવેલો જીવ સ્ત્રીવર્ગનો હોય છે તો તેની કરણી વિષે શ્રવણની સ્ત્રીયો જે શ્રવણી કહેવાય છે તે કહી સંભળાવે છે. તેરમાને દિવસે શ્રવણાકર્મ (શ્રવણી) કરવામાં આવે છે તેથી આ શ્રવણો સંતુષ્ટ થાય છે, પણ આ ક્રિયા કરવામાં ન આવી હોય તો તેમને ક્રોધ આવે છે. ૨. ઉ.

સજ્જનોની નજરે તો તે પ્રતાપવાન્ મહારાજા જણાય છે, પણ જે દુર્જનો છે તેઓને મહાવિકરાળ સ્વરૂપનો દીસી આવે છે; સજ્જન તેની હુઝુરમાં જાય છે, એટલે તે પોતાના રાજ્યાસન ઉપરથી ઉઠીને તેનો આદરસત્કાર કરે છે, અને પછી તેને સ્વર્ગમાં જવાની આજ્ઞા આપે છે; પણ દુર્જનના ઉપર ડોળા ફાડીને તેને પોતાના દૂતોને સ્વાધીન કરે છે, એટલે તેઓ તેને નરકમાં નાંખે. અને ત્યાં "તેઓ પોતાનાં કુકર્મ" બાળી નાંખીને ચોખ્ખા થવા સારૂ અગ્નિકુંડમાં બળ્યાં કરે.

ચોર્યાશી લક્ષ પ્રકારનાં નરક છે; તેમાં રૌરવ, મહારૌરવ, તામિસ્ત્ર, અંધતામિસ્ત્ર, કુંભીપાક, અને બીજાં થઈને એક વીશ તો ઘોર નરક છે. જીવને ત્યાં શિક્ષા થયા પછી તે ચાર પ્રકારની જાતિના એક વીશ[1] લાખ દેહ ધારણ કરે છે, જેવા કે અંડજ એટલે ઇંડામાંથી નીપજે છે તે, ઉદ્ભિજ્જ એટલે વનસ્પતિ જેવા નીપજે તે, સ્વેદજ એટલે જે પરસેવા આદિ પ્રવાહી પદાર્થમાંથી પેદા થાય છે તે; અને જરાયુજ જે સ્ત્રીપુરૂષના યોગથી થાય છે તે.

યમ જે જીવને ઉપરના લોકમાં મોકલે છે તેમાંથી કેટલાક સ્વર્ગ અથવા દેવલોકમાં જવા જેવા હોય છે; કેટલાક થોડા ધર્માત્મા હોય છે, તે અશુદ્ધ દેવમાં રહે છે, જેવા કે શિવના ગણ, યક્ષ, ભૈરવ, વૈતાળ, ભૂત.[2] જે સ્ત્રી ઓછી ધર્માત્મા હોય છે તે યક્ષણી, શાકિની, વગેરે થાય છે. અને દુર્ગા અથવા બીજી મેલી દેવીની સાથે રહે છે. એ મલિન દેવ પૃથ્વીની ઉપર ભુવર્ લોક છે તેમાં રહે છે.[3] ભુવર્ લોક ઉપર સ્વર્ગ લોક છે તેનું વધારે વર્ણન આ ઠેકાણે આપવાની અગત્ય છે.

---

૧ એટલે કદાપિ એક વીશ નરક છે, તે દરેકની અકેકી જાતિના અકેક લાખ હશે, એવા ચાર વર્ગના ચોર્યાશી લક્ષ અવતાર લખે છે.

૨ હલકા પ્રકારનાં ભૂત વિષે આગળ લખ્યું છે તે, અને આ એક સમજવા નહિ.

૩ જૂવો મનુ અધ્યાય ૨ પદ ૭૬. વળી જૂવો "હવાના રાજ્યનો રાજા," "આ જગત્ના અંધકારના રાજ્યકર્ત્તા" સેંટ પાલનું ઈફીઝીયાનો પ્રતિ કથન અધ્યાય ૨ પદ ૨, તથા અધ્યાય ૬ પદ. ૧૨. છેલ્લા વાક્ય ઉપર મિ. વાલપિયે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છેઃ-

"હવા અથવા સ્વર્ગની નીચેનું આકાશ દુષ્ટ પિશાચોથી વસેલું હતું, એવો ઈઝરાયલ લોકોનો તથા લૌકિક અભિપ્રાય હતો તે મિ. મીડના અવલોકન પ્રમાણે સેંટ પાલે માન્ય રાખેલો છે અને ધર્મપુસ્તકનો તેને આધાર મળેલો જણાય છે."

મિલ્ટન પોતાના પેરેડીઝ લૅાસ્ટના ૧૦ મા પુસ્તકમાં (૧૮૨-૧૯૦) એ વિષેનું સૂચન કરે છેઃ-

"આ ભવિષ્યકથનમાંથી એ પ્રમાણે નીકળ્યું, પછી બીજી ઈવ જે મેરી તેના "પુત્ર ખ્રિસ્તે જ્યારે હવાના રાજા શયતાનને આકાશમાંથી વિજળીની પેઠે પડતો જોયો

"વિદ્યાના ચમત્કાર" (Curiocities of Literature) એવા નામના ગ્રંથના કર્તાએ, રાજાઓને દેખીતાં હસવાલાયક માનનાં પદની યાદી આપી છે, તેમાં કંડિયાના રાજાનું 'દેવ"નું પદ નોંધેલું છે. જ્યારે મિ૦ ડી ઈઝરાયલીને રાજાનો આવો કિતાબ તરેહવાર રીતનો લાગ્યો ત્યારે બેશક તેનો સાધારણ અર્થ (પૃથ્વી=ભૂમિનો પતિ=પ્રભુ-દેવ) તેના સમજવામાં આવ્યો નથી, પણ દેવ એટલે જગતનો પરમેશ્વર એવો અર્થ તે સમજ્યો છે.

દેવ એ શબ્દનો અર્થ સદા ઉપર પ્રમાણે થતો નથી. કંડિયન રાજાઓ સિવાય, બીજા રાજાઓને એ શબ્દ લગાડેલો આપણા જોવામાં આવ્યો છે, તેમ જ અર્થને મળતો Divus દિવસનો કિતાબ રોમન લોકોએ જુલિયસ અથવા અગસ્તસને લગાડેલો છે. વળી કુમારપાળ જેવા રાજાઓ, જે પ્રજાને પ્રિય થઈ ગયા છે, તેઓને પણ એવું પદ આપવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ વળી, તેનો કૃતઘ્ની ક્રમાનુયાયી જોરજુલમભરેલું રાજ્ય કરીને અપ્રિય થઈ ચાલતો થયો, તેને પણ બેદરકારપણે એવો કિતાબ આપવામાં આવેલો છે, તો પણ દેવ એ શબ્દનો અર્થ હિન્દુના મનમાં સદા આવે છે, તે સાધારણ રીતે તો 'પૃથ્વીની ઉપરના કોઈ લોકનો રહેવાશી' એવો છે, પણ વિશેષ ચોક્કસ રીતે તો સ્વર્ગના ગમે તે કોઈ રહેવાશીને લાગુ પાડવામાં આવે છે.

મોક્ષને માટે શિવ કે વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. આગળના સમયમાં આ બન્ને દેવને એક બીજાની વિરૂદ્ધ ગણવામાં આવતા નહિ. ચંદ બ્હારોટ પોતાના રાસાના પ્રારંભમાં કહે છે, "કવિયે હરિના ગુણ ગાયા "છે, તેજ પ્રમાણે તેણે હરના ગુણ ગાયા છે. જે માણસ હર અને હરિને "ઇશ અને શ્યામને જૂદા કહે છે તે નરકમાં જશે. સર્વના કરતાં (સ્વર્ગ "કરતાં પણ) મહા ઉચ્ચ મોક્ષ છે, તેનો નારાયણની સાથે યોગ છે. જે "માણસ મહેશ્વરની નિંદા કરશે, તે તેની પાસે જઈ શકશે નહિ."

પણ હાલમાં તો કોઈ પણ બન્નેની સંગાથે પ્રાર્થના કરતું નથી, તે તો એકને પકડી રહે છે અને બીજાને તેનાથી ઉતરતો ગણે છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારમાં જોતાં, કોઈ પણ હિન્દુ, દેવ એ શબ્દ ઈશ્વરના અર્થમાં એક કરતાં વિશેષ દેવને લગાડી શકતો નથી.

"ત્યારે તે સાચું ઠર્યું; પછી તેણે પોતાની ઘોરમાંથી ઉઠીને તેનું રાજ્ય અને સત્તા "છીનાવી લઈને ઉઘાડી રીતે તેના ઉપર જીત મેળવી અને સ્વર્ગારોહણ કરીને, જે શય- "તાને બીજાઓને વશ કરી લીધા હતા તેને તેના લાંબી મુદત સુધી લઈ લીધેલા "હવાના રાજ્યમાંથી કેદ કરી લીધો, તેને તે આખરે આપણા પગની નીચે કચરી નાંખશે."

આમ છતાં પણ, તેત્રીસ કરોડ દેવતા, હિન્દુનાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે, તેઓ સ્વર્ગ એટલે જ્યાં ઈન્દ્ર રાજ્ય કરે છે ત્યાં, ઠરાવેલી મુદ્દત સુધી વસે છે—તેઓ દેવતાઓથી એટલા બધા દૂર છે કે, જેઓ મુક્તિ પામીને તેમનાથી આગળનું પદ પામે છે, તેમની તેઓ અદેખાઈ[1] કરે છે, ઈન્દ્રને અમર લોકોનો રાજા એવું વડાઈનું પદ છે, તે માત્ર તાણી તુશીને લાગુ પાડવા સરખું છે. ગીતામાં કહે છે કે, "પુણ્ય કર્મોને લીધે તેઓ સુર રાજાના મ્હેલમાં જાય છે, અને દેવતાના સરસ સ્વર્ગીય પદાર્થનું ભક્ષણ કરે છે. જેઓએ આ સ્વર્ગનું ઉત્તમ સ્થાન ભોગવ્યું, પણ તેમનાં પુણ્યકર્મ જો થઈ રહ્યાં તો તે મૃત્યુ લોકમાં પાછા આવે છે"[2] અને તેઓની ગણના એક કવિ "ક્ષણભંગુર વસ્તુઓ વિષે કહે છે તેમાં થાય છે, તેઓની ખીલતી મગરૂરી એવી કરમાઈ જતી અને એવી અનિશ્ચિત છે કે થોડો કાળ તેના સ્વાહા કરી જતા દાતરડાથી સત્વર કાપી નાંખે છે."

તેઓ નિરંતર સ્વર્ગમાં વાસ કરી રહેતા નથી, તેમ જ આ મૃત્યુ લોકમાં જન્મ પામવાથી અને એવા ચોર્યાશી લક્ષના ફેરામાંથી બચી જતા નથી. તેઓનો સ્વર્ગમાં રહેવાનો કાળ પૂરો થાય છે ત્યારે તેઓ પૃથ્વી ઉપર આવે છે અને તેમનું દેવ પદ પાછું મનુષ્યપદથી ઢંકાઈ જાય છે. આ ઉપરથી, જ્યારે આકાશમાંથી ખરતા તારા હિન્દુઓના જોવામાં આવે છે ત્યારે તેમના માનવામાં એમ આવે છે કે, આગલા જન્મમાં પુણ્ય કરેલાં

---

૧ જુવો પ્રથમ ભાગમાં ૨૨ મા પ્રકરણમાં બીજા ભીમદેવના વિષયમાં મુચકુંદ ઉપરની ટીપ.

૨ સર વિલિયમ જોન્સના ગ્રંથના પુસ્તકના ૧૩ મા ભાગનું પૃષ્ઠ ૨૯૫.

ગીતા, અધ્યાય ૯ મો શ્લોક ૨૦, ૨૧.

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति ।
एवं त्रयी धर्ममनुपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥

(ત્રણ વેદને જાણનારા, યજ્ઞોથી મારૂં પૂજન કરીને સોમપાન કરવાવાળા, પાપરહિત થયેલા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ યાચે છે. તેઓ પુણ્યના ફળરૂપ સુરલોક એટલે સ્વર્ગ મેળવે છે, અને સ્વર્ગને વિષે દિવ્ય દેવભોગ ભોગવે છે. તે વિશાલ સ્વર્ગલોક ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય થાય છે ત્યારે મનુષ્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે. એ પ્રમાણે ત્રણે વેદે પ્રતિપાદન કરેલા કામ્ય કર્મનો આશ્રય કરવાવાળા તથા દિવ્ય ભોગની કામનાવાળા આવાગમન કરે છે. સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે છે અને પાછા જાય છે.)

તેથી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવીને કોઈ દેવ, અરેરે! પોતાની વિશેષ સુખની સ્થિતિના જેવાતેવા સ્મરણ સાથે આ પૃથ્વી ઉપર ફરી અવતરવાને આવે છે.

ઠરાવેલા કાળ સુધી જ માત્ર ઇન્દ્ર રાજ્ય કરે છે, અને ત્યાર પછી જે સો અશ્વમેધ કરીને ઇન્દ્રાસન પામવાને યોગ્ય થયો હોય તેને ઇન્દ્ર થવાનો વારો આવે છે. એમ છતાં પણ જ્યાં સુધી એની સત્તા રહેવાની હોય છે ત્યાં સુધી તે એક અતિ પ્રૌઢ રાજા છે; આકાશમાં થાય છે તે ઇન્દ્રધનુષ્ય એનું કામઠું છે, વિજળી તેના હથિયારનો ચળકાટ છે, અને આકાશમાં મેઘ-ગર્જના થાય છે તે તેના દબદબાભરેલા ડંકાનો અવાજ છે.

આ જગતમાં જે વસ્તુઓ અતિશય પ્રિય છે તે સર્વે એક ઠેકાણે સામટી પ્રાપ્ત થાય એવી જગ્યાનું નામ પરલોક માનવામાં આવેલું છે. મનુષ્ય પ્રાણીની કલ્પના એ કરતાં વિશેષ આગળ દોડી નથી. "આ જગતની "વસ્તુઓ પરલોકની વસ્તુઓ વિષેનો કાંઈ પણ ભાસ કરાવનારી ગણવાને "બદલે પરલોકના જેવી જ ગણવામાં આવે છે[1] હિન્દુનો સ્વર્ગ વિષે "વિચાર સાધારણ નિયમથી ઉલટો નથી, તો પણ તેની ખાંપણ તે "વિચાર કરનારાઓના જોવામાં આવી નથી એમ નથી. વેદાન્તસારમાં "ચાર પ્રકારનાં મુક્તિ પામવાનાં સાધન બતાવ્યાં છે, તે માંહેલો બીજો "પ્રકાર સર્વે ઇન્દ્રિયસુખનો અભાવ અને દેવતાઓના સુખની પણ વાંછના "નહિ કરવા વિષે છે." અમરાવતી નગરી જે સ્વર્ગની રાજધાની છે, તેમાં

---

૧ Vide Sermons, chiefly expository, by Richard Edmond Tyrwhitt, M. A, Oxford. J. H. Parker, 1847. Vol. I. pp. 537–540

આવા કથનની સત્યતાનો જેવો જોઇયે એવો દાખલો લાગલો જ પસંદ કરિયે તેવો 'ઈરાનના પ્રાચીન ભવિષ્યવકતાના પવિત્ર લેખ'(The Desatir, an apochryphal work)માંથી નીચેનું વાક્ય આપિયે છિયે. એ પુસ્તક બનાવટી હોય તો પણ તેમાંના બેહસ્ત વિષે વિચાર ખરેખરા ઈરાની છેઃ--

"બેહસ્તમાં એવી મોજ છે કે, તે જેણે ભોગવી હોય તેના જ મનમાં તે વિષે "વિચાર આવે. આ નીચેની આખી દુનિયા બરાબર, કોઈ ગરીબમાં ગરીબ માણસને "બક્ષિસ મળે અને તેથી તેને જે ચાલુ સુખ મળે, તે બેહસ્તના છેક હલકી પદવીના "સુખ બરાબર છે. વળી ઓરતોની ખુબસુરતીથી, દાસિયોથી અને ગુલામોથી, ખાન-"પાનથી, પોષાકથી, સરસ ગાલીચા અને જોઇયે તેવી બેઠકોથી જે સુખ મળે છે તે "એવું છે કે, આ નીચેની દુનિયામાં તે તો મળી જ શકે નહિ. બેહસ્તના વસનારા-"ઓને અતિ શ્રેષ્ઠ મેઝદામે એવા બદનની બક્ષિસ કરેલી છે કે તેને વિયોગ થઈ શકતો "નથી, બુજરગપણું આવતું નથી, અને તેને કોઈ પણ જગતની ઈજા કે નાપાકી "લાગી શકતી નથી."

કલ્પતરૂ કરીને ઝાડ છે તે ત્યાંના રહેવાસિયોને ત્યાં કે નીચેના લોકમાં ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવી આપે છે, અને આ જગતનું સુખ મેળવવાને મૃત્યુલોકનાં માનવી તેમની સ્તુતિ દ્વારા જે ઉપમા આપે છે, તે પણ, તેઓને તેથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; અને એટલા જ માટે સ્વર્ગના દેવલોક પૂજાય છે. દેવતાઓને જ્યાં લગી સ્વર્ગમાં રહેવાનું હોય છે ત્યાં લગી તેઓને અજર અમરદેહ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ અમૃતનું પાન કરે છે; હિન્દુ લોકોના સુખની અવશ્ય સામગ્રી, જે ગાયનાં ગવ્યાદિ (દૂધ, દહિ, ઘી) તે તેમને કામધેનુ ગાય પૂરાં પાડે છે. ગંધર્વ ગાયન કરીને આનંદ પમાડે છે. પ્રીતિનો આનંદ તેમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે છે એમ નથી. જેમ આરેબિયર બેહસ્તમાં હૌરી અને ઓદિનના મ્હેલમાં વાલકિરિયર પરિયો હોય છે તેમ ઇન્દ્રના પ્રાચીન સ્વર્ગમાં અપ્સરાઓ હોય છે. વલહલની કુમારિકાઓની પેઠે કતલ થયેલાઓને પસંદ કરનારી અપ્સરાઓ રણક્ષેત્રની કાપાકાપીમાં કામ આવનાર શૂરવીરોને સ્વર્ગમાં લઈ જવાને તૈયાર થઈ ભમતી ફરે છે. મુસલમાની સિપાઈ જે "થોડા નુકસાનને માટે પોતાના જીવનું જોખમ ખાય છે તે "બેહેસ્તમાં હૌરીનો સદાનો પ્યાર મેળવે છે" તેના કરતાં એવા જ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠાથી રજપૂત ઠાકુરોની અત્યુત્કંઠા ઓછી રહેતી નથી.

આમ છે તથાપિ એકલા યોદ્ધાને જ તેના મરણથી દેવતાના પદની પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી.[1] જે ભરૂચ (ભૃગુક્ષેત્ર), પ્રભાસ, સિદ્ધપુર અથવા આબુ ઉપર મરણ પામે છે તેને ઈન્દ્રના સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.[2]

---

૧ ઈકિર મ્યાનના રણક્ષેત્રમાં રૂશિયન સિપાઇયો ઘાયલ થઈ પડ્યા હતા, તેમની દયાની ખાતર બરદાસ્ત કરવા એક ફ્રેન્ચ ટુકડી લાગી હતી, તેમણે તે વેળાએ જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાંથી નીચેનો ઉતારો કરી લીધો છેઃ—"પરદેશી લશ્કર માંહેલો એક "પોલાંડનો માણસ તે વેળાએ ત્યાં હાજર હતો, તેણે પેલા ગરીબ માણસોને થોડાક "પ્રશ્ન પૂછયા. તેઓએ તેને કહ્યું કે અમારા પોપે અને લશ્કરી સરદારોએ અમને ખાતરી "કરી આપી છે કે ઓટોક્રાટ(રૂશિયાના રાજાની પદવિ)ના પવિત્ર ધર્મના મૂર્તિપૂજક "શત્રુઓએ રૂશિયન કેદિયોને અતિશય કમકમાટ ઉપજે એવી રીતે દુઃખ દેવરાવ્યું છે, "અને ઝારના જે કુમારો ધર્મની લડાઈમાં આ પ્રમાણે મરણ પામે છે તે જો પાપી "થયા નહિ હોય તો પાંશરા સ્વર્ગમાં જશે અને તેવા થયા હશે તો પોતાના જ દેશમાં "ફરીને પાછા જન્મ લેશે."

૨ "આ મોંગોલ ઘોરોની અતિ પ્રસિદ્ધ જગ્યા ચાનસી પરગણામાં પાંચ બુરજના "પ્રખ્યાત લામાના મઠ આગળ છે, ત્યાંની જગ્યા એવી પવિત્ર ગણાય છે કે, જેઓને "ત્યાં દાટવામાં આવે, તેવો નક્કી ઉત્તમ અવતાર પામે. પર્વતના મધ્ય ભાગમાં કેટલાક "યુગ સુધી બુદ્ધે, આ ઠેકાણે વાસ કરચો હતો તેથી તેમાં આવી ચમત્કારિક પવિત્રતા આવેલી

પણ જેઓ માત્ર શ્રદ્ધાવાન્ હોય છે તેઓને જ આવી આશા લાગુ પડે છે. જે ઘાતકી, માછલાંનો નાશ કરે છે તે નર્મદાને જુવે છે, પણ તેની પવિત્રતા તેને નકામી છે. બ્રાહ્મણોને જે વર્ષાસન આપે છે તે પોતાનાં માબાપને સ્વર્ગે લઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમના પૂર્વજોને પણ લઈ જાય છે, જે બ્રાહ્મણને કન્યાદાન આપે છે તે પોતાના પિતૃપક્ષને તારે છે; વળી જે, વાવ, કુવો, તળાવ, વાડી, દેવમંદિર, બંધાવે છે અથવા જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે તે અમરાપુરીમાં જાય છે. બ્રાહ્મણને આંબા આપનાર અથવા નિત્યદાન કરનાર વિમાનમાં બેશીને સ્વર્ગમાં જાય છે અને તેને ચાર દૂત ચામર કરે છે. જે શિવની કમળપૂજા કરે છે, અથવા ભૈરવજવ ખાય છે, અને ગંગાના જળમાં ઝંપલાવે છે અથવા જળશાયી થાય છે અથવા એવા બીજા કોઈ પ્રકારે, હિન્દુ શાસ્ત્રમાં લખેલી પાવન કરનારી રીતે, સ્વાર્પણ કરે છે, તે પણ સ્વર્ગમાં જાય છે. આવા પ્રકારના સ્વાર્પણમાં સતી થાય છે તે બહુ પ્રસિદ્ધ અને બહુ સાધારણ છે. જે સ્ત્રી પોતાના ધણીની સાથે બળી મરે છે તે તેની સાથે સ્વર્ગમાં રહે છે; તે પોતાની અને પોતાના પૂર્વજોની સાતે પ્હેડીને તારે છે, કદાપિ જો તેઓનાં પાપકર્મને લીધે તેઓને નરકની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો પણ તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે. બ્રહ્મપુરાણમાં લખ્યું છે કે "જ્યારે "ચિતા તૈયાર થતી હોય ત્યારે પતિવ્રતા અર્ધાંગનાને સ્ત્રીનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ કહી "સંભળાવવો, જે સ્ત્રી પતિવ્રતા અને નિષ્કલંકવાળી હોય છે તે પોતાના ધણીના "મડદા સાથે બળી મરે છે" અને ગરૂડપુરાણ કહે છે કે, "જે સતી થાય "છે તે તેત્રીશ કરોડ વર્ષ સુધી પોતાના ધણી સાથે સ્વર્ગનું સુખ નિરંતર "ભોગવે છે, અને તે મુદત પૂરી થાય છે ત્યારે તે ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામીને "તે જ પ્રિયતમ વ્હેરે પરણે છે."

"ગણાય છે. ઢોકોરા વિષે આગળ કયારનુંયે લખવામાં આવેલું છે. તે સન ૧૮૪૨ માં "પોતાના માબાપનાં અસ્થિ ત્યાં લઈ ગયો, અને તેણે વર્ણન આપ્યું છે તે પ્રમાણે "એક નળીના મ્હોંના જેવડા છિદ્રમાંથી બુદ્ધને મ્હોડામ્હોડ જોવાનો લાભ તેને મળ્યો "હતો. પર્વતની માંહે પલાંઠી વાળીને તે બેઠેલો છે, પોતે કાંઈ કરતો નથી, અને તેની "આસપાસ સર્વે દેશના લામા તેની પ્રાર્થના કરતી સ્થિતિમાં વિંટળાઈ વળેલા છે.

"તારતરીનાં રણોમાં મોંગોલ લોકો, પોતાને ખભે તેમનાં સગાંનાં અસ્થિ લઈને "ચાલતા, વારે વારે જોવામાં આવે છે અને સંઘ મળીને પાંચ બુરજને ઠેકાણે પ્રવાસ "કરીને સોનાને સટે થોડા ફીટ જમીન વેચાતી લઈને તેના ઉપર સમાધિસ્થાન "ચણે છે. કેટલાકને તો આ પવિત્ર સ્થાને પ્હોંચવાને આખા વર્ષ લગી પ્રવાસ કરવો "પડે છે, અને અતિશય સંકટ વેઠવાં પડે છે." Huc's Travels.

૨૭

જ્યારે કોઈ મરી જાય છે, ત્યારે, કેટલેક પ્રસંગે તેની સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીઓ રોતી કૂટતી હોય તેના ભોગી ભળવાને બદલે, થોડી વાર લગી બોલ્યા ચાલ્યા વિના શાન્ત બેશી રહે છે. પછી તરત જ આંખો ફેરવી દઈ ને ઘેલછાના ચાળા કરવા માંડે છે અને "જય અંબા," "જય રણછોડ," એમ કરતી બોલી ઉઠે છે. એટલે "તેને સત ચઢ્યું" એમ ક્હેવામાં આવે છે. આ નવી દેવીના હાથના હિંગળોકના થાપા બારણાની સાખોએ, કલ્યાણ થવાને સારૂ, મરાવે છે. પછી છોકરાને માથે હાથ મૂકાવે છે. તેનાં ઘરનાં અને સગાંવ્હાલાં તેની પાસેથી આશીર્વાદ માગી લે છે, અને હવે પછી શું બનવાનું છે તે પૂછે છે. તેના શત્રુ તેનો કોપ શમાવવાને કાલાવાલા કરે છે, અથવા શાપ દે નહિ એટલા માટે કંપતા સંતાઈ જાય છે. રાજા અને ઠાકોરો નાળિયેર લઇને તેની પાસે આવે છે; અને કુમારિકાના પોષાક પ્હેરાવીને તેને ઘોડા ઉપર બેસારે છે; અને તે પછી વાજતે ગાજતે સાજન સહિત પોતાના ધણી સાથે બળી મરવાને જાય છે. તેણે કુમારિકાનો દબદબાભરેલો પોષાક પ્હેરલો હોય છે, અને જેમ પરણવા જતી હોય તેમ સાજન સહિત ગામ વચ્ચે થઇને જાય છે. ગામના લોકો તેને પગે લાગે છે. તે ક્હે છે કે "ચાલો ઉતાવળ કરો, મારે મારા ધણીનું છેટું પડશે, મારો ધણી ઘણી વાર "થવાથી કોપશે." તે પોતાના ધણીને ચિતા દ્વારા ભેટવા આતુર થઈ રહી હોય છે, અને આખે રસ્તે "જય અંબા!" "જય રણછોડ !" કરતી જ રહે છે. જ્યારે તે ગામને દરવાજે જઈ પ્હોંચે છે ત્યારે ત્યાં હિંગળોકના થાપા મારે છે.

સતીની ચિતા ઘણી જ મ્હોટી કરેલી હોય છે. ભારે ગાડાનાં પયડાં ખડકી દેવામાં આવ્યાં હોય છે, તેની સાથે સતીને જકડીને બાંધવામાં આવે છે, અથવા કોઈ વાર તો લાકડાંની મઢી કરવામાં આવે છે, તે પછી તેના ઉપર સળગી ઉઠે છે. તેમાં તે પોતાના ધણીનું માથું પોતાના ખોળામાં લઇને બેસે છે, અને મરણ ભાગી જરા પણ ડર્યા વિના, પોતાને હાથે ચિતા સળગાવે છે. સતીની ચીસ સાંભળવામાં આવે તો તે ઘણું ખોટું ગણાય છે; તેથી જેવી ચિતા સળગવા માંડે છે કે તરત જ સર્વે, "જય અંબા !" "જય રણછોડ !"ના પોકાર કરી મૂકે છે, અને રણસિંગાં અને ઢોલનગારાંના બ્હેર મારી મૂકતા ભારે અવાજ, સર્વ બળી, ભસ્મ થઈ જતાં સુધી, થયાં કરે છે.

આવા ભયંકર દેખાવના બનાવ આગળ થતા હતા, પણ હવે તે બહુ જોવામાં આવતા નથી, તો પણ, હજી કોઈ કોઈ વાર તે બને છે.[1] રજપૂત

[1] સન ૧૮૫૩ ના ઓક્ટોબર મહિનાની પેહેલી તારીખે ગાયકવાડના તાબાના કડી પરગણાના આલુવા ગામના વાઘેલા ઠાકોરની સ્ત્રી સતી થઈ હતી.

લોકોમાં જ માત્ર આ કામ જોરાવરીથી કરાવામાં આવતું; હિન્દુની કેટલીક નાતોમાં, જેમકે દાખલાને માટે નાગર બ્રાહ્મણોમાં એવો બનાવ બિલકુલ બનેલો હોતો નથી.

જે જગ્યા આગળથી, મૃત્યુલોકનાં માનવી સ્વર્ગમાં ગયેલાં, તે જગ્યાઓએ ગૂજરાતમાં એંધાણુ રહેલાં છે. તેમાં કેટલાક તો પાળિયા હોય છે અને તેમને સિંદુર લગાવેલું હોય છે, અથવા અમે આગળ વર્ણન કરશું છે એવા ઢગલા કરેલા હોય છે, પણ ઘણું કરીને મોરોડિયાં વધારે જોવામાં આવે છે. તે કોઈ ઠેકાણે એકલાં જ હોય છે અને ઘણે ઠેકાણે તો ન્હાની મ્હોટી છત્રિયો ચણાવેલી હોય છે. પાળિયા બેસારેલા હોય છે, તે પથ્થરની છાટ ઉપર મરનાર શૂર પુરૂષની મૂર્તિ કોરેલી હોય છે, તેને ઘોડે બેસારેલો હોય છે, અથવા રથ ખેડતો ફ્હાડેલો હોય છે, અથવા મરણની વેળાએ જેવી તેની સ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે ફ્હાડેલો હોય છે. સતીના પાળિયા ઉપર સૌભાગ્યવતીના પંજાની નીશાની ફ્હાડેલી હોય છે. છાતીમાં કે ગળામાં કટાર ખોશેલો આકાર ફ્હાડેલો હોય તો ત્યાં આગળ ભાટે ત્રાગું કરેલું જણાઈ આવે છે. પાળિયાની નીચે મરનારનું નામ તથા મરણતિથિ અને બીજી તેને લગતી હકિકત કોરવામાં આવે છે. આવા ઘણા પાળિયા તળાવની ચોગરદમ બેસારેલા કે ગામના દરવાજાની પાસે જથ્થાબંધ જોવામાં આવે છે. દરેક પાળિયાની પૂજા, મરનારનાં સગાં, તેના સંવત્સરિયે કે કોઈ એવા જ બીજા પ્રસંગે કરે છે; અને તેના કુટુંબમાં કોઈનું લગ્ન થાય છે ત્યારે વર-કન્યા તેને પગે લાગવાને જાય છે.

કેટલાંક આવાં સ્થાન બહુ પવિત્ર થઈ પડે છે. જો કોઈ માણસ કાંઈ ધારેલા વિચારમાં ફળદ્રુપ થાય છે તો તે જગ્યાએ બ્રાહ્મણ જમાડે છે અથવા ત્યાં દેરૂં બંધાવે છે. એટલે તે દેવનો પ્રતાપ વધે છે અને પછી સર્વે તેને માને છે.

આગળ આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે, દેવી બહુચરાજીનું દેરૂં, એક ચારણની સ્ત્રીના મરણની એંધાણી રાખવા પાળિયો ઉભો કરેલો તે સ્થાને બાંધવામાં આવ્યું છે. બીજું એક ઘણું પૂજાય છે એવું દેરૂં કચ્છના રણમાં હળવદથી આડેસર જતાં માર્ગમાં છે, તે વરણાજી પરમાર કરીને એક રજપૂત ઠાકોર, પોતાના ગામનાં ઢોર કોળિયોનું ધાડુ વાળી ગયું હતું, તેની પછવાડે પડતાં, પોતે તરત પરણેલો તે કેસરિયા વાગા સહિત મરાયો હતો, તેનું છે. જેઓને દેવતાપણું પ્રાપ્ત થયેલું એવા હવણાંના બનાવોમાં સદુબા ભાટણનો વૃત્તાન્ત જાણવા જેવો જાણીને અત્રે લખિયે છિયે.

અસાઇની (Assaye) જિતમાં નેપોલિયનની સત્તા નરમ કરી નાંખવામાં આવી ત્યાર પછીના વર્ષમાં અહંમદના નગરમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડ બન્નેની સત્તા ચાલતી હતી; અને તેઓની કચેરિયો ભદ્રમાં અને હુવેલીમાં હતી. આવા સમયમાં, કેટલાક નઠારા લોક જે ચાડિયાને નામે પ્રસિદ્ધ હતા, તેઓ ચાડિયો ખાવાનો ધંધો ચલાવતા હતા. ચાડિયાઓથી સરકારના ખજાનામાં પૈસો આવતો હતો, અને તે વેળાની સરકારને માત્ર એક જ વિચાર હતો, કે ગમે તેમ કરીને પણ પૈસો વધારવો, તેથી જેનાથી જેટલો પૈસો સરકારને મળતો હતો તેના પ્રમાણમાં તે તેટલો માનીતો થઈ પડતો. પૈસા લૂંટવાનો સાધારણ રસ્તો ચાડિયાઓએ શોધી ક્હાડ્યો હતો કે આબરૂદારની સ્ત્રીના ઉપર વ્યભિચારનું ત્હોમત મૂકવું. વળી નઠારી ચાલની સ્ત્રી હોય તેની પાસે કોઈ પૈસાદારનું નામ દેવરાવે કે, એને ને મારે સંબંધ છે, એટલે હિન્દુ રાજ્યકર્ત્તા તેની નઠારી ચાલ સારૂ તેને દંડી નાંખે. આમાંથી ચાડિયા પોતે કેટલોક ભાગ રાખતા, પણ વળી, પોતાની જગ્યાનું લવાજમ મેળવી રાખવાને સંભાળ રાખતા હતા.

આ ચાડિયામાં ઘણો નામીચો એક હતો. તેનું નામ ઉત્તમ હતું. તે જાતનો વાણિયો હતો. તે શહરમાં શાહપુરમાં રહેતો હતો. તેની પાસે ભાટવાડો છે. આ ચાડિયાએ હુરિસિંહ બ્હારોટની સ્ત્રી સદુબા કરીને હતી તેના ઉપર ખોટી નજરે જોવા માંડ્યું, પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ. એટલે તેનું વૈર રાખીને તેના ઉપર વ્યભિચાર કર્યાનું ખોટું ત્હોમત મૂક્યું; અને એક રાત્રિયે પેશ્વા સરકારનાં માણસો લઇને તેને પકડવા ગયો. ભાટણે પોતાના નિરપરાધિપણા વિષે ઘણું કહ્યું, અને ચાડિયાના ઘણા કાલાવાલા કર્યા, પણ તેથી કાંઈ વળ્યું નહિ. ચાડિયાએ તો પોતાનું વૈર અને પોતાને થવાનો પૈસાનો લાભ મૂકી દીધો નહિ; સરકારી માણસોએ તેને ખેંચી લઈ જવા માંડી, એટલે, ભયભીત થયેલી સ્ત્રિયે પોતાના ધણીને કહ્યું કે ત્રાગું કરીને મારી આબરૂ રાખો. હુરિસિંહે પોતાના એક બાળકને લઈ આવીને ઝબે કરી નાંખ્યું, અને ભાટવાડાની વચ્ચે એક આંબાના ઝાડની ડાળિયે લટકાવ્યું. આમ થયું, તોય પણ, ઉત્તમને કાંઈ અસર થઈ નહિ તેણે તો માણસોને કહ્યું કે "શું જુવો છો ? એને લ્યો ઘસડીને." સદુબા ખૂબ જુસ્સામાં આવી ગઈ, અને તેણિયે પોતાના ધણીની પ્રાર્થના કરી કે મારા માથા ઉપર તમે તરવાર ફેરવી વાળો. તે જ ક્ષણે ઘેલા બની ગયેલા ભાટે તે બાઈનું માથું ધડ ઉપરથી જૂદું કરી નાંખ્યું.

રાત વીતી ગઇ, એટલે, વાત બધે ચાલી, અને ભાટ તથા બીજા લોકો

જે ત્રાગાં કરવાવાળા હતા, તે પેલા ખેદદાયક ઠેકાણે એકઠા થયા; અને તેમણે જાણ્યું કે આજે હરિસિંહની આવી વલે થઈ તો કાલે આપણી પણ થાય. એવા વિચારથી અને સદુબા તથા તેના દીકરાની લાશનો દેખાવ જોઇને તેઓને પણ જુસ્સો ચઢ્યો. એટલે તેમના હાથમાં જે હથિયાર આવ્યું તે લઈને ચાડિયાઓને કત્લ કરવાને ચાલ્યા. તે દિવસે સવારથી ભાટ લોકો, અઝીમખાનની મદ્રેસાના મ્હોં આગળ જળાશય હતું અને જ્યાં આગળ થઇને આગળ ભદ્રમાં જવાનો રાજમાર્ગ હતો ત્યાં આગળ એકઠા થયા. રામચંદ્ર મોલેલકર કરીને પેશ્વાનો કામદાર હતો તે લોકોનું ટોળું જોઇને ડરી ગયો; અને ભદ્રના દરવાજા બંધ થતા હતા તે લાગ સાધીને ઉત્તમ ચાડિયો માંહ પેશી જઇને સરકારને શરણે ગયો. એક બીજો પ્રસિદ્ધ ચાડિયો જીવણ ઝવેરી કરીને હતો, તે ગાયકવાડની હવેલીમાં સંતાઈ પેઠો. તે દિવસે આખો દહાડો ભાટ લોકો ભૂખ્યા ને તરશ્યા ચાડિયાઓને ખોળતા ફર્યા. કેટલાકને તેઓએ માર્યા, કેટલાકને ઘાયલ કર્યા, અને કેટલાકને મારી નાંખ્યા. આ બનાવની એક કવિતા જોડાયલી છે, તેમાં કહ્યું છે કે, એક ચાડિયો કૂવામાં સંતાઈ પેઠો હતો, તેને લોકોએ ઉપર ખેંચી ફહાડ્યો અને તેના ટૂકડે ટૂકડા કરી નાંખ્યા.

બીજે દિવસે ગાયકવાડની હવેલિયે ભાટ લોકો એકઠા થયા, અને જીવણ ઝવેરીને મારી નાંખવાના પોકાર કરવા લાગ્યા. ત્યાંનો કામદાર લોક-મેલાપી હતો, તેણે તેમને ટાઢા પાડ્યા અને કહ્યું કે હું તમારે સ્વાધીન ચાડિયો કરૂં તો સરકારનું અપમાન થાય, પણ હું જીવણ ઝવેરીને હાલ-હવાલ કરીને શહર બ્હાર ફહાડી મૂકીશ. આની ખાતરીને સારૂ તેણે ચાડિયાને બંધાવીને તેનું મ્હોં કાળું કર્યું અને ભાટ લોકોને બતાવ્યો, એટલે ભાટ લોકો ટાઢા થઈને વેરાઈ ગયા.

ભદ્ર આગળથી તો તેઓ એમના એમ પાછા ગયા નહિ. પેશ્વા સર-કારના કામદારને તો ભાટ લોકોના ક્હેવા પ્રમાણે ઉત્તમને ગધેડા ઉપર બેસારીને કાળુપર દરવાજે થઈને લઈ જવાની સિપાઇઓને આજ્ઞા કરી ને ત્યાંથી તેને શહર બ્હાર કરવો પડ્યો. દરવાજે મૂકીને જતાં સુધી એકઠા મળેલા લોકો છાનામાના ચાલ્યા. ત્યાંથી પછી અગાડી નીકળીને સિપાઈ-યોને સૂચના કરી કે હવે તમે અહિંથી સરી જાઓ. આ અણુસારો તેઓ સમજી ગયા અને તાબડતોબ તેઓ શહરમાં આવી પેઠા, એટલે લોકોને હાથ તેઓનું ભક્ષ આવ્યું. તેમણે ઉત્તમ ચાડિયાને ગધેડા ઉપરથી નીચે ઢોળી પાડીને મરતાં સુધી પથ્થરે પથ્થરે માર્યો, તેનો તેના ઉપર ઢગલો થયો

અને તેમાં દટાઈ તે મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે વૈર વાળવાનું કામ પૂરૂં થયું ત્યાર પછી તેઓ પોત પોતાને ઘેર વીખરાઈ ગયા.

બીજે વર્ષે, જુલાઈ મહિનામાં જે ઠેકાણે પેલી ભાટણ મરણ પામી હતી તે ઠેકાણે એક દેરૂં ચણાવીને તેમાં દેવી સદુબાની સ્થાપના કરી એવું તે ઉપરના લેખથી જણાય છે. ત્યાં આગળ એક તુળશીક્યારો કરાવીને તુળશી રોપ્યાં, અને જે, આ દુનિયામાં પોતાની લાજ, પોતાનો જીવ આપ્યા વિના રાખી શકી નહિ, તે કલ્પતરૂ ગુણના પ્રતાપથી, તેને જે દીવો ધૂપ માની, ચુંદડી ઓરાડી, આવી શકિતમાન્ દેવીને પ્રસન્ન કરે, તેઓને આ જગતની વાંચ્છના પૂરી પાડવાને તે શકિતમાન્ થઈ.

જે મૃત્યુ લોકના માનવીનાં પુણ્ય એવાં હોય કે તેથી કરીને સ્વર્ગના દેવ કરતાં પણ તેની યોગ્યતા વિશેષ થાય, તો તેને મુક્તિ મળે છે. ઉપરના પદને અને ઇન્દ્રના સ્વર્ગને સંબંધ છે તે, વલ્હલ અને સ્કાણ્ડીનેવિયન[૧] જિમલિના સંબંધ જેવા છે; એમ જણાઈ આવશે. સુવર્ણમય મ્હેલમાં, સર્વ વસ્તુઓની નૂતન અવસ્થા થયા પછી, ન્યાયીને સદા આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જેઓને મુકતપદ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં, ગરૂડ પુરાણમાં શ્રી કૃષ્ણે ગણાવ્યું છે કે, જે, બ્રાહ્મણ, ગાય, સ્ત્રી, અથવા બાળક એટલાને માટે પોતાનો જીવ આપે છે, તે આવી જાય છે. વળી તેણે વિશેષ કહ્યું છે કેઃ—

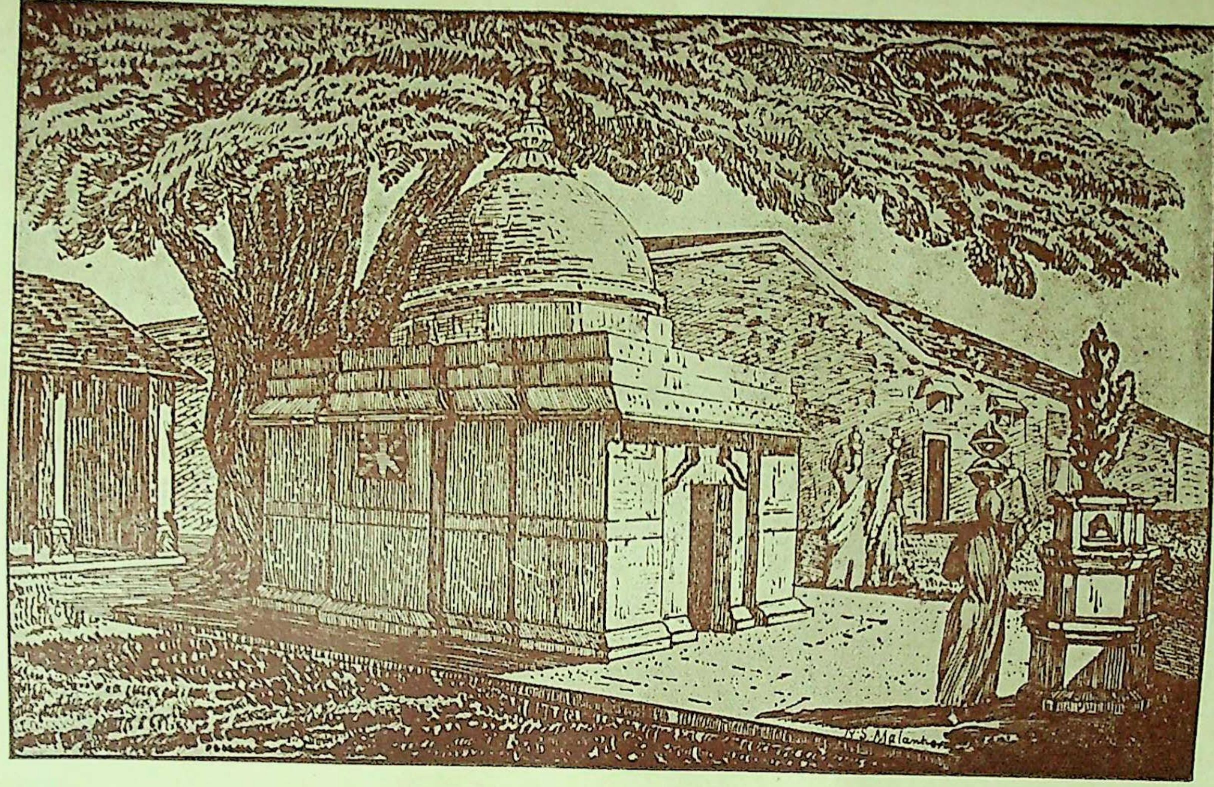
अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, काञ्ची, अवंतिका ।
द्वारावती पुरी चैव, सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાઞ્ચિ, અવન્તિકા અને દ્વારામતી એ સાતે મોક્ષદાયક પુરીઓ, નગરીઓ છે.

"જ્યાં શાલિગ્રામનું ચક્ર છે, જ્યાં દ્વારામતીનું ચક્ર છે, અને જ્યાં આ બન્ને છે, ત્યાં નિઃસંશય મુક્તિ છે."

સર્વે પ્રાણિયોને ત્રણ દેહ,—જેવા કે, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ,-તેમ જ આત્મા છે. આ દેહ વિષે અમે સામાન્ય વર્ણન આપિયે છિયે. સ્થૂળ દેહ એ સ્પર્શનીય શરીર છે, અને તેને દશ ઇન્દ્રિયો છે, તેમાં પાંચ તો, આપણે જેને પંચેન્દ્રિય કહિયે છિયે તે છે. વળી તેને ચાર અંતઃકરણ છે, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, સૂક્ષ્મ દેહને પાંચ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ છે. કારણ દેહને ત્રણ ગુણ છે, રજ, તમ અને સત્વ,—જે બ્રહ્મા, શિવ, અને વિષ્ણુમાં શ્રેષ્ઠપણે વર્ત્તે છે. જે આત્મા આ ત્રણે દેહથી વિરક્તિ પામે છે, તે મોક્ષપદ પામે છે.

૧ Valhhalla bears to the Scandinavian Gimli.

સદુબા દેવીનું દહેરૂં પૃ. ૪૨૨

Temple of Devi Sadubà

મુક્તિ ચાર પ્રકારની છે: **સામીપ્ય**, અથવા દેવ લોકમાં વાસ; **સાન્નિધ્ય**, અથવા તેની સમીપ વસવાપણું; **સારૂપ્ય**, અથવા સમપદ; અને **સાયુજ્ય**, એટલે પરબ્રહ્મ સાથે ઐક્ય. પ્રથમ લખેલી ત્રણ પ્રકારની મુક્તિ જે પામે છે તેઓને મરવા અવતરવાનું રહેતું નથી, તેમ જ તેમનાં પાપકર્મની શિક્ષા પણ રહેતી નથી, અને તેઓને પોતાના પુણ્યનું સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા પણ રહેતી નથી; તે ઉપરથી તેઓ પાપને પાત્ર નથી. તો પણ એમ કહેવામાં છે કે, તેઓને થોડો અહંકાર રહે છે તેથી પરમેશ્વરના શાપને તેઓ પાત્ર થાય છે, અને તેઓને પૃથ્વી ઉપર આવીને થોડી મુદત વાસો કરીને શાપમુક્ત થવું પડે છે.

વેદાન્તી એમ માને છે કે, આત્માની પરબ્રહ્મ સાથે એકતા થઈ જાય છે. **શૈવી**, અથવા **વૈષ્ણવી** એમ માને છે કે, તે કૈલાસ અથવા વૈકુંઠમાં વસે છે.[1] **બ્રહ્મા** સત્ય લોકમાં વસે છે અને તેની આસપાસ ઋષિઓ અને બીજા ગૌણ દેવતા રહે છે. તે મનુષ્ય સૃજાવે છે, અને તેમના લેખ

---

૧ બધાં મળીને **અઢાર પુરાણ** છે; તેમાં દશ શૈવી છે. આઠ **વૈષ્ણવી** છે; તેઓનો વિષય એક બીજાને મળતો હોતો નથી. **શિવનો** માર્ગ માનવાવાળા **વિષ્ણુને**, **શિવનો** પ્રથમ દાસ લેખે છે, અને **વિષ્ણુના** સેવક **શિવને** એ પ્રમાણે લેખે છે. લૌકિક પ્રયોજન અર્થે **હિન્દુઓના** બે ધર્મ કરી શકાય, કેમકે, લોકોના મન ઉપર **વેદાન્તિયોની** ઝાઝી સત્તા બેસતી નથી, અને **શક્તિ** પંથવાળા, **ત્રિમૂર્તિના** બે મ્હોટા પંથવાળા બેમાંથી ગમે તે એકના પેટા નીચે આવી જાય છે. બંને પંથવાળા કૈલાસ અને વૈકુંઠમાં **સ્વર્ગ** માને છે, પણ **શૈવી વૈકુંઠને** અને **વૈષ્ણવી કૈલાસને** માત્ર ઉપસ્વર્ગ ગણે છે. એક બીજાના સામા પંથવાળાનું **સ્વર્ગ** મહાપ્રલયની વેળાએ ઇંદ્રના **સ્વર્ગની** સાથ ચાલતું થાય છે, પણ તેમનું પોતાનું **સ્વર્ગ** ફરીને પાછું થાય છે, તેથી એટલું બધું નાશ પામતું નથી—કૈલાસનો **મહા કૈલાસમાં** સમાવેશ થાય છે અને **વૈકુંઠ ગૌલોકમાં** મળી જાય છે.

અમારે આ ઠેકાણે લખવું જોઇયે કે, **હિન્દુઓ ગૉડ** અથવા **અલ્લાના** નામથી ક્ષોભ પામતા નથી (ક. દલપતરામ એક દુહામાં કહે છે કે, '**મુસલમાન** અલ્લા કહે, **ગોરા** લોકો **ગૉડ**; **હિન્દુ** માને હેતથી, **પરમેશ્વરનો** પાડ. **ર. ઉ.**)—કેમકે એ શબ્દો **પરમેશ્વર**, **વેદાન્તીના પરમાત્મા**, **શૈવીના શિવ**, અને **વૈષ્ણવીના વિષ્ણુનો** અર્થ સૂચવનાર છે, એમ તેઓ ગણે છે. માણસના કામકાજમાં કાંઈ **પરમેશ્વર** લાગલો જ આડો આવતો નથી એમ તેઓ માને છે—એના નામનો પ્રવેશ કરવાથી અગત્ય કરીને **ધર્મપુસ્તક** વિષે શંકા, ફહાડવામાં આવતી નથી. પણ જ્યારે **ખ્રિસ્ત** અથવા **મહમદના** નામનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે પ્રકાર બદલાઈ જાય છે. આ **પૃથ્વી** ઉપર આવેલા એક માણસ પ્રમાણે **હિન્દુઓ** તેમને સમજે છે અને **રામ** અથવા **કૃષ્ણના** જેવા મ્લેચ્છ લોકો તેમને માને છે, અને તેમનાં પોતાનાં ધર્મપુસ્તકોમાં તેમના વિષે જે શ્રદ્ધા હોય છે તેની સાથે તેઓ ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા અગત્ય કરીને મળતી આવતી નથી.

લખે છે. વૈકુંઠ એ વિષ્ણુનું સ્થાન છે—જે તેણે રામાવતાર ધારણ કરવા છોડ્યું હતું. ત્યાં જગતનો રક્ષણ કરનાર બેસે છે, અર્ધાંગે લક્ષ્મી છે, અને હનુમાન, ગરૂડ અને બીજા બધા પુરાણમાં લખેલા દેવતા તેની આસપાસ રહે છે. ધ્રુવ જે ઉત્તર નક્ષત્ર છે, તે દ્વારપાળ છે. કૈલાસમાં શિવ રહે છે, ગહન દુર્ગા તેને અર્ધાંગે છે અને પ્રલયના અક્ષય કામની કડાકૂટ કર્યા કરે છે. તેની આગળ તેના જેવી વિભૂતિ ધારણ કરેલી અને જટાઓ બાંધી લીધેલી એવા ગણપતિ અને ભૂતાદિ ગણ નાચ કરીને નિરાશી દેવને પ્રસન્ન કરે છે.

જ્યારે ચાર યુગ—સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા, અને કલિ, ૭૧ વાર થઈ રહેશે ત્યારે ઇન્દ્રના રાજ્યની અવધિ આવશે, અને સ્વર્ગમાં બીજાનાં રાજ્ય ચાલશે. જ્યારે ચૌદ ઈન્દ્ર રાજ્ય કરી રહેશે ત્યારે બ્રહ્માનો એક દિવસ પૂરો થશે, અને જેમ રાત્રિ પડતી જશે તેમ સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અને પાતાળનો નાશ થશે અને સવારમાં પાછાં ફરીને દેખાશે. જ્યારે તેનાં સો વર્ષ થશે ત્યારે મહાપ્રલય થશે, એટલે આખા બ્રહ્માણ્ડનો નાશ થશે.

આ ભયંકર તોફાનનો ધૂમાડો જેવો શમી જાય છે એટલે, હિન્દુની કલ્પના તેની પાર, જેનામાં તેનો વિશ્વાસ ચોંટી રહેલો એવા પરમેશ્વર જેમાં વિરાજેલા એવું સ્વર્ગ પ્રકટ થતું જુવે છે. વૈષ્ણવ ગૌલોક દેખે છે અને તેમાં ચાર હસ્તવાળા વિષ્ણુને નિરંતર રાજ્યકર્ત્તા જુવે છે. ત્યાંથી શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા, અને તેના ભક્ત વ્રજના ગોવાળ અને ગોવાલણીને રૂપે, વૃન્દાવનના ચોકમાં સદા નાચ કરવાને હવે એકઠા થાય છે. પ્રલય કરનાર દેવના ભક્ત અતિશય ઊંચાઈના હિમાલયના શિખર ઉપર અકથ શાન્તિ રૂપે મહા કૈલાસનો વિશ્રામ ભોગવે છે. ત્યાં મનુષ્યપ્રાણીના જીવતરનું દુઃખદાયક અને વારંવાર થતું જન્મમરણનું બંધન, જે અહિયાં ક્ષણિક લાગે છે, તેથી મુક્ત રહે છે, અને જેમ ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પાણીની ચંચળ સપાટી ઉપર દેખા દઈને આકાશમાં એકાએક જતું રહે છે, અને પરપોટા જેમ પળમાં થાય છે અને પળમાં દરિયામાં શમાઈ જાય છે તેમ, તેનો આત્મા પરબ્રહ્મમાં ભળી જઈને શાન્તિ પામવાનો છે.

વાઘેલા વિષે ભાષાન્તરકર્ત્તાનો વધારો.

ચૌલુક્ય વંશનો ભાયાત ધવલક નામનો હતો તેને વ્યાઘ્રપલ્લી(વાઘેલ)નો ગ્રાસ મળ્યો હતો. તે કુમારપાળની માશી વ્હેરે પરણ્યો હતો. આગળ જ્યાં વૈરાટપુરી હતી તે સ્થાન તેને ઉત્કૃષ્ટ જણાયાથી પોતાના નામથી તેણે ધવલક્કપુર (ધોળકા) વસાવી એ ભાગમાં પોતાના ગ્રાસનો જમાવ કરેલો જણાય છે; ઘણા કાળથી વાઘેલના તેઓ ધણી હતા, તેથી વાઘેલાની અવટંકથી ઓળખાતા હતા. ધવલનો સમય ઇ. સ. ૧૧૬૦ નો છે.

એના પછી એનો કુંવર અર્ણોરાજ થયો, તે કુમારપાળનો મસિયાઈ ભાઈ હોવાથી, તેના દરબારમાં રહેતો હતો. તે સોલંકી વંશનો અંકુર ગણાતો હતો, અને રાજ્યની ચાકરી સારી કરવાથી તે રાજ્યનો તે સમયે તેને સામંત કરીને સ્થાપ્યો હતો. કુમારપાળના સમયમાં એની સારી વૃદ્ધિ થયલી જણાય છે. ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમાં ગૂજરાતની ભૂમિ જે રાજાઓએ ભોગવી તેનાં નામ જણાવ્યાં છે; તેમાં લઘુભીમ પછી અર્ણોરાજનું નામ આવે છે અને આ વેળાએ મહા મંડળેશ્વરની પંક્તિમાં તો તેઓ દાખલ થઈ ગયલા છે.

એક સમયે આનાક અથવા અર્ણોરાજ કુમારપાળના ધવલગ્રહમાં તેની ચોકીને માટે રાત્રે સૂતો હતો ત્યારે, તેના ચાકરે આવીને કુંવર જન્મ્યાની વધામણી ખાધી. તે વેળાએ કુમારપાળે ભવિષ્ય કહ્યું હતું કે, "એના જન્મની વધામણી ખાવાને ચાકર આવ્યો તેને દ્વારપાળે અટકાવ્યો નહિ તેથી હું રાજી થાઉં છું, કેમકે તે પુત્ર મહાગુણી થઈ ગૂજરાતનો રાજા થશે, પણ કુંવર જન્મ્યાની તમને વધામણી ખાઇને તે આ જગ્યાએથી નીચે ઉતર્યો તેથી આ ધવલગ્રહમાં અને આ નગરમાં (અણહિલવાડ પાટણમાં) નહિ પણ કોઈ બીજા નગરમાં રાજ્ય કરશે."

"श्री चौलुक्यकुलोत्पन्न महामंडलेश्वर राणक श्री लवणप्रसाददेव।" એ પ્રમાણે જેનું નામ શિલાલેખો આદિમાં લખાયું તે એ કુંવર, જેને કેટલાએક લાવણ્યસિંહ અને લાવણ્યપ્રસાદ પણ કહ્યો છે, અને "શ્રીમાન્ લૂણિગદેવ"[1] એમ પણ લખ્યો છે તે આ કુંવર.

કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે, મૂળરાજ પછી તેનો ન્હાનો ભાઈ ભીમ

[1] ખંભાતમાં ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરૂં છે, તેમાં સંવત્ ૧૩૫૨ નો શિલાલેખ છે, તેમાં કોર્યું છે કે—"श्रीमान् लूणिगदेव एव विजयी" ઇત્યાદિ.

(બીજો ભીમદેવ) ગાદિયે બેઠો, તે બાળક ભોળો હોવાથી તેના પ્રધાનોએ તથા ખંડિયા રાજાઓએ તેનો સઘળો દેશ વ્હેંચી લીધો. એ વાત ચૌલુક્ય વંશની બીજી એક શાખામાં ઉત્પન્ન થયલા ધવલના પુત્ર અર્ણોરાજથી સહન ન થઈ, તેથી તેણે લડાઈમાં પોતાની તરવારથી તે દુષ્ટ લોકોને કાપી નાંખ્યા, અને પોતાનો યશ અમર કર્યો. આ પ્રમાણે અર્ણોરાજની ચ્હડતી થતાં, તેણે પોતાના પુત્ર લવણપ્રસાદને માટે રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ સરલ કર્યો હતો.

જે વિરાટ નગરીમાં આવીને પાંડવો રહેલા, અને ઈ. સ. ૧૪૪ વર્ષના સમયમાં જ્યાં સૂર્યવંશી પ્રતાપી કનકસેન રાજા આવી વસેલો, તથા ત્યાંની રમણીય જગ્યા જોઇને સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રતાપી માતા મયણલ્લ દેવિએ મયણલ્લ સર (મલ્લાવ) બંધાવેલું તે ધવલક્ક (ધોળકા)[૧] નગરીને અર્ણોરાજે પોતાની રાજધાની કરી હતી. ત્યાં રહીને લવણપ્રસાદે પોતાનો દેશ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેને વીરધવળ નામનો કુંવર હતો, તે પણ પોતાના પિતાની સાથે પરાક્રમ કરવામાં ભેગો રહ્યો હતો.

સુકૃત સંકીર્તનના કર્ત્તા અરિસિંહના લખવા પ્રમાણે, એક દિવસે ચિન્તાતુર થયલા હૃદયવાળા ભીમદેવને સ્વપ્નમાં કુમારપાળે દેખા દઇને કહ્યું કે "મારો તારા ઉપર સ્નેહ હોવાથી હું તારી પાસે આવ્યો છું. દુષ્ટ અમાત્યો તારી અવજ્ઞા કરે છે, તો પણ, તારૂં રાજ્ય ટકી રહ્યું છે તે મારી પ્રસન્નતાને લીધે જ. માટે હુ તને કહું છું તે સાંભળ. લાવણ્યપ્રસાદ[૨] રણમાં ચડીને પોતાની તરવારરૂપી જીભ પ્રસારીને, શત્રુને આખો ને આખો ગળી જાય એવો છે. એની તરવારે યુદ્ધપ્રસંગમાં પ્રતાપરૂપી અગ્નિમાં તપીને વારંવાર શત્રુ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી લીધેલા યશરૂપી જળનું પાન કર્યું હોય તોપણ તે શાન્ત થતી નથી. એના પ્રતાપાગ્નિથી સંતપ્ત થયલા એના શત્રુ ટાઢા પડી શાન્ત

---

૧ ધોળકા અમદાવાદ તાલુકામાં છે. સન ૧૮૮૧ની સાલમાં એમાં ૧૧,૮૮૦ હિન્દુ અને ૫,૬૫૮ મુસલમાન અને બીજા ૧૭૮ થઇને ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી હતી. જૂના સમયના મ્હેલનાં ખંડેર અહિં છે. તેની આસપાસ સાધારણ કોટ ચાર માઇલના ઘેરાવાનો છે. વાઘેલાઓનું રાજ્ય ગયું ત્યાર પછી, મુસલમાનો આવ્યા ત્યારે પણ, દિલ્લીના પાદશાહના સૂબા અહિં રહેતા હતા, તે સમયની સારી મસ્જીદો અને ઇમારતોનાં ખંડેર હજી પણ જોવામાં આવે છે. મરાઠાઓએ ઈ. સ. ૧૭૫૭ માં આ શહર લીધું હતું, તેમની પાસેથી ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં બ્રિટિશ સરકારના તાબામાં આવ્યું છે. ૧૮૧૩ના દુકાળ પછી તેની આગળના જેવી આબાદી રહી નથી. ધોળકામાં જે કસબાતી વસે છે તેમના પૂર્વજ અલ્લાઉદ્દીન ખૂનીના વારામાં ત્યાં આવી રહેલા છે. ઈ૦ ગેઝેટિયર.

૨ શ્રી ધવલાંગજ, ભીમપલ્લીપુરપ્રભુ ધવલના અંગથી ઉત્પન્ન થયેલો અર્ણોરાજ, જે ભીમપલ્લીનો ધણી (सुतस्तस्यास्ति लावण्यप्रसाद) તેનો કુંવર લાવણ્યપ્રસાદ.

થવા માટે એની તરવારના પાણીમાં પેસી જાય છે. ત્યાં પણ, તેની તરવારના પ્રકાશ પામતા જળની ઠંડી લ્હેર તેમને એવી લાગે છે કે, તેથી તેઓ છેક ઠરી જાય છે એવી તેમને ટાઢ સ્હડે છે. તે મટાડવા તેઓ તાપવા માટે સૂર્યમંડળમાં પ્રવેશ કરે છે, એવા પરાક્રમી આ **લાવણ્યપ્રસાદને** તું ઐશ્વર્ય સોંપીશ તો સુખી થઇશ. એનો પુત્ર **વીર**ધવળ એવો જ પરાક્રમી છે. તે એમ ઇચ્છે છે કે એક વાર **ભાર્ગવે** (**પરશુરામે**) ક્ષત્રિયોનો ક્ષય કરી નાંખ્યો હતો તે પાછો પૃથ્વીમાં ક્યારે આવે કે હું તેનું વૈર લઉં."

"એનામાં એવી વીરલક્ષ્મી છે કે તેનો પ્રતાપ જોઈ એના શત્રુઓ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી જાય છે, અને તેઓ પોતાનાં શસ્ત્રઅસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી, તેથી તે બિચારા લાજતા હોય એમ જણાય છે. એવા આ પરાક્રમી **વીર**ધવલને તું તારો યુવરાજ કરીશ તો સુખે રાજ્ય ચલાવી શકીશ."

આ પ્રમાણે કહીને કુમારપાળ અદૃશ્ય થઈ ગયો. એટલે ભોળો **ભીમ** જાગૃત થઈ ગયો, અને સવારના પ્રહરના પોતાના નિત્યકર્મથી પરવારીને પોતાની ભવ્ય રાજસભામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તે વેળાએ તેના સામંતો, અને માંડલિક રાજાઓ પણ તેની સભામાં હાજર થઈ ગયા હતા. તેમાં **લાવણ્ય**પ્રસાદ અને **વીર**ધવળ ભણી તેણે અમૃતના કુંભ સદૃશ બે આંખો ઢાળીને જોયું, અને શિષ્ટ સભાસદો સમક્ષ **લવણ**પ્રસાદને કહ્યું કે, "તમારા પિતા, જેણે શત્રુઓને પરાભવ પમાડ્યા છે તેનો અધિકાર તમે પામ્યા છો, તો તમને હું **"સર્વેશ્વર"**નું પદ આપું છું, અને આ ધવલક (ઊજળા) ગુણવાળો જે **વીર**ધવળ તેને મારો યુવરાજ બનાવું છું, એમ કહીને તેમને યુવરાજ પદનો અભિષેક કર્યો અને પોષાક આપ્યો. પછી તેમણે કરેલી પ્રાર્થના લક્ષમાં લઇને વસ્તુપાળ અને **તેજ**પાળને તેમના મંત્રી ઠરાવ્યા.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધના અંતર્ગત **વસ્તુ**પાળ પ્રબંધમાં[1] એમ લખ્યું છે કે, બંને ભાઈ **શત્રુંજય**, **ગિરનાર** આદિ તીર્થની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં ધોળકે આવ્યા, તેવામાં ગૂર્જર દેશાધિષ્ઠાત્રી **મહણદેવી વીર**ધવળને સ્વપ્નમાં દેખા દઇને કહેવા લાગી કે, "આ ગૂર્જરધરા **વનરાજ** આદિ **ચાપોત્કટ** (**ચાવડા**) રાજાઓએ ૧૯૬ વર્ષ ભોગવી; ત્યાર પછી **મૂળરાજ**, **ચામુંડરાજ**, **દુર્લભરાજ**, **ભીમ**, **કર્ણ**, **જયસિંહ**, **કુમારપાળ**, **અજયપાળ**, **લઘુભીમ**, અને **અર્ણોરાજ** એ **ચૌલુક્યો**એ ભોગવી; હવે તમે પિતાપુત્ર બંને તેના ભોક્તા છો. સ્વામીના અભાવે કરીને ગૂર્જરધરા કાળબળને લીધે પાપી **મ્લેચ્છ** લોકોથી ગાયની પેઠે

૧ ગુજરાતી ભાષાન્તર, **દ્વિવેદી મ. ન.** કૃત, **વડોદરા** દેશી કેળવણી ખાતું, પૃષ્ઠ ૧૮૪-૨૩૩.

મત્સ્યન્યાયે પીડામાં પડેલી છે. માટે તમે જો વસ્તુપાળ અને તેજપાળને મંત્રી બનાવો તો રાજ્યનો પ્રતાપ અને ધર્મ વૃદ્ધિ પામે. હું તમારા પુણ્યના બળથી આકર્ષાઇને આવી છું. અને તમને શીખામણ આપું છું." આમ કહીને તે દેવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આવો ને આવો ઉપદેશ તેણે લવણપ્રસાદને પણ કર્યો હતો. સવારે પિતાપુત્ર બન્ને મળ્યા ત્યારે સ્વપ્નની વાત એક બીજાને નિવેદન કરી, અને બંનેને ઘણો હર્ષ થયો. પછી તે જ ક્ષણે પોતાના કુલગુરૂ સરસ્વતીના પુરૂષાવતાર શ્રી સોમેશ્વર સ્વસ્ત્યયન માટે આવ્યા, તેમને બધી વાત નિવેદન કરી. એટલે તેણે કહ્યું કે, "હે દેવ! તમારા પ્રાચીન પુણ્યથી દેવતા તમને સાક્ષાત્ દર્શન દે છે તો તેના કહેવા પ્રમાણે છે. મંત્રીબળ વિના રાજ્યનું કાંઈ બળ જાણવું નહિ. જેને વિષે દેવિયે આપને કહ્યું છે તેઓ અહિં આવેલા છે, અને મને મળ્યા છે, રાજ્યસેવા કરવાની તેમને ઇચ્છા છે. તેઓ બ્હોતેર કળાના જાણ, ન્યાયનિષ્ઠ, ધર્મજ્ઞ છે. જો આજ્ઞા હોય તો તેમને આપની પાસે તેડી લાવું." રાણાએ હા કહી, એટલે તે તેમને તેડી લાવ્યો અને તેમને નમસ્કાર આસનાદિથી માન અપાવ્યું. પછી પિતાની આજ્ઞા લઈ વીરધવળ બોલ્યો કે અમારા ઉપર રાજ્યભાર આવી પડ્યો છે તો કારભાર ઉપાડી લેવા તમ સરખા અમાત્યની અમને અગત્ય છે. ગમે તે ધર્મકર્મ આદિથી પૃથ્વી ઉપર વિભૂતિ તો આવી મળે છે, પરંતુ એવાં સુકૃત દુર્લભ છે કે જેના યોગે કરીને ઉત્તમ પુરૂષરત્ન હાથ લાગે. વસ્તુપાળે કારભાર લેવાની હા કહી, પણ એવી વિનતિ કરી કે અમારા ઘરમાં ત્રણ લક્ષ દ્રવ્ય છે, કદાપિ આપને પિશુન વચન ઉપર વિશ્વાસ આવે, અને અમને રજા આપવાની ઈચ્છા થાય તો અમારા દ્રવ્ય સહિત અમને દિવ્ય કરાવીને રજા આપશો. રાણાએ કહ્યું કે ઠીક છે, આ વાતમાં કાહાલિકને વચ્ચે રાખીને તમારી ખાતરી કરી આપિયે છિયે. એમ કહી પ્રધાનમુદ્રા તેજપાલના હાથમાં આપી. સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) અને ધવલક્કા(ધોળકા)નું આધિપત્યપણું વસ્તુપાળને સોંપ્યું.

કીર્ત્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે, એક સમયે રાત્રિના પાછલા પ્રહરમાં લાવણ્યપ્રસાદ જાગી ઊઠ્યો, અને પોતાના પુરોહિત સોમેશ્વર દેવને, અને પોતાના પુત્ર વીરધવળને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. પુરોહિત આવી પ્હોંચતાં તેને પ્રણામ કરી બેસવાને આસન આપ્યું, એટલે, તે આશીર્વચન કહીને બેઠો; તેમ જ કુમાર પણ પોતાના પિતાને પ્રણામ કરીને બેઠો. પછી રાત્રે પોતાને સ્વપ્ન આવ્યું હતું તે કહેવા લાગ્યો:-

"જાણે આજે હું હિમાચળ પર્વતના શિખર ઉપર ગયો. તે સ્થાન વિદ્યાધરોની સ્ત્રિયોથી શણગરાયલું હતું. પાર્વતી સહવર્ત્તમાન મહાદેવ મણિ-વેદિકા ઉપર આસન માંડી બેઠા હતા. તેમની ધવલ કમળથી પૂજા કરવાને હું પ્રવૃત્ત થયો; પૂજા કરી રહ્યા પછી સમાધિમુદ્રા ધારણ કરીને બેઠો. એટલામાં કોઈ એક સુંદર સ્ત્રી મારી નજરે પડી. તેનું મુખ ધોળું હતું, ધોળાં વસ્ત્ર પ્હેર્યાં હતાં, ધોળા ચંદનથી તે વિલેપન થઇ હતી, હાથમાં ધોળી માળા ધારણ કરી હતી. આવી સ્ત્રીને જોઇને હું ઘણો વિસ્મય પામ્યો. તે પાસે આવી એટલે મેં તેને પૂછ્યું કે તું કોણ છું? અને કોની સ્ત્રી છું? અહિં શા માટે આવી છું? એટલામાં તો તે બોલી ઉઠી: હે વીર! શત્રુઓના યૂથથી પીડાતી હું ગૂજરાતની રાજ્યલક્ષ્મી છું. શત્રુવર્ગનો નાશ કરવાને ગૂજરાતના જે રાજાના ભુજદંડ ઉપર મારો નિવાસ હતો, અને જે હાથિયોના દંતુશલ ઉપર હું થનથનાટ કરી રહી હતી તે રાજા અને તે હાથિયો હવે નથી. હવણાં ચક્રવર્ત્તિપદ ઉપર જે રાજા છે તે બાળક છે; તેથી તે શત્રુઓના સૈન્યનો નાશ કરી શકે એમ નથી. તેમ જ જે મંત્રિયો અને માંડલિકો પોતાના સ્વામીની સ્ત્રીરૂપ થયલી રાજ્યલક્ષ્મી ઉપર હાથ નાંખે છે તેનું નિવારણ કરવાને કેવો ઉપાય થઈ શકે? હવણાં કોઈ એવો પુરૂષ નથી કે જે મને આવા સંકટમાંથી ઉગારે. મારા કવચ રૂપ જે આમશર્મા હતો (જૈનનો ધર્મોપદેશક) તે આ વેળાએ નથી. મુંજાલસુત (કર્ણનો ધર્મોપદેશક) જેણે ક્ષત્રિયોરૂપી સર્પોને મંત્ર વડે ગર્વ-રહિત કર્યા હતા તે પણ આ ટાણે નથી. લડાઈમાં શૂરવીર એવો રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) પ્રતાપમલ્લ પણ નથી. અરે! જગદેવ પરમાર અને પુરોહિત કુમાર જેવા વિના હું પોતાના જ રાજાઓથી શત્રુઓની પેઠે આ દશાને પ્રાપ્ત થઈ છું. જે નગરી મૂળરાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયલા રાજાઓના તેજથી ઝગઝગાટ મારતી હોવાને લીધે જેમાંથી અંધકારનો નાશ થઈ ગયો હતો તે નગરીમાં હવણાં રાત્રિની વેળાયે એક દીવો સરખો પણ હોતો નથી. મદોન્મત્ત હાથિયો અહિંતહિં ફરેયાથી તેમના ઘંટનાદે કરીને જેની શેરિયો ગાજી ઉઠતી હતી તે રાજધાનીની નગરી હવે રાત્રિની વેળાએ શિયાળોના શબ્દથી ફુત્કાર કરતી દેખાય છે. જેના તળાવની અંદર ક્રીડા કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખકમલ પરાવર્ત્તન પામવાથી તે જાણે કમળપુષ્પોથી ભરેલું હોય એવું જણાતું હતું તે તળાવ હવણાં જાણે વાયુએ કરીને ઉડેલા છાંટાના મિષથી રૂદન કરતું હોય એવું જણાય છે. જે નગરી ઝાડોની ઘટાના વેષ્ટનથી લીલા કચ જેવા મસ્તકવાળી જણાતી હતી તે નગરી, હવે ઝાડો કપાઈ

જવાથી, જાણે માથું મુંડાવેલ સ્ત્રીના જેવી બોડી થઈ ગયલી દેખાય છે; કુંડલ સમાન જેનો કોટ તૂટી જવાથી તે કુંડળ વિનાની દેખાય છે; અને સર્વ પ્રકારના વિષયોનો ત્યાગ કરવાવાળી જાણે વિધવા સ્ત્રી ન હોય એવી ગૂજરાતના રાજાની રાજધાની, દીનતાને પ્રાપ્ત થયલી, ગરીબડી સરખી દેખાય છે. માટે અહો શત્રુવિનાશક! નાશ થતાં બાકી રહેલી તે રાજધાનીનો તું ઉદ્ધાર કર. એમ લલકારીને મને પાણી ચ્હડાવતી તે સ્ત્રી મારા ગળામાં ધોળાં પુષ્પનો હાર પ્હેરાવીને મારી નિદ્રાની સાથે તે કયાંય ઉડી ગઈ તેની મને ખબર પડી નહી!!"

આ પ્રમાણે સ્વપ્નની વાત કહીને રાજા વિરામ પામ્યો, એટલે, સોમેશ્વર દેવે કહ્યું કે, આ સ્વપ્નનું ફળ અતિ ઉત્તમ છે, તે એ કે, ગૂજરાતની રાજલક્ષ્મી આપને પ્રાપ્ત થશે, અને આપ તેનું એવી રીતે પાલન કરશો કે તે આપને કદાપિ પણ છોડશે નહિ. એમ કહી પુરોહિત પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાર પછી એક દિવસે, વસ્તુપાળ અને તેજપાળના ગુણોથી સંતુષ્ટ થયલા લાવણ્યપ્રસાદે તેમને બોલાવી પોતાના રાજ્યનું પ્રધાનપદ આપ્યું.

સાત દિવસ થયા ત્યાર પછી એક જૂનો અધિકારી જે ઘણો દુરાચારી હતો તેનો વસ્તુપાળે એકત્રીશ લાખ દામ (દ્રમ્મ) દંડ કર્યો. તે દામનો ઉપયોગ કરીને તેણે ઘોડા, હાથી, ખરીદ કર્યા અને પગારદાર પાળા રાખ્યા. આ પ્રમાણે ઉત્તમ સૈન્યની તૈયારી કરી, અને તેની મદદથી ધવલક્ક(ધોળકા)ની પાછળ પાંચસેં ગામ હતાં તેમના ગ્રામણી (પટેલ) ખ્હેંકી ગયા હતા, અને તેઓએ લોકોને કનડીને ઘણા કાળનું ધન એકઠું કર્યું હતું તે તેમને દંડીને તેમની પાસેથી છીનવું લીધું. કેટલાક જૂના વેપારિયોની પાસેથી પણ પૈસા હરી લીધા. આ પ્રમાણે ઘણું ધન ભેગું કરતા ગયા, અને લશ્કર વધારતા ગયા. લવણપ્રસાદ ધોળકામાં રહ્યો તેની પાસે વસ્તુપાળને રાખ્યો; અને તેજપાળ, વીરપાળને (વીરધવળને) પોતાની સાથે લઇને આખા ગૂજરાતમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. તેણે આ વિજયયાત્રા(ફેરણી)માં ઘણી સમૃદ્ધિ મેળવી લીધી. એક વાર વીરધવલને તેજપાળે કહ્યું કે "દેવ! સોરઠમાં ઘણા ધનવાન ઠાકોરો છે, તેની પાસેથી ખંડણી લઈ શકાય એમ છે, માટે એ વિષે આપની શી ઈચ્છા છે? સ્વાદ પડેલા અને ધનલોભથી લલચાયલા વીરધવળે કહ્યું કે હા, આપણે એ પ્રમાણે કરવું.[1] પછી સૌરાષ્ટ્ર ભણી

[1] વીરધવળ પ્રબંધમાં લખે છે કે, લક્ષ્મી જોઇને વીરધવળને લોભ વધ્યો અને તે તેજપાળ પ્રતિ બોલ્યો કે સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ધનવંતા ઠાકોર છે, તેમને દંડ્યા હોય તો ઘણું ધન મળે.

જતાં વાટમાં વર્ધમાનપુર (વઢવાણ) આવ્યું. ત્યાંના ગોહિલ વંશના ઠાકોરો પાસેથી ખંડણી લીધી. ત્યાંથી ચાલ્યા તે **વામનસ્થળી** (વનથળી) આવ્યા. આ ઠેકાણે **વીર**ધવળના સાળા[1] **સાંગણ અને ચામુંડરાજ** રાજ્ય કરતા હતા. આ બન્ને મહાઉદ્દામ વીર્યવાળા રજપૂત હતા. વીરધવળે સૌજન્યમર્યાદા સાચવવા માટે પોતાની રાણી **જયતલદેવી** સાથે પોતાના સાળાને કહેણ મોકલ્યું. તેણે જઇને પોતાના ભાઇયોને કહ્યું કે, "તમારા બનેવી મહા પરાક્રમી છે. જેઓ કોઈ દિવસ દંડાયા નથી એવા અદંડ્યને પણ દંડે છે, તથા જેઓ અભંગ છે તેઓને ભાંગી નાંખે છે. તે ગૂર્જર દેશમાંથી ગામેગામ અને નગરેનગર ખંડણી લેતા અહિં તમારી પાસેથી ખંડણી લેવા આવ્યા છે; માટે ધન, ઘોડા, આદિ જે કાંઈ આપવા સરખું હોય તે આપીને વિદાય કરો." આવું પોતાની બ્હેનનું બોલવું સાંભળીને મદે કરીને ઉન્મત્ત થયલા તેના ભાઇયો બોલ્યા: "બ્હેન! તમે એમ જાણો છો કે, અમે તમારા પતિ સાથે યુદ્ધ કરીશું તેમાં તે મરાશે તો તમને રંડાપો આવશે; માટે સંધિ કરવાની ભાંજઘડમાં તમે પડ્યાં છો; પણ એ વાતની તમે ચિંતા કરશો નહિ. અમે તમારા પતિને મારી નાંખીશું ખરા

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસે વીરધવલપ્રબંધ એવા નામનો વિષય સને ૧૮૬૬ ની સાલના **બુદ્ધિપ્રકાશ**ના ૧૩મા પુસ્તકમાં લખ્યો છે. આવો પ્રબંધ સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં રચેલો એમને મળ્યો હશે કે નહિ, તે વિષે કાંઈ જાણવામાં નથી. એમના પુસ્તકસંગ્રહમાં આ અને **વિસલદેવપ્રબંધ** નામનું કોઈ પુસ્તક હોય એમ જણાતું નથી. પણ એક વાર પોતે રેલ્વેમાં બેશીને જતા હતા તે વેળાએ જૂનાં પુસ્તકોનું એક પોટકું હતું તે ગાડીમાં રહી ગયું હતું એમ મને કહેતા હતા. તે પ્રસંગ એ હતો કે મારે **પિંગળ**નાં પુસ્તકો જોઇતાં હતાં તે વિષે એમણે મને કહ્યું કે રેલ્વે ગાડીમાં મારૂં પોટકું રહી ગયું તેમાં **પિંગળ**ના થોડાંક પુસ્તક હતાં તે પણ ગયાં. આ પુસ્તકો જેને હાથ પડ્યાં હશે તેને કાંઈ કામનાં નહિ હોય અને આપણને તે મળતાં નથી તેથી ખેદ થાય છે.

વીરધવળપ્રબંધ એવા નામનો કોઈ સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોય એમ અમને લાગતું નથી. એ લખાણ વાંચતાં **કીર્તિકૌમુદી, ચતુર્વિંશતિ** પ્રબંધ, **સુકૃતસંકીર્તન, વસ્તુપાળ તેજપાળ**ચરિત્ર આદિ ગ્રંથો ઉપરથી **સંગ્રહ** કરીને લખ્યો હોય એમ મેલવણી કરવાથી જણાય છે. એમની પાસે **કીર્તિકૌમુદી**નું હસ્તલિખિત જૂનું પુસ્તક હતું તે તેમણે **પ્રો. કાથવટે**ને આપ્યું હતું અને તે ઉપરથી એ ગ્રન્થ છપાવવામાં તેમને એ પુસ્તકનો સારો આશ્રય મળ્યો હતો.

૧ પછવાડે ભાગ ૧ લા પૃષ્ઠ ૩૬૩ માં **પંચગ્રામ** ભૂમિના પ્રસંગમાં લખતાં **જય**તલદેવીના બાપ **શોભણદેવ** સાથે **વીર**ધવલ ઘાયલ થઈ પડ્યાનું લખ્યું છે. પણ આગળ વાંચવામાં (આવશે કે, તે **શોભણ** દેવ સાથે **પંચગ્રામ**માં લડ્યો નથી, પણ **ભદ્રેશ્વર**ના **ભીમસિંહ પઢિયાર**) સાથે ત્યાં લડ્યો છે. તેમાં તે પોતાના ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો છે, પણ મારચો ગયો નથી.

પણ અમે બાપને ઠેકાણે રહીને તમારૂં પાલણપોષણ કરીશું." આવું તેમનું અયોગ્ય કથન સાંભળીને જયતલદેવી[1] બોલી: "પરાક્રમ કરતાં મારા પતિનો વધ થશે તેથી હું ડરતી નથી; પરંતુ એમાં મારા બાપના વંશનું ઉચ્છેદન થશે તેની મને બ્હીક છે; મારો પતિ કેવો છે તે શું તમે નથી જાણતા? એમની બરોબરી કરી શકે એવો કોણ છે? એ તો પોતાના ઉપરવટ નામના ઘોડા ઉપર ચ્હડીને બાણ ફેંકતા, ભાલા ફેરવતા, ખડ્ગ ખેલાવતા, આખા જગતમાં જાણે પોતે એકલા જ વીર હોય એવા મારી આંખોને ટ્હાડી કરે એવા છે. અરે! એ તો પોતાના અરિના પૂરેપૂરા કાળ છે. જેણે પારકો હાથ અને પારકી શક્તિ જોઈ નથી ત્યાં સુધી બળ દાખવીને તેવા બડાઇયો મારે."

આ પ્રમાણે કહીને જયતલદેવી પોતાના પતિ પાસે ચાલી ગઈ, અને જે વાત બની હતી તે બધી કહી સંભળાવી; તે સાંભળીને તેની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ, ભ્રકુટી ચ્હડી ગઈ, અને તેની આખી આકૃતિ **ભી**મસેનના જેવી બની ગઈ. તેણે સંગ્રામ કરવાની તૈયારી કરી. પેલા બે વીર ભાઇયો પણ સૈન્ય લઇને સામા આવ્યા. ભારે યુદ્ધ મચ્યું; બન્ને પક્ષના હજારો યોદ્ધા રણમાં રોળાયા; ધૂળ વડે આખું ગગન છવાઈ ગયું; તુમુલ યુદ્ધ થયું, તેથી પારકું કોણ અને પોતાનું કોણ એમ કોઈ કોઇને ઓળખી શકયા નહિ. આવામાં બંને લશ્કરમાં એવી હાક વાગી કે "**વી**રધવળ પડ્યો" પણ એટલામાં તો તે દિવ્ય અશ્વ ઉપર બેઠેલો **સાં**ગણ અને **ચાં**મુંડરાજની લગભગ જઈ પ્હોંચ્યો, અને તેમને લલકારીને ક્‌હેવા લાગ્યો કે "અરે! સોરઠિયાઓ! થાઓ સામા, આવી જાઓ અને બળ હોય તો તમારાં ખડ્ગ ખખડાવો; નહિ તો દંડ આપીને બચી જાઓ; બેમાંથી જે સારૂં તે તમારૂં." અંત આવી રહ્યો હતો તેથી લડવાનું તેમને સૂઝયું. સામાસામી યુદ્ધ મચ્યું. **વી**રધવળે એવું પરાક્રમ દાખવ્યું કે દેવતાનાં ડોકાં ડોલાયમાન થઈ ગયાં. તેણે **સાં**ગણ અને **ચા**મુંડરાયને સામટા હણી નાંખ્યા. ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરી, પોતાના અને પારકા જે મરાયા હતા તેમને ગતિયે પ્હોંચાડ્યા અને ઘાયલની ખબર લીધી.

પછી ત્યાંથી **વી**રધવળ વનસ્થલીમાં ગયો. ત્યાં તેના સાળાના ધનકોષમાં સો પ્હેડીનું એકઠું કરેલું સર્વ પ્રકારનું ધન, કોટી સંખ્યા પ્રમાણનું હતું તે, સર્વે લઈ લીધું. ૧૪૦૦ દિવ્ય તુરંગ લીધા, ૫૦૦ તેજી ઘોડા લીધા, તે સાથે

---

૧ ખંભાતમાં કુન્તનાથનું દેરૂં છે તેમાંના લેખમાં वयजलदेवी નામ છે. જુઓ ભાવનગર લેખમાળાને પૃષ્ઠ ૧૨૫. નીચે પ્રમાણે છે:—

बहुविग्रहसंगरचितमहसावनपरमहेलया श्रितया
जयलक्ष्म्येव सदेव्या वयजलदेव्या दिदेव नरदेवः

વળી માણ, મોતી આદિ જે હાથ લાગ્યું તે લીધું. જયજયકાર વર્ત્તાવી દીધો. ત્યાં તે આખો એક માસ રહ્યો, પછી પોતાના સાળાના કુંવરને ત્યાંની ગાદિયે સ્થાપીને અને તેમની પાસેથી ખંડણી લેવાનો કરાર કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો; તે વાજા, નગજેંદ્ર, ચૂડાસમા, વાલાક, આદિ ઠાકોરોની પાસેથી દંડ લેતો લેતો ઠેઠ દ્વારકા-બેટ સુધી પ્હોંચી વળ્યો. આ પ્રમાણે ઘણા ધનનો સંગ્રહ કરીને આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જય મેળવતો પોતાના મંત્રી તેજપાળ સહિત ધોળકામાં આવી પ્હોંચ્યો. ત્યાં તેનું શોભાયમાન સામૈયું થયું અને ત્યાં એક પછી એક ઉત્સવ થવા લાગ્યા.

આ સમયે કચ્છ દેશ માંહેલા ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ બંદરમાં ભીમસિંહ પ્રતિહાર (પઢિયાર) પોતાના બળ ઉપર ઝુઝતો હતો, તે કોઇની આજ્ઞા પાળતો નહતો, તેમ વળી તે સમૃદ્ધિમાન્ પણ હતો. આવું તેનું આચરણ જોઇને વીરધવળે તેને ક્‌હેવરાવ્યું કે "તારે અમારી આજ્ઞાને સ્વાધીન થઇને રહેવું જોઇયે." તેના ઉત્તરમાં તેણે ઉલટું એમ ક્‌હેવરાવ્યું કે, "હું તારી આજ્ઞામાં શાનો રહું ? પણ તારે અમારી આજ્ઞામાં ર્‌હેવું જોઇયે." આવી તેની ઉદ્ધત વર્ત્તણૂંક ઉપરથી વીરધવલને રોષ ચ્હડ્યો, અને સાથે ચ્હડી જવાને માટે ગૂજરાતના રજપૂતોને તેણે એકઠા કરવા માંડ્યા. આણીમગ ભીમસિંહ પણ સેના આદિથી પ્રબળ થઈ બેઠો હતો.

આવા પ્રસંગમાં જાબાલીપુર(જબલપુર)માં ઉદયસિંહ નામે રાજકુલ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો; તે ચાહમાન (ચોહાણ) કુળના ભૂષણરૂપ શ્રી અશ્વરાજની શાખાના કેતુપુત્ર સમરસિંહનો કુંવર થતો હતો. આ ઉદયસિંહના ત્રણ પિત્રાઈ હતા અને તે ત્રણે એક માતાના પુત્ર હતા, તેમાં એકનું નામ સામંતપાલ હતું, બીજાનું નામ અનંગપાલ હતું અને ત્રીજો ત્રિલોકસિંહ* નામે હતો. આ ત્રણે ભાઈ શૂરા તથા દાતાર હતા. તેમને રાજ્યભણીથી ગ્રાસ મળ્યો હતો, પણ તેટલાથી તેઓ સંતુષ્ટ નહતા, માટે પોતાનું કર્મ અજમાવા ધોળકા ભણી નીકળી આવ્યા. અને વીરધવળને ક્‌હેવરાવ્યું કે અમે ત્રણ ક્ષત્રિયો રાજાની સેવામાં ર્‌હેવાને માટે આવ્યા છિયે, જો આપની ઇચ્છા હોય તો મળવા આવિયે. વીરધવળે તેમને પોતાની હુઝૂરમાં બોલાવ્યા, અને તેમનો સર્વ વૃત્તાન્ત પૂછી લીધો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે અમારે પ્રત્યેકને લૂણસાપુનો બે બે લાખ દ્રામ ઉપજે એટલો ગ્રાસ છે, તોપણ અમારૂં પૂરૂં થતું નથી તેથી અમે આવ્યા છિયે. જો અમને રાખવાની આપની ઇચ્છા હોય તો અમે એક એક લાખ દ્રામ લઈશું, અને આપ રીઝો એવી આપની યોગ્ય સેવા

* વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ત્રિલોકપાળ લખે છે.

બજાવીશું. રાણાએ કહ્યું કે "એવડી રકમથી સોથી વધારે યોદ્ધા રાખી શકાય. તમે એવડી તે શી ધાડ મારવાના હતા કે આવડી મોટી રકમ માગો છો? રીતસર માગણી કરો તો વિચાર થાય." ત્રણે ભાઇયોએ કહ્યું કે "ત્યારે તો આપની ઇચ્છા; અમે એથી ઓછે રહેવાને રાજી નથી." **વીરધવળે** તેમને પાનનાં બીડાં આપીને વિદાય કર્યા. પણ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ તે સમયે હાજર હતા, તેમણે કહ્યું કે "સ્વામિન્! આ ત્રણ પુરૂષો ખરેખરા શૂરવીર છે, એમને પાછા જવા દેવા ઘટિત નથી. આવા પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવાથી ધનનો સંગ્રહ થાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

ગીતિ

નારી, નર ને વારણ[1], વાજી[2], પાષાણ[3] ને વળી વારી[4];
વસ્ત્રો વિવિધ તણાં પણ, તેમાં અંતર ગણાય અતિભારી."

તેમણે કહ્યું આ બધું છે તો એકનું એક, પણ તે પ્રત્યેકમાં અતિ ઘણું અંતર છે. મનુષ્ય તો એકનું એક, પણ એક પુરૂષ એક દામનો ગણાય અને તેવો જ બીજો પુરુષ લાખો દામનો ગણાય. એક કચ્છી કહેવત છે કે

"આણંદ ચે પરમાણદા, માડુએં માડુએં ફેર,
હિકડા લખેં ન જુડે, બેયા ત્રાંબિયેજા તેર."

માટે આવા પરાક્રમી પુરૂષોને જવા દેવા જોઇયે નહિ. **વીરધવલની** કૃપણતા આગળ પ્રધાનોનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ.

પેલા ત્રણે ભાઈ સામા પક્ષવાળા **ભીમસિંહને** ત્યાં ગયા અને વીરધવળના કૃપણપણાની વાત નિવેદન કરી. **ભીમસિંહે** બળિયા સાથે બાથ ભીડી હતી, તેને આવા શૂરા પુરૂષોને રાખવાનું ટાણું હતું, એટલે તે તેમના ઉપર તુષ્ટમાન્ થયો અને માગ્યા કરતાં બમણો ગ્રાસ બાંધી આપીને તેમને રાખ્યા. તેમણે **ભીમસિંહને** લલકારીને કહ્યું કે "આપ ભલે **વીરધવળને** કહાવો કે એ જો ક્ષત્રિય બચ્ચો હોય તો યુદ્ધ માટે સત્વર આવે. નહિ તો આપણુને શરણ થાય." **ભીમસિંહે** ભાટ મોકલીને તે પ્રમાણે તેને કહાવ્યું.

વાઘને છંછેડીને કોઈ સામો રહી ટકી શકે નહિ, તેમ **વીરધવળને** આવાં વાક્ય સાંભળીને પગથી તે માથા સુધી જ્વાળા લાગી. તેણે સત્વર પોતાની સેના સજ્જ કરાવી. અને ભાટને આગળ મોકલીને **ભીમસિંહને** કહેવરાવ્યું કે ભલે તું લડવાને માટે પંચગ્રામ આગળ આવીને ઉભો રહે. **ભીમસિંહ** સજ્જ થઇને કહેલે સ્થાને પોતાની સેના સહિત હાજર થઈ ગયો. સામસામી બાજુએ બંને સેના પડી, તેમાં ક્ષત્રિયોના સિંહનાદ

---

૧ હાથી. ૨ ઘોડો. ૩ નાના પ્રકારના પથ્થર–હીરા, લીલમ, લાલ ઇત્યાદિ. ૪ પાણી.

થવા લાગ્યા; નાચણોના નાચના થણથણાટ અને મધુર સ્વરના આલાપ થવા લાગ્યા; દાનેશ્વરિયો દાન માગનારાઓને દાન આપવા લાગ્યા; જાણે હવે આપણે જીવવું કે જાવું (મરી જવું) એટલો જ વિચાર મનમાં લાવીને નિશ્ચિંત થવા લાગ્યા. આ ટાણું જોઇને વસ્તુપાળ અને તેજપાળે વીરધવળને કહ્યું કે મહારાજ ! આપે પેલા ત્રણ મારવાડી સુભટોને સંઘર્યા નથી તે આ ભીમસિંહે સંઘર્યા છે, અને તેમના બળથી જ તે આજે ગાજે છે. વીરધવળે કહ્યું કે, એમના જેવા તો આપણી પાસે પણ છે. આપણો સોડિય વંશનો જેહુલ, ચૌલુક્ય, સોમવર્મા, અને ગુલગુલલ્ય ક્ષેત્રવર્મા એ શું એમનાથી જાય એવા છે ? વિચારશીલ વીર પુરૂષોએ વીતી વાતનો કશો વિચાર મનમાં આણવો નહિ, પણ "अर्थं साधयामि કિંવા देहं पातयामि" એટલો જ વિચાર આ ટાણે કરવો ઉચિત છે. આ પ્રમાણે વાતવિનોદ થઈ રહ્યો હતો એટલામાં, તે જ ત્રણ ભાઇયોએ દૂત મોકલીને ક્હેવરાવ્યું કે, સવારમાં આપણે યુદ્ધમાં ઉતરવાનું છે, માટે સજ્જ ર્‌હેજો, અને ત્રણ લાખ દામ ખર્ચીને જે સુભટો રાખ્યા હોય તેમનાથી આપ આપના શરીરનું સારી રીતે રક્ષણ કરાવજો. પ્રાતઃકાળમાં રણસમયે અમે પ્રારંભમાં આપના ઉપર જ ઉતરી આવીશું. રાણાએ પ્રસન્ન મુખ વડે ક્‌હ્યું કે ભલે તમે પણ પ્રાતઃકાળમાં મુક્તિનો સમય સાધવાને સજ્જ થઇને ર્‌હેજો. તમને સદાના સુખી કરવાને અમે પ્રથમ તમારી જ ખબર લેઇશું.

સંદેશહાર એ પ્રમાણે સંદેશો લઇને પાછો ગયો. મારવાડિયોએ જાણ્યું કે શું બનશે તે ઇશ્વર જાણે. માટે આપણે પણ આ પ્રસંગ સાચવી લેવો. એમ વિચારીને તેમણે ત્રણેએ પોતપોતાનો વર્ષનો પગાર લઇને ત્રણ લક્ષ દ્રામ યાચકોને દાન કરી દીધા, ને પછી આપ આપણે ઘોડે ચ્હડ્યા. બંને બાજુએથી યુદ્ધ આરંભાયું. શસ્ત્રોનો પ્રહાર ચાલવા લાગ્યો; અને તેની ગીર્દિ એટલી બધી થઈ ગઈ કે, મેઘની સમાન ચોગરદમ અંધકાર જામી રહ્યો. તેમાં સુભટોની તલવારો વીજળીની પેઠે ચમકારા દેવા લાગી અને કૃતાંતાગ્નિ જેવાં બાણનો સણસણાટ કરતો વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો. વીરધવળ સાવધ થઇને લડતો હતો, તેના રક્ષક, મંત્રી આદિ તેને સંભાળતા અને યુદ્ધ કરતા બરાબર મચ્યા હતા, એવામાં પેલા ત્રણ મારવાડી વીર પુરૂષોએ સમીપમાં દેખા દીધી. અને વીરધવળને લલકારીને ચેતના આપી બોલ્યા કે આ આપ છો અને આ અમે છિયે. આપ હવે સાવધાન રહો ને આપનું જ રક્ષણ કરો અને આપના યોદ્ધાઓને પણ આપ એવી જ આજ્ઞા કરો. વીરધવળે કહ્યું:—"અતિ અભિમાન આરંભવામાં આખરે અન્ત જ આવશે. બાહુમાં બળ હોય તો સુખે બતાવો." આમ વાગ્‌વિનોદ ચલાવતા શસ્ત્રઅસ્ત્ર વાપરવાનો પણ વિનોદ કરવા લાગ્યા.

અન્યોન્ય રાખવી જોઇએ તે કરતાં પણ વિશેષ સંભાળ, અને સાવધાની રાખવા લાગ્યા, અને આસપાસના યોદ્ધાઓએ ઘણી સાવચેતી રાખી છતાં પણ ત્રણ ભાઇયો વીરધવળની છેક ભેટાભેટ થઈ ગયા અને પ્રત્યેકે અકેકો ભાલો તેના કપાળની લગોલગ લાગુ કરીને કહ્યું કે હવે તને હણી નાંખવાને જરા પણ વાર નથી. પણ તે દિવસે અમે તારી પાનની બીડી ખાધી છે માટે આ ટાણે અમે તને જતો મૂકિયે છિયે. એમ કહેતાં વાંત જ તેને મૂકીને તેની આસપાસ જે તટસ્થ યોદ્ધા હતા તેમને મારી પાડ્યા. તો પણ ત્રણે મારવાડિયોનાં શરીર શરના પ્રહારોએ કરીને ચાળણીના જેવાં છિદ્રમય થઈ ગયાં. એમ છતાં પણ વીરધવળને તેના ઉપરવટ ઘોડા ઉપરથી ધરી પાડ્યો ને ઘોડાને પોતાને ઉતારે બાંધી દીધો ને છાનો રાખ્યો. રજ છવાયાથી અંધારૂં ઘોર થઈ રહ્યું હતું, તેવામાં વીરધવળને તેના સુભટોએ ઉપાડી લીધો. સંધ્યાકાળનો સમય થયો એટલે લડાઈ બંધ પડી. બન્ને બાજુના લડવૈયા પોતપોતાના મેલાણમાં ગયા.

રાત્રિયે ભીમસિંહના સેવકો કહેવા લાગ્યા કે અમે વીરધવળને પાડ્યો તે સાંભળીને મારવાડી બોલ્યા કે જો એમ હોય તો તેનું એંધાણ બતાવો. પણ તેઓ તો એવું કાંઈ બતાવી શક્યા નહિ. મારવાડિયોએ ઉતારે જઇને ઉપરવટ ઘોડો ભીમસિંહની આગળ રજુ કરી દીધો. તે જોઇને તે ઘણો પ્રસન્ન થયો અને તેમની પ્રશંસા કરી કહેવા લાગ્યો કે ખરા રજપૂતને આપેલું ધન સોગણું ઉગી નીકળે છે. તેનું પ્રમાણ આ શૂરવીર સુભટો છે. યુદ્ધમાંથી શત્રુઓનો હય હણી આણવો એ જ સુભટોનો મોટો શણગાર છે. આ પ્રમાણે પ્રસન્ન થતા તેઓ વાતો કરી રહ્યા. એટલામાં રાત્રિ વીતી ગઈ.

આણીમગ વીરધવળના ઉપર સાચવીને મારવાડિયોએ તેના કપાળમાં ભાલ્લા તાકયા હતા, તો પણ તેથી તે થોડો ઘણો ઘવાયો હતો અને તેથી નિર્બળ થયો હતો, તથાપિ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને સોકટાં બાજી ખેલવા મંડી ગયો. ભીમસિંહના હેરકોએ આવો પ્રકાર જોઇને તેને જણાવ્યું કે તમે તો શત્રુને હણ્યો એમ સમજો છો, પણ એ તો એ બેઠો બેઠો સોકટાં ખેલે છે. આ ઉપરથી ભીમસિંહના કારભારિયોએ તેને કહ્યું કે દેવ! એ તો જડમૂળ ઘાલીને પડેલો છે, આખા દેશનો ધણી છે. એની સાથે હવે વિરોધ કરવો સારો નથી, માટે સંધિ કરવામાં લાભ[1] છે.

---

૧ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી આથી ઉલટું કહે છે. તે લખે છે કે, વીરધવળના મંત્રિયોએ ભીમસિંહને કહેવરાવ્યું કે રાજા વીરધવળનાં ઊંડાં મૂળ છે. એની સાથે તારે વિરોધ કરવામાં કાંઈ ફળ નથી, માટે એની સાથે સંધિ કરવો તે સારૂં છે.

આ વાત **ભીમસિંહને** ગળે ઉતરી, છતાં પણ સંગ્રામની તૈયારી તો ચાલતી જ રાખી. બન્ને સૈન્ય ફરીને બાઝી પડવાની તૈયારીમાં હતાં, એટલામાં ભાટની દ્વારાએ સમાધાન થઈ ગયું. ઉપરવટ અશ્વ રાણાને પાછો સોંપ્યો. માત્ર એકલું ભદ્રેશ્વર **ભીમસિંહે** રાખવું, એ વિના બીજું કાંઈ દબાવી પડવું નહિ, એમ તેણે કબૂલ કર્યું; તેમ જ નેકી પોકારતી વેળા અને એવા જ બીજા પ્રસંગે રાજાના બિરૂદનો ઉપયોગ થાય છે તેવો તેણે કરવો નહિ, એમ ઠર્યું. પછી **વીર**ધવળ દાન કરતો કરતો ધોળકે પાછો આવ્યો.

આ બનાવ પછી, **વીર**ધવળે ધીરે ધીરે **ભીમસિંહની** જડ ફહાડી નાંખી અને તેને સ્વાધીન જે ભૂમિ બધી પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી.

આ સમયે અણહિલવાડમાં ચક્રવર્ત્તી રાજા **બીજો ભીમ**દેવ હતો. તેને **માંડલિક** રાજા ગાંઠતા નહતા એમ આગળ લખવામાં આવ્યું છે. તેઓ રહેતાં રહેતાં સ્વતંત્ર થઈ પડ્યા હતા. તેમને **વીર**ધવળે એક પછી એક, એમ વશમાં આણી મૂક્યા. કેટલાક તો યુદ્ધ કર્યા વિના, ધન આપીને નમી પડ્યા. **વીર**ધવળને આ પ્રકારે ઘણી ધનપ્રાપ્તિ થઈ. તેના સાધનથી તે રહેતાં રહેતાં પોતાનું લશ્કર વધારતો ગયો. તેણે મહાન્ કુલના નામાંકિત ચૌદ રાજવંશી રજપૂતો પોતાની પાસે રાખ્યા. તેઓ નિરંતર તેની પાસે રહેતા હતા. જમવામાં પણ તેઓ તેની સાથે જ સામેલ થતા હતા. તેમને પ્હેરવા ઓડવાને પણ પ્રત્યેકની યોગ્યતા પ્રમાણે તે જ પૂરૂં પાડતો હતો. અને વાહન પણ તે જ પ્રમાણે તેમને આપવામાં આવ્યાં હતાં. આવા એકદિલના શૂરવીર રજપૂતોની સાહાય્યથી, પોતાના સૈન્યના બળથી, અને પોતાના ભુજબળના પ્રતાપથી તેણે ઘણા બળિયાઓને વશ કરી દીધા હતા. આવા સહવાસનું કામ તેણે **તેજ**પાળને સોંપ્યું હતું અને તે તેનો સેનાપતિ હતો.

મહીકાંઠામાં ગોધ્રા (ગોદ્રહ) કરીને એક શહર છે. ત્યાં તે સમયે ધૂધુલ નામે એક માંડલિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે **વીર**ધવલની અવજ્ઞા કરવા માંડી હતી. ગૂર્જર દેશમાં જે સંઘ આવે તેને રોકીને તે નાના પ્રકારની પજવણી કરતો હતો, તથા માલ લઇને વણઝારા આવતા જતા હતા તેમને લૂંટી લેતો હતો. આવો મામલો જોઇને મંત્રિયે એક ભાટ મોકલીને તેને ક્હેવરાવ્યું કે અમારા સ્વામીની આણ તું માણતો નથી, તો જેવી **સાંગણ ચામુંડની** વલે થઈ તેવી તારી થશે. આવું સાંભળીને તે ઘણો ક્રોધાયમાન થયો, અને પોતાના ભાટને એક કાજળભરેલી ડાબડી અને બઈરાંને પ્હેરવાની એક સાડી આપી અને ફરમાન કર્યું કે આ **વીર**ધવળને આપીને ક્હેજે કે મારા અંતઃપુરમાં બધા રાજલોક જ ભરેલા છે.

વીરધવળના ભાટને રજા થઈ, એટલે તે બે ભાટ ધોળકે ગયા અને રાણાના દરબારમાં જઇને તેના સમીપમાં પેલી કાજળની ડાબડી મૂકી અને પ્હેરવાની સાડી રજુ કરી દીધી, ને તેને સૂચના કરવા પ્રમાણે તેણે કહી દીધું. વીરધવળે શાન્તતા બતાવીને તેનું બોલવું સહન કર્યું, અને ભાટનો સત્કાર કરીને તેને વિદાય કર્યો. પછી સભા વચ્ચે બીડું ફેરવીને કહ્યું કે, ઘૂઘુલની સામે લડવાને કોણ બીડું ઝડપે છે? કોઇએ ઝડપ્યું નહિ, એટલે તેજપાળે તે ઉઠાવ્યું. પોતાની સાથે પેલા ચૌદ રજપૂતોને લઈ ગયો. ગોધરા જ્યારે થોડે છેટે રહ્યું ત્યારે તેણે પોતાના લશ્કરના બે વિભાગ કરીને એક ટૂકડી ગોધરા ભણી મોકલી, અને બીજી પાછળ છૂપી રાખી. આગલી ટૂકડિયે ગામને પાદર જઇને ગોવાળિયાઓને લાપટઝાપટ કરી ને ગોધરાની ગાયો વાળી આણી. એટલે ગોવાળિયા રડતા કકળતા ઘૂઘુલ પાસે રાવ કરવા ગયા. તેણે વિચાર્યું કે આ પ્રમાણે મારા રાજધાની નગરને પાદરેથી કોઈ દિવસ કોઈ ગાયો વાળી ગયું નથી તે આ શું કહેવાય? આ તો કાંઈ નવાઈ જેવી વાત છે. અમારા પાદરમાં આવીને કોના માથામાં લોઢાના ગજ ઘાલ્યા છે કે તે આ પ્રમાણે ગાયોનું હરણ કરી જાય.

ઘૂઘુલ ઘોડેસવાર થયો, અને લશ્કર લઇને ગાયો વાળનારને પગલે પગલે સામો ચાલ્યો ગયો. હરનારા ઘૂઘુલની સામે બાણ ફેંકે, દેખા દે અને નાસતા પણ જાય, ઉભા રહીને યુદ્ધ કરે નહિ. એમ યુક્તિ કરીને ઘૂઘુલને તેજપાલની મ્હોટી સેનાની લગભગ લઈ આવ્યા. એટલે તે સમજી ગયો કે પ્રપંચ કરીને મને ગૂજરાતની સેના સામે લઈ આવ્યા પણ કાંઈ ચિન્તા નહિ. એમ કહીને પોતાના સુભટોને લલકારીને કહેવા લાગ્યો કે જુવો છો શું? ચાલો આગળ અને યુદ્ધ માટે સજ્જ થાઓ. એમ કહી પોતે પૂરેપૂરો સાવધ થયો અને મારો ચલાવવા મંડ્યો. તેજપાળની સેના પણ યુદ્ધના આદરમાં આવી ગઈ. ઘણી વાર લગી મારમમારા ચાલી. ઘૂઘુલે તેજપાલ મંત્રીની સેના વિખેરી નાંખી, અને ચારે બાજુએ નસાડી મૂકી. આ પ્રમાણે ઘૂઘુલની જિત થવાનો સમય પાસે આવ્યો જાણીને તેજપાળે શુદ્ધરાજકુળના સાત રજપૂતોને કહ્યું કે શત્રુ તો મહાબળિયો છે. તમે આ પ્રમાણે તટસ્થ કેમ થઈ રહ્યા છો? આપણી સેના અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે તેવામાં આપણે નાશીશું તો આપણી શી ગતિ થશે? આ પ્રમાણે હાર ખાવી તે કરતાં લડીને મરી પડવામાં યશ છે, માટે ચાલો તૂટી પડો, આપણે ભેગા ભળીને શત્રુનો ઘાણ વાળી નાંખિયે. આમ ઉશ્કેરવાથી સાતે રજપૂતોને શૂર ચઢ્યું, અને આઠે જણા શત્રુ ઉપર ધસારો કરતા અને બાણોનો

પ્રહાર કરતા જોઇને જે ભાગી ગયા હતા તેઓ પણ એકઠા થઈ ગયા. આ સમયે કૂહે છે કે તેજપાળને પોતાની કુલદેવિયે દર્શન દીધાં અને કપર્દિ યક્ષ પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો. તે ઉપરથી તેના અંતઃકરણમાં ખાતરી થઈ કે હવે આપણો જય થશે. તેથી તેણે ખૂબ ધસારો કર્યો. અને ઘૂઘલની લગભગ થઈ ગયો. તુમુલ યુદ્ધ મચી રહ્યું અને ઘૂઘુલને તેજપાળે કહ્યું કે "હે મંડલિક! તેં જે હાથે અમારા રાજાને કાજળની ડાબડી અને સાડી મોકલી છે તે હાથનું હવે તું બળ બતાવ." ઘૂઘુલે ઉત્તર આપ્યું કે ઉતાવળો થા માં; હવણાં જ હું મારા હાથ તને બતાવું છું. એમ કહીને તેજપાળ ઉપર તેણે શસ્ત્રઅસ્ત્રના પ્રહાર કર્યા. અતિ દારૂણ દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું તેમાં મંત્રિયે ઘૂઘુલને ઘોડેથી પાડી નાંખ્યો અને તેને જીવતો ને જીવતો બાંધીને લાકડાનું પાંજરૂં તૈયાર સાથે રાખ્યું હતું તેમાં પૂરી દીધો. પછી સેના સહિત તેણે ગોધરા નગરમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જઇને પોતાનો એક સેવક તેના કુળનો એક રજપૂત હતો તેને ઘૂઘુલની ગાદિયે બેસાર્યો. તેનો અરાડ કોટી સુવર્ણકોષ લઈ લીધો, એક[૧] હજાર ઘોડા લીધા, શુદ્ધ મુક્તાફળ ચાર મુડા થાય એટલાં લીધાં, તેમ જ દિવ્ય આભૂષણ અને દિવ્ય અસ્ત્ર આદિ જે ગમ્યું તે લઇને મંત્રી ધોળકે આવ્યો.

ઘૂઘુલને રાજસભામાં આણીને મૂકયો, તેને પેલી સાડી પ્હેરાવી, તથા કાજળની દાબડીમાંથી કાજળવતી તેની આંખો આંજીને તે ડાબડી તેને ગળે બાંધી. આ પ્રમાણે તેનું કર્યું તેને જ નડ્યું અને આવડુ બધું અપમાન તેનાથી સહન થયું નહિ તેથી ત્યાં ને ત્યાં પોતાના દાંત વડે જીભ કરડીને મરી ગયો. આખા ધોળકામાં વિજયની વધાઇયો ગાજી રહી, અને મ્હોટી સભા ભરીને તેજપાળને માન આપીને તેને કૃપા દર્શાવવામાં આવી.

આ પ્રમાણે ઘૂઘુલને ધોળકે લાવતા પ્હેલાં, તેજપાળ ગોધરેથી ચાલ્યો તે દર્ભાવતી (ડભોઈ) આવ્યો. અહિયાં પણ ઘણી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. લૂંટફાટ કરનારી ટોળિયો ચોગરદમ ભટકતી ફરતી હતી, અને અચાનક લોકો ઉપર હુમલા કરીને તેમને લૂંટી લેતી હતી. આથી કરીને આ બાજુ ભણીનો બધા પ્રકારનો વ્યવહાર અને વ્યાપાર બંધ પડી જવા જેવો થયો હતો. આવી અવ્યવસ્થા બંધ પાડવાને માટે રાણાને ઘણી ઉત્કંઠા હતી, અને જ્યારથી ગોધરા અને લાટ દેશના સામન્તોને જિતી લઇને તેમના ઉપર રાણાએ સત્તા બેસારી હતી ત્યારથી તેઓ રાણાનું ધુસરૂં ઉછાળી નાંખવાને અને

૧ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ૪ હજાર ઘોડા અને એક મુંડક (મુડો) શુદ્ધ મુક્તાફળ લીધાં એમ લખે છે, અને એ વધારે સંભવિત છે.

પાછા સ્વતંત્ર થવાને ઉપાયો યોજતા હતા, અને દેશમાં લૂંટફાટ કરવાને સાધનભૂત થઈ પડ્યા હતા. જૂદી જૂદી ટોળિયો બાંધીને ઘૂઘુલ તો તેમાં સામેલ થઈ જતો હતો, માટે તેજપાળે તેને જે પાંજરામાં પૂર્યો હતો તે પાંજરૂં એક મોટા હાથી ઉપર બાંધી લઇને તેને પોતાની સાથે જ ફેરવતો હતો. તેને જોવાને લોકોનાં ટોળેટોળાં ભેગાં થતાં હતાં અને પોતાને પજવણી કરનારાને આવી દુર્દશામાં જોઇને સર્વને આનંદ થતો હતો; તેમ જ હવે દેશમાં સમાધાની થઈ જશે, એવી પણ તેમના મનમાં બહુ સારી અસર થતી હતી.

ડભોઈની આસપાસ કોટ કરવાની ઘણી અગત્ય જણાવાથી આ જ વેળાએ તેજપાળે તે ચણાવાનો પ્રારંભ કર્યો, અને બીજા ધર્મનાં સ્થાન ચણાવવાની ગોઠવણ કરી.

નર્મદાતટ ઉપર આવેલા ચાણોદ નામના પવિત્ર ધામની યાત્રા કરવાને ઘણા લોક જાય છે તેની સંભાળ લેવાની અગત્ય પણ આ સમયે તેજપાળના ધ્યાનમાં રહેલી જણાય છે. આ ધામ નર્મદા અને ઓર નદીના સંગમ ઉપર આવેલું છે. ત્યાં ઘણું કરીને મૂળથી જ બધા ધર્મવાળાનાં ધામ હોવાનું જણાય છે. આજે પણ મુખ્ય દેવળોમાં કપિલેશ્વર મહાદેવ, કાશીવિશ્વનાથ, ચંડિકા, આદિત્યેશ્વર, રામચંદ્રજી, શ્રીવેરાઈ માતા, કમળેશ્વર, હનુમાનજી અને શેષશાયી ભગવાનનાં મંદિરો છે. તેમાં છેલ્લા ધામની યાત્રા કાર્તિક શુદિ ૧૩ થી ભરાય છે તે વદિ ૨ સુધી રહે છે. આ સમયે આખા ગૂજરાતના લોકમાંથી જે ભાવિક હોય છે તે ત્યાં જાય છે. ચૈત્ર શુદિ ૧૫ ને દિવસે સંગમ આગળ પણ મોટી યાત્રા ભરાય છે. આવા નામાંકિત ધામની સમીપમાં બધા પ્રકારની સમાધાની રહે તો ત્યાં યાત્રાળુ લોક જઈ શકે.

અહિં આવીને તેજપાળે પોતાના સ્વામીના નામથી વીરધવળેશ્વરનું દેરૂં બંધાવવાનો પ્રારંભ કર્યો.

એક ભવ્ય ધર્મશાળા પણ બંધાવવા માંડી, ચાણોદની પાસે કુંભેશ્વર આગળ પાંચ મઠ બંધાવવા માંડ્યા. અહિંથી ઉપડ્યો તે પાવાગઢ ગયો. ત્યાં સર્વભદ્રનું દેરૂં બંધાવવા માંડ્યું અને ત્યાં બે માસ સુધી મેલાણ કર્યું. એટલી વારમાં જે જે લૂંટફાટ કરનારા અને ઉપદ્રવ કરનારા તેના જાણવામાં આવ્યા તે સર્વનો તથા ધાડ પાડનારાઓનો સંહાર વાળી દીધો. આ પ્રમાણે આખા પ્રદેશમાં સલાહશાન્તિ સ્થાપી, અને પ્રજાના મનમાં ભયનો ત્રાસ પેશી ગયો હતો તે દૂર કરીને પેલા ઘૂઘુલનો વરઘોડો કરતો દેશમાં આવ્યો.

વસ્તુપાળને ધોળકા અને સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)ના અધિકારની મુદ્રા આપ્યા પછી એક શુભ મુહૂર્ત્તે તે ખંભાત ગયો. આ પ્રસંગે નગરના લોકોએ

મોટી ધામધુમ કરી; આખા નગરમાં ઠેરઠેર ઉત્સવ થઈ રહ્યો; ઘેરેઘેર તોરણ બંધાયાં; સ્ત્રિયો ભાતભાતનાં વસ્ત્રાલંકાર પ્હેરી ગીત ગાતી ગાતી, માથે ચકચકિત કળશો મૂકી, સામૈયામાં ભેગી ચાલી; નાના પ્રકારનાં વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં; અને આખું નગર ખાલી થઈ જઇને તેને લેવાને સામું ગયું, અને એમ ક્હેવાયું કેઃ—

ગીતિ–ધરતી ધાન્ય વડે જ્યમ, સર' જળ, ને વન ફૂલ ફળ બહુ ભાત;
તેમ વસ્તુપાલપગલે, ક્હેવાયું ધન્ય ખૂબ ખંભાત.

વસ્તુપાળના પ્હેલાં જે અધિકારિયો થઈ ગયા હતા, તેમના સમયમાં જે જે પીડા અને અડચણ પ્રજાને હતી તે બધી તેણે મટાડી દેવાના ઉપાયો યોજ્યા; નાના પ્રકારના સુધારાની યોજના કરી; સર્વેને સુખી કરવાને માટે દુષ્ટ અધિકારિયો અને દરબારી કામકાજ કરનારા ભણીથી થતો રોગનો જે શળો પ્રજાને ફોલી ખાતો હતો તે બધો તેણે મટાડી દીધો. તે રૂડા પ્રકારે પ્રજાનું પાલન કરતો હતો, પ્રજાને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા કરવી નહિ એમ વારે વારે તે પોતાના સેવકજનોને ટોકણી કરતો હતો; સર્વ પ્રકારના ન્યાયના ઉદયનાં કિરણ તેણે પ્રસરાવી દીધાં હતાં. આખા પ્રાન્તમાંથી ચોરી, વ્યભિચાર એવા દુર્ગુણોનો નાશ કરવાને માટે તે ઘણો પ્રયત્ન કરતો હતો. ક્હે છે કે, ગુણિકાઓ પણ પોતાનાં હાટ બંધ કરીને એકપતિવ્રત ધારણ કરીને બેઠી હતી. તેના સમયમાં જે સારા માણસો હતા તેમનો ભાવ પૂછાવા લાગ્યો, અને નરતા પુરૂષોનો તિરસ્કાર થવાથી તેઓનો અન્ત આવવા લાગ્યો. ભાવાર્થ એટલો જ કે તેમને પોતાનો નિભાવ કરવાને સદ્‌ગુણી થવાની અગત્ય પડી.

ખંભાત બંદર હોવાથી કેટલાક વ્હાણવટિયો ચોર હતા; તેઓ લોકોની સ્ત્રિયો કે બાળકોને હરીને વ્હાણમાં ઘાલીને પરદેશ લઈ જઈ વેચી ખાતા હતા, એવા દુષ્ટ કામનો તેણે અટકાવ કર્યો. નાની નાની બાબતોમાં પણ ગરીબ લોકને અડચણ ન પડે એવા ઉપાય યોજવા લાગ્યો. વલોણું કરનારા લોભી નગરવાસિયો પૈસા સાટે છાશ વેચતા હતા તેથી ગરીબોને છાશ સરખી પણ મળી શકતી ન હતી, માટે છાશ વેચવાનો ચાલ તેણે બંધ કરી દીધો. તે સર્વેને એવી રીતે સમજાવીને વાત કરતો કે, એની વાણી અમૃત જેવી લાગતી હતી.

વસ્તુપાળ પોતે સારો વિદ્વાન હતો, કાવ્ય કરી જાણતો હતો, અને કાવ્યકળા પણ જાણતો હતો, તેથી એના આશ્રયે સારા વિદ્વાનો આવીને રહેતા હતા, અને તેમને ઘણું માન આપતો હતો. સ્તંભતીર્થ નગરીની આસપાસ તેણે સારાં સરોવર ખણાવીને તેની શોભા વધારવા માટે બાગબગીચા

કરાવ્યા હતા. વાવો ચણાવીને પ્રવાસિયોને પાણીથી તૃપ્ત થવા માટે પાણીની પરબો મંડાવી હતી. તે જૈન ધર્મ પાળતો હતો, છતાં પણ સર્વ ધર્મને માન આપતો હતો. વેદધર્મ ઉપર તેને સારી આસ્થા હતી. મતલબ એટલી જ કે તે વિદ્વાન્ હતો તેથી સર્વ શાસ્ત્રતત્વ જાણતો હતો ને જૈનધર્મ તેના કુળમાં ચાલતો આવેલો પળાતો હતો તેથી તેમાં તે વધારે તત્પર રહેતો હતો, તો પણ તે અંધધર્માભિમાની ન હતો. રાજ્યને અને રાજના કારભારિયોને ધર્મ સંબંધી વિષયમાં તટસ્થ રહેવાની અગત્ય છે, એમ તે બરાબર સમજતો હતો. ખંભાતમાં તેણે સારાં સારાં ઘર ચણાવી, તેમાં એક વર્ષ ચાલે એટલો ધાન્યાદિ સામાન પૂરી, વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને તે અર્પણ કરીને એક બ્રહ્મપુરી સ્થાપી હતી. તેથી બ્રાહ્મણો પોતે જેમ સામવેદનું ગાન કરી ધૂમ મચાવી રહેતા હતા તેમ તેમની સ્ત્રિયો વસ્તુપાળનાં વખાણનાં ગીત ગાઇને શેરિયોને ગીતના આલાપની છાયાથી છાઈ નાંખતી હતી. સંન્યાસિયોને નિવાસ કરવાને અર્થે તેણે મઠ બંધાવ્યા હતા. જૈન ધર્મના સાધુઓને અને આર્યાઓ (આરજા)ને માટે પૌશધશાળા (પોશાળ) કરાવી હતી. આ પ્રમાણે તે સન્માર્ગનાં આચરણ કરીને ન્યાયથી પ્રજાને પાળતો હતો, તેથી તેને સર્વે માન આપતા હતા.

સિંધુરાજપુત્ર શંખ

આ સમયે સિંધુરાજપુત્ર શંખ નામે હતો તે ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો. એને કેટલાક સિન્ધ દેશનો રાજા કહે છે; કેટલાક ગોહલવાડનો કહે છે અને વડુવા બંદરનો પણ કહે છે. એનો દેશ ગૂજરાતના રાજાએ જિતી લીધો હતો, તેથી તેની બળતરા એના મનમાં ઘણી હતી. ગોહિલવાડમાં વડવા (વડુઆ) ગામ ઘણું પ્રાચીન ગણાય છે; તે ભાગના રાજ્યકર્ત્તાની તે આગળ રાજધાની હતી અને આ સમયે શંખ ત્યાં રહેતો હતો. પાછળ પૃષ્ઠ ૩૬૩ માં આ વિષે થોડુંક કથન આપ્યું છે, તેનો વિસ્તાર આ સ્થાને આપવાની અગત્ય છે. કીર્ત્તિકૌમુદીમાં શંખને ખંભાત ઉપર ચ્હડી આવવાનું કારણ જણાવ્યું નથી, પણ વસ્તુપાળતેજપાળ સંબંધમાં તે વિસ્તારથી જણાવ્યું છે, તે એવું છે કેઃ—

વસ્તુપાળે જ્યારે ખંભાતમાં પ્રથમ જ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાંના સંભાવિત લોકોએ તેના માનાર્થે જે જે કર્યું તે કશામાં ત્યાંના એક મુસલમાન વ્હાણવટી વેપારિયે ભાગ લીધો નહિ. તેનો વ્યાપાર સર્વ બંદરો સાથે ચાલતો હતો, તેથી, તેની પાસે ઘણું ધન એકઠું થયું હતું. તેમ જ તેને બંદરોના રાજ્યકર્ત્તા સાથે પણ સારો પરિચય થયો હતો. શંખને અને તેને તો સારો

સંબંધ હતો. તેથી તે કોઈની પરવા રાખતો ન હતો. તે ધનમદથી છકેલો હતો. આવી તેની રીત વસ્તુપાળના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેની ઉદ્ધતાઈ મૂકાવવા તેની પાસે એક ભાટ મોકલીને ક્હેવરાવ્યું કે, રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે અહિંના બધા શાહુકારો મને મળવાને આવે છે અને તમે કેમ આવતા નથી? તેના ઉત્તરમાં તેણે ક્હેવરાવ્યું કે પ્રથમથી જ હું કોઈ અધિકારીને ત્યાં મળવા જતો નથી, અને તેમ કરવાની મારા ઘરની રીતિ નથી. અધિકારિયો ઉલટા મને મળવા આવે છે, અને તે પ્રમાણે તમે મને મળવા આવ્યા નથી એની મને નવાઈ લાગે છે, કેમકે હું તો સ્થાનપતિ છું. મારામાં તમારાથી કાંઈ ન્યૂન નથી. તમારે કાંઈ જોઇતું હોય તો સુખેથી મંગાવો, હું મોકલીશ. આવાં વચન તેણે ક્હેવરાવ્યાં, તેથી વસ્તુપાળને રોષ ચ્હડ્યો અને તેને ફરીને ક્હેવરાવ્યું કે, તમે તમારી યોગ્યતા પ્રમાણે વર્ત્તો, નહિ તો તમારા દુર્વિનયને માટે મારે તમારૂં શાસન કરવું પડશે.

પેલા **મુસલમાન** વ્યાપારિયે આનો કાંઈ પ્રત્યુત્તર ક્હાવ્યો નહિ. પણ **શંખને** આ વર્ત્તમાન તેણે ક્હાવીને સૂચવ્યું કે **વસ્તુપાળ** નક્કી મારૂં અપમાન કરશે, માટે હવે મારે કેમ કરવું? **શંખના** બળ વિષે એમ કહેવાય છે કે, તે ખેરના લાકડાનું જાડું મુશળ (સાંબેલું) પચાસ વાંસની વચ્ચે બાંધી ઘાલ્યું હોય તો પણ તે તરવારના માત્ર એક જ ઘાથી કાપી નાંખતો હતો એવો તે અતિ બળિયો હતો. તેનું ઘણું સૈન્ય હોવાથી તે **સાહ**ણ–સમુદ્ર કહેવાતો હતો. પોતાના મળતિયાને આ પ્રમાણે દબાણ થતું જાણીને તેણે વસ્તુપાળને ક્હાવ્યું કે તમારા નગરમાં રહે છે તે **સદીક** મારો મિત્ર થાય છે અને અમારો જ વ્હાણવટી છે, તેને તમારે હું છતાં કનડગત કરવી નહિ. આવું સાંભળીને વસ્તુપાળને વધારે ક્રોધ ચ્હડ્યો અને તેને ક્હેવરાવ્યું કે સ્મશાનનાં ભૂતડાંથી પણ હું ડરતો નથી, માટે જો તમારે અમારી સાથે વિગ્રહ કરવો હોય તો સુખેથી સેના લઇને આવજો. શંખે સેનાની તૈયારી કરવા માંડી, એવું જાણીને વસ્તુપાળે પણ ધોળકેથી લડવૈયા બોલાવ્યા, અને બધા પ્રકારની તૈયારી કરવા માંડી.

અહિંથી હવે **કીર્ત્તિકૌમુદીના** કર્ત્તા **સોમેશ્વરનું** કથન મળતું આવે છે.

દેવગઢના સિંઘણની સેના જ્યારે ચ્હડી આવી હતી, ત્યારે ૪ **મારવાડી** રાજા પણ **લવણપ્રસાદની** પંઠે આવ્યા હતા. અને **લાટ** તથા **ગોધરાના** માંડલીક રાજાઓને ફોડ્યા હતા, પણ તેઓના ઉપર **લવણપ્રસાદે** ધસારો કરી હરાવ્યા હતા; આમ છતાં પણ, દેહધારીને જેમ છ* પ્રકારના વિકારો પજવે છે,

* (૧ કામ, ૨ ક્રોધ, ૩ લોભ, ૪ મદ, ૫ મત્સર, અને ૬ મોહ; અથવા ૧ અસ્તિ, ૨ વર્દ્ધતે, ૩ જાયતે, ૪ અપક્ષીયતે, ૫ વિપરિણયતે, અને ૬ વિનશ્યતિ.)

તેવા આ ૭ રાજાઓને ગણીને તેઓ સર્વેને જિતવા માટે તે નૃપવીરે ફરીને યોગ કર્યો. એ સંધિનો લાગ લઇને સિન્ધુરાજ પુત્ર શંખ જે ગર્વથી આખા વિશ્વને તૃણ સમાન માનતો હતો તેણે વસ્તુપાળની પાસે એક પ્રણિધિ મોકલ્યો. ચુલુક ભૂપતિનો આ અમાત્ય, ભયનો સમય હોય તો પણ તેમાં તે નિરાકુલ રહી શકતો હતો તેની પાસે તે પ્રણિધિ આવ્યો, પ્રણામ કર્યા અને પછી વિનયને લીધે જેમાં મદ ગુપ્ત રહેલો છે એવી વાણી વદવા લાગ્યો: સમરભૂમિમાં સુભટોએ ફેંકેલા શસ્ત્રઅસ્ત્રનો પ્રહાર અમારા સ્વામી વિના બીજા કોણ ઝીલી શકે; કેમકે આ ભુવનમાં નિરાશ્રય લોકોનું શરણ અમારા સ્વામી સરખા વિના બીજું કોણ થઈ શકે એમ છે? અથવા બીજા અર્થમાં કહું તો સુભટોએ છોડી દીધેલાં શસ્ત્રઅસ્ત્ર જે નિરાશ્રય થઈ પડે છે તેને ધારણ કરવાને શરણું આપવા માટે અમારા સ્વામી શંખ સરખા વિના બીજા ઓછા જ આ જગતમાં છે. સિંધણની સાથે લડતાં અમારા શંખનું લશ્કર નાશ પામ્યું હતું તો પણ જેને ઘણા યાદવોએ મહા શ્રમથી ઝાલી લીધો હતો તથાપિ તેમના તથા બીજાના હૃદયમાં પોતાના ગુણને લીધે તે વિશ્રાંતિ પામ્યો હતો.

યાદવોમાં સિંહ રૂપ સિંઘણે એ શંખને જોતાં વાંત જ તેના બંધનમાંથી તેને મુક્ત કરાવ્યો ને તેને પોતાની બાથમાં લઇને ભેટી પડ્યો. ગુણી ક્યાં પ્રતિષ્ઠા નથી પામતા? સર્વત્ર પામે છે. એમનામાં સારા ગુણ હોવાથી જ સિંઘણે આ પ્રમાણે એમને માન આપ્યું છે. વળી એ કેવી માતાના પુત્ર છે તે તમે જાણો છો? સિંઘણની સેના સાથેના ભયંકર યુદ્ધમાં તે યાદવોના હાથમાં પકડાઈ ગયો અને હવણાં જણાવ્યા પ્રમાણે સિંઘણે તેને છોડી મૂક્યો, એટલું જ નહિ પણ ઉલટો તેમને તે ભેટ્યો, તેથી શત્રુનું આવું બળ અને તે સાથે વળી આવો તેમનો ન્યાય જોઇને તે માતાના મનમાં જેટલી લજ્જા ઉત્પન્ન થઈ તે, કેદમાં પકડાયો તેની માઠી ખબર સાંભળી હતી ત્યારે તેને તેટલી બધી થઈ નહતી. આવી માતાનો, આવો કુળદીપકપુત્ર શંખ જે પોતાના કુળમાં દીપક જેવો, અને જે સંકટમાં પણ પોતાનો કુળધર્મ છોડતો નથી એવો છે માટે હે મંત્રીશિરોમણિ![1] એમણે જે મારી સાથે કહાવ્યું છે તે તમારા હિતનું વચન છે, તે હું મારા મુખ દ્વારા નિવેદન કરૂં છું, તે સાંભળ:—

૧ પંડિત જ્યેષ્ઠારામ પાસેથી અમને એક હસ્તલિખિત જૂની પ્રતિ મળી છે, તેના અક્ષર જોતાં તે ઘણી પ્રાચીન છે, પણ ખેદકારક વાત એ છે કે તે અપૂર્ણ હોતાં માત્ર ચાર સર્ગ છે. તેમાં:—

શૃણુ તન્મંત્રિશિરોમણે સ્વપથ્યં । એમ પાઠ છે, અને છાપેલી પ્રતિમાં “મંત્રીમણે” છે જુઓ સર્ગ ૪, શ્લોક ૭૨.

આપ સરખા બુદ્ધિશાળી મંત્રી હોવાને લીધે, શ્રી લવણપ્રસાદના કુંવર, સત્ય માર્ગ વિષમ હોય તો પણ તેમાં સ્ખલન પામતા નથી, કેમકે, આપ તેના કરનું અવલંબન કરીને પગલેપગલે તેને આશ્રય આપો છો. આપ છએ ગુણમાં કુશળ છો, એમ હું જાણું છું, તો પણ આપને આટલી બધી ધીરજ ક્યાંથી આવી છે? કેમકે આપના સ્વામીને કષ્ટ પડતાં છતાં પણ આપ એકલા નિઃશંકપણે અધિકાર ચલાવ્યાં કરો છો. આ નગર અમારા બાપના ભોગવટાનું છે, એ વાત આપ પણ જાણો છો, તો અમે અમારો માલ પાછો લેવા આવ્યા છિયે; આપ સમજુ છો માટે આ નગર (ખંભાત) આપ અમને અર્પણ કરી દ્યો. જો તમારા મનમાં નિશ્ચય હોય અને આ નગર ઉપર અધિકાર ચલાવવાની વાસના હોય તો તુરત આવીને અમને નમી પડો, એટલે અમારી પ્રસન્નતા થઈ તો પછી અધિકારની મુદ્રા તમારાથી દૂર રહેશે નહિ, નહિ તો પછી અમે અમારા નગરમાં કોઈ બીજો અધિકારી સ્થાપીશું. પણ જો તમે અમને ભજશો તો તમારી પાસે હવણાં જે અધિકારમુદ્રા છે તે સ્થિર રહેશે. કારણ કે જેનામાં પ્રભુત્વ છે તેને ગુણ પ્રિય હોય છે, અને તમે ગુણી છો તો પછી તમારાથી અમે છેટા નથી. પણ જો આ પ્રમાણે કરવાની તમારી ઇચ્છા ન હોય અને કોઈ બીજી રીતે કરવાની ધારણા હોય તો તે પણ અમને પ્રિયકર થઈ પડશે, કારણ કે ગમે તેવો પણ અસાધ્ય વિરોધ સિદ્ધ કરવાને અમારો આ ખડ્‌ગદંડ સદા જાગૃત છે. ખોટા ગર્વમાં તણાઈને જે માગણી કરનારો પ્રભુને અન્યથા કરે છે તો તેના એવા અઘટિત કાર્યથી કોપેલા પ્રભુ તેને દંડ દે છે, અને છેવટે તેને પોતાના જીવ સહિત લક્ષ્મી આપી દેવી પડે છે.

પ્રણિધિનાં આવા પ્રકારનાં વચનથી તેને દુઃખ તો થયું, તો પણ તેણે પોતાનો મનોવિકાર પ્રકટ કર્યો નહિ, કેમકે પવનથી ઉડેલા રજ વડે ગંગાનો પ્રવાહ મલિન થતો નથી. અને ઉપર પ્રમાણે બોલતાં પ્રણિધિને જગત્‌બંધુ વસ્તુપાલ સચિવે કહ્યું કે, તમારા સ્વામીનું તમે ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું તે કોને ચમત્કારી ન લાગે? પણ ખરી વાત છે, કેમકે, દાવાનળ જેવા યાદવરાજાએ સૂર્ય જેવા સિંધુરાજના પુત્ર(શંખ)ના દુઃસહ તેજે કરી સૂકેલા અંગવાળા મહાન્ વૃક્ષ જેવા લક્ષ્મદેવને વિના શ્રમે બાળી નાંખ્યો. યુદ્ધમાં અતિ પ્રીતિવાળા અમારા સ્વામી વીરધવળના બળ વિષેની વાયકા, સ્તુતિનો કોલાહલ કરતી જવાન સ્ત્રિયોના શબ્દો દ્વારા, મૃત્યુલોકના બીજા સુભટોના કર્ણમાર્ગે પ્હોંચી જાય છે, એમ છતાં પણ તે તમારા સ્વામીના સાંભળવામાં આવી ન હોય એમ ન બને. જે નગર અશ્વસૈન્યની સાહાયતા છતાં પણ

અમારા નૃપસિંહે સિંહની[1] પાસેથી વિગ્રહ કરીને લીધેલું છે તેમ છતાં તે ફરીને પાછું લેવાની માગણી કરે છે તેથી મને તો એમ સમજાય છે કે એમની મતિ વિપરીત થઈ છે. મારો સ્વામી ઘણા રાજાની સાથે લડવાને અસમર્થ છે એમ તમારો રાજા માને છે, એ વાત મિથ્યા છે; એઓ તો બધાંને પ્હોંચી વળવાને પૂરેપૂરા સમર્થ છે. તેમ છતાં પણ, જે દૃઢ નિશ્ચયવાળા વીરપુરૂષ હોય છે તેમને ક્રિયા કરવામાં દેવ પણ સહાય થાય છે. તટ ઉપર બેઠેલા બકની ચેષ્ટા અને સિદ્ધેશ્વર પાસેનું યુદ્ધ શું એણે નથી જોયું? કે જેથી તે મનસ્વી અમારા વીરધવળની પૃથ્વી રમત કરતાં લેવા ઇચ્છે છે? બાપની મતા લેવા દીકરો યોગ્ય છે, એવો વ્યવહાર અન્ય પુરૂષોમાં ઉચિત છે, પણ બીજાની સંપત્તિની લાલચ રાખનારા રાજાઓ માટે તો ખડ્ગદંડ એજ ખરો વ્યવહાર છે. માટે તમે તમારા સ્વામી પાસે જાઓ અને મારા વચન પ્રમાણે તેને કહો. તે સાથે વળી એમ પણ કહેજો કે દેવ! તમે બધું જાણો છો, માટે આવો જે ગર્વ રાખો છો તે મૂકી દ્યો, નહિ તો હું તમારી સામો લડવાને તૈયાર છું. એટલે તમારે હવે જે કરવું હોય તે વિચારીને ભલે કરજો.

સચિવમાં ઇન્દ્ર સરખા વસ્તુપાલનું આવું વચન સાંભળીને ક્રોધાયમાન્ થઇને તે પ્રણિધિ ફરીને કઠોર વચન બોલ્યો કે, અરેરે મદમંદમતિ! આવું તે તમે શું બોલો છો? મારા દેવનો નિયમ તમે જાણ્યો નથી. તમારી સાથે શસ્ત્ર ધારણ કરવામાં અમારો સ્વામી લજવાય છે; જેણે એકલાએ રણભૂમિમાં ધટ્ટસેનાવાળા સિંઘણની અવગણના કરી છે એવાના બળ વિષેનો વિચાર તમારા ખ્યાલમાં લાવીને તમે નીતિના જાણ છો માટે આવું મિથ્યા અભિમાન મૂકી દ્યો, અને આ કવચ ઉતારી નાંખો.

આ પ્રમાણે વસ્તુપાલને કહીને તે પ્રણિધિ ત્યાંથી ચાલ્યો, અને પોતાના સ્વામીને આવીને મળ્યો. તે બુદ્ધિમાન્ પ્રણિધિયે તેને વસ્તુપાળનો નિશ્ચય આપની સામે યુદ્ધ કરવાનો ખરેખરો છે, એમ સર્વે વૃત્તાન્ત નિવેદન કરીને કહ્યું. તે સાંભળીને પવનથી જેમ સિંધુ ઉછળે તેમ સિંધુરાજપુત્ર ઉછળ્યો. વનને બાળી નાંખવાને અગ્નિ જેમ પવનથી પ્હોંચી વળે છે તેવી દશા શત્રુની કરવા માટે અગ્નિ રૂપ શંખે તેના સામી કૂચ કરી પ્હોંચી જવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. કલ્પનો અંત આવવાને સમયે ક્રોધાયમાન્ થયલા શંભુ કાળની સાથે મળીને જેમ ભયંકર દેખાય તેમ કોપાવિષ્ટ થયલો સિંધુરાજપુત્ર પોતાના હાથમાં કરપાળ (ખડ્ગ) ધારણ કરવાથી કાળકંત્રાણ જેવા ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. યુગના અન્તસમયે મહાદેવના નેત્રમાંથી

૧ સંગ્રામસિંહ-શંખ.

અગ્નિ વ્હેતો દેખાય એમ એના કપાળે ભૃકુટીની ઘટના એવી થઈ કે તેથી જાણે એની આંખમાંથી અગ્નિ ખરતો હોય એમ અધિક દીસવા લાગી. મલકતા મુખવાળો અને વિષ્ણુ સમાન કાન્તિવાળો શંખ ક્રોધે કરી શ્વેત વિજળી સહવર્ત્તમાન મેઘના જેવો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. ઘોડાની ખરીથી ઉડતા રજકણે કરીને છવાયલા પટલ રૂપ વાદળથી અકાળ સમયે રાજહંસોને વર્ષા ઋતુનો ભાસ કરાવતો હોયની તેવી રીતે તેણે કૂચ કરી. કેતુપત્રમય છત્રથી છવાયલી તેની સેના તેના હાથમાં રહેલી જયશ્રીની જાણે ચાલતી બગીચાની લેખા ન હોય એવી દીસતી હતી. મોટા આટોપવાળો તે તરતમાં વટકૂપ-સરના તટ ઉપર આવીને પડ્યો, અને વાદિત્રના ઘોષ થવા લાગ્યા, તેથી શત્રુના આગમનની સૂચના મળી ગઈ.

વાદિત્રના ઘોષ વસ્તુપાળના કાન પાસે આવતાં તેની વક્ર ભૃકુ-ટીની રચના એવી થઈ કે તે તેની સાથે જતો ન હોય એવો દેખાયો. પણ મંત્રિયે ગંભીરતાથી પોતાનો તે ભાવ બતાવ્યો નહિ, તથાપિ તેનો એ ભાવ ખડાં થયલાં તેનાં શિરોરૂહ(રોમાંચ)થી દેખાઈ આવતો હતો. સંગ્રામમાં પ્રવેશ કરતાં અનિવાર્ય અને જેનું સૈન્ય સજ્જ છે એવો શંખ તૂટેલા બંધનવાળા હાથીની પેઠે ધીરે ધીરે સંચરવા લાગ્યો. ચૌલુક્ય રાજાનો તે અમાત્ય શત્રુનું સૈન્ય આવતું હતું એટલામાં ત્રાસયુક્ત ચિત્તથી પોતાની સેના ગોઠવવા મંડી પડ્યો. ચંદન, અગરૂ, કપૂર, કસ્તુરી અને કુસુમની માળાઓ ધીર પુરુષોએ સ્વર્ગની અપ્સરા સાથે મળવાની ઇચ્છાથી ધારણ કરી ન હોય એમ તેઓ મરણિયા થઇને કેસરિયાં કરીને રહ્યા. આ પ્રસંગે, યુદ્ધના આરંભમાં ઉત્પન્ન થતી સત્વની ઉછળતી સંપત્તિનું કવચ એ અમાત્યના શરીરમાં સમાઈ રહેતું નહતું. અશ્વરાજના પુત્ર(વસ્તુપાલ)નો ઘોડો પોતાના જમણા પગની ખરીથી ધરતી ખણતો જય થવાનું ભવિષ્ય સૂચવતો હતો, એવા ઘોડા ઉપર તેણે વેગથી પલાણ નાંખ્યું. વીરનૃપ એવો જે વીરધવળ પોતાનો સ્વામી તેની મુદ્રા તે સદા કરમાં ધારણ કરે છે તો પણ, તેજ સમયે વીરશૂદ્રકની[1] મુદ્રા તેણે પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરી. ભુવન-

[1] મૃચ્છકટિક નાટકની પ્રસ્તાવનામાં જુઓ, शूद्रकोग्नौ जुहाव એમ એક પ્રતિમાં છે અને બીજીમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा, शर्व्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ॥
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा ।
लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥ १ ॥

પાળ આદિ સુભટો સેનાને મોખરે હતા, તો પણ પુરવાસિયોએ વસ્તુપાળને તેની શૂરવીરતાથી અગ્રેસર ગણ્યો. વીર પુરુષોમાં મુકુટમણિ આ વસ્તુપાળ **શંખની** સેનાના અગ્ર ભાગે, રણસંગ્રામના સ્થળની મધ્યમાં, અને રત્નાકરની પારે જઇને

ઋગ્વેદ, સામવેદ, ગણિતશાસ્ત્ર, કામવિદ્યા, વૈશ્યવિદ્યા અને **હસ્તિવિદ્યા** જાણનાર, **શિવની** કૃપાથી જ્ઞાનચક્ષુ મેળવનાર **શૂદ્રક** રાજાએ પોતાના પુત્રને રાજ્ય આપી અને ઉન્નતિકારક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી એક સો વર્ષ ને દશ દિવસનું આયુષ્ય અર્પણ કરી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તો આપણે હવે યુદ્ધયજ્ઞમાં પ્રવેશ કરવો છે, એમ સચિવે ચિંતવ્યું.

વીરશૂદ્રક એ એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. **ચતુર્વિંશતી** પ્રબંધમાં **સાતવાહનનો** પ્રબંધ છે તેમાં એની વાત છેઃ–

પ્રતિષ્ઠાન (પૈંઠણ) નગરમાં **સાતવાહનના** સમયમાં ૫૦ **વીર** નગરમાં રહેતા હતા અને ૫૦ બ્હાર રહેતા હતા. ત્યાં એક બ્રાહ્મણનો દીકરો **શૂદ્રક** નામે રહેતો હતો તે મહા મદોદ્ધત હતો. તેનું વય ૧૨ વર્ષનું હતું. તેણે બાવન હાથની એક શિલા ઉપાડતાં વીરોને જોયા, તે કોઈ ચાર આંગળ, કોઈ છ આંગળ, અને કોઈ આઠ આંગળ ઉંચી કરી શકતા હતા તે જોઇને આ **શૂદ્રકે** શિલાને ઉંચે ઉછાળી અને વીરોને કહ્યું કે એ નીચે પડે એટલામાં તમે ઝાલી લ્યો; પણ તે તો એમ કહેવા લાગ્યા કે એ શિલા પડતાં પ્હેલાં અમે ચગદાઇ મરિયે નહિ એમ કરો. શિલા નીચે પડવા પ્હેલાં **શૂદ્રકે** એવો પ્રહાર કરયો કે તેના ત્રણ કકડા થઈ ગયા.

તેમણે **માયાસુર** નામના અસુરનું માથું **ગોદાવરીના** પુરમાં જઇને કાપી લાવીને રાજા આગળ રજુ કર્યું હતું. આ અસુરના માથાએ ગાણાથી રીઝવીને રાણીનું હરણ કર્યું, તેનો અપવાદ **શૂદ્રક** ઉપર આવતાં **સાતવાહને** તેને શૂળિયે ચ્હડાવવાની આજ્ઞા કરી. છેવટે રાણી જ્યાં હોય ત્યાંથી લઈ આવવાના કરારે તેને છોડયો. તે પોતાના બે કૂતરા સાનમાં મૂકીને રાણીને ખોળવા નીકળ્યો. **માયાસુરનો** પત્તો લાગ્યો નહિ, એટલે ચિતા સળગાવી બળી મરવાને તૈયાર થયો, તેની પેલા દેવતાધિષ્ઠિત કૂતરાને ખબર પડી, એટલે તેઓ તેની પાસે આવી પ્હોંચ્યા. પછી તેઓ જે માર્ગે તેને દોરી ગયા તે માર્ગે તે **કોલ્લાહપુર** ગયો; ત્યાં મહાલક્ષ્મીનું મંદિર હતું તેની આરાધના કરી પ્રસન્નતા મેળવી. દેવતાઓને રીઝવવા હોમ કરયો તેમાં ભંગાણ પાડવા **માયાસુરે** પોતાના ભાઈ **કોલ્લાસુરને** મોકલ્યો, તે સેના લઈ આવ્યો. **શૂદ્રક** આ લડાઇમાં મરાયો તે જોઈ દેવતા અસુરોની સાથે લડ્યા ને **કોલ્લાસુરને** હણ્યો ને **શૂદ્રકને** સજીવન કરી **મહાર્ણવને** તીરે મૂકયો; અહિં વડના ઝાડે ઊંધે મસ્તકે ટાંગેલો તેણે એક અસુર જોયો, તે **માયાસુરનો** ન્હાનો ભાઈ થતો હતો. તેણે **માયાસુરને** બોધ કરીને રાણીને પાછી મોકલવા બહુ બહુ સમજાવ્યો, તેથી તેની આવી દશા કરી હતી તે વાત **શૂદ્રકને** તેણે કહી સંભળાવી. **શૂદ્રકે** તેને છોડ્યો અને તેની સાથે દેવતાગણ સહિત **માયાસુરને** સ્થાને ગયો. તેણે પોતાના સ્થાનની આસપાસ અગ્નિનો કોટ કરયો હતો તેમાં પેઠા. ત્યાં મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં **માયાસુરને શૂદ્રકે** હણ્યો અને ઘંટાવલંબિ વિમાનમાં બેશી રાણીને લઇને પૈંઠણમાં આવ્યો, તેથી **સાતવાહન** રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો.

ઊભો રહ્યો. યુદ્ધનો **સ**મય પાસે આવતાં પણ **સ**ચિવોત્તમે ભાષણથી પોતાના શૌર્યનો પ્રકાશ ન કર્યો, કારણ કે એના જેવા પુરુષો તો માત્ર ક્રિયાસાર એટલે કે બોલવા કરતાં કરી બતાવીને પોતાનું બળ પ્રકટ કરનારા હોય છે. પ્રપુ-

આવા પરાક્રમી વીર **શૂદ્ર**કની મૂર્તિ એવું જ પરાક્રમ કરવાને માટે **વસ્તુપાળે** પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરી.

શાલિવાહન, **શા**લવાહન, **સા**લવાહણ, **સા**લવાહન, **સા**લાહણ, **સા**તવાહન અને **હાલે** એવાં જૂદાં જૂદાં નામ ફેરફારથી થઈ ગયલાં જૂદાં જૂદાં પુસ્તકોમાં જોવામાં આવે છે.

પ્રબંધચિન્તામણી અંતર્ગત **શા**લીવાહન**પ્ર**બંધમાં **શૂ**દ્રકની કથામાં નીચે પ્રમાણે પાઠફેર જોવામાં આવે છે:—

શાલિવાહન રાજા, દક્ષિણ ખંડ માંહેલા **મ**હારાષ્ટ્ર દેશમાં **પ્ર**તિષ્ઠાન (પૈઠણ) નામના પુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેની ઉત્પત્તિ એવી છે કે, **પ્ર**તિષ્ઠાન નગરમાં કોઈ બે પ્રવાસિયો પોતાની **સુ**રૂપા નામની વિધવા બ્હેન સહિત આવીને કુંભારને ત્યાં ઉતર્યા હતા. ગોદાવરી નદી માંહેલા **ના**ગહ્રદ ભણી તે વિધવા સ્ત્રી પાણી ભરવા ગઈ તેવામાં **ના**ગહ્રદમાંથી **ના**ગરાજ બ્હાર આવ્યો. તેણે તે સ્ત્રીની સુંદરતા જોઇને કામવશ થઇને **સુ**રૂપા વિધવાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેનો સંગ કર્યો, તેથી ગર્ભ રહ્યો. એટલે તેના ભાઈ તેને કુંભારને ત્યાં જ મૂકીને જતા રહ્યા. સમય થતાં પેલી વિધવાને મહાપ્રતાપી તેજસ્વી પુત્ર પ્રસવ્યો, તે કુંભારને ત્યાં ઉછરી મ્હોટો થયો. કુંભારના ધંધામાં નિપુણ થતાં માટીના હાથી, ઘોડા, મનુષ્ય આદિ ઘડવા લાગ્યો, અને તે **સા**તવાહનના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. ઉજ્જણના **વિક્ર**માર્ક રાજાને કોઈ જોશિયે એમ કહ્યું કે આપણું ચક્રવર્ત્તિ રાજ્ય **સા**તવાહન લઈ લે એવો યોગ છે. આ ઉપરથી **વિક્ર**મ તેની ઉપર ચ્હડી ગયો, અને તેનું ઘર ઘેરી લીધું. આવો મામલો જોઈ તેની માએ **ના**ગરાજનું સ્મરણ કરતાં તે હાજર થઈ ગયો, અને અમૃતકુંભ અને મહાશક્તિ તેને આપતાં માટીનું સૈન્ય ઘડેલું હતું તેને અમૃત છાંટતાં તે સજીવન થયું; એટલે શક્તિની સહાયતાથી તે **વિક્ર**મની પછવાડે થયો અને તેની ઘણી સેના મારી નાંખી, તેને હઠાવતો **તા**પીના કિનારા સુધી લઈ આવ્યો. **વિક્ર**મે હારીને આ સ્થાને તેની સાથે સંધિ કરચો, તેમાં એવો કરાર કરયો કે **તા**પીની દક્ષિણના દેશમાં **સા**તવાહનનું રાજ્ય પ્રવર્ત્તે અને ઉત્તર ભણી **વિક્ર**મનું ચાલે.

સાતવાહન આવો કરાર કરી **પ્ર**તિષ્ઠાન પાછો આવ્યો અને ત્યાં રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો તથા પોતાનો સંવત્સર પણ પ્રવર્ત્તાવ્યો. આ રાજાના સમયમાં પૈઠણમાં એક બ્રાહ્મણનો **શૂ**દ્રક નામનો પુત્ર ઘણો બળવાન્ હતો. તે પાષાણના કડકા હાથમાં લઇને તે ચોળીને લોટ કરી નાંખતો. આવા તેના બળની વાત **શા**લિવાહનને કાને પડતાં તેણે તેને બોલાવીને નગરનો કોટવાળ બનાવ્યો.

આ સમયે **મા**યાસુર કરીને એક **દૈત્ય વા**મમાર્ગી હતો. તેણે જગત્‌ના **સ**મસ્ત સુખની પ્રાપ્તિ કરી લેવાને **તા**મસી દેવીનું આરાધન કરવાની ઇચ્છા કરી. **વા**મમાર્ગના ગ્રંથોના અભિપ્રાય પ્રમાણે મંત્રસિદ્ધિ કરવા **પ**દ્મિની સ્ત્રી જોઇયે, તેથી તેનો શોધ

લ્લિત થયલા મુખવાળા આ સચિવને યુદ્ધને માટે તૈયાર ઊભેલો જોઇને, રણરસમાં પ્રતિષ્ઠાવાળા **શંખે** હાથમાં કરપાળ ફેરવ્યો. **વસ્તુપાળ** યુદ્ધમાં સામો ઉભો હતો તેથી કરીને **શંખ** નગરીમાં પ્રવેશ કરી શક્યો નહિ. જેમ રોષથી રૂદ્ર બનેલો **શનિગ્રહ** દશરથ[1] રાજા હોતાં **રોહિણી** નક્ષત્ર(શકટના આકારનું પાંચ તારાનું જૂથ)માં પ્રવેશ કરી શક્યો નથી, તેમ **વસ્તુપાળની** સેનાના ચાલવાથી ઊડેલો રેણુનો સમૂહ ઉગતા પ્રતાપરૂપી અગ્નિના ધૂમાડાના ગોટા ન હોય એમ જણાવા લાગ્યો. તે ધૂળ રૂપી અંધારાના ઉદયમાં છવાયલો, **વીરધવળનો** પ્રતાપ મંત્રીના મુખપ્રકાશથી પ્રકટ થતો જણાયો. **શંખનું** સૈન્ય બોહોળું હતું, તો પણ, તેના થકી મંત્રીને ક્ષોભ થયો નહિ, કારણ કે, જેઓનું મન રણના આરંભમાં રહેલું હોય છે તેઓની સંખ્યા થોડી હોય તો પણ આપણે ઘણા છિયે એમ તેઓ માની લે છે.

પોતાનું અદ્વૈત–અદ્વિતિયપણું–કરવાને રણમાં ઊભેલા તે ધીર **શંખની** સાથે વાદ કરે એવો સભાસમર્થ જો કોઈ હોય તો તે એક આ મંત્રી જ

કરવા લાગ્યો. **પૈંઠણમાં શાલિવાહનની** રાણી **ચંદ્રલેખા પદ્મિની** છે એમ જાણતાં તેનું હરણ કરવા તે ત્યાં આવ્યો; અને વ્યંઢલનું રૂપ ધારણ કરીને **ચંદ્રલેખાના** અંતઃપુરમાં નોકર રહ્યો. રાણીને ગાયનનો શોખ હતો એ વાત જાણવાથી તેણે ગાયનના છંદમાં રાણીને ફસાવી અને એક વાર લાગ આવ્યો, એટલે રાજાની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ મધ્ય રાત્રિયે તેને બાથમાં ઘાલીને લઈ ચાલ્યો. પર્વતની એક ગુફા ધારી મૂકી હતી ત્યાં યજ્ઞ-કુંડ રચી રાખ્યો હતો તેની સામા એક ઝાડને થડે તેને નગ્ન બાંધી. શાલ્મલિ વૃક્ષની ડાળિયે પોતાના પગના અંગુઠા ભેરવી ઉંધે મસ્તકે કુંડ ઉપર ટિંગળાઇને અપૂર્વ મંત્રનો તે જપ કરવા લાગ્યો.

આણીમગ **પૈંઠણમાં** હાહાકાર વર્ત્તાઈ ગયો. રાણીનું હરણ કરી જનારને પકડી રાણીને લઈ આવે તેને અર્ધું રાજ્ય આપવાની દાંડી પીટાઈ. **શૂદ્રક** વિના બીજો કોઈ આ કામ કરવા તત્પર થયો નહિ. પોતાના બે કૂતરા લઇને તે ચાલ્યો. ફરતો ફરતો કોલ્લાહપુરમાં આવ્યો અને **મહાલક્ષ્મી** દેવીનું આરાધન કરવા બેઠો. દેવિયે પ્રસન્ન થઈ એક ખડ્ગ આપ્યો અને દૈત્યની જગ્યા બતાવી. રસ્તામાં **માયાસુરનો** ઓરમાઈ ભાઈ મળ્યો તે **શૂદ્રકને** પર્વતની ગુફા બતાવીને જતો રહ્યો. **શૂદ્રકે** બધો બનાવ જોઈ લીધો અને ટિંગાઈ રહેલા **માયાસુરનો** તિરસ્કાર કરી તેનું માથું ખડ્ગ વડે કાપી નાંખ્યું. તે અગ્નિકુંડમાં પડતાં તે દિવસ પૂર્ણાહુતિનો હતો, તેથી **વામમાર્ગની** દેવી પણ પ્રસન્ન થઈ. રાણીને વૃક્ષથી છોડીને પાછી લઈ આવ્યો અને રાજાને સોંપી.

૧ **રોહિણી** નક્ષત્ર, શકટ–ગાડાના આકારનું પાંચ તારાનું જૂથ છે. તેને ભેદીને જો **શનિશ્ચર** ગ્રહ આરપાર જાય તો દુકાળ પડે એમ કહેવાય છે. **દશરથ** રાજાને કહેવામાં આવ્યું કે **શનિશ્ચર** શકટભેદ કરનાર છે, તે ઉપરથી તેણે **શનિશ્ચરની** સાથે યુદ્ધ કર્યું અને તેને હરાવીને કરાર કરી લીધો કે તેણે કોઈ દિવસ પણ શકટભેદ કરવો નહિ.

હતો-અથવા બીજી રીતે કહિયે તો આત્માનું અદ્વૈત કરવાને સભાસમર્થ એવો આ સચિવ એકલો જ **સ્યાદ્‌વાદી-જૈન** મત પ્રમાણે **સ્યાદ્‌વાદ** જાણનાર હતો.

બન્ને સેનાનો સંયોગ થતાં એવો કોઈ ઘટ્ટ ધ્વનિ થયો કે, જેની આગળ સમુદ્રનો મહા ધ્વનિ પણ મંદ થઈ પડ્યો. બંને ભણીની સેનાના કોપના આટોપવાળા સુભટોએ ધનુષ્યો નીચે નમાવ્યાં અને ભ્રૂકુટિયો ઉંચે ચડાવી. કાણ્ડ—બાણનો ધનુષ્યની પણછ સાથે સંધિ (સંયોગ) થયો, પણ વીરપ્રકાણ્ડ ઉત્તમ વીર પુરૂષોનો તો પરસ્પર વિગ્રહ થયો. પિશુન—ચુગલીખોર જેમ એકને કાને લાગીને બીજાના જીવિતનો ઘાત કરે છે, તેમ બાણ, વીરને કાને લાગીને બીજાઓના જીવિતનો વ્યય કરતાં હતાં. યુદ્ધ રૂપી મહાતીર્થમાં પણછ-માંથી છૂટેલાં બાણ શત્રુના અસ્ત્રને તોડી નાંખીને પરપુરૂષ એટલે શત્રુઓના અંગમાં લીન થઈ ગયાં. અથવા બીજા પ્રકારે કહિયે તો—મહાતીર્થમાં વસતા શિખા વિનાના અને ત્રણ ગુણથી મુક્ત થયેલા સંન્યાસિયો સૂર્યમંડળને ભેદીને પરપુરૂષ—પરમાત્મા વિષે લીન થાય છે. બાણો ભાથાને છોડી દઈ ચાપને પ્રાપ્ત થયાં, કેમકે સપક્ષ(પીછાંવાળો—પક્ષવાળા)નું એવું લક્ષણ છે કે સંકટ વેળાએ પાસે હાજર રહેવું. શત્રુનું વક્ષસ્થળ ચીરીને બાણ આરપાર નીકળી ગયાં, કારણ કે તે નિર્ગુણ એટલે પણછમાંથી છૂટેલાં છે, કેમકે જે નિર્ગુણ હોય તે ધીરના હૃદયમાં ચિરકાળ રહી શકતા નથી. ખડ્ગધારિયોની સાથે ખડ્ગધારિયો થયા, ભાલાવાળા ભાલાવાળા સાથે અડ્યા, યોદ્ધા યોદ્ધા સાથે ભીડ્યા, અને અશ્વારો અશ્વાર સાથે લડવા મંડી ગયા.

મંત્રીશ(**વસ્તુપાળ**)ના હાથમાં આવેલી તરવાર બદ્ધમુષ્ટી (મૂઠબંધ) છતાં પણ જાણે દાનને માટે તત્પર થઈ ન હોય! તેમ ક્ષણ વારમાં તેણે પોતાનો કોશ (મ્યાન) છૂટો મૂકી દીધો—ભાવાર્થ કે લોભિયો માણસ બદ્ધમુષ્ટી છતાં ઉદાર પુરૂષના સંબંધમાં આવી દાન આપવાને તત્પર થતાં પોતાનો કોશ-ભંડાર છૂટો મૂકી દે છે-વ્યય કરી નાંખે છે, તેમ આ ઉદાર મંત્રીના હાથમાં આવેલી મૂઠવાળી તરવારને દાન એટલે શત્રુનું ખંડન કરવાને પોતાના કોશ-મ્યાનમાંથી છૂટી મૂકી દીધી-વસ્તુપાળે લડવાને માટે તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કહાડી. રણભૂમિ જાણે કે, વીરોના કપાઈ પડેલા હાથ અને પગરૂપી કમળે કરી પૂજાઈ હોય, દૂર્વા જેવા કેશવાળા શિરરૂપી ફળે કરી અર્ઘ્ય અપાયલી હોય તેવી ભાસવા લાગી.[૧] વસ્તુપાળ જૈનધર્મી હોવાથી તેણે યુદ્ધ કરવામાં અહિંસા રૂપી વ્રતનો ભંગ કર્યો, તો પણ તેની તે વિષે નિંદા કેમ કરાય? ન કરાય,

૧ અર્ઘસંપુટમાં દ્રો તથા સોપારી આદિ પદાર્થ રાખવામાં આવે છે તેથી અર્ઘ સંપાદન કરાય છે, તેમ અહીં દ્રોને ઠેકાણે કેશ ને ફળને ઠેકાણે શિર, એમ સમજવું.

કારણ કે તેણે પુરૂષવ્રત-યુદ્ધમાં જય પ્રાપ્ત કરી લેવાની પ્રતિજ્ઞા-નો તેવા જ પ્રકારનો નિર્વાહ કર્યો. વળી તે શૂર મંત્રિયે અહિંસાવ્રતના ભંગથી ઉત્પન્ન થયલા માનસિક ખેદને ધોઈ નાંખવાને જાણે શરવૃષ્ટિથી દિવ્ય સ્નાન કર્યું ન હોય એમ બન્યું.-એટલે કે, તીરના પ્રહારથી એ પણ છવાઈ ગયો. પાછળથી પ્રભુભણીથી આપવામાં આવતો ઉત્સાહ, અને આગળ માગધભણીથી આપવામાં આવતું ઉત્તેજન એ બે યોદ્ધાઓના પરાક્રમની વિશેષ વૃદ્ધિનાં કારણ થયાં. ખાસ વસ્તુપાળને ઉદ્દેશીને શંખે મૂકેલાં બાણ તેને ભેદી શક્યાં નહિ, કારણ કે મહાન્ પુરૂષોની રક્ષા માટે કોઈ એક નહિ દેખવામાં આવે તેવો કેડ બાંધીને ઊભો રહેલો હોય છે. શત્રુના ઉપર કૂચ કરતાં, સુભટના રૂધિરની નદીનો દુસ્તર પ્રવાહ વસ્તુપાળની આગળ દુસ્તર થઈ પડ્યો હતો તો પણ તે નહિ થાકતાં આગળ ધપી ગયો.

શંખ જેનું બીજું નામ છે એવા વીર સંગ્રામસિંહે રણમાં રિપુનો સંભવમાં ન આવે એવો આધાર જોઈ, તેમ જ પરપક્ષે આરંભેલો પોતાની સમક્ષ થતો સૈનિકોનો સંહાર જોઈ યુદ્ધમાં તેણે પોતાના જુસ્સાનું મ્હોટું પરાક્રમ પ્રકટ કર્યું. આ સંગ્રામસિંહની[1] ભૃકુટીરૂપી પલ્લવનો વિકાસ પણ શત્રુઓ સહન ન કરી શકે તેવો છે તો પછી તેનો ખડ્ગોલ્લાસ તો કોણ જ સહન કરી શકે? અંક-ખોળામાં જાણે આવી પડતો હોય એવા શંખની સામે જેણે પોતાના જીવિતની અપેક્ષા રાખી નથી એવો ભુવનપાળ[2] નામે ભટ્ટ દેખાવા લાગ્યો. એટલે શંખનો મિત્ર જે સામંત તેણે શત્રુની સેનામાં, આડે આવતાઓને મારીને સેનાના બે વિભાગ પાડી દઇને ખુલ્લા થયલા માર્ગમાં ગુલકુળમાં ઉત્તમ ભૂષણ જેવા ભુવનપાળ ઉપર ધસારો કર્યો. જેની બરાબરી બીજા કોઈ કરી શકે નહિ એવા એ બન્નેનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું, તેમાં એક બીજાનાં શસ્ત્રો કપાઈ ગયાં, એટલે મલ્લની પેઠે કેશાકેશી અને ભુજાભુજી ઉપર આવી ગયા. સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને અનિમેષપણું પ્રાપ્ત થયલું હોય છે, એટલે તેમની આંખો કદિ પણ ઉઘાડમીચ થતી નથી

૧ શાસ્ત્રી વ્રજલાલે બુ. પ્ર. પુ. ૧૩ પૃ. ૧૭૬ માં લખ્યું છે કે-"સંગ્રામસિંહ અને સંખ્યસિંહ નામે બે વસ્તુપાળના નામાંકિત યોદ્ધાઓએ શંખનું ઘણું સૈન્ય કાપ્યું" આમ લખવામાં સમજફેર થયાનું જણાય છે. સંગ્રામસિંહ એ શંખનું બીજું નામ છે. જુવો કીર્ત્તિકૌમુદી સર્ગ ૫ નો શ્લોક ૪૧ મો વીરઃ સંગ્રામસિંહોઽથ સંખ્યે શંખાઽપરાહ્વયઃ શંખ છે (અવિવય) બીજું નામ જેનું એવા (संख्ये યુદ્ધમાં) વીર સંગ્રામસિંહ-આમાં સંખ્ય શબ્દ યુદ્ધવાચક છે તે ઉપર લક્ષ નહિ રહેવાથી સંખ્યસિંહ નામ કલ્પેલું જણાય છે.

૨ વસ્તુપાળ તેજપાળ પ્રબંધમાં ભૂણપાળ નામ છે.

તે પ્રમાણે સ્વર્ગની અપ્સરાઓ આ બન્નેનું યુદ્ધ આકાશમાંથી જોવા લાગી. તેમની આંખોનું અનિમેષપણું આ પ્રસંગે જ સાફલ્ય થયું. ભુવનપાળ તરત જ સામંતને યમ પાસે મોકલાવી ફરીને પાછો સંગ્રામસિંહ (શંખ) સાથે સંગ્રામ કરવા આવ્યો, તેમાં શંખે ખડ્ગપ્રહારથી ભુવનપાળના શરીરના ટુકડેટુકડા કરી નાંખ્યા, તો પણ તેનું પૌરૂષ (પરાક્રમ) તે ખંડિત કરી શકયો નહિ. વીર મંત્રીનો આ વીર ભુવનપાલ, જેનું માથું શંખે તરવારથી કાપી નાંખ્યું,[૧] એટલે તે તો પોતાના પ્રાણ આપીને પોતાના પ્રભુપ્રસાદના ઋણમાંથી મુક્ત થયો.

રણને મોખરે ભુવનપાળનું મૃત્યુ થયલું સાંભળીને તેનું વૈર વાળવા મંત્રી યુદ્ધમાં અધિક તત્પર થયો. યુદ્ધ કરનારા સર્વે યોદ્ધાઓનો પ્રિય અને સુલભ એવો જે યશ તે પ્રાણ રૂપી મૂલ્ય આપીને ખરીદ કરી લેવા, તરવાર ધારણ કરેલી એવો વીર વીરમ યુદ્ધ રૂપી દુકાનમાં દાખલ થયો. શંખ ભણીનો જયંતપત્તિ (પાળો) અને મંત્રીનો આ વીરમ પત્તિ, એ બે જયશ્રી મેળવવામાં વિવાદ કરતાકરતા (ન્યાય મેળવવા માટે) મહાદેવની સભામાં પ્હોંચી ગયા.

રણની મધ્યે જેણે પોતાના આત્માનો વ્યય કર્યો એવા વીર ચાચિગ દેવે પોતાના હાથની ચાલાકીની કીર્ત્તિ વૈરિયોના મુખમાં પણ પેસારી દીધી, એટલે ભાવાર્થ એવો કે, શત્રુ પણ તેના પરાક્રમના ગુણ ગાવા લાગ્યા. પોતાની સેનાનાં માણસ મરાયાં, તો પણ, યુદ્ધમાં સોમસિંહ ઘાયલ થઈ ઊભો રહ્યો, તથાપિ તેણે સ્તોમને પદે પદે કર્યો–કચરી નાંખ્યો અથવા તો એનો ભાવાર્થ એમ પણ સમજાય છે કે સોમસિંહ ઘાયલ સ્થિતિમાં ઊભો રહ્યો, છતાં તેણે પગલે પગલે વખાણ કર્યાં. પોતાના સ્વામીના શત્રુને માર્યા વિના હું મરાયો છું એવી જાણે લાજ લાગી હોય એમ સમજી વિજય એવો અલોપ થઈ ગયો કે તે તો ફરી પાછો જણાયો જ નહિ. શંખે ભુવનસિંહ ભટને દૃઢ માર્યો, અને તેનો હેતુ તેને ભૂતલ ઉપર પાડવાનો હતો, પણ તે તો નીચે પડવાને બદલે તરત જ ઉંચો સ્વર્ગે પ્હોંચી ગયો. પ્રાણ કરતાં પણ શસ્ત્ર પ્રિય એવો ક્ષત્રિયોનો નિશ્ચય છે, તે ઉપરથી ઉદયસિંહે યુદ્ધમાં પોતાના પ્રાણ છોડ્યા, પણ શસ્ત્ર છોડ્યું નહિ. પોતાના ખડ્ગથી કપાયલા વીરોનાં મસ્તકો વડે વિકટ બનેલા એવા યુદ્ધમાર્ગમાં, ક્રોધાંધ બનેલા વિક્રમસિંહે ચાલવા માંડ્યું. જેના મનમાં વિકાર થયો છે એવા વિકૃત બુદ્ધિનાં અથવા વૈકુંઠમાં જવાની જેના મનમાં ઈચ્છા થઈ છે એવો વિકુંઠ બુદ્ધિવાળો, તથા દુર્જન પોતાના

૧ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ લખે છે કે, શંખે સંગ્રામસિંહનું શરીર ખડ્ગ વડે ચૂરેચૂરા કર્યું, પછી ભુવનપાળને તેણે હણ્યો. પણ એમ નથી. ઉપર લખવા પ્રમાણે શંખ ને સંગ્રામસિંહ એ એકજ પુરૂષ છે.

ભણી આંગળી કરશે એવી બ્હીક રાખતો કુન્તસિંહ ચળકતા ભાલા જેમાં ચળકી રહ્યા છે એવા યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરવા પડ્યો. તેવા ને તેવા પોતાની આગળ ઉભેલા હીરા[1] જેવા સચિવને જોઇને શંખના મનમાં પણ ચમત્કાર પ્રસર્યો. કુળસિંહ પોતાના બાણુના પાન(ફળ)થી શત્રુઓનાં અંગ વીંધી નાંખતો, શત્રુઓએ પ્રહાર કરેલાં તેનાં પોતાનાં અંગોમાંથી આરપાર નીકળેલા બાણુના પાનરૂપ નવપલ્લવ વડે શોભતા ઝાડના જેવો શોભવા લાગ્યો. શંખની કોપસંપત્તિ વસ્તુપાળને જોઇને વિરામ પામતી હતી, તેનું કારણ એમ જણાય છે કે તેણે તેને વિકાર રહિત સાક્ષાત્ પરમ પુરૂષ છે એવો જાણ્યો. ચૌલુક્યચન્દ્રના આ સચિવેન્દ્રને અવાર્ય શક્તિવાળો સમજીને રજથી દિશાઓને ઢાંકી મૂકતો એવો, તથા મહાબળ (વાયુ) ઘણા પત્રવાળા વૃક્ષને કંપાવે છે તેમ, ઘણા પત્ર એટલે વાહનવાળા રાજારૂપી વૃક્ષને જેણે કંપાવેલાં છે એવો મહાબળ શંખ વાહનને છોડી દઇને ઊભો રહ્યો. ભટોએ કરેલું ઉપમર્દન જેણે અનુભવ્યું છે એવો આ મંત્રીશ્વર અગ્નિમાં તપાવેલા સુવર્ણપિંડની પેઠે, આનંદનાં અશ્રુ જેની આંખમાં ભરાયલાં છે એવા લોકે પૂજેલું અત્યંત તેજ ધારણ કરતો હતો. જેમ યોગી શરીરનો સંહાર કરવા આવતા કાળને યોગબળે જિતીને શરીરનું કુશળ કરે છે, તેમ મહાનિયોગી (મોટો અધિકારી) અને કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળા વસ્તુપાળે પુરનો સંહાર કરવા આવતા શંખને જિતીને પુરનું કુશળ કર્યું, વીર રસે કરીને જેની રોમરાજિ રોપિત થઈ છે એવા મંત્રિએ ક્ષત પામેલા ભટોના માંસ ઉપર રણભૂમિના આવતા ગૃધ્ર પક્ષિયોથી ભરેલી યુદ્ધભૂમિ જોઇને, પ્રમદાએ બોલાવેલા યશ ગાવાવાળા સૂત જેની કરવિભૂતિ પદે પદે ગાય છે તેવી રીતે ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

આ પ્રસંગમાં સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદીમાં આટલું જ કહે છે, પણ સૂરિશ્રી રાજશેખર[2] વિશેષમાં એમ કહે છે કે, જ્યારે ભારે યુદ્ધ મચી રહ્યું ત્યારે મંત્રીનું સૈન્ય બહુ હણાયું, અને ચારે પાસ નાસવા માંડ્યું. તે સમયે પોતાનો એક માહેચ્યક (માહિચ્ચક) નામે રજપૂત હતો તેને વસ્તુપાળે કહ્યું કે, આ તો આપણને મૂળથી ઉખેડી નાંખે એવો ખેલ છે. તમે સાથે છો તો એવું કાંઈ કરો કે જેથી વીરધવલની પ્રતિષ્ઠા જાય નહિ. આવું સાંભળીને બીજા કેટલાક પોતાના રજપૂતોને લઇને તેની સામે ગયો અને બોલ્યોઃ "શંખ! આ તારી વહુઆ ગામડી ન હોય, આ તો ક્ષત્રિયોનો

૧ આમાં વસ્તુપાળને હીરા જેવો કહેવાનું કારણ શંખ તે શંખલો અને સચિવ તે હીરો એમ મુકાબલો કરવાના હેતુથી "હીર" શબ્દ યોજ્યો છે.

૨ જુવો રા. રા. મણિલાલ નભુભાઇનું ભાષાંતર પૃ. ૧૯૯.

સંગ્રામ છે. **શંખે** પણ કહ્યું, તું ઠીક બોલી જાણે છે, પણ આ તારા ધણીના પટેલનું પાદર નથી પણ શત્રુનો દેશ છે, ને સુભટોનું ક્રીડાક્ષેત્ર છે.'' આ પ્રમાણે વાદાવાદ થતાં દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું, તેમાં **માહેચકે** મંત્રીની સમક્ષ મંત્રીના પ્રતાપથી **શંખને** પાડ્યો. સેનામાં જયજયકાર થઈ રહ્યો. કોઈ કહેવા લાગ્યું કે **વસ્તુ-પાળે શંખને** હણ્યો. અને કોઈ કહે કે **ભૂણપાળ** (ભુવનપાળ) નામના ભટે હણ્યો. મંત્રિયે તેનું રાજ્ય લઈ લીધું; વેલાકુલની (બંદરની) બધી સમૃદ્ધિ લઈ લીધી, **પછી** તે રણજયપતાકા ઉડી રહેલા અને ઉંચાં તોરણથી શણ-ગારેલા **સ્તંભતીર્થ**માં પેઠો.

જિન **હર્ષગણિના** વસ્તુપાળતેજપાળચરિતના ચોથા પ્રસ્તારમાં **સદીક** સંબંધી નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત છેઃ—

જ્યારે **વસ્તુપાળ** ખંભાતનો અધિકાર લઇને આવ્યો ત્યારે **દૈવો** કરીને એક વાણિયો પોતાની કર્મકથા તેને કહેવાને રજુ થઈ ગયો. તે બોલ્યો કે, **નોડે** વંશનો એક **સદીક** નામે વ્હાણવટી છે. તેને છેક ચાંડાલથી તે રાજા સુધી સર્વે કોઈ માન આપે છે, તેથી તે અભિમાની થઈ ગયો છે, પોતાના વિના પરને તે તણખલાની તુલ્ય ગણે છે; એની પાસે અખૂટ ધન છે; સર્વે બંદરોમાં એની વિખ્યાતિ છે, અને સર્વે ઠેકાણે એનો વ્યવહાર રૂડો ચાલે છે. વળી, તે અદીન અને રણાંગણમાં વીરરત્ન છે. ઇન્દ્રનો ઘોડો જે ઉચ્ચૈશ્રવા (જેની કાનસુરી ઉંચી રહે છે એવો) કહેવાય છે તેની ઓલાદના ૧૪૦૦ ઘોડા એને ઘેર બાંધ્યા રહે છે. અને તેઓ (स्वर्णप्रक्षर-शालिनः) સોનેરી પાખર(પ્રખર)થી શોભિતા છે. ૧૪૦૦ પાળા તેને ઘેર રહે છે, તેઓ યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ છે, અને તેઓ આખી પૃથ્વીને બ્હીવરાવી મારે છે. વળી તેને ઘેર ૩૦૦ તો મનોહારી હાથિયો છે. સુવર્ણ, મણિ, માણિકય, તાર (રૂપું), મુક્તાફળ આદિ તેના ઘરમાં અસંખ્ય છે. આવા વૈભવથી શોભી રહેલા મ્હેલ જેવી હવેલીમાં તે વસે છે. આવા **સદીકને** ત્યાં મારો બાપ **સગર** નામે હતો તે ગુમાસ્તી કરતો હતો, અને જૂદે જૂદે બંદરે એનાં વ્હાણ જતાં હતાં તેમાં કરાણી થઇને તે જતો હતો. આદન (એડન) બંદરેથી એક વાર તે સોનાની ધૂળ મળી તે લઈ આવ્યો, અને તેને કામધેનુ પ્રાપ્ત થઈ હોય એમ છૂપી રીતે સંભાળીને પોતાના ઘરમાં ઘાલી દીધી. પણ આ વાતની ખબર કોઇયે **સદીકને** આપી, એટલે તેણે કોપાયમાન થઇને અમારૂં આખું ઘર લૂંટી લીધું, ને મારા પિતાને મારી નાંખ્યો. મારા ઘરમાં હવે ખાવા પીવા કાંઈ રહ્યું નથી, માટે તમારી ચાકરીમાં રહીને મારૂં ગુજ-રાન કરવા ઇચ્છું છું. હું જાતનો પોરવાળ વાણિયો છું. આ વાત સાંભળીને

વસ્તુપાળના મનમાં આવ્યું કે આવી રીતે અબળિયાને બળિયા સંતાપે છે, અને પક્ષિયો સરખા પણ પોતાની જાતનો પક્ષપાત કરે છે તો મારે આનું રક્ષણ કરવું. કેમકે,

ગીતિ–અધિકાર જેહ પામી, આશ્રિતોનું કરે ન પોષણ તો;
ભ્રષ્ટ થતાં અધિકાર જ, પામે અધિકારિતા[1] ઘણી જન તો.
ઉપકાર સુજન પર ને, અરિપર અપકાર તો અતિ કરવા;
ડાહ્યા ઇચ્છા આણે, નૃપની સેવા વિષે જઈ પડવા.

આવા વિચાર એના મનમાં આવવાથી પોતાના મનમાં સદીકને ઠેકાણે લાવવાનો વિચાર થયો, અને દેવચંદને શાંત પડવાને કહ્યું કે ધિરજ રાખ, સમય આવશે એટલે હું તારૂં કામ સદ્ય કરીશ. એમ કહીને અમૃત જેવી વાણીથી તેને આશ્વાસન કરી, પ્રસન્ન હૃદય થઇને દેવચંદને કોષાધિકારીની પાસે નામું લખવાને માટે રાખ્યો.

થોડો સમય ગયા પછી, તેણે પોતાના માણસને સદીક પાસે મોકલાવ્યો. તેણે વસ્તુપાળના આશીર્વચન સાથે કહ્યું કે "તમે શ્રીમંતોમાં શ્રેષ્ઠ છો, વ્યવહારિયામાં ધુરંધર છો, વળી વીર પુરૂષોમાં ઇન્દ્રના સરખા છો, અને આ પૃથ્વીમાં ધનને લીધે કુબેરના સરખા છો, તમે દાનશીલ છો તેથી ચારેમગનાં બંદરોમાં તમારી કીર્ત્તિનો વાસ વશી રહ્યો છે, તેથી તમારી સાથેના સુહૃદભાવથી કાંઈક તમારા ભલાની વાત કહું છું; કેમકે મ્હોટા પુરૂષો કહી ગયા છે કે, સર્વેને હિતનું વચન કહેવું, તેમાં વળી જે મ્હોટા હોય તેને તો અવશ્ય કહેવું જોઇયે. અહો! વ્યવહારિયામાં અગ્રણી સદીક! સાંભળો, જેમ સર્વ વ્રતમાં બ્રહ્મચર્ય વ્રત શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેમ સમસ્ત ગુણ છતાંય, રાજા સરખો પણ જો વિનયવાન્ હોય તો પ્રાજ્ઞજનો તેનાં વખાણ કરે છે. લાવણ્ય વિનાની કશી વાત કોઈને ગોઠતી આવતી નથી; તેમ વિનય વિના કોઈ પણ પ્રકારની ચતુરાઈ વખણાતી નથી. જેમ ચારે મગ ખીલી રહેલી મોલની શોભાને દુર્વાત[2] દૂષણ લગાડી નાશ કરી નાંખે છે, તેમ દેહધારીનામાં જો દુર્મદ હોય તો તેના સર્વે સદ્ગુણોને દૂષણ લગાડે છે. માટે ઉદય આપનારી એવા વિનયની વૃત્તિ મનમાં આણીને તમારે કશો ભય રાખ્યા વિના મારી પાસે આવવું જોઇયે."

આવાં તે માણસનાં વચન સાંભળીને, રાજી થવાને બદલે, ઉલટો કોપાયમાન્ થયો, અને લાલચોળ થઈ ગયલા મુખ વડે બોલવા લાગ્યો કે– "મારા જોવામાં આ પૃથ્વી ઉપર ઘણા રાજા આવી ગયા, તથા તેમના

---

૧ અધિક+અરિતા=શત્રુતા. ૨ નઠારો પવન.

કારભારી પણ ઘણા જોયા, તોપણ તેમાંથી કોઇયે તારા જેવું નિષ્ઠુર વચન મને ફહેવરાવ્યું નથી. સર્વે કોઈ વણતેડ્યા મારે ઘેર પોતાનું કામ સાધી લેવાને મને મળવાને ચાલ્યા આવે છે. સમુદ્રમાં જઈ મળનારા નદીના પ્રવાહને કાંઈ સમુદ્ર બોલાવતો નથી, તથાપિ તે તેની મેળે તેને જઈ મળે છે, એવો મારો વ્યવહાર છે. ચક્રવર્તી રાજા જેમ રાંકને ઘેર કદિ જતો નથી, તેમ હું રાજા સરખાને ઘેર પણ જનારો નહિ; તો કૂત્તાના દેડકા સરખો આ દુર્બુદ્ધિયો મંત્રી મને પોતાને ત્યાં બોલાવવાનો આ નગરમાં નવો ચાલ પાડવા કયાંથી ઉભો થયો છે? અલ્યા માણસ! તું તેને ફહે કે, કલ્પવૃક્ષ જેમ આશા પૂરે છે તેમ હું કલ્પવૃક્ષ જેવો છું, અને સર્વની આશા પૂરૂં છું, માટે જો તારે કાંઈ જોઇતું હોય તો તે તું મંગાવી લે, હું તે તને ઘેર બેઠાં મોકલાવી દઈશ. ઉંદરના હાથમાં ડાંગરનો એક કણ આવે તે લઇને કૂદમકૂદા કરી ર્‌હે છે, તેમ અલ્પ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થવાથી ગર્વિષ્ઠ થઇને મારા સરખા, ગુણમાં અધિક એવા મહાન્ પુરૂષ, યશસ્વી, પ્રશસ્ત મનવાળાને પોતાની પાસે બોલાવવાનો અહંકાર કરે છે, તેથી મને તો સમજાય છે કે, એનો વિનાશ થવાનો છે. માટે, અહો દૂત! તું તારા ધણીને જઇને ફહે કે, તારે જો મને મળવું હોય તો રમાએ કરીને રમણીય એવી મારી આ મોહોલાત છે તેમાં તું આવ. જો તું મારી પાસે આવીશ તો આ નગરમાં તું ર્‌હી શકીશ."

દૂતે આવીને સદીકનું ઉપર કહેલું સર્વ કથન મંત્રીને કહી સંભળાવ્યું. એટલે ફરીને મંત્રિયે સદીકને ફહેવડાવ્યું કે, "તારાથી થાય તે પ્રમાણે તારૂં રક્ષણ કરીને તારે ઘરમાં ર્‌હેવું. તારો આવો દુર્વિનય સર્વને અપમાન દેનારો છે, માટે સૂર્યના આવવાથી જેમ અંધકાર મટી જાય છે તેમ તારો આવો દુર્વિનય મટાડી દેવાને હું આવ્યો છું. સાપે દંશેલા અંગુઠાને કાપી નાંખવાથી જેમ સુખ થાય છે તેમ દુષ્ટ જનનો નાશ કરવાથી ન્યાયી અને ધાર્મિક પુરૂષોનો પવિત્ર યશ ફેલાતાં તે સુખી થાય છે." આ પ્રમાણે ફરીને ફહેવરાવ્યું છતાં પણ સદીકને તે વાત ગોઠી નહિ, કેમકે:—

ગીતિ—નાશ નિકટ જે જનનો, તેને કોનું કથન કદા ન રૂચે;
ગર્જું નિજનું નવ જાણે, ખૂંટા રૂપ હિત વચન જ પણ ખૂંચે.

આ સર્વ વૃત્તાન્ત સદીકે શંખને લખી મોકલ્યો. તેનું પરિણામ એ થયું કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શંખ લડવા આવ્યો અને તેમાં તે મરાયો.

હર્ષગણિ વિશેષમાં એમ ફહે છે કે—

કિરાત એટલે ભિલ્લ અથવા એવી જ કોઈ હલકી જાતિનો કોઇએક સિંહભટ નામે હતો, તેના ભાઈ સિંધુરાજનો દીકરો શંખ અથવા સંગ્રામ-

સિંહ જે શૂરવીર હોતાં પરાક્રમી પુરૂષોમાં જેની પ્રથમ ગણના થતી હતી, તેને વસ્તુપાળે ક્ષણમાત્રમાં જિત્યો, અને ગાજતાંવાજતાં ઘણી ધામધૂમથી તેણે ખંભાતમાં પુરપ્રવેશ કર્યો.

પોતાની સાથે જે માંડલિકો (ધાત્રીપાળ) હતા, તેમના સહિત સેના લઇને તે સદીકને ઘેર ગયો. ત્યાં તે પોતાના ૧૪૦૦ દૈત્યના જેવા પરાક્રમી માણસો સહિત લડાઈ કરવાને સજ્જ થઈ રહ્યો હતો. એ માણસો સોનાના પાખરવાળા ૧૪૦૦ ઘોડા ઉપર અશ્વાર થયા હતા; તેઓએ સચીવના સૈન્ય ઉપર બાણોનો વર્ષાદ વરસાવી મૂક્યો. વસ્તુપાળના સૈન્યે પણ તેમના ઉપર મારો ચલાવ્યો, અને તેમને યશશ્રેયી કર્યા. પછી જે સદીકે અહંકારનાં વચન બોલીને બડાઈ મારી હતી તેને ઝાલી લીધો અને તેની હવેલીમાં પેશીને તેમાંથી ૫૦૦૦ હેમની ઈંટો લીધી, ૧૪૦૦ ઘોડા લીધા અને રત્નમાણિક્ય તથા મ્હોટાં મ્હોટાં મોતીના છડા લીધા. આ પ્રમાણે જયપ્રાપ્તિ કરી લીધા પછી, તેણે કુમારપાળના દેરાસરમાં જઈ ઋષભદેવની મહાપૂજા કરાવી, તે ઉપર સોનાનો ધ્વજ ચડાવ્યો અને ત્યાર પછી ધોળકે ગયો.

ત્યાં જઇને ચૌલુક્ય રાજા **વીર**ધવળની આગળ સમગ્ર લૂંટનો માલ રજુ કરી દીધો.

તે પ્રસંગે સર્વે પ્રસન્ન થયા અને **વીર**ધવળની આજ્ઞા લઇને એક કવિએ તેના વાસ્તવિક ગુણ ગાયા કે—

ગીતિ–"હે! વસ્તુપાળ! તારૂં, અપૂર્વ પાંડિત્ય તો સરસ ભાખું;
ચૂરો શંખ કરીને, ઉજ્જ્વળ પરિપૂર્ણ વિશ્વ કરી નાંખ્યું."

"હે વસ્તુપાળ! તારી અપૂર્વ પંડિતાઈની સરસાઈ શી કહું? એક શંખના ચૂરેચૂરા કરી નાંખીને તેથી બનેલા સાગોળવતી અખિલ વિશ્વને તેં ધોળી નાંખ્યું. ભાવાર્થ કે શંખને મારવાથી તારી ઉજ્જ્વળ કીર્તિ આખા વિશ્વમાં ફેલાઈ ગઈ.

રણશૂરવૃત્ત–"લીલાથી સરિતા સઘળીનો, કરે કોળિયો ને ગાજે;
આકાશે ઉછળે ઉરમિયો, સીમા પાર વિણ તો રાજે;
નાચંતા કૂદતા મકરો ને, વળી કાચબા બધું છે;
એ સૌ જ્યાં સુધી છેડ અગસ્ત્યે, નથી કીધ તો સિંધુ છે."

આ કવિની કવિતાથી રાણો રાજી રાજી થઈ ગયો અને તેને ત્રણ હજાર દીનાર રાજીપામાં આપ્યા.

વસ્તુપાળને તેણે પંચાંગપ્રસાદ (પોશાક) આપીને ત્રણ વિરૂદ આપ્યાં.

(૧) सदीकान्वयसंहारी—સદીકનો વંશોચ્છેદક.

(૨) शंखमानविमर्दन—શંખના માનનું વિમર્દન કરનાર.

(૩) वराहप्रोल्लसत्पुण्यप्रवाहो ज्ञातिपालने—જ્ઞાતિ પાળવામાં વરાહની પેઠે જેનો પુણ્યપ્રવાહ દીપતો છે એવો.

વિષ્ણુએ વરાહનો અવતાર લઇને આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને મારીને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, એમ ભાગવતના તૃતીય સ્કંધમાં કથન છે, તે પ્રમાણે વસ્તુપાળે કરવાથી તેને આવું વિરૂદ આપવામાં આવ્યું.

આ પ્રમાણે તેને માન મળવા પછી, ઉત્સવ સહવર્ત્તમાન, તે પોતાની હવેલીએ આવ્યો, અને જે રાજમાન્ય સર્વ જન હતા, તેમનો તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે તેણે સત્કાર કર્યો. તેમ જ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી, અને બીજા માગણ જનોને ત્યાગ (દાન) આપીને રાજી કર્યા. ત્યાર પછી રાણાની આજ્ઞા લઇને તે પાછો ખંભાત ગયો.

એક લેખ[૧] એવો છે કે, વસ્તુપાળે આ સર્વ વર્ત્તમાન લવણપ્રસાદને નિવેદન કર્યું, તેમાં જણાવ્યું કે "સદીક એવો ધનવાન છે કે એના ઘરનો પુંજો (गृहरेणु) પણ મૂલ્યવાન્ છે. લવણપ્રસાદે આજ્ઞા કરી કે એ ગૃહરેણુ વસ્તુપાળે પોતે રાખવી અને બાકીનો બધો માલ દરબાર ખાલસા કરવો. આ પછી તુરત જ સૈયદ(સદીક)નાં વ્હાણુમાંથી કેટલાકને આગ લાગી અને મૂલ્યવાન્ ધાતુનો મ્હોટો જથ્થો રેણુ (રજ) કરી નાંખવામાં આવ્યો, તે રાજાની આજ્ઞાથી વસ્તુપાળની મતા ગણવામાં આવી."

આ પ્રમાણે સ્વસ્થતા થયા પછી, સોમેશ્વર કહે છે કે, બંધુજનસમુદાયે ઉત્પન્ન કરાવેલા ઉપરોધ(વિરોધ)થી લવણપ્રસાદનું મન વિરૂદ્ધ હતું તો પણ તેણે તે વીરોની સાથે સંધિ કરીને દુઃસહ પરાક્રમવાળા પોતાના પુત્ર વીરધવળને સાથે લઇને પોતાનો જેમાં સ્વાર્થ રહેલો એવી નગરીમાં આવ્યો. જેના ઉત્સાહ ભાગી ગયા છે એવા પ્રતિપક્ષી રાજાઓ તો ક્યાંય જાણે ગરક થઈ ગયા, અને આ વીર રાજા યુદ્ધરૂપી સમુદ્રની પેલી તીરે પ્હોંચી ગયો; અને તેનો મહામાત્ય, સોમવંશમાં જન્મેલો વસ્તુપાળ જે ચતુર મૂર્તિ ચાણાક્ય ગણાતો હતો તેણે પ્રિયકર ગુણોએ કરીને પ્રત્યેક દિશામાં કીર્ત્તિસમૂહ વિસ્તાર્યો, અને ઉપર પ્રમાણે શંખને એણે હણ્યો, તેથી કવિ કહે છે કેઃ—

श्रीवस्तुपाल, प्रतिपक्षकाल, त्वया प्रपेदे पुरुषोत्तमत्वम् ।
तीरेऽपि वार्धेरकृतेऽपि मात्स्ये, रूपे पराजीयत येन शंखः ॥

૧ ફાર્બસની કીર્ત્તિકૌમુદી પૃ. xx. આ વિષય તેમણે શામાંથી લીધો હશે તે હજી લગણુ મારા વાંચવામાં આવ્યું નથી.

અહો, શત્રુઓના કાળરૂપ વસ્તુપાળ! તેં શંખને હણ્યો, તેથી તું પુરુષોત્તમ-વિષ્ણુ-જેવો થયો, એટલું જ નહિ પણ તે કરતાં પણ વધ્યો; કેમકે શંખ અસુરને હણવા માટે વિષ્ણુને તો મત્સ્યરૂપ ધારણ કરીને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો પડ્યો, પણ તેં તો તેવું રૂપ ધારણ કર્યા વિના સમુદ્રને કાંઠે રહીને શંખને હણ્યો.

દેવગિરિનો સિંઘણ

આ સમયમાં દેવગિરિ જે પછવાડેથી દૌલતાબાદ કહેવાયું તેનો યાદવ

---

૧ સેઉણ અથવા ખાનદેશના પ્રાચીન યાદવની વંશાવલી.

૧ દઢપ્રહાર; જેની ચંદ્રાદિત્યપુર રાજધાની હતી.

૨ સેઉણચંદ્ર પ્હેલો; જેના નામ ઉપરથી દેશનું નામ પડ્યું.

૩ ધાડિયપ્પા પ્હેલો.

૪ ભિલ્લમ પ્હેલો. એની ભાર્યા ઝંઝરાજતનયા લસ્થિયવ્યા રાષ્ટ્રકૂટ વંશની હતી

૫ રાજગિ (વ્રતખંડ પ્રમાણે)-શ્રીરાજ (ભગવાનલાલે પ્રસિદ્ધ કરેલા દાનપત્ર પ્રમાણે.)

૬ વાદુગિ—વદ્દિગ પ્હેલો. (રાજગિનો શો સગો થાય? તે જાણવામાં નથી.)

૭ ધાડિયપ્પા બીજો.

૮ ભિલ્લમ બીજો, શક ૯૨

૯ વેસુગિ પ્હેલો

૧૦ અર્જુન

૧૧ ભિલ્લમ ત્રીજો, શક ૯

(ચાલુક્યવંશના જયસિંહનો જમાઈ

૧૨ વાદુગિ બીજો.

(સગપણ જાણવામાં નથી) ૧૩ વેસુગિ બીજો.

(સગપણ જાણવામાં નથી) ૧૪ ભિલ્લમ ચોથો.

(સગપણ જાણવામાં નથી) ૧૫ સેઉણચંદ્ર બીજો, શક ૯૯૧ ઇ. સ. ૧૦૬૯

ચાલુક્ય વંશના બીજા વિક્રમાદિત્યનો મિ

૧૬ પરમાર દેવ.

૧૭ (પ્હેલો.) સિંઘણ (સિંહરાજ

૧૮ મલ્લુગિ

રાજા જૈત્રપાલ કરીને હતો તેનો કુમાર સિંઘણ (સિંહણ-સિંહન) શક

અમરગંગેય — ગોવિંદરાજ

અમરમલ્લગિ. — બલ્લાળ.

૧૯ ભિલ્લમ પાંચમો, ગુજર્યો શક ૧૧૧૩, અથવા ઇ. સ. ૧૧૯૧.

ભિલ્લમે ચાલુકયનું સાર્વભૌમ્યરાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કરી લઇને યાદવનું સાર્વભૌમ્યરાજ્ય સ્થાપ્યું, તેથી તે દેવગિરિનો પ્હેલો ભિલ્લમ કહેવાયો.

૧ ભિલ્લમ પહેલો

(શક ૧૧૦૯-૧૧૧૩ અથવા ઈ. સ. ૧૧૮૭-૧૧૯૧)

૨ જૈત્રપાલ-જૈતુગિ.

(શક ૧૧૧૩-૧૧૩૨ અથવા ઇ. સ. ૧૧૯૧-૧૨૧૦)

૩ સિંઘણ (સિંહન) બીજો.

કોલ્હાપુરનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે ભેળવી લીધું. ગૂજરાત ઉપર બે સવારી કરી.

(શક ૧૧૩૨-૧૧૬૯ અથવા ઇ. સ. ૧૨૦૯, ૧૨૧૦-૧૨૪૭)

જૈત્રપાલ-જૈતુગિ.

(સિંઘણની હયાતીમાં મરણ પામ્યો)

૪ કૃષ્ણ, કન્હાર-કંધાર, શક. ૧૧૬૯-૧૧૮૨, ઇ. સ. ૧૨૪૭-૧૨૬૦

અંક ૪ તથા ૫ સિંઘણના પૌત્ર થાય.

૫ મહાદેવ. શક ૧૧૮૨-૧૧૯૩, ઇ. સ. ૧૨૬૦-૧૨૭૧ — આમણ.

૬ રામચંદ્ર-રામદેવ (એનો પ્રધાન હેમાદ્રી નામે બ્રાહ્મણ હતો, તેણે કેટલાક ગ્રન્થ રચ્યા છે.)
શક ૧૧૯૩-૧૨૩૧,
ઇ. સ. ૧૨૭૧-૧૩૦૯

૭ શંકર (શક ૧૨૩૧-૧૨૩૪ ઇ. સ. ૧૩૦૯-૧૩૧૨.)

એને મલેક કાફુરે ઠેર કર્યો અને દેવગિરિ અથવા દૌલતાબાદ પોતાનું રહેવાનું સ્થાન કર્યું.

૮ હરપાળ. શક ૧૨૪૦ ઇ. સ. ૧૩૧૮ માં તેણે બંડ કરીને મુસલમાનોને હાંકી કઢાવ્યા, એટલે મુબારિકે તે(રામચંદ્રનો જમાઈ-મેહુણો)ના ઉપર ચ્હડાઈ કરીને તેને કેદ કરયો અને જીવતાં તેની ચામડી ઉકેલી નાંખીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી મુસલમાની રાજ્ય થયું.

૧૧૩૨ માં ગાદિયે બેઠો. તેણે जज्जल्ल[1] નામના રાજાનો પરાભવ કરીને તેના મત્ત હાથી પડાવી આણ્યા; कक्कूल[2] નામના રાજાની રાજ્યશ્રી હરણ કરી લીધી; અર્જુનનો સમૂળગો નાશ કર્યો; આ અર્જુન ઘણું કરીને માળવાનો રાજા હશે; જનાર્દન કરીને એક કરિવાહિની હતો તેની પાસેથી ગજશિક્ષા સિંઘણે જાણી લીધી હતી, તેના યોગે કરીને તે અર્જુનનો સમૂળગો નાશ કરવાને સમર્થ થયો હતો. વળી તેણે ભોજને પકડીને કેદ કરી લીધો હતો.

લક્ષ્મીધર રાજા જે રંભાગિરીકેસરી કરીને ક્હેવાતો હતો તેને નમાલો કરી મૂક્યો, પોતાના અશ્વસમૂહથી ધારના રાજાને ઘેરી લીધો, અને બલ્લાળના હાથમાં જેટલો દેશ હતો તેટલો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

આ સઘળું કાર્ય સિંઘણને પોતાની બાળલીલાતુલ્ય[3] હતું. મથુરા અને કાશીના રાજાઓને લડાઈમાં ઠેર કર્યા, અને સિંઘણનો એક સરદાર જે ન્હાનો છોકરો હતો, તેણે હમીરને જિતી લીધો.[4] ધારવાડ જીલ્લામાં તિલિવલ્લીમાં કોરેલો એક લેખ છે તેમાં પણ કોર્યું છે કે, તેણે जज्जलदेवનો પરાજય કર્યો, હોયસલ વંશના बल्लाल રાજાને જિતી લીધો, પન્હાલાના ભોજ રાજાને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો, અને માળવાના રાજાને નરમ પાડી દીધો.[5] એક ઠેકાણે[6] વળી એમ પણ લખ્યું છે કે, ગૂજરાતના રાજારૂપી હાથી ઉપર તે અંકુશરૂપે હતો. સિંઘણ વિષેનો એક લેખ શક ૧૧૩૫ નો ગદકમાં છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શક ૧૧૩૫ પ્હેલાં એણે વીર બલ્લાળના રાજ્યનો દક્ષિણ ભણીનો દેશ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો હશે.[7]

---

૧ જનરલ કનિંગહામના આર્કિયાલાજિકલ રિપોર્ટ ભાગ ૧૭ ને પૃષ્ઠ ૭૫, ૭૬-૭૯ માં ચેદી વંશની પૂર્વ ભણીની શાખાના કુળની વંશાવળી આપી છે, તેમાં આ નામ જોવામાં આવે છે, તે છત્રીસગઢ પ્રાંતનો અધિપતિ હતો.

૨ ચેદી વંશની પશ્ચિમ શાખા હતી, જેની રાજધાની ત્રિપુર અથવા તેવુર હતી. કોક્કલ નામ તે શાખામાં છે તેજ આ.

૩ હેમાદ્રીના વ્રતખંડની રાજપ્રશસ્તિના શ્લોક. ૪૩, ૪૪, ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરીનો ભાગ ૧૪, પૃ. ૩૧૬.

૪ રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના પુસ્તકની નવી માળા ભાગ ૧ લો, પૃ. ૪૧૪. (બામ્બે ગેઝેટિયર ભા. ૧ લો. વિભાગ બીજો, પૃ. ૨૩૬-૨૫૨)

૫ બામ્બે બ્રાન્ચ રો. એ. સો. ના પુસ્તકનો ભાગ ૯, પૃ. ૩૨૬

૬ મેજર ગ્રાહામનો કોલ્હાપુર વિષે રિપોર્ટ છે તેમાંનો અંક ૧૩ નો લેખ.

૭ ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી ભાગ ૨ જો. પૃ. ૨૯૭.

સિંઘણ પોતાની રાજધાની દેવગિરિમાં રાજ્ય કરતો હતો. પન્હાલાના[1] ભોજ રાજા વિષે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે તે શિલાહાર રાજકુલનો કોઈ રાજા હતો. તેનો પરાભવ કરીને યાદવોએ તેનું કોલ્હાપુરનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે ભેળવી દીધેલું જણાય છે. ઉત્તર કોકણમાં એક બીજી શાખા રાજ્ય ચલાવતી હતી તેનો જેમ આગળ ઉપર યાદવોએ અન્ત આણ્યો હતો તે પ્રમાણે તેમણે આ શાખાનો પણ છેડો આણ્યો. આ સમય પછીના કોલ્હાપુરના જે લેખ જોવામાં આવે છે તેમાં યાદવ વંશના રાજાઓનાં નામ હોય છે, તે સાથે તેમણે ત્યાંનો કારભાર ચલાવવાને જે અધિકારિયો નીમેલા તેમનાં નામ પણ છે. આ પ્રાંતમાંના ખેદ્રાપુરમાં સિંઘણનો લેખ છે, તેમાં શક ૧૧૩૬ માં એ રાજાએ કોપેશ્વર નામના દેવસ્થાનમાં એક ગામ આપ્યાનું કોરેલું છે.

સિંઘણે ગૂજરાત ઉપર ઘણી વેળાએ સ્વારિયો કરેલી હોય, એમ જણાય છે. આંબેમાં એક લેખ છે તેમાં એમ કોરેલું છે કે મુદ્ગલ ગોત્રનો ખોળેશ્વર કરીને એક બ્રાહ્મણ સંસ્થાનિક, યાદવ રાજાનો મ્હોટો શૂરો સેનાપતિ હતો; તેણે ગૂર્જર રાજાનો ગર્વ બેસારી દીધો; માલવ રાજાને કીડાની પેઠે કચરી નાંખ્યો; આભીર રાજાના કુળનો સમૂળગો નાશ કરી નાંખ્યો; અને તે પોતાના સ્વામીના શત્રુઓને દાવાગ્નિતુલ્ય મનાતો હતો, એવા તેણે સિંઘણને મન ચિન્તા ર્‌હે એવું કાંઈ ર્‌હેવા દીધું નહિ. એના પછી એના દીકરા રામને સેનાપતિ ઠરાવ્યો અને એના ઉપરીપણા નીચે એક મ્હોટી સેના ગૂજરાત ઉપર ફરીને મોકલાવી દીધી. તે નર્મદા નદી સુધી પ્હોંચી ગયો, ત્યાં લડાઈ થઈ તેમાં તેણે ઘણા ગૂર્જર સુભટોને કાપી નાંખ્યા, પણ છેવટે પોતે ત્યાં માર્યો ગયો.[2] આ વૃત્તાન્ત ઉપરથી વધારે વાર નહિ તો બે વાર પણ સિંઘણે ગૂજરાત ઉપર અશ્વારી કર્યાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. અને સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદી ઉપરથી લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના સમયમાં તેણે ગૂજરાત ઉપર હુમલો કર્યાનું લખેલું છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે[3]:—

ગૂજરાતનો રાજા લાવણ્યસિંહ ધર્મથી પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો હતો. એવામાં, દક્ષિણના રાજા સિંઘણે પોતાના હેરક મોકલીને ગૂજરાત દેશના રાજાની મનોહર રાજ્યલક્ષ્મી તેમના દ્વારાએ જોઇને તે પ્રાપ્ત કરી લેવાને માટે પોતાની સેનારૂપી દૂતી મોકલીને તેનું ગ્રહણ કરવા માટે આ

૧ મેજર ગ્રાહામના રિપોર્ટમાંનો અંક ૧૦ નો લેખ.
૨ આર્કિયાલોજિકલ સર્વે આફ્ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાના ભાગ ૩ જાને પૃ. ૮૫ મે જુઓ.
૩ કીર્તિકૌમુદી સર્ગ ૪ થો, શ્લોક ૪૩–૫૩–૫૫ થી ૬૦

દેશ કર્યો. સેના ન્હડી આવી, એટલે સિંહની ગર્જના સાંભળીને હરિણુ જેમ ચકિત થઇને ચારે દિશાએ ભયભીત થઇને જોયાં કરે તેમ તે સેનામાંથી થતા સિંહનાદ સાંભળીને ગૂર્જર રાજના પુરવાસિયો ભયભીત થઇને વારંવાર દિશાએ ભણી જોયાં કરતા હતા. કોઈ પણ નવું ઘર ચણાવવાનો આદર કરતું નહિ; તેમ જ કોઈ ધાન્યનો સંગ્રહ પણ કરતું નહિ; અને પરચક્ર આવવાની શંકાથી પ્રજાઓનું ચિત્ત સ્થિરતા પામતું ન હતું. આવા સમયમાં ધાન્યનો સંચય કરવામાં હાનિ છે, એવું સર્વે સમજતા હતા, તેથી તેની ઉથલપાથલ થવામાં અને ઉચાળા ભરવામાં ગાડાંની અગત્ય પડવાથી ગાડાંવાળાનો ભાવ ઘણો વધી પડ્યો હતો; જેનું નિવારણ કરી શકાય નહિ એવી વિપત્તિનો ઉદય થવાનો હોતાં દેહધારિયોને માત્ર ચક્રવૃત્ત(વિષ્ણુ)નું શરણુ લેવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું. મદના કારણને લીધે, જેમ જેમ રિપુરાજાની સેના સમીપ આવતી જતી હતી, તેમ તેમ મનુષ્યોના સમુદાયને શત્રુથી વધારે ભય થતો હતો. મ્હોટા શૂર સુભટો હોવાથી યાદવ રાજાનું ગર્વિષ્ટ થઈ ગયલું સૈન્ય આવે છે એમ જાણીને શ્રી લવણપ્રસાદ દેવે કોપ કરીને પોતાના કપાળને ભ્રમર ચડાવીને કુટિલ કર્યું. અતિશય પરાક્રમવાળા ચુલુક્ય રાજાના કંઠમાં જેની કાન્તિ પ્રસરી રહી હતી એવી હિરણ્યમયી સ્રક્ તે જાણે ભયભીત થયલી ચુલુક્ય ભૂપની રાજ્યલક્ષ્મિયે તેના કંઠમાં બાહુવલ્લી નાંખેલી હોયની એમ વિરાજતી હતી. આ રાજાની યુદ્ધસામગ્રી થોડી હતી તેમ છતાં પણ શત્રુની મોટી સેનાની સામે થયો, કારણ કે રણસંગ્રામ ચાલુ થયા છતાં સુભટોનાં પગલાં તો તેના સામાં જ પડે છે. શત્રુનો બળ (સૈના) રૂપી સમુદ્ર તાપી નદીના તટ ઉપર ન્હડી આવ્યો, એટલે તેના કરતાં પણ અધિક તાપ આપનારો તથા જેના બાહુનું અતિશય બળ છે એવો તે શૂર રાણો વેગથી મહિ નદીના કાંઠા ઉપર આવી પ્હોંચ્યો. લોકોના મનમાં નાના પ્રકારના વિચાર આવતા હતા, કેટલાક ક્હેતા હતા કે શત્રુની સૈના ઘણી છે, તેથી જિતી શકાય નહિ એવું છે, એમ વારંવાર વિચાર કરતા, તથાપિ સંદેહમાં પડતા માણસો નક્કી કરી શકતા ન હતા કે આનું તે શું પરિણામ આવશે? શત્રુની સૈના ક્યાં આગળ છે? અથવા તે ક્યાં પડાવ કરીને પડેલી છે? તે દૂતોથી જાણવામાં આવવું જોઇયે, તેને બદલે તેઓ ગામડાં બાળી નાંખતા હતા તેથી ગગનરૂપી અંગણમાં ઉડેલા ભયંકર ધૂમાડા જોઇને તે ક્યાં છે તેની ધારણા કરી શકતા હતા.

જે ભૃગુકચ્છ(ભરૂચ)ની ભૂમિમાં ઘાસ આદિ કાંઈ પણ શેષ રહ્યું નહતું તેવી જગ્યાએ ઘણા કાળથી ફરતી એવી સંખ્યાબંધ અને દુર્જય એવી યાદવોની વૃષ્ણિ નામની જાતિ હતી તેની આ જિતી ન શકાય એવા વીર

કેસરિયે (રાણાએ) કાંઈ પણ ગણુના કરી નહિ. મત્સરનો પ્રબંધ પ્રસર્યો એવા સમયમાં આ વીર પુરૂષે તરત જ રણમાં ભયંકર એવો પોતાનો કૃપાણ (બે ધારવાળો ખડ્ગ) એક હાથમાં ધારણ કર્યો અને બીજા હાથમાં સંગ્રામમાં ઝંપલાવી પડતા પોતાના પુત્ર વીરધવળને ધારણ કર્યો. આ પ્રમાણે આ પિતાપુત્ર બંને બીજા રાજાની સાથે યુદ્ધમાં મચેલા હતા તેવામાં તેને સપડાવાનો લાગ સારો છે એમ ધારીને મારવાડના ચાર રાજા તેમના ઉપર ચ્હડી આવ્યા; એટલે એ બન્ને જણા પેલા ચારે રાજાની સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. આ ઉપરથી લડાઈના મથક ઉપર કોનું કેટલું સુભટપણું છે તે વાંચનારાઓએ સમજી લેવું. આગળ પાછળની સેના વચ્ચે આવી ગયલો રાણો હવે નક્કી હારી જશે, અને આપણા ઉપરથી તેમનું ધુંસરૂં ઉછાળી નાંખવાનો સારો લાગ મળશે, એવી આશા રાખીને ગોધરા[1] અને લાટના માંડળિક રાજાઓએ મારવાડી રાજાઓ સાથે ગુપ્ત સંધિ કર્યો, અને પોતાના અધિરાજાને આવા સંકટના સમયમાં તજી દઇને શત્રુ ભણી થઈ જઈ તેમના લશ્કરમાં ભળી ગયા. પણ આ બે વીર પુરૂષો તો આ બે સામંતો પોતાની સેનામાં હતા તેથી પોતાના કટકને બલિષ્ટ માનતા ન હતા, તેમ જ તેઓના જતા રહેવાથી તે નિર્બળ બની ગયું હોય એમ માનતા ન હતા; કારણ કે ભિદ્ય અને ઉદ્દધ્ય નામના હ્રદનું જળ સમુદ્રમાં આવવાથી તે ચયી થતો નથી, અથવા તો ક્ષયી થતો નથી. આગળ સિંઘણનું સૈન્ય હતું અને પાછળ ચાર મરૂરાજા અને આ બે ફૂટેલા રાજા થઇને છ હતા, તો પણ અચિંત્ય શક્તિવાળા આ બે વીરનો મુખરાગ વિપર્યય પામતો નહતો. આગળ ભાગતા યદુવીરોની પછવાડે તે શૂરવીરો મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે તેમની પૂંઠ મૂકતા ન હતા. તેવામાં પછવાડેથી વ્યથા થવાને લીધે તેઓએ તેમને જતા મૂક્યા. અને સકોપ થઇને આ છ જણા ઉપર તૂટી પડ્યા. જગત્માં જેમણે અખિલ પ્રદેશ બાળી નાંખ્યો હતો, અને જેને લીધે ઘણા ચોર(મલીમ્લુચ)નો પ્રસાર થયલો હતો, એવો તે રાજાઓનો પરસ્પર વિગ્રહ ગ્રહોની સમાન હતો. ચુલુક્ય વંશમાં ઉત્પન્ન થયલા આ બે શૂરવીરોને ઘણા વિપરીત રાજાઓથી ઘેરાઈ ગયા જાણી, સર્વે માણસોનો સમુદાય સૂર્ય અને ચન્દ્ર જેમ મેઘથી દુર્દિન થાય છે, તેમ માનવા લાગ્યો. ચુલુક્ય રાણો પાછો વળ્યો હતો, તો પણ યાદવો તેમની પાછળ ધાયા નહિ; કેમકે સિંહ જે માર્ગનો આશ્રય કરીને પછી તે પાછો મૂકી દે છે, તો પણ તત્ક્ષણમાં હરિણો તે

૧ ગોધરામાં સંવત્ ૧૧૦ માં ચાલુક્ય વંશના દળકંદદેવજિયે ટુકટોડામાંથી આવીને સ્થાપના કરી હતી તેના વંશજ સં. ૯૧૬ માં વીરમદેવજી હતા; તેના વંશજ.

માર્ગમાં અનુગમન કરી શકતા નથી. આ પ્રમાણે હોતાં પ્રસરતા અતિશય તીવ્ર પ્રતાપને લીધે રૌદ્ર જણાતો એવો તે શૂરવીર લવણપ્રસાદ ચંદનાદ્રિ-(મલયાચળ)ની દિશા છોડીને હિમાલયની દિશા ભણી જવાને પ્રવૃત્ત થયો.

સિંઘણની સેના સાથેના પ્રસંગ વિષે ઉપર પ્રમાણે સોમેશ્વર લખે છે; પણ આ પ્રસંગે બંને જણને સલાહ કરી લેવામાં લાભ હતો, એમ સમજાયાથી તેમણે સાંધ કર્યો હોય, એમ કેટલાક ધારે છે.[1] અને આવી ધારણા કરવાનો એક બનાવ બન્યાની વાત આગળ ધરવામાં આવે છે–તે એ કે લેખપંચાશિકા નામનો, નાના પ્રકારના લેખ લખવાની પદ્ધતિનો એક ગ્રંથ, જે ઘણું કરીને સંવત્ ૧૨૮૮ માં રચાયલો જણાય છે, તેની એક પ્રતિ સંવત્ ૧૫૩૬ ની સાલમાં લખાયલી સરકારે ખરીદ કરેલા સંગ્રહમાં છે, તેમાં એક યમલપત્ર એટલે બે જણાયે મળીને કરેલો કરાર નીચે પ્રમાણે છેઃ—

संवत् १२८८ वर्षे वैशाख शुदि १५ सोमेऽद्येह श्रीमद्विजयकटके महाराजाधिराजश्री श्रीमत्सिंहणदेवस्य महामंडलेश्वर राणक श्री लावण्यप्रसादस्य च संराज (સામ્રાજ્ય અથવા સમ્રાદ્) कुलश्री श्रीमत्सिंहणदेवेन महामण्डलेश्वर राणश्री लावण्यप्रसादेन पूर्वरूढ्यात्मीय २ (બગડો કર્યો એટલે બે વાર आत्मीय વાંચવું) देशेषु रहणीयं । केनापि कस्यापि भूमिनाक्रमणीया ।

સંવત્ ૧૨૮૮ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૧૫ સોમવારે શ્રીમદ્ વિજયકટકને વિષે મહારાજાધિરાજ શ્રી શ્રીમદ્ સિંહણદેવ તથા મહામંડલેશ્વર રાણક શ્રી લાવણ્યપ્રસાદ વચ્ચે થયલો કરાર એવો જે ચક્રવર્તી રાજ્યવાળા કુળના શ્રીમદ્ સિંહણદેવ તથા મહામંડલેશ્વર રાણાશ્રી લાવણ્યપ્રસાદ તેમણે પૂર્વની રૂઢિ પ્રમાણે પોતપોતાના દેશમાં રહેવું; કોઇયે પણ કોઇની પણ ભૂમિ બલાત્કારે લેવી નહિ.

આ પછી કરારપત્રમાં એમ પણ છે કે, બેમાંથી કોઈના ઉપર કોઈ શત્રુ હલ્લો કરે તો તેને છોડાવવા બંનેનાં લશ્કરે એકઠાં થઇને જવું, તેમ જ વળી, કોઈ રાજપુત્ર કાંઈ મૂલ્યવાન્ વસ્તુ લઇને એક બીજાના દેશમાં જાય તો તેને રહેવા દેવાનો આશ્રય આપવો નહિ.

---

૧ જુવો પાછળ પૃષ્ઠ ૪૪૭ કીર્તિકૌમુદીનો સર્ગ ૫ નો શ્લોક ૬૭ મો.

संधाय बन्धु जनता जनितोपरोधा द्वीरैर्विरुद्धहृदयोपि समं नृपस्तैः ॥

पुत्रेण तेन सहदुःसहपौरुषेण स्वार्थी ससाद नगरीं लवणप्रसादः ॥ ६७ સર્ગ. ૫

ઉપર કહેલા સામા પક્ષના વીરોની સાથે સંધિ કરવાને લવણપ્રસાદનું મત વિરુદ્ધ હતું, તથાપિ તેના ઘણા બંધુજનોએ તેમ કરવાની સલાહ આપવા ઉપરથી તે તેમની સાથે સંધિ કરીને દુઃસહ પરાક્રમવાળા પુત્રને લઇને પોતાનો જેમાં સ્વાર્થ રહેલો છે એવી નગરીમાં આવ્યો.

ઉપરનો લેખ કરારના નમુના તરીકેનો છે ખરો, પણ જો તે પ્રમાણે બનાવ બન્યો ન હોય તો વિગતવાર અને નામવાર દાખલ કરાય નહિ.[1]

જગડૂ શાહ અને પાર દેશનો પીઠદેવ

ચૌલુક્ય વંશના એક ભૂષણ રૂપ નરેશ્વર શ્રી ભીમદેવ પહેલાએ ભદ્રપુર[2] (ભદ્રેશ્વર)નો કોટ ચણાવ્યો હતો, તે પાર દેશથી સેના લઇને પીઠદેવ[3]

---

૧ મારી પાસે આવા જ પ્રકારનો "લેખપદ્ધતિ" નામનો એક જૂનો ગ્રન્થ છે, તે પંડિત જેષ્ઠારામ પાસેથી મને મળ્યો છે, તેમાં જે જે સમયના જે જે રાજ્યકર્ત્તાઓ અને બીજા પુરૂષો થઈ ગયા તે તેનાં નામ અને તે સમય જૂદા જૂદા લેખોમાં દાખલ કરેલા છે, તેમાં સંવત્ ૮૦૨ તથા સંવત્ ૧૨૮૮ ના લેખ ઘણા છે. અમારા આ પુસ્તકમાં ઉપરનો યમલ પત્ર નથી, કેમ કે તેમાં થોડાં પાનાં ખૂટતાં જણાય છે.

સંવત્ ૧૩૩૨ અણહિલપત્તનમાં મહારાજાધિરાજ સારંગદેવનું નામ છે.

સંવત્ ૧૩૬૬ સીતાપુર ગ્રામનો છે.

સંવત્ ૧૩૯૯ માં મોડાસાનિવાસિ રાઉલ શ્રી વાઘપાદનું નામ છે.

સંવત્ ૧૪૦૧ માં પંચાલ દેશ વિષે રાણાશ્રી રણમલ્લદેવનું નામ છે.

જ્યાં નામ નથી ત્યાં અમુક એવો શબ્દ લખ્યો છે.

૨ કચ્છમાં સુનરા તાલુકાનું ગામ છે.

૩ થરપારકરનો રાજા જેની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છેઃ—(તોફતુલા કિસમ પ્રમાણે તેમાં મુન્તખબુ તવારીખ ઉપરથી લીધું છે.)

સુમરો (હિ. સ. ૪૪૫ થી ૪૪૬ ઇ. સ. ૧૦૫૩ થી ૧૦૫૪ સુધી, વર્ષ. ૧)
|
ભુંગર (હિ. સ. ૪૪૬–૪૬૧ ઇ. સ. ૧૦૫૪ થી ૧૦૬૯ સુધી, વર્ષ ૧૫ રાજ્ય કર્યું.)
|
દોદા (દૂદા) પહેલો. (હિ. સ. ૪૬૧ થી ૪૮૫ ઇ. સ. ૧૦૬૯ થી ૧૦૯૨ સુધી, ૨૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું)

થારી (દીકરી) સંઘાર ન્હાનો હતો માટે રાજ્ય કર્યું.

સંઘાર. (હિ. સ. ૪૮૫–૫૦૦; ઇ. સ. ૧૦૯૨ થી ૧૧૦૭ સુધી, ૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)
|
ખફીફ. (હિ. ૫૦૦ થી ૫૩૬; ઇ. સ. ૧૧૦૭થી ૧૧૪૩ સુધી, ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)
|
ઉમર. (હિ. સ. ૫૩૬–૫૭૬; ઇ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૮૩ સુધી, ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)
|
દોદોસાની બીજો. (હિ. સ. ૫૭૬–૫૯૦; ઇ. સ. ૧૧૮૩ થી ૧૧૯૭ સુધી; ૧૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.)
|
Pwan hun — પિથુ. (પિથૂ-ફેવ)

પીઠદેવ (ઇ. સ. ૧૧૯૭ થી ૧૨૩૦, સં ૧૨૫૩ થી ૧૨૮૬, હિ. સ. ૫૯૦–૬૨૩) ૩૩ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

આવ્યો તેણે તોડી પાડ્યો અને રસ્તામાં આખા દેશમાં ઘણો ભંજવાડ કર્યો, અને પોતાના પ્રચંડ ભુજરૂપી દંડનું પરાક્રમ બતાવતો સમૃદ્ધિમાન્ થઈ પોતાને પાર દેશ પાછો ચાલ્યો ગયો.

ત્યાર પછી ફરીને કોટ ચણાવવાનો જગડૂ શાહે આદર કર્યો. એ વાતની પીઠદેવને ખબર પડી, એટલે તેણે પોતાનો એક સંદેશહારી ત્યાં મોકલીને કહાવ્યું કે, "જો ગધેડાને માથે બે શીંગડાં ઊગવાનો સંભવ હોય તો તું આ ઠેકાણે ફરીને કોટ ચણાવી શકે." આવું તે દૂતનું વચન સાંભળીને જગડૂ શાહે તેને કહ્યું કે "ઠીક છે, ગધેડાને માથે બે શીંગડાં ઉગાડીને પણ હું અહિં વપ્ર (કોટ) બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ."

વાચાળ દૂતે ઉત્તર આપ્યું કે "ઘણા ધનના અભિમાનમાં તણાઇને તું મારા ધણીની સાથે વિરોધ કરી તારા કુળનો વૃથા નાશ કરવાનું શું કરવાને કરે છે?" સાંભળઃ—

ગીતિ–દીપક પ્રભાવ પેખે, તો પણ તેમાં પતંગ જઈ પડતો;
પરિણામે તે પોતે, નિજ કાયાનો વિનાશ ઝટ કરતો.

"મારો ધણી મહા તેજસ્વી પુરૂષ છે તેની સાથે બગાડીને કોઈ સુખી થયો નથી. એ કેવા છે તે તું જાણે છે? એણે પ્રચંડ ભુજરૂપી દંડ ધરનાર સર્વે શત્રુ રાજાઓનો પ્રતાપ એક ક્ષણમાં હરી લીધો છે, તે તારા જેવા વૈશ્યની સાથે લડાઈમાં ઉતરવાને શરમાય એમ છે. માટે મારા ધણિયે જે સંદેશો કહાવ્યો છે તેને માન આપીને કોટ ચણાવવાનો આદર તું મૂકી દે. અને મારૂં કહ્યું માને તો તારી આ બધી સાહેબીનો ઉપભોગ તારાં સગાં વ્હાલાં સહિત તું કર."

આવું સાંભળીને જગડૂ જે સામાનાં મન વરતી લેવામાં કુશળ હતો તે બોલ્યો કે, કોટ ચણાવવાનું કામ મેં આદર્યું છે તે પૂરૂં કરીશ, તારા ધણીથી કાંઈ ડરતો નથી.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્ર સમ કાન્તિવાળા જગડૂ શાહ ભણીથી તિરસ્કાર પામીને તે સંદેશહારી પોતાના ધણી પાસે જઈ પ્હોંચ્યો અને જે બન્યું હતું તે સર્વ તેને ફરી સંભળાવ્યું.

આણી મગ જગડૂ શાહ સમઝ્યો કે વડાની સાથે વૈર બંધાયું, એટલે પૂરી તૈયારી રાખવી જોઇએ. તે ઉપરથી તે અણહિલ્લપુર ગયો અને પ્રશસ્ત (ઉમદા) નરેશ્વર શ્રી લવણપ્રસાદને ભેટ કરી. ચૌલુક્યકુલદીપક, જગડૂને સારી પેઠે ભેટીને મળ્યો, અને પોતાની પાસે વરાસને બેસારી તેનો આદરસત્કાર કરી પૂછ્યું કે "હે કૃતિન્! તમારા સકલ કુળમાં ક્ષેમ

કુશળ છે? અને ભદ્રપુરમાં સર્વ સારી પેઠે છે? અમારા નિર્દેશ વિના ઓચિંતું તમારે અહિં શા કારણસર આવવું થયું? અહો સદ્ગુણરાજમાન્! મુમુક્ષુનું ચિત્ત જેમ સુસમાધિથી સ્થિર રહે છે, ધરાતલ જેમ મેરૂ પર્વતથી સ્થિર રહે છે તેમ મારૂં રાજ્ય તમારા થકી ત્યાં સ્થિર વિરાજે છે."

રાજાનું આવું ક્હેવું સાંભળીને જગડૂ પોતાના હૃદયમાં અતિ આનંદ પામતો સર્વ સભા સાંભળતાં બોલ્યો કે, "અહો મહારાજા! આપ સર્વ શત્રુઓનો નાશ કરવાવાળા સમર્થ આ પૃથ્વી ઉપર સત્તા ચલાવો છો તો પછી મારા કુળની તથા ભદ્રેશ્વરની કુશળતા હોય એમાં શી નવાઈ છે? તો પણ મારે ક્હેવું જોઇયે કે, એક અતિ ક્રોધી એવો પીઠદેવ રાજા આપની આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરે છે. અહો દેવ! પ્રજાના આનંદને માટે જ આપનો ઉદય થયો છે, અને આપનો પ્રભાવ પ્રતિ દિવસ વધતો જાય છે, એવા સૂર્ય સમાન આપની સ્પર્ધા ધુંધુંરાજારૂપ તે કરીને આપની અવજ્ઞા કરે છે. વળી જેમ જળનો પ્રવાહ નદીના તટને તોડી નાંખે છે તેમ ચૌલુક્ય વંશના આભરણરૂપ શ્રી ભીમદેવ મહારાજે પૂર્વે ચણાવેલો ભદ્રેશ્વરનો દુર્ગ તેણે પાડી નંખાવ્યો છે, અને મને એવી ધમકી આપી છે કે જો કોઈ કાળે ગધેડાને માથે બે શીંગડાં ઉગે તો તું આ ઠેકાણે સુંદર દુર્ગ ચણાવી શકે. આ ઉપરથી હું મારી પ્રતિજ્ઞા પાળવાને સારૂ આપની પાસે ઉતાવળો આવ્યો છું, માટે ક્ષત્રિયના મહાન્ છત્રીશ કુળમાં ઉત્પન્ન થયલા સુભટોની સેના ત્યાં રાખવા માટે અપાવો."

એટલે લવણપ્રસાદે માગ્યા પ્રમાણે સેના તેને આપી, અને તે લઇને જગડૂ ભદ્રેશ્વર નગરમાં આવી પ્હોંચ્યો. આ સમાચાર પીઠદેવે સાંભળ્યા એટલે તે પોતાનું સ્થાન છોડીને કોણ જાણે ક્યાંય જતો રહ્યો! અહિં જગડૂ શાહે કોટ ચણાવવા માંડ્યો. પણ એમ ક્હેવાય છે કે દિવસે જેટલો ભાગ તૈયાર થાય તેટલો ભદ્રદેવ રાત્રે તોડી નાંખતા હતા. એટલા માટે તેને રીઝવવા સારૂ તે ભદ્રદેવનું તેણે કોટ ઉપર સ્થાપન કરાવ્યું. છ માસમાં કોટ પૂરો ચણાઈ રહ્યો, એટલે તેણે રાજાનું સૈન્ય પાછું વિદાય કર્યું.

આ પાસ પીઠદેવ પણ ભયથી કહિં પણ ટકી શકયો નહિ, એટલે તેણે જગડૂની સાથે સલાહ કરી. એક પ્રસંગે તે ભદ્રેશ્વર આવ્યો ત્યાં જગડૂ શાહે તેની સારી આગતાસ્વાગતા કરી અને ચોગરદમ ઉંડી ખાઈથી વીંટળાયલો એવો પર્વત સમાન દુર્ગ તેને દેખાડ્યો. જગડૂ શાહે કોટના એક ખૂણામાં પથ્થરનો ગધેડો બનાવી રાખ્યો હતો, તેને માથે સોનાનાં બે શીંગડાં જડાવ્યાં હતાં, અને બીજી ગોઠવણ પણ પીઠદેવની માનું અપમાન થાય

એવી કરાવી રાખી હતી કે જેથી તે જોઇને પીઠદેવ અતિશય સંતાપ પામી ત્રાશી ગયો અને તેના મ્હોંમાંથી લોહીની ઉલટી થવા લાગી તેથી તેના પ્રાણ ગયા.

આ વાત સિંધુરાજના જાણવામાં આવી, એટલે તે પણ ડરી ગયો અને જગડૂને માનદાનથી પ્રસન્ન કર્યો.

જગડૂ શાહે ધર્મકાર્ય કરાવ્યાં, તેમાં તેણે મ્લેચ્છ પાસેથી મેળવેલા ધન વડે મસ્જીદ[1] ચણાવી હતી એમ લખ્યું છે; તે સાથે વળી લખવામાં આવ્યું છે કે, ચૌલુક્ય રાજાના લશ્કરની સાહાય્યથી જગડૂ શાહે નિરંકુશ મોગલોને જિતી લઇને જગત્‌માં સ્વાસ્થ્ય સ્થાપ્યું.[2]

આ સમયે મોગલોના વારંવારના હુમલાથી ભરતખંડનો વાયવ્ય કોણનો અને ઉત્તરનો ઘણો ભાગ તેમ જ પશ્ચિમ ભણીનો કેટલોક પ્રદેશ ખેદાનમેદાન થઈ ગયો હતો. દિલ્લીના સુલતાને તે પ્રદેશની રક્ષા માટે પોતાના સૂબેદાર મૂક્યા હતા, તેઓએ ત્યાંના ધણી થઈ પડવાના પ્રયત્નમાં ચલાવેલી ચાલચલગતથી રૈયતને ઘણી હેરાનગતિ થઈ છે. ભોળો ભીમ, પૃથ્વીરાજ ચોહાણ, અને જયચંદ્ર આદિ જેમ માંહોમાંહે લડીને નિર્બળ થઈ જવાથી શાહાબુદ્દીન-ગોરી આદિ મ્લેચ્છો ભરતખંડમાં રાજ્ય મેળવી લેવાને ફાવી ગયા;[3] તેમ જ આ ગજનીના રાજ્યકર્ત્તાઓના સામા બીજા મ્લેચ્છો થયા, તેથી તેમની તથા તેમની સાથે દેશની ખરાબી કેવી રીતે થઈ અને મોગલો તેમના ઉપર કેવી રીતે ફાવી ગયા તે જાણવાને તે પ્રસંગનો વૃત્તાન્ત જેમણે વાંચેલો હશે તેમના સમજવામાં સારી પેઠે આવેલું હોવું જોઇયે કે, સિંધુની પશ્ચિમ ભણીનો પ્રદેશ તેઓ દબાવી પડ્યા હતા, અને તેમનો અવરજવર અને હુમલા આસપાસના મુલ્કો ઉપર થતા હતા.

આ સમયે ભદ્રેશ્વર એ કચ્છનું મોટું બંદર હતું; ત્યાંના વ્યાપારિયો ઘણા છેટેના દેશો સાથે વેપાર ચલાવતા હતા. ત્યાંનાં વ્હાણ સમુદ્ર કિનારાના દેશો ભણી જતાં હતાં, અને તે દેશનાં વ્હાણ કચ્છ ભણી આવતાં હતાં.

---

१ मसीतिं कारयामास षीमलीसंज्ञितामसौ ॥
भद्रेश्वरपुरे म्लेच्छलक्ष्मीकारणतः खलु ॥ ६ ॥ ६४ ॥

२ चौलुक्यनृपचक्रेण मुद्गलान्स निरर्गलान् ॥
विजित्य जगति स्वास्थ्यं व्यतनोद्* व्यक्तविक्रमः ॥ ६६.

૩ જુઓ પાછળ પૃષ્ઠ ૩૦૫ થી ૩૦૮.

* શાસ્ત્રી પ્રભાશંકરની જગડૂ ચરિત્રની પ્રતિ જે અમે જોઈ છે, તેમાં व्यतनोदिति એવો પાઠ છે અને ડા. બૂલર व्यतनोद्व्यक्त એવો પાઠ આપે છે.

જગડૂ શાહ[1] એક મોટો વેપારી હતો. તેનાં વ્હાણ પરદેશ જતાં હતાં, અને મ્લેચ્છોની સાથે વેપાર કરીને તેમની પાસેથી પણ એણે ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મોગલોના થતા હુમલા તેણે લવણપ્રસાદ અને વીરધવળની ફોજની મદદથી અટકાવી, તેમનું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું હોય એવો પણ સંભવ જણાય છે. આ વેળાએ સોમનાથ–દેવપટ્ટન બંદર સાથે પણ મ્લેચ્છોનો

---

૧ જગડૂ કચ્છ માંહેના હવણાંના મુનરા તાલુકાના ભદ્રેશર (મૂળના ભદ્રેશ્વર વેલાકૂલ બંદર) ગામનો રહેવાશી હતો. સર્વાનંદસૂરિયે "શ્રી જગડૂ ચરિત" નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તે રા. બ. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેમાં પ્રારંભમાં ઉપોદ્ઘાત, પછી ભાષાંતર, પૂરવણી અને ત્યારપછી સંસ્કૃત મૂળ કાવ્ય એ પ્રમાણે ક્રમ રાખ્યો છે. મૂળમાં આવેલી સર્વ પ્રસિદ્ધ જગ્યાઓ તથા માણસો વિષેનો ખુલાસો ડા. બૂલરના ઇન્ડિયન સ્ટડીઝ અંક ૧ પ્રમાણે તથા તે ઉપરાંત બહુ શ્રમ લઇને રચ્યો છે. તેમાં જગડૂની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છેઃ–

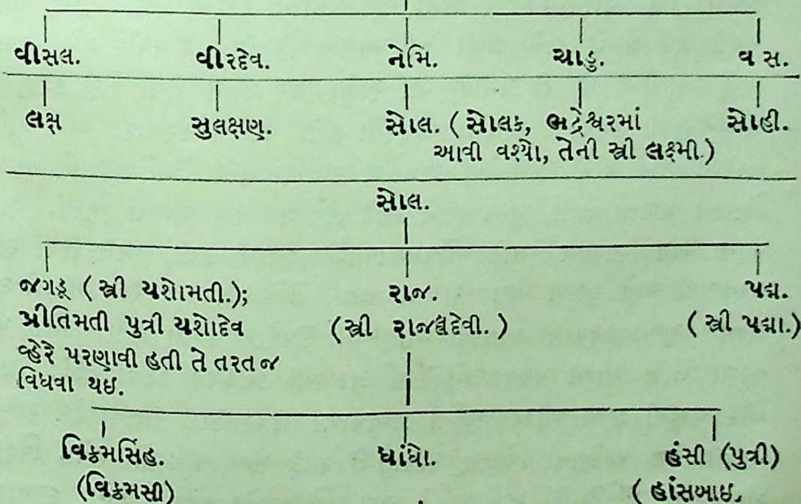
વિયદ્દુ (શ્રીમાળી વાણિયો.)

(જેણે કૂવા, વાવ, અન્નસત્રો, દેરાસર, અને પરબો બંધાવ્યાં તથા સંઘની સેવા કરેલી હતી.)

વરણાગ.

(કંથા નગરી જે હવણાં કંથકોટ કહેવાય છે તેમાં રહેતો હતો. એ સંઘ કહાડીને શત્રુંજય તથા રૈવતાચળ(ગિરનાર)ની યાત્રા કરી આવ્યો હતો.)

વાસ.

વ્યાપાર ચાલતો હતો, અને અર્જુનદેવના સમયમાં સંવત્ ૧૩૨૦ માં ત્યાંના પણ નાખુદા નુરૂદ્દીન પિરોઝે એક મસ્જીદ બંધાવી હતી, અને તે કામમાં ત્યાંના હિન્દુ આગેવાનોનો આશ્રય પણ હતો. તે પ્રમાણે ભદ્રેશ્વરમાં જગડૂ શાહે મસ્જીદ બંધાવી હોય એમાં નવાઈ નથી.

આ પ્રમાણે જ્યાં અગત્યનું જણાયું ત્યાં લવણપ્રસાદે અને વીરધવળે દેશની સમાધાની કરવાના અને આસપાસના રજવાડાઓને પોતાને સ્વાધીન રાખવાના ઉપાય યોજ્યા. મહારાષ્ટ્ર દેશ સુધી પ્હોંચી જઈને તે પ્રદેશ પોતાના વશમાં આણી મૂક્યો. વીરધવળના પરાક્રમની ખાતરી થવાથી લવણપ્રસાદે બધું કામ તેના માથા ઉપર નાંખી દીધું. તેણે પણ વસ્તુપાળ અને તેજપાળને પડખે રાખીને સાવધાનીથી રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માંડ્યું. સમુદ્રને કિનારે આવેલા રાજાઓ ઉપદ્રવ કરતા હતા તેમને કેટલાંક કાર્યોમાં સાહાય્ય થઈ મંત્રિયે ફાવવા દીધા; તેઓ પણ રાજી થયા, અને તેમણે સારાં સારાં નજરાણાં મોકલવા માંડ્યાં. સર્વ સ્થાને સારી સ્વસ્થતા થઈ, અને ખેતીવાડી ખીલવા માંડી, એટલે, પ્રજાને ખાવાપીવાની ખામી રહી નહિ. રૈયતનું રક્ષણ કરવાનો સારો બંદોબસ્ત રાખવાથી કોઈ પ્રકારનો ભય રહ્યો નહતો. વીરધવળ નીતિથી રાજ્ય ચલાવતો હતો, તેથી કોઈ કોઈની સાથે વિરોધ કરી શકતું નહિ. જંગલના ભીલ લોકોને ખરેખરા દાબમાં રાખ્યા છે. પાલ્યના વનમાં જાળાં ઉપર લૂગડાં ઘરેણાં ટાંગી રાખવામાં આવતાં પણ તે કોઈ લઈ શકવાની હિમ્મત કરી શકતું નહિ. રાજ્ય કરવામાં તેણે સૂર્યનો ગુણ ધારણ કર્યો હતો; સૂર્ય પોતાનાં કિરણ દ્વારા પૃથ્વી ઉપરનું પાણી લઈ લે છે અને પાછી તેની અગત્ય પડે છે ત્યારે વર્ષાદ રૂપે વરસાવી પાછું આપી દે છે, તે પ્રમાણે આ રાણો કર લઇને તેથી ભેગું કરેલું ધન પ્રજાને સુખી કરવાના કામમાં વાપરતો હતો. પ્રવાસ કરનારા અને યાજ્ઞિક લોકોને માટે ગામે ગામ તેણે અન્નક્ષેત્ર સ્થાપ્યાં હતાં, તેમાં ભૂખ્યાંને ભાવતાં ભોજન મળતાં હતાં, મુખવાસને માટે તંબોળ પણ મળતાં હતાં. રોગિયોના રોગ ટાળવા માટે ઔષધશાળાઓ સ્થાપી હતી, અને તેમાં સારા અનુભવી અને કુશળ વૈદ્યો રાખ્યા હતા, તેઓ પ્રજાના રોગ મટાડી દઇને પ્રજાને સુખી કરવામાં પોતાના આયુષ્યનો ઉપયોગ કરતા હતા. એક પંથવાળા લોકો બીજા પંથવાળાને કોઈ પ્રકારની કનડગત કરતા નહિ; તેમ જ એક વર્ણની પ્રજા બીજા વર્ણની પ્રજાવાળા ઉપર કોઈ રીતનો દ્વેષ રાખતી નહતી. દેશ પરદેશના વિદ્વાન્ લોકોનું તે સારૂં સન્માન કરતો હતો. વિદ્વાન્, કળાકુશળ પંડિતોની સભામાં તે સદા બિરાજતો હતો. એના દરબારનો

પુરોહિત સોમેશ્વર નામે કવિ સારો વિદ્વાન્ હતો; તેના વિષે આગળ લખવામાં આવશે. સોમાદિત્ય, કમળાદિત્ય, નાના પંડિત ઈત્યાદિ ૧૦૮ પંડિતો એના દરબારમાં હતા. પરદેશના કવિ આવે તેમની પરીક્ષા કરીને જેની જેવી યોગ્યતા તેનો તે પ્રમાણે સત્કાર થતો હતો.[૧]

મહારાજાને છાજતી સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ થઈ, એટલે એક સમયે વસ્તુપાળ અને તેજપાળે **વી**રધવળને વિનતિ કરી કે દેવ ! આપે આ ગૂર્જર ધરતી સ્વાધીન કરી લીધી, બીજા દેશના રાજાઓને ખંડિયા રાજા બનાવી દીધા, એટલે હવે સર્વ પ્રકારે આપની મહારાજાની પદવીની યોગ્યતા થઈ ચૂકી, તો હવે કોઈ સારૂં મુહૂર્ત્ત જોઇને "મહારાજાધિરાજપદ" ધારણ કરવાનો અભિષેક કરવાનો ઉત્સવ કરિયે. આવું મંત્રિયોનું કથન સાંભળીને **વી**રધવળ બોલ્યોઃ—

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।
अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥

સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વી જિત્યા વિના, વિવિધ યજ્ઞો કર્યા વિના, યાચકોને ધન આપ્યા વિના હું રાજા કેમ થાઉં ? મારે તો મારૂં "રાણા"નું પદ ઠીક છે.

વીરધવળની ભલમનસાઈની એક વાત એવી છે કે, તે એક સમયે ગ્રીષ્મ ઋતુની રાત્રિયે ચન્દ્રશાળામાં સૂતો હતો, અને એક ખવાસ તેના પગ ચાંપતો હતો; તેણે તેના પગની આંગળિયે રત્નજડિત અંગુઠી પ્હેરેલી હતી તે ફહાડી લીધી. **વી**રધવળ જાગૃત સ્થિતિમાં હતો તેથી તેના જાણવામાં આવ્યું તો ખરૂં પણ તે બોલ્યો નહિ, અને સવાર થતાં ભંડારી પાસેથી તેવી જ બીજી અંગુઠી મંગાવીને પ્હેરી લીધી. રાત્રે તે સૂતો એટલે પેલો ખવાસ જઇને નિત્ય પ્રમાણે પગચંપી કરવા લાગ્યો, અને તપાશીને જુવે છે તો પ્રથમના જેવી જ બીજી અંગુઠી તેના જોવામાં આવી તેથી તે વિચારમાં પડી ગયો. તેવામાં **વી**રધવળે હસતાં તેને કહી દીધું કે ભાઈ ! એ અંગુઠી હવે લેતો નહિ, કાલે એક ફહાડી લીધી તેની કાંઈ ચિન્તા નહિ. આવું તેનું વચન સાંભળતાં જ તેને જાણે વજ્રઘા થયો હોય એમ ભયભીત થઈ ગયો, કેમકેઃ—

(ગીતિ)

હસતો પણ નૃપ હણશે, સ્પર્શ કરંતો કવિવર પણ હણશે,
દુર્જન માન દિયંતો, ફૂકંતો પણ ભુજંગ તો હણશે.

વીરધવળ આ ખવાસની ગભરાટભરેલી સ્થિતિ જોઇને બોલ્યો કે, તારે ગભરાવું નહિ, તને આવી આદત પડી છે તેમાં અમારો જ વાંક છે.

૧ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ. ખુ. પ્ર. પુ. ૧૩ મું.

૩૧

જો દરબારમાંથી તને પૂરી જીવાઈ મળતી હોય તો તારું મન આવાં ખોટાં કામ કરવા ઉપર લલચાય નહિ. હવેથી તને બેસવાને એક ઘોડો આપીશું અને અધ લાખની તારી જીવાઈ કરી આપીશું. આવું સાંભળીને તે બહુ રાજી થયો, અને પોતે કરેલા અયોગ્ય કામને લીધે મુંઝાવા લાગ્યો. વીરધવળ આ પ્રમાણે ક્ષમાવાળો હતો તેથી જગતમાં તેનાં વખાણ થતાં હતાં, અને તે ઘણો દયાળુ હતો એમ લોક કહેતા હતા.

વીરધવળ દિવસે દિવસે વધારે પ્રબળ થવા લાગ્યો. તેના બુદ્ધિશાળી મંત્રિયો પણ લોક રાજી રહે એવું વર્તન કરવા લાગ્યા. એવામાં દિલ્હીથી તેમનો મોકલેલો હેરક આવી પ્હોંચ્યો. તેણે આવીને વસ્તુપાળને કહ્યું કે, મોજઉદ્દીન પાદશાહનું લશ્કર પશ્ચિમ દિશા ભણી કૂચ કરતું ચાલ્યું છે, ચાર પ્રયાણ થઈ ગયાં છે; આબુને રસ્તે આવવાનો તેનો મનસૂબો જણાય છે અને તેની દૃષ્ટિ ગૂજરાત ઉપર છે, માટે તમારે ચેતતાં રહેવું જોઇયે. આ ખબર સાંભળતાં જ વસ્તુપાળ તેને રાણા પાસે લઈ ગયો અને બધી હકીકત સાંભળીને રાણો બોલ્યો કે, "મંત્રીશ! મ્લેચ્છો ઘણા બળિયા છે; તેમણે ગર્દભી વિદ્યા જેણે સિદ્ધ કરી લીધેલી એવા ગર્દભભિલ્લનો પરાભવ કર્યો છે; જેમણે નિત્યે સૂર્યબિંબમાંથી નીકળતા તુરંગમથી રાજપાટી ચલાવનાર શિલાદિત્યને પણ પીડ્યો છે; સાતસેં યોજનના વિસ્તારવાળી ભૂમિના પતિ જયચંદ્રને પણ તેમણે હણી નાંખ્યો છે; જે પૃથ્વીરાજે વીશ વીશ વાર શાહાબુદ્દીન સુરત્રાણને ઝાલીને મૂકી દીધેલો તેવાને પણ તેઓએ પકડી લીધો છે. એવા એ દુર્જય છે તો આપણે કેમ કરવું?" વસ્તુપાળ બોલ્યો કે "મને તેમની સામો જવાની આજ્ઞા કરો, એટલે હું સમયને અનુકૂળ આવે એમ કરીશ."

પછી સારા સારા એક લાખ અશ્વાર લઇને તેણે મ્લેચ્છોની સાથે પ્રયાણ કર્યું. ત્રીજે પ્રયાણેથી તેણે આબુનો નાયક ધારાવર્ષ જે ગૂજરાતનો ખંડિયો રાજા હતો તેની પાસે પોતાનો હેરક મોકલ્યો, અને કહેવરાવ્યું કે મ્લેચ્છોની સેના જેવી આબુને રસ્તે આવે તેવી તેને અંદર પ્હેલાં તો આવવા દેજો અને પછવાડેથી ઘાંટી રોકી લેજો. એવી રીતે આબુના માર્ગમાં યવનની ફોજ અંદર પેઠી અને જેવું તેમણે થાક ખાવાને મેલાણ કર્યું કે તરત જ પછવાડેથી ધારાવર્ષે તે ઘાંટી રોકી લીધી. આગલી બાજુએથી વસ્તુપાળે તેના ઉપર હુમલો કર્યો, અને જાણે બીજો કાળ ન હોય એવો જાતે તેમના ઉપર તૂટી પડ્યો, ને એવી કાપાકાપી ચલાવી કે, યવનની ફોજમાં ત્રાસ ત્રાસ વર્તાઈ ગયો, બૂમરાણ થઈ પડ્યું. કેટલાક દાંતે પોચા કરડવા લાગ્યા, કેટલાક તોબા તોબા પોકારવા લાગ્યા, નાસમનાસા કરવા લાગ્યા, પણ વસ્તુ-

પાળે કોઇને છોડ્યા નહિ. કહે છે કે, તેણે ત્યાં જ એક લાખ માણસોને કાપી નાંખ્યા અને તેમનાં માથાંનાં ગાડાં ભરીને વસ્તુપાળ પાછો વળ્યો અને પોતાના ધણીને આવીને નમ્યો.

રાણો તેના આ પરાક્રમથી ઘણો રાજી થયો, અને તેનાં સારાં વખાણ કર્યાં કે, "તમે આવું મહાભારત કામ કરી આવ્યા, છતાં તમે કાંઈ બડાઈ હાંકતા નથી, વિકટ આટોપ રાખતા નથી, ઉંચું મુખ કરીને અભિમાન ધારણ કરતા નથી, ગર્વથી ધરતી ઉપર થણથણાટ કરી રહ્યા નથી, અવજ્ઞા પ્રદર્શિત કરીને કોઇના ઉપર નજર ફેરવતા નથી, પણ આ યુદ્ધસાગર જે ઓળંઘી જવાને માટે ઘણો જ વિકટ તેમાં પાર પડીને તમે એકલાએ જ આ પૃથ્વીતળને વિષે ધવલ કીર્તિનો ભાર માથે ધારણ કર્યો છે." આ પ્રમાણે તેનાં વખાણ કરીને ઉત્તમ પારિતોષિક આપ્યું. પછી વસ્તુપાળ પોતાને ઘેર આવ્યો એટલે તેને માન આપવાને એટલા બધા લોક આવ્યા અને તેને પુષ્પે વધાવવા અને તેના ગળામાં પુષ્પમાળા આરોપવાનો એવો સમારંભ થયો કે ફૂલનો એક હાર એક દ્રમ્મ વિના મળી શકતો ન્હોતો.

નાગપુરમાં સાધુ દેલ્હા કરીને હતો, તેનો પુત્ર સાધુ પૂનડ નામે હતો, તેને મોજઉદ્દીન સુરત્રાણની બીબિયે પોતાનો ભાઇ કર્યો હતો, તે અશ્વપતિ, ગજપતિ અને નરપતિ સર્વેને માન્ય થઈ પડ્યો હતો. તેણે સંવત્ ૧૨૭૩ ઇ. સ. ૧૨૧૭ માં બંબેરપુરની રાજ્યયાત્રા કરી હતી. તે સંવત ૧૨૮૬ માં એટલે ઇ. સ. ૧૨૩૦ માં યાત્રા કરવાને મોજઉદ્દીનની આજ્ઞા લઇને નાગપુરથી નીકળ્યો. તે પોતાની સાથે ૧૮૦૦ ગાડાં, ઘણા બળદ આદિ લઇને મોટા દબદબાથી તે માંડલ્યપુર સુધી આવ્યો. તેજપાળ તેની સામો ગયો અને તેને ધોળકે લઈ આવ્યો. વસ્તુપાળ પણ સંઘની રજનો લાભ લેવાને સામો ગયો. બધાંને ઘેર લાવી જમાડી બહુ સંતોષ્યા અને સર્વેની આગતાસ્વાગતા કરીને બધાંને પ્હેરામણી આપી. સંઘનું પ્રતિપાલન કરવાથી ઘણું પુણ્ય થાય છે એમ સમજીને સંઘવાળાની સર્વ પ્રકારે રૂડી ચાકરી કરી, તે એટલે સુધી કે, સંઘના પ્રત્યેક જણનું તેજપાળે અર્ઘ્યપાદ્યપૂજન કર્યું. પછી વસ્તુપાળ નાગપુરના સંઘવી પૂનડની સાથે શત્રુંજય ગયો. તેને ત્યાં સારી રીતે યાત્રા કરાવી. પૂનડ પછી ત્યાંથી નાગપુર ગયો, અને વસ્તુપાળ ધોળકે પાછો આવ્યો.

મોજઉદ્દીનની માનું યાત્રા (હજ) અર્થે પ્રયાણ

પૂનડ પાછો ગયો ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે મોજઉદ્દીન પાદશાહની મા મક્કે હજ કરવા જવા માટે ખંભાતમાં આવી, અને એક મુસલમાન વ્હાણ-

વટીને ઘેર ઉતરી. આ વાત કોઈ એક હેરકે મંત્રીને કહી. ત્યારે વસ્તુપાળે તેને આજ્ઞા કરી કે તે પાછી જળમાર્ગે યાત્રા કરવા જાય ત્યારે મને ચેતાવજો. આ સૂચના પ્રમાણે તે જવા નીકળી, એટલે તેને ખબર આપી. તે સાંભળીને તેણે પોતાના કૌલિકો(કોળિયો)ને મોકલીને બુઢ્ઢી મમા પાસે જે કંઈ હતું તે સર્વે લૂંટી લેવરાવ્યું, અને તે સર્વે સાચવી રખાવ્યું. આવો માઠો બનાવ બન્યો તેથી પેલો વ્હાણવટી રોતો રોતો મંત્રી પાસે આવીને ફરિયાદ કરવા લાગ્યો કે, અમારા યૂથની એક વૃદ્ધ ડોશી હજ કરવા જતી હતી તેને તમારા પાદરમાં જ લૂંટારાઓએ લૂંટી લીધી છે. વસ્તુપાળે અજાણ્યા થઇને પૂછ્યું કે, એ ડોશી કોણ છે? નૌવિત્તકે કહ્યું કે એ તો મોજઉદ્દીન સુરત્રાણની મા છે, અને સર્વેને માન્ય છે. આ વાત સાંભળીને મંત્રીયે માયાપ્રયોગ કર્યો ને ઘણી હણોહણ કરી મૂકી અને પોતાના સર્વે માણસોને ધમકી આપીને કહ્યું કે આ લૂંટનો માલ ગમે તેમ કરીને તાબડતોબ આણી આપો. એમ કહીને બુઢ્ઢી મમાને તે આગ્રહપૂર્વક પોતાને ઘેર તેડી લાવ્યો અને સારી રીતે તેની આગતાસ્વાગતા કરી. પોતાને ઘેર રાખી, પછી લૂંટમાં તેનો જે જે માલ ગયો હતો તે સર્વે આણીને રજુ કરાવી દીધો. આથી એ બુઢ્ઢી મમ્મા બહુ રાજી થઈ.

પછી વસ્તુપાળે તેને કહ્યું કે–"માજી! તમે મક્કે હજ કરવા જાઓ છો, તો હું તમને એક આરસપ્હાણનું તોરણ ઘડાવી આપું છું." એમ કહીને તેને રોકી, અને તાબડતોબ તેવું તોરણ તૈયાર કરાવ્યું, તે તેના દેખતાં બરાબર મેળવીને પાછું છૂટું કરી નાંખ્યું; અને સૂત્રથી બાંધીને તેને આપ્યું, અને તે ગોઠવવા સૂત્રકારોને તેની સાથે મોકલ્યા. તેમ જ મક્કે જવાના ત્રણ માર્ગમાંથી જે માર્ગે જવાની ડોશિયે ઇચ્છા જણાવી, તે માર્ગનો તેણે પાકો બંદોબસ્ત પણ કરાવી આપ્યો, અને સાથે પુષ્કળ ધન આપ્યું. ડોશી મક્કે પ્હોંચી એટલે પેલું તોરણ સૂત્રકારોએ બરાબર ગોઠવીને મસ્જીદને દ્વારે બાંધ્યું. દીપ-તૈલાદિ પૂજા કરી અને રાણાના ભણીથી વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. નાના પ્રકારનાં દાન કર્યાં, આથી તેનો ઘણો યશ વધ્યો.

ડોશી ત્યાંથી પાછી ફરીને ખંભાત આવી, એટલે વસ્તુપાળે તેનો પ્રવેશોત્સવ કર્યો ને પોતાને હાથે તેનું ચરણપ્રક્ષાલન કર્યું. પછી તેની ભક્તિપૂર્વક પરોણાગત કરી, અને દશ દિવસ રાખી. પછી તે દિલ્લી જવાને તૈયાર થઈ, એટલે મંત્રીયે કહ્યું કે—"માતા! જો આજ્ઞા હોય તો હું આપને મૂકવા સાથે આવું." સુરત્રાણમાતા બહુ પ્રસન્ન થઈ અને બોલી કે—"ત્યાં તો મારૂં રાજ્ય છે, માટે તમે સુખે મારી સાથે ચાલો." આ પ્રમાણે

પરવાનગી મળી, એટલે તેણે વીરધવળની આજ્ઞા લીધી અને પાંચસે ઘોડા, વછેરા તથા વસ્ત્રગંધાદિ લઈને સાથે ચાલ્યો.

દિલ્લી પાસે આવવાનો સમય થયો, તેની સુરત્રાણને ખબર મળી કે માતા પાછાં પધારે છે, એટલે તે સામૈયું કરીને આવ્યો અને માતાને પૂછ્યું કે "યાત્રા રૂડે પ્રકારે થઈ?" ત્યારે તે બોલી કે—"દિલ્લીમાં તારા જેવો શાહજાદો છે અને ગૂર્જરધરામાં વસ્તુપાળ જેવો બીજો દીકરો છે, તો પછી મારી યાત્રા સુખદ કેમ ન થાય?" પાદશાહે કહ્યું કે—"તે વસ્તુપાળ ક્યાં છે? તેમને અહિં કેમ તેડી લાવ્યાં નથી?" માતા કહે કે "હું તેડી લાવી છું અને તે અહિંથી બે ગાઉ ઉપર છે." એમ કહી અશ્વપાળ મોકલીને તેને પોતાની પાસે તેડાવ્યો.

વસ્તુપાળે આવીને પાદશાહને નજર મૂકી પ્રણામ કર્યો. એટલે પાદશાહ તે પ્રસન્ન થઇને બોલ્યો કે—"અમારાં માતાજી તમારાં બહુ વખાણ કરે છે, તમે એમની સારી ચાકરી કરી છે, તો મારી એમ ઇચ્છા છે કે તમે મારી પાસેથી કાંઈ માગી લ્યો."

ત્યારે વસ્તુપાળ બોલ્યો કે—"મારે કશાની ખામી નથી, એટલે બીજું તો કાંઈ માગી લેવાનું નથી, પણ જો આપની ઇચ્છા હોય તો એક માગણી કરૂં છું અને તે એ છે કે—આપે ગૂજરાતના રાજા સાથે સંધિ રાખવો, એટલે કે અમારી ગૂર્જરધરા ઉપર કોઈ વાર પણ ચ્હડાઈ કરવી નહિ. અને બીજું એ માગું છું કે મમ્માણી ખાણમાંથી પાંચ પથરા મને લેવા દેવા."

તરત જ પાદશાહે પ્રસન્ન થઇને વસ્તુપાળની એ બન્ને માગણી માન્ય રાખી, અને મૂલ્યવાન્ પોશાક આપીને તેને વિદાય કર્યો. પૂંઠડે પાંચે પથરા પછવાડેથી મોકલી દીધા. તે શત્રુંજય આદિ તીર્થમાં વપરાવા.

પછી વસ્તુપાળ ધોળકે આવ્યો અને પોતાના સ્વામીને નમન કરીને કાંઇ પણ અભિમાન બતાવ્યા વિના સર્વ વૃત્તાંતથી જાણીતો કર્યો. તે સાંભળીને વીરધવળ ઘણો રાજી થયો અને દશ લાખ સુવર્ણ તેને તુષ્ટિદાનમાં આપ્યા. પણ મંત્રી એવો દાનેશ્વરી હતો કે પોતાને ઘેર પ્હોંચતાં સુધીમાં તે દાન કરી દેવામાં વાપરી નાંખ્યા. આવો પ્રસંગ જોઈ એક કવિએ કહ્યું કેઃ—

ગીતિ—"દ્વિજરાજ એક દેખી, સંકોચાઈ કમળ તુરત જાય;
દ્વિજરાજ લક્ષ પેખી, વિકાસી તુજ કરકમળ જ દીપાય."

"એક જ દ્વિજરાજ (ચન્દ્ર) દેખીને કમળ તુરત જ સંકોચાઈ જાય છે, પણ હે વસ્તુપાળ! તારા હાથરૂપી કમળને તો એથી ઉલટું થાય છે તે સંકો-

ચાઈ જવાને બદલે એક લાખ દ્વિજરાજ(બ્રાહ્મણો)ને દેખતાં છતાં તે વિકસિત થઇને દેદીપ્યમાન થાય છે."

વળી વસ્તુપાળ કેવો છે?:—

ગીતિ—અરિ ઉર ઉચ્ચાટ કરવા, શ્રી આકર્ષી નિજ કર ગૃહીં લેવા;
નૃપમનહય વશ કરીં લે, ઉત્તમ ને સિદ્ધ મંત્ર છે એવા.

આવાં તેનાં વખાણ થતાં સાંભળીને તે પોતે ઉત્તમ હતો, માટે લજવાઈને નીચું જોવા લાગ્યો. તે વેળાએ મહાનગરવાસી **નાનાક** કવિએ કહ્યું કે:—

કવિત્ત—"એકજ તું અવનીમાં દાન તણો દેવાવાળો,
એમ તારે વિષે વાણી, સજ્જનો ઉચ્ચારે છે;
સાંભળતાં આવાં વેણ, લાજ તો લાગે છે તુંને,
તેથી તું ભુવનતળ નજરે નિહાળે છે.
સરસ્વતી મુખશોભા, દેનાર ઓ વસ્તુપાળ!
એનું એક કારણ તો, મને એમ ભાસે છે;
તારા જેવો દાનશીલ, બળી તો પાતાળ વશ્યો,
તેને અહીં આણવાને, ભૂમિમાં તકાસે છે."

ત્યાર પછી કૃષ્ણનગરીના કવિ કમળાદિત્યે પ્રકારાન્તરે કહ્યું કે:—

કવિત્ત—ચલા એવી લક્ષ્મી જેવી, ત્યાગફલા કરી દીધી,
અર્થીનો સંયોગ એ તો પામી એવા કારણે;
પરિણામ એ થયો કે, કીર્ત્તિરૂપી પુત્રી જાઇ,
એની શી ક્હેવાની વાત! રહી એ તો બારણે.
ત્રણ ભુવન ક્હેવાય, **સ્વર્ગ**, **મૃત્યુ** ને **પાતાળ**,
તેની માંહ ઠેર ઠેર, ભટકતી ગાજે છે;
એવી એની વાત સુણી, લાજના માર્યા જનો તો,
લાજ માંહે લપેટાઈ, નીચું ઘાલી લાજે છે.

વીરમ અને વીસલ

વીરધવળ રાણાને બે કુમાર હતા, તેમાં એકનું નામ **વીરમ** હતું અને બીજાનું નામ **વીસલ** હતું. શૂર પુરૂષોમાં **વીરમ**નાં વખાણ થતાં હતાં. વર્ષાકાળમાં એક દિવસે આકાશમાં વિજળીનો ઝબકારો થયો, તેથી તેણે જાણ્યું કે–વિજળી મારા ઉપર પડશે. તેથી તેની સામે તરવાર ખેંચી ક્હાડી. ધોળકામાં વૈષ્ણવોમાં એવો રિવાજ હતો કે એકાદશીને દિવસે તેઓ એક ઝાડ નીચે જઇને જેની જેવી શ્રદ્ધા તે પ્રમાણે તે એકસો આઠ (૧૦૮) દ્રમ્મ

કે બેર, કે આમળાં લાવીને મૂકતા હતા. **વીરમે** તે દિવસે ત્યાં જઇને એક સો આઠ દ્રમ્મ મૂક્યા. ત્યાર પછી ત્યાં એક વાણિયો હતો, તેણે ૧૦૮ મોતી[1] મૂકયાં. આવું પોતાના કરતાં તેનું અધિક કૃત્ય જોઇને **વીરમને** ક્રોધ ચ્હડ્યો, અને બોલ્યો કે—"અલ્યા બકાલ! તું અમારાથી અધકું કેમ મૂકે છે?" એમ કહીને તેના ઉપર તરવાર તાણી, એટલે તે જીવ લઇને નાઠો. તે **વીરધવળની** રાજસભામાં જઇને એકદમ અંદર પેશી ગયો. **વીરમ** પણ તેની પછવાડે ધાયો, એટલે કોલાહલ થઈ રહ્યો. એથી આ વાત **વીરધવળના** જાણવામાં આવી. આગળ વાણિયો અને પાછળ **વીરમ**, એમ તેની સમક્ષ થઈ ગયા; એટલે **રાણાએ વીરમને** ધમકાવીને કહ્યું કે—"અરે! ઉદ્ધત! આ તું શું કરે છે? તારાથી એ વાણિયાએ અધિક કર્યું, તેમાં તારા બાપનું શું ગયું? તું શું અમારો ન્યાય જાણતો નથી? જા, નીકળ મારા દરબારમાંથી તારૂં કાળું મ્હોં મને ફરીને બતાવીશ નહિ; વાણિયા તો મારો જંગમ ભંડાર છે. હું બેઠો છું ત્યાં સુધી એનું નામ કોણ લે એમ છે? જોઉં તું ખરો." આ પ્રમાણે તેનો તિરસ્કાર કરીને તેને **વીરમગામ** ગ્રાસમાં આપીને ત્યાં મોકલી દીધો. **વિરમ કોણિક** કુમારની પેઠે લજ્જા પામતો, પિતાથી ધિક્કાર પામેલો, જીવતાં જ મુવા સરખો થઇને **વીરમગામમાં** જઈને રહ્યો. તેને બાપના ઉપર ઘણો ક્રોધ ચ્હડ્યો, પણ કરે શું?

વીરમ વડો હતો, અને **વીસલ** તેનાથી ન્હાનો હતો, પણ તે ડાહ્યો ને સમજુ હતો, તેથી **વીરધવળની** તેના ઉપર કૃપા હતી, અને તેના ઉપર તે સદા પ્રસન્ન રહેતો હતો. **વીસલનામાં વિક્રમના** જેવા ઉત્તમ ગુણ હતા. **વસ્તુપાળનું** વલણ પણ **વીસલ** ઉપર હતું. **વસ્તુપાળ** જાણતો હતો કે **વીરમ** લાંઠિયો છે, તેથી એનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નહિ; કેમકે કોઈ વેળાએ કોણ જાણે શુંએ કરી નાંખશે એવી તેના વિષે ધાસ્તી રહેતી હતી. તેથી રાજ્યસૈન્ય પણ સાવચેત રાખવામાં આવતું હતું.

આવા સમયમાં **વીરધવળને** મ્હોટો વ્યાધિ થયો. એ વાત **વીરમના** જાણવામાં આવી. એટલે તે તેને જોવા આવવાને મિષે **ધોળકામાં** આવ્યો. **વસ્તુપાળ** તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયો, અને તેણે ઘોડા, હાથી, રાજભંડાર, આદિ ઠેકાણે પાકી ચોકશી રખાવી, અને પોતાના ખરા વિશ્વાસુ માણસો હતા, તેમને જોખમવાળે કારખાને મૂકી દીધા; એટલે **વીરમનું** કાંઈ ચાલ્યું નહિ. **ધોળકામાં** પોતાનું સૌધ (મ્હોટું મંદિર) હતું, તેમાં જઇને **વીરમ** રહ્યો. ત્રણ દિવસ મંદવાડ ભોગવીને **વીરધવળ** દેવ થયો. પ્રજા શોકસમુદ્રમાં પડી, નગરમાં હડતાલ પડી.

---

૧ પ્રોફેસર મ. ન. દ્વિવેદી "આલુ" લખે છે, જુઓ પૃ. ૨૨૫.

એ સંધિમાં **વીરમદેવ** સજ્જ થઇને ગાદિયે બેસવાને પોતાના અવાસમાંથી નીકળ્યો કે તરત વસ્તુપાળે **વીસલદેવને** રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેસારી દીધો અને તેના નામની તત્ક્ષણ આણ ફેરવી દીધી. રાજ્યાંગ માત્રની પૂરેપૂરી સંભાળ રખાવીને વસ્તુપાળ ફોજ લઇને **વીસલદેવ** સહિત **વીરમ** ઉપર ચ્હડી ગયો. સામાસામી યુદ્ધ મચ્યું, પણ **વીરમ** સમજ્યો કે હવે આપણું કાંઈ ફાવવાનું નથી. એટલે તે ત્યાંથી નાઠો. તે **જાબાલીપુર** (જબલપુર)માં પોતાનો સસરો ઉદયસિંહ હતો તેની ઓથે ગયો.

વસ્તુપાળ પણ તેનો આ નિશ્ચય કળી ગયો, એટલે તેણે સોળ યોજન જઈ શકે એવા પુરૂષો ઉદયસિંહ ભણી મોકલ્યા ને કહાવ્યું કે "**વીરમ** રાજ્યનો શત્રુ થઈ ત્યાં આવે છે, તેને તમે આશ્રય આપશો તો તમે તમારો જીવ અને રાજ્ય બન્ને ખોઈ બેસશો." આ પ્રમાણે અગાઉથી સૂચના મળી, એટલે તેણે વીરમ વિરૂદ્ધ બધી ગોઠવણ કરી રાખી. તે જેવો આવીને **જાબાલીપુરના** બગીચામાં મેલાણ કરવા જાય છે, એવામાં કહી રાખ્યા પ્રમાણે નગરરક્ષકોએ તેના ઉપર બાણનો એવો પ્રહાર ચલાવ્યો કે તેનું આખું અંગ ચાલણીના જેવું કરી નાંખ્યું. **વીરમ** ત્યાં પડ્યો, એટલે તેનું માથું કાપીને ઉદયસિંહે **વીસલદેવને** મોકલી દીધું. આ પ્રમાણે સ્વકુટુંબના કજિયાથી તો **વીસલદેવનું** રાજ્ય નિષ્કંટક થયું.

વીરધવળના મરણથી પ્રજાનાં નેત્રોમાંથી જળ વ્હેવા લાગ્યાં, તે એટલે સુધી કે, જોવાની તેમની શક્તિ ઘટી ગઈ. અંતઃપુરવાસિયો જેમાં રાણિયો આદિ મુખ્ય હતી તેમની તથા સામંત અને મંત્રિયોની અશ્રુધારાથી તે સમયે નિરાધાર થઈ પડેલું ધરાતળ ચારે બાજુએથી ભીંજાઈ ગયું. આટલા દિવસ કોઈ પ્રકારનો શોક ન હોવાથી તેની આખી રાજધાની અશોક હતી તે હવે ક્ષણમાત્રમાં શોકમય થઈ ગઈ.

ગીતિ—પળપર હસી હસી રાચો, તે પછી પળમાં દુઃખ દરિયે બૂડો;
એવા અસાર ભવને, ધિક ધિક કહી કવિ કવે કુડો ભૂંડો.

લોકોના કકળાટ સહિત **વીરધવળનું**[1] ચિતારોહણ થયું, તેમાં અંતઃપુરજનોએ પણ પ્રવેશ કરચો. વસ્તુપાળને પણ પૂરો આવેશ આવી ગયો, અને કાષ્ઠભક્ષણ કરવાને તત્પર થયો. તેને રાજ્યપૂજ્ય વૃદ્ધ અને હિતેચ્છુક પુરૂષોએ નિવાર્યો તો પણ તેમનું માન્યું નહિ ત્યારે, આવી શોકાવેગની વ્યથામાં નિમગ્ન થઈ ગયલા ધિસખ (બુદ્ધિ જેની સખા છે એવો) મંત્રીને જોઇને તેના

૧ પાછળ પૃ. ૩૯૩ માં **વીરધવળની** ચિતામાં ૧૮૨ જણાં પડી મરણ પામ્યાનું લખ્યું છે, તે ક્રિયા લખાણ ઉપરથી હશે તેનો પત્તો મળતો નથી.

પ્રતિ, ચૌલુક્ય કુળના રાજાનો પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ બોલ્યો કે, આખા રાજ્યતંત્રનો આધાર તમારા એકલા જ ઉપર છે અને તમે વિશ્વાધાર ધર, શેષનાગના જેવા છો. તમારા જીવવાથી સર્વ કોઈ જીવી શકે એમ છે. અહો મહામતે! વીરધવળના વિદાય થવાથી આ રાજ્યલક્ષ્મી નિર્નાથ બની ગઈ છે, તો પણ હવણાં તમે છો તો તેને આધાર હોવાથી તે સનાથા છે, માટે જો તમે અહિં આવું સાહસકર્મ કરો તો દુરાત્મા દુર્જનોના મનોરથ પૂર્ણ થાય. આવું સાંભળીને તે મતિમાન સચિવ મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરી લેવાના સાહસમાંથી વિરામ પામ્યો, અને સભા સમક્ષ શોકાર્ત્ત થતો ગદગદ કંઠે બોલ્યોઃ—

કવિત્ત—એક પછી એક એમ, ષટ ઋતુ ક્રમે આવે,
તેમાં ફેરફાર કદિ, કાળે ન જણાય છે;
વીર વીરધવળે, વિહાર કર્યો અહિં થકી;
ઉલટું થવાથી ઋતુ, ઉલટાઈ જાય છે.
વર્ષા ઋતુ પૂઠે થાય, પણ જન આંખોમાંથી
આંસુધારા વર્ષી વર્ષા, પ્રથમ જ થાય છે;
હૃદયના તાપ રૂપી, ગ્રીષ્મ ઋતુ ક્રમ છોડી
પરિતાપ પમાડતી, પોતે પલટાય છે.

એ પ્રમાણે કહેતો, નિસાસા નાંખતો, મંત્રી મુંગો રહ્યો; અને દહન-ક્રિયા પૂરી થતાં, સૌ સૌને ઠામે પાછા ગયા. મહાત્મા વીસલદેવે પોતાના વીરધવળ પિતાના સુકૃતને અર્થે જે કરવું ઘટે તે સર્વે ક્રિયાઓ કરી, અને આ પ્રસંગે, મહામાત્ય વસ્તુપાળ જે સતકૃતજ્ઞશિરોમણિ હતો તેણે એક કરોડ સુવર્ણ તેની પછવાડે ધર્મ કરી નાંખ્યા.

પછી શુભ મુહૂર્ત્તે વીસલદેવને વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરવાની વસ્તુ-પાળે તૈયારી કરી. રાજ્યપુરોહિત સોમેશ્વરદેવને આ વિધિમાં આગેવાન કર્યો અને અર્ધચંદ્રાકાર ભાળમંડળ જે વિશાળ વિસ્તાર પામેલું હતું તેને વિષે વસ્તુપાળે સ્વહસ્તે વીસલદેવને અર્ધચંદ્રાકાર તિલક કર્યું. પછી સપ્તાંગ રાજ્યની રક્ષા કરવા માંડી.

વીરમ સંબંધી બીજી હકીગત

પાછળ (પૃષ્ઠ ૪૭૦ મે) લખવામાં આવ્યું છે કે, વીરમને તેના સસરાએ મારી નાંખ્યો. પણ શ્રીહર્ષગણિ ઉપલી બાબત સંબંધી કથન નીચે પ્રમાણે કરે છેઃ—

સર્વાંગે સજ્જ થયલી ચતુરંગિણી સેના લઇને વસ્તુપાળ પુરૂષમાં અધિક તેજને લીધે ખરા મોરચાને સ્થાને ઉભો. તેની આસપાસ તેજ-

પાળ આદિ વીર વિંટળાઈ વળેલા હતા, તે સહવર્ત્તમાન, વીરમની સામે થયો. મર્યાદા વિનાની બંનેની સેના સામાસામી આવી ગઈ. પછીથી એક ક્ષણ વારમાં વીરવરમાં અગ્રણી એવા મંત્રિયે પ્રાણ હરનારાં બાણોવતી, ધનવંતરી વૈદ્ય જેમ રોગને ત્રાસ આપે તેમ, શત્રુઓને ત્રાસ પમાડ્યો. કૃપાળુ તેજપાળે એક પળમાં વીરમનો પરમ સહાયક તેનો મામો હતો તેને મારી નાંખ્યો. બુધ ભેગો હોવાથી ચન્દ્રમાને રાહુ ગ્રહણ કરી શકતો નથી, તેમ રાહુ સમાન વીરમ જે ક્રૂર ગણાતો હતો તે બુદ્ધરૂપ બુદ્ધિમાન વસ્તુપાળ મંત્રીની સહાયથી ચન્દ્ર જેવો વીસલ દુર્જય છે એમ સમજીને, રણભૂમિ છોડીને, નિસ્તેજ થઈ, પોતાના કેટલાક સાહાય્યકારી ઠાકોરો સહવર્ત્તમાન જાબાલીદુર્ગમાં પોતાના સસરાને શરણે ગયો.

ચાહુઆન કુળનો સૂર્યરૂપ ઉદયસિંહ નામનો ત્યાંનો રાજા હતો. તેણે પોતાના જમાઇને કેટલોક ગ્રાસ આપીને ત્યાં રાખ્યો. તે દુરાત્મા વીરમ પોતાના સસરાના બળના પ્રતાપે કરીને ત્યાં સ્થિર થયો; પણ તેના આખા રાજ્યમાં લૂંટફાટ કરીને સર્વેને સંતાપવા લાગ્યો. યોગિની નગરી(દિલ્લી)ના માર્ગ વચ્ચે રહીને આવતાં જતા વેપારિયોના સમૂહને વારંવાર તે દુરાત્મા એક જળાશય આગળ લૂંટી લેવા લાગ્યો. આવા એના ભયને લીધે ત્યાંની આખી પ્રજા પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક નગર આદિમાં સુખશાન્તિથી રહી શકી નહિ. અહિં આવો મામલો ચાલતો હતો તેવામાં ચૌલુક્ય રાજાના ચાકર પુરૂષો ત્યાં જઈ પ્હોંચ્યા. તેમના કથનથી, અને વીસલની સહિના ખાસ લેખ ઉદયસિંહ ઉપર લખેલા તેને પ્હોંચ્યા તે ઉપરથી ભાવાર્થ સમજીને તેણે જાણ્યું કે હવે વીરમને હણ્યા વિના બીજો કશો ઉપાય રહ્યો નથી. એટલે વીરકુંજર જેવો વીરમ પોતાનો જમાઈ થતો હતો તોપણ તેના મનમાં પ્રથમ વિશ્વાસ બેસારીને પછીથી તેણે તેને મરાવી નંખાવ્યો. એટલે વીસલદેવનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું. તેથી પ્રજા, અમાત્ય, માંડલિક રાજાઓ આદિ રાજી થયા.

સૂર્ય જેવા દેદીપ્યમાન અને જેણે અનેક રાજાઓ ઉપર જિત મેળવી છે એવા મંત્રીરાજના પ્રતાપથી તેની આગળ પતંગિયા જેવા ભૂપાળો હાથી, રત્ન આદિ પ્રાભૃત (ભેટ) લઇને પ્રજાપાલન કરનારા વીસલદેવને નમન કરવા આવ્યા.

શુક્ર અને બૃહસ્પતિ સમાન બે મંત્રીશ્વરો જેની પાસે રહેલા છે એવા વીસલદેવ શુક્ર અને ગુરુ જેની સમીપ રહેલા છે એવા સૂર્યની પેઠે દિન પ્રતિદિન અધિક પ્રતાપ પામવા લાગ્યો.

વીસલદેવ અને ડાહલેશ્વર વચ્ચે સંગ્રામ

શ્રી કર્ણ[1] રાજાનો વંશજ **નરસિંહદેવ** નામે ડાહલનો ભૂપતિ જે શત્રુરૂપી હાથિયોમાં સિંહના જેવો પરાક્રમી હતો. **ચૌલુક્ય વંશમાં સૂર્ય સમાન** નવીન નૃપતિની આજ્ઞાને, ઘણો ગર્વિષ્ટ થઈ આ ડાહલભૂપતિ પોતાના મુકુટ ઉપર ચ્હડાવી લેતો નહતો, તેમ જ પોતાનાં ચરણની સેવા કરનારા બીજા જે ભૂપતિ હતા તેમને આ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો દુર્મતિ આપતો હતો. આવો મામલો જોઇને **વસ્તુપાળ** મંત્રિયે એનું હિત ચાહીને સામવાણીવાળો એક લેખ મનુષ્ય દ્વારા તેના ઉપર મોકલાવ્યો તેમાં લખ્યું હતું કેઃ—

"ધર્મ અને નીતિના આધાર હે રાજન્! જો તમે તમારા શ્રેયની અભિલાષા રાખતા હો તો ગૂર્જરાધિપતિનું આ શાસન તમારે મસ્તકે ચ્હડાવવું, તે એ કે, હે દેવ! તમારે અમને કાંઈ ઉત્તમ ભેટ (પ્રાભૃત) મોકલવી, તથા ભૂભુજ(રાજા)ને ભેદની દુર્મતિ તમારે આપવી નહિ. જો તમે આ પ્રમાણે વર્તશો નહિ તો તમારી સંપત્તિનો નાશ થશે; કારણ કે બળિયાની સાથે બાથ ભીડવામાં મ્હોટો અનર્થ થાય છે."

આવો લેખ વાંચીને સમૃદ્ધિવાળા ડાહલેશ્વરને ઘણો ક્રોધ ચ્હડ્યો, અને યુદ્ધના રાજડંકાના ઘોષથી દિશાના હાથિયોને પણ બ્હીવરાવતો, અનેક પ્રકારની સેનાથી મર્યાદાપર્વતોને કંપાવતો, પોતે જાતે જ ત્વરાથી ગૂજરાત દેશના રાજા ઉપર ચ્હડી આવ્યો. એટલે પોતાના દેશની સમીપમાં આવેલો, તથા કાળરૂપ જાણે હોય એવો તેને સમજીને વ્યાકુળ થયલા **વીસલદેવે** પોતાના મંત્રીશને પૂછ્યું કે, રાહુના જેવો ક્રૂર આ મારો શત્રુ,

---

[1] **ચેદી** અથવા **ડાહલ** દેશની રાજધાની **તેવર** અથવા **ત્રિપુર** હતી. આ દેશ નવ લાખનો ગણાતો હતો. પાછળ પૃ. ૧૧૫ મે તથા ૨૭૫ માં **કર્ણ** રાજા આવે છે તે **ચેદી** સંવત્ ૯૦૭ ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં હતો એમ **ઈ. આ. ભાગ** ૧૮નાં પૃ. ૨૧૧–૨૧૩ પૃષ્ઠોમાં લેખ છે તે ઉપરથી જણાય છે. બીજો લેખ **ચેદી** સં. ૯૦૨ તથા ૯૦૯ નો પણ છે અને તે **એપિગ્રાફિ ઈન્ડિકા ભાગ** ૨ જાના પૃ. ૭–૧૭ માં દાખલ છે. આ રાજા **ગયકર્ણ**ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને એના પુત્રનું નામ **નરસિંહદેવ** છે. **વીસલદેવના** સમયનો **નરસિંહદેવ** કોઈ બીજો હોવો જોઇયે. એ વિષે અમે નીચે વંશાવળી આપિયે છિયે તેથી વિશેષ ખુલાસો થશે.

સોમવંશી યદુનો પુત્ર **ક્રોષ્ટા** થયો, તેના કુળમાં રોમપાદ થયો, તેના વંશમાં ઉશિક નામે રાજા થયો, તેનો પુત્ર ચૈદિ નામે રાજા થયો. તેને સ્વાધીન તે વેળાએ જે દેશ હતો તે **ચેદી** દેશ કહેવાયો, અને તેની રાજધાનીનું નામ શુક્તિમતી હતું. ત્યાર પછી કેટલોક સમય ગયા પછી તેના બે વિભાગ પડ્યા, એક **પૂર્વ ચેદી** અને બીજો **પશ્ચિમ ચેદી**.

પશ્ચિમ ચેદી અથવા **ડાહલ** રાજ્યની રાજધાની **ત્રિપુર** અથવા **તેવર** છે. **જબલ-**

સંગ્રામસિંહ (શંખ) ના પુત્ર આદિ રાજાઓથી ઘણો ઉશ્કેરાયલો આવી પ્હોંચ્યો છે, તો હે મહામાત્ય! હવે આપણે શું કરવું તે કહો. રાજાનું આવું બોલવું સાંભળીને વીરકેસરી એવો મંત્રી વસ્તુપાળ મલકતે મ્હોંએ બોલ્યો કે, હે રાજન્! ભય રાખો નહિ, એ ક્ષુદ્ર શત્રુઓ શા હિસાબમાં છે? આપના ચૌલુક્ય ગુરૂનાં પુણ્યનો પ્રતાપ હજી સર્વોત્તમ જય પામી રહેલો છે.

પુરની પશ્ચિમમાં થોડા માઇલને છેટે **નર્મદા** નદીની તીરે આ નગર છે. ત્યાંના રાજા કલચુરી અથવા **હૈહય** કહેવાય છે.

ડાહલ અથવા **પશ્ચિમ ચેદીના** કલચુરી રાજા.
(કનિંગહામના લખવા પ્રમાણે).

ક્રમ.	ચેદી સંવત્	ઇસવી સન.	વિશેષ હકીકત.
		૨૪૯	**ચેદી** સંવતનો પ્રારંભ.
૧	૨૭૧	૫૨૦	**શંકરગણ.**
૨	૩૦૧	૫૫૦	**બુદ્ધ** અંક ૧ નો પુત્ર **મંગળિશ ચાલુક્યે** હરાવ્યો.
૩	૪૩૧	૬૮૦	**હૈહયસ** જેને **વિનયાદિત્ય ચાલુક્યે** હરાવ્યો.
૪	૪૮૧	૭૩૦	**હૈહયા** કુમારી જે **વિક્રમાદિત્ય ચાલુક્યને** પરણી.
૫	૬૨૬	૮૭૫	**કૌકલ્લ** પેહેલો. **કનોજના ભોજદેવનો** સમકાલીન.
૬	૬૫૧	૯૦૦	**મુગ્ધતુંગ.**
૭	૬૭૬	૯૨૫	**યુવરાજદેવ.**
૮	૬૯૧	૯૪૦	**લક્ષ્મણ** જેણે **બિલ્હરીમાં લક્ષ્મણસાગર** બાંધ્યું.
૯	૭૧૬	૯૬૫	**યુવરાજદેવ** બીજો **વાક્પતિનો** સમકાલીન.
૧૦	૭૩૧	૯૮૦	**કોકલ્લ** બીજો જેનો લેખ **ખજુરાહોમાં** છે.
૧૧	૭૫૬	૧૦૦૫	**ગાંગેયદેવ મહમૂદનો** સમકાલિન ઇ. સ. ૧૦૩૦.
૧૨	૭૮૬	૧૦૩૫	**કર્ણદેવ ચે.** સં. ૭૯૩=૧૦૪૨ ઇ. સ.
૧૩	૭૨૧	૧૦૭૦	**યશઃ** કર્ણદેવ.
૧૪	૮૫૬	૧૧૦૫	**ગયકર્ણદેવ ચે.** સં. ૯૦૨=૧૧૫૧ ઇ. સ.
૧૫	૯૦૨	૧૧૫૧	**નરસિંહદેવ ચે.** સં. ૯૦૭-૯૦૯-૯૨૬-૯૨૮.
૧૬	૯૩૦	૧૧૭૯	**જયસિંહદેવ** (નરસિંહનો ભાઈ.)
૧૭	૯૩૨	૧૧૮૧	**વિજયસિંહદેવ ચે.** સં. ૯૩૨=૧૧૮૧ ઇ. સ.

અંક **૧૨ ના કર્ણદેવ** વિષે જુઓ પાછળ પૃ. ૧૩૦ **થી** ૧૩૧.

અંક **૧૪ ના ગયકર્ણ** વિષે પાછળ પૃ. ૨૮૯ આ **કુમારપાળનો** સમય છે.

અંક ૧૫ ના **નરસિંહદેવનો** સમય ઇ. સ. ૧૧૭૭ અથવા સંવત્ ૧૨૩૩ નો આવે છે. એનો છેલ્લો લેખ **ચે.** સં. ૯૨૮ નો છે, ત્યાર પછી એના ભાઈ જયસિંહદેવનો **ચે.** સં. ૯૩૦ એટલે ઇ. સ. ૧૧૭૯ અથવા **વિ.** સં. ૧૨૩૫ આવે છે. એ હિસાબે બીજા **ભીમદેવના** સમયનો પ્રારંભ સંવત ૧૨૩૪ માં થાય છે. તે વેળાએ **નરસિંહદેવ** હોવાનું જણાય છે.

આવું કહ્યા પછી મહા તેજસ્વી એવા પોતાના ભાઈ તેજપાળને વસ્તુપાળે અને રાજાએ ડાહલરાજાની સન્મુખ મોકલ્યો. અને યુદ્ધમંત્રી તેજપાળે ડાહલરાજાની સાથે યુદ્ધ મચાવી દીધું. તેથી શત્રુની સેના રણભૂમિમાં મંડલાકાર ગોઠવાયલી હતી તે ભયભ્રાન્ત થઈ ગઈ, અને અત્યંત શૂર ચ્હડાવવાને વાગતાં રણવાદિત્રોના ઘોષથી ભૂમિ અને આકાશ વચ્ચે સમાયલી અંતરિક્ષરૂપી કંદરા (ગુફા) ગાજી ઉઠી. વીરકુંજરો પરસ્પર એક બીજાને નામ દઈ હાંક મારતા યુદ્ધમાં સામાસામી મચી પડ્યા; તેમ જ બીજા જે સ્વામિભક્ત હતા તે પણ લ્હડવા મંડી પડ્યા; આ પ્રમાણે કેટલીક વાર સુધી સંગ્રામ ચાલ્યો. મંત્રિયે મૂકેલાં બાણરુપી (દુર્દિન) વાદળથી સૂર્ય જેમ નિસ્તેજ થાય તેમ ક્ષણ વારમાં ડાહલાધિપતિ નિસ્તેજ થયો, અને મનમાં નિરાશ થઈ ગયો, અને ભયભ્રાન્ત થઈ જવાથી મંત્રીરાજ તેજપાળની આજ્ઞા પ્રમાણે એક લાખ સોનૈયા ભેટ કરી દીધા.

આ પ્રમાણે તેજપાળ જયશ્રીને પોતાના હાથમાં લઇને ધોળકે આવ્યો. તે વેળાએ આખા નગરને ધ્વજા, પતાકા આદિ જયચિહ્નોથી શણગારવામાં આવ્યું હતું. તેજપાળ દરબારમાં ગયો એટલે વીસલદેવ ઉઠીને તેને ભેટીને માનની સાથે મળ્યો અને આ સન્માર્ગ પાળવાવાળા તેજપાળને પોતાના પિતા પ્રમાણે ગણીને માન આપ્યું, અને ઘણા સ્નેહભાવથી રાજસભાની વચ્ચે તેનાં વખાણ કરીને એક લાખ મ્હોરો તે લઈ આવ્યો હતો તે તેને તુષ્ટિદાનમાં આપી દીધી. અને નીચે પ્રમાણે તેની પ્રશંસા કરી:—

"શ્રીમાન્ મંત્રી તેજપાળ! તમે ચિરકાલ તેજસ્વી ર્‌હો. ચિન્તામણિની પેઠે તમારાથી નિશ્ચિંત થયલા સર્વે લોકો આનંદ પામે છે."

વસ્તુપાલની નિવૃત્તિ

આ બનાવ બન્યા પછી, વસ્તુપાળ પોતાના પુત્ર જૈતસિંહ (જયંતસિંહ) તથા તેજપાળને સ્વાધીન રાજ્યનો અધિકાર સોંપીને પોતે શત્રુંજય અને ગિરિનાર આદિ તીર્થસ્થાને યાત્રા કરવા સીધાવ્યો, અને પોતાને તુષ્ટિદાન આદિમાં જે જે ધન મળ્યું હતું તે સર્વે ત્યાં ખરચી નાંખ્યું. તે વિષે તેને અનુમોદન આપતી વેળાએ દેવેન્દ્રસૂરિએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે કોઈના પણ પ્રાણનું રક્ષણ થાય એવા ઉપાયો યોજવાથી, જગતનો ઉપકાર કરવાથી, શ્રીજિનની ભક્તિ કરવાથી, ધાર્મિકોનો સત્કાર કરવાથી, સજ્જન મનુષ્યોનાં મનની તૃપ્તિ કરવાથી, સત્પાત્રને દાન આપવાથી, જીર્ણોદ્ધાર કરવાથી, યતિયોને વિતરણ વિધિ કરવાથી, ધર્મશાસનપત્રો કરી આપવાથી, પુણ્યશાળી પુરૂષોને ભાગ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયેલી લક્ષ્મીનું બહુધા સાફલ્ય થાય છે.

વિસનગરની સ્થાપના

બીજા ભીમનું મરણ સંવત્ ૧૨૯૮ માં થયું તેની પ્હેલાં એટલે સંવત ૧૨૯૫ થી વીસલદેવ ધોળકામાં રહીને ત્યાંના રાણા તરીકે કામ ચલાવતો હતો. તેની પડખે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ રહેલા હતા. તેમને વિષે હર્ષગણી કહે છે કે,—સૂર્યની પાસે જેમ ગુરૂ અને શુક્ર આવતાં તેના તેજનો દિવસે દિવસે અધિક પ્રકાશ થાય છે તેમ વીસલદેવની પાસે નિત્ય રહેલા કવિયોના સદ્ગુરૂ વસ્તુપાળ અને તેજપાળથી તેના રાજ્યતેજનો પ્રકાશ પ્રતિદિવસ અધિક થવા લાગ્યો. મંત્રી દ્વારાએ વીસલ નૃપે પોતાના નામથી પૃથ્વી ઉપર એક નવું નગર વસાવ્યું. તે અનેક ધર્મસ્થાનથી મનોહર થઈ રહ્યું હતું. વળી જેની આસપાસ ફરતાં ૧૨ ગામથી શોભતું હતું તે નગર વેદધર્મના પ્રાકારરૂપ બ્રાહ્મણોને વસવા સારૂ તે પુણ્યવાન્ વીસલે આપ્યું હતું. તેમાં સત્ય, શૌચ, અને દયાવાળા, વિશિષ્ટ આચારમાં તત્પર રહેલા, અને વેદપાઠથી પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણો વસાવ્યા, તથા તેમને વસ્ત્ર, આચ્છાદન, અને ભોજન આદિ માટે રાજશાસન કરી આપ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે તેમને માટે ગોઠવણ થવાથી તેઓ નિશ્ચિંત રહી શકતા હતા, અને ઘરખટલો (પરિગ્રહ) ચલાવવાની ભાંજઘડમાં પડવાની તેમને અગત્ય રહેતી ન હતી. આ નગરમાં તેણે બ્રહ્માનો પ્રાસાદ બનાવ્યો હતો, તેમાં સૌંદર્ય એવું આણ્યું હતું કે જાણે આખા જગતના શિલ્પકારની કારીગરી તેમાં આવી ગઈ ના હોય એમ દીસતું હતું; તેમાં હાથી, ઘોડા, પુરૂષ આદિની ઉત્તમ કોરણી હતી. આ ધર્મસ્થાન વીરધવળના પુણ્યાર્થે કરાવવામાં આવ્યું હતું.

વસ્તુપાળતેજપાળના રાજ્યાધિકારનું અપહરણ

શ્રી વીરધવળના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર જે કાંઈ થયો હતો તે બધો ક્રમે કરીને મંત્રીના પ્રભાવથી થયો હતો, અને તે પાછો વીસલના સમયમાં વૃદ્ધિ પામ્યો હતો તે બધો પ્રતાપ વસ્તુપાળનો હતો. તો પણ વીસલે છેવટે તેના ઉપર કેવળ લઘુતાથી જોવા માંડ્યું એ ખેદકારક છે. તે રાજાનો સિંહ નામે મામો હતો તે દરબારમાં અધિકારી હતો તથા તે સમર્થ ગણાતો હતો, અને તે પોતે પાર્થિવ હતો તેમ જ સૌ કરતાં અગ્રણી હતો. આવા પિશુન અને પાપી મામાની પ્રેરણાથી રાજાએ તેજપાળના કરકમળમાંથી રાજ્યમુદ્રારત્ન લઈને વિષની પેઠે લોકના સંહારક, નાગર જાતિના નાગડ મંત્રીના હાથમાં આપ્યું. બાવળના ઝાડ ઉપર જેમ કલ્પવેલી આરૂઢ થાય તેમ નાગડના હાથમાં રાજમુદ્રા આરૂઢ થઈ.

હર્ષગણી આ વિષે માત્ર આટલું જ કહે છે, પણ રાજશેખર એક બીજો વૃત્તાંત આપે છે. તે કહે છે કે:—

વીરધવળે જે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે કરતાં વીસલદેવનું રાજ્ય કાંઇક ન્યૂન થયું પણ વધ્યું નહિ. તથાપિ તે જેમ જેમ ફાવતો ગયો તેમ તેમ પ્રસંગે પ્રસંગે વસ્તુપાળ ઉપર કરડી નજરથી જોવા લાગ્યો.

ગીતિ—સંપત્તિને અગ્રે, જ્યમ જ્યમ વધતો પુરૂષ જઈ ચ્હડશે;
તે જો નહિ વિવેકી, તો તે ગુરૂને લઘુ કરીને ગણશે.

વસ્તુપાળ ગુરૂ હતો તેને લઘુ કરી લેખ્યો. તે મહામાત્ય હોતાં શ્રી શ્રીકરણનો અધિકારી હતો તેને માત્ર લઘુ શ્રીકરણનો અધિકાર આપ્યો. અધિકારીની ગણના રાજા ભણીથી ઓછી થવા લાગે એટલે લોકમાં તેનો વક્કર પણ ઓછો થતો જાય છે. અધિકારના પ્રતાપની આંચ આવવાથી જેના સામું જોઈ શકાય નહિ એવાની સામે વિપરીત સમય આવતાં હલકાં પણ બાથ ભીડવાને તત્પર થઈ જાય છે. રાજાના સમરાક નામના એક પ્રતિહારે આગળ અન્યાય કરીને અપરાધ કર્યો હતો તેથી વસ્તુપાળે તેને સંતાપ્યો હતો તેનું વૈર લેવાને તે હવે રાજાને કાને ચ્હડ્યો, અને ભમાઈ ગયલા રાજાને એમ ભરમાવ્યો કે, આ મંત્રિયો પાસે અતિશય ધન એકઠું થયું છે તે તેમની પાસેથી લઇને રાજભંડારમાં નાંખશો તો કામ લાગશે. રાજાને તે વાત રૂચી અને તેમને બોલાવીને કહ્યું કે, તમારી પાસે ધનનો ભંડાર ભરેલો છે તે લાવીને મારી પાસે રજુ કરી દ્યો. મંત્રિયોએ કહ્યું કે અમારી પાસે જે કંઈ ધન હતું તે અમે શત્રુંજય આદિ ઠેકાણે ધર્મસ્થાનો કરાવીને તેમાં ખરચી નાંખ્યું છે. રાજા કહે કે, જો તેમ હોય તો દિવ્ય કરીને ચોખ્ખા થાઓ. વસ્તુપાળ કહે કે ભલે આપ આજ્ઞા કરો તે દિવ્ય કરવાને અમે તૈયાર છિયે. રાજાએ એક મ્હોટો સાપ પકડી મગાવીને ઘડામાં ઘાલી મંત્રીને કહ્યું કે ઘડામાં હાથ ઘાલી તે નાગને બહાર કહાડવાનું દિવ્ય કરો. આવું અઘટિત કાર્ય નહિ કરવાને લવણપ્રસાદે વીસલને બહુ વાર્યો, પણ તે અભિમાનથી મદોન્મત્ત થયલા રાજાએ પોતાના વૃદ્ધ પિતામહનું વચન રાખ્યું નહિ.

છેવટે સોમેશ્વરે કહ્યું કે,[1] જ્યારે આ મંત્રિયોને રાખવાનો તમારા પિતા વીરધવળે વિચાર કર્યો ત્યારે તેજપાળે પ્રાર્થના કરી હતી કે સહકુટુંબ મારે ત્યાં ભોજન કરવાને પધારો, ત્યાર પછી અમે આપની ઈચ્છાને અનુસરીને આપ જે

૧ પ્રબંધચિન્તામણિની અંતર્ગત શ્રી કુમારપાળમંત્રીશ્વર વસ્તુપાળતેજપાળ નામનો ચતુર્થ પ્રકાશ.

ઉચ્ચ પદવી અમને આપવા ધારો છો તે શિર ચ્હડાવીશું. વીરધવળે આ તેમની વિનતિ સ્વીકારી, અને રાણી જયતલ દેવી સહિત તેને ઘેર પધારીને તે પાવન કર્યું; નાના પ્રકારની રસોઇ અનુપમા દેવિયે કરાવી હતી તે આરોગાવ્યા પછી તેણે પોતાના કાનનાં કર્પુરમય તાડંકની જોડ વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો જડેલી હતી તે તથા મણિમોતીનો સુશોભિત સુવર્ણ એકાવલી હાર રાણીને અર્પણ કર્યો. તેજપાળે પણ રાણાની આગળ નાના પ્રકારની સુંદર સોગાતોનો એક થાળ ભરીને અર્પણ કર્યો. તેનો માત્ર નામનોજ સ્વીકાર કરીને રાણાએ એવો લેખ કરી આપ્યો કે તમારી પાસે વર્ત્તમાન વિત્ત છે તે તમારા ઉપર કુપિત થઇયે તો પણ પ્રતીતિપૂર્વક ર્‌હેવા દઇયે. આ લેખ અને મહામાત્ય-પદની રાજયમુદ્રા તેના હાથમાં મૂકીને પંચાંગ પ્રસાદ આપી રાણાશ્રી દરબારમાં પાછા પધાર્યા. સોમેશ્વરની આ વાત સાંભળીને વીસલદેવ શાંત પડ્યો અને મહા ભયંકર દિવ્ય કરાવવાનું બંધ રાખ્યું.

કોઈ એમ પણ ક્‌હે છે કે, પ્રારંભમાં મંત્રી થતાં પ્‌હેલાં તેમની પાસે ત્રણ લાખની પૂંજી હતી તેટલી જ સોગન ખવરાવીને તેમની પાસે ર્‌હેવા દઇને રજા આપી.

ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી મંત્રિયો ધોળકામાં રહેતા હતા, તેવામાં એક પૌષધશાળામાંથી પૂંજો ક્‌હાડીને એક સાધુ જેવો નીચે નાંખ્યો કે તેવો જ રાણાનો મામો સિંહ વાહને ચ્હડીને ત્યાંથી પસાર થતો હતો તેના ઉપર પડ્યો, એટલે તે ક્રોધાયમાન્ થઈ ગયો અને વાહન ઉપરથી ઉતરી પડી પૌષધશાળામાં ચ્હડી જઈ, પેલા સાધુને ધમકાવી બોલ્યો કે જંબુક! તું શું સિંહકુળને નથી ઓળખતો? એમ ક્‌હી તેને ખૂબ માર મારીને ચાલતો થયો.

આ બનાવ બન્યો તે વેળાએ વસ્તુપાળ જમવા બેઠો હતો અને પ્‌હેલો જ કોળિયો તેણે મ્હોંમાં મૂક્યો તેવામાં જ પેલો સાધુ રોતો રોતો આવીને અરજ કરવા લાગ્યો. તેની બધી વાત સાંભળીને લાગલો જ હાથ ધોઇને ઊઠ્યો અને સાધુને ધીરજ આપીને બેસાર્યો. પોતાના નોકરોને લાગલા જ એકઠા કરીને તે બોલ્યો કે, ક્ષત્રિયો! તમારામાંથી કોઈ એવો શૂર છે કે જે મારા અંતરનો ભડકો શમાવે! આવું તેનું આકરૂં વચન સાંભળીને ભૂણપાળ (ભુવનપાળ) નામનો એક રજપૂત હતો તે બોલ્યો કે દેવ! આજ્ઞા કરો તે પ્રમાણે કરવાને હું તૈયાર છું. મારા ઉપર આપનો ઉપકાર એટલો બધો છે કે મારો જીવ આપતાં સુધી પણ હું ઋણમુક્ત થાઉં એમ છે નહિ. મંત્રિયે કોપીને કહ્યું કે રાણાનો મામો સિંહ જેઠવો

ધણો ફાટ્યો છે. એણે આ સાધુને માર માર્યો છે, માટે તેનો જમણો હાથ કાપી લાવીને મારા મ્હોં આગળ રજુ કરો.

આવું આગ્રહભર્યું મંત્રીનું વચન સાંભળીને તે રજપૂત ચાલ્યો ચાલ્યો સિંહની ડેલિયે મધ્યાહ્ન સમયે ગયો. એટલામાં દરબારમાંથી સિંહ અને આવ્યો, તેને જોઇને પેલા રજપૂતે કહ્યું કે, વસ્તુપાળ મંત્રિયે આપને કાંઈક છાની વાત કહેવાને મને મોકલ્યો છે, માટે જરાક પડખે આવો તો કહું. સિંહ જેવો એક બાજુએ તેની વાત સાંભળવા ગયો કે તેવો જ તેનો જમણો હાથ ઝટ ઝાલીને કાપી લીધો અને બોલ્યો કે હું વસ્તુપાળનો ભૃત્ય છું. હવે ફરીને તમે શ્વેતામ્બરોનો પરાભવ કરવાને આવજો.

એમ કહીને ત્યાંથી દોડતો દોડતો તે રજપૂત વસ્તુપાળ પાસે જઈ પ્હોંચ્યો. વસ્તુપાળે તેનાં બહુ વખાણ કર્યાં અને સિંહનો હાથ પોતાની હવેલીની ટોંચે લટકાવરાવ્યો. પછી પોતાના ઘર આગળ વિશ્વાસુ માણસોનો જમાવ કરીને સાવધાનીથી તૈયાર રહેવા માટે તેમને કહેવા લાગ્યો કે જેને પોતાનો જીવ વ્હાલો હોય તેનું હવે અહિં કામ નથી, માટે એવો જે ભીરૂ હોય તેણે પોતાને ઘેર જતા રહેવું. અમે તો હવે આદરીને બેઠા છિયે અને અમારો જીવ હાથેલિમાં આવી રહ્યો છે. આવું તેનું બોલવું સાંભળીને તેના ભૃત્યો બોલ્યા કે હવે જીવવાનો સંભવ રહ્યો નથી તો અમારે આપની સાથે જ મરવું, એ વધારે સારૂં છે. એમ કહી સર્વે સજ્જ થઇને રહ્યા. હવેલીના દરવાજા બંધ કરી દીધા, અને તેની ચારે બાજુએ ફરતી ચોકી મૂકી દીધી. મંત્રી પણ બખ્તર પ્હેરી, ધનુષ્ય ખભે ભેરવી, તથા હાથમાં તરવાર ધારણ કરી, પોતાની હવેલીમાં તૈયાર થઈ રહ્યો. આણીમગ સિંહ પણ સિંહની પેઠે તાડન કરવાને તૈયાર થઈ ગયો. તેના સર્વે જેઠવા ભાઇયો ભેગા થઈ ગયા, અને ચાકરો પણ તૈયાર ઊભા. તે સર્વેના દેખતાં સિંહે પ્રતિજ્ઞા કરી કે "વસ્તુપાળને તેના પુત્ર, પશુ અને બાંધવ સહિત હણું નહિ તો મારૂં નામ સિંહ નહિ." સર્વે ભેગા થઈ ચાલ્યા પણ તેમાંથી એક વૃદ્ધ હતો તેણે કહ્યુંઃ "આવું ભારે સાહસ કરતાં પ્હેલાં આપણે રાણાને જઇને કહેવું અને ત્યાર પછી જે કરવું હોય તે કરવું." આ કહેવું બધાને ગળે ઉતર્યું અને તેઓ દરબારમાં ગયા. રાણાને જે બન્યું હતું તે કહી સંભળાવ્યું, ત્યારે તે વિચાર કરીને બોલ્યો કે, વિના અપરાધે વસ્તુપાળ કોઇને પીડા કરે એવો નથી, માટે તમે પણ કાંઈ અઘટિત કર્યું હશે, તેથી હવે તમે આટલેથી જ અટકો. જે યોગ્ય હશે તે હું મારી મેળે તપાસ કરીને કરીશ.

જેઠવાને વિદાય કર્યા પછી રાણાએ સોમેશ્વરદેવને પૂછ્યું કે, "ગુરૂ! આપણે હવે શું કરવું?"[1] તે બોલ્યો કે "હું વસ્તુપાળ પાસે જાઉં છું અને જેમ કરવું ઉચિત હશે તેમ કરીશ." તે વસ્તુપાળની હવેલિયે ગયો અને અંદરથી પરવાનગી મેળવીને તેની પાસે પ્હોંચ્યો, અને બોલ્યો કે, મંત્રી! ન્હાની સરખી વાત તમે આટલી બધી શા માટે વધારી નાંખી? બધા જેઠવા ભેગા થયા છે. રાજા પણ પોતાના મામાની ખાતર ઘણા કોપાયમાન થયા છે. માટે તમે આ બધી ઉપાધિ મૂકી દ્યો તો સમાધાન કરવાનો હું પ્રયત્ન કરૂં. મંત્રિયે કહ્યું કે હું મરણિયો થઇને તૈયાર રહ્યો છું, ગુરૂનો પરાભવ થાય એ સહન થઈ શકે એવું નથી; મેં જગતમાં જે કરવાનું તે કરી લીધું છે; હવે તો આ કજિયામાં હોમાવાની મારી વૃત્તિ તૈયાર થઈ રહી છે.

ગીતિ—જીવિત તણું સાફલ્ય જ, એવો યશ ચોગરદમથી લૂટ્યો;
યશ-અંગ જો રહ્યું તો, પરાળ રૂપ આ શરીર ભલે છૂટો.

આપ હવે મારી ચિન્તા કરો નહિ. મેં તો જે આદર્યું છે તે હું કરીશ. આવાં તેનાં વચનોથી સોમેશ્વરે ધાર્યું કે આવા મરણિયા થયેલાને બોધ લાગે એવો નથી, તેથી ત્યાંથી તે ઉઠ્યો, રાણા પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે, આ પ્રસંગમાં મંત્રી મરવાને તૈયાર થઈ રહ્યો છે, તેણે સર્વ પ્રકારની યોજના કરી રાખી છે, તે ઘણો શૂર છે અને પોતાના જીવિતને તૃણવત્ ગણે છે, તેથી તે કાં તો મરશે કે મારશે. એ મંત્રી આગળ ઉપર આપણને કોઈ ભારે કામમાં ઘણો ઉપયોગી છે. એણે આ દરબાર ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યા છે. આપની સામ્રાજ્યદીક્ષાનો ગુરૂ એ છે. સમસ્ત જગતનો તે ઉપકારક છે, માટે પિતાતુલ્ય માન આપવાને તે યોગ્ય છે. આ કજિયામાં સિંહનો પૂરો વાંક છે, એણે અવિચાર્યું કામ કર્યું છે, અને ધર્મની લાગણી પોતાની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરી છે. એ સર્વે વાત લક્ષમાં લઇને વસ્તુપાળનો જો અપરાધ ગણવામાં આવે તોપણ એને ક્ષમા કરવા સરખું છે, કેમકેઃ—

---

૧ આ સંબંધમાં હર્ષગણિ નીચે પ્રમાણે વિશેષ જણાવે છે કેઃ—

વીસલ રાજ્યવ્યવહારકુશળ હતો, તેમ છતાં પણ તેને આ બનાવથી ઘણું માઠું લાગ્યું અને મામાનો પક્ષ કરીને સૈન્ય મોકલીને મંત્રીનું ઘર ઘેરી લીધું. મંત્રીના સુભટો ઉદ્ધત હતા, તેથી તેઓએ પણ સામું યુદ્ધ કર્યું. એટલે રાજધાનીના સમગ્ર લોક ભયભ્રાન્ત થયા. આવો બનાવ જોઇને રાજા પોતે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયો અને ઈન્દ્રને પણ જિતી જાય એવી પોતાની સેના સજ્જ કરાવી. આવું જાણીને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી એ વસ્તુપાળ પણ પોતાના વીર બંધુઓ સહિત વિશેષ તૈયારી કરવા લાગ્યો. આવો બારિક મામલો જોઇને સોમેશ્વર વસ્તુપાળ પાસે ગયો.

ગીતિ—જુજ જૂના ભૃત્યોના, જે નૃપ બે ત્રણ વાંક સહન કરે;
પ્રભુ તે કયમ વખણાય જ કૃતઘ્ન પણ અવગુણ અતિ હૃદય ધરે.

આપ જો આવા મંત્રીને માટે ખોટો વિચાર લાવશો તો પછી અમારા મનમાં પણ આપને માટે શો વિચાર આવશે, તે પણ આપે વિચારવાનું છે. સોમેશ્વરે આ પ્રમાણે ઘણી રીતે રાણાને સમજાવીને તેનું મન શાંત કર્યું, અને રાણાને સર્વ પ્રકારે સ્વાધીન કરી લીધો; એટલે તે બોલ્યો કે, મંત્રીને ધીરજ આપીને તથા સમજાવીને મારી પાસે સન્માનપૂર્વક લઈ આવો.

વસ્તુપાળને ત્યાં ગુરૂ પાછા ગયા અને તે જેવી સ્થિતિમાં તે સજ્જ હતો તેવી જ સ્થિતિમાં તેને તેના વીર પુરૂષો સહિત દરબારમાં લઈ આવ્યા. તેને જોતાં વાંત જ તે કૃતી રાણાના મનમાં તેના બધા ગુણ અને ઉપકાર જે નાના પ્રકારના હતા તે ઉભરાઈ ગયા. તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું અને તેને પોતાના પિતાતુલ્ય ગણીને ભેટી પડ્યો. પછી તેને તેના નિત્યના સ્થાન ઉપર બેસારીને શાન્ત પાડ્યો. સિંહને તે જ ક્ષણે બોલાવીને મંત્રીની ક્ષમા મંગાવી અને તેને પગે લગાડ્યો. અને પોતાનો એમ અભિપ્રાય સિદ્ધ કર્યો કે, સત્યશીલ, તપોનિષ્ઠ, જગતમાં મ્હોટાઈ પામેલા એવા સર્વજ્ઞ મનના સૂર્યરૂપ મહાપુરૂષો પ્રતિ જે કોઈ, કોઈના ધર્મ વિરૂદ્ધ તેમનું મન દુઃખવશે તેની ગતિ આ સિંહની પેઠે થશે.

વસ્તુપાળ આ પ્રમાણે જય મેળવીને પાછો પોતાની હવેલિયે ગયો. રસ્તામાં લોકનાં ટોળેટોળાં તેનું પરાક્રમ અને શૌર્યનો દેખાવ જોઇને પ્રસન્ન થયાં અને તેની પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ થઈ. પૌષધાલય ઉપર જયપતાકા આરોપણ કરાવ્યા.[1]

તે પછી વસ્તુપાળ પંચાસર આદિ દેવતાઓનાં દર્શન કરવા પાટણ ગયો. અને ત્યાંથી પાછો વળી આવ્યા પછી વિક્રમ સંવત્ ૧૨૯૮ ના વર્ષમાં તેને સહજ તાવ આવવા લાગ્યો. તેણે તેજપાળ તથા તેના પુત્રપૌત્ર સમક્ષ અને પોતાના પુત્ર જયંતસિંહને બોલાવીને કહ્યું કે, હે વત્સ! મળધારી એવા શ્રી નરચંદ્રસૂરિએ સંવત્ ૧૨૮૭[2] ના ભાદ્રપદ વદિ ૧૦ ને દિવસે પોતાના દિવગમન-

૧ આ પ્રસંગ પછી સમરાક પ્રતિહારના પ્રપંચથી વસ્તુપાળને દિવ્ય કરાવવાની ભાંજગડ ઉઠી છે તે વસ્તુપાળચરિત્રમાં દાખલ કરી છે, જે મેં પાછળ પૃષ્ઠ ૪૮૭ મે વસ્તુપાળપ્રબંધના ક્રમ પ્રમાણે આપી છે.

૨ ગુ. ભા. માં રા. મણિલાલે સંવત્ ૧૨૯૭ લખ્યો છે, પણ મારી પાસેની સંસ્કૃત પ્રતિમાં સંવત્ ૧૨૮૭ છે. મારી પાસે એક છૂટું પાનું છે, જે પ્રાચીન છે, તેમાં લખ્યું છે કેઃ—

वत्साः श्रीनरचंद्रसूरिभिरस्माकमुक्तमस्ति यद्विक्रमात् संवत् १२९८ वर्षे भाद्रपद वदि १० दिने स्वर्गारोहो भविष्यति तेषां वचांसि न चलंति गीःसिद्धसंपन्नत्वात् ततो वयं श्रीशत्रुंजयं गमिष्यामः

સમયે મને કહ્યું છે કે, સંવત્ ૧૨૯૮ ના ભાદ્રપદ વદિ ૧૦ ને દિવસે તમારે પણ સ્વર્ગગમન કરવાનું છે. તો તેમનું વચન ચલિત થાય નહિ. એની વાણી વચનસિદ્ધિવાળી હતી, માટે હવે આપણે શત્રુંજય જઇયે; કેમકે,

गुरुर्भिषग् युगाधीश, प्रणिधानं रसायनम् ।
सर्वभूतदयापथ्यं संतु मे भवरुग्भिदे ॥

સંસારરૂપી રોગ મટાડવાને માટે ગુરુને મેં વૈદ્ય માન્યો છે, યુગાધીશ-(પાર્શ્વનાથ)ની સમીપમાં રહેવું, એ જ રસાયન માન્યું છે અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા કરવી, એ જ પથ્ય માન્યું છે.

આ અભિપ્રાય તેના કુટુંબિયોને પણ રૂચતો આવ્યો અને શત્રુંજય જવાની સામગ્રી તૈયાર કરાવી. એવા પ્રસંગમાં તેને જોવાને સોમેશ્વર કવિ આવ્યા. સેવકોએ તેને બેસવાને સારાં આસન નાંખી આપ્યાં, પણ કોઈ ઉપર તે બેઠા નહિ, ત્યારે તેને તેનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યા કે,

अन्नदानैः पयःपानै धर्मस्थानैर्धरातलम् ।
यशसा वस्तुपालेन रुद्धमाकाशमंडलम् ॥

"વસ્તુપાલે અન્નદાનનાં સ્થાનકો કરીને, પાણી પીવાનાં જળાશયો બાંધીને, તથા ધર્મસ્થાનો કરીને આ પૃથ્વીનું તળ રોકી લીધું છે, તેમ જ પોતાના યશથી આખું આકાશમંડળ રૂંધી લીધું છે, તો પછી કોઈ જગ્યા ખાલી રહેતી નથી; એટલે અમે ક્યાં બેસિયે?" એ પ્રમાણે વાક્વિનોદ થયા પછી કવિયે આજ્ઞા લીધી. વીસલદેવની છેલ્લી આજ્ઞા લેવા જતાં રાજાને અશ્રુપાત થયો.

પછી તે નાગડ મંત્રી પાસે ગયો. તેણે આસન આપીને તેનો સત્કાર કર્યો. તે વેળાએ વસ્તુપાળ બોલ્યો કે, "જન્માંતરની શુદ્ધિ માટે અમે વિમળ-ગિરિ ભણી પ્રસ્થાન કરિયે છિયે. તમારે જૈન મુનિયોનું રૂડી રીતે રક્ષણ કરવું કે, જેથી કલેશી લોક તેમને પીડે નહિ. વનરાજથી માંડીને જૈન મંત્રિયોએ રાજ્યની સ્થાપના કરી છે. એ વાત દ્વેષી લોકોને પસંદ પડતી નથી, માટે એ વિષે તમારે ધ્યાનમાં રાખવું.

નાગડ મંત્રિયે કહ્યું કે—"શ્વેતામ્બરોનું ભક્તિભાવથી ગૌરવ કરીશ, એ વિષે તમારે ચિન્તા રાખવી નહિ, તમારૂં ભલું થાઓ".

આવું સાંભળીને વસ્તુપાળને સંતોષ થયો અને ત્યાંથી ઉઠીને પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. તે જ્યારે લીંબડીની પાસે ચારેક મૈલને છેટે અંકેવાળિયા ગામ છે ત્યાં સુધી આવ્યો, ત્યારે તેને વધારે મંદવાડ જણાવા લાગ્યો. એટલે એની સાથે જે જૈન સૂરિયો હતા તે નિર્યામણા કરવા લાગ્યા. વસ્તુપાળ સમાધિયે કરીને

સર્વે સાંભળવા લાગ્યો, અને અનશન વ્રત ધારણ કર્યું. એક પ્રહર ગયા પછી તે બોલ્યો કેઃ—

न कृतं सुकृतं किंचित्सतां संस्मरणोचितम् ।
मनोरथैकसाराणामेवमेवं गतं वयः ॥ १ ॥

ગીતિ—સત્પુરૂષો સંભારે, એવું કંઈ પણ સુકર્મ નવ કીધું;
ખોટા મનોરથોમાં, વય મારૂં સૌ વહાવી મેં દીધું.

વળી આ મહાશયે એવો પણ વિચાર જણાવ્યો કે,—

नृपव्यापारपापेभ्यः सुकृतं स्वीकृतं न यैः ।
तान्धूलिधावकेभ्योऽपि मन्येऽधमतरान्नरान् ॥ २ ॥

ગીતિ—નૃપકારભારપાતક, શમવા સ્વીકારી સુકર્મ નવ લીધું;
તેણે ધૂળધોયાથી, અધમપણું પણ અધિક કરી દીધું.

यन्मयोपार्जितं पुण्यं जिनशासनसेवया ॥
जिनसेवैव तेनास्तु भवेभवे सदा मम ॥ ३ ॥

ગીતિ—જિનશાસનસેવાથી, પુણ્ય તણી પ્રાપ્તિ જે કરી રાખી;
તો જિનશાસનસેવા, ભવે ભવે તે મને મળો આખી.

या रागिष्वपिरागिण्यः स्त्रियस्ताः कामयेत कः ॥
तामहं कामये मुक्तिं या विरागिणि रागिणी ॥ ४ ॥

ગીતિ—સ્ત્રીપર રતિ કુણ કરશે, જે રાગીપર સદાય રે' રાગી;
હું ઈચ્છું છું મુક્તિ, વિરાગપર જે રહે સદા રાગી.

मंदाक्रान्ता—शास्त्राभ्यासो जिनपदनतिः संगतिः सर्वदा यैः
सद्वृत्तानां गुणगणकथा दोषवादे च मौनम् ॥
सर्वस्यापि प्रियहितवचाभावना चात्मतत्त्वे
संपद्यंतां मम भवभवे यावदाप्तोऽपवर्गः ॥ ५ ॥

કવિત્ત—શાસ્ત્ર તણો અભ્યાસ ને, જિનપદનતિ નિત્ય,
દોષવાદ વિષે મૌન, આર્યસહવાસ છે.
આત્મા કેરા તત્વ વિષે, ભાવના ભરેલી રૂહે,
સદાચારીના ગુણની, કથા વિષે વાસ છે.
પ્રિયકર થાય અને, હિતકર જે છે પૂરી,
એવી વાણી સૌની પ્રતિ, પ્રીતિથી વદાય જે,
આવાં રૂડાં વાનાં મને, ભવેભવ પૂરેપૂરાં,
મોક્ષ મળતા સુધીમાં, મળજો સદાય જે.

આવા વિચારવાળો મહા પુરુષ, ગગનને વિષે જેમ ચન્દ્રમા ભૂષણ છે તેમ, જિનશાસનના ભૂષણરૂપ વસ્તુપાળ અસ્ત પામ્યો, યુગાદિ દેવનો પોતાના મુખથી જપ કરતો સ્વર્ગારોહી થયો. સંસારગ્રંથી જેમની છૂટેલી એવા ભવાતીત સાધુ પણ આ સમયે મ્હોટે સ્વરે રોવા લાગ્યા, તો પછી સંસારિયો સહોદરાદિ મહા વિલાપ કરી રડે, એમાં શી નવાઈ? પછી તેજપાલ તથા જયન્તસિંહ મંત્રીના દેહને શત્રુંજય લઈ ગયા અને ત્યાં એક જગ્યાએ તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. તેમાં ચંદન, અગર, કર્પૂર, કસ્તૂરી, અને મલયચંદન તથા એવી બીજી અનેક સુગંધી વસ્તુઓ નાંખી. આ પ્રમાણે વિધિ કરીને તેજપાળ તથા જયન્તસિંહ આદિ સર્વે ધોળકે પાછા આવ્યા અને વીસલદેવને મળ્યા. તે વસ્તુપાળની સ્વર્ગપ્રાપ્તિ સાંભળીને તીવ્ર દુઃખરૂપી મહા સમુદ્રમાં નિમગ્ન થયો; તથા તેનામાં ઔદાર્ય, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, આદિ ગુણસંપત્તિ હતી તેનું વારંવાર સ્મરણ કરતાં પણ વિરામ પામ્યો નહિ, અને તેણે કષ્ટસાધ્ય વિવિધ પ્રકારનાં સામ્રાજ્યકાર્ય કર્યાં હતાં તે પ્રતિ દિવસ તેને સાંભરી આવવા લાગ્યાં.

જે સ્થાને તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હતો તે સ્થાને ઝગઝગાટવાળા આરસપ્હાણોથી સ્વર્ગારોહ નામનો પ્રાસાદ કરાવ્યો. તે ત્રૈલોકયમાં સુંદર હતો, તેમાં જગત્પ્રદીપ નામે શ્રી ઋષભદેવની મૂર્ત્તિ પધરાવી. વસ્તુપાળે અંકેવાળિયા (અર્કપાલિક ગ્રામ) ગામમાં દેહ છોડ્યો હતો, માટે એ ગામ ઉપરના પ્રાસાદના ખર્ચ માટે આપી, શ્રી ચૌલુક્ય-ઈશ્વર જે વીસલદેવ તેણે શાસનપત્ર દેવદાયમાં કરી આપ્યું. પછી પ્રજાપાળ એવા વીસલદેવે તેજપાળનું સન્માન કરીને તેને લઘુશ્રીકરણના પદે સ્થાપ્યો તથા વસ્તુપાળના પુત્ર જૈત્રસિંહ(જયન્તસિંહ)ને મંત્રીના પરાક્રમ ગુણ થકી જિતી લીધેલું એવું પટલાદ્રપુર-(પેટલાદ)નું ઐશ્વર્ય પ્રસન્ન થઇને આપ્યું.

તેજપાળે લઘુશ્રીકરણનો અધિકાર દશ વર્ષ સુધી ચલાવ્યો. અને તેટલા સમયમાં તેને સંપત્તિનું સ્થાન બનાવી દીધું. તેણે પણ અર્થિયોને નાના પ્રકારનાં દાન દીધાં. પછી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથનાં દર્શન કરવાને સહકુટુંબ ગયો અને ચન્દ્રોન્માનપુરમાં[1] સંવત્ ૧૩૦૮ માં તેનો દેહાન્ત થયો.

જૈત્રસિંહે વીસલદેવની આજ્ઞા લઇને, તેજપાળના કલ્યાણને અર્થે તેના દહનસ્થાને જિનાધીશ મંદિર મંદરપર્વત સમ કરાવ્યું, તથા ત્યાં સરોવર, ધર્મશાળા અને બે સત્રાલય કરાવ્યાં. આ પ્રમાણે વસ્તુપાળ અને તેજપાળની કારકીર્દિનો અંત આવે છે. તેમણે ૬૩ સંગ્રામમાં જય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. આ સંગ્રામમાંથી કેટલાકનું વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. બાકીનાનો વૃત્તાન્ત

૧ આ ગામ ચંદુર હશે, જ્યાં વનરાજની છત્રી છે.

ગ્રંથકર્ત્તાઓએ આપ્યો હોત તો તેથી એ વાત વિશેષ અજવાળામાં આવત. તેમણે ૩૨ પથ્થરના નવા કોટ કરાવ્યા એમ લખે છે, પણ કિયા કિયા નગરને કોટ કરાવ્યા એ વિગત પૂરેપૂરી આપણી આગળ રજુ થઈ હોત તો તે વધારે સારૂં થાત. "સરસ્વતીકંઠાભરણ" આદિ ૨૪ વિરૂદાવલિ તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી, એટલે કે ૨૪ અલકાબ તેને મળ્યા હતા, પણ તેમાંથી માત્ર થોડાક જ આપણા જાણવામાં આવ્યા છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળનું વિશેષ વૃત્તાન્ત

ઉપર પ્રમાણે રાજ્યકાર્ય સંબંધમાં આ બંને ભાઇઓનો વૃત્તાન્ત આપણે જાણ્યો. પણ તેમનાં તે વિનાનાં બાકીનાં કાર્ય અને તેમના કુટુંબ વિષે જાણીતા થવા માટે અહિં અમે વિશેષ વૃત્તાન્ત આપિયે છિયે.

વંશાવળી[૧] નીચે પ્રમાણે છે:—

ચંડપ. (ગૂર્જરરાજાનો મંત્રી હતો. કીકૌ.)
|
ચંડપ્રસાદ. (નૃપવ્યાપારમુદ્રા ધારણ કરતો હતો.)
|— સૂર. ૦
|— સોમ (સિદ્ધરાજનો કોષાધિકારી.)
  |— અશ્વરાજ (આશારાજ) — કુમારદેવી–કુંવરબાઈ.
  | |— લૂણિગ. ૦
  | |— મલ્લદેવ. — લીલુકા–લીલું, પાતું.
  | | |— પૂર્ણસિંહ.
  | | |— પેથડ.
  | |— વસ્તુપાળ. — લલિતાદેવી. સૌખ્યલતા.
  | | |— જૈત્રસિંહ. (જયન્તસિંહ.)
  | |— તેજપાળ — અનુપમાદેવી.
  | |— કુલદેવી.
  | |— લૂણસિંહ. (લાવણ્યસિંહ.)
  |— વિજય. ૦
  |— તિહૂણપાલ. ૦
  |— કેલી (દીકરી.)

૧ "પ્રાગવાટ્વંશાવર્ણન" એવા મથાળાનું એક પ્રાચીન પાનું અમારી પાસે છે, તે કીર્તિકૌમુદીના પરિશિષ્ટ અમાં, તેમ જ ભાવનગર લેખમાળાના પૃ. ૧૭૪ માં આબુ પર્વત ઉપરના દેલવાડામાં આદિનાથના દેરાસરની પાસેની ધર્મશાળાની એક ભીંતમાં સંવત્ ૧૨૬૭ (ઈ. સ. ૧૨૧૧) ફાલ્ગુન વદિ ૧૦ સોમવારનો શિલાલેખ છે તે ઉપરથી લખેલું છે.

અશ્વરાજને ઉપર લખેલા ચાર પુત્ર ઉપરાંત સાત પુત્રિયો હતી: ૧ જગલ્દૂ, ૨ માઊ, ૩ સાઊ, ૪ ધણદેવી, ૫ સોહગા, ૬ વયજુ—વયજૂકા અને ૭ પદ્મદેવી—પદમલદેવી.

કોઈ એક[1] સમયે ભટ્ટારક શ્રી હરિચંદ્રસૂરિ પાટણમાં વ્યાખ્યાન કરતા હતા, તેવામાં સ્ત્રીપુરૂષોનો મેળાવડો સારો થયો હતો. એ શ્રોતાઓમાં આશરાજ પ્રધાન પણ સાંભળવા આવ્યા હતા; તેમ જ કુમારદેવી નામની એક અતિ રૂપવતી વિધવા તે મેળાવડામાં આચાર્યની દેશના સાંભળવા બેઠી હતી. આશરાજનું મન પણ તે વિધવામાં નિમગ્ન થયું હતું. જ્યારે વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યું અને સભા વિસર્જન થઈ, ત્યારે આશરાજે સૂરિને પૂછ્યું તે ઉપરથી ગુરૂએ કહ્યું કે, ઈષ્ટદેવના આદેશ થકી આ બાઇની કૂખે સૂર્ય અને ચન્દ્રમાનો ભવિષ્યમાં અવતાર થવાનો હોય એમ અમને સમજાય છે. કેમકે, તેનામાં તેવાં સામુદ્રિક ચિહ્ન અમારા જોવામાં આવ્યાં છે. આવી આશ્ચર્યજનક વાત સાંભળીને આશરાજે તેની સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું. પછી તેને પેટ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ સૂર્ય અને ચન્દ્રરૂપ થયા.

એમનાં ધર્મકાર્યની થોડીક વિગત નીચે પ્રમાણે છે:—

બાઉલા ગામમાં ૩૭,૦૦૦ ધન ખરચીને નેમીનાથપ્રાસાદ કરાવ્યો.

(બહુલાદિત્યનો મ્હોટો મંડપ.)

સંવત્ ૧૨૭૭ માં તેજપાળે મ્હોટી યાત્રા આરંભી તેમાં સંઘમાં

૫,૫૦૦ સારાં વાહન હતાં;
૩૦૦ દિગમ્બર સાધુ હતા;
૨,૧૦૦ શ્વેતામ્બર સાધુ હતા;
૧,૦૦૦ ચોકી કરવા અશ્વાર હતા;
૭૦૦ રાતી ઉંટડિયો હતી;

સંઘના રક્ષણને અર્થે સાથે ચાર મ્હોટા સામંત હતા; તે સહિત પાલિતાણે પ્હોંચ્યા.

પાદલિપ્તપુર(પાલિતાણા)માં મહાવીર સ્વામીનું દેવાલય કરાવ્યું હતું અને જેથી લલિત સરોવર શોભતું હતું; તેને કાંઠે આવાસ (તંબુ) ખડા કરાવ્યા. વિધિપૂર્વક તીર્થારાધના કર્યા પછી, મૂળ પ્રાસાદમાં સુવર્ણ કળશની સ્થાપના કરી. મોઢેરપુરાવતારે શ્રી વૃષભદેવનું તથા પાર્શ્વનાથનું એમ પ્રૌઢ જિનયુગલનું સ્થાપન કર્યું.

૧ પ્રબંધચિન્તામણિના અંતર્ગત કુમારપાળ અને વસ્તુપાળપ્રબંધ સર્ગ ૪ થો, શાસ્ત્રી રામચંદ્રના ભાષાન્તરનું પૃ. ૨૬૮.

મહાવીર નામના પોતે કરાવેલા દેવાલયની સામે પોતાની આરાધક મૂર્તિ સ્થાપી.

દેવકુલિકાના મૂળ મંડપશ્રેણીની બંને બાજુએ ચતુષ્કિકા(ચોકી)ની બે પંક્તિયો સ્થાપન કરી.

શકુનિકાવિહારે સત્યપુરાવતારે ચૈત્યની આગળ રૂપાનું (રજતમૂલ્ય) તોરણ બંધાવ્યું.

સંઘને ઉતરવાને કેટલીક ધર્મશાળા કરાવી.

સલક નામના ધાર્મિક પુરૂષની દેવકુલિકા, અને નંદીશ્વરાવતારે પ્રાસાદ તથા ઈન્દ્રમંડપ એ રીતે શત્રુંજય ઉપર ત્રણ સ્થાન કરાવી, ત્યાં પોતાની તથા પોતાની સાત પેઢીના પૂર્વજોની ઘોડા ઉપર બેસારેલી પ્રતિમાઓ સ્થાપી.

શ્રી લવણપ્રસાદ તથા વીરધવળની હાથી ઉપર બેસારેલી મૂર્ત્તિ કરાવી.

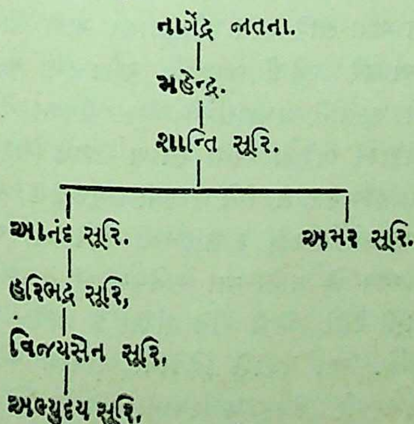
પોતાના સપ્ત[1] ગુરૂની મૂર્તિઓ સ્થાપી, અને તેમની આગળ પોતાની આરાધક મૂર્ત્તિ કરાવી. તેની પાસે ચોકી ઉપર મહંમલ્લ (માલવ) દેવ અને લૂણિગ જે તેના મ્હોટા ભાઈ હતા, તેની આરાધક મૂર્ત્તિ સ્થાપી.

પ્રતોલી એટલે ધોરી રસ્તા બંધાવ્યા, અનુપમા સરોવર બાંધ્યું, અને કપર્દિ યક્ષનો મંડપ તોરણ સહિત બંધાવ્યો.

નંદીશ્વર નામે કર્મસ્થળે સોળ થંભનો પ્રાસાદ સમુદ્રકિનારે બંધાવ્યો. તેનો પાયો પોચાણ ભોંયમાં હોવાથી આ પ્રાસાદ તેને ત્રણ વાર બંધાવવો પડ્યો હતો; અને એને માટે પાવક(પાવા)ગઢથી કંટેલિયા જાતના પથ્થર મંગાવ્યા હતા.

---

૧ સોમેશ્વર વસ્તુપાળનું ગુરૂકુળ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—
ચંપના વંશના ધર્મગુરૂ.—

પાલિતાણ(પાલિતાણા)માં વિશાળ પૌષધશાળા બંધાવી.

સંઘ લઇને ગિરનાર ગયો. તેની ઉપત્યકામાં તેજલપુરનો વપ્ર (કોટ) ચણાવ્યો, તેમાં આશરાજવિહાર તથા કુમારદેવીના નામનું સરોવર બંધાવ્યું. તે સાથે પોતાને માટે ધવલગૃહ કરાવ્યું, તથા પૌષધશાળા બંધાવી.

પ્રભાસપાટણમાં અષ્ટાપદ પ્રાસાદ કરાવ્યો. ત્યાં સોમનાથ મહાદેવનું પૂજન કર્યું. આ વેળાએ એક વૃદ્ધ પુરૂષ હાજર હતો, તેણે કુમારપાળને જે સ્થળે મહાદેવે દર્શન દીધાં હતાં તે સ્થળ બતાવ્યું.

પોતાનો મ્હોટો ભાઈ લૂણિગ માંદો પડ્યો ત્યારે એણે એવી ઇચ્છા જણાવી હતી કે આબુ પર્વત ઉપર મારા નામનું એક દેવમંદિર કરાવજો. વસ્તુપાળે તેના મરણ પછી આબુ ઉપર જઇને ચન્દ્રાવતીના રાજા પાસેથી જગ્યા લઈ, વિમળશાહનું દેવળ જે સંવત્ ૧૦૮૮માં બંધાયલું હતું તેની પાસે લૂણિગવહસિકા એ નામનો ભવ્ય પ્રાસાદ બંધાવ્યો, પણ તેજપાળના નામથી આ દેવલ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું ચિત્ર કર્નલ ટૉડે પોતાના પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનના પ્રવાસના પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપ્યું છે. આ ચિત્ર મિસિસ બ્લેરે આબુ ઉપર જઇને પોતાને હાથે આલેખી લીધું હતું, તે ઉપરથી છપાયું છે. આ મડમે એવી કુશળતાથી આ લેખનક્રિયા કરી છે કે, જેથી કર્નલ ટૉડ તેના ઉપર અતિશય રાજી થઈ જવાથી તેણે પોતાનું ઉપર જણાવેલું પુસ્તક એ મડમને અર્પણ કરતાં જણાવ્યું છે કે,—"તમે આબુને ઈંગ્લંડમાં આણ્યો છે."

આ દેરાસરનું વર્ણન પાછળ પૃષ્ઠ ૩૬૯–૩૭૦ મે આપ્યું છે.

ઉપરનાં સર્વ ધર્મકાર્ય કરાવવાનું માન તેજપાળની પત્ની અનુપમા દેવીને ઘટે છે. અનુપમા તે અનુપમા જ હતી. પ્રથમ યાત્રાને સમયે આ બે ભાઈ શત્રુંજય આદિની યાત્રા કરવા ગયા ત્યારે રસ્તામાં હડાલા ગામે પોતાની સિલક તપાશી તો ત્રણ લાખ આશરે રહેલી જણાઈ. સુરાષ્ટ્રમાં ભય છે એમ સમજીને એક લાખ ડાટી મૂકવાને મધ્યરાત્રિયે એક પીપળા નીચે ખોદતાં, કોઈકનો ડાટેલો સોનામ્હોરોએ ભરેલો એવો શૌલ્બ કળશ (ચરૂ) નીકળ્યો. આ વેળાએ અનુપમા દેવી હાજર હતી, તેને વસ્તુપાળે પૂછ્યું કે, આને આપણે ક્યાં મૂકિયે? તેણે આ અમાત્યોને કહ્યું કે મનુષ્યની સાથે કાંઈ આવતું નથી; ધન તો આવે છે અને જાય છે માટે આ અને બીજું તમારી પાસે જે ધન છે તે તમે તે પર્વતની ટાંચે એવી રીતે રાખો કે પ્રત્યેક મનુષ્ય જોઈ શકે, પણ તે લઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, આબુ, શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપર ધર્મસ્થાનો બંધાવો. એવું તેનું કથન

તેમને યોગ્ય લાગ્યું અને તે પ્રમાણે કરવાને તેમણે પણ નિશ્ચય કર્યો. વળી એવા જ પ્રસંગમાં એક જૈન સાધુના મુખથી દ્વિઅર્થી શ્લોક સાંભળવામાં આવ્યો કે:—

कोशं विकाशय कुशेशयसंश्रितालौ
प्रीतिं कुरुष्व यदयं दिवसस्तवास्ते ।
दोषोदये निविडराजकरप्रतापे
ध्वान्तोदये तव समेष्यति कः समीपम् ॥

૧ અહો કમળ! દિવસ છે એટલી વારમાં તારા આશ્રિત ભ્રમરને વિષે પ્રીતિ કર, કેમકે રાત્રિ પડશે એટલે અંધકારનો ઉદય થશે, તેમ જ ચન્દ્રમાનાં ઘાટાં કિરણોનો પ્રતાપ પડશે તો પછી તારી પાસે કોણ આવશે?

૨. અહો કમળ સરખા કોમળાંગ પુરૂષ! તારો દિવસ (પાંશરો) છે–તારૂં ચલણ છે, એટલી વારમાં તારા આશ્રિતોની પંક્તિને માટે તારો ભંડાર તું ઉઘાડો મૂક (એટલે તેમને પૈસો વ્હેંચી આપ), કેમકે, જ્યારે તારા દોષ પ્રકટ થશે અને તારા ઉપર રાજાના કરનો પ્રતાપ છે તે જતો રૂહેશે ત્યારે તારી પાસે કોણ આવશે?

આવો ખરેખરો બોધ તેમના હૃદયમાં ઉતરવાથી તેમણે ધર્મકાર્ય આદર્યાં.

આબુ ઉપરના પ્રાસાદનું કામ ટાઢને લીધે કારીગરો ઉતાવળથી કરી શકતા નહતા, તે ઉપરથી અનુપમાની સૂચનાથી સઘડિયો સળગાવીને તેમના આગળ રાખવામાં આવતી, અને તેમના માટે ભોજન તૈયાર રૂહેતું હતું.

આવી ધર્મશીલ અનુપમાનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે તેજપાળને અતિશય ખેદ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. તે અતિશય શોકગ્રસ્ત થતાં તેનું નિવારણ કરવા વિજયસેન જૈનાચાર્ય તેની પાસે ગયા. તેથી તેજપાળને જરા લાજ આવી, એટલે આચાર્ય બોલ્યા કે, અમે તમારૂં કપટ જોવા આવ્યા છિયે, તે એ કે, તમે જ્યારે ન્હાના હતા, અને તમારૂં સગપણ ચન્દ્રાવતીના જાણીતા ગાંગા શેઠ ને ત્રિભુવનદેવીનાથી થયલી તેમની પુત્રી અનુપમા દેવી વેરે, તેના ભાઈ ધણિગતી મારફત કર્યું ત્યારે તે વાત તમને ગમી નહતી. કેમકે એ કન્યા રૂટડી નથી એમ તમને કોઇયે કહ્યું હતું, તેથી તમે એ સગપણ ભાગે એટલા માટે ચન્દ્રપ્રભજિનના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા ક્ષેત્રપાળને આઠ દ્રમનું નૈવેદ્ય ધરાવવાની માનતા કરી હતી, અને હવણાં તમે એ જ સ્ત્રીને માટે આટલો બધો ખેદ કરો છો, એ શું કપટ ન કહેવાય? તેજપાળે પોતાના ગુરૂના બોધનાં વચન સાંભળીને પોતાના મનને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

વસ્તુપાળ તેજપાળનાં જૂદાં જૂદાં ધર્મકાર્યની ટીપઃ—

૧,૩૧૩ નવીન જૈનધામ કર્યાં.
૩,૩૦૦ જૈનેંદ્ર જીર્ણસદનનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો.
૧,૨૫,૦૦૦ જિનબિંબ સ્થાપ્યાં.
૧,૦૦,૦૦૦ ગિરીશલિંગ(મહાદેવ)ની સ્થાપના કરી.
૧૨૦૦ મિથ્યાદષ્ટિવાળાનાં દેવગૃહ કર્યાં.
૭૫૦ વિશાળ બ્રહ્મશાળા કરાવી.
૭૦૧ તપસ્વી લોકોને રહેવાનાં સ્થાન કરાવ્યાં. (તપસ્વિકાપાલિકમઠ.)
૭૦૦ સત્રાગાર (અન્નક્ષેત્ર) બાંધ્યાં.
૯૮૪ યતિયોની નવી પુણ્યશાળા બાંધી.
લુણિગ વસહિકામાં પૌષધશાળા બંધાવી.
૮૪ સરોવર કરાવ્યાં.
૪૬૪ પુષ્કરિણી[1] (કુંડ), જેમાં કમળ થાય, માટે એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.
૩,૦૦૦ માહેશ્વરાયતન (મહાદેવનાં દેવાલય) બંધાવ્યાં.
૧૦૦ પત્થરનાં પર્વ બંધાવ્યાં.
૩૦૦ ઈંટની પર્વો જેમાં ગળાઇને પાણી આવે એવી બંધાવી.
૨૪ દંતમય જૈનરથ, જે સોનાના કળશ અને સ્વર્ણમય કમળથી શોભિત એવા કરાવ્યા.
૧,૦૦૦ વર્ષાસન તપસ્વિયોને માટે કરાવી દીધાં.
૬૪ વિમળવાપિકા બંધાવી.
૭૦૦ ઉંચાં પૌષધ મંદિર કરાવ્યાં.
૭૦૦ શૈવ મઠ બંધાવ્યા.
૫૦૦ વિદ્યાસ્થાન બંધાવ્યાં, જેમાં પ્રતિદિવસ ૩,૫૦૦ જૈન મુનિયોને ભોજન મળતું હતું.

આ વિના સ્નાત્રપૂજામાં વપરાતાં સિંહાસન તથા કુંભની તો સંખ્યા જ ન હતી.

---

૧ ૧૦૦ ધનુષ્યનું સમચોરસ. એક ધનુષ્ય ચાર હાથપૂર ગણાય છે. એ હિસાબે ૪૦૦×૪૦૦=૧,૬૦,૦૦૦ હાથ ક્ષેત્રફળ થાય એવી બાંધણી કરવી, તેનું નામ પુષ્કરણી કહેવાય છે.

રાજશેખરસૂરિ કહે છે કેઃ—

૧૮,૯૬,૦૦,૦૦૦ દ્રવ્ય શત્રુંજય ઉપર ખર્ચ્યું.
૧૨,૮૦,૦૦,૦૦૦ ગિરિનાર ઉપર વાપર્યું.
૧૨,૫૩,૦૦,૩૦૦ આબુ શિખર ઉપર વાપર્યું.
૧૮,૦૦,૦૦,૦૦૦ ખરચી ત્રણ સ્થાને સરસ્વતીભંડાર સ્થાપ્યા.
૩,૦૦,૦૦૦ ખરચી ખંભાતમાં જ્ઞાનભંડાર સ્થાપ્યા.

એકંદર ત્રણ અબ્જ ચૌદ લાખ અને અઢાર હજાર દ્રવ્ય તેણે ખર્ચ્યું.

અણહિલવાડમાં લવણપ્રસાદની સત્તા

અણહિલવાડમાં બીજા ભીમદેવની પાસે રાજચિન્તાકારીનું પદ ધારણ કરીને લવણપ્રસાદ રહેલો હતો. તેવામાં એણે પોતાની સત્તાથી પોતાના કુટુંબના લાભને અર્થે શું શું કરાવી લીધું છે તે જણાવવાને માટે અમે નીચે કેટલીએક હકીકત આપિયે છિયે.

એક વૃત્તાન્ત[1] એમ પણ છે કે "વીરમ શૈવી હોતાં જૈનધર્મની વિરૂદ્ધ હતો તથા નાગર જ્ઞાતિના અધિકારિયોની ભણી એનું વલણ હતું, તેથી વસ્તુપાળનો વિચાર વીરમને પાછળ પાડી નાંખવાનો હતો. વીરધવળનું વલણ બે પુત્રોમાંથી કોને પોતાની પછવાડે રાણો ઠરાવવો તે વિષે ઢચુપચુ થતું હતું. માટે મંત્રિયે એક રાત્રિયે વીસલના લાભનો ઠરાવ કરાવી લીધો, અને એક ઝડપથી ચાલનારી સાંઢણી ઉપર બેસારીને રાતોરાત વીસલને ધોળકેથી પાટણ બોલાવી લીધો, અને સવારનો પ્રહર થતાં વાંત જ વીસલને રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. આ પ્રમાણે કાર્ય સિદ્ધ થયું એટલે ઔષધના પ્યાલામાં વૃદ્ધ રાજાને કાંઈ પાઈ દીધું તેથી તે ઊકલી ગયો. આવો બનાવ બનતાં પછવાડે કોઈ વાંધો લેનાર રહ્યું નહિ."

આ વૃત્તાન્ત અમને બરાબર બંધબેસતું લાગતું નથી, કેમકે વીરધવળ ધોળકામાં માંદો પડ્યો હતો અને ધોળકાની ગાદિયે વીસલને બેસારવાનો હતો તેમ અમે પ્રથમ લખ્યું છે તે પ્રમાણે થઈ ગયું હતું.

સંવત્ ૧૨૯૫ ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૪ ગુરૂવારનું બીજા ભીમદેવના સમયનું શાસનપત્ર છે. ઘૂસડી ગામમાં રાણા લુણપસા(લવણપ્રસાદ)ના કુંવર રાણા વીરમે બંધાવેલા વીરમેશ્વર મહાદેવના દેવળ સારૂ તથા ભીમદેવની મહારાણી શ્રી સૂમલદેવીના નામથી શ્રી સૂમલેશ્વર દેવના નૈવેદ્ય, અંગભોગ, અને પંચોપચાર પૂજાને અર્થે મઠાધિપતિ રાજકુલ શ્રી વેદગર્ભરાશીને શાસન કરી આપ્યું છે.

---

૧ ઇન્ડીયન એન્ટીક્વેરી ભાગ ૧૧ મો, પૃ. ૧૦૦

આ ઉપરથી જણાય છે કે સંવત્ ૧૨૯૫ સુધી **વીર**મદેવ જીવતો હતો. વળી એક ઠેકાણે એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે, **ભીમ**દેવ મરણ પામ્યો ત્યારે **વીર**ધવળ તો ક્યારનોય દેવ થયો હતો, અને ધોળકામાં તેને સ્થાને **વીસલ** ગાદિયે બેઠો હતો. **લવણપ્રસાદ** એટલો બધો વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો કે રાજ્યનો ભાર ઉપાડવાને તે સમર્થ રહ્યો ન હતો, તેથી એવો બોજો પોતાને શિર ઉપાડવાને તેના મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ થયાં કરતો હતો. **વીર**મ ભણી તેનું વલણ હતું. **સહસ્ત્રલિંગ** સરોવરની પાળે રાજ્યશામિયાના ખડા કરાવ્યા હતા. ત્યાં તેણે **વીર**મને રાજ્યાભિષેક કરવાને બોલાવ્યો. પણ **વીર**મે તો આવતાં વાંત જ પોતાના વૃદ્ધ પિતામહનું અપમાન કર્યું, તેથી તેણે પોતાની ધારણા બદલી નાંખી.

આ પ્રસંગે **નાગડ પાટણ**માં હતો, તેને ધોળકેથી **વીસલ**દેવને લઈ આવવા મોકલ્યો. બંને ભેગા થતાં માંહોમાંહે મળી ગયા અને એક બીજાના વિશ્વાસપાત્ર રહેવાના સમ ખાધા. પછી **વીસલ પાટણ**માં આવ્યો. ત્યાં તેને બીજા **ભીમ**દેવના ક્રમાનુયાયી લેખે આખી ગૂજરાતનો મહારાજાધિરાજ ઠરાવવાનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. તેમ જ **નાગડ**ને મહામાત્ય ઠરાવ્યો. હવે ધોળકેથી રાજધાની ફહાડી નાંખીને **પાટણ** સાથે ભેળવી દેવામાં આવી. **લવણપ્રસાદ**નો પ્રેમ **વીર**મ ઉપર ઘણો હતો તેથી કદાપિ તે ગમે ત્યારે પણ પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવી દઇને **વીર**મને ગાદી ઉપર બેસારવાની ધારણા કરે એટલા માટે તેનું સાલ વચ્ચેથી ફહાડી નાંખ્યું. **વીર**મગામ અને બીજાં ગામ **વીર**મને આપીને એને પણ શાન્ત કર્યો, પણ પછવાડેથી તેણે પોતાની મૂર્ખાઈ અને ઉદ્ધતાઈ કરીને પોતાને હાથે જ અન્ત આણ્યો.

આ ઉપરના કથન ઉપરથી જાણવામાં આવશે કે એક વૃત્તાન્તની સાથે બીજા વૃત્તાન્તનો વિરોધ આવે છે. **વીર**ધવળ મરણ પામ્યો, એટલે ધોળકાની ગાદિયે સંવત્ ૧૨૯૫ માં **વીસલ** બેઠો અને **વીર**મને તેના સસરાએ મારી નાંખ્યો અથવા તો તે જીવતો રહ્યો હોય તો **વીર**મગામનો ગ્રાસ ખાઇને બેશી રહ્યો હોય તેની આપણે કાંઈ ભાંજગડ રહી નથી. કેમકે ત્યાર પછી તે રાજ્યપ્રકરણમાં કોઈ પણ પ્રસંગે દેખા દેતો નથી. તેના ઉદ્ધત સ્વભાવ પ્રમાણે તે સખનો રહે એવો નહતો, તેથી અમને તો એમ સમજાય છે કે, **વીસલ** ધોળકાની ગાદિયે બેઠો તેની સાથે જ તે પતી ગયલો છે. ઉપરના શાસનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સંવત્ ૧૨૯૫માં તેનું નામ આવે છે અને એ જ સાલમાં **વીસલ** ધોળકાનો **રાણો** થયો છે. ત્યાર પછી સંવત્ ૧૨૯૮માં **બીજો ભીમ**દેવ મરણ પામ્યો, એટલે **પાટણ**ની ગાદિયે કોણ

બેસે તેની ભાંજઘડ ઊઠી છે. **લવણપ્રસાદ** અણહિલવાડના રાજ્યનો ચિન્તાકારી રાજહિતચિંતક ઠરેલો હતો તેની સત્તા ત્યાં પૂર્ણ ચાલતી હતી.

પાછળ પૃષ્ઠ ૩૩૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે **બીજા ભીમ**દેવની કારકીર્દિમાં વચ્ચે જયન્તસિંહદેવ અણહિલપુરનો અધિષ્ઠિત થઈ પડ્યો છે, એવું જે શાસન ઉપરથી નીકળે છે તે શાસન સંવત્ ૧૨૮૦ ના પૌષ શુદિ ૩ ભોમવારનું છે, તે પણ જાણવા જેવું છે. **સોલંકી** વંશના **રાણક લવણપ્રસાદે**, (**સોલું**૦ **રાણક આનાઊ. લૂણપસાક**) પોતાના પિતા **આનાક**(**અર્ણોરાજ**)ના નામથી શ્રી **આનલેશ્વર** દેવનું દેવલ પોતાની માતાના નામથી વસાવેલા **સલખણપુર** ગામમાં ચણાવ્યું હતું; તથા તે માતાના નામથી **સલખણેશ્વર** દેવનું દેરૂં બંધાવ્યું હતું. તે બન્ને ધામના ખર્ચને માટે વર્દ્ધિપથક(વઢિયાર)માં આવેલું **સાંપાવાડા** ગામ આપ્યું હતું તથા તે ઉપરાંત **અંગભૂત**[1] અથવા ગંભૂતપથકમાં આવેલા શેષદેવતી ગ્રામમાંનો **ભૂમિખંડ** એક આપેલ **હતો**. આ ઉપરથી જણાય છે કે લવણપ્રસાદ આ વેળાએ પણ સત્તાધારી હતો, અને ત્યાર પછી પાછો **ભીમ**દેવ પોતાને સ્થાને સ્થાપિત થયો ત્યારે પણ તે **ભીમ**દેવને સાચવીને બેઠો હતો અને તેની કારકીર્દિમાં તેના પોતાના કુટુંબના સ્વાર્થના કાર્યમાં નીચે પ્રમાણે શાસનપત્ર કરાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં:–

૧ સંવત્ ૧૨૮૭ ના અષાઢ શુદિ ૮ શુક્રવાર **વર્દ્ધિપથક** માંહેલું દેવાઉગ્રામ સ્વસીમા સહિત તથા તે ઉપરાંત માંડવીમાં આવતા પદાર્થોમાંના કેટલાક પદાર્થો ઉપર દાણ નાંખ્યું અને તેની ઉપજ **સણખલપુર**માં (**સોલુ રાણા આનાઊ લૂણાપસા**) **સોલંકી રાણા આનાકસુત લવણપ્રસાદે** કરાવેલા. શ્રી **આનલેશ્વરદેવ** તથા શ્રી **સણખલેશ્વર** દેવના નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ પૂજાર્થે તથા **સત્રાગાર**માં બ્રાહ્મણોને ભોજનાર્થે અર્પણ કરી, અને તેનો વહિવટ કરવાનું કામ **મંડલ** (**માંડલ**) ગામમાં શ્રી **મૂળેશ્વર મહાદેવ**ના મઠના સ્થાનપતિ **વેદગર્ભરાશી**ને પ્રથમ ગ્રાસ[2] કરી આપ્યો હતો તેને સોંપ્યું.

---

૧ આગળ સંવત્ ૧૨૯૩ ના શ્રાવણ શુદિ ૨ રવિવારે **બીજા ભીમ**દેવે આ અંગભૂત પથકમાં આવેલા ઈંદિલા ગામનું શાસન કરી આપ્યું છે. **ચાહુઆણ રાણા સમરસિંહ**ની કુમારી **લીલા**દેવી જે **ભીમ**દેવની મહારાણી હતી તેણે **લીલાપુર** ગામ પોતાના નામથી વસાવ્યું હતું **તે**માં પોતાના પતિ **ભીમ**દેવના નામથી **ભીમેશ્વર** દેવનું દેવલ ચણાવ્યું હતું તથા પોતાના નામથી **શ્રી લીલેશ્વર** મહાદેવનું દેવલ બંધાવ્યું હતું, તેના પ્રસંગમાં પર્વ (પ્રથા) મંડાવા તથા સત્રાગારના ખર્ચમાં એ ગામનો લેખ કરી આપ્યો હતો.

૨ સંવત્ ૧૨૮૩ ના કાર્તિક શુદિ ૧૫ ગુરૂવારે **ચાળીસા** પથકમાં **મંડલ** (**માંડલ**) ગામમાં **મૂળેશ્વર મહા**દેવની નિત્ય પૂજા કરવાને અર્થે તથા **માંડળ**ના મઠમાં આવનારા સાધુસંન્યાસી(તપોધન)ના ભોજનાર્થે ખર્ચ ચલાવવા માટે સ્થાનપતિ **વેદગર્ભરાશી**ને (**માંડળ**ના મઠના ઉપરીને) **નતાઉલી** ગામ આપ્યું હતું, તે પ્રસંગે દૂતક મહાસાંધિવિગ્રહિક ઠક્કુર શ્રી **વહુ**દેવ **હતો**.

૨ સંવત્ ૧૨૮૮ ના ભાદ્રપદ શુદિ પ્રતિપદા સોમવારનું એક શાસન છે. સલખણપુરમાં આનલેશ્વર તથા સલખણેશ્વર મહાદેવનાં દેવલ છે તેને અર્થે અને મઠસ્થાનાધિપતિ વેદગર્ભરાશીના મઠના ભટ્ટારકોને ભોજન કરવાને અર્થે અને સત્રાગારના ખર્ચમાં એક ગામ આપ્યું છે તથા મઠના ઉપરીના દીકરા સોમેશ્વરને તે ગામની ભૂમિ હળ ૨૦ (વીસ સાંતી ધરતી) આપી છે. શાસનમાંથી ગામનું નામ વાંચી શકાય એવી સ્થિતિમાં નથી પણ તેની સીમા નીચે પ્રમાણે છે:—

પૂર્વમાં, સાંપરા ગામ તથા છત્રાહરૂ ગામની સીમાએ સીમા.

દક્ષિણમાં ગુંઠાવાડા ગામની સીમાએ સીમા.

પશ્ચિમમાં, રાણાવાડા ગામની સીમાએ સીમા.

ઉત્તરમાં, ઉંદિરા ગામ તથા આંગણવાડા ગામની સીમાએ સીમા.

એ પ્રમાણે સીમાની વચ્ચે આવેલું ગામ જે વાલૌય પથકમાં છે તે આપ્યું છે. એમાં દૂતક સાંધિવિગ્રહિક ઠક્કુર શ્રી વહુદેવ છે.

૩ પાછળ જણાવેલું સંવત્ ૧૨૯૫ ના માર્ગ શુદિ ૧૪ ગુરૂવારનું શાસન છે તે ઘૂસડી ગ્રામે સોલંકી રાણા લૂણપસા(લવણપ્રસાદ)ના સુત રાણક વીરમે શ્રી વીરમેશ્વર મહાદેવનું દેવલ બંધાવ્યું તેના તથા ભીમદેવની મહારાણીશ્રી સૂમલદેવીના નામથી બંધાવેલા શ્રી સૂમલેશ્વર મહાદેવના દેવલના નિત્ય નૈવેદ્ય, અંગભોગપંચોપચાર પૂજાના ખર્ચ સારૂ મઠાધિપતિ રાજકુલશ્રી વેદગર્ભરાશીને ભોજુયા ગામ પાસે વસાવેલું (सलखण) પુર સ્વસીમા સહિત અર્પણ કરવામાં આવ્યું તથા ઘૂસડી ગામમાં ગો(હ)ણસરની સમીપમાં બે સાંતીની ધરતી(ભૂમિ હલ બે પૂર)ની વાડી આપી છે. દૂતક મહા સાંધિવિગ્રહિક ઠક્કુર શ્રી વયજલદેવ છે; આ સ્થાન વર્દ્ધિ પથકમાં છે અને બે તામ્રપટ્ટમાંથી પ્હેલામાં તેના છેવટના ભાગમાં " महाराज्ञीश्री सूमलदेव्याश्च " એમ સહિ કરી છે.

૪ સંવત્ ૧૨૯૬ ના માર્ગશિર્ષ વદિ ૧૪ રવિવારનું શ્રી ભીમદેવના નામનું બીજું એક શાસન છે. તે વીરમેશ્વરદેવ અને શ્રી સૂમલેશ્વરદેવના દેવળના ચાલુ ખર્ચ માટે વર્દ્ધિ પથકમાં આવેલું રાજસિયાણા (રાજ્યસિયાણી) ગામ વહિવટ કરનાર ઉપર જણાવેલા મઠાધિપતિને આપ્યું છે, તેની સીમા નીચે પ્રમાણે છે;—

પૂર્વમાં, ઠેઢવસણ (ઠેઠવસણ) તથા રીવડી ગામની સીમાએ સીમા છે.

દક્ષિણમાં, લઘુ ઊભડા ગામની સીમાએ સીમા છે.

પશ્ચિમમાં, મંડલી (માંડલ) ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઉત્તરમાં, સહજવસણ અને દાલઉડુ (દાલઉદ્ર) ગામની સીમાએ સીમા છે.

એ પ્રમાણે ગામનો લેખ કરી આપ્યો છે, તેનાં બે તામ્રપત્ર થયાં છે; તેમાં પ્હેલા ઉપર તેના છેવટના ભાગમાં "महाराज्ञीश्री सूमलदेव्यांश्च" એવી સહિ છે.

દૂતક મહા સાંધિવિગ્રહક ઠક્કર શ્રી વયજલદેવ છે. એ રીતે ચાર શાસનપત્ર લવણપ્રસાદે કરાવી દીધેલાં જણાય છે.

ત્રિભુવનપાલદેવ

સંવત્ ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦; ઈ. સ. ૧૨૪૨ થી ૧૨૪૪.

બીજો ભીમદેવ સંવત્ ૧૨૯૮ સુધી અણહિલવાડની ગાદિયે હતો. છેલ્લું તેનું શાસનપત્ર સં. ૧૨૯૬ નું છે, એથી પણ ત્યાં સુધી તે "મહારાજા" હતો, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેના મરણ પછી ત્રિભુવનપાળ તેના વારસ તરીકે તેની ગાદિયે બેઠો, એમ મેરૂતુંગ આદિના લખાણથી જણાય છે. કેટલાક કહે છે કે એ ભીમદેવનો પુત્ર થતો હતો. આ નવા મહારાજાનું એક શાસનપત્ર સંવત્ ૧૨૯૯ ના ચૈત્ર શુદિ ૬ સોમવારનું[1] છે. ફાગણ

---

૧ અસલ નીચે પ્રમાણે છેઃ-જુવો ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી ભાગ ૬, પૃ. ૨૦૮

(१) स्वस्ति राजावली पूर्व्ववत्समस्तराजावली समलंकृतमहाराजाधिराजपरमेश्वर परम भट्टारक चौलुक्य कु—

(२) ल कमल विकासनैकमार्त्तंड श्री मूलराजदेव पादानुध्यात महाराजाधिराज परमेश्वर श्री चामुंडराज—

(३) देव पादानुध्यात महाराजाधिराज परमेश्वर श्री वल्लभराजदेव पादानुध्यात महाराजाधिराज पर—

(४) मेश्वर श्री दुर्ल्लभराजदेव पादानुध्यात महाराजाधिराज परमेश्वर श्रीमद्भीमदेव पादानुध्यात महा—

(५) राजाधिराज परमेश्वर त्रैलोक्यमल्ल श्री कर्ण्णदेव पादानुध्यात महाराजाधिराज परमेश्वर परम भ—

(६) ट्टारक अवन्तीनाथ त्रिभुवन गंडबर्बरक जिष्णु सिद्धचक्रवर्त्ति श्री जयसिंहदेव पादानुध्यात महाराजा—

(७) धिराज परमेश्वर परमभट्टारक स्वभुजविक्रमरणांगण विनिर्जित शाकंभरी भूपाल श्री कुमारपाल—

માસની અમાવાસ્યાને દિવસે સૂર્યગ્રહણ હતું ત્યારે અણહિલવાડમાં સ્નાન કરીને તથા ચરાચર ગુરૂ ભગવંત ભવાનીપતિનું અર્ચન કરીને, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, પરમભટ્ટારક, શૌર્યોદાર્યગાંભીર્યાદિગુણાલંકૃત ત્રિભુવનપાળદેવ, એમણે સંસારને અસાર જાણીને પિતૃ તથા પોતાના પુણ્યયશની વૃદ્ધિને અર્થે ભાંષર તથા રાજપુરી ગામ રાણાશ્રી લુણપસા (લવણપ્રસાદ) એમણે માઉલ તલપદમાં પોતાની માતા રાણી શ્રી સલખણ દેવીના શ્રેયને અર્થે

---

(૮) देव पादानुध्यात महाराजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक महामाहेश्वर प्रबल बाहुदंडदर्प्परूप—

(९) कंदर्प्प हेलाकरदीकृत सपादलक्ष क्ष्मापाल श्री अजयपालदेव पादानुध्यात महाराजाधिराज पर—

(१०) मेश्वर आहव पराभूत दुर्ज्जयगर्ज्जनकाधिराज श्री मूलराजदेव पादानुध्यात महाराजाधिराज पर—

(११) मेश्वर परमभट्टारक अभिनव सिद्धराज सप्तमचक्रवर्त्ति श्रीमद्भीमदेव पादानुध्यात महाराजाधि—

(१२) राज परमेश्वर परमभट्टारकशौर्योदार्य गांभीर्यादि गुणालंकृत श्री त्रिभुवनपालदेव, स्वभुज्यमा—

(१३) न विषय पथक दंडाहीपथकयोरन्तर्व्वर्त्तिनः समस्तराजपुरुषान् ब्राह्मणोत्तरांस्तन्नियुक्ताधिकारिणो—

(१४) जनपदांश्च बोधयत्यस्तु वः संविदितं यथा ॥ श्रीमद्विक्रमादित्योत्पादित संवत्सर शतेषु द्वादशसु नव—

(१५) नवत्युत्तरेषु चैत्रमासीय शुक्लषष्ठयां सोमवारे ऽत्रांऽकऽतोऽपि संवत् १२९९ वर्षे चैत्र शुदि ६ सोमेऽ—

(१६) स्यां संवत्सर मास पक्षवार पूर्व्विकायां सां० लौ० फागुण मासीय अमावास्यायां संजात सूर्यग्रहण पर्व्वणि—

(१७) संकल्पितात् तिथावद्येह श्रीमदणहिल्लपाटके स्नात्वा चराचरगुरुं भगवंतं भवानीपतिमभ्यर्च्य संसा—

(१८) रासारतां विचिंत्य नलिनीदलगतजललवतरलतरं प्राणितव्य माकलय्य ऐहिकामुष्मिकं फलमंगी—

(१९) कृत्य पित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये भांषरग्राम राजपुरिग्रामौ स्वसीमा [पर्यन्तौसवृक्ष]

(२०) मालाकुल काष्ट तृणोदकोपेतौ सहिरण्य भागभोग सदंडौ दशापराधौ [सर्वादायस]

કરાવેલા સત્રાગાર(અન્નક્ષેત્ર)માં કાર્પિટકોને (કાપડિયોને) ભોજન કરાવવા સારૂ શાસનમાં આપ્યાં છે.

ભાંષર ગામની ચતુઃસીમા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પૂર્વમાં કુરલી ગામ તથા દાસયજ ગામની સીમાએ સીમા છે.

દક્ષિણમાં કુરલી તથા ત્રિભ ગામની સીમાએ સીમા છે.

પશ્ચિમમાં અરઠઉર તથા ઉંઝા ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઉત્તરમાં ઉંઝા, દાસયજ, તથા કામ્બલી ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઈ૦ એ૦ ભાગ ૬ પૃ૪. ૨૦૯

(१) मेतौ नवनिधानंसहितौ पूर्व्वप्रदत्तदेववादय ब्रह्मदायवर्जं राणा० श्री लुणपसा माउल—

(२) तलपदे स्वीयमातृ० राज्ञा श्री सलखणदेवी श्रेयोऽर्थं कारित सत्रगारे कार्प्पटिकानां भोजनार्थं शासनोदक पूर्व्वं—

(३) मस्माभिः प्रदत्तौ ॥ भांषरग्रामस्याघाटा यथा ॥ पूर्व्वस्यां कुरलीग्रामदासयजग्रामयोः सीमायां सीमा । दक्षिणस्यां

(४) कुरलीग्राम त्रिभग्रामयोः सीमायां सीमा । पश्चिमायां अरठ उरग्राम उंझाग्रामयोः सीमायां सीमा । उत्तरस्यां

(५) उंझाग्रामदासयजग्रामकाम्बलीग्रामाणां सीमायां सीमा ॥ राजपुरिग्रामस्याघाटा यथा ॥ पूर्व्वस्यां कूलाव (सण)

(६) ग्रामडांगरौ आग्रामयोः सीमायां सीमा ॥ आग्नेयकोणे चंडावसणग्राम इंद्रावडग्रामयोः सीमायां सीमा ।

(७) दक्षिणस्यां आहीराणाग्राम सीमायां सीमा । पश्चिमायां सिरसाविनंदा वसणग्रामयोः सीमायां सीमा । वायव्य—

(८) कोणे उंट ऊयासिरसाविग्रामयोः सीमायां सीमा । उत्तरस्यां नंदावणग्राम सीमायां सीमा । ईशानको—

(९) णे कुईयलग्राम सीमायां सीमा ॥ एवममीभिराघाटै रुपलक्षितौ ग्रामावेतावगम्य तन्निवासिजन—

(१०) पदैर्यथादीयमानदानी भोग प्रभृतिकं सदाज्ञा श्रवण विधेयैर्भूत्वाऽमुष्मै सत्रागाराय समु [प] नेतव्यं ॥ सामा—

(११) न्यं चैतत्पुण्यफलंमत्वास्मद्वंशजैरन्यैरपि भाविभोक्तृभिरस्मत्प्रदत्त धर्म्मदायोऽयमनुमंतव्यः । पालनीय—

(१२) श्च । उक्तं च भगवता व्यासेन ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भूमिदः। आछेत्ता चानुमंता च तान्येव नरकं व—

રાજપુરી ગામની ચતુઃસીમા નીચે પ્રમાણે છે:—

પૂર્વમાં ફૂલાવસણુ તથા ડાંગરૌઆ ગામની સીમાએ સીમા છે.

અગ્નિકોણમાં ચંડાવસણુ તથા ઈંદ્રાવડ ગામની સીમાએ સીમા છે.

દક્ષિણમાં આહીરાણા ગામની સીમાએ સીમા છે.

પશ્ચિમમાં સિરસાવી અને નંદાવસણુ ગામની સીમાએ સીમા છે.

વાયવ્ય કોણે ઉંટઊચા તથા સિરસાવી ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઉત્તરમાં નંદાનેસણુ ગામની સીમાએ સીમા છે.

ઈશાન કોણે કુઇયલ ગામની સીમાએ સીમા છે.

આ શાસનનો લખનાર આક્ષપટલિક ઠ. સોમસિંહ સાતિકુમાર નામે કાયસ્થ જ્ઞાતિનો છે.

દૂતક ઠક્કુર શ્રી વયજલદેવ છે.

આ શાસન માંડલના શ્રી મૂલેશ્વરદેવના પૂજારી સ્થાનપતિ શ્રી વેદગર્ભરાશીને કરી આપ્યું છે; તે તેમણે સંતાનપરંપરા આ બે ગામનું આયપદ સત્રાગારના કામમાં વાપરવું.

---

(૧૩) सेत् ॥ १ याता यांति महीभुजः क्षितिमिमांयास्यंति भुक्त्वाऽखिलां नोयाता न च याति यास्यति नवा केनाऽ—

(१४) पिसार्द्धं धरा । यत्किंचिद्भुवि तद्विनाशि सकलं कीर्त्तिः परं स्थायिनी मत्वैवं वसुधाधिपाः परकृता लोप्या न

(१५) सत्कीर्त्तयः ॥ बहुभिर्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरादिभिः । यस्य यस्य यदा भूमी तस्य तस्य तदा फलं ॥ ३ ॥

(१६) लिखितमिदं शासनं कायस्छान्वय प्रसूत दंड० सातिकुमार सुत आक्ष पटलिक ठ० सोमसिंहेन ॥ ६ ॥

(१७) दूतकोऽत्र ठ० श्री वंजलदेव इति शासनमिदं मांडल्यां श्रीमूलेश्वरदेवम [भ्यर्च्यं]

(१८) स्थानपति श्री वेदगर्भराशेः समर्प्पितमिति ततोऽनेन तथै तदीयसंतानपरंपर-याऽपि आचंद्रार्क्क अन—

(१९) योर्ग्रामयोरायपदं सत्रागारेऽस्मिन् उपयुक्तं कार्यं ॥ कल्याणमस्तु साधूनां ॥छ॥छ॥छ॥ अनंयोर्ग्रा—

(२०) मयोः सीमायां तांबुलिकवणिज्यारकपथिक प्रभृतीनां मध्यात् यः कोपि चौरैर्मुष्यते तस्य प्र—

(२१) तिकार अनयोर्ग्रामयोः सत्कभोत्कारपाश्वात् प्रती–तिर्लभ्या ॥ उद्ध-

(२२) लागभागो नहि ॥

श्री त्रिभुवनपालदेवस्य

આગળ જણાવેલા બીજા શાસન પ્રમાણે આ પણ લવણપ્રસાદના ધર્મકાર્યની પુષ્ટિને માટે થયલું છે. એમાં તેની માતા સલખણદેવીને રાણીનું પદ આપેલું છે અને તે અર્ણોરાજની સ્ત્રી થાય. સંવત્ ૧૨૯૬ ની સાલનું શાસનપત્ર જે ભીમદેવના સમયમાં થયું છે તેમાં જે અધિકારીઓનાં નામ છે તે જ નામ આ શાસનમાં છે, અને આ સર્વે ઉપરથી બધું રાજમંડળ લવણપ્રસાદના તાબામાં વર્તતું હોય એમ જણાય છે.

ત્રિભુવનપાળે લવણપ્રસાદની છાયામાં રહીને બે વર્ષ રાજ કર્યું છે, તેમાં તેની વિશેષ કારકીર્દિ હજી લગણ કાંઈ જાણવામાં આવી નથી. તેના રાજ્યનો અંત સંવત્ ૧૩૦૦ માં આવ્યો છે. અને તેની જ સાથે મૂળરાજ સોલંકી અથવા ચાલુક્ય કુલની સમાપ્તિ થાય છે. એ વંશ જ્યાં સુધી હૈયાત રહ્યો ત્યાં સુધી લવણપ્રસાદ અને વીરધવલે અણહિલવાડની ગાદી ઉપર કોઈને હાથ નાંખવા દીધો નથી, એટલું જ નહિ પણ વિસલદેવ જે રાજ્યનો લોભી જણાય છે તેને પણ તે ઉપર તલપ મારવા દીધી નથી. તેને ધોળકામાં રહીને સર્વેને ઘુમંઘુમા કરવા દીધી છે અને આખા ગૂજરાતનું રાજ્ય સચવાવી રાખી તેમાં વૃદ્ધિ કરાવી છે. ત્રિભુવનપાળ પછી એ વંશનું કોઈ રહેલું નથી, એટલે પછી એ જ વંશની બીજી શાખા જે વાઘેલાને નામે નોંખી પડેલી હતી તેનો વીસલદેવ નાગડ પ્રધાનની સાથે અણહિલવાડમાં આવે છે અને ત્યાંનો મહારાજાધિરાજ થાય છે.

વીસલદેવ વાઘેલો

અણહિલવાડનો મહારાજાધિરાજ

સંવત્ ૧૩૦૦ થી ૧૩૧૭;

ઇ. સ. ૧૨૪૪ થી ૧૨૬૧

મી. જે. ફાર્બ્સે ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર નામનું પુસ્તક રચ્યું છે, તેના ચતુષ્પત્રી આવૃત્તિના ભાગ ૨ જાને પૃ. ૩૩૫–૩૩૭ અથવા સન ૧૮૩૪ માં અષ્ટપત્રી આવૃત્તિ છપાઈ છે તેના ૧ લા ભાગને પૃષ્ઠ ૫૪૩–૫૪૫ મે અને જેનો ઉતારો જેમ્સ બર્જેસના કાઠિયાવાડ અને કચ્છની એણ્ટીકવીટીના રિપોર્ટને પૃ. ૨૧૯ મે કર્યો છે તેમાં લખે છે કે "આ નગરમાં (ડભોઇમાં) મહા મૂલ્યવાન્ અને શોભાયમાન્ ઉપદ્વાર (ન્હાના દરવાજા) અને બીજાં ભવ્ય બાંધકામ ચણાવવામાં આવ્યાં છે, તે શા કારણથી, તે વિષે ભાટ અને ચારણો, જે ગૂજરાતના ઇતિહાસકો તરીકે માત્ર ગણી શકાય એમ છે તેઓ નીચેની કથા કહે છે, તેમાં કેટલીક કલ્પિત વાતો ભળી ગયલી છે ખરી, તથાપિ તે ઘણું કરીને ખરી છે. તેઓની દંતકથા એવી છે કે,

"ડભોઈથી ઘણે છેટે, ગોદાવરી નદીને કિનારે, પ્રાચીન ગ્રીકો જેને પૈઠણ અથવા પટ્ટન કહેતા હતા, તે પટ્ટનમાં સિદ્ધરાવ જયસિંહ (જયનો સિંહ) નામે હિન્દુ રાજા ઘણાં સૈકાં ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.

"પૂર્વદેશવાસિયોની ચાલતી આવેલી રીતિ પ્રમાણે આ રાજાને સાત રાણિયો અને કેટલીક પાશવાનો હતી; તેમાં તેની મહિષી ઘણી માનીતી હતી, તેનામાં અતિ ઉત્તમ ગુણ હતા, અને સર્વોત્કૃષ્ટ સુંદરતા હતી, તેથી તેનું હુલામણાનું નામ રત્નાલી (રત્નની પંક્તિ) પાડ્યું હતું; તે અંતઃપુરની બીજી સ્ત્રિયો કરતાં આ વિષે અને અન્ય સર્વે પ્રકારની ચતુરાઈમાં ચ્હડિયાતી હતી. બીજી રાણિયોમાંથી કેટલીકને તો કુંવર હતા અને આ રાણીને કશું પણ સંતાન હતું નહિ, તો પણ તે ઉપર જણાવેલા ગુણોને લીધે રાજા આગળ સુહાગણી હતી. પૂર્વ દેશના અંતઃપુરમાં કેવાં કેવાં કૂડકપટ ચાલે છે અને કેવી કેવી અદેખાઈના પ્રપંચ મચી રહે છે; એ વાત સર્વપ્રસિદ્ધ છે; તથાપિ પટ્ટનમાં તો એનું પરિબળ વિશેષે કરીને હતું; ત્યાં તો રણવાસની બાનુઓ રત્નાલીની બહુ જ અદેખાઈ કરતી હતી, અને રાજાનું મન તેના ઉપરથી ઉતારી દેવાના, બની શકે એટલા, પ્રપંચભરેલા ઉપાયો યોજતી હતી. તેવામાં વળી તેને પણ દહાડા રહ્યા છે એવી વાત જાણવામાં આવી, એટલે તો તેના ઉપર દ્વેષ આણવાની કાંઈ સીમા રહી નહિ. હિન્દુઓની રીતભાત પ્રમાણે, સંતાનનો પ્રસવ થાય નહિ એટલા માટે ધંતરમંતર અને દોરાચિઠ્ઠિયો કરવા માંડી. આ માનીતી મહિષી (સુલતાના) તેમના જેવી જ વ્હેમી અને વિશ્વાસુ હતી, તેથી તેના ઉપર ધંતરમંતર કરવામાં આવ્યા છે, એ વાત ઠસી ગઈ. અને ધાર્યું કે જ્યાં સુધી હું આ મ્હોલાતમાં રહીશ ત્યાં સુધી બાળક અવતરશે નહિ.

"આ પ્રમાણે તેના મનમાં વ્હેમ ઠસી જવાથી તેની અસર નિવારવા માટે નર્મદા નદીના કિનારા ઉપરના પ્રસિદ્ધ દેવાલયે જઇને નિવાર્યવિધિ કરવા માટે ઘણા પરિજનોને લઇને ચાલી. ઘણો લાંબો પંથ કાપતી કાપતી જે સ્થાન ઉપર હાલ ડભોઈ વસેલું છે અને જે નદીથી ૧૦ મૈલને છેટે છે, તથા જ્યાં પવિત્ર ઝાડીની ઘટા અને સરોવર છે ત્યાં તે સંધ્યાકાળને સમયે છેક મોડી આવી પ્હોંચી. બીજી સવારે કુચ કરી જઈ પ્હોંચવાના વિચારથી તેણે આ ઠેકાણે ડેરાતંબુ ઠોકાવીને પડાવ નાંખ્યો. આ સ્થાને એક ગોસાઈ રહેતો હતો, તેણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો, અને પોતાનો કાળ યોગસાધનમાં ફ્હાડ્યો હતો. રાણી પધાર્યાની વાત તેણે જાણી, એટલે તેને મળવાની ઇચ્છા તેણે જણાવી. આવા પવિત્ર યોગીશ્વરોની ઇચ્છાનો

ઘણું કરીને અનાદર કરવામાં આવતો નથી. તેણે કહ્યું કે, આ ઘટાવાળી જગ્યા પવિત્ર છે, અને આ સ્થાને તમને કુમાર પ્રસવશે, માટે અહિંથી આગળ તમારે જવું નહિ. રાણિયે તેની આજ્ઞા પાળી, અને સંતાનનો જન્મ થતાં સુધી ત્યાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું. અહિં તેને કુંવર અવતર્યો, તે વીસ માસ સુધી પેટમાં રહ્યો એટલા માટે એનું નામ **વી**સલ પાડ્યું."

"આ આનંદદાયક વધાઈ રાજાને પ્હોંચાડવામાં આવતાં તેણે **વીસલ**દેવને પોતાનો યુવરાજ ઠરાવ્યો; અને એની માતાને મન આ જગ્યા વશી ગઈ હતી, અને જ્યાં તે આશીર્વાદ પામી હતી, તેમ જ અતઃપુરમાં આવી બીજી અદેખી રાણિયો ભેગાં વસવું ભયભરેલું હતું, એટલા માટે, તલાવનો વિસ્તાર વધારવાની, ઝાડીવાળી ઘટા વિસ્તીર્ણ કરવાની, અને એ ઠેકાણે નગર વસાવવા માટે તેની આસપાસ દૃઢ કોટ ચણાવી તેને સુશોભિત કરવા તેમાં ઉંચા પ્રકારની કોરણીનાં કામ કરવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આ પ્રસિદ્ધ નગર બાંધવાને માટે તેણે કુશળ શિલ્પકારો કામે લગાડ્યા, અને તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે સર્વે કરતાં વધારે નિપુણતાવાળો એક જણ ઠરાવ્યો; તેણે પ્રારંભ કર્યો ત્યારથી તે ૩૨ વર્ષ સુધી આ મહાભારે કામ પૂરૂં થતાં સુધી પોતાનું જિવતર ત્યાં ગાળ્યું. આ સમયે **વી**સલદેવ પોતાના પિતાની પછવાડે પટ્ટણની ગાદિયે બેઠો હતો, પણ વિશેષે કરીને પોતાની જન્મભૂમિમાં આ ઠેકાણે રહેતો હતો. તેણે આ કામ પૂરૂં થતાં કારીગરોને જેની જેવી યોગ્યતા તેને તે પ્રમાણે રીઝ આપી. પણ જે કારીગરની રસજ્ઞતા અને કુશળતાથી આવી અસાધારણ સુંદરતાનું કામ થયું તેની વધારે બુજ કરવાના હેતુથી તેને કહ્યું કે તારી નજરમાં આવે તે ઈનામ તું માગી લે. આ શિલ્પકારે માનપૂર્વક કહ્યું કે, હું આપની કૃપાથી સર્વે વાતે સુખી છું, તેથી મારે ધન કે રત્નની વાંછના નથી, પણ આ નગરનું હજી લગણ કાંઈ નામ પાડવામાં આવ્યું નથી માટે હું મારા નામથી એનું નામ ડભોવે પાડવું એમ માગી લઉં છું. આ તેની માગણી માન્ય રાખવામાં આવી અને ત્યારથી તે આજ સુધી એનું નામ થોડાક ફેરફારથી ડભોઈ રહેલું છે."

ઉપરના લખાણમાં અણહિલવાડ **પાટણ**ને બદલે ગોદાવરીના તટ ઉપરનું પૈઠણ જણાવ્યું છે તે તો દેખીતી જ ભૂલ છે. આપણે જાણિયે છિયે કે **સિદ્ધરાજ**ને કુંવર નહતો. તેથી ભાટે **વીરધવલ**ને બદલે તેનું નામ અડાવી દીધું છે, તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે, **સિદ્ધરાજે** અને તેની માતા **મીનલદેવિયે** આવાં સર્વોપયોગી બાંધકામ ઘણાં કરાવ્યાં છે, તેથી તેનું નામ આવા કામના પ્રસંગમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ પામેલું છે. એ વિષે પાછળ

પૃ. ૨૪૨ માં લખાણ છે, તે પ્રમાણે સિદ્ધરાજનું નામ ડભોઈના સંબંધમાં પણ ક્હેવાય એની નવાઈ નથી. દર્ભાવતી નગરી સિદ્ધરાજના સમય પ્હેલાંની જ વશેલી છે, અને વીસલદેવનો ત્યાં જન્મ થયાથી તેનાં જૂનાં બાંધકામનો જીર્ણોદ્ધાર થયલો છે અને કેટલાંક નવાં પણ બંધાવવામાં આવ્યાં છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં લેતાં બાકીની દંતકથા, બીજો એથી ફેરફાર જાણવા સરખો વૃત્તાન્ત મળી આવે નહિ ત્યાં સુધી, માન્ય રાખિયે તો એમ ઠરે છે કે, વીસલદેવની માતાનું નામ રત્નાળી હતું અને તે વીરધવળની માનીતી મહિષી હતી. તેને વીરમદેવ મ્હોટો કુંવર છતાં પણ વીસલદેવને યુવરાજ તરીકે માન્ય રાખ્યો છે અને તેની પછવાડે તે ધોળકાની ગાદિયે રાણો થઇને બેઠો છે, એ બનાવ પણ દંતકથા પ્રમાણે મળતો આવે છે.

કચ્છમાં પદ્ધર અથવા પુવરાવાળો ગઢ, લાખા ફૂલાણીના ભત્રીજા પુઅરાએ બંધાવ્યો હતો. તેવી કારીગરી બીજે ઠેકાણે જઇને કરી પોતાના ગઢની નામનાને પાછી પાડી શકે નહિ એટલા માટે જે શિલ્પકારે તે ગઢ અને તેમાંનો શોભીતો નવલખો બાંધ્યો છે તેનો જમણો હાથ કાપી નાંખ્યો હતો. તેવી જ રીતે ડભોઈના કુશળ શિલ્પકારને વિષે એવી દંતકથા ચાલે છે કે, તેણે ડભોઈના કોટ તથા દરવાજા અને દેવલો આદિની ભવ્ય કારીગરી કરી બતાવી હતી તેવી બીજે ઠેકાણે કરે નહિ, એટલા માટે, મહાકાલીના દેવલના એક ભાગમાં તેને પૂરાવી દેવામાં આવ્યો હતો, પણ તેની સ્ત્રી તેને પ્રતિ દિવસ ખાવાપીવાનું આપી આવતી હતી, તેથી તેણે છ વર્ષ આવી ભયભરેલી સ્થિતિમાં ક્હાડ્યાં. એટલામાં એક એવો પ્રસંગ આવ્યો કે, રાજાને તેની ઘણી અગત્ય જણાઈ, એટલે તેને સંભારીને પોતાના અઘટિત કૃત્યને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો ત્યારે તેની ક્ષમા માગીને તેને ક્હેવામાં આવ્યું કે તેને એક ભોંયરામાં પૂર્યો છે, ત્યાં તે હજી લગણ જીવતો છે. આ વાત સાંભળીને રાજા બહુ રાજી થયો અને તેને બ્હાર ક્હડાવ્યો.

ડભોઈના હીરાભાગોળ નામના દરવાજા ઉપરની પ્રશસ્તિ છે તે પણ વીસલદેવના સમયમાં તેના પુરોહિત સોમેશ્વર દેવની રચેલી છે.

પંદરોતરો કાળ.

જૈન યતિયો જ્યોતિષમાં પણ પ્રવીણ હતા, તે પ્રમાણે સર્વશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ એવા પરમદેવસૂરિએ જગડૂશાહને એકાન્તમાં કહ્યું કે—

२ १ ३ १
द्वीन्द्वग्नि चन्द्र वर्षेषु व्यतीतेष्वथ विक्रमात् ।
दुर्भिक्षं सर्वदेशेषु भाविवर्षत्रयावधि ॥ ॥ ६८ ॥

प्रेष्याखिलेषु देशेषु विदग्धानात्मपूरुषान् ।
सर्वेषामपि धान्यानां त्वं तैः कारय संग्रहम् ॥ ॥ ६९ ॥

વિક્રમ સંવત્ ૧૩૧૨ પૂરો થશે ત્યારે સર્વ દેશમાં ત્રણ વર્ષ સુધી કાળ પડશે. માટે જૂદા જૂદા દેશોમાં હોંશિયાર વાણોતરોને મોકલીને બધી જાતિના ધાન્યનો સંગ્રહ કરાવો.

જગડૂ શાહે દેશેદેશ માણસો મોકલીને મળી શકયા તેટલા અનાજનો ભારે સંગ્રહ કરાવ્યો. બનવાકાળ પ્રબળ છે, તેથી પૃથ્વીતળને વિષે વર્ષાદ વરશ્યો નહિ અને મોંઘવારી થતાં પણ અનાજ મળવા માંડ્યું નહિ, ત્યારે ભૂખે મરતાં લોકોને જગડૂ શાહે મફત અનાજ આપવા માંડ્યું; તેમ જ, પરદેશમાં પણ ગરીબ લોકોને અનાજ પ્હોંચાડવા પોતાનાં માણસો મોકલાવ્યાં. દુકાળનાં બે વર્ષ વિત્યા પછી રાજાઓના અનાજના કોઠાર પણ ખાલી થઈ ગયા. એક દ્રમ્મના ગણ્યાગાંઠ્યા તેર ચણા મળવા માંડ્યા. વીસલદેવનો કોઠાર ખાલી થઈ ગયો, ત્યારે તેણે પોતાના મંત્રી નાગડને જગડૂની પાસે મોકલ્યો, એટલે તે અણહિલપુરમાં ગયો અને પોતાની સાથે વેપારિયોને લઈ જઈને દિવ્ય રત્નો નજરાણે કરીને રાજાને નમન કરીને બેઠો. તે સમયે એક ચારણ બોલ્યો કેઃ—

सोलपुत्र ! भवत्तुल्यं पुण्यं नोऽन्यस्य विद्यते ।
नृवामकुक्षो कः पश्येत्कर्बुरान्त्रं प्रविश्य च ॥

ગીતિ–હે સોલપુત્ર ! તુજ વણ, પેખું પુણ્ય ન અવરતું કાંઈ કટકે;
જનવામ કુક્ષ પેશી, આંતરડાં કર્બુર કુણ પેખી શકે.

આવું અર્થાન્તરન્યાસવાળું ચારણનું વચન સાંભળીને ચૌલુક્યપૃથ્વીપતિ (વીસલદેવ) રાજી થયો, અને વ્યવહારવર જગડૂને કહ્યું કે અહિંયા તમારા સાતસો કણના કોઠાર છે એમ સાંભળ્યું છે, માટે તે તમારી પાસેથી લેવા માટે મેં તમને અહિં બોલાવ્યા છે. રાજાનું આવું વચન સાંભળીને જગડૂ શાહ હસતે વદને એમ બોલ્યો કે, મારો તો અહિયાં એક કણ સરખો પણ નથી. જો મારા આવા બોલવામાં આપને સંદેહ આવતો હોય તો કણકોઠારે ઈંટોમાં જડાવી લીધેલો ત્રાંબાના પતરામાંનો લેખ જોશો, એટલે ખાતરી થશે.

રાજાએ તે લેખ ફહાડી મંગાવી વાંચ્યો તો તેમાં કોતરેલું હતું કેઃ—

जगडूः कल्पयामास रंकार्थं हि कणानमून्

જગડૂએ આ કણ રંકને અર્થે જ રખાવ્યા છે.

પછી જગડૂએ રાજસભા વચ્ચે વીસલદેવને કહ્યું કે જગતમાં દુકાળથી પીડાઇને જનો મરી જાય તો તેનું પાપ મને બેસે, એમ કહીને તે

ત્રિવીર પુરૂષે આઠ હજાર કણના મૂડા રાજાને આપ્યા. આવું જોઇને સોમેશ્વર આદિ કવિયો હાજર હતા તેમણે જગતમાં સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય એવા જગડૂની નીચે પ્રમાણે પ્રશંસા ગાઈ સંભળાવી:—

એક કવિ બોલ્યો કે (કવિત-રૂપકાલંકાર)

એ તો છે ઉદયાચલ શ્રી શ્રીમાલ કુલ કેરો
પ્રકાશ દેનાર રવિ રૂપ દ્યુતિ રાજે છે;
સુધર્મની વેલીની જે, દૃઢ આધાર આપવા,
વંશરૂપ ખડો રહી, મેઘસમ ગાજે છે;
કલિકાલ રૂપી કાળીનાગનો દમનહાર,
દામોદર રૂપ એવો અવનિમાં આજે છે;
અવનિ આકાશ માંહ, વાસના વિચરી ભારે,
એવો પ્રજાપોષક આ, વિજયી વિરાજે છે. ૧

બીજો કવિ બોલ્યો:—(કવિત-આક્ષેપાલંકાર)

સુરજિત જેહ હરિ, તેણે બલિ નૃપતિને,
પાતાળ ફેંકીને સારી વાત તે શી સાધી છે?
તેમ જ રૂદ્રાણી કેરા પતિ રૂદ્રદેવ તેણે,
રતિપતિને બાળીને, શી કીર્ત્તિ સંપાદી છે?
આખી અવનિને પીલી, કાળો કેર કરનાર,
દુષ્ટ આ દુકાલ કેરો, છેદક જે થાય છે;
અતિ દાન આપવામાં તત્પર રહેલ એવો,
હવણાં તો એક નર જગડૂ ગવાય છે. ૨

ત્રીજો કવિ બોલ્યો:—(કવિત-અતિશયોક્તિ)

વિવિધ વિષય બ્રહ્મા એક કોરે મૂકી કરી,
પરબ્રહ્મ એકને તે આપ રહ્યા સ્મરે છે;
ક્ષિતિધરસુતા એવાં ઉમાના આશ્લેષ વિષે,
રસિક બની રહેલા ઉમાપતિ સ્મરે છે;
ચરણો પ્રસારી કરી શ્રીને ખોળે સુખ સૂતા,
સાગર વિષયે. હરિ ઉંઘતા બિરાજે છે;
ખરેખાત જગતમાં એકલો આ જગડૂશા
લોકને ઉદ્ધારવાને એકપગે જાગે છે. ૩

ચોથો કવિ બોલ્યો:—ગીતિ ( )

કર ચાર છતાં ભૂભૃત (પર્વત), એક જ ઉદ્ધારિયો હરિયે તો;
બહુભૂભૃત (રાજા) ઉધાર્યા, 'જગડૂશા'યે દ્વિકર છતાં પણ તો. ૪

પાંચમો કવિ બોલ્યો:—દુહો (   )

લોકપાળ સૌ નામના, ઇન્દ્ર આદિ લેખાય;
લોકપાળ તો એકલો, જગડૂ જગ દેખાય. ૫

છઠ્ઠો કવિ બોલ્યો:—(કવિત—વ્યતિરેકાલંકાર)

જીમૂતકેતુનું રાજ્ય જતું રહ્યું ત્યારે તેણે,
મલય ઉપર જઈ વાસ કીધો જે સમે;
જીમૂતવાહન તેનો પુત્ર તેણે શંખચૂડ,
એકલો ઉગાર્યો જેને ગરૂડ ઘણો દમે;
દુષ્ટ આ દુકાલ રૂપ કાલ દૈત્યમુખમાંથી,
અખિલ અવનિ જેણે એકલે ઉગારી છે;
એવા એ ઉદાર શુભ ગુણવાળા જગડૂની,
બરાબરી કેમ થાય જેની નામદારી છે. ૬

આવા ભાવાર્થની બીજા કવિયો પણ કવિતા બોલ્યા છે, તેમાં એક કવિયે ઇતિહાસનું સૂચન થાય એવી કવિતા નીચે પ્રમાણે કહી:—

કવિત્ત–ગર્વ થકી ગાજતો જે, પીઠદેવ હતો તેની,
સ્ત્રિયોનાં અંજન કરી, શોભા હરનાર જે;
સિંધના હમીર કેરા, અરિના પરાક્રમની,
ચતુરાઇભરી એવી, કથા કથનાર જે;
મદ થકી ઉન્મત્ત, મુગલોની કીર્ત્તિ કેરા,
પ્રપંચ પ્રતાપ નાશ કરનાર રવિ જે;
શ્રીમદ ગૂર્જર કેરા, રાજ્યનો વધારનાર,
જગડૂ વિજયી થાઓ, કવે એમ કવિ જે.

જગડૂ શાહ વિવેકી હતો તેથી તેની ઉપર પ્રમાણે કવિયોએ પ્રશંસા કરી ત્યાં સુધી તે પોતાનું મસ્તક નીચું રાખીને બેઠો હતો. તેણે કવિયોનો ઘણો સારો સત્કાર દ્રવ્ય આપીને કર્યો, અને ચૌલક્યભૂપ વીસલદેવની આજ્ઞા લઇને પાછો ભદ્રેસર આવ્યો.

ત્યાર પછી સિંધ દેશના રાજા હમીરે માગણી કરવાથી તેને ૧૨,૦૦૦ મૂડા અનાજના આપ્યા.

ઉજ્જણના રાજા મદનવર્મને તેણે અનાજના ૧૮,૦૦૦ મૂડા આપ્યા હતા.
દિલ્હીના રાજા મોજદ્દીનને ૨૧,૦૦૦ મૂડા અનાજના આપ્યા હતા.
ડીશીના રાજા પ્રતાપસિંહને ૩૨,૦૦૦ મૂડા કણના આપ્યા હતા.

સ્કંધીલ(કંધાર)ના રાજા જે ચક્રવર્ત્તી કહેવાતો હતો તેને ૧૨,૦૦૦ મૂડા અનાજ આપ્યું હતું.

એ સિવાય ૧૧૨ દાનશાળા તેણે સ્થાપી હતી.

લજ્જાપિંડ એટલે ગોળમાં બાંધેલા ધાણીના લાડુમાં સોનાના દીનાર ઘાલીને એવા ઘણા લાડુ દાન મેળવવામાં લજ્જા પામનારા કુલીનોને રાત્રીની વેળાએ તે આપતો હતો.

આ દુકાળમાં તેણે ૯,૯૯,૦૦૦ અનાજના મૂડા તથા અઢાર કરોડ દ્રમ્મ (દામ) યાચકોને આપ્યા હતા.

આ પ્રમાણે **વીસલદેવ**ના સમયમાં પડેલા દુકાળમાં બની શકે એટલું પ્રજાનું રક્ષણ થયું હતું.

વીસલદેવ પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો, તેનું ઉપનામ **અહિમલ્લ** હતું. તે વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપતો હતો તેથી તેની પાસે ઘણા કવિયો આવી રહ્યા હતા.

વીસલદેવ અને તેના ક્રમાનુયાયી જે થયા તે વિષે ઘણો વિસ્તાર આપી શકાય એમ છે, પણ તેમના વિષે પાછળ જે છપાયું છે તેટલા જ ઉપર વાંચનારનું લક્ષ સબંધને અર્થે ખેંચીને આ પ્રકરણ અમે આટોપી દઇયે છિયે.

પરિશિષ્ટ

બીજી આવૃત્તિમાંથી કાઢી લીધેલી નોંધો

[સ્વ. દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામે પ્રસ્તુત **રાસમાળા ત્રીજી** આવૃત્તિ માટે સુધારતાં કેટલીક નોંધો કાઢી નાંખી, પાછળથી વિશેષ વિગતો સાથે તેને સવિસ્તર આપવાની ધારણા રાખી હતી અને તે માટે તેઓએ **રાસમાળાપૂરણિકાની** યોજના પણ કરી હતી અને કેટલેક સ્થાને તેનો અંકવાર ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે. પરંતુ **રાસમાળા** ભાગ **બીજો** છપાઈ રહેવા અગાઉ તેઓનું અવસાન થયું અને ધારેલી યોજના વ્યવહારમાં ઉતારી શક્યા ન હતા. તેમણે તે માટે સંગ્રહ કરેલી વિગતોનાં કાગળિયાં એકત્રિત છે; પણ તેમાંથી તેમની યોજના અનુસાર **રાસમાળાપૂરણિકાનો** ગ્રન્થ કદાચિત તૈયાર કરાવવામાં આવશે તોયે ઘણો વિલંબ લાગવા સંભવ હોવાથી **રાસમાળાની** બીજી આવૃત્તિ(સને ૧૮૯૯)માંથી જે નોંધો કાઢી લીધી હતી, તેની તેજ આ પરિશિષ્ટમાં દાખલ કરી છે.

૧

(પાનું ૪ થું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૨૧ મી)

શ્રીજૈન ધર્મના ચોવીશ તીર્થંકરો

૧ જૈન ધર્મના ચોવીશ **તીર્થંકરોનાં** નામ, તેમનાં માતપિતાનાં નામ, લાંચ્છન એટલે **તીર્થંકરની** પ્રતિમા નીચે તેનું ચિહ્ન થાય છે તે, કે જે ઉપરથી કયા **તીર્થંકરની** પ્રતિમા છે તે ઓળખાય છે, અને તેમની જન્મભૂમિ, એ સહુ નીચેના કોઠામાં સમજ સારૂ નીચે સંક્ષેપમાં આપેલું છેઃ—

અનુક્રમ	તીર્થંકરનાં નામ.	તેમની માતાનાં નામ.	તેમના પિતાનાં નામ.	(લાંચ્છન) ચિહ્ન.	તેમની જન્મભૂમિ.
૧	ઋષભદેવ	મરૂદેવી	નાભી	ઋષભ, વૃષ	વિનીતા
૨	અજિતનાથ	વિજયા	જિતશત્રુ	હાથી	અયોધ્યા
૩	સંભવનાથ	સેના	જતારી	ઘોડો	સાવથી
૪	અભિનંદન	સિદ્ધાર્થા	સંવર	વાનર	વિનીતા
૫	સુમતિનાથ	મંગલા	મેઘ	કૌંચ પક્ષી	કોશલા
૬	પદ્મપ્રભુ	સુશલા સુસીમા	ધર	રાતું કમળ	કોશાંબી
૭	સુપાર્શ્વનાથ	પૃથ્વી	પ્રતિષ્ઠ	સાથીઓ	વાણારસી
૮	ચન્દ્રપ્રભુ	લક્ષ્મણા	મહાસેન રાજા	ચંદ્રમા	ચંદ્રપુરી
૯	સુવિધિનાથ	રામા	સુગ્રીવ રાજા	મચ્છમગર	કાકંદી
૧૦	શીતળનાથ	નંદા	દઢરથ	શ્રીવત્સ	ભદ્દિલપુર
૧૧	શ્રેયાંસનાથ	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ	ખડ્ગી	સિંહપુર
૧૨	વાસુપૂજ્ય	જયા	વસુપૂજ્ય રાજા	પાડો	ચંપાપુરી
૧૩	વિમળનાથ	શ્યામા	સુતવર્મા	સુઅર-શૂકર	કપીલપુર
૧૪	અનંતનાથ	સુયશા	સિંહસેન	સિંચાણો, શ્યેન	અયોધ્યા
૧૫	ધર્મનાથ	સુવ્રતા	ભાનુરાજા	વજ્ર	રત્નપુરી
૧૬	શાન્તિનાથ	અચિરા	વિશ્વસેન	હરિણ	અથીનાપુર
૧૭	કુંથુનાથ	શ્રીમાતા	સૂર	બોકડો	ગજપુરી
૧૮	અરનાથ	દેવી	સુદર્શન	નન્દાવર્ત્ત	નાગપુરી
૧૯	મલ્લિનાથ	પ્રભાવતી	કુંભ	કળશ	મિથિલા

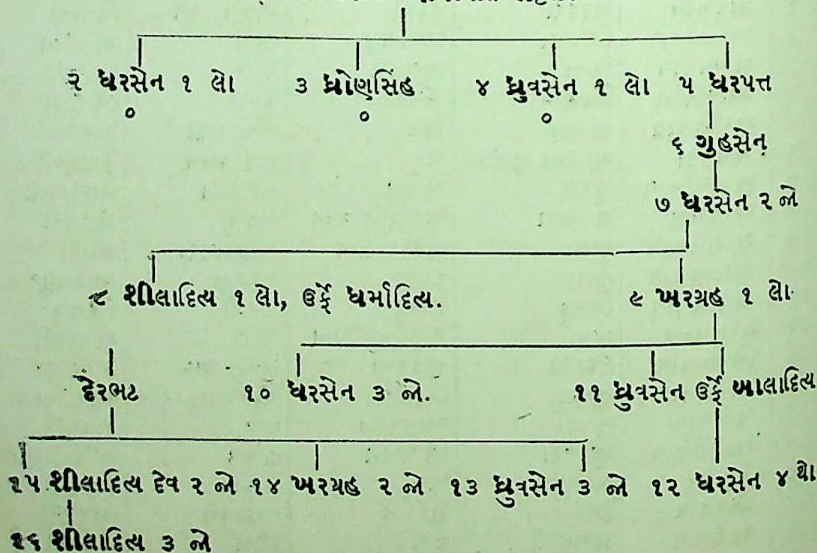
અનુક્રમ	તીર્થંકરનાં નામ.	તેમની માતાનાં નામ.	તેમનાં પિતાનાં નામ.	(લાંચ્છન) ચિહ્ન.	તેમની જન્મભૂમિ.
૨૦	**મુનિસુવ્રત**	**પદ્મા**	**સુમિત્ર**	કાચબો	**રાજગીરી**
૨૧	**નેમિનાથ**	**વિપ્રા**	**વિજય**	નીલકમળ	**મહીલા**
૨૨	**નેમિનાથ**	**શિવાદેવી**	**સમુદ્રવિજય**	શંખ	**સોરિપુર**
૨૩	**પાર્શ્વનાથ**	**વામા**	**અશ્વસેન**	સર્પ	**વાણારસી**
૨૪	**મહાવીર**	**ત્રિશલા**	**સિદ્ધાર્થરાજા**	સિંહ	**ક્ષત્રિકુંડ**

૨

(પાનું ૨૦ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૨૪ મી)

વલ્લભીપુરના રાજવંશની વંશાવલિ

૨ સૂર્ય વંશના પ્હેલા રાજા **મનુ**નો કુંવર **ઈક્ષ્વાકુ અયોધ્યા**નો પ્હેલો રાજા થયો, તેની ૫૭ મી **પેઢિયે રામચન્દ્રજી** થયા, તેમણે **લંકા**ના રાજા **રાવણ** (બ્રાહ્મણ જાતનો) હતો, તેની ઉપર **હનુમાનજી** (તેના વંશજ આજે **કાઠિયાવાડ**માં **પોરબંદર**ના રાણા છે) વગેરેની મદદથી ચ્હડાઇ કરી તેને જિત્યો. **રામચન્દ્ર**ને **પ્રાચીન** વખતથી દેવાંશી અવતાર તરીકે લોકો માને છે અને તેમની મૂર્તિઓ ઈશ્વરરૂપે પૂજાય છે. **તેના** વડા કુંવર **લવે અયોધ્યા** છોડી, **પંજાબ**માં **રાવી** નદીને કાંઠે પોતાને નામે **લાહોર શહર** વસાવી પોતાનું રાજ્ય ત્યાં સ્થાપ્યું. તેનો ૬૩ મો પુરુષ **કનકસેન થયો**. તેણે **લાહોરથી ગૂજરાત**માં આવી કોઈ **પરમાર** કુળના રાજાને જિતી, **વડનગર** વસાવી, પોતાની રાજધાની કરી. તેનો **મહામદનસેન**, તેનો **સુદંત**, તેનો **વિજયસેન (અજયસેન)** અથવા **વિજય** થયો. એણે **વિજયપુર**, **વિદર્ભ**, અને **વલભીપુર** વસાવ્યાં. આ **વિજયસેન**, સેનાપતિ **ભટ્ટાર્ક**ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એણે **વલભીપુર**માં પોતાની ગાદી સ્થાપી. તેના વંશનું ઝાડ નીચે પ્રમાણે તારવેલું છેઃ—

ઉપર જણાવેલા રાજાઓ અને તેના વંશજ નીચેના ક્રમ પ્રમાણે **વલભી** નગરની ગાદિયે બેઠા.:—

૧ **વિજયસેન** ઉર્ફે **સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક**, ઈ. સ. ૫૦૯; ગુપ્ત સંવત ૧૯૦ ?

૨ **ધરસેન** ૧ લો; એને પણ સેનાપતિનું બિરૂદ હતું.

૩ **દ્રોણસિંહ**; આ રાજાથી માંડી પછી સહુએ **મહારાજા**પદ ધારણ કરેલું છે.

૪ **ધ્રુવસેન** ૧ લો; ઇ. સ. ૫૨૬, **ગુપ્ત** સંવત ૨૦૭. આ રાજાના ઇ. સ. ૫૩૫ ના તામ્રપટમાં **તે**ની ફોઈની દીકરી દુદ્દા(ડુદ્દા)ને **બૌદ્ધ**મત પાળનારી હોવાનું અને તેણે **વલભી**પુરમાં **બૌદ્ધ**મતનો અપાસરો કરાવ્યાનું લખ્યું છે.

૫ **ધરપત્ત**; આ રાજાને પણ **મહારાજા** પદ હતું.

૬ **ગુહસેન** ઇ. સ. ૫૩૯ થી ૫૬૯ સુધી. એને **ગુહિલ** પણ કહેતા. **ગુહસેન** એ સંસ્કૃત નામ છે, **કાર્તિક સ્વામી**ના જેવી સેના જેની એવો એ નામનો અર્થ થાય છે. **ગોહિલ** અને ગેલોટી (જે હાલ **સીસોદિયા**ને નામે ઓળખાય છે) જે **કાઠિયાવાડ** અને **રજપૂતસ્થાન**માં રાજ્યકર્ત્તા થયેલા છે **તે** આ **ગુહિલ**ના વંશજ છે. **ગુહિલપુત્ર** ઉપરથી **ગુહિલુત્ત** કે **ગેલોત** અથવા **ગેલોતી** કે **ગેલોટી** થયા. આ **ગુહસેન**નો મોટો કુંવર **ધરસેન** ૨ જો **વલભીપુર**માં તેની પછી ગાદિપતિ થયો, અને બીજા કુંવર **ગુહાદિત્ય** અથવા **ગોહાએ** ઈડરનું રાજ્ય મેળવ્યું. તેના વંશજ ઈડરથી **ચિત્તોડ** (**મેવાડ**) ગયા અને હજુ ત્યાંના (ઉદેપુરમાં) મહારાજા છે. આ **ગુહસેન પારશી** મહારાજા **નસરવાન**ની કુંવરી પરણ્યો હતો, એમ કહેવાય છે.

૭ **ધરસેન** ૨ જો; ઇ. સ. ૫૭૧, **ગુપ્ત** અથવા **વલભી** સંવત્ ૨૫૨; **તે શિવ**. મતનો મોટો ઉપાસક હતો.

૮ **શીલાદિત્ય** ૧ લો ઉર્ફે, **ધર્માદિત્ય**; ઇ. સ. ૫૯૪(**ગુપ્ત** ૨૭૫)થી ઇ. સ. ૬૦૯ (**ગુપ્ત** ૨૯૦) સુધી.

૯ **ખરગ્રહ** ૧ લો; ઇ. સ. ૬૧૦ થી ૬૧૫ સુધી.

૧૦ **ધરસેન** ૩ જો; ઇ. સ. ૬૧૫ થી ૬૨૦ સુધી.

૧૧ **ધ્રુવસેન** ૨ જો (**ધ્રુવપટુ**); ઉર્ફે **બાલાદિત્ય**; ઈ. સ. ૬૨૦ થી ૬૪૦ સુધી. આ રાજાએ કવિતા સંબંધી **રસજ્ઞતા**ના ગુણ સાથે પાસેના દેશો ઉપર જિત મેળવી **વલભી**ની સત્તા વધારેલી છે. આ રાજા ઉપર **કાન્યકુબ્જ**(કનોજ)ના **રાજા**, મહાન્ **શ્રીહર્ષદેવે** (ઈ. સ. ૬૦૭ થી ૬૪૮) ચ્હડાઈ કરી ત્યારે **ભરૂચ**-(ભૃગુકચ્છ) ના **દદ્દ**(દાદા) **બીજાએ** મદદ આપી હતી.

૧૨ **ધરસેન** ૪ થો, ઇ. સ. ૬૪૦ થી ૬૪૯ સુધી. આ રાજા **વલભી**ના બધા રાજાઓમાં મહાસત્તાધારી અને સ્વતંત્ર થયો છે. આ રાજાના સમયમાં "**ભટ્ટી**-કાવ્ય" નામનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય રચાયલું છે, તેમાં આને **નરેંદ્ર** કહ્યો છે.

૧૩ **ધ્રુવસેન** ૩ જો; ઇ. સ. ૬૫૦ થી ૬૫૬ સુધી.

૧૪ **ખરગ્રહ** ૨ જો, **ધર્માદિત્ય** ૨ જો, ઉર્ફે **પદ્માદિત્ય**; ઈ. સ. ૬૫૬ થી ૬૬૫ સુધી.

૧૫ **શીલાદિત્ય** ૨ જો, ઉર્ફે **સેવાદિત્ય**; ઈ. સ. ૬૬૫ થી ૬૬૬ સુધી.

૧૬ **શીલાદિત્ય** ૩ જો, ઉર્ફે **હરાદિત્ય**; ઈ. સ. ૬૬૬ થી ૬૭૫ સુધી.
૧૭ **શીલાદિત્ય** ૪ થો, ઉર્ફે **સૂર્યાદિત્ય**; ઈ. સ. ૬૭૫ માં ગાદિયે બેઠો; તે કઈ સાલ સુધી હતો તે નક્કી નથી. પણ તેનો એક શાસનલેખ ઈ. સ. ૬૯૧ (ગુ. સં. ૩૭૨)નો છે.
૧૮ **શીલાદિત્ય** ૫ મો, ઉર્ફે **સોમાદિત્ય**; આનો એક લેખ ઈ. સ. ૭૨૨, ગુપ્ત સંવત્ ૪૦૩નો છે.
૧૯ **શીલાદિત્ય** ૬ ઠ્ઠો; તેનું એક શાસન ઈ. સ. ૭૬૦ ગુપ્ત અથવા **વલભી** સંવત્ ૪૪૧ નું છે.
૨૦ **શીલાદિત્ય** ૭ મો, ઉર્ફે **ધ્રુભટ** (ધ્રુવભટ); આનો શાસનલેખ ઈ. સ. ૭૬૬ ગુપ્ત સં૦ ૪૪૭ નો છે. આના સમયમાં **વલભી**નું રાજ્ય ગયું.

૩

તુમાર વંશ અને તેની વંશાવલિ

(પાનું ૩૦૬ હું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૨૨ મી)

૧ **તુમાર** વંશમાં જે ત્રણ **અનંગપાળ** થઈ ગયા છે, તેમાં આ ત્રીજો **અનંગપાળ** હતો. **ચોહાણ**, **રાઠોડ** અને **તુમાર** વંશનો સંબંધ સમજવા આ ઠેકાણે **કનિંગહામ**ના **મધ્યકાલિક શિક્કા**ના પુસ્તક ઉપરથી નીચે પ્રમાણે વૃત્તાન્ત આપેલો છે:—

કનોજ અને **દિલ્હી**ના **તુમાર** (તુંવાર)

વિક્રમાદિત્યના સમયથી ૭૯૨ વર્ષ સુધી ઇન્દ્રપ્રસ્થ નગર ઉજ્જડ થયલું પડ્યું રહ્યું હતું, તે **તુમાર** રજપૂત **અનંગપાળે** ફરીને સ્થાપ્યું, અને તેનું નામ **દિલ્હી** પાડ્યું. કેટલાક લખનારા તેની સ્થાપનાના વર્ષમાં ફેરફાર જણાવે છે, પણ તેથી **વિક્રમ** સંવત્ ૭૯૨, અથવા ઈ. સ. ૭૩૫ કરતાં થોડાં વર્ષનો જ માત્ર ફેર પડે છે.

ઇ. સ. ૧૦૨૨ માં જ્યારે **મહમૂદ** ગજનિયે કનોજ લીધું, ત્યારે ત્યાં રાજ્યકર્તા **જયપાળ** રાજા હતો, અને તે જ આ વેળાએ **દિલ્હી**નો **તુમાર** વંશનો રાજા હતો. એ **મહમૂદ**ને શરણ થયો, તેથી કાલંજરના **ચંદેલ** રાજા ગંડે તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી તેની પછવાડે **કુમારપાળ** થયો, તેનું નામ પણ **દિલ્હી**ના રાજ્યકર્તાઓની ટીપમાં **જયપાળ** પછીથી જ આવે છે. **કુમારપાળ** પછી તરત જ **અનંગપાળ** બીજો થયો; તેના વિષે સં. ૧૧૧૭ અથવા ઇ. સ. ૧૦૬૦ નો લેખ છે કે—

दिल्हीका कोट कराया—
लाल कोट कहाया.

સુમારે ઈ. સ. ૧૦૫૦ માં **રાઠોડ** વંશના **ચન્દ્રદેવે** કનોજ જિતી લીધું, ત્યારે **કુમારપાળ**ના મરણ પછી **અનંગપાળ** **દિલ્હી** ગયલો અને ત્યાં તેણે કોટ ચણાવ્યો હશે.

તુમાર અથવા **તુવાર**, જેને ફારસી લખનારા **ઓવર**, **પોવર** અને બીજા **તોવાર**, **તોમાર**, **તોમર**, **તોઅર**, **તુવાર** કરીને લખે છે, તે ઉંચી જાતિના રજપૂત ગણાયા છે. અને તેઓએ **મેવાડ**ના **સિસોદિયા** સાથે અંગસંબંધનો વ્યવહાર રાખેલો છે. ઈ. સ. ૧૩૭૫ થી ૧૫૧૮માં છેલ્લા રાજા **વિક્રમાદિત્ય**ને **ઈબ્રાહિમ લોદિયે** જિત્યો, ત્યાં સુધી **ગ્વાલિયર**નો કિલ્લો **તુમારો**ને કબજે હતો. **ગ્વાલિયર**ની ઉત્તર ભણીનો જિલ્લો હજી સુધી પણ **તુઆરગાર**ને નામે ઓળખાય છે, અને **દિલ્હી**ની દક્ષિણનો મોટો જિલ્લો "**તોઆરવતી**" કહેવાય છે.

અનંગપાળ પ્હેલાએ તુવાર વંશની સ્થાપના કરીને વિક્રમ સંવત્ ૭૯૨(ઈ. સ. ૭૩૬)માં દિલ્હી સ્થાપી, એ વાત તો સર્વમાન્ય છે. વળી દિલ્હી આગળ લોહસ્તંભ છે, (પંચધાતુનો હશે) તે ઉપર "सं. ४१८ राज तुंवर आदि अनंग" એમ આપેલું છે.તો આ સંવત્‌ને ગુપ્ત સંવત ગણતાં પણ ૪૧૮+૩૧૮=૭૩૬, ઇ. સ. આવે છે. વળી મુહમ્મદ ખિલજી જે ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં થયો, તેના સમયમાં અમીર ખુશરૂ નામનો સાયર હતો, તે અનંગપાળ બીજા વિષે લખે છે કે–'તે મહારાય હતો, અને તે પાંચસેં કે છસેં વર્ષ ઉપર થઈ ગયો." આ ઉપરથી પણ તેનું વર્ષ ઈ. સ. ૭૦૦ ને ૮૦૦ ની વચ્ચે આવે છે.

ઉપરના વૃત્તાન્ત ઉપરથી તુમાર વંશના રાજાઓની ટીપ નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય છેઃ–

દિલ્હી અને કનોજના રાજાઓની ટીપ.

અંક.	ઈસવી સન.	તુમાર વંશના રાજાનું નામ.	અઈન અકબરી પ્રમાણે રાજાનું નામ.	કેટલું રાજ્ય કર્યું. વર્ષ.	માસ.	દિવસ.
૧	૭૩૬	અનંગપાળ પ્હેલો (ખિલનદેવ)	અનંગપાળ તેનોર.	૧૮	૦	૦
૨	૭૫૩		બસદેવ.	૧૯	૧	૧૮
૩	૭૭૨		ગંગૂ.	૨૧	૩	૨૮
૪	૭૯૩		પૃથ્વીમલ્લ.	૧૯	૬	૧૯
૫	૮૧૩		જયદેવ.	૨૦	૭	૨૮
૬	૮૩૩		નિરપાળ.	૧૪	૪	૯
૭	૮૪૮		આદેરેહ.	૨૬	૭	૧૧
૮	૮૭૪		ખિત્સરાજ.	૨૧	૨	૧૩
૯	૮૯૫		બીક.	૨૨	૩	૧૬
૧૦	૯૧૮		રેખપાળ.	૨૧	૬	૫
૧૧	૯૩૯	સુખપાળ (અથવા તેજપાળ)	સુખપાળ.	૨૦	૪	૪
૧૨	૯૬૦	ગોપાળ.	ગોપાળ.	૧૮	૩	૧૫
૧૩	૯૭૮	સલક્ષણપાદ.	સલેખન.	૨૫	૧૦	૨
૧૪	૧૦૦૩	જયપાળ.	જયપાળ.	૧૬	૪	૧૩
૧૫	૧૦૧૯	કુમારપાળ.	કુંવરપાલ.	૨૯	૩	૧૧
૧૬	૧૦૪૯	અનંગપાળ. (બીજો)	અનંગપાળ.	૨૯	૬	૧૮
૧૭	૧૦૭૯	વિજયપાળ (અથવા તેજપાળ).	બીજ્પાલ.	૨૪	૧	૬
૧૮	૧૧૦૩	મહિપાળ.	મહેતપાલ.	૨૫	૨	૨૩
૧૯	૧૧૨૮	અનંગપાળ. (ત્રીજો);	આકપાળ.	૨૧	૨	૧૫
૨૦	૧૧૪૯	એને પુત્ર નહોતો, તેથી તેની કુંવરી કમળાદેવી સોમેશ્વરને પરણાવી હતી, અને તેના પુત્ર પૃથ્વીરાજને એણે ખોળે લીધો હતો.	પૃથ્વીરાજ.	૨૨	૨	૧૬
				૪૩૭	૧	૨૮

તુમાર વંશ સિવાય ઉપરના સ્થળના રાજ્યકર્ત્તા તરીકે ઈ. સ. ૮૩૫ માં રામચન્દ્રદેવનું નામ આવે છે, તેમ જ ત્યારપછી ભોજદેવનું નામ આવે છે; તે ઉપરથી એમ જણાય છે, કે તુમારો પ્હેલાં રઘુવંશી રાજ્યકર્ત્તા હતા, કેમકે ઉપરના બે રાજા રઘુવંશી છે. આ વંશ વિષે અલબેરૂની એમ લખે છે કે:—

"વાસુદેવે જેમ મથુરા પ્રસિદ્ધ કર્યું, તેમ જ પાંડવોએ કનોજ પ્રખ્યાતિમાં આણ્યું છે." આ ઉપરથી જણાય છે કે તુમાર તે પાંડવવંશી, એટલે ચન્દ્રવંશી, અને તેમના પ્હેલાંના કનોજના રાજા રઘુવંશી, એટલે સૂર્યવંશી હતા. તેમ જ તેમના પછીના રાઠોડ વંશના હતા.

કનોજના રાઠોડોની વંશાવલિ

કનોજના રાઠોડોની વંશાવળી કનિંગહામે બંગાળ એશીયાટિક સોસાઇટીના પુસ્તક ૩૩ અંક ૩ ના પૃ. ૨૩૨ માં સન ૧૮૬૪માં આપી છે:—

ચન્દ્રદેવ ઈ. સ. ૧૦૫૦; વિ. સં. ૧૧૦૬
મદનપાળ ઈ. સ. ૧૦૮૦; વિ. સં. ૧૧૩૬
ગોવિન્દચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૧૫; વિ. સં. ૧૧૭૧
વિજયચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૬૫; વિ. સં. ૧૨૨૧
જયચન્દ્ર ઈ. સ. ૧૧૭૫; વિ. સં. ૧૨૩૧

બંગાળ એશીયાટિક સોસાઇટી પુસ્તક (સને ૧૮૫૮ના) અં. ૩ પૃ. ૨૧૭-૨૨૦ માં ફિટ્ઝ એડવર્ડ હોલે તામ્રપટ્ટની નકલો છપાવી છે, તેમાં,–

મદનપાલનું દાનપત્ર સં. ૧૧૫૪, ઈ. સ. ૧૦૯૮ નું છે.
ગોવિન્દચન્દ્રનું દાનપત્ર સં. ૧૧૮૨, ઈ. સ. ૧૧૨૬ નું છે.

રાઠોડોએ ચન્દ્રદેવના ઉપરીપણા નીચે ઈ. સ. ૧૦૫૦ માં કનોજ જિતી લીધું. આ રાજાના નામના શિક્કા મળી આવ્યા નથી, પણ તેના પુત્ર મદનપાલનો લેખ સં. ૧૧૫૪ અથવા ઇ. સ. ૧૦૯૭ નો મળી આવ્યો છે; તેમ જ તેના પૌત્ર ગોવિન્દચન્દ્ર દેવનો લેખ સં. ૧૧૭૭ અથવા ઇ. સ. ૧૧૨૦ નો મળ્યો છે. આ લેખને સમયે તે યુવાન્ પુરૂષ હતો. આ ઉપરથી મદનપાળનો ગાદી ઉપર બેસવાનો સમય ૧૦૮૦ નો ગણી શકાય; તેમ જ ચન્દ્રદેવનો સમય સુમારે ઇ. સ. ૧૦૫૦ નો લેખાય. એક પ્હેડીનાં પચીસ વર્ષ ગણતાં રાઠોડોએ ઇ. સ. ૧૦૫૦ પછી કનોજ તરત જિતી લીધેલું માની શકાય છે.

ચૌહાણ વંશનું પેઢીનામું

ચૌહાણ વંશ સંબંધી વિશ્વાસપાત્ર વૃત્તાન્ત તેમના પોતાના જ લેખો ઉપરથી મળી શકયો છે. 'પૃથીરાજ રાસો'તો બનાવટી છે, પુરાણો નથી, પણ અર્વાચીન છે, એમ ડૉક્ટર બુલરે બંગાળના એશિયાટિક સોસાયટીના પ્રોસીડીંગમાં (સન ૧૮૯૩ પૃ. ૯૩-૯૪) જણાવ્યું. એટલે તે ચંદના એ રાસા ઉપરથી કર્નલ ટૉડે જે વંશાવળી ઉપજાવી છે, તે માલ વિનાની ગણવા સરખી છે, એમ કનિંગહામનું લખવું છે. પણ આ ઝગડાનું છેવટ હજી આવ્યું નથી. શ્રીયુત્ મોહનલાલ આદિ આ વિષે પ્રતિપક્ષી છે. ડાકટર બુલર બે લેખનું પ્રમાણ આપે છે, તેમાં એક લેખ વિ. સં. ૧૦૩૦ નો છે; અને બીજો વિ. સં.

૧૨૨૫નો છે, અને પૃથ્વિરાજવિજય, જે કાશ્મિરના પંડિતે લખ્યો છે, તે ઉપરથી નીકળતું પ્હેડીનું નામું ખરૂં ઠરે છે. તેમ જ વળી કનિંગહામને મદનપુરનો લેખ મળ્યો છે, તેમાં લખ્યું છે કે,

ॐम् ! अरुनो राजस्य पौत्रेण श्री
सोमेश्वरसूनुना जेजाक—
मुक्ति देसोयम् पृथिवीराजेन
लुणीतः सं. १२३९

આ ઉપરથી જણાય છે કે जेजाकमुक्ति=जहाहुती (અથવા મહોબા)ની જિત સં. ૧૨૩૯ અથવા ઈ. સ. ૧૧૮૨ માં થઈ.

પૃથ્વીરાજવિજય નામના કાવ્ય પ્રમાણે પ્હેડીનામું નીચે પ્રમાણે આવે છે:-

અજયરાજ (જેણે **અજમેર** વસાવ્યું.)—
|
આનાજી-અર્ણોરાજ-આમ્મલદેવ—
અરૂણો (ઇ. સ. ૧૧૨૦ ?)
|

જેનું નામ ખબર નથી અને જેણે પોતાના પિતાને મારચો તે.	**વિસલદેવ** (ઈ. સ. ૧૧૫૦ ?) અથવા વિગ્રહરાજ.	**સોમેશ્વર** **કમળાદેવી**
|	|	| ૧૧૬૨
પૃથ્વીભટ.	૦	**પૃથ્વીરાજ** (ઇ. સ. ૧૧૬૨–૧૧૯૧–૯૩)

અનંગપાળ ત્રીજાની કુંવરી **કમળાદેવીને સોમેશ્વર** વ્હેરે પરણાવી હતી, તેથી તેનો પુત્ર **પૃથ્વીરાજ અનંગપાળની તુવાર** ગાદીનો વારસ થયો. **સોમેશ્વર** અને **પૃથ્વીરાજના** નામના શિક્કા મળે છે, પણ **વિસલદેવના** તેમ જ તેના ભત્રીજા **પૃથ્વીભટના** નામના શિક્કા મળી આવ્યા નથી. તેમ જ **અરૂણો**(અથવા **અમલ્લદેવ**)ના નામના શિક્કા પણ હજી લગણ મળી આવ્યા નથી. **વિસલદેવનું** રાજ્ય તે **સાકંભરી** (**સંભર**) એમ **દિલ્હીના લાટલેખમાં** લખ્યું છે. અને **પૃથ્વીરાજવિજયમાં ચૌહાણનું** રાજ્ય તે **અજયમેર** અથવા **અજમેર** લખ્યું છે. **હમીર મહાકાવ્યમાં** તેને **સપાદલક્ષ** (સવા લાખનો દેશ) કરીને જણાવ્યું છે, અને **અજમેર** તથા **હાંસી** તેની રાજધાની છે, એમ લખ્યું છે.

ઈ. સ. ૧૧૯૨ ની સાલના શિક્કામાં એક તરફ જમણી બાજુને મુખે હાથમાં ભાલા સહિત ઘોડેસવાર છે; અને **તે** ઉપર "श्री पृथ्वीराज" એવું નામ છે; તેમ જ એના એ શિક્કાની બીજી બાજુએ બેઠેલા પોઠિયાનું ચિત્ર છે, **તે** સાથે "स्री महमद साम" એવા અક્ષર છે. **મહમદ સામ** અથવા **શાહબુદ્દીન ગોરિયે પૃથ્વીરાજને** જિત્યો તેથી **તે** સાલમાં એવા શિક્કા પાડેલા જણાય છે. અને **તેનું** કારણ **મિનહજના** લખાણથી બંધબેસતું થઈ પડે છે. તે એ કે, **હીજરી** સન ૫૮૭(ઇ. સ. ૧૧૯૧)માં **શાહાબુદ્દીને** દિલ્હીને ઘેરો ઘાલ્યો, એટલે **પૃથ્વીરાજ** ખંડિયો રાજા થયો. **અઇબેક** (કુતુબુદ્દીન જેને

શાહબુદ્દીને સુબો ઠરાવ્યો હતો તે) પછી હાંસી ગયો. પણ હી. સ. ૫૮૯(ઈ. સ. ૧૧૯૩)માં પાછો દિલ્હી આવ્યો; અને તે શહર લીધું. આ બન્ને બનાવની વચ્ચેનું વર્ષ ઉપરના શિક્કાનું છે. ત્યારપછીના મહમદ ગોરીના શિક્કામાં ગોવિન્દચન્દ્રના શિક્કાની નકલ કરીને તેમાં ચતુર્ભુજ લક્ષ્મી બેઠેલી આલેખેલી છે. અને તે ઉપર શ્રી મહમદ બિન સામ એવા અક્ષર છે.

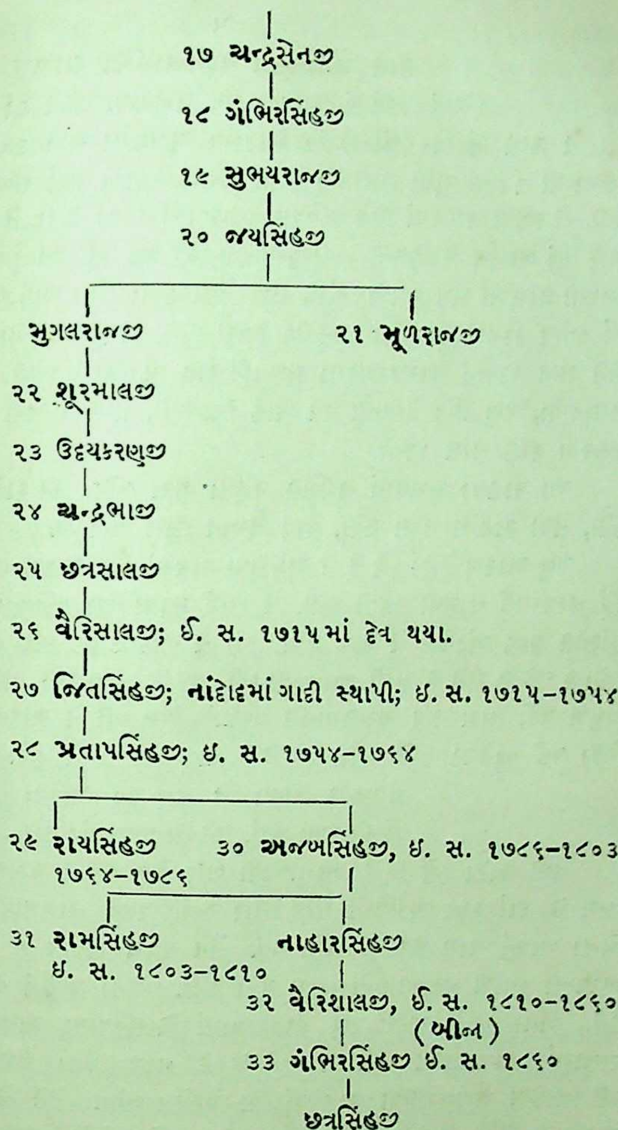
૪

રાજપીપળા સંસ્થાનના રાજાઓની વંશાવલિ

(પાનું ૪૫૦ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૩૨ મી)

મોખડાજી (પીરમ) ઇ. સ. ૧૩૪૭

- ડુંગરસિંહજી (ભાવનગરની શાખા)
- ૧ સમરસિંહજી ઉર્ફે અર્જુનસિંહજી
- ૨ ભાણસિંહજી
- ૩ ગેમલસિંહજી
- ૪ વિજયપાળજી
- ૫ રામશાહજી ઉર્ફે હરિસિંહજી
- ૬ પૃથ્વીરાજજી
- ૭ દીપાજી
- ૮ કર્ણભાજી
- ૯ અભયરાજજી
- ૧૦ સુજનસિંહજી
- ૧૧ ભૈરવસિંહજી
- ૧૨ પૃથ્વીરાજજી બીજો
- ૧૩ દીપસિંહજી
- ૧૪ દુર્ગશાહજી
- ૧૫ મોહરાજજી
- ૧૬ રાયશાલજી

રાજપીપળાના તાબામાં ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૭૦ ગામ, સુમારે ૧,૧૫,૦૦૦ માણસની વસ્તી; અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે છ લાખ રૂપિયા થાય છે. તેમાંથી રૂ. ૬૫,૦૦૧ ગાયકવાડ સરકારને ખંડણીના અને ૧૩,૩૫૧ રાજપીપળા તથા ગાયકવાડ સરકારનાં સહિયારાં ગામો વગેરેનો મોબદલો થયો તેની કસરના આપે છે. મહારાજાને ઈંગ્રેજ સરકાર તરફથી દેશી લશ્કરની સલામતી અને ૧૧ તોપ ફોડી માન અપાય છે.

૫

રાહ મંડલિકને નાગબાઈનો શાપ

(પાનું ૪૬૨ મું, ભાગ ૧ લો, પાદનોંધ, લીટી ૩૧ મી)

૧ **રાહ મંડલિક** (ત્રીજો) એ **સોરઠનો ચૂડાસમો** રાજા ૩૦ મો થયો તે ઇ. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૩ સુધી ગાદીપતિ હતો. એના પિતાએ ઘણી સંભાળથી વિદ્યા ભણાવી હતી. તે રણની રમતમાં અને હથિયાર વાપરવામાં એક્કો હતો. તે યોગ્ય ઉમ્મરનો થયો ત્યારે તેનું **અર્જુન ગોહિલ**ની કુંવરી કુન્તાદેવી વ્હેરે લગ્ન થયું. **અર્જુન ગોહિલ મુસલમાનો** સાથની લડાઇમાં કામ આવ્યો હતો, તેથી તેની કન્યા તેના ભાઈ **આર્થિલા**(હાલ **લાઠી**)-માં રાજ્ય કરનાર **દુદા ગોહિલ**ને ઘેર ઉછરી હતી. તે દુદો લૂંટનો ધંધો કરતો હોવાથી એને સજા કરવાનું **અમદાવાદ**ના **સુલતાને રાહ મંડલિક**ને લખ્યું. તે ઉપરથી તેને **રાહે** સમજાવ્યો, પણ તેણે પોતાની ટેવ નહિ છોડવાથી, તે ઉપર ચ્હડી જઈ, તેનો અને તેના શહરનો **રાહે** નાશ કરચો.

આ **રાહ**ના સમયમાં **નરસિંહ મ્હેતો** ભક્ત થયો. તેને **રાહે** હાર માટે **સંતાપ્યો** હતો, તેથી **રાહ**નો નાશ થયો, એવું **વૈષ્ણવ** લોકો માને છે.

પણ **ચારણ** લોકો કહે છે કે **માણિયા** ગામમાં એક ચારણ જાતિની સ્ત્રી **ગંગાબાઈ** ઉર્ફે **નાગબાઈ** નામની રહેતી હતી. તે બાઈ સુરૂપા તેમ પતિવ્રતા હતી. તેનાં વખાણ સાંભળી **રાહ મંડલિક તે** ગામ ગયો. ત્યાં **તે** બાઇની છેડ કરી, તે ઉપરથી તેણે શાપ દીધો કે "જેવી રીતે હું તારી આગળથી ફરી જાઉં છું, તેવી રીતે તારી ભાગ્યદેવી, તારાથી વિમુખ થઈ, તારા શત્રુ **મુસલમાનને** વરશે." એમ કહી તે ચાલતી થઈ. **મંડલિક** શરમિંદો થઈ **જૂનેગઢ** પાછો ગયો. કહે છે કે **નાગબાઈ** નીચેનો દુહો બોલી હતીઃ—

ગંગાજળ ગઢેશા પંડ તારૂ હુતુ પવિત્ર;
વીંજાને રગત ગયાં, મને તો વાળા **મંડલિક**.

વળી ભાટો કહે છે કે **જૂનાગઢથી** બાર મૈલ દક્ષિણે **વડાલ** તાલુકાનું **દાતરાણા** ગામ છે, ત્યાં **રાહ મંડલિક**ને શાપ દેનાર ચારણિયાણી **નાગબાઇ**નો જન્મ થયો હતો. એના બાપનું નામ **હરજોગ દામો** હતું. તેને પ્રથમ સંતાન ન હતું. પણ **હીરાગર બાવાની** કૃપાથી **નાગબાઈ**નો જન્મ થયો હતો. એના ધણીનું નામ **રાવસૂર-ભાસૂર** હતું. એના વંશજો આજે પણ **દાતરાણા**માં **ગોરવિયાલા** ચારણ કહેવાય છે. **દાતરાણા**માં **નાગબાઇ**ની દેરી છે. કહે છે કે **નાગબાઈ**ના દીકરા **નાગાજન**ની વહૂ **મીનબાઇ**ની ખૂબસૂરતીથી **રાહ મંડળિક** મોહિત થયો. તેને જોવાને તે ગામ ગયો. ચારણોની રીતિ છે કે રાજા પધારે ત્યારે ચારણિયાણિયો થાળમાં કંકુ અક્ષત લઈ પોંખવા જાય છે. તેમ **રાહ મંડળિક નાગબાઈ**ને ઘેર આવ્યો ત્યારે **મીનબાઈ** તેને પોંખવા આવી. ત્યારે **રાહ તે** બાજુથી ફરી જઈ બીજી બાજુ મ્હોં કરી ઉભો ને ઓવારણાં લેવા દીધાં નહિ. કારણ કે એમ કરવા દે તો પોતાની બદદાનત પાર પડે નહિ. **મીન**બાઇયે આ વાત પોતાની સાસુ **નાગબાઇ**ને કહી ત્યારે તેણે કહ્યું કે એ દિશા અચોખી હશે, તેથી **રાહે** તેમ કર્યું હશે, માટે બીજી દિશાએ પોંખ. તે ઉપરથી **મીનબાઈ** તે દિશામાં ફરી પોંખવા આવી, પણ રાજા ફરી ગયો; અને એ રીતે ફરતાં ફરતાં તેણે

કોઈ પણ દિશાથી પોંખવા દીધું નહિ. ત્યારે **મીનબાઈયે તે** વાત સાસુ પાસે કહી, ત્યારે તેણે વહૂને કહ્યું જે તેનું નસીબ જ તેનાથી ભાગતું ફરે છે. પછી **મીનબાઈ** ઘરમાં જતી હતી ત્યારે **રાહે** તેની મશ્કરી કરી, તેથી **નાગબાઇએ** તેને શાપ આપ્યો. એના જે ઘણાક દુહા કાઠિયાવાડમાં બોલાય છે, તેમાંના કેટલાક અહીં આપ્યા છેઃ—

ચાંપે જે ચારણ ભણે, તું વાસું માને વીર;
હીણ્યું નજરૂ હમીર, માવિત્રાંન્યુ નોય **મંડળિક**. ૧
ચૂડારા ચારણ તણું, વચન જ માને વીર!
નેવાં તણાં નીર, મોભે ન ચડે **મંડળિક**. ૨
(તોળિ) તપસામેં ખામિ પઈ, (તિયમાણી) કિરિયા ઘટસે કોટ;
(તાં) ખૂટામણની ખોટ, મું બિસારસ **મંડળિક**. ૩
પિસે **જૂનાની** પોળ, દામો કુંડ દેખિશ નહિ;
(તે દિ) રતન થાશે રોળ, (તેદિ) મું સંભારસ મંડળિક. ૪
પોથાં ને પુરાણ, ભાગવતે ભાળસો નહિ;
કલમો પઢસો કુરાન (તે દિ) મું સંભારસ **મંડળિક**. ૫
નહિ વાગે નિસાણ, નકીબ હુકળસે નહિ;
મેડી ત્યાં મસાણ, (તેદિ) મું સંભારસ મંડળિક. ૬
નહિ હોય ઘોડાનાં ઘેર, પાલખિયું પામસ નહિ;
ગિરનારે ગર મેર, (તે દિ) મું સંભારસ **મંડળિક**. ૭
જીસે **રા'**ની રીત, **રા'**પણું રે'શે નહિ;
ભમતો માગસ ભીખ, મું સંભારસ **મંડળિક**. ૮
રાણિયું રીત પખે, જાય બજારે બીસસે;
(તે દિ) ઓજલ આળસતે, મું સંભારસ **મંડળિક**. ૯
પોતાના પરિયા તણી, લાજ જ લોપે મા;
જૂનાણું જાતાં, મરવું હતું **મંડળિક**. ૧૦
ઘોડા ને ઘોડલિયું લઇ, **જૂને** પાછો જા;
માનને મોદ્દલ **રા'**, મત કિં ફરિ **મંડળિક**. ૧૧

બીજી વાત એવી ચાલે છે કે **રાહ મંડળિકે** પોતાના **વિમળશાહ** નામના પ્રધાનની સુંદર સ્ત્રી **મનમોહિનીને** પતિત કરી, તેથી તેનું વૈર લેવા પ્રધાન **અહમદાબાદના** પાદશાહ **મહમૂદ** (બેગડા) **ત્રીજા** પાસે જઈ **જૂનાગઢ** ઉપર ચ્હડાઈ લાવ્યો.

૬

રાહ ખેંગારના વંશજોની વંશાવલિ

(પાનું ૪૬૫ મું, ભાગ ૧ લો, લીટી ૨૪ મી)

સોરઠના ચૂડાસમા રાજા દશમા **રાહ ખેંગાર (બીજા)**ને **સિદ્ધરાજ જય-સિંહે** ઇ. સ. ૧૧૧૫-૧૬માં માર્યો, તે પછી **જૂનાગઢનું** રાજ્ય ખાલસા કરી ત્યાં પોતાની તરફથી **સજ્જણ** નામનો થાણદાર નીમ્યો હતો. પણ ત્યાંની પ્રજાએ પાછળથી બળવો

કરી તેને કાઢી મૂકી, **રાહ ખેંગાર(બીજા)**ના નજીકના વારસને ગાદિયે બેસાડ્યો. તે ૧૧ **રાહ નાઘણ (ત્રીજો)**. તેણે ઈ. સ. ૧૧૨૫થી ૧૧૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તે પછી તેનો કુંવર ૧૨ **રાહ કવાટ બીજો** ઈ. સ. ૧૧૪૦થી ૧૧૫૨ સુધી રહ્યો. તે પછી તેનો કુંવર ૧૩ **રાહ જયસિંહ ઉર્ફે રાહ ગારિયો બીજો** (અથવા દયાસ બીજો) થયો ઈ. સ. ૧૧૫૨થી ૧૧૮૦ સુધી; તે પછી તેનો કુંવર ૧૪ **રાહ રાયસિંહ** ઈ. સ. ૧૧૮૦ થી ૧૧૮૪ સુધી; પછી તેનો કુંવર, ૧૫ **રાહ મહીપાળ ત્રીજો** ઈ. સ. ૧૧૮૪થી ૧૨૦૧ સુધી રહ્યો; એને **ગજરાજ** ક્હેતા. એના સેનાપતિનું નામ **ચૂડામણિ** હતું. પછી તેનો કુંવર, ૧૬ **જયમલ** ઇ. સ. ૧૨૦૧ થી ૧૨૩૦ સુધી રહ્યો. એની કીર્તિનો "જયમલજશવર્ણન" નામનો ગ્રંથ છે.

પછી તેનો કુંવર, ૧૭ **રાહ મહિપાળ ત્રીજો ઉર્ફે રાહ મેહેપો** ઇ. સ. ૧૨૩૦ થી ૧૨૫૩ સુધી થયો. એના પ્રધાનનું નામ **મોતીશાહ** હતું, તેના સમયમાં **કોટડા** પાસે કાઠિયોએ બળવો કરયો તે સમાવવા માટે **મોતીશા** પ્રધાન ચ્હડી ગયો, પણ હાર ખાઈ પાછો આવ્યો. પછી **ઢોકના વાળા** રાજા **અર્જુનસિંહની** મદદથી તેણે કાઠિયોને નસાડયા. પણ કાઠિયોએ પાછા આવી **ઢોંકનાં** ગામ લઈ લીધાં. એ **રાહના** સમયમાં **ગોહિલ** રજપૂતોનો મુખ્ય સરદાર **સેજકજી મારવાડથી** પ્હેલ વહેલો આવ્યો, તેને **રાહે** આશરો આપ્યો, અને **શાહપુર** ગામ જાગીરમાં આપ્યું. આજે **સેજકજીના** વંશજ **ભાવનગર, પાલીતાણા, લાઠી**, અને **રેવાકાંઠાના રાજપીપળામાં** રાજ કરે છે.

રાહ મેહેપા પછી તેનો કુંવર, ૧૮ **રાહ ખેંગાર ત્રીજો** ઇ. સ. ૧૨૫૩થી ૧૨૬૦ સુધી થયો. એની પાસે ઢોંકના **વાળા** તથા **કલ્યાણ** શેઠ મુખ્ય હતા. એના પિતાના સમયમાં ઢોંકનાં ગામો કાઠિયોએ લઈ લીધાં હતાં, તે આ **રાહે અર્જુનસિંહને** પાછાં અપાવ્યાં. **રાહ** અને **અર્જુનસિંહ** મિત્ર હતા. તેણે એક **મેરની** સ્ત્રીની આબરૂ લીધી તે ઉપરથી **મેરે** બન્નેને મારી નાંખ્યા.

તે પછી તેનો કુંવર, ૧૯ **રાહ મંડલિક ૧ લો** ઈ. સ. ૧૨૬૦ થી ૧૩૦૬ સુધી રહ્યો. આ **રાહ** ઉપર **રાઠોડ** અને **વાઘેલા** ચ્હડી આવ્યા હતા. આના સમયમાં **દિલ્હીના પાદશાહ અલાઉદ્દીન ખીલજીનું** લશ્કર **ગૂજરાતના** રાજા **કર્ણ વાઘેલા** ઉપર **અલપખાન** અને **નસરતખાનની** સરદારી તળે આવ્યું, તેણે **ગૂજરાત** જિત્યા પછી **જૂનાગઢ** ઉપર ચડી આવી ઘણું નુકસાન કર્યું. પછી **સોમનાથ પાટણ** ઉપર જઈ, જ્યાં **સુલતાન મહમૂદ ગજનવિયે** ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં ચ્હડાઈ કરી દેરૂં તોડી નાંખી નુકસાન કર્યું હતું ત્યાં **સોલંકી** રાજા **ભીમદેવ પ્હેલાએ સોમનાથનું** દેરૂં ફરી બંધાવ્યું હતું અને **સોલંકી** રાજા **કુમારપાળે** તેનો મોટા ખર્ચથી **જીર્ણોદ્ધાર** કરયો હતો, તે તોડી નાંખ્યું. **ઘોઘાથી માધવપુર** સુધીનો દરિયાકાંઠો જિતીને **સોમનાથમાં** એક સૂબો મૂક્યો ઈ. સ. ૧૩૦૪.

રાહ મંડલિક પછી તેનો કુંવર ૨૦ **રાહ નોંઘણ ૪ થો** ઈ. સ. ૧૩૦૬ થી ૧૩૦૮ સુધી રહ્યો. તે પછી તેનો કુંવર ૨૧ **રાહ મહિપાળ ૪ થો** ઈ. સ. ૧૩૦૮થી ૧૩૨૫ સુધી રહ્યો. એણે **સોમનાથના** દહેરાનો સૌથી છેલ્લો અને પ્રખ્યાત જીર્ણોદ્ધાર કરયો. એ કામમાં તેના કુંવર **ખેંગાર ચોથાએ** પણ મ્હેનત લીધી હતી. પછી ૨૨ **રાહ ખેંગાર ચોથો** ઈ. સ. ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧ સુધી રહ્યો. તેણે **સોમનાથના મુસલમાન** સૂબાને

કુહાડી મૂકયો. દિલ્હીના મહમૂદ તઘલુખે તેનું રાજ લીધું, પણ તેના ગયા પછી તે દેશ તાબે કરી દરિયાના અઢાર બેટ રાજ્યમાં ઉમેર્યા; ઝાલા, ગોહિલ વગેરે ૮૪ રાજા ઉપર સત્તા બેસાડી.

તે પછી તેનો કુંવર ૨૩ **રાહ જયસિંહ બીજો** ઈ. સ. ૧૩૫૧ થી ૧૩૬૯ સુધી થયો. એણે રાજ્ય જમાવી વધારો કર્યો. એના વખતમાં દિલ્હીના **પાદશાહ ફીરોજશાહ તુઘલુખે સૌરાષ્ટ્ર** ઉપર ચડાઈ કરી, **સોમનાથ પાટણ**માં મુસલમાનનું થાણું બેસાડ્યું.

તેના પછી તેનો કુંવર, ૨૪ **રાહ મહીપાળ પાંચમો** (ઉર્ફે **મહીપતિ**) ઈ. સ. ૧૩૬૯થી ૧૩૭૩ સુધી થયો. એણે **વંથલી** (વામનસ્થલી) પાછી મેળવી. એના પછી એનો કુંવર, ૨૫ **રાહ મોક્લસિંહ** (મુક્તસિંહ) ઈ. સ. ૧૩૭૩ થી ૧૩૯૭ સુધી રહ્યો. એણે આસપાસ સલાહસંપ રાખી, વિદ્યા વધારી, **વંથલી**માં ગાદી સ્થાપી. આ પ્રદેશ ઉપર **ગૂજરાતના** **જાફરખાં** જે **મુજફ્ફરખાન**ને નામે પ્રસિદ્ધ થયો, તેણે ખંડણી બેસાડી. તે પછી તેનો કુંવર ૨૬ **રાહ મંડલિક બીજો** ઈ. સ. ૧૩૯૭ થી ૧૪૦૦ સુધી થયો.

તે પછી તેનો ભાઈ, ૨૭ **રાહ મેલિંગદેવ** ઇ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૪૧૫ સુધી થયો. એના ઉપર **અહમદાબાદના સુલતાન અહમદશાહ પ્હેલાએ** ઈ. સ. ૧૪૧૩–૧૪ માં ચડાઈ કરી, પણ પરાજય પામી પાછો ગયો. એના પછી એનો કુંવર, ૨૮ **રાહ જયસિંહ ત્રીજો** ઇ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૪૦ સુધી થયો. એણે **ઝાંઝમેર** (ઝાઝરકોટ) આગળ **યવનોને** હરાવ્યા. એના પછી એનો ભાઈ, ૨૯ **રાહ મહીપાળ છઠ્ઠો** ઇ. સ. ૧૪૪૦ થી ૧૪૫૧ સુધી થયો. એણે પોતાના કુંવર **મંડલિક ત્રીજા**ને બહુ ભણાવી વિદ્વાન બનાવ્યો, તેમ શસ્ત્રવિદ્યામાં પણ કુશળ કર્યો, પણ નઠારી સોબતથી તે ખરાબ ચાલનો થયો. **રાહ મહીપાળે** પોતાની હૈયાતીમાં જ પોતાના પુત્રને ગાદિયે બેસાડ્યો.

૩૦ **રાહ મંડલિક ત્રીજો** ઈ. સ. ૧૪૫૧ થી ૧૪૭૨ સુધી **રહ્યો**. આ હીણભાગી રાજાના સમયમાં જૂનાગઢના રજપૂત રાજ્યનો છેડો આવ્યો.

રાસમાળા ભાગ ૨ જો

ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો

૭

(અનુસંધાન પાના ૧ લાની લીટી ૪ થીની ૧ લી પાદનોંધ)

"કૈસરેહિન્દ" તરફથી હિન્દુસ્થાનમાં મોટાં મોટાં રાજ્યોને **બાદશાહી વાવટા** પ્હોંચાડવામાં આવ્યા છે અને તે ગૂજરાત, કચ્છ, અને કાઠિયાવાડનાં નીચે જણાવેલાં રાજ્યોને આપવામાં આવ્યા છેઃ—

૧ **ગાયકવાડ**, વડોદરા, ૨ **કચ્છ**, ૩ **જૂનાગઢ**, ૪ **જામનગર**, (નવાનગર) ૫ **ભાવનગર**, ૬ **ધ્રાંગધ્રા**, ૭ **મોરબી**, ૮ **વાંકાનેર**, ૯ **પાલીતાણા**, ૧૦ **ધ્રોળ**, ૧૧ **લીંબડી**, ૧૨ **રાજકોટ**, ૧૩ **ગોંડલ**, ૧૪ **વઢવાણ**, ૧૫ **પોરબંદર**, ૧૬ **પાલણપુર**, ૧૭ **રાધનપુર**, ૧૮ **ઈડર**, ૧૯ **રાજપીપળા**, ૨૦ **છોટાઉદયપુર**, ૨૧ **બારિયા**, ૨૨ **લુણાવાડા**, ૨૩ **વાડાસીનોર**, ૨૪ **સુંથ**, ૨૫ **ધરમપુર**, ૨૬ **વાંસદા**, ૨૭ **સચીન**, અને ૨૮ **ખંભાત**.

ખંભાતના નવાબ

૮

(અનુસંધાન પાનું ૪ લીટી ૨૬ ની પાદનોંધ)

૧ ખંભાત

૧ મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલા ઉર્ફે મામીનખાન.
ઇ. સ. ૧૭૩૦–૧૭૪૩.

૨ મુફતાખીરખાન નુરૂદ્દીન મહમદખાં ઉર્ફે મામીનખાં (બીજો).
ઇ. સ. ૧૭૪૩–૧૭૮૩.

૩ મિયાં મનુ ઉર્ફે મહમદકુલી (દત્તક).
ઇ સ. ૧૭૮૩–૧૭૮૯.

૪ ફત્તેહઅલીખાં નજમુદઉલા મુમતાજઉલ મુલ્ક ઉર્ફે મામીનખાં (દત્તક) (ત્રીજો)
ઇ. સ. ૧૭૮૯–૧૮૨૩.

૫ બંદેઅલીખાં ઉર્ફે મામીનખાં (ચોથો) (ભાઈ).
ઇ. સ. ૧૮૨૩–૧૮૪૧.

૬ હુશેનયાવરખાં ઉર્ફે મામીનખાં (પાંચમો) (ભત્રીજો).
ઇ. સ. ૧૮૪૧–૧૮૮૧.

૭ જાફરખાંનજી.
ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં ગાદીએ બેઠા છે.

ખંભાતના રાજ્યની ૩૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન. ૮૫ ગામ, આસરે ૮૬,૦૦૦ માણસની વસ્તી. આસરે ચાર લાખ રૂપિયા વાર્ષિક ઉપજ છે, તેમાંથી રૂ. ૨૫,૪૭૫ ખંડણી બદલના ઇંગ્રેજ સરકારને આપવામાં આવે છે. વળી ખંભાતને બંદરે જકાત લેવાય છે તેમાં ઇંગ્રેજ સરકારનો ભાગ છે નવાબ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે દેશી લશ્કરની સલામતી તથા ૧૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

રાધનપુરના નવાબ

૯

(અનુસંધાન પાનું ૧૨ લીટી ૨૬ ની પાદનોંધ)

૧ રાધનપુરના નવાબ.

બહાદુરખાન (અફગાનીસ્તાનથી હિન્દમાં આવ્યા.)
(તે વખતે મોગલ પાદશાહ શાહજહાં હતો.)

શેરખાન

- જાફરખાન ઉર્ફે સફદરખાન.
  - મહમદશેર ઉર્ફે ખાનજીખાં કે ખાનજહાન. એને જવાન મર્દાનખાનનો ઇલકાબ હતો. તે સન ૧૭૨૯ માં મરણ પામ્યો.
  - સલાબત મહમદખાં (જૂનાગઢ અને વાડાસીનોરની શાખા)
- બાહાજખાન (સોરઠમાં રાણપૂર)

૧ કમાલુદ્દીનખાં { એને પણ જવાન મર્દાનખાનનો ઈલકાબ હતો. એણે રાધનપુરમાં રાજ્ય મેળવ્યું. }
| ૧૭૫૭-૧૭૬૫
૨ ગજ્જુદ્દીનખાનજી (૧૭૬૫–૧૭૧૩)

૩ શેરખાનજી — કમાલુદ્દીનખાનજી
| સને ૧૮૧૩-૧૮૨૫
૪ જોરાવરખાનજી સને ૧૮૨૫–૧૮૭૪

૫ બિસમિલાખાનજી — ફત્તેજંગખાનજી — સુરતજ્જખાનજી — નંદેઅલીખાનજી
(સન ૧૮૭૪–૧૮૯૬)
|
૬ મહમદ શેરખાનજી.

રાધનપુરની ૧૧૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૫૮ ગામ, સુમારે એક લાખ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ છ લાખ રૂપિયાની થાય છે. ખંડણી આપવાની નથી. બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે દેશી લશ્કરની સલામતી અને ૧૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

મોરબીના ઠાકોર

૧૦

(અનુસંધાન પાનું ૪૯ મું, લીટી ૫ માની પાદનોંધ)

૧ ભુજની ગાદીના જાડેજા રાજાના વંશજ મોરબી અને માળિયાના ઠાકોર છે.

૧૧ રાવશ્રી ખેંગારજી (કચ્છ ભુજ)
| ઇ. સ. ૧૫૧૦–૧૫૮૬.
૧૨ ભારમલજી ઇ. સ. ૧૫૮૬–૧૬૩૨

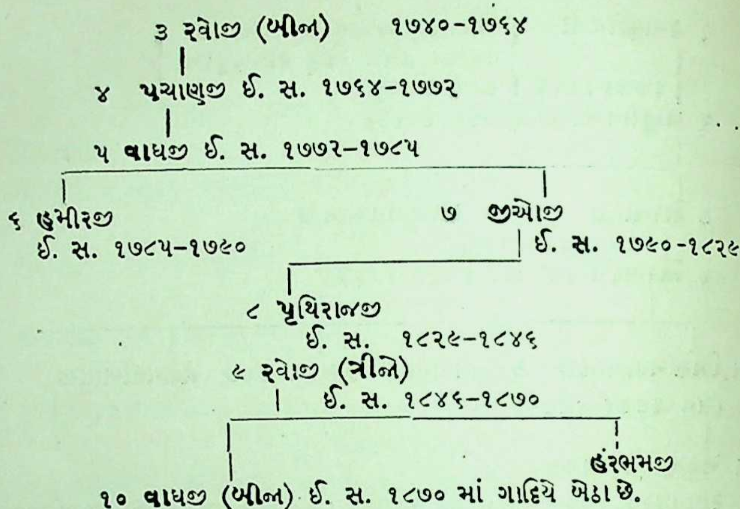
૧૩ ભોજરાજજી — મેઘજી
ઇ. સ. ૧૬૩૨–૧૬૪૬

૧૪ ખેંગારજી (બીજા) — ૧૫ તમાચીજી
૧૬૪૬–૧૬૫૫ — | ઈ. સ. ૧૬૫૫–૧૬૬૬

૧૬ રાયધણજી
| ઇ. સ. ૧૬૬૬–૧૬૯૮

નોંઘણજી — રવાજી — ૧૭ પ્રાગમલજી (પ્હેલા)
| — | — (ભુજ) ઇ. સ. ૧૬૯૮–૧૭૧૬
હાલોજી (કચ્છ કોઠારા) — ૧ કાયોજી (મોરબી)
| ઈ સ. ૧૬૯૮–૧૭૩૪

૨ અલિયોજી — મોડજી (માળિયા)
| ઈ. સ. ૧૭૩૪–૧૭૪૦

મોરબીના તાબામાં ૭૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨૫ ગામ, આસરે નેવું હજાર માણસની વસ્તી, અને આઠ લાખ રૂપિયાની સુમારે વાર્ષિક પેદાશ છે. તેમાંથી ગાયકવાડ અને ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના મળી કુલ રૂ. ૬૧,૫૫૯ દર વર્ષે આપે છે. ઠાકોર સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે દેશી લશ્કરની સલામતી અને અગિયાર તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

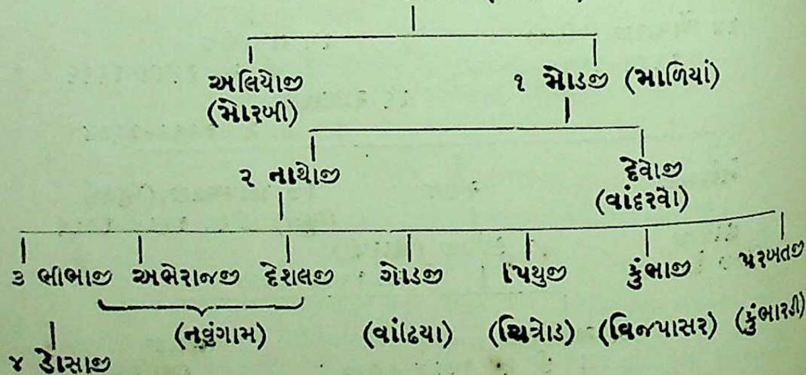
માળીયાના ઠાકોર

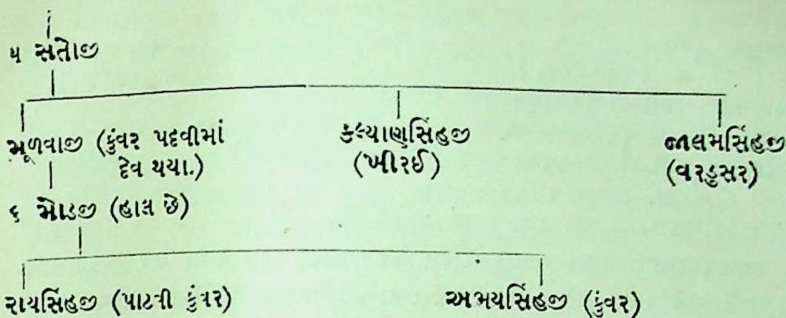
૧૧

(અનુસંધાન પાનું ૫૧ મું, લીટી ૨૧ મીની પાદનોંધ)

૧ માળિયા

જુઓ ઉપરની નોંધ ૧૦ મીમાં જણાવેલાં કચ્છના જાડેજા રાયધણજીના બીજા પુત્ર રવાજીના પુત્ર મોડજીએ માળીયાની ગાદી સ્થાપી.

માળિયાના તાબામાં ૯૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨ ગામ, આસરે અગિયાર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે અડસઠ હજાર રૂપિયાની છે, તેમાંથી ગાયકવાડને જમાબંધી, અને જૂનાગઢને જોરતલબી મળી કુલ રૂ. ૧,૩૬૭ આપવામાં આવે છે.

જામનગરના રાજાઓ

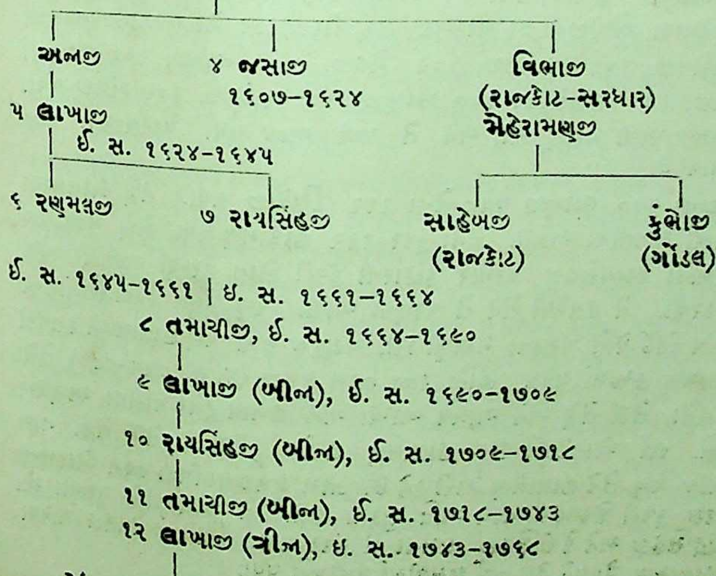
૧૨

(અનુસંધાન પાનું ૫૮ મું લીટી ૧૧ મીની પાદનોંધ)

૧ જામ રાવલજી, ઈ. સ. ૧૫૩૯–૧૫૬૨

૨ વિભોજી, ઈ. સ. ૧૫૬૨–૧૫૬૯

૩ સતાજી, ઈ. સ. ૧૫૬૯–૧૬૦૭

૧૩ જસાજી (બીજા), ઈ. સ. ૧૭૬૮–૧૮૧૪

૧૪ સતાજી (બીજા) ઈ. સ. ૧૮૧૪–૧૮૨૦

૧૫ રણમલજી (બીજા) (દત્તકપુત્ર) ઈ. સ. ૧૮૨૦–૧૮૫૨

૧૬ વીભાજી (બીજા) (દત્તકપુત્ર) ઈ. સ. ૧૮૫૨–૧૮૯૫

૧૭ જસવંતસિંહજી, ઇ. સ. ૧૮૯૫ માં ગાદિયે બેઠા.

જામનગરના તાબામાં ૩,૭૯૧ ચોરસ મૈલ જમીન, ૬૩૩ ગામ, ૩,૧૬,૦૦૦ માણસની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે વીશ લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી તથા જૂનાગઢના નવાબ સાહેબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૧,૨૦,૦૯૩ આપે છે. આ રાજ્ય પ્હેલા વર્ગનું છે. જામ સાહેબ બ્રિટીશ છાવણીમાં જાય ત્યારે તેમને લશ્કરી સલામતી અને ૧૧ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

પોરબંદરના જેઠવા

૧૩

(અનુસંધાન પાના ૫૩માની પાદનોંધની લીટી ૭મીનું)

અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રજીના સેનાપતિ, દક્ષિણ દેશના રાજા હનુમાનજીના મકરધ્વજ થયા, તેને શ્રીનગરનું રાજ્ય રામચંદ્રજી તરફથી મળ્યું. તેના પુત્ર મોરધ્વજે મોરબી વસાવ્યું એમ કહેવાય છે. એવા "ધ્વજ" નામાન્ત પદવાળા સાત રાજા થયા. તે પછી અડતાલીશ "કુમાર" નામાન્ત પદ ધારણ કરનાર રાજા થયા. પછી બાર રાજા "રાજ" નામાન્ત પદવીવાળા થયા. તે પછી સત્તાવીશ રાજા "મહારાજ" નામાન્ત પદવીના થયા. ૯૪ ભાણજી મહારાજ, તેના ૯૫ જેઠીજી થયા; અને તે ઉપરથી તેમના વંશજ "જેઠવા" કહેવાયા. જેઠીજીના ૯૬ વીરણજી, ૯૭ વીકુજી, ૯૮ ગોવિંદજી, ૯૯ નાગજી, ૧૦૦ ચાંપસેનજી, ૧૦૧ આદિતજી, ૧૦૨ મેહજી, ૧૦૩ નાગજી, ૧૦૪ ભાણજી, ૧૦૫ શિવજી, ૧૦૬ રામદેવજી, ૧૦૭ બાખુજી, ૧૦૮ રાણોજી, ૧૦૯ સંગજી થયા. સંગજીએ રાણા પદવી ધારણ કરી, અને તે પછી આજ સુધી પોરબંદરના રાજા રાણા કહેવાય છે.

સંગજીના ૧૧૦ ભાણજી થયા; તેના ૧૧૧ શિયોજી થયા. તેણે શ્રીનગરથી ગાદી બદલાવી ઘુમલીમાં આણી. તેનો કુંવર ૧૧૨ હાલામણ થયો. એણે માણમોર અને બાળંભાના રાજસિંહજી પરમાર ઠાકોરની કુંવરી સોન તરફથી આવેલો અધુરો દુહો પૂરો કર્યો. તે ઉપરથી તેને તે પરણવા આવી. પણ તેના પિતા શિયોજીએ સોનનું રૂપ જોઈ પોતે પરણવા માગણી કરી, એટલું જ નહિ પણ હાલામણને દેશવટો દીધો. હાલામણ કચ્છમાં ગયો. ત્યાંનો રાજા જામ ફૂલજી (ઇ. સ. ૮૫૫–૮૮૦) તેનો સગો થતો હતો, તેથી તેણે એને આશ્રય આપ્યો અને હબાય ડુંગર પાસેના અણઘોર ગઢમાં રહ્યો. ત્યાં એક ટેકરી ઉપર હાલામણ હમ્મેશાં બેસતો, તેથી તેના નામ ઉપરથી આજ પણ તેને હાલામણ ટેકરી કહે છે. જામ ફૂલજીના પિતા જામ સોડજીની એક અનૌરસ કુંવરી દેવલદેવી નામે અતિ સુરૂપા હતી. તે હાલામણને પરણી. આ રાણીથી ચંદ્રસિંહજી અને દેવીસિંહજી નામના બે કુંવર થયા. સિયોજી દેવલોક પામ્યા. તે પછી હાલામણ પોતાને દેશ જઈ ઘુમલીમાં ગાદીપતિ થયા.

હાલામણના ૧૧૩ ભાણજી, ૧૧૪ મેહજી, ૧૧૫ નાગજી, અને ૧૧૬ વિકુજી થયા. તે પછી ૧૧૭ નાગભાણજી, ૧૧૮ વિક્યિાજી, ૧૧૯ ખેતોજી, ૧૨૦ રાણોજી, ૧૨૧ ખીમોજી, ૧૨૨ વિક્રમાનજી, ૧૨૩ ખેતોજી, ૧૨૪ રામદેવજી, ૧૨૫ સતાજી, ૧૨૬ અખુજી, ૧૨૭ રાણોજી, ૧૨૮ બાણજી, ૧૨૯ નાગજી, ૧૩૦ વકુજી, ૧૩૧ ભાણજી, ૧૩૨ વીરમજી, ૧૩૩ ખિમકર્ણજી, ૧૩૪ નાગજી, ૧૩૫ શિંગુજી, ૧૩૬ આદિતજી, ૧૩૭ હરિયાદજી, ૧૩૮ અખુજી, ૧૩૯ શરતાનજી, ૧૪૦ ભાણજી, ૧૪૧ વિકુજી, ૧૪૨ કાનજી, ૧૪૩ વનવીરજી, ૧૪૪ નગજણજી, ૧૪૫ ભાણજી, ૧૪૬ હરિયાદજી, ૧૪૭ સંગજી (ઇ. સ. ૧૧૨૦–૧૧૫૦), અને ૧૪૮ રાણોજી થયા. રાણોજી તે જ સાલમાં ગુજરી જતાં તેનો ભાઈ ૧૪૯ નાગજી (૧૧૫૦–૧૧૫૫), ૧૫૦ ભારમલજી (ઇ. સ. ૧૧૫૫–૧૧૭૩), ૧૫૧ ભાણજી (૧૧૭૩–૧૧૭૯), ૧૫૨ મેઘજી (૧૧૭૯–૧૧૯૦), ૧૫૩ નાગજી (૧૧૯૦–૧૧૯૩), ૧૫૪ વિકિયોજી (૧૧૯૩–૧૨૨૦), ૧૫૫ વજસીજી (ઇ. સ. ૧૨૨૦–૧૨૪૫), ૧૫૬ ભોજરાજજી (ઇ. સ. ૧૨૪૫–૧૨૭૦), ૧૫૭ રામદેવજી (ઇ. સ. ૧૨૭૦–૧૨૯૧), ૧૫૮ રાણોજી (૧૨૯૧–૧૩૦૨), અને ૧૫૯ નાગજી (૧૩૦૨–૧૩૦૭) થયા.

નાગજીના ૧૬૦ ભાણજી (૧૩૦૭–૧૩૬૦) થયા. એના વખતમાં સિંધથી જામ ઉન્નડજીનો કુંવર બામણિયોજી, જે કચ્છના જાડેજાની બીજી શાખાના મૂળ પુરૂષ લાખા જાડાણી(ઇ. સ. ૧૧૪૭–૧૧૭૫) ના કાકા હાલાજીનું સિંધમાં રાજ્ય હતું તેનો વંશજ થતો હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૩૧૩ માં ચ્હડી આવીને ઘુમલીનો નાશ કરયો. તેથી રાણા ભાણ જેઠવે રાણપર વસાવી ત્યાં ગાદી સ્થાપી.

તે પછી ૧૬૧ જસધળજી (ઇ. સ. ૧૩૬૦–૧૩૯૨), ૧૬૨ રાણોજી (૧૩૯૨–૧૪૨૦), ૧૬૩ સંગજી (૧૪૨૦–૧૪૬૧), ૧૬૪ ભાણજી (૧૪૬૧–૧૪૯૨), અને ૧૬૫ રાણોજી (૧૪૯૨–૧૫૨૫) થયા.

તે પછી તેનો ભત્રીજો ૧૬૬ ખીમાજી (૧૫૨૫–૧૫૫૦) થયો. આના સમયમાં કચ્છથી જાડેજા જામ રાવળજીએ ચ્હડી આવી, નાગની બંદર લઈ, ત્યાં નવાનગર (જામનગર) ઇ. સ. ૧૫૩૯ માં વસાવી, રાજ્યગાદી સ્થાપી.

ખીમાજીના ૧૬૭ રામદેવજી (ઇ. સ. ૧૫૫૦–૧૫૭૪), તેના ૧૬૮ ભાણજી, ૧૬૯ ખીમાજી (૧૫૭૪–૧૬૨૫), ૧૭૦ વીકમાનજી (૧૬૨૫–૧૬૭૧), ૧૭૧ સુરતાનજી (૧૬૭૧–૧૬૯૯), ૧૭૨ ભાણજી (૧૬૯૯–૧૭૦૯), ૧૭૩ ખીમોજી (૧૭૦૯–૧૭૨૮) અને ૧૭૪ વિક્રમાનજી (૧૭૨૮–૧૭૫૭) થયા.

તે પછી ૧૭૫ સુલતાનજી (૧૭૫૭–૧૮૦૪) થયા. એણે પોરબંદરમાં સને ૧૭૮૫ માં ગાદી સ્થાપી અને પોતાના પૂર્વજોના સમયમાં ઘટેલું રાજ્ય વધાર્યું. તેના ૧૭૬ હાલોજી (૧૮૦૪–૧૮૧૨), ૧૭૭ ખીમોજી (૧૮૧૨–૧૮૩૧), અને ૧૭૪ વિક્રમાનજી થયા, તે ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં ગાદીએ બેઠા. તેમના પાટવી કુંવર માધવસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં દેવલોક પામ્યા અને તેમનો કુંવર ભાવસિંહજી હતો.

પોરબંદરના તાબામાં ૫૬૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૦૩ ગામ, અને આસરે ૭૧,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વાર્ષિક ઉપજ ચાર લાખને સુમારે થાય છે. તેમાંથી ગાયકવાડ અને ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી તથા જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૪૮,૫૦૪ આપવામાં આવે છે.

જૂનાગઢના બાબી નવાબ

૧૪

(અનુસંધાન પાના ૫૫ માની લીટી ૨૫ મીની પાદનોંધ)

બહાદુરખાનજી
|
શેરખાનજી
|
જાફરખાનજી ઉર્ફે સફદરખાન — બાહાજખાંન (સોરઠમાં રાણપુર)
|
મહમ્મદશેર (ખાનજહાન જવાનમર્દખાં) (રાધનપુર) — સલાબત મહમ્મદખાન
|
૧ મહમ્મદબાહાદુર ઉર્ફે શેરખાન (બીજા), જૂનાગઢ ઈ. સ. ૧૭૩૦–૧૭૫૮
|
૨ મોહોબતખાનજી, ઇ. સ. ૧૭૫૮–૧૭૭૫ — સરદાર મહમ્મદ (વાડાસિનોર)
|
૩ હામદખાનજી, (ઈ. સ. ૧૭૭૫–૧૮૧૧)
|
૪ બહાદુરખાનજી, (ઈ. સ. ૧૮૧૧–૧૮૪૦)
|
૫ હામદખાનજી ઇ. સ. ૧૮૪૦–૧૮૫૧ — ૬ મોહોબતખાનજી ઇ સ. ૧૮૫૧–૧૮૮૨ માં
|
૭ બહાદુરખાનજી ઇ. સ. ૧૮૮૨–૧૮૯૨ — ૮ રસુલખાનજી ઇ. સ. ૧૮૯૨ ગાદિયે બેઠા.

જૂનાગઢના તાબામાં ૩૨૮૩ ચોરસ મૈલ જમીન, ૮૯૦ ગામ, આશરે ૩,૮૮,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ત્રીશ લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી ગાયકવાડ તથા ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના રૂ. ૬૫,૬૦૪ આપે છે. નવાબ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે લશ્કરી સલામતી તથા પંદર તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

હળવદના ઝાલા રાજાઓ

૧૫

(અનુસંધાન પાના ૫૮ માની લીટી ૨૭ મીની પાદનોંધ)

૧ હરપાળ મકવાણા, તેને શક્તિદેવી સોલંકીથી ૧ સોઢોજી, ૨ શેખડોજી, ને ૩ માંગોજી, એ ત્રણ કુંવર થયા.

૨ સોઢાજી ઇ. સ. ૧૧૩૦–૧૧૬૦

૩ દુર્જનસાલજી ઇ. સ. ૧૧૬૦–૧૧૮૫

૪ ઝાકળદેવજી	ઇ. સ. ૧૧૮૫-૧૨૧૦
૫ અર્જુનસિંહજી	ઇ. સ. ૧૨૧૦-૧૨૪૦
૬ દેવરાજજી	ઇ. સ. ૧૨૪૦-૧૨૬૫
૭ દુદોજી	ઇ. સ. ૧૨૬૫-૧૨૮૦
૮ સૂરસિંહજી	ઇ. સ. ૧૨૮૦-૧૩૦૫
૯ સાંતલજી	ઇ. સ. ૧૩૦૫-૧૩૨૫
૧૦ વિજયપાલજી	ઇ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૨૬
૧૧ મેઘરાજજી	ઇ. સ. ૧૩૨૬-૧૩૩૧
૧૨ પચીસિંહજી	ઈ. સ. ૧૩૩૧-૧૩૪૦
૧૩ ઉદયસિંહજી	ઇ. સ. ૧૩૪૦-૧૩૫૨
પૃથીરાજજી	એણે થલા પરગણું લઇને રાજ્યનો હક્ક છોડ્યો.
૧૪ વેગળજી	ઇ. સ. ૧૩૫૨-૧૩૬૮
૧૫ રામસિંહજી	ઇ. સ. ૧૩૬૮-૧૩૮૫
૧૬ વીરસિંહજી	ઇ. સ. ૧૩૮૫-૧૩૯૨
૧૭ રણમલજી	ઇ. સ. ૧૩૯૨-૧૪૦૮
૧૮ સતરસાલજી	એણે પાટડીથી બદલીને માંડલમાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૪૦૮-૧૪૨૦
૧૯ જેતસિંહજી	એણે માંડલથી બદલીને કૂવામાં ગાદી કરી. આ ગામનું નામ પ્રથમ કંકાવતી હતું. ૧૪૨૦-૧૪૪૧; એનો ભાઈ રાઘવદેવજી નરવર-(માળવા)માં ગયો.
૨૦ વનવીરજી	ઇ. સ. ૧૪૪૧-૧૪૬૦
૨૧ ભીમસિંહજી	ઇ. સ. ૧૪૬૦-૧૪૬૯
૨૨ વાઘોજી	ઇ. સ. ૧૪૬૯-૧૪૮૬. એને મહમ્મદ બેગડે માર્યો ને પોતાનો થાણદાર કૂવે મૂક્યો.
૨૩ રાજોધરજી	ઇ. સ. ૧૪૮૬-૧૫૦૦ સુધી, એણે કૂવેથી હલવદ ગાદી કરી.
૨૪ રાણોજી	ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૨૩ એના મ્હોટા ભાઈ અજોજી ને સજોજી હતા, તેઓએ મેવાડમાં સાદરીની ગાદી મેળવી.
૨૫ માનસિંહજી	ઇ. સ. ૧૫૨૩-૧૫૬૪
૨૬ રાયસિંહજી	ઇ. સ. ૧૫૬૪-૧૫૮૪
૨૭ ચંદ્રસિંહજી	ઇ. સ. ૧૫૮૪-૧૬૨૮

આ ઉપરથી જણાય છે કે, ચંદ્રસિંહજી હરપાળજીથી ૨૭ મા પુરુષ થાય છે. તેના કુંવર પૃથીરાજજીને બે કુમાર હતા, તેમાંના સુલતાનજીએ વાંકાનેરમાં ગાદી સ્થાપી, અને રાજાજીએ વઢવાણમાં સ્થાપી. ચંદ્રસિંહજીનો બીજો કુંવર

૨૮ **આશકર્ણજી** હતો; તે ૧૬૨૮ થી ૧૬૩૪ સુધી હલવદની ગાદિયે બેઠો. ત્યાર પછી તેનો ન્હાનો ભાઈ

૨૯ **અમરસિંહજી** સને ૧૬૩૪ થી તે ૧૬૫૪ સુધી ગાદિયે રહ્યો અને એનો ભાઈ જયસિંહ લખતર ગયો.

ધ્રાંગધ્રાના રાજાઓ

૧૬

(અનુસંધાન પાના ૬૧ માની લીટી ૧૪ મીની પાદનોંધ)

ઉપરની હલવદના રાજાઓની ૧૫ મી નોંધમાંના ૨૯ મા **અમરસિંહથી** ચાલુ.

૨૯ રાજ **અમરસિંહજી**, (ઇ. સ. ૧૬૩૪–૧૬૫૪)

૩૦ **મેઘરાજજી**, (ઇ. સ. ૧૬૫૪–૧૬૬૧)

૩૧ **ગજસિંહજી**, (ઇ. સ. ૧૬૬૧–૧૬૭૩)

૩૨ **જસવંતસિંહજી**, (ઇ. સ. ૧૬૭૩–૧૭૧૮)

૩૩ **પ્રતાપસિંહજી**, (ઇ. સ. ૧૭૧૮–૧૭૩૦)

૩૪ **રાયસિંહજી બીજા**, (ઇ. સ. ૧૭૩૦–૧૭૪૫)

૩૫ **ગજસિંહજી**, (ઇ. સ. ૧૭૪૫–૧૭૮૨) **સેંસભાઇ** (**સાયલા**)

૩૬ **જસવંતસિંહજી**, (ઈ. સ. ૧૭૮૨–૧૮૦૧)
એણે **ધ્રાંગધ્રામાં** ગાદી આણી

૩૭ **રાયસિંહજી ત્રીજા**, (ઇ. સ. ૧૮૦૧–૧૮૦૪)

૩૮ **અમરસિંહજી**, (ઇ. સ. ૧૮૦૪–૧૮૪૩)

૩૯ **રણમલસિંહજી**, (ઇ. સ. ૧૮૪૩–૧૮૬૯)

૪૦ **માનસિંહજી**, (ઇ. સ. ૧૮૬૯ માં ગાદિએ બેઠા.)

જસવંતસિંહજી (એ પાટવી કુંવર હતા, ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં દેવ થયા.)

અજિતસિંહજી (પાટવી કુંવર) **દોલતસિંહજી** (કુંવર)

ધ્રાંગધ્રાના તાબામાં ૧,૧૫૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૨૫ ગામ, વસ્તી આશરે એક લાખ માણસની છે, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે છ લાખ રૂપિયાની છે, તેમાંથી નામદાર **ઈંગ્રેજ સરકારને** જમાબંધીના અને **જૂનાગઢને** જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૪,૪૭૭ આપે છે. **રાણા સાહેબ બ્રિટિશ** છાવણીમાં જાય ત્યારે લશ્કરની સલામતી તથા ૧૫ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

વાંકાનેરના રાજાઓ

૧૭

(અનુસંધાન પાના ૬૧ માની લીટી ૧૬ મીનો પાદનોંધ)

હળવદ ઉપરની ૧૫ મી પાદનોંધમાંના ૨૭ મા ચંદ્રસિંહજીથી ચાલુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ મું.)

૧ સુલતાનજી વાંકાનેરમાં ગાદી સ્થાપી. ઈ. સ. ૧૬૩૪ સુધી.
| (હરપાળથી ૨૭ મા ચંદ્રસિંહજી, તેમના કુંવર પૃથીરાજ તેના કુંવર.)

૨ માનસિંહજી, ઈ. સ. ૧૬૩૪–૧૬૫૩
|
૩ રાયસિંહજી, ઈ. સ. ૧૬૫૩–૧૬૭૯
|
૪ ચંદ્રસિંહજી, ઈ. સ. ૧૬૭૯–૧૭૨૧
|
૫ પૃથિરાજજી, ઈ. સ ૧૭૨૧–૧૭૨૮
|
તે પછી એનો ભાઈ.

૬ કેશરીસિંહજી, ઈ. સ. ૧૭૨૮–૧૭૪૯
|
૭ ભારોજી, ઈ. સ. ૧૭૪૯–૧૭૮૪
|
૮ રાયસિંહજી, એ કુંવરપણામાં જ મરણ પામ્યા હતા.
|
૯ કેશરીસિંહજી, ઈ. સ. ૧૭૮૪–૧૭૮૭
|
૧૦ ચંદ્રસિંહજી, ઉર્ફે ડોસાજી, ઈ. સ. ૧૭૮૭–૧૮૩૯
|
૧૧ વખતસિંહજી, ઈ. સ. ૧૮૩૯–૧૮૬૦
|
૧૨ જસવંતસિંહજી, એ કુંવર પદવીમાં જ મરણ પામ્યા.
|
૧૩ બનેસિંહજી, ઈ. સ. ૧૮૬૦–૧૮૮૧
|
૧૪ ગગુભા, ઉર્ફે અમરસિંહજી, ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ગાદિયે બેઠા.

વાંકાનેરના તાબામાં ૩૯૫ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૬ ગામ, આસરે ત્રીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે બે લાખ રૂપિયા થાય છે; તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના રૂ. ૧૭,૪૨૨ અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના રૂ. ૧,૪૫૭ એમ કુલ રૂ. ૧૮,૮૭૯ આપવામાં આવે છે. રાજ સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

લીંબડીના રાજા

૧૮

(અનુસંધાન પાના ૬૨ માની લીટી ૨૫ મી લીટીની પાદનોંધ)

૨ હરપાળ મકવાણો, (ઈ. સ. ૧૦૯૦-૧૧૩૦) તેનાથી હરભમજી ૩૦ મો પુરુષ.

સોઢોજી (પાટડી)

૧ માંગુજી લીંબડી ઈ. સ. ૧૧૩૦ થી ૧૧૭૦ સુધી. એને જાંબુની ચોર્યાશી મળી.

૨ મધુપાળ, એ જૂનાગઢના ચૂડાસમા રાજાની કન્યા પરણ્યા હતા.

૩ ધાવળ (ધમળ), જાંબુ ઉપર મુસલમાનોએ હુમલો ઈ. સ. ૧૧૯૪ માં કર્યાથી ધમળમાં ગાદી સ્થાપી.

૪ કલોજી (કાલુજી)

૫ ધનરાજ

૬ લાખોજી, એણે કોઠી કુંદણીમાં રાજ્યધાની કરી.

૭ ભોજરાજજી

૮ કર્ણસિંહજી

૯ આશકર્ણજી

૧૦ સાંગોજી

૧૧ શેષમલજી

૧૨ સારંગજી

૧૩ લાખોજી (બીજા), એણે જાંબુમાં ગાદી રાખી હતી.

૧૪ વજેરાજજી

૧૫ નાગજી; એને અમદાવાદના સુલતાન અહમદશાહ સાથે વેર હતું.

૧૬ ઉદયભાણજી, એણે જાંબુનો કિલ્લો ફરી બંધાવ્યો.

૧૭ ખેતોજી

૧૮ ભોજરાજજી (બીજા)

૧૯ નાગજી (બીજા)

૨૦ ખેતોજી (બીજા); એ સરધારના ગોઠા વાઘેલાનું આણું ભડલીના સરવૈયા રાવ ભીમની પુત્રીને તેડી આવતાં કોઠી કુંદણીના પાદરે ઉતર્યું હતું તે કન્યાનું તે રાજીખુશીથી હરણ કર્યું. તેથી સરધાર ને ભડલીનું લશ્કર ચ્હડી આવ્યું; તેમાં બારે વર્ષે ખેતોજી મરાયા ને જાંબુમાં અમદાવાદના સુલતાનનું થાણું બેઠું.

૨૧ સાંગુજી (બીજા), એણે સરધારના વાઘેલાને મારયો: અને જાંબુનું થાણું ઉઠાડી ત્યાં ગાદિયે બેઠા.

૨૨ સોઢોજી

૨૩ **આરાકર્ણજી (બીજા)**, એણે **શીહાણીમાં** રાજ્યગાદી સ્થાપી.

૨૪ **અદેરાજજી**

૨૫ **વૈરીસાલજી**, એણે **જામ્બુમાં** રાજગાદી કરી.

૨૬ **અખેરાજજી**, (**આરાકર્ણજી** ઉર્ફે કર્ણસિંહજી)

૨૭ **ભોજરાજજી**

૨૮ **અદેરાજજી(બીજા)**, એણે વઢવાણના **ચંદ્રસિંહને ઘાઘરેટ** ગામ પાસે લડાઈ થઈ તેમાં હરાવ્યો.

૨૯ **વૈરીસાલજી (બીજા)**; એણે **લીંબડીમાં** રાજ્યગાદી સ્થાપી, જે આજ સુધી ચાલુ છે.

૩૦ **હરભમજી** (ઈ. સ. ૧૭૮૬ સુધી); એણે **કાઠિયોને** હરાવ્યા; ને **લીંબડીનો** કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ કર્યું.

૩૧ **હરિસિંહજી**, (ઈ. સ. ૧૭૮૬–૧૮૨૫), એના સમયમાં ઈંગ્રેજ સરકાર સાથે ખંડણીનો ઠરાવ થયો, ને એણે **લીંબડીનો** કિલ્લો પૂરો કર્યો.

૩૨ **ભોજરાજજી**, (ઈ. સ. ૧૮૨૫–૧૮૩૭)

૩૩ **હરભમજી બીજા**, (ઈ. સ. ૧૮૩૭–૧૮૫૬), એનું બીજું નામ **દાજીરાજ** હતું.

૩૪ **ફત્તેહસિંહજી**, (ઈ. સ. ૧૮૫૬–૧૮૬૨)

૩૫ **જશવંતસિંહજી** (ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં ગાદિયે બેઠા.)

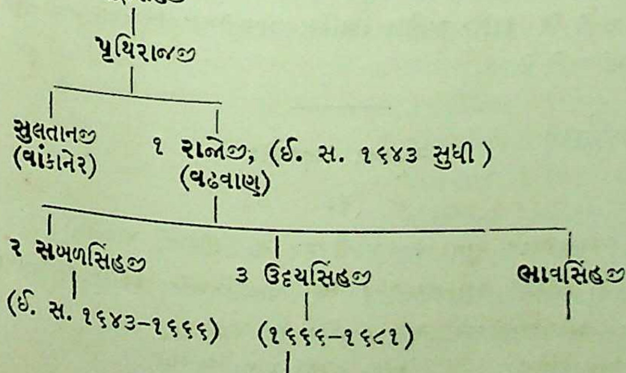
લીંબડીના તાબામાં ૩૩૨ ચોરસ મૈલ જમીન, ૭૨ ગામ, આસરે ૪૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ આસરે સાડાચાર લાખ રૂપિયાની થાય છે, તેમાંથી ઈંગ્રેજ **સરકારને** જમાબંધી અને **જૂનાગઢના નવાબની** જોરતલબી મળી કુલ રૂ. ૪૫,૫૩૩ આપવામાં આવે છે. ના. **ઠાકોર** સાહેબ **બ્રિટિશ** છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

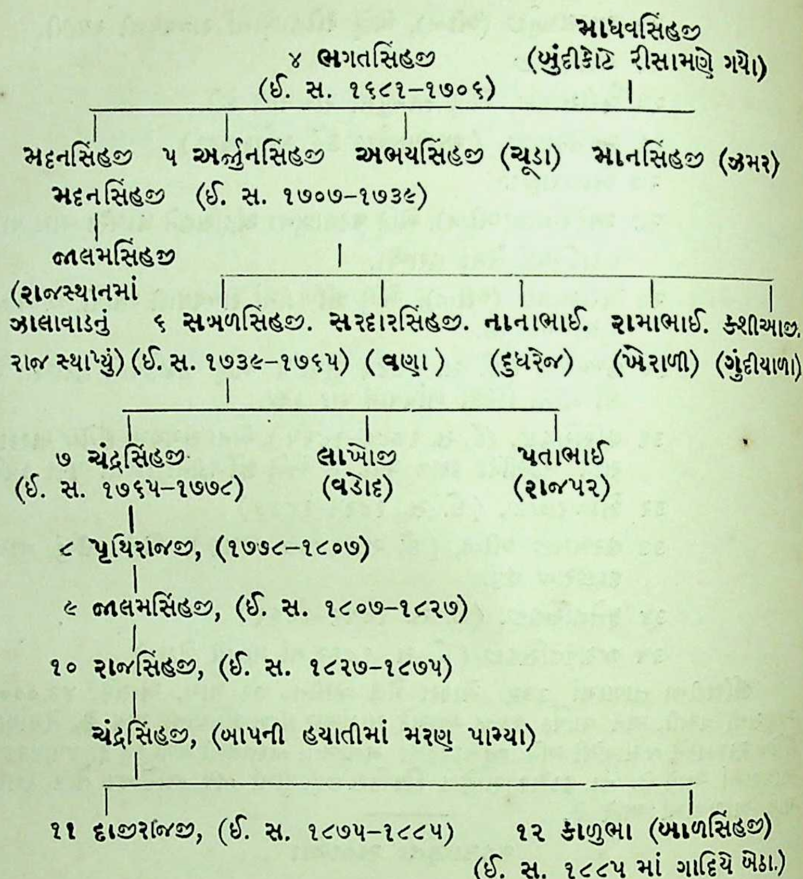

વઢવાણના રાજાઓ

૧૯

(અનુસંધાન પાના ૬૪ માની ૧૫ મી લીટીની પાદનોંધ, હળવદની ૧૫ મી પાદનોંધમાંના ૨૭ મા **ચંદ્રસિંહજીથી** ચાલુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ મું)

વઢવાણના તાબામાં ૨૩૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૧ ગામ, આશરે ૪૩,૦૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે સાડા ત્રણ લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી અંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી, અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી, કુલ રૂ. ૨૮,૬૯૧ આપે છે. ઠાકોર સાહેબ બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

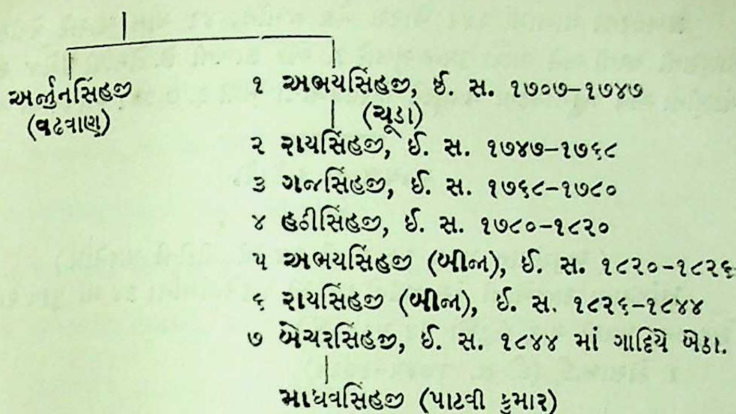
ચૂડાના રાજાઓ

૨૦

(અનુસંધાન પાના ૬૯ માની ૨૪ મી લીટીની પાદનોંધ)

વઢવાણના રાજાની વંશાવળીની ૧૯ મી પાદનોંધમાંના રાજોજીના પુત્ર ભગતસિંહજીના પુત્ર માધવસિંહજીથી ચાલુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૪૨ મું)

ઝાલા માધવસિંહજી (ખુંદી કોટથી પાછા આવ્યા).

ચૂડાના તાબામાં ૭૭ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૩ ગામ, આસરે સાડાતેર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક પેદાશ સુમારે રૂપિયા નેવું હજારની છે. તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારની જમાબંધી અને જૂનાગઢના નવાબની જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૭,૧૪૩ આપે છે.

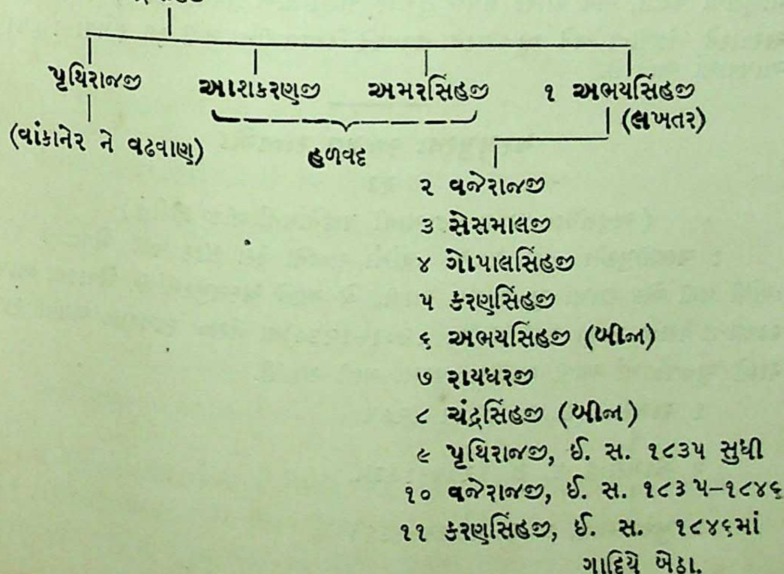

લખતરના ઠાકોરો

૨૧

(અનુસંધાન પાના ૬૮ માની ૧૨ મી લીટીની પાદનોંધ)

હળવદના રાજાઓની વંશાવલિની ૧૫ મી પાદનોંધમાંના ૨૭ મા ચંદ્રસિંહજીથી ચાલુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૭ મું.)

લખતરના તાબામાં ૨૪૨ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૧ ગામ આસરે ત્રેવીસ હજાર માણસની વસ્તી અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે રૂ. એક લાખની છે. તેમાંથી **ઇંગ્રેજ સરકારને** ખંડણીના અને **જૂનાગઢના નવાબને** જોરતલબીના મળી રૂ. ૭,૩૫૧ આપવામાં આવે છે.

સાયલાના ઠાકોરો

૨૨

(અનુસંધાન પાના ૬૯ માની ૨૪ મી લીટીની પાદનોંધ)

ધ્રાંગધ્રાના રાજાઓની વંશાવળીની ૧૬ મી પાદનોંધમાંના ૩૪ મા પુરૂષ **રાજ**રાયસિંહજીના પુત્રથી ચાલુ (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૩૮ મું.)

૧ **સેસાભાઈ**, (ઈ. સ. ૧૭૪૫–૧૭૯૪)
|
૨ **વીકમાનજી**, (ઈ. સ. ૧૭૯૪–૧૮૧૩)
|
૩ **મદારસિંહજી**, (ઈ. સ. ૧૮૧૩–૧૮૩૭)
|
૪ **સેસાભાઈ** (બીજા), ઈ. સ. ૧૮૩૭–૧૮૩૯
|
૫ **કેશરીસિંહજી**, (ઈ. સ. ૧૮૩૯–૧૮૮૨)
|
૬ **વખતસિંહજી**, (ઈ. સ. ૧૮૮૨ માં ગાદિયે બેઠા)
|
૭ **મદારસિંહજી**, (પાટવી કુંવર)

સાયલાના તાબામાં ૨૨૬ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૭ ગામ, આશરે સત્તર હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે પોણો લાખ રૂપિયા થાય છે; તેમાંથી ઇંગ્રેજ **સરકારને** ખંડણીના અને **જૂનાગઢના નવાબને** જોરતલબીના મળી કુલ રૂપિયા ૧૫,૫૧૧ આપવામાં આવે છે.

ધરમપુરના રજપૂત રાજાઓ

૨૩

(અનુસંધાન પાના ૭૮ માની પાદનોંધની બીજી લીટીનું)

૧ **વલભીપુરનો** નાશ થવાથી ત્યાંના રાજાનો વંશ ઇડર પછી **મેવાડમાં** ગયો. ત્યાંથી વળી એક શાખા **ગૂજરાતમાં** આવી, જે આજે **ધરમપુરમાં** છે. **મેવાડના બાપા રાવળના** વંશજ **રાણા રહપ**(ઇ. સ. ૧૨૦૧–૧૨૩૯)ના વંશજ **રામરાજા** અથવા **રામશાહે ગૂજરાતમાં** આવી **અલીરાજપુરમાં** ગાદી સ્થાપી.

૧ **રામરાજા**, ઇ. સ. ૧૨૬૨–૧૨૯૫.
|
૨ **સોમશાહ**, ઇ. સ. ૧૨૯૫–૧૩૩૫.
|
૩ **પુરંદરશાહ**, ઇ. સ. ૧૩૩૫–૧૩૬૦
|

૪ ધરમશાહ, ઇ. સ. ૧૩૬૦-૧૩૯૧.

૫ ગોપુશાહ, ઇ. સ. ૧૩૯૧-૧૪૩૨.

૬ જગતશાહ, ઇ. સ. ૧૩૪૨-૧૪૭૦.

૭ નારાયણશાહ, ઇ. સ. ૧૪૭૦-૧૫૦૦.

૮ ધરમશાહ (બીજા), ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૩૧.

૯ જગતશાહ (બીજા), ઉર્ફે જયદેવ, ઇ. સ. ૧૫૩૧-૧૫૬૬.

૧૦ લક્ષ્મણદેવ, ઇ. સ. ૧૫૬૬-૧૬૦૦.

૧૧ સોમદેવ, ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૩૫.

૧૨ રામદેવ, ઇ. સ. ૧૬૩૫-૧૬૮૦.

૧૩ શેહેદેવજી, ઇ. સ. ૧૬૮૦-૧૭૧૧.

૧૪ રામદેવજી (બીજા), ઇ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૬૪.

૧૫ ધરમદેવજી (ધરમપુરમાં ગાદી સ્થાપી), ઇ. સ. ૧૭૬૪-૧૭૭૪.

૧૬ નારણદેવજી (દત્તક), ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૭૭.

૧૭ સોમદેવજી (દત્તક), ઇ. સ. ૧૭૭૭-૧૭૮૭.

૧૮ રૂપદેવજી, ઇ. સ. ૧૭૮૭-૧૮૦૭.

૧૯ વિજયદેવજી, ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૫૭.

૨૦ રામદેવજી (ત્રીજા), ઇ. સ. ૧૮૫૭-૧૮૬૦.

૨૧ નારાયણ દેવજી (બીજા), ઇ. સ. ૧૮૬૦-

૨૨ મોહનદેવજી — હરિદેવજી — બળદેવજી — પ્રભાતદેવજી

વિજયદેવજી (પાટવીકુમાર) — નૃસિંહદેવજી (કુમાર)

ધરમપુરના તાબામાં ૭૯૪ ચોરસ મૈલ જમીન અને ૨૭૫ ગામ છે. આશરે એક લાખ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે અઢી લાખ રૂપિયા થાય છે. તેમાંથી મરાઠા રાજા દાણની ચોથ લેતા તે બદલ હાલમાં નવહજાર રૂપિયા ઉચક ઇંગ્રેજ

સરકારને આપવામાં આવે છે. આ રાજ્યને ઇંગ્રેજી વલસાડ પરગણાનાં કેટલાંએક ગામોમાંથી ગરાસનો હક્ક મળે છે. મહારાજા બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય ત્યારે નવ તોપ ફોડી માન આપવામાં આવે છે.

ધ્રોળના ઠાકોરોની વંશાવળી.

૨૪

(પાના ૮૮ માં આપેલી છે.)

પાલીતાણાના રાજાઓની વંશાવળી.

૨૫

(પાના ૯૨ મા આપેલી છે.)

લાઠીના ઠાકોરોની વંશાવળી.

૨૬

(પાના ૯૪ માં આપેલી છે.)

કચ્છના જાડેજા

૨૭

(અનુસંધાન પાના ૯૫ માની ૧૧ મી લીટીની પાદનોંધ ૧ લીનો આરંભ)

૨ રાસમાળાના પ્હેલા ભાગની નોંધમાં જાડેજા સંબંધી ટુંકામાં વૃત્તાન્ત આવી જાય છે અને કચ્છના હાલ સુધીના રાજા નીચે મુજબઃ—

૧૧ રાવ શ્રી ખેંગારજી (પ્હેલા), ઇ. સ. ૧૫૧૦–૧૫૮૬.

૧૨ રાવ શ્રી ભારમલ્લજી (પ્હેલા), ઇ. સ. ૧૫૮૬–૧૬૩૨.

૧૩ રાવ શ્રી ભોજરાજજી ૧૬૩૨–૧૬૪૬ — મેઘજી

૧૪ ખેંગારજી (બીજા) ૧૬૪૬–૧૬૫૫ — ૧૫ તમાચીજી, ૧૬૫૫–૧૬૬૬.

૧૬ રાયધણજી પ્હેલા, ૧૬૬૬–૧૬૯૮.

૧૭ પ્રાગમલ્લજી (પ્હેલા), ૧૬૯૮–૧૭૧૬.

૧૮ ગોડમલ્લજી (પ્હેલા), ૧૭૧૬–૧૭૧૯.

૧૯ દેશળજી (પ્હેલા), ૧૭૧૯–૧૭૫૨.

૨૦ લખપતજી, ૧૭૫૨–૧૭૬૧.

૨૧ ગોડજી (બીજા), ૧૭૬૧–૧૭૭૯.

૨૨ **રાયધણજી** (બીજા), ૧૭૭૯-૧૮૧૪.
|
૨૩ **ભારમલ્લજી** (બીજા), ૧૮૧૪-૧૮૧૯.
|
૨૪ **દેશળજી** (બીજા), ૧૮૧૯-૧૮૬૧.
|
૨૫ **પ્રાગમલ્લજી** (બીજા), ૧૮૬૧-૧૮૭૩.
|
૨૬ **ખેંગારજી** (ત્રીજા) કરણજી.
૧૮૭૬ માં ગાદિયે બેઠા.
|
વિજયરાજજી (પાટવી કુમાર) — **ગોડજી** (કુમાર)

કચ્છનું ક્ષેત્રફળ ૧૫,૫૦૦ ચોરસ મૈલ, **તેમાં** જમીન ૬,૫૦૦ મૈલ અને રણ ૯,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. તેનાં ગામ ૯૩૫ છે. વસ્તી આસરે પાંચ લાખ સાડી અઠ્ઠાવન હજાર માણસની છે, અને પેદાશ રૂપિયા ત્રીસ લાખ સુમારે છે. કચ્છના રાજા પ્રથમ **જામ**ના ખિતાબથી ઓળખાતા હતા. ૧૧ મા રાજા **રાવશ્રી ખેંગારજી** પહેલાને **અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ** "**રાવ**" પદવી આપી, ત્યારથી કચ્છના રાજા **રાવ** (**રાઓ**) કહેવાય છે. ૧૭ મા રાજા, **રાવ** શ્રી **પ્રાગમલ્લજી** પહેલાએ **જામનગરનું** રાજ્ય **જામ તમાચીને** પાછું દઈ દીધું ત્યારથી "**મહારાવ**"નું પદ ધારણ કર્યું. ૨૦ મા રાજા, **રાવ** શ્રી **લખપતજીને કાબુલના પાદશાહે** "**મહારાજાધિરાજ**"નો અને **દિલ્હીના પાદશાહે** "**મિરઝા**"નો ઇલ્કાબ આપ્યો. અને ૨૬ મા રાજા શ્રી **ખેંગારજી ત્રીજાને અંગ્રેજ સરકારે** "**સવાઈ બહાદુર**"નો વંશપરંપરાનો ખિતાબ આપ્યો છે. એટલે **કચ્છના મહારાજા** "**મહારાજાધિરાજ મિરઝા મહારાઓ** શ્રી **ખેંગારજી સવાઈબહાદુર**" લખાય છે. એમના અંગને "જી. સી. આઈ. ઈ."નો ખિતાબ છે. રાવ શ્રીને **બ્રિટિશ સરકાર** તરફથી લશ્કરની સલામતી અને સત્તર તોપ ફોડી માન અપાય છે.

રાજકોટના જામની વંશાવળી

૨૮

(અનુસંધાન પાના ૧૦૦ માની ૪ થી લીટીની પાદનોંધ)

૧ **જામનગરથી** ઉતરેલા **રાજકોટ** અને **ગોંડલ** વગેરેમાં ઠાકોરો છે. તેમાંથી **રાજકોટવાળાનો** ફાંટો નીચે **પ્રમાણે** ચાલ્યો:–

જામ રાવળજી (નવાનગર)
|
વીભોજી
|
સતાજી

જસાજી (નવાનગર)

૧ વીભોજી ઇ. સ. ૧૬૦૮-૧૬૩૫ (સરધાર)

૨ મ્હેરામણજી પ્હેલા ઇ. સ. ૧૬૩૫-૧૬૫૦

૩ સાહેબજી, ઇ. સ. ૧૬૫૦-૧૬૭૫

કુંભોજી (ગોંડળ)

૪ બામણીઓજી, ઇ. સ. ૧૬૭૫-૧૬૯૪

૫ મ્હેરામણજી (બીજા), ઇ. સ. ૧૬૯૪-૧૭૨૦

૬ રણમલજી, ઇ. સ. ૧૭૨૦-૧૭૪૬ (રાજકોટ)

૭ લાખોજી, ઇ. સ. ૧૭૪૬-૧૭૯૬

૮ મ્હેરામણજી (ત્રીજા), એ સારા કવિ હતા અને પ્રવીણસાગર નામનો ગ્રન્થ બનાવ્યો.

૯ રમણમલજી (બીજા), ઇ. સ. ૧૭૯૬-૧૮૨૫

૧૦ સૂરાજી, ઇ. સ. ૧૮૨૫-૧૮૪૪

૧૧ મ્હેરામણજી (ચોથા), ઇ. સ. ૧૮૪૪-૧૮૬૨

૧૨ બાવાજીરાજ, ઇ. સ. ૧૮૬૨-

૧૩ લાખાજી, ઇ. સ. ૧૮૯ માં ગાદિયે બેઠા.

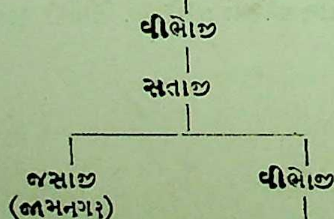
રાજકોટના તાબામાં ૨૬૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, ૬૦ ગામ, આશરે ચાળીશ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે એક લાખ પંચાશી હજાર રૂપિયાની છે. તેમાથી ઈંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૨૧,૩૨૧ આપવામાં આવે છે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

ગોંડળના ઠાકોરોની વંશાવળી.

૨૯

જામના ભાયાત ગોંડળવાળા ઠાકોરોની વંશાવળી નીચે પ્રમાણેઃ—

જામ રાવળજી (જામનગર)

વીભોજી

સતાજી

જસાજી (જામનગર)

વીભોજી

મહેરામણજી

- સાહેબજી (રાજકોટ)
- ૧ કુંભોજી (ગોંડળ)
  - ૨ સગરામજી
    - ૩ હાલોજી
      - ૪ કુંભોજી (બીજા)
        - સગરામજી
          - ૫ મૂળુજી
            - ૬ હાલોજી (બીજા)
            - ૭ દાજીભાઈ
          - ૮ દેવાજી, ઇ. સ. ૧૮૦૦-૧૮૧૨
            - ૯ નાથોજી ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૮૧૪
            - ૧૦ કાહાનોજી ઇ. સ. ૧૮૧૪-૧૮૨૧
            - ૧૧ ચંદ્રસિંહ ઇ. સ. ૧૮૨૧-૧૮૪૧
            - ૧૨ ભાણોભાઈ ઇ. સ. ૧૮૪૧-૧૮૫૧
              - ૧૩ સગરામજી (બીજા) ઇ. સ. ૧૮૫૧-૧૮૭૦
                - ૧૪ ભગવતસિંહજી ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં ગાદિયે બેઠા.
  - સાંગોજી (કોટડા સાંગાણી)

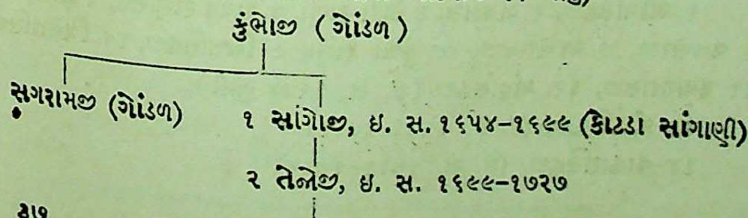
ગોંડળના તાબામાં ૬૯૯ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૭૯ ગામ, આશરે એક લાખ છત્રીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ રૂપિયા સાડા બાર લાખ સુમારની છે, તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધી અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી રૂ. ૧,૧૦,૭૨૧ આપવામાં આવે છે. ઠાકોર સાહેબને નવ તોપનું માન છે. ગોંડળથી કોટડા સાંગાણીના ઠાકોર ઉતરયા છે.

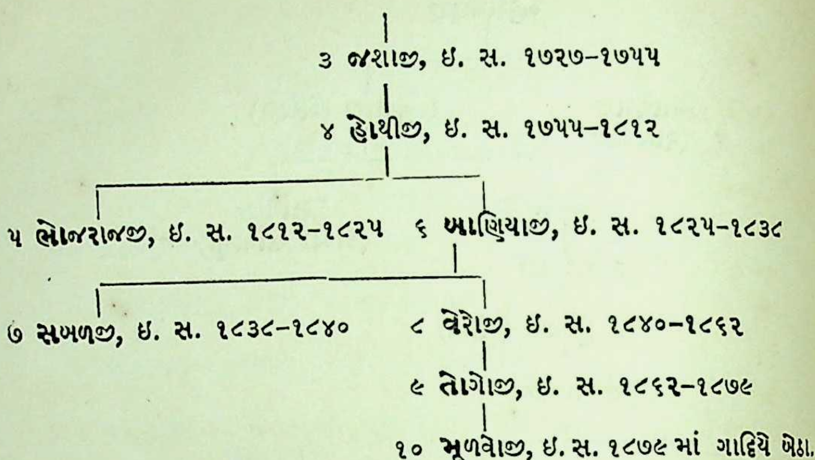

કોટડા સાંગાણીના ઠાકોરોની વંશાવળી

૩૦

(અનુસંધાન પાના ૧૦૦ મીની પાદનોંધ ૨૬ મીનું)

કોટડા સાંગાણીના તાબામાં ૩૭ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૮ ગામ, આસરે ૮૬૦૦ માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ પોણો લાખ રૂપિયા સુમારે છે, તેમાંથી ઇંગ્રેજ સરકારને જમાબંધીના અને જૂનાગઢના નવાબને જોરતલબીના મળી કુલ રૂ. ૧૧,૬૧૬ આપવામાં આવે છે.

લુણાવાડાના રાજપૂત રાજાઓ

૩૧

(અનુસંધાન પાના ૧૧૭ માની લીટીની પાદનોંધ)

૧ ભાટ લોકોના કહેવા પ્રમાણે અણહિલવાડ પાટણના રાજા મૂળરાજ સોલંકીનો વંશજ ધવળદેવ નામનો સોલંકી ઇ. સ. ૧૧૦૪ માં ધોળકે અને ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૧૩૪ માં કાલરીગઢ (એ ગામ ચુંવાળમાં છે) ગયો. ધવળદેવનો પરપૌત્ર વીરભદ્ર કાલરી છોડી વીરપુર (એ ગામ હાલ વાડાસિનોરના રાજ્યમાં છે) ગામે આવ્યો. વીરપુરમાં વીરો બારૈયો નામનો ઠાકોર હતો, તેને મારી ઇ. સ. ૧૨૨૫ માં તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની પછી વીરપુરની ગાદિયે ફીકોજી, માનસિંહ, માહાવસિંહ, ગમસિંહ, પૃથીપાળસિંહ, વિક્રમસિંહ અને વિઠ્ઠલસિંહ, એ પ્રમાણે રાજા થયા. છેલ્લા વિઠ્ઠલસિંહે વીરપુરમાંથી ગાદી ઉઠાવીને લુણાવાડાની નજીકમાં મહી નદીના કિનારા પાસે ડીલ્લા ગામમાં સ્થાપી; તેમના વંશજ ભીમસિંહજીએ ઇ. સ. ૧૪૩૪ માં ડીલ્લામાંથી ગાદી ઉઠાવીને લુણાવાડામાં સ્થાપી.

૧ ભીમસિંહજી, ૨ ગંગદાસ, ૩ ઉદ્દો રાણો, ૪ રાઘવ રાણસિંહ, ૫ માલો રાણો, ૬ વનવીરજી, ૭ અખેરાજજી, ૮ કુંભો રાણો, ૯ જિતસિંહજી, ૧૦ ત્રિલોકસિંહજી, ૧૧ દયાળદાસજી, ૧૨ ચંદ્રસિંહજી (ઇ. સ. ૧૬૭૪ સુધી).

૧૩ વીરસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૬૭૪-૧૭૧૧).

૧૪ નાહારસિંહજી, (ઇ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૩૫)

|

કુમાર જિતસિંહજી

૧૫ વખતસિંહજી, (૧૭૩૫-૧૭૫૭)
૧૬ દીપસિંહજી, (૧૭૫૭-૧૭૮૨)
૧૭ દુરજનસાલજી, (૧૭૮૨-૧૭૮૬)
૧૮ પ્રતાપસિંહજી, (૧૭૮૬-
૧૯ ફત્તેહસિંહજી, (-૧૮૪૯)
૨૦ દલપતસિંહજી (દત્તક), (૧૮૪૯-૧૮૫૧)
૨૧ દલેલસિંહજી (દત્તક), (૧૮૫૧-૧૮૬૭)
૨૨ વખતસિંહજી (દત્તક), (૧૮૬૭ માં ગાદિયે બેઠા)

લુણાવાડાના તાબામાં ૩૮૮ ચોરસ મૈલ જમીન, ૩૫૦ ગામ, સુમારે પોણો લાખ માણસની વસ્તી છે, અને વાર્ષિક ઉપજ આશરે એક લાખ ચાળીશ હજાર રૂપિયાની છે. તેમાંથી ઈંગ્રેજ સરકારને રૂ. ૧૨,૦૦૧ અને ગાયકવાડ સરકારને રૂ. ૬૦૦૦ ખંડણી બદલ આપવામાં આવે છે. આ રાજ્યને રૂ. ૮૪૦ ગોધરા પરગણામાંથી અને રૂ. ૧૨૭ મહીકાંઠા ઇલાકાના સાઠંબા તાલુકામાંથી મળે છે. આ રાજ્ય રેવાકાંઠા ઇલાકાનું બીજા વર્ગનું છે. મહારાજાને નવ તોપનું માન મળે છે.

દાંતાના રાણાઓની વંશાવલિ

૩૨

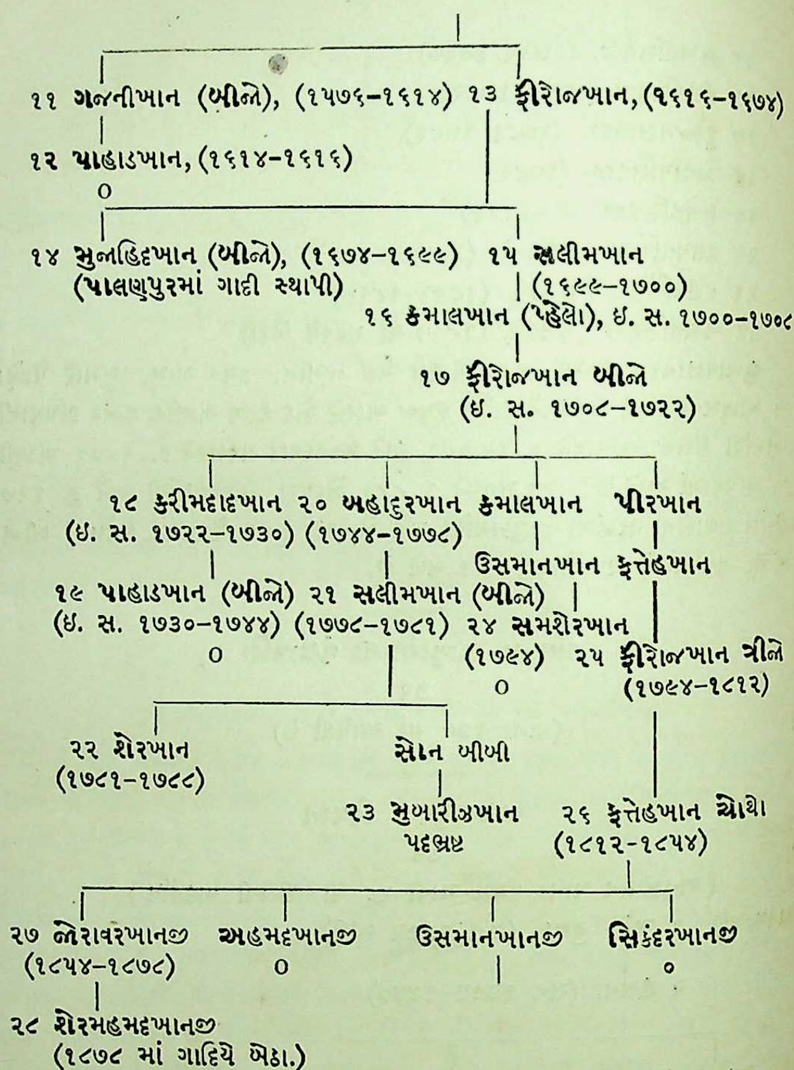
(પાના ૧૩૯ માં આપેલી છે)

પાલણપુરના દિવાન

૩૩

(અનુસંધાન પાના ૧૫૫ માની ૨૮ મી લીટીની પાદનોંધ)

(સોનગઢમાં) ૧ મલેક યુસફ, (સન ૧૩૯૫ સુધી).
૨ હસન, (સન ૧૩૯૫-૧૪૪૦)
૩ સાલાર, (૧૪૪૦-૧૪૬૧) ૪ ઉસમાન પ્હેલો, (૧૪૬૧-૧૪૮૩) હેમતખાન
૫ બુધન, (૧૪૮૩-૧૫૦૫)
૬ મુજાહિદખાન, (૧૫૦૫-૧૫૦૯) ૭ અલીશેર, (૧૫૦૯-૧૫૨૫)
૮ સિકંદરખાન, (૧૫૨૫-૧૫૪૮)
૯ ગજનીખાન, (૧૫૪૮-૧૫૫૦) ૧૦ ખાનજી, (૧૫૫૦-૧૫૭૬)

પાલણપુર તાબે ૩,૧૫૦ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૫૨ ગામ, સુમારે બે લાખ ચોત્રીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક ઉપજ સુમારે ચાર લાખ રૂપિયાની છે. તેમાંથી રૂ. ૫૦,૦૦૧) ગાયકવાડ સરકારને ખંડણીના આપવામાં આવે છે; અને દાંતાના રાણા પાસેથી રૂ. ૫૦૦) લે છે. સર શેરમહમદખાનજીને કે. સી. આઈ. ઇ.નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો છે. અને ૧૧ તોપનું માન મળે છે.

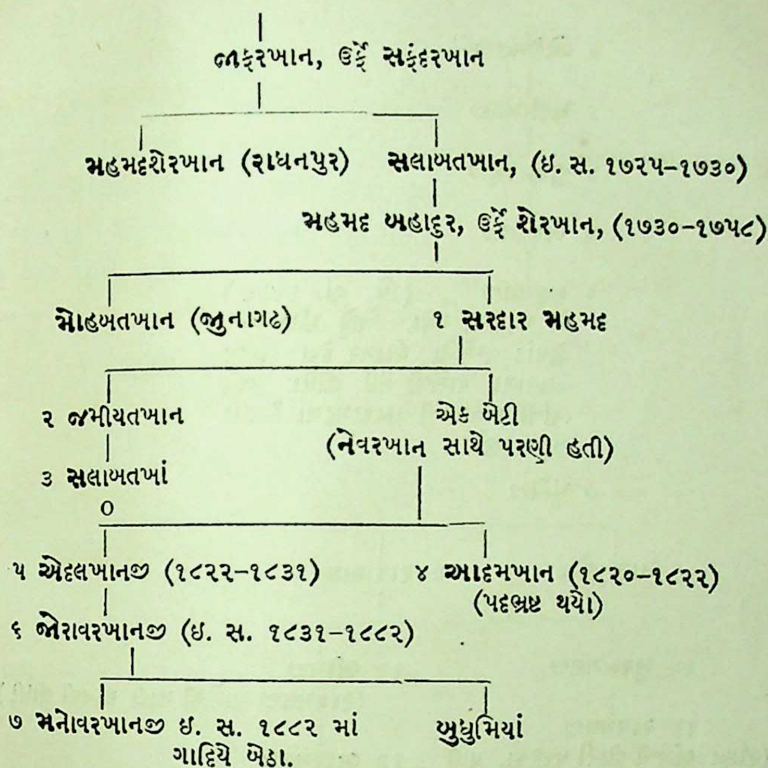

વાડાસિનોરના નવાબો

૩૪

(અનુસંધાન પાના ૧૬૩ માની ૨૩ મી લીટીની પાદનોંધ)

બહાદુરખાન બાબી

વાડાસિનોરના તાબામાં ૧૮૯ ચોરસ મૈલ જમીન, ૧૧૮ ગામ, આસરે છેંતાલીસ હજાર માણસની વસ્તી, અને વાર્ષિક પેદાશ સુમારે રૂપિયા એંશી હજારની થાય છે, તેમાંથી રૂ. ૧૧,૦૮૦ ઈંગ્રેજ **સરકારને**, અને રૂ. ૩૬૦૦ **ગાયકવાડ સરકારને** ખંડણી બદલ આપવામાં આવે છે અને રૂ. ૫૬૧ **સાઠંબાના** ઠાકોર તરફથી **વાડાસિનોરને** મળે છે. **નવાબ** સાહેબને નવ તોપનું માન છે.

ઈડરના રાજાઓની વંશાવળી

૩૫

(અનુસંધાન પાના ૧૯૮ માની પાદનોંધનું પરિશિષ્ટ)

ઈડરમાં કોણે ક્યાંથી આવીને રાજ્ય કર્યું તે સમજવા વિસ્તારપૂર્વક વંશાવળી નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:—

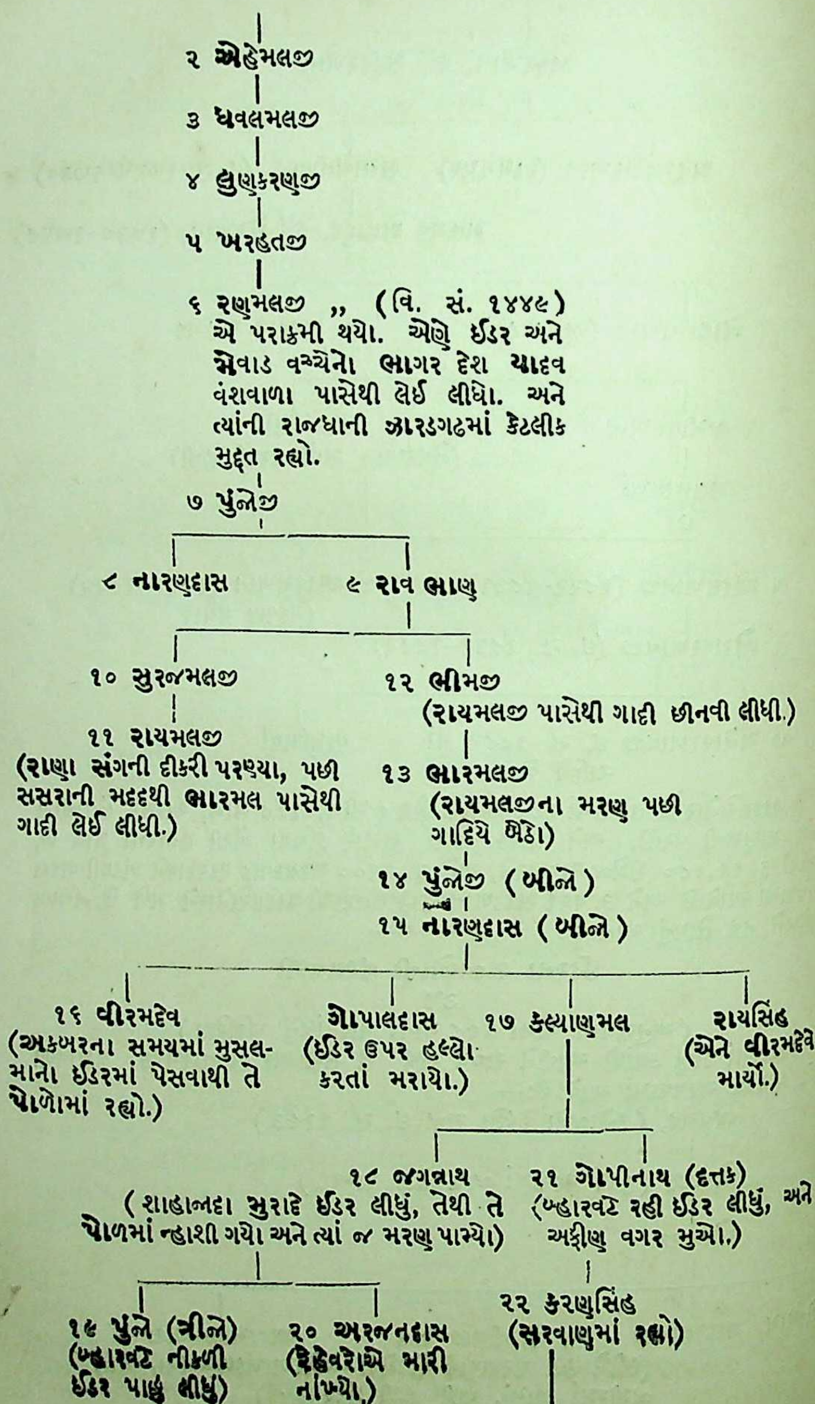
જયચંદ, (કનોજનો છેલ્લો રાજા ઇ. સ. ૧૧૯૩)

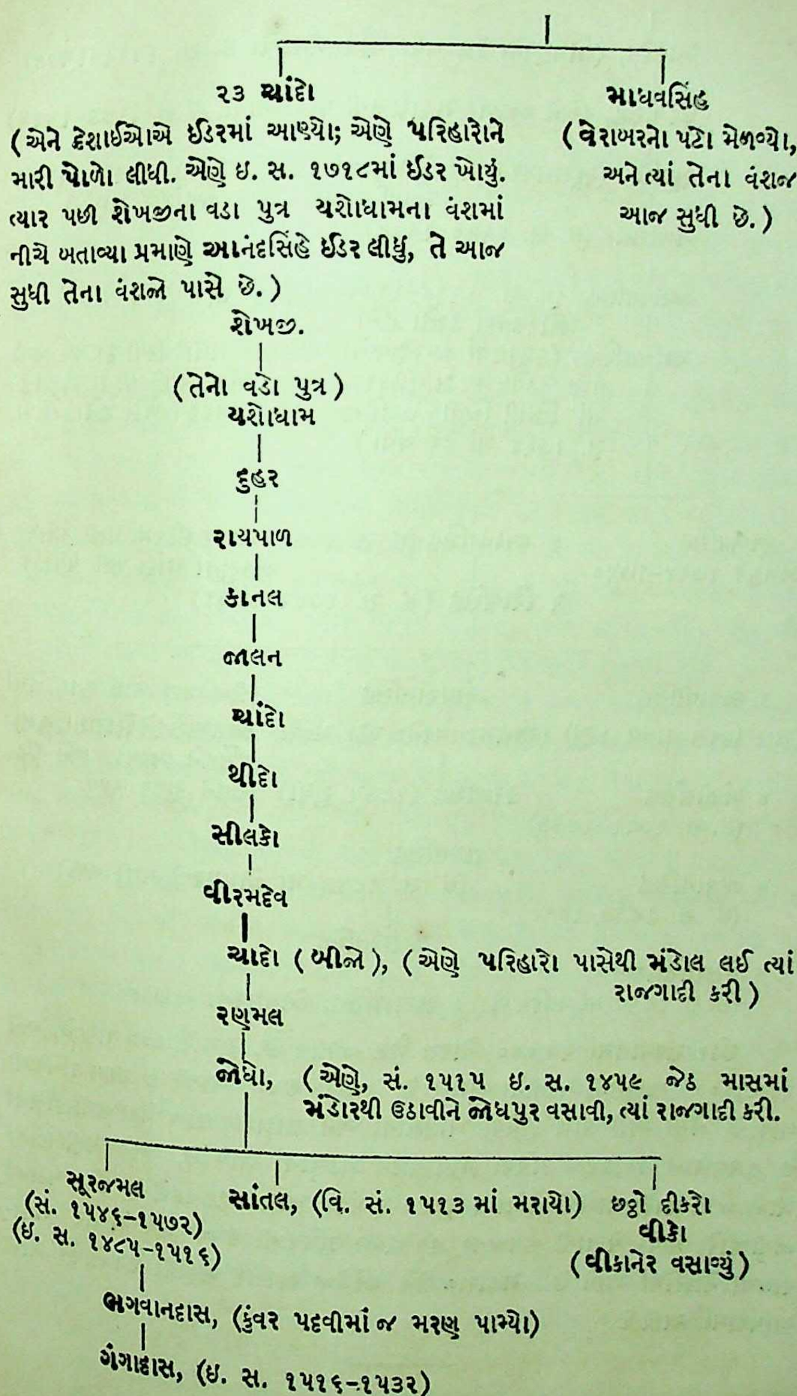
શેખજી, (કુંવર પદવીમાં જ દેવલોક પામ્યા.)

સિયોજી

યશોધામ, આસ્તાનજી — ૧ **સોનીગજી રાવ** — **અજમાલ-અજી**

(ભીમે કડી પરગણાનું સોમેવા—ઓખામંડળ—(શા. મા.) જાગીરમાં આપ્યું, પછી ૪ થી ઈડર જિત્યું)

૨ એહેમલજી
૩ ધવલમલજી
૪ લુણકરણજી
૫ ખરહતજી
૬ રણમલજી ,, (વિ. સં. ૧૪૪૯)
એ પરાક્રમી થયો. એણે ઈડર અને
મેવાડ વચ્ચેનો ભાગર દેશ યાદવ
વંશવાળા પાસેથી લેઈ લીધો. અને
ત્યાંની રાજધાની ઝારડગઢમાં કેટલીક
મુદ્દત રહ્યો.
૭ પુંજોજી
૮ નારણદાસ
૯ રાવ ભાણ
૧૦ સુરજમલજી
૧૧ રાયમલજી
(રાણા સંગની દીકરી પરણ્યા, પછી
સસરાની મદદથી ભારમલ પાસેથી
ગાદી લેઈ લીધી.)
૧૨ ભીમજી
(રાયમલજી પાસેથી ગાદી છીનવી લીધી.)
૧૩ ભારમલજી
(રાયમલજીના મરણ પછી
ગાદિયે બેઠા)
૧૪ પુંજોજી (બીજો)
૧૫ નારણદાસ (બીજો)
૧૬ વીરમદેવ
(અકબરના સમયમાં મુસલ-
માનો ઈડરમાં પેસવાથી તે
પોળોમાં રહ્યો.)
ગોપાલદાસ
(ઈડર ઉપર હલ્લો
કરતાં મરાયો.)
૧૭ કલ્યાણમલ
રાયસિંહ
(એને વીરમદેવે
માર્યો.)
૧૮ જગન્નાથ
(શાહાજાદા મુરાદે ઈડર લીધું, તેથી તે
પોળમાં ન્હાશી ગયો અને ત્યાં જ મરણ પામ્યો)
૨૧ ગોપીનાથ (દત્તક)
(બ્હારવટે રહી ઈડર લીધું, અને
અફીણ વગર મુઓ.)
૧૯ પુંજો (ત્રીજો)
(બ્હારવટે નીકળી
ઈડર પાછું લીધું)
૨૦ અરજનદાસ
(દેહેવરોએ મારી
નાખ્યો.)
૨૨ કરણસિંહ
(સરવાણમાં રહ્યો)

૨૩ ચાંદો
(એને દેશાઈઓએ ઈડરમાં આણ્યો; એણે પરિહારોને મારી પોળો લીધી. એણે ઇ. સ. ૧૭૧૮માં ઈડર ખોયું. ત્યાર પછી શેખજીના વડા પુત્ર યશોધામના વંશમાં નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે આનંદસિંહે ઈડર લીધું, તે આજ સુધી તેના વંશજો પાસે છે.)

માધવસિંહ
(વેરાબરનો પટો મેળવ્યો, અને ત્યાં તેના વંશજ આજ સુધી છે.)

શેખજી.
|
(તેનો વડો પુત્ર)
યશોધામ
|
દુહર
|
રાયપાળ
|
કાનલ
|
જાલન
|
ચાંદો
|
થીદો
|
સીલકો
|
વીરમદેવ
|
ચાદો (બીજો), (એણે પરિહારો પાસેથી મંડોલ લઈ ત્યાં રાજગાદી કરી)
|
રણમલ
|
જોધો, (એણે, સં. ૧૫૧૫ ઇ. સ. ૧૪૫૯ જેઠ માસમાં મંડોરથી ઉઠાવીને જોધપુર વસાવી, ત્યાં રાજગાદી કરી.

સૂરજમલ
(સં. ૧૫૪૬-૧૫૭૨)
(ઇ. સ. ૧૪૯૫-૧૫૧૬)

સાંતલ, (વિ. સં. ૧૫૧૩ માં મરાયો)

છઠ્ઠો દીકરો
વીકો
(વીકાનેર વસાવ્યું)

(સૂરજમલ)
|
ભગવાનદાસ, (કુંવર પદવીમાં જ મરણ પામ્યો)
|
ગંગાદાસ, (ઇ. સ. ૧૫૧૬-૧૫૩૨)

માલદેવ, (જોધપુરનો કોટ તથા મ્હેલ બંધાવ્યો ઇ. સ. ૧૫૩૨–૧૫૭૩)

ઉદયસિંહ, (એને અકબરે મહારાજાની પદવી આપી. ઇ. સ. ૧૫૭૩–૧૫૯૫)

સૂરસિંહ (સૂરસાગર તળાવ જોધપુરમાં બંધાવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૯૫–૧૬૨૦ સવાઈ રાજાની પદવી જહાંગીરે આપી.)

ગજસિંહ, (ઇ. સ. ૧૬૨૦–૧૬૩૮)

જસવંતસિંહ, (ઇ. સ. ૧૬૩૮–૧૬૭૯ કાબુલનો સૂબો થયો, એનાથી ઔરંગજેબ ડરતો હતો)

અજિતસિંહ, (કાબુલમાં જન્મ્યો હતો. ઔરંગજેબના વૈરથી ૨૧ વર્ષ વનવાસ વેઠયો; ઇ. સ. ૧૭૦૧ માં ગાદિયે બેઠો. એણે ઇ. સ. ૧૭૧૧ માં દિલ્હી જિતી ૭ દિવસ ત્યાંની ગાદિયે બેઠો હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં દેવ થયો.)

અભયસિંહ જોધપુર ૧૭૨૪–૧૭૫૦

૧ આનંદસિંહ (ઇ. સ. ૧૭૩૧–૧૭૪૨ ઈડરમાં ગાદી સ્થાપી, અંકસુના ચાંદા પછી થયો.)

૨ શિવસિંહ (ઇ. સ. ૧૭૪૨–૧૭૯૧)

૩ ભવાનીસિંહ (બાર દિવસ રાજ્ય કર્યું)

૪ ગંભીરસિંહ (ઇ. સ. ૧૭૯૧–૧૮૩૩)

૫ જવાનસિંહ (ઇ. સ. ૧૮૩૩–૧૮૬૮)

૬ કેસરીસિંહજી (ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં ગાદિયે બેઠા.)

સંગ્રામસિંહ (અહમદનગરનો પટો મળ્યો)

કરણસિંહ (૧૮૩૫ સુધી)

તખ્તસિંહ (ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં જોધપુરની ગાદી મળી)

જશવંતસિંહ

સરદારસિંહ, જોધપુરના મહારાજા.

બીજા ત્રણ ભાઈ હતા, તેમાં જાલમસિંહને મોડાસા, હમીરસિંહને બાયડ, અને ઇંદ્રસિંહને સુવર મળ્યું.

ઈડર સંસ્થાનમાં ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, સુમારે ૯૦૦ ગામ છે, અને ૨,૫૮,૦૦૦ માણસની વસ્તીનો સુમાર છે. વાર્ષિક ઉપજ આશરે છ લાખ રૂપિયાની થાય છે. તેમાં અઢી લાખ રૂપિયા ખાલસાના અને સાડાત્રણ લાખ પેટા જાગીરદારોના છે. મહારાજા ૩૦,૩૪૦ રૂપિયા ગાયકવાડને ખંડણીના આપે છે, અને મહીકાંઠાના બીજા જમીનદારો પાસેથી તેઓ ૧૯,૧૪૦ રૂપિયા ખીચડી હક્કના લે છે. ઈડર પટાના જાગીરદારો પ્રત્યેક પોતાની ઉપજના દર હજાર રૂપિયાની ઉપજે ત્રણ અશ્વાર મહારાજની નોકરીમાં આપે છે. મહારાજશ્રીને અંગ્રેજ સરકાર ભણીથી ૧૫ તોપનું માન આપવામાં આવે છે.

જસમા ઓડણનો રાસડો

૩૬

[પ્રસ્તુત રાસડાનું એક નાનું અને અપૂર્ણ સંસ્કરણ 'રાસમાળા' ભાગ ૧ લાના પાના ૧૫૦–૫૨ની પાદનોંધમાં આપેલું છે, તેની લીટીઓ–તુકો ૩૩ છે, ત્યારે આ નવીન સંસ્કરણ, જે રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે અનેક સંસ્કરણો ઉપરથી સંશોધી આનુપૂર્વી સાથે ઉપજાવી કાઢેલું છે, તે ૧૬૮ લીટીઓનું છે. વાસ્તવિક રીતે દંતકથા પ્રમાણે સિદ્ધરાજ સોલંકીના સમયમાં પ્રસ્તુત રાસડામાં નોંધેલો પ્રસંગ બન્યો હોવો જોઇએ અને સામાન્ય રીતે બનતું આવ્યું છે તેમ તત્કાલ કે કંઇક તેના નિકટવર્તી સમયે તે રચાયો પણ હોવો જોઇએ. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે મૂળ સ્વરૂપમાં મળી નથી શકયો, એટલે તે સમયની ભાષા અને વિચારદર્શનનું પ્રતિબિંબ પણ આપણને મળવું દુર્ઘટ બન્યું છે. તેમ તેનાં વિવિધ સંસ્કરણો પણ મોટે ભાગે કંઠસ્થ હોઇને પૂર્ણ દશામાં મળી ન શકવાથી તેમ તેનો પ્રતિબિંબિત સમય પણ જાણી નહીં શકાયાથી કીયે કીયે કાળે, કેટકેટલી અવધિએ તેમાં વધારો–ઘટાડો થતો ગયો તે પણ તારવી શકાતું નથી. અને એ સહજ છે તેમ કાલપ્રવાહ વધતાં રાસડાનું પૂર વધતું જ જાય અને હરેક સંસ્કરણ કંઈક ને કંઇક, અલબત્ત કદાચ અચેત રીતે તો કદાચ સચેત રીતે પણ વધે. આ કારણે રાસડો પ્રામાણિક મૂળ સ્વરૂપમાં સંશોધી પ્રકટ કરી શકાયો નથી.

સ્વ. સા. દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામની આતુર ઇચ્છા બને ત્યાં સુધી જૂની ભાષામાં અને જૂના કાળમાં પ્રતિબિંબિત થયલો જસમાનો રાસડો મેળવી પરિશિષ્ટમાં પ્રકટ કરવાની હતી અને તેમણે તે માટે સબળ મથન પણ કર્યું હતું, તેના કેટલાંક સંસ્કરણો પણ મેળવવા તજવીજ કરી હતી. પણ તેઓ આ આવૃત્તિ પ્રકટ થાય તે અગાઉ સ્વર્ગસ્થ થયા, અને તેમણે મેળવેલાં સંસ્કરણો અસ્તવ્યસ્ત અને અપ્રાપ્ય થયાં, એટલે તેને અભાવે રા. રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે સંશોધેલું સંસ્કરણ જો કે ખંડિત છે, છતાં સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ હોવાથી તેને અહીં આપેલું છે. પ્રાચીન કંઠસ્થ ગુર્જર સાહિત્યના સંશોધકોએ આટલેથી વિરામ ન પામતાં પ્રસ્તુત રાસડાનું પ્રાચીનતર સંસ્કરણ અવશ્યે મેળવી પ્રકટ કરવું ઘટે છે.

પ્રસ્તુત રાસડાનો પ્રસંગ રાસમાળા ભાગ ૧ લામાં પાનાં ૧૫૦–૧૫૨ માં વાર્તારૂપે વર્ણવેલો છે. અહીં નોંધવાજોગ બાબત એ છે કે વાર્તામાં માળવેથી ઓડોને પાટણમાં સહસ્રલિંગ તળાવ ખોદવાને બોલાવી આણવાનું જણાવેલું છે. પણ આ રાસડાના એકકેય સંસ્કરણમાં માળવાનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ રા. મજમુદારના સંસ્કરણમાં આરંભમાં વાગડમાંથી (લીટી ૨૧ મી) તેમને બોલાવ્યાનો, 'મઉ ચાલી રે મેવાડ' (લીટી ૭૫ મી) એથી મારવાડથી આવ્યાનો અને "જસમા તારો સોરઠ પડ્યો મેહેલ" (લીટી ૧૪૨) તેમ "ભલો મારો સોરઠ દેશ"(લીટી. ૧૪૪)થી તે સોરઠમાંથી આવ્યાનું સુચવાયું છે, જ્યારે રાસમાળા ભાગ ૧ લાની પાદનોંધમાં આપેલા સંસ્કરણમાં માળવા, મારવાડ, વાગડ, કે સોરઠનો પણ ઉલ્લેખ નથી.

સામાન્ય રીતે ઓડ લોક માટી ખોદવાના અને તે ગધેડાં ભરી લેઈ જવાના કામ

માટે વિખ્યાત છે અને તે **વાગડ** અને **મારવાડ**ના હોવાનું લેખાય છે. જો કે **આણંદ** તાલુકાના **ઓડ** અને ઉમરેઠ ગામોમાં કૂવા ઘણા ઊંડા હોવાથી પ્રચલિત કહેવત છે કે "**ઓડ** ઉમરેઠના ઊંડા કૂવા, દીકરી દીધી તેના બાપ શેં ન મૂવા?" પણ તેને અને **ઓડ** લોકોના મૂળ સાથે સંબંધ હોવાનું સમજાતું નથી. **ઓડ** લોક ઊંડાં ખોદણકામમાં પાવરધા ગણાતા હોવાથી **સિદ્ધરાજે** તેમને **વાગડ–મારવાડ**થી બોલાવેલા હોવા સંભવે છે. **વાગડ** એ કચ્છના રણની સરહદનો અને રાધનપુર આગળનો ભાગ છે, તે **માર**-વાડની પણ લગોલગ જ છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે **સોરઠ**થી તેમને કેમ બોલાવ્યા? અનુમાન થાય છે તેમ રાસડાના કોઈ એક **સોરઠ**પ્રિય સંસ્કર્તાએ **પાટણ**થી **સોરઠ**ની વિશિષ્ટતા ફેર બતાવવા કદાચ એટલું ઉમેરણ કરી દીધું હોય.

વળી બીજી વાત નોંધવાજોગ એ છે કે **વાગડ**થી **માંડવગઢ** નહીં જવાનું **જસમા**ને તેનાં સગાં કહે છે; **પાટણ** વિષે કાંઈ કહેતાં નથી, જો કે રાજા જેસંગ–જયસિંહનો સાથે સાથે ઉલ્લેખ છે. **માંડવગઢ (મંડુ) માળવા**માં છે, અને **સિદ્ધરાજ માળવા** ઉપર હુમલ્લા લેઈ જવા ગયો હતો, એટલે કદાચ તેણે **માળવ**થી **ઓડો**ને **વાગડ–મારવાડ**થી **પાટણ** આવવા કહાવેલું હોય, તો તે સંગત થાય છે. આપેલી વાર્તામાં **ઓડ** લોક **મોઢેરા** તરફ નાઠા હોવાનું અને તે રસ્તે જતાં તેમને **સિદ્ધરાજે** મરાવેલા હોવાનું જણાવેલું છે. આથી **મોઢેરા**નો ઉલ્લેખ **વાગડ** ગામથી **ઓડો**ને બોલાવ્યા હોવાનું સૂચવે છે, કારણ સ્વાભાવિક રીતે બીનેલા લોક સ્વભૂમિ તરફ જ સંરક્ષણ અર્થે દોડે.

આવા રાસડાથી તે તે કાળના લોકોની રહેણીકરણી, પહેરવેશ આદિનો ખ્યાલ સારી રીતે આવી શકે છે. દાખલા તરીકે પ્રસ્તુત રાસડાની ૭૯ થી ૧૦૫ મી સુધીની પંક્તિના સંવાદથી **ઓડ** લોકોનું ખાણું, પીણું, સોણું, ઢોરઢાંખરનું રખેવાળું અને પહેરવેશ વગેરે કેવાં હતાં તે સમજાય છે. આ દૃષ્ટિએ જો પવાડા અને રાસડાઓ વિચારાય તો તેમાંથી ઘણુંક જાણવાજોગ સાધન મળી શકે. કંઠસ્થ સાહિત્યનું આ એક અણમોલું અંગ છે અને ઇતિહાસના–સામાજિક પ્રાદેશિક તેમ રાજકીય ઇતિહાસના ખૂટતા તૂટતા અંકોડાઓથી મળી રહે છે. **અં. બુ. જાની**]

સંપાદક અને સંશોધક: **રા. મંજુલાલ મજમુદાર,** બી. એ. એલ એલ. બી.

આ રાસડાની એક્કેય હસ્તલિખિત પ્રત મળી શકી નથી. બહુધા કંઠસ્થ સ્વરૂપ-માં જ તે મળી આવ્યો છે. એટલે એક અખંડિત સ્વરૂપમાં તે ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે. રાસડામાં લીટીઓનો ક્રમ પણ ભિન્ન ભિન્ન મળી આવ્યો હતો.

સંશોધન કરેલા રાસડામાંનો કેટલોક ભાગ **રાસમાળા**ના **પ્રથમ ભાગ**માં (તૃતીય આવૃત્તિમાં) **સિદ્ધરાજ**ના ઇતિહાસમાં (પાના ૧૫૧–૨) પાદનોંધમાં આપેલા ભાગ સાથે મળતો આવતો હતો. એ પ્રસિદ્ધ ખંડ સિવાય બીજો એક ખંડ, '**શારદા**' માસિકના પ્રથમ વર્ષના એક અંકમાં પ્રકટ થયો હતો. આ બે મુદ્રિત ખંડો ઉપરાંત કેટલાંક વર્ષોથી તપાસ કરતાં મ્હને ત્રણ ઠેકાણેથી આ રાસડાનાં versions–જુદાં જુદાં સંસ્કરણો મળ્યાં હતાં.

મ્હારા મામા રા. રા. **અમૃતલાલ** જતનલાલ **દેસાઇ** બી. એજી. **ઘોઘા**માં મહાલ-કરી હતા ત્યારે ત્હેમણે એક ચારણ પાસેથી ઉતરાવીને મ્હને **જસમા**નો એક રાસડો

લખી મોકલ્યો હતો, પણ તે વખતે મ્હારી સંશોધનની દૃષ્ટિ નહોતી. એટલે માત્ર રાસડાથી સંતોષ માન્યો અને તેને ઉતરાવનાર ચારણનાં નામઠામ મેળવવાની માથાકૂટ કરી નહોતી.

તે જ પ્રમાણે મ્હારા મિત્ર, રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઇ, એમ. એ. વિજાપુરમાં વહીવટદાર હતા ત્યારે મ્હને કેટલુંક કંઠસ્થ સાહિત્ય ત્હેમણે ભાટચારણો પાસેથી મેળવી આપ્યું હતું. તેમાંથી 'તાપીદાસકૃત અભિમન્યુ આખ્યાન'ની મ્હારી સંશોધિત આવૃત્તિમાં અભિમન્યુ સંબંધી લોકસાહિત્ય મ્હેં દાખલ કરેલું છે; ત્હેમાંનો એક કકડો ત્હેમણે મેળવી આપ્યો હતો. તે જ ભાઈએ જસમાનો એક રાસડો પણ મ્હને મેળવી આપ્યો હતો.

લૂણાવાડાના ઇતિહાસશોધરસિક મહેતાજી છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે મ્હને જસમાનો એક રાસડો આપ્યો હતો. તેમણે પણ કોઇ ડોશી પાસે સાંભળીને તે ઉતારી લીધો હતો. તે ભાગ 'પ્રાચીન કાવ્યસુધા'ના એક ભાગમાં દાખલ કરવાનો ત્હેમનો વિચાર હતો; પણ તે હજી પ્રકટ થઈ શક્યો નથી.

આ પ્રમાણે બે મુદ્રિત ખંડ તથા ત્રણ કંઠસ્થ સાહિત્ય તરીકે જળવાઈ રહેલા આ રાસડાના અવશેષો ઉપરથી આ સળંગ રાસડો ઉપજાવી કાઢવો પડ્યો છે. જે જે ક્રમમાં ઉપલા રાસડાના ખંડો મ્હને પ્રાપ્ત થયા તે બધાને અર્થસંગતિ પ્રમાણે સંશોધીને, પુનરૂક્તિઓ ટાળી કાઢી, એક અખંડ સ્વરૂપમાં આ રાસડો ગોઠવવાની છૂટ લીધી છે. જ્યાં અર્થ તૂટતો લાગ્યો ત્યાં '+ +' આ ચિહ્ન મૂક્યાં છે. અંત ભાગ પણ ખંડિત હોય એમ મ્હને લાગે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં પાઠાન્તરની બહુ કિમ્મત નથી; છતાં તે ભવિષ્યના સંશોધકને માર્ગદર્શક થશે, એમ ધારી પાદનોંધમાં તે નોંધ્યા છે.

જેસંગ બેઠો ભરી રે સભાય, જાચક આવ્યા જાચવા રે;
જાચક જાચ્યો રાત્ય બે રાત્ય, (રાય રે) જેસંગે માન દીધલાં.
"રાજા! તારી રાણીઓ જોય, એક રે ન મળે જસમા ઓડણી;
રાજા! રે જસમાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ઘર શોભતી."— ૪

× × × ×

રાજા પહોંચ્યો મેડી મોઝાર, રાણી રાજાને રે રીઝવે;
પાછલી પરોડોની રાત, રાણીએ રાજા જગાવિયો.
પાછલી રાતે ને પરોડ, રાણીને સપનું લાધીયું:
"ઊઠ રાજા! પોઢતો જાગ, પાણી વિના પોરા મરે.
બળ્યો તારો પાટણ દેશ, ધણી વિના ઢોરાં મરે;
રૂડો મારો સોરઠ દેશ, સાવજડાં સાજેલ પીએ.
તેડાવો દૂધમલ ભાણેજ, ઓડાંને લખી કાગળ મોકલે."— ૧૧

× × × ×

લીલી ઘોડી પાતળિયો અસવાર, દૂધમલ આવીને ઊતર્યો.
"ઊઠ દાસી દીવડલો અજવાળ્ય, દીવાની હલાલે કાગળ લખવા."

"શેની બાઇ! વણું રે દીવેટ ? શેણે રે અજવાળું ઝમરખ દીવડો ?"
"નરમા+ની વણ્ય રે દીવેટ, ઘીનો અજવાળ્ય ઝમરખ દીવડો."
બાળ્યાં બાળ્યાં રે સવામણ ઘી, સવારે કાગળ ઊકલ્યા. ૧૭

× × × × ×

"કેટલા લખું મામા! ઓડ ?", "સવા લાખ લખો ભાણેજ! ઓડણી;
"જૈસંગ રાજા ખોદાવે તળાવ, ઓડોને તેડાં મોકલ્યાં."
કાગળ આલ્યા બારોટાંને હાથ, (રાય રે) બારોટાંએ ભાથા ભીડિયા;
મૂલજી ખેડયો માઝમ રાત, વાગડ જઇને વાસો વસ્યા. ૨૧

× × × ×

"ગાયો ચારતલ ભાઇ રે ગોવાળ! કહે કયાં રે વાસો ઓડાં તણો ?"
"હું તો ન જાણું મારા વીર, આઘેરા જઈ ઘર પૂછજે."
"હળ રે ખેડંતા ખેડુઆળ! કિયા રે જસમાના ઓરડા ?"
"હું યે ન જાણું મ્હારા વીર! આઘેરા જઇ ઘર પૂછજે."
"છાણાં રે વીણંતી છાણકેર! કિયા રે જસમાના ઓરડા ?"
"હું તો ન જાણું મારા વીર! આઘેરા જઇ ઘર પૂછજે."
"પાણી રે ભરંતી પાણિયાર! કિયા રે જસમાના ઓરડા ?"
"હું યે ન જાણું મારા વીર! આઘેરા જઇ ઘર પૂછજે."
"ચૉરે બેઠા ચારણ ભાટ! કિયા રે જસમાના ઓરડા ?"
"અમે ય ન જાણું મારા વીર! આઘેરા જઇ ઘર પૂછજે."
"શેરી રમતાં નાનાં બાળ! કિયા રે જસમાના ઓરડા ?"
બાળક ચાલ્યાં રે સંગાથ, બતાવે જસમાના ઓરડા.
લોઢે જડી રે પડશાળ, ઘુઘરિયાળો જસમાનો ઝાંપલો,
બારણે બીજોરીનું ઝાડ, ચોકમાં પારસ પીંપળો.
ઊંચી મેડી રે અગનાશ, પોપટ ભણે રે પાંજરે.
ટોડલે ટહૂકે છે ઘન મોર, ગોખમાં ઘૂમે પારેવડાં.
વળીએ વેરાણાં રે હીર, મોભારે મોતી જડ્યાં,
બારસાખે બેઠા ગણેશ, સાખે બેઠી નવરંગ પૂતળી. ૩૯

× × × ×

+ "ચંપાવરણી વણો રે દીવેટ, ભૂરી ભેંસોનાં ઘી ઘણાં" પાઠાન્તર

હેમનો ચૂડીલો બાઇને હાથ, સાંગામાંચી ઇમનાં બેસણાં;
આથમણી વાળી રે પૂંઠ, ઊગમણું દાતણ કરે.
પારસ પીંપળાની હેઠ, જસમા બેઠી દાતણ કરે;
સોનાં બટેરાં રે હાથ, તુલસીને કયારે ફેરા ફરે. ૪૩

× × × ×

બારોટે કર્યા રે જુહાર, જસમાએ આશિષ સંભળાવીયાં.
કાગળ આલ્યો જસમાને હાથ, જસમાએ આલ્યાં બેસણાં.
કાગળ લીધો જસમાએ હાથ, કે વાંચીને માથું ધુણિયું:
"કેટલા લખ્યા છે રે ઓડ? કેટલી લખી (દાસી) ઓડણી.
અધ લાખ લખ્યા છે રે ઓડ, બે લાખ લખી છે ઓડણી."
અક્ષર વાંચ્યા એક ને બેય, જસમાની આંખે આંસું ઢળ્યાં,
આપશું કર્યો રે વિચાર, કયારિયેથી જેઠને બોલાવિયા. ૫૦
"ઘેલી જસમા? ઘેલું મ બોલ, એ દેશે આપણ ન જાઇએ.
એ દેશના કૂડીલા લોક, કૂડીલા કાગળ મોકલે."
આપશું કર્યો રે વિચાર, ચૉરેથી સસરો બોલાવિયા.
કાગળ દીધો સસરાને હાથ: "રાય રે જેસંગે તેડાં મોકલ્યાં."
"ઘેલી જસમા! ઘેલું મ બોલ,' સસરે વાંચીને માથું ધૂણિયું:
"એ દેશના ઠગારા લોક, ઠગીને કાગળ મોકલે;
વહુ! તારૂં રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે."
"સસરા! તું હઇયે મ હાર, નહિ રે ટળું જસમા ઓડણી;
ઘેલા બાપુ! ઘેલડું શું બોલ, એક વાર જાઉં ગઢ માંડવે.''
સાસુ વહુને થઈ વઢવાડ: "વહુ રે! ન જાશો એ દેશમાં. ૬૦
વહુ! તારૂં રૂપ સુરૂપ, એણે રે રૂપે લાંછન લાગશે.
એ મુલકના ધૂતાર છે લોક, કે ધૂતી જાશે જસમા ઓડણી."
"ઘેલી સાસુ! ઘેલડિઆં શાં બોલ, કસબ પોતાનો સહુ કરે."
જસમાને વારે છે બાપ: "મ જાજો દીકરી રે ગઢ માંડવે."
"ઘેલા બાપા! ઘેલડું શું બોલ, એક વાર જાઉં ગઢ માંડવે."
જસમા આપશું કર્યો રે વિચાર, પોઢંતા પિયુ જગાડિયા;
કાગળ આલ્યો પિયુડાને હાથ: "રાય રે જેસંગે તેડાં મોકલ્યાં."
"કેટલા લખ્યા છે રે ઓડ? કેટલી લખી સાથે ઓડણી?"
"અધ લાખ સૂંઢાડોને ઓડ, સવા લાખ સૂંઢાડોને ઓડણી." ૬૯

× × × ×

હારે રે દળાવ્યા જસમાએ ઘઉં, કળશી દળાવ્યો મીઠો બાજરો;
વિજયા દશમ કેરી રાત, ઓડોએ ઊચાળા ખડકિયા.
શરદ પુનમકેરી રાત, ઓડોએ ઊચાળા* પલાણિયા;
ઓડ ચાલ્યાં સમીરે શ્હાંજ, જસમા ચાલી પરોઢિયે.
ઓડ આવ્યા અડધે રે પંથ, રાય રે જેસંગ સામો મળ્યો.
મઉ રે ચાલી મેવાડ, પાછેરૂં પાટણ રહ્યું.
"અરે વંકા રાજા! પોઢયો હો તો જાગ, ઓડ આવ્યા તલાવ ખોદવા.
રાજાને થઇ રે વધાઇ, રાય રે જેસંગ સામા આવિયા.

× × × ×

"ઓડાંને ગાંદરે ઊતાર્ય, કે જસમાને [1]ઊતારા રંગમહોલમાં."
"મોહોલે તારી રાણીને બેસાર્ય, અમારે ઓડાંને ભલાં [2]છાપરાં."
"ઓડાંને સાથરા નંખાવ, કે જસમાને હિંડોળા ખાટલા."
"હિંડોળે તારા કુંવરો બેસાડ, કે અમારે ઓડાંને ભલા સાથરા."
"ઓડાંને ઊતારા દેવરાવ, કે જસમાને ઉતારા ઓરડા."
"ઘેલા રાજા! ઘેલાં શાં બોલ, અમારે ઓડાંને ભલાં ઝુંપડાં."
"ઓડાંને દાતણિઆં દેવરાવ, કે જસમાને દાતણ દાડમી."
"ઘેલા રાજા! ઘેલડિઆં શાં બોલ, અમારે ઓડાંને ભલી ઝીલડી."
"ઓડાંને નાવણિયાં દેવરાવ, કે જસમાને નાવણ કુંડીઓ."
"ઘેલા રાજા! ઘેલાં શાં બોલ, અમારે ઓડાંને ભલાં ખાબડાં."
"ઓડાંને ભોજનિયાં દેવરાવ, કે જસમાને ભોજન [3]લાપશી."
"લાપશી તારી રાણીને જમાડ, અમારે ઓડાંને [4]ભલી રાબડી."
"ઓડાંને ખીચડી નંખાવ, કે જસમાને કૂર કમોદના."
"કૂર તારા કુંવરોને જમાડ, અમારે ઓડાંને ભલાં ખીચડાં."
"ઓડાંને તેલ અલાવ, કે જસમાને ઘી ગૌરી તણાં."
"ઘી તારા કુંવરોને જમાડ, અમારે ઓડાંને ભલાં તેલડાં."
"ઓડણોને મુખવાસિયા દેવરાવ કે જસમાને મુખવાસ એળચી."

* 'ફેરવ્યા'
(૧) 'મહેલ મેડી તણા.' (૨) 'ગાંદરાં.' (૩) 'લાડવા.' (૪) ભલા 'રોટલા.'

"એળચી તારી રાણીઓને ખવરાવ, અમે રે ઓડાંને ભલી મોથડી."
"ઓડણોને પોઢણિયા દેવરાવ, જસમાને પોઢણુ ઢોલિયો."
"ઢોલિયે તારી રાણીને સુવરાવ, અમારે ઓડાંને ભલી ગોદડી." ૯૬

× × × ×

"જસમાજી! મારે મ્હોલે આવ, કહે તો બતાવું મારી રાણીઓ."
"તારી રાણીઓ જોઇ તું બેસ, રાણીઓ–સરખી મારે દાસીઓ.
જેવું તારી રાણીઓનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભોજાઇઓ."
"જસમાજી! મારે મોહોલે આવ, કહો તો બતાવું મારા કુંવરો."
"જેવું[1] તારા કુંવરોનું રૂપ, કુંવર સરીખા મારે જણ ભાગીયા."
"જસમાજી! મારે મોહોલે આવ, તને રે દેખાડું મારા હાથીઓ."
"તારા[2] હાથી જોઇ તું બેસ, તારા હાથી સરીખાં મારે આખલાં."
"જસમાજી! મારે મહોલે આવ, તને રે દેખાડું મારા ઘોડીલા."
"તારા ઘોડા જોઇ તું બેસ, ઘોડીલાં સરખાં મારે ખોલકાં." ૧૦૫

× × × ×

"કેવડું ખણાવશો તળાવ? કેવડી ખણાવશો તલાવડી?"
"લાખે ખણાવશું તળાવ, અરધ લાખે રે તળાવડી."
"કઈ પાસ ગોડું રે તળાવ? કઈ પાસ ગોડું રે તલાવડી?"
"ઊગમણું[3] ગોડ રે તલાવ, આથમણી ગોડ રે તલાવડી." ૧૦૯

× × × ×

અરે ખોદે ખોદે રે જસમા, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એ તો માટી લઇને પાલપેં ચઢે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એનાં કંકુવરણાં પગલાં પડે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એની છાયા સૂરજમાં ઢળે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એના પરસેવાનાં મોતીડાં ઝરે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
એને ગાલે તે નારંગાં ઢળે છે રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં.
"રૂડીઆ! રૂપાળીને સાથમાં શેં લાવ્યો રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં?
રાજા જાણશે તો બાંધશે દાવો રે, સરોવર સહસ્રલિંગમાં."
આ શી રૂડી આંબલિયાની ડાળ, રાજાએ તંબુ તાણિયા.

(૧) 'તારા કુંવર જોઈ તું બેસ.' (૨) 'જેવું તારા હાથીઓનું રૂપ, તેવી રે મારે ઘેર ભેંસડી.' (૩) આથમણાં ગોદો તળાવ, ઉગમણી ગોદો તલાવડી.

જેસંગ બેઠા સરોવરિયા પાળઃ "કિયો રે જસમાનો ઘરધણી?"
ઉગમણા વાયરા રે વાય, જસમાનો છેડો[1] ખસી ગયો.
જોયું રે રૂપાળી કેરૂં રૂપ, જોયો રે ચતુરાઇભર્યો ચોટલો.
પેટ એનું પોયણકેરૂં પાન, પાંસળિયે દીવા બળે;
પારણું બાંધ્યું આંબલિયાની ડાળ, આવતાં જતાં રે નાખે હીંચકો.
દીઠું દીઠું જસમાનું રૂપ, રાય રે જેસંગ મૂરછાઈ ગયો;
"લાવો સવા, લાવો સૂંઠ, મૂરછા તે રાયની વાળિયે."
"શું કરૂં સવા? શું કરૂં સૂંઠ? જસમા! તું હાલ મારા મહેલમાં?
જસમાનો પરણ્યો દેખાડ, કિયો રે જસમા કેરો ઘરધણી?"
"સોના કોદાળો છે હાથ, લાલ લુંગીની વાળી રે ઘાટડી."
"કિયા એના દિયર જેઠ? કિયો રે, ઓડાં તણો રાજવી?"
"સોનઈઆ હીંસ છે હાથ, [2]રૂપલા વેઢ ઓડાં આંગળી.
એ એના દિયર જેઠ, એ રે રાજા! એનો ઘરધણી!"

× × × ×

"જસમા માટી થોડેરી ઉપાડ, [3]તારી રે કેડે લચક લાગશે."
"ઘેલા રાજા! ઘેલું મ બોલ, અમારી[4] કેડું લોઢે જડી.

× × × ×

"ઘેલા રાજા! ઘેલું મ બોલ, અમારે ઓડાંનો કસબ થિયો."
"જસમા માટી થોડેરી ઉપાડ, એ રે રૂવે તારાં છોકરાં."

× × × ×

"જસમા તારે હીર ને ચીર, ઓડાની લોબડીએ શું મોહી રે?"
"હીર ને ચીર તારી રાણીને પહેરાવ, અમારે ઓડાંને ભલે લોબડી."
"જસમા તારે જમવાં પાંચ પકવાન, રૂડિયાને શું મોહિ રે?"
"રૂડિયો છે મારો ભરથાર, એના સમો બીજો કોઈ નથી રે."
"જસમા તારે સોનાનો ચુડીલો, કાચલીને ચુડે શું મોહી રે?"
"સોના ચૂડો રાણીને પહેરાવ, અમારે ઓડાંને ભલી કાચલી."
"જસમા તારો સોરઠ પડ્યો મહેલ, આવી રે જા પાટણરાજને."
"બળ્યો તારો પાટણવાડો દેશ, સારંગડાં તૃષાએ મરે રે."

---

(૧) ફરૂકિયા. (૨) કેડે કટારાં વાંકડાં. (૩) કેડોનો લાંક લળી જશે.
(૪) કેડોનો લાંક લોઢે જડ્યો.

"ભલો મારો સોરઠ દેશ, સારંગડાં કલ્લોલ કરે.
ઘેલા રાજા! ઘેલું મ બોલ, તારે સ્વાધીન થવાની નથી રે?" ૧૪૫

× × × ×

ફટ ફટ! શો કીધો કેર, ગરીબ ઓડાંને દૂભાવિયાં રે.
લાખ લાખ માર્યો છે રે ઓડ, અધલાખ મારી રાજાએ ઓડણી.
માર્યા જસમાના દિયર જેઠ, માર્યો રે જસમાનો ધરધણી.
લોહીના વરસ્યા રે વરસાદ, તલવારે તાળી પડી.

"નારિયેળીના પોઠી મગાવ, ઓડાંને ઉપર બાંધિયે.
ડોસીડાંનાં હાટ ઉઘડાવ, ઓડાંનાં ખાંપણ વહોરીએ.
અગર ચંદન કાઠી મગાવ, ઓડાંને દાગ દેવરાવિયે.
સુખડ ચંદન વૃક્ષ વઢાવ, ઓડાંને દેન દેવરાવિયે." ૧૫૩

× × × ×

"જેસંગ રાજા! ઊંચેરૂં [1]જોય, સમળી ફરે સોના તણી.
"જેસંગ રાજા! ઊંચેરૂં જોય, ભડકલમાં ચરકલી બળે."
રાજા ઊંચેરૂં જોવા જાય, જસમા યે ઝંપલાઈ ગયાં રે. ૧૫૬

× × × ×

"બળતેરી બોલું સરાપ: [2]ઘણું રે જીવો રાજા વાંઝિયો.
બળતેરી બોલું સરાપ: રૂપે ન સરજે ઓડણી રે!" ૧૫૮

× × × ×

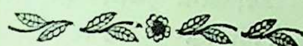
જેસંગ રૂવે રે હૈયાફાટ, આંખે ભાદરવો ઝરે:
"જસમાજી! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો રે પ્હાણકો?
આવા રૂડા જસમા! તારા પગ, પથરો જાણી તું પહાની ધસત.
જસમાજી! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો ખોલકો?
આવા રૂડા જસમાના હાથ, કાને સાહી ખીલે બાંધત.
જસમાજી! તારે દરબાર, હું કેમ ન સરજ્યો કૂતરો?
આવો રૂડો તારો કંઠ, 'હીરલો' કહી બોલાવત."
જેસંગ રૂવે રે હૈયાફાટ, આંખે શ્રાવણ કેરાં સરવડાં! ૧૬૬

(ખંડિત)

(૧) 'તું જો, ઉંચે ઉડે સોના ચરકલી.' (૨) 'સાતે જનમારા જેસંગ વાંઝિયો.

વિશિષ્ટ શબ્દોની અનુક્રમણિકા

રાસમાળા ભાગ ૧ લો અને ભાગ ૨ જો

અ

અકબર-પાદશાહ-ની ગૂજરાતની જિત ભા. ૧. ૫૦૨;ની ઉદાર રાજનીતિ-ભા. ૧. ૫૦૨-૫૦૩; ખાન અઝીઝ કોકાએ કરેલું બંડ સમાવ્યું-ભા. ૧. ૫૦૯; ની મોકળા મનની રાજનીતિ ભા. ૨. ૨૫૬; લશ્કરી ખાતામાં હિન્દુ ઠાકોરોને રાખ્યા હતા, ભા. ૨. ૨૫૬

અખાત્રીજ-નો તહેવાર, ભા. ૨. ૨૩૧; અક્ષય તૃતીયાનો શુકનિયાળ દિવસ, ભા. ૨. ૩૦૨

અખેચંદ-ખેમચંદનો ભાઇ, ભા. ૨. ૧૯૯; રૂપાલના ઠાકોરે પકડ્યો, ભા. ૨. ૨૦૦

અખેરાજજી (ભાવાજી)-તલાજાની જિત કરી ભા. ૨. ૭૮

અખેરાજજી-ને સિહોરની ગાદી મળી, ભા. ૧. ૫૬૬

અખો-ભંડારી રજપૂત વાઘેલા ભાઈઓને ગ્રાસ પાછો મેળવવાની યુક્તિ બતાવી, ભા. ૧. ૪૪૦-૪૧

અગ્નિકુંડ-આબુ ઉપરનો કુંડ, તેની દંતકથા, ભા-૧. ૩૭૩

અઘરણી-ભા. ૨. ૩૩૨

અચ્છા-મલેક ધનવાડાનો તાલુકદાર થયો, ભા. ૨. ૫૭

અચળગઢ-પરમાર આશ્રિતોના હાથમાં, ભા. ૧. ૨૩૦

અચળગઢ-આબુ ઉપરનો ગઢ, તેનું વર્ણન, ભા. ૧. ૩૭૩

અચળેશ્વર-૨૯૭, આબુ ઉપર દેવાલય ભા.. ૧ ૩૭૩

અજબાજી-(કટોસણના)ના દરબારનું વર્ણન, ભા. ૨. ૧૧૦; અગનોતરાના દુકાળમાં ધાન્યભંડાર ખુલ્લા મૂક્યા, ભા. ૨. ૧૧૧; મુસલમાનો સાથે લડાઈ કરી, ભા. ૨. ૧૧૧-૧૧૨

અજમેર-અને મેવાડના રાજા વચ્ચે સંપ, ભા. ૧. ૨૩૨

અજય દેવ-પાળ-જૈન ધર્મનો વિરોધ કર્યો, ભા. ૧. ૨૯૨; કપર્દિને મારી નાંખ્યો, ભા. ૧. ૨૯૩; આમ્ર ભટ્ટ ઉપર કોપ્યો, ભા. ૧. ૨૯૫; નું મરણ ભા. ૧. ૨૯૬; નોં. ૨૯૨

અજી-રાઠોડ (કનોજ) ચાવડા રાજાની કુંવરીને પરણ્યો, ભા. ૧. ૪૧૪; દ્વારકાં અને ઓખા મંડળનો કબજો લીધો, ભા. ૧. ૪૧૫

અજિતનાથ-જૈનોના તીર્થંકર, ભા. ૧. ૫; ની સ્થાપના, ભા. ૧. ૩૪૫;

અજિતસિંહ-જોધપુરનો, દિલ્હીમાં તેની આણ, ભા. ૧ ૧૨૧; પાદશાહે મરાવી નાંખ્યો, ભા. ૨ ૧૨૧; ની રાણીઓ સતી થઈ, ભા. ૨ ૧૨૧; ના કુંવરોનો બચાવ ભા. ૨ ૧૨૨

અઝીઝ-માળવાનો સૂબેદાર, ગૂજરાતમાં બંડ સમાવતઃ ઠાર થયો, ભા. ૧. ૩૯૪

અઝીઝ કોકા-(ખાન) ગૂજરાતનો સુબો, ભા. ૧ ૫૦૭; તેણે અકબર સામે બંડ કર્યું, ભા. ૧ ૫૦૭

અડાલજ-ની વાવ, ભાગ ૧. ૪૫૨

અડાસ-આગળ હામેદખાને રૂસ્તમઅલ્લી ઉપર હુમલો કર્યો, ભા ૨. ૩; ના મેદાનમાં રાઘોજી હાર્યો, ભા. ૨. ૧૪; પેશ્વાનું લશ્કર હાર્યું, ભા. ૨. ૧૫

અણઘડ-આગળ રાયસિંહજીએ એક કિલ્લો બંધાવ્યો હતો, ભા. ૨. ૧૩૦

અણહિલપુર--વાડ-ચાવડા રજપુતોની રાજધાની, ભા. ૧. ૨૩; સ્થાપના ભા. ૧. ૨૩-૪૧; ભવિષ્ય, ભા. ૧. ૪૨; ના રાજાઓનો ચિતાર, ભા. ૧. ૩૩૯; સ્ત્રીનો ચિતાર, ભા. ૧. ૩૩૯; જમીનનો વહીવટ, ભા. ૧. ૩૪૦; બ્રાહ્મણોને દાન, ભા. ૧. ૩૪૦; ભાયાતોની સ્થિતિ, ભા. ૧. ૩૪૧; ના મંડળેશ્વરો, ભા. ૧. ૩૪૨; સામંતોને શિરપાવ, ભા. ૧. ૩૪૨; લડાઈઓ અને તે કરવાનાં કારણો, ભા. ૧. ૩૪૩; સાંધિવિગ્રહિક એલચી, ભા. ૧. ૩૪૪; વેપારવણજ, ભા. ૧. ૩૪૪; જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મ, ભા. ૧. ૩૪૫; યાત્રાનાં સ્થળો, ભા. ૧. ૩૪૫; પવિત્ર નદીઓ, ભા. ૧. ૩૪૫; રાજાઓની દિનચર્યા અને રાત્રિચર્યા, ભા. ૧. ૩૪૭; નું વર્ણન, ભા. ૧. ૩૪૮; નાં ખંડેરો, ભા. ૧. ૩૪૯; કિલ્લાઓ, ભા. ૧. ૩૫૦-૩૫૧ દેવાલયો, ભા. ૧. ૩૫૨-૩૫૩; કુંડ, ભા. ૧. ૩૫૪; કુવાના પ્રકાર, ભા. ૧. ૩૫૫; જળાશય બાંધવાનો હેતુ, ભા. ૧. ૩૫૭; નો મહિમા ભા. ૧. ૩૫૯; નો વિનાશ ભા. ૧. ૩૬૦
અણાદરા- આબુ પર્વતના તલાટીમાં ગામ, ભા. ૧. ૩૬૯
અણો-એભલવાળા બીજાનો દીકરો, ભા. ૧. ૪૨૨
અતતાય-ચૌહાણ, ભા. ૧. ૩૨૦
અથર્વવેદ-ચાર વેદમાંનો એક, ભા. ૨. ૨૨૧; ભૂતપૂજા, ભા. ૨. ૩૮૯
અદાજી-શિયાણીનો રજપૂત, ચંદ્રસિંહજીને આશ્રયે આવ્યો, ભા. ૨ ૫૯; તેની અને પૃથીરાજની વચ્ચે કજીયો, ભા. ૨. ૫૯
અદ્ધષ્ટિમ-ભા. ૧. ૨૫૩
અનૂપમા-તેજપાળની પત્ની, ભા. ૨. ૪૯૮
અનુત્તર વિમાની દેવ, ભા. ૨. ૩૫૮
અન્તરવેદિ-ભા. ૧. ૨૮૯
અન્ન-જુઓ આનાક.
અન્નકૂટ-ભા. ૨. ૩૦૨
અન્ન-પ્રાશનનો વિધિ, ભા. ૨. ૩૩૫
અનંગપાળ-દિલ્હીનો રાજા, ભા. ૧. ૩૦૬; ઉપર વિજયપાળની ચઢાઈ, ભા. ૧. ૩૦૬; ની પુત્રી સોમેશ્વર સાથે પરણાવી, ભા ૧. ૩૦૬; બે પુત્રીઓ, ભા. ૧. ૩૦૬; નોં. ૩૦૬
અનંત-નું પુસ્તક, પુરાણ, ભા. ૨. ૩૧૭
અનંત ચૌદશ-નું વ્રત-ભા. ૨. ૩૧૬
અપદેવતા-ની પૂજા મ્હૈસુરમાં, ભા. ૨. ૩૮૯
અપરાજિતા-દેવીનું નામ, ભા. ૨. ૩૧૮
અભયસિંહ-દાંતાની ગાદીએ આવ્યો. ભા. ૨. ૧૪૮
અભયસિંહ-રાઠોડ, ગૂજરાતનો સૂબો, ભા. ૨. ૮; પિલાજીનો ઘાત કર્યો, ભા. ૨. ૯
અભાપરું-વખતાજીએ વસાવ્યું, ભા. ૨. ૧૫૧
અમદાવાદ-ની સ્થાપના, ભા. ૧. ૪૩૫; મોમિનખાન અને દામાજી ગાયકવાડે કબજે કર્યું, ભા. ૨. ૯; મરાઠાઓને સ્વાધીન થયું, ભા. ૨. ૧૨; માં લશ્કરની છાવણી, ભા. ૨. ૨૫૬; ભાગ્યું, ભા. ૨. ૨૬૨
અમરસિંહ-કરણજીના સરદાર મેઘરાજે દાંતાની ગાદી અપાવી, ભા. ૨. ૧૪૬; દાંતામાંથી નાસી ગયો, ભા. ૨. ૧૪૭
અમરસિંહ-શેવડો જૈન સાધુ, ભા. ૧. ૩૦૮; ભા. ૨. ૩૮૧
અમરાબાઈ-અમરા પટગરની દીકરી, ભા. ૧. ૪૦૦
અમરાવતી-સ્વર્ગની રાજધાની, ભા. ૨. ૪૧૫
અમરો-પટગર, કાઠી, ભા. ૧. ૪૦૦
અમીર-ખુશરૂ અલ્લાઉદ્દીનના સમયમાં એક કવિ, ભા. ૧ ૩૮૭
અમૃત-ભા. ૨. ૪૧૬
અયોધ્યા-ભા. ૨. ૪૨૨

અયોના-અંગ્રેજોની દંતકથામાં એક કલ્પિત પ્રલયવેલા નાશ ન પામે એવો બેટ, ભા. ૧. ૬
અરજનદાસ-પૂંજાનો ભાઈ, ભા. ૧. ૫૫૨; રણાસણ આગળ લડતાં મરાયો, ભા. ૧. ૫૫૩
અરિષ્ટનેમી-નો પ્રાસાદ ગિરનાર ઉપર, ભા. ૧. ૮
અરિસિંહ-સુકૃતસંકીર્તનનો કર્તા, ભા. ૨. ૪૨૬
અરૂંધતી-સપ્ત ઋષિની સ્ત્રી, ભા. ૨. ૨૨૧
અર્જુન-નો સિંઘણે નાશ કર્યો, ભા. ૨. ૪૬૨
અર્જુનદેવ-વિસલદેવ પછી અણહિલવાડનો રાજા, ભા. ૧. ૩૭૮; તેની આણ માનતા રાજાઓ, ભાગ ૧. ૩૭૮; નો મહા અમાત્ય અને મુસલમાન કારભારી ભા. ૧. ૩૭૮
અર્જુનદેવ-ગૂજરાત લુંટયું, ભા. ૧. ૩૦૫
અર્ણોરાજ-જુઓ આનાક, ધવલકનો કુંવર, ભા. ૨. ૪૨૫
અલપખાન-અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીનો ભાઈ, ગૂજરાત ઉપર ચડ્યો, ભા. ૧, ૩૮૦; ખંભાત લૂંટયું, ભા. ૧. ૩૮૨; ગૂજરાતનો સૂબો, ભા. ૧. ૩૮૩; દક્ષિણમાં ચડાઈ, ભા. ૧. ૩૮૪; દેવળદેવીનો કબજો લીધો, ભા. ૧. ૩૮૬; મૃત્યુ, ભા. ૧. ૩૮૯; મોંઢેરા ઉપર ચડાઈ. ભા. ૧. નો. ૩૮૨
અલ્લાઉદ્દીન-ખીલજી, ભા. ૧. ૨૩૩ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો, ભા. ૧. ૩૭૯; ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ, ભા ૧. ૩૮૦; ની જાહોજલાલી, ભા. ૧ ૩૮૮; અવસાન ભા. ૧. ૩૯૦
અવન્તિકા-ભા. ૨. ૪૨૨
અશોક-ભા. ૧. ૨૦૬
અહમદખાન-શાહ-ફિરોજખાનનું બંડ સમાવ્યું, ભા. ૧. ૪૩૫; માળવા સાથે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૫; સોરઠના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૪૩૭; સિદ્ધપુરનાં દેવાલયનો નાશ કર્યો, ભા. ૧. ૪૩૭; ગુજરાતના ઠાકોરોને તાબે કરી મુસલમાન કરવાનો પ્રયાસ, ભા. ૧. ૪૩૮; સામંતસિંહ બિહોલા સાથે યુદ્ધ, ભા. ૧. ૪૪૬; સત્રસાલજીની કુંવરી રાણીબાને પરણ્યો, ભા. ૧. ૪૪૮; ભાણજી અને ભોજજી અને અન્ય રજપૂતોને મુસલમાન કરવાનો પ્રયાસ, ભા. ૧. ૪૪૯; માળવા અને સોરઠ સાથે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૫૫ કડીનો કિલ્લો બંધાવ્યો, ભા. ૧. ૪૫૬; અહમદનગરનો કિલ્લો બાંધ્યો, ભા. ૧. ૪૫૬; ઈડર સાથે યુદ્ધ, ભા. ૧. ૪૫૬; બ્રાહ્મણી રાજા સાથે લડાઈ ભા. ૧. ૪૫૭; માહીમ ઉપર ચડાઇ, ભા. ૧. ૪૫૮; રાજસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરી ખંડણી ઉઘરાવી, ભા. ૧. ૪૫૮
અહંમદ અયાઝ-મહંમદ તુઘલુખના વખતમાં ગૂજરાતનો સૂબો, ભા. ૧ ૩૯૩
અહંમદનગર-માં અંગ્રેજ સરકારના એજન્ટ અરસ્કિને સતીઓ થતી અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો, ભા. ૨ ૨૦૨; નાં ૨૦૩; બ્રિટીશ લશ્કરે કબજો લીધો, ભા ૨. ૨૧૨

આ

આકર્ષણ-મંત્રની વાત, ભા. ૨. ૩૮૧
આડમ્સ-હિંદુઓની રીતભાત વિષે લખ્યું, ભા. ૨. ૨૨૦
આડોવલો-ડુંગરમાં આનંદસિંહ બ્હારવટે રહ્યો, ભા. ૨. ૧૨૨
આદિનાથ-જૈનોના તીર્થંકર, ભા. ૧. ૫; નો પ્રાસાદ ગિરનાર ઉપર, ભા. ૧. ૮; નું શત્રુંજય ઉપર દેવાલય, ભા. ૧. ૩૬૯; નોંધ, ભા. ૧. ૪
આનલેશ્વર-ભા. ૧. ૩૩૫
આનાક-ભા. ૧ ૨૭૬; ભા. ૧. નાં. ૨૪૧

આન્ન-(આનાક) ભા ૧. ૨૪૦; કુમારપાલે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૪૧; જુઓ આનાક.

આનંદરાવ-ગાયકવાડ ગાદી ઉપર આવ્યો, ભા. ૨. ૨૩; કાનોજી રાવે કેદ કર્યો, ભા. ૨ ૨૪; મેજર વોકરને મળ્યો, ભા. ૨ ૨૮; ની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિનું મેજર વોકરે કરેલું વર્ણન, ભા. ૨. ૨૮-૨૯; માનસિક નિર્બળતા, ગાંજો ફુંકવાની ટેવ, ભા. ૨. ૨૮; મલ્હારરાવ સાથે દુશ્મનાવટ, કંપની સરકાર ઉપર આધાર, ભા. ૨. ૨૯; મહેલમાં મેજર વોકર સાથે મુલાકાત, ભા. ૨. ૨૯; મલ્હારરાવને શિક્ષા કરવાની માગણી, ભા ૨. ૨૯; આરબ જમાદારો વિષે અભિપ્રાય, ભા. ૨. ૩૦; અંગ્રેજ સાથે કરાર કર્યો, ભા. ૨. ૪૨; ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીને ઈનામ-જયદાદ આપ્યું તેની વિગત, ભા. ૨. ૪૪; નોં. ૪૪

આનંદસિંહ-અજિતસિંહનો દીકરો બ્હારવટે નીકળ્યો, રણુલાના પઠાવતો સામેલ થયા, ભા. ૨. ૧૨૨; ને અભયસિંહે ઈડરનો પટો આપ્યો, ભા. ૨. ૧૨૩; નોં. ૧૨૩; ને ઈડર મળ્યું, ભા. ૨. ૧૨૪; નોં ૧૨૫; વાઘેલા ઠાકોરની કુંવરીને પરણ્યો, ભા. ૨. ૧૨૪; બોરસદનો કિલ્લો લઈ ગાદીએ બેસાડ્યો, ભા. ૨ ૧૨૬; રાવજીએ ચડાઈ કરી માર્યો, ભા. ૨. ૧૨૭

આપાજી-સેલુકર ગૂજરાતનો સરસૂબો, લોકો ઉપર જુલમ ગુજાર્યો, ભા. ૨. ૨૨; મોન શોર જીનને પૈસા ખાતર મારી નંખાવ્યો, ભા. ૨. ૨૨; ગોવિંદરાવ ગાયકવાડે ચડાઇ કરી કેદ કર્યો, ભા. ૨. ૨૩; નોં. ૨૩

આપા સાહેબ-ગાયકવાડની ફોજ લઈ ઈડર ઉપર ચડ્યો, ભા. ૨. ૧૩૨

આફ્રિકા-માં પ્રેતવિષયક ભાવના, ભા. ૨. ૩૪૯; ભા. ૨. ૩૯૩

આબિસિનિયા-માં ભૂત, ભા. ૨. ૩૯૨; વિષે બિશપ ગોબાટનો લેખ, ભા. ૨. ૩૯૨; વિષે નાથી નિયલ પિયર્સનો લેખ, ભા. ૨ ૩૯૩

આબુ-ઉપરનાં જૈન દેરાસરો, ભા. ૧. ૧૨૩; ના ઉપર તેજપાળે દેરાસર બંધાવ્યું, ભા. ૧. ૩૬૧; વિસ્તૃત વર્ણન, ભા. ૧. ૩૬૫-૩૭૪; ઉપર અંબા ભવાનીનું મંદિર, ભા. ૧. ૩૬૫; વસિષ્ઠ મુનિનો આશ્રમ, ભા. ૧. ૩૬૭; મુનિનું દેવાલય, ભા. ૧. ૩૬૭; ધારાવર્ષ પરમારની ધાતુની મૂર્તિ, ભા. ૧. ૩૬૭; ઋષિશૃંગ, ભા. ૧. ૩૬૭; અચળગઢ, ભા. ૧. ૩૬૭; નખી તલાવ, ભા. ૧. ૩૬૯; અચળેશ્વર અને આદિનાથનાં દેવાલયો, ભા. ૧. ૩૬૯, દેવાલયોનું વર્ણન, ભા. ૧. ૩૭૦; શ્રી દત્તાત્રયનાં પગલાં, ભા. ૧. ૩૭૧; રામાનંદની પાદુકા ભા. ૧. ૩૭૧; ઉપરથી નજરે પડતાં સ્થળો, ભા. ૧. ૩૭૨; નોં. ૧૨૩; ઉપર રજપૂતોની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩

આભીર-ભા. ૧. ૨૮૯

આમ્બડ-આમ્ર ભટ્ટ-ભા. ૧. ૨૫૨; કોંકણમાં તેની હાર, ભા. ૨. ૨૫૨; કોંકણની જિત, ભા. ૧. ૨૫૩; અજયપાળ સામે લડતાં માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૨૯૫; નોં. ૨૯૫;

આયર્લાંડ-ના ભૂત વિષે લૌકિક વ્હેમ, ભા. ૨. ૩૮૭

આરબ-લોકો મરાઠાના લશ્કરમાં વગવાળા હતા અને બ્રિટીશ સરકારની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપવામાં વિઘ્ન પાડનાર હતા, ભા. ૨. ૩૧; ના જમાદારોને વડોદરાના કિલ્લામાં ઘેરી લીધા, ભા. ૨. ૪૩

આરાવલી-ના ડુંગરો, ભા. ૧ ૩૭૨; ભા. ૧ ૪૧૦

આરાસુર–નાં દેવાલયો, ભા. ૧. ૩૪૫
આરોર–સિંધની પ્રાચીન રાજધાની, ભા. ૧. ૩૯૮
આર્સાલામ–સુલતાન, ભા. ૧ ૨૨૬
આરંભડા–નું બંદર, વાઢેલના તાબામાં, ભા. ૧. ૫૦૪
આલણદેવ–અભયદાનશાસન પ્રસિદ્ધ કર્યું, ભા. ૧. ૮૨૭
આલિંગ-(સાજન), ભા. ૧ ૨૩૫
આશકરણજી (રાણો)–દિલ્હીના શાહજાદાને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૧. ૫૪૦
આશાપલ્લી–આશો ભીલનું નિવાસસ્થાન, ભા. ૧ ૧૩૮
આશારાજ–વસ્તુપાળતેજપાળનો પિતા, ભા. ૨. ૪૯૬
આશો ભીલ–ભીલોનો આગેવાન, ભા. ૧. ૧૩૮
આસાવલ–(અસારવા) આગળ મહંમદ તુઘલુખે છાવણી નાંખી, ભા. ૧. ૩૯૫
આસાવલી–સાભ્રમતીને કિનારે ગામ, ભા. ૧ ૨૨૩
આહડ-(આસ્થલદેવ–ચાહડ) ઉદયન મંત્રીનો દીકરો, ભા. ૧ ૨૪૬
આહો–ગૂજરાતનો ભીલ નાયક, ભા. ૧. ૩૯૯

આં

આંજણા–ખેડુતની મુખ્ય જ્ઞાતિ, ભા. ૨. ૨૨૫
આંબલિઆરા–નો ઘેરો, ભા. ૨. ૧૧૯
આંબે–માં સિંધણનો ગૂજરાત ઉપરની સ્વારી વિષેનો લેખ, ભા. ૨. ૪૬૩

ઈ

ઈડર–ના રાઠોડની શાખા, ભા. ૧. ૩૯૧; નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૪૧૦; નો પ્રાચીન ઈતિહાસ, ભા. ૧. ૪૧૧; મારવાડના પરિહાર રજપૂતોના કબજામાં ગયું, ભા. ૧. ૪૧૪; ચિત્તોડના તાબામાં, ભા. ૧. ૪૧૪; શામળીયા સોડના હાથમાં આવ્યું, ભા. ૧. ૪૧૪; નો રાવ ભાણ, ભા. ૧. ૪૭૯; ઉપર મુઝફ્ફર બીજાની ચડાઈ, ભા. ૧. ૪૯૫; ઉપર પાદશાહની ચડાઈ, ભા. ૧. ૫૨૦; રાવ કલ્યાણમલ, ભા. ૧. ૫૨૭; રાવ જગન્નાથ, ભા. ૧. ૫૪૯; શાહજાદા મુરાદે કબજે કર્યું, ભા. ૧. ૫૫૦; પુંજા પાસેથી પાદશાહે લીધું, ભા. ૧. ૫૫૨; ના અરજનદાસ, ભા. ૧. ૫૫૨; ગોપીનાથ, ભા. ૧. ૫૫૩; ની ગાદી માટે છેલ્લી તકરાર, ભા. ૧. ૫૫૪–૫૫૫; ભા. ૧ નોં. ૪૧૧; ની વિશેષ હકીગત, ભા. ૧. નોં ૪૫૯; ના રાવની વંશાવલિ, ભા. ૧ નોં. ૫૦૭; સંસ્થાનની ઉપજ, ભા. ૨. ૧૧૫; ના રજપૂત પટાવતો અને કોળી ઠાકોરો, ભા. ૨. ૧૧૫; ઉપર ગાયકવાડની ખંડણી ભા. ૨. ૧૧૫; લશ્કર; ભા. ૨. ૧૧૫–૧૬; સગાઓ, ભા. ૨. ૧૧૬: અહમદનગરના તાલુકદાર સાથે કજીયો, ભા. ૨. ૧૧૬; આઠ પટાવતો, ભા. ૨ ૧૧૬; જમાબંધીનું કામ, પ્રધાન, ભા. ૨. ૧૧૭; ની ગાદી આનંદસિંહને મળી તેની હકીકત, ભા. ૨. ૧૨૧–૨૫; રાવજીએ ઈડરનો કિલ્લો લીધો, ભા. ૨. ૧૨૭; રાયસિંહે પાછો લીધો, ભા. ૨. ૧૨૮; આપા સાહેબ ગાયકવાડની ફોજ લઈ ચઢ્યો, ભા. ૨. ૧૩૨; ગંભીરસિંહનો કારભાર ભા. ૨. ૧૫૯; અંગરેજ સરકારની જપ્તિ, ભા. ૨. ૨૦૦–નોં. ૨૦૦; ના રાજાઓની વંશાવળી, ભા. ૨. ૫૫૩
ઈડરવાડા–માં સલાહશાન્તિ, ભા. ૨. ૨૦૯
ઈરાણ-ભા. ૧. ૨૨૬; ભા. ૧. ૨૯૦
ઈચ્છિન કુમારી–આબુના પરમારની કુંવરી, ભા. ૧ ૩૦૯; પૃથુરાજ સાથે પરણી, ભા. ૧. ૩૧૦
ઈજનકુંવરી-રાયસિંહની કુંવરી, ભા. ૨.

૧૩૧; જયપુરના રાજા માધવસિંહ વેરે પરણી, ભા. ૨. ૧૩૧
ઇલિદુર્ગ-જુઓ ઈડર.
ઈનુલમુલ્ક-મુલ્તાની ગૂજરાતનો બળવો સમાવ્યો, ભાગ. ૧. ૩૯૨
ઇન્ડીયનો-(હિંદીઓ)માં આત્મહત્યાનો વિચાર, ભા. ૨. ૩૯૭
ઈન્દ્ર-ભા. ૨ ૩૧૮; નું સ્વર્ગમાં રાજ્ય, ભા. ૨. ૪૧૪; નો અધિકાર, ભા. ૨. ૪૧૫

ઉ-ઊ

ઉચ્ચ-દેશમાં કુમારપાળે વિહાર કરાવ્યા, ભા. ૧. ૨૮૯
ઉજ્જણ ના રાજાને જરાગૂતની માહિતી મળી, ભા. ૧ ૨૪૩
ઉર્જ્જયંત-નું પવિત્ર ધામ, ભા. ૧. ૨૨૦
ઉંઝા-માં મયણલ્લદેવીને રક્ષણ મળ્યું, ભા. ૧. ૨૨૭
ઉત્તમ-ચાડિયો, ભા. ૨ ૪૨૦
ઉત્તરક્રિયા-(હિંદુઓની), ભા. ૨. ૩૩૫ દાહ દેવાની રીત, ભા. ૨. ૩૩૫; સંન્યાસીને ભૂમિદાહ, ભા. ૨. ૩૩૫; મરણ પહેલાં દેહશુદ્ધિપ્રાયશ્ચિત્ત, ભા. ૨. ૩૩૫-૩૩૮; પ્રાયશ્ચિત્તવિધિમાં સીમાનાં દાન, ભા. ૨. ૩૩૮; વૈતરણી નદી ઓળંગવાનું સાધન, ભા. ૨. ૩૩૮; મરતાં પહેલાંની વિધિ, ભા. ૨. ૩૩૯; મરણ થતાં રડવાફૂટવાનું, ભા. ૨. ૩૪૧; શબને લઇ જવાનો વિધિ, ભા. ૨. ૩૪૩; શબને ચાર પ્રકારના દાહ, ભા. ૨. ૩૪૪; માં પ્રેતને માટે દાન કરવાની વસ્તુઓની ટીપ, ભા. ૨. ૩૪૭; યાહુદીમાં, ભા. ૨. ૩૪૮; લાપ લંડરમાં, ભા. ૨. ૩૪૯; આફ્રિકા અને પોલિનિશિયામાં, ભા. ૨. ૩૪૯; વિષે જૈનોના વિચાર, ભા. ૨. ૩૫૦; શ્રાદ્ધક્રિયા ભા. ૨. ૩૫૩; બ્રાહ્મણોને જમાડવાનું, ભા. ૨. ૩૫૪; ગરૂડપુરાણનું વાંચન, ભા. ૨. ૪૦૨;
ઉદયાદિત્ય-માળવાનો રાજા, ભા. ૧. ૧૬૫;
ઉદયામતિ-ભીમદેવની સ્ત્રી, ભા. ૧. ૧૩૪;
ઉદાજી-પંવાર-ગૂજરાત પ્રાંત લૂંટયો, લુણાવાડામાં રાજ્યની સ્થાપના કરી ભા. ૨. ૩;
ઉદીગબાહુ-પૃથ્વીરાજનો સામંત, ભા. ૧. ૩૧૬;
ઉદો-(ઉદયન) પાટણનો મંત્રી, ભા. ૧. ૧૪૬; નોંધ, ભા. ૧ ૧૪૬; ભા. ૧. ૨૫૦;
ઉદ્ભિજ્જ-(જીવ) ભા. ૨. ૪૧૨;
ઉમરકોટ-ભા. ૧. ૨૯૧, સોડા રજપુતોના તાબામાં, ભા. ૧. ૩૯૮;
ઉમરાળા-ના રાવળની સ્થાપના, ભા. ૧. ૪૯૭
ઉમેટા ના રાજાની કન્યા રા' ખેંગારે માગી, ભા. ૧. ૨૦૧
ઉમેદચંદજી-પાટણના જૈન ધર્મના એક સૂરિ, ભા. ૧. ૨૮૨
ઉમેદસિંહ-ઈડરના ગંભીરસિંહનો દીકરો, ધીરજીના ગામ વાંકાનેર ઉપર ચડાઇ કરી તે ગામ લુંટયું, ભા. ૨. ૧૬૮; ધીરજીએ પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો, ભા. ૨ ૧૬૮; નો. ૧૦૮; શીતળાના રોગથી મરણ પામ્યો, ભા. ૨. ૧૭૮
ઉપરકોટ-જૂનાગઢમાં રજપુતોનો જૂનો કિલ્લો, ભા. ૧. ૨૦૬
ઊંટડિયા-મહાદેવ, પાંડવના સમયના, ભા. ૧. ૪૪૫
ઊંડણીનો-પટો ધીરજસિંહને આપ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧

એ.

એલ્ફિન્સ્ટન-ની લખેલી અદાલતનાં હુકમનામાં સંબંધી હકીકત, ભા. ૨ નાં. ૨૩૯; ની બ્રિટીશ સત્તા નીચે રજપૂતોની જમીનના વહીવટ વિષે નોંધ, ભા. ૨. ૨૭૪; ની ગરાસિયાને નોકરીએ રાખવાની સૂચના, ભા. ૨. ૨૮૯; ની મેહેવાસીઓ વિષે ભલામણ ભા. ૨. ૨૯૦; ની બ્રિટીશ સરકારની ગૂજરાતમાં સ્થા-

પના થયા પછી લોકોની મુસીબત વિષે નોંધ, ભા. ૨. ૨૯૧
એભલ-(અભી) વળાનો રાજા, ભા. ૧. ૪૧૯
એભલવાળો-બીજો, સાંઇ નેસડીનું આતિથ્ય, ભા. ૧. ૪૨૧; નેસડીના કહેવાથી પોતાના પુત્રનું માથું વાઢી આપ્યું, ભા. ૧. ૪૨૨
એભલવાળો-ત્રીજો, રાણાજી ગોહિલ અને ધનમેરે તેને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૪૨૫
એરસ્કિન-અહમદનગરમાં અંગ્રેજ સરકારનો એજન્ટ, તેણે સતીઓ થતી અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો, ભા. ૨. ૨૦૨; નોં. ૨૦૩; સૂરજમલ ઉપર ચડાઈ, ભા. ૨. ૨૦૪; કુવાવ ગામ ભાંગ્યું, ભા. ૨. ૨૦૭; પાનવર લીધું, ભા. ૨. ૨૦૭; અહમદનગરમાં સતી થવાનું બંધ કરવાનો પ્રયાસ, ભા. ૨. ૨૦૯; સૂરજમલ સાથેનો પ્રસંગ, ભા. ૨. ૨૧૧

ઓ. ઔ. અં.

ઓખાહરણ-ની કથાનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૦૬
ઓરિએન્ટલ-મેમ્વાર ગ્રંથ ફાબર્સે રચ્યો ભા. ૨. ૫૦૯
ઓંકારેશ્વર-રેવા નદીને તીરે દેવાલય, ભા. ૧. ૫૧૯
ઔટરામ-મહીકાંઠાના પોલીટીકલ એજન્ટ, મહીકાંઠાના બ્હારવટીઆઓને જાગીરો આપી મહીકાંઠામાં સલાહશાન્તિ કરી, ભા. ૧. ૨૦૯; ગૂજરાતમાં મોકલવાની વાત, ભા. ૨. ૨૧૪; મહીકાંઠાના બ્હારવટીઆને દાબી દેવા વિષે મત, ભા. ૨. ૨૧૪; સૂરજમલ ઉપર દબાણ કર્યું, ભા. ૨. ૨૧૬; વિષે મુંબઈ સરકારનો અભિપ્રાય ભા. ૨. ૨૧૫
ઔદિચ્ય-બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૧; ના પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૨૧; તેમનો વિસ્તાર ભા. ૨. ૨૨૨
અંકલેશ્વર-આગળ દામાજીના લશ્કરે અબ્દુલ અઝીઝખાનનો પરાજય કર્યો, ભા. ૨. ૧૦
અંકેવાળિયા-માં વસ્તુપાળે દેહ છોડ્યો, ભા. ૨. ૪૯૪
અંગ્રેજો-ભા. ૧. ૬; એ સુરતનો કિલ્લો કબજે કર્યો, ભા. ૨. ૧૩ ભરૂચના નવાબ સાથે કોલકરાર કર્યા, ભરૂચ લીધું; ભા. ૨. ૧૩; પૂના સરકાર સાથે લડાઈ, ભા. ૨. ૧૫, ડભોઈનો કિલ્લો જનરલ ગાડર્ડે લીધો, ભા. ૨. ૧૬; ગાયકવાડ સાથે સંધિ, ભા. ૨. ૧૬; સુરત અને ભરૂચ અંગ્રેજોને મળ્યાં, ભા. ૨. ૧૬; અમદાવાદ ઉપર ચડાઈ કરી તાબે કર્યું, ભા. ૨. ૧૬; અંગ્રેજી લશ્કરે ગાયકવાડને જિતવામાં મદદ કરી, ભા. ૨. ૪૧; ની સત્તા વડોદરામાં સ્થપાઈ, ભા. ૨. ૪૧; ગાયકવાડ સાથેના કરાર, ભા. ૨. ૪૨; ચોરાશી પરગણું મળ્યું ભા. ૨. ૪૧; નું લશ્કર વડોદરામાં રાખવાનું ઠર્યું ને ચીખલી પરગણું મળ્યું, ધોળકા અપાયું, નડિયાદની જયદાદ મળી, કડીની ઉપજ અને કાઠિયાવાડની ૧. ૮૫૭–૫૯; ની મુલ્કગીરી મળી, ભા. ૨. ૪૨; આરબોને વશ કર્યા, ભા. ૨. ૪૩; નું લશ્કર મુલ્કગીરી પતાવવા કાઠિયાવાડમાં આવ્યું, ભા. ૨. ૫૧; ની સત્તા નીચે રજપુતોની જમીનનો વહીવટ, ભા. ૨. ૨૭૪–૭૯; ને ગૂજરાતમાં વ્યવસ્થા કરવામાં નડેલી અડચણો, ભા. ૨. ૨૭૬; સરકારનો ગરાસીયા પાસેથી લેવાની જમામાં વધારો કરવાનો હક્ક, ભા. ૨. ૨૮૬; માં સ્ત્રીઓને માન આપવાની રીત, ભા. ૨ ૩૩૨

અં

અંજાર-ના જાડેજા વિષે મુંબઈ સરકારનું લખાણ, ભા ૨. ૨૮૪

અંડજ-(જીવ) ભા. ૨. ૪૧૨

અંધતામિસ્રી-એક પ્રકારનું નરક. ભા. ૨. ૪૧૨

અંધારિયા-ઉપર રાણો જગતસિંહ ચઢ્યો, ભા. ૨. ૧૫૦

અંબાજી-ભા. ૧. ૩૪૫

અંબા-(ભવાની) માતાનું દેરૂં, ભાગ ૧. ૨૦૭; આસપાસના પ્રદેશનું, ભા. ૧ વર્ણન, ભાગ ૧. ૫૨૮; તેની યાત્રાનો સંઘ, ભા. ૧. ૫૨૯; દુર્ગાનું સ્વરૂપ, પ્રાચીનતા, ભા. ૧. ૫૩૦; અંદરનો લેખ, ભા. ૧ ૫૩૧; ગાયની દંતકથા, ભાગ ૧. ૫૩૨

ક

કકૂલ-રાજાનો સિંઘણે પરાભવ કર્યો, ભા. ૨. ૪૬૨;

કચ્છ-ભા. ૧. ૨૩૧; મહંમદ તુઘલુખે તાબે કર્યું, ભા. ૧. ૩૯૫; ની વંશાવલિનાં, જૂદાં જૂદાં નામ, ભા. ૧. નોંધ ૮; નોં. ૨૩૧; નોંધ ૪૭૩; ના જાડેજા, ભા. ૨. ૫૪૬

કટોસણ-ના મકવાણા, ભા. ૨. ૧૧૦

કડી-વડોદરાનું પટાવત થયું, ભા. ૨. ૨૪; નો કિલ્લો, ભા. ૨. ૩૬; મલ્હારરાવ અને ગાયકવાડ વચ્ચે લડાઈ, ભા. ૨. ૪૦; આગળ બંડખોરો અને મહંમદ તુઘલુખ વચ્ચે લડાઈ થઈ, ભા. ૧. ૫૯૩; નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૪૬૫

કતારિયો-લોહાણો, ભા. ૧. ૩૧૦

કનકકુમાર-ભા. ૧ ૩૧૪

કનકસેન-અયોધ્યાનો રાજા, વૈરાટ જઈ વસ્યો, ભા. ૧ ૧૯; પરમાર વંશના રાજા પાસેથી રાજ્ય લઈ વડનગરની સ્થાપના કરી, ભા. ૧. ૨૦; તેના વંશજ વિજયે વિજાપુર અને વિદરબા, પછી સિહોર વસાવ્યાં, ભા. ૧. ૨૦; તેના જ વંશવાવાળાએ વલભીનગર વસાવ્યું, ભા. ૧. ૨૦

કનોજ-ના રાઠોડોની વંશાવલિ, ભા. ૨. ૫૨૨

કનોજ-ભા. ૧. ૨૫૮

કન્યાકુમારી-હિંદુસ્થાનની દક્ષિણ ભૂશિર, ભા. ૧. ૫

કન્યાદાન-ભા. ૨. ૪૧૩

કન્યા-નો શણગાર, ભા. ૨. ૩૨૬; સાસરે જતાં રડે છે, ભા. ૨. ૩૨૯; ને સાસરે વિદાય કરતી વખતનો પ્રસંગ, ભા. ૨. ૩૩૦

કન્હ-ચૌહાણ, સારંગદેવના દીકરાઓને મારી નાંખ્યા, ભા. ૧. ૩૧૩

કપર્દિ-કુમારપાળનો મંત્રી, ભા. ૧. ૨૯૩

કમળપૂજા-(શિવની) ભા. ૨. ૧૭

કમળાવતી-સોમેશ્વરની સ્ત્રી, અનંગપાળની પુત્રી, ભા. ૧. ૩૦૬

કમાલખાન-અલ્લાઉદીનનો સરદાર, ભા. ૧. ૩૮૯; ગુજરાતનું બંડ સમાવતાં હાર્યો, ભા. ૧. ૩૯૦

કમાલ મહંમદ-ધોળકાનો કસ્બાતી, ગારિયાધારમાં મરાયો, ભા. ૨. ૫૬

કમાળિયા-બહુચરાજીનાં વાજાં વગાડનારા મુસલમાનો, ભા. ૨. ૯૮

કયમાશ-ભા. ૧. ૩૧૬

કરણજી-વીરમળદેવનો કુંવર, દાંતાની ગાદીએ આવ્યો, ભા. ૨. ૧૪૫; દાંતાથી નાસી ગયો, ભા. ૨. ૧૪૬; પાલણપુરના દિવાન બહાદુરખાનની મદદથી દાંતા પાછું લીધું, ભા. ૨. ૧૪૬

કરમશી-ચંદુરનો વાણીયો, કાનજી રાત અને પાદશાહ વચ્ચે સમજાવટ કરાવી, ભા. ૨. ૧૦૨

કરાળ-ના મકવાણા જમીનદાર, ભા. ૨. ૧૧૭

કરોડ-સાભ્રમતીના કિનાર ઉપર ગામ, ગાયકવાડના હલ્લામાંથી રજપૂતોએ બચાવ્યું, ભા. ૨. ૧૨

કર્ણ વાઘેલો-માધવની સ્ત્રીને ઘરમાં બેસાડી,

ભા. ૧. ૩૮૦; મુસલમાનોને હાથે પરાજય, ભા. ૧, ૧૮૧; નાસી છૂટ્યું, ભા. ૧. ૩૮૧; બાગલાણના કિલ્લામાં આશ્રય, ભા. ૧. ૩૮૪; દેવગઢના શંકરદેવ સાથે દેવળદેવીને પરણાવવાનો સંકલ્પ કર્યો, ભા. ૧ ૩૮૫; દુર્દશામાં મૃત્યુ, ભા. ૧. ૩૮૮.

કર્ણસાગર-તળાવ, ભા. ૧ ૧૩૯.

કર્ણ સોલંકી-આશા ભીલને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૧૩૮; કોચરવનું દહેરૂં બંધાવ્યું, ભા. ૧ ૧૩૯; કર્ણસાગર તળાવ બંધાવ્યું, ભા. ૧ ૧૩૯; કર્ણાવતી વસાવી, ભા. ૧ ૧૩૯; ચીતારાએ મીનલ દેવીની છબી લાવ્યી, ભા. ૧. ૧૪૧; મીનલ દેવી સાથે લગ્ન, ભા. ૧. ૧૪૨; મીનલ દેવી તરફ અભાવ, ભા. ૧. ૧૪૨; મુંજાલની યુકિત, ભા. ૧. ૧૪૪; મૃત્યુ, ભા. ૧. ૧૪૫; નોં. ૧૪૫.

કર્ણાટ-ભા. ૧. ૨૨૦.

કર્ણાવતી-ભા. ૧. ૧૩૯; ભા. ૧. ૨૫૪; સ્થાપનાની નોંધ, ભા. ૧. ૧૩૯.

કર્ણીજી-ચારણોની માતા, વીકાનેરમાં દેશણોત ગામ પાસે, ભા. ૧. ૧૨૨.

કર્નાલ-ભા. ૧. ૩૨૯.

કલવિણી-નદી, ભા. ૧. ૨૫૨.

કલિયુગ-ભા. ૨. ૪૨૪.

કલોલ-પરગણું વરસાજીને મળ્યું, ભા. ૧. ૪૪૨.

કલ્પતરૂ-સ્વર્ગનું ઝાડ, ભા. ૨. ૪૧૬.

કલ્યાણ-સોલંકી વંશના ભૂવડની રાજધાની, ભા. ૧. ૨૪; ની સમૃદ્ધિ, ભા. ૧. ૨૫; નોંધ ૨૪.

કલ્યાણમલ-ઈડરનો રાવ ઉદયપુરના રાણા અમરસિંહ સાથે લડયો, ભા. ૧. ૫૨૬; તરસંગમા માર્યું, ભા. ૧. ૫૨૬; શિરોઈ સાથે કજીયો કર્યો, ભા. ૧. ૫૨૮; રાણા વાઘને કેદ પકડાવ્યો, ભા. ૧.

૨

૫૪૧; જયમલ સાથે કજીયો, ભા. ૧. ૫૪૩; જયમલને હરાવી દાંતે નસાડ્યો, ભા. ૧. ૫૪૭.

કસ્બાતીઓ-ની જાતિ, ભા. ૨. ૫૫.

કળતર--ભા. ૨. ૨૨૩.

કંઠહત્ત--જુઓ કંથકોટ.

કંડોરણા-નો કિલ્લો કર્નલ વોકરે તેના મૂળ ધણીને પાછો અપાવ્યો, ભા. ૨. ૫૨.

કંતાજી-એ ખંભાતમાંથી ખંડણી લીધી, ભા. ૨. ૪; સર બુલંદખાન સામે દંગો કર્યો, ભા. ૨ ૫; સિહોર ઉપર ચઢાઈ કરી, ભા. ૨. ૭૬.

કંથકોટ-(કચ્છ) ભા. ૧. ૧૦૭; નોં. ૧૦૭.

કલાર્ક-સર વીલીયમ-ખંભાત આગળની ફોજનો ઉપરી, ભા. ૨. ૩૯.

કા.

કાકુ-મારવાડના પાલી શહેરનો ધંધાર્થી વલભી નગરમાં આવ્યો, ભા. ૧. ૧૪-૧૫; તેની દીકરીની રત્નજડિત કાંસકી શીલાદિત્યે બલાત્કારે લીધી, ભા. ૧. ૧૫; મ્લેચ્છોને બોલાવી વલભી નગરનો નાશ કરાવ્યો, ભા. ૧. ૧૬-૧૭; નોંધ ભા. ૧. ૧૪-૧૫.

કાબ્રિ-ભા. ૨. ૪૨૨.

કાઠિયાવાડ-માં મુલકગીરી ઉઘરાવવા બાબાજી આપાજીનું આવવું, ભા. ૨. ૪૮; ની લ્હેણી ખંડણી વસુલ કરી આખા દેશમાં સત્તા બેસાડી, ભા. ૨. ૪૮; ની મુલકગીરીની સુલેહભરેલી વ્યવસ્થા કરવા માટે અંગ્રેજોનો-કર્નલ વોકરનો પ્રયાસ, ભા. ૨. ૫૦-૫૧; અંગ્રેજી લશ્કર આવ્યું, ભા. ૨. ૫૧; ના તાલુકદારોની સ્વાર્થી વૃત્તિ, ભા. ૨. ૫૧; માં મુલકગીરીની અને બીજી વ્યવસ્થા તથા બ્રિટીશ અને મરાઠી લશ્કર રાખ્યું, ભા. ૨. ૫૩-૫૪; ના જમીનદારોની અડકો વિષે કર્નલ વોકરનું લખાણ-ભા. ૨. ૨૬૧.

કાઠિયા–સિંધના સૂમરા જામના પટાવત, ભા. ૧, ૩૯૯; ઢાંકમાં આવ્યા, ભા. ૧, ૪૦૦.

કાનજી–રાત-દેતરોજનો, ભા. ૨. ૧૦૦; ગોપી પટેલે કરેલું અપમાન, ભા. ૨. ૧૦૦; ગોપી પટેલને ઠાર કર્યો, ભા. ૨. ૧૦૧; આઝીમખાનની ચડાઈ, ભા. ૨. ૧૦૧; બ્હારવટે નીકળ્યો, ભા. ૨. ૧૦૨; પાદશાહ સાથે સમાધાની કરી, ભા. ૨. ૧૦૨; અકબરે રાજચિહ્ન આપ્યાં, ભા. ૨. ૧૦૨.

કાનડદેવ–દાંતાનો, ભા. ૧. ૫૩૮.

કાનાજી–ન્હાનાની કીર્તિ, ભા. ૨. ૧૦૩.

કાનોજીરાવ–ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનો દાસી-પુત્ર, ભા. ૨. ૨૩; આનંદરાવ ગાયકવાડને કેદ કર્યો, ભા. ૨. ૨૪; ને કેદ કરી રામપુર રોટિયાના કિલ્લામાં રાખ્યો, ભા. ૨. ૨૪.

કાનેરી–પક્ષી–ભા. ૧. ૩૬૮.

કાન્યકુબ્જ–માંથી બ્રાહ્મણો આવ્યા, ભા. ૧. ૯૦.

કાન્હડદેવ–ભા. ૧. ૨૩૪; કુમારપાળને ગાદી અપાવી, ભા. ૧. ૨૨૭; અવસાન, ભા. ૧. ૨૩૯.

કામધેનુ–ગાય, ભા. ૨. ૪૧૬.

કાલાનસ–હિંદી વિદ્વાન, ભા. ૨. ૩૯૭.

કાલિકા–ભા. ૧. ૨૦૭.

કાલિકાજી–ભા. ૧. ૩૪૫.

કાલિદાસ–દેતરોજમાં ગોપી પટેલનો વંશજ, ભા. ૨. ૧૦૧.

કાલિદાસ–કવિ, ભા. ૨. ૨૨૧.

કાશી–ભા. ૧. ૨૬૬; ભા. ૨. ૪૨૨.

કાળી–ભા. ૧. ૩૪૫.

કાળભૈરવ–ભા. ૧. ૧૯૪.

કાંકરેજ–ના કોળી, ભા. ૨. ૧૧૭.

કિ. કી. કુ

કિટિંજ–કર્નલ રાઘોબાની મદદે ગયો અને અડાસ આગળ પેશ્વાના લશ્કરને હરાવ્યું, ભા. ૨. ૧૫.

કીડી–ગામ ફત્તેહસિંહનું ગંભીરસિંહે માર્યું, ભા. ૨. ૧૯૯; 'કીડીનો કુંજર થયો' એ કહેતી કેમ પડી, ભા. ૨. ૧૯૯.

કીર્તિકૌમુદી–નો ઉલ્લેખ; ભા. ૨. ૪૨૫.

કીર્તિગઢ (કેરાકોટ)–ના મકવાણા, ભા. ૧. ૪૦૨.

કીર્તિપાલ–ભા. ૧. ૨૩૪.

કુકડિયા–નો પટો શેરસિંહને આપ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.

કુડાં–ભાગ ૧. ૨૪૩.

કુડાંગેશ્વર–ભા. ૧. ૨૩૬.

કુતુબશાહ–માળવા સાથે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૫૯; મેવાડ ઉપર ચડાઈ, ભા. ૧. ૪૫૯; ચિત્તોડ ઉપર ચડાઈ, ભા. ૧. ૪૬૩.

કુતુબુદ્દીન–મલેક, ભા. ૨. ૩૩૦, દિલ્હીમાં ગુલામ વંશ સ્થાપ્યો, ભા. ૧. ૩૩૦; અણહિલવાડ પર ચડાઈ કરી ગૂજરાત લૂંટ્યું, ભા. ૧. ૩૯૧; હિંદુ રાજાઓએ મળીને તેને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૩૩૧; ફરીથી ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૩૩૨.

કુમાર દેવી–વસ્તુપાળ, તેજપાળની માતા, ભા. ૨. ૪૯૬.

કુમારપાળ–શત્રુંજય ઉપર દેરાસર બંધાવ્યું, ભા. ૧. ૫; ત્રિભુવનપાલનો દીકરો, ભા. ૧. ૨૩૪; સિદ્ધરાજનો અપ્રેમ, ભા. ૧. ૨૩૫; જૈનધર્મ પાળવાનો કોલ આપ્યો, ભા. ૧. ૨૩૬; માળવે ગયો, ભા. ૧. ૨૩૬; રાજ્યપ્રાપ્તિ, ભા. ૧. ૨૩૮; કાન્હડદેવને મારી નંખાવ્યો, ભા. ૧. ૨૩૯; નાગોરના આનાક રાજાને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૪૧; દયાશ્રયનો વૃત્તાંત, ભા. ૧. ૨૪૧; જલ્હણા સાથે લગ્ન, ભા. ૧. ૨૪૭; ઉજ્જયણના બલ્લાલને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૪૯; કોંકણના

રાજા મલ્લિકાર્જુનનો પરાજય, ભા. ૧. ૨૫૩; સોમેશ્વરના દેવળનો જીર્ણોદ્ધાર, ભા. ૧. ૨૫૬; સોમેશ્વરની યાત્રા કરવી, ભા. ૧. ૨૬૨; હેમાચાર્યનો ગુરૂ તરીકે સ્વીકાર, ભા. ૧. ૨૬૫; જૈનધર્મી થયો, ભા. ૧. ૨૬૫; કેદારેશ્વરનો જીર્ણોદ્ધાર, ભા. ૧. ૨૬૬; સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં હાર્યો, ભા. ૧. ૨૭૧; સપાદલક્ષ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૨૭૨; સ્વર્ગવાસ, ભા. ૧. ૨૭૯; સીસોદિણી રાણીની વાત, ભા. ૧. ૨૭૯; શંકરાચાર્યનું આગમન, ભા. ૧. ૨૭૯; પૂનમ કે અમાસ, ભા. ૧. ૨૮૨; શંકરસ્વામીનો શિષ્ય થયો, ભા. ૧. ૨૮૨; કીર્તિકૌમુદીમાં દિગ્વિજયનું વર્ણન, ભા. ૧. ૨૮૫; નો રાજ્યવિસ્તાર, ભા. ૧. ૨૮૬; સાત ક્ષેત્રનું પોષણ, ભા. ૧. ૨૮૭; જૂદા જૂદા દેશમાં કરાવેલા વિહારો, ભા. ૧. ૨૮૯; મુસલમાન રાજાઓ સાથે સંબંધ, ભા. ૧. ૨૯૦; ભા. ૧. નાં. ૨૩૬, નાં. ૨૩૯, નાં. ૨૫૪, નાં. ૨૭૬; વિશેષ હકીકત નાં. ભા. ૧. ૨૮૪; નાં. કુંવર લાવણ્યસિંહ, ભા. ૨. ૪૨૫.

કુમારપાળપ્રબંધ, ગ્રંથ-નાં. ભા. ૧. ૫૩.

કુમાવિસદાર-ભા. ૨. ૨૬૩; ને સોંપેલું કામ, ભા. ૨. ૨૬૫.

કુમુદચંદ્ર-ભા. ૧. ૨૨૦.

કુરંભદેવ-ભા. ૧. ૩૨૦.

કુવાવ-ગામ બ્રિટીશ એજન્ટે ભાંગ્યું, ભા. ૨. ૨૦૭.

કુળ-ભા. ૨. ૩૨૦; નાં. ૩૨૦.

કુંડળ-ના ગરાસની તકરાર, ભા. ૨. ૧૫૧-૫૨.

કુંપોજી-પનારનો. હળવદની રાજમાતાના કહેવાથી જેઠા પટેલને માર્યો, ભા. ૨. ૧૦૬; ઓડકમોદ ગામ ઉપર હલ્લો કર્યો, ભા. ૨. ૧૦૬; માર્યો ગયો, ભા. ૨. ૧૦૬.

કુંભાભટી-નેરણાસણમાં મૂકયો, ભા. ૨. ૧૨૯.

કુંભારશ્યામ-નું આબુ ઉપર દેવાલય, ભા. ૧. ૪૬૨.

કુંભારિયા-નો કિલ્લો-ભા. ૧. ૪૬૨; ગામ ભા. ૧. ૫૩૪.

કુંભીપાક-એક નરક, ભા. ૨. ૪૧૨.

કુંભેશ્વરનું દેરૂં-ભા. ૨. ૪૪૦.

કુંભા રાણો-મેવાડનો-તેણે બંધાવેલો કિલ્લો ભા. ૧. ૪૬૧; ગૂજરાતની ફોજને હરાવી, ભા. ૧. ૪૬૩.

કે. કૈ. કો. કૌ.

કેદાર-ભા. ૧. ૨૬૬.

કેદારેશ્વર-ભા. ૧. ૨૬૬.

કેદારેશ્વર મહાદેવ-ભા. ૧ ૪૪૫.

કેરાહુ-ભા. ૧. ૨૮૭.

કેલ્હણદેવ-ભા. ૧. ૨૮૭.

કેસર-વિહિયાસનો દીકરો, ભા. ૧. ૪૦૨; હમીર સુમરા સાથે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૦૩-૪૦૪.

કૈડવા-(કણબી) ખેડુતની મુખ્ય જ્ઞાતિ, ભા. ૨. ૨૨૫; લગ્ન, ભા. ૨. ૩૨૧; કન્યાને ફૂલના દડા સાથે પરણાવવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૩; માં નાતરૂં કરવાની રીત, ભા. ૨, ૩૨૩.

કૈયા-ભા. ૧. ૧૩૭; કીચકે દ્રૌપદી ઉપર બળાત્કાર કર્યો, ભા. ૧. ૧૩૭.

કૈલાસ-ભા. ૨. ૪૨૪.

કોટડા સાંગાણી-ના ઠાકોરની વંશાવળી ભા. ૨. ૫૪૯.

કોટેશ્વર-મહાદેવ, આગળ સરસ્વતી નદીનું મૂળ છે, ભા. ૧. ૫૨૮.

કોમલમેર-(કુંભોમેર) કિલ્લાનું વર્ણન, ભા. ૧. ૪૬૧.

કોલાપુર-ભા. ૧. ૨૩૧.

કોળી-લોકની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૧૩૭-૧૩૮; એક કોમ, ભા. ૨. ૨૨૬.

કોળી-ભીલ મહીકાંઠાના, તેમની રીતભાત, બહાદુરી, પહેરવેશ, ભા. ૨. ૧૧૪-૧૧૫.
કોંકણ-ભા. ૧. ૨૫૨.
કોંઠ-(સાણંદ)નો દરબાર-ધોળકા તાલુકાનો સ્વતંત્ર ગરાસિયો, ભા. ૨. ૫૪; ના રાજાને કેદમાં નાંખ્યો, ભા. ૨. ૨૭૮; ના જમીનદાર વિષે હકીકત, ભા. ૨. ૨૮૨.
કૌલાદેવી-કર્ણ વાઘેલાની રાણી, ભા. ૧ ૩૮૧; મુસલમાન બનાવી, ભા. ૧. ૩૮૨.
કૌશિક ઋષિ-નો જન્મ, ભા. ૨. ૨૨૦.
ક્રૌંચ-ભા. ૨. ૪૦૭; નોં. ૪૦૭.
ક્રુઇકશઙ્ક-ભા. ૨. ૨૧૩.
કૂરપુર-ભા. ૨. ૪૦૭; નોં ૪૦૭.
કૃષ્ણ-નો વાસ, ભા. ૨. ૪૨૪.
કૃષ્ણાજી-ભા. ૧. ૨૯૨.
કૃષ્ણાજી-રત્નમાળાનો કર્તા, ભા. ૧. ૨૩, ૩૩૫.
કૃષ્ણાક્ષરી-(કાળોતરી)નો નમુનો, ભા. ૨. ૩૪૬.
કૃષ્ણોરા-નાગર, ભા. ૨. ૨૨૩.

ખ. ખા. ખુ.

ખલવાડ-ભા. ૨. ૨૩૪.
ખમતખમણા-ભા. ૨. નોં. ૩૧૫.
ખશિયા કોળી-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૪૨૪.
ખસરાજા-ભા. ૧. ૨૬૬.
ખાચર-મીતિયાળુની કાઠી શાખાનો સ્થાપક, ભા. ૧. ૪૦૧.
ખારી-નદી આગળ લીંબડીના ઠાકોર હરિસિંહજીએ પડાવ નાંખ્યો, ભા. ૨. ૬૪; ના કિનારા ઉપર હરિસિંહજી અને પથાભાઈ વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં હરિસિંહજી પડ્યો, ભા. ૨. ૬૪.
ખાલસા-ગામ-ભા. ૨. ૨૭૪.
ખિલોડ-જીલ્લો-હડિયાલ રજપૂતના તાબામાં, ભા. ૨. ૧૫૮.
ખીચીરાવ પ્રસંગ-ભા. ૧. ૩૧૬.
ખીજરખાં-દેવલદેવીનો ધણી, અલ્લાઉદ્દીનનો મોટો દીકરો, ભા. ૧. ૩૮૭; મૃત્યુ-ભા. ૧. ૩૮૯.
ખુમાણસિંહ-ને ઇડરના ગંભીરસિંહે વાંકાનેર આપ્યું, ભા. ૨. ૧૫૯; ગંભીરસિંહે ચારણોને મરાવ્યા તેથી નારાજ થઈ હિમાળે ગળવા ગયો, ભા. ૨. ૧૬૦-૧૬૧.
ખુમાન-ચોટીલાની કાઠી શાખાનો સ્થાપક, ભા. ૧. ૪૦૧.
ખુશરૂ મલેક-ભા. ૧. ૩૨૮.

ખે. ખો. ખં.

ખેડા-જીલ્લો, બ્રિટીશની સત્તામાં, ભા. ૨. ૨૭૬.
ખેડુત ની ત્રણ મુખ્ય જ્ઞાતિઓ, ભા. ૨. ૨૨૫; નાં રહેઠાણ, ભા. ૨. ૨૨૯; નાં ગામડાંનો દેખાવ, ભા. ૨. ૨૨૯; કામ કરવાની રીત, ભા. ૨. ૨૩૦; ના બળદનું મહત્વ, ભા. ૨. ૨૩૦; મેવાડના કરણે જહાંગીરને બળદ ઇનામમાં આપ્યા, ભા. ૨. ૨૩૦; રાજા સાથે સંબંધ, ભા. ૨. ૨૩૧; ની ખેડ કરવાની રીત, ભા. ૨. ૨૩૧; કળતર કરવાની પ્રથા, ભા. ૨. ૨૩૩; ને આપવાના વેરાઓ, ભા. ૨. ૨૩૪; ભાગ વસુલ કરી લેવાની અસલની રીત, ભા. ૨. ૨૩૪; ની દેવાદાર સ્થિતિ, ભા. ૨. ૨૩૫; વાણિયાના કબજામાં, ભા. ૨. ૨૩૫; ની સ્થિ કફોડી હાલત, ભા. ૨. ૨૩૭; ની સ્થિતિમાં બ્રિટિશ સત્તા નીચે થયેલો સુધારો, ભા. ૨. ૨૯૨.
ખેદ્રાપુર-માં સિંધણ વિષે લેખ, ભા. ૨. ૪૬૩.
ખેમચંદ-ઈડરનો કારભારી, ભા. ૨. ૧૯૯
ખેરાલુ-ભા. ૧. ૧૩૯.
ખોખર-શામળીયા સોડના વંશનોનું અભિધાન, ભા. ૧. ૪૧૬.
ખોખરનાથ-મહાદેવનો ડુંગર, ત્યાં શામળિયા સોડની સ્ત્રીને પુત્ર અવતર્યો, ભા. ૧. ૪૧૬.

ખોખરા–ના ડુંગરા, ભા. ૧. ૪.
ખોડિયાર–શત્રુંજયના ડુંગરપરના તળાવની દેવી, ભા. ૧. ૫; નાંદેરાની દંતકથા, ભા. ૧. ૪૨૩.
ખોડીદાનજી–શિરોહીનો બારોટ–ટીટોઇ અને ધીરજી ખવાસનો કજીયો પતાવ્યો, ભા. ૨. ૧૬૭.
ખોડુ–ગામનો કિલ્લો–સિદ્ધરાજે બંધાવ્યાનું કહેવાય છે, ભા. ૨. ૬૬.
ખોળેશ્વર–બ્રાહ્મણ–સિંઘલનો સેનાપતિ–ગૂજરાત ઉપર સ્વારી કરી, ભા. ૨. ૪૬૩; માલવ અને આભી રાજાને નમાવ્યા, ભા. ૨. ૪૬૩.
ખંડણી–અણહિલપુરના રાજાઓ તેમ જ અમદાવાદના સુબાઓ નાનાં નાનાં રાજ્યો જિતી તેમની પાસેથી વસુલ કરતા તે રકમ, ભા. ૨. ૪૫.
ખંડેરાવ–ગાયકવાડ–દામાજીનો ભાઈ, તેને બોરસદ અને નડિયાદ પરગણું મળ્યું, ભા. ૨. ૧૧.
ખંડેરાવ–દાભાડે–મરાઠાના લશ્કરનો સેનાપતિ, ગુજરાતમાં ખંડણી લેવા લાગ્યો, ભા. ૨. ૧.
ખંભાત–મૂળરાજે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું, ભા. ૧. ૯૧; આગળ મહમૂદ બેગડે કાફલો તૈયાર કર્યો, ભા. ૧. ૪૭૯; માં વસ્તુપાળે કરેલો સુધારો, ભા. ૨. ૪૪૧; ના નવાબો, ભા. ૨. ૫૩૦.

ગ.

ગજની–ભા. ૧. ૨૨૬.
ગજરાબાઈ–ફત્તેહસિંહ ગાયકવાડની પુત્રી; ભા. ૨. ૨૪; રાવજી આપાજી સાથે કજીયો થયો, ભા. ૨. ૨૪.
ગજસિંહ–દાંતાનો રાણો–તેણે સુદાસણાના હઠિયોજી અને જગતોજીને મારી નંખાવ્યા, ભા. ૨. ૧૪૩
ગઢરૂ–ગામ પાસે કલ્યાણમલની જાડેજી રાણીએ સામળાજીનું દેરૂં બંધાવ્યું, ભા. ૧. ૫૨૭.
ગઢવાડા–નો કબજો પાલણપુરના લશ્કરે લીધો, ભા. ૨. ૧૩૮.
ગણપતરાવ–સંખેડાનો–ગાયકવાડની સામે થયો, ભા. ૨. ૪૨; ધાર જઈ રહ્યો, ભા. ૨. ૪૩.
ગઢેચી–દેવી (રજપૂતોની), ભા. ૨. ૩૧૯.
ગણપતિ–ભા. ૨. ૪૨૪.
ગણેશચતુર્થી–ભાદ્રપદની, ભા. ૨. ૩૧૩.
ગદક–માં સિંઘણ વિષેનો લેખ, ભા. ૨. ૪૬૨.
ગરૂડપુરાણ–નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૫૨; સંબંધી વિશેષ હકિકત, ભા. ૨. નોં. ૪૦૩; સ્ત્રીને સ્વર્ગ મળવા વિષે, ભા. ૨. ૪૧૭.
ગબ્બરગઢ–અંબા ભવાનીના દહેરાની પશ્ચિમે કોટ ભા. ૧. ૫૩૨.
ગમાજ–રજપૂતે–દાંતાના કારભારી જીવા કલાલને મારી નાંખ્યો, ભા. ૨. ૧૫૩.
ગરાસ–રજપૂત, કોળી વગેરેને છુટકારા માટે આપેલો હક્ક, ભા. ૨. ૨૫૮; મેળવનારા લોકોનાં વારેવારે થતાં બંડ, ભા. ૨. ૨૫૮.
ગરાસિયા–ભા. ૨. ૨૬૧; (જુઓ જમીનદાર ગામનો વહીવટ ભા. ૨. ૨૭૪;) લોકોના જમીનના કાયમી હક્કો, ભા. ૨. ૨૮૬; સલામી કે જમા લેવાનો બ્રિટીશરોનો હક્ક ભા. ૨. ૨૮૬ ની જમીનનો ભોગવટો કરવાના બે પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૮૭; ના ખપ વિષે ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૨૮૮; ને નોકરી ઉપર રાખવાની મી૦ એલ્ફિન્સ્ટનની સૂચના, ભા. ૨. ૨૮૯.
ગરીબદાસ–રણાસણનો ઠાકોર–ગોપીનાથ ઉપર વેર લીધું, ભા. ૧. ૫૫૪

ગરૂડ-ભા. ૨. ૪૨૪.
ગવાન્હિક-ભા. ૨. ૪૦૫.
ગાછેરે-મેઘરાજ જઈ રહ્યો, ભા. ૨. ૧૪૫.

ગા. ગિ. ગી.

ગાડરાઘટ્ટ-ઉપર બીજા મૂળરાજની મા નાયક દેવીએ ચઢાઈ કરી, ભા. ૧. ૨૯૭.
ગાયકવાડ-ની વંશાવલિ, ભા. ૨. નોં. ૧; ના રાજ્ય માટે કાવાદાવાઓ, ભા. ૨. ૧૩; ના રાજ્યની અવ્યવસ્થા ભા. ૨. ૩૦; ની ફોજ કડી ઉપર ચઢી, ભા. ૨, ૩૩; ના લશ્કરની જિત, ભા. ૨. ૪૦; અંગ્રેજ સાથે કોલકરાર, ભા. ૨. ૪૨; અંગ્રેજ સાથે નવા કરાર કર્યા, ભા. ૨. ૪૩; કાઠિયાવાડની મુલ્કગીરી નક્કી કરી, ભા. ૨. ૫૩; ગોહિલવાડની મુલ્કગીરી મળી, ભા. ૨. ૯૨; સિદ્ધપુરના શાહુકારને છોડાવવા ઔટરામને લખ્યું, ભા. ૨. ૨૦૯.
ગાયકવાડની હવેલી-અમદાવાદમાં-તેમાં દામાજીની ફોજ રહેતી હતી, ભા. ૨. ૧૨.
ગારિયાધાર-જૂનાગઢના નવાબે જમાબંધી વસુલ કરવા પરમારને મોકલ્યા તેમનો નાશ થયો, ભા. ૨. ૫૫-૫૬.
ગાંગવા-ને પાદર ન્હારસિંહને અગ્નિદાહ દીધો, ભા. ૨. ૧૫૬.
ગાંઠિયોલ-નો પટો જેતાવત અદેરામજીને મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.
ગિરનાર-કાઠિયાવાડનો પર્વત-નેમીનાથના સ્પર્શથી પુનિત થયેલો, ભા. ૧. ૬; ભા. ૧. ૨૦૬; ટૂંકો, ભાગ ૧. ૨૦૭; યાત્રાનું ધામ, ભા. ૧. ૩૪૫.
ગિરવર-ગુજરાત બાજુથી આબુ ઉપર ચડવાનું ગામ, ભા. ૧. ૩૬૫.
ગીતા-ભા. ૨. ૪૧૪.

ગુ. ગૂ.

ગુણચંદ્ર--આચાર્ય-ભા. ૧. ૩૩૬. [૬૬.
ગુર્જરવેલી-માંગરા રાજ્યનું ગામ, ભા. ૨.
ગુહાદિત્ય-જુઓ ગોહો.
ગૂજરાત-પ્રાન્ત-સીમા અને ચતુર્દિશા, ભા. ૧. ૧; સાભ્રમતી અને મહી વચ્ચેનો ફળદ્રૂપ પ્રદેશ, ભા. ૧. ૨; નાગોરના રાજા તથા તિલંગાના સેનાપતિ મારપની ચઢાઇ, ભા. ૧. ૫૮-૬૦; યશોવર્માની ચઢાઇ, ભા. ૧. ૧૪૯; મહમુદ શાહબુદ્દીન ગોરીની ચઢાઇ, ભા. ૧. ૩૦૧; માળવાના રાજા સોહડદેવની ચઢાઈ, ભા. ૧. ૩૦૫; અર્જુનદેવે લૂંટયું, ભા. ૧. ૩૦૫; કુતુબુદ્દીને ચડાઈ કરી લૂંટયું, ભા. ૧. ૩૩૧; નિર્ધણીયો કારભાર, ભા. ૧. ૩૩૫; ઐતિહાસિક સાધનોની ચર્ચા, ભા. ૧. ૩૩૬; ૩૩૭; વિસલદેવ અને તે પછીના રાજાઓ, ભા. ૧. ૩૭૮-૩૭૯; નો છેલ્લો રાજા કર્ણ વાઘેલો, ભા. ૧. ૩૭૯; માં બંડ, ભા. ૧ ૩૮૯; મુસલમાનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ, ભા. ૧. ૩૯૧; રજપૂતોની જૂદી જૂદી શાખાઓ ભા. ૧. ૩૯૧; માં બળવો, ભા. ૧. ૩૯૨; જૂદાં જૂદાં બંડો, ભા. ૧, ૩૯૨-૩૯૬; મહંમદ તુઘલુખની ચઢાઇ, ભા. ૧. ૩૯૪; ના ઠાકોરોને તાબે કરી મુસલમાન બનાવવાનો પ્રયાસ, ભા. ૧. ૪૩૮; મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર, ભા. ૧. ૪૩૮; મુસલમાનોનો રાજ્યકારભાર, ભા. ૧. ૪૩૧--૫૦૧; અકબરના હાથમાં આવ્યું, ભા. ૧. ૫૦૧; ની અસ્તવ્યસ્ત હાલત, ભા. ૧. ૫૦૧--૫૦૫; ની પૂર્વ સીમા ઉપર આવેલાં સંસ્થાનોનું વર્ણન, ભા. ૧. ૫૦૬; નોં. ૩૪; માં મરાઠાઓનું આગમન, ભા. ૨. ૧; હોલ્કરની ચડાઈ, ભા. ૨. ૯; બ્રિટીશની ચડાઇ, ભા. ૨. ૧૩ નાં શહેરોની બાંધણી, ભા. ૨, ૨૪૧; નાં શહેરોમાં વસનારાઓનુ નિત્યકર્મ, ભા. ૨. ૨૪૧; માં ગોહિલ સોઢા પરમાર

કાઠી અને બીજા લોકો પેઠા, ભા.૨. ૨૫૩; ના રાજાઓ સામાન્ય હેતુથી જોડાએલા ન હોતા, ભા. ૨. ૨૫૩; ઉપર અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીની ચડાઈ, ભા. ૨. ૨૫૩; મુસલમાન આવ્યા પહેલાંની સ્થિતિ, ભા. ૨. ૨૫૪; માં પાદશાહોની સ્વાર્થી રાજનીતિ, ભા. ૨. ૨૫૪; ના સૂબાઓનાં બંડ, ભા. ૨. ૨૫૪; સંપૂર્ણ જિતવાના સુલ્તાનના પ્રયાસો, ભા. ૨. ૨૫૪; 'મિરાતે અહેમદી'માં સુલ્તાન અહંમદ સામે ગૂજરાતના જમીનદારોના બંડની હકીકત, ભા. ૨. ૨૫૫; ના ઠાકોરો પાસેથી લેવાતી પેશકશી, ભા. ૨. ૨૫૬; નાં સરકારી થાણાં, ભા. ૨. ૨૫૭; ના પેશકશી આપતા જમીનદારો કે ઠાકોરો, ભા. ૨. ૨૫૭; ના જમીનદારોના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયાસો, ભા. ૨. ૨૫૭; માં મરાઠી સત્તાની સ્થાપના, ભા. ૨. ૨૬૨; પેશ્વા અને ગાયકવાડે વહેંચી લીધો, ભા. ૨. ૨૬૨; માં બ્રિટીશ સત્તા નીચે રજપૂતોની જમીનનો વહીવટ, ભા. ૨. ૨૭૪-૭૮; ની સલાહશાન્તિને ધોક્કો, ભા. ૨. ૨૮૮; માં બ્રિટીશ સરકારની સ્થાપના પછી લોકોની મુસીબત, ભા. ૨. ૨૯૧; માં બ્રિટીશના અમલમાં રૈયત અથવા ખેડુતની સ્થિતિમાં થયેલો સુધારો, ભા. ૨. ૨૯૨; માં બ્રિટિશ સત્તાના ન્યાયના ધારાની માઠી અસર, ભા. ૨. ૨૯૪; ઉપર દેવગિરિના સિંઘણની ચડાઇઓ, ભા. ૨. ૪૬૨-૪૬૩; લવણપ્રસાદ ઉપર સિંઘણની ચડાઇ, ભા. ૨. ૪૬૩-૪૬૬; ઉપર નરસિંહ દેવની ચડાઈ ભા. ૨. ૪૮૩; નાં દેશી રાજ્યો, ભા. ૨. ૫૨૯.

ગે. ગો. ગં.

ગેનાબાઈ-ગોવિંદરાવ ગાયકવાડની રાણી-લખતરના ઝાલા રજપૂત કુટુંબની દીકરી, ભા. ૨. ૨૩.

ગોઘા-બંદર-ભા. ૧. ૩; નું વર્ણન, ભા. ૧. ૪૨૬; ભાંગી પડ્યું, ભા. ૨. ૮૦.

ગોધારી-ગરાસીયા, ભા. ૧. ૪૮૯-૯૦.

ગોતા-ના પટા માટે મુંડેટી અને ઈડર વચ્ચે તકરાર, ભા. ૨. ૧૮૭; શેરસિંહને પટો મળ્યો, ભા. ૨. ૧૮૭; મી. એરસ્કિન ચઢ્યો, ભા. ૨. ૨૦૪; ની ચડાઇની વાત, ભા. ૨. નો. ૨૦૫.

ગોત્ર-ભા. ૨. ૩૧૯.

ગોદ્રહ-જુઓ ગોધ્રા.

ગોધ્રા-(ગોદ્રહ)-નો ધ્રૂધૂલ, ભા. ૨. ૪૩૭.

ગોપનાથ-કાઠિયાવાડમાં અરબી સમુદ્રને કિનારે પ્રાચીન મહાદેવની જગ્યા, ભા. ૧. ૬.

ગોપાળદાસ-ઈડરની ગાદી લેવા દિલ્હીમાં ચાકરીએ રહ્યો, ભા. ૧. ૫૨૬.

ગોપાળસિંહ-મહુના ઠાકોર-બ્હારવટે નીકળ્યા, ભા. ૨. ૧૭૯; ઈડરનાં બૈરાંછોકરાંને કેદ પકડ્યાં, ભા. ૨. ૧૭૯; ને ગંભીરસિંહે ગાદી આપવાની લાલચ આપી, ભા. ૨. ૧૮૩; કપટ કરી ગંભીરસિંહે મરાવ્યો, ભા. ૨. ૧૮૫.

ગોપીનાથ-રાવ-ઈડર સ્વાધીન લીધું, ભા. ૧. ૫૫૩; અવસાન, ભા. ૧. ૫૫૪.

ગોપી-પટેલ-દેતરોજનો-કાનજી રાતને ગામમાંથી કાઢી મૂકયો, ભા. ૨. ૧૦૦; કાનજી રાતને માર્યો, ભા. ૨. ૧૦૧.

ગોબાટ-બિશપે-આબિસિનિયાના જાદુખોરિયા વિષે કરેલો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૯૨.

ગોમતી-ગૌતમી-સિહોરને પાદર આવેલી નદી. ભા. ૧. ૫૬૧.

ગોર-ભા. ૨. ૩૨૨.

ગોરખનાથ-ભા. ૧. ૨૦૭. [ભા. ૨. ૨૧૩.

ગોરલ-સૂરજમલનો કિલ્લો અંગ્રેજે લીધો,

ગોરિમ્ભો-ચંદ્રસિંહનો આરબ જમાદાર, ભા. ૨. ૬૩.

ગોલો-વડારણનો છોકરો, ભા. ૨. ૨૨૫.

ગોવર્ધન પૂજા-ભા. ૨. ૩૦૨.

ગોવિંદરાવ-વડોદરાનો રિજન્ટ થયો, ભા. ૨. ૨૨; સેલુકરની સામે થવા અંગ્રેજની મદદ માગી, ભા. ૨. ૨૨; નું અવસાન, ભા. ૨. ૨૩.

ગોવિંદરાવ-ગેલોત, ભા. ૧. ૩૨૦

ગોવિંદાણી-ગોહિલ-કેમ કહેવાયા, ભા. ૧. ૫૬૬

ગોહિલ-રજપૂતો ગોધા અને પીરમ તથા દરિયાકિનારા ઉપરના પ્રાન્ત ગોહિલવાડના ધણી થયા, ભા. ૧. ૩૯૨; અને ડાભી વચ્ચે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૧૬-૧૭; વંશનો વિસ્તાર, ભા. ૧. ૫૫૮-૫૫૯; કુંભા રાણા સાથે સંબંધ, ભા. ૧. ૫૫૯; ચંદ્રવંશીની વંશાવલિ, ભા. ૧. નાં. ૫૫૬; વંશની શાખાઓ, ભા. ૨. ૯૨.

ગોહિલ કોળી-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૪૬૮.

ગોહિલવાડ-ની મુલ્કગીરી ગાયકવાડને, પછીથી બ્રિટીશ સરકારને મળી, ભા. ૨. [૯૨.

ગોહો-ભાગ ૧. ૧૩૭

ગોહો-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૪૧૨, ઇડરગઢનો રાજા થયો, ભા. ૧. ૪૧૩, નાં. ૪૧૩.

ગોંડવાણ-પ્રાંત, ભા. ૧. ૩૯૭.

ગોંડળ-માં મહમદ તુઘલુખને રોગ થયો ભા. ૧. ૩૯૫; ના ઠાકોરોની વંશાવળી, ભા. ૨. ૫૪૮.

ગૌ. ગં.

ગૌડ-બ્રાહ્મણોએ માંસાહાર રાખ્યો, ભા. ૨. ૨૨૧.

ગૌતમ-ઋષિની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૦; માંથી શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૨.

ગૌરીપૂજન-ના વ્રતની શરૂઆત થઈ તેની વાત, ભા. ૨. ૩૦૭; ની રીત, ભા. ૨. ૩૦૭.

ગૌલોક-ભા. ૨. ૪૨૪.

ગ્યાસુદીન બુલબુલ-ભા. ૧. ૩૩૨.

ગ્રાહરિપુ-સૌરાષ્ટ્રનો રાજા-તેણે મૂળરાજ સાથે કરેલું યુદ્ધ, ભા. ૧. ૬૩-૮૫; ભા. ૧. નાં. ૬૧-૬૭, ૬૮, ૭૩-૭૭; નું મૂળરાજ સાથેનું યુદ્ધ, ભા. ૧. નાં. ૭૮.

ગ્રીવેક-ભા. ૨. ૩૫૮.

ગંગ ડાભી-ભા. ૧. ૩૧૦.

ગંગા-હિંદુસ્થાનની ઉત્તરે પવિત્ર નદી, ભા. ૧. ૫; ભા. ૧. ૨૩૧.

ગંગારામ-(પરોત)ના વંશજો શિહોરમાં, ભા. ૧. ૪૧૭.

ગંધર્વ-ભા. ૨. ૪૦૭; નાં. ૪૦૭.

ગંધાર-ભા. ૧. ૩૪૫.

ગંભીરસિંહ-ઈડરની ગાદીએ આવ્યો, ભા. ૨. ૧૩૭; અહમદનગર ઉપર ચડાઇ કરી-પણ પાછો ફર્યો, ભા. ૨. ૧૩૭; પાલનપુરના શમશેરખાનને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૨. ૧૩૮; પાલનપુરની ફોજને હરાવી, ભા. ૨. ૧૩૮; દાંતાના મહારાજાને હરાવી ખંડણી લીધી, ભા. ૨. ૧૩૮-૩૯; ખુમાણસિંહને વાંકાનેર આપ્યું, ભા. ૨. ૧૫૯; પાનોલના ચારણ ખુનીઓને મરાવ્યા તેથી ખુમાણસિંહ નારાજ થયો, ભા. ૨. ૧૬૦; પોળ ઉપર ચડાઇ, ભા. ૨. ૧૬૨-૬૩; ચાંદણીની ગાદી સામસિંહને અપાવવામાં મદદ કરી, ભા. ૨. ૧૬૫; મહુના ગોપાળસિંહ સાથે સમાધાની કરી, ભા. ૨. ૧૮૦; એરોદના ઠાકોર બદસિંહને કેદ કર્યો, ભા. ૨. ૧૮૦; બદસિંહને છોડી મૂકયો, ભા. ૨. ૧૮૨; પલાગામ માર્યું, ભા. ૨.

૧૮૨; ગોપાળસિંહને ગાદી આપવાની લાલચ આપી, ભા. ૨. ૧૮૩; ગોપાળસિંહને કપટ કરી મરાવ્યો, ભા. ૨. ૧૮૫; મહુની જગ્યા ગોપાળસિંહના કુંવરોને સોંપી, ભા. ૨. ૧૮૫; ના ગુણદોષ વિષે મેજર માઇલ્સનું લખાણ, ભા. ૨. ૧૮૬; ચોહાણુ વંશનાં ગામ ઉપર દાવો કર્યો, ભા. ૨. ૧૮૯; ગોરલ ગામ લઇ લીધું, ભા. ૨. ૧૯૦; મુંટડીના ઠાકોરને મોરલ પાછું આપ્યું, ભા. ૨. ૧૯૦; દેવ થયો, ભા. ૨. ૧૯૩; નોં. ૧૯૩-૧૯૮.

ઘા. ઘો. ઘં.

ઘાગરિયા-મૂળીની પશ્ચિમે જગ્યા, સોડાનું નિવાસસ્થાન, ભા. ૧. ૩૯૮.

ઘાટ-નું સંસ્થાન, ભા. ૧. ૩૯૮

ધુનવા-ના ડુંગર ઉપર સામંતસિંહ ભરાઈ બેઠો, ભા. ૧. ૪૪૬.

ધુંઆ-ની ઝાડીમાં સૂરજમલ જઈ રહ્યો, ભા. ૨. ૨૦૪.

ઘૂઘુલ-ગોધ્રાનો, વીરધવળે (તેજપાળે) હરાવ્યો, ભા. ૨. ૪૩૯.

ઘેલારો-નદી, ભા. ૧. ૧૮.

ઘોડાધરો-ફારકી તથા પોળયો વચ્ચે ડુંગરમાં આવેલો ધરો, ભા. ૨. ૨૦૭; સૂરજમલ ત્યાં સંતાયો, ભા. ૨. ૨૦૭.

ઘોડિયાલ-ગામ માટે પાલણપુર અને દાંતાનો ઝગડો, ભા. ૨. ૧૪૪; દાંતાને રાણે માર્યું, ભા. ૨. ૧૪૪.

ઘોડિયાલ-પાલણપુરનું ગામ પૃથીસિંહ રાણાએ લીધું, ભા. ૨. ૧૪૪; પાલડી પાસે સ્થાન, ત્યાં વાઘેલા ભાઇઓ ઉતર્યા હતા, ભા. ૧. ૪૪૧.

ઘોરારદમન-વળા પાસે કુંડની જગ્યા, ભા. ૧. ૧૯.

ઘંટાકરણ-વીરનો ભૂત કાઢવાનો બૌદ્ધ મંત્ર, ભા. ૨. ૩૮૩; તેના જપનો વિધિ, ભા. ૨. ૩૮૩; અને તેનાં પરિણામ, ભા. ૨. ૩૮૩; નોં. ૩૮૪.

ચ.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ-નો ઉલ્લેખ-ભા. ૨. ૪૨૫.

ચન્દ્ર-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૪૨૪.

ચન્દ્રપુર-દક્ષિણમાં એક નગર, ભા. ૧. ૧૪૧.

ચન્દ્રોન્માનપુર-માં તેજપાળનો દેહાન્ત થયો, ભા. ૨. ૪૯૪; નોં. ૪૯૪.

ચભાડ-(રજપૂતો), ભા. ૧. નોંધ ૨૦૦; સાયલા અને બીજાં ગામ પટે ધરાવનાર, ભા. ૧. ૩૯૮; અને સોડા પરમાર વચ્ચે લડાઈ, ભા. ૧. ૩૯૯.

ચમારડી-ભાવનગરની ઉત્તરે આવેલું ગામ, ભા. ૧. ૩; નો ખરાબો, ભા. ૧. ૩; નો ડુંગર, ભા. ૧. ૩.

ચ્યવનાશ્રમ-માંથી બ્રાહ્મણો આવ્યા, ભા. ૧. ૯૦.

ચહુઆણ(ચૌહાણ)ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. નોં. ૪૮૨; વંશનું પેઢીનામું, ભા. ૨. ૫૨૨.

ચા.

ચાચર-બહુચરાજીમાં પ્રાણીઓને બલિદાન આપવાનું સ્થાન, ભા. ૨. ૯૬.

ચાચિંગ-હેમચંદ્રના પિતાનું નામ, ભા. ૧. ૨૫૩.

ચાડિયા-પેશ્વા અને ગાયકવાડના વખતમાં કેટલાક નઠારા લોકો, ભા. ૨. ૪૨૦; નો ધંધો, ભા. ૨. ૪૨૦.

ચાડિયાની ધાર-ભા. ૧. નોં. ૫૬૭.

ચાણક્ય-ચન્દ્રગુપ્તનો પ્રધાન, ભા. ૧. ૯૮; નોંધ. ૯૮.

ચાણોદ-નર્મદા અને ઓર નદીના સંગમ ઉપર પવિત્ર ધામ, તેજપાળે વ્યવસ્થા કરી, ભા. ૨. ૪૪૦; નાં મુખ્ય દેવળો, ભા. ૨. ૪૪૦; ની યાત્રા, ભા. ૨. ૪૪૦,

ચામુંડ-દેવરાજનો પુત્ર, ભા. ૧. ૩૬૨.
ચામુંડ રાજ-દિલ્હીમાં રાજપ્રતિનિધિ ભા. ૧. ૩૩૦.
ચામુંડા-માતાને જગદેવે માથું આપ્યું, ભા. ૧. ૧૯૫.
ચામુંડ-શાસનકાળ ભા. ૧, ૯૬; તેના ત્રણ કુંવરો, ભા. ૧. ૯૭; બ્હેન સાથે ભોગ, ભા. ૧. ૯૭, માળવાના રાજાએ કરેલું અપમાન, ભા. ૧. ૯૭; તેના પુત્ર વલ્લભરાજનું મૃત્યુ, ભા. ૧. ૯૮; દુર્લભરાજને ગાદી સોંપી શુકલ-તીર્થ જઇ રહ્યો, ભા. ૧. ૯૮; ભા. ૧. નોં. ૧૦૮,-૧૦૯.
ચાલા ગામ--સિદ્ધરાજે દેવસૂરિને આપ્યું, ભા. ૧. ૨૨૨.
ચાવડા વંશ-નો ઈતિહાસ, ભા.૧. ૩૬-૫૨; ના સમયમાં આરબ પ્રવાસીઓએ હિંદની ભેટ લીધી તેની એમ. રનોડોએ લખેલી ઐતિહાસિક નોંધ, ભા. ૧. ૪૬-૪૮, હિંદુઓના રીતરિવાજ વિષેની નોંધ, ભા. ૧. ૪૯-૫૨; ની વંશાવલિ, ભા. ૧. નોં. ૩૬-૩૮. ભા. ૧. ૪૬; વિશેષ હકીકત ભા. ૧. નોં. ૫૪.
ચાવડી-જગદેવ પરમારની સ્ત્રી, ભા. ૧. ૧૯૪. નોં. ૧૯૪.
ચાહડ (ચાહડ) ભા. ૧. ૨૪૬; ચારભટ્ટ ભા. ૧. ૨૮૬, નોં. ૨૪૬.
ચાંગોદ-ગામ માનસિંહે માર્યું, ભા. ૨. ૧૪૯.
ચાંદણી-ની ગાદી માટે ઝઘડો, ભા.૨. ૧૬૪; ની ગાદીએ સામંતસિંહને બેસાડ્યો, ભા. ૨. ૧૬૫; નોં. ૧૬૫.
ચાંદબા-ગોરલના ઠાકોરની પુત્રી, ગંભીર-સિંહની સ્ત્રી, ભા. ૨. ૧૯૦.
ચાંદેલા-ગામ, ભા. ૨. ૧૨૨.
ચાંદો-રાવ, પોળમાં ગાદીએ બેઠો, ભા. ૧. ૫૫૬.
ચાંપલપુર-માં શમશેરખાન રહ્યો, ભા. ૨. ૧૩૮.
ચાંપાનળિયા-ગામ-મોહનપુરના ઠાકોરે વસાવ્યું, ભા. ૧. ૫૧૩.
ચાંપાનેર-(પાવાગઢ) ભા. ૧. ૨૩૦; ૩૪૫; નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૪૮૨; ની વંશાવલિ, ભા. ૧. નોં. ૩૭૫.
ચાંપો-જેતપુરનો રાજા, સોમનાથનું રક્ષણ કરતાં મરાયો, ભા. ૧. ૪૬૯; નોં. ૪૦.
ચાંપો-ભીલ, ઈડરવાડા લૂંટ્યું, ભા. ૨. ૫૧૩.
ચાંપો-વનરાજનો સોબતી, પછીથી પ્રધાન, ભા. ૧. ૪૦.

ચિ. ચી. ચુ. ચૂ.

ચિત્તોડ-ના રાણાની પ્રતિજ્ઞા, ભા. ૧. ૫૧૨; મુસલમાની ફોજ ચડી આવી, ભા. ૧. ૫૧૫; ભા. ૧ ૨૩૨; ના રજપુતો સ્વતંત્ર થયા, ભા. ૧. ૩૯૦; (મંડલગઢ) ઉપર મુઝફ્ફરશાહ પહેલાની ચઢાઈ, ૪૩૩.
ચિત્રગુપ્ત-નું સ્થાન, ભા. ૨. ૪૧૦; નું કાર્ય, ભા. ૨. ૪૧૦.
ચિત્રોડા--નાગર, ભા. ૨. ૨૨૩.
ચીતલ--માં વખતસિંહ ગયો, ભા. ૨. ૮૧.
ચીમનાજી આપા-બાજીરાવ પેશ્વાનો ભાઈ, ધોળકા લૂંટ્યું, પેટલાદમાંથી ખંડણી લીધી, ભા. ૨. ૬.
ચુંવાળ-રજપૂતોનો બહુચરાજી સાથે સંબંધ, ભા. ૨. ૯૫; નામ પાડવાનું કારણ, ભા. ૨. ૯૯; નોંધ. ૯૯; ના ચાર તાલુકા, ભા. ૨. ૧૦૪; માં રજપૂત જાતિઓની કોળી શાખાઓ પ્રસરી, ભા. ૧. ૩૯૧.
ચૂડા-ના રાજાઓ ભા. ૨. ૫૮૨
ચૂડાસમા-જૂનાગઢના રજપુત રાજાઓ, ભા. ૧. ૩૯૧

ચે, ચો. ચૌ. ચં.

ચેદી-હાલનું ચંદેલ-ગોડવાણુમાં (શિશુપાલનો દેશ), ભા. ૧. ૧૧૪; નોં. ૧૧૪.

ચોટીલા-ની કાઠી શાખા, ભા. ૧. ૪૦૧.
ચોથ-મરાઠાઓ ગુજરાતના મુસલમાન સૂબાઓને મદદ કરતા તે બદલ લેવામાં આવતો લોકો પાસેથી કર યા ખંડણી, ભા. ૨. ૪.
ચોપડો-મરાઠો સરદાર, અભયસિંહના વખતમાં દાંતામાં આવી રહ્યો, ભા. ૨, ૧૪૮; માનસિંહે પાછો ફ્હાડ્યો, ભા. ૨. ૧૪૯.
ચોરીવાડ-ગામ લૂંટાયું, ભા. ૨. ૧૩૬; ગામ સરતસિંહે લૂટ્યું, ભા. ૨. ૧૩૬.
ચોહાણ-રજપૂતની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩.
ચૌરાસિમ જયસિંહ-ભા. ૧. ૩૧૪.
ચૌલ-મુંબઈની દક્ષિણે બંદર, ભા. ૧. ૪૯૧.
ચૌલુક્ય-જુઓ સોલંકી, ભા. ૨. ૪૨૫.
ચંગદેવ-હેમચંદ્રનું પૂર્વાવસ્થાનું નામ-ભા. ૧. ૨૫૩; નોં. ૨૫૩.
ચંદપુંડીર-ભા. ૧ ૩૨૦.
ચંદ બારોટ-ભા. ૧. ૧૨૬; ભા. ૨. ૨૩૨; ભા. ૧. ૩૧૨; રજપૂતોની ઉત્પત્તિ વિષે, ભા. ૨. ૨૨૩.
ચંદુર-વનરાજની જન્મભૂમિ. ભા. ૧. ૩૯; ગામનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૧૦૨.
ચંદ્ર-વંશ રજપૂતનો, ભા. ૨. ૨૨૩.
ચંદ્રસિંહ-ચૂડાસમાનો પૂર્વજ, ભા.૧. ૨૦૪.
ચંદ્રસિંહજી-વઢવાણના રાજકા ઉપર વેર કર્યું, ભા. ૨. ૬૨; મોરશિઆ ગામ લૂંટી લીધું, ભા. ૨. ૬૨; લીંબડીના હરભમજી જોડે લડાઇ, ભા. ૨. ૬૩.
ચંદ્રાવતી-ભા. ૧. ૨૩૦; ભા. ૧. ૨૪૬; કોટવાલ પરમારોની રાજધાની, ભા. ૧. ૩૭૪; ચોહાણોના કબજામાં ગઈ, ભા. ૧. ૩૭૭.

જ

જગડુ શાહ-ભદ્રેશ્વરનો કોટ ફરીથી બંધાવવા માંડ્યો, ભા. ૨. ૪૬૮; લવણપ્રસાદ પાસે જઈ સૈન્ય લઈ આવ્યો, ભા. ૨. ૪૬૯; ભદ્રેશ્વરનો કોટ પૂરો કર્યો, ભા. ૨. ૪૬૯; ધર્મકાર્ય કરાવ્યાં, નિરંકુશ મોગલોને જિત્યા, ભા. ૨. ૪૭૦; મોટા વેપારી તરીકે, ભા. ૨. ૪૭૧; ની વંશાવલિ, ભા. ૨. નોં. ૪૭૧; ના સમયમાં પંદરોતરો દુકાળ, ભા. ૨. ૫૧૨; તેણે કરેલી અનાજની મદદ, ભા. ૨. ૫૧૩; કવિઓએ કરેલી પ્રશંસા, ભા. ૨. ૫૧૪.
જગજયાતિ-પૃથ્વીરાજનો જોશી, ભા. ૧. ૩૨૦.
જગતસિંહ-દાંતાનો-નેંદરડી ગામ લૂટ્યું, ભા. ૨. ૧૪૯; પોસીના, મહાવડ અને ન્હાના કઠોરણ પાસેથી નજરાણાં લીધાં, ભા. ૨. ૧૫૦; અણધારિયા ઉપર ચડાઈ, ભા. ૨. ૧૫૦-૫૧; ઠાકોર વખતાજીને બે ગામ આપ્યાં, ભા. ૨.૧૫૧; કુંડળનો ગરાસ લઈ લીધો, ભા. ૨. ૧૫૧; અંગ્રેજ સરકારને સાત આની ભાગ લખી આપ્યો, ભા. ૨. ૧૫૨; કાકરેજના મ્હેવાસી કોળીઓને હરાવ્યા, ભા. ૨. ૧૫૨; ન્હારસિંહથી બીઈને નાઠો, ભા. ૨. ૧૫૪, અવસાન, ભા. ૨. ૧૫૪.
જગદેવ પરમાર-ભા.૧. ૧૬૬; બાપે આપેલો શિરપાવ, ભા. ૧. ૧૬૭; સગપણનો પ્રસંગ, ભા. ૧. ૧૬૮; વીરમતી સાથે લગ્ન, ભા. ૧. ૧૬૯; ઘર છોડી વીરમતી સાથે નસીબ અજમાવવા નીકળી પડવું, ભા. ૧. ૧૭૫; વાઘવાઘણનો શિકાર, ભા. ૧. ૧૭૬; પાટણમાં આગમન, ભા. ૧. ૧૭૭; સિદ્ધરાજે કરેલો સત્કાર, ભા. ૧. ૧૮૭; પાટણની જોગણિયો સાથે વાર્તાલાપ, ભા. ૧. ૧૮૯-૧૯૦; સિદ્ધરાજનો આવરદા વધારવા કુટુંબસમર્પણ, ભા. ૧. ૧૯૧; સિદ્ધરાજની દીકરી સાથે લગ્ન, બેહજાર ગામની બક્ષીસ, ભા. ૧. ૧૯૦;

ફુલમતી સાથે લગ્ન, ભા. ૧. ૧૯૪; પાટણથી વિદાયગિરી, ભા. ૧. ૧૯૩; રાજપ્રાપ્તિ અને અવસાન, ભા. ૧. ૧૯૯.

જગધવલ–જગદેવનો કુંવર, ભા. ૧. ૧૮૮; ગાદી મળી, ભા. ૧. ૧૯૯.

જગન્નાથ–ઈડરનો ભા. ૧. ૫૨૮; ને સાહેબજાદા મુરાદે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૫૫૦; પોળે નાસી ગયો, ભા. ૧. ૫૫૧.

જગમંદિર–ઉદયપુરની એક મ્હેલાત, ભા. ૧. ૫૧૫.

જગુજી–અભયસિંહનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ, ભા. ૨. ૧૨૩

જજ્જલ–રાજાનો સિંઘણે પરાભવ કર્યો, ભા. ૨. ૪૬૨.

જતિ–જૈનના સાધુ, ભા. ૨. ૨૯૬.

જનાર્દન–પાસેથી સિંઘણ ગજશિક્ષા શીખ્યો, ભા. ૨. ૪૬૨.

જન્માક્ષર–ભા. ૨. ૩૩૩.

જન્માષ્ટમી–ભા. ૨. ૩૧૧.

જબલપુર–(જાબાલીપુર)ના ઉદયસિંહના ત્રણ પિત્રાઈઓ કચ્છના ભીમસિંહને ત્યાં નોકર રહ્યા, ભા. ૨. ૪૩૩.

જમા–જુઓ સલામી.

જમીનદારી–ગૂજરાતના–પાસેથી વસુલ કરવાનો સરકારનો ભાગ, ભા. ૨. ૨૫૭; ના સ્વતંત્ર થવાના પ્રયાસો, ભા. ૨. ૨૫૭; ના મરાઠાના વારામાં સ્થિતિ, ભા. ૨. ૨૬૨; ની ઇન્સાફ અને સજા કરવાની સત્તા, ભા. ૨. ૨૬૩; બીજાં સંસ્થાનો સાથે સંબંધ રાખવાની સ્વતંત્રતા, ભા.૨. ૨૬૩; જમીનના કબ્જાનો હક્ક, ભા. ૨. ૨૬૩; ની ઉપજ અને વેરા, ભા. ૨. ૨૬૪; ના સમયમાં ભાટચારણની સત્તા, ભા. ૨. ૨૬૫; ન્યાય કરવાની પદ્ધતિ, ભા. ૨. ૨૬૫; ના સમયમાં ચોર પકડવાની રીત, તપ્તદિવ્યનો પ્રયોગ, ભા. ૨. ૨૬૬; સમ ખાવાના પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૬૮; ના જમીન વહીવટની બ્રિટીશ સત્તા નીચે પદ્ધતિ, ભા. ૨. ૨૭૪–૨૭૮; માં ન્યાયખાતાનો કાયદો, મુખી, પટેલ અને તલાટિયો ઠરાવ્યા, ભા. ૨. ૨૭૭; ની ખંડણીના ધોરણમાં ફેરફાર, ભા. ૨. ૨૭૭; નાં ભરણાંની રકમમાં વધારો, ભા. ૨. ૨૭૮; ની તલાટિયો વિરૂદ્ધ ફરિયાદ, ભા. ૨. ૨૭૮; સાથે કરવી પડતી સખ્તાઈ, ભા. ૨. ૨૭૮–૭૯.

જયકેશી–ચંદ્રપુરનો રાજા, મિનલદેવીનો પિતા, ભા. ૧. ૧૪૧

જયચંદ્ર–કનોજનો રાજા, ભા. ૧. ૩૦૭.

જયતલદેવી–વીરધવલની રાણી, ભા. ૧. ૩૬૩; સાંગણ અને વીરધવલ વચ્ચે સંધિ કરાવવાનો પ્રયાસ, ભા. ૨. ૪૩૧.

જયદેવ–ભા. ૨. ૨૭૯.

જયશિખરી–ગૂજરાતના રાજા ભૂવડે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૩૧–૩૨; ભા. ૧. નોંધ ૩૨.

જયસિંહદેવ–ને દાંતાની ગાદીએ બેસવા ન દીધો, ભા. ૨. ૧૩૯–૧૪૨.

જયંતસિંહ–અણહિલવાડનો કબજો લીધો, ભા. ૧. ૩૪૪.

જયંતસિંહ–જુઓ જૈતસિંહ.

જરાયુજ–(જીવ)–ભા. ૨. ૪૧૨.

જર્મન ઈવાનજેલિક મિશન–મલબારમાંનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૯૦.

જલવાડા–નાં દેવાલય મુઝફરશાહ પહેલાએ તોડી પાડયાં, ભા. ૧. ૪૩૪.

જલાલુદ્દીન–સિંધ ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૨૯૧.

જલ્હણા–આન્ન રાજાની કુંવરી, કુમારપાળ વેરે પરણી, ભા. ૧. ૨૪૭.

જવાનસિંહ–ઉદેપુરનો રાણો, અંબાજીની

યાત્રાએ આવ્યો ત્યારે ન્હારસિંહને મળ્યો, ભા. ૨. ૧૫૪.

જશમા ઓડણ-સિદ્ધરાજનું તેના ઉપર મોહિત થવું; નો શ્રાપ, ભા. ૧. ૧૫૦-૧૫૨; ભા. ૨. નોંધ ૧૫૦; નો રાસડો, ભા. ૧. નોં. ૧૫૧.

જશરાજ-આરાસુરની આસપાસનો મુલક કબજે કર્યો, ભા. ૧. ૫૩૬-૩૭; નગરઠઠ્ઠા ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૧. ૫૩૭.

જસદણ-ભા. ૧. ૨૦૩.

જયોતકીદેવ-ભા. ૨. ૩૫૮.

જા.

જાકવેટ-મોનશોં-વલ્લભી દેશ વિષે વૃત્તાન્ત લખ્યો, ભા ૧. ૨૧.

જાડેજા (કચ્છના)-ની શાખાઓ, ભા. ૨. નોં. ૯૫; ગરાસીયાની જમીનનો વહિવટ, ભા. ૨. ૨૮૪; ગરાસીયાની જમીનના હક્ક વિષે કોર્ટ ઓફ ડાયરેકટરનો મત-ભા. ૨. ૨૮૫. [૧૩૩.

જાન મહમદ-આરબ જમાદાર, ભા. ૨.

જાબાલીપુર-જુઓ જબલપુર.

જામનગર-ના રાજાઓ-ભા. ૨. ૫૩૩.

જામયાદવ-સોમની સાથે સંગ્રામમાં જોડાયો, ભા. ૧. ૩૧૬.

જામોતી-ભા. ૧. ૧૭૮.

જાયમલ-એરાળુ અને તરસંગમાં કબજે કર્યાં, ભા. ૧. ૫૪૩; રાવ કલ્યાણમલ્લ સાથે કજીયો કર્યો, ભા. ૧. ૫૪૩; ગઢિયા સાથે અણબનાવ, ભા. ૧. ૫૪૪-૪૫; રાવ કલ્યાણમલ્લે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૫૪૭; દાંતામાં નિવાસ, બ્હારવટું અને મરણ, ભા. ૧. ૫૪૭.

જાલમસિંહ-મુંટેડીનો ઠાકોર, ગોતાના પટા માટે ઈડર સાથે તકરાર, ભા. ૨. ૧૮૭; ગંભીરસિંહની સામે થયો, ભા. ૨. ૧૮૯; કર્નલ બાલન્ટૈને કેદ કરી જમીનપર છોડચો, ભા. ૨. ૧૮૯; નોં. ૧૮૯; ગોરલ દાવો કરી લીધું, ભા. ૨. ૧૯૦; પોતાના કુંવર સૂરજમલ સાથે તકરાર, ભા. ૨. ૧૯૦; જોધપુર ગયો, ભા. ૨. ૧૯૦; કોટે ગયો, ભા. ૨. ૧૯૦; ઈડર પાછો આવી સૂરજમલને ધમકી આપી, ભા. ૨. ૧૯૧; પોતાની કુંવરી ગુલાબબાઇને સલાણાના રાજા સાથે પરણાવી, ભા. ૨. ૧૯૨; નાદારી ઉપર હલ્લો કર્યો, ભા. ૨. ૧૯૨; સૂરજમલ સાથે કરેલી સમાધાની, ભા. ૨. ૧૯૩.

જાલમસિંહ-મોડાસાનો ઠાકોર-તેણે માલપુર લીધું, ભા. ૨. ૧૩૮.

જાલંધર-દેશમાં કુમારપાળે વિહાર કરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૮૯.

જાવડ-મધુમાવતી(મહુવા)નો રાજા મુદ્ગલ લોકોને હાથે તેનો પરાજય ભા. ૧. ૮; તક્ષશિલાના રાજા જગન્મલ્લ પાસેથી ઋષભદેવની મૂર્તિ લીધી, ભા. ૧. ૮; શત્રુંજય ઉપરના રાક્ષસો દૂર કરવાનો નિષ્ફળ યત્ન, ભા. ૧. ૮; મૃત્યુ વિ. સં. ૧૦૮, ભા. ૧. ૯.

જાંબુ-માં ઝાલાની પ્હેલાં આદી, ભા. ૨. ૫૯.

જિનહર્ષગણિ--વસ્તુપાળતેજપાળ ચરિતનો કર્તા, ભા. ૨. ૪૫૫.

જીલાયત-પટાવતો પાસેથી જીલ્લામાંથી મળેલી જમીન, ભા. ૨. ૧૧૭; લશ્કરી જમીનદારોનો પ્રકાર, ભા. ૨. ૧૧૭.

જીવણરાય-ભીમદેવનો સેનાપતિ, અણહિલપુરમાંથી નાસી ગયો, ભા. ૧. ૩૩૧.

જીવો-કલાલ, દાંતાના જગતસિંહનો કારભારી, ગમાન રજપૂતે મારી નાંખ્યો, ભા. ૨. ૧૫૩.

જીસસ ક્રાઇસ્ટ-ભા. ૨. ૩૯૬.

જુમા મસીદ-અણહિલવાડમાં અલપખાને બાંધી, ભા. ૧. ૩૮૩.

જુવાનમર્દખાન-બાબી-અમદાવાદનો સૂબો; તેના વખતમાં અમદાવાદ પેશ્વાએ લીધું, ભા. ૨. ૧૨.
જુનાગઢ-ઉપર સિદ્ધરાજની ચડાઈ, ભા. ૧. ૨૦૪; ભા. ૧. ૨૦૬; મહમુદ તુઘલુખે ઘેરો ઘાલ્યો, ભા. ૧. ૩૯૫; મહમદ બેગડે લીધું, ભા. ૧. ૪૬૬; ના બાબીને વખતસિંહે હરાવી રાજ્ય લીધું, ભા. ૨. ૯૨; નાં. ૯૫; ના બાબી નવાબ ભા. ૨. ૫૩૬.
જેઠવા-વિષે દંતકથા, ભા. ૨. નાં. ૫૩.
જેઠો-પટેલ માંડલનો, મરાઠાનો માનીતો ભા. ૨. ૧૦૫; હળવદ ખંડણી લેવા ગયો, ભા. ૨. ૧૦૬; કુંપાજીએ માર્યો, ભા. ૨. ૧૦૬.
જેતપુર-ની કાઠી શાખા, ભા. ૧. ૪૦૧
જેતમાલ-જયમલનો દીકરો, તરસંગમાને બદલે દાંતામાં ગાદી કરી, ભા. ૧. ૫૪૮.
જેતસી પરમાર-આબુનો રાજા, ભોળા ભીમ સાથે વિરોધ, ભા. ૧. ૩૦૯.
જેતોજી-જુઓ વરસોજી, ભા. ૧. ૪૩૯.
જેભારા-ની વાત ઈડરમાં, ભા. ૧. ૪૭૯.
જેમ્સ ફાર્બસ-ડભોઇનો કિલ્લેદાર, ભા. ૨. ૧૬.
જેસલમેર-ના ઇતિહાસનો ઉલ્લેખ, ભા. ૧. ૨૨૪.
જેહુલ-જંબક અને બેરાજુનો રાજા, ભા. ૧. ૬૨.
જૈતસિંહ-વસ્તુપાળનો પુત્ર, ભા. ૨. ૪૯૫; તેજપાળના કલ્યાણ અર્થે મંદિરો બંધાવ્યાં, ભા. ૨. ૪૯૪.
જૈન-ધર્મની હકીકત, નોંધ. ભા. ૧. ૧૦; નાં બાર વ્રત, ભા. ૧. નાં. ૨૬૬; કેટલાક શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોએ સ્વીકાર્યો, ભા. ૨. ૨૨૨; દેરાસરના પૂજારીઓ, ભા. ૨. ૨૯૬; ધર્મમાં પૂજાની રીત, ભા. ૨. ૩૦૦; પ્રેતવિષયક વિચાર, ભા. ૨. ૩૫૧, ૩૫૮; ધર્મના ચોવીસ તીર્થંકરોનો સંક્ષેપ કોઠો, ભા. ૨. ૫૧૭.
જોગીદાસ-ચારણ ભા. ૧. ૫૫૩.
જોધપુર-નો કિલ્લો ભા. ૧- ૩૭૨.
જંબુમાલી-નદી. ભા- ૧. ૭૮, નોંધ ૭૮.

ઝ, ઝા, ઝી.

ઝફરખાન-મુબારક ખીલજીનો સસરો, ગૂજરાતનો સરદાર થયો; પણ છેવટે પાદશાહે તેને મારી નંખાવ્યો, ભા. ૧. ૩૯૨.
ઝાર-ગઢવી જામનગરનો, ભા. ૨. ૧૦૦.
ઝાલા-રજપૂતો કચ્છના રણ અને ખંભાતના અખાતની વચ્ચે સ્થપાયા, ભા. ૧. ૩૯૧; ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૪૦૧-૪૦૬; પાટડીને બદલે હળવદમાં રાજધાની કરી, ભા. ૨. ૫૮; રજપૂતોની શાખાઓ; ભા. ૨. ૫૯; ઓની લડાઈને અન્તે ફોજ વેરાઈ જતી વખતે કરેલી ગોઠવણના દસ્તાવેજો, ભા. ૨. નાં. ૬૪ થી ૬૬.
ઝાલાવાડ-પ્રાંતમાં વાઘેલાઓ આવ્યા, ભા. ૧. ૩૯૭; વિષે અબુલ ફજલે લખેલી હકિગત, ભા. ૧. ૫૦૩-૫૦૪; નો મુલકગીરીમાં સમાવેશ, ભા. ૨. ૬૮; રજપૂતોમાં શત્રુવટ, ભા. ૨. ૬૮; માં લૂંટફાટ અને અવ્યવસ્થા, ભા. ૨. ૬૯; નાં મુખ્ય સંસ્થાનો, ભા. ૨. ૬૯.
ઝાલોર-ભા. ૧. ૨૩૧; આબુ ઉપર ચડવાની બાજુએ ગામ, ભા. ૧. ૨૬૫.
ઝાંગરાની ઝાડી-દેતરોજ પાસે, ભા. ૨. ૧૦૧.
ઝાંઝર-નું બંદર, વાળાની મિશ્ર જાતિના તાબામાં, ભા. ૧. ૫૦૪.
ઝીંઝ(જુ)વાડા-ભા. ૧. ૨૧૩, ૨૩૦; નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૩૫૦; કિલ્લાનું વર્ણન, ભા. ૨. ૩૫૦; નો કુંડ, ભા. ૧. ૩૫૪, નાં. ૨૧૨.

ટા, ટી, ટો.

ટાંકિન-માં ભૂતની માન્યતા, ભા. ૨. ૩૯૩.

ટીટાઈ-નો પટો કુંપાવત અમરસિંહને મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.

ટીંબા-ભા. ૧. ૨૮૯.

ટેફોથોયો-જાદુગર, ભા. ૨. ૩૯૪.

ટેબો-જાગદુર, ભા. ૨. ૩૯૩; ભા. ૨. ૩૯૪.

ટોડ-કર્નલનો શત્રુંજય ઉપરના એક પથ્થર વિષે ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૨૬૯.

ટોડરમલ-(રાજા) ગૂજરાતમાં જમાબંધી કરવા આવ્યો, ભા. ૧. ૫૦૨-૫૦૩; શિરોઈ, રામનગર અને ડુંગરપુરના જમીનદારોની મુલાકાત, ભા. ૧. ૫૦૩.

ટોળકિયા-ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણનો એક ભાગ, ભા. ૨. ૨૨૨.

ઠ.

ઠાકોર-ની પદવી, ભા. ૨. ૨૬૧

ડ, ડા, ડી.

ડગાયચો-ભા. ૧. ૨૧૫.

ડબ્લીન-યુનિવર્સિટી મેગેઝીનનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૮૬.

ડભોઇ-ભા. ૧. ૨૩૦; ના કિલ્લાનું વર્ણન, ભા. ૧ ૩૫૧; આગળ કર્નલ કિટિંજના ઉપરીપણા નીચે અંગ્રેજી લશ્કરે આશ્રય લીધો, ભા. ૨. ૧૫; જનરલ ગોડર્ડે લીધું, ભા. ૨ ૧૬; મરાઠી લશ્કરનો ઘેરો, ભા. ૨ ૧૭; તેજપાળે વ્યવસ્થા કરી, ભા. ૨. ૪૩૯; ને કોટ બંધાવ્યો, ભા. ૨. ૪૪૦; માં વીસલદેવનો જન્મ, ભા. ૨. ૫૧૧; નામ પાડવાનું કારણ, ભા. ૨. ૫૧૧.

ડાકણ-નો વળગાડ, ભા. ૨. ૩૭૯

ડાકોર-માં પીલાજીનો ઘાત થયો, ભા. ૨. ૯.

ડાહલ-ભા. ૨. ૪૮૩.

ડાહલેશ્વર-જુઓ નરસિંહદેવ

ડીસા-આબુની તલાટીમાં ગામ, ભા. ૧. ૩૬૯; આગળ મહમંદ તુઘલુખ મોગલ અમિરો સાથે લડયો, ભા. ૧. ૩૯૪.

ડુંગરપુર-ઉપર રાવ વીરમદેવે કરેલી ચડાઈ, ભા. ૧. ૫૧૧; જિત્યું અને લૂંટ્યું, ભા. ૧. ૫૧૨.

ડુંગરશી-પાટણનો કોટવાળ, ભા. ૧. ૧૭૮.

ડેલામેન-કેપ્ટન, ગોતાની ચડાઈ વિષે મી. એરિસ્કિનને લખાણ કર્યું, ભા. ૨. નો. ૨૦૫.

ડેવિડ--વેડરબર્ન-અંગ્રેજ જનરલ ભરૂચના હલ્લામાં માર્યો ગયો, ભા. ૨. ૧૩.

ડંકન-બ્રિટીશ ગવર્નર-આનંદરાવ ગાયકવાડને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૨. ૨૬.

ઢા. ઢું. ઢે.

ઢાઢર-નદીનું નામ, ભા. ૧. ૩૪૫

ઢાંક-ધોરાજી પાસે ગામ, ભા. ૧. ૨૦; સિંધમાંથી કાઠિયો નાસીને આવ્યા, ભા. ૧. ૪૦૦.

ઢુંઢિયા-જૈન ધર્મના સાધુ, ભા. ૨. ૩૧૫; પંથની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૩૧૫.

ઢેડ-શુદ્રની એક વર્ણ, ભા. ૨. ૨૨૬.

ત. તા. તિ. તુ. તે. ત્ર.

તડ-નાતોમાં પડી જાય છે તે વિષે, ભા. ૨. ૨૨૭.

તરસ-જનાવર, ભા. ૨. ૩૯૨.

તરસંગમા-ના પરમારની રજપુત શાખા, ભા. ૨. ૩૯૧.

તરસંગમા-રાવ કલ્યાણમલે માર્યું, ભા. ૧. ૫૨૭. [૫૬૦.

તરસિંગડો-સિહોર પાસેનો ડુંગર, ભા. ૧.

તળાજા-(તાલધ્વજગિરિ)ની ટેકરીનું વર્ણન, ભા. ૧. ૪૨૦; બ્રિટીશ સરકારે ખંભાતના નવાબને આપ્યું, ભા. ૨. ૭૮.

તાજુલમુલ્ક-ગૂજરાતનો સૂબો, (ગ્યાસુદ્દીન તુઘલુખના વખતમાં) ભા. ૧. ૩૯૩.

તામિસ્ર-એક નરક, ભા. ૨. ૪૧૨.

તારણ-માતાના ડુંગર ઉપર ઈડરનો રાજા વેણી વચ્છરાજ અને તેની રાણી અદૃશ્ય થઈ ગયાં, ભા. ૧. ૪૧૨.

તારા--ભા. ૨. ૪૧૪.

તારાબાઈ--રાજારામની મા, તેણે દામાજીની મદદ માગી, ભા. ૨. ૧૧.

તારંગા--નાં દેરાસરો, ભા. ૧. ૩૭૪; નું વર્ણન, ભા. ૧. ૪૮૦.

તારિંજા-ના ડુંગર ઉપર અજિતનાથની સ્થાપના, ભા. ૧. ૩૪૫.

તાલવ-દૈત્યની દંતકથા, ભા. ૧. ૪૨૦.

તાલુકદારો-ગૂજરાતના-તેમના અધિકાર વિષે બ્રિટીશ સરકારની રીતિ, ભા. ૨. ૨૭૯; ની જમીનદારીની સત્તા, ભા. ૨. ૨૮૧.

તિ(તૈ)લિપ-ભા. ૧. ૫૮; ભા. ૧. ૩૪૩; ભા. ૧. નોંધ ૫૮, નોં. ૧૨૨.

તિલિવલ્લી-(ધારવાડ)માં સિંધણ વિષે કોરેલ લેખ, ભા. ૨. ૪૬૨.

તિરૌરી-આગળ મહમદ ગોરી અને પૃથ્વીરાજ વચ્ચે યુદ્ધ, ભા. ૧. ૩૨૯.

તીનેવલી-માં ભૂતની માન્યતા, ભા. ૨. ૩૯૦.

તુમાર--વંશ અને તેની વંશાવલિ, ભા. ૨. ૫૨૦-૨૬; ના રાજાઓની ટીપ, ભા. ૨. ૫૧૧.

તુરાણ-ભા. ૧. ૨૨૬.

તુરી-ભા. ૧. ૨૦૭.

તુગ્રુશરીનખાન-મોગલ સરદારે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઇ કરી, ભા. ૧. ૩૯૪; ગૂજરાત અને સિંધ લૂંટયાં, ભા. ૧. ૧૯૪.

તેજપાળ-વીરધવળનો અમાત્ય, ભા. ૧. ૩૬૨; દેલવાડાનાં દેવળો બાંધ્યાં, ભા. ૧. ૩૬૪; વીરધવળનો અમાત્ય થવા વિષે, ભા. ૨. ૪૨૮; ગોધ્રાના ઘૂઘુલને હરાવ્યો, ભા. ૨. ૪૩૯; ડભોઇની વ્યવસ્થા કરી, ભા. ૨. ૪૪૦; ડભોઇનો કોટ બંધાવ્યો, ભા. ૨. ૪૪૦; ચાણોદની વ્યવસ્થા કરી, ભા. ૨. ૪૪૦; વીરધવલેશ્વરનું દેરું બંધાવવા માંડ્યું, ભા. ૨. ૪૪૦; બીજા મઠ અને દેરાં બંધાવ્યાં, ભા. ૨. ૪૪૦; નરસિંહદેવને હરાવ્યો, ભા. ૨. ૪૮૫; નો દેહાન્ત, ભા. ૨. ૪૯૪; ની વંશાવળી, ભા. ૨. ૪૯૫; નોં. ૪૯૫; નાં ધર્મકાર્યોની વિગત, ભા. ૨. ૪૯૫; ધર્મકાર્યોની ટીપ, ભા. ૨. ૫૦૦.

ત્ર્યંબકજી ડેંગલે-ગૂજરાતનો સરસૂબેદાર, ભા. ૨. ૪૫.

ત્ર્યંબકરાવ-દાભાડે-સેનાપતિનો પોષાક મળ્યો, ભા. ૨. ૨; અને બીજા મરાઠા સરદારોએ બાજીરાવ પેશ્વા ઉપર ચડાઈ કરી, ભા. ૨. ૬.

ત્રિગર્ત-દેશનો કૈયાએ નાશ કર્યો, ભા. ૧. ૧૩૭.

ત્રિપુરપ્રાસાદ-મૂળરાજને અગ્નિદાહ દીધો તે જગ્યા ઉપર બાંધેલ દેવાલય, ભા. ૧. ૧૬૦.

ત્રિભુવનપાળ-ક્ષેમરાજનો પુત્ર, ભા. ૧. ૧૪૬; નાં સંતાનો, ભા. ૧. ૨૩૪.

ત્રિભુવનપાલ-બીજા ભીમદેવ પછી ગાદીએ આવનાર, ભા. ૧. ૩૩૩; નું શાસનપત્ર, ભા. ૨. ૫૦૫; નોં ૫૦૫; ના રાજ્યનો અંત, ભા. ૨. ૫૦૯.

ત્રેતા યુગ-ભા. ૨. ૪૨૪.

થા

થાણા-ના કિલ્લા આગળ બ્રાહ્મણી સુલ્તાન અને અહમદશાહ વચ્ચે લડાઈ, ભા. ૧. ૪૫૮.

દ. દા. દુ. દે. દો.

દક્ષિણ-ભા. ૧. ૨૩૧.

દનુજ-ભા. ૧. ૩૩૨.

દર્ભાવતી-જુઓ ડભોઈ.

દશા-વાણિયાનો એક પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૨૫.
દસરા–નો તહેવાર, ભા. ૨. ૩૧૮.
દહેગામ-ભા. ૧. ૨૨૨.
દાદુ-ભા. ૧. ૨૧૪.
દાદુભા-ભાવનગરના, તેમને મારવાના પ્રયોગની વાત, ભા. ૨. ૩૭૯.
દામનગર–નામ કેમ પડ્યું, ભા. ૨. ૯૫.
દામાજી–નગર ઠઠ્ઠાનો રાજા, ભા. ૧. ૫૩૬.
દામાજી–ગાયકવાડ-સેનાપતિના હાથ નીચે આવ્યો, ભા. ૨. ૧; ગૂજરાતનાં કેટલાંક પરગણાં કબજે કરી જોધપુર સુધી આક્રમણ કર્યું, ભા. ૨. ૯; હોલ્કરને ગૂજરાત ઉપર હલ્લો કરવા તેડી લાવ્યો, ભા. ૨ ૯; ગૂજરાતના સૂબા અબ્દુલ અઝીમખાનને હરાવ્યો, ભા. ૨. ૧૦; ફકિર ઉદ્દૌલાને ગૂજરાતનો કબજો લેવા ન દીધો, ભા. ૨. ૧૦; ની તારાબાઈએ મદદ માગી, ભા. ૨. ૧૧; પેશ્વાના સરદારોને હરાવ્યા અને બાલાજી સાથે કોલકરાર કર્યા, ભા. ૨. ૧૧
દારાબજ-ભા. ૧. ૩૩૧.
દારાશાહ–નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૧૦૧.
દાહલ-ભા. ૧. ૨૭૫.
દાંતા–ગામ પરમાર વંશનું, ભા. ૧. ૫૨૯; ના રવપાળજી પરમાર, ભા. ૧. ૫૩૬; ના જશરાજ, ભા. ૧. ૫૩૭; કેસરીસિંહ, ભા. ૧. ૫૩૭; કાનડદેવ, ભા. ૧. ૫૩૭; રાણો વાઘ, ભા. ૧. ૫૪૧; જયમલ ભા. ૧. ૫૪૪; જેતમાલ, ભા. ૧. ૫૪૭; દાંતાની વંશાવલિ, ભા. ૨. નોં. ૧૩૬; પુંજોજી. ભા. ૨. ૧૪૨; રાણો માનસિંહ, ભા. ૨. ૧૪૨–૧૪૩; ગજસિંહ, પૃથીસિંહ, ભા. ૨. ૧૪૪; કરણજી, ભા. ૨. ૧૪૫; રતનસિંહ, ભા. ૨. ૧૪૭; રાણા માનસિંહ, ભા. ૨. ૧૪૮–૧૪૯; જગતસિંહ, ભા. ૨. ૧૪૯; માં અંગ્રેજ સરકારનું થાણું બેઠું, ભા. ૨. ૧૫૨; પાલણપુરની જપ્તી ઉઠી, ભા. ૨. ૧૫૬.
દિગ્પાલ-ભા. ૨. ૩૧૮.
દિગમ્બર ભા. ૧. ૨૨૦.
દિલ્હી–ની ગાદી, ભીમદેવ બીજા પછીની રાજસત્તા નામની, ભા. ૨. ૨૫૨.
દીવ-બેટ આગળ મુસલમાનો અને પોર્ટુગીઝો વચ્ચે લડાઈ થઈ, ભા. ૧. ૪૯૧.
દીવાળી–હિંદુઓનો તહેવાર, ભા. ૨. ૩૦૧. નોં. ૩૦૧.
દુધપીતી-કરવાની પ્રથા, ભા. ૨. ૩૨૦.
દુધમલ ચાવડો-ભા. ૧. ૧૫૧.
દુધેશ્વર સ્મશાન–અમદાવાદમાં, ભા. ૨. ૩૪૫.
દુર્ગા–ભા. ૨. ૪૨૪.
દુર્લભરાજ–જૈન ધર્મનો બોધ પામ્યો, ભા. ૧. ૯૯; બીજા રાજાઓ સાથે દુશ્મનાવટ, ભા. ૧. ૯૯; ભીમનો રાજ્યભિષેક કર્યો, ભા. ૧. ૧૦૦; કાશીની યાત્રા, ભા. ૧. ૧૦૦; માળવાના મુંજે કરેલું અપમાન, ભા. ૧. ૧૦૦, નોં. ૯૯, ૧૦૦; નોં ,૧૧૨.
દુલભ-સરોવર, ભા. ૧. ૯૯.
દુસાજ-ભા. ૧. ૨૨૪.
દુઃખદ-ભા. ૨. ૪૦૯; નોં. ૪૦૯.
દેતરોજ-બહુચરાજી પાસે ગામ-ત્યાં માતાનું દહેરૂં છે, ઠાકરડાઓનો નવરાત્રિમાં મેળો, ભા. ૨. ૯૯.
દેલવાડા–નાં દેવળો-વસ્તુપાલ તેજપાળે બંધાવ્યાં, ભા. ૧. ૩૬૪; જુઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાળ.
દેવગઢ–દક્ષિણનું એક મરાઠા રાજ્ય, ભા. ૧. ૩૮૫ ના સિંઘણ વિષે, ભા. ૨. ૪૪૩; ભા. ૨. ૪૬૧.
દેવગિરિ–જુઓ દેવગઢ, સિંઘણની રાજધાની, ભા. ૨. ૪૬૩.

દેવતા-સંબંધી હિન્દુઓની માન્યતા, ભા. ૨. ૪૧૪.

દેવપટ્ટણ-જુઓ સોમનાથ પાટણ.

દેવપ્રસાદ-નું મરણ, ભા. ૧. ૧૪૬.

દેવરાજ પટ્ટકિલ-મદનરાજ્ઞીને ગૃહિણી તરીકે રાખી, ભા. ૧. ૩૬૨. [૨૩૪.

દેવલદેવી-ત્રિભુવાનપાલની પુત્રી, ભા. ૧.

દેવળદેવી-કર્ણ વાઘેલાની દીકરી કૈલાદેવીએ તેની કરેલી માગણી, ભા. ૧. ૩૮૪; અલપખાનના હાથમાં પકડાઈ, ભા. ૧. ૩૮૬; અલ્લાઉદ્દીનના શાહજાદા સાથે પરણી, ભા. ૧. ૩૯૭.

દેવસૂરિ-(દેવચંદ્ર આચાર્ય) ભા. ૧. ૨૨૦; ભા. ૧. ૨૫૪; ભા ૧. નોં. ૨૨૦.

દેવાદિત્ય-ખેડા નગરમાં બ્રાહ્મણ, ભા. ૧. ૧૧.

દેવો-(દેવચંદ) ખંભાતનો વેપારી, વસ્તુપાળની નોકરીમાં રહ્યો. ભા. ૨. ૪૫૫.

દેશાણોત-ગામ, ભા. ૨. ૧૨૨.

દેસલ-ભા. ૧. ૨૦૪-૨૦૫.

દેહ-ના ત્રણ પ્રકાર, ભા. ૨. ૪૨૨; ત્રણ ગુણ, ભા. ૨. ૪૨૨.

દોહદલક્ષણ-ભા. ૨. ૩૩૩.

દૌલતાબાદ-જુઓ દેવગઢ. મહંમુદ તુઘલખે રાજધાની કરવા પ્રયાસ કર્યો, ભા. ૧. ૩૯૪.

દ્રવિડ-બ્રાહ્મણોએ માંસાહાર તજી દીધો, ભા. ૨. ૨૨૧.

દ્રોણાચાર્ય-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૦.

દ્વયાશ્રય-ભા. ૧. નોં. ૫૩; ભા. ૧. ૧૫૯, ૩૩૬.

દ્વાપર-યુગ, ભા. ૨. ૪૨૪.

દ્વારકા-ભા. ૧. ૩૪૫; મહંમૂદ બેગડે લ્હડાઈ કરી, ભા. ૧. ૪૭૮; મંદિર તોડયું, ભા. ૧. નોં. ૪૭૮.

દ્વારપ-જુઓ બારપ.

દ્વારામતી-ભા. ૨. ૪૨૨.

ધ. ધા. ધી. ધુ.

ધનતેરશ-હિન્દુઓનો તહેવાર, ભા. ૨. ૩૦૧.

ધનમ્હેર-ધંધુકા વસાવ્યું, ભા. ૧. ૧૩૮.

ધનાલી-ના ઠાકોર લાડખાન અને પાહાડખાન, ભા. ૨. ૧૪૭.

ધનેશ્વર સૂરિ-વલ્લભીપુરનો તેણે શત્રુંજય માહાત્મ્યનો ગ્રંથ રચ્યો, ભા. ૧. ૭.

ધરમપુર-ના રજપૂત રાજાઓ, ભા. ૨. ૫૪૪.

ધર્મધ્વજ-ભા. ૨. ૪૧૧, નોં. ૪૧૧.

ધર્મારણ્ય-ભા. ૧. ૧૧૯, નોં. ૧૧૯.

ધવલક--ચાલુકય વંશનો ભાયાત, ભા. ૨. ૪૨૫; ધોળકા (ધવલકપુર) વસાવ્યું, ભા. ૨. ૪૨૫.

ધવલકપુર-જુઓ ધોળકા, ભા. ૨. ૪૨૫.

ધવળગૃહ-ધોળકા, ભા. ૧. ૩૬૧.

ધંધુકા-ગામનો ઉલ્લેખ, ભા. ૧. ૨૫૩; પરગણું પૂના સરકારના હાથમાં ગયું, ભા. ૨. ૭૦.

ધાર-આગળ મુઝફ્ફરશાહ પ્હેલાએ માળવાના પાદશાહને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૪૩૪; ના રાજાને સિંધણે ઘેરી લીધો, ભા. ૨. ૪૬૨.

ધારાનગર-ભા. ૧. ૧૫૩.

ધારાવર્ષ-ભા. ૧. ૩૩૨.

ધાંધલપુર-ના ગોદડકાઠીનું જૂનાગઢના નવાબથી રક્ષણ કર્યું, ભા. ૨. ૧૦૯.

ધાંધોળ-નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૨૧૩.

ધીરજી-ખુમાણસિંહનો દીકરો, ભા. ૨. ૧૬૧; પોળની લ્હડાઈમાં તેમ જ ટારડાનો બચાવ કરવામાં ગંભીરસિંહને મદદ કરી, ભા. ૨. ૧૬૨-૬૪; ટીટાઈવાળા સાથે લ્હડાઈ, ભા. ૨. ૧૬૬; ટીટાઈ ઉપર ફરીથી લ્હડાઈ અને સમાધાન, ભા. ૨. ૧૬૭; ને કુંવર ઉમેદસિંહ સાથે લ્હડાઈ; ભા. ૨. ૧૬૮; નાસી ગયો પાછો; પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો; ભા. ૨. ૧૬૮;

ના મેજર માઇલ્સ ઉપરનો કાગળ, ભા. ૨. નોં. ૧૬૮; કર્નલ બાલેનટૈન ઉપર નો કાગળ, ભા. ૨. નોં. ૧૭૦; ઈડર ઉપર બ્હારવટે નીકળ્યો, ભા. ૨. ૧૭૧; ઉદયપુરના રાણા ભીમસિંહ ને ત્યાં રહ્યો, ભા. ૨. ૧૭૧; પકડાયો અને ન્હાસી છૂટ્યો, ભા. ૨. ૧૭૨; નોં. ૧૭૨; ફરીથી ડુંગરપુરની હદમાં રહી બ્હારવટે નીકળ્યો, ભા. ૨. ૧૭૫; મેવાડના ડુંગરામાં પડાવ નાંખી પાટણ સુધી લૂંટફાટ કરી, ભા. ૨. ૧૭૬; નોં. ૧૭૬; રાયગઢની આસપાસ હુમલા કર્યા, ભા. ૨. ૧૭૭; અવસાન, ભા. ૨. ૧૭૭; નાં પરાક્રમનાં ગીત, ભા. ૨. ૧૦૭.

ધુંડીમલ્લ-સાધુ અને વલ્લભીપુરના નાશની દંતકથા, ભા. ૧. ૧૭.

ધુતારપટ્ટણ-નાં ખંડિયેરો, વલ્લભી નગરનું બંદર હોવાનો સંભવ, ભા. ૧. ૫૬૮.

ધુનોજી-રાવળને લોમા ખુમાણે માર્યો, ભા. ૧. ૫૬૨.

ધુંવા-ડુંગર, ભા. ૨. ૧૩૨.

ધોલેરા-ના ચુડાસમા ગોહિલ-ભા. ૨. ૭૦; બંદર બ્રિટીશ સરકારને આપવાની માગણી, ભા. ૨. ૭૧.

ધોરી પાવટી-બિહોલાથી દૂર એક કિલ્લો, ભા. ૧. ૪૪૫; આગળ મહમંદશાહ ન્હેલો સામંતસિંહ સાથે લ્હડયો, ભા. ૧. ૪૪૬.

ધોળકા-ના કસ્બાતી (મુસલમાન), ભા. ૨. ૫૫; જૂનાગઢના નવાબની ચાકરીએ રહ્યા અને ગારિયાધારનું વેર વાળ્યું, ભા. ૨. ૫૬; કમાલ મહમદ અને તેના વંશજો-ભા. ૨. ૫૬-૫૮; ને ઇજારે અપાતાં ગામો, ભા. ૨. ૨૭૩; ના જમીનના હક્કો વિષે, ભા. ૨. ૨૮૪;

ધવલકે વસાવ્યું, ભા. ૨. ૪૨૫; વિષે નોંધ, ભા. ૨. નોં. ૪૨૬; અર્ણોરાજની રાજધાની, ભા. ૨. ૪૨૬.

ધ્રુવ-નો તારો, ભા. ૨. ૨૨૧; નક્ષત્ર, ભા. ૨. ૪૨૪.

ધ્રોળ-ના રાજકર્તાઓની વંશાવળી, ભા. ૨. નોં. ૮૮.

ધ્રાંગધ્રા-ના રાજાઓ, ભા. ૨. ૫૩૮.

ન. ના. ની. ને.

નખી તલાવ-આબુ પર્વત ઉપર તળાવ. ભા. ૧. ૩૬૯.

નગરકોટ-હિંદુઓએ જિતી લીધું, ભા. ૧. ૧૨૫; ફિરોજ તુઘલુખે જિત્યું, ભા. ૧. ૩૯૫.

નગેંદ્રભવન-ભા. ૨. ૪૦૭; નોં. ૪૦૭.

નડૂલપુર (નાડોલપુર)-ભા. ૧. ૨૮૬.

નમુંન્નલા-ભા. ૧. ૧૪૨; નોં. ૧૪૨.

નરસિંહદેવ-ડાહલનો ભૂપતિ, ભા. ૨. નોં. ૪૮૩; ગૂજરાત ઉપર ચ્હડી આવ્યો, ભા. ૨. ૪૮૩; ને તેજપાળે હરાવ્યો, ભા. ૨. ૪૮૫.

નરવાન-ભા. ૧. ૧૩૮.

નરક(નર્ક)-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૫૬. ના પ્રકાર, ભા. ૨. ૪૧૨.

નર્મદા-નદીના કાંઠા ઉપર મહંમુદ તુઘલુખ અને મોગલ અમીરોની લ્હડાઈ થઈ, ભા. ૧. ૩૯૪; ને કિનારે અહમદખાને છાવણી નાંખી, ભા. ૧. ૪૩૫.

નવઘણ-ભા. ૧. ૨૦૦; ને સિદ્ધરાજે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૦૩; ના ચાર પુત્રો, ૧. ૨૦૪.

નવરાત્રી-ના તહેવાર, દુર્ગાનું વ્રત, ભા. ૨. ૩૧૭-૧૮. [૧૩૮.

નવાવાસ-ગામ ઈડરની ફોજે લૂંટયું, ભા, ૨.

નળબાવલી-ભા. ૧. ૩૪૫.

નાગડ-વિસલદેવનો મંત્રી, ભા. ૨. ૪૯૨.

નાગર-બ્રાહ્મણની એક જાત, અસલ વડનગરના, ભા. ૨. ૨૨૨; ના જૂદા જૂદા

ભેદ, ભા. ૨. ૨૨૨-૨૨૩; ની ચોખ્ખાઈ અગર 'નવણુ'-ભા. ૨. ૨૪૪.
નાગ પાંચમ-નું વ્રત, ભા. ૨. ૩૦૯.
નાગબાઈ-એ રાહ મંડલિકને શાપ આપ્યો, તેની વાત, ભા. ૨. ૫૨૬.
નાગાદિત્ય-ગોહાથી આઠમો રાજા,(ઈડરનો) ભા. ૧. ૪૧૬
નાગેલ-ગામ વીરમદેવને મળ્યું, ભા. ૨. ૧૪૪.
નાગોર-(અજમેર) ભા. ૧. ૨૨૯-૨૪૦.
નાડોદ્દા-ભા. ૧. ૪૫૧.
નાતંદ-ભા. ૨. ૩૨૩.
નાતબ્હાર-મૂકવાની પ્રથા, ભા. ૨. ૨૨૮.
નાતો-ની સામાન્ય હકીગત, ભા. ૨. ૨૨૭; જમવાની રીત, ભા. ૨. ૨૪૬.
નાદોલ-ભા. ૧. ૨૫૦; ભા. ૧ ૩૩૧.
નાનાફંદ-ભા. ૨. ૪૦૯.
નાના ફડનવીસ-ભા. ૨. ૧૫.
નાયક-ઈડરની એક મુસલમાની કોમ, ભા. ૨. ૧૨૯.
નાયિકી દેવી-ભા. ૧. ૨૯૭.
નારણદાસ (રાવ)-ઈડરનો, અકબર સાથે લ્હડતાં હાર્યો, ભા. ૧. ૫૦૮.
નારાયણ-ભા. ૨. ૪૧૩.
નારાયણસર-ના કુંડ આગળ સુરતથી નીકળેલી ફોજે પડાવ નાંખ્યો, ભા. ૨. ૩૩.
નીરમાલી-ના કોળી ઠાકોરો, ભા. ૨. ૧૧૭.
નેપાળ-ભા. ૧. ૨૮૯.
નેમીનાથ-જૈનોના તીર્થંકર, ભા. ૧. ૬.
નેહરભાષા-ભા. ૧. ૩૩૦; ભા. ૧. ૩૩૧.
નૈમિષારણ્ય-માંથી બ્રાહ્મણો આવ્યા, ભા. [૧. ૯૦.
નોશીરવાન-ભા. ૧. ૨૯૦.
ન્યુનચન-લગ્નમાં એક વિધિ, ભા. ૨. ૩૨૬.
ન્હાનાભાઈ-દાંતાના નગરશેઠ, ભા. ૨. ૧૪૧.
ન્હારસિંહ-દાંતાના જગતસિંહનો ભાઈ, ઉદેપુરના રાણા જવાનસિંહ સાથે મેળાપ, ભા. ૨. ૧૫૪; આબુની યાત્રા, ભા. ૨. ૧૫૫; સાદરે મુંબઇના ગવર્નરને મળવા ગયો, ભા. ૨. ૧૫૫; પાલણપુરની જપ્તી ઉઠાડવા મેજર માઇલ્સને કહ્યું, ભા. ૨. ૧૫૬; અવસાન, ભા. ૨. ૧૫૬.

પ. પા.

પચુસણ-જૈનધર્મીઓ ઉપવાસ કરે છે તે વ્રત, ભા. ૨. ૩૧૪.
પટલાદ્રપુર-વિસલદેવે જૈત્રસિંહને આપ્યું, ભા. ૨. ૪૯૪.
પદ્ધર-અથવા પુવરાવાળો ગઢ, કચ્છમાં, ભા. ૨. ૫૧૨.
પતાઈ રાવળ-(જયસિંહ) ચાંપાનેરનો રાજા, ભા. ૧. ૪૮૩; મહમૂદ બેગડા સાથે યુદ્ધમાં હાર્યો અને પકડાયો, ભા. ૧. ૪૮૪; ને કાલિકા દેવીએ આપેલો શ્રાપ, ભા. ૧. ૪૮૫; નોં. ૪૮૪.
પતિગ-ભા. ૧. ૨૮૬.
પના-રાવ વીરમદેવની સ્ત્રી, ભા. ૧. ૫૦૯.
પયોવર્ષણ-ભા ૨. ૪૦૯.
પરમાર-રજપૂતની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૬.

પ. પે.

પરમાર-વંશ (ચંદ્રાવતીનો)ના રાજાઓની હકીગત, ભા. ૧. ૩૭૪-૩૭૭.
પરમેશ્વર-ભા. ૨. ૪૨૪.
પરાંતીજ-ભા. ૧. ૨૨૨.
પરિહાર-રજપૂતની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩.
પર્વતસિંહ-ને પેશીનાની ગાદીએ બેસાર્યો, ભા. ૨. ૧૮૧.
પલખડી-ના વનમાં અમરસિંહને બાબીની ફોજે ઠાર કર્યો, ભા. ૨. ૧૪૨.
પલ્લી-જુઓ પાલી.
પસાવ-ભા. ૨. ૨૬૦.
પંચગ્રામ-આગળ વીરધવલ અને ભીમસિંહ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, ભા. ૨. ૪૩૪.
પંચગ્રામ-સંગ્રામભૂમિ આગળ વાઘેલાઓની જિત, ભા. ૧. ૩૬૩.

પંચાસર–જયશિખરીની રાજધાની, ભા. ૧. ૨૬; ભૂવડની તે ઉપર ચઢાઈ, હાર અને જિત, ભા. ૧. ૨૮-૩૨.
પંચાળ–ભા. ૧. ૨૦૩-૨૬૬.

પા. પાં.

પાટડી–ઝાલાઓની મુખ્ય જગ્યા, ભા. ૨. ૫૮; ના ઠાકોરને કેદમાં નાંખ્યો, ભા. ૨. ૨૭૮.
પાટણ–મુકામે જૂનાગઢના નવાબ અને વખતસિંહજી રાવળને લડાઈ થઈ, ભા. ૨. ૮૨; લડાઈનું વર્ણન, ભા. ૨. ૮૩; નોં. ૮૨.
પાટીદાર–(કણબી) ગૂજરાતના, માં દૂધપીતી કરવાનો ચાલ, ભા. ૨. ૩૨૦;
પાતાલ–ભા. ૨. ૪૧૧.
પાદરા–નો દેશાઈ પિલાજીનો મિત્ર,ભા.૨.૯.
પાદલિપ્તપુર–ભા. ૨. ૪૯૬, જુઓ પાલીતાણા.
પાનવરા–ગામનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૨૦૪, અંગ્રેજ લશ્કરે લીધું અને બાળ્યું, ભા. ૨. ૨૦૭; નો કિલ્લો અંગ્રેજે લીધો, ભા. ૨. ૨૧૩
પાનેરા–ના ઠાકોર ઉપર વીરમદેવની ચડાઈ, ભા. ૧. ૫૧૭.
પાનોલ–ચારણનું ગામ, ભા. ૨. ૧૬૦.
પાલણપુર–માં સિદ્ધરાજ જન્મ્યો, ભા. ૧. ૧૪૫; ના દિવાન, ભા. ૨. ૫૫૧.
પાલી–મારવાડમાં એક શહેર ભા. ૧. ૧૪.
પાલ–ગામ ગંભીરસિંહે માર્યું, ભા. ૨. ૧૮૨.
પાલીતાણા–શહેર, ભા. ૧. ૪; ની રાજશાખા, ભા. ૨. ૯૨.
પાવકગઢ–ભા. ૨. ૪૯૭, જુઓ પાવાગઢ.
પાવર ધરતી–કાઠિયોનું નિવાસસ્થાન, ભા. ૧. ૩૯૯.
પાવર (શેર)–ભા. ૧. ૨૦૮; નોંધ ૨૦૮.
પાવાગઢ(પવનગઢ)–માં રજપૂત રાજાઓ, ભા. ૧. ૩૯૧; જુઓ ચાંપાનેર, બીજું નામ મહમૂદાબાદ, ભા. ૧. ૪૮૨.
પાવૈયા–બહુચરાજીની સેવામાં રહેનારા, ભા. ૨. ૯૮.
પાહાડખાન–ધનાલીનો ઠાકોર; જુઓ લાડખાન.
પાહિણી–હેમચંદ્રની માતાનું નામ, ભા. ૧. ૨૫૩.
પાળિયા–મરી ગયેલાનાં એંધાણ, ભા. ૨. ૪૧૯.
પાંચાળ–ભા. ૧. નોંધ ૮૬; દેશમાં સોઢા પરમાર આવ્યા, ભા. ૧. ૩૯૮.

પિ. પી. પુ. પૂ.

પિલાજી–ગાયકવાડ, ભા. ૨. ૩; રૂસ્તમઅલ્લીને દગો દીધો, ભા. ૨. ૩; કંતાજી વચ્ચે ચોથ માટે લ્હડાઈ, ભા. ૨. ૪; હારીને માતર ન્હાસી ગયો, ભા. ૨. ૪; સર બુલંદખાન સામે દંગો કર્યો, ભા. ૨. ૫; ને 'સમશેર બહાદુર'નો ઇલ્કાબ અને ગૂજરાતની સોંપેલી વ્યવસ્થા, ભા. ૨. ૮; નો ઘાત, ભા. ૨. ૯.
પીછોલું–ઉદયપુરમાં તળાવ, ભા. ૧. ૫૧૫.
પીઠદેવ–પારનો, ભદ્રેશ્વરનો કોટ તોડયો, ભા. ૨. ૪૬૭, નોં. ૪૬૭; ન્હાસી ગયો, ભા. ૨. ૪૬૯; જગડુશાહ સાથે સલાહ કરી, ભા. ૨. ૪૬૯, મરી ગયો, ભા. ૨. ૪૭૦.
પીરમ–ભા ૧. ૩૧૦.
પીરમ–બેટ–ની સીમા અને વર્ણન, ભા. ૧. ૪૨૭; ના કિલ્લાની ઉપયોગિતા, ભા. ૧. ૪૨૮; મોખડાજી ગોહિલે લઈ લીધું, ભા. ૧. ૪૨૮; ઉપર મહંમુદ તુઘલુખ ચ્હડી આવ્યો, ભા. ૧. ૪૩૦.
પુનાદરા–ના મકવાણા જમીનદાર, ભા. ૨. ૧૧૭
પુરાણ–ભા. ૨. નોં ૪૨૩.

પૂનડ–નામનો નાગપુરનો સાધુ, વસ્તુપાળે તેનો સત્કાર કર્યો, ભા. ૨. ૪૭૫.
પૂર્વજદેવ–(પિતૃ)–નો ઉલ્લેખ–ભા. ૨. ૩૬૫; સાપ થવા વિષેની દંતકથા, ભા. ૨. ૩૬૬–૬૭
પૂંગળ–દેશની કન્યા રાવળ વીરમદેવ પરણ્યો, ભા. ૧. ૫૦૯.
પૂંજો–રાવ ઈડરનો, ભા. ૧. ૪૫૬; દિલ્હીમાં પોષાક લેવા જતાં નાસી જવું પડયું, ભા. ૧. ૫૫૨; ઈડર પાછું લીધું, ભા. ૧. ૫૫૨.
પૂંજોજી–દાંતાની ગાદીએ આવ્યો તેની વાત, ભા. ૨. ૧૩૯–૧૪૨; કેટલાંક પરગણાં જિત્યાં, ભા. ૨. ૧૪૨; અવસાન, ભા. ૨. ૧૪૨.

પે. પો.

પેટલાદ–જુઓ પટલાદ્રપુર
પેથાપુર–નું રજપૂત સંસ્થાન, ભા. ૨. ૧૧૭.
પેથાપુર–ગામ સ્થપાયાની હકીકત, ભા. ૧. ૪૫૩; ના ઠાકોરને રાવ વીરમદેવે મદદ કરી, ભા. ૧. ૫૧૪; નોં. ૫૧૪;
પેશકશી–મુસલમાન સુલ્તાનો ગૂજરાતના ઠાકોરો પાસેથી વર્ષે લેતા તે રકમ, ભા. ૨. ૫૫; ઉઘરાવવામાં પડતી મુશ્કેલી, ભા. ૨. ૨૫૬; ઉઘરાવવામાં લશ્કરની મદદની જરૂર, ભા. ૨. ૨૫૭; આપનારાં રાજ્યો યા જાગીરદારો, ભા. ૨. ૨૫૭.
પેશ્વાઓ–ની વંશાવલિ, ભા. ૨. નોં. ૭; અને ગાયકવાડ વચ્ચે વસઈના કરાર, ભા. ૨. ૪૫; ગૂજરાતમાં રાજસત્તા વધારવાનો લોભ, ભા. ૨. ૪૫; ગૂજરાતની ઉપજ વગેરે બ્રિટીશ સરકારને આપ્યાં, ભા. ૨. ૪૫.
પોટ્ટર–હિન્દુઓની રીતભાત વિષે લખ્યું ભા. ૨. ૨૨૦.
પોરબંદર–ના જેઠવા, ભા. ૨. ૫૩૪.
પોલિનિશિયા–માં પ્રેતવિષયક ભાવના, ભા. ૨. ૩૪૯.
પોશીના–ની ગાદીએ પર્વતસિંહને બેસાડવાની ખટપટ, ભા. ૨. ૧૯૦.
પોળ–રાવ જગન્નાથ નાસી ગયો, ભા. ૧. ૫૫૧; ની ગાદીએ ચાંદો રાવ બેઠો, ભા. ૧. ૫૫૬; ઉપર ગંભીરસિંહે ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૨. ૧૬૨–૬૩.

પ્ર. પૃ. પ્રે.

પ્રતાપસિંહ–ચાંપાવત જીવણદાસનો ભાઈ મરાઠાને હાથે પકડાયો પણ છુટી ગયો, ભા. ૨. ૧૩૦.
પ્રબંધચિંતામણિ–ભા. ૧. ૩૩૬.
પ્રભાસ પાટણ–જુઓ સોમનાથ પાટણ.
પ્રલય–ભા. ૨. ૪૨૪.
પ્રહ્લાદ પટ્ટન (પાટલપુર ?) ભા. ૧. ૩૩૬;
પ્રહ્લાદનદેવ–ભા. ૧. ૩૩૨.
પ્રશ્નોરા–નાગર, ભા. ૨. ૨૨૩.
પ્રાચીન ગૂજરાત–ગ્રંથ ભા. ૧. નોં. ૫૩.
પ્રીથા–ભા. ૧. ૩૦૭.
પૃથીરાજ–(પથાભાઈ) હલવદના ઝાલા ચંદ્રસિંહજીનો પુત્ર બાપથી રીસાઈને વઢવાણ જઈ રહ્યો, ભા. ૨. ૬૦; જૂનાગઢનો ખજાનો લૂંટી લીધો, ભા. ૨. ૬૦; અમદાવાદની મુસલમાની સરકારે તેને પકડ્યો, ભા. ૨. ૬૧; ઉપર લીંબડીના હરિસિંહજીએ ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૨. ૬૪; હરિસિંહજીને ખારી નદીને કિનારે હરાવી ઠેર કર્યો, ભા. ૨. ૬૪; ધ્રાંગધ્રા અને લીંબડી લૂંટયાં, ભા. ૨. ૬૭.
પૃથીસિંહ–દાંતાનો રાણો, ગાયકવાડને ખંડણી ભરી, ભા. ૨. ૧૪૪; દિલ્હીની ફોજને હરાવી, ભા. ૨. ૧૪૪; પાલનપુર તાબાનું ઘોડિયાલ ગામ માર્યું, ભા. ૨. ૧૪૪; નિર્વંશ ગયો, ભા. ૨. ૧૪૫.

પૃથુરાજ રાસો–ભા. ૧. ૧૨૬; નાં લખાણની યથાર્થતા, ભા. ૧. ૩૩૮.

પૃથ્વીરાજ–સોમેશ્વરનો પુત્ર, ભા. ૧. ૩૦૭; અજમેર અને દિલ્હીની ગાદી એક કરી, ભા. ૧. ૩૦૭; રાજ્યાભિષેક, ભા. ૧. ૩૧૯, વેરનો અગ્નિ, ભા. ૧. ૩૨૦; મહમ્મૂદ ગોરીને હાથે પરાજય અને મૃત્યુ, ભા. ૧. ૩૩૦; જન્મ વિષે, ભા. ૧. નો. ૧૩૩.

પ્રેત–નું યમપુરીગમન, ભા. ૨. ૪૦૪; ને સહન કરવાં પડતાં દુઃખો, ભા. ૨. ૪૦૫; નું સૌમ્યપુરમાં આગમન, ભા. ૨. ૪૦૫; નું સૌરિપુરમાં આગમન, ભા. ૨. ૪૦૬; નો વિકટ માર્ગ, ભા. ૨. ૪૦૭–૪૦૮; વૈતરણી નદી વટાવવાનું, ભા. ૨. ૪૦૯; નો અન્ય સ્થાનોમાં વાસ, ભા. ૨. ૪૦૯; બહુભીતિપુરમાં વાસ, ભા. ૨. ૪૧૦; યમપુરીમાં આગમન, ભા. ૨. ૪૧૦; ને નરકની શિક્ષા, ભા. ૨. ૪૧૨; ની સ્થિતિ, ભા. ૨. ૪૧૨.

પ્રેમલદેવી–ભા. ૧. ૨૩૪.

ફ.

ફડનવિસે–બહુચરાજીનું બીજું દેવાલય બંધાવ્યું, ભા. ૨. ૯૬.

ફતો–ગૂજરાતનો ભીલ નાયક, ભા. ૧. ૩૯૯.

ફત્તેસિંહ–ગાયકવાડ મરી ગયો, ભા. ૨. ૨૧.

ફત્તેહસિંહ–રૂપાલનો ઠાકોર–નું કીડી ગામ ગંભીરસિંહે માર્યું, ભા. ૨. ૧૯૩; બ્હારવટે નીકળી ઈડરના કારભારીના ભાઈને બાન તરીકે પકડયો, ભા. ૨. ૧૯૯; નું બ્હારવટું, ભા. ૨. ૨૦૧.

ફરહત–ઉલ–મુલ્ક–ગૂજરાતનો સૂબો, ભા. ૧. ૩૯૬; હિન્દુઓ સાથે મળી બંડ ઉઠાવ્યું પણ માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૩૯૬.

ફા.

ફારકા–નો કિલ્લો અંગ્રેજ લશ્કરે લીધો, ભા. ૨. ૨૧૩.

ફારકી–ની ઝાડીનું જંગલ મુંડેટી પાસે, ભા. ૨. ૨૦૨.

ફાર્બસ–એલેકઝાન્ડર કિન્લાક, જન્મ સને ૧૮૨૧ તા૦ ૭ જુલાઇ, લંડન. (જી. ૧) પૂર્વજ જેમ્સ ફાર્બસ, સર આર્થર ફાર્બસ; પિતા જોન ફાર્બસ મિચેલ; માતા સર થામસ બ્રાઉન વંશનાં; પિતૃકુલ અને માતૃકુલ ઉભય રાજમૂલક (જી ૨.), શિલ્પશાસ્ત્રીની મનોવૃત્તિ; સિવિલ સર્વીસમાં દાખલ, હેલીબરીમાં અભ્યાસ, સર ઉલીયમ જોન્સનું મળેલું પ્રીતિદાન, મુંબઈની સિવિલ સર્વીસમાં દાખલ સને ૧૮૪૨; ભરતખંડમાં આગમન ૧૮૪૩; અહમદનગરમાં નિમણુંક, હિન્દુસ્થાની પસાર ૧૮૪૪, મહારાષ્ટ્રી પસાર, (જી. ૩); ખાનદેશ આ. કલેકટર સદર અદાલત આસિસ્ટન્ટ જજ્જ અમદાવાદ, ૧૮૪૬, (જી. ૪); ગૂજરાતની ભવ્ય શિલ્પકૃતિ પ્રત્યે આકર્ષણ, રાસમાળાનાં મંડાણ, ગૂજરાતીનો અભ્યાસ, કવિ દલપતરામનું રોકાણ ૧૮૪૮, (જી. ૬); હસ્તલિખિત ગ્રંથો અને શિલ્પાદિ સાધનોનો સંગ્રહ અને શોધ, કવિ લોકોને આમંત્રણ અને માન, (જી. ૭–૮–૯); ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની સ્થાપના ૧૮૪૮, સરસ્વતી મંદિરની પુસ્તકશાળા ૧૮૪૯; વારપત્ર, બુધવારીયાની યોજના (જી. ૯–૧૦); અમદાવાદના જજ્જ અને સેસન્સ જજ્જ ૧૮૪૯ (જી. ૧૦); સુરત અઠ્ઠાવિશી સોસાઈટીની સ્થાપના, ‘સુરત સમાચાર’ પત્રની યોજના, એન્ડ્રુસ પુસ્તકશાળા (જી. ૧૧); સુરત શહેર સુધરાઇનો ધારો, દુર્ગારામ મહેતાજીની સહાનુભૂતિ ૧૮૫૧, (જી. ૧૨); અમદાવાદ આ. કલેકટર, આકિંગ જજ્જ ૧૮૫૩, સાનંદ, વિજાપૂર અને બુંદી કોટાથી

પૃથ્વીરાજ રાસાની પ્રાપ્તિ, શ્રીપૂજ્યોપન્યાસ અને ઉપાશ્રયોમાં ગ્રંથોની શોધખોળ, પાટણના પુસ્તકભંડારોનું અવલોકન, ખંભાત, વડોદરા, અમદાવાદના ભંડારોમાં પણ શોધપ્રવૃત્તિઓ, (જી. ૧૨-૧૬); હિંદી,સંસ્કૃત,ચારણી આદિમાં રચાયલા ઈતિહાસના રાસાઓ, પ્રબંધો વગેરે ગ્રંથો લખાવી લીધા અને તેના સારો કઢાવ્યા, (જી ૧૬); પાલીતાણા, આબુ, સિદ્ધપુર આદિ સ્થળોનાં ખંડેરો, દેવાલયો, જલાશયો, કીર્તિસ્તંભોનાં અવલોકનો અને ટિપ્પણ, નોંધો તથા લેખાદિના ઉતારાઓ, ભાટોનાં કથાનકોનાં શ્રવણ અને લખાવવાની પ્રવૃત્તિઓ, પગપાળા પ્રવાસ કરીને પણ શ્રમપૂર્વક એ સાધનોની પ્રાપ્તિ અને અવલોકન, (જી. ૧૭-૧૮); સાદરામાં વિદ્યાશાળાની સ્થાપના, ઈડરમાં સુવિખ્યાત કવિમેળો, મહારાજ યુવાનસિંહજીને ત્યાં દરબાર, (જી. ૧૯); અમદાવાદના ન્યાયાધીશ, ૧૮૫૩; યુરોપ સીધાવ્યા, ૧૮૫૪, (જી. ૧૯); ઈસ્ટ ઈંડિયા કુંપનીના ગ્રંથ સંગ્રહોનું અવલોકન, અભ્યાસ, અને તારણ રાસમાળા(અંગ્રેજી)ની રચના, સને ૧૮૫૫ માં બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરી પાછું હિંદમાં આગમન, ભરૂચી મુસલમાનો અને પારસીઓના કલહનું સમાધાન, હિંદની સેવા અને તેથી મેળવેલાં ગુણગાન, (જી. ૨૦–૨૩); મુંબાઈ ત્રૈમાસિકમાં લેખનપ્રવૃત્તિ, (ભરતખંડના કલાકૌશલ્યનો લેખ (૧૮૫૭), સર જોન માલ્કમનું જીવનચરિત્રલેખન (જી. ૨૪–૨૮); હિંદની પરિસ્થિતિનું આલેખન, બ્રિટીશ રાજ્યનીતિની સમીક્ષા, 'રેવાકાંઠા,' 'ગાયકવાડ સરકાર' આદિ વિષે લેખોની પ્રવૃત્તિઓ, (જી. ૨૯–૩૪) સુરાષ્ટ્રમાં અધિકાર, પોલીટીકલ એજન્સીનું કાર્ય, (૧૮૬૯) સુરાષ્ટ્ર સંબંધી વિચારદર્શન (જી. ૩૪–૩૬); મુંબાઈ હાઇકોર્ટના જજ્જ (૧૮૬૨), (જી. ૩૭); મુંબાઈ રોયલ એશિયાટિક સોસાઈટીના પ્રમુખ, યુનીવર્સીટીના વાઈસ ચાન્સેલર, જમશેદજી કલાશાળાના મુંબાઈના તેના પ્રમુખ (જી. ૩૮), ફાર્બસ સાહેબના રાજકીય, સામાજિક આદિ વિચારોની સમાલોચના, (જી. ૩૯–૪૩); 'સોમનાથ' નું વ્યાખ્યાન-(જી. ૪૪); ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની સ્થાપના, ૧૮૬૫ માર્ચ તા. ૨૫, (જી. ૪૪–૪૭); મરણ ૧૮૬૫ તા. ૩૧ આગષ્ટ, કાર્ય–ગુણ–પ્રશંસા; ફાર્બસ વિરહ, (જી. ૪૮–૫૧); કુટુંબ, વંશ, (જી. ૫૧–૫૨).

ફાર્બસ–'ઓરીયેન્ટલ મેમ્વોર' ના કર્તા ડભોઈમાંથી કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને કોતરણીના નમુના ઈંગ્લંડ લઈ ગયા, ભા. ૨. ૧૮–૧૯.

ફાલાશાઓ–(યાહુદીઓની એક જાત)માં ભૂતની માન્યતા, ભા. ૨. ૩૯૨.

ફિ. ફુ. ફૂ. ફે.

ફિરોજશાહની લાટ–ભા. ૧. ૨૭૪.

ફિરોજખાને–અહમદખાન સામે બંડ કર્યું, ભા. ૧. ૪૩૫; ફરીથી બંડ કર્યું, ભા. ૧. ૪૩૫.

ફિરોજ તુઘલુખ–નગરકોટ જિત્યું, ભા. ૧. ૩૯૫.

ફુલેકું–ની રીત, ભા. ૨. ૩૨૬.

ફૂલાદેવી–કર્ણવાઘેલાની રાણી, ભા. ૧. ૪૦૫.

ફૂલમતી–ભા. ૧. ૧૯૪.

ફેરિસ્તા–ઈતિહાસકાર, ભા. ૧. ૨૨૬.

બ.

બકુલા દેવી–ભા. ૧. ૧૩૪; ભા. ૧. ૨૩૩; નોં. ૨૩૩.

બચા-જમાદાર, ગાયકવાડનો મહીકાંઠાનો ઉપરી, ભા. ૨. ૧૨૦.

બદસિંહ-ખેરોદનો ઠાકોર, પેશીનાની ગાદીનો ઉમેદવાર, ભા. ૨. ૧૮૦; ગંભીરસિંહે કપટ કરી તેને પકડયો, ભા. ૨. ૧૮૧; છૂટયો, ભા. ૨. ૧૮૨.

બનાસ-નદી, ભા. ૨. ૧૧૭.

બર્જેસ(જેમ્સ)-ભા. ૨. ૫૦૯; વીસલદેવ વાઘેલા વિષે કરેલું લખાણ, ભા. ૨. ૫૦૯, ૫૧૧.

બલ્લાલ-ભા. ૧. ૨૪૩; કુમારપાળે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૪૭; નોં. ૨૪૭.

બલ્લાળ-નો દેશ સિંઘણે જિતી લીધો, ભા. ૨. ૪૬૨.

બલ્હાર-ભા. ૧. ૪૭.

બલાલ-દેવીની સ્થાપના સિહોરની દક્ષિણે બાખલકામાં, ભા. ૨. ૯૬.

બલિભદ્ર-ભા. ૧. ૩૧૬.

બલી-ભા. ૧. ૨૦.

બહુચરાજી-ચુંવાળ રજપૂતો સાથે સંબંધ, ભા. ૨. ૯૫; ની સ્થાપનાની દંતકથા, ભા. ૨. ૯૬; નું વર્ણન, ભા. ૨. ૯૬; ની વલ્લભ ભટ્ટે કરેલી પ્રસિદ્ધિ, ભા. ૨. ૯૭; ના કૂકડાની દંતકથા, ભા. ૨. ૯૮; ના પૂજારી અને ઉપજની વ્યવસ્થા, ભા. ૨. ૯૮.

બહુભીતિપુર-ભા. ૨. ૪૧૦.

બહેરામ-ભા. ૧. ૨૨૬.

બહ્રાપદ-ભા. ૨. ૪૦૯ નોં. ૪૦૮.

બળેવ-નો તહેવાર, ભા. ૨. ૩૧૨; ને દહાડે રાખડી બાંધવાનો ચાલ, ભા. ૨. ૩૧૨.

બા.

બાઉદાસ-ભૂતનો પ્રકાર, ભા. ૨. ૩૯૨.

બાજીરાવ પેશ્વા-એ શાહુરાજા તરફથી ગૂજરાતની ચોથાઈ તથા સરદેશમુખીની સર બુલંદખાન પાસેથી કબુલાત લીધી અને ગૂજરાતમાં મરાઠી સૈન્ય રાખવાની તથા રાજસત્તા સાચવી રાખવાની કબુલાત આપી, ભા. ૨-૬; મરાઠી સરદારો સાથે લ્હડાઇમાં પહેલાં હાર્યા પછી જિત્યો, ભા. ૨-૭.

બાડમેર-ભા. ૧. ૨૮૭.

બાડરવાડા-નો કિલ્લો અંગ્રેજ લશ્કરે લીધો. ભા. ૨. ૨૧૩.

બાણાસુર-ભા. ૨. ૩૦૬.

બાપા-મેવાડ વંશનો સ્થાપનાર, ભા. ૧. ૪૧૪; નોં. ૩૦૭; ના વંશજો, ભા. ૧. નોં. ૩૦૮.

બાપુમીયાં-ધોળકાના કસ્બાતી, ભા. ૨. ૨૭૭.

બાબરા-નગરનો કિલ્લો, ભા. ૧. ૨૭૩.

બાબરો ભૂત-ભા. ૧. ૨૧૧; કર્ણ વાઘેલાની રાણીને વળગેલો, ભા. ૧. ૪૦૫.

બાબાજી આપાજી-કાઠિયાવાડમાં જિત મેળવી મુલ્કગીરી ઉઘરાવી, પાટડીના દેશાઈને જિત્યો, કડીના જાગીરદાર તથા તેના દીકરાને કેદ પકડ્યા. ભા ૨. ૪૯; સિહોર ઉપર ખંડણી લેવા લ્હડાઈ, ભા. ૨. ૮૭; કાઠિયાવાડમાં ઉઘરાવેલી મુલ્કગીરી, ભા. ૨. ૮૭-૮૯.

બારડ-નાગરોની એક જાત, ભા. ૨. ૨૨૩.

બારપ (મારપ ?)-ભા. ૧. ૫૮; નોંધ ૫૮.

બાર્પ-ભા. ૧. ૩૪૩.

બાલાજી બાજીરાવ-પેશ્વા સરદાર દામાજી સાથે કોલકરાર કર્યા, ગાયકવાડ અને દાભાડેના કુટુંબીઓને કેદ કર્યા, ભા. ૨. ૧૧; દામાજી પાસે કરાર કરાવ્યા, ભા. ૨. ૧૨.

બાલાપુર-આગળ ખંડેરાવ દાભાડેને લડાઈ થઈ, ભા. ૨. ૧.

બાલી-ભા ૧. ૩૩૧.

બાલેનટૈન–કર્નલે સાદરામાં મહીકાંઠાના સરદારોને બોલાવી કેટલાકને પકડ્યા, ભા. ૨. ૧૭૨.

બાવળી કોડિયું–રાણા જગતસિંહે માર્યું, ભા. ૨. ૧૫૦.

બાવામીયાં–ધોળકાના કસ્બાતી, જટ લોકોની ચ્હડાઈ, ભા. ૨. ૫૭, જટ લોકોને હરાવ્યા, ભા. ૨. ૫૭; ગાયકવાડ સાથે સંબંધ, ભા. ૨. ૫૮.

બાહડ–ભા. ૧. નોં. ૨૭૧–૨૭૨.

બાહુબલિ–ભરત રાજાનો નાનો ભાઈ, ભા. ૧. ૭.

બાહુલોદ–(ભાલોદ) ભા. ૧. ૧૪૮.

બાળખેતર–જુઓ ભાલ.

બાળચંદ્ર–ભા. ૧. ૨૮૩.

બાળમૂળરાજ–બીજો મૂળરાજ, ભા. ૧. ૨૯૬; ની મા નાયકી દેવીએ મ્લેચ્છ રાજાને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૨૯૭.

બિ. બી. બુ. બૂ.

બિહોલ–સામંતસિંહની રાજધાની, ભા. ૧. ૪૪૫.

બિહોલા–રજપૂત–જુઓ સામંતસિંહ.

બીજધવલ–ભા. ૧. ૧૯૮.

બુડાસણ–આગળ સર વિલિયમ કલાર્ક મેજર વોકરને આવી મળ્યો, ભા. ૨. ૩૯,

બુરહાન–મહમૂદ લતીફખાનનો ખુની, ભા. ૧. ૫૦૦.

બુશિયેર–મુંબઈનો ગવર્નર, ઈ. સ. ૧૭૫૦ માં, ભા. ૨. ૧૩.

બૂત–માતાની સ્થાપના–કોંઠ પાસે અરજણમાં, ભા. ૨. ૯૬.

બે. બો. બૌ. [૩૯૮.

બેનિયમ–ના ભૂત વિષે વિચારો, ભા. ૨.

બેલી–ની અંગ્રેજી ડીક્ષનરીમાં આત્માના દેહાન્તરનો વિષય, ભા. ૨. ૩૯૫.

બેહેસ્ત–મુસલમાનોનું સ્વર્ગ, ભા. ૨. ૪૧૬;

બોખાદ–રૂપાલનું એક ગામ, ભા. ૨. ૨૦૨

બોટાદ–માં મૂળીના પરમારની શાખા જઈ વસી, ભા. ૨. ૫૫.

બોમ્બે–કવાર્ટરલી મેગેઝીન અને રિવ્યુ, નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૮૬.

બોરસદ–નો નવાબ ઈડરના આનંદસિંહને શરણે ગયો, ભા. ૨. ૧૨૫.

બૌદ્ધ–ધર્મની હકીકત, ભા. ૧. નોંધ ૧૦.

બૌદ્ધમત–ભા. ૨. ૨૨૧.

બ્યારોડેલ–ને સુરતમાં હિન્દુઓની રીતભાત એકઠી કરવાના કામે લગાડ્યો, ભા. ૨. ૨૨૦.

બ્ર. બ્લે. બ્હ.

બ્રહ્મખેડ–આગળ સુરતસિંહ અને ભવાનીસિંહ વચ્ચે લ્હડાઈ થઈ, ભા. ૨. ૧૩૫.

બ્રહ્મપુરાણ–માં સ્ત્રીને સ્વર્ગ મળવા વિષે, ભા. ૨. ૪૧૫.

બ્રહ્મા–નો એક દિવસ, ભા. ૨. ૪૨૪.

બ્રહ્માણ્ડ–ભા. ૨. ૪૨૪.

બ્રાહ્મણી સુલ્તાન–સાથે અહમદશાહ પ્હેલાની લ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૫૮; ખાનદેશ ઉપર હલ્લો કર્યો, ભા. ૧. ૪૫૮; ભા. ૧. નોં. ૪૯૦.

બ્રાહ્મણો–ની ઉત્પત્તિ સપ્ત ઋષિમાંથી, ભા. ૨. ૨૨૧; માં ભેદ, ભા. ૨. ૨૨૧; ની ગૂજરાતમાં ઘણી નાતો, ભા. ૨. ૨૨૧; પરસ્પર ખાય છે, પણ પરણતા નથી, ભા. ૨. ૨૨૨; ની ચોરાશી નાતો, ભા. ૨. ૨૨૩; નાં નિત્યકર્મ, પૂજા વગેરે, ભા. ૨. ૨૪૨; ભોજન કરવાની રીત, ભા. ૨. ૨૪૩; રસોઈ કરવાની રીત, તર્પણ વગેરે, ભા. ૨. ૨૪૪; ની ચોખ્ખાઈ યા 'નવણ', ભા. ૨. ૨૪૪; ની સ્ત્રીની લગ્નરીત, ભા. ૨. ૩૧૯; ની સ્ત્રીનો ધણી મરી ગયા પછીની ક્રિયા, ભા. ૨. ૩૪૫.

બ્લેર મિસિસ-આબુ ઉપરના લૂણિગવસહિકાનું ચિત્ર દોર્યું, ભા. ૨. ૪૯૮.

બહાદૂરશાહ-ની નિર્બલ કારકીર્દિ, ભા. ૧. ૪૯૮.

બહારવટું-ભા. ૧. નો. ૪૩૯.

ભ.

ભગવાનભાઈ-ગાયકવાડનો સૂબો, ભા. ૨. ૬૨.

ભડિયાદ-ગામ ધોલેરા પાસે, ભા. ૨. ૨૬૭.

ભડિયાદશે પીર-ભડિયાદમાં, ભા. ૨. ૨૬૭.

ભડિયારા-પીરની જગ્યા અહમદનગર પાસે, ભા. ૨. ૨૬૯.

ભદ્રકાળી-નું દેવાલય, ભા. ૧. ૨૫૭.

ભદ્રેશ્વર-(કચ્છમાં) ભા. ૨. ૪૩૩; નો કોટ પીઠદેવે તોડયો ભા. ૨. ૪૬૭; જગડુશાહે ફરી બંધાવવા માંડયો, ભા. ૨. ૪૬૮; મોટું બંદર, ભા. ૨. ૪૭૦.

ભરતરાજા-ઋષભદેવના પુત્ર અયોધ્યાના રાજા-શત્રુંજયની ઉત્તરે મ્લેચ્છ રાજાને લ્હડાઈમાં હરાવ્યો, ભા. ૧. ૭.

ભરવાડ-એક કોમ, ભા. ૨. ૨૨૬.

ભરૂચ-પરગણું નિઝામુલમુલ્કને મળ્યું, ભા. ૨. ૮; શહેરના લોકોને બ્રિટીશ અમલ ગમી ગયો, ભા. ૨. ૧૯; મહાદજી સિંધિયાને પાછું મળ્યું, ભા. ૨. ૨૦; અંગ્રેજોએ પાછું લીધું, ભા. ૨. ૨૧.

ભવાની-(માતા)ની વાવ, ભા. ૧. ૩૫૬.

ભવાનીસિંહ-ઈડરનો શિવસિંહજીનો દીકરો, ભા. ૨. ૧૩૪; સૂરજમલને કપટથી મરાવી નાંખ્યો, ભા. ૨. ૧૩૫; નું અવસાન, ભા. ૨. ૧૩૭. -ના ભાઇઓ, ભા. ૨. ૧૩૭.

ભા.

ભાગવત-ભા. ૨. ૨૨૩.

ભાટ-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૫; લોકોનો રજપૂતો સાથે સંબંધ, ભા. ૨. ૨૪૮; ની જમાની, ની બાંહેધરી, ભા. ૨. ૨૪૮, નું ત્રાગું, ભા. ૨. ૨૪૯; નું વહીવંચાનું કામ, ભા. ૨. ૨૪૯, નું વર્ષાસન, ભા. ૨. ૨૪૯; નો ચોપડો, ભા. ૨. ૨૪૯; ની રીતભાત, ભા. ૨. ૨૫૦; નાં લખાણોમાં અતિશયોક્તિ, ભા. ૨. ૨૫૦. [૨. ૧૨૬.

ભાટી-ઈડરની એક મુસલમાની કોમ, ભા.

ભાણ (રાવ)-ઈડરનો-મારૂ રાવને નસાડયો, ભા. ૧. ૫૩૮-૩૯.

ભાણજી-સત્રસાલજીનો કુંવર, ભા. ૧. ૪૪૯

ભાણપર-નો પટો ઉદાવત લાલસિંહને મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.

ભાણભાટી-ભા. ૧. ૩૧૬.

ભાદર-સોરઠની નદી, ભા. ૧. ૭૬.

ભાલ-ભા. ૧. ૨૦; ભા. ૧. ૨૨૩; મા. વાઘેલા વસ્યા, ભા. ૧. ૩૯૭; હરપાળે લઇને પાછું આપ્યું, ભા. ૧. ૪૦૮.

ભાલોતરા-લુણી નદી ઉપર ગામ, ભા. ૧. ૩૭૨.

ભાવડ-શ્રાવક, ઘોડાનો મોટો વેપારી, તેની સ્ત્રી ભાવલા, ભા. ૧. ૮; વિક્રમે તેને મધુમાવતી (મહુવા) આપ્યું, ભા. ૧. ૮.

ભાવ બૃહસ્પતિ-(ભાવર)-જયસિંહના ગુરૂ થયા, ભા. ૧. ૨૫૯.

ભાવનગર-ની ખાડી, ભા. ૧. ૩.

ભાવનગર-ભાવસિંહજીએ વસાવ્યું ભા. ૧. ૫૬૬-૫૬૭; નું વણન, ભા. ૧. ૫૬૭; ની જાહોજલાલીનું વર્ણન, ભા, ૧. ૫૬૮-૬૯; અને બ્રિટીશ સરકાર વચ્ચે મૈત્રી, ભા. ૨. ૭૭; ના ઠાકોરોની વેપારનું રક્ષણ કરવાની રાજનીતિ, ભા. ૨. ૭૯; વ્યાપારનું મથક, ભા. ૨. ૮૦; માં ધર્મપાપની બારી, ભા. ૨. ૨૬૮.

ભાવસિંહજી-એ ભાવનગર વસાવ્યું, ભા. ૨. ૭૭; નોં. ૭૭.

ભાવાજી-જુઓ અખેરાજજી.

ભાસ્કરરાવ-મહાદજી સિંધિયાનો માણસ, ભરૂચનો કબજો લેવા ગયો, ભા. ૨. ૨૦.

ભિ. ભી.

ભિન્નમાલ-જુઓ શ્રીમાલ.

ભીખો-ભટી જમાદાર, ભા. ૨. ૧૫૨.

ભીતરીલ-ની ખીણ, ભા. ૧. ૩૭૨.

ભીનમાલ-જુઓ શ્રીમાલ.

ભીમ-પાંડવ ભા. ૧. ૧૩૭.

ભીમ (રાવ) ઈડરનો-સાભ્રમતી સૂધીનો મુલક લૂંટયો, ભા. ૧. ૪૯૪.

ભીમદેવ-પહેલો મહમૂદ ગજનીની સાથે સોમનાથના રક્ષણ માટે યુદ્ધ કર્યું, ભા. ૧. ૧૦૨-૧૦૭; કંથકોટમાં ભરાયો અને નાઠો, ભા. ૧. ૧૦૭-૧૦૮; શાસનકાળ, ભા. ૧. ૧૧૩; રાજાધિરાજ કહેવાયો, ભા. ૧. ૧૧૪; સિંધના રાજાને વશ કર્યો, ભા. ૧. ૧૧૫; ચેદી રાજાનો પરાજય, ભા. ૧. ૧૧૬; ઉજ્જયિની ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૧૨૪; ઉદયમતી સાથે લગ્ન, ભા. ૧. ૧૩૪; ત્રણ કુંવરો, ભા. ૧. ૧૩૪, રાજ્યત્યાગ અને સ્વર્ગવાસ, ભા. ૧. ૧૩૬; નોં. ૧૦૩; ને આવેલું સ્વપ્ન, ભા. ૨. ૪૨૬.

ભીમદેવ-બીજો-ભોળો ભીમ-ગજનીના મુસલમાનોને હરાવ્યા, ભા. ૧. ૩૦૧; ઇચ્છનકુમારીને પરણવાની ઇચ્છા, ભા. ૧. ૩૦૯; જેતસીનો નકાર, ભા. ૧. ૩૦૯; પૃથ્વીરાજ સાથે લ્હડાઇ કરી, ભા. ૧. ૩૧૦; સામંતોની શિખામણનો સ્વીકાર, ભા. ૧. ૩૧૧; ના કાકા સારંગદેવના દીકરાનું બ્હારવટું, ભા. ૧. ૩૧૨; પૃથ્વીરાજ ઉપર પ્રકોપ, ભા. ૧. ૩૧૩; સોમેશ્વર ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૩૧૫; સોમેશ્વરને માર્યો, ભા. ૧. ૩૧૮; અને ચંદ વચ્ચે વાર્તાલાપ, ભા. ૧. ૩૨૩; પૃથ્વીરાજ સાથેના યુદ્ધમાં મરાયો, ભા. ૧. ૩૨૬-૩૨૮; તેને પડેલી વિપત્તિઓનો ઉલ્લેખ, ભા. ૧. ૩૩૩; નોં. ૨૯૮-૩૦૧.

ભીમસિંહ-ભદ્રેશ્વરનો વીરધવલ સાથે અણબનાવ, ભા. ૨. ૪૩૩; જબલપુરના ઉદયસિંહના પણ પિત્રાઈને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યા. ભા. ૨. ૪૩૩, વીરધવળ સાથે યુદ્ધ અને સમાધાની ભા. ૨ ૪૩૫-૪૩૭.

ભીમાલ-ગામ ઈડરની ફોજે લૂંટયું, ભા. ૨. ૧૩૮.

ભીલ-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૧૩૭.

ભીલડી ગઢ-માં વાઘેલા બ્હારવટે રહ્યા, ભા. ૧. ૪૪૦.

ભીલસા-ભા. ૧. ૨૮૬.

ભીલોડા-આગળ વીરમદેવ મૃત્યુ પામ્યો, ભા. ૨. ૫૨૫.

ભુ. ભૂ. ભો. ભં.

ભુવનપાળ-ભટ્ટ, ભા. ૨. ૪૫૨; નો. ૪૫૨; ને શંખે મારી નાંખ્યો, ભા. ૨. ૪૫૩.

ભુવર્લોક-મલિનદેવનું રહેવાનું સ્થાન, ભા. ૨. ૪૧૨.

ભૂજનગર-ભા. ૧. ૧૯૩.

ભૂત-(પ્રેત) ભા. ૨. ૩૫૨; ભા. ૨. ૩૫૪; ભા. ૨. ૩૫૫; નું નિવાસસ્થાન, ભા. ૨. ૩૫૬; નોં. ભા. ૨. ૩૫૭; નાં પરાક્રમ, ભા. ૨. ૩૫૭; નોં. ૩૫૭; વિષે જૈન શાસ્ત્રોમાં લખાણ, ભા. ૨. ૩૫૮; વિષે લોકોમાં ચાલતા વ્હેમો, ભા. ૨. ૩૫૯; વિષે હિન્દુ શાસ્ત્રનું કથન, ભા. ૨. ૩૫૯; જીવતા માણસમાં ભરાઈ જાય તે કૂઢાડવાના ઉપાયો, ભા. ૨. ૩૬૮-૩૭૩; વિષે સાયલાના ઠાકોરની હકીકત,

ભા. ૨. ૩૬૮; ને લીંબુમાં ઉતારવાની વાત, ભા. ૨, ૩૭૦; ના ઉતાર માટે ચંડીપાઠનો પ્રયોગ, ભા. ૨. ૩૭૨; ના ઉતાર માટે પ્રભાસની યાત્રા ભા. ૨. ૩૭૨-૩૭૩; પ્રભાસમાં કરવાની ક્રિયા, ભા. ૨. ૩૭૪; ની દેવીઓ, ભા. ૨. ૩૭૬; કહાડવામાં ઉપયોગમાં આવતો બૌદ્ધ મંત્ર, ભા. ૨. ૩૮૩; ની સંખ્યા હાલ ઓછી થવા વિષે, ભા. ૨. ૩૮૫; ના વળગાડ વિષે, ભા. ૨. ૩૮૭; વિષે શિંગાલી લોકોની માન્યતા, ભા. ૨. ૩૮૭; વિષે સિબેરિયન જાદુગરોની ક્રિયાઓ, ભા. ૨. ૩૮૭; વિષે આયર્લાંડના લૌકિક વ્હેમ; ભા. ૨. ૩૮૭; પૂજા મ્હૈસુરમાં, ભા. ૨. ૩૮૮; ની માનતા મલબાર કિનારાનાં જંગલોમાં, ભા. ૨. ૩૮૯; વિષે જર્મન ઈવાન્જેલિક મિશનનું લખાણ, ભા. ૨. ૩૯૦; ની માન્યતા તીનેવલીમાં, ભા. ૨. ૩૯૦; ની માન્યતા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં, ભા. ૨. ૩૯૧; ની માન્યતા આબિસિનિયામાં, ભા. ૨. ૩૯૨; ની માન્યતા આફ્રિકામાં, ભા. ૨. ૩૯૩; ભૂતની માન્યતા ઢાંકિવનમાં, ભા. ૨. ૩૯૩; આત્માના દેહાન્તરનો વિષય બેલીની અંગ્રેજી ડીક્ષનેરીમાં, ભા. ૨, ૩૯૫; વિષે બેનિયમના વિચારો, ભા. ૨. ૩૯૮; હેબરના વિચારો ભા. ૨. ૩૯૮; બિશપ હોર્સલીનું કથન, ભા. ૨. ૩૯૯; ના વળગાડ વિષે પાદરિયોના અનુભવ, ભા. ૨. ૩૯૮-૪૦૨.

ભૂતનિબંધ-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૬૦-૩૮૬.

ભૂપતસિંહ-કાનાજીનો દીકરો, ભાઈઓએ કાઢી મૂક્યો, ભા. ૨. ૧૦૪; છનિયારના ઠાકોરને ત્યાં રહ્યો, ભા. ૨. ૧૦૫; પનારના કુંપાજીની દીકરી સાથે પરણ્યો, ભા. ૨. ૧૦૫; ગરાસ પાછો લીધો, ભા. ૨. ૧૦૫; માને ઠાર કરી, ભા. ૨. ૧૦૫; પાસે મલ્હારરાવે ત્રણ ગામ માગ્યાં તે ન આપ્યાં, ભા. ૨. ૧૦૬; ને પકડવાની નિષ્ફળ યુક્તિ, ભા. ૨. ૧૦૭; કડી ગયો, ભા. ૨. ૧૦૭; ગાયકવાડ ઉપર બ્હારવટે નીકળ્યો, ભા. ૨. ૧૦૭; ધાંધલપૂરનું રક્ષણ કર્યું, ભા. ૨. ૧૦૯; હલવદના રાજે દબાવેલો ગરાસ મેથાણના ગરાસિયાને પાછો અપાવ્યો, ભા. ૨. ૧૦૯.

ભૂપતસિંહ-ભંકોડાનો, સર વિલીયમ કલાર્કની ફોજ અટકાવનાર, ભા. ૨. ૩૯.

ભૂવડ-કલ્યાણનો સોલંકી રાજા, ભા. ૧. ૨૫; તેના દરબારમાં વિદ્વાનોને આશ્રય, ભા. ૧. ૨૫; ગુર્જર દેશના શંકર વિદ્વાને કરેલી ગૂજરાતની પ્રશંસા અને ભૂવડનો તે જિતવાનો લોભ, ભા. ૧. ૨૬; ગૂજરાત ઉપર ચ્હડાઈ અને સખ્ત હાર, ભા. ૨૭-૨૮; કચ્છ અને સોરઠ જિત્યાં ભા. ૧. ૩૩.

ભૂવો-ભૂત કહાડનાર, ભા. ૨. ૩૭૬.

ભૈરવજવ-ભા. ૨. ૪૧૭.

ભોગાવો-નદી, ભા. ૧. ૨૧૭.

ભોજ-સિંધલનો પુત્ર, મુંજનો તેને મારી નાંખવાનો યત્ન, ભા. ૧. ૧૧૮; ની ઉદારતા અને વિદ્વાનોને આશ્રય, ભા. ૧. ૧૨૦-૧૨૧; ભીમદેવ સાથે કરાર, ભા. ૧. ૧૨૨; ગૂજરાત ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૧૨૨; ઢંઢુરાજ સાથે મૈત્રી, ભા. ૧. ૧૨૩; નું મરણ, ભા. ૧, ૧૨૫; નોં. ૧૨૧.

ભોજ-ને સિંધણે કેદ કર્યો, ભા. ૨. ૪૬૨.

ભોજક-ભોજન અર્થે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો જૈન થયા તે, ભા. ૨. ૨૨૨.

ભોજચરિત્ર-ગ્રંથ, ભા. ૧. ૧૦૦.

ભાજી-સત્રસાલજીનો કુંવર, ભા. ૧. ૪૪૯.
ભામિયા-ભા. ૨. ૨૬૧.
ભાંયરા-ભા. ૧. ૨૦૩.
ભંકોડા-માં નારણદાસની છત્રીનો ચોતરો, ભા. ૨. ૧૦૩.
ભંડેરીખાન-રાણજી ગોહિલને હરાવીને માર્યો, ભા. ૧. ૪૭૨.
ભંભેરી-ભા. ૧. ૨૯૯.

મ.

મકવાણા-કોળીની શાખાઓ, ભા. ૨. ૧૦૯.
મખરા-ડુંગરમાં વખતો રજપૂત ગયો, ભા. ૨. ૧૪૫.
મજેવડી-ભા. ૧. ૨૦૮.
મથુરા-ભા. ૨. ૪૨૨.
મદનપાળ-ભા. ૧. ૧૪૬.
મદનરાજ્ઞી-લવણપ્રસાદની સ્ત્રી, ભા. ૧. ૩૬૧.
મધુમાવતી-આધુનિક મહુવા, કાઠિયાવાડનું એક શહેર, ભા. ૧. ૬. [૨૨૩.
મનુ-ક્ષત્રિય જાતિનો પ્રથમ પુરૂષ, ભા. ૨.
મયણલ્લા દેવી-જુઓ મીનલદેવી.
મરાઠા-રાજાઓની વંશાવલિ, ભા. ૨. નોં. ૫; ભા. ૨. ૧૭;-એોને ભરૂચ, ડભોઈ, જનોડ વગેરે પરગણાં મળ્યાં, ભા. ૨; ૧૭; -એોના જુલમની મુસલમાનોના જુલમ સાથે સરખામણી, ભા. ૨. ૨૦. -ની લુંટ, ભા. ૨. ૪૭; ખેતરના પાકનો નાશ, ગામડાં સળગાવવાં, ભા. ૨. ૪૯; સૌરાષ્ટ્ર જિતવા નીકળ્યા, ભા. ૨. ૭૫; શિહોર ઉપર ચ્હડાઈ કરી, પણ પાછા ગયા, ભા. ૨. ૭૬; વડોદરા લીધું, ભા. ૨. ૨૬૨; -ના હલ્લાનો આશય, ભા. ૨. ૨૬૨.
મરાઠી-સત્તાની સ્થાપના ગૂજરાતમાં, ભા. ૨. ૨૬૨.
મલબાર-કિનારાનાં જંગલોમાં ભૂતપૂજા, ભા. ૨. ૩૮૯.
મલાવ-તળાવ, ભા. ૧. ૩૫૪.
મલિક ફુત્તુન્નર-મોટો વેપારી, તેને નવસારીની જાગીર મળી, ભા. ૧. ૩૯૩.
મલેક કમાલુદ્દીન-ગૂજરાતનો બળવો સમાવતાં માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૩૯૨.
મલેક કાફુર-અલ્લાઉદ્દીનનો પ્રીતિપાત્ર, ભા. ૧. ૩૮૨; દક્ષિણ ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧, ૩૮૪; અલપખાન અને ખીજરખાનનો ઘાત કરાવ્યો, ભા. ૧. ૩૮૯; અલ્લાઉદ્દીનને ઝેર દઈ મારી નાંખ્યો, ભા. ૧. ૩૯૦.
મલેકખુશરૂ-ગૂજરાતનો સૂબો થયો, ભા. ૧. ૩૯૩; મુબારક ખીલજીને મારી નાંખ્યો, ભા ૧. ૩૯૩.
મલેક મુકબીલ-અહંમદ અયાઝનો વજીર, ભા. ૧. ૩૯૩; અમીર જુડીદા સાથે અણબનાવ, ભા. ૧. ૩૯૪.
મલેક વજીહુદ્દીન કુરેશી-ગૂજરાતનો સૂબો થયો, ભા. ૧. ૩૯૩.
મલ્લ-બૌદ્ધ ધર્મીઓને હરાવ્યા, ભા. ૧. ૧૩.
મલ્લિકાર્જુન-કોંકણનો રાજા, ભા. ૧. ૨૫૨; આમ્બડને હાથે માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૨૫૩.
મલ્હારરાવ-કડીનો, કાનાજી રાવનો પક્ષ કર્યો, મુકુંદરાવને આશ્રય આપ્યો, વિસલનગર અને બીજાપુરના કિલ્લા લીધા; ભા. ૨. ૨૫; ગાયકવાડ સાથે યુદ્ધ, ભા. ૨. ૨૫; ના લશ્કરની વિગત, ભા. ૨. ૩૪. ને મી. ડંકને સમજુતી કરવાનું કહાવ્યું, ભા. ૨. ૩૫; વોકર સાથે સેરેતા મુકામે મુલાકાત, ભા. ૨. ૩૫; નું કપટ, ભા ૨. ૩૬; અંગ્રેજ અને ગાયકવાડના લશ્કર સાથે યુદ્ધ, ભા ૨. ૩૮-૪૭; શત્રુઓને શરણે થયો, ભા. ૨. ૪૧; ફરીથી બંડ કર્યું, ગાયકવાડે પકડી બ્રિટીશ સરકારને સ્વાધીન કર્યો, ભા. ૨. ૮૬; ભંકોડાના ભૂપતસિંહ સાથે ઝેર કરી તેને બ્હારવટે કહાડ્યો, ભા. ૨. ૧૦૭.

મસાઉદ–મહમદનો કુંવર, ભા. ૧. ૧૦૮.

મસાઉદ–ભા ૧. ૨૨૬.

મહમૂદ–ગઝનીનો રાજા, સોમનાથ ઉપર ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૧. ૧૦૨–૧૦૭; કંથકોટનો કિલ્લો લીધો, ભા. ૧. ૧૦૮; ગૂજરાતમાં વસવાટ, ભા. ૧. ૧૦૯–૧૧૦; વલ્લભસેનને કેદ કર્યો, ભા. ૧. ૧૦૯; હિન્દથી પાછા ફરતાં કચ્છના રણમાં તેનાં લશ્કરની પાયમાલી, ભા. ૧. ૧૧૦–૧૧૧; નોંધ. ૧૦૨.

મહમૂદ ગોરી–દિલ્હીના પૃથ્વીરાજ ઉપર ચ્હડાઈ કરી તેને માર્યો, ભા. ૧. ૩૩૦; અજમેરમાં કત્લ અને લૂંટ, ભા. ૧. ૩૩૦; જયચંદને હરાવી કનોજ અને કાશી લીધાં, ભા. ૧. ૩૩૦; મરણ પામ્યો; ભા. ૧. ૩૩૨.

મહમૂદ (બીજો) બેગડો–શત્રુઓનું બંડ સમાવ્યું, ભા. ૧. ૪૬૪; સોરઠ ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૬૫; રાહ મંડલિક પાસેથી ખંડણી લીધી, ભા. ૧. ૪૬૫; જૂનાગઢનો કિલ્લો લીધો, ભા. ૧. ૪૬૬; મુસ્તાફાબાદ વસાવ્યું, ભા. ૧. ૪૬૭; કચ્છના રહીશોને તાબે કર્યા, ભા. ૧. ૪૬૭, સિંધ ઉપર ચ્હડયો, ભા. ૧. ૪૬૭; દ્વારકાં ઉપર ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૧. ૪૭૮; વલસાડના ચાંચવાઓ ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૭૮; ચાંપાનેર ઉપર ચ્હડાઈ કરી કબજે કર્યું, ભા. ૧. ૪૮૪–૮૫; ચાંપાનેરની ચ્હડાઈ વિષે દંતકથા, ભા. ૧. ૪૮૬, દક્ષિણના સરદાર ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૯૦; વાગડ અને ઈડર ઉપર ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૧. ૪૯૦; પોર્ટુગીઝો સાથે જળયુદ્ધ કર્યું, ભા. ૧. ૪૯૧; ખાનગી જીવન, ભા, ૧. ૪૯૨; બેગડો કેમ કહેવાયો, ભા. ૧. ૪૯૨; મરણ, ભા. ૧. ૪૯૩; રાજ્યના વિભાગ, ભાં. ૧. નોં. ૪૭૮.

મહમૂદ લતીફખાન–હિન્દુ જમીનદારોના હક્ક ડૂબાવ્યા–એ લોકોનો બળવો, ભા. ૧. ૪૯૯; ની ધર્માંધતા, ભા. ૧. ૫૦૦.

મહંમદ તુઘલુખ–દિલ્હીનો રાજા તુર્મુશરીનખાનને લાંચ આપી પાછો ફ્હાવ્યો, ભા. ૧. ૩૯૪; ગૂજરાત ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૩૯૪; ની ફોજે ખંભાત અને સુરત લૂંટયાં, ભા. ૧. ૩૯૪; દેવગઢ ઉપર ચ્હડાઈ કરી ત્યાં રાજધાની કરવા પ્રયાસ કર્યો, ભા. ૧. ૩૯૪; કડી આગળ બંડખોરોનો પરાજય કર્યો અને અણહિલવાડમાં પેઠો, ભા. ૧. ૩૯૫; જૂનાગઢને ઘેરો ઘાલ્યો, ભા. ૧. ૩૯૫; કચ્છ તાબે કર્યો, ભા. ૧. ૩૯૫;–ને ગોંડળમાં રોગ થયો, ભા. ૧. ૩૯૫; સિંધના સુમરા રાજાને સજા કરી, ભા. ૧. ૩૯૫.

મહંમદશાહ–ઈડર અને ચાંપાનેરપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૫૯.

મહંમદ સમરકંદી (માલાના)–દ્વારકાના ચાંચવાએ લૂંટી લીધો, ભા. ૧. ૪૭૯.

મહાદજી–ગાયકવાડ, પિલાજીનો ભાઈ, વડોદરા પાછું લીધું, ભા. ૨. ૯.

મહાદજી–સિંધિયા–ને ભરૂચ પાછું મળ્યું, ભા. ૨. ૨૦.

મહાપ્રલય–ભા. ૨. ૪૨૪.

મહાભારત–ભા. ૨. ૨૨૦.

મહારાષ્ટ્ર–ભા. ૧. ૨૮૯.

મહારૌરવ–એક નરક, ભા. ૨. ૪૧૨.

મહી–ભા. ૧. ૩૪૫.

મહીકાંઠા–ભા. ૧. ૨૦૦.

મહીકાંઠો–ગૂજરાતનો મુલ્કી અને લશ્કરી ભાગ–વિસ્તાર–વસ્તી–સત્તાવાળી જાતો, ભા. ૨. ૧૧૩; ના કોળી અથવા ભીલ, ભા. ૨. ૧૧૪; મુલ્કગીરી લશ્કરનો પડાવ, ભા. ૨. ૧૧૮; ના કોળીઓ સાથે ગાયકવાડના કજીયા, ભા. ૨. ૧૧૯; મરાઠાની સત્તા, ભા. ૨. ૧૨૦; બ્રિટિશ

સરકારનું મધ્યસ્થપણું, ભા. ૨. ૧૨૦; માં અવ્યવસ્થા, ભા. ૨. ૧૨૦; બ્રિટિશ એજન્સીની સ્થાપના, ભા. ૨. ૧૨૧; ના ભોમીયાઓ સાથે સાદરા મુકામે મુંબઈના ગવર્નરની મુલાકાત, ભા. ૨. ૧૫૫; ની બંડખોર ટુકડીઓ, ભા. ૨. ૨૧૨.

મહીપાલ-ભા. ૧. ૨૩૪.

મહુનો-પટો ચાંપાવત પ્રતાપસિંહને મળ્યો, ભા. ૨.૧૩૦; મહુના ઠાકોર ગોપાળસિંહ, ભા. ૨ ૧૭૯.

મહેશ્વર-ભા. ૨. ૪૧૩.

મા.

માઈલ્સ મેજર-મહીકાંઠાનો પોલીટીકલ એજન્ટ, ભા. ૨. ૧૫૫; ગંભીરસિંહના ગુણદોષ વિષે તેનું લખાણ, ભા. ૨. ૧૮૬; કીડી ગામના નુકસાન બદલ ફત્તેહ-સિંહને હુકમનામું કરી આપ્યું, ભા. ૨. ૧૯૩.

માથ-કાવ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, ભા. ૨. ૨૨૨.

માણસા-નું રજપૂત સંસ્થાન, ભા. ૨. ૧૧૭.

માણિકયસ્તંભ-ભા. ૨. ૩૨૪.

માણેકચંદ-અહમદશાહ પહેલાનો કાર-ભારી, ભા. ૧. ૪૪૧.

માણેકનાથ-બાવાનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૧૫૯.

માણેરો-ભા. ૧. ૨૧૫.

માતર-માં પિલાજી ગાયકવાડ ન્હાસી ગયો, ભા. ૨. ૪.

માથાસૂળ-ગામ ગંભીરસિંહે એક બ્રાહ્મણ-ના દીકરાને આપ્યું, ભા. ૨. ૧૭૮.

માધવ-કર્ણવાઘેલાનો પ્રધાન ગૂજરાત ઉપર ચ્હડવા મુસલમાનોને તેડી લાવ્યો, ભા. ૧. ૩૯૦.

માધવસિંહ-જયપુરનો, ઇજન કુંવરીને પરણ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.

માનપુર-અંગ્રેજ લશ્કરે બાળ્યું, ભા. ૨, ૨૦૭; નો કિલ્લો અંગ્રેજ લશ્કરે લીધો, ભા. ૨. ૨૧૩.

માનસર-તળાવ, ભા. ૧. ૨૧૩-૩૫૪; નું વર્ણન, ભા. ૧. ૩૫૫.

માન સરોવર-બહુચરાજી પાસે, ભા. ૨. ૯૭.

માનસિંહ-પૂંજાજી પછી દાંતાની ગાદીએ આવ્યો, ભા. ૨. ૧૪૨; અભયસિંહનો દીકરો, ભા. ૨. ૧૪૮; મરાઠા સરદાર ચોપડાને દાંતામાંથી ફહાડયો, ભા. ૨. ૧૪૯; સુદાસણાના ઠાકોરને મદદ કરી, ભા. ૨. ૧૪૯; ચાંગોદ લૂંટયું, ભા. ૨, ૧૪૯; ઈડરના ગંભીરસિંહ સાથે સંબંધ. ભા. ૨. ૧૪૯; અવસાન, ભા. ૨. ૧૪૯.

માનાજી-ભા. ૨. નોં. ૨૧.

માનાજીરાવ-ગાયકવાડે-બહુચરાજીનું મોટું દેવાલય બંધાવ્યું ભા. ૨. ૯૬.

માન્ધાતા-ભા. ૧. ૧૩૭.

મામડિયો-ચારણ, ખોડિયારનો પિતા, ભા. ૧. ૪૨૫.

મામા ડોકરી-ડભોઈ પાસે પથ્થર, ભા. ૨. ૨૭૦.

માયા-ભા. ૨. ૪૨૨.

માયો-ઢેઢ, અપાયેલો ભોગ, ભા. ૧. ૧૫૩.

મારણ મંત્ર-ભા. ૨. ૩૮૦.

મારૂ (રાવત)-તરસંગમાનો, તેણે રાવ ભાણને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૫૩૯.

માલદેલ-નો લેખ અજાઈ માતાના મુખ્ય દેરામાં, ભા. ૧. ૫૩૧.

માલપુર-ના રાઠોડ, ભા. ૨. ૧૩૮.

માલીમન્મખ-મ્લેચ્છ સુલતાનનો ગુરૂ, ગૂજ-રાતમાં યાત્રા કરવા આવ્યો, ભા. ૧. ૩૬૩.

માહીમ-બેટ ઉપર ગૂજરાતની સેનાની જિત, ભા. ૧. ૪૫૮.

માહેચક (માહિચક્ક)-રજપુતે શંખને માર્યો, ભા. ૨. ૪૫૫.

માળવા-ભા. ૧. ૨૩૧; ના રાજાઓની વંશાવલિ, ભા. ૧. નોં. ૧૫૭.

માળીયા-ના ઠાકોર, ભા. ૨. ૫૩૨.
માંગો-હરપાળનો કુંવર, ભા. ૧. ૪૦૯.
માંડવ-નો ડુંગર, ભા. ૧. ૪૭૩.
માંડવગઢ-ભા. ૧. ૧૬૭.
માંડવા-વીરમદેવે કબજે કર્યું, ભા. ૧. ૫૧૮.
માંડુવા-ના મકવાણા જમીનદાર, ભા. ૨. ૧૧૭.

મિ. મી. મુ.

મિરત-ભા. ૧. ૩૩૦.
મિયાણા-માળિયાના, ભા. ૨. નોં. ૬૮.
મિરાતે અહમદી-મુસલમાની ઐતિહાસિક ગ્રંથ, ભા. ૧. ૩૮૩; ભા. ૨. ૨૫૫.
મિહિર-ભૂવડનો મુખ્ય સેનાપતિ, ભા. ૧. ૨૪, ૨૮.
મીતિયાળુ-ની કાઠી શાખા, ભા. ૧. ૪૦૧.
મીરાંબાઈ-કુંભા રાણાની દીકરી, કવિયણ, ભા. ૧. ૪૬૩.
મીનલદેવી-ના રૂપગુણની પ્રશંસા, ભા. ૧. ૧૪૧; કર્ણરાજાનો તેના પર અભાવ, ભા. ૧. ૧૪૨; સિદ્ધરાજની માતા થઈ, ભા. ૧. ૧૪૫; સત્તાવાન થઈ, ભા. ૧. ૧૪૬; માનસર અને મલાવ તળાવ બંધાવ્યાં, ભા. ૧. ૧૪૭; ન્યાયપરાયણતા, ભા. ૧. ૧૪૭; સોમેશ્વરની યાત્રાનો કર માફ કરાવ્યો, ભા. ૧. ૧૪૮; નોંધ, ૧૪૧-૧૪૨.
મુક્તદ્વાર-શત્રુંજય ઉપરનો પત્થર, ભા. ૨. ૨૬૯.
મુક્તિ-ના ચાર પ્રકાર, ભા. ૨. ૪૨૩.
મુગરીપટ્ટણ-જુઓ ઢાંક.
મુઝફરખાન-(તક્ષક જાતિનો ઉમરાવ)ગૂજરાતનો સૂબો થયો, ફરહત-ઉલ-મુલ્કને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૩૯૬; ઈડર ઉપર ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૧. ૪૩૨; પટ્ટણ અને સોમનાથ ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૩; મંડલગઢ (ચિત્તોડ) ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૩; જલવાલાનાં દેવાલય તોડી પાડ્યાં, ભા. ૧. ૪૩૪; ઈડર ઉપર ફરી ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૪; ઈડર ઉપર વધુ ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૪; માળવા ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૪; દીવની જિત, ભા. ૧. ૪૩૪.
મુઝફ્ફર બીજો-માળવા અને ઈડર ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧, ૪૯૪; ઈડર ઉપર બીજી ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૯૫; ઈડરવાડાની લૂંટ, ભા. ૧. ૪૯૭.
મુદ્ગલ-(ગુજરાતી ભાષામાં મુગલ અથવા મોગલ) લોકોની સોરઠ, લાટ અને કચ્છ ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૮.
મુનઈ-ગામ ભા. ૨. ૧૨૭.
મુબારક ખીલજી-દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો; ભા. ૧. ૩૯૨; ગૂજરાતનું રાજ્ય ઝફરખાનને સોંપ્યું, ભા. ૧. ૩૯૨.
મુલતાન-ની લ્હડાઈ, ભા. ૧. ૨૨૬.
મુલ્કગીરી-મરાઠાઓ બીજા રાજાઓ પાસેથી લેતા તે રકમ, ભા. ૨. ૪૬; ઉઘરાવવાની મોસમ, ભા, ૨. ૪૭; નું કામ શિવરામ ગાર્દીને સોંપ્યું, ભા. ૨. ૪૮; નો આંકડો ગાયકવાડ સરકારે કર્નલ વોકરને આપેલો, ભા. ૨. નોં. ૪૮; કાઠિયાવાડની, સુલેહભરેલી રીતે ગાયકવાડને મળે એવો પ્રયાસ, ભા. ૨. ૫૦-૫૧, સંબંધી બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ, ભા. ૨. ૫૦.
મુસ્તફાબાદ-મહમુદ બેગડે વસાવ્યું, ભા. ૧. ૪૬૭.
મુંજ-માળવાનો રાજા કેમ થયો, ભા. ૧. ૧૧૭; સિંધલને પકડી કેદ કર્યો અને આંખો ફોડી, ભા. ૧. ૧૧૭; ભોજને મારવાનો યત્ન, ભા. ૧. ૧૧૮-૧૧૯; મુંજપુરની સ્થાપના, ભા. ૧. ૧૧૯ તૈલપ ઉપર ચ્હડાઇ-હાર અને કેદ પક-

ડાવું, ભા. ૧. ૧૧૯; મૃણાલવતી સાથે સ્નેહસંબંધ, ભા. ૧. ૧૧૯; મૃત્યુ, ભાં. ૧. ૧૨૦; નોં. ૧૧૮; ૧૧૯; ૧૨૦.
મુંજપુર–નો કુંડ, ભા. ૧. ૩૫૪.
મુંજા–સોડા પરમારનો નાયક, ભા. ૧. ૩૯૮.
મુંજાલ–ભા. ૧. ૧૪૩; કર્ણ અને મીનળ-દેવીનો મેળાપ કરાવનાર પ્રધાન; ભા. ૧. ૧૪૪.
મુંબઈ બેટ–ગૂજરાતના તાબામાં, ભા. ૧. ૪૫૭; મુસલમાનોના હાથમાં ગયો, ભા. ૧. ૪૫૭.
મુંડેટી–ના ઠાકોર જાલમસિંહને ગોતાના પટા માટે ઈડર સાથે તકરાર, ભા. ૨. ૧૮૭; ની ગાદીએ સૂરજમલ બેઠો, ભા. ૨. ૨૦૯.
મૂઠ–મારવાનો વ્હેમ, ભા. ૨. ૩૮૦.
મૂળરાજ–જન્મ અને સામંતસિંહનું દત્તક લેવું, ભા. ૧. ૫૫; મામાનો ઘાત કરી ગાદી લેવી, ભા. ૧. ૫૬; મોસાળ પક્ષનાનું નિકંદન, ભા. ૧. ૫૬; નાગોર અથવા શાંભર(અજમેર)ના રાજાને અને તિલંગાના રાજા તૈલિંગના સેનાપતિ મારપને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૫૮–૬૦; રૂદ્રમાળ બંધાવ્યો, ભા. ૧. ૬૧; સોરઠના રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરી, ગ્રાહરિપુનો પરાજય, ભા. ૧. ૬૧–૮૫; પ્રભાસની યાત્રા કરી, ભા. ૧. ૮૫, પુત્ર ચામુંડની પ્રાપ્તિ, ભા. ૧. ૮૧, જૂદા જૂદા દેશના રાજાઓએ આપેલી ભેટો, ભા. ૨. ૮૫–૮૬; લાટના રાજા સાથે સંગ્રામ, ભા. ૨. ભા. ૧. ૮૭–૮૮; રાજ્યવિસ્તાર, ભા. ૧. ૮૭. બ્રાહ્મણોને તેડાવી શ્રીસ્થળ આપ્યું, ભા. ૧. ૯૦–૯૧; સિંહપુર આદિ બીજાં ગામ આપ્યાં, ભા. ૧. ૯૧; ચામુંડને રાજ્ય સોંપી સિદ્ધપુર જઈ વસવું; ભા. ૧. ૯૧; પછીના સોલંકી રાજાઓનો અનુક્રમ, ભા. ૧. ૯૩-૯૪; નોં. ૫૯–૯૨.
મૂળી–ના પરમારોએ જાટને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૧. ૪૭૨; ગૂજરાતના સુલ્તાનનો આશ્રય માગ્યો, ભા. ૧. ૪૭૩.

એ. ઓ. મ્હે. મં.

મેથાણ–ના ગરાસિયાને ભૂપતસિંહે ગરાસ પાછો અપાવ્યો, ભા. ૨. ૧૦૯.
મેદનીરાય–માળવાના સુલ્તાનનો પ્રધાન, ભા. ૧. ૪૯૪.
મેની–નદી, ભા. ૧. ૪૦૩.
મેમકા–વઢવાણ પાસે ગામ, ભા. ૨. ૬૪.
મેરાસણ (મેરણા)–નો પટો જોદ્ધા ઈંદરસિંહને મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.
મેરૂ–જમાદાર ગંભીસિંહનો–ગોપાળસિંહને માર્યો ભા. ૨. ૧૮૫.
મેરૂતુંગ–ભા. ૧. ૨૨૬.
મેલડી–માતા કડી પાસે, ભા. ૨. ૨૬૯; નાં સ્થાનકનું વર્ણન, ભા. ૨. ૩૭૭.
મેલીકરો–કુંપાજી મકવાણાના, લ્હડાઈઓ કરી, ભા. ૨. ૧૦૫.
મેવાડ–ભા. ૧. ૨૩૨.
મેવાસ–ભા. ૧. ૧૩૬.
મેહેમદાવાદ–વાત્રક નદી ઉપર મહમૂદ બેગડે વસાવ્યું, ભા. ૧. નોં. ૪૯૨; જુઓ મુસ્તફાબાદ.
મોકમસિંહ–વડોદરાનો પટાવત, ભા. ૨. ૧૨૨.
મોક્ષ–ભા. ૨. ૪૧૩; આપનારી પુરીઓ, ભા. ૨. ૪૨૨.
મોખડોજી–(પીરમનો રાજા) રાણાજી ગોહિલનો કુંવર, ભા. ૧. ૪૨૫; ગોઘા અને પીરમની જિત, ભા. ૧. ૪૨૬; પીરમમાં નિવાસ, ભા ૧. ૪૨૮; મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરતાં મરણ, ભા. ૧. ૪૩૦; નોં. ૪૯૭.

મોજઉદ્દીન-પાદશાહની મા મક્કે હજ કરવા જતાં ખંભાતમાં આવ્યાં, ભા. ૨. ૪૭૫; ત્યાં તેનો વસ્તુપાળે કરેલો સત્કાર, ભા. ૨. ૪૭૬; વસ્તુપાળને ગુજરાત ઉપર ચ્હડાઈ ન કરવાનું વચન આપ્યું. ભા. ૨. ૪૭૭.
મોઝિઝ-ભા. ૨. ૩૯૬.
મોડાસા-રાવ ભીમે એનુલમુલ્ક ઉપર હલ્લો કર્યો, ભા. ૧. ૪૯૪.
મોડાસા-આગળ ફિરોઝખાને બંડ ઉઠાવ્યું, ભા. ૧. ૪૩૫.
મોડાસા-માંથી રાયસિંહજીને કુહાડી મરાઠાઓએ લીધું, ભા. ૨. ૧૩૦.
મોઢબંક પટ્ટણ-જુઓ મોઢેરા.
મોઢરપુર-જુઓ મોઢેરા.
મોઢેરા-ભા. ૧. ૧૩૯; મોઢરપુર-મોઢબંક પટ્ટણ, ભા. ૧. ૧૪૦; ભા. ૧. ૨૩૦; ના દેવાલયનું વર્ણન, ભા. ૧. ૩૫૩; નો કુંડ, ભા. ૧. ૩૫૪.
મોતીચંદ-અહંમદશાહ પહેલાનો કારભારી, ભા. ૧. ૪૪૧.
મોન્શોરજીન(મોસાજાન)-યૂરોપિયન સિપાઈને સેલુકરે મારી નંખાવ્યો, ભા.૨. ૨૨.
મોરબી-ના ઠાકોર, ભા. ૨. ૫૩૧.
મોરવિયા-ચૂડાસમાનું ગામ ચંદ્રસિંહજીએ લૂંટી લીધું, ભા. ૨. ૬૨.
મોલેસલામ-રજપુતો, ભા. ૧. ૪૫૦.
મોહનદાસ-મોહનપુરના ઠાકોર, ભા. ૧. ૫૪૯.
મોહનપુર-ના મોહનદાસ ઠાકોરે રાવળ પૂંજને કેદ કર્યો, ભા. ૧. ૫૪૯.
મોહનમંત્ર-ભા. ૨. ૩૮૦.
મ્લેચ્છ-શત્રુંજયની ઉત્તરના પ્રદેશનો રાજા, અયોધ્યાના રાજા ભરતે હરાવ્યો, ભા. ૧. ૭.
મૃત્યુ-(લોક) ભા. ૨. ૪૧૧.
મ્હેવાસી-માત્ર જમા આપતાં ગામો, ભા. ૨. ૨૬૨; સંબંધી મી૦ એલ્ફિન્સ્ટનની ભલામણ, ભા. ૨. ૨૮૯.
મ્હેવાસી-લોકો મહીકાંઠાના, ભા. ૨. ૧૧૮; ઉપર મુસલમાન પાદશાહોના દાબ બેસાડવાના યત્નો, ભા. ૨. ૧૧૮.
મ્હૈસુર-માં ભૂતપૂજા, ભા. ૨. ૩૮૮; અપદેવતાની પૂજા, ભા. ૨. ૩૮૯.
મંગળ પારખ-આનંદરાવ ગાયકવાડનો વિશ્વાસુ માણસ, ભા. ૨. ૩૦.
મંહુકેશ્વર-ભા. ૧. ૧૩૬.
મંહુગઢ-નો મુઝફ્ફરે કબજો લીધો, ભા. ૧. ૪૯૬.
મંડોવર-જોધપુરના રાજાનું શ્મશાન, ભા. ૨. ૧૨૧; -માં અજીતસિંહની રાણીઓ સતી થઈ, ભા. ૨. ૧૨૧.
મંત્ર-ના છ પ્રકાર, ભા. ૨. ૩૭૯; ના મારણ પ્રયોગ વિષે ભાવનગરના કુંવર દાદુભા સિહોરમાં મરણ પામ્યા તેનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૭૯.

ય. યા. યુ. યો.

યમ-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૪૦૩; -રાજનું ન્યાયાસન, ભા. ૨ ૪૦૪; -નો મહેલ, ભા. ૨. ૪૧૧.
યમપુરી-ના માર્ગમાં ત્રાસ, ભા. ૨. ૪૦૫; -નું વર્ણન, ભા. ૨. ૪૧૦; -માં ચિત્રગુપ્તનું સ્થાન, ભા. ૨. ૪૧૦.
યશોધવળ-ભા. ૨. ૨૪૯, નોં. ૨૪૯.
યશોવર્મા-ગૂજરાત પર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૧૪૯.
યસાવલ (આશાવલ)-સાભ્રમતીને કિનારે ગામ, ભા. ૧. ૪૩૫. [૪૬૦.
યાદવ-(ખાનદેશના) ની વંશાવલિ, ભા.૨.
યાહુદી-ઓમાં પ્રેત સંબંધી ભાવના, ભા. ૨. ૩૪૮; આત્માના દેહાન્તર વિષે વિચારો, ભા. ૨. ૩૯૬.

યુગ-ભા. ૨. ૪૨૪.
યોગરાજ-રાજ્યાભિષેક, ભા. ૧. ૪૩; ના ગુણ અને રાજ્યવિસ્તાર, ભા. ૧. ૪૪; રચેલું પુસ્તક, ભા. ૧. ૪૪; તેના પાટવી કુમારે પટ્ટણ બંદરે પરદેશીઓનાં વ્હાણ લૂંટયાં, ભા. ૧. ૪૪; અવસાન, ભા. ૧. ૪૫, નોં. ૪૫.
યોગિનિપુર-ભા. ૧. ૩૩૦.
યૌવનાશ્વ-ભા. ૧. ૩૩૦.

૨.

રઘુનાથ રાવ-રાઘોબા-એ ગૂજરાત ઉપર ચ્હડાઈ કરી ખંડણી ઉઘરાવી, ભા. ૨. ૧૨; દામાજી તેને મળી ગયો, ભા. ૨. ૧૨; પદભ્રષ્ટ થઈ વડોદરે નાસી આવ્યો, ભા. ૨. ૧૪; અંગ્રેજોની મદદ માંગી અને મળી, ભા. ૨. ૧૪; અડાસના મેદાનમાં હાર્યો, ભા. ૨. ૧૪.
રજપુત-ની ૩૬ શાખા, ભા. ૧. નોં. ૧૨૭-૧૨૮; ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩; શાખા, ભા. ૨. ૨૨૩; નવ્વાણું શાખા, ભા. ૨. ૨૨૪; ની સમય ગાળવાની રીત, ભા ૨. ૨૨૭; અફીણનું વ્યસન, ભા. ૨. ૨૪૭; કચેરીમાં બેસવાનું, ભા. ૨. ૨૪૭; ઠાકોરની ઘણી ઠકરાણીઓ, ભા. ૨. ૨૪૮; ભાટચારણો સાથે સંબંધ, ભા. ૨. ૨૪૮; ઠાકોરોની સત્તા નબળી પડવાનાં કારણો, ભા. ૨. ૨૫૯; ગઢેચી દેવીનું પૂજન કરે છે, ભા, ૨. ૩૧૯; લગ્નમાં ખાંડું મોકલવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૮.
રણધવલ-ભા. ૧. ૧૬૫; નોંધ. ૧૬૫.
રણમલ (રાવ)-ઈડરનો રાજા, ભા. ૧. ૪૩૨; મુઝફ્ફરખાન સાથે લ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૩; મુઝફ્ફરશાહ પ્હેલાને ખંડણી આપી, ભા. ૧. ૪૩૪; વીસલનગર જતો રહ્યો, ભા. ૧. ૪૩૪. [ભા. ૧. ૫૫૩.
રણાસણ-આગળ અરજનદાસ મરાયો,
રણાસણ-ઉપર ઈડરના રાયસિંહે ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૨. ૧૨૮; નો ઠાકોર લૂણાવાડે ન્હાસી ગયો, ભા. ૨. ૧૨૮.
રતનસિંહ-દાંતાનો, ઘનાલીના ઠાકોર લાડખાન અને પાહાડખાનને માર્યા, ભા. ૨. ૧૪૭.
રતનસિંહ-પોશીનાનો-રાવ વિરમદેવને હાથે મરાયો, ભા. ૧. ૫૧૬.
રત્નકોશ-માં ક્ષત્રિયની ઉત્પત્તિ,ભા.૨.૨૨૩.
રત્નપુર-ભા. ૧. ૨૮૬.
રત્નમાળા-ગ્રંથ કૃષ્ણાજીએ લખ્યો, ભા. ૧. ૨૩.
રત્નાદિત્ય-રાજકાળ અને અવસાન, ભા. ૧. ૪૬.
રત્નો-રાઠોડ, ગોતા આગળ લ્હડતાં મરાયો, ભા. ૨. ૨૦૪.
રમણેશ્વર-તળાવ, ઇડરમાં, ભા. ૨. ૧૨૪.
રવપાળજી-(પરમાર), દાંતાનો, સિંધ ઉપર રાજ્ય કર્યું, ભા. ૧. ૫૩૬.
રળિયો-ગઢવી, રાણીસરનો, ભા. ૧. ૪૭૪.

રા.

રા'ખેંગાર-ભા. ૧. ૨૦૦; ભોંયરાનો કિલ્લો લીધો, ભા. ૧. ૨૦૪; પાટણ ઉપર ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૧. ૨૦૪; રાણકદેવીનું હરણ કર્યું, ભા. ૧. ૨૦૪; સિદ્ધરાજની ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૨૦૪; મરણ, ભા. ૧. ૨૦૫; નોંધ ૨૧૩; ના વંશજોની વંશાવલિ, ભા. ૨. ૫૨૭.
રાઘો-ચાવડો-કાઠી, ભા. ૧. ૪૦૧.
રાજ-ભા. ૧. ૩૬૨.
રાજકોટ-ના જામની વંશાવલિ, ભા. ૨. ૫૪૭.
રાજપીપળા-સંસ્થાનના રાજાઓની વંશાવલિ, ભા. ૨. ૫૨૪.
રાજબાઈ-ઉમેટાના દુદા ચારણની દીકરી, તેનું સ્થાનક, ભા. ૧. ૪૭૧.

રાજભારથી-સિદ્ધપુરના મઠનો ચેલો, સુરજમલ સાથે બ્હારવટામાં ભળ્યો, ભા. ૨. ૨૦૮; ગાયકવાડને શરણે ગયો અને પછીથી સિદ્ધપુરના મઠની ગાદીએ સ્થાપ્યો, ભા. ૨. ૨૦૯.

રાજશેખર-સૂરિ-નું શંખ અને વીરધવલના યુદ્ધ વિષે લખાણુ, ભા. ૨. ૪૫૪; વિસલદેવે વસ્તુપાળ-તેજપાળને અધિકારભ્રષ્ટ કર્યા તેનું લખાણુ, ભા. ૨. ૪૮૬-૮૮.

રાજા-ની પદવી, ભા. ૨. ૨૬૧.

રાજુલુ-વખતસિંહજીએ નવાબ પાસેથી લીધું, ભા. ૨. ૮૨.

રાઠોડો-(કનોજના)ની વંશાવલિ, ભા. ૨. ૫૨૨.

રાણક દેવડી-રા'ખેંગાર સાથે પરણી, ભા. ૧. ૨૦૪; સતી થઈ, ભા. ૧. ૨૦૫; વિષે દંતકથા, ભા. ૧. ૨૦૮, ૨૧૯; ની વઢવાણમાં દેરડી, ભા. ૧. ૨૧૯.

રાણજી-ગોહિલ-રાણપુરનો ઠાકોર, ભા. ૧. ૪૬૯; મુસલમાનો સાથે લ્હડતાં મરાયો, ભા. ૧. ૪૭૨.

રાણપુર-ગોમા અને ભાદર નંદીના સંગમ આગળ-ગામની ઉત્પત્તિ; ભા. ૧. ૪૨૪; ત્યાં આગળ રાણજી ગોહિલ લ્હડતાં મરાયો, ભા. ૧. ૪૭૨.

રાણા-ની પદવી, ભા. ૨. ૨૬૧.

રાણાજી-ગોહિલ, રાણપુર વસાવ્યું, ભા. ૧. ૪૨૪; વળામાં ગાદી કરી, ભા. ૧. ૪૨૫.

રાણીની વાવ-ભા. ૧. ૩૫૬.

રાણીક ઝાલો-ભા. ૧. ૩૧૦.

રાણીબા-સત્રસાલજીની દીકરી, અહંમદશાહ પ્હેલા જોડે પરણી, ભા. ૧. ૪૪૮.

રાણીસર-નો રળિયો ગઢવી, ભા. ૧. ૪૭૪.

રાધનપુર-ના નવાબ, ભા. ૨. ૫૩૦.

રામકુંડ-ભા. ૧. ૩૫૪.

રામચંદ્ર-ભા. ૧. ૨૯૪.

રામચંદ્ર-ભા. ૧. ૨૮૩.

રામ પરમાર-ભા. ૧. ૩૧૦.

રામપુર-ના રાવ ઉપર દિલ્હીની ફોજ ચ્હડી, ભા. ૧. ૫૧૪.

રામપુર-રોટિયાના કિલ્લામાં કાનાજી રાવને કેદ કરી રાખ્યો, ભા. ૨. ૨૪.

રામાવતાર-ભા. ૨. ૪૨૪.

રાયગઢ-રાયસિંહજીની રાજધાની, ભા. ૨. ૧૩૧.

રાયઘણુ-ભા. ૧. ૨૦૪, ની શાખા રાયજાદા, ભા. ૧. ૨૦૪.

રાયપાળદેવ-ભા. ૧. ૨૮૬.

રાયસિંહ-રાવ વિરમદેવનો ભાઈ, ભા. ૧ ૫૧૧.

રાયસિંહ-આનંદસિંહનો ભાઈ, ઈડરવાડામાં લૂંટફાટ કરી, ભા. ૨. ૧૨૭; કોળી ઠાકોરો, ભટી અને નાયક કોમના કસબાતીને ફોડી ઈડર લીધું, ભા. ૨. ૧૨૮; શિવસિંહને ગાદી આપી પોતે કારભાર ચલાવ્યો, ભા. ૨. ૧૨૮; રણાસણને ઘેરો ઘાલ્યો, ભા. ૨. ૧૨૮; મરાઠાએ મોડાસાથી હાંકી ક્હાડયો તેથી ઈડર ગયો, ભા. ૨. ૧૩૦; સરદારોને પટા આપ્યા, ભા. ૨. ૧૩૦; રાયગઢ જઈ રહ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.

રાવ-ની પદવી, ભા. ૨. ૨૬૧.

રાવજી-એ રેહેવરોની મદદથી ઈડરનો કિલ્લો લીધો, ભા. ૨. ૧૨૭.

રાવજી આપાજી-ગોવિંદરાવ ગાયકવાડનો પ્રધાન, ભા. ૨. ૨૩; કડી લેવાની ખટપટ, ભા. ૨. ૩૨.

રાવભાણુ-ઈડરનો (બીર અથવા વીર રાજા જેભારાની વાવ બંધાવી, ભા. ૧ ૪૭૯; સ્વાધીન કરેલો મુલક, ભા. ૧ ૪૮૦; ચાંપાનેરના રાવળ સાથે

કરી, ભા. ૧. ૪૮૧; તળાવો બંધાવ્યાં, ભા. ૧. ૪૮૧.

રાવળ–ની પદવી, ભા. ૨. ૨૬૧.

રાહ મંડળિક–સોરઠનો રાજા, મહમૂદ બેગડાને ખંડણી આપી, ભા. ૧. ૪૬૫–૬૬; મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો, ભા. ૧. ૪૬૬; નોં. ૪૬૬; ને નાગબાઈએ શાપ આપ્યો તેની વાત, ભા. ૨. ૫૨૬; વિષે બીજી વાત, ભા. ૨. ૫૨૭.

રાંધણ છઠ્ઠ–નું વ્રત, ભા. ૨. ૩૦૯.

રી. રૂ. ઋ.

રીટોડા–નો લેખ, ભા. ૧. ૪૯૮.

રૂઠી રાણી–ને માળિયે મહારાજ કુંવરે સુરજમલને કત્લ કર્યો, ભા. ૨. ૧૩૫.

રૂડાં રાણી–વીરસિંહ વાઘેલાની સ્ત્રી, અડાલજની વાવ બંધાવી, ભા. ૧. ૪૫૨.

રૂદ્રમાળા–નું દેવાલય, ભા. ૧. ૩૫૨; વર્ણન, ભા. ૧. ૩૫૨.

રૂદ્રવન–ભા. ૨. ૪૦૮.

રૂદ્રાદિત્ય–ભા. ૧. ૧૧૯,

રૂપનગર–ના ઠાકોરોનો સોલંકી હોવાનો દાવો ભા. ૧. ૩૯૭.

રૂપસુંદરી–જય શિખરીની સ્ત્રી ગર્ભવંતી હોવાથી શૂરપાળ તેને વનમાં મૂકી આવ્યો, ભા. ૧. ૩૧; ને પેટ વનરાજનો જન્મ, ભા. ૧. ૩૩.

રૂપસુંદરી–અનંગપાળની દીકરી, કનોજના જયચંદ્રની રાણી, ભા. ૧. ૩૦૭.

રૂપાલ–નો ઠાકોર ફત્તેહસિંહ, ભા. ૨. ૧૯૯; ઉપર અંગ્રેજ લશ્કરની ચ્હડાઈ, ભા. ૨. ૨૧૩.

રૂપેણ–નદી, ભા. ૧. ૧૩૯.

રૂવાપરી–ભા. ૧. ૧૮.

રૂવાપરી–માતાનું મંદિર ભાવનગરમાં, ભા. ૧. ૫૬૮.

રૂસ્તમઅલ્લી–સુરતની ફોજનો ફોજદાર, સુજાતખાનનો ભાઈ, ભા. ૨. ૩. પિલાજી ગાયકવાડના દગાથી હાર્યો, ભા. ૨. ૩.

ઋષભદેવ–શત્રુંજય ઉપર જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ, ભા. ૧. ૫.

ઋષિઓ–ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૦.

ઋષિપંચમી–ભા. ૨. ૩૧૪.

રેનિયસ–(પાદરી)નું વળગાડ વિષે લખાણ, ભા. ૨. ૪૦૧.

રેહેવરો–એ ઈડરનો કિલ્લો લીધો, ભા. ૨. ૧૨૭.

રૈયતી–ગામો, ભા. ૨. ૨૬૨.

રૈવતાચળ–ભા. ૧. ૧૪૦.

રોઈચા–ગામ, ભા. ૨. ૧૨૨.

રોઝકા–ગામ ધંધુકાની પાસે, ભા. ૨. ૬૨.

રોબર્ટ ગ્રાણ્ટ–સર. ભા. ૨. ૨૧૪.

રોહીડા–ગામ, ભા. ૨. ૧૨૪; ગામે આનંદસિંહની સ્ત્રીઓ સતી થઈ, ભા. ૨. ૧૨૭.

રૌદ્ર–ભા. ૨. ૪૦૯.

રૌરવ–એક નરક, ભા. ૨. ૪૧૨.

લ.

લક્ષ્મી–ભા. ૨. ૪૨૪.

લક્ષ્મીતિલક–ભા. ૧. ૩૩૬.

લક્ષ્મીધર–રાજાને સિંધણે નમાલો કર્યો, ભા. ૨. ૪૬૨.

લખતર–ના ઠાકોરો, ભા. ૨. ૫૪૩.

લખધીરજી–પરમારને મૂળીની ગાદી મળી, ભા. ૧. ૪૭૪; બોડા માંગલ સાથે લડતાં મરાયો, ભા. ૧. ૪૪૬.

લખુ શેઠ–સિદ્ધપુરનો, સૂરજમલ અને રાજભારથી પકડી લઈ ગયા, ભા. ૨. ૨૦૮.

લગધીર–સોડા પરમારનો નાયક, ભા. ૧. ૩૯૮.

લગ્ન–પ્રસંગે હિંદુઓમાં થતું ખરચ, ભા. ૨, ૩૨૧; કૈડવા કણબીનાં, ભા. ૨. ૩૨૧; ભરવાડનાં, ભા. ૨. ૩૨૧; ના ઠરાવ, ભા. ૨. ૩૨૨; બંધન કરનાર

વિધિ-ગણુપતિની પૂજા, ભા. ૨. ૩૨૨; કન્યાના બાપ અને વરના બાપનો મેળાપ, ભા. ૨. ૩૨૨; કરેલો વિવાહ ફોક કરવાનો ચાલ, ભા. ૨. ૩૨૩; નું મુહૂર્ત જોવડાવવા વિષે, ભા. ૨. ૩૨૩; ની કંકોતરિયો, ભા. ૨. ૩૨૪; પ્રસંગે ઘરને શણગારવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૪; નો મંડપ, ભા. ૨. ૩૨૪; માણિક્યસ્તંભ, ભા. ૨. ૩૨૪; ગણુપતિની પૂજા, ગોત્રજની સ્થાપના, ભા. ૨. ૩૨૪; માં વરરાજાનો પોષાક, ભા. ૨. ૩૨૫; વરઘોડાનું વર્ણુન, ભા. ૨. ૩૨૫; માં ન્યુનચન કરવાની રીત, ભા. ૨. ૩૨૬; ફુલેકાંની રીત, ભા. ૨. ૩૨૬; કન્યાનો શણગાર, ભા. ૨. ૩૨૭; વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ, ભા. ૨. ૩૨૭; ચૉરી, ભા. ૨. ૩૨૭; પ્રસંગે ગવાતાં ગીત, ભા. ૨. ૩૨૮; ચાર મંગળ ફેરાની ક્રિયા, ભા. ૨, ૩૨૮; ધ્રુવના તારા અને સપ્ત ઋષિનાં દર્શન, ભા. ૨. ૩૨૯; મોસાળાંની રીત, ભા. ૨. ૩૨૯, જાનની વિદાયગિરી, ભા. ૨. ૩૨૯.

લઘુ ભીમ-ભા. ૨. ૪૨૫.

લવણુપ્રસાદ-નો જન્મ, ભા. ૧. ૨૭૬; ભા. ૧. ૩૩૪; નોં. ૩૬૨. ભા, ૨. ૪૨૬; અણુહિલવાડના બીજા ભીમદેવની પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલો લાભ, ભા. ૨. ૫૦૧; ની અણુહિલવાડમાં સત્તા, ભા. ૨. ૫૦૩; પોતાના કુટુંબના લાભ અર્થે કરાવી લીધેલું શાસનપત્ર, ભા. ૨. ૫૦૩.

લા. લાં.

લાખણુ-નું મંદિર, ભા. ૧. ૨૫૧; ભા. ૧. ૨૫૧; ભા. ૧. ૨૮૭.

લાખો-જામ, કચ્છનો, ગ્રાહરિપુનો મિત્ર, મૂળરાજને હાથે મરાયો, ભા. ૧. ૮૦-૮૧; મૂળરાજ સાથે વેર થવાનો ઈતિહાસ, ભા. ૧. ૮૨; નું મરણ, ભા. ૧. ૮૫, નોં. ૬૯. ૮૩.

લાખો ફૂલ-ભા. ૧. ૧૯૩-૨૦૮; નોં. ૧૯૩.

લાટ-દેશ ભા. ૧. ૮૬-૮૮.

લાઠી-ની શાખા, ભા. ૨. નોં. ૯૪; ના ગોહિલોને વડોદરા સરકારનો આશ્રય મળ્યો, ભા. ૨. ૯૫.

લાડખાન-ધનાલીનો ઠાકોર અને તેના ભાઇ મ્હાડખાનને રતનસિંહે મારી નાંખ્યા, ભા. ૨. ૧૪૭.

લાપલંડર-લોકોમાં પ્રેતવિષયક ભાવના, ભા. ૨. ૩૪૯.

લાર-લાટ-લાડ-વાણિયાની એક જાત, [ભા. ૧. ૨૯૦.

લારસ્તાન-ભા. ૧. ૨૯૦.

લાર્ડનર-કેપ્ટન હરસોલથી આવેલી ટુકડીનો કેપ્ટન; ભા. ૨. ૨૧૧.

લાલકુંવર-ભા. ૧. ૧૭૮.

લાલજી-ટીટાઈનો, ધીરજી સાથે મળી બ્હારવટું કરવા લાગ્યો, ભા. ૨. ૧૭૫; ડુંગરપુરવાળાઓએ માર્યો, ભા. ૨. ૧૭૬.

લાલમીયાં-માંડવાનો, ભા. ૧. ૫૧૮.

લાલસિંહજી-ઉદાવત બોરસદના નવાબની ચાકરીમાં, ભા. ૨. ૧૨૩.

લાલાં-વાઘેલા ભાઇઓની બ્હેન, અહંમદશાહ પ્હેલા સાથે પરણી, ભા. ૧. ૪૪૨.

લાવણ્યપ્રસાદ-ભા. ૨. ૪૨૫; ને આવેલું સ્વપ્ન, ભા. ૨. ૪૨૯; ઉપર સિંઘણની ચ્હડાઈ, ભા. ૨. ૪૬૩-૪૬૬; સિંઘણ વચ્ચે કરાર, ભા. ૨. ૪૬૬; નોં. ૪૬૭.

લાવણ્યસિંહ-ભા. ૨. ૪૨૫.

લાહોર-રજપૂત રાજાઓએ ચ્હડાઈ કરી જીતી લીધું, ભા. ૧. ૧૨૫; નો સુબો, ભા. ૧. ૨૨૬.

લાંગ-મહીકાંઠાનો પોલીટીકલ એજન્ટ, ભા. ૨. ૧૫૬.

લાંઝા-બીજીરાય, ભા. ૧. ૨૨૪.

લી. લુ. લૂ. લે. લો.

લીલો-ભા. ૧. ૧૪૬.

લીંબડી-ના રાજા, ભા. ૨. ૫૪૦

લુણપાળ-ગોલો, ભા. ૧. ૩૬૩.

લુણપાળપતિ-નું દેવલ, ભા. ૧. ૩૬૩; જુઓ લુણપાળ.

લુણાવાડા-ના રજપૂત રાજાઓ, ભા. ૨. ૫૫૦.

લુણાવાડા-માં વીરપુરા સોલંકી વસ્યા, ભા. ૧. ૩૯૭.

લૂણાવાડા-ના નાના નાના ઠાકોરો, ભા. ૨. ૧૧૭.

લૂઈ-લેફ્ટનન્ટ, અહમદનગરમાં સતી થતી અટકાવતાં ઘવાયો, ભા. ૨. ૨૧૦

લૂણિગ-વસ્તુપાળનો મોટો ભાઈ, ભા. ૨. ૪૯૮.

લૂણિગદેવ-ભા. ૨. ૪૨૫.

લૂણિગવસહિકા-નામનો પ્રાસાદ, આબુ ઉપર વસ્તુપાળે બંધાવ્યો, ભા. ૨. ૪૯૮.

લેઉઆ-ખેડુતોની મુખ્ય જ્ઞાતિ, ભા. ૨. ૨૨૫.

લેમ્બજ-નો ધણી ચાંદોજી, ભા. ૨. ૧૪૨.

લેશાજય તિલક ગણી, ભા. ૧. ૩૩૬.

લોધેશ્વર-ભા. ૧. ૩૫૪.

લોમો-ખુમાણ (ખેરડીનો)-જામે તથા નોંઘણે માર્યો, ભા. ૧. ૫૬૩.

લોલિયાણા-શહેર, મુસલમાન પાદશાહોના સરદારો અહીં પ્રાન્તની જમાબંદી વસુલ કરતા, ભા. ૧. ૩૦૪.

લોવો-બ્રાહ્મણ, પતાઈ રાવળનો જાસુસ, ભા. ૧. ૪૮૬.

લોહાર-ના કોળી ઠાકોરો, ભા. ૨. ૧૧૭; ના લોકોએ બાબાજી આપાજીના લશ્કરને હરાવ્યું, ભા. ૨. ૧૨૦.

લંકા-ભા. ૧. ૨૨૪.

લંગરીરાય-ભા. ૧. ૩૨૦.

વ.

વખતસિંહ-પોતાના બાપ અજીતસિંહને મારી નાંખ્યો, ભા. ૨. ૧૨૧.

વખતસિંહ-(આતાભાઇ)-તલાજા, રાજુલા-મેર અને મહુવા લીધાં, ભા. ૨. ૭૯; કાઠિયો સાથે વેર, ચીતલ લીધું અને કુંડલે વાવટો ઉડાવ્યો, ભા. ૨. ૮૧; લીધેલા ગઢોનું વર્ણન, ભા. ૨. નોં. ૮૧; જૂનાગઢના નવાબ સાથે લ્હડી રાજુલું લીધું, મલ્હારરાવ ગાયકવાડને આશ્રય ન આપ્યો, ભા. ૨. ૮૬; મુલકગીરી માટે વડોદરા સરકાર સાથે તકરાર, ભા. ૨. ૮૬; ગાયકવાડને ખંડણી આપી, ભા. ૨. ૮૭.

વખતોજી-ઠાકોરને રાણા જગતસિંહ પાસેથી બે ગામ મળ્યાં, ભા. ૨. ૧૫૧.

વડગામ-આગળ મહાદજી સિંધિયાએ મુંબઈ સરકાર સાથે ઉદાર વર્તન ચલાવ્યું, ભા. ૨. ૧૭.

વડનગર-નાગરોનું અસલ નિવાસસ્થાન, ભા. ૨. ૨૨૨; વિસલદેવ ચોહાણે વસાવ્યું, ભા. ૨. ૨૨૨.

વડવાશી-ગામમાં વીરમદેવ છુપો રહ્યો હતો, ભા. ૧. ૫૨૦.

વડારણ-રજપૂત ઠાકોરની દાસી, ભા. ૨. [૨૨૪.

વડાલી-ગામ. વીરમદેવે ત્યાં મુકામ કર્યો હતો, ભા. ૧. ૫૧૧.

વડાળી-ના તલાવે સૂરજમલે પડાવ નાંખ્યો, ભા. ૨. ૨૦૩.

વડિયાળી-નો પટો કુંપાવત બહાદરસિંહને મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૧.

વહુઆ-ગામ ગોહિલવાડમાં, ભા. ૨. ૪૪૨.

વડોદરા-પિલાજી પાસેથી અભયસિંહ રાઠોડે લીધું, ભા. ૨. ૯; મહાદજી ગાયકવાડે પાછું લીધું, ભા. ૨. ૯. મરાઠાઓએ લીધું, ભા. ૨. ૬૨.

વઢવાણ-(વર્દ્ધમાન) ભા. ૧. ૨૦૦; રાણકદેવી સતી થઈ, ભા. ૧. ૨૦૫; ભા. ૧. ૨૧૮; વાઘેલાઓ આવ્યા, ભા. ૧. ૩૯૭; ના ઠાકોર પાસેથી વીરધવલે ખંડણી લીધી, ભા. ૨. ૪૩૧.

વઢિયાર-ભા. ૧. ૩૯.

વાણિયા-વૈશ્ય જાતિના, ભા. ૨. ૨૨૪; ના ભેદ, ભા. ૨. ૨૨૫; ના વહીવંચા, ભા. ૨. ૨૨૫; ખેડુતને નાણાં ધીરવાની રીત, ભા. ૨. ૨૩૫; ઠાકોર સાથે લેવદેવ, ભા. ૨. ૨૩૮.

વનરાજ-નો જન્મ, ભા. ૧. ૩૩; યતિની મુલાકાત, ભા. ૧. ૩૪; શૂરપાળની સાથે હલ્લા કરવા માંડ્યા, ભા. ૧. ૪૦; શ્રીદેવીની પરોણાગત, ભા. ૧. ૪૦; કલ્યાણના પ્રતિનિધિઓ ઉપર હલ્લો, ભા. ૧. ૪૧; અણહિલપુરની સ્થાપના, ભા. ૧. ૪૧-૪૨, પંચાસર પારસનાથની પ્રતિષ્ઠા, ભા. ૧. ૪૨; જૈન ધર્મને આપેલો આશ્રય, ભા. ૧. ૪૩; નું અવસાન, ભા. ૧. ૪૩; વિશેષ હકીકત, ભા. ૧. નોં. ૪૩.

વરઘોડો-ભા. ૨. ૩૨૫.

વરણાજી પરમાર-નું દેરૂં કચ્છમાં, ભા. ૨. ૧૯.

વરરાજા-નો પોષાક, ભા. ૨. ૩૨૫.

વરશંઘ-ટીંબા અને ભાટવાસની વચ્ચે તળાવ, ભા. ૧. ૫૩૯.

વરસોજી-(વાઘેલા ભાઈઓમાંનો એક) અહંમદશાહ ઉપર બ્હારવટે નીકળ્યા, ભા. ૧. ૪૩૯; અહંમદશાહ પ્હેલા પાસેથી ગ્રાસ પાછો મેળવ્યો, ભા. ૧. ૪૪૩; પોતાની બ્હેન લાલાંને શાહ સાથે પરણાવી, ભા. ૧. ૪૪૨.

વરસોડા-નું રજપૂત સંસ્થાન, ભા. ૨. ૧૧૭; ના ઠાકોર અજબાજી અને મુસલમાનો વચ્ચેનો વાંધો પતાવ્યો, ભા. ૨. ૧૧૨.

વર્ધ્ધમાન-આચાય, ભા. ૧. ૩૩૬.

વર્ધ્ધમાનપુર-જુઓ વઢવાણ.

વલભીના-નદી, ભા. ૧. ૧૩.

વલભીપુર-નાં ખંડેર, ભા. ૧. ૩; કાકુએ કરાવેલો નાશ, ભા. ૧. ૧૬-૧૭; નાશ વિષેની ધુંડીમલ્લ સાધુ અને તેના શિષ્યની બીજી દંતકથા, ભા. ૧. ૧૭-૧૮; નાં ખંડેરનું વર્ણન, ભા. ૧. ૧૮-૧૯; વલભી સંવત્સર, ભા. ૧. ૨૦; ના શૈવ ધર્મી રાજાઓ, ભા. ૧. ૨૧; નો વૈભવ, વિસ્તાર, સંપત્તિ, ભા. ૧. ૨૧-૨૨; નોંધ ૧૭; ના રાજ્યની વંશાવલિ, ભા. ૨. ૫૧૮; ની ગાદિયે બેઠેલા રાજાઓ, ભા. ૨. ૫૧૯;

વલાસણા-ગામ, ભા. ૧. ૫૨૬.

વલાસણું-શેરસિંહે માર્યું, ભા. ૨. ૧૮૮.

વલ્લભ ભટ્ટ-અમદાવાદનો, બહુચરાજીની ગરબીઓ રચી, તેનો મહિમા ચલાવ્યો, ભા. ૨. ૯૭.

વલ્લભરાજ-ચામુંડનો દીકરો, ભા. ૧. ૯૭; નોં. ૯૭, માળવા ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૯૭, નોં. ૯૮.

વશીકરણ મંત્ર-ભા. ૨. ૩૮૧.

વસઈ-ના કરાર, પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે, ભા. ૨. ૪૫.

વસિષ્ઠ-ઋષિએ અગ્નિકુંડમાંથી રજપૂતો ઉત્પન્ન કર્યા, ભા. ૨. ૨૨૩.

વસંતી-કિલ્લો સિરોઈ પાસે, ભા. ૧. ૪૬૨.

વસ્તુપાળ-વીરધવળનો અમાત્ય, ભા. ૧. ૩૬૨; સૈયદ સાથે કજીયો, ભા. ૧. ૩૬૩; માલીમન્મખને બચાવ્યો, ભા. ૧. ૩૬૩; દેલવાડાનાં દેવળો બાંધ્યાં, ભા. ૧. ૩૬૪; વીરધવળનો અમાત્ય થવા વિષે, ભા. ૨. ૪૨૯; ધોળકાનાં

પાંચસેં ગામના ગ્રામણીઓને દંડ્યા, ભા. ૨. ૪૩૦; નું ખંભાતમાં સ્વાગત, ભા. ૨. ૪૪૦; (મહી નદી ઉપર) વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૨. ૪૪૧; સ્તંભતીર્થની શોભા વધારી, ભા. ૨. ૨૪૨; જૈનધર્મી, ભા. ૨. ૪૪૨; શંખ સાથે યુદ્ધનો પ્રસંગ, ભા. ૨. ૪૪૬-૪૫૫; શંખનો પરાજય કરી વેલાકુલ બંદર લીધું, ભા. ૨. ૪૫૫; સદીકને કરેલું આમંત્રણ, ભા. ૨. ૪૫૭; શંખને જિત્યો, ભા. ૨. ૪૫૮; સદીક પાસેથી ઘણું દ્રવ્ય લીધું, ભા. ૨. ૪૫૮; ની પ્રશંસા, ભા. ૨. ૪૫૯; મોજઉદ્દીન પાદશાહના લશ્કરને હરાવ્યું, ભા. ૨. ૪૭૪; પૂનડ નામના સાધુનું સ્વાગત કર્યું, ભા. ૨. ૪૭૫; મોજીઉદ્દીનની માતાને લૂંટાવી અને પુનઃ આગતાસ્વાગતા; કરી હજ્જ જવાની અનુકૂળતા કરી આપી, ભા. ૨. ૪૭૫; દિલ્હી ગયો અને પાદશાહ પાસે ગૂજરાત ઉપર ચ્હડાઈ ન કરવાનું વચન માગ્યું, ભા. ૨. ૪૭૭; નાં દાન વિષે, ભા. ૨. ૪૭૭; તીર્થયાત્રા કરવા ગયો, ભા. ૨. ૪૮૫; સિંહ સાથે ઝઘડો, ભા. ૨. ૪૮૯; શત્રુંજયની ચાત્રા કરવા ગયો, ભા. ૨. ૪૯૨; સ્વર્ગે ગયો, ભા. ૨. ૪૯૪; ની વંશાવળી, ભા. ૨. ૪૯૫; નાં. ૪૯૫; નાં ધર્મકાર્યોની વિગત, ભા. ૨. ૪૯૬; નું ગુરૂકુળ, ભા. ૨. નાં. ૪૯૭; ધર્મકાર્યોની ટીપ, ભા. ૨. ૫૦૦.

વસ્તુપાળ તેજપાળ ચરિત્ર-ઇતિહાસગ્રન્થ, ભા. ૨. ૪૫૫.

વસ્તુપાળ પ્રબંધ-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૪૨૭.

વળગાડ-(ભૂતના) ભા. ૨. ૩૯૮; સંબંધી હિંદના ક્રિશ્ચિયનોમાં માન્યતા, ભા. ૨. ૪૦૧; દેશીઓની માન્યતા, ભા. ૨. ૪૦૧; વિષે પાદરીનો અનુભવ, ભા. ૨. ૪૦૨.

વળા-વલભીપૂર પાસે એક ગામ, ભા. ૧. ૩, નોંધ. ૧૯.

વા

વાગડ (બાગડા)-ઉપર બહાદુરશાહની ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૯૮.

વાગડ (સાકરિયો)-દેશ ભા. ૧. નાં. ૪૯૮.

વાગ્ભટ્ટદેવ-કુમારપાળનો અમાત્ય થયો, ભા. ૧. ૨૪૦.

વાઘ (રાણો)-દાંતાનો, રાવ કલ્યાણમલે પકડાવ્યો, ભા. ૧. ૫૪૧. મૃત્યુ, ભા. ૧. ૫૪૪.

વાઘ (રાણા)-તરસંગમાનો, ભા. ૧. ૫૨૭;

વાઘેલ-નું દેવાલય ભા. ૧. ૩૫૪.

વાઘેલ-ભા. ૧. ૨૧૧, અથવા વ્યાઘ્રપલ્લી ગામ, ભા. ૧. ૩૬૧; ભાં. ૨. ૪૨૫.

વાઘેલખંડ(બાઘેલખંડ)-વાઘેલાઓનો પ્રાંત, ભા. ૧. ૩૯૭.

વાઘેલા-રજપૂતોની એક શાખા, ભા. ૧. ૩૯૭; સાભ્રમતીની પશ્ચિમે અને ભાલમાં વસ્યા, ભા. ૧. ૩૯૭; ઝાલાવાડ, વઢવાણ અને સાચલામાં વસ્યા, ભા. ૧. ૩૯૭; કલોલ અને સાણંદ પરગણાંમાં વસ્યા, ભા. ૧. ૩૯૭; ઓની શાખા, ભા. ૧. ૪૫૨; પોસીના તથા હરાદની શાખાઓ, ભા. ૧. ૪૫૩; વંશાવલિ, નાં. ભા. ૧. ૩૬૦, નાં ૪૫૪; વિષે વિશેષ હકીકત, ભા. ૨. ૪૨૫.

વાજી-રજપૂતો વાગાજીના વંશજો, ભા. ૧. ૪૧૫.

વાડાસિનોર-ના નવાબો, ભા. ૨. ૫૫૨.

વાઢેલ-રજપૂતો વાઢેલજીના વંશજો, ભા. ૧. ૪૧૫.

વાણવ્યંતર-ભા. ૨. ૩૫૮.

વાણીયા-દિવસનો કાર્યક્રમ, ભા. ૨. ૨૪૫.

વાત્રક-નદી ઉપર મહમૂદ બેગડે શહર વસાવ્યું, ભા. ૧. ૪૯૨.

વામનસ્થલી-(વનથળી) ગ્રાહરિપુની રાજધાની, ભા. ૧. ૬૯; નોં. ૬૯; ના સાંગણ અને ચામુંડરાજ સાથે વીરધવળનું યુદ્ધ, ભા. ૨. ૪૩૧.

વામમાર્ગ-શક્તિપૂજાનો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૯૭.

વારણ-ભા. ૨. ૩૮૬.

વારાહી-ભા. ૧. ૨૨૭.

વાલમ-બ્રાહ્મણનાં ગોરપદાંની કથા, ભા. ૧. ૪૨૧-૪૨૨.

વાલા-રજપૂતો, ભા. ૨. નોં. ૭૮.

વાલાક-ભા. ૨. ૨૨૩; નોંધ. ૨૧.

વાલીન-ભા. ૧. ૩૩૧.

વાલો-ઢાંકનો કાઠી, અમરા પટગર સાથે મળી બ્હારવટું ખેડયું, ભા. ૧. ૪૦૦; થાન-ચોટીલા લીધાં, થાનમાં સૂર્યદેવનું દેવળ બંધાવ્યું, ભા. ૧. ૪૦૧; તેમના દીકરા ઉપરથી કાઠીવંશની ત્રણ શાખા પડી, ભા. ૧. ૪૦૧.

વાલ્મિકિ-ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૦.

વાહડ-ભા. ૧. ૨૪૦; વાહડપુર વસાવ્યું, ભા. ૧. ૨૭૧.

વાહડપુર-ભા. ૧. ૨૭૧.

વાળા કાઠી-જુઓ વાલો, ભા. ૧. ૪૦૧.

વાંકાનેર-ના રાજાઓ, ભા. ૨. ૫૩૯.

વાંકાનેર-ઈડરવાડામાં, ગંભીરસિંહે ખુમાણસિંહને આપ્યું, ભા. ૨. ૧૫૯.

વિ.

વિક્રમ-ભા. ૧. ૮.

વિક્રમસિંહ-ભા. ૧. ૨૪૬.

વિગ્રહરાજ-ભા. ૧. ૨૭૪.

વિચિત્ર-રાજા, ભા. ૨. ૪૦૮.

વિચિત્ર-નગર, ભા. ૨. ૪૦૮; નોં. ૪૦૮.

વિજલદેવ-અજયપાળનો દ્વારપાળ, ભા. ૧. ૨૯૬.

વિજયસેન-જૈનાચાર્ય, ભા. ૨. ૪૯૯.

વિઠુબા-ગાયકવાડની ફોજનો સૂબો, ભા. ૨. ૧૫૭.

વિઠ્ઠલરાવ દિવાન-ગાયકવાડની ફોજનો સેનાપતિ, કર્નલ વોકરને મદદ કરી, ભા. ૨. ૫૨.

વિધવા-નો પોષાક તેમ જ શોક પાળવાની રીત, ભા. ૨. ૩૪૬.

વિધાત્રી-ભા. ૨. ૩૩૪.

વિદ્વાના ચમત્કાર-(Curiocities of Literature) નામનો ગ્રંથ, ભા. ૨. ૪૧૩.

વિભીષણ-ભા. ૧. ૨૨૪.

વિમલશાહ-શત્રુંજય ઉપર દેરાસર બંધાવ્યું, ભા. ૧. ૫; આબુ ઉપર દેરાસરો બંધાવ્યાં, ભા. ૧. ૧૨૩; કુંભારીયામાં દેરાસર બંધાવ્યું, ભા. ૧. ૧૨૪; ભા. ૧. ૫૩૫; દેરાસરના લેખ, ભા. ૧. ૫૩૫.

વિમળગિરિ-ભા. ૨. ૪૯૨; જુઓ શત્રુંજય.

વિરમગામ-ભા. ૧. ૨૧૩.

વિષ્ણુ-નું મંદિર-ભા. ૨. ૨૯૬; ની સેવાના પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૯૭; નોં. ૨૯૭; ના મંદિરમાં મૂર્તિઓ, ભા. ૨. ૨૯૯.

વિષ્ણુ-ભા. ૨. ૪૧૩, ૪૨૨.

વિસનગર-ની સ્થાપના, ભા. ૨. ૪૮૬.

વિસલ-ભા. ૧. ૨૦૫.

વિસલદેવ-(ચોહાણ) અધર્મી લોકોનો નાશ કર્યો, ભા. ૧. ૧૨૬; રાજ્યાભિષેક, પ્રતાપી શાસનકાળ, ભા. ૧. ૧૨૭-૧૨૮; રજપૂત રાજાઓને એકઠા કરી ગૂજરાત ઉપર ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૧. ૧૩૧; ની જિત અને વિસલનગરની સ્થાપના, ભા. ૧. ૧૩૨; ભા. ૧. ૨૭૪; નોં, ૧૨૬.

વિસલદેવ-(વાઘેલો) વીરધવળનો નાનો કુંવર, ભા. ૨. ૪૭૯; ને વસ્તુપાળે ગાદીએ બેસાડ્યો, ભા. ૨. ૪૮૦; નરસિંહદેવ

સાથે લ્હડાઈ, ભા. ૨. ૪૮૩; વિસનગર સ્થાપ્યું, ભા. ૨. ૪૮૬; વસ્તુપાળ તેજપાળનો રાજ્યાધિકાર લઈ લીધો, ભા. ૨. ૪૮૬-૮૭; તેજપાળનું સન્માન કર્યું અને પેટલાદ જયસિંહને આપ્યું, ભા. ૨. ૪૯૪; ધોળકાની અને ગૂજરાતની ગાદીએ આવ્યો, ભા. ૨. ૫૦૨; ના જન્મ વિષે બર્જેસની હકીગત, ભા. ૨. ૫૧૦; ડભોઈમાં જન્મ, ભા. ૨. ૫૧૧; ના સમયમાં પંદરોતરો કાળ, ભા. ૨. ૫૧૨; જૂદા જૂદા રાજાઓને આપેલું અનાજ, ભા. ૨. ૫૧૫; નું ઉપનામ, ભા. ૨. ૫૧૬.
વિસલનગરા-નાગર-ભા. ૨. ૨૨૨.
વિવાવ-રાવ વીરમદેવે એક બારોટને શિરપાવમાં આપેલું ગામ, ભા. ૧. ૫૧૭.
વિહિયાસ-મકવાણો કીર્તિગઢનો રાજા, ભા. ૨. ૪૦૨.
વિંધ્ય-ડુંગર, ભા. ૧. ૪૧૦.
વીરદેવ (વીરધવલ વાઘેલો)-ભા. ૧. ૩૧૦, ૩૩૪.
વીરધવળ-વીરવાઘેલા, વીરધવલંગ, લવણપ્રસાદનો પુત્ર, ભા. ૧. ૩૬૧; ગૂજરાતનો સત્તાવાન પટાવત, ભા. ૧. ૩૬૨; મૃત્યુ, ભા. ૧. ૩૬૩; પ્રધાનો સાથે સંબંધ, ભા. ૧. ૩૬૫; નોં. ૩૬૨; લવણપ્રસાદનો કુંવર, ભા. ૨. ૪૨૬; ને આવેલું સ્વપ્ન, ભા. ૨. ૪૨૬; નું તેજપાળ સાથે ગૂજરાતમાં ભ્રમણ, ભા. ૨. ૪૩૦; સૌરાષ્ટ્ર તરફ ગમન, ભા. ૨. ૪૩૦; વઢવાણના ઠાકોરો પાસેથી ખંડણી લીધી, વનથળીના સાંગણ અને ચામુંડરાય સાથે યુદ્ધ, ભા. ૨. ૪૩૨; વનથળીમાંથી રાજ્યનું દ્રવ્ય લૂંટ્યું, ભા. ૨. ૪૩૨; ધોળકામાં પાછો ફર્યો, ભા. ૨. ૪૩૩; કચ્છના ભીમસિંહ સાથે વેર બાંધ્યું, ભા. ૨. ૪૩૩; જબલપુરના ઉદયસિંહના ત્રણ પિત્રાઈઓને નોકરીમાં ન રાખ્યા. ભા. ૨. ૪૩૩; ભીમસિંહ સાથે યુદ્ધ, ભા. ૨. ૪૩૫; યુદ્ધ પછી (ભીમસિંહ સાથે) સમાધાની, ભા. ૨. ૪૩૭; ભીમસિંહની ભૂમિ સ્વાધીન કરી, ભા. ૨. ૪૩૭; માંડલિક રાજાઓને વશ કર્યા, ભા. ૨. ૪૩૭; ગોધ્રાના ઘૂઘૂલ ઉપર ચ્હડાઈ કરી હરાવ્યો, ભા. ૨. ૪૩૭-૩૯; ના સમયમાં તેજપાળે ડભોઈની વ્યવસ્થા કરી, ભા. ૨. ૪૩૯; શંખ સાથે યુદ્ધ, ભા. ૨. ૪૪૬-૪૫૫; શંખનો પરાજય કર્યો અને વેલાકુલ બંદર લીધું, ભા. ૨. ૪૫૫; દેશમાં સમાધાની કરવાના પ્રયાસો, ની રાજનીતિ, ભા. ૨. ૪૭૨; પંડિતોનો સત્કાર, ઉદાર દિલ, ભા. ૨. ૪૭૩; મોજીઉદ્દીન પાદશાહના લશ્કરને હરાવ્યું, ભા. ૨. ૪૭૪; મોજીઉદ્દીન પાદશાહ સાથે મૈત્રી, ભા. ૨. ૪૭૭; ના બે કુંવરો, ભા. ૨. ૪૭૮; વીરમને વીરમગામ આપ્યું, ભા. ૨. ૪૭૯; દેવ થયો, ભા. ૨. ૪૭૯.
વીરધવળ પ્રબંધ-ઇતિહાસગ્રંથ, ભા. ૨. નોં. ૪૩૦.
વીરધવળેશ્વરનું-દેરૂં, ભા. ૨. ૪૪૦.
વીરપુર-માં સોલંકીની શાખા,ભા. ૧. ૩૯૭.
વીરપુરા-સોલંકી, ભા. ૧. ૩૯૭; જુઓ વીરભદ્રાજી, ભા. ૧. ૩૯૭.
વીરભદ્રાજી-વીરપુરમાં સોલંકીની શાખા સ્થાપનાર, ભા. ૧. ૩૯૭.
વીરમ-વીરધવળનો મોટો કુંવર, તેને વીરમગામનો ગ્રાસ મળ્યો, ભા. ૨. ૪૭૯; જબાલીપુર નાસી ગયો, ભા. ૨. ૪૮૦; નું મરણ, ભા. ૨. ૪૮૦; સંબંધી બીજી હકીગત, ભા. ૨. ૪૮૨.
વીરમતી (ચાવડી)-ભા. ૧. ૧૬૯; હુડી

સાથે મેળાપ, જામોતી ગણિકાની છેતરપીંડી, ભા. ૧. ૧૭૯; લાલકુંવરનું કરેલું ખૂન, ભા. ૧. ૧૮૩; ની બહાદુરી, ભા. ૧. ૧૮૫.

વીરમદેવ-ઈડરનો રાવ, પુંગળ દેશના વેપારીની કન્યા પરણ્યો, ભા. ૧. ૫૦૯; નું પરાક્રમ, ભા. ૨. ૫૦૯; ડુંગરપુર ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૫૧૧; પોતાના ભાઈ રાયસિંહને મરાવી નાંખ્યો, ભા. ૧. ૫૧૧; ડુંગરપૂર જિલ્યું અને લૂટ્યું, ભા. ૧. ૫૧૨; અહમદનગર લીધું, ભા. ૧. ૫૧૪; પેથાપુરની કુંવરી પરણ્યો, ભા. ૧. ૫૧૪; દિલ્હીની ફોજ સાથે લ્હડાઈ, ભા. ૧. ૫૧૫; પોશીનાના રતનસિંહને માર્યો, ભા. ૧. ૫૧૬; પાનોરા ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૫૧૭; દ્વારકાંની યાત્રા કરી, ભા. ૧. ૫૧૮; માંડવા કબ્જે કર્યું, ભા. ૧. ૫૧૮; ગાયોનું રક્ષણ કરવા શાહજાદા સાથે યુદ્ધ કર્યું, ભા. ૧. ૫૧૯–૨૦; પોળે ન્હાસી ગયો, ભા ૧. ૫૨૦; ઘોડાનું દાન, ભા. ૧, ૫૨૨; નું પરાક્રમ, ભા. ૧. ૫૨૪; બુંદીના રાવ સાથે લ્હડાઈ, ભા. ૧. ૫૨૫.

વીસલદેવ-વાઘેલો અણહિલવાડની ગાદી ઉપર આવ્યો, ભા. ૧. ૩૬૩; વાઘેલા વંશનો પ્રથમ રાજા, ભા. ૧. ૩૬૩; વિસલનગર અને દર્ભાવતી અથવા ડભોઈના કિલ્લા વસાવ્યા, ભા. ૧. ૩૭૮.

વીરધ્રદ્રક-ભા. ૨. ૪૪૭; નોં. ૪૪૭–૪૮.

વીશા-વાણિયાનો એક પ્રકાર, ભા. ૨. ૨૨૫.

વીરસિંહ વાઘેલો-કલોલનો ઠાકોર, ભા. ૨. ૪૫૨.

વીંછીવાડા-ભા. ૧. ૫૧૧.

વે. વૈ. વો.

વેગડો ભીલ-ગોહિલ હમીરજીનો મિત્ર, ભા. ૧. ૪૬૭; પોતાની દીકરી ગોહિલ હમીરજી સાથે પરણાવી, ભા. ૧. ૪૬૮; સોમનાથનું રક્ષણ કરતાં મરાયો, ભા. ૧. ૪૬૯.

વેણીવચ્છરાજ-ઈડરનો રાજા, ભા. ૧. ૪૧૧.

વેદ-ચાર, ભા. ૨. ૨૨૧; માં વારસ વગરનાની અવગતિ અટકાવવાના ઉપાય, ભા. ૨. ૩૫૫.

વેદાન્તી-ભા. ૨. ૪૨૩.

વેરાવળ-ભા. ૧. નોંધ ૪૩૬.

વેલાકુલ-બંદર વસ્તુપાળે લીધું, ભા. ૨. ૪૫૫.

વૈકુંઠ-વિષ્ણુનું સ્થાન, ભા. ૨. ૪૨૪.

વૈતરણી-નદીની કલ્પના, ભા. ૨. ૩૩૮; ભા. ૨. ૪૦૮, ની ભયંકરતા, ભા. ૨. ૪૦૯.

વૈતાલ-બ્હારોટ, ઈડરની ખંડણી ભરવા માટે હામી થયો, ભા. ૧. ૫૪૯.

વૈમાનવાસી દેવ-ભા. ૨. ૩૫૮.

વૈરાટપુર (નગર)-અથવા મત્સ્યનગર, (ધોળકા), ભા. ૧. ૧૩૭, ભા. ૧. નોંધ ૧૯.

વૈરાટરાજા-પાસે પાંડવો રહ્યા, ભા. ૧. ૧૩૭.

વૈરીસિંહ-રાજકાળ અને અવસાન, ભા. ૧. ૪૫.

વૈષ્ણવી-ભા. ૨. ૪૨૩.

વોકર-અલેક્ઝાન્ડર-યૂરોપીયન લશ્કરનો સેનાપતિ વડોદરામાં બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ તરીકે મોકલાયો, ભા. ૨. ૨૭; આનંદરાવ ગાયકવાડ સાથે મુલાકાત, ભા. ૨. ૨૮; મલ્હારાવે રાજદ્રોહ કર્યો છે એવું સરકારને લખાણ કર્યું, ભા. ૨. ૩૨; વડોદરેથી વિદાયગીરી, ભા. ૨. ૩૩; મલ્હારરાવ પાસે કરેલી માગણી, ભા. ૨. ૩૬; વડોદરાનો રેસીડન્ઠ થયો, ભા. ૨. ૪૨; કાઠિયાવાડની મુલ્કગિરી સુલેહથી પતાવવાના કામ ઉપર ગયો, ભા. ૨. ૫૧;

બ્રિટીશ ફોજ લઈ કાઠિયાવાડમાં ગયો, ભા. ૨. ૫૧; કંડોરણાનો કિલ્લો મૂળ ધણીને અપાવ્યો, ભા. ૨. ૫૨; કાઠિયાવાડમાં મુલ્કગીરીની વ્યવસ્થા કરી, ભા. ૨. ૫૩; ની કાઠિયાવાડમાં રાજનીતિ, ભા. ૨. ૭૨; જમીનદારોની સત્તા અને હક્ક સંબંધી લખાણ, ભા. ૨. ૨૬૩; સાણંદના ઠાકોરની જાગીર વિષે લખાણ, ભા. ૨. ૨૮૨; ધોળકાના કસ્બાતીઓના જમીનના હક્કો વિષે લખાણ, ભા. ૨. ૨૮૪.

વોળ–જુઓ ગરાસ.

વ્રજ–ભા. ૨. ૪૨૪.

વૃન્દાવન–ભા. ૨. ૪૨૪;

વૃંદ–શત્રુંજય ઉપરતાં આધુનિક દેરાસર, ભા. ૧. ૫.

વ્યાઘ્રપલ્લી–જુઓ વાઘેલા; ના રાજાઓ, ભા. ૨. ૫૪૧.

વ્યંતરદેવ–ભા. ૨. ૩૫૮.

વ્હોરા–ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૧. ૮૯; નોં. ૮૯; ભા. ૧. નોં. ૪૫૧.

શ. શા.

શકુન–જોવાના પ્રકાર, ભા. ૨. ૩૦૩; નોં. ૩૦૩.

શકુનિકા વિહાર–ભા. ૧. ૨૭૨.

શકિતસિંહ–સોરઠનો અધિકારી તેણે સુખનના આશ્રયથી ગિરનાર પરથી રાક્ષસો કાઢી મૂકયા, ભા. ૧. ૭.

શણાલા–ના પટાવતો, ભા. ૨. ૧૨૨.

શત્રુંજય–પર્વત, ભા. ૧. ૪; આદિ આદિનાથે તે ઉપર તપશ્ચર્યા કરી હતી તેથી તેની પવિત્રતા, ભા. ૧. ૪-૫; નું વર્ણન, તેની મહત્તા, ભા. ૧. ૫-૬; કપર્દિયક્ષ, કંકુરાજા, અંબિકા, સમુદ્રવિજય યાદવ અને કલ્યાણના સુન્દર રાજા તથા તેની રાણીએ તે ઉપર બંધાવેલાં દેરાસરો, ભા. ૧. ૭; માહાત્મ્યગ્રંથ ધનેશ્વર સૂરિએ રચ્યો, ભા. ૧. ૭; ઉપરના રાક્ષસો દૂર કરવાનો જાવડનો નિષ્ફળ યત્ન, ભા. ૧. ૯; શ્રીમલ્લે ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરી, ભા. ૧. ૧૩; યાત્રાનું ધામ, ભા. ૧. ૩૪૫; ઉપર એક પથ્થર, ભા. ૨. ૨૬૯.

શમસુદ્દીન દમઘાની-(ગૂજરાતનો સૂબો) ફિરોઝ તુઘલુખ સામે બંડ ઉઠાવ્યું તેમાં માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૩૯૬.

શલખનપુર–ગામ, ભા. ૨. ૯૬.

શયતાન–ભા. ૨. ૪૦૯; જુઓ ભૂત.

શશિવ્રતા–દેવગિરિની કુમારી, ભા. ૧. ૩૧૩.

શાકંભરી–ભા. ૧. ૨૫૨; ભા. ૧. ૨૭૪.

શાનારો–માં ભૂતની માન્યતા, ભા. ૨. ૩૯૦.

શામળબ્હેચર–ગાયકવાડનો એક શરાફ, ભા. ૨. ૩૧.

શામળીયો સોઢ–ઈડરનો ધણી થયો, ભા. ૧. ૪૧૪; નાગર બ્રાહ્મણની દીકરીનું માગું કર્યું, ભા. ૧. ૪૧૫; સોનંગજી સાથે લ્હડતાં માર્યો ગયો, ભા. ૧. ૪૧૫.

શાલિગ્રામ–ગોહિલોના ઇષ્ટદેવ, ભા. ૧. ૫૫૯.

શાલિગ્રામ–ભા. ૨. ૪૨૨.

શાહબુદ્દીન–ભા. ૧. ૩૧૦, લાહોરનો ધણી થયો, ભા. ૨. ૩૨૮.

શાંતાજી–કુંપાજીનો દીકરો, ભા. ૨. ૧૦૬.

શિ. શી. શૂ.

શિઆણી–માં ઝાલાની પ્હેલાં ગાદી, ભા. ૨. ૫૯.

શિવ–ભા. ૨. ૪૧૩; ભા. ૨. ૪૨૪.

શિવ–નું દેવળ, ભા. ૨. ૨૯૬.

શિવપટ્ટણ–જુઓ સોમનાથ.

શિવરામ ગાર્દી–મરાઠાના લશ્કરનો સરદાર, તેને મુલ્કગીરી કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું, ભા. ૨. ૪૮; મહીકાંઠામાં, ભા. ૨. ૧૨૦.

શિવસિંહ–ઈડરની ગાદીએ આવ્યો, ભા. ૨. ૧૨૮; ભાયાતોને પટા આપ્યા, ભા. ૨. ૧૩૧; આપા સાહેબ ગાયકવાડની ફોજ લઈ ચ્હડી આવ્યો, ભા. ૨. ૧૩૨; નું અવસાન, ભા. ૨. ૧૩૬.

શિવાલિક–ભા. ૧. ૨૨૬.

શિંગાલી–લોકોમાં ભૂત વિષે માન્યતા, ભા. ૨. ૩૮૭.

શીકોતર–ભૂતની દેવી, ભા. ૨. ૩૭૬; ના સ્થાનકનું વર્ણન, ભા. ૨. ૩૭૭.

શીતળા સાતમ–નું વ્રત, ભા. ૨. ૩૦૯; તેને લગતી દંતકથા અને કલ્પના, ભા. ૨. ૩૦૯–૧૦–૧૧.

શીતળાદેવી–ભા. ૨. ૩૦૯–૧૧.

શીતાઢય–ભા. ૨. ૪૦૯.

શીલાદિત્ય–સૌરાષ્ટ્રનો રાજા, ભા. ૧. ૭; ધનેશ્વરસૂરિએ તેને જૈન ધર્મમાં લીધો, ભા. ૧. ૯; તેના જન્મની દંતકથા, ભા. ૧, ૧૧; બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર. ભા. ૧. ૧૨; શ્રી મલ્લે શીલાદિત્યના દરબારમાં આવી બૌદ્ધોને હરાવ્યા, ભા. ૧. ૧૨–૧૩.

શીલપ્રસ્થ–નો રાજા, ભા. ૧. ૭૭.

શુક્લતીર્થ–નર્મદાકિનારે પવિત્રસ્થળ, ભા. ૧. ૯૮.

શૂ. શે. શૈ. શો.

શૂદ્ર–જાતિની જૂની હાલત, ભા. ૨. ૨૨૫; મૂળ ઉત્પત્તિ, ધર્મ, ભા. ૨. ૨૨૬.

શૂરપાળ–જયશિખરીનો સાળો, ભા. ૧. ૨૭–૨૮.

શેખ–(રાઠોડ), ભા. ૧. ૮૪.

શેખડો–હરપાળનો કુંવર, ભા. ૧. ૪૦૯.

શેર મલીક–ને સોરઠના રાજાએ પોતાના રક્ષણમાં રાખ્યો, ભા. ૧. ૪૩૭.

શેરસિંહ–ભા. ૧. ૨૦૪; સરવૈયા રજપૂતોનો વડિલ, ભા. ૧. ૨૦૪.

શેરસિંહ–ને ગોતાનો પટો મળ્યો, ભા. ૨. ૧૯૭; વલાસણવાળા સાથે મારામારી, ભા. ૨. ૧૯૮; વલાસણું માર્યું, ભા. ૨. ૧૯૮; ને રતનપુરને ગોતા ગામ મળ્યાં, ભા. ૨. ૨૦૯.

શૈલાગમ–ભા. ૨. ૪૦૭, નોં. ૪૦૭.

શૈવી–ભા. ૨. ૪૨૩.

શોભણદેવ–વીરધવળનો સસરો, ભા. ૧. ૩૬૩.

શંકરદેવ–દેવગઢનો રાજા, ભા. ૧. ૩૮૫.

શંકરાચાર્ય–હિંદુઓના મ્હોટા સુદ્ધારક, ભા. ૨. ૨૨૧; મતભેદ તોડવાનો પ્રયાસ, ભા. ૨. ૨૨૧.

શંખ–ભરૂચનો સરદાર, ભા. ૧. ૩૬૩.

શંખ–સિન્ધના ગોલવડનો, વીરધવળ સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યો, ભા. ૨. ૪૪૬–૪૫૫; ભુવનપાલને હણ્યો; ભા. ૨. ૪૫૩; નું રાજ્ય વસ્તુપાળે લઈ લીધું, ભા. ૨. ૪૫૫.

શંખેશ્વર–(શંખપુર), ભા. ૧. ૩૪૫.

શ્ર. શ્રી.

શ્રવણ–યમપુરીના દ્વારપાળ, ભા. ૨. ૪૧૧.

શ્રાવકો–(જૈનધર્મી)ના અપવાસ, ભા. ૨. ૩૧૪.

શ્રીદેવી–ભા. ૧. ૪૦; નોંધ ૪૦.

શ્રીનગર–ભા. ૧. ૧૬૪.

શ્રીભૂવડ–ક્ષેમરાજાનો દીકરો, ભા. ૧. ૪૫.

શ્રીમાલ–ભા. ૧. ૭૮; નોંધ ૭૮; ઝાલોરમાં, ભા. ૨. ૨૨૨.

શ્રીમાલપુર–ભા. ૧. ૧૬.

શ્રીમાલ માહાત્મ્ય–સ્કંદપુરાણમાં, ભા. ૨. ૨૨૨.

શ્રીમાલી–બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૨; અણહિલવાડ, ગૂજરાત, કચ્છ અને સોરઠમાં વસ્યા, ભા. ૨. ૨૨૨; કેટલાકે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો, ભા. ૨. ૨૨૨; યજુર્વેદી અને સામવેદી એવા બે ભેદ, ભા. ૨. ૨૨૨; ગોત્રો, ભા. ૨. ૨૨૨;

ગૌતમ ઋષિથી ઉત્પન્ન થયા, ભા. ૨. ૨૨૨.
શ્રીસ્થળ-જુઓ સિદ્ધપુર.
શૃંગ ઋષિ-નો જન્મ, ભા. ૨. ૨૨૦.
શ્વેતામ્બર-ભા. ૧. ૨૨૦.

સ.

સગવાડ-ભા. ૧. ૨૮૬.
સતમાલ-સોડો પરમાર, ભા. ૧. ૪૦૧.
સતી-સ્ત્રીઓ, ધણી પાછળ બળી મરે તેની હકીગત, ભા. ૨. ૪૧૮; ના પાળિયા, ભા. ૨. ૪૧૯.
સત્રાસલજી-રાવળ માતરનો, અહમદશાહ પ્હેલાને પોતાની દીકરી આપવાની ના પાડી, ભા. ૧. ૪૪૮.
સત્યયુગ-ભા. ૨. ૪૨૪.
સદુલા ભાટણ-નો વૃત્તાન્ત, ભા. ૨. ૪૧૯; તેના મરણ પામવાના સ્થળે દેરૂં, ભા. ૨. ૪૨૨.
સદીક-ખંભાતનો વ્હાણવટી, તેના કારણે શંખ અને વસ્તુપાળને લ્હડાઈ થઈ, ભા. ૨. ૪૪૩; સંબંધી વસ્તુપાળતેજપાળ-ચરિતમાં વૃત્તાન્ત, ભા. ૨. ૪૫૫; સગરનાં ઘરબાર લૂંટીને મારી નાંખ્યાની વાત, ભા. ૨. ૪૫૫; વસ્તુપાળનું કરેલું અપમાન, ભા. ૨. ૪૫૭; નો પરાજય કરી તેની પાસેથી વસ્તુપાળે ભારે દંડ લીધો, ભા. ૨. ૪૫૯.
સપાદલક્ષ-ભા. ૧. ૨૭૨, ભા. ૧. નોં. ૨૪૧.
સપ્તઋષિ-થી બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૧.
સમરશી-અથવા સાઉસર, સોરઠનો રાજા, ભા. ૧. ૨૭૦, નોં. ૨૭૦.
સમરસિંહ-ચિત્તોડનો રાવળ, ભા. ૧. ૩૦૭.
સમળેશ્વર-તળાવ, રાવ વીરમદેવે ત્યાં પડાવ નાંખ્યો, ભા. ૧. ૫૧૧.
સમ્પતી-રાજાએ શત્રુંજય ઉપર ચૈત્ય બંધાવ્યું એવી દંતકથા છે, ભા. ૧: ૫.
સરખેજ-માં મહમૂદ બેગડાને દાટયો, ભા. ૧. ૪૯૩.
સરધાર-માં વાઘેલા બ્હારવટે રહ્યા, ભા. ૧. ૪૪૦.
સર બુલંદખાન-ગૂજરાતનો સુબો, ભા. ૨. ૩; હામેદખાનનું બંડ સમાવતાં હાર્યો, ભા. ૨. ૫; પિલાજી અને કંતાજીને ચોથ આપવાની ઠરાવી, ભા. ૨. ૬.
સરસ્વતી-નદી, ભા. ૧. ૮૯; ભા. ૧. ૩૩૦; નું પૂજન, ભા. ૨ ૩૭૫.
સરવણ-ગામમાં ઈડરના રાવો જઈ રહ્યા, ભા. ૧. ૪૯૮.
સરવાણ-શામળિયા સોડના વંશજો, ખાખરનું નિવાસસ્થાન, ભા. ૧. ૪૧૬.
સરોડ-નો ડુંગર, વેગડો ભીલ ત્યાં રહેતો હતો, ભા. ૧. ૪૬૭.
સર્વભદ્ર-નું દેરૂં, ભા ૨. ૪૪૦.
સલખ-ભા. ૧. ૩૦૯.
સલખ-રાજાએ બહુચરાજીનું પ્હેલું દેવાલય બંધાવ્યું, ભા. ૨. ૯૬.
સલખણેશ્વર-ભા. ૧. ૩૩૫.
સલામી-(જમા), ભા. ૨. ૨૮૬; ભા. ૨. ૩૨૩.
સહસ્ર-ઔદીચ્ચ બ્રાહ્મણનો એક ભાગ, ભા. ૨. ૨૨૧.
સહસ્રલિંગ-તળાવ, ભા. ૧. ૧૫૦; તેમાં પાણી ન રહેવાનો જશમાનો શાપ, ભા. ૧. ૧૫૨; પાણી રાખવા માટે અપાયલું બલિદાન, ભા. ૧. ૧૫૨; ભા. ૧. ૩૫૦; નોં. ૧૫૦.

સા.

સાઇ નેસડી-ગઢવીની કન્યાએ બીજા એભલવાળાને જીવાડ્યો, ભા. ૧. ૪૨૧; બીજા એભલવાળાના દીકરાનું માથું

માગ્યું અને તે લીધા પછી તેને સજીવન કર્યો, ભા. ૧. ૪૨૨.

સાજણ-ભા. ૧. ૨૧૯; (સજ્જન) ભા. ૧. નોં. ૨૧૯.

સાઠોદરા-નાગર ભા. ૨. ૨૨૩.

સાણંદ-પરગણું જેતાજીને મળ્યું, ભા. ૧. ૪૪૩.

સાણંદ-ના ઠાકોર, અજિતસિંહ વાઘેલાનો વારસ-ની જાગીર વિષે કર્નલ વોકરનું લખાણ, ભા. ૨. ૨૮૨; ઉપર બ્રિટનની સત્તા, ભા. ૨. ૨૮૩.

સાતશેરી-નો ડુંગર શિહોર પાસે, ભા. ૧. ૫૬૦.

સાદરા-મુકામે મુંબઈના ગવનરે મહીકાંઠાના ભોમિયાઓને તેડાવી શિરપાવ આપ્યો, ભા. ૨. ૧૫૫; કર્નલ બેલેન્ટાઇને મહીકાંઠાના ઠાકોરોને બોલાવ્યા અને કેટલાકને કેદ કર્યા, ભા. ૨. ૧૭૨.

સાદરી-ખીણ, ભા. ૨. ૧૩૫.

સાન્દૂ-ભા. ૧. ૧૪૬.

સાપર-ગામમાં સેજકજી જઇને વસ્યો, ભા. ૧. ૪૧૮.

સાભ્રમતી-ભા. ૧. નોં. ૮૭; ભા. ૧. ૩૨૭.

સામળાજી-ની ધીરજીએ માનતા માની, ભા. ૨. ૧૭૩.

સામેતરા-કડી પ્રાંતનું ગામ, ભીમદેવ સોલંકીએ કનોજના રાઠોડ સોનંગજી અને અજીને આપ્યું, ભા. ૧. ૪૧૪.

સામૈયા-નગર, ભા. ૧. ૪૦૨.

સામંત-શંખનો મિત્ર, ભા. ૨. ૪૫૨.

સામંતસિંહ-ચાવડા વંશનો છેલ્લો રાજા, ભા. ૧. ૪૬; ના ગુણદોષ, ભા. ૧. ૫૩-૫૪; કલ્યાણના ભુવનાદિત્યના ત્રણ દીકરાઓનું તેના દરબારમાં આગમન, ભા. ૧. ૫૪-૫૫; મૂળરાજને દત્તક લેવો, ભા. ૧. ૫૫.

સામંતસિંહ (બિહોલો)-મેવાસનો, અહમદશાહ પ્હેલા સાથે લ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૪૬; નું બહારવટું, ભા. ૧. ૪૪૭.

સામ્ભર-ના ચોહાણ રાજાઓ, ભા. ૧. ૩૦૫.

સાયલા-નો કિલ્લો, ભા. ૧. ૨૧૩.

સાયલા-નો કુંડ, ભા. ૧. ૩૫૪; વાઘેલાઓ આવ્યા, ભા. ૧. ૩૯૭; ના ઠાકોરો, ભા. ૨. ૫૪૪.

સાયાજી-કલ્યાણમલનો ગઢવી, ભા. ૧. ૫૨૭.

સારંગ-મકવાણા, ભા. ૧. ૩૧૪.

સારંગજી (રાવલ)-ગોઘાની ગાદીએ આવ્યો, ભા. ૧. ૪૮૮-૮૯.

સારંગદેવ-ભા. ૧. ૧૩૩; સોઢો, ભા. ૧. ૩૧૭.

સાલપુર-ભા. ૧. ૨૫૨.

સાલબાઈ-મુકામે બ્રિટીશ અને મરાઠા વચ્ચે સલાહ થઈ, ભા. ૨. ૧૭.

સાલિગ-ભા. ૧, ૨૮૬.

સાહણ-સમુદ્ર, શંખની ઉપમા, ભા. ૧. ૪૪૩.

સાંગણ-ભા. ૧. ૩૬૨.

સાંબળિયે-ભા. ૨. ૧૩૩.

સિ.

સિદ્ધપુર-તીર્થસ્થળ, ભા. ૧. ૮૯; ભા. ૧. ૧૬૩; આગળ ફરહત-ઉલ-મુલ્કને મુઝફરખાને હરાવ્યો, ભા. ૧. ૩૯૬; નાં દેવાલયનો નાશ, ભા. ૧. ૪૩૭; ના મઠની તકરાર, ભા. ૨. ૨૦૮.

સિદ્ધપુરિયા-ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણનો એક ભાગ, ભા. ૨. ૨૨૧.

સિદ્ધરાજ-જયસિંહ, જન્મ, ભા. ૧. ૧૪૫; ના વખતમાં માળવાના રાજા યશોવર્માને સાન્તૂ પ્રધાને ધન આપી પાછો ક્‌હાડ્યો, ભા. ૧. ૧૫૦; સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાવ્યું, ભા. ૧. ૧૫૦; જશમા ઓડણમાં થયેલો મોહ, ભા. ૧. ૧૫૦; માળવા

ઉપર ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૧૫૩; અને વિજય, ભા. ૧. ૧૫૭; દેવાલયોમાં દ્રવ્યનો ઉપયોગ, ભા. ૧. ૧૬૦; રૂદ્રમાળ પૂરો કરાવ્યો, ભા. ૧. ૧૬૩; જગદેવ પરમારને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૧. ૧૮૭; નવઘણને શરણે આણ્યો, ભા. ૧. ૨૦૩; જૂનાગઢ ઉપર ચ્હડાઇ, ભા. ૧. ૨૦૪; રા'ખેંગારને માર્યો, ભા. ૧. ૨૦૫; દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બરનો ઝઘડો, ભા. ૧. ૨૨૦; ધર્મજીજ્ઞાસા, ભા. ૧. ૨૨૨; વાલાક દેશ અને ભાલમાં ગામો બ્રાહ્મણોને આપ્યાં, ભા. ૧. ૨૨૩; પ્રશંસા, ભા. ૧. ૨૨૮; ગુણદોષ ભા. ૧. ૨૨૯; રાજ્યવિસ્તાર, ભા. ૧. ૨૩૧; નું મરણ, ભા. ૧. ૨૩૨; ભા. ૧. નોંધ ૧૫૩; નોંધ ૧૬૧; નોંધ ૨૨૩; જાહેર કામો, ભા. ૧. નોંધ ૨૩૦; નોંધ ૨૩૨.

સિન્ધુ-હિંદુસ્થાનની નદી, ભા. ૧. ૫.

સિન્ધુરાજ-(સિન્ધુલ) ભા. ૧. ૧૧૪; નોંધ ૧૧૪.

સિબેરીયન-જાદુગરોની ક્રિયાઓ, ભા. ૨. ૩૮૭.

સિસોદિણી-ભા. ૧. ૨૭૯.

સિહોર-કાઠિયાવાડનું શહર, ભા. ૧. ૪; ના કુંડ, ભા. ૧. ૩૫૪; વીસોજી ગોહિલના હાથમાં ગયું, ભા. ૧. ૫૬૦; નું વર્ણન, ભા. ૧. ૫૬૦; જાની અને રણા બ્રાહ્મણો વચ્ચે અદાવત અને કજીયો, ભા. ૧. ૫૬૧; ઉપર મરાઠાઓની ચ્હડાઈ, ભા. ૨. ૭૬; બાબાજીની ચ્હડાઈ, ભા. ૨. ૮૯; ની ચ્હડાઈનું ગીત, ભા. ૨. નોં. ૯૦.

સિહોરિયા-ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણનો એક ભાગ, ભા. ૨. ૨૨૧.

સિંઘણ-દેવગઢનો રાજા, તેણે શંખનો પરાજય કર્યો, ભા. ૨. ૪૪૩; ભા. ૨. ૪૬૧; જજ્જલ રાજાનો અને બીજા રાજાઓનો પરાભવ કર્યો, ભા. ૨. ૪૬૨; હમીરને જિતી લીધો, સલ્ર વંશના બલ્લાલને જિતી લીધો, પન્હાલાના ભોજને પોતાની સત્તામાં આણ્યો, માળવાના રાજાને નરમ પાડયો, ગૂજરાતના રાજાને અંકુશમાં રાખ્યો, ભા. ૨. ૪૬૨; ગૂજરાતના લવણપ્રસાદ ઉપર ચ્હડાઈ કરી, ભા. ૨. ૪૬૩-૪ ૬૬; અને લવણપ્રસાદ વચ્ચે કરાર, ભા. ૨. ૪૬૬; નોં. ૪૬૭.

સિંહ-વિસલદેવ રાજાનો મામો, ભા. ૨. ૪૮૬; જૈન સાધુને માર માર્યો, ભા. ૨. ૪૮૮; વસ્તુપાળ સાથે ઝઘડો, ભા. ૨. ૪૮૯.

સી. સુ.

સીતા-અને અંગ્રેજો સ્ત્રીઓને માન આપે છે તેની દંતકથા, ભા. ૨. ૩૩૨.

સીમંતોન્નયન-વિધિ, ભા. ૨. ૩૩૩.

સીરોઈ-આબુ ઉપર ચ્હડવાની બાજુનું ગામ, ભા. ૧. ૩૬૫.

સુકૃતસંકીર્તન-ભા. ૨. ૪૨૬.

સુખેણ-ભરત રાજાનો પ્રધાન, તેણે સિંધુ નદીની ઉત્તરે આવેલો કિલ્લો લીધો, ભા. ૧. ૭.

સુજાતખાન-હામદેખાન અને કંતાજી કદમભાંડેએ હરાવ્યો, ભા. ૨. ૩.

સુતપ્રાભવન-ભા. ૨. ૪૦૯.

સુદાસણા-નો અમરસિંહ રાણપુર ઉપર ચ્હડયો, ભા. ૨. ૧૫૬; ઉપર મ્હેવાસીઓની અદાવત, ભા. ૨. ૧૫૬; ના અમરસિંહનું મરણ, ભા. ૨. ૧૫૭; જસવાજીએ કબ્જે કર્યું, ભા. ૨. ૧૫૭; ગાયકવાડની ફોજે આવી હરકત કરી, ભા. ૨. ૧૫૭-૫૮; નો સરદારસિંહ, ભા. ૨. ૧૫૮; ના અમરસિંહે ગાયક-

વાડની ફોજ ન્હસાડી, ભા. ૨. ૧૫૮; ના મ્હોબતસિંહના વખતમાં ગાયકવાડની ફોજ આવી. ભા. ૨. ૧૫૯; ના મ્હોબતસંહના વંશજો, ભા. ૨. ૧૫૯.

સુદ્દિષ્ણા-ભા. ૧. ૧૩૭.

સુભગા-શીલાદિત્યની મા, ભા. ૧. ૧૧.

સુમરા-(સિંધના) રાજાને મહંમદ તુઘલુખે સજા કરી, ભા. ૧. ૩૯૫.

સુમરીબાઈ-સિંધના જાટની દીકરી, ભા. ૧. ૪૭૨.

સુરતનો-કિલ્લો અંગ્રેજોએ સ્વાધીન લીધો, ભા. ૨. ૧૩.

સુરતસિંહ-ઈડર ઉપર બ્હારવટું કર્યું, ભા. ૨. ૧૩૫-૩૬; ને ગરાસ પાછો મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૬.

સુરથ-ભા. ૧. ૩૩૪.

સુરથોત્સવ-કાવ્ય, ભા. ૧. ૩૩૪.

સુવર-નો પટો ઇન્દ્રસિંહને મળ્યો, ભા. ૨. ૧૩૭.

સૂ.

સૂરજમલ-ચાંદણીનો સરદાર, આપા સાહેબની માગણી ના કબુલ કરી, ભા. ૨. ૧૩૩; ભવાનીસિંહે કપટથી માર્યો, ભા. ૨. ૧૩૫.

સૂરજમલ-મુંડેટીનો, તેના બાપ સાથે તકરાર, ભા. ૨. ૧૯૦; નોં. ૧૯૦; અહમદનગર જતો રહ્યો, ભા. ૨. ૧૯૧; નાદારી ગામ લીધું, ભા. ૨. ૧૯૧; પોતાના બાપ જાલમસિંહ સાથે કરેલી સમાધાની ભા. ૨. ૧૯૩; અહમદનગરના રાજા કરણસિંહની ચાકરીમાં ગયો, ભા. ૨. ૧૯૩; બ્હારવટું, ભા. ૨. ૨૦૪; એરસ્કિન સાથે મારામારી, ભા. ૨. ૨૦૪-૨૦૫; અંગ્રેજ સરકારની ફોજ ઉપર હુમલો કર્યો, ભા. ૨. ૨૦૫; અંગ્રેજ સાથે ઘોડાધરે ઝપાઝપી, ભા. ૨. ૨૦૫; ઈડર જીલ્લામાં લૂટફાટ, ભા. ૨. ૨૦૮; સિદ્ધપુર પરગણામાં લૂંટફાટ, ભા. ૨. ૨૦૮; લખુ શેઠને પકડી ગયો, ભા. ૨. ૨૦૮; સાથે સમાધાની થઈ, ભા. ૨. ૨૦૯; ઉપર કેપ્ટન ડેલામેનની ચ્હડાઈ, ભા. ૨. ૨૧૨.

સૂરિપદ-વિષે નોંધ, ભા. ૧. ૧૩-૧૪.

સૂર્ય-વંશના રજપૂત, ભા. ૨. ૨૨૩.

સે. સૈ. સો.

સેજકજી-ગોહિલ, ડાભી સાથે લ્હડયો, ભા. ૧. ૪૧૭; પંચાલમાં સાપર ગામે નિવાસ કર્યો, ભા. ૧. ૪૧૮; રા'કવાટની ચાકરીમાં રહ્યા, ભા. ૧. ૪૧૮; પોતાની દીકરી વાલમ કુંવરબા કુંવર ખેંગારને પરણાવી, સેજકપુર વસાવ્યું, ભા. ૧. ૪૧૯; નાં બે કુલ ગારિયાધાર અને લાઠી, ભા. ૧. ૪૧૯.

સેજકપુર-ગામ સેજકજીએ વસાવ્યું, ભા. ૧. ૪૧૯.

સેરેતા-આગળ મેજર વોકર અને મલ્હાર રાવની મુલાકાત, ભા. ૨. ૩૫.

સેવાલક-ભા. ૧. ૨૫૨.

સૈયદ-(સઈદ-સદીક) મુસલમાન વેપારી, ભા. ૧. ૩૬૩.

સૈંધવ-ભા. ૧. ૨૮૯.

સોઢા રજપૂતો-(પરમાર વંશના) સિંધના એક ભાગના રાજા, ભા. ૧. ૩૯૮; ને વઢવાણના વાઘેલાએ ચોવીશ ગામના ચાર મહાલો આપ્યા, ભા. ૧. ૩૯૯; વંશાવલિ ભા. ૧. ૪૭૬.

સોઢો-હરપાળનો કુંવર, ભા. ૧. ૪૦૯.

સોનરેખા-ભા. ૧. ૨૦૬.

સોનેરિયા-તળાવ, ગોઘા પાસે, ભા. ૧. ૩૫૪.

સોનંગજી-શામળીયા સોડને મારી ઈડર લીધું, ભા. ૧. ૪૧૫-૧૬.

સોનંગમ્હેર-ભા. ૧. ૧૩૮.
સોમનાથ-પાટણ તેના ઉપર મહમ્મુદ ગઝનીએ કરેલી ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૧૦૨-૧૦૭; કિલ્લા અને શહરનું વર્ણન, ભા. ૧. ૧૦૪; શિવમંદિરનું વર્ણન, ભા. ૧. ૧૦૪-૧૦૫-૧૦૬; શિવલિંગના કકડા, ભા. ૧. ૧૦૬; યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ ધામ, ભા. ૧. ૩૪૫; મુઝફ્ફરશાહ પ્હેલાની ચ્હડાઈ, ભા. ૧. ૪૩૩; ભા. ૧. નોંધ. ૧૧૧; નોં. ૨૫૬; ભૂતની સદ્ગતિ કરવાનું સ્થાન, ભા. ૨. ૩૭૩.
સોમવશા-ભરતના ન્હાના ભાઈ બાહુબલિનો પુત્ર, તેણે શત્રુંજય ઉપર ઋષભદેવનો પ્રાસાદ બાંધ્યો, ભા. ૧. ૭.
સોમસિંહ-ભા. ૧. ૩૩૨.
સોમેશ્વર-કીર્તિકૌમુદીનો કર્તા ભા. ૧. ૩૩૪.
સોમેશ્વર-લવણપ્રસાદનો કુલગુરૂ, ભા. ૨. ૪૨૮.
સોમેશ્વર-સામ્ભરનો રાજા, ભા. ૧. ૩૦૬; ભોળા ભીમ સાથે લ્હડાઈમાં મરાયો, ભા. ૧. ૩૧૬-૩૧૮.
સોરઠ-સૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પ, અગાઉ બેટ હોવાનો સંભવ, ભા. ૧. ૨; દેવદેશ કેમ કહેવાયો, ભા. ૧. ૭; સિદ્ધરાજે કબ્જે કર્યો, ભા. ૧. ૨૦૫-૨૧૮; પ્રદેશની પ્રશંસા, ભા. ૧. ૪૩૫; મિરાતે સિકંદરીમાં મુસ્લીમોએ કરેલાં વખાણ, ભા. ૧. ૪૩૬; અકબરના રાજ્યની ગૂજરાતમાં સ્થાપના થઈ ત્યારની સ્થિતિ, ભા. ૧. ૫૦૪-૫૦૫; મરાઠાઓની ચ્હડાઈ, ભા. ૨. ૭૫; વીરધવલની ચ્હડાઈ, ભા. ૨. ૪૩૦.
સોલંકી-વંશની શાખાઓ, ભા. ૧. ૩૯૭-૪૩૧; ભા. ૧. નોંધ ૩૩; વંશાવળી, ભા. ૧. નોં. ૫૨-૫૩; સ્થાપનાની હકીકત, ભા. ૧. ૫૫-૫૭; વંશાવળી, ભા. ૧. નોં. ૧૧૩ નોં. ૨૩૧; રજપૂતની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩; ના ભાયાત ધવલક વિષે, ભા. ૨. ૪૨૫;
સોહડદેવ-(સુભટવર્મા) ગૂજરાત ઉપર ચડ્યો, ભા. ૧. ૩૦૫.

સૌ. સં. સ્થ. સ્યા. સ્ય. સ્વ.

સૌમ્યપુર-ભા. ૨. ૪૦૫.
સૌરિપુર-ભા. ૨. ૪૦૬.
સંખેડા-નો કિલ્લો ગણપતરાવને આપેલો તે ગાયકવાડે કબ્જે કર્યો, ભા. ૨. ૪૩.
સંગ-(રાણો) મંડુગઢનો, ઈડર ઉપર હુમલો કર્યો, ભા. ૧. ૯૬.
સંગ્રામસિંહ-જુઓ શંખ.
સંથારા-નું વ્રત, ભા. ૨. ૩૧૬;
સંન્યાસી-ભા. ૨. ૨૯૬.
સ્તંભતીર્થ-(ખંભાત) ભા. ૧. ૨૩૬-૩૪૫.
સ્તંભન-મંત્ર, ભા. ૨. ૩૮૧.
સ્ત્રીવર્ગ-ગૂજરાતનો, નો સામાન્ય દૈનિક કાર્યક્રમ, ભા. ૨. ૨૪૫; ની મરણ વખતે રડાકૂટ, ભા. ૨. ૩૪૧; ના શબની ક્રિયા, ભા. ૨. ૩૪૩; નો ધણી મરી ગયા પછીની ક્રિયા, ભા. ૨. ૩૪૫; માં ભૂત વિષે વ્હેમ, ભા. ૨. ૩૬૫; ને સ્વર્ગ મળવા વિષે, ભા. ૨. ૪૧૭; માં સતી થવાની રીત, ભા. ૨. ૪૧૮.
સ્થાનેશ્વર-ભા. ૧. ૩૨૯.
સ્યાદ્વાદ-ભા. ૨. ૪૫૧.
સ્વર્ગ-નો ઉલ્લેખ, ભા. ૨. ૩૫૬; ભા. ૨. ૪૦૩; સંબંધી હિન્દુઓના વિચારો, ભા. ૨. ૪૧૫; પ્રાપ્તિનાં સ્થળો, ભા. ૨. ૪૧૬, પ્રાપ્તિનાં કાર્યો, ભા. ૨. ૪૧૭.
સ્વર્ગારોહ-વસ્તુપાળના અગ્નિદાહના સ્થાન ઉપરનો પ્રાસાદ, ભા. ૨. ૪૯૪.
સ્વેદજ-(જીવ) ભા. ૧. ૪૧૨.

હ.

હડમતિયા ભા. ૧. ૨૦૮.

હડાળા-ગામે તેજપાળે પોતાની સીલક તપાસી, ભા. ૨. ૪૯૮.

હનમંતરાવ-આનંદરાવ ગાયકવાડનો દીકરો, ભા. ૨. ૨૯.

હનુમાન-ભા. ૨. ૪૨૪.

હનુમાન-ઢબોડિયા સાદરામાં ભા. ૨. ૨૬૯,

હમીર-ભા. ૧. ૨૧૪.

હમીરજી ગોહિલ-લાઠીના ભીમજી ગોહિલનો પુત્ર, ભા. ૧. ૪૬૭; સોમનાથનું રક્ષણ કરતાં મરાયો, ભા. ૧. ૪૬૮.

હમીર-સુમરો સામઈઆ નગરનો ધણી, ભા. ૧. ૪૦૨; ભા. ૧. નોંધ ૧૧૫.

હરપાળ-શંકરદેવનો બનેવી, દક્ષિણમાં બંડ કરી મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી કાઢ્યા, ભા. ૧. ૩૯૦.

હરપાલ-કેસરનો કુંવર, પાટણમાં ગયો, ભા. ૧. ૪૦૫; બાબરો ભૂત વશ કર્યો, ભા. ૧. ૪૦૫; શક્તિદેવીને પરણ્યો, ભા. ૧. ૪૦૬; બે હજાર ગામને તોરણ બાંધી પોતાનાં કર્યાં, ભા. ૧. ૪૦૭; ભાલ પરગણું પાછું આપ્યું, ભા. ૧. ૪૦૮; ના કુંવરો ઝાલા કહેવાયા, ભા. ૧. ૪૦૯; નો. ૪૦૪; ૪૦૯.

હરભમજી-લીંબડીના, ચંદ્રસિંહજી (વઢવાણના) ઉપર ચ્હડ્યા, પણ હારીને પાછા આવ્યા, ભા. ૨. ૬૩.

હરસરવાળા-જેતપુરની કાઠી શાખાનો સ્થાપક ભા. ૧. ૪૦૧.

હરસોલ-ના લશ્કરી અમલદારો પાસેથી એરસ્કિને તોપો મંગાવી, ભા. ૨. ૨૧૧.

હરિચન્દ્ર સૂરિ-નું પાટણમાં વ્યાખ્યાન, ભા. ૨. ૪૯૬.

હરિસિંહજી-લીંબડીના, પૃથીરાજ (વઢવાણના) ઉપર ચ્હડાઈ કરી પણ છેવટે ખારી નદીને કિનારે માર્યો ગયો, ભા. ૨. ૬૪.

હરિસિંહ-બ્હારોટ, સદુબાનો ધણી, ભા. ૨. ૪૨૦.

હરિસિંહજી ગોહિલ-રાજપીપળાનો રાજા, તેનું બ્હારવટું, ભા. ૧. ૪૫૦.

હર્ષઅણી-નો, વિસલદેવે વસ્તુપાળ તેજપાળને અધિકાર ભ્રષ્ટ કર્યા તેનો વૃત્તાંત, ભા. ૨. ૪૮૬.

હળવદ-ના રાજને વીરમદેવે દીકરી આપી, ભા. ૧. ૫૧૯; ઝાલાઓનું મુખ્ય નગર બન્યું, ભા. ૨. ૫૮, ના ઝાલા રાજાઓ, ભા. ૨. ૫૩૬.

હંસરાજ મહીડો-ભા. ૧. ૨૦૧.

હાડી-માતાનું દેરૂં, વઢવાણ આગળ, ભા. ૨. ૬૧.

હા.

હાજીબતોઘાન નુગીન-ભા. ૧. ૨૨૬.

હાથમતી-નદી, ભા. ૧. ૪૯૭.

હાથમો-ભા. ૧. ૨૮૭.

હાથી સોડ-અમરસિંહનો ચાકર, ઈડરનો ધણી થયો, ભા. ૧. ૪૧૪.

હામેદખાને-બંડ કરી ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ લીધો, ભા. ૨. ૫.

હાલોજી-મૂળીના પરમાર, સિંધના જાટને આશ્રય આપ્યો, ભા. ૧. ૪૭૩; સિંધના પાદશાહે હરાવ્યા, ભા. ૧. ૪૭૩; વટાયો, રાણપુરની ગાદી મળી, ભા. ૧. ૪૭૪.

હિ. હી.

હિમાલય-હિંદુસ્થાનનો પર્વત, ભા. ૧. ૫; શિવનું નિવાસસ્થાન, ભા. ૨. ૪૨૪.

હિસ્સામુદ્દીન-હિંદુ સરદાર (વટલેલો) ગૂજરાતનો સરદાર થયો, પણ તેણે બંડ ઉઠાવ્યું, ભા. ૧. ૩૯૨, કેદ પકડાયો, ભા. ૧. ૩૯૩.

હિંગળાજ-ભા. ૧. ૧૩૭; ભા. ૧. ૧૩૮; ભા. ૧. ૩૪૫.

હિન્દુ—ઓમાં પ્રતિબંધ કરનારી બાબતો, ભા. ૨. ૨૧૯; ની રીતભાત સમજવામાં મુશ્કેલી, ભા. ૨. ૨૧૯; ની રીતભાત, વિષે આડમ્સ અને પોટરે લખ્યું, ભા. ૨. ૨૨૦; ની જ્ઞાતિઓ, ભા. ૨. ૨૨૦; મૂળ ચાર વર્ણો, ભા. ૨. ૨૨૦; ના કેટલાક પ્રતિબંધો, ભા. ૨. ૨૨૮; દેવાલયનું વર્ણન, ભા. ૨. ૨૯૫; દેવાલયનું સ્થાન, ભા. ૨. ૨૯૫; ની પૂજા કરવાની રીત, ભા. ૨. ૨૯૭; ના વર્ષની ઋતુ અને મહીના, ભા. ૨. ૩૦૦; નોં. ૩૦૦; ના ધનતેરશ અને દીવાળીના તહેવારો, ભા. ૨. ૩૦૧; ની ચોપડો લખવાની રીત, ભા. ૨. ૩૦૨; ની શકુન જોવાની રીત, ભા. ૨. ૩૦૩; નોં. ૩૦૩; માં વાંઝીયાનું મ્હોં જોવાના અપશુકન, ભા. ૨. ૩૦૬; નો વર્ષાદ લાવવાનો પ્રયાસ, ભા. ૨. ૩૦૮; ની શમીની પૂજા, ભા. ૨. ૩૧૮; ની લગ્નરીત, ભા. ૨. ૩૧૯; માં સ્ત્રીયોનું સ્થાન, ભા. ૨. ૩૩૦; સ્ત્રીઓની મુસલમાન આવ્યા પહેલાંની સ્થિતિ, ભા. ૨. ૩૩૧; નોં. ૩૩૧; સ્ત્રીને અઘરણીનો પ્રસંગ, ભા. ૨. ૩૩૨, દોહદલક્ષણ પૂરવાનો ચાલ, ભા. ૨. ૩૩૩; સીમંતોન્નયન વિધિ, ભા. ૨, ૩૩૩; જન્માક્ષર કરાવવાની પ્રથા, ભા. ૨. ૩૩૩; વિધાત્રીની પૂજા, ભા. ૨. ૩૩૪; છોકરાંનું નામ પાડવાની રીત, ભા. ૨. ૩૩૪; અન્નપ્રાશનનો વિધિ, ભા. ૨. ૩૩૫; માં ઉત્તરક્રિયાની રીત, ભા. ૨. ૩૩૫; દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત, ભા. ૨. ૩૩૫; મરતાં પહેલાંની વિધિ, ભા. ૨. ૩૩૯; મરણ થતાં રડવા કૂટવાનું, ભા. ૨. ૩૪૧; શબ લઈ જવાનો વિધિ, ભા. ૨. ૩૪૩; દાહનો વિધિ, ભા. ૨. ૩૪૪; સ્ત્રીનો ધણી મરી ગયા પછીની ક્રિયા, ભા. ૨. ૩૪૫; મરનાર પાછળ શોકપાળવાની રીત, ભા. ૨. ૩૪૬; ની કૃષ્ણાક્ષરી અથવા કાળોતરી, ભા. ૨. ૩૪૬; માં મરનાર ભૂત થવાની માન્યતા, ભા. ૨. ૩૫૨; શ્રાદ્ધક્રિયા, ભા. ૨. ૩૫૩; બ્રહ્મભોજન, ભા. ૨. ૩૫૪; અપુત્રની પ્રેતગતિ, ભા. ૨. ૩૫૪; વાસનાવાળાની પ્રેતગતિ, ભા. ૨. ૩૫૫; ભૂતવિષે વ્હેમ, ભા. ૨. ૩૬૦; મરણ પછીની માન્યતા, ભા. ૨. ૪૦૨; ના દેવો, ભા. ૨. ૪૧૪; ઓના સ્વર્ગ વિષે વિચાર, ભા. ૨. ૪૧૫; માં સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ વિષે માન્યતા, ભા. ૨. ૪૧૭; ની મુક્તિ વિષે માન્યતા, ભા. ૨. ૪૨૩, નોં. ૪૨૩.

હીમાળા—ભા. ૧. ૨૨૭.

હીરજી—ખવાસ, લખતર દરબારનો કારભારી, લખતરમાં પોતાની સત્તા બેસાડવાનો પ્રયત્ન, ગાયકવાડી કારભારિયો વચમાં પડ્યા, ભા. ૨. ૭૦.

હે. હૈ. હો. હૌ.

હેબર—બીશપ—નું બ્રિટીશ સત્તાના ન્યાયના ધારાની ગૂજરાતમાં થયેલી માઠી અસર, ભા. ૨. ૨૯૪; ભૂતમાં વિશ્વાસ સંબંધી લખાણ, ભા. ૨. ૩૯૮.

હેમખાડ—ભા. ૧. ૨૯૨.

હેમચંદ્ર—ભા. ૧. ૧૫૯; ભા. ૧. ૨૨૦; નાં માતપિતા, ભા. ૧. ૨૫૩; વતન, ભા. ૧. ૨૫૩; દીક્ષા અને સૂરિપદની પ્રાપ્તિ, ભા. ૧. ૨૫૪; લખેલા ગ્રંથો, ભા. ૧. ૨૫૪; બ્રાહ્મણો સાથે વિરોધ, ભા. ૧. ૨૫૬; સોમેશ્વરની યાત્રા કરી, ભા. ૧. ૨૬૨; કુમારપાળને જૈન ધર્મમાં આણ્યો, ભા. ૧. ૨૬૫; અવસાન, ભા. ૧. ૨૭૯.

હેમતસિંહ—બિહોલો, રાવ વીરમદેવનો સરદાર, ભા. ૧. ૫૧૦.

હૈદરકુલી–નવાબ, દિલ્હીની ફોજ લઈ આવ્યો, ભા. ૨. ૧૪૪.
હોર્સલી–બિશપના ભૂત વિષે વિચારો, ભા. ૨. ૩૯૯.
હૌરી–ભા. ૨. ૪૧૬.
હ્યુયેનસીંગ–ચીનો સાધુ મુસાફર, ભા. ૧. ૨૧.

ક્ષ. જ્ઞ.

ક્ષત્રિય–ની ઉત્પત્તિ, ભા. ૨. ૨૨૩.
ક્ષિપ્રા–ભા. ૧. ૧૫૩.
ક્ષેમરાજ–યોગરાજનો પુત્ર, તેનો સ્વભાવ, અવસાન, ભા. ૧. ૪૫, ભા. ૧. ૨૩૩.
જ્ઞાતિઓ–હિન્દુસ્થાનની, મૂળ ચાર, ભા. ૨. ૨૨૦.

સમાપ્ત.